

III 4

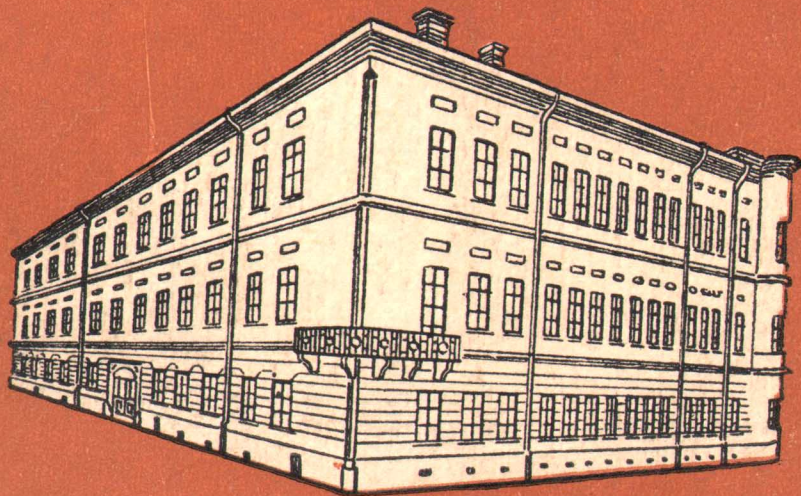
MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ

3415

3415

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

IX

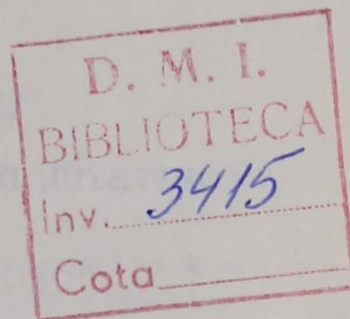

1972

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
IX

III 4
(9)

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ
MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS IX

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU
(redactor responsabil);

P. BUNTA
doctor în istorie (secretar de redacție);

H. DAICOVICIU
doctor în istorie;

ȘT. FERENCZI
doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS
doctor în istorie;

FR. PAP
(secretar adjunct de redacție);

prof. ȘT. PASCU
doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al
Acad. R. S. România (redactor responsabil adjunct);

G. A. PROTOPOPESCU

L. VAJDA
doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”
Anuarul Muzeului de Istorie al Transilvaniei.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie al Transilvaniei Cluj,
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 2.26.77.

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”
Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.
Toute correspondance sera
envoyée à l'adresse:
Muzeul de Istorie al Transilvaniei Cluj,
Str. Emil Isac nr. 2 (ROMÂNIA)

Desenele de S. BALASKÓ, E. SZILÁGYI și L. TURÁNICZ

Fotografiile de I. HORVÁTH

REPUBLICA NOASTRĂ LA 25 ANI

La 30 decembrie 1972 întreaga noastră națiune socialistă angajată cu totalitatea potențelor sale în uriașa construcție a societății socialiste multilateral dezvoltate, cu sentimente de profundă mândrie și nestăvilită bucurie, cinstește împlinirea unui sfert de veac de la proclamarea Republicii, evenimentul de hotărâtoare răscruce al istoriei contemporane a României.

Lupta neîntreruptă a poporului român, sub conducerea partidului comunistilor, pentru transformarea revoluționară a României și-a găsit realizarea sa plenară în acea zi de sfârșit de decembrie când monarhia, stavilă în calea dezvoltării și progresului general al țării, a fost înlăturată.

Momentul proclamării Republicii în România este de importanță crucială pentru destinele patriei noastre, el însemnând deschiderea largă a porților spre fundamentale transformări novatoare de ordin economic, politic și social.

Tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al C.C. al P.C.R., arăta că: „Democratizarea țării, mersul ei înainte întâmpinau rezistența partidelor claselor exploatare, a regelui și camarilei sale. A devenit imperios necesară răsturnarea monarhiei, care constituia o piedică în calea progresului social. Proclamarea Republicii Populare Române a însemnat începutul puterii democrat-populare, trecerea României într-o nouă etapă a dezvoltării sale — etapa revoluției socialiste”¹.

Lichidarea pentru totdeauna a exploatării omului de către om, victoria deplină a socialismului la orașe și sate, constituie cea mai înaltă cucerire a acestui pătrar de veac — timp atât de scurt istoricește — de când poporul român într-un însuflețitor avânt a proclamat Republica.

Actul istoric realizat acum un sfert de veac nu a fost altceva decât momentul-cheie al îndeplinirii mărețelor idealuri ale clasei muncitoare: libertatea și independența națională, țelurile de luptă ale celor ce muncesc, dreptul legitim de a fi singurii stăpâni ai destinului patriei.

Tot ceea ce s-a petrecut în acest pătrar de veac de Republică pe minunatele plaiuri ale României reprezintă, prin prizma transformărilor fundamentale din societatea noastră, confirmarea strălucită a capacității Partidului Comu-

¹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, în *AIIP*, XII, nr. 2—3/1966.

nist Român de a rezolva în mod creator problemele complexe ale revoluției și construcției socialiste.

Imaginile nu sînt totdeauna suficient de elocvente, iar cuvintele cuprind anevoie redarea fidelă a distanței de la țara în care trăiam în urmă cu un pătrar de veac și pînă la viața noastră de astăzi. Atunci ne aflăm la puțini ani de la terminarea unui război pustiitor pe care poporul român nu îl dorise, dar care a lăsat greul sărăciei și al lipsurilor de tot felul pe umerii, și pînă atunci atît de împovărați, ai celor ce muncesc. Astăzi, într-o apoteoză de lumină, ne întoarcem privirile spre patria noastră, spre România Socialistă, stat cu o însemnată capacitate industrială, cu o tehnică în plină ascensiune spre cel mai elevat nivel, care produce tipuri noi de mașini, linii tehnologice și instalații complete, industria noastră constructoare de mașini participînd cu indici tot mai înalți la echiparea giganticelelor complexe industriale ce se construiesc în România, ea devenind astăzi un competitor deloc de neglijat în concernul economiei mondiale.

În raportul prezentat la Congresul al X-lea al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al C.C. al P.C.R., sublinia: „În centrul eforturilor întregului nostru popor va sta continuarea consecventă a industrializării pe baza cuceririlor tehnico-științifice contemporane”².

Aceasta demonstrează că procesul de industrializare socialistă a țării constituie nu numai o victorie fundamentală, de însemnată istorică a poporului român, sub conducerea încercată a Partidului Comunist Român, dar și cea mai luminoasă trăsătură a perspectivei a viitorului.

O deosebită atenție a fost acordată în acest pătrar de veac de către Partid și Guvern lumii satelor, unor sate care nu mai seamănă întru nimic cu cele de ieri, cu așezările întunecate în care lîncezea fără speranțe o lume tristă. Hotărîtoarele victorii ale socialismului la sate — cooperativizarea agriculturii, introducerea agrotehnicii înaintate — au creat baze trainice pentru dezvoltarea unei vieți noi, la un nivel mereu mai înalt. Ca rezultat al unui sistem complex de măsuri luate și realizate în cadrul programului agrar multilateral inițiat de Partid, toate ramurile agriculturii sînt în continuu progres, producția medie agricolă fiind în permanentă creștere, datorită cărui fapt este asigurată hrana populației, materiile prime necesare industriei și disponibilitățile pentru export.

Însumarea tuturor acestor rezultate ne indică dezvoltarea substanțială a economiei naționale pe ansamblul ei, creînd premisele creșterii continue a venitului național, bază temeinică a sporirii an de an a volumului de investiții, cu consecințele sale firești: ridicarea continuă a nivelului de trai. Continua mărire a salariului real al muncitorilor, tehnicienilor, inginerilor și funcționarilor, creșterea veniturilor țărănimii, îmbunătățirea aprovizionării și deservirii populației, numărul mereu crescînd al construcțiilor de locuințe, fondurile cu adevărat uriașe destinate învățămîntului, științei, culturii, ocrotirii

² Nicolae Ceaușescu, Raportul C.C. al P.C.R. cu privire la activitatea P.C.R. în perioada dintre Congresul al IX-lea și Congresul al X-lea și sarcinile de viitor ale partidului, Ed. Politică. București, 1969, p. 26.

sănătății sînt numai cîteva trăsături ale luminosului tablou ce reprezintă România Socialistă, sub înțeleapta conducere a Partidului.

Poporul român, stăpîn pe țara și soarta sa, plin de talent și inițiativă creatoare, participă cu simț de răspundere mereu sporit la rezolvarea treburilor obștești, la conducerea vieții economice și culturale a patriei sale. Istoricul eveniment trăit de poporul român cu un sfert de veac în urmă depășește în semnificații fruntariile țării.

Republica Socialistă România, stat independent și suveran, își înfăptuiește politica sa externă corespunzător intereselor poporului nostru. Prietenia și alianța cu țările socialiste constituie baza politicii externe a statului nostru.

România Socialistă este o înflăcărată apărătoare a păcii în lumea întreagă, activitatea ei pe plan internațional fiind expresia unei politici consecvente în serviciul apărării umanității de spectrul și primejdia unui nou război mondial.

România Socialistă promovează, de asemenea, o politică a dezvoltării relațiilor multilaterale — comerciale, tehnice, științifice, culturale — cu toate statele, indiferent de orînduirea lor socială, fapt care a asigurat patriei noastre un prestigiu unanim recunoscut pe toate meridianele terrei.

Profunda semnificație a aniversării pătrarului de veac al Republicii noastre își găsește întreaga-i concretizare în dezbaterile și documentele istoricului eveniment din iulie 1972 — Conferința Națională a P.C.R.

După cum este cunoscut, Congresul al X-lea și recenta Conferință Națională „au făcut o amplă și multilaterală analiză a schimbărilor produse în structura societății românești, a legităților care guvernează dezvoltarea noastră socială pe drumul socialismului și comunismului, a cerințelor noi impuse de viață, schițînd, totodată, liniile directe ale perspectivei dezvoltării economico-sociale a României în deceniile următoare”³.

Forța transformatoare a politicii partidului, capacitatea sa de a asigura înaintarea istorică rapidă a țării pe căile progresului și prosperității generale se vădesc în înnoirile ce au schimbat din temelii înfățișarea României, în victoria deplină și definitivă a socialismului la orașe și sate.

Conferința Națională a P.C.R. a ridicat în fața poporului nostru o complexitate de probleme, de la îndeplinirea înainte de termen a actualului plan cincinal pînă la problemele de etică și echitate socialistă definitorii pentru profilul societății noastre de astăzi și de mîine, de la coordonatele și obiectivele cercetării tehnico-științifice pînă la problemele sistematizării orașelor, comunelor și satelor. Nici un ungher al dezvoltării economice, sociale și politice a României Socialiste nu a rămas neinvestigat, neluminat și neprezentat la valoarea sa reală în contextul complex al actualității. Prognozele științifice asupra dezvoltării României Socialiste au creat posibilitatea fundamentării unor realizări de majoră importanță privind destinele patriei noastre, pînă înspre finele celui de al doilea mileniu al erei actuale.

Cu alte cuvinte, Conferința Națională a P.C.R., înregistrînd actualitatea realizărilor, concretizînd viitorul imediat și jalonînd perspectivele ultimelor

³ Nicolae Ceaușescu, „Era Socialistă ” la început de drum, în *Era Socialistă*, anul LII, septembrie, 1(9)/1972, p. 3.

decenii ale mileniului nostru își merită cu prisosință aprecierea de „istorică”. De fapt, problematica discutată și sarcinile trasate de către Conferința Națională răspund cerințelor pe care le impun depășirea stadiului de țară socialistă în curs de dezvoltare și construirea societății socialiste multilateral dezvoltate.

Deci, este deosebit de clar faptul că aniversarea pătrarului de veac ce a trecut de la instaurarea Republicii în România se desfășoară sub semnul marelui context istoric — de trecut, de prezent și de viitor — al Conferinței Naționale a P.C.R. din iulie 1972, punctul de cotitură al vieții economice, sociale și politice a României contemporane.

Pentru realizarea uriașei opere constructive din cel de al treilea deceniu al Republicii, un rol primordial revine înarmării omului cu o înaltă conștiință socialistă. În acest sens, subliniem pateticul final al expunerii tovarășului Nicolae Ceaușescu la Conferința Națională a P.C.R.: „Sînt ferm convins că întregul partid, întregul popor vor înfăptui, ca și pînă acum, neabătut politica internă și externă a partidului elaborată de Congresul al X-lea, precum și hotărîrile Conferinței Naționale. Astfel vom parcurge încă o etapă importantă pe calea făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate în România, pe calea progresului și civilizației”⁴.

De aceea, rolul educativ al muzeului contemporan — înalt for de cercetare științifică și amplu difuzor de cultură — crește considerabil în acest context.

Întregul front muzeologic cu largile sale potențe educative trebuie să se considere mobilizat, să devină o prețioasă verigă a sistemului educațional și științific al României Socialiste.

Cea de a douăzeci și cincea aniversare a Republicii nu o putem sărbători mai bine decît împărțîșindu-ne de avîntul chemărilor Partidului și creînd, cu forțe unite, o istorie a patriei care să oglindească obiectiv și real marile strădanii ale trecutului și prezentului, istorie pe care astăzi o scriu cu energia și pasiunea lor clocotitoare masele de oameni ai muncii mobilizate de Partid.

Așadar, astăzi, umăr la umăr — români, maghiari, germani, toți cei ce locuiesc de veacuri pe meleagurile patriei noastre — luptă hotărît pentru construirea societății socialiste multilateral dezvoltate în România. Alături de ei, lucrătorii frontului muzeologic aduc prinos de recunoștință Partidului, gîndesc spre viitorul comunist înaripat, slăvesc într-o unitate de monolit momentul istoric 30 DECEMBRIE — piatră de hotar în dezvoltarea României contemporane.

COMITETUL DE REDACȚIE

⁴ Nicolae Ceaușescu, *Raport la Conferința Națională a P.C.R. (19—21 iulie 1972)*, Ed. Politică, București, 1972, p. 140.

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

Republica noastră la 25 ani	V
ȘT. PASCU, Avram Iancu	1

STUDII ȘI MATERIALE

N. VLASSA, Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România (I)	7
<i>Die älteste Phase der Starčevo—Crișkultur in Rumänien (1. Teil)</i> . . .	28
M. RUSU, Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A	29
<i>Zur Goldmetallurgie Siebenbürgens in der Bronze D- und Hallstatt A-Zeit</i> . . .	51
V. VASILIEV, Das skythische Gräberfeld von Blaj	65
C. VÁCZY, Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo-Apuleius (IV)	107
<i>Die dakischen Pflanzennamen in den Werken von Dioscorides und Pseudo-Apuleius</i>	115
I. GŁODARIU, Așezarea dacică și daco-romană de la Slimnic	119
<i>L'habitat dace et daco-romain de Slimnic</i>	129
I. MITROFAN, Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară	141
<i>Siedlungen der bodenständigen Bevölkerung in Dacia Superior</i> . . .	161
K. HOREDT — D. PROTASE, Al doilea mormânt princiar de la Apahida (D. Protase: partea I)	163
<i>Das zweite Fürstengrab von Apahida (D. Protase: 1. Teil)</i>	177
P. GYULAI, Izvoarele și istoriografia privind tehnica și organizarea militară în Europa Centrală și Transilvania (sec. XVI—XVII)	179

<i>Quellen und Geschichtsschreibung der militärischen Technik und Organisation in Mitteleuropa und Siebenbürgen, 16.—17. Jh.</i>	193
L. URSUȚIU, Foruri de judecată, judecăți, gloabe, pe domeniul Gurghiu între anii 1652—1715	195
<i>Gerichtsstellen, Gerichtsurteile, Strafgeelder auf dem Dominium Gurghiu zwischen den Jahren 1652—1715</i>	203
L. BOTEZAN, Dijmele iobăgești din comitatele Transilvaniei în perioada 1785—1820	205
<i>Die Abgaben der Leibeigenen in den Komitaten Siebenbürgens im Zeitraum 1785—1820</i>	214
D. SUCIU, Lupta parlamentară a lui Ilie Măcelariu în dieta de încoronare de la Pesta (iunie 1867 — decembrie 1868) . . .	215
<i>La lutte parlementaire d'Ilie Măcelariu dans la Diète de couronnement de Pest (juin 1867—décembre 1868)</i>	227
L. VAJDA, Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867—1900)	229
<i>Das fremde Kapital in der Bergbau- und Hüttenindustrie Siebenbürgens zwischen 1867 und 1900</i>	253
N. CORDOȘ, Memorandul naționalităților (1892—1899)	255
<i>Das Memorandum der Nationalitäten (1892—1899)</i>	276
E. GLODARIU, Un moment din viața „Astrei”: modificarea statutelor (1897)	277
<i>Zur Geschichte der „Astra”: die Änderung der Statuten (1897)</i> . . .	287
G. PROTOPOPESCU, Planul de campanie al M.C.G. român pentru primul război mondial	289
<i>Der Feldzugsplan des Rumänischen Grossen Hauptquartiers für den Ersten Weltkrieg</i>	312
A. SIMION, Mișcarea grevistă a muncitorilor din industria metalurgică în anii 1923—1928	315
<i>Die Streikbewegung der Metallarbeiter, 1923—1928</i>	325
GH. I. BODEA, Acțiuni revoluționare ale tineretului din Cluj în frunte cu uteciștii, în anii 1929—1933	327
<i>Revolutionäre Unternehmungen der Jugend von Cluj, unter Anführung der Jungkommunisten (UTC), in den Jahren 1929—1933</i>	340
P. BUNTA — GH. ȚUȚUI, Partidul Comunist Român după Conferința Națională. Victoria Blocului Partidelor Democratice în alegerile din 1946	341
<i>Die Rumänische Kommunistische Partei nach der Nationalkonferenz. Der Sieg des Blockes der Demokratischen Parteien in den Wahlen von 1946</i>	363

NOTE ȘI DISCUȚII

N. VLASSA, Zona balcano-asiatică și Transilvania. Răspuns unei note polemice	367
<i>La zone balkano-asiatique et la Transylvanie. Réponse à une note polémique</i>	373
E. STOICOVICI — FL. STOICOVICI, Monedele de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic	375
<i>Dakische Münzen, ihre chemische und metallographische Eigenart</i>	378
I. WINKLER — A. HOPÎRTEAN — M. MILEA, Monede antice descoperite în Transilvania și Dobrogea	383
<i>Antike Münzfunde aus Siebenbürgen und der Dobrukscha</i>	384
S. STANCA, Descoperiri arheologice și numismatice la Petroșeni	385
ȘT. FERENCZI, Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (II)	387
<i>Beiträge zur Frage des West-Limes von Dazien (2. Teil)</i>	409
N. GUDEA, Inscricții și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologna	413
<i>Inschriften und Ziegelstempel aus dem Römerlager von Bologna</i>	421
R. POPA, Săpături într-o villa rustica de lângă Hațeg	439
<i>Fouilles dans une villa rustica près de Hațeg</i>	447
I. PISO, Publius Furius Saturninus	463
<i>Publius Furius Saturninus</i>	468
I. PISO — V. PEPELEA, Două piese romane din Botorca (Tîrnăveni)	473
<i>Zwei römische Denkmäler von Botorca (neben Tîrnăveni)</i>	474
Z. MILEA — M. BĂRBULESCU, Capiteluri romane din Potaissa	477
<i>Chapiteaux romains de Potaissa</i>	483
M. M. JUDE, Monumente funerare de la Potaissa	497
<i>Grabdenkmäler aus Potaissa</i>	499
C. POP — V. MOGA — I. ALDEA, Noi medalioane funerare lucrate aparte, din Dacia Superioară	503
<i>Nouveaux médaillons funéraires de la Dacie Supérieure confectionnés à part</i>	516
D. PROTASE, Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen)	525
<i>Cu privire la cronologia și interpretarea etno-culturală a cimitirului de la Soporul de Cîmpie (Transilvania)</i>	532

S. GOLDENBERG — S. BELU, Registrul producției de postav de la Brașov (1576—1582)	533
FR. PAP, Comerțul Clujului cu Sălajul în sec. XVI—XVII, în documentele oficiului tricesimal clujean	547
<i>Der Handel zwischen Cluj und Sălaj im 16.—17. Jh. in den Dokumenten des Dreissigstamtes aus Cluj</i>	552
ȘT. MATEI — I. UZUM, Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia	555
<i>Neue Daten über die befestigte Kirche von Ilidia</i>	559
V. POP, Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1762	565
<i>Informations documentaires sur quelques troubles sociaux en 1762</i>	569
M. PORUMB, Zugravii icoanelor „Paraclisului Nou” din Șcheii Brașovului	571
<i>Die Ikonenmaler der „Neuen Kapelle” in Șcheii Brașovului</i>	575
S. JAKÓ, Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804 (III)	587
S. IZSÁK, Antecedentele organizatorice ale înființării Spitalului Public din Cluj (1818) și dezvoltarea ulterioară a acestei instituții	603
<i>Die organisatorischen Vorarbeiten der Gründung des Öffentlichen Spitals in Cluj (1818) und die Entwicklung dieser Anstalt</i>	617
Ș. POLVEREJAN — P. TEODOR, Disertația despre școli a lui George Barițiu (1835)	619
<i>Die Dissertation über Schulen von George Barițiu (1835)</i>	633
G. NEAMȚU, Tirajul, cititorii și situația financiară a ziarului „Federațiunea” (1868—1876)	635
<i>Le tirage, les lecteurs et la situation financière du journal „Federațiunea” (1868—1876)</i>	645
A. NEAMȚU, Preocupări de medicină veterinară în activitatea doctorului Vasile Popp	647
<i>Tierärztliche Beschäftigungen in der Tätigkeit des Arztes Vasile Popp</i>	662
I. KOVÁCS, Monografiile satești din Transilvania la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX	663
<i>Siebenbürgische Dorfmonographien vom Ende des 19. und Beginn des 20. Jh.</i>	667
I. KORÓDI, Noi rezultate ale utilizării materialelor plastice în restaurarea unor piese metalice	669
<i>New Results in the Use of Plastic Materials for the Restoration of Some Metallic Objects</i>	675
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — <i>Abréviations bibliographiques</i>	685

AVRAM IANCU

Infățișarea portretului fizic și moral al lui Avram Iancu este mult ușurată de mărturiile vremii, numeroase și sincere, care toate l-au ridicat pe tânărul tribun, la vârsta de 24 de ani numai, pe pedestalul eroului, înconjurat de aureola legendei. Farmecul său personal? Vorba-i scurtă și neșovăitoare? Curajul tineresc, dar chibzuit? Simțul de dreptate? Optimismul contagios? Care din aceste calități au asigurat lui Iancu asemenea aureolă? Nici una luată în parte, toate luate la un loc, deoarece acestea alcătuiesc ceea ce se numește o personalitate istorică în înțelesul superior al noțiunii: întruchiparea, în cel mai înalt grad, a aspirațiilor maselor populare în momente hotărâtoare pentru soarta lor, pentru viitorul lor. Acestea au văzut în Iancu expresia năzuințelor pentru eliberare socială și națională, propria lor emanație, frumoasă la chip și curată la suflet, măreață în fapt și dreaptă în cugeltare.

Copilul vioi și prietenos, elevul sîrguincios și distins de la Cîmpeni și Zlatna, studentul de la Cluj și cancelistul de la Tg. Mureș era preocupat de studiu și deopotrivă de problemele ce frământau generația sa.

La Tîrgu Mureș îl găsesc evenimentele revoluționare din 1848. De acum nu va mai fi un tânăr oarecare. De la 25 martie 1849 el va fi unul din cei mai ascultați tribuni ai poporului, la Tg. Mureș, Blaj și Sibiu, dar mai ales în Munții Apuseni, între moșii lui, care-l iubesc cu sinceritate și-l urmează orbește, simțind că este al lor în întregime, că el și-a unit indestructibil viața cu aceea a nației sale. Nici unul dintre conducătorii românilor din Transilvania nu s-a identificat atît de desăvîrșit cu interesele maselor populare ca acest fiu de moș. De aceea autoritățile și nobilimea reacționară îl vor socoti un primejdios dușman al clasei feudale și al rînduielilor nedrepte, încercînd să-l îndepărteze, prin toate mijloacele, din mijlocul poporului.

Evenimentele din 1848 nu se pot înțelege în întreaga lor semnificație fără Avram Iancu, iar acesta de asemenea, fără revoluția de la 1848. Oamenii din Munții Apuseni, Moșii din părțile Cîmpenilor au fost organizați într-o prefectură „Auraria gemina”, în frunte cu Avram Iancu, alături de care erau alți vrednici prefecți: Petre Dobra, Simion Balint, Ioan Buteanu. Aici în munți s-a creat în 1848 un lucru de o însemnătate deosebită: organizarea unei administrații populare, cea dintîi în această formă din istoria Transilvaniei.

Indeobște, lumea asociază evenimentele de la 1848 doar cu apărarea ercică a munților de către moți, bărbați și femei, sub conducerea unor căpitani, centurioni, decurioni, tribuni și prefecți, împotriva încercărilor de a fi cötropiți în iarna, primăvara și vara anului 1849. Este, fără îndoială, și acesta un lucru important, din mai multe motive: se dezvăluie eroismul admirabil al maselor populare cînd luptă pentru o cauză dreaptă, pentru libertate și o viață cmenescă, împotriva agresiunii de orice fel; se dezvăluie priceperea, învățată din viață și nu din cărți, a unor tineri care se îndeletniceau pentru întîia oară cu furtarea războiului: se pune într-o lumină neîndoieinică legătura dintre popor și adevărații săi reprezentanți: se limpezește o problemă mult discutată, timp de peste un veac, anume, în slujba cui era pusă lupta acestora.

Analiza științifică, marxistă, a tuturor resorturilor societății transilvane, a raporturilor sociale și a situației naționale, lămurește pe deplin faptul că nu poate fi vorba de o luptă pusă în slujba curții din Viena, pentru salvarea monarhiei habsburgice, ci de o luptă pentru interesele proprii ale poporului român pentru scuturarea nesuferitei șerbii, pentru instăpînirea asupra pămîntului și a pădurilor, răpite țărănimii de clasele dominante, pentru condiții omenești de muncă în mine, pentru libertăți fundamentale, pentru respectarea glasului românilor de a fi recunoscuți ca o națiune cu depline drepturi politice, culturale, adică naționale.

Acest fapt este dovedit chiar din timpul celei de a treia adunări de la Blaj, cînd mulți dintre conducătorii românilor regretă că au semnat moțiunea în care se cerea încadrarea Transilvaniei în prevederile constituției austriece și colaborarea cu armata imperială. Este dovedit mai ales de atitudinea de dispreț a comandanților armatei austriece față de cetele românești și comandanții acestora, de lipsa de încredere a românilor în promisiunile Curții din Viena de cuvintele lui Iancu adresate lui Kossuth în iulie 1849, cu privire la acel element gigantic care urmărește să înece națiunile mai mici.

Rezultă adevăratele intenții ale românilor, din încercările din acea vară a anului 1849 de a se uni revoluția românilor cu cea maghiară împotriva despotismului habsburgic și țarist, din atitudinea Curții din Viena și a autorităților habsburgice față de Iancu, după înăbușirea revoluției, cînd a fost suspionat, alungat din Viena, arestat și maltratat în închisoarea din Alba Iulia și Sibiu.

De aici tragedia unui popor și a eroului său: a fi silit să te aliezi cu un asemenea „prieten” fătarnic. Căci românii, în condițiile concrete din 1848, au fost siliți să colaboreze cu Curtea din Viena. Dacă conducătorilor români li se pot aduce învinuiri cu privire la tactica urmată, cauza necolaborării mai întîi, a conflictelor armate după aceea, dintre revoluția românilor și revoluția maghiară trebuie căutată în greșelile conducătorilor acesteia din urmă în problema națională, pe de o parte, a feudalilor transilvăni în problema socială, pe de altă parte, și a unora și a altora în amîndouă, deoarece, mai ales acum, cele două probleme erau nedespărțit legate între ele, datorită situației concrete a Transilvaniei, unde nobilimea în marea majoritate era maghiară, iobăgimea precumpănitor română.

Salvarea privilegiilor de clasă explică cele mai primejdioase măsuri pentru români hotărâte atunci: uniunea forțată a Transilvaniei cu Ungaria, votată de o dietă reacționară, execuțiile militare împotriva oamenilor pașnici, ridicarea de spînzurători în care-și sfîrșesc viața oameni simpli și preoți, tribuni și prefecți, refuzul recunoașterii naționalității române de guvernul maghiar și de Kossuth însuși, care proferează amenințări pînă la extirparea, prin sabie, a poporului român, trimiterea unor solii de împăciuire, ca aceea a lui Dragoș, și apoi surprinderea românilor și a lui Iancu pentru a fi nimiciți în munți.

Această neînțelegere a imperativelor vremii a adîncit prăpastia dintre două națiuni, împingîndu-le la un război dureros, cînd interesele reale cereau să se apropie. Clarviziunea lui Nicolae Bălcescu pusă în slujba acestei idei, a reușit, după strădanii de multe ori dramatice, să arunce o punte peste prăpastia despărțitoare, să facă guvernul maghiar să înțeleagă realitatea și să-l înțeleagă pe Iancu, să înțeleagă necesitatea unirii forțelor împotriva dușmanului comun: despotismul celor două curți imperiale care-și dăduseră mîna pentru sugrumarea popoarelor.

În tot ce a plănuit și a înfăptuit în acele vișoaroase vremuri Iancu era animat de credința puternică în dreptatea cauzei pe care o apăra, în dreptatea cauzei poporului cu care se identificase prin întreaga sa ființă. De aceea moșii, după mărturisirea unui contemporan care nu le-a fost deloc prieten, considerau poruncile sale sfinte, inviolabile și obligatorii fără abatere; îl socoteau dăruit cu futeți suferămenești, de aceea se temeau de el, îl respectau și îl iubeau, îl adorau ca fermecași, cu toate că știa să-i țină în frîu. „Ni se par mai bune și mai dulci poruncile tale și poporul cu preste fire iubire ascultă glasul tău. Cînd le citesc o carte de la tine parcă reînvie”, îi scria viceprefectul Prodan Probu în toiul luptelor. Asemenea realitate era cunoscută și recunoscută de toți, prieteni și neprieteni deopotrivă. Toți știau că „sufletul mișcării românești” a fost Iancu, că el „a cucerit încrederea nețărnută și dragostea poporului său”, că „oriunde se arăta era primit cu entuziasm”, că „toate privirile se îndreptau către dînsul, iar națiunea română vedea în persoana lui pe eroul și ocrotitorul său”, raporta gen. Lüders în persoană. Prietenii și tovarășii săi priveau la Iancu „ca la soarele de miazăzi”, cum spunea Nicolae Bălcescu. Această încredere și-o cîștigase Iancu prin caracterul său, prin judecățile drepte, prin sfaturile, ținuta și învățăturile pe care le împărtășea, la care se adăuga înfățișarea prin care se deosebea de tovarășii săi. Pentru toate aceste calități Iancu era numit „Crai” de cei ce-l urmau.

Este viața unui om mistuit de o flacără puternică, aceea a propriului său popor, cu care se contopise inseparabil, la o vîrstă căreia numai vremurile revoluționare îi imprimă maturitatea oamenilor cu bogată experiență a vieții. Poporul simțind acest adevăr, ajuns la gradul necesar al conștiinței de sine, a știut să-și aleagă conducători dintre oameni ai faptelor și ai acțiunii, ai gîndurilor și simțămîntelor înalte, umane, patriotice, oamenii identificați cu interesele poporului, cunoscători și înțelegători ai mărimii vremurilor în care trăiau. „Avram Iancu, — afirmă Barițiu, cel ce l-a cunoscut bine, l-a prețuit după cuviință și a înțeles și mărimea epocii — om născut pentru

acțiune, venise chiar la timp, chiar în acei ani epocali". Omul născut pentru acțiune și-a împlinit datoria în chip măreț „neclintit ca granitul munților săi”.

Oameni obiectivi, cu judecată dreaptă și cu răspundere față de slova scrisă — români maghiari și de alte neamuri — de atunci și până astăzi, au privit cu respect la Iancu, Papiu, Buteanu și la toți cei de o seamă cu ei, au respectat în persoana lor cauza unei națiuni întregi, în ei care și-au expus viața cu curaj, și-au asumat sacrificiul suprem, și au iubit sincer poporul, fără zgomot răsunător cu iz de nesinceritate, împărtășind tragedia țăranilor anilor 48 și de după aceea.

Privește cu respect, astăzi mai mult ca oricând în trecut, întreaga națiune la Iancu și la tovarășii săi, recunoscând în persoana și ființa lor măreția poporului, sacrificiul multimilor pentru adevăr și lumină, pentru dreptate și echitate, pentru libertate și viață omenească. Cinstirea curată a întregii națiuni, la o sută de ani de la moartea „Craiului Munților” întruchipează plenar adevărul că Iancu și ceilalți eroi și martiri și-au închinat întreaga viață, cu tot ce au avut ei mai bun, luptei drepte a poporului, sădind temelie tainică vieții libere și fericite din anii socialismului.

ȘT. PASCU

STUDII ȘI MATERIALE

CEA MAI VECHIE FAZĂ A COMPLEXULUI CULTURAL STARČEVO-CRIȘ ÎN ROMÂNIA

(Partea I-a)

În anul 1958¹ predam la tipar manuscrisul monografiei „Cultura Criș în Transilvania”, ce urma să apară în *Materiale*, VII. Mutată, succesiv, în *Materiale*, VIII și în *Materiale*, IX, ea vedea, în fine, lumina tiparului în *ActaMN*, III.² Reieșea, încă de atunci, din întreaga analiză a materialului, că respectiva cultură reprezintă *primul și cel mai vechi orizont neolitic* din Ardeal și din întreaga țară, precedind sigur în timp culturile socotite „vechi neolitice”: Hamangia, ceramica liniară, Dudești, întregul complex Boian etc. Rezultatele finale erau concretizate în scurte *concluzii*³.

Constatările expuse în articolul monografic ne îndemnaseră a exprima serioase rezerve asupra atribuirilor „Pre-” și „Protocriș” a materialelor ceramice de la Dîrțu-Ceahlău, considerate inițial o verigă de legătură între gravetianul final și un „protoneolitic” de nuanță locală⁴.

Cunoașterea unui facies — pe care îl bănuiam foarte vechi — al culturii Criș, prezent la Cluj — „Gura Baciului”, ne îndemnase să revenim, cu precizări suplimentare, asupra lipsei de temeinicie a atribuirilor de tip „gravetiano — mezolitic — pre-Criș”, atât pentru Dîrțu, cât și pentru un șir de materiale care (fiind de fapt mult mai târzii) erau jonglate a suplini lipsa unui „protoneolitic aceramic” sau „protoceramic”, — inexistent de fapt, pînă acum, la noi și pentru dovedirea căruia nu s-a adus încă nici o singură probă stratigrafică neîndoieală⁵.

Într-un recent articol, dezicîndu-se de păreri la care mai înainte aderase, prof. Vl. Dumitrescu reia întreaga discuție și argumentație, socotind că totuși, pînă la dovezi contrare, cultura Starčevo-Criș rămîne cel mai vechi orizont neolitic de pe cuprinsul României⁶. Concluziile la care învățatul bucureștean ajunge independent (cum pare să rezulte din trimiterile biblio-

¹ N. Vlassa, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1936, p. 9—48, p. 9, n.*.

² *Ibidem*, p. 43, 37—40, 40—41, 41—42, 46—47.

³ N. Vlassa, în *ActaMN*, I, 1964, p. 463—464.

⁴ N. Vlassa, în *ActaMN*, V, 1933, p. 375—376. Vezi și *Apulum*, V, 1965, p. 13—17 și *ActaMN*, IV, 1967, p. 407—408.

⁵ Vl. Dumitrescu, *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în *SCIV*, 21, 1970, p. 187—193. Vezi și varianta în limba franceză, în *Studia Balcanica*, 5, 1971, p. 37—50. În paranteză fie spus, nu știm de unde a luat d-sa informația că bovinele *n-au* trăit în stare sălbatică în teritoriile de la nord de Balcani (*SCIV*, 21, 1970, p. 193, respectiv *Studia Balcanica*, 5, 1971, p. 43). Pe teritoriul României, cel puțin, ele mai trăiau astfel pînă în plin Ev Mediu.

grafice) coincidînd cu cele ale noastre, mai de mult formulate, nu ne rămîne decît a preciza, care anume *etapă* din lunga evoluție a acestui complex cultural poate fi socotită drept cel mai vechi neolitic din țara noastră.

*

Reamintim, că încă de la publicarea rezultatelor primei campanii de săpături (cea din 1960) de la „Gura Baciului” se desprindeau o serie de aspecte menite a conferi materialelor Starčevo-Criș din această stațiune o considerabilă vechime:

— caracterul dosit, ascuns al așezării, situată într-o căldare retrasă, înconjurată de dealuri, străbătută de firul de apă al unui pîrîu („Pîrîul Suceagului”) alimentat de izvoare numeroase⁶;

— aspectul dispersat („în cuiburi”) al bordeiilor curboliniare;

— marea adîncime la care încep să apară materialele (în jur de — 1,25 m). Căpăcuirea bordeiilor cu un strat loessoid, absolut steril, gros de 50—60 cm, implicit excluderea posibilității unor adaosuri întîmplătoare de materiale arheologice *ulterioare* în timp;

— lipsa desăvîrșită a urmelor oricărei alte culturi neolitice;

— caracterul *arhaic* al materialului ceramic. Prezența plevei în compoziția pastei majorității categoriilor ceramice;

— apariția cîtorva cioburi *nearse*, numai uscate la soare, aflate în cenușa vetrelor;

— apariția obsidiane, la un moment cronologic mult prea vechi pentru a o considera vehiculată de influențe liniare, Tisa timpurii sau Bükk, ceea ce ne și făcea s-o considerăm aport sudic⁷;

— infima cantitate de ceramică barbotinată, în comparație cu cea roșie-sîngerie, frumos lustruită;

— înrudirea picturii cu alb pe roșu de la „Gura Baciului” cu cea din faza Vršnik I⁸.

Precizăm, că în săpătura din 1960 nu ne-a reușit o separare stratigrafică a materialelor.

În octombrie 1962 a apărut în taluzul săpăturii din 1960 un mormînt de înhumăție, chircit⁹, prezentînd următoarele caracteristici:

— un bogat *inventar*¹⁰ ceramic, litic și din os, alcătuiind un adevărat „covor” pe care fusese depus cadavrul;

— prezența ocrului *galben*, depus în bulgărași;

— caracterul net microlitic al pieselor de piatră cioplite din cadrul inventarului;

— apariția unui topor-vălătuc (*Walzenbeil*) de mari dimensiuni, piesă tipică pentru așezările Criș (Morești, Inucu) și, de altfel, formă stră-

⁶ *ActaMN*, V, 1968, p. 371.

⁷ *Ibidem*, p. 375—376.

⁸ Asupra ultimelor două caracteristici ne-au atras atenția soții D. și M. Garașanin. Cf. *ActaMN*, IV, 1967, p. 407—408.

⁹ *Apulum*, V, 1965, p. 13—17.

¹⁰ Fenomen deosebit de rar în cadrul complexului Starčevo—Criș. Cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 14, 18 (cu bibliografia) și E. Comșa, în *OmD*, 1960, p. 84—86.

veche de unealtă de piatră șlefuită, precedind chiar — în planul neoliticului mondial — toporul-calapod¹¹.

Observațiilor arheologice li se adaugă unele din precizările ocazionate de studiul resturilor de paleofaună și de studiul scheletului uman :

— oasele ovicaprinelor culese din „covorul” pe care fusese depus mortul indică o rasă foarte mărunță de statură, înrudită cu cea din neoliticul preceramic de la Argissa-Magula și din complexul Sesklo ;

— printre „resturile menajere” din același „covor” apar și oase umane disparate, de copil, purtând indicii de canibalism ritual ;

— diagnoza tipologică a scheletului pune clar în evidență un tip *alpinoid*, brachicran, neașteptat în optica — generalizată — că în cadrul complexului Starčevo-Criș tipul rasial preponderent e cel vechi-mediteranoid¹². Irelevantă în momentul publicării, această constatare își află însă pe deplin ponderea în lumina noilor descoperiri de la „Gura Baciului”.

*

Săpăturile de la „Gura Baciului” au fost reluate, în trei campanii scurte, succesive, în verile anilor 1968, 1969 și 1970. Lucrările din 1968 și 1969 au fost conduse de colaboratorul nostru, profesorul de liceu A. Palkó, iar cele din 1970 de semnatar.

În 1968 a fost deschisă, la o distanță de 28 m spre apus de prima suprafață (A) din 1960, o casetă (B) de 12 × 5 m, orientată E—V, săparea căreia a continuat și în 1969. Tot în 1968 s-a deschis caseta C, la 100 m vest de suprafața A, casetă care — aflată deja la periferia așezării Criș — n-a mai dat decât material (și acela foarte sărăcăcios) din ultima fază de locuire Criș.

În fine, între 1—15 VII 1970 a fost săpată caseta B₁, alipită spre nord de caseta B, despărțită de aceasta doar printr-un perete de 40 cm. Caseta B₁, orientată tot E—V, a avut dimensiunile de 9 × 2,20 m. Unitatea deplină de situații și complexe arheologice din casetele B și B₁ ne îndeamnă să tratăm împreună materialul rezultat din ele, cu specificarea că săpătura din 1970 (caseta B₁) prilejuind cele mai concludente observații *stratigrafice*, a permis înregistrarea a trei niveluri succesive Criș, deosebite nu numai prin culoarea solului, ci și prin tipologia materialului arheologic (ceramică, în special) ce-l conțineau.

¹¹ Întreaga discuție, cu excerptarea integrală a bibliografiei mai vechi, la G. Smolla, *Neolithische Kulturerscheinungen*, Bonn, 1960, p. 58—63 ; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, vol. II, *Jungsteinzeit*, München, 1968, p. 157, 159, 162, 178. Forme tranzitorii spre toporul-calapod (constatare ce o facem nu numai de dragul exemplului !) în *primul* strat de la Karanovo, cf. G. I. Georgiev, în volumul *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, pl. IV/4—6 (observația o face și H. Müller-Karpe, *op.cit.*, p. 464, nr. 165, vezi și pl. 156/A 15—17). Tot pentru marea vechime a toporului-vălătuc vezi și *Abriss der Vorgeschichte* (sub redacția lui K. J. Narr etc.), München, 1957, *passim* (*Register*, s.v. *Beile*/Walzenbeile).

¹² O. Necrasov, în *Apulum*, V, 1965, p. 19—34. Vezi însă și O. Necrasov, în *OmD*, 1960, p. 417—418 și în *SCA*, 2/1, 1965, p. 10—14, 16—17.

Stratigrafia

Sucesiunea stratigrafică, clară și lesne de înregistrat, nu prezintă — în general — perturbări pe verticală, iar pendulările de grosime ale fiecărui strat și nivel nu depășesc câțiva centimetri. Profilul cel mai concludent l-a servit taluzul sudic al casetei B₁ (fig. 1). De sus în jos el se prezintă astfel :

0—40 cm,	strat vegetal actual. Sol brun-roșcat de pădure, prezentînd un proces de humificare în partea superioară, rezultat al pășunii existente aici de cîteva decenii. Steril din punct de vedere arheologic ;
40—75 cm,	strat gălbui mărnos, cu sfărîmături de piatră de calcar. Steril din punct de vedere arheologic ;
75 cm—1,50 m,	brun-gălbui, lutos, compact. Steril din punct de vedere arheologic ;
1,50—1,80 m,	humus fosil, negru, compact. Steril din punct de vedere arheologic ;
1,80—2 m,	<i>nivelul III Criș</i> (ultimul, în ordine cronologică !), negru-cenușos, relativ compact ;
2—2,40 m,	<i>nivelul II Criș</i> , gălbui-cenușos, mult mai puțin compact, clar separabil de nivelul III Criș, atît prin culoarea și consistența diferită, cît și — mai ales — prin deosebirile materialului ceramic ;
2,40—2,70 m,	<i>nivelul I Criș</i> , deci primul și cel mai vechi în ordine cronologică. Sol negru, gras, măzăros, foarte ușor de săpat. Fundurile bordeiilor Criș ce pornesc din acest nivel ating adîncimea de 3—3,10 m ;
2,70—3 m,	brun-negricios, nisipos. Steril din punct de vedere arheologic ;
3—3,25 m,	marnă terțiară, nisipoasă, galbenă.

Observațiile stratigrafice din anul 1970 vin deci să precizeze, cu un plus de detalii, lucruri mai de mult sesizate : 1, pînă la adîncimea de 1,80 m (în caseta B₁) nu apar nici un fel de resturi de materiale arheologice ; 2, succesiunea cronologică a nivelurilor Criș I, II și III este *neîntreruptă*, ele reprezentînd — dincolo de particularitățile fiecăruia — etape evolutive ale viețuirii aceleiași comunități umane și ale aceluiași complex cultural ; 3, nivelul I Criș conține rămășițele celei mai vechi prezențe omenеști la „Gura Baciului”, nefiind precedat de vreo cultură anterioară (fig. 2—8).

În săpătura din 1970 s-a clarificat și faptul că bordeiele aparțin nivelului I, nivelurile II și III avînd locuințe (cu multă probabilitate colibe, cu puțină lipitură de lut) de suprafață (fig. 9—10). Constatările tuturor campaniilor de săpături pledează în favoarea observației că bordeiele nivelului I Criș au un contur curboliniar, neregulat.

NIVELUL I CRIȘ (−2,40 — −2,70 m; în bordeie: −3 — −3,10 m)

Se prezintă ca un nivel de locuire relativ subțire, cu material arheologic destul de puțin, înafara bordeielor sau a complexelor mai încheiate. În caseta B (1968—1969) au apărut două bordeie curboliniare ce aparțin acestui nivel. Limita nordică a unuia dintre aceste două bordeie s-a conturat numai în urma săpării casetei B₁, în partea sudică a acesteia (vezi fig. 2). Tot în caseta B₁ a fost dezvelită o aglomerare de fragmente ceramice, pietre, oase de animale și bulgărași de ocru galben, de circa 1 × 1 m, aparținând de asemenea nivelului I. Aceluiași nivel îi aparține și porțiunea de bordei conturată în colțul nord-vestic al casetei B₁ (fig. 2), bordei care intră sub taluzurile de vest și nord și a cărei completă degajare a rămas sarcina unei viitoare campanii de săpături.

MATERIALUL ARHEOLOGIC DIN NIVELUL I

Utilajul litic

1. *Obiecte de piatră cioplită.* De aspect pregnant microlitic, lamele și așchiile cioplite (puține la număr) din nivelul I sînt confecționate aproape exclusiv din obsidiană de bună calitate, transparentă sau translucidă (fig. 11/1—14). Remarcăm așchiile de aspect triunghiular (fig. 11/1, 4, 10), precum și patru microlite interpretabile drept vîrfuri de săgeți (fig. 11/2, 5, 8—9). În privința materiei prime folosite, face excepție de la regulă o singură piesă, un mic răzuitor lucrat din opal alb-lăptos, cu frumoase reflexe irizate (fig. 11/15). Menționăm, cu titlu de semnificativă curiozitate, că obsidiana va dispărea din utilajul litic cioplit al nivelurilor II și III, fiind complet înlocuită cu un silex brun-gălbui, de bună calitate, în nivelul II (fig. 11/16—36) și cu silex cenușiu (fig. 11/37, 44—45) sau sist menilitic (fig. 11/38—43, 46—52) în nivelul III.

2. *Obiecte de piatră șlefuită.* Singurul obiect șlefuit, din piatră, apărut în nivelul I în răstimpul campaniilor de săpături din 1968—1970 e un *lustruitor* (fig. 12/11), confecționat din jasp de culoare cafenie (culoarea ficatului crud). Piesa, de relativ mici dimensiuni¹³, amintește îndeaproape forma unui papuc, pretîndu-se perfect a fi ținută în mînă. Credem că a fost întrebuințată la netezirea și lustruirea pereților vaselor de lut, dintre care unele — cum se va vedea — sînt într-adevăr lucrate cu deosebită îngrijire. Remarcăm excepționala finețe a feței active a lustruitorului, dînd o senzație tactilă neobișnuit de catifelată.

Privitor la forma de topor caracteristică pentru primul nivel, putem deocamdată doar presupune că ea trebuie să fie cea de topor-vălătuc (*Walzenbeil*), atestat pînă în prezent numai ca piesă de inventar funerar, în mormîntul apărut în 1962.

O mențiune aparte (căci nu pot fi considerate direct ca obiecte de piatră șlefuită) se cuvine celor două piese de gresie nisipoasă din fig. 13/1—2, prima fragmentară, a doua întreagă, folo-

¹³ Includerea unei scări gradate în centimetri în planșele cu ilustrații ne dispensează de indicarea mai amănunțită a dimensiunilor pieselor.

site — credem — ca niște mici creuzete pentru pisarea materiilor colorante (ocru, în speță). Interpretarea lor drept prototipuri în piatră ale opaițelor-altarașe triunghiulare de lut, prezente în nivelurile mai târzii, ni se pare puțin probabilă.

Obiecte din os, corn și scoici

1. *Obiecte de os.* Ca unelte confecționate din acest material amintim o serie de nouă sule și străpungătoare (fig. 12/1—9), din rîndul cărora ultima piesă (fig. 12/9), prin dimensiunile sale mai mari, ar putea fi interpretată, eventual, și drept pumnal. Sînt lucrate pe așchii de oase lungi de animale, ascuțindu-li-se vîrfurile prin șlefuire. Atragem atenția asupra lipsei complete a *spatulelor* de os.

Tot dintr-un os tubular a fost lucrat și micul obiect din fig. 14/12, amintind de forma unei rindele. Cunoaștem și o tentativă de a obține dintr-un os dur o piesă microlitică, printr-o tehnică de așchiere și retușare proprie confecționării uneltelor de piatră cioplită (fig. 15/2).

Din categoria *podoaabelor* (sau amuletelor) de os au apărut două verigi (ambele fragmentare), lucrate din rîndele detașate din oase tubulare, rîndele ce au fost apoi cu îngrijire lustruite (fig. 14/13; fig. 15/3).

În fine, o sumară semnalare a oaselor de animale (foarte puțin numeroase, dacă facem comparație cu nivelurile II și III), constituind *resturi menajere*. Determinarea lor pe categorii (sălbatic/domestice) și specii se va face de către specialiști în morfologie animală. Menționăm apariția și relativa frecvență a măgarului sălbatic (*Equus Asinus hydruntinus*), cu implicațiile climato-botanice și — implicit — cronologice ale unei atare apariții¹⁴.

2. *Obiecte de corn.* Amintim două fragmente (partea terminală) de coarne de căprior (*Capreolus capreolus* L.) de pe care s-au îndepărtat parțial ori total rugozitățile, iar vîrfurile ascuțite a fost retezate și șlefuit, astfel că în prezent e neted și bont (fig. 12/10; fig. 15/9). Aflarea și a altor fragmente de coarne de căprior, neprelucrate, ne îndeamnă să credem că au constituit o materie primă destul de apreciată (fig. 15/1, 4—8). Evident, unele dintre ele — ca și coarnele neprelucrate de ovicaprine ori cele de bovine sălbatice sau domestice — trebuie incluse printre „resturile menajere”.

3. *Scoici și melci.* Predilecția locuitorilor neolitici de la „Gura Baciului” pentru culegerea de nevertebrate fosile fusese remarcată deja cu ocazia analizării materialului osteologic din „covorul” pe care era depus scheletul chirchit, dezvelit în 1962. Atunci apăruseră două exemplare de echinoderme terțiare, aparținînd genului *Echinolampas*, ajungerea cărora în inventarul funerar a fost explicată ca avînd un rol magic, în speță amulete¹⁵.

Săpăturile noi au furnizat, din cuprinsul nivelului I, trei moluște fosile terțiare, toate trei lamelibranhiate: un exemplar mărunt de *Ostrea crassissima* (fig. 16/11), unul de *Ervilia podolica* (fig. 17/3) și unul de *Unio Rumanus* (?) (fig. 17/2) care — deși pietrificat — a fost perforat pentru a putea fi purtat ca pandantiv.

Dintr-un exemplar subfossil de *Pectunculus* (var. *pilosus* sau *bimaculatus*) a fost confecționată o frumoasă brățară, din păcate doar pe jumătate păstrată, conservînd neașteptat de

¹⁴ O discuție în acest sens la O. Necrasov, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 176, 179—180.

¹⁵ Vezi O. Necrasov, în *Apulum*, V, 1965, p. 26, 28, 30, pl. IV/1.

clar striățiunile naturale ale valvei (fig. 14/11)¹⁶. Dată fiind starea de *semifosilizare* a scoicii este exclusă culegerea ei de pe teritoriul țării noastre, știut fiind — de altfel — și faptul că chiar și specia fosilă apare, cel mai devreme, numai în sedimentele nisipoase de plajă ale țărmurilor *de astăzi* ale Mediteranei, sedimente depuse în fazele finale ale Pliocenului mar n. Cît privește specia holocenă (actuală), ea nu trăiește decît în apele calde ale Mării Mediterane ori în zona centrală a Atlanticului.

Dintre speciile *actuale* de moluște sînt prezente lamelibranhiatul *Unio pictorum* (scoica de riu; fig. 16/12—26) și gasteropodul *Helix pomatia* (melcul de grădină; fig. 16/1—10), ambele comestibile. Primul era — și este pînă astăzi — prezent în apele Nadășului din apropiere, iar melcul de grădină e cu totul comun și are o răspîndire generalizată¹⁷.

Un element-surpriză îl constituie apariția unei valve, aproape complet păstrate, a scoicii *Cardium*, specie actuală trăind în apele Mediteranei și ale Mării Adriatice (fig. 17/1). Ivirea ei la „Gura Baciului” și, mai mult, decorul cardial prezent pe un fragment ceramic din nivelul I ridică problema unei componente cardiale în materialul arheologic al acestui nivel. Dacă este vorba numai de simple influențe culturale sau și de un eventual aport etnic, constituie o întrebare ce va fi pe larg discutată la analiza ceramicii, respectiv în partea de concluzii. Deocamdată remarcăm doar faptul, că chiar și în așezările vechi-cardiale descoperirea instrumentului ornamental ca atare — deci a valvelor de *Cardium* — e un fenomen rar¹⁸.

Ceramica

Formează categoria de material arheologic ce poate fi din plin pusă la contribuție pentru încadrarea cultural-cronologică a nivelului I, caracterizîndu-l atît prin analogii elocvente cu alte culturi și arii culturale, cît și prin deosebiri semnificative față de materialul similar al nivelurilor II și III.

1. *Aspectul tehnologic*. Oricît ar părea de ciudat, dată fiind optica devenită tradițională asupra culturilor neolitice, în ceramica nivelului I de la „Gura Baciului” nu apare o categorie grosolană, cum o găsim în materialul celorlalte două niveluri ori aiurea, indiferent din ce cultură sau la ce orizont cronologic am lua exemplul. Se poate afirma că există numai ceramică *fină* și *foarte fină* și chiar și deosebirea între aceste două categorii e mai mult de ordin formal, fiind în funcție de mărimea și de grosimea pereților recipientelor.

În mod constant degresantul folosit în pastă e pleava de cereale (mai corect zis — în lipsa unor analize paleobotanice — de graminee). Arderea e destul de slabă, miezul pereților vaselor rămînînd întotdeauna negru, poros și friabil. Inconvenientul a fost compensat printr-o extraordinară lustruire a exteriorului și interiorului vaselor, obținîndu-se o suprafață excep-

¹⁶ Brățări *identice*, tăiate din *aceeași specie* (actuală sau fosilă) de moluscă, în cimitirul neolitic de la Cernica. Cf. G. Cantacuzino și Seb. Morintz, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 70, 72, p. 71, fig. 27/1 și G. Cantacuzino, în *Dacia*, N. S., XIII, 1969, p. 53, fig. 5/25—27, p. 54, p. 55, fig. 6 și în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques*. Prague, 21—27 août 1966, Praga, 1970, p. 449—450, iar la p. 451—452 o bogată bibliografie referitoare la folosirea (ca podobe) a moluștelor actuale și fosile în neolitic.

¹⁷ Întîlnite și în săpăturile mai vechi de la „Gura Baciului”. Vezi *ActaMN*, V, 1968, p. 375 și *Apulum*, V, 1965, p. 13, 26, 28.

¹⁸ Totuși, ca exemplificare, vezi așezarea de la Smilčić, la Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji — Das ältere Neolithikum in Dalmatien*, Zadar, 1966, p. 219, pl. XXIV/11—12, XXV/12—13. Nu e mai puțin adevărat însă, că ornamentul „cardial” al ceramicii putea fi (și a și fost) realizat, la rigoare, și cu muchia (zimțată sau nu) a *altor* specii de lamelibranhiate.

țional de fină, pe măsura calității uneltelor cu care se va fi executat operațiunea (cf. mai sus, cele spuse despre lustritorul din fig. 12/11). Multimilenara zacere în pământ n-a reușit să altereze decât pe alocuri uniformitatea și finețea acestui „pseudoslip” realizat prin lustruire mecanică. În această ordine de idei, amintim că *slipul* e necunoscut pe ceramica nivelului I (și chiar pe cea a nivelului următor), apărind numai în nivelul III și constituind, ca atare, un element *cronologic* ce nu știm să fi fost pus pînă acum vreodată la contribuție¹⁹.

Observăm că la categoria ceramică ce am definit-o ca *fină* (provenind, în general, de la recipiente de dimensiuni mai mari) predomină culoarea roșie-sîngerie și un luciu metalic avînd, citeodată, aspectul unei adevărate glazuri. Din specia designată ca *foarte fină* fac parte, îndeobște, vase de mici dimensiuni, avînd o suprafață mată, catifelată, și culoarea vișinie, cu nuanțe mergînd pînă la vișiniu închis-violaceu (fig. 18/1—8, 12, 15—16, 18; fig. 20/1—3, 5; fig. 22/5. Celelalte piese din fig. 18 — fig. 22 fac parte din categoria *fină*, roșie-sîngerie).

Tot unor vase de mici dimensiuni le aparține un număr extrem de restrîns de fragmente ceramice (în total șapte bucăți), de o excepțională calitate, deosebindu-se de categoriile precedente prin culoarea lor. Patru dintre ele (fig. 23/4—7) au suprafața cenușie-negricioasă cu luciu metalic, iar trei (fig. 23/1—3) prezintă o culoare neagră închisă, de asemenea cu reflexe metalice, un fel de „*Urfirnis*”²⁰, deși — cronologic și tipologic — se înscriu la orizontul ceramicii „black-topped”²¹.

2. *Forme*. Relativa puținătate și starea fragmentară a materialului ceramic din nivelul I n-au permis decât reconstituirea a patru vase (fig. 24/1—4). Acestea, dar și porțiunile caracteristice ale fragmentelor (vezi fig. 18—23), ne îngăduie însă afirmația că totalitatea materialului se înscrie în trei tipuri principale de vase, prezente în mai multe variante, în funcție mai ales de dimensiuni: vase de aspect globular (ca, de pildă, cele din fig. 24/1—2, 19/3—7, 22/2—4, 6—7, 23/5, 7), *străchini semisferice sau în formă de calotă* (fig. 20/5—8, 22/8) și un considerabil număr de *boluri*, forma cu cele mai multe variante (fig. 24/3—4 și piesele din fig. 18—23 nementionate la cele două tipuri anterioare).

Astfel stînd lucrurile, sîntem îndreptățiți să afirmăm că olăria primului nivel neolitic de la „Gura Baciului” stă — cu tot aspectul ei calitativ superior — sub semnul unui *primitivism tipologic*, variabilitatea realizîndu-se în limitele a numai trei tipuri „canonizate” de recipiente. Corelat cu observația făcută încă la discutarea aspectului tehnologic, anume că în ceramica acestui nivel olăria grosolană nu apare, menționăm lipsa completă a vaselor mari „de provizii”, atît de caracteristice etapelor ulterioare ale marelui complex Starčevo — Criș.

3. *Decorul*. Ca o consecință directă a caracteristicilor tehnice (predilecția clară pentru olăria monocromă, lustruită) și tipologice, decorul ceramicii din primul nivel se prezintă sărăcăcios și monoton.

a) *Ornamentele plastice* se reduc la un număr destul de restrîns de torți-proeminente în bandă lată, perforate orizontal sau vertical. Dispuse — după cît se poate deduce din cioburile păstrate — pe linia maximului diametru al recipientelor (în speță, dar nu exclusiv, pe vasele de aspect globular), ele aveau, totodată, și un rol practic (fig. 21/1, 5,

¹⁹ Marcata predilecție pentru o ceramică monocromă, lustruită, în culturile neolitice timpurii ar putea explica și adăugarea plevei — ca degresant — la argila pastei. Folosirea nisipului cvarțos, material pretutindeni la îndemînă, nu mai permite o fină lustruire a pereților ori implică nemijlocit slipuirea lor.

²⁰ Cf. H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 91, 98.

²¹ Vezi V. Milojević, *Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958)*, în *Jahrb. RGZM*, 6/1959, (1960), p. 8—9, cu trimiterile bibliografice. Vezi și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 444, nr. 97, p. 451, nr. 120.

7—9). Ca o variantă pot fi socotite acele torți unde proeminența perforată are aspect de buton rotund sau pastilă (fig. 21/2—4, 6) și care apar și pe specia cenușie-negricioasă (fig. 23/4) sau neagră (fig. 23/2).

b) Ornamentele adîncite constituie o adevărată raritate pe materialul ceramic al primului nivel. Pe două cioburi, care se înscriu din punct de vedere al execuției tehnice în categoria ceramicii *fine*, întîlnim motivul alveolar al „ciupiturilor cu unghia” (fig. 20/9—10), decor ce va deveni mai frecvent pe ceramica nivelului al II-lea, ca să se generalizeze pe olăria nivelului III (respectiv la orizontul Starčevo—Körös—Criș pe deplin dezvoltat și tîrziu)²².

Pe un singur fragment de vas (fig. 20/11) găsim decor cardial, linii imprimate în șiruri paralele, ușor vălurite, executate cu muchia zimțată a unei valve de *Cardium*²³.

Cu toată (sau, mai bine zis, *tocmai*) puținătatea decorului alveolar și cardial e unul dintre elementele care, în raport cu preponderența absolută a ceramicii monocrome lustruite, precizează orizontul cultural și cronologic la care se situează nivelul I de la „Gura Baciului”. Asupra acestei probleme vom reveni mai pe larg în partea finală a studiului nostru.

4. *Ceramica pictată* constituie o categorie aparte în cadrul olăriei primului nivel. Poate nu greșim definind-o ca o specie „de lux”, puțin numeroasă, la care excelenta calitate tehnică e potențată de bicromia (alb/roșu, alb-cenușiu/roșu) rezultînd din adăugarea motivelor decorative pictate.

Pictarea se făcea *înainte de ardere*, elementele cromatice albe ori alb-cenușii-argintii prezentînd același aspect „glazurat” ca și suprafața vaselor. Pictura aderă perfect, nedescojindu-se, neputînd fi îndepărtată decît cu greutate și numai împreună cu luciul de bază al suprafeței.

În ceea ce privește motivistica ornamentală, ea este *unică* pînă în prezent la noi în țară, constînd cu precădere covîrșitoare din „buline” ovoidale sau rotunde, așezate (mai rar) neregulat (fig. 25/2, 4—6; 26/1—3, 5, 7) sau în șiruri ce se grupează în benzi drepte (fig. 25/1, 3, 7—10; 26/6, 9; 27/1—4) ori frînte unghiular (fig. 26/8). Șiruri de buline întîlnim și pe o rondelă (fusaiolă?) fragmentară, tăiată din peretele unui vas pictat (fig. 27/9). Arareori apar șiruri paralele de romburi înălțuie, dispuse orizontal (fig. 26/10), linii frînte în unghi ori alcătuiind ovaluri mult alungite (fig. 27/5), benzi crușînd motive unghiulare sau patrute din fondul roșu al vaselor (fig. 27/10—11) ori, în sfîrșit, rînduri multiple (drepte sau oblice) aplicate cu culoare alb-cenușie-argintie (fig. 27/6—8).

Pentru ansamblul motivelor decorative de pe ceramica pictată a primului nivel cunoaștem pînă în prezent o singură analogie — desăvîrșită —, anume ceramica pictată din așezarea neolitică timpurie de la Donja Branjevina, lîngă Deronja, în Iugoslavia de nord²⁴, din care și reproducem o parte (fig. 28—30)²⁵.

²² Cf. *ActaMN*, III, 1966, p. 22, n. 107.

²³ Ca analogie, vezi o piesă mult asemănătoare din neoliticul vechi de la Smilčić, la S. Batović, *op.cit.*, pl. I/8. În altă ordine de idei, de remarcat că, dincolo de unele nepotriviri cronologice, e surprinzătoare asemănarea unor ornamente cardiale cu o parte a decorului ceramicii Bolintineanu. Compară, de pildă, S. Batović, *op.cit.*, pl. LIX/7, LX/2, 6, LVI/3 cu cioburile Bolintineanu publicate de E. Comșa, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 18, fig. 4—5, p. 31, fig. 15, p. 40, pl. I.

²⁴ S. Karmanski, *Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1968, pl. I—V, *passim*. Cîteva cioburi pictate cu motive de „buline” albe pe fond roșu lustruit au apărut și la Grivac, însă ele n-au o poziție stratigrafică și, cu atît mai puțin, o încadrare cronologică cît de cît clarificată. Vezi B. Gavela, în *Starinar*, N.S., VII—VIII, 1956—1957, (1958), p. 261, fig. 57—58, p. 262, fig. 59. Materiale asemănătoare și la Cîrcea, lîngă Craiova.

²⁵ După S. Karmanski, *op.cit.*, pl. I—II, IV.

Dată fiind indiscutabila *identitate* dintre materialul ceramic pictat de la Donja Branjevina și cel de la „Gura Baciului”, de care ne-am ocupat mai sus, îi consacram încă de acum unele observații, chiar cu riscul de a devansa asupra unor concluzii din partea finală a studiului nostru. Ni se pare anume, că S. Karmanski a interpretat eronat stratigrafia de la Donja Branjevina, în sensul că al său „Stratum III” (considerat cea mai veche fază culturală), caracterizat în speță prin „altarașe”²⁶ — obiecte absolut specifice complexului Starčevo-Körös-Criș — constituie, de fapt, o penetrație (prin gropi și bordeie) din nivelurile superioare. În orice caz, prin chiar tipul de „altaraș” prezent în el²⁷, acest „Stratum III” de la Donja Branjevina nu se poate plasa *mai devreme* de orizontul Lepenski Vir III b (în care apare o piesă identică)²⁸, deci la un nivel cronologic *clar și tipic starčevian*, și nicidecum la orizontul — încă aceramic — Lepenski Vir II, cum încearcă s-o facă Karmanski²⁹. De altfel, apariția la Donja Branjevina a unui idol feminin, gol în interior și cu pronunțată steatopigie,³⁰ la un orizont cronologic neverosimil de timpuriu (contrazicind flagrant înseși concluziile lui Karmanski!), tot pentru amestecul stratigrafic pledează, căci piesa e *absolut tipică pentru cultura Körös*, din Ungaria fiind cunoscute analogii perfecte de la Hódmezővásárhely—Zsoldostanya, Hódmezővásárhely — Hámsházócsárda, Hódmezővásárhely — Gorzsa, Öcsöd — Kendereshalom și Rákóczi³¹.

Așa stând lucrurile, ni se pare mult mai probabil ca cea mai veche fază de la Donja Branjevina să fie reprezentată prin materialul celui „Stratum II”, simptomatic de asemănător prin ceea ce conține (ceramică roșie, monocromă, lustruită, întregul repertoriu al ceramicii pictate, plastica etc.) și prin ceea ce îi lipsește ori de abia începe să se contureze spre sfârșitul lui (ansamblul tipologic și decorativ manifest Starčevo — Körös — Criș)³² cu nivelul I de la „Gura Baciului”.

Dincolo de aceste observații care, de fapt, nu impietează cu nimic asupra importanței descoperirilor de la Donja Branjevina, remarcăm justețea concluziilor lui S. Karmanski în ceea ce privește: 1, definirea etapelor pre — Körös-Criș de la Donja Branjevina drept o cultură nouă, încă necunoscută, a neoliticului vechi din nordul Peninsulei Balcanice (pe care, îndreptățit, a botezat-o după stațiunea eponimă); 2, sesizarea unor legături spre (respectiv, a unor eventuale moșteniri dinspre) ultimele etape pre-starčeviene de la Lepenski Vir (chiar dacă n-a avut elemente doveditoare mai concrete) și 3, observarea faptului că, deși nu se poate înregistra un hiatus stratigrafic sau cronologic, cultura „Donja Branjevina” (în speță splendida sa ceramică pictată cu „buline” albe) dispare brusc și la fel de misterios cum a apărut, anume în momentul — și din pricina — pătrunderii în zona respectivă a culturii Körös³³.

5. *Alte obiecte ceramice.* Includem în această categorie o serie de rondeli, unele întregi, altele doar fragmentar păstrate, tăiate din pereți de vase. Apar cu precădere în nivelul I, deși nu lipsesc nici din nivelurile superioare. Întrebuințarea lor drept fusaiole e ipotetică, deoarece unele sînt neperforate (fig. 31/11—13), iar dintre cele perforate (fig. 31/2—9) există exemplare cu gaura plasată excentric.

²⁶ Vezi S. Karmanski, *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1968, pl. dintre p. 30—31.

²⁷ *Idem*, pl. I/1.

²⁸ D. Srejšović, *Лепенски Вир*, Beograd, 1969, pl. 89.

²⁹ S. Karmanski, *Slikana keramika ...*, tabelul sinoptic dintre p. 18—19.

³⁰ S. Karmanski, *Žrtvenici, statuete i amuleti ...*, pl. dintre p. 30—31, pl. XXI.

³¹ N. Kalicz, *Dieux d'argile*, în seria *Hereditas*, Budapesta, 1970, pl. 1—4, p. 83, nr. 1—4 (cu bibliografia).

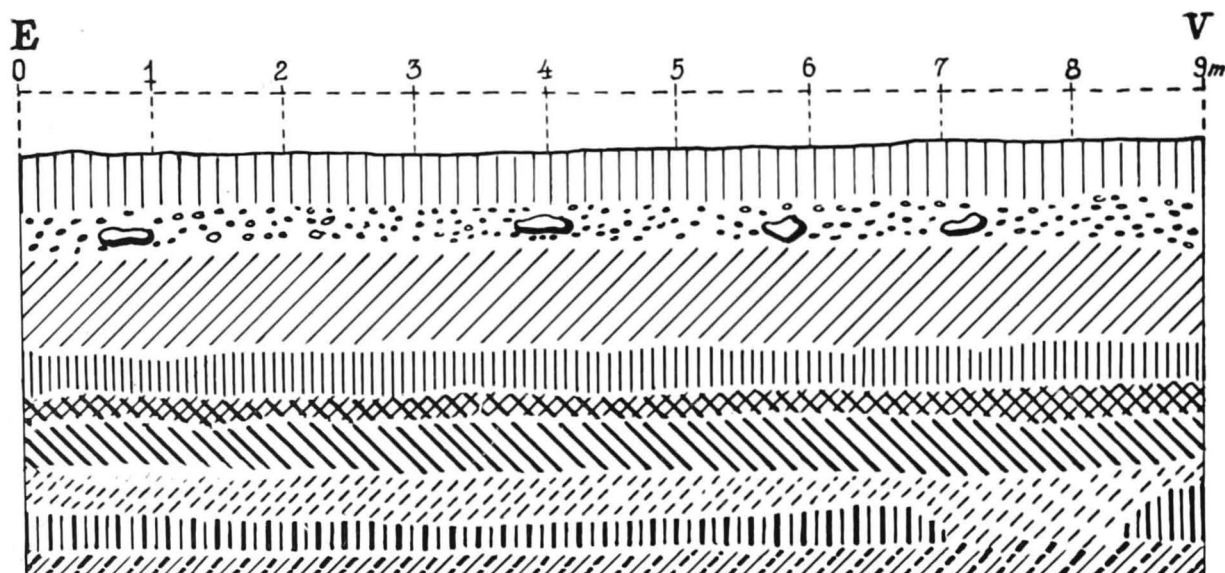
³² S. Karmanski, *Slikana keramika ...*, p. 13—14 a rezumatului în limba germană.

³³ *Ibidem*.

"GURA BACIULUI", 1970

CASETA B₁

TALUZUL SUDIC

LEGENDA

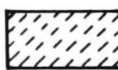
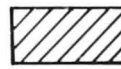
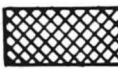
	Vegetal actual		Gălbui, mărnoș, cu sfărâmături de piatră de calcar		Nivelul I Criș (cu bordeie)
	Brun-gălbui, lutos, compact		Nivelul III Criș		Brun-negricios, nisipos
	Humus fosil, negru, compact		Nivelul II Criș		Marnă terțiară

Fig. 1.

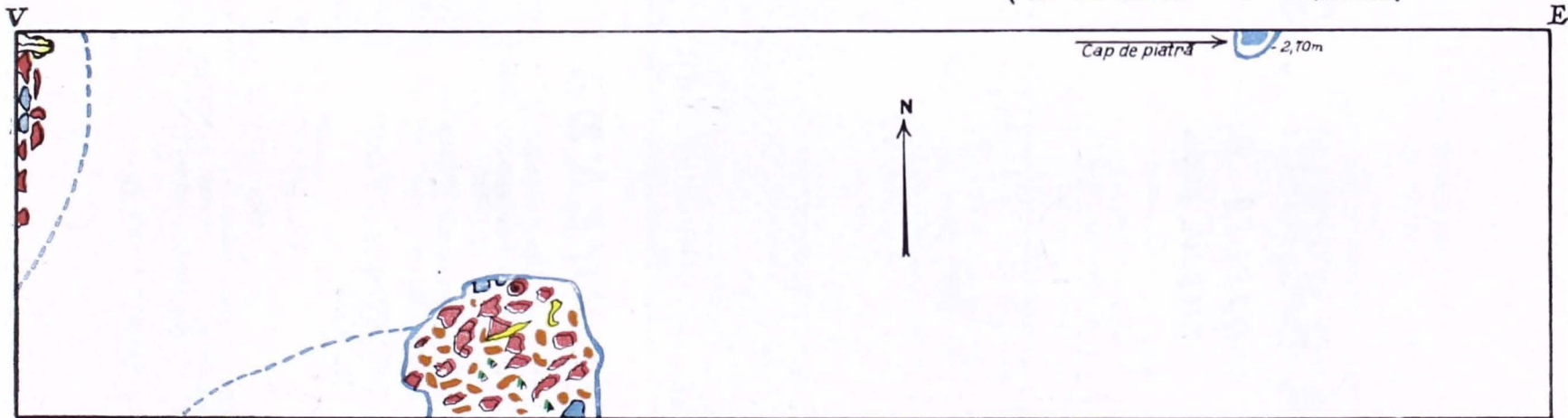
„GURA BACIULUI”, 1970

CASETA B₁

PLAN ORIZONTAL

NIVELUL I CRIȘ: - 2,40 - 2,70m
(ÎN BORDEIE: - 3 - 3,10m)

LEGENDA

■ cioburi Criș
■ ocru galben

■ pietre
--- contur bordei

■ oase de animale
■ silex, obsidiană

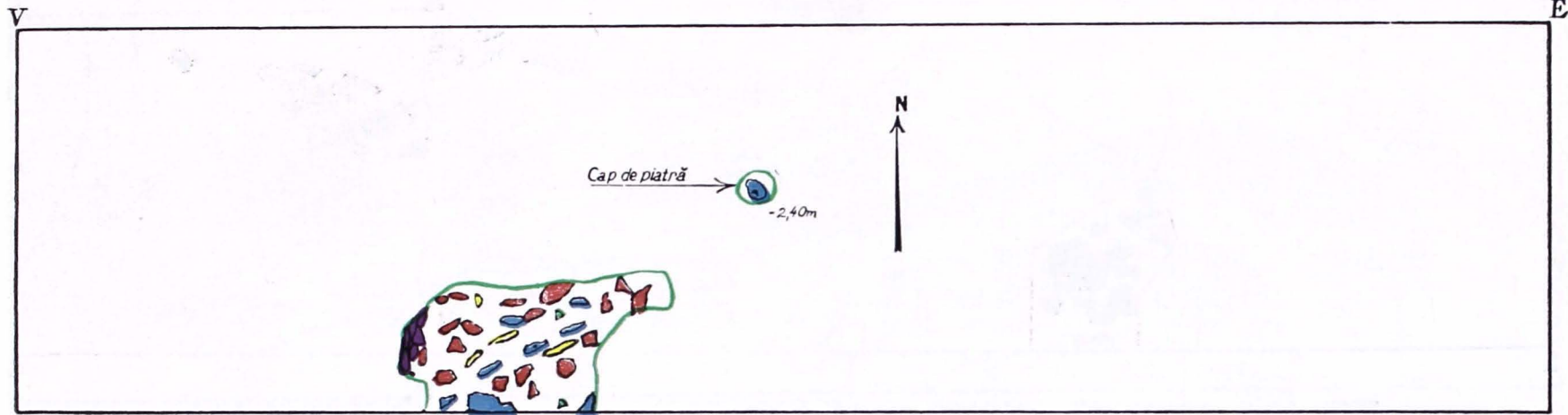
„GURA BACIULUI”, 1970

CASETA B₁

PLAN ORIZONTAL

0 1m

NIVELUL II CRIȘ: - 2 - 2,40m

LEGENDA

■ cioburi Criș
■ chirpic ars

■ pietre

■ oase de animale
■ silex

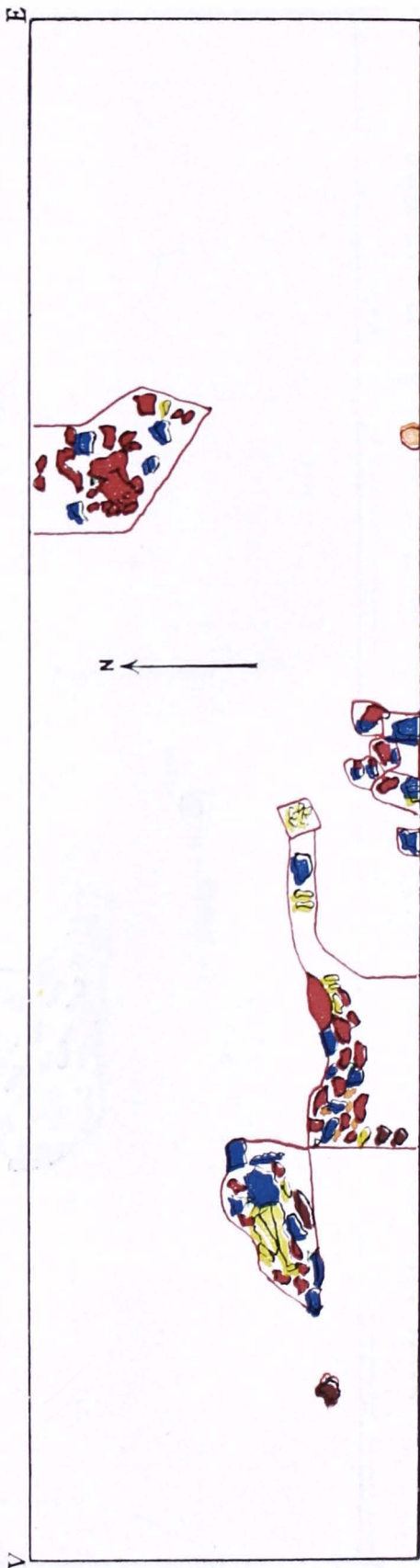
"GURA BACIULUI", 1970

CASETA B₁

PLAN ORIZONTAL

NIVELUL III CRIȘ: - 1,80 - 2m

0 1m

LEGENDA

- cioburi Criș
- bulgăre de ocru galben
- pietre
- gresii anse
- oase de animale
- silex

Fig. 4

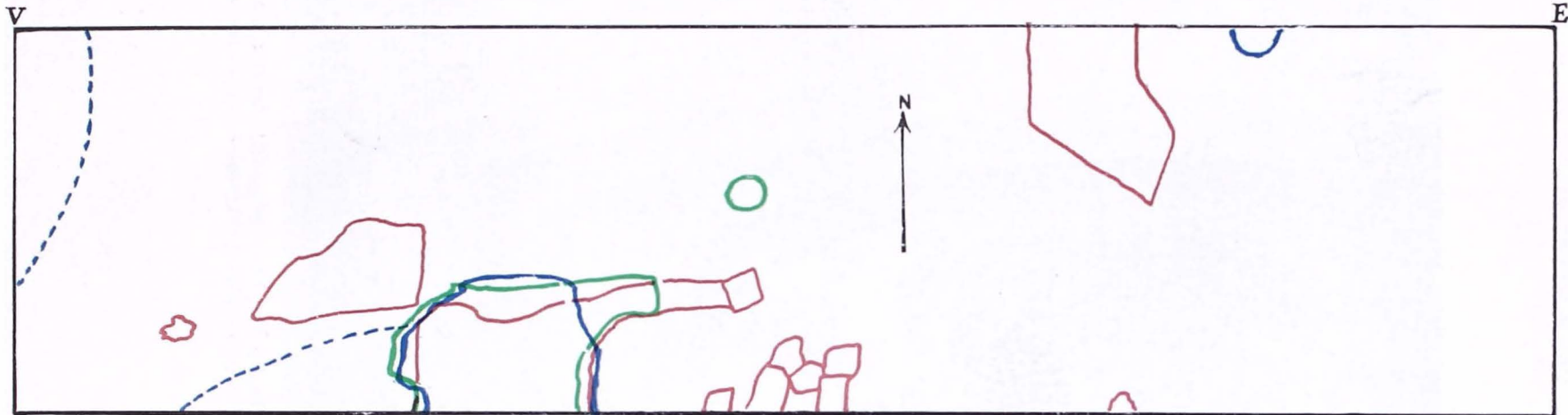
„GURA BACIULUI”, 1970

CASETA B_1

PLAN ORIZONTAL

NIVELUL I - II - III CRIȘ

LEGENDA

— NIVELUL I CRIȘ: -2,40 - 2,70m
- - - NIVELUL I CRIȘ (BORDEIE): -3 - 3,10m

— NIVELUL II CRIȘ: -2 - 2,40m
— NIVELUL III CRIȘ: -1,80 - 2m

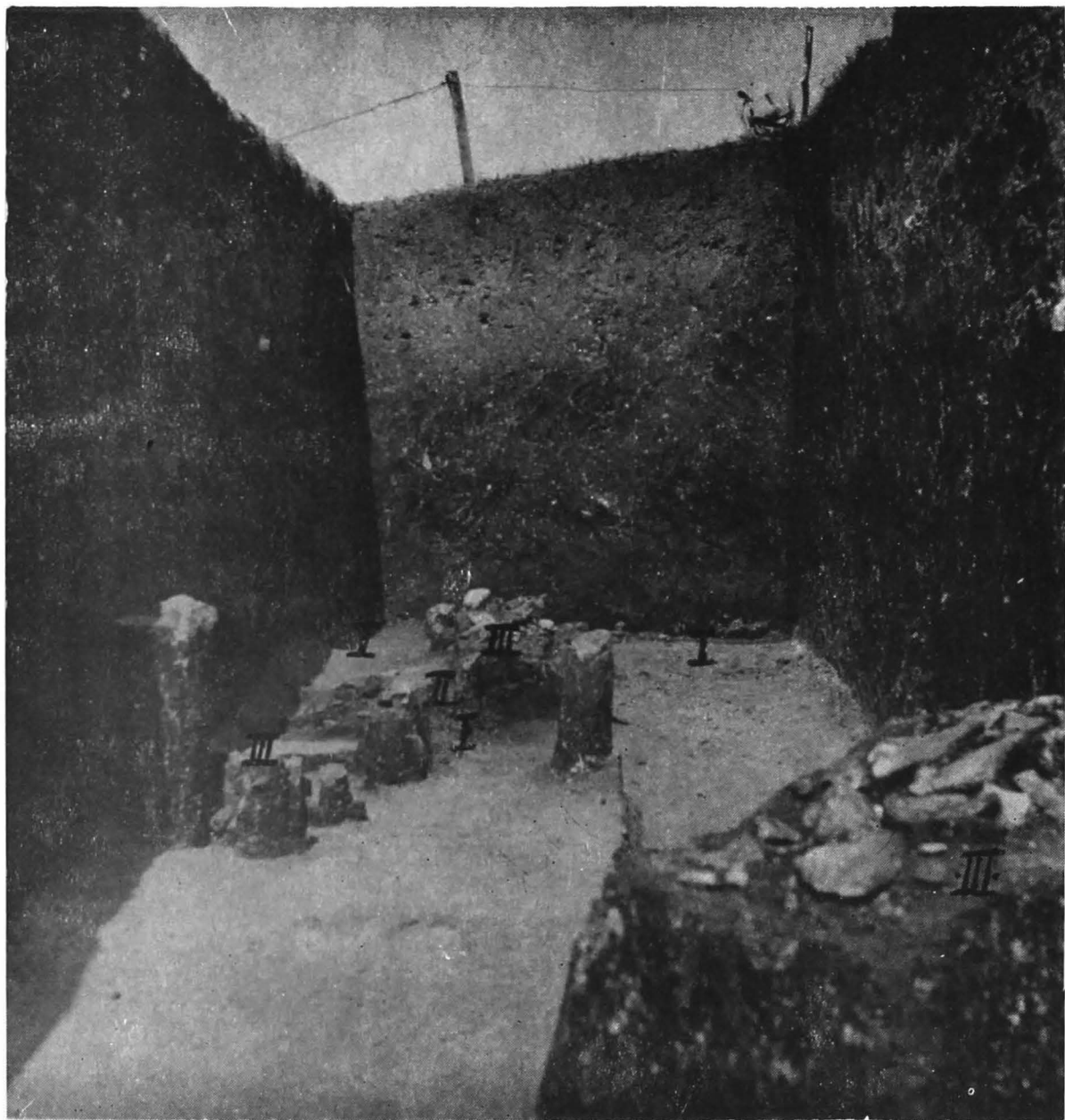

Fig. 6. „Gura Baciului”. Caseta B₁. Vedere de ansamblu, dinspre capătul estic spre cel vestic al casei. Cifrele romane indică apartenența complexelor arheologice la nivelurile I, II și III.

Fig. 7. „Gura Baciului”. Caseta B₁. Vedere de ansamblu a jumătății vestice a casetei, văzută dinspre capătul ei estic. Cifrele romane indică apartenența complexelor arheologice la nivelurile I, II și III.

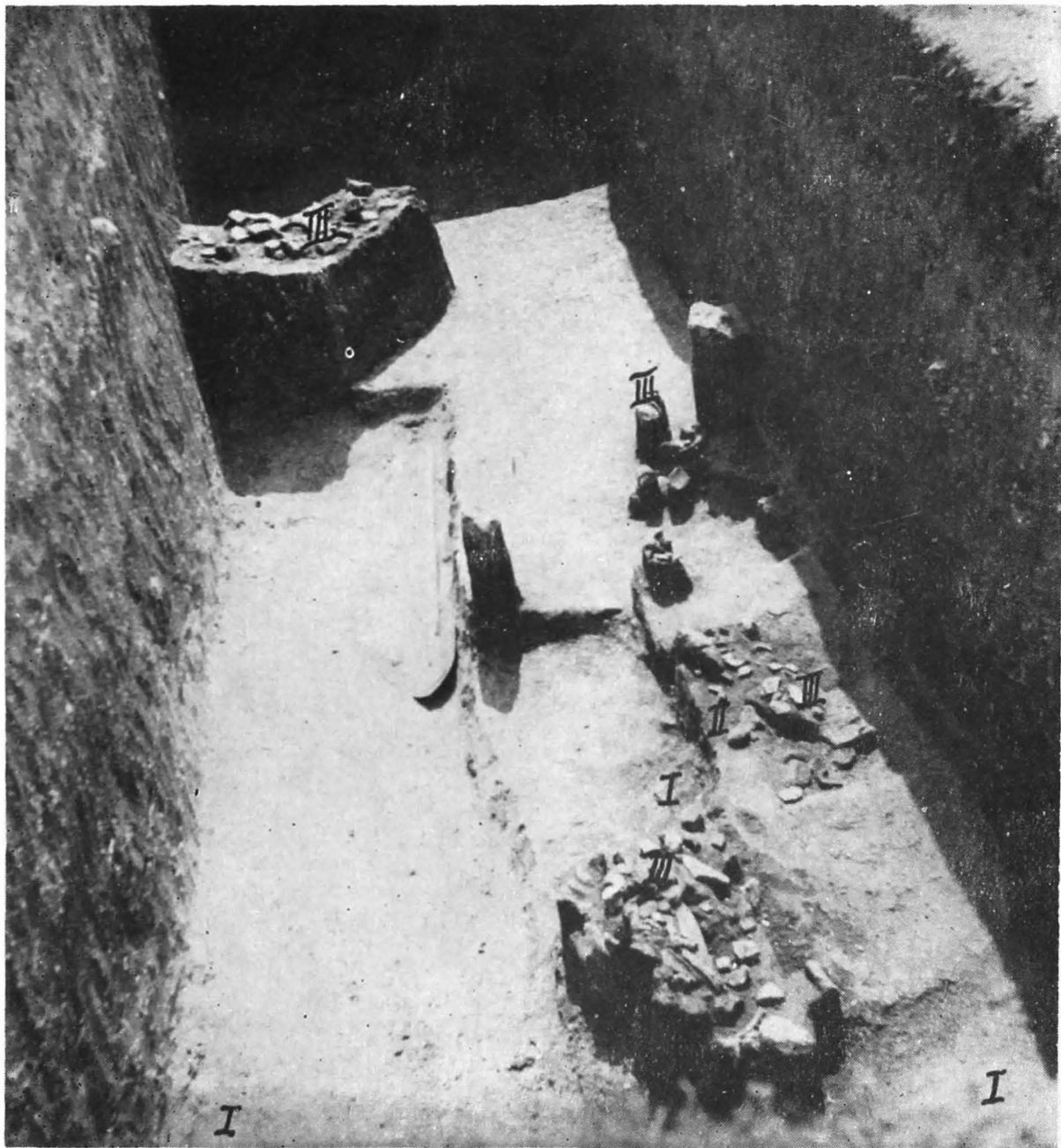

Fig. 8. „Gura Baciului”. Caseta B₁. Vedere de ansamblu, dinspre capătul vestic spre cel estic al casetei. Cifrele romane indică apartenența complexelor arheologice la nivelurile I, II și III.

Fig. 9. „Gura Baciului”. Caseta B₁. Complex de cioburi, pietre arse, oase și cărbuni, aparținând nivelului III, în capătul estic al casetei (vezi planul orizontal).

Fig. 10. „Gura Baciului”. Caseta B₁. Complex de cioburi, pietre arse, oase și cărbuni, aparținând nivelului III, spre capătul vestic al casetei (vezi planul orizontal).

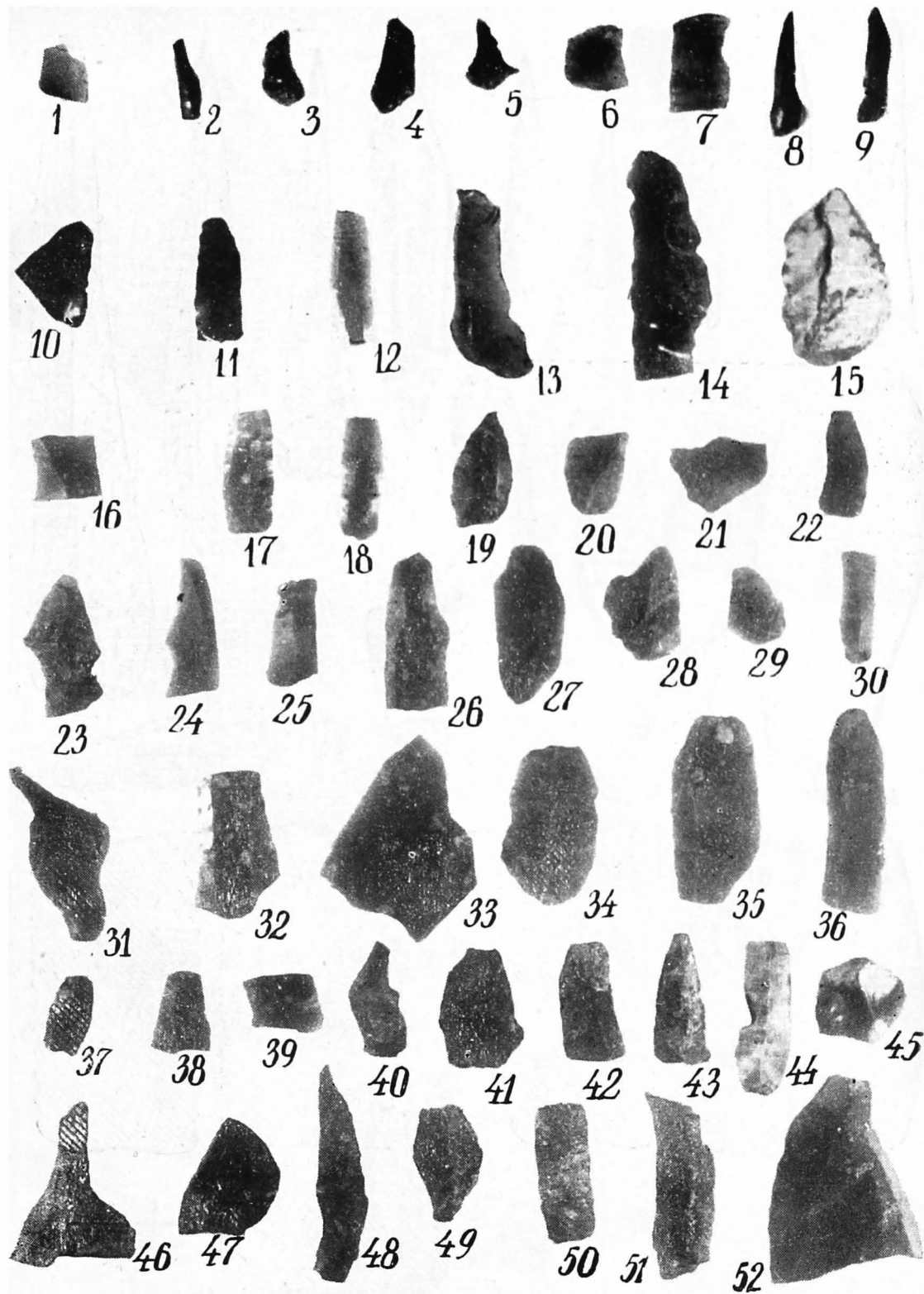

Fig. 11. Utilaj litic cioplit. 1—15, nivelul I; 16—36, nivelul II; 37—52, nivelul III.

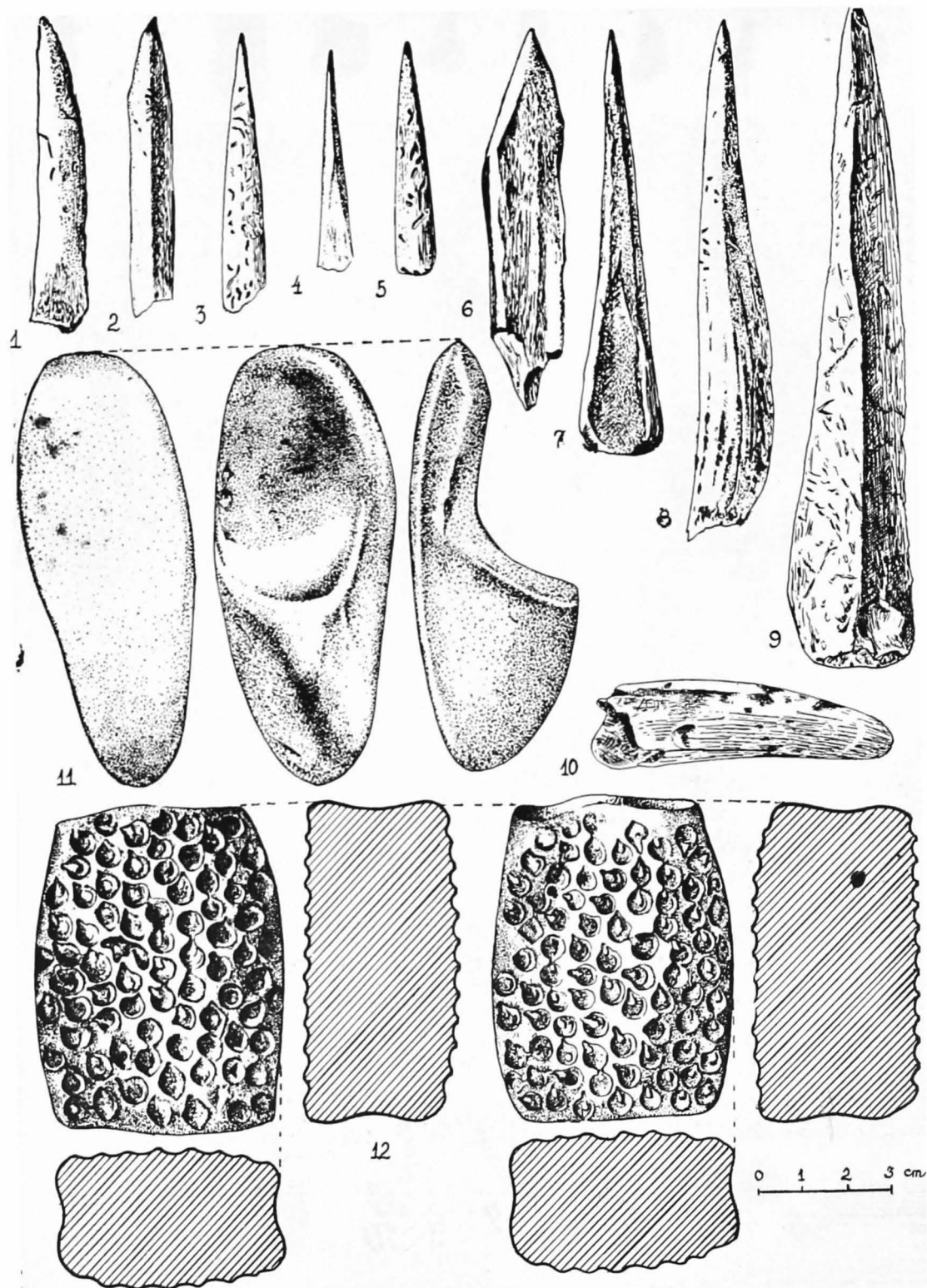

Fig. 12. Obiecte de os, piatră șlefuită și lut ars, din nivelul I.

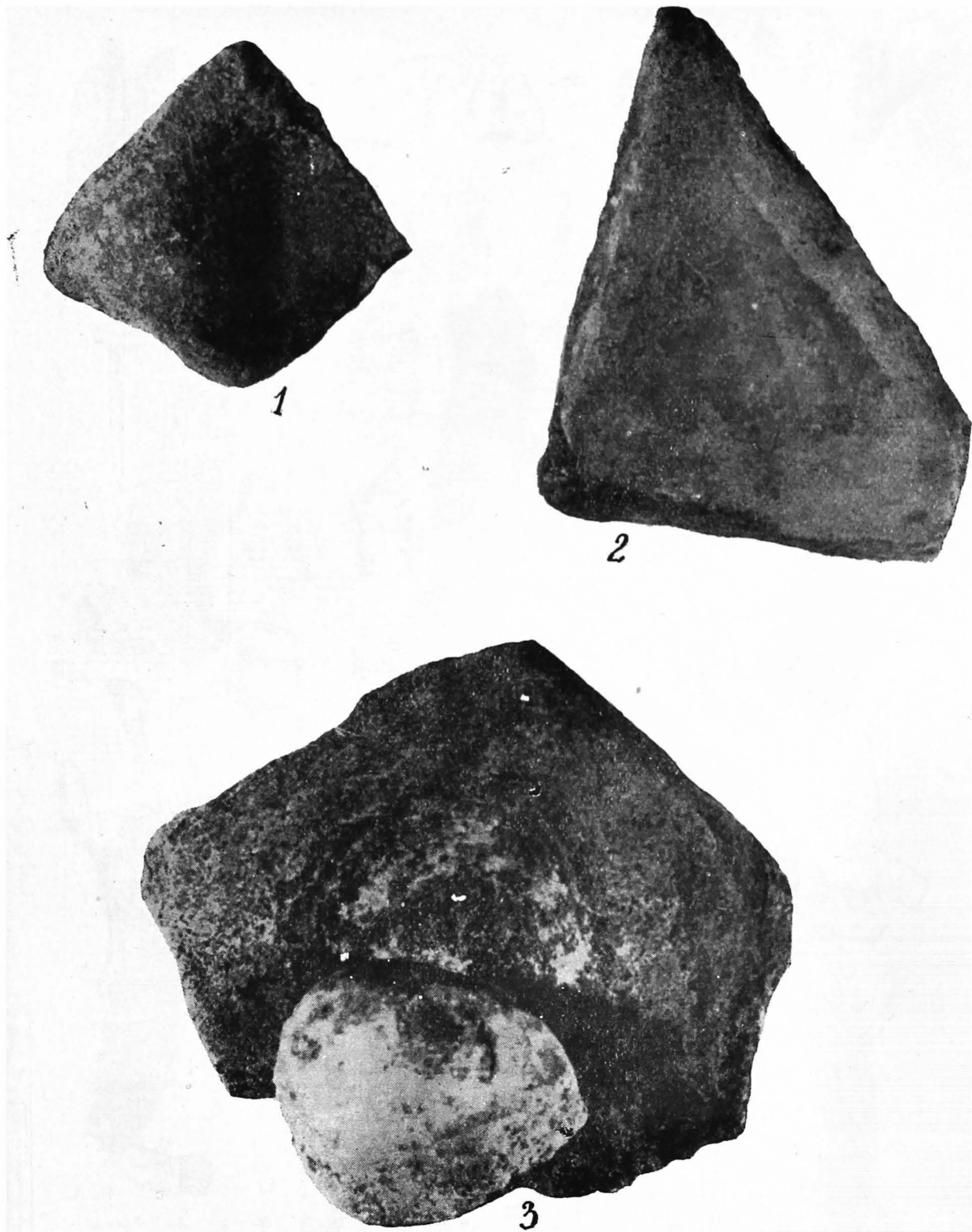

Fig. 13. 1—2, „creuzete” de gresie nisipoasă, din nivelul I; 3, rișniță primitivă, din M.4.

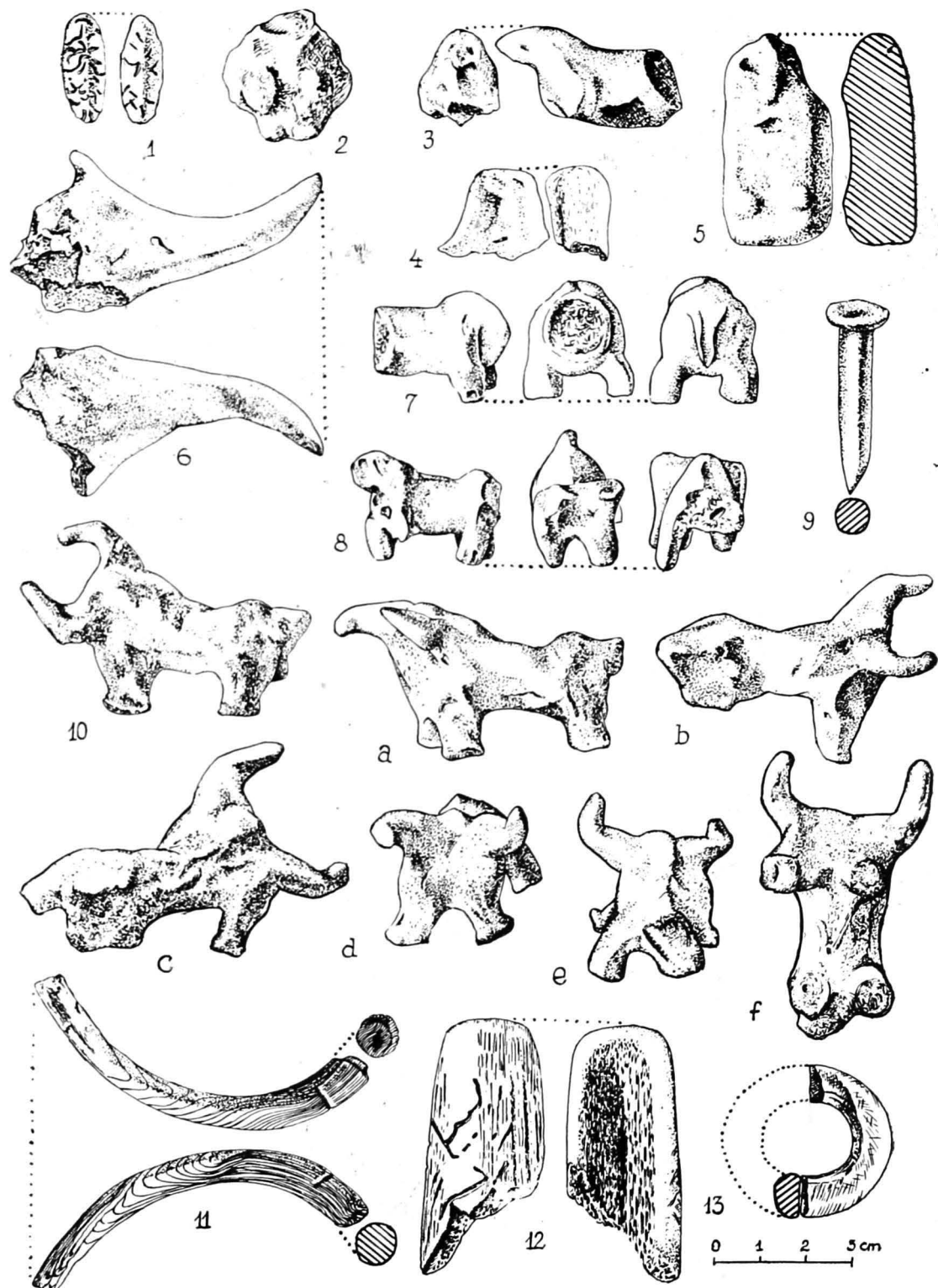

Fig. 14. Obiecte mărunte, din piatră, os, scoici și lut ars (nivelul I).

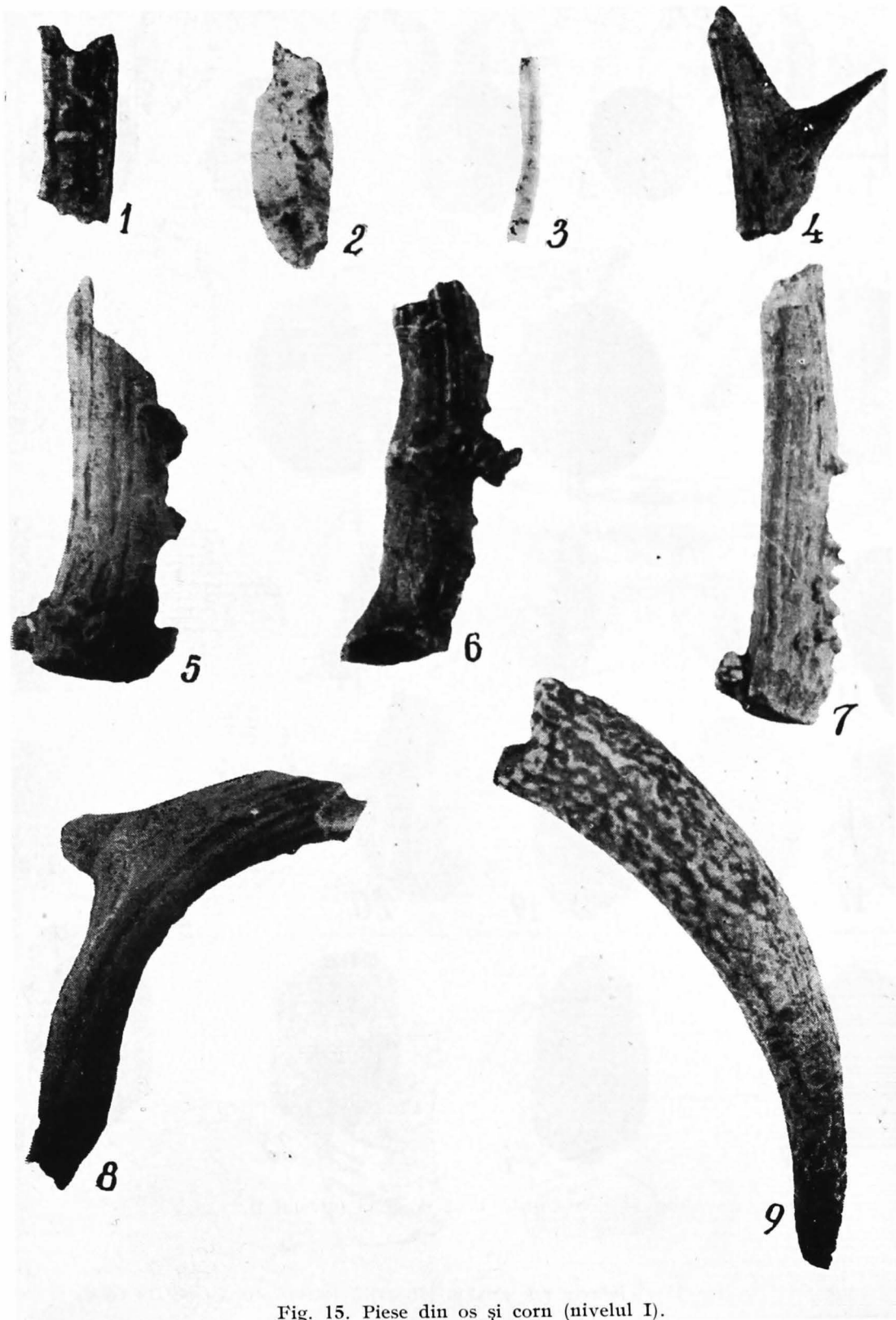

Fig. 15. Piese din os și corn (nivelul I).

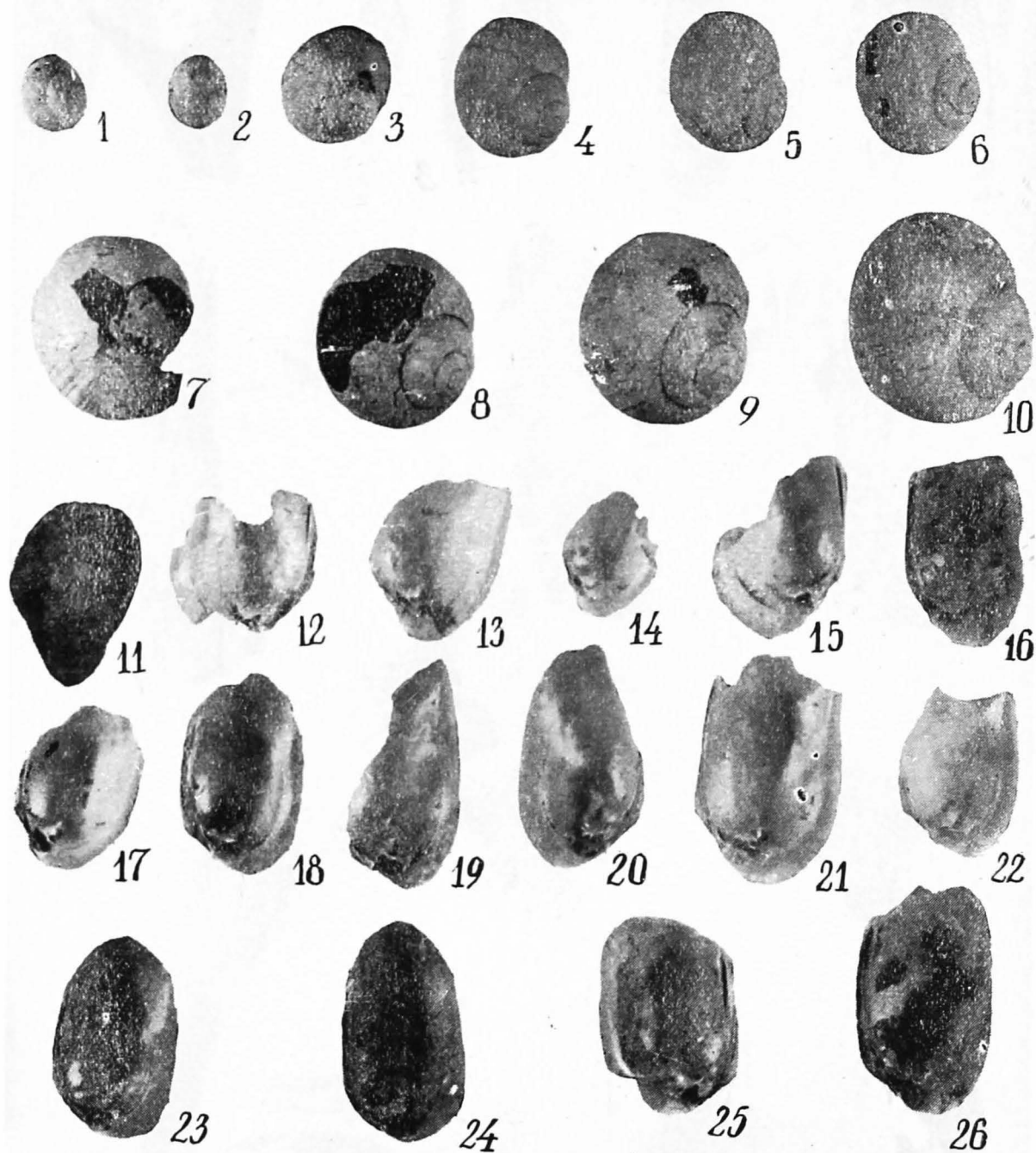

Fig. 16. Cochilii de melci și scoici (nivelul I).

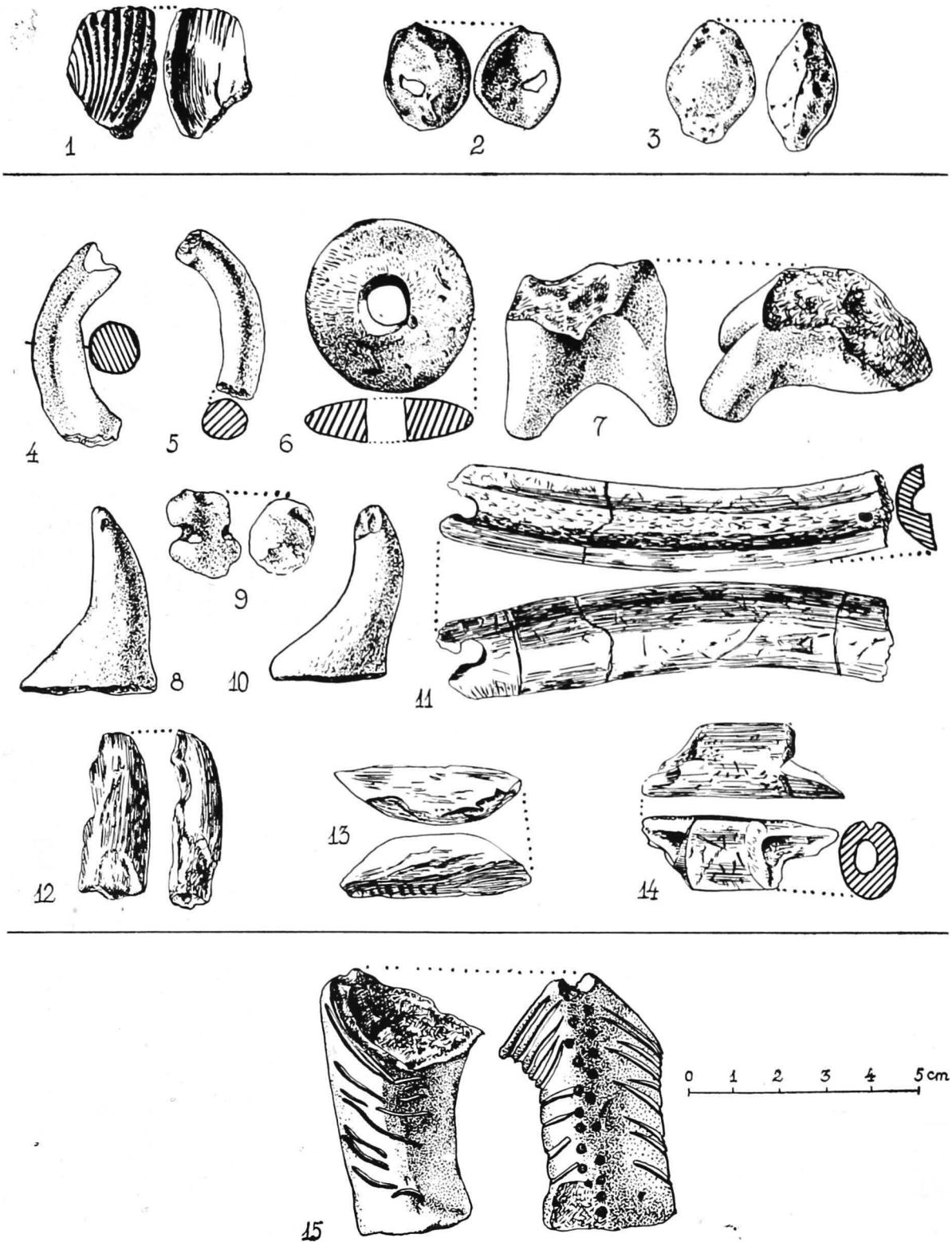

Fig. 17. Scoici din nivelul I (1-3); obiecte din nivelul II (4-14) și III (15).

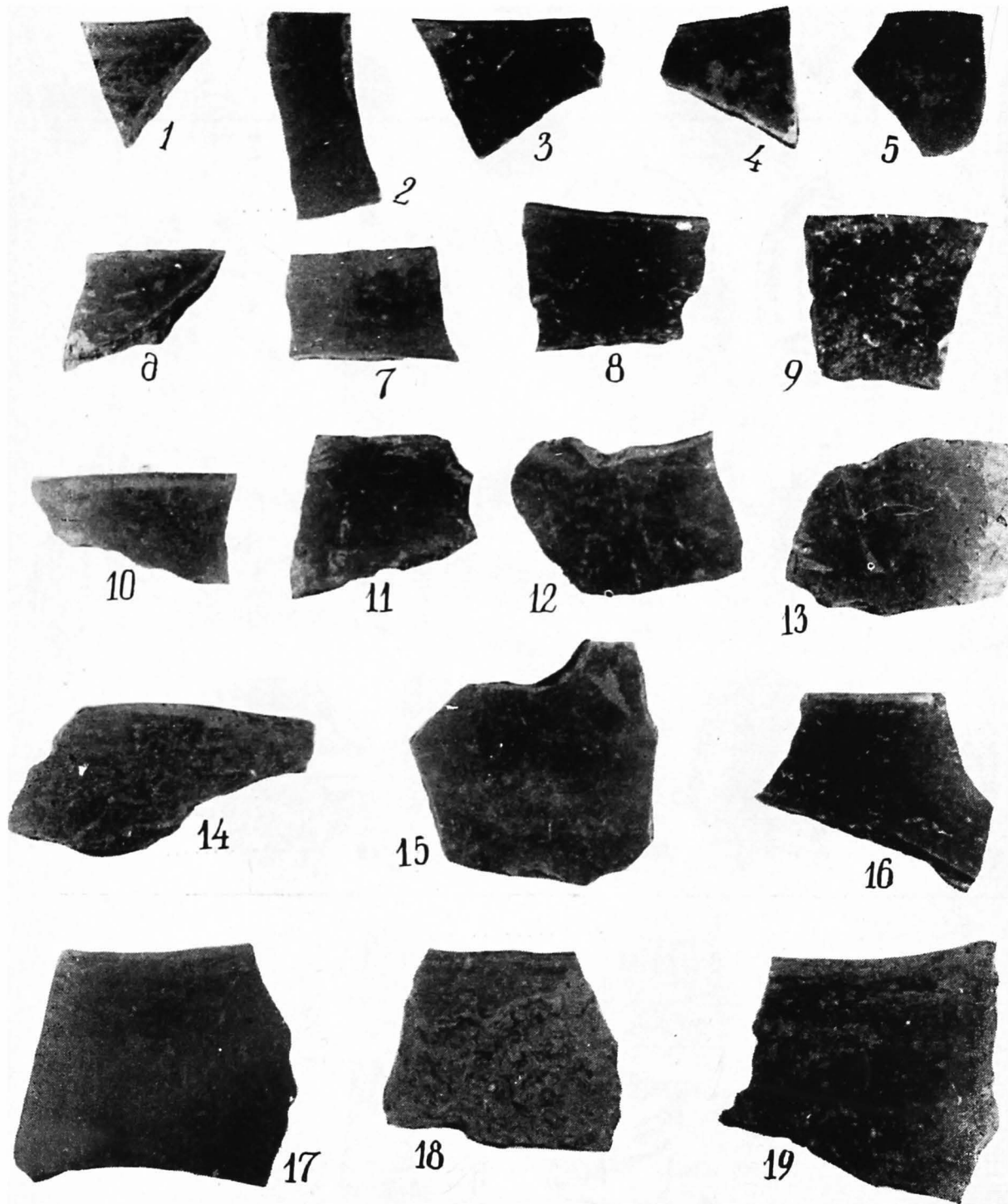
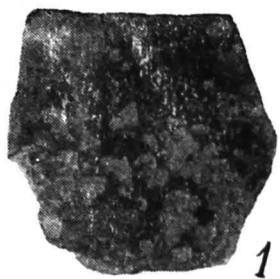

Fig. 18. Ceramică din nivelul I.

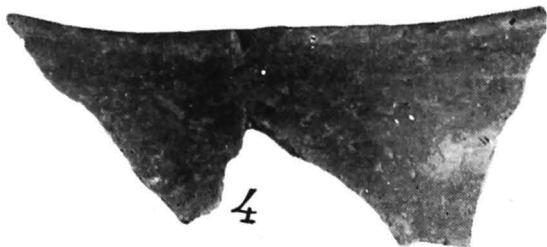
1

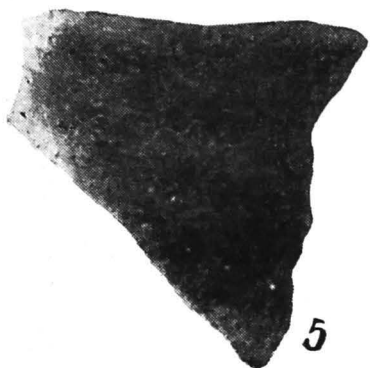
2

3

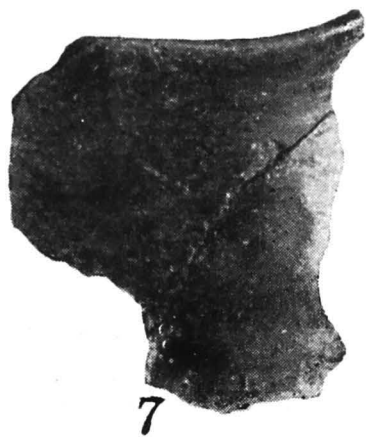
4

5

6

7

Fig. 19. Ceramică din nivelul I.

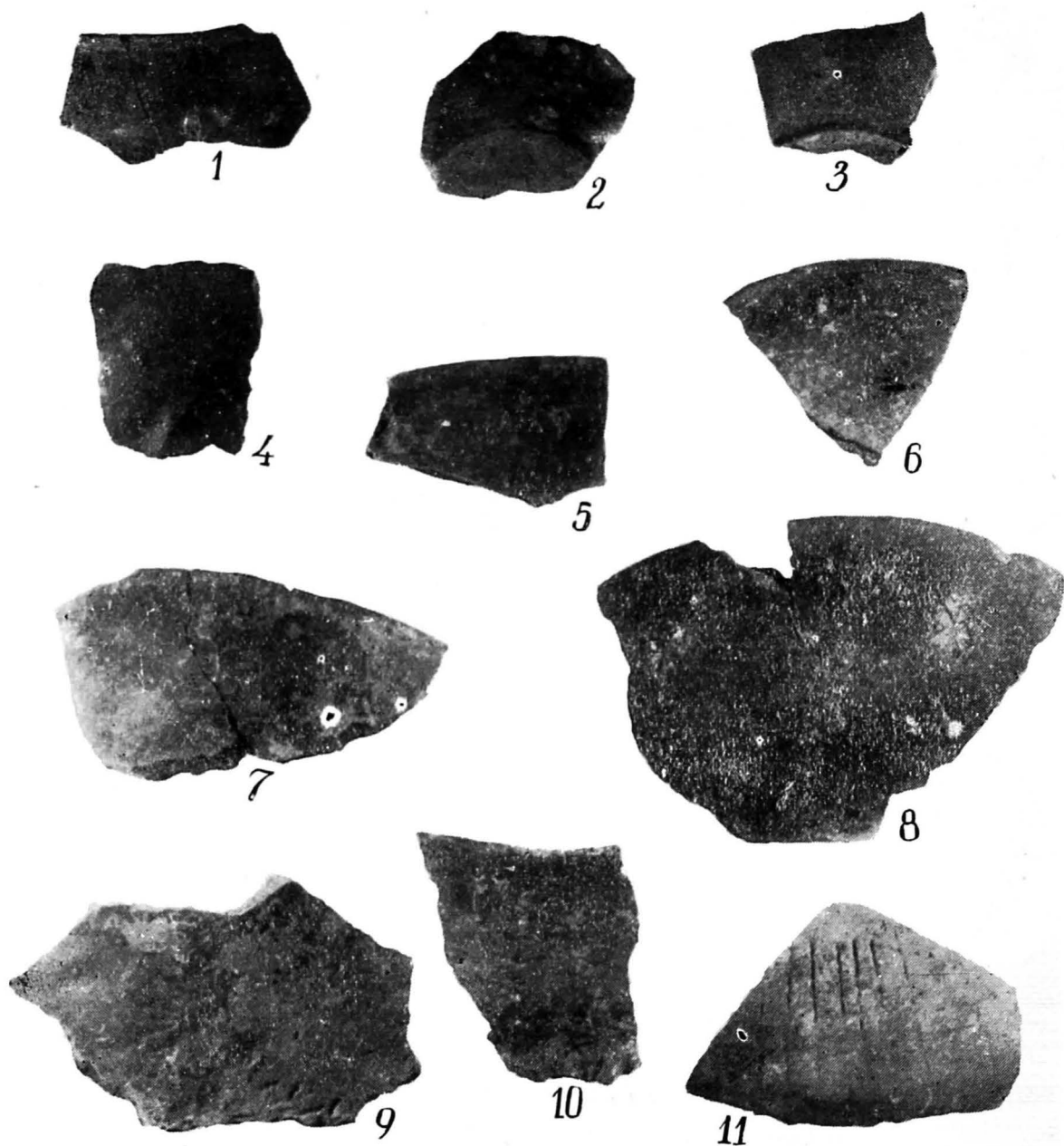

Fig. 20. Ceramică din nivelul I.

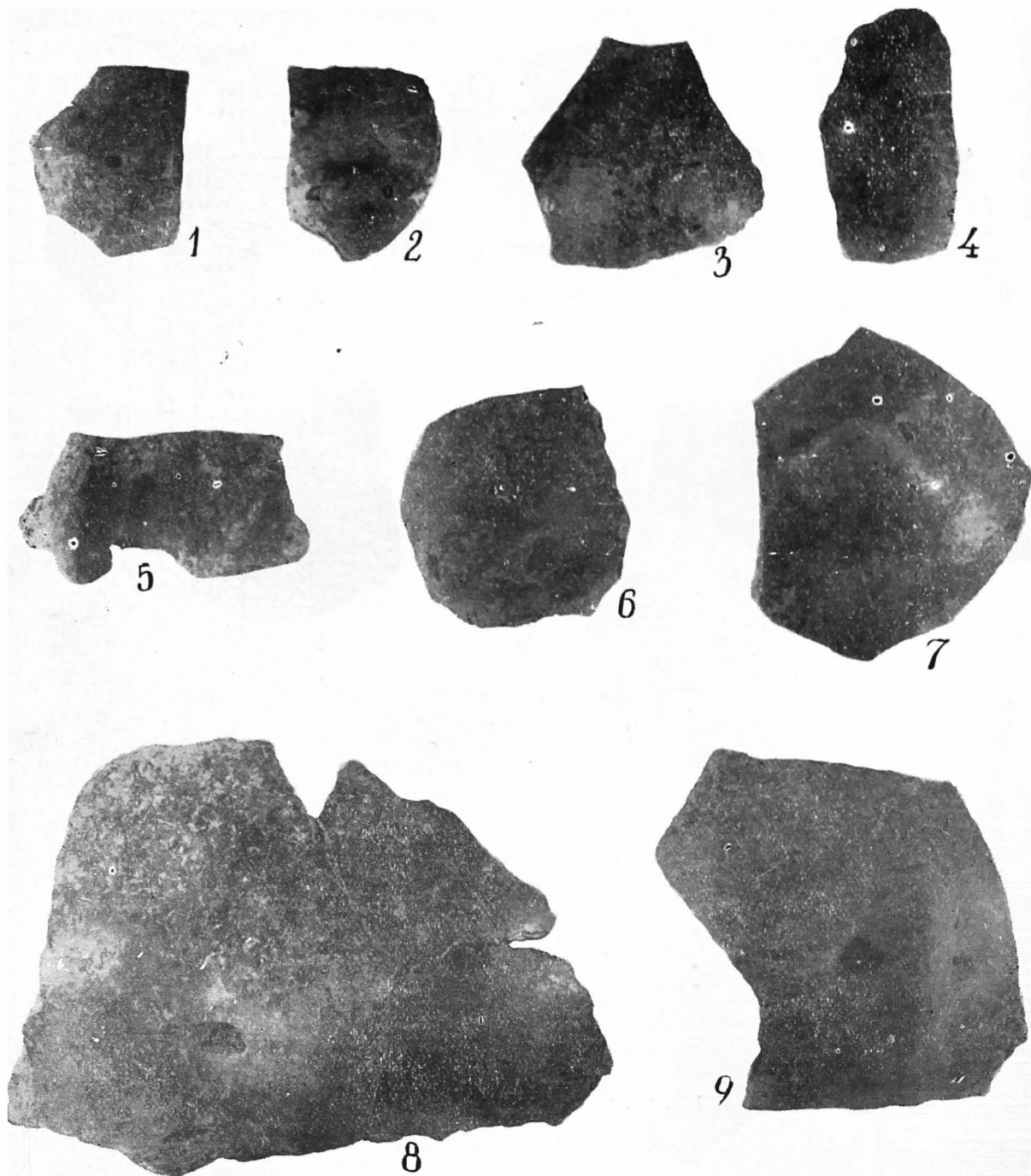

Fig. 21. Ceramică din nivelul I.

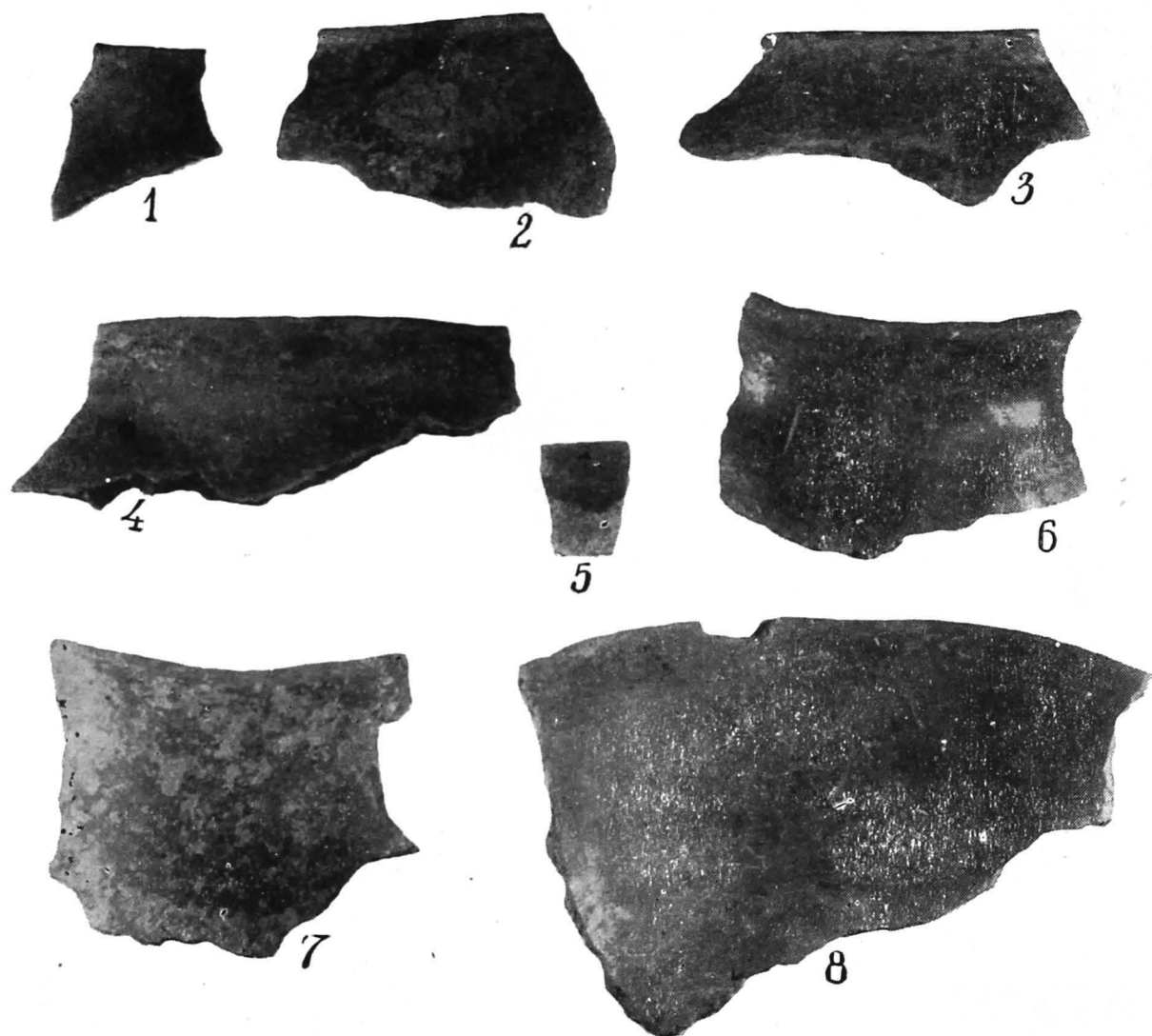

Fig. 22. Ceramică din nivelul I.

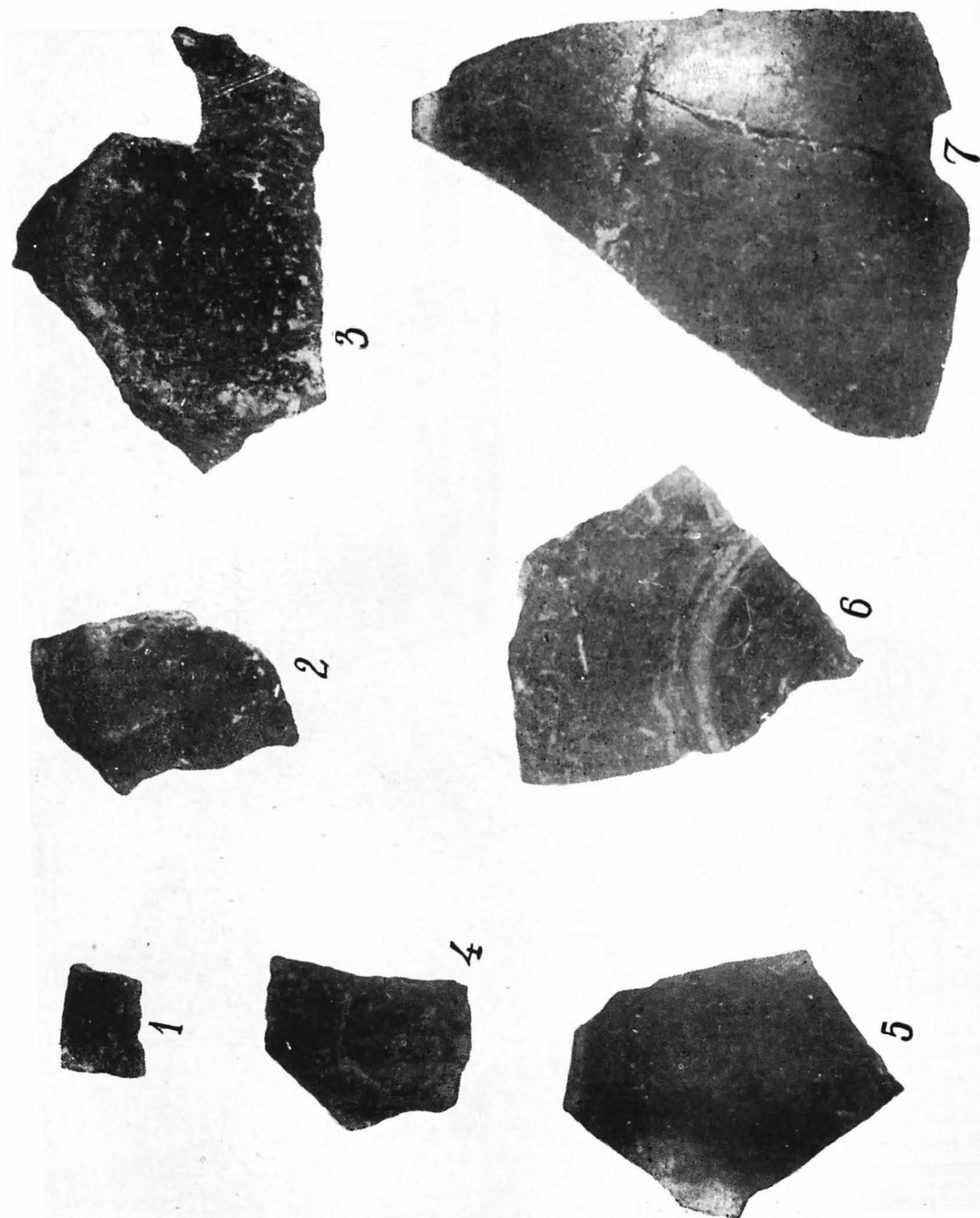
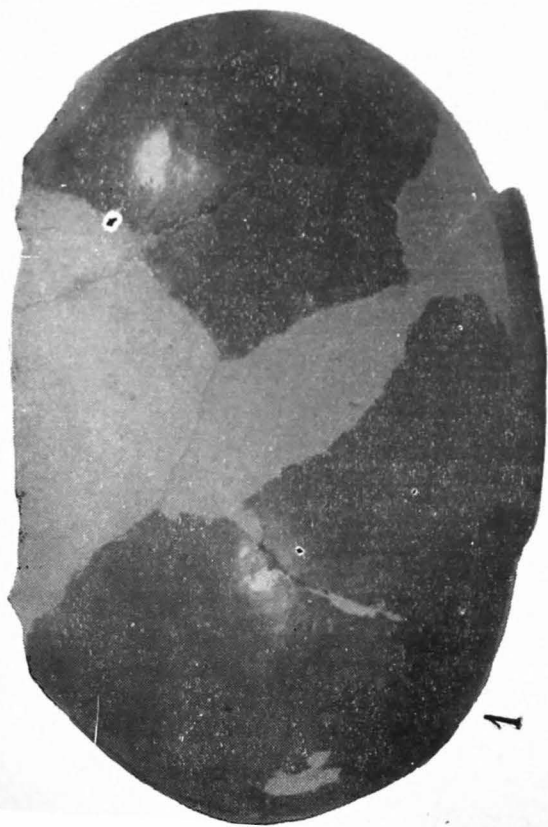
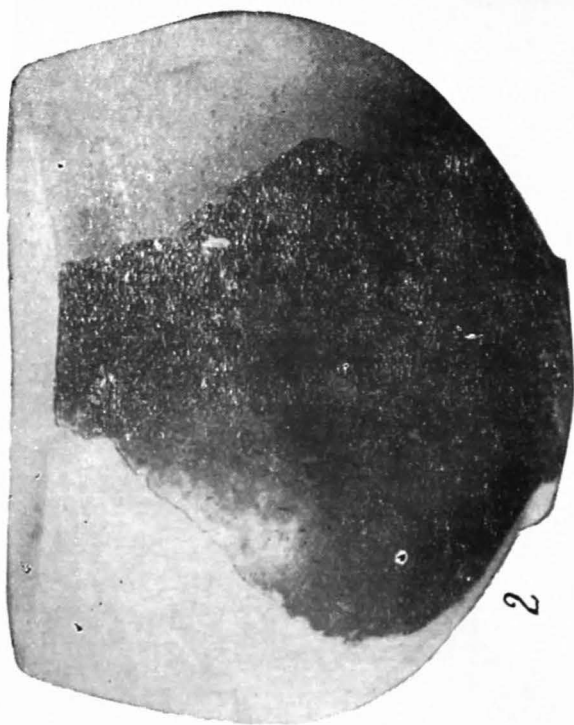

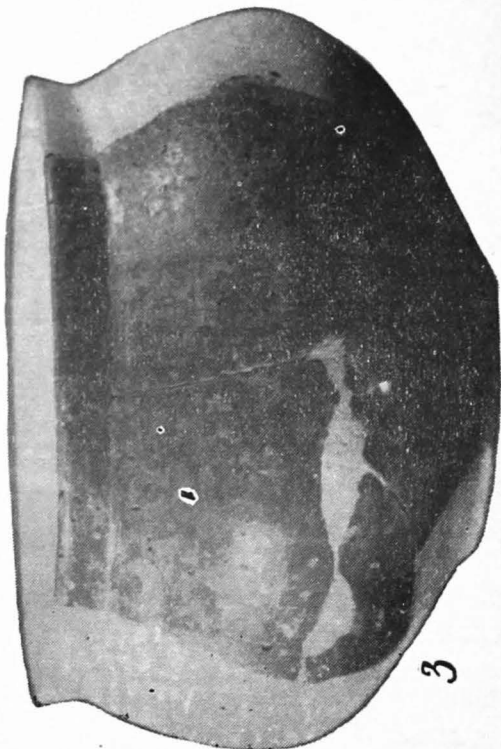
Fig. 23. Ceramică din nivelul I.

1

2

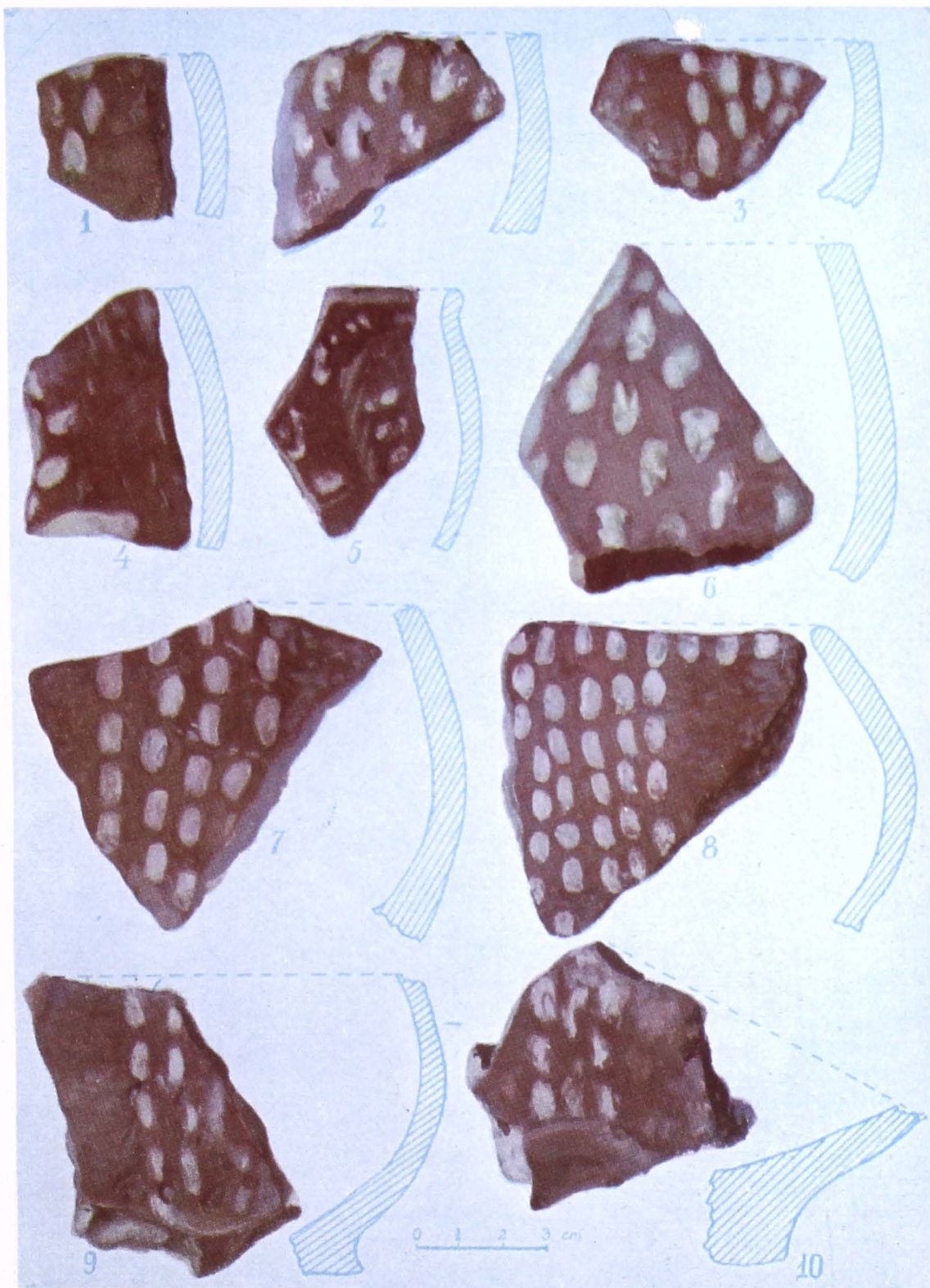

3

4

Fig. 24. Ceramică din nivelul I.

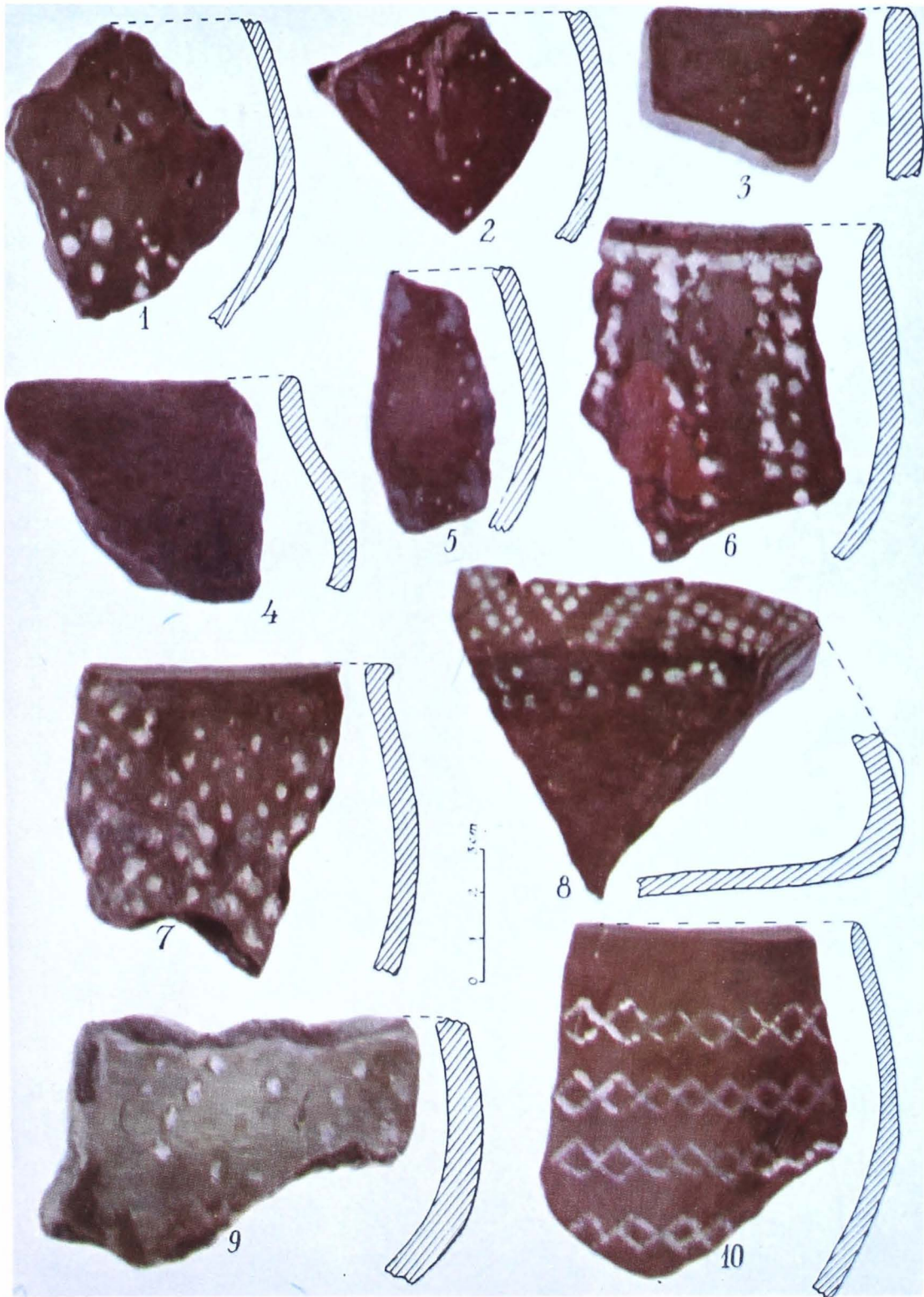

Fig. 26. Ceramică pictată din nivelul I.

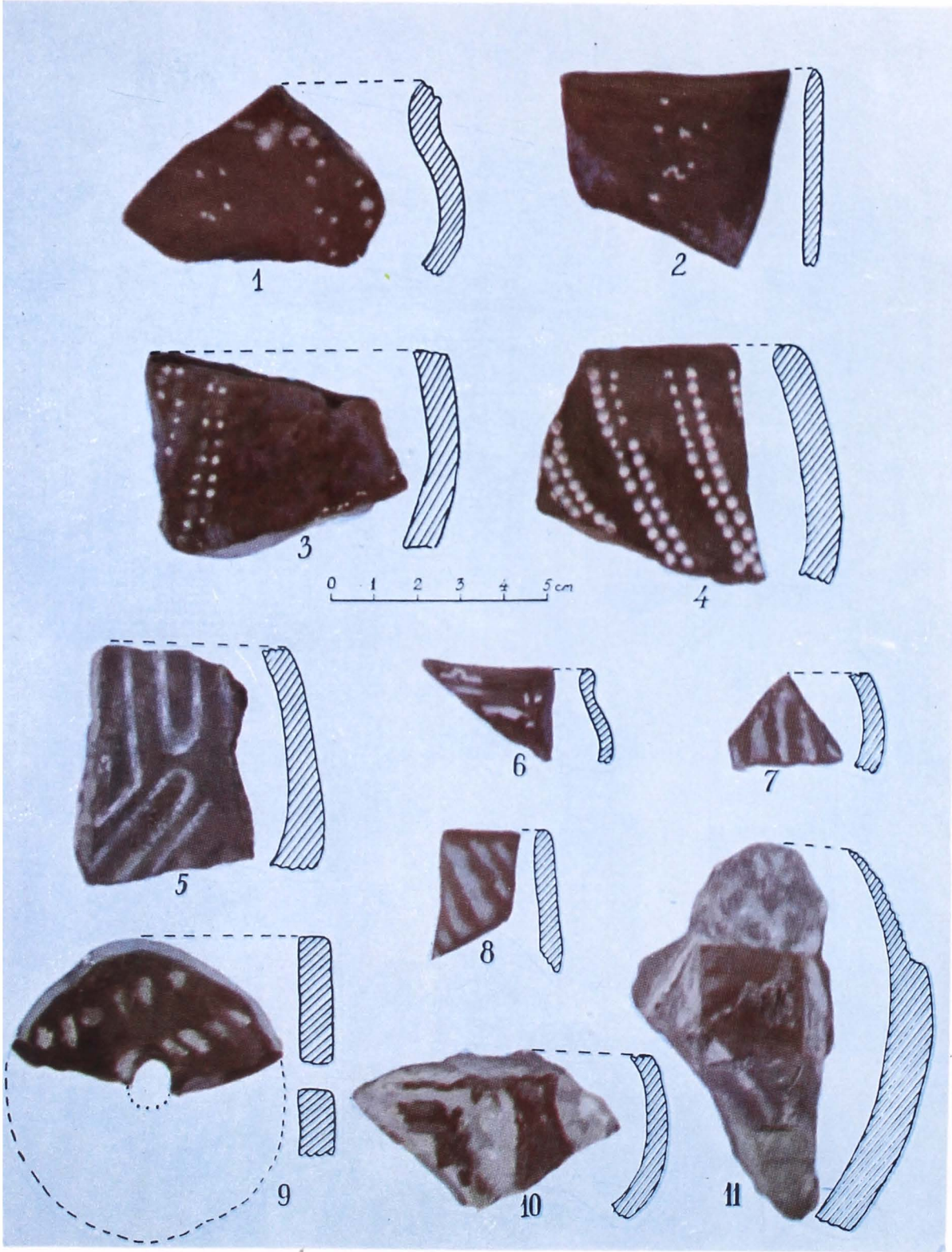

Fig. 27. Ceramică pictată din nivelul I.

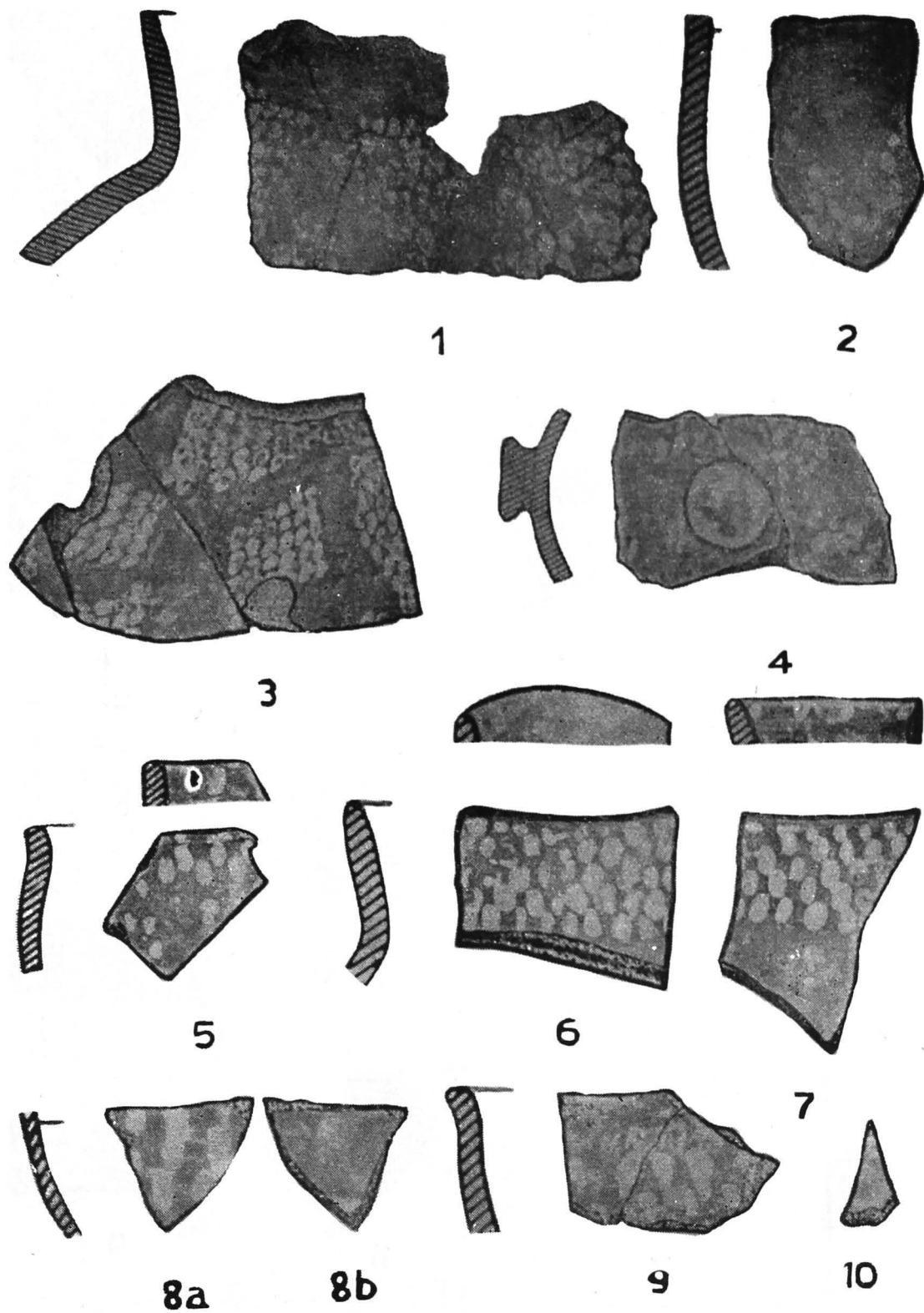

Fig. 28. Ceramică pictată de la Donja Branjevina.

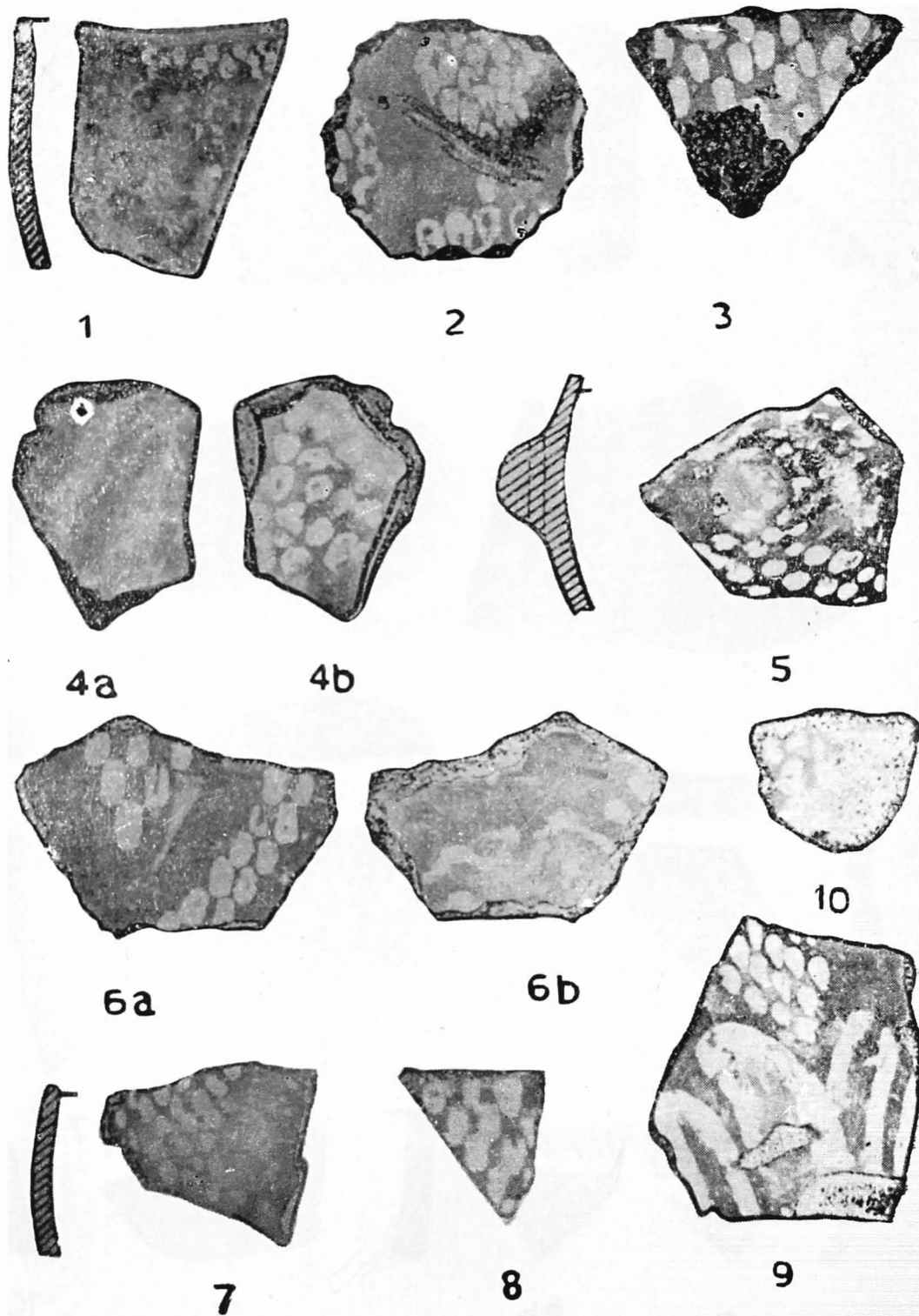

Fig. 29. Ceramică pictată de la Donja Branjevina.

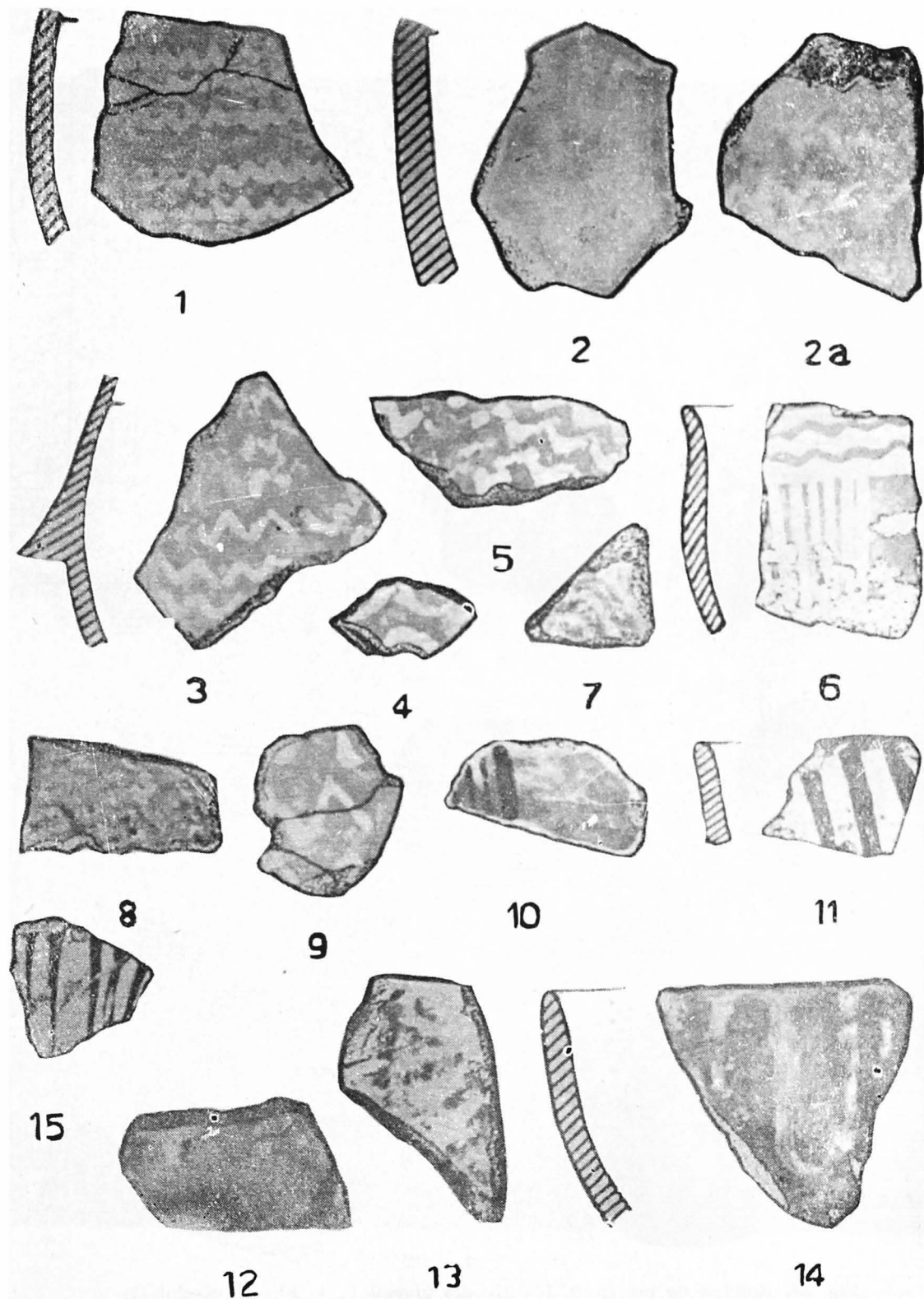

Fig. 30. Ceramică pictată de la Donja Branjevina.

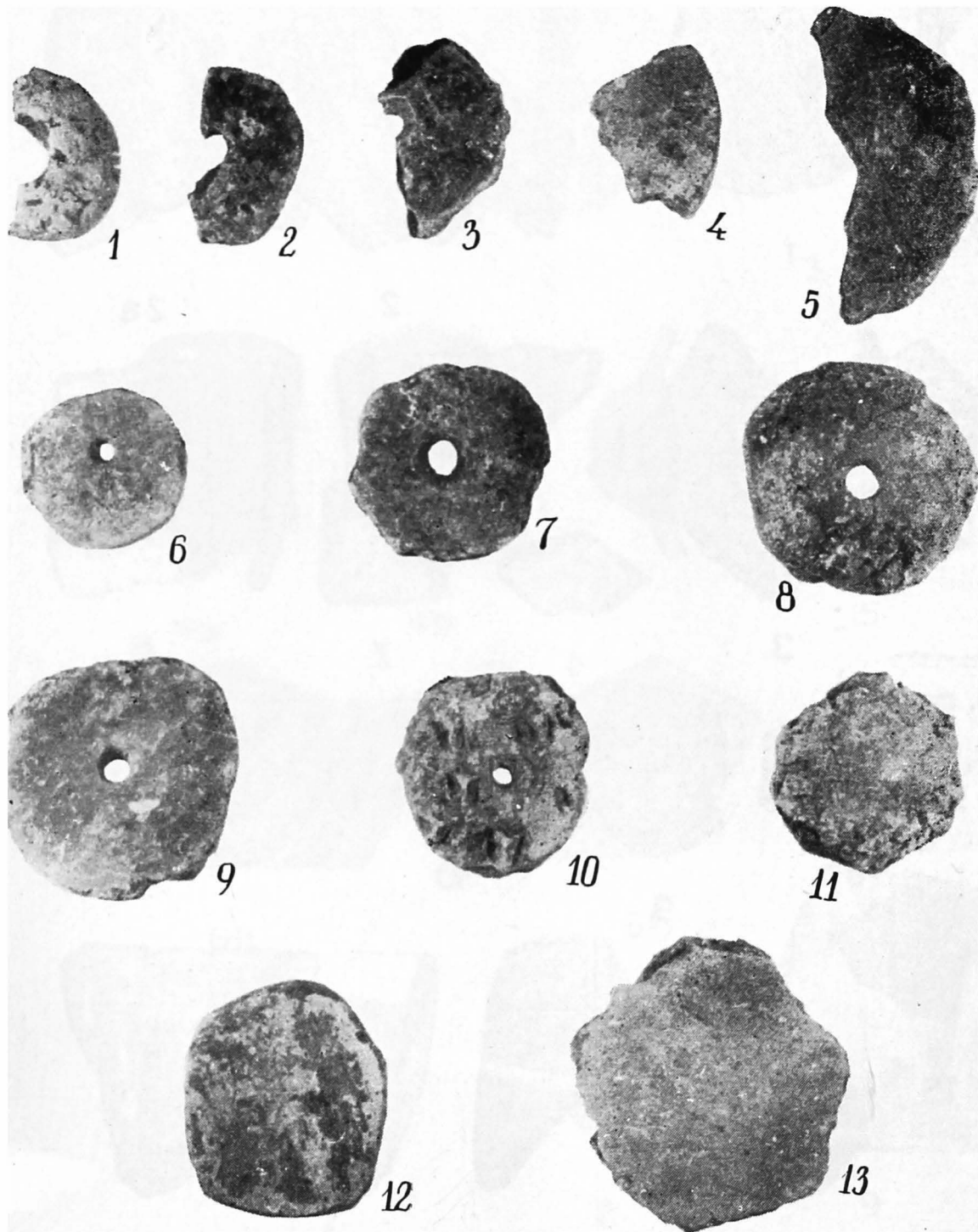

Fig. 31. Rondele de lut. 2-9, 11-13, din nivelul I; 1, 10, din nivelul II.

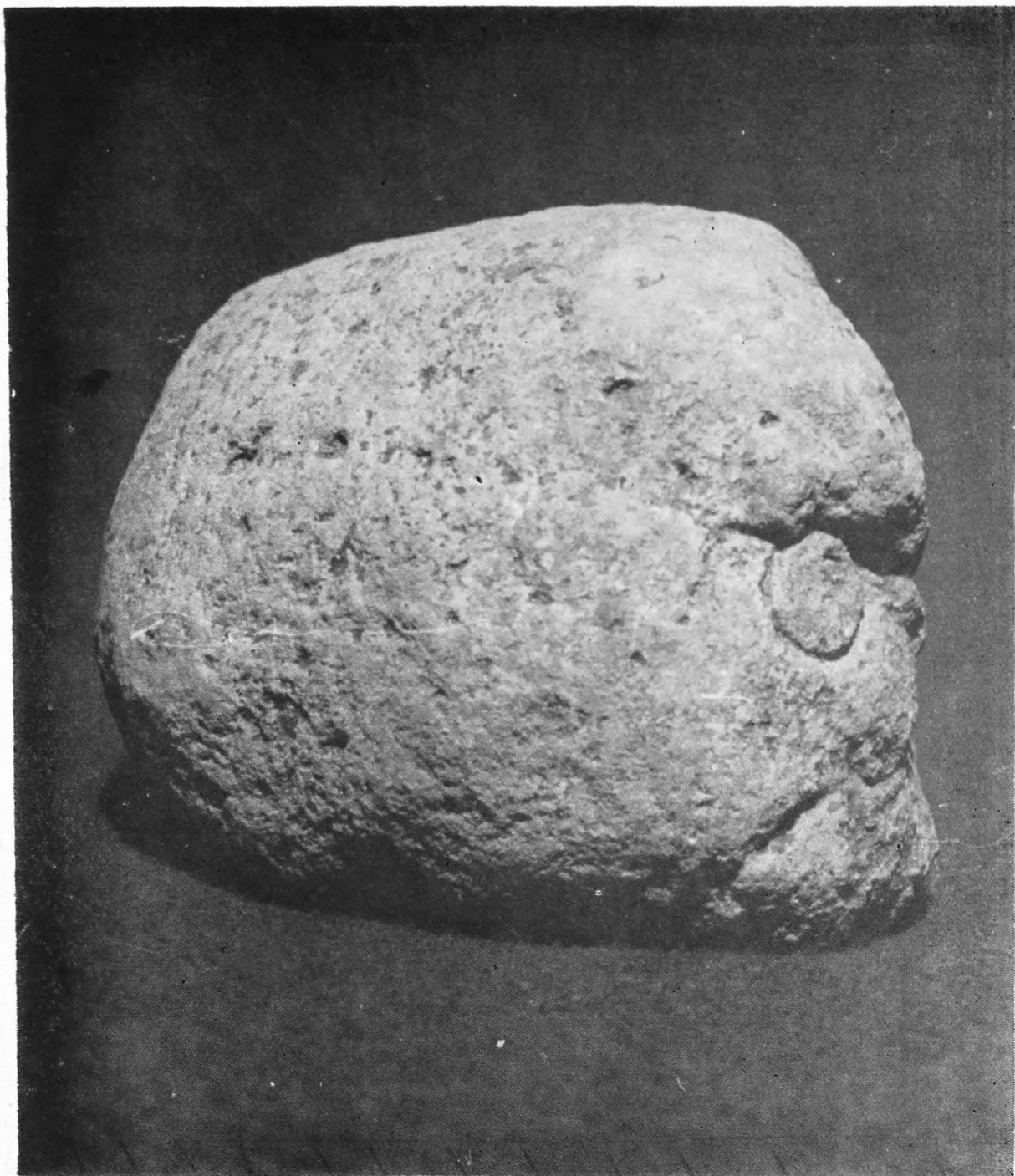

Fig. 32. Cap de piatră, din nivelul I.

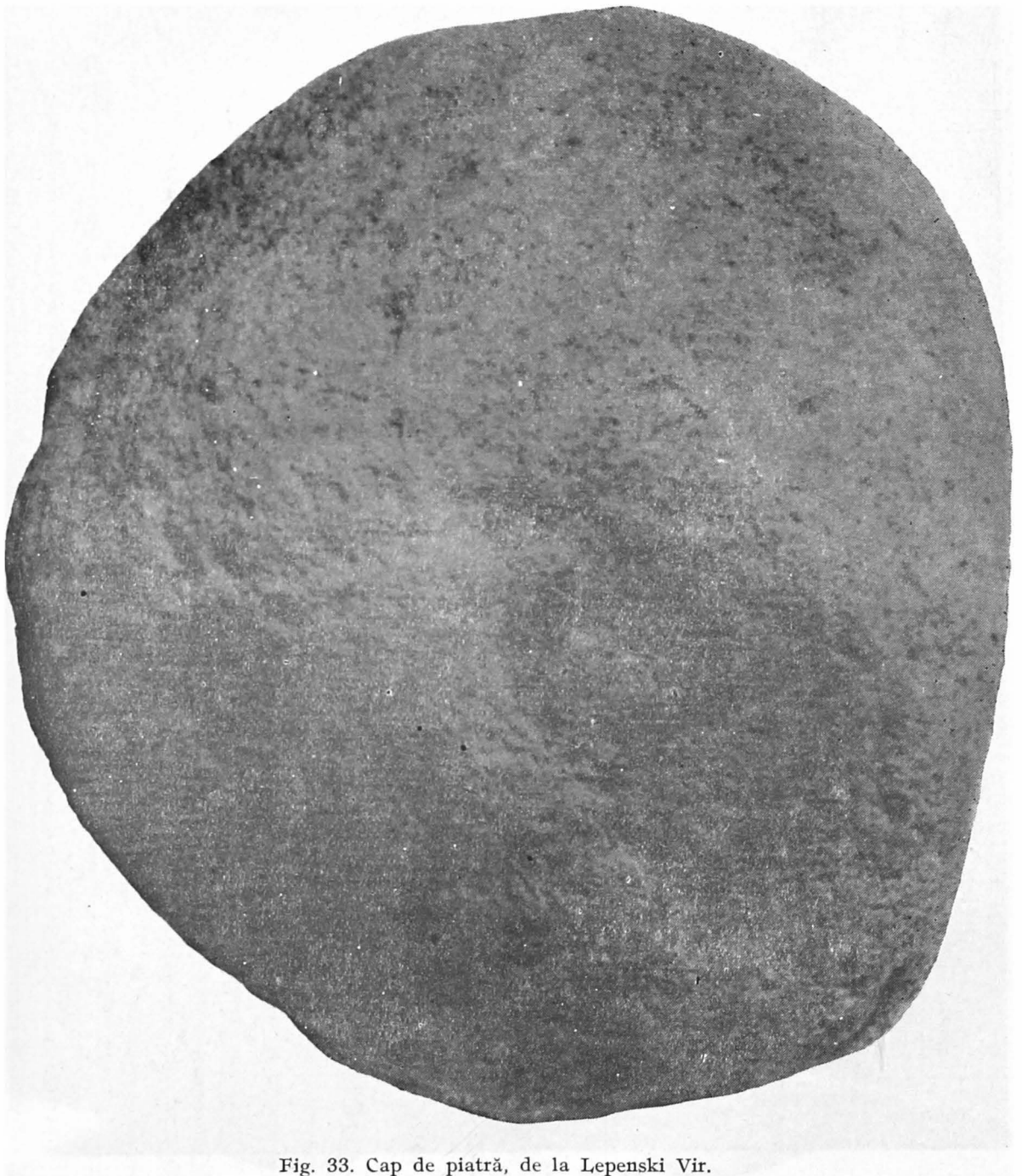

Fig. 33. Cap de piatră, de la Lepenski Vir.

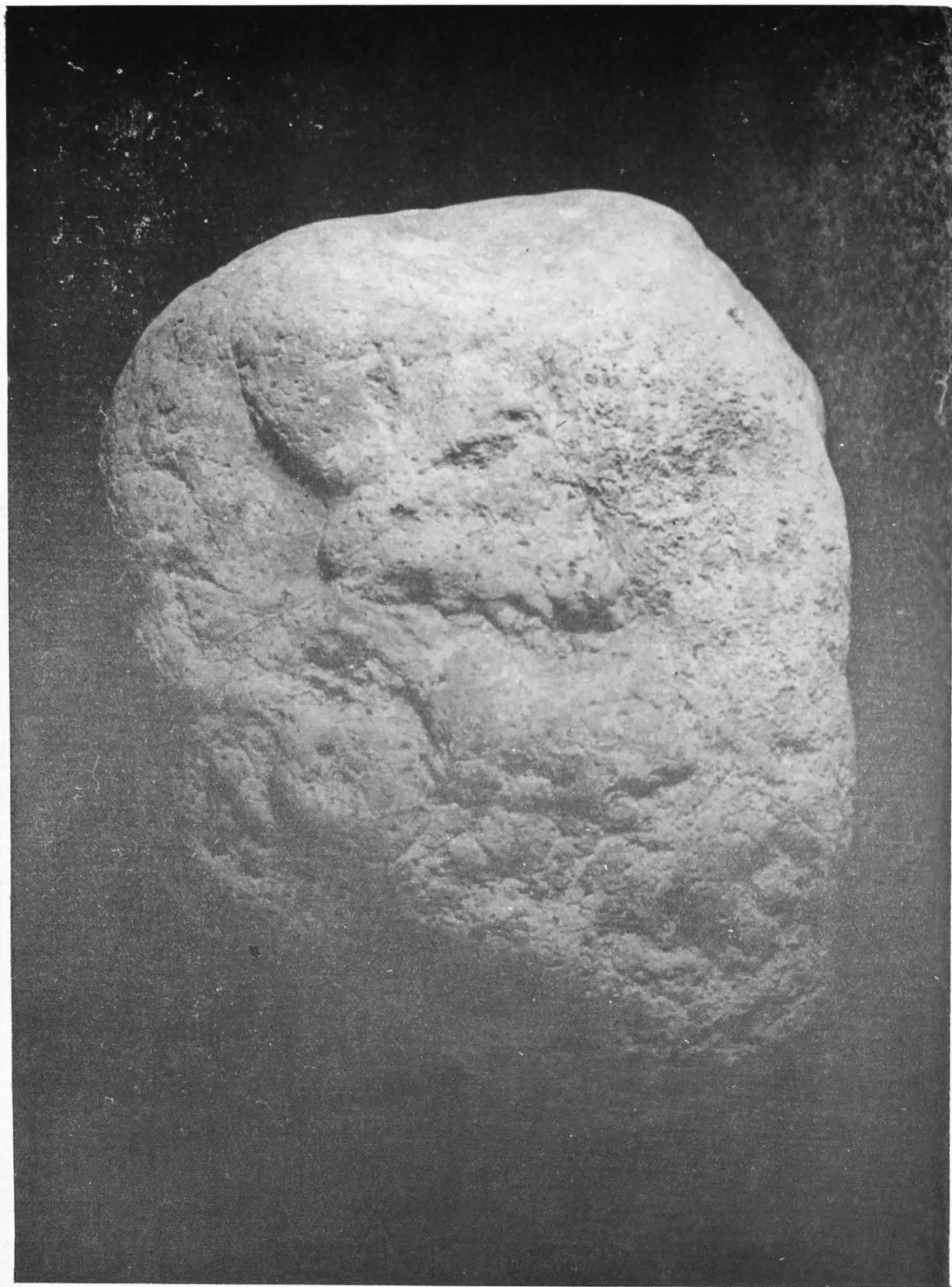

Fig. 34. Cap de piatră, din nivelul I.

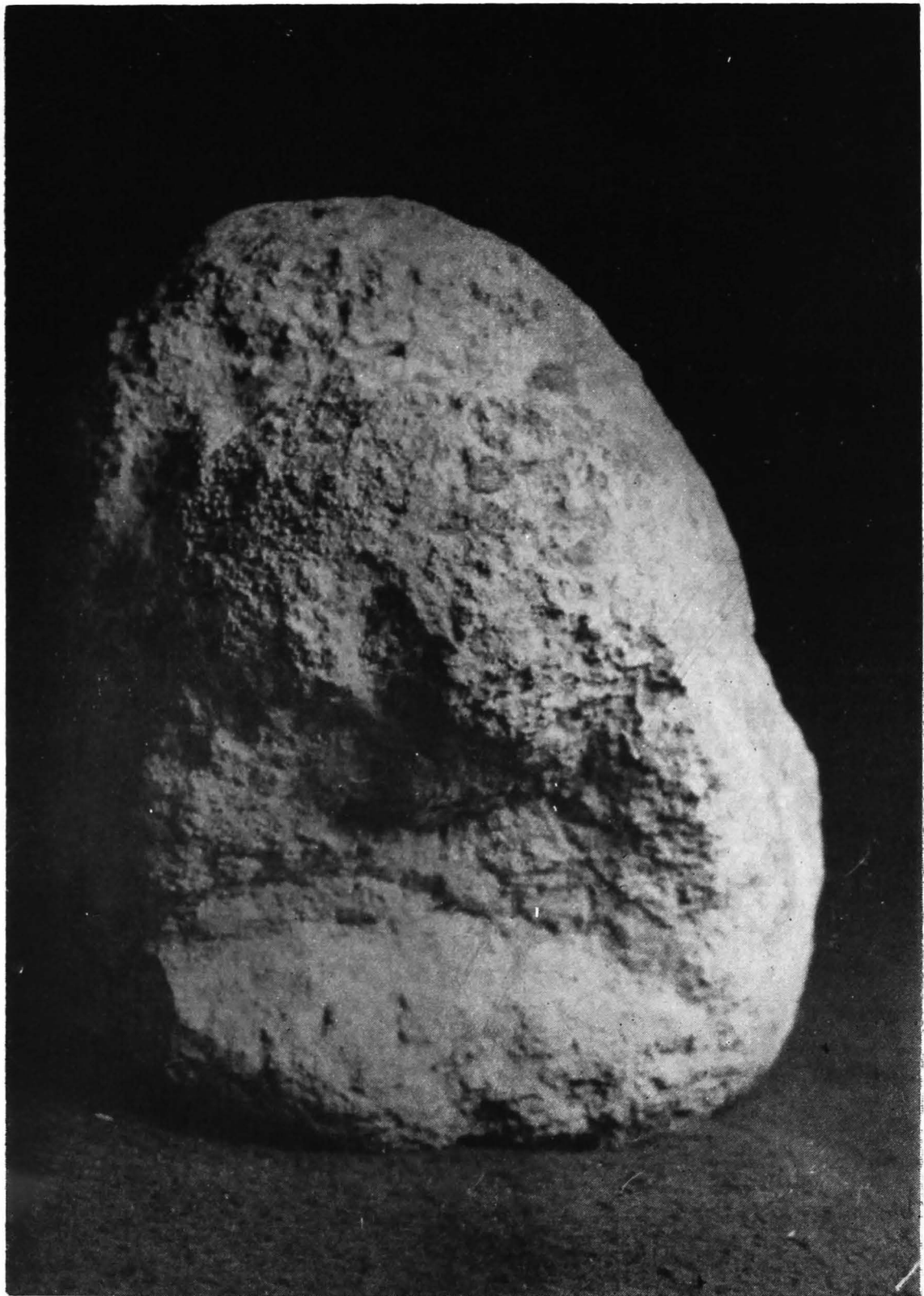

Fig. 35. Cap de piatră, din nivelul I.

Fig. 36. Cap de piatră, din nivelul I.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 37. Cap de piatră, de la Lepenski Vir.
<https://biblioteca-digitala.ro>

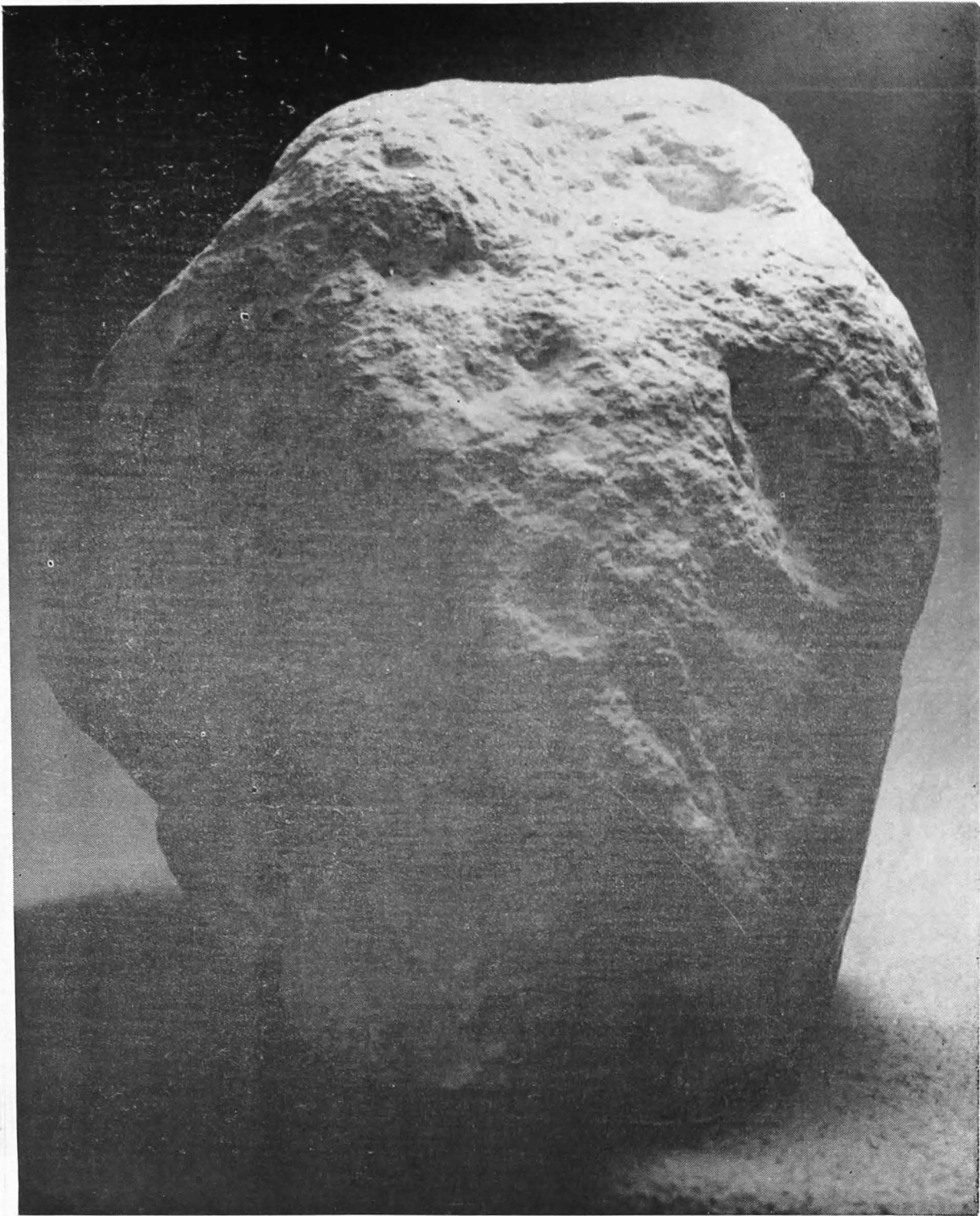

Fig. 38. Cap de piatră, din nivelul I.

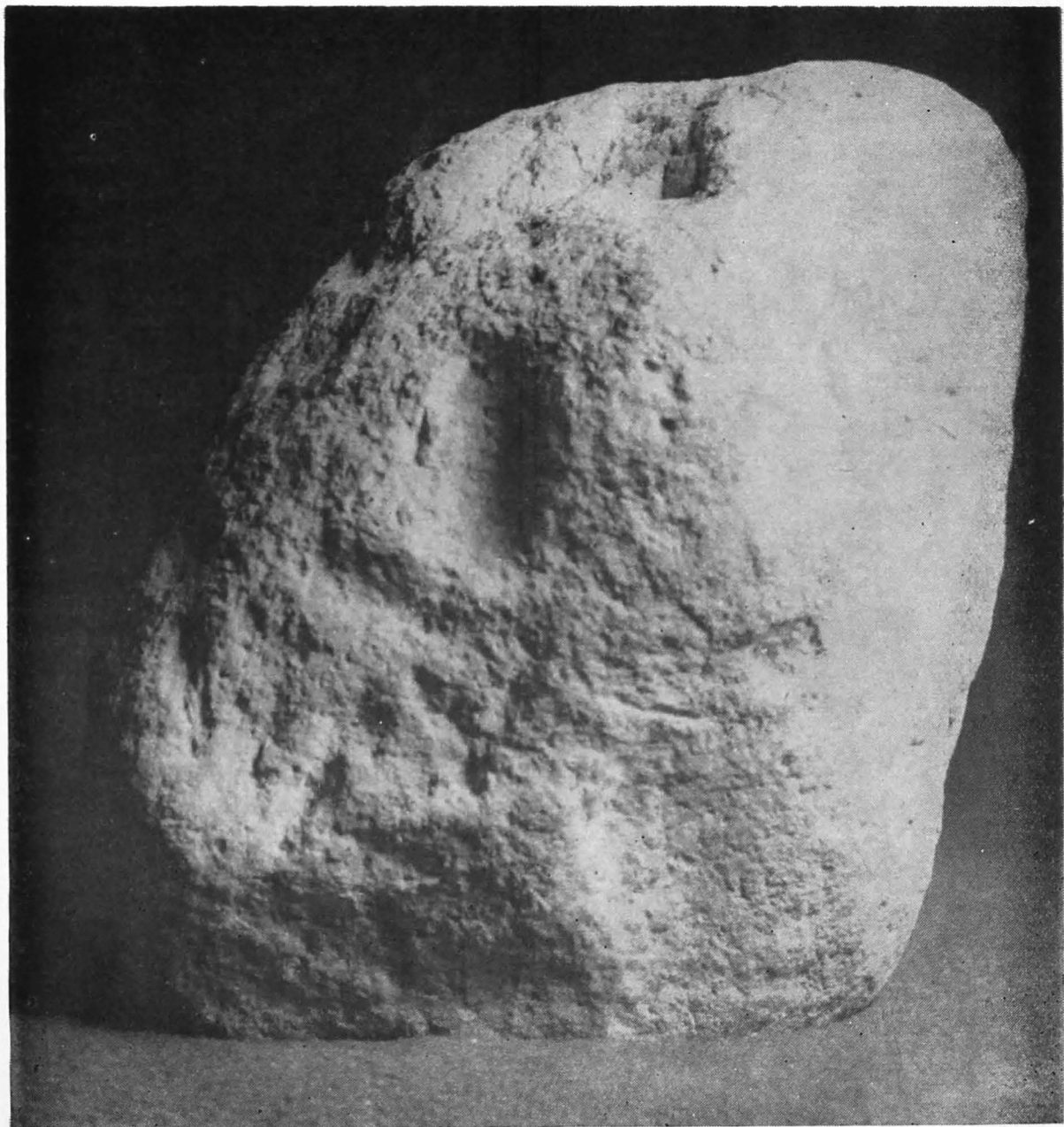

Fig. 39. Capul de piatră din fig. 38, văzut din profil.

Fig. 40 Cap de piatră, din nivelul I.

Fig. 41. Cap de piatră, de la Lepenski Vir.

Fig. 42. Cap de piatră, de la Eynan.

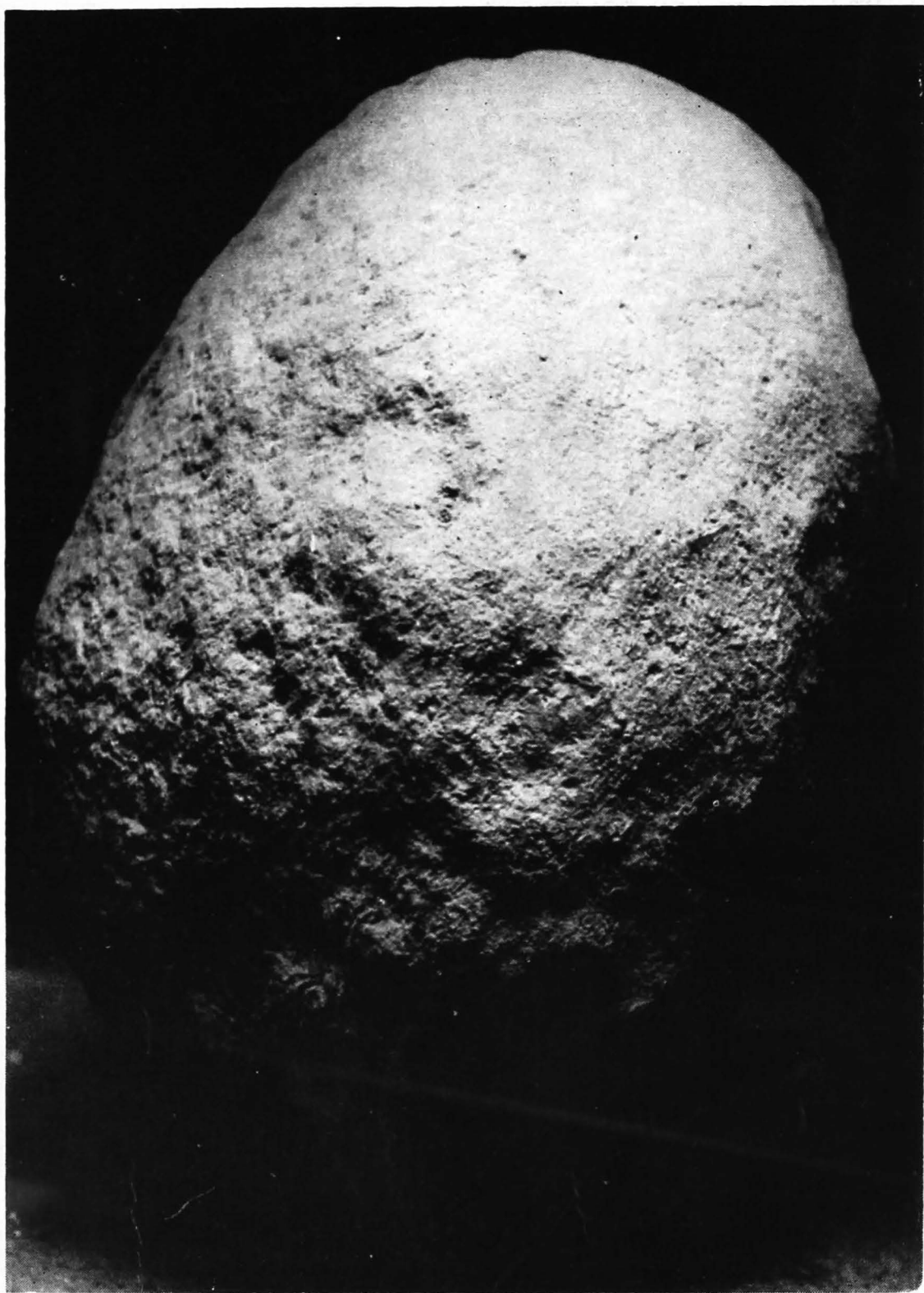

Fig. 43. Cap de piatră, din nivelul I.

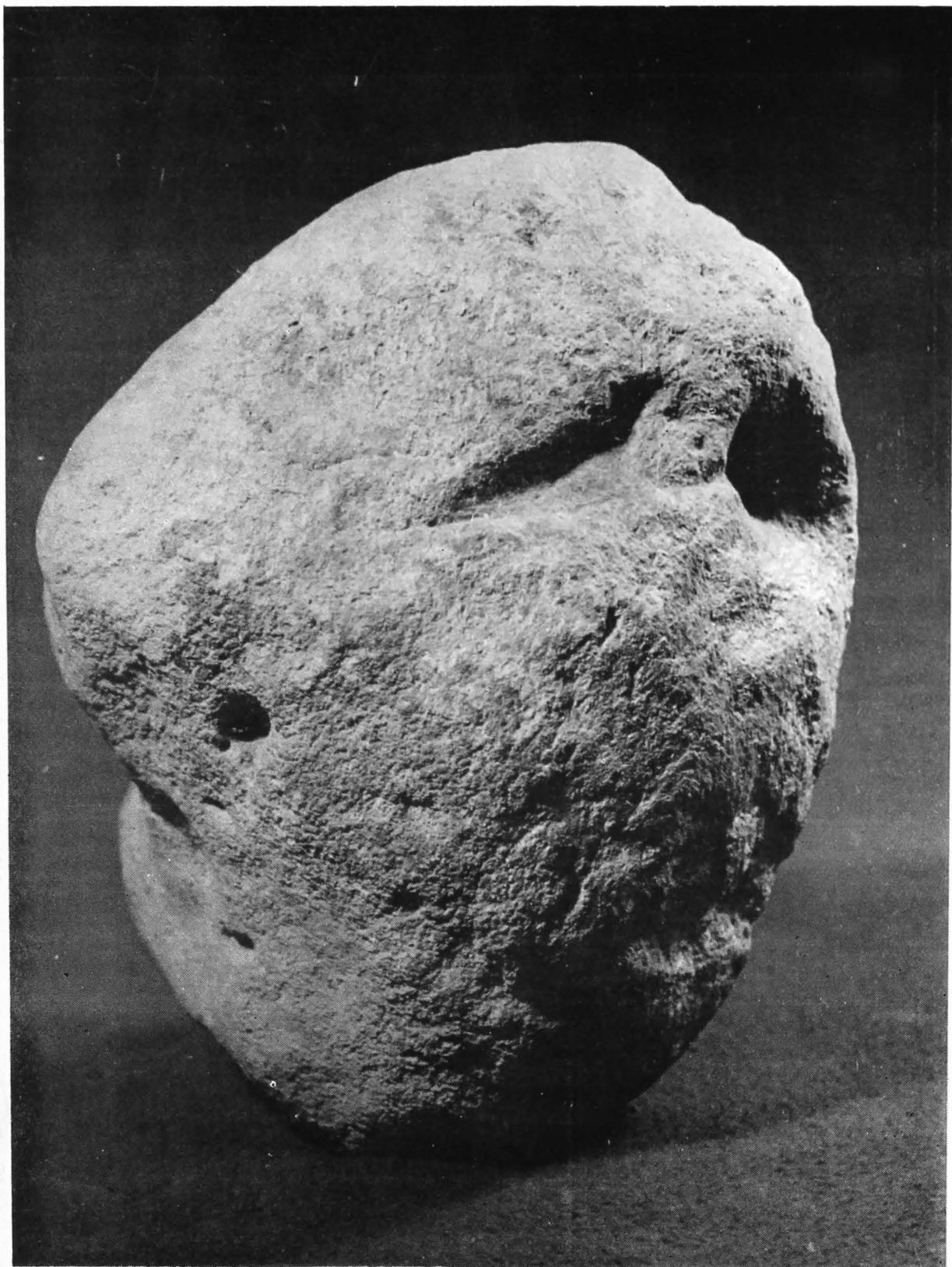

Fig. 44. Cap de piatră, din nivelul I.
<https://biblioteca-digitala.ro>

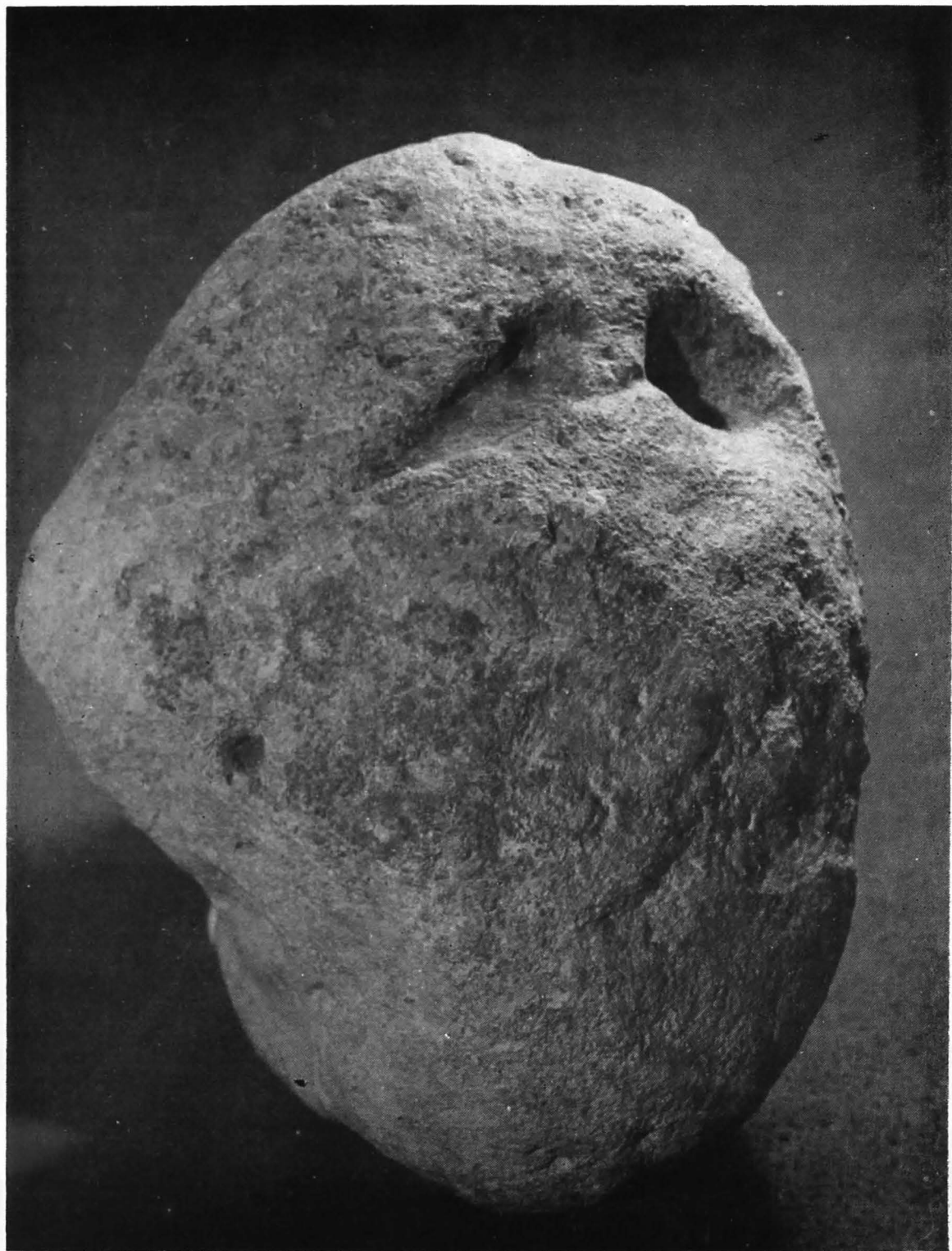

Fig. 45. Capul de piatră din fig. 44, văzut din alt unghi.

Fig. 46. Cap de piatră, de la Lepenski Vir.

Fig. 48. Gură de vas de bazalt, de la Eynan.

Fig. 49. „Gura Baciului”. M.2.

Fig. 50. „Cura Baciului”. M.2.

Fig. 51. „Gura Baciului”. M.3.

Fig. 52. „Gura Baciului”. M.4.

Fig. 53. „Gura Baciului”, 1971. Casetă B₂. Vedere dinspre capătul estic spre cel vestic al casetei.

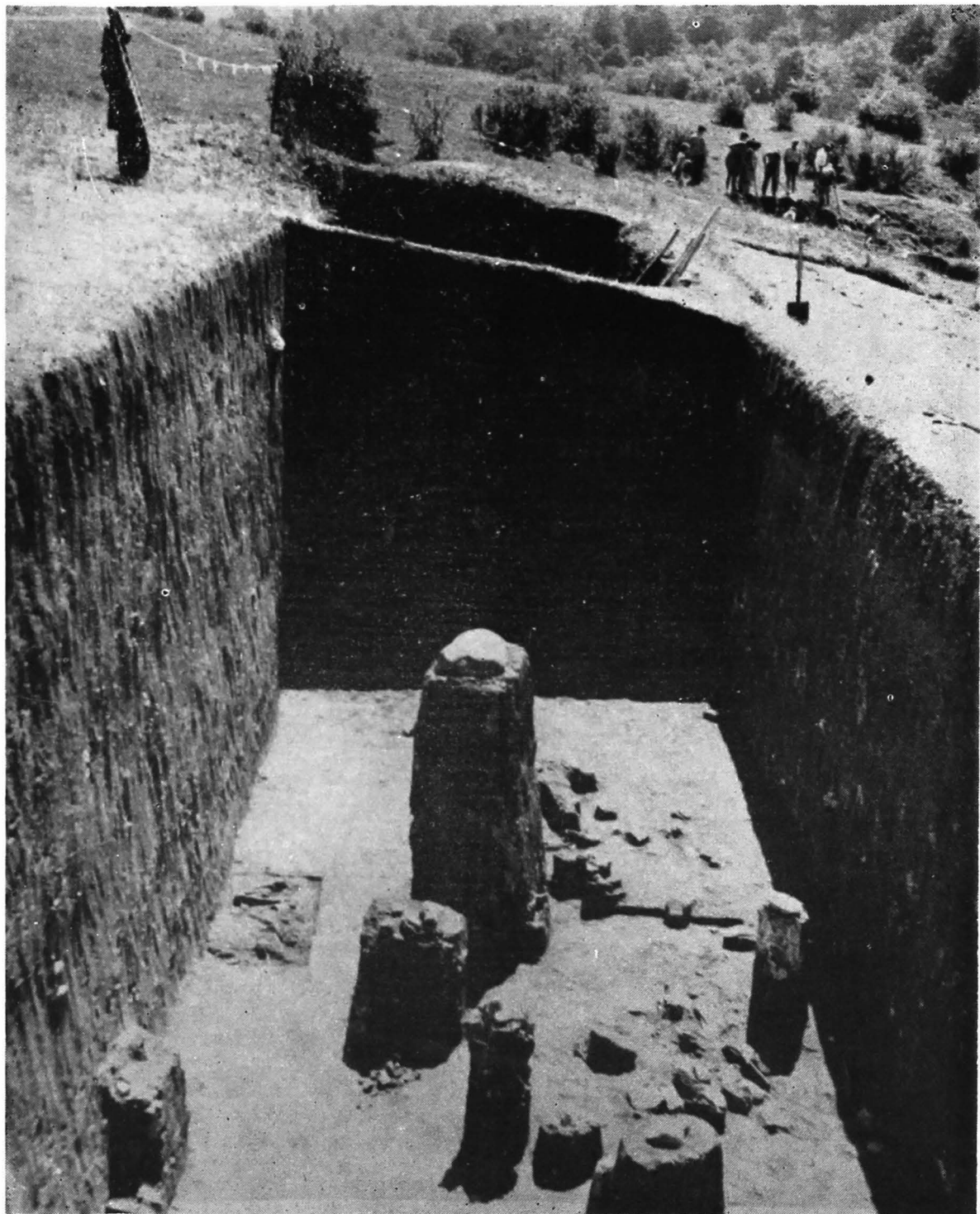

Fig. 54. „Gura Baciului”, 1971. Caseta B₂. Vedere dinspre capătul vestic spre cel estic al casetei.

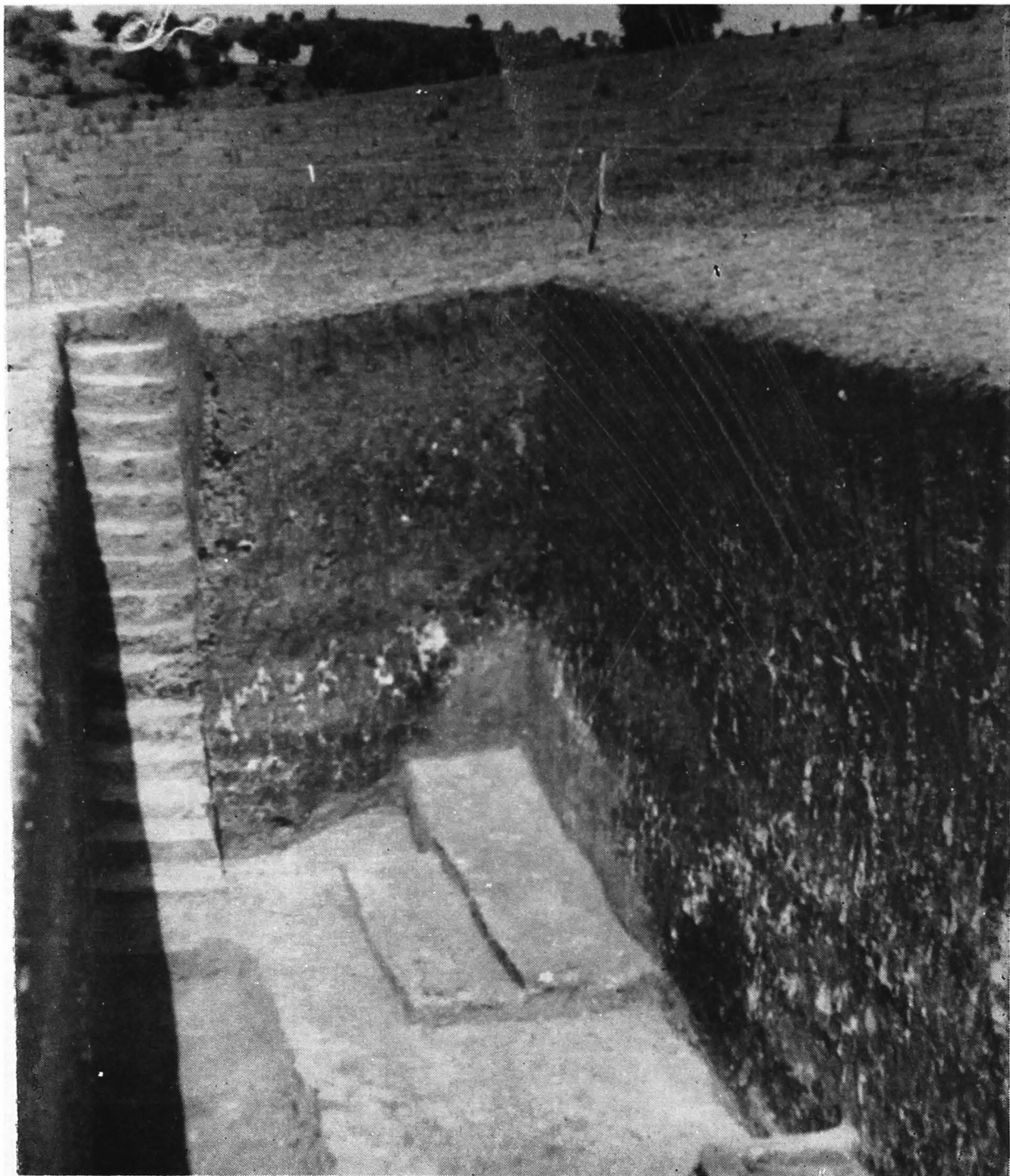

Fig. 55. „Gura Baciului”, 1971. Caseta B₂. Profilul unui bordei în peretele nordic și al unei gropi în peretele vestic al casetei.

Fig. 56. „Gura Baciului”, 1971. Caseta B₂. M.5.

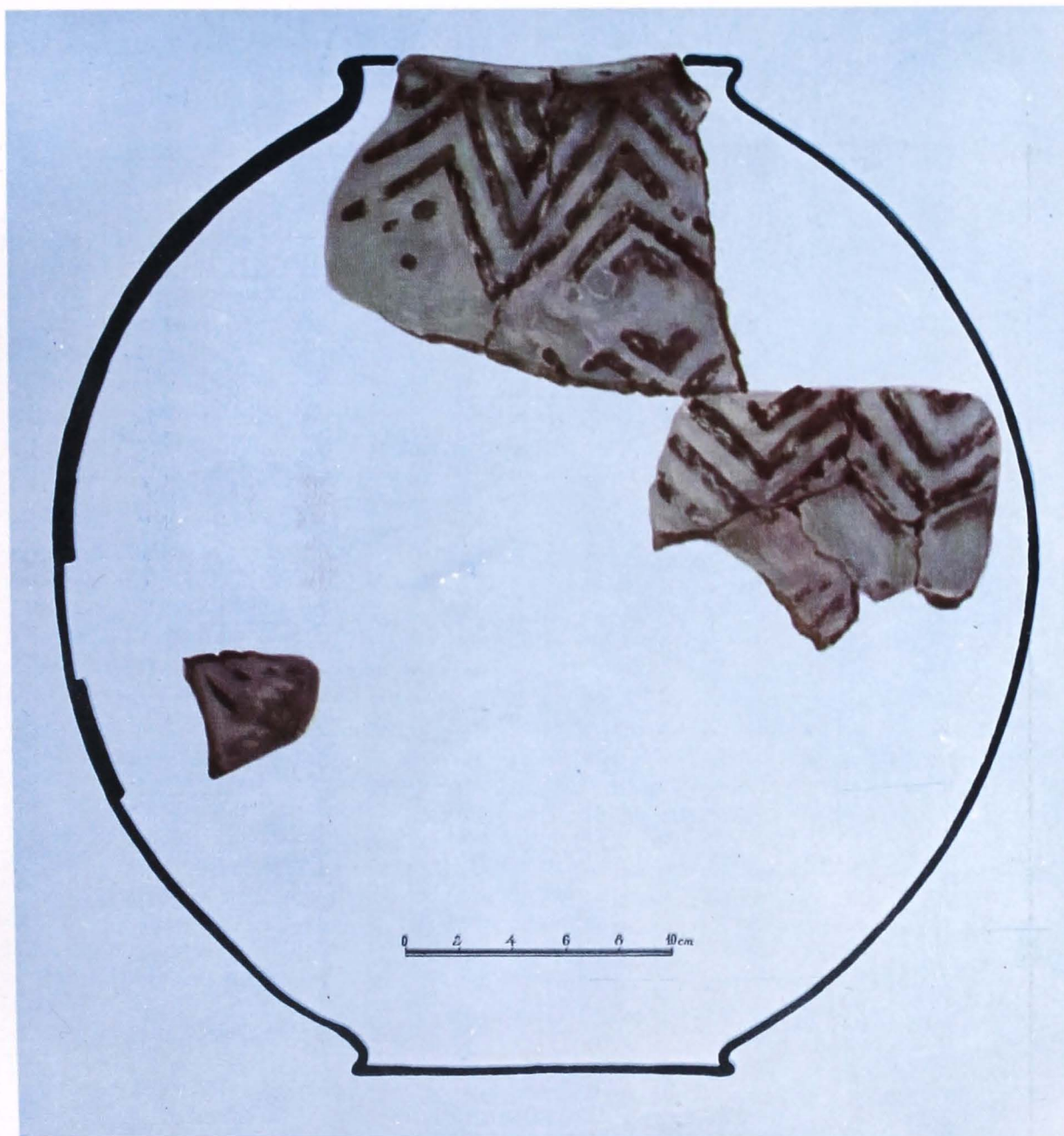

Fig. 57. Vas pictat de tip Protosesklo.

Plastica

1. *Plastica măruntă în lut* se reduce la categoriile bine cunoscute în epoca neolitică: figurine zoomorfe și idoli antropomorfi, la acestea adăugându-se unele piese înfățișând obiecte.

Singurele animale cuprinse în repertoriul plasticii în lut din primul nivel sînt bovideele, prezente cu patru exemplare, mai mult sau mai puțin fragmentare (fig. 14/6—8, 10 a-f). Dintre ele remarcăm jumătatea părții frontale (cu unul dintre coarne păstrat întreg) de la o figurină de dimensiuni mai mari (fig. 14/6) și exemplarul din fig. 14/10 a-f, deosebit de realist redat, avînd prin detaliile sale anatomice alura unui taur, probabil de bour³⁴.

Figurinele antropomorfe sînt prezente prin doi idoli, unul plat și schematizat, înfățișînd o femeie (fig. 14/5), celuilalt păstrîndu-i-se numai capul, cu detaliile feței sumar redată (fig. 14/4)³⁵.

În fine, menționăm un mic obiect phalliform, asemănător unui cui gros de lut, avînd un cap rotund (sau e baza?). Piesa (fig. 14/9), a cărei semnificație exactă ne scapă, are bune analogii la Donja Branjevina³⁶ (tot în lut ars), iar piese asemănătoare, dar din os, apar la orizontul Lepenski Vir III b³⁷, cu prototipuri (ornamentate) încă din Lepenski Vir I c³⁸.

O piesă unică și fără analogii o constituie un mic paralelipiped masiv de lut ars, avînd capetele și fețele înguste ușor concave și purtînd pe ambele fețe late (ușor bombate) o mulțime de mici alveole imprimate (fig. 12/12). Considerăm obiectul ca reprezentarea realistă și meșteșugită a unei bucăți de fagure de albine, confecționarea lui — cu scop magic — fiind explicabilă într-un stadiu în care culesul din natură juca un rol important în economie.

2. *Plastica măruntă în piatră*, extrem de rară chiar și în culturile neoliticului mijlociu sau tirziu din România, este practic necunoscută la orizontul neoliticului vechi de la noi. În primul nivel de la „Gura Baciului” întîlnim însă trei piese, două lucrate din tuf calcaros moale, de culoare roz-pal, iar a treia din șist nisipos.

Primele două înfățișează: un bovideu (fig. 14/3), fragmentar păstrat, lucrat după canoanele exemplarelor din lut, respectiv o femeie (fig. 14/2), din mica statueta rămînînd numai torsul, cu sîni voluminoși în formă de pară. Analogiile acestei piese duc tot spre plastica Protosesklo³⁹.

Greu interpretabil rămîne micul obiect din șist nisipos din fig. 14/1, avînd incizate fine motive decorative „vegetale”. Fără a-i putea preciza rostul, remarcăm involuntara asociere mentală cu o minusculă „ciuringa” totemică.

³⁴ Marea frecvență a figurinelor de lut înfățișînd bovidee, în cele mai diverse culturi neolitice (atît în sens geografic, cît și genetic și cronologic) face superfluă trimiterea la analogii. Amintim doar că o piesă asemănătoare a apărut și în primele săpături de la „Gura Baciului”, cf. *Acta MN*, V, 1963, p. 374, fig. 3/3.

³⁵ O analogie printre idoli Protosesklo de la Argissa-Magula, cf. V. Milojević, *Ausgrabungen in Thessalien*, în *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*, Berlin, 1959, p. 227, fig. 1/g și H. Müller-Karpe, *op.cit.*, pl. 126/D, 5.

³⁶ S. Karmanski, *Žrtvenici, statuete i amuleti* ..., pl. XVI/8—11, 14—16.

³⁷ D. Srejović, *op. cit.*, pl. 84 (vezi și p. 323).

³⁸ *Idem*, p. 120—121, pl. 79 și pl. VIII (vezi și p. 318 și 323). Semnalăm (ca ciudat și în măsură a ridica întrebări referitor la cronologia de la Lepenski Vir) faptul, că piesa fragmentară din os de la Donja Branjevina (S. Karmanski, *Žrtvenici, statuete i amuleti* ..., pl. XVI/2) face parte, fără doar și poate, din „gitul” șerpuit al unui exemplar al domo unei piese de la orizontul Lepenski Vir I c (D. Srejović, *op.cit.*, pl. 79, piesa din dreapta).

³⁹ V. Milojević, *Ausgrabungen in Thessalien* ..., p. 227, fig. 1/e, h. H. Müller-Karpe, *op.cit.*, pl. 126/D, 2—3.

3. *Capetele de piatră*. Un fenomen unic în neoliticul vechi al României, nesperat și neașteptat — observat tocmai de aceea, din păcate, numai la *demontarea* complexelor arheologice din nivelul I (vezi fig. 2 și fig. 6—8) — a fost sesizat în momentul în care ne-am dat seama că dintre cei circa 15 bolovani de piatră ce se aflau laolaltă cu restul materialului (cioburi, oase, bulgărași de ocru galben, pietre mărunte etc.) un număr de opt erau sumar *sculptați*, redând imagini de capete umane sau animaliere.

Așa se explică faptul că numai două piese (găsite, ambele, cu „fața” în jos) au fost aflate *in situ*, precizându-li-se riguros amplasarea în chiar cursul operației de demontare, după ce observasem că o parte din bolovanii așezați deja pe taluzul săpăturii, alături de materialul ce-și aștepta împachetarea, sînt sculptați. Nu e mai puțin adevărat, că se poate afirma cu *certitudin*e că toți bolovanii sculptați provin din primul nivel, fiind găsiți între 2,40—2,70 m adîncime. Unul singur, aflat *in situ* la adîncimea de 2,40 m, a fost trecut în planul orizontal al nivelului II (vezi fig. 3), dar e mai mult decît probabil că el aparține părții superioare a nivelului I și nu celei inferioare a nivelului II. (De altfel, din cel de al II-lea nivel — cuprins între —2 — —2,40 m — capetele sculptate lipsesc cu desăvîrșire!).

a) *Cap de piatră*, lucrat pe un bolovan ovoidal de calcar. Dimensiuni: 10,7×7,8×7,9 cm. O așchie mare, desprinsă din vechime, a deteriorat complet partea stîngă a feței, astfel că se mai păstrează doar ochiul drept, resturi ale nasului plat și jumătatea din dreapta a gurii, modelată ciudat, oarecum în chip de „gură de pește” (fig. 32). Găsit *in situ*, la 2,70 m adîncime, la baza taluzului nordic al casetei B₁ (vezi fig. 2). În privința execuției detaliilor anatomice ale feței amintește în mod straniu de piesa cunoscută sub numele de „Lady of Lepenski Vir” (fig. 33), din faza Lepenski Vir I d⁴⁰, iar ca modalitate de plasare a „feței” umane pe bolovanul ovoidal se aseamănă cu piesa numită „Sirena”, aparținînd fazei Lepenski Vir I c⁴¹.

b) *Cap de piatră*, lucrat pe un bolovan de gresie cvarțitică dură, cenușie, cu vine gălbui-alburii. Dimensiuni: 14,1×7,9×10,3 cm. Îl caracterizează „fața” lată, aproximativ trapezoidală, lucrată în relief foarte plat⁴², din care se detașează însă cu claritate ochii rotunzi, exoftalmici, reliefați cărora s-a realizat printr-un fel de *martelare* a porțiunii ce înconjoară globul ocular⁴³. O mică scobitură rotundă, mai vizibilă în mijlocul globului ocular drept, pare să indice irisul sau pupila. În modelarea (sumară) a nasului artistul preistoric a folosit și o denivelare, pare-se preexistentă, a suprafeței bolovanului. Gura e doar schițată (fig. 34). Piesa a fost aflată *in situ*, la adîncimea de 2,40 m, spre centrul casetei B₁. E exemplarul pone-

⁴⁰ D. Srejović, *op.cit.*, pl. 51 (vezi și p. 321).

⁴¹ *Idem*, pl. 40—41 (vezi și p. 321). Vezi și D. Srejović, *Lepenski Vir — a new Prehistoric Culture in the Danubian Region*, în *ArchIug*, VII, 1966, pl. IV/5. Din vasta bibliografie despre Lepenski Vir, vezi încă articolele de sinteză ale lui D. Srejović, din *Archaeology*, 22/1, 1969, p. 26—35, din *Archeologia*, 28, mai-iunie 1969, p. 42—51 și din *Starinar*, N.S., XVIII, 1967, (1968), p. 157—166, pl. I—VIII. *Idem*, în *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats*, Beograd, 1971, p. 180—183 și în *Fundamenta*, ser. A, vol. 3, 1971. *Idem*, în *ArchIug*, X, 1969, p. 13—21, pl. I—IX și în *ILN*, 17 April 1971. Vezi și Z. Letica, în *ArchIug*, X, 1969, p. 7—11, pl. I—XIII și profil I, precum și opiniile mult mai precaute ale lui B. Jovanović din *ArchIug*, IX, 1968, p. 1—9, pl. I—V și din *ArchIug*, X, 1969, p. 23—38, pl. I—XVIII. Pentru problema „planșeurilor” locuințelor de tip Lepenski Vir, cf. și R. J. Braidwood, H. Çambel, Ch. L. Redman și P. J. Watson, *Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey*, în *Proc. Nat. Acad. Sci. USA*, vol. 68, nr. 6, 1971, p. 1236—1240.

⁴² D. Srejović, *Лепенски Вир*, Beograd, 1969, p. 288.

⁴³ *Ibidem*.

nit mai sus, despre care aminteam că a fost trecut în planul nivelului II (vezi fig. 3), deși, cu maximum de probabilitate, ține de partea superioară a nivelului I. Fără a putea trimite la o analogie exactă, remarcăm totuși că tehnica de lucru (în speță modelarea ochilor) îl apropie de o serie de bolovani sculptați de la Lepenski Vir, având fețe umane cu caracteristici ochi „bulbucăți”⁴⁴.

c) Cap de piatră, lucrat pe un mic bolovan ovoidal de calcar. Dimensiuni: $11,5 \times 8,1 \times 6,3$ cm. O așchie lată, desprinsă din vechime, a stricat mare parte a „feței” sculptate. Chipul umanoid a fost extrem de sumar redat, singuri ochii fiind marcați prin două scobituri elipsoidale, alungite către „timples” (fig. 35). O analogie destul de bună, caracterizată prin aceeași accentuare numai a ochilor și completa neglijare a celorlalte detalii ale feței, poate fi citată tot de la Lepenski Vir (faza Lepenski Vir II)⁴⁵.

d) Cap de piatră, fragmentar, executat din calcar cenușiu. Dimensiunile fragmentului: $10,2 \times 6,5 \times 6,7$ cm. „Capul” propriu zis este modelat globular; ochii alungiți, nasul (aproape imperceptibil), gura mică cu buze groase, cărnoase, sint executate de așa manieră încât „plasticitatea sculpturii e redusă la un relief foarte plat, extrem de subțire. Concepția esențială a sculpturii este... relieful, în timp ce procedeul tehnic e un gen de gravură”⁴⁶. Capul rotund se detașează printr-un fel de tăietură de trunchiul păstrat numai fragmentar (fig. 36). Dincolo de realizarea artistică — evident, inferioară — piesa de la „Gura Baciului” se apropie, prin particularitățile sale sculptural-anatomice, de un exemplar din faza Lepenski Vir I b (fig. 37)⁴⁷.

e) Cap de piatră, lucrat pe un bolovan mai mare de calcar cenușiu-gălbui. Dimensiuni: $17 \times 17,5 \times 16$ cm. Spre deosebire de piesele anterioare, cu reprezentări clar umanoide, acest exemplar prezintă un „bot” masiv, alungit, având alura generală a unui cap de berbec, indiferent dacă e privit din față sau din profil (fig. 38—39). „Gitul” e rupt din vechime, iar în partea dreaptă a „botului” a fost lovit în timpul lucrărilor de săpătură, desprinzându-i-se o așchie prelungă. Printr-un fel de martelare i s-au marcat ochii (cel stâng mai profund scobit decât dreptul) și un soi de „coarne” masive, curbate în jos. În orice caz, ca și la alte capete de la „Gura Baciului” (ca să nu mai pomenim de Lepenski Vir), se poate vorbi de o alegere conștientă și deliberată a unui bolovan de piatră care, prin minimum de „ajustare”, putea fi transformat într-o reprezentare sculpturală. Ca analogie, amintim un cap de la Lepenski Vir, înfățișând de asemenea un animal⁴⁸.

f) Cap de piatră, lucrat pe un mic bolovan de calcar alburui, destul de moale și friabil. Dimensiuni: $10,9 \times 8,6 \times 5,8$ cm. Partea dinspre „ceafă” a piesei, marginea obrazului drept și porțiunea dinspre gură sint așchiate din vechime. Obrazul și ochiul stâng au relieful foarte șters, pare-se ca rezultat al dizolvării și alterării calcarului din pricina acizilor humici. Remarcăm în mod deosebit execuția îngrijită a ochiului drept: globul ocular, prelung-elipsoidal, e puternic scos în relief prin scobirea adincă a porțiunii ce-l delimitează deasupra și dedesubt. Se constată tendința de-a figura sprinceana, reliefind-o prin același procedeu tehnic prin care s-a pus în evidență și globul ocular. În plus, partea superioară a sprincenei a fost trasată zimțuit, de manieră a sugera caracterul ei oarecum „stufos”. De notat și maniera de figurare

⁴⁴ Cu titlu de exemplu, vezi D. Srejović, *op. cit.*, pl. 53 și pl. VI (faza Lepenski Vir II), pl. 57—58 (ambele din faza Lepenski Vir II) etc.

⁴⁵ D. Srejović, *op. cit.*, pl. 60.

⁴⁶ *Idem*, p. 288.

⁴⁷ *Idem*, pl. IV.

⁴⁸ *Idem*, pl. 54.

a frunții care (ca și în cazul piesei din fig. 32) lasă impresia de a se termina, deasupra ochilor, cu puternice torusuri supraorbitale⁴⁹ (fig. 40).

Căutînd o analogie piesei noastre, ne-am oprit la sculptura fragmentară aflată pe craniul din mormîntul nr. 7 de la Lepenski Vir (faza Lepenski Vir I e)⁵⁰. După părerea noastră, ea nu trebuie însă privită (și, implicit, interpretată) așa cum e figurată în monografia lui D. Srejović⁵¹. Este suficient a o întoarce și privi așa cum o reproducem și noi (fig. 41) pentru a se vedea că avem de-a face cu unul dintre cele mai interesante „capete” de la Lepenski Vir, fragmentar ce-i drept, însă păstrînd încă absolut clar ochiul stîng, mare și elipsoidal, precum și urmele a două „bentițe” care, plecînd din regiunea dintre cei doi ochi (respectiv, de deasupra „rădăcinii nasului”), se desfac în unghi și se petrec peste craniu, în maniera unei „coronițe”.

La rîndul lui, exemplarul de la Lepenski Vir are o analogie, de data aceasta excelentă, la orizontul natufianului palestinian de la Eynan (Ain Mallaha, lingă lacul Huleh, în valea superioară a Iordanului), cu asemănări atît de izbitoare încît simpla reproducere a piesei respective (fig. 42) ni se pare suficientă⁵².

g) Cap de piatră, executat pe un bolovan ovoidal de calcar, alburii-gălbui. Dimensiuni: 13,8 × 11,6 × 8,5 cm. „Fața” umanoidă a fost lucrată în sensul axului vertical al bolovanului, respectiv pe înălțimea lui. Deși în relief foarte șters, ochii rotunzi și gura „de pește” a figurii umane se disting cu claritate, din acest punct de vedere piesa prezentînd cele mai frapante asemănări cu capetele de la Lepenski Vir. În speță conturul gurii, cu colțurile rotunjite și buzele „în acoladă”, este absolut caracteristic (fig. 43). Specifică e, cum spuneam, și maniera de plasare a figurii umane în sensul axului vertical al unui bolovan ovoidal, în această ordine de idei putîndu-se invoca mai multe analogii, la orizontul Lepenski Vir I c și Lepenski Vir II⁵³.

h) Cap de piatră, lucrat pe un bolovan masiv, aproximativ ovoidal, de calcar gălbui-cenușiu. Dimensiuni: 25 × 16,2 × 12,7 cm. Reprezintă cel mai „expresiv” cap cu trăsături umanoide de la „Gura Baciului”. A suferit, din păcate, încă din vechime o ușoară deteriorare în regiunea gurii, dar și așa aspectul de „gură de pește” al acesteia e clar vizibil. Remarcăm maniera de tratare a ochilor (evidentă mai ales la ochiul drept), anume marcarea lor printr-o scobire triunghiulară, ca și în cazul capului de la Lepenski Vir reproduș în fig. 37. Un alt detaliu care reține atenția e practicarea unei mici scobituri rotunde în regiunea „tîmplei” drepte. Pentru a nuanța expresivitatea piesei în discuție, o reproducem fotografiată

⁴⁹ Ultimele două detalii „tehnice” sînt prezente la o parte din capetele de la Lepenski Vir.

⁵⁰ D. Srejović, *op. cit.*, pl. 44 (vezi și p. 321).

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² Vezi H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 291, 349, 434—435, pl. 104/B, 1; B. Brentjes, *Von Schanidar bis Akkad*, Leipzig—Jena—Berlin, 1969, pl. 7 și p. 33—34; J. Perrot, 'Eynan ('Ein Mallaha), în *IEJ*, 7, 1957, p. 125 sqq.; Idem, *Le mésolithique de Palestine et les récentes découvertes à 'Eynan ('Ein Mallaha)*, în *Antiquity and Survival*, 2, 1957, p. 91—110; Idem, *Excavations at 'Eynan ('Ein Mallaha). Preliminary Report on the 1959 Season*, în *IEJ*, 10, 1960, p. 14—22; Idem, *Le gisement natoufien de Mallaha ('Eynan)*, în *L'Anthropologie*, 70/5—6, 1966, p. 437—493; J. G. Nandris, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 14—15. Menționăm și trei „amănunte” care, eventual, pot fi semnificative: așezarea de la Eynan e o așezare de pescari și vîndători (ca și Lepenski Vir); există la Eynan (ca, de altfel, și la Lepenski Vir) numeroase înmormîntări de cranii izolate; pe unele cranii au fost aflate „coronițe” din scoici *Dentalium*.

⁵³ D. Srejović, *op. cit.*, pl. 42, 49, 57, 63.

din două unghiuri ușor diferite (fig. 44–45). În afara capului mai sus amintit, din fig. 37, există la Lepenski Vir o piesă (fig. 46) care — dincolo de asemănări tehnico-stilistice — are o scobitură rotundă, identică celei de pe exemplarul de la „Gura Baciului”, practică pe „gîtul” figurii umane⁵⁴. Perforarea circulară, plasată cu vădită intenție (magică?) pe „timplă” (la „Gura Baciului”) ori pe „gît” (la Lepenski Vir), apare, într-un caz, tot la Lepenski Vir, în mijlocul „frunții” unei reprezentări de cap uman. Este vorba anume de așa-zisul „medalion” aflat în poziție secundară, dar aparținând — după aprecierea lui D. Srejić — căreia din etapele Lepenski Vir I d—e (fig. 47)⁵⁵. Ceea ce a scăpat atenției autorului săpăturilor de la Lepenski Vir este faptul că „... această compoziție monotonă și geometrică”⁵⁶ ascunde trăsăturile — relativ lesne vizibile — ale unei fețe umane. În speță plasarea gurii și a ochilor este cu totul clară. În privința adincilor incizii meandroide ce brăzdează chipul omenesc ne întrebăm, dacă nu cumva vor să reprezinte — dincolo de (sau chiar prin) rolul lor decorativ — un fel de „*Narbentätovierung*”? În fine, ar merita să fie studiat și faptul dacă sistemul de decor geometric-meandroid, prezent pe unele sculpturi de la Lepenski Vir⁵⁷, respectiv dacă o atare tehnică de tăiere (sculptare) în piatră, nu-și are cumva obirșia în tehnica similară de decor de la orizontul natufianului regiunii siro-palestiniene. În acest sens, mai mult pentru exemplificare, amintim caracteristica tresă meandroidă sculptată sub buza (respectiv, pe peretele) unui vas mare de bazalt de la Eynan⁵⁸ (fig. 48).

Mormintele

În afara mormintului descoperit incidental în 1962 (M.1), în taluzul, rămas deschis, al săpăturii din 1960, și mai de mult publicat⁵⁹, mormint care — judecînd după adîncime și inventar — aparține nivelului II sau III, în cursul cercetărilor din 1968–1969 (conduse de A. Palkó), respectiv cu ocazia săpării casetei B, au apărut alte trei morminte.

Deoarece ele vor constitui subiectul unei amănunțite analize antropologice, în cele ce urmează ne vom mărgini numai la o sumară prezentare⁶⁰, din punct de vedere arheologic.

M.2, schelet de femeie matură, aflat la 3,20 m adîncime, în marginea (dar încă în interiorul) unui bordei curboliniar aparținînd nivelului I. Scheletul, în bună stare de conservare, zăcea ușor chircit pe dreapta, avînd orientarea N—S. În jurul lui s-au găsit fragmente ceramice (din categoriile specifice nivelului I), iar în dreptul miinii drepte un os mare de animal (ofrandă de carne?). Doi bolovani mari de calcar zăceau în regiunea coapselor, iar un al treilea la mică distanță de craniu. Din păcate, bolovanii n-au fost păstrați, nici observați cu atenție, dacă nu cumva poartă urme de „sculptare” intenționată (fig. 49–50).

M.3, schelet de copil, chircit, orientat NV—SE, aflat la 2,70 m adîncime, în pămîntul negrumăzăros aparținînd nivelului I. În afara craniului și a citorva oase lungi, scheletul e slab conservat. În apropierea craniului s-au aflat doi bolovani plați de calcar, iar în stînga scheletului trei maxilare (dintre care două alcătuiesc o pereche) de *Equus Asinus hydruntinus* (fig. 51).

⁵⁴ *Idem*, pl. 49. Ține, stilistic, de etapa Lepenski Vir I c. Aflată, în poziție secundară, la orizontul Lepenski Vir II.

⁵⁵ *Idem*, pl. 47 (vezi și p. 321).

⁵⁶ *Idem*, p. 291.

⁵⁷ *Idem*, de pildă pl. 45–46, 50, 52, 55–56, 61–62.

⁵⁸ B. Brentjes, *op. cit.*, pl. 10.

⁵⁹ *Apulum*, V, 1965, p. 13–17.

⁶⁰ Atît cit ne permit datele consemnate de A. Palkó.

M.4, schelet de adult, ușor chircit pe stînga, craniul răsturnat spre dreapta. Aflat tot la 2,70 m adîncime, în condiții similare cu M.3. Scheletul, probabil de femeie, este destul de slab conservat, cu excepția cîtorva oase lungi (fig. 52). Imediat lingă craniu, spre dreapta, a fost aflat un mic frecător (rîșniță primitivă) din piatră nisipoasă (fig. 13/3). Nu pot exista dubii asupra rolului funcțional al piesei, întrucît a fost aflat, la locul său, și micul bolovănaș rotund de piatră ce constituia „pisălogul” și care se potrivește exact în cavitatea rîșniței.

Relativ la scheletele descoperite, încă doar cîteva scurte notații: ca și în cazul primului mormint, M.2—M.4 nu aparțin, contrar așteptărilor, unor protomediterraneolzi, ci unor indivizi ținînd de tipul *alpinoid*, cu elemente cro-magnonide B mult atenuate; mormintele se dispun în interiorul (respectiv, imediat sub „podeaua”) și printre bordeiele curboliniare, fenomen pentru care cea mai la îndemînă și apropiată analogie o întîlnim la deja amintita Donja Branjevina⁶¹.

CONCLUZII

Încă de la tratarea diverselor categorii de material arheologic din cuprînsul nivelului I de la „Gura Baciului” am indicat ori sugerat (fie în text, fie în note) analogiile, legăturile, eventual și poziția cultural-cronologică a acestora. Astfel, în linii mari, au fost deja precizate ori circumscrise opiniile noastre. Un factor ce trebuie luat de asemenea în considerație este caracterul *diferit* al materialului nivelurilor II și III.

Anticipînd asupra rezultatelor și concluziilor ce le vom expune în a doua parte a studiului nostru, după prelucrarea integrală a materialului din nivelurile II și III, putem face, de pe acum, următoarele observații:

— prin ansamblul materialelor sale nivelul II se situează la un orizont cronologic analog, în mare, cu faza veche starčeviană. Analogiile materialului — îndeajuns de concludente — indică seria Vršnik I — Servia I — Kremikovți — Starčevo (în accepțiunea actuală!) I — (II?) — Karanovo I a (?) — Lepenski Vir III a — III b (?) — respectiv acêl (foarte puține!) elemente din cultura Körös care *nu sînt ulterioare* acestui orizont⁶²;

— rămîn caracteristice nivelului II: împușinarea și vizibila „decădere” (sub raport tehnologic și, implicit, cromatic) a ceramicii roșii lustruite; dispariția aproape completă a ceramicii pictate cu alb/roșu (cîteva „bastonașe” și „cîrligașe”, nișiodată „buline” !); *neaparitia* (încă !) a ceramicii starčeviene cu pictură neagră; dispariția *completă* a obsidiane;

⁶¹ S. Karmanski, *Slikana keramika...*, pl. „Situacija I”. Pentru problema mormintelor în cadrul complexului Starčevo-Körös-Criș, a se consulta (cu bibliografia respectivă): I. Kutzián, în *Diss Pann.*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 93—97 și anexa semnată de J. Nemeskéri, p. 149—152; I. G. Russu și colab., în *Actes du VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, I, Paris, 1960, p. 679—682; E. Comșa, în *OmD*, 1960, p. 84—86; *Apulum*, V, 1965, p. 13—17, 19—34; O. Necrasov, în *OmD*, 1960, p. 417—418 și în *SCA*, 2/1, 1965, p. 10—17; N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 14, 18; Idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 531—532; R. Galović, în *Starinar*, N.S., XVIII, 1967, (1968), p. 168—174 etc.

⁶² Pentru a nu lungi lista trimiterilor bibliografice, vezi *ActaMN*, IV, 1967, p. 407—408, n. 16—17.

modificarea tipologică a inventarului litic șlefuit; tendința de înmulțire a materialului ceramic cu decor *alveolar*; apariția primelor străchini cu *buza alveolată* și a primelor funduri de vase cu profilatură starčeviană caracteristică; lipsa barbotinei *încă și din* acest nivel; *lipsa* cupelor cu picior (fie rotund, fie lobat);

— înmulțirea decorului alveolar (fenomen corespunzător în aria Starčevo-Körös-Criș cu cel al răspîndirii decorului „cardial” în zonele apusene ale Iugoslaviei, respectiv cu fenomenul „șocului cardinal” în neoliticul Tesaliei), situează nivelul II de la „Gura Baciului” la un orizont cronologic a cărui cea mai prudentă definire ar fi: *nu mai târziu* de cultura Pre-Sesklo⁶³;

— într-o cronologie *relativă* a etapelor evolutive ale complexului Starčevo-Körös-Criș din Transilvania (și, de altfel, din întreaga Românie), nivelul II de la „Gura Baciului” se plasează, în mod cert, *înainte* de faza Leț I⁶⁴;

— în ceea ce privește nivelul al III-lea, se poate afirma — fără exagerare — că nu există piesă arheologică din cuprinsul lui care să nu-și afle categorice, exacte și abundente analogii în materialul etapei mijlocii și, mai ales, *târzii* a culturii Körös, respectiv în fazele Starčevo II b — III — (IV?) și în materialul îndeobște cunoscut al culturii Criș din Transilvania și Moldova⁶⁵;

— principalele caracteristici ale materialului din nivelul III: dispariția tehnicii de lustruire directă a pereților vaselor; îngroșarea, în general, a pereților de recipiente, decăderea tehnicii de ardere, apariția — ca degresanți — a nisipului și pietricelelor; apariția *slipului* (de calitate destul de slabă), devenit neaderent și, în parte, exfoliat; pictura cu culoare neagră; *generalizarea* decorului alveolar, prezent pe cele mai diverse specii de vase, executat în felurite variante; diversificarea tipologică a olăriei; apariția cupelor cu picior cilindric (scund și masiv); apariția și răspîndirea *barbotinei* (în „vîrci”); apariția „altarașelor” (posibile, cronologic, încă de la nivelul II!) și a vaselor de provizii; proliferarea celor mai variate ornamente *plastice* (brîuri simple, dispuse unghiular, meandric, spiralic, concentric, brîuri alveolate, proeminențe mari, turtite, de aspect rotund ori elipsoidal etc.); apariția inciziilor în zig-zag și a decorului de cerculețe imprimate; apariția — în număr extrem de redus — a unei categorii ceramice prefigurînd elemente de tehnologie a pastei și arderii care vor deveni proprii ceramicii vechi liniare; decăderea utilajului litic cioplit și executarea mării lui majorități din roci rău clivabile (șist menilitic); oasele de animale ating 25%—30% din totalitatea materialului arheologic din acest nivel.

Observațiile făcute asupra materialelor nivelurilor II și III ne facilitează definirea nivelului I, procedînd *prin excludere*. Într-adevăr, acum devine

⁶³ Pentru aceasta, vezi V. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 38, 74, pl. 5; Idem, în *Jahrb.RGZM*, 6/1959, (1960), p. 10 sqq., p. 38—39, fig. 8—9.

⁶⁴ Vezi la E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 10, 12, p. 11, fig. 4, p. 17, fig. 7/1—8, 19, p. 23, fig. 10/1—5 și — mai ales — p. 32—33, fig. 15—16/1—3 (*ceramica barbotinată*).

⁶⁵ Pentru simplificare (cu atît mai mult cu cit amănuntele se vor discuta, de la caz la caz, în a doua parte a studiului nostru), deocamdată: I. Kutzián, *op. cit.*, volumul de planșe, *passim*.

clar ce *nu este* materialul primului nivel de la „Gura Baciului”, respectiv care e orizontul cultural (și cronologic) pe care *îl precede*.

Credem a nu greși presupunând că grupul uman care pune bazele așezării vechi neolitice de la Cluj — „Gura Baciului”, respectiv purtătorii culturii materiale prezente în nivelul I, migrează spre nordul Peninsulei Balcanice, pînă în Transilvania, venind dinspre regiunea Tesaliei. Desprinderea are loc, cu multă probabilitate, în răstimpul marcat *acolo* de durata de viațuire a culturii Protosesklo⁶⁶. Există însă o serie de elemente, directe și indirecte, care ne permit aprecierea mai strînsă și mai exactă a momentului „desprinderii” din regiunea tesalică.

Dincolo de relativa contemporaneitate și uniformitate culturală a așezărilor Protosesklo din Tesalia, înclinăm să credem că materialul din nivelul I de la „Gura Baciului” e mai strîns legat de grupul Protosesklo „A” (cel de la Argissa-Magula) (= Gremnos-Magula), decît de cel Protosesklo „B” (cel de la Otzaki-Magula). O serie de amănunte, deloc nesemnificative (lipsa la orizontul nivelului I de la „Gura Baciului” a micilor cupe cu picior, raritatea străchinilor plate, „uitarea” procedeului de confecționare a ceramicii fine negre, lustruite, — raritatea extremă a acestora pledînd, poate, pentru aducerea numai a unui stoc minim din această categorie, în uz cel mult răstimp de una-două generații după sosirea în Transilvania), ne îndeamnă a considera „separarea” grupului în discuție încă într-o etapă *incipientă* a culturii Protosesklo, dacă nu chiar la *finele* orizontului „ceramic timpuriu” (prezent numai la Argissa-Magula), ale cărui vase globulare și străchini semisferice și în formă de calotă își află bune analogii în olăria primului nivel de la „Gura Baciului”⁶⁷.

Dar există și alte argumente care pledează, de asemenea, în favoarea „desprinderii” timpurii și a unei evoluții ulterioare, independente, pe meleagurile nord-balcanice și transilvănene. Dată fiind remarcabila *diferențiere stilistică* a ceramicii pictate din nivelul I de la „Gura Baciului” (și de la Donja Branjevina) față de motivistica ornamentală a ceramicii pictate Protosesklo (a nu se uita însă *identitatea de execuție tehnică și cromatică*!), se poate presupune că ruperea de trunchiul tesalic are loc într-o etapă premergătoare „canonizării” repertoriului ornamental al olăriei pictate Protosesklo, în acest sens ceramica pictată cu „buline” albe glazurate fiind o realizare ce se înfăptuiește deja *aici*, în Transilvania, respectiv în Bačka.

Simptomatică rămîne și folosirea obsidiane (probabil de origine sudică) *numai* în cadrul utilajului microlitic al nivelului I și izbitoarea *asemănare*

⁶⁶ Pentru cultura Protosesklo, vezi V. Milojević, in *ArchAnz*, 1955, p. 176 sqq.; Idem, in *Germania*, 34, 3/4, 1956, p. 209; Idem, in *Germania*, 37, 1959, p. 69; Idem, *Ausgrabungen in Thessalien...*, p. 225 sqq.; Idem, in *Jahrb.RGZM*, 6/1959, (1960), p. 8 sqq.; Idem, in *Jahrb.RGZM*, 11/1964, (1966), p. 65; S. S. Weinberg, in volumul editat de R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago, 1965, p. 288–289; D. R. Theodoridis, in *Thessalika*, 2, 1959, p. 29 sqq. (Pyrasos); H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 444, nr. 97/III, p. 451–452, nr. 123/I.

⁶⁷ Cf. V. Milojević, in *Jahrb.RGZM*, 6/1959, (1960), p. 36–37, fig. 6–7, p. 38, fig. 8/1, 4, respectiv p. 35, fig. 5; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 127/1–15, pl. 126/B, 1–4, respectiv pl. 126/A, 1–7 și p. 444, nr. 97/II.

tipologică a acestui utilaj cu cel al primului nivel (încă aceramic!) de la Argissa-Magula, confectionat *tot din obsidiană*⁹⁸.

În orice caz, migrarea spre Ardeal trebuia să se petreacă într-o fază *suficient de timpurie* ca să poată avea loc „contaminarea”, în regiunea Dunării, cu influențele măcar ale ultimei etape pre- sau incipient-ceramice de tip Lepenski Vir. Capetele de piatră de la „Gura Baciului” pledează peremptoriu în acest sens. Ne întrebăm însă, pe bună dreptate, dacă *sfârșitul* culturii de tip Lepenski Vir (cultură închistată, de retardare epipaleolítico-mezolítico, înrudită cu — dar mai târzie decât — orizontul târziu-natufian din Orientul Apropiat, hipertrofiată în manifestările sale cultico-artistice, dar stagnând la un nivel economic ce nu depășea stadiul pescăresc-vânătoresc) nu este cumva de pus tocmai *pe seama* acestei „migrării neolitice”, care — eventual — a antrenat spre nord și elemente etnice neprotomediterrane, tipice pentru Lepenski Vir, cum pare s-o adevărea caracterul antropologic al scheletelor de la „Gura Baciului”?

O atare explicație are însă cel puțin două implicații semnificative: 1, se pare că ultima fază pre-starčeviană de la Lepenski Vir (Lepenski Vir II) e simțitor mai *târzie* decât orizontul cronologic la care ar situa-o datările C₁₄ (și sîntem ferm convinși că nu-i departe ziua cînd acest lucru se va adevăra și pentru întregul neolitic preceramic al Orientului Apropiat!); 2, faza Lepenski Vir III a — b nu este implicată direct în fenomenul stingerii culturii Lepenski Vir II, ci purtătorii ei se așează în acest loc într-o etapă mai *târzie*, cînd nu mai exista posibilitatea preluării „moștenirii culturale”, respectiv a sculpturii în piatră.

Evident, la ora actuală numărul așezărilor cu care se poate opera e minim, însă e un fapt îndeobște cunoscut că, odată stabilite caracterele *specifice* ale unui grup cultural sau ale unei culturi într-o anumită zonă geografică, fie și numai în una-două puncte, cercetările ulterioare reușesc să depisteze în răstimp de cîteva decenii zeci de așezări similare în respectiva zonă⁹⁹. Încercînd, totuși, o eșalonare cronologică relativă, cea mai probabilă succesiune ar fi: Lepenski Vir II — „Gura Baciului”, nivelul I — Donja Branjevina. De bună seamă, viitoare cercetări vor completa și articula mai în detaliu această înlănțuire.

O altă problemă, nu mai puțin importantă, este cea a *duratei* și *sfârșitului* culturii prezente în nivelul I de la „Gura Baciului”. E simp-tomatic faptul că — aidoma situației din Tesalia — orizontul „protosesklo-id” de la „Gura Baciului” încetează în momentul apariției (concomitente!) a ceramicii cu decor alveolar („ciupituri” sau „impresiuni” cu unghia), respectiv a celei cu decor cardial. Situația, așa cum e înregistrată la „Gura

⁹⁸ Pentru o concludentă comparare, vezi fig. 11/1—14 și V. Miložić, *Die erste präteramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa, in Germania*, 34, 3/4, 1956, p. 210, pl. 15 a; Idem, *Präteramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel*, in *Germania*, 38, 1960, p. 326, fig. 1 și pl. 42.

⁹⁹ E concludentă, în acest sens, apariția și cercetarea la noi a culturilor: Criș, ceramica liniară, Hamangia. A nu se uita, pe de altă parte, că deocamdată și numărul așezărilor sigure Protosesklo (în Tesalia!) e foarte redus: Argissa—Magula, Oztaki—Magula, Pyrasos și, eventual, Sesklo.

Baciului", pledează, o dată în plus, pentru *contemporaneitatea și înrudirea* celor două sisteme decorative, aplicate — în linii mari — pe un repertoriu ceramic *comun din punct de vedere tipologic*, în ultimă instanță însăși diferența de decor depinzând de amănuntele tehnice ale realizării acestuia.

Așa stînd lucrurile, devine clar faptul că zonele central-nord balcanice se „starčevizează”, cele nord-vest balcanice devin „cardiale”, între ele apărînd firești și explicabile faciesuri de mixtură, personalizate nu atît prin diferențe de cultură materială, ci prin precumpănirea unui sau celui-lalt sistem de ornare a olăriei. În ceea ce privește Tesalia, cultura Protosesklo ia sfîrșit de o manieră similară, ceramica cu „ciupituri” + ceramica decorată „cardial” fiind elementele de bază ce individualizează orizontul cronologic următor, Pre-Sesklo.

În stadiul actual al cercetărilor există, între zona tesalică și Transilvania (în afară de amintita Donja Branjevina) o singură așezare ce se plasează, cu multe șanse de probabilitate, la orizontul Protosesklo (final ?): Amzibegovo, în Macedonia⁷⁰. Din păcate, covîrșitoarea majoritate a materialului din această stațiune (cu mai multe niveluri, dintre care doar primul se leagă de Protosesklo) e inedit, în muzeele din Štip și Skoplje. Se naște însă întrebarea, dacă nu numva în *atare* materiale (ca, de pildă, nivelul I de la „Gura Baciului”) este de căutat și — în fine — de definit clar acel *Starčevo I*, înseriat logic în principalele periodizări ale acestei culturi⁷¹, dar despre aspectul *concret* al căruia nu se poate spune mai nimic la ora actuală, decît — cel mult — că el nu e identic, cu siguranță, cu primul nivel al așezării eponime!

Posibilitatea înserierii unei componente „protoseskloide”, foarte timpurii, la *începutul* evoluției marelui complex Starčevo-Criș este însă de natură a ridica justificate îndoieli asupra exactității imaginii de ansamblu ce s-a cristalizat asupra neoliticului vechi din zona balcano-carpato-dunăreană, imagine de ansamblu preluată — cu nuanțări de la caz la caz —

⁷⁰ Cf. M. Garašanin, *Les régions balkaniques du centre dans la chronologie néolithique du sud-est européen*, în volumul *Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique*, Belgrad, 1968, tabelul sinoptic de după p. 336; H. Hauptmann, *Zum Neolithikum in Makedonien*, în *Istanbuler Mitteilungen*, 17, 1967, p. 5, 7, 12; M. Garašanin, *La chronologie préhistorique du sud-est européen*; coraport prezentat la *IIème Congrès International des études du sud-est européen*, Athènes, 7–13 mai 1970, Atena, 1970, p. 9–10 ale coraportului; *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie...*, Beograd, 1971, p. 131–138; *Les civilisations préhistoriques de la Macédoine*, Štip, 1971, p. 63–64, fig. 1–7; M. Gimbutas, *Excavations at Anza, Macedonia*, în *Archaeology*, 25/2, 1972 p. 112–124.

⁷¹ V. Milojević, *Körös—Starčevo-Vinča*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 108 sqq.; D. Arandjelović—Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954.

de la un autor la altul.⁷² De fapt, nu există la ora actuală — în afară de nivelul I de la „Gura Baciului” — materiale publicate, ținând de marele complex Starčevo-Körös-Criș, pentru care să se poată face *incontestabil* dovada că s-ar plasa la un orizont cronologic *anterior* culturii Pre-Sesklo din Tesalia!

*

În încheiere, câteva observații finale:

— Materialele arheologice din primul nivel de la „Gura Baciului” constituie, deocamdată, *cea mai veche cultură neolitică* sigur documentată pe cuprinsul Transilvaniei și al întregii țări;

— Cronologic, ea se situează la orizontul culturii Protosesklo din Tesalia, cu multă probabilitate într-o etapă incipientă a acestei culturi;

— Prezența sa dă un *conținut nou* termenilor de *Starčevo I — Criș I*, definind *componenta de bază* a acestui complex, delimitându-i începutul în *timp* și legăturile etno-culturale în *spațiu*;

— Prin caracteristicile sale, ea include încă — datorită, pare-se, unui aport etnic — și ultimele supraviețuiri ale culturii Lepenski Vir;

— Se sfârșește printr-un proces de „starčevizare” (neputînd fi, tocmai din această cauză, separată de evoluția organică — ulterioară — a acestui complex), la un orizont paralelizabil cu cultura Pre-Sesklo;

— Pentru simplificarea terminologiei propunem, pentru cele trei niveleuri deosebite, denumirile de Gura Baciului I, II și III.

ADDENDA. Săpăturile de la „Gura Baciului” au continuat și în anul 1971. Între 1–16 iulie s-a săpat caseta B₂ de 10×3 m, la apus de B₁ (1970) și separată de ea numai printr-un subțire perete despărțitor, orientată tot E–V (fig. 53).

Nu s-au înregistrat nici un fel de deosebiri stratigrafice față de constatările făcute încă la săparea casetei B₁. Materialul arheologic al celor trei niveleuri e și mai sărăcăcios decît cel din anii precedenți, fiind dispus și de această dată mai mult în „cuiburi” (fig. 53 și fig. 54). A fost golit parțial un bordei aparținînd nivelului I, aproximativ jumătate din el rămînînd

⁷² Vezi, de pildă: M. V. Garašanin, în *BerRGK*, 39/1958, (1959), p. 4–12, 108–112; R. Galović, în *BerRGK*, 43–44/1962–1963, (1964), p. 3 sqq.; D. Garašanin, în *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958*, Berlin, 1961, p. 303–307; M. Garašanin, *ibidem*, p. 307 sqq.; I. Kutzián, în *ArchAustri*, 40/1966, p. 249 sqq.; O. Trogmayer, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1966–1967, p. 35 sqq.; M. Garašanin, în *ArchIug*, IV, 1963, p. 1 sqq.; O. Trogmayer, în *ArchÉrt*, 95, 1968, p. 6 sqq.; Idem, în *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968, p. 5 sqq.; E. Comșa, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2, p. 29 sqq.; B. Čović, în *Glasnik*, N.S., XV–XVI, 1960–1961, p. 132 sqq.; B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, în *Dissertationes*, vol. V, Beograd–Novi Sad, 1968, p. 87–89, 89–92; A. Benac, în *BerRGK*, 42/1961, (1962), p. 26–31, 60–61, 68–75; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 21–26; M. Garašanin – I. Nestor, în *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. II, Sofia, 1969, p. 19 sqq.; A. Benac, *ibidem*, p. 185–200; G. I. Georgiev, *ibidem*, p. 209–225; B. Brukner, în *RadVojuMuz*, 14, 1965, p. 5–14; S. Dimitrijević, *Starčevačka kultura u Slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom podunavlju*, Vukovar, 1969, p. 85–96 (rezumat german). Vezi totuși, cu „ajustările” cronologice cu totul recente, ultimele opinii ale lui M. V. Garašanin, Vl. Dumitrescu și A. Benac, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, vol. I, Beograd, 1971, p. 73–84, respectiv 85–96 și 97–108. J. Lichardus, în *Germania*, 50/1–2, 1972, p. 1–15.

sub peretele nordic al casetei B₂. Fundul bordeiului se oprea la 3,60 m adincime de la suprafața actuală a terenului (fig. 55). Pe fundul bordeiului zăcea scheletul unui copil (M.5), în poziție chircită, orientat E—V, foarte slab conservat și având craniul lipsă (fig. 56).

În cadrul materialului ceramic aparținător nivelului I semnalăm, și de această dată, câteva fragmente pictate cu „buline” albe și — aflate împreună cu ele — părți dintr-un vas tipic Protosesklo, cu pictură de linii brun-roșcate în zig-zag, pe un fond-angobă alburie de slabă calitate (fig. 57). Analogii (atât pentru tehnica picturii, cât și pentru motivul decorativ și forma vasului) la Otzaki-Magula și Argissa-Magula (cf. Vl. Milojević, în *Jahrb.RGZM*, 6/1959, (1960), p. 8, p. 36, fig. 6/1, 4, 9).

N. VLASSA

DIE ÄLTESTE PHASE DER STARČEVO-CRIȘKULTUR IN RUMÄNIEN

(1. TEIL)

(Zusammenfassung)

Diese Arbeit wird in deutscher Sprache in *Prähistorische Zeitschrift*, VII/2, 1972 erscheinen.

CONSIDERAȚII ASUPRA METALURGIEI AURULUI DIN TRANSILVANIA ÎN BRONZ D ȘI HALLSTATT A

Bogăția Transilvaniei în zăcămintele cuprifere și aurifere este cunoscută și subliniată în repetate rânduri în literatura de specialitate. Numărul mare, impresionant chiar, al produselor de cupru sau bronz (unelte, arme, obiecte de podoabă etc.), descoperite pe teritoriul Transilvaniei au atras mereu atenția specialiștilor, elaborându-se numeroase studii asupra tipologiei, cronologiei, ariei lor de răspândire.

Marele număr al feluritelor produse de cupru și bronz, aflate pe teritoriul Transilvaniei, fie ca descoperiri izolate, fie în depozite de bronzuri, se explică în mod firesc prin bogăția zăcămintelor cuprifere. Principalele zone și localități bogate în cupru nativ ori oxizi de cupru (cuprit) sau carbonați bazici de cupru (azurit, malahit), care aflându-se mai aproape de suprafața solului au putut fi exploatați și în epoca bronzului ori cea hallstattiană sînt concentrate în Banat, Munții Apuseni, Maramureș și Carpații Orientali.

Întocmind recent o statistică a 375 depozite de bronzuri transilvănene, date la sfîrșitul epocii bronzului (Bronz D) și în prima epocă a fierului (Hallstatt A—C) am constatat că ele cuprind circa 22.900 piese. Împărțind pe faze numărul pieselor și al depozitelor de bronzuri obținem următoarea situație: Bronz D are 87 depozite și circa 1100 piese; Hallstatt A are 120 depozite și circa 20.100 piese; Hallstatt B are 70 depozite și circa 1200 piese; Hallstatt C are 18 depozite și circa 200 piese. La acestea mai trebuie adăugate 80 depozite a căror compoziție este nesigură, iar datarea lor în una din fazele amintite nu poate fi precizată cu certitudine. Aceste 80 depozite cuprind circa 300 piese.

Pentru obiectele de cupru sau bronz descoperite izolat sau în depozite date în perioada eneolitică ori începutul și mijlocul epocii bronzului, nu avem încă o statistică completă, dar se pare că numărul lor nu este prea mare, astfel că totalul produselor de bronz și cupru nu ar depăși cu mult suma de 25.000 piese.

Am amintit datele statistice de mai sus, deoarece doream să subliniem că în perioada pe care o tratăm (Bronz D și Hallstatt A) avem 207 depozite de bronzuri ce cuprind 21.200 piese, deci majoritatea zdrobitoare a produselor preistorice din bronz. Rezultă astfel că exploatarea și prelucrarea bronzului în acea vreme a luat un avînt considerabil, exploziv

chiar. Aceeași constatare, oarecum surprinzătoare chiar pentru specialiștii care s-au ocupat mai îndeaproape de această problemă, am înregistrat-o, după cum se va vedea mai jos, și pentru exploatarea și prelucrarea aurului preistoric.

Deoarece în repetate rînduri zăcămintele de cupru sînt asociate cu metale prețioase, aurul și argintul, nu ar fi exclus ca acolo unde sînt semnalate spălătorii de aur antice, să fi fost cules și cuprul nativ. Deși nu s-au efectuat cercetări arheologice concrete referitoare la această problemă, pentru a se verifica ipoteza, vom aminti cîteva dintre spălătoriile de aur antice semnalate în literatura de specialitate¹, mai ales că din punct de vedere geografic ele se suprapun parțial cu zonele cuprifere, iar în unele cazuri aurul și cuprul erau exploatare în aceleași localități. În Banat sînt semnalate spălătorii de aur la : Bocșa Montană, Borlova, Bolvașnița, Turnu, Valea Mare și Oravița (în această din urmă localitate sînt semnalate și mine antice de cupru). În Munții Apuseni și Maramureș numărul localităților unde se spăla aurul este mult mai mare : Baia de Criș, Sălcuța, Vidra, Găina, Balomireasa, Bistra, Săcărîmb, Lupșa, Cîmpeni, Petrila, Ruda etc. Spălătorii de aur antice mai sînt semnalate la : Atid, Băița, Băiuț, Băița Bihorului, Botez, Brad, Breaza, Căraci, Căvnic, Criștior, Luncșoara, Lupeni, Lupoia, Mălăiești, Porcura, Roșia Montana, Someșul Rece, Zona Sebeșului etc. (fig. 1). (În zonă sau chiar în unele dintre localitățile amintite se află și zăcămintele de cupru).

Analizînd din punct de vedere tipologic și cronologic cele 137 descoperiri de aur din Transilvania, semnalate în literatura de specialitate și datate din eneolitic pînă în Latène am constatat cu surprindere că 73 dintre acestea (dintre care 30 tezaure), pot fi datate în Bronz D și Hallstatt A (fig. 2). Dacă la aceasta mai adăugăm, că numărul total al obiectelor de aur descoperite în cele 73 localități depășește 3100 piese, putem afirma că și prelucrarea aurului în această perioadă a luat un avînt aproape echivalent cu cel constatat la prelucrarea bronzului.

Deoarece puținele studii consacrate pînă acum metalurgiei aurului din Transilvania nu au tratat în mod special descoperirile databile în Bronz D și Hallstatt A, am considerat utilă o prezentare tipologică și cronologică a unora dintre cele mai caracteristice tipuri de obiecte, căci ele reprezintă cele mai numeroase piese ce alcătuiesc tezaurele de aur din Transilvania.

¹ Bibliografia referitoare la spălarea aurului transilvănean și a pieselor preistorice din aur este deosebit de bogată, de aceea selectăm doar cîteva lucrări : M. Acker, în *Apulum*, V, 1965, p. 647 sqq. (cu bibliografia mai veche) ; M. J. Ackner, în *JCC*, 1856, p. 3 sqq. ; idem, în *MCC*, 1860, p. 24 sqq. ; G. Téglás, în *UR*, 1889, p. 260 sqq. ; idem, în *BKL*, 1899, p. 2 sqq. ; idem, în *Aranybányászat*, I, p. 40 sqq. ; E. Rákoczy, în *BKL*, 1902, p. 1 sqq. ; ibidem, 1910, p. 657 sqq. ; H. Schmidt, în *ZfEthn*, 1904, p. 608 sqq. ; B. Milleker, în *Délm.*, II, p. 15, 16, 50, 68 sqq. ; Ö. Gohl, în *NumK*, X, 1911, p. 67 sqq. ; V. Párvan, *Getica*, p. 595 sqq. ; K. Pink, în *NumZ*, 1928, p. 1 sqq. ; B. Mitrea, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 147 sqq. ; M. Roska, *ErdRep.*, p. 360 sqq., pl. XXIII ; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 130 sqq. ; idem, în *Materiale*, II, 1956, p. 194 sqq. ; E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103 sqq. ; A. Uzsaki, *Arrabona*, I, 1959, p. 74 sqq. ; ibidem, III, 1961, p. 172 sqq. ; S. Foltiny, în *ANMW*, 72, 1968, p. 703 (cu bibliografia mai recentă).

Exploatarea aurului. Aurul preistoric a fost obținut prin două metode principale :

a) spălarea nisipurilor aurifere din văile bogate în astfel de zăcăminte (Arieșul, Ampoiul, Mureșul, Streiul, Lăpușul, Timișul, Carașul, Nera etc.).

b) exploatarea zăcămintelor aurifere sau a filoanelor de la suprafață ori adincimi medii, mai ales în văile adinci cu pereții abrupti.

Spălarea nisipurilor aurifere a fost principala sursă de procurare a aurului nativ până în epoca romană, cînd a început exploatarea prin mine adînci, cu galerii lungi ce urmăreau filoanele bogate în zăcăminte aurifere, sau chiar a unor pepite ce depășeau uneori 500 gr. Nu avem nici o dovadă concretă care ne-ar putea ajuta la reconstituirea metodelor și procedeele practice de spălare a nisipurilor aurifere pentru epoca bronzului și prima epocă a fierului, de aceea nici nu ne oprim asupra acestei probleme. Foarte probabil că atît unelte, cit și procedeele de spălare a nisipurilor aurifere din acea vreme nu se deosebeau prea mult de cele folosite de-a lungul veacurilor, pînă la începutul sec. XX, atît în zona intracarpatică, cit și în alte locuri din Europa, bogate în astfel de zăcăminte aurifere. O lopată de lemn, o covată^{1a} (pl. IX), un ciur și o pinză de lînă, sau chiar o piele cu lînă de oaie, au fost foarte probabil principalele unelte pe care le foloseau căutătorii de aur din acele vremi îndepărtate. Fără îndoială că randamentul spălătorilor de aur din epoca bronzului și prima epocă a fierului nu era prea mare, în comparație cu cel obținut în epocile următoare, chiar dacă atunci zăcămintele erau mult mai bogate. De-a lungul veacurilor însă s-a strîns o cantitate impresionantă de aur, dovadă aria largă de răspîndire (pînă în Danemarca) a bijuteriilor din aur transilvănean, recent analizate de A. Hartmann², care s-a bazat însă doar pe un număr foarte restrîns de analize spectrale, a unor piese considerate că aparțin perioadei mijlocii a epocii bronzului.

Încă din antichitate (Herodot, IV, 49, 109 ; Diodor, XXI, 12 ; Lydus, *De Magistratibus* II, 28) faima bogăției în aur și argint a Daciei era generală. Chiar dacă prada de război făcută de Traian în Dacia a fost mult exagerată de către Lydus³ (1.650.000 kg aur și 3.310.000 kg argint), marile tezaure monetare din aur descoperite la Grădiștea Muncelului și Valea Streiului (40.000 monete)⁴ arată că dacii acumulasera o impresionantă cantitate de aur. Obținerea acestui aur numai prin spălarea nisipului aurifer nu ni se pare plauzibilă, deoarece mult mai logic și mai verosimil ar fi că dacii au exploatat și zăcămintele ori filoanele de aur cunoscute cu mult mai înainte de ei. De altfel și romanii au intensificat exploatarea aurului din Dacia tot în zonele cunoscute mai demult de daci.

^{1a} În necropola tumulară de incinerare (H.A₁) de la Lăpuș, în tumulul 10 s-au descoperit două vase de lut în formă de covată, ornamentate cu caneluri. Aceste vase imită fără îndoială covețile din lemn contemporane, ce erau foarte probabil folosite la spălutul nisipului aurifer din valea Lăpușului. Analogia acestor vase hallstattiene cu o covată din lemn folosită la spălutul aurului în sec. XVIII—XIX (cf. Muzeul Baia Mare) este surprinzătoare. Mulțumesc și pe această cale colegului C. Kacsó pentru că ne-a atras atenția și ne-a permis publicarea acestor piese.

² A. Hartmann, în *MAGW*, 1964, p. 112 sqq.; idem, în *BerRGK*, 1965—1966, p. 63 sqq.; idem, în *Germania*, 1968, p. 19 sqq.; lucrarea lui A. Hartmann, *Prähistorische Goldfunde aus Europa. Studien zu den Anfängen der Metallurgie*, 3, 1970, nu ne-a fost accesibilă.

³ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 85 sqq.; D. Popescu, *op. cit.*, p. 196, cu bibliografia referitoare la această problemă.

⁴ E. Dunăreanu-Vulpe, *Considérations sur certaines formes caracterisant l'âge du bronze de l'Europe sudorientale*, Paris, 1930, p. 39 sqq., pl. III; I. Winkler, în *Musaica*, 1966, p. 38 și 40 sqq. (cu bibliografia mai veche); O. Iliescu, în *StCl*, X, 1968, p. 91 sqq. (cu bibliografia mai veche, 40 000 stateri ai lui Lysimach); S. Jakó, în *ActaMN*, V, 1968, p. 433 sqq.; P. Gyulai, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 553 sqq.

A. Hartmann, după ce prezintă analiza probelor de zăcămint aurifer din 11 mine transilvănene⁵ și arată că ele conțin în medie 18—31% Ag, concludă că este foarte greu de a preciza care este aur nativ provenit din spălarea nisipurilor aurifere și care e aur din minele amintite. Ceea ce se poate preciza concret e doar că el este aur transilvănean. De altfel, aurul bănățean are între 16 și 18% Ag și alte impurități⁶. Procentul de 30% Ag pe care îl are de pildă brățara de aur de la Pipea este foarte apropiat de probele de minereu provenite din minele de la Ruda și Musariu⁷, ceea ce ar permite ipoteza că unele obiecte transilvănene din aur au fost făurite din aurul extras din filoane sau mine cu galerii scurte practicate în văile adânci, unde astfel de zăcăminte ieșeau la iveală. Numai așa ne-am putea explica numărul mare de tezaure și descoperiri izolate de aur ce pot fi datate în Bronz D și Hallstatt A, descoperite pe teritoriul Transilvaniei.

Despicarea stincilor cu ajutorul focului și al apei și apoi sfărâmarea și spălarea minereului aurifer ni se pare metoda cea mai simplă și mai rentabilă pentru procurarea aurului de către căutătorii de aur din Bronz D și Hallstatt A. Descoperirea unui filon cu zăcămint bogat în aur devenea mult mai rentabilă și mai ușor de exploatat, deoarece chiar cu mijloacele cele mai rudimentare se putea obține mai mult aur decât prin spălarea metodică a nisipurilor aurifere.

Dacă pentru intensificarea exploatării cuprului în Hallstatt A, față de Bronz D sau Hallstatt B₁, avem o proporție de 1/20, pentru intensificarea exploatării aurului în aceeași perioadă de timp nu putem stabili o comparație atât de precisă, dar ni se pare firesc ca măcar în parte ea să fi fost similară. Dacă am admite că întreaga cantitate de aur din care au fost făurite bijuteriile din Hallstatt A provine numai din spălarea nisipului aurifer nu putem înțelege și justifica făurirea a numeroase obiecte de aur ce conțin peste 25% Ag și alte componente specifice zăcămintelor adânci, deoarece majoritatea nisipurilor aurifere transilvănene au un procent de argint mai scăzut. Un răspuns definitiv și veridic la această problemă se va putea da numai după efectuarea analizelor spectrale a miilor de obiecte făcute din aur transilvănean, comparativ cu probele de aur nativ din diverse văi, bogate în nisipuri aurifere, precum și a probelor de minereu provenite din minele cu zăcămint bogate în aur.

Prelucrarea aurului. Datorită maleabilității aurului, o bună parte din bijuterii au fost făurite prin ciocănire. Turnarea în tipare bivalve sau plurivalve nu era rentabilă, deoarece s-ar fi pierdut cantități importante de aur prin eliminarea cioturilor și a liniilor de turnare etc. Metoda cea mai frecventă de obținere a anumitor piese mai complicate ca formă sau mai fine ca execuție a fost turnarea lor în tipare „à cire perdu”, „verlorene Form”, deoarece astfel se înlăturau cea mai mare parte a pierderilor de materie primă, căci și atunci, ca și astăzi, aurul avea o valoare intrinsecă ridicată. Prin această metodă s-au putut obține cele mai complicate și variate tipuri de obiecte de podoabă, unele dintre ele splendid ornamentate, cu motive incizate ori reliefate. Aproape fără excepție piesele de aur din acea vreme sînt de o execuție și de o finețe impecabilă, dovedind o pricepere și un talent artistic remarcabil, chiar și atunci cînd întreaga piesă a fost obținută numai prin ciocănire.

Lista descoperirilor. M. Roska⁸ prezenta o listă de 125 localități în care s-au descoperit obiecte preistorice de aur și 43 localități în care s-a spălat aurul transilvănean. Verificînd textul și bibliografia la lista prezentată de M. Roska am constatat unele greșeli și confuzii. De pildă, brățara de la Pericei o trece greșit la Marca; tezaurul de la Văleni, jud. Cluj, este trecut la Vulcoi, jud. Alba etc. Unele descoperiri, ca brățările de la Alba Iulia, Mujna, Hațeg, colierul de la Bunești

⁵ A. Hartmann, în *BerRGK*, 1965—1966, p. 72 sqq.

⁶ B. Milleker, în *Starinar*, 1940, p. 40 sqq.

⁷ A. Hartmann, *op. cit.*, p. 64, 72; W. A. von Brunn, în *Bonner Jahrb.*, 170, 1970, p. 502.

⁸ M. Roska, *ErdRep*, p. 360 sqq.

etc. nu sînt preistorice, ci probabil prefeudale⁹. Cu toate acestea, față de listele cu descoperiri de aur prezentate de M. Ackner, G. Téglás, I. Marțian, B. Mitrea¹⁰, repertoriul descoperirilor preistorice de aur din Transilvania este cel mai amplu la M. Roska, unde găsim și bibliografia de bază.

D. Popescu discutînd prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană, prezintă o listă de 137 descoperiri de aur din acea perioadă¹¹, corectîndu-l și completîndu-l pe M. Roska. În această lucrare sînt analizate din punct de vedere tipologic și cronologic principalele tipuri de obiecte de aur pînă în epoca La-Tène, constituid o primă și deosebit de valoroasă sinteză asupra prelucrării aurului din Transilvania, din epoca eneolitică pînă în a doua vîrstă a fierului.

Din aceste liste am selectat circa 30 tezaure și aproximativ 20 descoperiri izolate, care, pe baza pieselor specifice ce le alcătuiesc ori prin asociere cu depozite de bronzuri bine datate (Borșa, Fodora, Cănaș, Suseni, Bătarci, Peteritea, Meseșeni etc.), pot fi datate în Bronz D și Hallstatt A. Unele descoperiri izolate sau chiar tezaure (Alioș, Crăciunești, Bistrița, Apold, Lăpugiu de Jos etc.) nu avem certitudinea că pot fi datate în Bronz D sau Hallstatt A, dar, prin analogie cu celelalte descoperiri apărute în complexe bine datate, le-am introdus în lista noastră ce cuprinde 73 localități, păstrînd bine înțeles rezerva cuvenită asupra datării unora dintre aceste descoperiri.

Am omis intenționat unele tezaure și descoperiri izolate (Biia, jud. Bihor, Abrud, Pipea etc.), deoarece asupra datării lor au apărut, mai ales în ultima vreme, discuții și păreri noi¹². Pentru o analiză temeinică a acestor descoperiri, ca și a inelelor de buclă („ochiuri de lanț”, lányszem, Goldbarren, Lockenringe)¹³ s-ar necesita studii mai vaste ce ar depăși cu mult cadrul lucrării noastre; de aceea am renunțat la prezentarea și discutarea lor. Vom aminti numai acele exemplare apărute în tezaure (Sarasău, Șmig etc.) sau descoperiri izolate (Morești, Cluj etc.) care pot fi datate cu mai multă certitudine în perioada pe care o tratăm. Se înțelege de la sine că am omis descoperirile de aur de la Brăduț, Tăuteu etc., ce se datează în Hallstatt B și mai ales acelea asupra cărora datele bibliografice sînt insuficiente pentru a ne putea pronunța despre datarea lor.

Plasarea pe hartă a celor 73 localități cu descoperiri de aur din lista pe care o prezentăm scoate în evidență concentrarea descoperirilor în trei zone distincte: Banat, cursul mijlociu al Mureșului și bazinul Someșului cu Maramureșul. De fapt, descoperirile respective gravitează în mod firesc înspre zonele bogate în zăcăminte aurifere, ceea ce subliniază încă odată intensificarea exploatarei aurului, fie nativ, din nisipurile aurifere, fie din mine cu galerii scurte, în Bronz D și Hallstatt A.

⁹ N. Fettich, în *ArchHung*, XXXI, 1951, p. 195, pl. XX/2 și XXI/2—3; ibidem, 1953, p. 196, pl. LV/3; K. Horedt, în *MBBM*, IX—X, 1944, p. 105.

¹⁰ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 147 sqq. unde sînt prezentate și descoperirile semnalate de I. Marțian și alții.

¹¹ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 196 sqq.

¹² A. Mozsolics, în *MAGW*, 1964, p. 104 sqq.; idem, în *BerRGK*, 1965—1966, p. 10 sqq. Cf. și W. A. von Bruun, în *Bonner Jahrb.*, 1970, p. 500 sqq., care nu acceptă unele datări propuse de A. Mozsolics.

¹³ D. Popescu, în *Materiale*, 1956, p. 200 sqq.; E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103 sqq. prezintă un studiu tipologic și cronologic judicios asupra inelelor de buclă, dar se bazează în principal pe datarea descoperirilor de la Sărata Monteoru sau a unora dintre tezaurele bine cunoscute (Tufalău, Șmig, Sarasău etc.). E. Zaharia va analiza probabil din nou cronologia și tipologia inelelor de buclă în lucrarea „*Die bronzzeitlichen Anhänger in Rumänien*” (B XI, 2 PBF), deoarece prezența inelelor de buclă din bronz în depozitele de la Aiud, Band, Cioclovina, Gușterița, Dipșa, Moldova Veche etc. ori publicarea integrală a tezaurelor de la Sarasău, Biia, Văleni, Rozsaly etc. contribuie în mod substanțial la datarea unor tipuri de inele de buclă. La acestea mai pot fi adăugate un mare număr de piese izolate, inedite sau numai semnalate în literatura de specialitate.

Compoziția tezaurelor. Datorită calităților sale, dar mai ales a maleabilității, aurul a fost folosit aproape exclusiv pentru făurirea obiectelor de podoabă. Numai în perioada mijlocie a epocii bronzului au fost prelucrate din aur câteva arme: topoarele de luptă de la Țufalău, sabia și pumnalele de la Perșinari etc., dar și acestea aveau mai mult un caracter simbolic, festiv, decît unul practic. În Bronz D și Hallstatt A cunoaștem numai obiecte de podoabă: brățări, inele, verigi, pandantive, mărgel etc.

Brățări și inele. După mărgel, cele mai numeroase sînt brățările (total 171 exemplare) și inelele (total 428 exemplare). Este oarecum ciudat și greu de explicat că dintre numeroasele tipuri de brățări din bronz, frecvente în depozitele de bronz din perioada tratată, meșterii aurari au preferat numai anumite tipuri, pe care le găsim constant în tezaurele și descoperirile izolate din această vreme. S-ar putea ca această preferință să fie legată de procedeele tehnice de făurire, dar tot atît de plauzibilă este și ipoteza că ele au fost preferate fiind la modă în acea vreme. Datorită valorii intrinsece mari pe care o avea aurul, probabil că schimbările modei nu se reflectă la produsele de aur atît de frecvent ca și la produsele din bronz, unde meșterii făurari își puteau permite să facă mai multe inovații, creînd tipuri noi, experimentale, care nu au rezistat prea mult preferințelor artistice ale vremii. Pe de altă parte, este știut că unele podoabe de aur permit o nuanțare cronologică mai fină, tocmai prin raritatea lor.

Brățările și inelele cu secțiunea rombică (pl. I/1—7 și pl. II/2). Brățările și inelele deschise cu bara rombică în secțiune și capetele subțiate sînt cele mai numeroase și frecvente, atît în tezaure, cît și în descoperirile izolate. Brățările apar în 14 localități (Alba Iulia, Bîrchiș, Căuaș IV, Cetea, Firiteaz, Hodiș, Maramureș, Meseșeni, Oradea, Sacoșu, Sighet, Sîntana, Slatina Timișului, și Șmig), în număr de 85 piese. Prezența lor în cele mai importante tezaure (Bîrchiș, Căuaș IV, Meseșeni, Sighet cite 4 exemplare și Firiteaz, Slatina Timișului, Sacoșu și Oradea cite 8—20 exemplare), arată preferința pentru acest tip de brățări ce au o frecvență și mai mare în depozitele de bronzuri din Bronz D și Hallstatt A. Lipsa totală a brățărilor cu secțiunea rombică în depozitele de bronz și tezaurele de aur din perioada mijlocie a epocii bronzului (Bronz B—C), precum și prezența sporadică, incidentală chiar, a lor în depozitele datate în Hallstatt B. limitează timpul de folosire maximă la Bronz D și Hallstatt A.

Inelele de același tip sînt și mai frecvente, apărînd în 18 descoperiri în număr de aproape 100 exemplare. La acestea se mai adaugă alte 140 de inele descoperite în alte 20 localități, despre care nu știm dacă secțiunea barei era rombică sau rotundă. Pînă la publicarea integrală a acestor din urmă descoperiri nu se poate preciza dacă unele dintre ele, și care anume, fac parte dintre inelele cu secțiunea rombică sau inelele crestate. Inelele cu secțiune rombică apar în următoarele localități: Aiud, Alba Iulia, Apoldul de Sus, Așchileu, Borșa, Căuaș I, Bătarci, Coruia, Fodora, Hunedoara, Lăpuș, Lunca, Marghita, Maramureș, Sighet, Tg. Mureș, Totești. Dintre acestea între 4 și 42 exemplare apar în următoarele tezaure: Așchileu, Borșa, Lunca, Hunedoara, Maramureș, Sighet, Tg. Mureș, Totești. Tot din aur transilvănean sînt și tezaurele de aur sau brățările și inelele de aur cu secțiunea rombică din depozitele de bronz din Ungaria. Pentru exemplificare vom aminti câteva descoperiri contemporane cu cele tratate mai sus: Biharkeresztes, Aggtelek¹⁴, Bodrogzsádány, Bodrogkeresztúr¹⁵, Nyiregyháza, Gemze, Égettető, Takos, Rozsaly¹⁶ etc.

Spre deosebire de brățările și inelele cu secțiune rombică din bronz, care au fost obținute prin turnarea în tipare bivalve, brățările și inelele similare din aur au fost prelucrate aproape

¹⁴ F. Tompa, în *BerRGK*, 1934—5, p. 107, pl. 50 și p. 106, pl. 51.

¹⁵ A. Mozsolics, în *Præhistorica*, I, 1950, p. 29 sqq., pl. XI și XV.

¹⁶ A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1966, p. 15 sqq., fig. 1 și p. 26 fig. 11, p. 28 fig. 13—14.

exclusiv prin ciocănire. Dovada în sprijinul acestei ipoteze este lipsa totală a urmelor liniilor și cioturilor de turnare la exemplarele de aur, în timp ce la exemplarele din bronz, oricât au fost de bine înlăturate urmele liniilor de turnare, pe fețele interioare tot se mai păstrează urmele lor sau chiar a cioturilor de turnare. Marea majoritate a brățărilor și a inelelor de acest tip sînt neornamentate. Cunoaștem doar trei brățări din tezaurul de la Firiteaz (pl. IV/5) ce sînt ornamentate cu linii longitudinale sau punctate.

Brățări și inele crestate (pl. III/1—7). Brățărilor și inelele de acest tip au secțiunea rotundă și capetele subțiate spre virf, iar suprafața este ornamentată aproape integral cu creștături mărunte paralele. Frecvența lor este mai scăzută pe localități, dar numeric depășesc cu mult, în special inelele, pe cele cu secțiunea rombică, cu care apar frecvent în asociere. Brățărilor crestate apar în număr mai mare de 10 exemplare numai în tezaurul de la Meseșeni (Cățelu), în timp ce la celelalte descoperiri: Hodiș, Maramureș, Orăștie, Recaș, Sarasău, Sighet, Șona, apar numai cîte 1 sau 2 exemplare. Numărul lor total se ridică doar la 26 exemplare. În schimb, inelele crestate sînt semnalate în 11 localități: Apoldul de Sus, Baia Mare, Bătarci, Coruia, Lăpuș, Leleiu, Maramureș, Oradea, Sarasău, Sighet, Tg. Mureș. La unele tezaure: Apoldul de Sus, Coruia, Maramureș, Oradea, Sarasău, Sighet, Tg. Mureș ele apar în lănuite cîte 4—86 exemplare. Numărul lor total este de 120 piese.

Brățărilor și inelele crestate sînt deosebit de frecvente în depozitele de bronzuri datate în bronz D și Hallstatt A₁. Apariția singulară a brățării crestate cu capete subțiate din tezaurul de la Țufalău¹⁷ este greu de explicat, deoarece în tot spațiul carpato-dunărean nu cunoaștem brățări crestate din perioada mijlocie a epocii bronzului. Aceeași situație este și pentru fragmentul de brățară torsionată cu două spirale la capăt, din același tezaur, despre care vom vorbi mai jos. Apariția acestor exemplare este și mai ciudată, mai ales că ele sînt turnate în tipare „a cire perdu” redînd torsiuni false. Torsionarea mecanică, parțială sau integrală, a acestora este frecventă în perioada mijlocie a epocii bronzului, dar brățări crestate, sau fals torsionate, nu se cunosc nici în alte părți ale Europei în perioada cînd a fost datat tezaurul de la Țufalău. Primele exemplare ce apar și în Europa centrală provin din necropolele tumulare unde, pe baza pieselor cu care se asociază, ele pot fi datate în Bronz C sau D¹⁸. Faptul că la Byblos¹⁹ apare o brățară torsionată din aur la începutul sec. XVIII î.e.n. ar pleda în favoarea ipotezei că exemplarele de la Țufalău ar fi intermediare între Orient și Europa centrală, dar lipsește veriga de legătură, atît geografică, cît și cronologică; de aceea, pînă la apariția unor noi descoperiri bine datate, exemplarele de la Țufalău rămîn unicate greu de explicat, mai ales că brățara de la Byblos, sau altele similare de la Troia, sînt torsionate mecanic.

La brățărilor crestate din aur putem distinge trei variante:

a) Varianta Meseșeni, ce are întreaga suprafață (exceptînd virfurile) împodobită cu creștături verticale și egale, iar secțiunea barei este rotundă (pl. III/4, 7).

b) Varianta Șona, ornamentată cu aceleași creștături, cu excepția feței interioare a brățării, ce rămîne foarte netedă,²⁰ astfel că secțiunea barei este în formă de D (pl. III/6).

¹⁷ A. Mozsolics, în *BerRGK*, 1956, pl. 2/8. În tezaurul de la Țufalău apar și alte elemente care pun sub semnul întrebării datarea acestuia în B. A₂—B₁.

¹⁸ W. Torbrügge, *Die Bronzezeit in der Oberpfalz*, 1959, p. 177, pl. 46/8 (Ronsalden), p. 179 sqq., pl. 49/9, p. 184, pl. 54/6 (Trischlberg), p. 194, pl. 57/6 (Kneiting) etc. Pentru originea brățărilor, colierelor și inelelor torsionate, cf. C.F.C. Hawkes, *Gold Ear-Rings of the Bronze Age, East and West*, în *Folklore*, 72, 1961, p. 438 sqq., după G. Eogan, *The Associated Finds of Gold Bar Torcs*, în *JRSAI*, 97, 1967, p. 130 sqq., iar pentru datare p. 160 sqq.

¹⁹ C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale*, Londra, 1948, p. 64, fig. 63 E.

²⁰ D. Popescu, în *Materiale*, 1956, p. 224, fig. 137/5.

c) Varianta Recaş, la care creştăturile sînt plasate oblic faţă de faţa netedă din interiorul brăţării, iar secţiunea barei este tot în formă de D²¹.

Inelele crestate sînt în cea mai mare parte identice cu brăţările din varianta Meseşeni. Cele mai specifice sînt exemplarele de la Sarasău, Bătarci şi Lăpuş²² (pl. III/1, 3). La varianta Brăduţ (pl. III/2) (Hallstatt B₁)²³ creştăturile verticale alternează cu torsiuni false „triunghiulare” sau oblice.

Brăţările crestate sînt frecvente în depozitele de bronzuri din Bronz D şi Hallstatt A, dar sporadic ele continuă să apară şi în depozitele datate în Hallstatt B. Inelele crestate însă apar, după cunoştinţele noastre, numai în depozitele sau tezaurele datate în Hallstatt A şi continuă să fie frecvente şi în Hallstatt B. Dintre tezaurele de aur şi depozitele de bronz ce cuprind şi brăţări ori inele crestate de aur găsite pe teritoriul Ungariei amintim următoarele: Bodrogszadány, Gemze-Égettető şi Olcsvaapáti²⁴.

Atît brăţările, cit şi inelele crestate au fost turnate prin metoda „a cire perdu”, deoarece creştăturile perfect uniforme nu puteau fi obţinute prin torsionare mecanică.

Brăţările şi inelele cu secţiunea rotundă (pl. IV/6). Brăţările şi inelele de acest tip sînt cele mai reduse ca număr şi frecvenţă pe localităţi: 9 brăţări şi 6 inele. Brăţările apar în descoperirile de la: Alba Iulia, Cornăţel, Maramureş, Orăştie. Inelele sînt semnalate în următoarele localităţi: Cornăţel, Borşa, Sintana. La acestea s-ar mai putea adăuga alte 138 inele din grupa celor 20 localităţi, la care nu ştim cum arăta secţiunea barei, precum şi 11 brăţări găsite în 7 localităţi.

Datarea acestor brăţări şi inele este dificilă deoarece piesele similare din bronz au o perioadă de viaţă îndelungată. Avînd în vedere însă că brăţările şi inelele de acest tip apar în asociere cu brăţările crestate ori cu cele cu secţiunea rombică, iar în depozitele de bronzuri datate în Bronz D şi Hallstatt A se cunosc analogii perfecte, înclinăm să credem că şi exemplarele citate mai sus au aceeaşi datare²⁵.

Brăţări şi inele torsionate. Brăţări torsionate mecanic se cunosc numai două exemplare din tezaurul de la Dălci (pl. IV/1, 4) şi un exemplar din tezaurul de la Meseşeni. Inelele torsionate apar tot în număr de trei: două de la Şmig (pl. IV/2—3) şi un exemplar în tezaurul din Maramureş. Frecvenţa inelelor şi brăţărilor torsionate în depozitele specifice pentru Hallstatt A₁ (Uioara, Moldova Veche etc.) sînt o dovadă suficientă că şi exemplarele din aur ar putea să fie contemporane cu acestea²⁶.

Brăţări cu două sau patru spirale la capete. Deşi reduse ca număr (în total 22 exemplare) ele

²¹ D. Popescu, *loc. cit.*, fig. 137/6.

²² A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1966, p. 19, fig. 6.

²³ D. Popescu, în *Materiale*, 1953, p. 224, fig. 139/2—3, 6—8 şi fig. 140/3—7 le datează în H.A. şi nu în H.B₁. Numărul inelelor de tip Brăduţ este relativ redus, cf. G. Mansfeld, *Siebenbürgische Goldringe von der Heuneburg?*, în *Germania*, 49, 1971, p. 13, Tab. 1.

²⁴ A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1966, p. 23 sqq., fig. 11—12. Depozitul de la Olcsvaapáti a fost datat în B.D., cf. W. A. von Brunn, *Horfunde*, p. 32 sqq. şi 290, dar celul zvelt, cu plisc şi decorat sub machea găurii de înmănuşare apare numai în depozitele datate în H.A.

²⁵ S. Foltiny, în *ANMW*, 1959, p. 704 şi 706; A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1966, p. 23 fig. 9—14.

²⁶ A. Mozsolics, în *BerRGK*, 1955—1956, p. 53, sesizînd faptul că brăţara cu secţiune rombică şi inelele torsionate de la Şmig nu pot fi datate în perioada mijlocie a bronzului, cum înclină dînsa să dateze acest tezaur, se îndoieste că aceste piese ar face parte din tezaur. Dar nici pentru vasul de bronz nu se cunosc analogii în tot spaţiul carpato-dunărean, astfel că îngroparea acestui tezaur în H.A. pare cea mai plauzibilă. Cf. K. Horedt, în *MBBM*, 1947, p. 2; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1933, p. 203, 61. Oare fragmentul din vasul de lut ce se află în Muzeul Budapesta este din perioada mijlocie a bronzului, ori din H.A.?

intră frecvent în compoziția unor tezaure: Firiteaz (6), Hodiș (2), Oradea (4), Sacoșu (6), dar apar și izolat: Aclș, Periceu, Săcuieni, Șimleul Silvaniei.

Pornind de la tipologia stabilită de D. Popescu și ținând seama de tehnica execuției, brățările de acest tip pot fi împărțite în următoarele variante principale:

— Varianta A, la care dintr-o brățară cu secțiunea rombică sau triunghiulară s-au subțiat capetele și apoi au fost răsucite spiralic, terminându-se cu două sau patru spirale ²⁷ (pl. IV/7, 8).

— Varianta B (pl. V/4), la care dintr-o brățară cu secțiunea în formă de D, ornamentată cu creștături oblice, capetele au fost ciocănite și despicate în cîte două sîrme, iar apoi răsucite spiralic ²⁸.

— Varianta C, la care dintr-o brățară cu secțiunea barei rotundă și ornamentată cu benzi de triunghiuri succesive, după ciocănirea și despicarea lor în cîte două sîrme, capetele au fost răsucite spiralic ²⁹ (pl. V/3).

— Varianta D, la care bara din placă ornamentată cu nervuri proeminente și caneluri a fost ciocănită la capete și despicată în cîte două sîrme ce au fost apoi răsucite spiralic ³⁰ (pl. VI/2, 3).

— Varianta E are bara din placă cu o creastă proeminentă ori triunghiulară, cu creastă în secțiune, pe care sînt redată diferite motive ornamentale reliefate, iar spre capete bara triunghiulară în secțiune este crestată și împodobită cu butoni reliefați. După ciocănirea și despicarea capetelor în două, sîrmele obținute au fost răsucite spiralic ³¹ (pl. V/1, 2).

Brățara cu cîte două spirale la capete apare încă în perioada mijlocie a epocii bronzului, atît în spațiul carpato-dunărean, cît și în Europa centrală. Evoluția ei în timp și transformările tipologice pe care le suferă de-a lungul îndelungatei perioade de folosire (pînă în Hallstatt B), pot fi urmărite treptat în diferite complexe arheologice în care ele apar: cimitire, depozite, tezaure ³². Cele mai recente brățări de aur cu patru spirale sînt exemplarele de la Mihalkov și Fokoru ³³. Pornind de la aceste descoperiri, brățările de aur de acest tip au fost datate în H. B₃ și considerate „traco-cimeriene” ³⁴. Datarea tezaurelor de la Firiteaz și Oradea este însă mai plauzibilă în Hallstatt A ³⁵. Tezaurele recent descoperite, de la Sacoșu Mare și Hodiș, sînt cele mai elocvente dovezi în sprijinul acestei datări. De altfel nici una dintre piesele ce alcătuiesc tezaurele de la Firiteaz, Oradea, Sacoșu Mare etc. nu își găsesc analogii în depozitele de bronzuri sau în descoperirile din Hallstatt B₃.

²⁷ D. Popescu, *op. cit.*, p. 213 sqq., fig. 129/1—4.

²⁸ Ibidem, p. 214, fig. 129/5.

²⁹ Ibidem, p. 214, fig. 129/6.

³⁰ A. Mozsolics, în *Praehistorica*, I, 1950, pl. XVIII/1,3.

³¹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 215, fig. 130/2.

³² J. Hampel, *Bronzhor*, III, p. 128; K. Gubitz, în *ArchÉrt*, 1908, p. 262; K. Miske, în *MKE*, 1913, p. 16; K. Willvonseder, *Bronzezeit*, p. 130 sqq.; F. Holste, *Bronzezeit*, p. 39 sqq. și p. 80 fig. 3, 5, 7, 9; idem, *Vollgriffschwerter*, p. 46, pl. 6; W. Torbrügge, *Bronzezeit*, p. 76 sqq.; S. Foltiny, *Chronologie*, p. 30; I. Bóna, în *ActaArchBp*, 1958, p. 219, fig. 5/20; D. Popescu—M. Rusu, în *Inventaria Arch.*, I, 1966, R 6, R 13; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 81; T. Kemenczei, în *Évk. Ny. J.A. Múz.*, VI—VII, 1963—64, p. 36, pl. 43; B. Hänsel, *Beiträge*, 1968, p. 211, L. 98, 11. La acestea se mai adaugă exemplarele din depozitele de bronz de la Cornuțel, Chergheș etc.

³³ G. Wilke, în *RLV*, VIII, p. 180 sqq., pl. 55/d, e; J. Harmatta, în *ArchÉrt*, 1946—48, p. 133 sqq., pl. 16/1—4.

³⁴ D. Popescu, în *Materiale*, II, p. 214 sqq.; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 195, cu bibliografia de la nota 58 și p. 209 sqq., n. 6 și 10.

³⁵ A. Mozsolics, în *Praehistorica*, I, p. 36 sqq., datează bine tezaurul de la Oradea, în schimb va trebui revizuită datarea tezaurelor de la Biia, jud. Bihor, Vălcitrăn, deoarece datarea în perioada mijlocie a epocii bronzului propusă de A. Mozsolics în *BerRGK*, 1965—66, p. 10 sqq. nu poate fi acceptată (vezi mai jos nota 49).

Brățările și inelele cilindrice din sîrmă de aur (pl. VII/1, 2, 4). Deși puține ca număr (9 exemplare), ele apar frecvent în tezaurele din Banat și Crișana: Carani, Cerneteaz, Cornești, Poarta Sălajului, Sintana, Transilvania. Și acest tip de brățară are o perioadă de folosire îndelungată, dar exemplarele din tezaurele de la: Carani, Cornești, Sintana, Bodrogszadány etc. pot fi datate cu suficientă precizie în Hallstatt A₁³⁶. Numai tezaurul de la Hodiș conține 4 inele cilindrice care sînt perfect analoage cu inelele din depozitul de bronz de la Mișca³⁷, datat în Hallstatt A₁.

Brățările din placă de aur (pl. VII/3) apar sporadic (Cornești, Firiteaz și Oradea). Deoarece cele 8 piese s-au păstrat doar fragmentar este greu de precizat tipul de care aparțin și datarea lor.

Pandantive semilunare (pl. VIII/5). În tezaurele de la Coruia, Oradea și Sarasău apar 5 pandantive semilunare din plăci subțiri ornamentate cu diferite motive punctate. Este o formă aparte, pentru care nu cunoaștem analogii în depozitele de bronzuri. Tot aceluiași tip de pandantiv ii aparțin și exemplarele din tezaurele de aur de la Nyiregyháza, Vásárosnamény și Váncsod³⁸.

Discuri spiralice (pl. II/1). Cele 12 discuri spiralice de la Sarasău sînt unice în felul lor în spațiul carpato-dunărean; de aceea ele au fost considerate fie podoabe ce erau prinse în păr, fie fibule³⁹. Se pare însă că ele derivă din spiralele în formă de ochelari (Brillenspirale) și erau purtate ca acestea. Motivele ornamentale cu care sînt împodobite se întîlnesc frecvent atît pe ceramica contemporană din zonă (Lăpuș etc.), cit și la unele piese de bronz (săbiile de tip Liptov). Datarea lor în Bronz D sau, mai de grabă, în Hallstatt A₁ este asigurată de analogiile amintite.

Spirale. În 8 tezaure sau descoperiri izolate apar 28 spirale de diferite dimensiuni: Aiud, Așchileu, Bocșa Montană, Ocna de Jos, Peteritea, Sibiu, Simeria, Șeica. Ele se păstrează fără excepție în stare fragmentară, astfel că acum este greu de precizat dacă au aparținut unor pandantive spiralice duble (Brillenspirale), inele cu capete spiralice, sau făceau parte din spiralele ce împodobeau fibulele de tip passementerie; de aceea și datarea lor este dificilă. Cert este doar că provin de la podoabe de dimensiuni mici și că sîrma de aur din care erau răsucite are constant secțiunea rotundă. Dacă avem în vedere numărul mare de spirale asemănătoare descoperite în depozitele de bronzuri datate în Hallstatt A₁, ar fi firesc să ne gîndim la o datare similară, dar apariția unor spirale de aur în tezaure mai vechi (Velika Vrbica)⁴⁰ sau mai recente (Sisak)⁴¹ ne obligă să păstrăm rezerva cuvenită asupra datării lor, mai ales că exemplarele transilvănene (cu excepția piesei de la Peteritea) nu sînt concludente pentru a datare mai precisă.

Sîrme de aur (pl. VII/6). Numărul mare de sîrme sau gheme de sîrme apărute în tezaure sau descoperiri izolate (Armeniș, Crăciunel, Dumbrava, Firiteaz, Mehadia, Sacoșu, Sintana, Suseni, Șeica, Ulieș) pledează pentru o frecvență și multiplă întrebuițare a lor. În total avem 43 sîrme sau gheme de sîrmă din aur. Din aceste sîrme se făureau numeroase obiecte de podoabă ca: pandantive și inele cu spirale duble, sîrmele ce împodobeau fibulele și colierele de tip passementerie, inelele și brățările cilindrice. Din sîrmă se răsuceau numeroasele saltaleoane etc. Tot din

³⁶ F. Tompa, în *ArchÉrt*, 1937, p. 49 sqq.; A. Mozsolics, în *Praehistorica*, I, 1950, p. 36 sqq.; E. Dörner, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 171 sqq.; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 188 sqq.

³⁷ M. Roska, *ErdRep*, p. 181, nr. 226, fig. 219/8.

³⁸ A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1966, p. 15 sqq. și 29, fig. 1/2, fig. 4/6—8 și fig. 15/1—2.

³⁹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 228; E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 102; H. Müller-Karpe, *Beiträge*, p. 147, 285 sqq., pl. 150 B și p. 287, pl. 157 B; S. Foltiny, *op. cit.*, p. 707. Publicarea integrală a tezaurului de către A. Mozsolics pledează în favoarea ipotezei că ele erau pandantive în formă de ochelari.

⁴⁰ D. Garašanin, *Katalog Metala*, Beograd, 1954, p. 10, pl. II/6.

⁴¹ A. Mozsolics, în *Praehistorica*, I, 1950, p. 31 sqq., pl. IX.

sîrmă, printr-un procedeu simplu (vezi mai jos la mărgele) se obțineau diferitele tipuri de perle din aur. Problema este cum se obțineau tehnic aceste sîrme lungi și perfect uniforme, cu un diametru constant egal al secțiunii barei. Prin ciocănire nu se putea reda uniformitatea constantă a diametrului, astfel că trebuie să presupunem existența unor „trăgătoare de sîrmă” încă din acea vreme. Cel mai vechi trăgător de sîrmă pe care îl cunoaștem provine din depozitul de bronzuri de la Tornyosnémeti⁴³ (pl. VII/5a—b), datat în Hallstatt A₁. Crestele marginale erau pentru o mai bună fixare a piesei de lemn, iar prin cele 7 găuri circulare se trăgea sîrma. Probabil o întrebuințare similară au avut și cele 3 bare de aur, perforate fiecare de 9 ori, din tezaurul de la Velika Vrbica ori cele 4 bare similare din tezaurul de la Troia⁴⁴. Datarea sirmelor din aur este în funcție de complexul sau tezaurul în care apar.

Perlele de aur (pl. VIII/1). Perla mare bitronconică din placă de aur de la Armeniș⁴⁴ are cele mai apropiate analogii în depozitele de bronzuri de la : Caransebeș, Gușterița, Uioara, Markovac, Pančevo⁴⁵. Exemplare apropiate ca tip, dar nu similare, sînt prezente în tezaurul de la : Barca, Angyalföld și Fokoru⁴⁶. Identitatea dintre perla de aur de la Armeniș și exemplarele din bronz din depozitele amintite pledează hotărît în favoarea datării acestei mărgele în Hallstatt A₁, mai ales că ea nu poate fi realizată prin ciocănire, ci numai prin tipare „a cire perdu”.

Cele mai numeroase mărgele, în total 2369, sînt însă perlele de dimensiuni mici și forme diverse (sferice, cilindrice, în formă de butoi și lamelate). Prezența lor în tezaurul de la Sarasău (464, plus circa 1200), Simeria (84) și Șmig (160) ar putea fi explicată în parte prin faptul că ele erau la modă în acea vreme. Confirmarea cea mai concludentă în favoarea acestei ipoteze ne-o dă prezența celor 459 perle de aur descoperite în necropola tumulară de la Lăpuș, unde regăsim toate cele 4 tipuri de perle prezente în tezaurul amintit. Datarea acestei necropole în Hallstatt A₁ este asigurată atît de piesele de metal, cit și de ceramică.

Prezența perlelor de aur în tezaur sau cimitire mai vechi (Bronz mijlociu) sau mai recente (Hallstatt B) arată îndelungata folosire a lor și de aici marea dificultate de a le data cu mai multă

⁴³ I. Mihalik, în *ArchÉrt*, 1894, p. 20, fig. 18/a, b considera că piesa era probabil folosită la un briu de piele. Cf. și J. Hampel, *Bronzhor*, III, pl. 202/18 a—b. Pentru datarea în H.A.₁, cf. W. A. v. Brunn, *Hortfunde*, p. 291. O altă piesă este prezentată de J. Hampel, *Bronzhor*, III, p. 64, fig. 16 drept pumnal, dar ea este foarte probabil tot un trăgător de sîrmă. Pentru trăgătoare de sîrmă din epoca La-Tène (sec. V î.e.n.) pînă în epoca feudală timpurie (sec. XI e.n.), cf. Paul Rump, *Beitrag zur Geschichte des Drahtzieheisens*, extras din *Stahl und Eisen*, 88, 1968, p. 53 sqq.

⁴⁴ D. Garașanin, *loc. cit.*; H. Schliemann, *Ilios*, Paris, 1885, p. 581 sqq., nr. 760, 761, 829, 830 crede că barele de aur de la Troia, care au cite 20 găuri, erau folosite pentru a agăța de ele alte bijuterii mărunte, deși la p. 575 arată că celebrul bijutier C. Giuliano i-a atras atenția că sîrmele subțiri de aur erau trase prin „trăgătorul de sîrmă” (filieri).

⁴⁵ S. Foltiny, în *ANMW*, 1968, p. 704, 706, pl. 3/4.

⁴⁶ B. Milleker, în *Starinar*, 1940, p. 25; J. Hampel, *Bronzhor*, III, p. 145 și I, pl. CXVI/11 (Sajógömör), II, pl. CLX/8 (Dolyán).

⁴⁷ L. Hájek, în *AR*, 1954, p. 714 (24 buc.), fig. 254—6 (Barca); J. Harmatta, în *ArchÉrt*, 1946—48, p. 79 sqq., pl. 16/5—8 (Fokoru); F. Tompa, în *ArchÉrt*, 1928, p. 59, sqq., fig. 16/9—10 (Angyalföld). L. Hájek, *loc. cit.*, bazîndu-se în special pe inelele de tîmplă, datează tezaurul în B.A.₂. Brățara din fir torsionat pe care sînt fixate pandantive cu spirale duble, legate între ele printr-o sîrmă răsucită cilindric sînt însă frecvente și în depozitele din B.D și H.A, cf. J. Hampel, *Bronzhor*, II, pl. 160 (Dolani = Dolyán); ibidem, III, pl. 202 (Tornyosnémeti); T. Kemenczei, în *HOMÉ*, II, 1965, p. 118 sqq., pl. 14 (Felsődobzsa), pl. 17 (Barcika), pl. 20 (Abaújszántó) etc. Pentru datare, cf. W. A. von Brunn, *Hortfunde*, p. 289 sqq. Tezaurul de la Angyalföld și Fokoru au fost date în H.B, dar perlele sînt sferice și nu bitronconice.

precizie. Numeroase perle de aur au mai apărut în următoarele tezaure sau cimitire: Velika Vrbica (1021 exemplare),⁴⁷ Barca, Oroszipusztá, Kölesd—Hangospusztá⁴⁸, Boarta⁴⁹, Moigrad⁵⁰ etc.

Îndelungata folosire și prelucrare a perlelor de aur se datorește probabil și procedului simplu de fabricare. Perlele sferice se obțineau prin tăierea unei sîrme de aur în bucăți egale ce erau puse pe un cărbune aprins, devenind astfel sferice. Perforarea se făcea după fixarea perlei într-o rășină

⁴⁷ D. Garașanin, *op. cit.*, p. 10, pl. II/1 și pl. LIII/5. Perlele cilindrice cu manșoane proeminente ori cu protuberanțe nu sînt cunoscute în bronzul mijlociu, cf. și p. 70, pl. XLVI/2, 3, două coliere de perle din aur, din localități necunoscute.

⁴⁸ F. Tompa, în *ArchÉrt.*, 1928, p. 202 sqq., fig. 94/30 (Hangospusztá); idem, în *BerRGK*, 1934—35, p. 86, pl. 34/25 (Oroszipusztá, cimitir de incinerare); A. Mozsolics, în *ActaArchBp.*, 1958, p. 260 sqq.; idem, în *BerRGK*, 1965—66, p. 34 amintește și inelele de la Turnu Măgurele (cf. B. Mitrea, *op. cit.*, p. 158, pl. I/18—22), care însă nu pot fi considerate perle. E. Dunăreanu-Vulpe în *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, București, 1958, p. 33 sqq. datează tezaurul de la Turnu Măgurele în epoca bronzului, dar probabil el este mai recent.

⁴⁹ I. Nestor, în *ESA*, IX, 1934, p. 175 sqq. (greșit sub Mihăieni, jud. Sălaj). Încadrarea cronologică rămîne valabilă, deși recent A. Mozsolics în *MAGW*, 1964, p. 104 sqq. și în *BerRGK*, 1965—66, p. 23 sqq. consideră că brățările cu capete semilunare pot fi datate în Bronzul mijlociu. Aceeași autoare, pornind de la detaliile tehnice și ornamentale (*op. cit.*, p. 109) datează și tezaurul de la Vălcitrăn în Bronz II a = Reinecke A₂. Examinînd atent tezaurul respectiv la Sofia în 1968 am înregistrat unele amănunte tehnice pe care nu le întîlnim la vasele de aur din jud. Bihor de pildă. De altfel, toate aceste detalii au fost pe larg descrise de V. Mikov, în *Le trésor d'or de Vălcitrăn*, Sofia, 1958, p. 8 sqq. Relevăm doar cîteva observații. Torțile vaselor de la Vălcitrăn sînt fixate cu nituri ce au capetele conice (Mikov, *op. cit.*, fig. 2—4), iar la vasul triplu, toarta și canalele de legătură făcute din electron sînt sudate pe plăcile de aur (micenienii nu cunoșteau sudura, cf. H. Schliemann, *Ilios*, p. 586 și *Mycènes*, p. 312 sqq.). Nervurile mediane ale torților sînt crestate cu caneluri mărunte redînd chiar ornamentul semilunar (cf. pl. IV/a). Ornamentarea discurilor mari cu niello este neîntîlnită în spațiul carpato-dunărean sau chiar la Micene. La discurile mari, care după părerea noastră sînt umbouri de la scuturi, calota centrală a fost inițial turnată în bronz (ce are 16% Sn!) peste care apoi s-a ciocănit placa de aur. Ornamentarea cu niello s-a făcut ulterior, după ce motivele ornamentale fuseseră punctate cu dornul (vezi pl. XIV—XV). Discurile solare cu spițele în formă de cruce (cf. pl. XIII, XV, XVII) sînt întîlnite mai ales în depozitele de bronzuri din H.A și B, cf. J. Hampel, *Bronzhor*, I, pl. 54/1, 2 (Rîmavská Sabota și Biharia); ibidem, pl. 219/3 (Fizeșul Gherlei); F. Holste, *Hortfunde*, pl. 11/23, 24 (Bingula Divos), pl. 18/10 (Caransebeș), pl. 43/28 (Sioagárd), pl. 44/4 și 45/37 (Uioara); D. Garașanin, *op. cit.*, pl. 10 (Vinča), pl. 15/6 (Privina Glava) etc. La mijlocul uneia dintre crucile respective (cf. Mikov, *op. cit.*, p. 64, pl. XV) este încadrată o perlă de chihlimbar. Pielea scutului era fixată între calota de bronz și placa de aur, dar după putrezirea pielii și oxidarea bronzului, acesta din urmă s-a lipit de placa din aur. Vasul triplu, care imită perfect trei jumătăți de inimă (cf. Mikov, pl. XXIII—XXV), a servit după părerea noastră la amestecul singelui, cu ocazia ritualurilor speciale de înfrățire prin sînge (Brüderschaft) atît de frecvente în acea vreme (Achille-Patrocle etc.). Singele amestecat probabil cu vin era sorbit pe rînd prin tubul central ce imită o arteră. Menționăm că și tuburile din electron sînt ornamentate cu niello. Cele mai apropiate analogii pentru umbouri le găsim în lumea postmiceniană, cf. VR d'A. Desborough, *The Last Mycenians and their Successors*, Oxford, 1964, p. 65, pl. 23/a—b (Kerameikos), p. 65, 72, pl. 23/c (Moulina); H. Müller-Karpe, în *JDAI*, 77, 1962, p. 74 sqq., fig. 6/10, fig. 11/3, fig. 13/13 (Kerameikos), fig. 35/1—2 (Olympia), fig. 35/3 (Kavousi, care prezintă cea mai apropiată analogie cu exemplarele de la Vălcitrăn). Datarea acestor umbouri de scuturi în sec. XII—IX î.e.n. este confirmată și de analogiile prezentate pentru roțile solare. În mediul tracic cea mai apropiată analogie o prezintă falera din depozitul de la Nastradin, cf. A. Aricescu, în *SCIV*, 1965, p. 33 sqq., fig. 10/1. Detaliile tehnice, ca și analogiile prezentate, infirmă datarea propusă de A. Mozsolics, care de altfel a datat greșit și alte descoperiri din aur: jud. Bihor, Biia, Pipea, Abrud etc.

⁵⁰ N. Fettich, în *ArchHung*, XXXII, 1953, p. 161 sqq., pl. XLIX/9—10 consideră că cele peste 100 perle sînt eneolitice, ca și idolii (pl. XLIX/11 și LIII). Nu am introdus tezaurul

sau, mai probabil, în bitumen⁵¹, cu ajutorul unui „burghiu” similar cu cel folosit la perforarea topoarelor de piatră,⁵² bineînțeles de dimensiuni corespunzătoare.

Inelele de buclă. Sînt cunoscute două tipuri principale:

A. Inele de buclă cu bara masivă și

B. Inele de buclă din placă subțire, în formă de barcă.

Din primul tip avem numai exemplarele din tezaurul de la Șmig. Cronologic și tipologic numeroase variante ale acestui tip apar la noi în peste 30 localități încă din perioada mijlocie a epocii bronzului. Durata lor în timp nu a fost stabilită însă cu certitudine, deși majoritatea specialiștilor ce s-au ocupat cu acest tip de podoabă le clasează cu precădere numai în perioada mijlocie a epocii bronzului⁵³. Exemplarele din tezaurele de la Șmig și Biia⁵⁴ ar sugera ipoteza că ele au putut să dăinuiască pînă la începutul Hallstattului, măcar ca piese ce aveau o valoare intrinsecă. Pînă în prezent, în afară de tezaurele amintite, nu cunoaștem nici o altă descoperire sigur databilă, care ar putea sprijini în mod hotărît această ipoteză. Probabil că majoritatea pieselor de acest tip au fost prelucrate prin ciocnire, deși exemplarele din bronz pe care le cunoaștem (Tiream etc.) au fost turnate eventual în tipare „a cire perdu”. Tot în tipare „a cire perdu” au fost turnate foarte probabil și exemplarele din aur ornamentate cu unul sau două șiruri de granule mărunte, din tezaurele de la: Țufalău, Biia, Troia etc.⁵⁵.

Tipul B este mult mai frecvent în tezaurele și descoperirile din lista prezentată de noi: Borșa, Văleni (pl. VIII/3), Căranii, Cluj, Maramureș, Morești, Sărmășag (pl. VIII/2), Sarmisegetuza, Sintana, Stana. Dintre aceste exemplare piesele de la Cluj și Morești (pl. VIII/4) au apărut ca inventar al unor morminte de tip Noua⁵⁶. Tot în morminte s-au găsit și exemplarele de la Sintana și Șuncuius⁵⁷. Datarea acestui tip de inele de buclă cu precădere în Bronz D și Hallstatt A₁ este aproape unanim acceptată⁵⁸, chiar dacă în Orient ori în spațiul carpato-dunărean unele

de la Moigrad în lista noastră, deoarece pe lângă idolii eneolitici el cuprinde și piese din alte epoci, precum și numeroase falsuri (după Fettich, de pildă, cele 204 inele sînt falsuri moderne). Pînă la studierea atentă a tezaurului, dar mai ales efectuarea unor analize spectrale pentru toate piesele ce alcătuiesc tezaurul va fi foarte dificilă separarea loturilor diverse ce îl alcătuiesc.

⁵¹ N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 12. În jud. Bihor, la Derna și Tătăruș bitumenul se găsește la suprafață și era folosit din neolitic pentru pictarea vaselor de lut.

⁵² K. Horedt, *Istoria comunei primitive*, București, 1970, p. 92, fig. 34/2. Toate detaliile tehnice referitoare la diverse metode de prelucrare a aurului le-am primit de la bijutierul clujean Nicolae Bányai, căruia îi mulțumim călduros și pe această cale. Menționez că multe din uneltele cu care lucrează bijutierii moderni sînt foarte apropiate de cele folosite în antichitate. Chiar burghiul este construit după același principiu ca aparatul de perforat topoarele de piatră. Unele dintre detaliile și metodele tehnice de prelucrare a aurului sînt similare cu cele relatate de bijutierul C. Giuliano lui H. Schliemann, cf. *Ilios*, p. 579 sqq., unde sînt descrise și alte procedee de făurire a altor tipuri de perle.

⁵³ D. Popescu, în *Materiale*, 1956, p. 200 sqq.; E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 103 sqq. (cu bibliografia principală); A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1958, p. 253 sqq.; idem, în *BerRGK*, 1965—66, p. 19 sqq.

⁵⁴ A. Mozsolics, *loc. cit.*, pl. 15/14 și pl. 19/4—6.

⁵⁵ Ibidem, pl. 2/7 și 10 (Țufalău), pl. 19/4, 6 (Biia); H. Schliemann, *Ilios*, p. 581 sqq., nr. 767, 768, 891, 895, 904, 905, 947, 948, consideră că aceste granule mărunte au fost sudate, dar această tehnică este cunoscută mai tîrziu, cf. R. Bloch, *Etruscii*, București, 1966, p. 167 sqq., pl. 64—67.

⁵⁶ *SCIV*, 1954, p. 213, fig. 6/3; I. G. Russu, *op. cit.*

⁵⁷ E. Dörner, *op. cit.*, p. 471 sqq. Exemplarul de bronz de la Șuncuius a apărut într-un cimitir de incinerare, datat pe baza unui briu ornamentat în H.A₁. Informație amabilă I. Emödi.

⁵⁸ A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, 1958, p. 262 sqq.; idem, în *BerRGK*, 1965—66, p. 22 sqq.; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 120 sqq.; E. Dörner, *op. cit.*, p. 478 sqq.

variante sînt mai vechi. Această datare este sprijinită și de apariția unor inele de buclă de acest tip în depozitele de bronzuri de la Band, Aiud, Dipșa, Moldova Veche, Cioclovina, Șpălnaca etc., datate în Hallstatt A₁. Inelele de buclă de acest tip sînt executate, fără excepție, prin ciocănire, inclusiv piesele din placă de bronz.

Lingouri. În tezaurele de la Așchileu, Hodiș, Sacoșu, Simeria, Șeica și Șmig au apărut 67 lingouri ori fragmente informe de aur brut. Turtele, barele sau lingourile din aur brut, alături de alte piese prelucrate, indică întotdeauna existența unui mic atelier de prelucrare a aurului. Cele 6 tezaure amintite sînt situate în apropierea zăcămintelor aurifere, dar marele tezaur de la Bodrogzsadány (12–13 kg) este situat la mai mare distanță de zăcămintele aurifere. Cu toate acestea el cuprinde numeroase turte și bare de aur brut, sugerînd existența unui mare atelier de prelucrare a aurului, chiar în zone mai îndepărtate de aceste zăcămintele.

Observații generale

Datorită valorii intrinsece ridicate pe care au avut-o și o mai au tezaurele de aur, descoperite și semnalate în ultimul secol, ele au fost achiziționate integral numai în cazuri excepționale. Tezaurele mari ca: Țufalău, Borșa, Sarasău, Șmig etc. s-au risipit în bună parte și numai un anumit lot a fost achiziționat de către un muzeu sau a rămas în vreo colecție particulară. De aici nesiguranța asupra compoziției tezaurului și, mai ales, asupra datării lui. Despre alte tezaure importante nu știm nici măcar împrejurările și localitatea unde au fost descoperite (jud. Bihor, Maramureș etc.), deoarece ele au fost achiziționate parțial, la mai mulți ani de la momentul descoperirii lor, iar descoperitorul, sau cel care le-a cumpărat pentru a le valorifica, a tănuțit intenționat amănuntele referitoare la compoziția și locul de descoperire al tezaurului respectiv. Un alt caz elocvent este „tezaurul” de la Moigrad, care este format din mai multe loturi, printre care se pare că s-au strecurat și cîteva falsuri moderne, vîndute la acea dată muzeului din Cluj la un preț considerabil.

Constatarea numismaților că dacă dintr-un tezaur monetar s-a achiziționat lotul principal, acesta reflectă aproximativ atît durata acumulării, cît și momentul îngropării lui, pare să fie valabilă și pentru tezaurele de aur ori pentru depozitele de bronzuri la care s-a achiziționat lotul principal. Într-adevăr, dacă tezaurul respectiv a fost acumulat într-o perioadă relativ scurtă, el conține piese caracteristice pentru acea vreme și problema ar rămîne nelămurită numai în ceea ce privește frecvența numerică a anumitor tipuri de obiecte. Aceste tezaure, dar mai ales acelea care au fost achiziționate integral, ne ajută efectiv la cunoașterea orfăurării din epoca pe care o studiem.

Numărul redus al studiilor speciale consacrate tezaurelor și descoperirilor izolate de aur îngreunează mult perspectiva de a avea o viziune de ansamblu asupra metalurgiei aurului într-o anumită perioadă, mai ales că numai unele tipuri de obiecte au fost analizate temeinic din punct de vedere tipologic și cronologic. Încercarea noastră de a selecta și analiza principalele descoperiri și tipuri de obiecte de aur din Bronz D și

Hallstatt A este încă nesatisfăcătoare și incompletă, mai ales că unele dintre descoperirile prezentate în listă au fost doar semnalate în literatura de specialitate, fără a fi descrise mai precis sau ilustrate. Din această cauză s-au putut strecura unele greșeli sau omisiuni, ce vor fi corectate sau completate odată cu publicarea sistematică a materialelor respective.

Am considerat tezaure acele descoperiri ce cuprind 3—4 sau mai multe piese, uneori de tipuri diferite. Nu am reușit să facem o delimitare cronologică mai precisă pentru unele tipuri de obiecte care au o perioadă de folosire mai îndelungată și nici o delimitare mai nuanțată pentru acele piese care viețuiesc cu precădere la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului. Cu toate aceste lipsuri, inerente unei încercări de sistematizare tipologică și cronologică, se desprinde o constatare deosebit de importantă: numărul mare al tezaurelor și descoperirilor de aur ce pot fi încadrate în Bronz D și Hallstatt A și care reflectă o evidentă intensificare a metalurgiei aurului în acea perioadă de timp.

Variatatea tipurilor de obiecte, inovațiile tehnice, măiestria și gustul artistic remarcabil cu care sînt executate produsele de aur sau bronz oglindesc stadiul înaintat la care a ajuns societatea din acea vreme pe teritoriul Transilvaniei. Numărul mare al pieselor ce intră în compoziția tezaurelor și descoperirilor izolate din acea vreme (peste 3100 exemplare) arată în mod evident o intensificare bruscă, explozivă chiar, a exploatarei și prelucrării aurului în acea vreme. De asemenea, numărul din ce în ce mai mare al obiectelor de aur care se dovedesc a fi de proveniență transilvăneană, răspîndite pe vaste teritorii ale Europei, subliniază rolul deosebit de important, atît economic, cît și cultural, pe care l-a avut Transilvania la începutul primei vîrste a fierului.

MIRCEA RUSU

Anexă

CATALOGUL TEZAURELOR ȘI DESCOPERIRILOR IZOLATE DIN AUR DIN BRONZ D ȘI HALLSTATT A

1. *Acîș*, jud. Satu-Mare

O brățară cu bara masivă, ornamentată cu proeminențe și cu cîte două spirale la capete. *Materiale*, II, 1956, p. 215, fig. 130 (1 buc.).

2. *Aiud*, jud. Alba

Două inele cu secțiunea rombică, un inel și un pandantiv spiralic. *ArchÉrt*, 1896, p. 443; *Materiale*, II, 1956, p. 198 și 200 (4 buc.).

3. *Alba Iulia*, jud. Alba

a) Brățară cu secțiunea rombică; b) verigă similară; c) tezaur din 4 brățări întregi sau fragmentare, cu secțiunea rotundă. M. Roska, *ErdRep*, p. 102, nr. 23; *Apulum*, IV, 1961, p. 280 sqq. (6 buc.).

4. *Alioș*, jud. Timiș

Lanț format din 4 inele de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 281, nr. 29 (4 buc.).

5. *Apoldul de Sus*, jud. Sibiu

Lanț din 18 inele, unele cu secțiunea rombică, altele cu secțiunea rotundă și ornate cu creștături. *Materiale*, II, 1956, p. 228, fig. 140 (18 buc.).

6. *Armeniș*, jud. Caraș-Severin

2 sirme de aur și o perlă bitronconică din placă de aur. *ANMW*, 72, 1968, p. 704 (3 buc.).
1 brățară cu secțiunea rombică. M. Roska, *ErdRep*, p. 218, nr. 82.

7. *Așchileu Mare*, jud. Cluj

Lanț format din 6 verigi cu secțiunea rombică, o placă, o spirală și o bară. M. Roska, *ErdRep*, p. 192, nr. 29 (9 buc.).

8. *Baia Mare*, jud. Maramureș

Un inel crestat. *ArchÉrt*, 1898, p. 374 (1 buc.).

9. *Băgău*, jud. Alba

Două plăci, o foiță și o verigă de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 148, nr. 13 (4 buc.).

10. *Birchiș*, jud. Arad

4 bare cu secțiunea rombică, probabil de la brățări diferite. M. Roska, *ErdRep*, p. 157, nr. 83 (4 buc.).

11. *Bocșa Montană*, jud. Caraș-Severin

O spirală cu bara rombică în secțiune. M. Roska, *ErdRep*, p. 204, nr. 107 (1 buc.).

12. *Bogata de Jos*, jud. Cluj

Două verigi de aur. G. Téglás, în *OTÉ*, 1900, p. 33 sqq. (2 buc.).

13. *Boiu*, jud. Mureș

Un inel de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 125, nr. 140 (1 buc.).

14. *Borșa*, jud. Maramureș

Depozit de bronz și un cercel din două semiove legate între ele, două inele cu secțiunea rotundă (?), trei inele cu secțiunea rombică și două brățări masive, toate din aur (8 buc.). J. Hampel, *Trouv.*, p. 66.

15. *Carani*, jud. Timiș

Trei brățări cilindrice formate din sîrmă de aur, parțial torsionate, o placă ovală ornamentată cu motive punctate. *ArchÉrt*, 1907, p. 65 sqq.; *Materiale*, 1956, p. 229, fig. 147 (4 buc.).

16. *Căuaș I*, jud. Satu-Mare

Depozit de bronz și trei verigi de aur cu capetele ascuțite (probabil cu secțiunea rombică). *ArchÉrt*, 1896, p. 191 sqq. (3 buc.).

17. *Căuaș IV*, jud. Satu-Mare

Patru brățări masive cu secțiunea rombică. I. Iliescu, *Caiet selectiv*, 23—24, 1968, p. 87 sqq., pl. I—II (4 buc.).

18. *Cerneleaz*, jud. Timiș

O brățară spiralică din aur, descoperită în 1911. *AnB*, II, 3, 1929, p. 62 (1 buc.).

19. *Cetea*, jud. Alba

O brățară masivă cu secțiunea rombică. *Materiale*, 1956, p. 212, fig. 140/2 (1 buc.).

20. *Cornăfel*, jud. Sibiu

O brățară cu secțiunea rotundă și două inele ornamentate. *Materiale*, 1956, p. 224, fig. 140 (3 buc.).

21. *Cornești (Jadani)*, jud. Timiș

Opt brățări, dintre care șase din placă și două din sîrmă impletită. *TRÉT*, 1906, p. 68 (8 buc.).

22. *Coruia*, jud. Maramureș

Două verigi cu secțiunea rombică și 16 verigi crestate, o placă semilunară, ornamentată cu puncte reliefate. *ANMW*, 1968, p. 704 (19 buc.).

23. *Crăciunel*, jud. Harghita

Sîrmă de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 108, nr. 53 (1 buc.).

24. *Crăciunești*, jud. Hunedoara

O verigă de aur. *ArchÉrt*, 1892, p. 408 (1 buc.).

25. *Cușma*, jud. Bistrița-Năsăud

O sabie de bronz și un inel de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 144, nr. 337 (1 buc.).

26. *Dalci*, jud. Caraș-Severin

Două fragmente de brățări sau coliere torsionate. *ANMW*, 1968, p. 704 (2 buc.).

27. *Dirja*, jud. Cluj

Un lanț format din mai multe verigi de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 151, nr. 26.

28. *Dumbrava*, jud. Caraș-Severin

Un ghem din sîrmă de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 110, nr. 1 (1 buc.).

29. *Firiteaz*, jud. Arad

16 brățări de aur dintre care: 2 cu bara masivă crestată, ornamentate cu linii incizate și cu capetele terminate cu cite 2 spirale. Alte 4 brățări cu bara rombică, ornamentate cu linii punctate și capetele terminate cu cite o spirală. Opt brățări masive cu bara rombică (una ornamentată cu două linii longitudinale punctate și alta cu linii incizate). O brățară din placă de aur și două gheme de sîrmă. *TRET*, 1906, p. 55, sqq., *ArchÉrt*, 1907, p. 67 sqq.; *Materiale*, 1956, p. 212 sqq. (18 buc.).

30. *Fizeș*, jud. Hunedoara

Lanț format din 9 verigi. M. Roska, *ErdRep*, p. 95, nr. 123.

31. *Fodora*, jud. Sălaj

Depozit de bronz și două verigi cu secțiunea rombică. M. Roska, *ErdRep*, p. 207, nr. 16 (2 buc.).

32. *Hodiș*, jud. Bihor

2 brățări masive cu secțiunea rombică, o brățară crestată, două brățări cu cite 2 spirale la capete și bara ornamentată cu proeminente, 4 inele cilindrice din sîrmă de aur și două lingouri de aur. Muz. Oradea; inf. N. Chidioșan, care va publica tezaurul (11 buc.).

33. *Lăpuș*, jud. Hunedoara

Lanț format din 11 verigi. M. Roska, *ErdRep*, p. 20, nr. 60 și p. 221, nr. 19 (Pancu) (11 buc.).

34. *Lăpuș*, jud. Maramureș

Tumulul II, 108 mărgelile și 4 inele crestate sau cu secțiunea rombică. Tumulul IV, 121 mărgelile și 1 inel crestă; Tumulul V, 42 mărgelile; Tumulul VI, 163 mărgelile; Tumulul VII, 8 mărgelile; Tumulul IX, 19 mărgelile; Săpături M. Rusu, I. Ordentlich, C. Kacsó (464 buc.).

35. *Leleiu*, jud. Sălaj

O verigă crestată. M. Roska, *ErdRep*, p. 146, nr. 16 (1 buc.).

36. *Livezile (Cacova)*, jud. Alba.

5 inele spiralice. Cabin. Numism. al Academiei R.S.R. (5 buc.).

37. *Lunca (Nevoieș)*, jud. Hunedoara

Lanț format din 9 verigi cu secțiunea rombică. *OTÉ*, XII, 1887, p. 153, nr. 12 (9 buc.).

38. *Marghita*, jud. Bihor

O verigă cu secțiunea rombică. M. Roska, *ErdRep*, p. 157, nr. 78 (1 buc.).

39. *Maramureș*

a) În Muz. Budapesta 53 brățări și verigi dintre care: 9 brățări și 34 verigi cu secțiunea rombică, 8 brățări crestate și cu secțiunea rotundă, o brățară neornamentată cu secțiunea rotundă, o brățară cu secțiunea octogonală. J. Hampel, *ArchÉrt*, 1881, p. 290 sqq.; idem, *Bronzkor*, II, p. 81 sqq. (total 53 buc., în greutate de 1 kg).

b) În colecția Mihali din Sighet o verigă crestată, o verigă torsionată și un inel de buclă. M. Roska, *ErdRep*, p. 171, nr. 141 (3 buc.).

c) Tot din același tezaur 17 verigi și brățări au ajuns în Muz. Viena și 16 în colecția G. Karasz (total 89 buc.).

40. *Mehadia*, jud. Caraș-Severin

4 sirme de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 172, nr. 161 (4 buc.).

41. *Meseșeni (Căfelu)*, jud. Sălaj

a) Depozit de bronz și o brățară crestată, din aur. J. Hampel, *Trouv.*, p. 89, pl. 47/3 (1 buc.).

b) 14 brățări de aur dintre care: 10 crestate și 4 cu secțiunea rombică. *ActaArchHung*, 1966, p. 23, fig. 9 (14 buc.).

42. *Ocna de Jos*, jud. Harghita

O spirală din sirmă de aur. Gooss, *Chronik*, nr. 54 (1 buc.).

43. *Oradea*, jud. Bihor

a) Un lanț format din 4 verigi cu capetele tăiate și un pandantiv semilunar (5 buc.).

b) Un tub din placă de aur, un resort din sirmă, 2 pandantive dintre care unul cu o verigă la capăt, un ac cu capul conic și o mărgea (6 buc.).

c) 20 brățări masive cu secțiunea rombică, 2 brățări din placă canelată cu câte 2 spirale la capete, ornamentate cu motive incizate ori punctate: 2 brățări cu bara rombică sau rotundă cu capetele formate din câte 2 spirale ornamentate cu linii incizate; o brățară din placă cu nervură mediană proeminentă; 4 verigi crestate; un inel de buclă fragmentar. M. Roska, *ErdRep*, p. 198, nr. 88; *Praehistorica*, I, p. 35, sqq., pl. 17—18 (30 buc.).

44. *Orăștie*, jud. Hunedoara

3 brățări neornamentate și o brățară crestată. J. Hampel, *Bronzkor*, II, p. 138 (4 buc.).

45. *Pădureni (Beșeneu)*, jud. Covasna

Un inel și o verigă deschisă. *ArchÉrt*, 1902, p. 409 (2 buc.).

46. *Pericei*, jud. Sălaj

O brățară cu capetele terminate cu câte 2 spirale. *PZ*, 1912, p. 189 sqq.; M. Roska, *ErdRep*, p. 273, nr. 221 și p. 171, nr. 146 (greșit Marca) (1 buc.).

47. *Peteritea*, jud. Maramureș

Depozit de bronz împreună cu o brățară și o spirală de aur. *ArchÉrt*, 1897, p. 433; M. Roska, *ErdRep*, p. 222, nr. 37.

48. *Poarta Sălajului*, jud. Sălaj

O brățară cilindrică cu secțiunea rotundă, iar spre capete cu secțiunea rombică, ornamentată pe fețe cu linii incizate și punctate. *ArchÉrt*, 1894, p. 185 (1 buc.).

49. *Recaș*, jud. Timiș

Brățară masivă ornamentată cu creștături. TRET, 1906, p. 68, 4, fig. 4 (1 buc.).

50. *Sacoșu Mare*, jud. Timiș

3 brățări cu câte 2 spirale la capete; 2 brățări cu câte o spirală la capete, acum transformate în spirale duble; 7 brățări cu secțiunea rombică; 6 brățări cu secțiunea rombică, răsu-cite acum într-o spirală; fragment din bara unei brățări cu 4 spirale la capete, ornamentată cu trei rânduri de proeminențe; 4 fragmente de sîrmă; 2 lingouri din aur brut. I. Iliescu, *Caiet selectiv*, 1964, p. 393 sqq.

51. *Săcuieni*, jud. Bihor

O brățară ornamentată cu proeminențe, iar la capete câte 2 spirale. *Materiale*, 1956, p. 215, fig. 130. *ArchÉrt*, 1900, p. 181 și 172 (1 buc.).

52. *Sarasău*, jud. Maramureș

Tezaur în greutate de cca. 9 pfunzi. În Muz. Budapesta: 4 discuri spiralice formate din plăci ornamentate ce se termină printr-o spirală din sîrmă de aur. 2 discuri au la capete plăci ovale ce legau probabil discurile 2 câte 2; o placă ovală dublă; 3 plăci semilunare (2 ornamentate); 2 verigi masive cu secțiunea rombică; o verigă masivă cu creștături, 86 verigi cu creștături (acum 81); 64 mărgelile de diferite mărimi (acum 43).

În colecția Mihail, Sighet: 8 discuri spiralice similare cu cele precedente, dar altfel ornamente; 2 plăci ovale ornamentate, 400 mărgelile de diferite dimensiuni. La Casa de Amanet din Pesta au fost prezentate 3—4 șiraguri formate din câte 200—300 perle de aur, probabil din același tezaur (600—1200 mărgelile). Probabil că din același tezaur au făcut parte și cele 89 brățări și verigi publicate ca provenind din Maramureș. Cf. *ArchKözl*, V, 1865, p. 37 sqq; *ActaArchBp*, XVIII, 1966, p. 15 sqq., fig. 4—8.

53. *Sărmășag*, jud. Sălaj

12 plăci în formă de barcă, legate câte 4 prin sîrme de aur. *ArchÉrt*, 1901, p. 250; *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 474, fig. 4 (12 buc.).

54. *Sarmisegetuza*, jud. Hunedoara

4 plăci în formă de barcă, legate prin sîrmă (considerate diademă). *ArchÉrt*, 1890, p. 446; *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 477 (4 buc.).

55. *Sibiu*, jud. Sibiu

3 verigi de aur și o spirală. M. Roska, *ErdRep*, p. 197, nr. 78 (4 buc.).

56. Sighet, jud. Maramureș

- a) 4 brățări cu secțiunea rombică; 2 brățări crestate; 7 verigi cu secțiunea rombică; 4 verigi crestate. *ANMW*, 1968, p. 703 sqq. (17 buc.).
 b) O brățară masivă și 8 verigi. *ArchÉrt*, 1894, p. 185 (9 buc.).
 c) Un lanț din mai multe verigi de aur. *ArchÉrt*, 1898, p. 374 (1 buc.).

57. Simeria, jud. Hunedoara

84 mărgelile de aur, 21 spirale fragmentare de aur și 61 fragmente neprecizate. M. Roska, *ErdRep*, p. 226, nr. 53 (165 buc.).

58. Sîntana, jud. Arad

Inventarul unui mormint: 12 plăci în formă de barcă legate câte trei sau patru prin sîrmă de aur, o brățară din sîrmă de aur, o brățară de aur cu secțiunea rombică; trei bucăți de sîrmă de aur, 5 verigi înălțuite câte 2 sau 3 la un loc. *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 471 sqq. (22 buc.).

59. Cluj, jud. Cluj

Într-un mormint de tip Noua, un inel de buclă format din 3 plăci în formă de barcă. Muz. Cluj. Inf. I. G. Russu (1 buc.).

60. Slatina Timișului, jud. Caraș-Severin

9 fragmente de brățări masive cu secțiunea rombică. *AÖG*, 1855, p. 330; *ANMW*, 1968, p. 704 (9 buc.).

61. Stana, jud. Cluj

3 inele de timplă, din plăci în formă de barcă. M. Roska, *ErdRep*, p. 278, nr. 260 (3 buc.).

62. Suseni, jud. Mureș

Depozit de bronz și un ghem de sîrmă din aur. Cf. *Dacia*, I, 1924, p. 343 sqq. (1 buc.).

63. Șeica Mică, jud. Sibiu

O sîrmă de aur; un inel de buclă, o bară și o spirală de aur. M. Roska, *ErdRep*, p. 196, nr. 74 (4 buc.).

64. Șieu, jud. Maramureș

Depozit de bronz și brățări de aur; cf. *Dacia*, VII—VIII, 1937-40, p. 145 sqq.

65. Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj

O brățară cu capetele terminate prin câte 2 spirale. M. Roska, *ErdRep*, p. 274, nr. 224 (1 buc.).

66. Șmig, jud. Sibiu

Într-un vas de lut, un vas de bronz ce cuprindea un tezaur de aur format din: 26 falere ornamentate cu puncte incizate ori reliefate (acum 20); 18 inele de buclă (acum 16); 13 sal-taleoni; 158 mărgelile de aur (acum 149); 5 mărgelile de argint; un lingou oval din aur brut;

2 fragmente din vasul de bronz și un fragment din vasul de lut, toate în Muz. Budapesta. În Muz. Cluj: 2 falere, un inel de buclă și un inel. În Muz. Sibiu o brățară masivă cu secțiunea rombică, 2 inele de buclă; 2 inele torsionate; 2 falere; 2 mărgelile de aur și una de argint; 2 fragmente din vasul de bronz. *ArchÉrt*, 1881, p. 133 sqq.; M. Roska, *ErdRep*, p. 249, nr. 76.; *Materiale*, 1956, p. 209.; *MBBM*, 1947, p. 2; *BerRGK*, 1965–66, p. 52 sqq. (235 buc.).

67. Șona, jud. Brașov

O brățară masivă crestată. *Materiale*, 1956, p. 224, fig. 137/5 (1 buc.).

68. Tîrgu-Mureș, jud. Mureș

Tezaur din 28 piese, din care Muz. Cluj a achiziționat: 2 verigi crestate; 3 fragmente de verigi crestate. Muz. Budapesta: 16 verigi crestate sau cu secțiunea rombică. În colecția I. Deutsch, Sighișoara, 7 verigi cu secțiunea ovală. *ErdMúz*, 1887, p. 131; C. Gooss, *Chronik*, p. 53; J. Hampel, *Bronzhor*, II, p. 88; M. Roska, *ErdRep*, p. 160, nr. 121 (28 buc.).

69. Totești, jud. Hunedoara

Un lanț format din 14 verigi masive cu secțiunea rombică. M. Roska, *ErdRep*, p. 292, nr. 76, fig. 351 (14 buc.).

70. Transilvania

Brățară spiralică din sirmă de aur, parțial torsionată. *ArchÉrt*, 1891, p. 322, fig. la p. 352 (1 buc.).

71. Ulieș, jud. Hunedoara

24 sirme de aur. *ArchÉrt*, 1892, p. 408 (24 buc.).

72. Văleni, jud. Cluj

4 inele în formă de inimă (3 ornamentate) și o verigă cu secțiunea rombică. *JCC*, 1856, p. 41; *ArchÉrt*, 1898, p. 375; *ANMW*, 1968, p. 704 („Dealul Vulcoi”) (5 buc.).

73. Vălioara, jud. Hunedoara

14 inele de aur. *AÖG*, 1855, p. 322; M. Roska, *ErdRep*, p. 297, nr. 16 (confuzie cu Totești?) (14 buc.).

Lista zăcămintelor și spălătoriilor de aur

(După M. Roska și M. Acker)

1. Arăneag, jud. Arad (M. Roska, *ErdRep*, p. 271, nr. 193).
2. Atid, jud. Harghita (M. Roska, *ErdRep*, p. 79, nr. 39).
3. Baia, jud. Arad (M. Roska, *ErdRep*, p. 124, nr. 129).
4. Baia de Arieș, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 27, nr. 107).
5. Baia de Criș, jud. Hunedoara.
6. Balomireasa, jud. Bihor (M. Roska, *ErdRep*, p. 32, nr. 19).
7. Băița, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 125, nr. 132).
8. Băița Bihorului, jud. Bihor.

9. Băiuț, jud. Maramureș (M. Roska, *ErdRep*, p. 209, nr. 24).
10. Bistra, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 42, nr. 126 și 127).
11. Bocșa Montană, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 204, nr. 107).
12. Bolvașnița, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 44, nr. 159).
13. Borlova, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 46, nr. 171).
14. Botez, jud. Mureș (M. Roska, *ErdRep*, p. 47, nr. 184).
15. Brad, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 50, nr. 202).
16. Bucium, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 50, nr. 217).
17. Cavnic, jud. Maramureș (M. Roska, *ErdRep*, p. 117, nr. 20).
18. Căraci, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 117, nr. 28).
19. Cilnic, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
20. Cîmpeni, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 282, nr. 59).
21. Criștior, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 143, nr. 325).
22. Găina, jud. Bihor (M. Roska, *ErdRep*, p. 95, nr. 3).
23. Groși, jud. Arad (M. Roska, *ErdRep*, p. 15, nr. 9).
24. Luncșoara, jud. Arad (M. Roska, *ErdRep*, p. 110, nr. 69).
25. Lupeni, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 148, nr. 47).
26. Lupoia, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 313, nr. 9).
27. Lupșa, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 195, nr. 52).
28. Mălăești, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 156, nr. 73).
29. Oravița, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 213, nr. 53).
30. Popești, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
31. Petrila, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 223, nr. 40).
32. Pianul de Jos și de Sus, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
33. Răchita, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
34. Răhău, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
35. Ribîțana (Valea), jud. Bihor (necartată) (M. Roska, *ErdRep*, p. 238, nr. 34).
36. Rodna, jud. Bistrița-Năsăud (M. Roska, *ErdRep*, p. 213, nr. 52).
37. Roșia Montană, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 303, nr. 62).
38. Ruda, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 240, nr. 64).
39. Săcărimb, jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 186, nr. 6).
40. Sălciua, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 90, nr. 75).
41. Săliștea (Cioara), jud. Hunedoara (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
42. Sebeș, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
43. Sebeșel, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
44. Someșul Rece, jud. Cluj (M. Roska, *ErdRep*, p. 106, nr. 37).
45. Strungari, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
46. Tărtăria, jud. Alba (M. Acker, in *Apulum*, V, p. 648).
47. Turnu-Ruieni, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 243, nr. 38).
48. Valea Mare, jud. Caraș-Severin (M. Roska, *ErdRep*, p. 42, nr. 128).
49. Vălișoara (Porcura), jud. Hunedoara (M. Roska, *ErdRep*, p. 232, nr. 72).
50. Vidra de Jos și de Sus, jud. Alba (M. Roska, *ErdRep*, p. 22, nr. 81 și p. 92, nr. 86).

ZUR GOLDMETALLURGIE SIEBENBÜRGENS IN DER BRONZE D- UND HALLSTATT A — ZEIT

(Zusammenfassung)

Der Reichtum Siebenbürgens an Kupfer- und Goldlagern ist in der Fachliteratur bekannt und wiederholt erwähnt. Um die bedeutende Rolle des metallführenden Zentrums von Siebenbürgen auf europäischer Ebene besonders hervorzuheben, bringt der Verfasser einige statistische Daten, woraus hervorgeht, dass zu Ende der Bronzezeit (Bronze D) 87 Bronzehorte etwa 1100 Stück umfassen, während zu Beginn der Hallstattzeit (Hallstatt A) 120 Horte ungefähr 20.100 Stück enthalten. Einen ebenso bedeutenden Aufschwung, fast eine

Explosion, kann man für den gleichen Zeitraum (BD—HA) auch für die Gewinnung und Verarbeitung von Gold feststellen, wie aus einem Katalog hervorgeht, der über 3100, in 73 siebenbürgischen Ortschaften gefundene Goldgegenstände umfasst (Abb. 2).

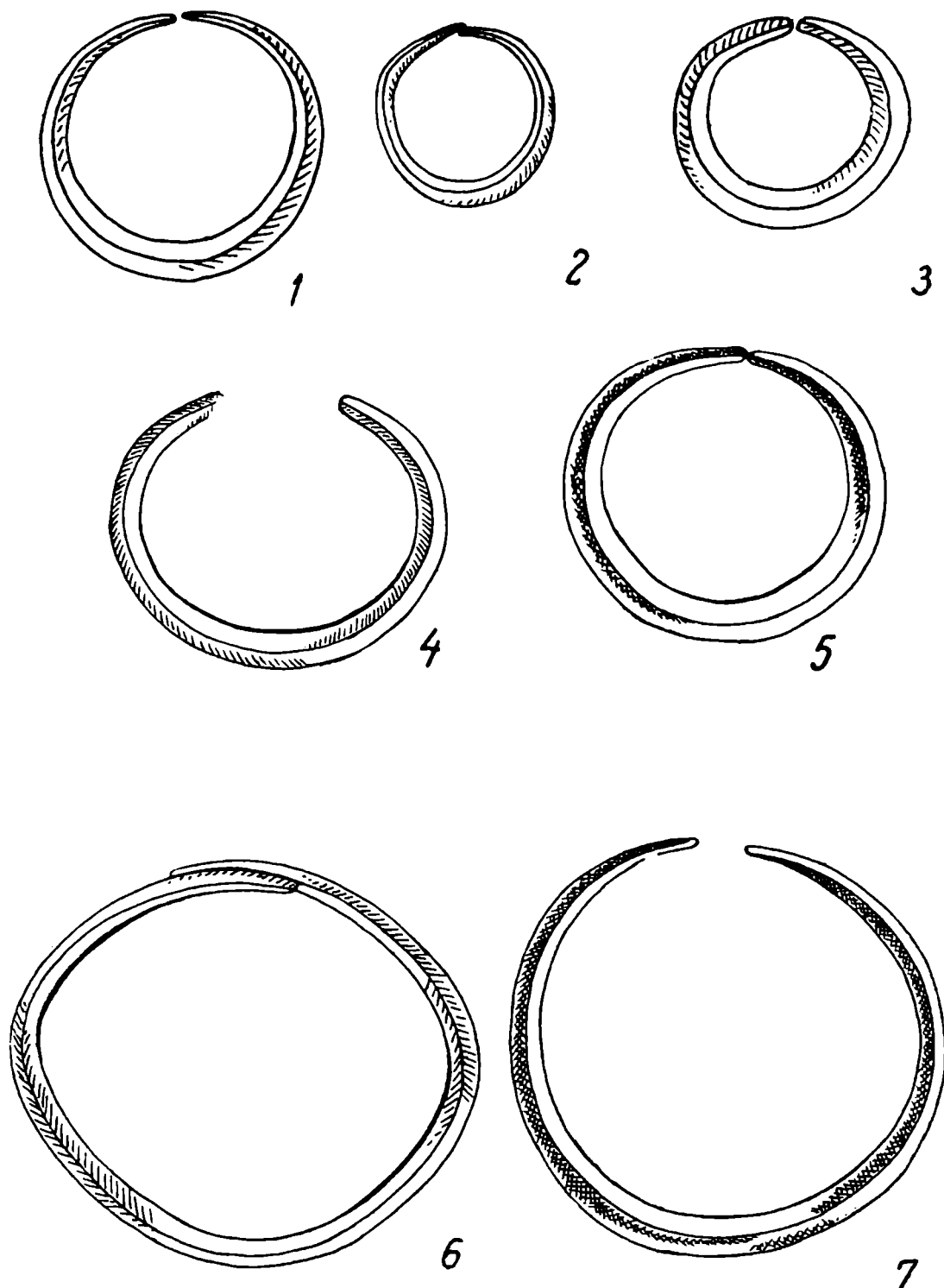
Das prähistorische Gold wurde mithilfe zweier Hauptmethoden gewonnen: a) durch Waschen des goldhaltigen Sandes der an diesem Metalle reichen Flüsse (Arieş, Ampoiul, Mureş, Strei, Lăpuş, Timiş, Caraş, Nera usw.); b) durch Ausbeutung der oberflächlichen oder in mittlerer Tiefe befindlichen Goldlager, hauptsächlich in tiefen Tälern mit Steilwänden. Die Liste der 50 siebenbürgischen Orte mit Goldlagern und -wäschereien (Abb. 1) spiegelt nur teilweise den Goldreichtum Rumäniens wider.

Die Bearbeitung des Goldschmuckes geschah zu jener Zeit hauptsächlich durch Hämmern. Giessen in zwei- oder mehrteilige Formen war nicht rentabel, da hiebei bedeutende Goldmengen durch Abschleifen der Enden und Gusslinien verloren gegangen wären. Die häufigste Art zur Gewinnung gewisser, in der Form komplizierterer oder in der Ausführung und Verzierung feinerer Stücke war der Guss in „verlorener Form“.

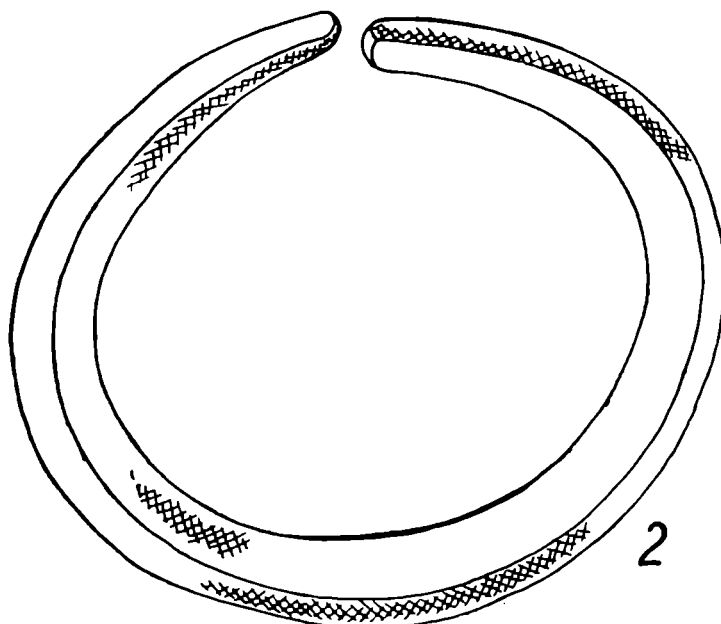
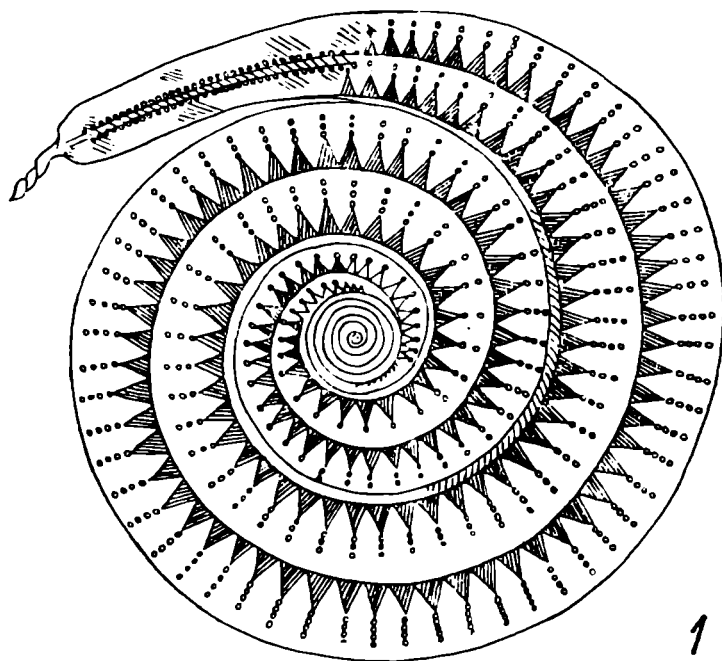
Im weiteren zeigt und erörtert der Verfasser verschiedene typologisch und chronologisch gesonderte Typen der Gegenstände, die in Horten oder Einzelfunden erscheinen. Am häufigsten sind die Schmuckstücke: Armbänder und Ringe mit rhombischem Querschnitt (Taf. I 1—7 und II 2, insgesamt 85 Armbänder und 100 Ringe); gekerbte Armbänder und Ringe (Taf. III 1—7, insgesamt 26 Armbänder und 120 Ringe); Armbänder und Ringe mit rundem Querschnitt (Taf. IV 6, insgesamt 9 Armbänder und 6 Ringe); Armbänder und Ringe von nicht bestimmbarer Typ (11 Armbänder und 138 Ringe); gedrehte Armbänder und Ringe (Taf. IV 1—4, insgesamt 3 Armbänder und 3 Ringe); Armbänder mit zwei oder vier Spiralen an den Enden (Taf. IV 4—8, Taf. V 1—4 und VI 1—3, im Ganzen 22 Stück); Armspiralen und Spiralaringe aus Golddraht (Taf. VII 1, 2, 4, insgesamt 9 Armbänder und 4 Ringe); Armbänder aus Goldblech (Taf. VII 3, zusammen 8 Stück); halbmondförmige Anhänger (Taf. VIII 5, insgesamt 5 Stück); Spiralscheiben (Taf. II 1, zusammen 12 Exemplare); Spiralen (im ganzen 28 Stück); Golddraht (Taf. VII 6, zusammen 43 Stück); Phaleren (28 Exemplare); Saltaleoni (15 Stück); Platten (Taf. VII 6, im ganzen 8 Stück); Schläfenringe (Taf. VIII 2—4, zusammen 61 Stück); Perlen (Taf. VIII 1, insgesamt 2369 Stück); Goldbarren (total 67); unbestimmbare Gegenstände (6).

Von den 30 siebenbürgischen, in BD—HA datierbaren Goldschätzen wurden nur einige zur Gänze erworben (Sacoşu, Căuaş IV, Hodiş). Die Mehrzahl (wovon manche mehrere Kilogramm wogen, Sarasău, Maramureş) wurden nur teilweise von verschiedenen Museen des In- und Auslandes erstanden oder gelangten in Privatsammlungen, wurden also verstreut. Daher kommt es, dass die meisten Horte nur in der Fachliteratur erwähnt, aber nicht zur Gänze veröffentlicht sind. Dieser Umstand erschwert die Aufstellung einer genauen Statistik und die Aussicht auf einen Gesamtüberblick über die Goldmetallurgie in einem gewissen Zeitraum. Aus diesem Grunde meint der Verfasser, sein Versuch, die hauptsächlichsten Funde und Typen von Goldgegenständen zu analysieren, die ins BD und HA datiert werden können, sei vorläufig noch unzulänglich und unvollständig; die Lücken und möglichen Fehler können erst ausgefüllt, bzw. verbessert werden, wenn einmal das gesamte Material zur Gänze und systematisch veröffentlicht werden wird. Doch glaubt er, dass aufgrund der Tatsache, dass die Mehrzahl der Typen aus den Goldschätzen und Einzelfunden auch in den Bronzehorten erscheinen, die vorgeschlagene chronologische Einweisung, demnach die Gleichzeitigkeit der Bronze- und Goldhorte, glaubhaft sein kann. Ebenso ist es möglich, dass auch für die Gold- oder Bronzehorte, deren Hauptteil erworben wurde, die Feststellung der Numismatiker gilt, dass nämlich ein Münzhort, dessen Hauptteil sichergestellt werden konnte, annähernd die Dauer der Horting, wie auch das Datum seiner Vergrabung widerspiegelt.

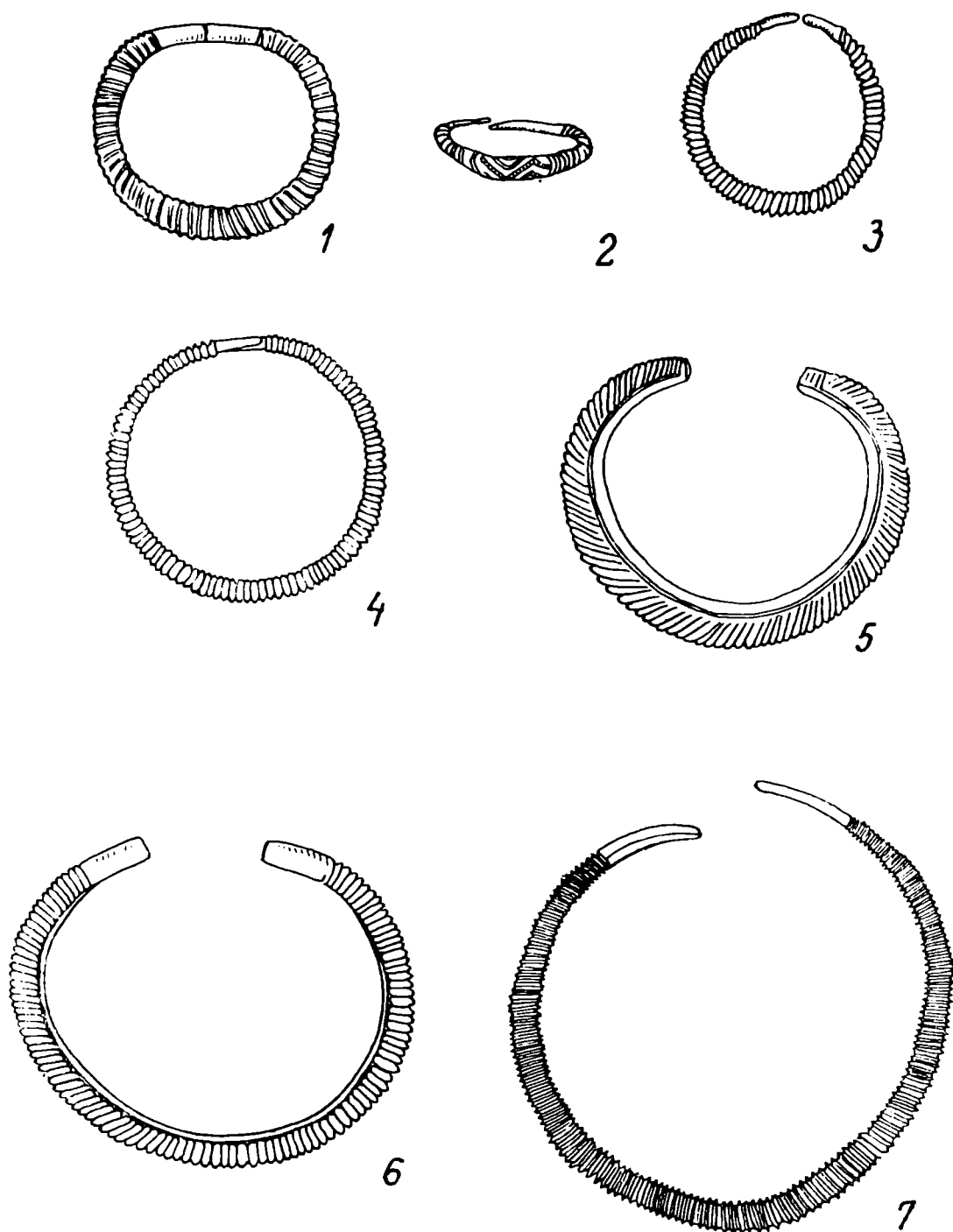
Neben dem Reichtum und der Vielfalt der Typen, sowie dem bemerkenswerten Kunstverständnis, mit dem die thrakischen Goldschmiede in den lokalen Werkstätten es verstanden, Goldschmuck herzustellen, muss auch die Tatsache hervorgehoben werden, dass viele aus siebenbürgischem Gold angefertigte Gegenstände über weite europäische Gebiete verbreitet wurden, ja sogar bis nach Dänemark gelangten, wodurch gleichzeitig die Expansion und Intensität der Handelsbeziehungen jener Zeit (13.—11. Jh. v.u.Z.) beleuchtet wird.

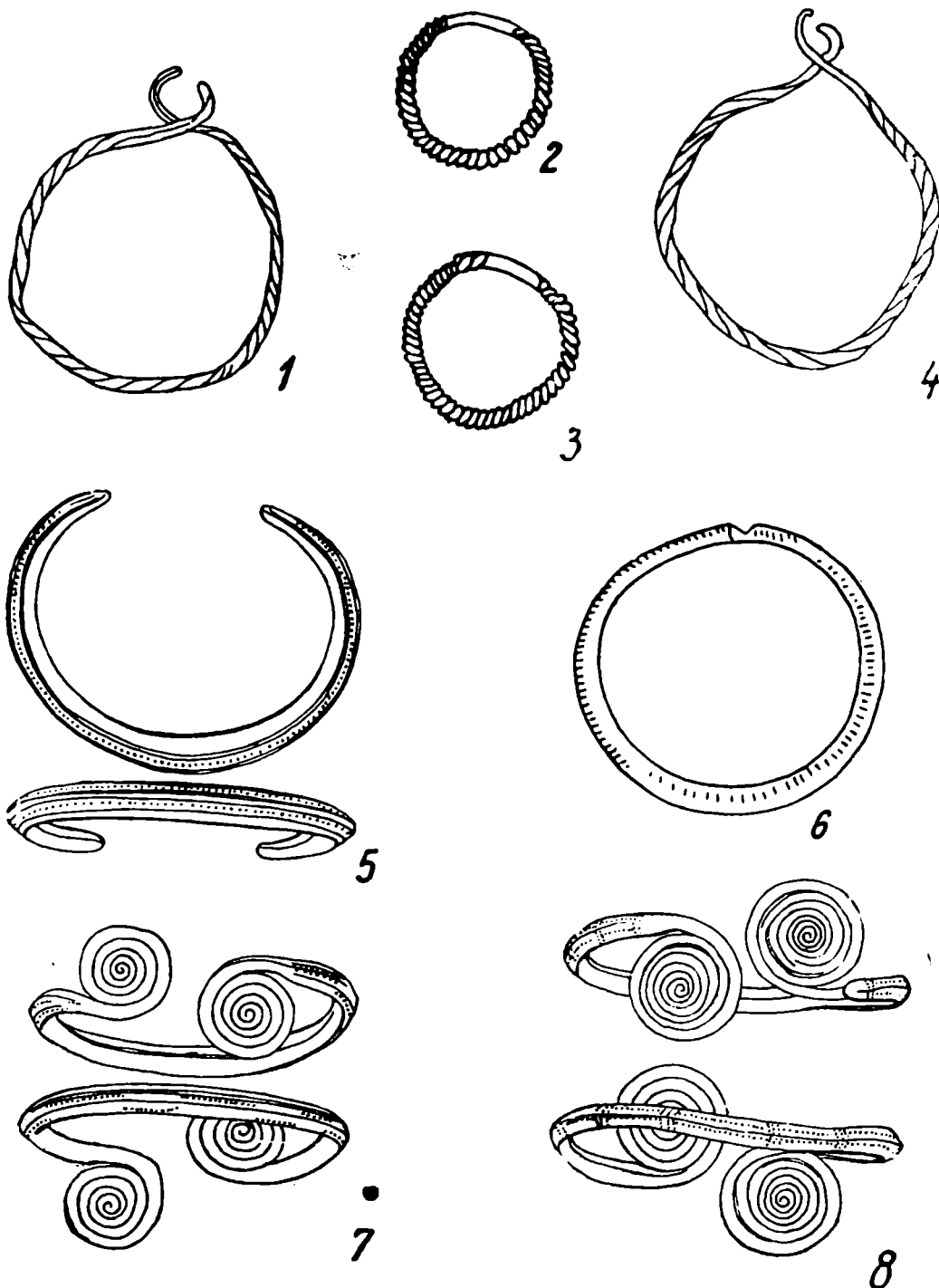
Pl. I. Sarasău, 1; Oradea, 2, 4; Maramureș, 3, 5; Șmig, 6; Meseșeni, 7.

Pl. II. Sarasău, 1; Căuaș, 2.

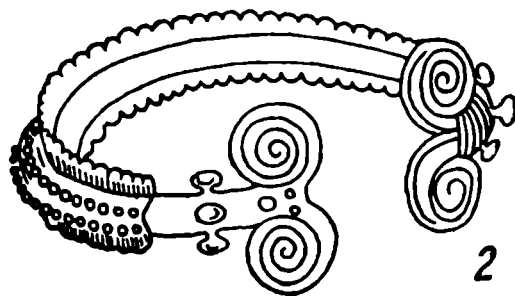
Pl. III. Sarasău, 1; Brăduț, 2; Bătarci, 3; Maramureș, 4; Recaş, 5; Şona, 6; Meseşeni, 7.

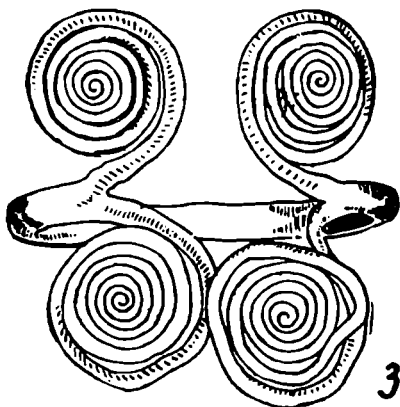
Pl. IV. Dalci, 1, 4; Şmig, 2, 3; Firiteaz, 5, 7, 8; Maramureş, 6.

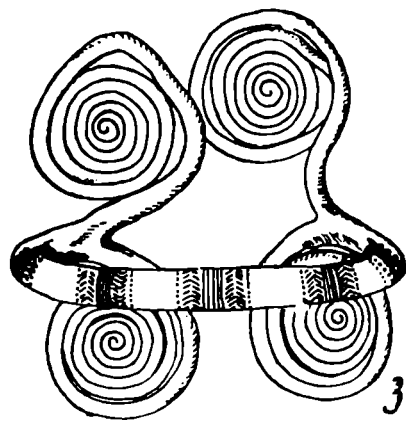
1

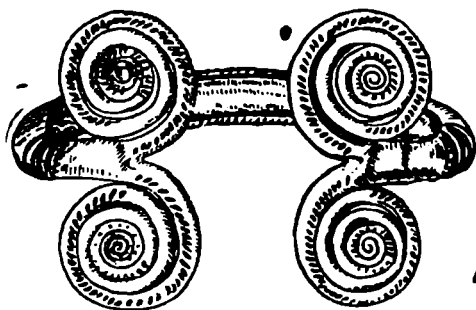
2

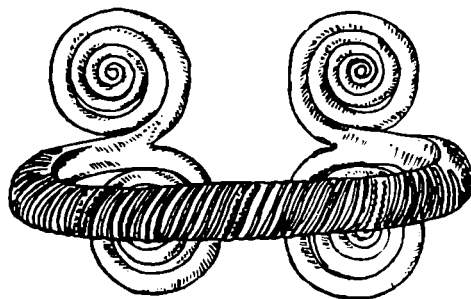
3

3a

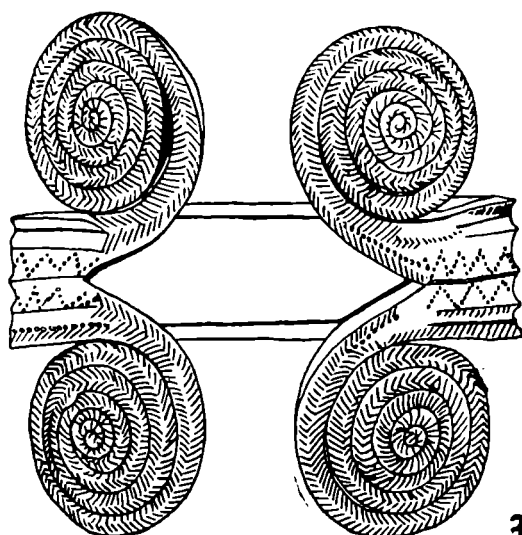
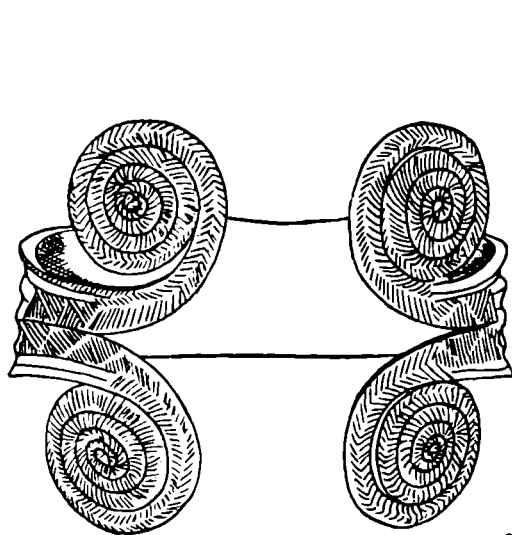
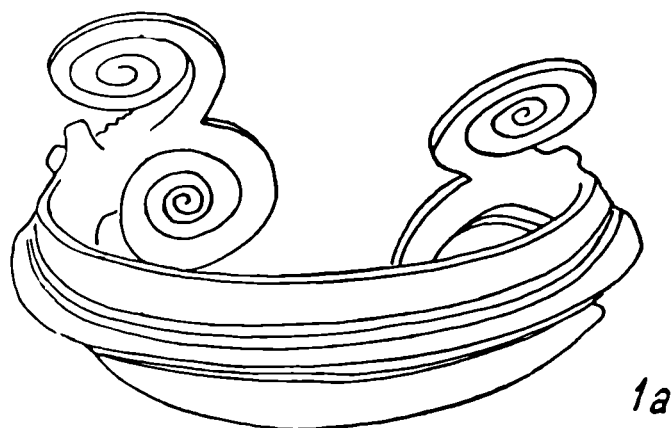
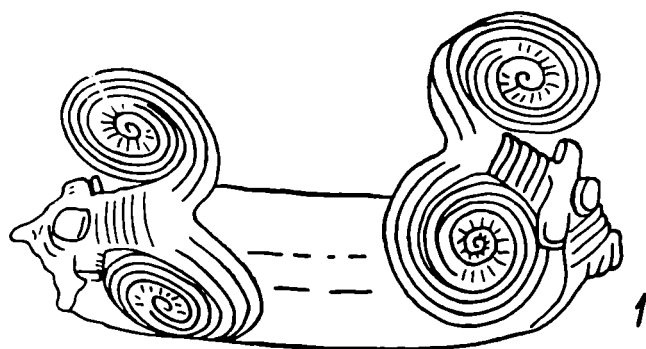

4

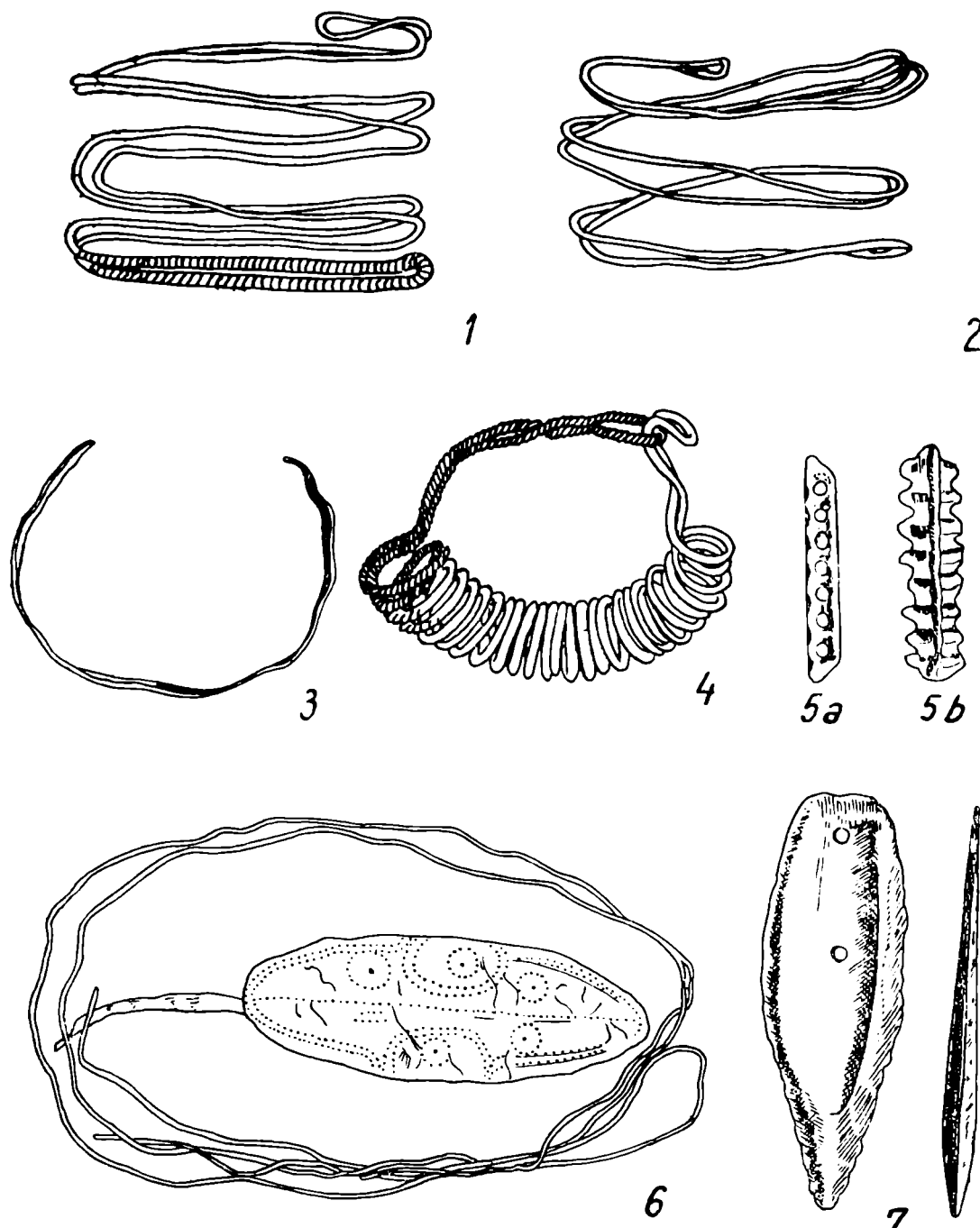

4a

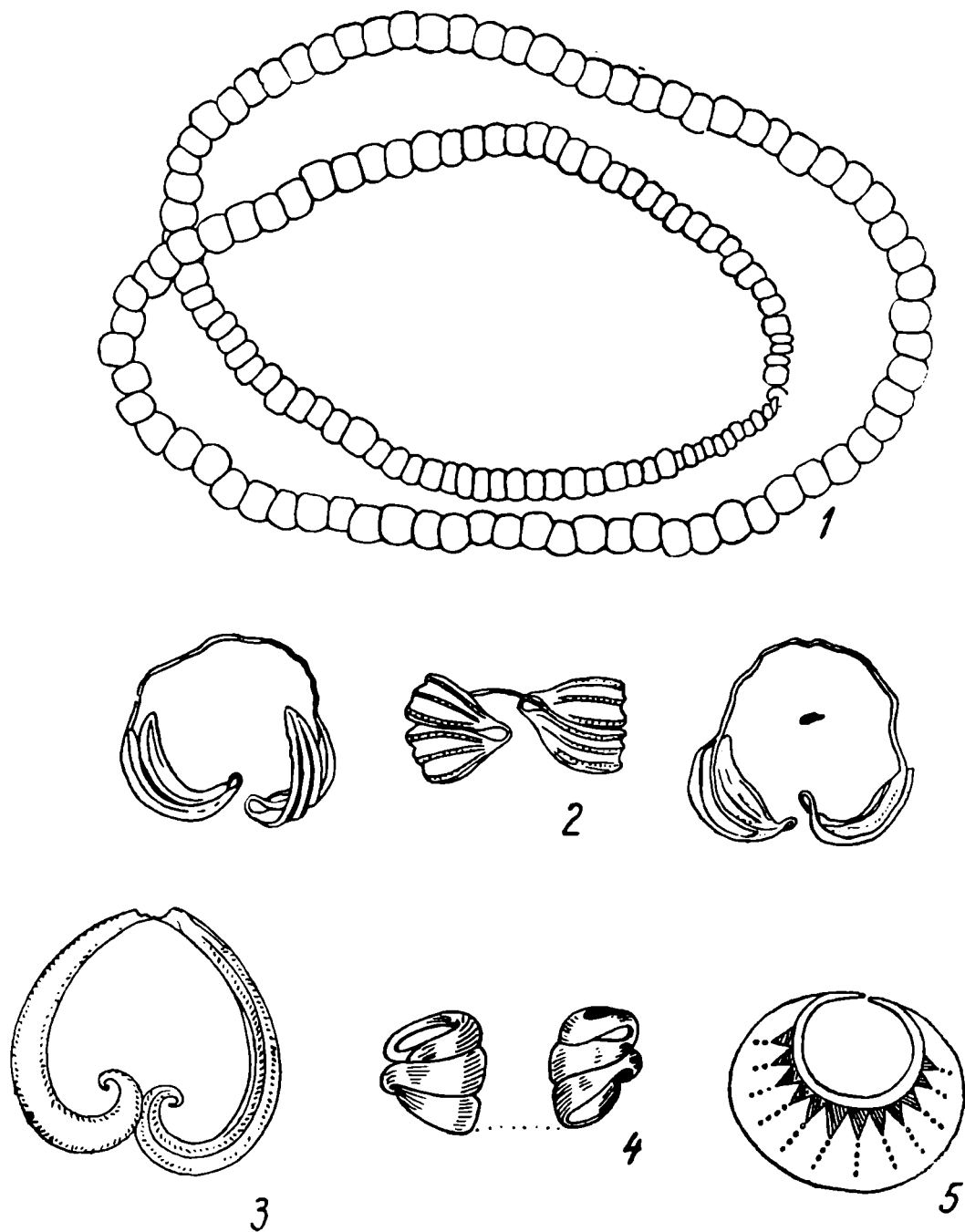
Pl. V. Săcuieni, 1; Aciș, 2; Firiteaz, 3, 4.

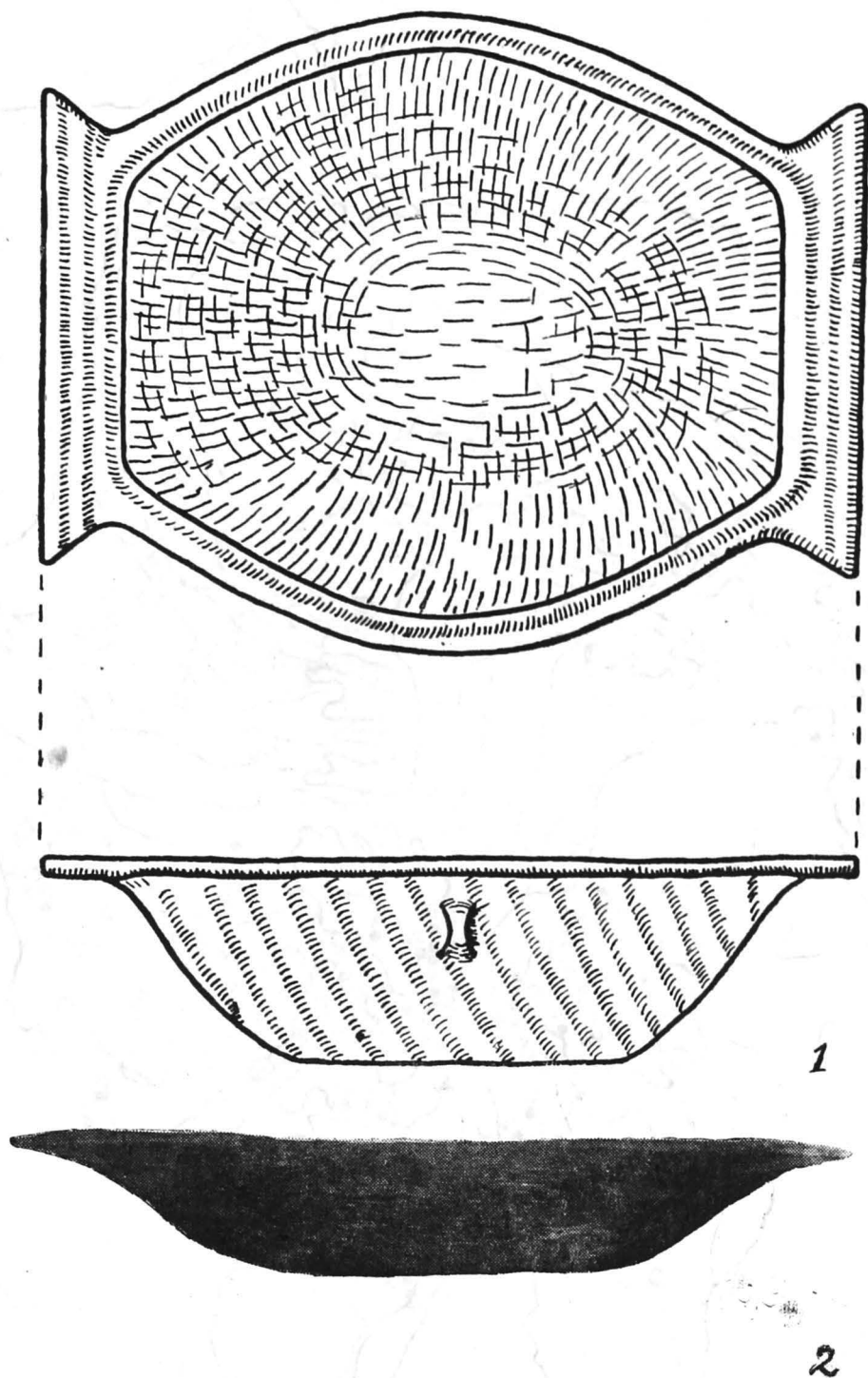
Pl. VI. Pericei, 1; Oradea, 2. 3.

Pl. VII. Căraui, 1, 2, 6; Firiteaz, 3; Transilvania, 4; Tornyosnémeti, 5 a-b; „Ungaria”, 7.

Pl. VIII. Șmig, 1; Șarmășag, 2; Văleni, 3; Morești, 4; Sarasău, 5.

Pl. IX. 1, Lăpuș, necropola tumulară (T. 10), „covată” din lut; 2, covată din lemn pentru spălat aurul, sec. XVIII–XIX (Muz. Baia Mare).

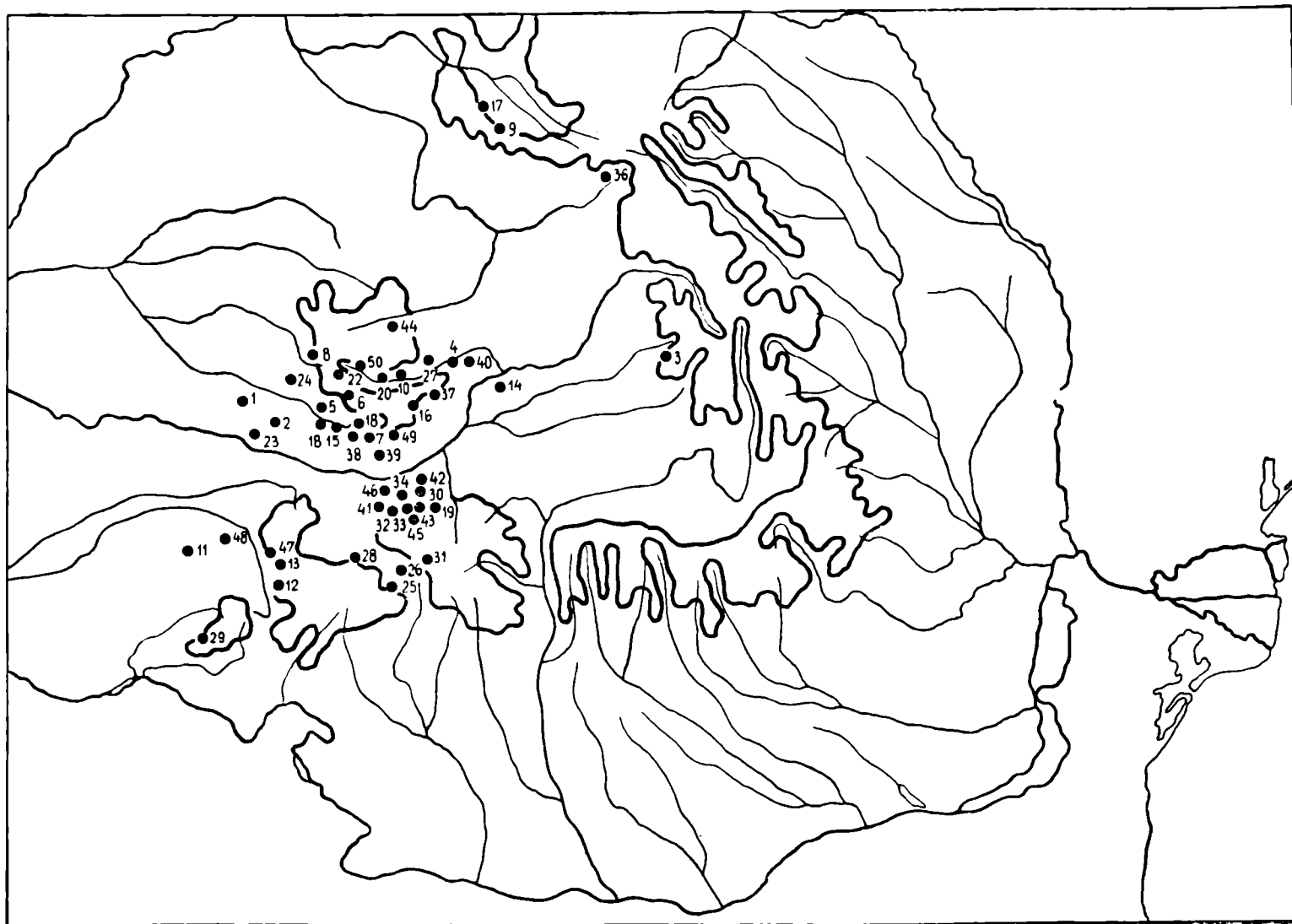

Fig. 1. Spălătorii de aur din Transilvania.

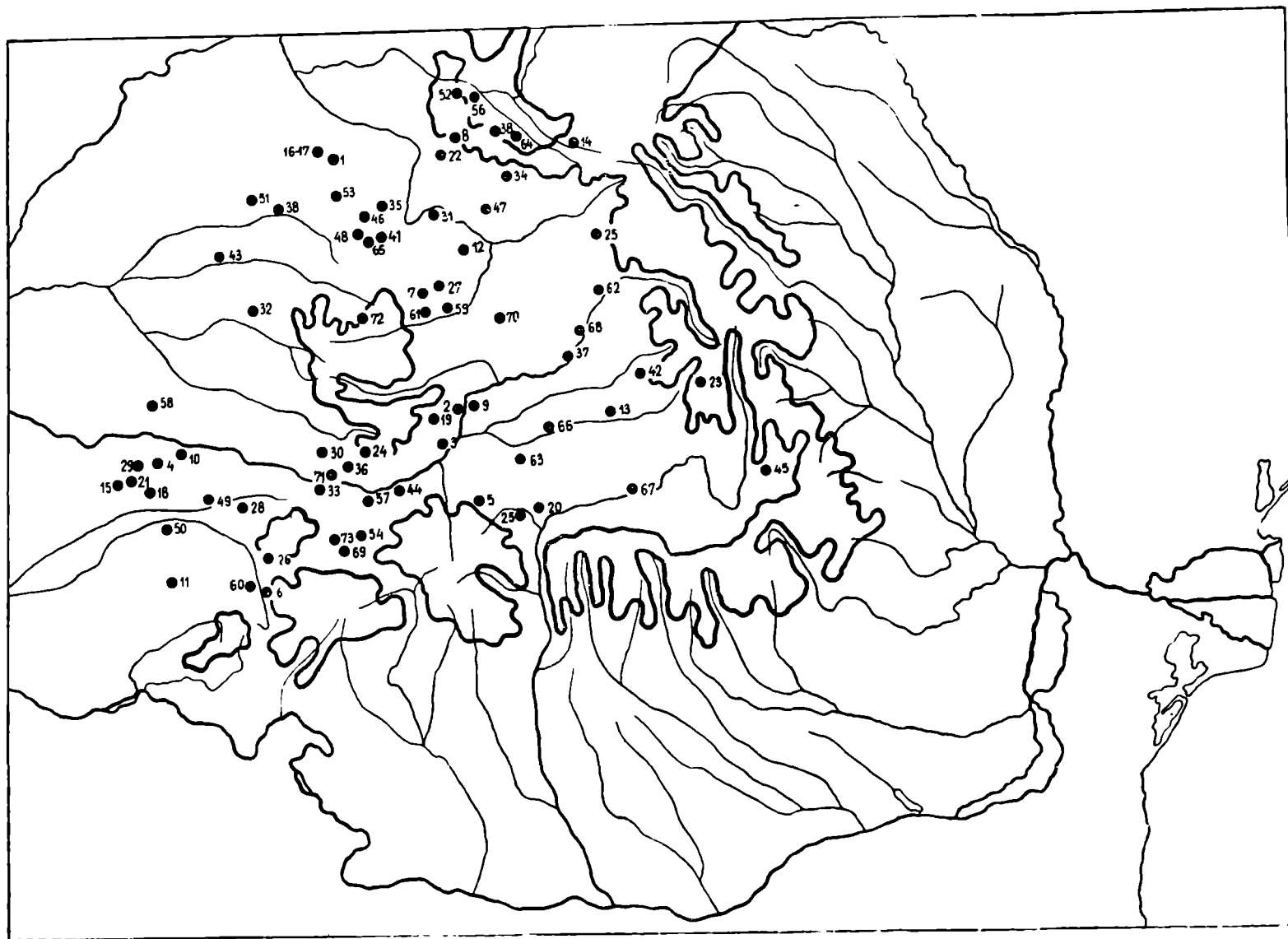

Fig. 2. Tezaure și descoperiri izolate din aur (BD-HA₁).

DAS SKYTHISCHE GRÄBERFELD VON BLAJ

Die Beziehungen von Grabbeigaben und -bräuchen zu den skythischen Gräberfeldern des nördlichen Schwarzmeergebiets

In den Jahren 1968—1969 wurden in Blaj neue skythische Gräber entdeckt. Das hiebei ans Licht gebrachte Fundmaterial ermöglicht eine genauere Untersuchung der Beziehungen zwischen der siebenbürgisch skythischen Gruppe und den skythischen Gräberfeldern nördlich des Schwarzen Meeres. Es wird mit einer kurzgefassten Darstellung der Funde aus Blaj begonnen, hierauf wird der Grabritus, die Typologie der Beigaben usw. erörtert und die in Siebenbürgen gemachten Feststellungen mit denjenigen aus den Gräberfeldern nördlich des Schwarzen Meeres verglichen.

Um 1876—1880 wurde beim Bau der Eisenbahnlinie Teiuş-Sighişoara, in Blaj ein skythisches Gräberfeld entdeckt. Zum ersten Mal wird das Fundmaterial im Bericht des Siebenbürgischen Museums für 1908 erwähnt; darin ist von einer Schale „desselben Typs wie die aus dem Mureschtal“ und einem Bronzering die Rede (Taf. X, 3, 1)¹. Weiters erwähnt M. Roska² des öfteren die Existenz einer anlässlich des Baues der Bahnlinie entdeckten, noch unveröffentlichten skythischen Nekropole und des dabei sichergestellten Materials. Es gibt aber keine Auskünfte, die eine Ortsbestimmung des erwähnten Gräberfeldes ermöglichen. Nach mehr als sechs Jahrzehnten wurde 1938 ein Terrain auf der im Norden der Stadt gelegenen Hula-Anhöhe eingeebnet und nivelliert. Dabei wurden in der „Aleea Viitorului“ genannten, Strasse weitere skythische Gräber entdeckt. Bei Veröffentlichung des sichergestellten Materials aus vier Gräbern nimmt M. Moga an, dass die Zahl der zerstörten Gräber höchstwahrscheinlich grösser war³. Im J. 1959 wurde anlässlich von Arbeiten in der Aleea Viitorului 12 ein antiker Grabbau aus Holz und Stein zerstört, der mehrere Skelette enthielt⁴. Im Garten desselben Anwesens wurde 1968 ein Gefäss in Bruchstücken gefunden (Taf. XI, 3). Andere zwei Gefässe (Taf. XI, 1—2) wurden im Oktober 1964 im benachbarten Garten, str. Lucernei 7, beim Umgraben entdeckt⁵.

¹ B. Pósta, in *Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve*, 1908 (Budapest, 1909) S. 42.

² Literaturnachweis in *ErdRep*, S. 31—32, Nr. 13. V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, S. 355—356, 382, 425, 683, 763, Abb. 291—2 und Taf. XXIII, 1. Vgl. auch M. Moga, in *Apulum*, I, 1939—42, S. 73, Anm. 4.

³ In *Apulum*, I, 1939—42, S. 72 ff. und Anm. 1—2.

⁴ Informationen Prof. N. Dicescu, Blaj, Aleea Viitorului 10. Siehe auch *ActaMN*, VII, 1970, S. 60.

⁵ Die von Prof. I. Man sichergestellten Gefässe befinden sich im Museum der Stadt Blaj.

Alle drei Gefäße gehören Typen an, die in Skythengräbern üblich sind. An verschiedenen Orten gefunden, stammen sie wahrscheinlich aus drei zerstörten Gräbern. Im Garten des Anwesens Alea Viitorului 10⁶ wurden bei häuslichen Arbeiten sieben weitere skythische Gräber entdeckt, davon fünf im März 1968 und zwei im März 1969. Durch Fürsorge und auf Veranlassung der Professoren Ioan Man und N. Dicescu erfolgte die Aufdeckung der Gräber unter zufriedenstellenden Bedingungen. Die Mehrzahl der „in situ“ gefundenen Gegenstände, sowie die Aufzeichnungen der Finder gestatteten eingehende Beobachtungen über die Lage der Gräber, die Lage und Richtung der Skelette und die Anordnung der Beigaben (Taf. I–IV).

Bei Zusammenfassung des Obigen ergibt sich, dass in einer südlich der str. Lucernei (siehe Taf. I) gelegenen Zone, durch mehrfache Entdeckungen das Vorhandensein eines skythischen Gräberfeldes bewiesen ist. Leider konnten nur elf Gräber (vier von den im J. 1938 entdeckten und die letzten sieben aus den Jahren 1968–1969) gerettet werden; doch eignen sie sich zu einer vollständigen Untersuchung. Es wurden unserer Schätzung nach mindestens sechs (es werden dabei auch die Beobachtungen von M. Moga, siehe Anm. 6, berücksichtigt) andere Gräber vollkommen zerstört, wie auch die vom Eisenbahnbau im vorigen Jahrhundert betroffenen Grabstätten. Wenn die erste Gräbergruppe (aus den Jahren 1876–1880) in dem am Fuss der Hula-Anhöhe gelegenen Abschnitt der Eisenbahn lag, kann man annehmen, dass sie — ebenso wie die späteren Entdeckungen — einem einzigen, ausgedehnten Gräberfeld angehörten, da die Entfernung bis zu der in Alea Viitorului gefundenen Gruppe von Gräbern etwa 180–200 m beträgt. Dennoch ist das Bestehen von zwei Gräbergruppen oder von zwei getrennten Gräberfeldern nicht auszuschliessen.

Beschreibung der Gräber⁷

Grab Nr. 1. Skelettgrab. Tiefe 0,30 m von der heutigen Oberfläche. Umriss und Richtung der Grube unbestimmt. Vom Skelett ist nur der Schädel und ein Teil der langen Knochen eines Kindes von 8–10 Jahren (nach den Beigaben wahrscheinlich ein Mädchen) erhalten. Es war mit dem Kopf nach Osten (7° Abweichung nach Norden; Taf. I) auf der rechten Seite, mit ausgezogenen Beinen gelagert (Taf. II, a).

Beigaben. Schüssel (Taf. V, 9) mit eingezogenem Rand, zwei Knubben und schrägen Riefen an der Aussenseite des Randes. Sandiger Ton, braunrötlich mit schwärzlichen Stellen. Lag 22 cm links vom Schädel. Birnenförmiges Gefäß (Taf. V, 8) mit zwei Knubben. Sandiger Ton, mit-

⁶ Hier erwähnt M.¹ Moga (*a.a.O.*, S. 73, Anm. 2), dass 1938 „Gefäße und Knochen (wahrscheinlich aus mehreren Gräbern) auftauchten“.

⁷ Folgende Erklärungen scheinen notwendig: im Situationsplan (Taf. I) bezeichnet der Kreis die Lage des Schädels, also die Ausrichtung des Skeletts; in den Tafeln werden, mit Ausnahme der Gefäße, die im Masstab 1:4 wiedergegeben sind, die übrigen Beigaben 1:1 dargestellt.

tlarer Brand, braungraue Farbe. Befand sich neben der Schüssel bei der Wirbelsäule (siehe Taf. II, a). Bruchstückhafter Schläfenring mit kegelförmigen Enden, aus 1,4 mm dickem Bronzedraht; Dm = 4,2 cm (Taf. V, 1). Wurde nach Aufhebung des Schädels unter dem Kiefer gefunden. Unter und um den Kiefer befanden sich kleine Perlen aus Kaolinton (mit dem Dm von 2,5–4 mm; Taf. V, 4), von denen 14 Stück sichergestellt wurden, eine kleine Bernsteinperle (Länge = 2 cm; Taf. V, 6) und eine röhrenförmige kleine Bronzeperle (Länge = 7 mm; Taf. V, 5). Zwischen den Becken- und Oberschenkelknochen fand man einen stark verrosteten fragmentarischen Eisenring (Dm = 5,2 cm; Taf. V, 2), in dessen Mitte sich drei durchlochte Kaurimuscheln (*Cypraea moneta*) befanden (Taf. V, 7). Aus diesem Grab, doch in unbestimmter Lage stammt noch das Bruchstück eines eisernen Gegenstandes (Taf. V, 3) und einige Kalk- (Kreide-) Körner. In der Schüssel und neben ihr befanden sich Schafsknochen (Teile des Beckens, zwei Schienbeine, Teil des Oberschenkelknochens und Rippen; Taf. II, a)⁸, die von der ins Grab gelegten Beigabe von Fleisch herrühren.

Grab. Nr. 2. Skelettgrab. Tiefe 0,70 m. Umriss des Grabes unbestimmt. Das Skelett, verhältnismässig gut erhalten, wurde bei der Aufdeckung im oberen Teil verschoben. Es war in ausgestreckter Rückenlage, Kopf nach Osten (4° Abweichung nach Süden; Taf. I), leicht nach rechts geneigt, gelagert. Nach Inventar und Skelett war es das Grab einer erwachsenen Frau (Taf. II, b).

Beigaben. Kleines doppelkegelstumpfförmiges Gefäss (Taf. VII, 1) mit drei Knubben. Sandiger Ton, mittlerer Brand, rötlichbraune Farbe. Befand sich links vom Schädel. Grosses doppelkegelstumpfförmiges Gefäss (Taf. VI, 5) mit vier spitzzulaufenden, aus der Schulter des Gefässes gezogenen Knubben. Sandiger Ton, mittlerer Brand, schwärzlichbraune Farbe. Befand sich 60 cm links vom Becken. Zwei bronzene Schläfenringe mit kegelförmigen Enden, gefunden an der Schädelbasis (Dm = 5,2 cm; Taf. VI, 1–2). Krummes Eisenmesserchen (Länge = 8 cm; Taf. VI, 3), 15 cm vom linken Oberarm entfernt, neben den Tierknochen. Links vom Schädel befand sich ein kegelstumpfförmiger Spinnwirtel (Taf. VII, 2) und eine Nadel aus Bein mit Riefen, 19 cm Länge (Taf. VI, 4). Um den Kiefer lagen kleine Kaolinperlen, wie die aus Grab 1, von denen 11 Stück sichergestellt wurden (Taf. VII, 3). Links vom Brustkorb, zwischen dem Skelett und dem grossen Gefäss, befanden sich Knochen von der Fleischbeigabe (Oberschenkel- und Schienbein, Bruchstücke vom Becken und Rückenwirbel vom Rind, Sprung- und Oberschenkelbein vom Schaf; Taf. II, b). In der Erde, beim Kopf, bemerkte man Kalkkörner und Kohlespuren.

Grab. Nr. 3. Skelettgrab. Tiefe 0,30 m. Umriss der Grube unbestimmt. Das Skelett fast völlig zerfallen. Schädel ohne Kiefer vorgefunden. Die Reste des Skeletts und die Beobachtungen der Finder weisen auf eine Ausrichtung Ost — West hin (wahrscheinlich Abweichung 12° nach Norden). Das Grab gehört vermutlich einem erwachsenen Mann, falls die Beobachtung auch hier zutrifft, dass die Männer meist einen einzigen Schläfenring trugen⁹.

Beigaben. Schüssel mit eingezogenem Rand (Taf. VII, 5) mit schrägen Riefen an der Aussenseite des Randes. Sandiger Ton, guter Brand, schwärzlich-braune Farbe mit Metallglanz. Befand sich 10 cm links vom Schädel. Gefässbruchstück mit einem einzigen erhaltenen Henkel (Taf. VII, 7). Sandiger Ton, schwacher Brand, schwärzlichbraune Farbe. Befand sich neben

⁸ Die Bestimmung des von den Fleischbeigaben stammenden osteologischen Materials ist Universitätsdozent Traian Ceuca von der Katheder für Zoologie der Universität Babeş-Bolyai in Cluj zu verdanken.

⁹ Siehe *ActaMN*, VII, 1970, S. 42, Anm. 10.

der Schüssel, 30 cm vom Schädel entfernt. Schläfenring aus Bronze mit kegelförmigen Enden, links an der Schädelbasis gefunden (Dm = 4,6 cm; Taf. VII, 6). Bruchstück eines Bronzearmreifs (?) in unbestimmter Lage (Taf. VII, 4). In und neben der Schüssel befanden sich Schafsknochen von der Fleischspende (zwei Schienbeine, Oberschenkelbein und Rippenfragmente; Taf. II, c und II, a).

Grab Nr. 4. Skelettgrab. Tiefe 0,35 m. Umriss der Grube nicht bestimmbar. Schlecht erhaltenes Skelett mit nach Osten gewendetem Kopf (10° Abweichung nach Norden; Taf. I), in leicht gekrümmter Rückenlage, der Schädel über das linke Oberarmbein geneigt. Die Zartheit der Knochen, das vollständige Gebiss und die Beigaben deuten darauf hin, dass es das Grab einer jungen Frau von kleinem Wuchs ist (Taf. III, b).

Beigaben. Bruchstück eines doppelkegelstumpfförmigen Gefässes mit zwei Knubben (Taf. VII, 8). Sandiger Ton, mässiger Brand, braune Farbe. Links vom Skelett, 20 cm vom Becken entfernt. Kaurimuschel (Taf. VII, 9) neben dem rechten Oberschenkelbein. Links vom Schädel, neben dem Gefäss, befanden sich ein Oberschenkel- und ein Schienbein sowie Beckenfragmente eines Schafes (Taf. III, b).

Grab Nr. 5. Die einzigen Hinweise für das Vorhandensein eines Grabes sind einige Bruchstücke der Schädeldecke eines Kindes, in der Tiefe von etwa 0,35 cm (Taf. IV, a). Man fand keine Beigaben.

Grab Nr. 6. Skelettgrab. Tiefe 0,30 m. Das stark beschädigte Skelett war durch die früheren Arbeiten zerstört. Nach Angaben der Finder war es in Rückenlage mit dem Schädel nach Westen. In der Gegend des Brustkorbs war die Erde mit Kohle durchsetzt.

Beigaben. Kleines doppelkegelstumpfförmiges Gefäss (Taf. VIII, 1), sandiger Ton, guter Brand, braun-schwärzliche Farbe. Schüssel mit eingezogenem Rand und vier Knubben (Taf. VIII, 2). Ton, Brand und Farbe wie beim doppelkegelstumpfförmigen Gefäss. Beide Gefässe lagen links vom Skelett, zwischen Becken und Knien.

Grab Nr. 7. Skelettgrab. Tiefe 1,05 m. Annähernd ovale Grube, breiter am Ostende. Das recht gut erhaltene Skelett lag ausgestreckt am Rücken, mit dem Schädel nach Westen, leicht über den linken Oberarm geneigt. Nach Skelett und Inventar ist es das Grab einer erwachsenen Frau (Taf. I und IV, b).

Beigaben. Kleines doppelkegelstumpfförmiges Gefäss mit vier Knubben (Taf. VIII, 4). Sandiger Ton, guter Brand, rötlich-braune Farbe. Entfernung vom linken Oberschenkelbein 9 cm. Grosses, doppelkegelstumpfförmiges Gefäss (Taf. VIII, 3) mit vier abgeflachten Vorsprüngen unter dem grössten Durchmesser und vier symmetrisch über dem grössten Durchmesser angeordneten zylindrischen Knubben. Sandiger Ton, mittlerer Brand, schwarze Farbe. In einer Entfernung von 48 cm vom Schienbein des rechten Fusses. Zwei bronzene Schläfenringe mit kegelförmigen Enden (Dm = 5,2 cm; Taf. IX, 1–2). Sie lagen in der Ohrengegend. Unter und um den Kiefer fand man 27 kleine Kaolinperlen (Taf. VIII, 5). Kleeblattförmige Goldplättchen von 20 mm Dm mit halbkugeligen gestanzten Verzierungen wurden auf dem rechten Humerus gefunden (Taf. IX, 3–5, 7–9). Dabei lag auch ein fast rechteckiges Goldplättchen (17,5 × 37 mm), mit Dreieckverzierungen und kleinen runden Buckeln, in derselben Technik (Taf. IX, 6). Neben dem rechten Fuss befand sich je ein Schienbein von Schaf und Rind, Reste der Fleischbeigabe. In der Beckengend bemerkte man einige Kreidekörner.

Einzelfunde. In diese Kategorie schliessen wir die oben erwähnten drei Gefässe ein, die 1964 und 1968 im Gebiet des Gräberfeldes entdeckt wurden und — nach unserer Vermutung — aus drei zerstörten Gräbern stammen. Doppelkegelstumpfförmiges Gefäss ohne Knubben (Taf.

XI, 1). Sandiger Ton, mittelmässiger Brand, rötlichbraune Farbe. Kleines doppelkegelstumpfförmiges Gefäss mit vier Knubben (Taf. XI, 2). Sandiger Ton, guter Brand, rötliche Farbe. Gefässfragment (Taf. XI, 3), sandiger Ton, schwacher Brand, braungraue Farbe.

Die Merkmale des Gräberfeldes von Blaj

Die 1938 sowie auch später gemachten Entdeckungen bewelsen das Vorhandensein eines skythischen Gräberfeldes, das auf einem Teil des Gipfels und dem Südhang der Hula-Anhöhe gelegen ist¹⁰. Es gibt keinerlei Hinweis oder Beleg für das Vorkommen von Hügelgräbern in dieser Gegend, die vielleicht durch die Nivellierungsarbeiten des Jahres 1938 beschädigt oder zerstört worden wären. Daher nehmen wir an, dass auch die Gräber von Blaj (wie übrigens fast alle skythischen Bestattungen in Siebenbürgen) Flachgräber waren. Der Abstand zwischen den Gräbern ist verschieden (Taf. 1). Es scheint, dass die sieben Gräber in zwei Gruppen angeordnet sind. Die erste Gruppe würde die Gräber 1—4 umfassen, die (mit den erwähnten Abweichungen) in der allgemeinen Ost — West-Richtung liegen, die zweite aber die Gräber 5, 7, vielleicht auch 6, wovon die beiden letzteren — obzwar in grosser Entfernung voneinander — die gleiche Orientierung haben. Die Annahme, dass die Gräbergruppen „vielleicht von Familienbegräbnissen herrühren“¹¹, erscheint logisch und durchaus möglich¹².

Zwei Bemerkungen bezüglich der Grabgruben. Es wurde festgestellt, dass im allgemeinen die Skythen in Siebenbürgen nicht in grosser Tiefe bestatteten. In der Nekropole von Blaj kann die im Verhältnis zur jetzigen Erdoberfläche geringe Bestattungstiefe (unter 0,50 m bei fünf von sieben Gräbern) das Ergebnis von Erosion und besonders der Einebnungs- und Nivellierungsarbeiten des Jahres 1938 sein. Doch scheint es bedeutsam, dass in allen Fällen die Bestattung am Niveau der gelben Sandschicht oder in ihr erfolgte, so dass die Tiefe der Gruben eben von der Tiefe abhing, in der diese Schicht am betreffenden Ort lag. Aufschlussreich ist das Grab Nr. 7, wo die Tiefe der Grube 1,05 m betrug. Hier stellt sich die Bodenschichtung wie folgt dar: bis 0,25 m braune Pflanzenerde (moderner Humus); von 0,25 — 0,90 m gelber Lehm; von 0,90 beginnt die gelbe Sand- und Kiesschicht, in die der Leichnam gelegt wurde¹³. Mit Absicht wurde demnach in der Sand- und Kiesschicht begraben, da sie wasserdurchlässig ist und so der Verfall der Grabstätten verzögert wurde.

Charakteristisch für die skythischen Gräberfelder in Siebenbürgen¹⁴ sind die einfachen Gru-

¹⁰ Die skythischen Nekropolen Siebenbürgens sind gewöhnlich auf Abhängen, Vorgebirgen oder erhöhten Terrassen gelegen, selbst wenn die allgemeine Richtung des Platzes nicht immer Süd, Süd-Ost oder Süd-West ist. Vgl. Št. Ferenczi, in *ActaMN*, II, 1965, S. 77—78, 83; ders. in *ActaMN*, III, 1966, S. 49—50.

¹¹ Št. Ferenczi, in *ActaMN*, III, 1966, S. 50 und Anm. 28.

¹² Es lässt sich schwer sagen, in welchem Masse dieser Auslegung die übrigens unklare und doppelsinnige Bemerkung Herodots (IV, 104) über die Agathyrser in Zweifel zieht, die sich alle als Brüder ansahen (und nicht nur die mit einem gemeinsamen Ahnen!).

¹³ Dasselbe gilt für Ozd, Teiuș, Băița usw., wo die Tiefe des Grabes von der Tiefe abhängt, in der sich die Sand- und Schottersschicht befindet. Dieselbe Lage auch im Gräberfeld von Ciumbrud, wo Št. Ferenczi bemerkt, dass „die Gruben die braune Erdschicht durchdringen und in der Sandschicht haltmachen oder um wenigstens in sie eindringen“; Št. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 51—52.

¹⁴ Siehe Št. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 52—54. Die vom Verfasser angeführten Fälle machen die Aufzählung neuerer Entsprechungen überflüssig. In den skythischen Gräberfeldern nördlich des Schwarzen Meeres gibt es rechteckige (mit oder ohne abgerundete Ecken), ovale (I.I. Leapușkin, in *MIA*, 104, 1961, S. 20) und manchmal runde (P. D. Liberov, in *KS*, XXX, 1949, S. 97) Gruben.

ben von beiläufig viereckiger Form (mit abgerundeten Ecken) oder ovalem Grundriss, wie das Grab Nr. 7 von Blaj. Eine Ausnahme könnte das Grab mit Holzüberbau bilden, das 1959 zerstört wurde, wenn es tatsächlich skythisch war, wie wir anzunehmen geneigt sind. Das Vorkommen eines solchen Grabes in der Nekropole von Blaj ist zwar möglich, bleibt aber aus Mangel an konkreten Nachweisen hypothetisch. Im nördlichen Schwarzmeergebiet gibt es meist Hügelgräber, d.h. Tumuli mit Holzbauten (Grabkammern). Doch begegnen bei der Mehrzahl der skythischen Gruppen auch Gräber mit einfachen Gruben. So findet man am mittleren Dniepr, in der Gegend von Kiew, neben Hügelgräbern mit Holzbauten auch skythische Gräber in einfachen Gruben, mit ärmlichen Beigaben, die besonders für die skythische Frühzeit (wie etwa die Teasmin-Gruppe) bezeichnend sind¹⁵; doch bestehen sie auch weiterhin während der ganzen skythischen Epoche¹⁶. Gräber in einfachen Gruben findet man auch links des Dnieper in den Gruppen von der Sula und dem Psöl, häufiger aber in der Vorskla-Gruppe¹⁷ und im Norden des Kaukasus (Isti-su)¹⁸. Die Gräber mit einfachen Gruben (ohne Grabbauten) in den skythischen Nekropolen vom nördlichen Schwarzmeergebiet beweisen, dass die Skythen in Siebenbürgen nicht eine Ausnahme bilden; dies ist also kein Anlass zu anderen ethnisch-kulturellen Auslegungen oder Zuweisungen. Im übrigen zeigen die Hügelgräber von Cipău (Bez. Mureș)¹⁹ und Cimpia Turzii, dass in Siebenbürgen auch skythische Hügelgräber nicht gänzlich fehlen.

Der Grabritus

Die in Blaj entdeckten Grabstätten sind ausschliesslich Körpergräber. Bis jetzt gibt es keinen Hinweis für das Bestehen eines Brandgrabes auf dem Gebiet der Nekropole²⁰.

Die Lage der Skelette in den Gräbern ist verschieden. Drei waren in ausgestreckter Rückenlage (die Gräber 2, 6, 7), zwei mit angezogenen Beinen (die Gräber 1 und 4; da die Stellung des Skeletts von Grab 4 leicht gekrümmt war, haben wir es dieser Kategorie zugerechnet). Für die Gräber 3 und 5 ist die Lage nicht bekannt.

Die ausgestreckte Rückenlage ist in den skythischen Gräberfeldern Siebenbürgens am häufigsten. Da der Umstand wohlbekannt ist, erwähnen wir nur die Nekropole von Ciumbrud, wo alle Skelette diese Lage hatten²¹. Die ausgestreckte Rückenlage ist auch in den skythischen Gräberfeldern vom Norden des Schwarzen Meeres in der ganzen skythischen Periode vorherr-

¹⁵ P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 96 ff.

¹⁶ V. G. Petrenko, in *MIA*, 96, 1961, S. 64. Der Verfasser erwähnt, dass im 4.—3. Jh. ihre Zahl wieder wächst. Unserer Meinung nach ist dieses Ansteigen das Ergebnis der sozial-wirtschaftlichen Aufspaltung, die sich in der skythischen Gesellschaft dieser Zeit in hohem Masse bemerkbar macht.

¹⁷ I. I. Leapușkin, *ebda*.

¹⁸ O. A. Artamanova-Poltavceva, in *SA*, XIV, 1950, S. 34—35, Abb. 12 usw.

¹⁹ N. Vlăsa, in *Apulum*, IV, 1961, S. 43. Mangels systematischer Forschungen kann man nicht sagen, ob auch hölzerne Grabbauten bestehen. Die Möglichkeit kann aber nicht von vornherein ausgeschlossen werden, besonders da vor Jahren der Einsturz des „Kammers“ eines der Hügelgräber unter der Last eines Traktors, das Vorhandensein eines leeren Raums darunter vermuten lässt. Die Informationen über das skythische Hügelgrab von Cimpia Turzii verdanken wir der Freundlichkeit des Prof. Șt. Ferenczi.

²⁰ Der für die Skythen vom Norden des Schwarzen Meeres charakteristische Ritus ist die Bestattung. Dennoch gibt es Brandgräber, deren Zahl aber sehr klein ist. Siehe z. B. A. I. Meljukova, in *SA*, XXII, 1955, S. 240 ff.; V. A. Ilinskaja, Скифы днепровского лесостепного левобережья, Kiev, 1968, S. 86; P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 97.

²¹ Șt. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 54 (mit Vorbehalt bezüglich des Kindergrabes Nr. XVII).

schend²²; im Gräberfeld von Aksiutincy, aus der Gruppe vom Sula-Fluss ist sie ausschliesslich²³. Die Gräber 2 und 7 von Blaj mit Skeletten in ausgestreckter Rückenlage, aber mit leicht nach rechts geneigtem Schädel haben gleichfalls Entsprechungen nördlich des Schwarzen Meeres²⁴.

Die Lage mit angezogenen Beinen aus den Gräbern 1 und 4 war in Blaj schon seit 1938 bekannt, da ein solches Grab (Nr. 3) aufgedeckt wurde²⁵. Andere drei skythische Gräber mit dieser Stellung sind in Siebenbürgen belegt: eines in Războieni²⁶ und zwei wahrscheinlich in Gimbaş²⁷. Es soll hervorgehoben werden, dass von den vier sicheren, in Siebenbürgen entdeckten Skythengräbern, in denen die Skelette mit angezogenen Beinen lagen, drei aus der Nekropole von Blaj stammen, ein Umstand, der für die Datierung dieses Gräberfeldes nicht ohne Bedeutung ist. In Siebenbürgen war diese Lage charakteristisch für die Noua-Kultur. Bei dem heutigen Stand der Forschung aber lässt sich keine Beziehung zwischen dieser Kultur und der siebenbürgischen Skythengruppe erkennen, da ein zu grosser Zeitraum sie trennt. In der Epoche, die dem Eindringen der Skythen nach Siebenbürgen vorangeht, finden wir die Bestattung mit angezogenen Knien auf dem Gebiete Rumäniens bei der Stoicani-Gruppe in der Moldau wieder²⁸. Es ist aber wenig wahrscheinlich, dass zwischen den genannten skythischen Gräbern aus Siebenbürgen und denen der Stoicani-Gruppe eine Verbindung besteht. Die Erklärung des Ursprungs dieser Bestattungsweise in den siebenbürgischen Gräberfeldern bieten uns hingegen die ähnlichen Gräber aus den skythischen Nekropolen des nördlichen Schwarzmeergebietes. Obwohl — wie schon gesagt — dort wie auch in Siebenbürgen die vorherrschende Stellung die gestreckte Rückenlage war, sind genug skythische Gräber bekannt, aus denen hervorgeht, dass die Skythen Siebenbürgens den Brauch der Bestattung mit angezogenen Beinen vom Norden des Schwarzen Meeres bringen. Der Nachweis erscheint umso schlüssiger, als die Mehrzahl der skythischen Gräber dieser Art in den ältesten (schon im 7. Jh.v.u.Z. bestehenden) Gruppen erscheinen und besonders aus der archaischen skythischen Periode stammen. So wurden in der Teasmin-Gruppe (rechts vom Dnieper), der ältesten in der Kiewer Zone (die im 7. Jh. v.u.Z. besteht, wie die rhodisch-milesische Keramik zeigt) sieben derartige Gräber gefunden (vier davon in Seitenlage). In der Kanevka-Gruppe (deren Beginn vom Ende des 7. Jhs. v.u.Z. datiert) kennt man fünf Gräber und in der Jurovka-Gruppe ein Grab²⁹. Die Proportion derartiger Gräber, darunter auch von Kindern, ist bedeutend in der Nekropole des 6. Jhs.v.u.Z. von Isti-su (nördlich des Kaukasus)³⁰, sie fehlen aber, wie es scheint, in den Gräberfeldern der Sula-Gruppe³¹. Die Funde zeigen also, dass die Skythen vom Norden des Schwarzen Meeres (wenn auch in geringerem Masse) die Bestattung mit angezogenen Beinen kannten und anwendeten; sie begegnet hauptsächlich in den Gruppen der archaischen Periode. Im nördlichen Schwarzmeergebiet,

²² P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 97; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 86.

²³ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 24–34.

²⁴ E. V. Iakovenko in *Arheologija-Kiev*, XVIII, 1965, S. 151; E. V. Cvek, in *Arheologija-Kiev*, XXI, 1968, S. 204.

²⁵ M. Moga, *a.a.O.*, S. 77 und Abb. 4.

²⁶ I. H. Crişan, in *ActaMN*, II, 1965, S. 71–72, Abb. 22–23.

²⁷ V. Pârvan, *Getica*, S. 352. M. Roska, auf den sich V. Pârvan bezieht, erwähnt (in der betreffenden Arbeit) keine Skelette mit angezogenen Beinen in Gimbaş. Was das Grab Nr. 8 von Teiuş betrifft, kann es wegen der besonderen Stellung (in Rückenlage, aber mit eingezogenen Beinen und Armen) eventuell in diese Kategorie einbezogen werden. Siehe K. Horedt, in *Materiale*, I, 1953, S. 803; vgl. auch Şt. Ferenczi, *ebda.*

²⁸ M. Petrescu-Dîmboviţa, in *Materiale*, I, 1953, S. 157 ff.

²⁹ P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 95, 100; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 65.

³⁰ O. A. Artamonova-Poltavceva, *a.a.O.*, S. 24 ff.

³¹ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, erwähnt kein einziges Skelett mit angezogenen Knien.

wie auch in Siebenbürgen gibt es Gräber, sowohl von Erwachsenen als auch von Kindern, die sich — was die Beigaben betrifft — durch nichts von den Skelettgräbern mit gestreckter Rückenlage unterscheiden. Daher kann man sie unserer Meinung nach, nicht gewissen Einzelpersonen oder einer besonderen Gesellschaftsschicht aus der Gemeinschaft zuschreiben, welcher das Gräberfeld angehörte.

Die Ausrichtung der Skelette. Da die Ausrichtung der Skelette bereits bei Beschreibung der Gräber gegeben wurde, soll hier nur erwähnt werden, dass vier Gräber (1–4) die allgemeine Orientierung Ost-West (Kopf nach Osten) hatten, während zwei (6–7) West-Ost (Kopf nach Westen; Taf. I) orientiert waren. Unter Berücksichtigung auch der Nordwest-Südwestrichtung des 1938 entdeckten Grabes Nr. 3 — das einzige unter den älteren Funden, dessen Ausrichtung uns bekannt ist — soll bemerkt werden, dass die Nekropole von Blaj Gräber (oder Gräber-Gruppen) mit verschiedener Orientierung hat. In Siebenbürgen hatte ein Grossteil der entdeckten Gräber die Ausrichtung NW–SO (Kopf nach NW). Für die Nekropole von Ciumbrud ist diese Orientierung — mit einer einzigen Ausnahme — allgemein³². In anderen Gräberfeldern Siebenbürgens aber liegen die Gräber in ganz verschiedenen Richtungen³³. Doch ist dieser Umstand keineswegs spezifisch nur für diese Gruppe. Er gilt auch für das nördliche Schwarzmeergebiet, wo es keine skythische Nekropole mit durchaus gleichbleibender Ausrichtung der Gräber gibt. Dafür können wir genügend Beispiele anführen. Bezeichnend in diesem Sinne ist das Gräberfeld von Holodnyj-Iar (rechts vom Dnieper), wo die Gräber nach den verschiedensten Richtungen liegen³⁴. Verschieden ist die Orientierung auch in den Gräberfeldern der starken Sula — Donetz-Gruppe, sowie auch in der Vorskla-Gruppe (beide links vom Dnieper)³⁵. Für die Nekropole von Blaj soll als Entsprechung die Teasmin-Gruppe angeführt werden, wo — mit wenigen Ausnahmen — die Gräber mit dem Kopfende nach Osten oder nach Westen gerichtet waren³⁶, sowie die beiden Gräbergruppen vom Gebiet des Dorfes Makeevka, von denen die eine Gräber mit dem Kopfende nach Osten, die andere Gräber mit dem Kopfende nach Westen enthält³⁷. Es ist also offensichtlich, dass auch bezüglich der Richtung der Gräber die Lage in Siebenbürgen vollkommen mit der in den skythischen Nekropolen vom Norden des Schwarzen Meeres übereinstimmt³⁸ und dass die verschiedene Orientierung der Gräber von Blaj — weit entfernt davon, eine Ausnahme zu bilden — sich in die bekannte allgemeine Situation einfügt.

Andere Begräbnisbräuche. Während die Mehrzahl der rituellen Bräuche aus Mangel an materiellen Belegen unbekannt bleibt³⁹, gibt es dennoch einige Elemente, die immer in den systematisch untersuchten oder irgendwie von Sachkundigen beobachteten Gräbern beglaubigt sind. Sie haben magisch-rituelle Bedeutung, in direkter Beziehung zu Glauben und Totenkult; ihre

³² Št. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 51.

³³ Z. B. Teiuș (K. Horedt, *a.a.O.*, S. 800–804) und Ozd.

³⁴ V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 66; P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 98.

³⁵ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 83, siehe auch I. I. Leapuškin, *a.a.O.*, S. 20–21 (für die Gruppe Vorskla).

³⁶ P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 98. In der Kanevka-Gruppe liegen 18% mit dem Kopf nach Osten und 38% nach Westen.

³⁷ V. G. Petrenko, *ebda.* Andere Entsprechungen finden wir in der Sula-Gruppe (Ost- und Westorientierungen; V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 42, 54, 61, 83) und in Kurganen vom Donetz (Ost und West; B.A. Šramko, Древности северского Дона, Charkov, 1962, S. 170).

³⁸ Vgl. Št. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 65.

³⁹ Im allgemeinen beschränken sich unsere Kenntnisse diesbezüglich auf die Angaben Herodots (IV, 71–73).

Erklärung (selbst durch etwaige ethnographische Entsprechungen) in ihrem tiefsten Sinn entgeht uns aber. Wir denken hier an die Realgarkörner (Arsensulfat), an den roten Ocker (Ton mit Eisenoxyden und manchmal Mangan), an Kreide, Kohle, an die im Grab hinterlegten Knochen der Fleischbeigabe, sowie an die Anordnung des Inventars. Wie es scheint wurde in die Gräber von Blaj weder roter Ocker, noch Realgar gestreut, Farbstoffe, die in anderen skythischen Gräbern Siebenbürgens, z.B. in Ozd, bekannt sind. In Blaj wurden hingegen Kalkkörner (Gräber 2 und 4) und Kohle (Gräber 2, 6) gefunden. Spuren von Kohle oder Kalkkörnern wurden auch in anderen Gräbern Siebenbürgens, z.B. in Ozd, Teiuş⁴⁰, Băița beobachtet. Aus den in den genannten Nekropolen unternommenen Forschungen ergibt sich keine bestimmte Regel für das Ausstreuen von Realgar-, Ocker-, Kreide- oder Kohlekörnern in den Gräbern. Doch ist hauptsächlich die Erdschicht über dem Skelett mit Kohle durchsetzt. Stücke von Kreide, Kohle und natürlichen Farbstoffen fand man auch in den Hügelgräbern nördlich des Schwarzen Meeres. Mehr noch, in einigen Fällen wurde eine grössere Anhäufung von Kohle, Asche, Gefässscherben und Tierknochen gefunden, die — wie man annimmt — vom Leichenschmaus stammen dürften⁴¹. Daraus folgt also, dass selbst auf diesem Gebiet des Rituals (das sich besonders bei Zufallsfunden leicht der Beobachtung entzieht) die skythischen Gräber Siebenbürgens sich von denen des nördlichen Schwarzmeergebiets nicht unterscheiden.

Die Fleischbeigabe. Ebenso deutlich tritt die Gleichartigkeit mit den Skythen vom Norden des Schwarzen Meeres auch bezüglich der Niederlegung von Fleisch in den Gräbern hervor. In Blaj wurden Fleischbeigaben in fünf von den sieben Gräbern festgestellt (1—4, 7). In den Gräbern 1, 3 und 4 befanden sich Schafsknochen und in den Gräbern 2 und 7 Schafs- und Rinderknochen. In allen Fällen lag das Fleisch auf derselben Seite wie die Gefässe. In den Gräbern 1 und 3 befanden sich Tierknochen auch in Schüsseln und in Grab Nr. 2 lag neben ihnen ein krummes Messerchen. Die Auffindung von Schafs-, Rinder-, Schweine- und Pferdeknochen in den Skythengräbern Siebenbürgens ist bekannt, daher erübrigt sich eine weitere Erörterung. Es soll nur betont werden, dass alle angeführten Abarten der Hinterlegung aus systematisch aufgedeckten oder durch Fachleute untersuchten Gräbern bekannt sind und dass Schafsknochen am häufigsten vorkommen. Knochen in einer Schüssel wurden z.B. in Grab Nr. 2 von Simeria⁴² und den Gräbern 3, 11 und 17 von Ciurbrud gefunden⁴³. Hingegen ist keine Niederlegung von Fleisch in den grossen kegelstumpfförmigen Gefässen bekannt⁴⁴. Ein krummes, neben oder zwischen den Knochen liegendes Messerchen wie in Grab 2 findet sich auch in den Gräbern 5 und 9 der Nekropole von Tirgu Mureş⁴⁵, bzw. in Grab 2 (unveröffentlichte Forschungen von 1969) von Teiuş-Cetățuia. Auf dem Gebiete Siebenbürgens besteht der Brauch, Beigaben von Fleisch in die Gräber zu legen, wenigstens im Spät-Hallstatt nur bei den Skythen und ist weder in der Ferigile-Gruppe⁴⁶, noch in den (ungefähr mit den Skythen in Siebenbürgen gleichzeitigen) thrakischen Gruppen südlich der Donau von Ravna⁴⁷ und Dobrina⁴⁸ belegt. Deshalb ist er auf dem Gebiet unseres Landes für die späte Hallstattzeit nur für die

⁴⁰ Noch unveröffentlichte Funde.

⁴¹ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 34—35, 42—43, 58, 82.

⁴² M. Roska, in *Dolg*, IV, 1913, S. 245 (Französische Zusammenfassung).

⁴³ Št. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 62.

⁴⁴ Vgl. Št. Ferenczi, *ebda*.

⁴⁵ I. Kovács, in *Dolg*, VI, 1915, S. 311—312 (Französische Zusammenfassung).

⁴⁶ Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1967, S. 24.

⁴⁷ M. Mirčev, in *BIAB*, XXV, Sofija, 1962, S. 123.

⁴⁸ Ders., in *Izvestija Varna*, I, (XVI), 1965, S. 33 ff.

skythische Gruppe charakteristisch, was auch durch die Entsprechungen aus den Skythengräbern nördlich des Schwarzen Meeres⁴⁹ bestätigt wird, wo Knochen aller Haustiere (Schaf, Rind, Pferd, Schwein) sowie von Geflügel und Wild vorkommen. Doch sind hier wie dort Schafsknochen am häufigsten⁵⁰. Beispiele für Niederlegung der Fleischgabe können bei allen skythischen Gruppen nördlich des Pontus angeführt werden. Doch genügt wohl die Bemerkung, dass in den grossen Kurganen⁵¹, wie auch in den Flachgräbern, wie die von Isti-su⁵², Fleisch gespendet wurde. Manchmal wurde es dort in Metallgefässe⁵³ gelegt, andermals in Tonschüsseln, wie in Siebenbürgen auch⁵⁴. Häufiger aber, besonders wo es sich um grosse Stücke handelte, wurden sie unmittelbar in die Grabgrube gelegt. Schliesslich hat auch der aus einigen Gräbern Siebenbürgens bekannte Brauch, ein krummes Messerchen in das Fleisch zu stecken oder daneben zu legen, seine zahlreichen Entsprechungen in der UdSSR; man kennt ihn bei den Gruppen rechts vom Dnieper⁵⁵, wie auch in denen links dieses Flusses⁵⁶.

Die Anordnung der Beigaben. Aus der Anordnung der Beigaben in den Gräbern ergeben sich keine bestimmten Bräuche oder Überlieferungen, nach denen die Niederlegung geregelt war. Doch muss bemerkt werden, dass in drei Fällen (Grab 1, 3, 6) das Inventar nur auf der linken Seite des Skelettes lag (in den Gräbern 1, 3 neben dem Oberkörper und in Grab 6 zwischen Becken und Knien), während es sich in anderen drei Fällen (Grab 2, 4, 7) zu beiden Seiten befand (in grösserer Menge links). Aus den 1938 entdeckten Gräbern ist mit Sicherheit nur der Platz des Gefässes aus Grab 3 bekannt, das links vom Schädel lag. Aus den bekannten Fällen folgt also, dass in der Nekropole von Blaj eine Vorliebe für die Anordnung der Beigaben links vom Oberkörper bestand. Auf dem Gebiet Siebenbürgens gibt es genug Entsprechungen für die Anordnung des ganzen Grabinventars oder eines Teils davon auf der linken Seite. Dies ist der Fall im Grab von Şaroş-Sonde⁵⁷ oder in Grab Nr. 2 (1969) von Teiuş. Wenn man auch hinsichtlich der Anordnung des Inventars keine allgemeine Regel aufstellen kann, ergibt es sich doch deutlich, dass bei der Mehrzahl der Skythengräber Siebenbürgens die Beigaben, zur Gänze oder zum grössten Teil, rechts vom Skelett oder beiderseits angeordnet sind⁵⁸. Da aber auch

⁴⁹ Siehe auch Herodot IV, 71–73, besonders das letzte Kapitel, wo er über den Brauch berichtet, Gaben vor den Toten hinzustellen, so, als ob auch er am Leichenschmaus teilnähme.

⁵⁰ P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 102; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 68; S.N. Zamjatnin, in *SA*, VIII, 1946, S. 50 (Gruppe Voroneš).

⁵¹ Z.B. der Kurgan *Staršaja Mogila* aus der Sula-Gruppe; siehe V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 24, 26, 28. Andere Beispiele auf S. 30–32, 53 usw.

⁵² O.A. Artamonova-Poltavceva, *a.a.O.*, S. 25, 29.

⁵³ S. N. Zamjatnin, *ebda.*

⁵⁴ Z. B. in Grab Nr. 7 von Isti-su (O. A. Artamonova-Poltavceva, *a.a.O.*, S. 29) oder in einigen Kurganen von Surmačevka, Staroselečko, Sekirnoe, Repiašnja aus der Sula-Gruppe (V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 62).

⁵⁵ V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 66, 68.

⁵⁶ A. I. Puzikova, in *KS*, 107, 1966, S. 83; V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 25, 31–32, 38, 53. Die Verfasserin erwähnt (S. 25) im Kurgan *Staršaja Mogila* das Skelett eines Kalbes „mit einem in den Rippen steckenden Messer“. Wir erinnern, dass in dem 1969 in Teiuş entdeckten Grab Nr. 2, sich ein Stück vom Brutkorb eines Rindes mit einem zwischen die Rippen gestossenen krummen Messerchen befand.

⁵⁷ I. H. Crişan, in *ActMed*, 3, 1955–6, S. 53–54. Für die Mehrzahl der Zufallsfunde haben wir keine Hinweise auf die Anordnung der Beigaben.

⁵⁸ Mit Bezug auf die Nekropole von Ciumbud spricht Şt. Ferenczi sogar von einer „ziemlich strikten Regelmässigkeit“ in der Anordnung der Beigaben auf der rechten Seite. Da er aber in Siebenbürgen zahlreiche Gräber mit andersgearteten Anordnung kennt, folgert der Verfasser, dass „man vorläufig nicht von einer regelmässig eingehaltenen Anordnung der Beigaben sprechen kann...“; siehe *a.a.O.*, S. 58–62.

Gräber mit linksseitiger Anordnung der Beigaben begegnen, kann man behaupten, das Gräberfeld von Blaj bilde keine Ausnahme von den übrigen skythischen Funden in Siebenbürgen. Im nördlichen Schwarzmeergebiet, wo die Gruben (oder Grabkammern) im allgemeinen grösser sind, ist die Anordnung des Inventars freier. Es gibt aber auch hier keine Regel; die Beigaben sind längs der Wände der Grabgrube oder zu beiden Seiten des Skeletts niedergelegt. Da es für alle oder fast alle siebenbürgischen Arten Entsprechungen gibt, wollen wir hier nur bemerken, dass sich die Anordnung der Goldplättchen auf dem rechten Oberarmknochen wie in Grab Nr. 7 von Blaj, im Tumulus Nr. 5 der Sula-Gruppe, in Aksiutincy wiederfindet, eine Gruppe, in der es zahlreiche Analogien auch für die Anordnung anderer Arten von Beigaben in den skythischen Gräbern Siebenbürgens gibt⁶⁰.

Zusammenfassend kann man behaupten, dass die meisten Elemente des Grabritus in einer recht grossen Zahl von Spielarten auftreten. Dies ist ein Beweis, dass es keine starren Bräuche gab, nicht einmal für die Gemeinschaft, die in demselben Friedhof begrub; die Verschiedenheiten könnten auch auf Nachlässigkeit bei Erfüllung der Begräbnisriten zurückzuführen sein. Dennoch bleibt in der Hauptsache das Ritual einheitlich, was sich bei allen oder der Mehrzahl der in Siebenbürgen systematisch untersuchten Gräber feststellen lässt, die sich unter diesem Gesichtspunkt im ganzen nicht von den Gräbern im Norden des Schwarzen Meeres unterscheiden. Wenn man jedes rituelle Element im einzelnen und den Begräbnisritus im ganzen berücksichtigt, ergibt sich klar und eindeutig, dass sich die Skythengräber aus Siebenbürgen in den für die skythische Welt charakteristischen Grabbrauch und -ritus einreihen; andererseits unterscheiden sie sich in der Gesamtheit des Ritus und Rituals wie auch in seinen spezifischen Elementen von dem zeitgleichen bodenständigen Milieu im Gebiete Siebenbürgens und Rumäniens im allgemeinen. Mehr noch, was Ritus und Ritual im ganzen betrifft, erscheint diese Gruppe fertig gebildet, ohne Vorläufer im *HaC* Siebenbürgens. Die regelmässige Wiederholung der Elemente des Ritus und des Grossteils der Beigaben deutet auf eine enge ethnisch-kulturelle Einheit der Skythen Siebenbürgens mit denjenigen des nördlichen Schwarzmeergebietes hin.

Die Grabbeigaben (Beziehungen und Typologie)

Häusliche Gebrauchsgegenstände

Die *krummen Messerchen* wurden weiter oben in Verbindung mit der Fleischspende erwähnt. Innerhalb der skythischen Gruppe in Siebenbürgen stellen sie eine gebräuchliche Kategorie von Beigabe dar, die in allen erforschten Gräberfeldern und in den Zufallsfunden belegt ist. Gleichartige Exemplare oder solche vom selben Typ wie in Grab Nr. 2 von Blaj (Taf. VI, 3) sind in den skythischen Nekropolen von Teiuș⁶⁰, Băița, Ciumbud⁶¹, Cristești⁶², Deva-Șoimuș⁶³, Ozd, Șaroș-Sonde⁶⁴, Tirgu Mureș⁶⁵ usw. bekannt. Auf rumänischem Gebiet im Späthallstatt findet man

⁶⁰ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 27 ff. (für die Anordnung der Goldplättchen siehe S. 27). Bezüglich der Lage der Beigaben im Flachgräberfeld von Isti-su, siehe O.A. Artamonova-Poltavceva, *a.a.O.*, S. 22 ff.

⁶¹ K. Horedt, *a.a.O.*, S. 803, Abb. 11, 13 und in beiden, 1969 untersuchten und noch unveröffentlichten Gräbern.

⁶² Șt. Ferenczi, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 34–35.

⁶³ I. H. Crișan, in *ActaMN*, II, 1965, S. 61, Abb. 12, 12.

⁶⁴ Oct. Floca, in *Sargetia*, II, 1937, S. 60, 63, Abb. 6.

⁶⁵ I. H. Crișan, in *ActaMed*, 3, 1955–1956, S. 53, 55, Nr. 2, Taf. I, 23 b.

⁶⁶ I. Kovács, *a.a.O.*, S. 263, Abb. 30, 12, S. 311–312.

die Krummesser auch südlich der Karpaten in den Gruppen von Ferigile⁶⁶, Bîrseşti⁶⁷, Balta Verde und Gogoşu⁶⁸. Südlich der Donau begegnen sie sowohl in thrakischen Funden (die Gräberfelder von Ravna⁶⁹ und Dobrina⁷⁰ und in anderen Entdeckungen⁷¹) als auch in illyrischen (Donja Dolina⁷², Vače⁷³). In Mitteleuropa kennt man einige Exemplare in Hallstatt⁷⁴ (im allgemeinen von grösserem Ausmass) sowie in den skythischen Nekropolen aus Ungarn⁷⁵ und der Slowakei⁷⁶, die den Skythen zugeschrieben werden. Auch auf dem Gebiete Polens fehlen sie nicht⁷⁷. Besonders häufig sind diese Stücke während der ganzen skythischen Epoche im Süden der europäischen UdSSR, wo sie sich über ein weites Gebiet erstrecken, vom nördlichen Kaukasus⁷⁸ und der Ananino-Kultur⁷⁹, über den ganzen Norden des Schwarzen Meeres, inbegriffen den Oberlauf des Dnieper⁸⁰. Die Krummesser gibt es also in der späten Hallstattzeit in einem sehr weiten Gebiet, vom Ural und Kaukasus bis einschliesslich Mitteleuropa. Schon I. Kovács bemerkte mit Bezug auf die in der skythischen Nekropole von Tîrgu Mureş⁸¹ entdeckten krummen Messerchen, sie seien gleich denen aus den skythischen Kurganen und nur wenig verschieden von den mitteleuropäischen (Hallstatt); die letzteren haben aber eine geschwungene Klinge mit nach oben gerichteter Spitze. In Übereinstimmung mit dem ungarischen Archäologen wollen wir nur vermerken, dass in Mitteleuropa die Messer meist grösser und massiver sind und dass die geschwungene Klinge vorherrscht. In der Hallstatt-Gruppe sind die Krummesser im Verhältnis zur Zahl der untersuchten Gräber sehr selten, doch deuten gewisse Fundzusammenhänge auf ihr Bestehen schon vom Ende des HaC hin⁸². Andererseits aber erscheinen die krummen Messerchen schon seit Anfang des 6. Jhs., vielleicht Ende des 7. Jhs. v.u.Z., in allen skythischen Nekropolen nördlich des Schwarzen Meeres und des Kaukasus, ein Umstand, der ihre Herleitung aus Mitteleuropa ausschliesst. Im übrigen würde diese Herleitung auch den bekan-

⁶⁶ Al. Vulpe, *a.a.O.*, Taf. XVII, XVIII.

⁶⁷ S. Morincz, in *Materiale*, V, 1959, S. 358.

⁶⁸ D. Berčiu, E. Comşa, in *Materiale*, II, 1954, S. 324, Abb. 53, 3; S. 330, Abb. 61, 1 ff.

⁶⁹ M. Mirčev, in *BIAB*, XXV, 1962, S. 123, Taf. XXXII–XXXIV.

⁷⁰ Ders., in *Izvestija Varna*, I (XVI), 1965, Taf. X–XI.

⁷¹ Ders. in *Izvestija Varna*, XIV, 1963, S. 6, Abb. 9; V. Mikov, in *BIAB*, VI, 1930–31 (Sofija 1932), S. 157 und Abb. 139.

⁷² Zdravko Marić, in *Glasnik*, NS, XIX, Sarajevo, 1964, Taf. VII, 5–7, XI, 6–9, usw.

⁷³ F. Starč, *Vače*, Ljubljana, 1955, Taf. IV, 12, V, 3–5, 7, VI, 8–9.

⁷⁴ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, II, Firenze, 1959, Taf. 3, 12 (G. 45), Taf. 12, 3; 17, 21; 51, 5 usw.

⁷⁵ M. Párducz, in *Acta ArchBp*, IV, 1–4, 1954, Taf. XV, 16, Taf. XVII, 5 (Szentese-Vekerzug); I. Lengyel, in *ArchÉrt*, 86, 2, 1959, Taf. XLIV, 3, 10, 11, XLVI, 8 (Halimba, Nekropole nichtskythischer Brandgräber); Patay Pál, in *FolArch*, XIII, 1961, Taf. V, 1–11 (Alsótelekes).

⁷⁶ M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, Bratislava, 1966, Taf. II, 17; VI, 1–3 usw.

⁷⁷ Z. Pieczynski, in *Fontes Archaeologicae Poznanienses*, IV, 1953, Poznań, 1954, S. 139, Abb. 51, 5, 10.

⁷⁸ *Isti-su* (O. A. Artamonova-Poltavceva, *a.a.O.*, S. 48, Abb. 19, 4–7), *Mineralnye Vody* (N. M. Egorov, in *KS*, 58, 1955, S. 53 ff.), *Tli* (B. V. Tihov, in *SA*, 2, 1965, S. 149, Abb. 7) usw.

⁷⁹ A. V. Sbrueva, in *MIA*, 30, 1952, S. 62, Taf. XII, 7.

⁸⁰ V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 68–70; V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 24 ff., Taf. VII, 17; XII, 37; V. V. Sedov, in *SA*, 2, 1969, S. 122 und Abb. 3, 31–32; P. N. Tretjakov, E. A. Šmidt, *Древние городища Смоленщины*, Moskva-Leningrad, 1963, S. 89, Abb. 44, 20–24.

⁸¹ *A.a.O.*, S. 273.

⁸² K. Kromer, *a.a.O.*, I, S. 24.

nten geschichtlichen Ereignissen widersprechen, die für diesen Zeitraum eine starke kulturelle und ethnische Strömung von Ost nach West, nicht aber umgekehrt, anzeigt. Es scheint also, dass krumme Eisenmesser, unabhängig, ungefähr im selben Zeitabschnitt, gleichzeitig mit der Verbreitung des Eisens sowohl in Ost- als auch in Mitteleuropa auftauchen. Im Osten Europas ist ihr Auftreten und ihre Verbreitung mit den Skythen und der skythischen Kultur verbunden. In Mitteleuropa, im Hallstatt-Kulturraum, ahmen die Krummesser sehr wahrscheinlich die Bronzemesser der vorangegangenen Zeitabschnitte nach⁸³.

Was die Exemplare der thrakischen Gruppen südlich der Donau betrifft, dürfen sie — unserer Meinung nach — nicht in die Diskussion über den Ursprung dieser Kategorie einbezogen werden, da die betreffenden Gruppen erst in der zweiten Hälfte des 6. Jhs. v.u.Z. beginnen⁸⁴. Auf dem Gebiete Rumäniens, südlich der Karpaten, erscheinen die krummen Messerchen (mit Ausnahme von Balta Verde, wo aber der mitteleuropäische Typ verbreitet ist) erst nach Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. Auch in Siebenbürgen haben sie keine Vorläufer; ihr Erscheinen hier ist mit dem Kommen der Skythen zu Anfang zu des 6. Jhs. v.u.Z. verknüpft, wie die Funde in den skythischen Gräberfeldern zeigen. Wenn man auch nur ihre völlige Gleichheit (in Form und der Lage in den Gräbern) mit denjenigen vom Norden des Schwarzen Meeres in Betracht zieht, kann die östliche Herkunft der Krummesserchen in den skythischen Gemeinschaften Siebenbürgens nicht bezweifelt werden.

Spinnwirtel. Als gewöhnliche, in Gräbern verschiedener Epochen und Kulturzonen belegte Gebrauchsgegenstände, sind die Spinnwirtel eine Kategorie ohne besonderen Charakter und kulturell-chronologische Bedeutung. Kegelstumpfförmige Spinnwirtel wie das Exemplar aus Grab 2 von Blaj (Taf. VII, 2) wurden auch in anderen skythischen Gräbern Siebenbürgens gefunden, so in Proștea Mică⁸⁵, Ciumbrud⁸⁶, Ozd. Die häufigen Funde von Spinnwirteln in den skythischen Nekropolen des nördlichen Schwarzmeergebiets⁸⁷ erklären ihr Vorkommen in den skythischen Gräbern Siebenbürgens und machen jede weitere Erörterung in diesem Sinne überflüssig.

Schmuckgegenstände

Kleine Perlen aus Kaolinton wurden in Gräberfeld von Blaj in drei Gräbern gefunden (1, 2, 7; Taf. V, 4, VII, 3, VIII, 5). Sie sind nur für Frauengräber spezifisch. In Siebenbürgen ist diese Art von Perlen auch aus den skythischen Nekropolen von Simeria⁸⁸, Tirgu Mureș⁸⁹, Teiuș⁹⁰, Ciumbrud⁹¹, Ozd⁹² usw. bekannt. Meist findet man in den Gräbern einige Dutzend davon, zusammen mit anderen Perlentypen (in Grab 1 mit einer röhrenförmigen

⁸³ Hermann Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Tafeln, Berlin, 1959, z. B. Taf. 118, 26–33; 145, B 1–10 usw.

⁸⁴ Vgl. Al. Vulpe, *a.a.O.*, S. 89–91.

⁸⁵ P. Reinecke, in *ArchÉrt*, XVII, 1897, S. 16, Abb. 5, i.

⁸⁶ Șt. Ferenczi, in *ActaMN*, II, 1965, S. 92, Abb. 9, 1–2, S. 98, 102; ders. in *ActaMN*, IV, 1967, S. 30.

⁸⁷ Al. Mongait, *Arheologia în URSS*, București, 1961, S. 147 (die Nekropole von Nikopol).

⁸⁸ M. Roska, in *Dolq*, IV, 1913, S. 239, Abb. 6, 12, 14.

⁸⁹ I. Kovács, *a.a.O.*, S. 263, Abb. 30, 10.

⁹⁰ K. Horedt, *a.a.O.*, S. 802–803, Abb. 11,3.

⁹¹ Șt. Ferenczi, in *ActaMN*, II, 1965, S. 90, Abb. 8,3.

⁹² Die kleinen Ausmasse (3–4 mm) und die Brüchigkeit haben zur Folge, dass sie bei Zufallsfunden oder wenn die Untersuchungen nicht mit entsprechender Vorsicht und Geduld durchgeführt werden, schwer zu erfassen sind.

Bronzeperle und einer aus Bernstein; Taf. V, 5–6). Ihre Anordnung unter und um den Kiefer oder um Schädel bedeutet, dass sie Halsketten oder Diademe bildeten. Jenseits dieser beschreibenden Einzelheiten sind sie, so wie auch andere, weniger untersuchte, Beigaben, wichtige Hilfsmittel für die ethnische und chronologische Einreihung der skythischen Gräberfelder aus Siebenbürgen. Gleichartige Kaolinperlen erscheinen nördlich des Kaukasus erst gleichzeitig mit der Ankunft der Skythen in diesem Gebiet. Sie sind in den Gräberfeldern von Gaity⁹³, Mineralnye Vody⁹⁴ und Kelermes⁹⁵ aus Gräbern bekannt, die an den Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. (manche sogar ans Ende des 7. Jhs. v.u.Z.) datiert sind. Die gleiche Lage besteht im Norden des Schwarzen Meeres, wo man Halsketten oder „Armbänder“ aus derartigen Perlen, die als charakteristisch für die archaische Epoche angesehen werden, häufig in allen skythischen Gruppen antrifft. Es sollen hier nur die Kurgane Nr. 6 von Staikin Verh und Nr. 1 von Gerasimovka angeführt werden, wo man etwa 4000 bzw. 8000 Perlen dieses Typs fand⁹⁶. Ihre Zahl nimmt allmählich⁹⁷ gegen Ende des 6. Jhs. ab, da die Skythen vom nördlichen Schwarzmeergebiet unter griechischem Einfluss neue, höher entwickelte Schmuckstücke annehmen; diese ersetzen den alten, der archaischen Epoche eigenen Schmuck. Der skythische Charakter der Perlen wird auch durch die Funde in Siebenbürgen unterstrichen, wo sie nur mit und innerhalb der skythischen Gruppe erscheinen und zugleich mit dieser verschwinden. Noch mehr, sie fehlen in den zeitgleichen, nichtskythischen Gruppen (Balta Verde, Ferigile, Birsești)⁹⁸, sowie in den Gebieten südthrakischer (Ravna, Dobrina) und illyrischer Kultur und in der Hallstattgruppe⁹⁹.

Im Halsband von Grab 1 befanden sich auch zwei andersgeartete Perlen: eine röhrenförmige aus Bronze (Taf. V, 5), die andere aus Bernstein (Taf. V, 6). Zum Unterschied von den Perlen aus Kaolinton können diese zwei Typen nicht als nur für die Skythen charakteristisch angesehen werden, da ihre Zahl beschränkt ist und man sie (besonders die aus Bernstein) auch in anderen Kulturgebieten findet. In der siebenbürgischen Gruppe kennt man eine gleichartige röhrenförmige kleine Perle aus dem Gräberfeld von Ozd. Bei den östlichen Skythengruppen finden wir sie im nördlichen Kaukasus, in Mineralnye Vody¹⁰⁰ und in einigen Kurganen vom Norden des Schwarzen Meeres¹⁰¹, wo auch Bernsteinperlen verschiedener Form und Grösse¹⁰² belegt sind.

Die Nadel aus Bein (Taf. VI, 4). Für dieses Stück aus Grab 2 kennt man keine Entsprechungen, weder in den skythischen Nekropolen Siebenbürgens, noch in denen des nördlichen Schwarzmeergebietes. Hingegen erscheinen dort in den Kurganen recht häufig Metallnadeln, besonders aus Bronze mit derselben eingeritzten Verzierung¹⁰³ wie die der Beinnadel von

⁹³ V. I. Markovin, in *SA*, 2, 1965, S. 164, Abb. 4, 11.

⁹⁴ N. M. Egorov, in *KS*, 58, 1955, S. 56, Abb. 19, 1, S. 62.

⁹⁵ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 69.

⁹⁶ *Ebda*, S. 69, 141. Andere Beispiele auf S. 30, 36, 45, 47, 53 und Taf. IX, 8; XVII, 1; XVIII, 10 usw.

⁹⁷ *Ebda*, S. 141.

⁹⁸ Für die Birsești-Gruppe haben wir gewisse Vorbehalte, da die dortigen Funde uns nur durch die Ausgrabungsberichte bekannt sind.

⁹⁹ Für Hallstatt, siehe K. Kromer, *a.a.O.* Hingegen erscheinen sie in einigen Funden des 6. Jhs. v.u.Z. aus Podolien, siehe T. Suliminski, *Skytowie na zachodnim Podolu*, Lwow, 1936, S. 34, Abb. 3, Taf. X, 19.

¹⁰⁰ N. M. Egorov, *a.a.O.*, S. 56, Abb. 19, 3–4.

¹⁰¹ *Aksiutincy, Volkovcy, Popovka, Staikin-Verh*, u.a.; siehe V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 35, 44, 139 und Taf. VIII, 4, XVII, 5, XXXIII, 13, XXXVII, 16.

¹⁰² *Ebda*, S. 29, 40 usw. Für Entsprechung der Form, siehe Taf. VIII, 15–19.

¹⁰³ *Ebda*, S. 29, 32, 35, 37, usw. und Taf. XI, 29, XVII, 16, XXII, 1, XXXX, 1 usw.

Blaj, wodurch die typologische Gleichartigkeit mit den Exemplaren aus Metall in den östlichen Skythengräbern belegt ist.

Die Kauri-Muscheln (Cypraea moneta, Taf. V, 7 und VII, 9).

Diese Art von Bauchfüßlern (Gastropoden) ist im Indischen Ozean und den warmen Zonen des westlichen Pazifiks daheim. Seit den frühesten Altertum wurde sie auf den Inselgruppen dieser Zone und in Südostasien (China, Indien, Ceylon) sowie in Ostafrika als vormünzliches Tauschmittel verwendet. In China sind Kauri-„Münzen“ oder Bronzenachahmungen davon schon seit den 14. Jh. v.u.Z. in der Shan-Epoche belegt. Im ersten Jahrtausend v.u.Z. drang die Kauri-Muschel nach und nach auf Handelswegen in verschiedene Gebiete Zentral- und Vorderasiens ein¹⁰⁴ und erscheint auch in den berühmten Kurganen der skythischen Epoche von Pazyryk¹⁰⁵. Für die Zeit vor Ankunft der Skythen sind keine Funde bekannt, die das Erscheinen und Verwendung der Kauri-Muschel im Kontaktgebiet zwischen Europa und Asien oder im Osten unseres Kontinents anzeigen würden. Man kann aber behaupten, dass in Mitteleuropa und auf dem Gebiet Rumäniens, die Kauri-Muscheln bis jetzt in den Funden vor dem 6. Jh. unbekannt sind und dass sie in dieser Zone erstmalig in den skythischen Gräbern Siebenbürgens und in den Gruppen aus Ungarn¹⁰⁶ und der Slowakei, die den Skythen zugeschrieben werden¹⁰⁷, beglaubigt sind. Hingegen sind sie in der Hallstattgruppe und im illyrischen Kulturkreis (ausgenommen 2? Exemplare in der Vače-Gruppe¹⁰⁸) unbekannt und in Thrakien (südlich der Donau) tauchen sie — wie es scheint — erst zu Ende des 6. Jhs. v.u.Z. in den Ravna- und Dobrina-Gruppen auf (siehe Anm. 69–70). Auf dem Gebiete Rumäniens sind sie in den Gruppen von Balta Verde oder Ferigile nicht belegt. Zum Unterschied von den nichtskythischen Gebieten Mitteleuropas sind die Kauri-Muscheln häufig in den skythischen (und sarmatischen) Frauengräbern, beginnend von der Ural-Wolga Gegend¹⁰⁹, dem Gebiet nördlich des Kaukasus¹¹⁰, sowie auch in den Kurgan-Gruppen vom nördlichen Schwarzmeergebiet, wo sie — neben den verschiedenen Perlentypen, besonders den kleinen Kaolinperlen — in der Zusammensetzung der Halsketten und -bänder vorkommen¹¹¹. In Siebenbürgen erscheint die Cypraea moneta in einigen skythischen Gräbern von Rotbav¹¹², Proştea Mică¹¹³, Simeria¹¹⁴ Ozd (unveröffentlicht) usw. Das Vorkommen der Kauri-Muscheln nur in den Skelettgräbern Mittelsiebenbürgens bietet ein Argument mehr für die fremde, skythische Herkunft dieser Gräber, denn es ist schwer vorstellbar, dass diese Kategorie von Beigaben durch „Kultureinfluss“ hierher gelangt sei, besonders da der Ritus und die Beigaben der Gräber, in

¹⁰⁴ Большая советская энциклопедия, 20, II Auflage, 1953, S. 349; Всемирная история, I, Moskva, 1955, S. 442, u. Abb.; V. I. Avdiev, *Istoria Orientului antic*, Bucureşti, 1951, S. 355.

¹⁰⁵ S. I. Rudenko, *Культура населения центрального Алтая в скифское время*, Moskva, 1960, S. 19, Abb. 7 d usw.

¹⁰⁶ M. Párducz, in *ActaArchBp*, IV, 1–4, 1954, Taf. V, 21–22, 25 usw.

¹⁰⁷ M. Dušek, *a.a.O.*, Taf. I, 4–6, IV, 20 usw.

¹⁰⁸ F. Starč, *a.a.O.*, Taf. LVIII, 1–2. Vgl. M. Párducz, *a.a.O.*, S. 65.

¹⁰⁹ M. G. Maškova, in *KS*, 83, 1961, Abb. 47, 10.

¹¹⁰ A. A. Iessen, B. B. Pjotrovskij, *Моздокский могилник*, Leningrad, 1940, Taf. V; E. I. Krupnov, in *KS*, XVII, 1947, S. 103, Abb. 44, 18 (der Friedhof von Nesterovskaja Stanitza).

¹¹¹ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 38–39, 45, 62, 141 und Taf. XXV, 16, XXXIV, 7. In der Sula-Gruppe ist die Zahl der Gräber mit Kaurimuscheln gering, da die Anzahl der Frauengräber als solche gegenüber den Männergräbern beschränkt ist.

¹¹² K. Horedt, in *AISC*, IV, 1941–42, S. 14, Taf. 2, 6.

¹¹³ P. Reinecke, *a.a.O.*, S. 17.

¹¹⁴ M. Roska, *a.a.O.*, S. 237, Abb. 6, 1.

denen sie erscheint, gleichfalls dem einheimischen Milieu völlig fremd sind. In Grab Nr. 1 von Blaj befanden sich die drei Kauri-Muscheln „in situ“ innerhalb eines Eisenringes zwischen den Becken- und Oberschenkelknochen. Die gleiche Situation fand sich auch in einem Grabe der Nekropole von Ozd vor. Gewiss erklärt sich die Verwendung dieser Schneckenart als Schmuckgegenstand durch ihre exotische Herkunft. Dennoch könnten die zwei erwähnten Fälle darauf hindeuten, dass sie nicht nur als Zierde diente und dass sie vielleicht mit dem Kult der Vulva, bzw. der Fruchtbarkeit, den einige antike oder primitive Völker pflegten¹¹⁵, in Zusammenhang war.

Die Schläfenringe mit kegelförmigen Enden

Die sechs in den Jahren 1968–1969 in Blaj gefundenen Schläfenringe mit kegelförmigen Enden (Taf. V, 1; VI, 1–2; VII, 6; IX, 1–2) sind gleichartig mit den bis jetzt aus den skythischen Gräbern Siebenbürgens bekannten Stücken. In einem vor kurzem veröffentlichten Artikel¹¹⁶ behandelten wir Typologie, Verbreitungsgebiet, kulturell-ethnische Herkunft und Chronologie der verschiedenen Arten von Schläfen- und Ohringen mit kegelförmigen Enden, einschliesslich der Abart aus den Skythengräbern Siebenbürgens.

Es sind drei Hauptvarianten der Schläfenringe mit kegelförmigen Enden bekannt: die pontisch-siebenbürgische, die Szentes-Vekerzug-Chotin und die pontisch-süddonauländische Abart.

Die erste umfasst die einfachen Schläfenringe mit zwei kegelförmigen Enden, bezeichnend für die Skythengruppen im nördlichen Schwarzmeergebiet und in Siebenbürgen. Die zweite enthält die in Ostungarn und der Slowakei nach Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. erschienenen und verbreiteten Schläfenringe. Die dritte ist die Abart der Schläfenringe in Lyraform mit kegelförmigen Enden, die in der skythisch-griechischen Welt vom Norden des Schwarzen Meeres schon um die Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. auftauchte und auch nach Thrakien um die Mitte des 5. Jhs. v.u.Z. kam. Hier interessiert nur die Abart der Schläfenringe aus den Skythengräbern Siebenbürgens, die kurz behandelt werden sollen. Diese Abart ist bei den Skythen des nördlichen Schwarzmeergebiets und in der siebenbürgischen Gruppe weit verbreitet. In beiden Gebieten gibt es zahlreiche völlig gleichartige Exemplare, doch ist im Norden des Schwarzen Meeres die Verschiedenheit in den Dimensionen grösser. Chronologisch besteht diese Abart im Norden des Pontus seit dem 6. Jh. v.u.Z. und während der ganzen Skythenzeit. Da sie zeitlich den beiden anderen Varianten vorangeht, ist sie das Vorbild für alle anderen Abarten von Schläfenringen und Ohringen, die im Norden des Schwarzen Meeres und in einigen Gegenden mit skythischer Kultur in Mitteleuropa auftreten und sich verbreiten. Auf dem Gebiete Rumäniens erscheint dieser Typ nur gleichzeitig mit und innerhalb der siebenbürgischen Skythengruppe, die hier zu Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. eindringt. Das Gebiet der grossen Verbreitung dieser Abart umfasst also den Nordpontus und Siebenbürgen. Jenseits dieses Gebiets erscheint die pontisch-siebenbürgische Abart nur ganz vereinzelt in den Zonen der thrakischen, der illyrischen und der Lausitz Kultur und selbst in den skythischen Kulturgruppen Ungarns und der Slowakei; der Hallstatt-Kultur ist sie ebenfalls fremd. Die vereinzelt Exemplare dieses Typs in den obenerwähnten Zonen zeigen, dass sie dort fremde, also keinesfalls charakteristische Formen sind. Wie sich heute das Fundbild darstellt, gibt es keinen

¹¹⁵ Vgl. Št. Ferenczi, in *ActaMN*, VI, 1969, S. 55, Anm. 354–355 und S. 56.

¹¹⁶ V. Vasiliev, in *ActaMN*, VII, 1970, S. 41–50.

Grund, die östlich-skythische Herkunft der siebenbürgischen sogenannten Schläfenringe mit kegelförmigen Enden anzuzweifeln¹¹⁷.

Das Fragment des Eisenrings (Taf. V, 2) aus Grab Nr. 1 gehört zu einer untypischen Kategorie; also begnügen wir uns mit der Bemerkung, dass derartige Gegenstände auch in den Nekropolen von Teiuş¹¹⁸, Ciurbrud¹¹⁹, Ozd usw. gefunden wurden. In Grab Nr. 1 befand sich noch ein eiserner Gegenstand, dessen Bestimmung aber wegen seines fragmentären Zustandes ungewiss bleibt (Taf. V, 3).

Goldplättchen. Zu dieser Kategorie gehören drei kleeblattförmige Goldplättchen und eine rechteckige Goldplatte, die in Grab Nr. 7 über dem rechten Oberarmbein gefunden wurden. Obzwar die in Rede stehenden Stücke gesondert, mit anderen in den Skythengräbern Siebenbürgens gefundenen Schmuckgegenständen aus Edelmetall¹²⁰ veröffentlicht wurden, scheinen einige kurze Bemerkungen und allfällige Ergänzungen bei der Gesamtveröffentlichung und Auswertung des Materials der Nekropole vor Blaj doch nötig.

Die kleeblattförmigen Goldplättchen mit halbkugeligen getriebenen Verzierungen (Taf. IX, 3—7, 7—9) sind die ersten, bis jetzt auf dem Gebiete Rumäniens bekanntgewordenen Schmuckstücke dieser Art. Im Karpaten-Donauraum kennt man nur eine einzige Entsprechung u.zw. in Grab Nr. 31 von Szentcsanak-Vekerzug¹²¹, wo fünf Exemplare (mit einigen kleinen Verschiedenheiten im einzelnen zu denen von Blaj) gefunden wurden. Hingegen erscheinen in den skythischen Gruppen vom Norden des Schwarzen Meeres unter den verschiedenen in den Gräbern entdeckten Goldplättchen häufig (und in grosser Zahl) auch die kleeblattförmigen¹²². Die Verbreitung der Goldplättchen einschliesslich der kleeblattförmigen, beginnt, um die Mitte des 6. Jhs. v.u.Z.¹²³ im Norden des Schwarzen Meeres stark zuzunehmen. Dies erklärt unserer Meinung nach, warum die siebenbürgische Skythengemeinschaft, die hier früher, schon zu Anfang dieses Jahrhunderts ankam, sie nur vereinzelt kennt.

Die rechteckige Platte aus dünnem Goldblech

Das Stück hat getriebene dreieckige und kleine halbkugelige Verzierungen (Taf. IX, 6). Mangels unmittelbarer Entsprechungen soll die bis zu einem gewissen Grad bestehende Ähnlichkeit der Verzierung mit derjenigen auf den Gürtelblechen, die im Komitat Borsod¹²⁴ und in Novi Pazar¹²⁵ entdeckt wurden, sowie mit der Goldtafel von Dalj¹²⁶ erwähnt werden. Dennoch

¹¹⁷ *Ebda*, S. 46—49.

¹¹⁸ K. Horedt, *a.a.O.*, S. 802.

¹¹⁹ St. Ferenczi, *a.a.O.*, S. 54.

¹²⁰ V. Vasiliev, *a.a.O.*, S. 53—55, 57—59, Abb. 3 u. Abb. 5.

¹²¹ M. Párducz, in *ActaArchBp*, IV, 1—4, 1954, S. 67, Taf. VI, 20—24, 20 a—24 a.

¹²² Zu den anlässlich der Veröffentlichung der Stücke angeführten Entsprechungen fügen wir die in Smela gefundenen kleeblattförmigen Goldplättchen hinzu (A. Bobrinskij, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*, I, St. Petersburg, 1887, Taf. VI, 7, *ebda*, II, 1894, Taf. 21, 1, 3, S. 207; *ebda*, III, 1901, Taf. XVIII, 27, S. 156), *Budki* (Collection B. Khanenko, II, Kiev, 1899, S. 7; Taf. XXIV, 12, und Taf. XLIII, 454; *ebda*, III, 1900, Taf. LVIII, t und Taf. LIX, y), *Aksiutincy*, *Popovka*, *Budki*, *Bobriča* u.a. (für all diese siehe V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 37, 42, 60, 136, Taf. XXXIII und LII, 13—15).

¹²³ G. T. Kovpanenko, in *Arheologija-Kiev*, XIII, 1961, S. 75, Abb. 4, 25.

¹²⁴ P. Reinecke, in *ArchÉrt*, XVIII, 1898, S. 308—309, Abb. 1, ist der Meinung, sie seien von Latène Machart; vgl. V. Párvan, *Getica*, S. 463, Abb. 320. Die zahlreichen Funde aus dem Gebiet der Glasinac-Gruppe zeigen aber ihre illyrische Herkunft.

¹²⁵ A. Benac, B. Čović, *Glasnik*, II, Sarajevo, 1957, Taf. XXXXIII, 3; D. Mano-Zisi, L. Popović, *Iliri i Grci*, Beograd, 1959—60, Taf. VI, 1, XII, e, g usw.

¹²⁶ M. Ebert, in *JÖAI*, XI, 1908, S. 272, Abb. 123.

Kann eine direkte Verbindung auch nur mit dem Stück aus Dalj, von — wie man glaubt — östlicher Machart, kaum angenommen werden, doch ist irgendeine Beziehung immerhin möglich. Höchstwahrscheinlich wurde das in Rede stehende Stück in Siebenbürgen angefertigt. Da Goldplättchen von verschiedensten Formen und Verzierungen häufig in den Skythengräbern des 6. — 5. Jhs. im Norden des Schwarzen Meeres vorkommen, ist ihr Erscheinen in den Gräbern Siebenbürgens natürlich, selbst dann, wenn wir für einige Exemplare keine genauen Entsprechungen in den Gräberfeldern der Südukraine finden. Dagegen fehlen derartige Ziergegenstände aus den zeitgleichen von der einheimischen Bevölkerung stammenden Funden. In Siebenbürgen ist ihre Zugehörigkeit zur skythischen Sachkultur sicher, was im übrigen durch das einwandfreie skythische Milieu bestätigt wird, in dem sie in Blaj erscheinen.

Die Tonware

Die Tonware ist die am wenigsten erforschte Kategorie der Grabbeigaben; diese Beobachtung betrifft sowohl die skythischen Nekropolen des nördlichen Schwarzmeergebiets, als auch diejenigen Siebenbürgens. Ob es eine für die Skythen allgemein charakteristische Tonware gibt und in welchem Masse man von Hallstatt-Formen und Überlieferungen sprechen kann, die über weite Gebiete und in verschiedenen Kulturgruppen verbreitet waren und von der skythischen Kultur übernommen wurden, müssen im einzelnen künftige Forschungen feststellen. Bei Beschränkung auf die Keramik aus den Skythengräbern Siebenbürgens interessiert vor allem, inwieweit diese Keramik vom örtlichen Hallstatt-Fond abhängig ist. Es darf aber nicht übersehen werden, dass die Klärung dieser Frage vom gegenwärtigen Stand der Forschung über die Tonware der vorangehenden Epoche, in diesem Falle der Hallstatt C Keramik abhängt. Gerade da muss man aber zugeben, dass die Forschungen noch nicht genügen, um einen sicheren Ausgangspunkt zu bieten. Vorwegnehmend kann man sagen, dass einige Gefässformen aus den Skythengräbern Siebenbürgens sich von der örtlichen hallstattzeitlichen Keramik abzuleiten scheinen oder zumindest dort nahe Entsprechungen haben. Ebenso ist aber richtig, dass diese Keramik nicht völlig von der aus den skythischen Gräberfeldern oder befestigten Siedlungen vom nördlichen Schwarzmeergebiet zu trennen ist. Die Keramik der Skythengräber Siebenbürgens ausschliesslich in Abhängigkeit von der örtlichen Hallstatt-Tonware zu betrachten und ihr jede Beziehung zu derjenigen aus den gleichartigen Gräbern vom Norden des Schwarzen Meeres abzusprechen, scheint etwas gezwungen, umso mehr als — was zu betonen ist — die Keramik der späten Hallstattzeit in Siebenbürgen zum grössten Teil eben aus den Skythengräbern bekannt ist¹²⁷.

Die Tonware von Blaj weicht in ihren allgemeinen Merkmalen nicht von der Tonware der übrigen skythischen Gräberfelder Siebenbürgens ab. Es ist eine handgearbeitete, in der Regel schwach gebrannte Ware aus grobem, mit Sand und Steinchen vermischtem Ton, in farblichen Tönungen zwischen rötlichbraun bis schwärzlichgrau. Die früheren Entdeckungen miteinbezogen erscheinen in der Nekropole von Blaj fünf Gefässarten: grosse, doppelkegelstumpfförmige Gefässe (Taf. VI, 5; VII, 8; VIII, 3; X, 2—4; XI, 1, 4), Schüsseln mit eingezogenem Rand (Taf. V, 9; VII, 5; VIII, 2), kleine topfförmige Gefässe (Taf. V, 8; VII, 1; VIII, 1, 4; XI, 2—3), ein Henkelgefäss (Taf. VII, 7) und eine Schale mit hochgezogenem Henkel und kurzem Hals (Taf. X, 3). Die Tonware der Gräber von Blaj beschränkt sich aber

¹²⁷ I. H. Crișan, *Ceramica daco-gețică*, București, 1969, S. 22, 27.

nicht auf die sogenannte skythische Trias (doppelkegelstumpfförmiges Gefäß, Schüssel mit eingezogenem Rand, Schale mit hochgezogenem Henkel)¹²⁸, sondern es kommen noch andere Gefäßarten vor. Dasselbe begegnet auch in anderen skythischen Gräberfeldern Siebenbürgens, wie von Cipău¹²⁹, Simeria¹³⁰, und teilweise in Tirgu Mureş¹³¹ und Ciurbrud¹³², wo es ebenfalls noch weitere Gefäßtypen gibt: sack- und topfförmige Gefäße, Henkeltöpfe und eine Fusschale (Simeria). Es soll auch gleich darauf hingewiesen werden, dass es in den Gräbern von Blaj keine einzige kegelstumpfförmige Schale mit hochgezogenem Henkel gibt, wie sie in den siebenbürgischen Skythengräbern so häufig vorkommt; die einzige Schale ist die vom Typ mit kurzem Hals (Taf. X, 3). Weiter unten werden wir sehen, welche Bedeutung diesem Umstand zukommt.

Das doppelkegelstumpfförmige Gefäß von Grab Nr. 2 mit spitzzulaufenden Fortsätzen über den grössten Durchmesser (Taf. VI, 5). Es ist hier nicht der Ort, den Ursprung dieses Gefäßtyps zu erörtern. Wir wollen nur bemerken, dass er auf dem Gebiete Rumäniens schon im HaC existiert¹³³. Gleichartige Gefäße mit ebenso angeordneten Fortsätzen, einige davon auch mit wagrechten Rillen unter dem Rand, wurden den als vorskythisch angesehenen Skelettgräbern von Ciurelu-Bucureşti¹³⁴, in Balta Verde¹³⁵, Oradea-Salca¹³⁶ u.a. gefunden. Sehr gute Entsprechungen stellen zwei Gefäße desselben Typs dar, das eine aus einem Körpergrab in Blejeşti¹³⁷, das zweite aus einer untersuchten Wohngrube in Bernadea (Bez. Mureş)¹³⁸; die Funde gehören der Basarabi-Kultur an. In beiden Fällen waren die Gefäße von Schüsseln mit eingezogenem Rand und schrägen Riefen an deren Aussenseite begleitet. In den Skythengräbern Siebenbürgens sind (mehr oder weniger ähnliche) Gefäße desselben Typs aus den früheren Funden von Blaj¹³⁹, Cipău¹⁴⁰, Tirgu Mureş¹⁴¹ bekannt. Gleichfalls im Späthallstatt sind sie in der Ferigile-Gruppe¹⁴² zu finden. Für die Skythengräber in Siebenbürgen müssen diese Gefäße als frühe, wahrscheinlich von den Einheimischen übernommene Formen angesehen werden. Auf diesen Zeitraum beschränkt, muss doch erwähnt werden, dass es doppelkegelstumpfförmige Gefäße dieses Typs mit spitzzulaufenden Fortsätzen in der skythischen Frühzeit auch im Norden des Schwarzen Meeres, besonders rechts des Dnieper, gibt¹⁴³. Obzwar es schwer ist, eine endgültige Meinung zu äussern, scheint es doch (unter Berücksichtigung der Häufigkeit dieses Typs auf dem Gebiete Rumäniens in vorskythischer Zeit), dass dieser Gefäßtyp in den Skythengräbern Siebenbürgens örtlicher Herkunft ist.

¹²⁸ V. Pârvan, *Getica*, S. 428; I. H. Crişan, *a.a.O.*, S. 50.

¹²⁹ N. Vlassa, *a.a.O.*, Abb. 3–6, 8.

¹³⁰ M. Roska, *a.a.O.*, Abb. 1, 4, 5.

¹³¹ I. Kovács, *a.a.O.*, Abb. 26, 27, 28, 31–34.

¹³² Şt. Ferenczi, in *ActaMN*, II, 1965, Abb. 9, 11, 12, 14.

¹³³ Al. Vulpe, *a.a.O.*, S. 52, Taf. II, 10; Şt. Ferenczi, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 19 ff;

I. H. Crişan, *a.a.O.*, S. 31–33, Taf. I.

¹³⁴ D. V. Rosetti, *Publicația Muzeului Municipal Bucureşti*, Nr. 2, 1953, S. 55–56, Abb. 9.

¹³⁵ D. Berciu, E. Comşa, *a.a.O.*, S. 319, Abb. 51.

¹³⁶ M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, in *Materiale*, VIII, 1962, S. 162–163, Abb. 7, 3.

¹³⁷ D. Berciu, in *Materiale*, II, 1956, S. 553, Abb. 90 (91), 92.

¹³⁸ Forschungen N. Vlassa, I. Glodariu. Das unveröffentlichte Material im Historischen Museum Cluj.

¹³⁹ V. Pârvan, *a.a.O.*, S. 426, Abb. 292, Taf. XXIII, 1.

¹⁴⁰ N. Vlassa, *a.a.O.*, S. 27, Abb. 6, III, 3; I. H. Crişan, *a.a.O.*, Taf. I, 1, 4; Taf. CXVIII, 3.

¹⁴¹ I. Kovács, *a.a.O.*, S. 260, Abb. 27, S. 262, Abb. 29.

¹⁴² Al. Vulpe, *a.a.O.*, Taf. XI, 10.

¹⁴³ A. I. Terenojkin, in *Arheologija-Kiev*, IX, 1954, S. 92, Abb. 12, 13; V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 166–167, Taf. LVII, 1–2; dies., in *SA*, 2, 1969, S. 99, Abb. 9, V; P. P. Efimenko, I. G. Sovkopleas, in *SA*, XIX, 1954, S. 23, 25, Abb. 13.

Die Schüsseln mit eingezogenem Rand und schrägen Riefen an seiner Aussenseite (Taf. V, 9; VI, 5). Die Schüsseln mit eingezogenem Rand, eine in der Hallstattzeit¹⁴⁴ weitverbreitete Form, sind in den Skythengräbern Siebenbürgens, wie auch in denen nördlich des Schwarzen Meeres¹⁴⁵ wohlbekannt. Hingegen sind die beiden Schüsseln mit eingezogenem, an seiner Aussenseite schräg gerieftem Rand von Blaj und eine aus Grab Nr. 10 von Cristești (Bez. Mureș)^{146a} die einzigen Exemplare dieser Art, die in Skythengräbern gefunden wurden. Wir kennen keine Schüsseln mit gerieftem Rand in den skythischen Kurganen nördlich des Schwarzen Meeres. Auf dem Gebiete Rumäniens aber erscheinen derartige Schüsseln recht häufig in der vorskythischen Zeit (siehe Anm. 148), z.B. in Balta Verde¹⁴⁶, Teleac¹⁴⁷, Șeica Mică¹⁴⁸, Bernadea, Cicău¹⁴⁹ u.a. Diese Abart setzt sich im Raum ausserhalb der Karpaten auch im HaD fort, z.B. in Ferigile¹⁵⁰. Mit Hinblick auf die kleine Zahl von Exemplaren, die im HaD fort dauert, sowie auf deren Ausnahmscharakter in den siebenbürgischen Skythengräbern neigen wir zu der Annahme, dass die zwei Exemplare von Blaj eine durch die Skythen zur Zeit ihrer Ansiedlung in Siebenbürgen übernommene bodenständige Form darstellen, die innerhalb dieser Gruppe keine weite Verbreitung hatte.

Das Henkelgefäss (Taf. VII, 7). Im allgemeinen sind Gefässe mit grossen Henkeln im HaD in Siebenbürgen verhältnismässig wenig verbreitet¹⁵¹. Ähnliche Exemplare wie das von Blaj kennt man aus der skythischen Nekropole von Cipău¹⁵² und in einigen skythischen Funden vom Norden des Schwarzen Meeres¹⁵³, wodurch sich schwer beurteilen lässt, in welchem Masse die Henkelgefässe aus den skythischen Gräberfeldern Siebenbürgens skythische Formen sind oder aus der örtlichen Keramik übernommen wurden.

Die topfförmigen Gefässe. Zu dieser Kategorie rechnen wir die fünf kleinen, doppelkegelstumpfförmigen Gefässe (Taf. VII, 1; VIII, 1, 4; XI, 2–3) und das kugelig gewölbte Gefäss (birnenförmig, Taf. V, 8), die in Blaj gefunden wurden. Topfförmige Gefässe kommen auch in den skythischen Gräberfeldern von Cipău¹⁵⁴, Ciumbrud¹⁵⁵, Simeria¹⁵⁶, Tîrgu Mureș¹⁵⁷, Teiuș¹⁵⁸ u.a. vor. Mit Ausnahme der Exemplare aus den Skythengräbern sind derartige Gefässe

¹⁴⁴ Al. Vulpe, *a.a.O.*, S. 39, Taf. I; I. H. Crișan, *a.a.O.*, S. 50–52.

¹⁴⁵ Siehe z.B. A.A. Iessen, B.B. Piotrovskij, *a.a.O.*, Taf. VIII; N. V. Anfimov, in *SA*, XI, 1949, S. 247, Abb. 4, 3; E. B. Iakovenko, in *Arheologija-Kiev*, XXI, 1968, S. 180, Abb. 5, 1; I. I. Leapușkin, *a.a.O.*, S. 27, Abb. 3, 2, S. 31, Abb. 4, 6; V. A. Ilinskaja, Скифы днепровского . . . , S. 168; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 85, Abb. 9, 1–4 usw.

^{146a} A. Zrinyi, in *Studii și Materiale*, I, Tîrgu Mureș, 1965, S. 37, Taf. XIV, Abb. 36.

¹⁴⁶ D. Berciu, E. Comșa, *a.a.O.*, S. 553, Abb. 92.

¹⁴⁷ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, in *Materiale*, VIII, 1962, S. 353–358, Abb. 6, 10. Siehe auch I. Mitrofan, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 431–437.

¹⁴⁸ K. Horedt, in *SCIV*, XV, 2, 1964, S. 192, Abb. 7, 1–4, 10.

¹⁴⁹ Ausgrabungen I. Winkler. Material im Museum von Aiud.

¹⁵⁰ Al. Vulpe, *ebda*, Taf. I, 3, 13, usw.

¹⁵¹ I. H. Crișan, *a.a.O.*, S. 57–58, Abb. 17 und Taf. XII. Für die Gefässe desselben Typs von Ferigile (mit einem oder zwei Henkeln), siehe Al. Vulpe, *a.a.O.*, Taf. IX.

¹⁵² N. Vlassa, *a.a.O.*, S. 25, Abb. 5, 10, 13, 14.

¹⁵³ A.A. Iessen, B. B. Piotrovskij, *a.a.O.*, Taf. X–XI; E. V. Mahno, in *Arheologija-Kiev*, VIII, 1953, S. 125, Abb. 2, 2, (Malye Budki, Psöl).

¹⁵⁴ N. Vlassa, *a.a.O.*, S. 22, Abb. 3, 6, 8, S. 27, Abb. 6, II, 1.

¹⁵⁵ Șt. Ferenczi, in *ActaMN*, II, 1965, S. 97, Abb. 14, 1.

¹⁵⁶ M. Roska, *a.a.O.*, S. 237, Abb. 4.

¹⁵⁷ I. Kovács, *a.a.O.*, S. 265, Abb. 32, 2, S. 267, Abb. 34, 4.

¹⁵⁸ K. Horedt, in *Materiale*, I, S. 805, Abb. 12, 7.

vorläufig im HaD Siebenbürgens nur aus einer beschränkten Zahl von Funden bekannt¹⁵⁹. Nördlich des Schwarzen Meeres hingegen werden die topfförmigen Gefässe (einige von ihnen gleich denen aus den siebenbürgischen Skythengräbern), genau wie die Schüsseln, als eine für die Skythen charakteristische Form betrachtet und sind in allen Kurgan-Gruppen noch aus der archaischen Skythenzeit weit verbreitet¹⁶⁰. Es scheint also, dass die topfförmigen Gefässe aus den Skythengräbern Siebenbürgens nicht mit der einheimischen Keramik in Verbindung gebracht werden müssen, da sie schon seit der Vorzeit (und damals vor allem) eine traditionelle und weitverbreitete Kategorie bei den Skythen des nördlichen Schwarzmeergebiets darstellen; dort finden sie auch ihre nächsten Entsprechungen.

Die Schalen mit hochgezogenem Henkel stellen eine in der Tonware des HaD häufig vorkommende Kategorie dar¹⁶¹. In den skythischen Gräbern Siebenbürgens unterscheiden wir zwei Abarten: die erste umfasst die kegelstumpfförmigen Schalen, die zweite solche mit gerundetem Körper und kurzem Hals (Taf. X, 3). Die zweite Abart wird in der Skythengruppe Siebenbürgens selten angetroffen, ist aber in den Gräberfeldern nördlich des Schwarzen Meeres weit verbreitet¹⁶². Für die erste Abart hingegen, die mit kegelstumpfförmigem Körper, ist die Lage umgekehrt: sie erscheint häufig in den Skythengräbern Siebenbürgens, aber nur ganz vereinzelt in denen vom Norden des Schwarzen Meeres¹⁶³. Dort ist sie zwar nicht eine völlig unbekannte Form, doch scheint es, dass ihre grosse Verbreitung in den Skythengräbern Siebenbürgens der örtlichen Überlieferung zuzuschreiben ist, unter deren Einfluss die siebenbürgische Skythengruppe diese Form übernahm¹⁶⁴.

Aus obigen Beobachtungen wäre demnach zu folgern: doppelkegelstumpfförmige Gefässe, einschliesslich der Abart mit den spitzzulaufenden Fortsätzen, finden sich sowohl nördlich des Schwarzen Meeres, als auch in Siebenbürgen. Dennoch scheint es, dass diese Abart aus den Skythengräbern Siebenbürgens eher als eine bodenständige Form betrachtet werden muss, die von den Skythen aus der örtlichen Hallstattkeramik übernommen wurde. Unter bodenständigen Einflüssen übernommene Formen sind, wie es scheint, auch die Schüsseln mit eingezogenem Rand und schrägen Riefen auf seiner Aussenseite sowie die kegelstumpfförmigen Schalen mit hochgezogenem Henkel. Hingegen sind die Henkelgefässe und besonders die topfförmigen Gefässe, beides Typen mit einer Reihe von weitverbreiteten Abarten im Norden des Schwarzen Meeres, traditionelle skythische Formen, die von der siebenbürgischen Skythengruppe mitgebracht und beibehalten wurden. Das Problem der Keramik ist vielseitig und

¹⁵⁹ I. H. Crişan, *a.a.O.*, S. 58–59, Abb. 19, Taf. XIII.

¹⁶⁰ P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 101; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 166 (nach dem Verfasser findet man die Schüsseln und topfförmigen Gefässe in fast allen Kurganen); V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 167–169, Taf. LX, LXII; E. F. Pokrovskaja, in *Arheologija-Kiev*, XVIII, 1965, S. 142, Abb. 2, 9, 22; G. T. Kovpanenko, in *Arheologija-Kiev*, XIII, 1961, S. 74, Abb. 3, 6, S. 77, Abb. 5, 7; ders. *Племена скифського часу на Ворсклі*, Kiev, 1967, S. 104, Abb. 49, 1–3.

¹⁶¹ Betrachtungen über Ursprung und Verbreitung der späthallstattzeitlichen Schalen mit hochgezogenem Henkel bei Al. Vulpe, *a.a.O.*, S. 47, Taf. IV, VI; Şt. Ferenczi, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 23–25; I. H. Crişan, *a.a.O.*, S. 43–48, Abb. 5, Taf. VIII.

¹⁶² G. T. Kovpanenko, *a.a.O.*, S. 74, Abb. 3, 12; V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 71, 166, Taf. XLV, 2, XLVI, 6, LVII, 4, 5, 8; dies., in *Arheologija-Kiev*, XXI, 1968, S. 156, Abb. 6, 1; I. I. Leapuşkin, *a.a.O.*, S. 32, Abb. 4, 7 usw.

¹⁶³ Für Beispiele dieser Abart, siehe A. I. Terenokjin, in *SA*, XXIV, 1955, S. 16, Abb. 4, 12; E. A. Petrovskaja, in *Arheologija-Kiev*, XXI, 1968, S. 170, Abb. 6, 1.

¹⁶⁴ Vgl. I. H. Crişan, *ebda.*

vorläufig können nicht alle seine Aspekte erfasst und zufriedenstellend geklärt werden. Gewiss ist der Einfluss der bodenständigen Hallstattkultur auf die Tonware der skythischen Gräber in Siebenbürgen stark, besonders auf gewisse Formen; diese offenkundige Tatsache kann nicht geleugnet werden. Neben diesen örtlichen Merkmalen, die vom bodenständigen Hallstatt ausgehen, behält die skythische Tonware Siebenbürgens doch einige Züge und Formen, die sie — in mancher Hinsicht recht eng — auch mit der skythischen Keramik von nördlichen Schwarzmeergebiet verbindet.

Chronologie

Die Datierung der siebenbürgischen Skythengruppe steht in engem Zusammenhang — ja in Abhängigkeit — von den für die verschiedenen Kategorien von Beigaben festgesetzten chronologischen Grenzen, wie auch von der Datierung der skythischen Nekropolen vom Norden des Schwarzen Meeres in ihrer Gesamtheit. Natürlich liefern auch die mit der Skythengruppe Siebenbürgens zeitgleichen autochthonen Funde, oder solche, die ihnen vorangehen oder die etwa mit Ankunft dieser Gruppe enden, einige Vergleichsmöglichkeiten. Für die erste Fundkategorie denken wir vor allem an die Gräberfelder von Bîrseşti und Ferigile. Für die zweite sollen einige befestigte Siedlungen in Siebenbürgen genannt werden, z.B. die von Şeica Mică (auf die wir uns bei Besprechung einiger Gefässarten bezogen), Şona, vielleicht auch Teleac u.a. Es lässt sich schwer sagen, in welchem Masse die Wiederaufnahme der Forschungen in einigen befestigten Ansiedlungen des HaC (oder älteren, die in HaC fortdauern) zu einer genaueren Bestimmung des Zeitpunkts (in der absoluten Chronologie), an dem sie zu bestehen aufhören, führen würde. Wahrscheinlich aber würden ausgedehntere Forschungen die Trennung der späten Gruppe hallstattzeitlicher Befestigungen ermöglichen und gleichzeitig bestimmen, in welchem Masse das Ende einiger von ihnen mit dem Auftreten des skythischen Phänomens in Siebenbürgen in Zusammenhang gebracht werden muss. Gewiss hat die Ankunft der Skythen in Siebenbürgen nicht eine massive Umsiedlung der Bevölkerung und damit eine Zerstörung der vorgefundenen bodenständigen Kultur zur Folge. Doch muss man den kriegerischen Geist dieses iranischen Volksstammes in Betracht ziehen, der besonders aus den Kriegszügen im Nahen Osten ersichtlich wird (siehe z.B. Herodot I, 103—106 und IV, 64, 66 usw.). Bei dieser Sachlage kann man schwerlich annehmen, das Eindringen der Skythen in Siebenbürgen sei auf ausschliesslich friedliche Weise erfolgt. Bezeichnend in diesem Sinne ist die Schlussfolgerung der polnischen Forscherin Maria Chmielewska in Fragen des Endes einiger befestigter Lausitzer Siedlungen in Polen (Strzegom, Nemceja, Sobotka, Kamenec u.a.). Von der Feststellung ausgehend, dass man skythische Pfeile nur in der Brandschicht findet, mit der diese Festungen enden, und dass sie nie zusammen mit Pfeilen oder anderen Gegenständen der Lausitzkultur auftreten, bringt die Verfasserin den Brand, bzw. das gewaltsame Ende dieser Burgen mit

den Einfällen der Skythen in dieses Gebiet in Zusammenhang. Gleichzeitig behauptet sie, dass die Theorie der friedlichen Beziehungen zwischen den Skythen und den Trägern der Lausitzkultur sich — zumindest in den genannten Fällen — nicht bestätigt¹⁶⁵.

Bei Erörterung der Chronologie der befestigten Hallstattsiedlung von Șeica Mică (Bez. Sibiu) stellt Prof. K. Horedt fest, dass einige Elemente (die Schüssel mit eingezogenem Rand, die doppelkegelstumpfförmige Schale mit hochgezogenem Henkel) ihr Bestehen bis zum Ende des HaC anzeigen. Den zufällig im Gebiet der Siedlung gefundenen skythischen Pfeil betrachtet er zwar nicht als vollgültigen Beweis für die Dauer der Siedlung bis in die Skythenzeit, schliesst aber dennoch die Möglichkeit nicht aus, dass er „ein Anzeichen dafür ist, dass die zwei Komplexe sich noch in irgendeiner Form berühren“¹⁶⁶. Gewiss hat der Pfeil von Șeica Mică eine beschränkte Beweiskraft. Wenn man aber die Feststellungen in den erwähnten Lausitzer Burgen in Betracht zieht, erhält die Möglichkeit des Fortbestehens der Burg von Șeica Mică (oder anderer) bis zum Eintreffen der Skythen oder ihr Aufhören bei deren Erscheinen hypothetisch eine neue Stütze.

Bei Untersuchung der Verbreitung der Bronzehorte zu Ende der Bronze- und während der Hallstattzeit, stellt M. Rusu fest, dass derartige Horte, die in Siebenbürgen im Laufe der vorangehenden Hallstattperioden häufig sind, am Ende des HaC und zu Beginn des HaD plötzlich aufhören, aber noch eine Zeitlang im HaD im Gebiet Ungarns und der Slowakei fortbestehen. Nach Meinung des Forschers aus Cluj ist der Hauptgrund für dieses Phänomen das Eindringen der Skythen nach Siebenbürgen zu Anfang des 6. Jhs. v.u.Z.¹⁶⁷.

Zweifellos kann nur ein gewaltsames Eindringen der Skythengruppe, Trägerin einer fortgeschrittenen Eisenmetallurgie, zu Anfang des 6. Jhs. v.u.Z., zur Genüge das Ende dieser Horte, bzw. das Aufgeben der noch im HaC (7. Jh.v.u.Z.) in vollem Masse bestehenden Bronzemetallurgie und den fast vollständigen Übergang zur Eisenmetallurgie, die plötzlich am Anfang des 6. Jhs. v.u.Z.¹⁶⁸ in Siebenbürgen vorherrschend wird, erklären. Es ist einleuchtend, dass demnach das Ende der Bronzehorte nicht vom Ende der befestigten Siedlungen des siebenbürgischen HaC getrennt werden kann. Diese beiden Phänomene erscheinen — im Gegenteil — eng verknüpft und können nicht nur oder hauptsächlich, durch

¹⁶⁵ Maria Chmielewska, in *WiadArch*, XXIII, 1, Warszawa, 1956, S. 89—90 (russische Zusammenfassung).

¹⁶⁶ K. Horedt, in *SCIV*, XV, 2, 1964, S. 194.

¹⁶⁷ M. Rusu, in *Dacia*, NS, VII, 1963, S. 204, Anm. 72; siehe auch I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, S. 28, Anm. 61.

¹⁶⁸ Das Eisen ist in Siebenbürgen schon seit dem Frühhallstatt bekannt, aber sein Gebrauch bleibt sporadisch bis Ende des HaC. Siehe K. Horedt, in *Dacia*, NS, VIII, 1964, S. 119—133; vgl. auch D. Berciu, in *SCIV*, XIV, 2, 1963, S. 395—403. Demnach ist das Eisen in Siebenbürgen schon seit der frühen Hallstattzeit bekannt, aber seine Verallgemeinerung, die geläufige und tatsächliche Verwendung für Waffen und Gegenstände des allgemeinen Gebrauchs, finden wir erstmalig in den Skythengräbern.

innere Gründe erklärt werden, sondern in erster Linie durch einen äusseren Vorgang, der zeitlich mit dem Eindringen der Skythen zusammenfällt. Beide Phänomene sprechen also für das tatsächliche Eindringen der Skythen nach Siebenbürgen und bezeichnen damit auch die Gleichzeitigkeit, den Zusammenhang und die frühe Zeitsetzung, zu Beginn des *HaD* (Anfang des 6. Jhs. v.u.Z.), all dieser Ereignisse.

Bei Beschreibung des Grabritus und der Kategorien von Beigaben in der Nekropole von Blaj, sowie der Entsprechungen vom Norden des Schwarzen Meeres, ergab sich mit genügender Deutlichkeit der archaische Charakter des skythischen Gräberfeldes von Blaj. Da die meisten chronologischen Aspekte bereits beleuchtet wurden, folgt hier ihre Zusammenfassung, wobei nur die wichtigeren Fragen hervorgehoben werden.

Die Entsprechungen vom nördlichen Schwarzmeergebiet zeigen, dass die Gräber mit einfachen Gruben und ärmlichen Beigaben, wie die von Siebenbürgen, besonders für die frühen Skythengruppen bezeichnend sind, die schon zu Ende des 7. oder Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. bestehen, wie die Gruppen Teasmin, Kanevka, Vorskla, oder vom Norden des Kaukasus (s. Anm. 15—18). In diesen frühen Gruppen finden sich auch die meisten, in den skythischen Nekropolen nördlich des Schwarzen Meeres bekannten Skelette mit angezogenen Beinen (Anm. 29—30).

Von den sechs Skeletten aus Blaj, über deren Lage kein Zweifel besteht, sind drei mit angezogenen Beinen (Nr. 3 von 1938 und Nr. 1, 4 von 1968). Da die Lage der Skelette in den zerstörten Gräbern unbekannt ist, hat die Proportion natürlich nur relativen Wert. Dennoch sprechen die drei Skelette mit angezogenen Beinen für eine frühe Zeitsetzung der drei Gräber und des Gräberfeldes im allgemeinen.

In Blaj und in der siebenbürgischen Gruppe überhaupt fehlen bis nun Gräber, die auf Ritualmord hindeuten. Ebenso fehlen — vielleicht mit einer einzigen Ausnahme¹⁶⁹ — die Gräber mit einem oder mehreren Pferden. Dieser Umstand — manchmal als Beweis gegen die skythische Herkunft der Skelettgräber im späten Hallstatt Siebenbürgens angeführt — bildet in Wirklichkeit ein neues Argument für die frühe Zeitsetzung der Skythengruppe Siebenbürgens; der Ritualmord und das Pferdebegräbnis sind Elemente eines erst im 6. Jh. v.u.Z. auftretenden Rituals, das aber nur für reiche Häuptlingsgräber in der mittleren und späten Epoche charakteristisch ist; derartige Bräuche sind in Nekropolen aus der frühen Skythenzeit¹⁷⁰ überaus selten. Hingegen findet man den Brauch der symbolischen Vertretung des Pferdes durch Teile des Zaumzeugs, der in den

¹⁶⁹ Ein Pferdebegräbnis in Siebenbürgen könnte das 1908 in Cipău entdeckte sein. Es ergibt sich aber nicht mit Bestimmtheit, ob ein ganzes oder nur der Teil eines Pferdeskeletts gefunden wurde. Siehe K. Darnay in *ArchÉrt*, XXIX, 1909, S. 165.

¹⁷⁰ Siehe P. D. Liberov, *a.a.O.*, S. 97—98, 103, ders. in *VSSA*, Moskva, 1952, (1954), S. 146; I. I. Leapușkin, *a.a.O.*, S. 21; V. A. Ilinskaja, *Скифы днепровского...*, S. 187; V. G. Petrenko, *a.a.O.*, S. 72, 88.

skythischen Kriegergräbern vom Norden des Schwarzen Meeres häufig ist¹⁷¹, auch in Siebenbürgen, z.B. in Cristești¹⁷², Băița usw.

Für eine frühe Ansetzung spricht auch die Häufigkeit der für die archaische Skythenzeit charakteristischen Beigabenarten, wie die Schläfenringe mit kegelförmigen Enden, die Kaolinperlen u.a., sowie die Schüsseln mit schrägen Riefen an der Aussenseite des Randes und das doppelkegelstumpfförmige Gefäß mit spitzzulaufenden Fortsätzen, die Analogien in den Funden aus den befestigten Siedlungen und Burgen des siebenbürgischen *HaC* haben. Das Fehlen von Fundstücken griechischer Machart von vor der Mitte des 6. Jhs. v.u.Z., die sich andererseits in den Skythengräbern nördlich des Schwarzen Meeres vorfinden, kann ebenfalls ein Hinweis für die frühe Datierung der Anfänge der Skythengruppe Siebenbürgens sein. Die Goldplättchen aus Grab Nr. 7 aber können nicht vor Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. angesetzt werden. Mit Berücksichtigung all dieser Elemente kann eine Skizze der horizontal-stratigraphischen Verteilung in der Nekropole von Blaj — nach Gräbern — versucht werden. Die frühesten scheinen die Gräber 1—2—3 zu sein. Für eine frühe Datierung des Grabes Nr. 1 spricht besonders die Stellung des Skeletts (mit angezogenen Knien) und die Schüssel mit eingezogenem Rand und schrägen Riefen an seiner Aussenseite, ein Typ, der auch in Grab Nr. 3 erscheint, sowie für Grab Nr. 2 das kegelstumpfförmige Gefäß mit spitzzulaufenden Fortsätzen. Hingegen scheint Grab Nr. 7 um etwa ein halbes Jahrhundert später zu sein. Alle hier erörterten Elemente und Aspekte sprechen nach dem heutigen Stand der Wissenschaft für die Ansetzung des Gräberfeldes von Blaj und anderer siebenbürgischer Nekropolen in die archaische Skythenepoche. Dadurch wird gleichzeitig das Eindringen der siebenbürgischen skythischen „Enklave“, wie V. Pârvan sie so anschaulich nannte, an den Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. datiert. Hier ist nicht der Platz, die Chronologie anderer Arten von Beigaben aus den Skythengräbern Siebenbürgens zu besprechen. Es soll nur erwähnt werden, dass auch die Pfeiltypen und Akinakes, die in den meisten Gräbern skythischer Krieger in Siebenbürgen gefunden wurden, auf eine frühe Datierung in die archaische Skythenzeit hindeuten. Es gibt aber in Siebenbürgen auch Gräber mit späteren Pfeilspitzen- und Lanzentypen, die zu Ende des 6. oder Anfang des 5. Jhs. v.u.Z. erscheinen¹⁷³. Nach der Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. datieren auch die Spiegel vom skythisch-griechischen Typ¹⁷⁴. Wir verfügen also auch jetzt über einige Kriterien, die eine Auseinanderhaltung, eine relative chronologische Staffelung der Skythengräber in Siebenbürgen gestatten. Gewiss können künftige Forschungen neue, genauere Einzelheiten in

¹⁷¹ V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 86, 187; B. A. Šramko, *a.a.O.*, S. 170; A. I. Terenojkin, in *KS*, XLVII, 1952, S. 7; D.B. Šelov, *Античный мир в северном Причерноморье*, Moskova, 1956, S. 26.

¹⁷² I. H. Crișan, in *ActaMN*, II, 1965, S. 60, Abb. 12, 1—4.

¹⁷³ V. Vasiliev, in *ActaMN*, III, 1966, S. 415 ff.

¹⁷⁴ Die Erörterung der Chronologie der Spiegel, sowie Literaturnachweis bei V. A. Ilinskaja, *a.a.O.*, S. 67 ff. Siehe auch M. Párducz, in *Światowit*, XXIII, Warszawa, 1960, S. 525 ff.

Fragen der Chronologie bringen, doch bilden die heute bekannten Kriterien — trotz fortbestehender Ungenauigkeiten — nützliche Ausgangspunkte. Die horizontale Chronologie für die skythischen Gräberfelder in Siebenbürgen muss aber sehr sorgfältig aufgestellt werden und nur dort, wo mehrere, genau überprüfte Elemente zusammenfallen, da nämlich einige Arten von Beigaben — obzwar sie in der archaischen Skythenzeit erscheinen und für sie kennzeichnend sind — in Siebenbürgen während der ganzen Dauer dieser Gruppe fortbestehen können; den hauptsächlichen Grund dafür stellt — wie schon lange beobachtet wurde — ihre verhältnismässige Abgesondertheit von der skythischen und griechischen Welt nördlich des Schwarzen Meeres dar, besonders in den ersten Jahrzehnten nach der Niederlassung in Siebenbürgen. Heute erscheint es demnach schwieriger, festzustellen, wie lange sich die Skythengruppe in Siebenbürgen als ethnisch-kulturelle Einheit erhielt, als den Zeitpunkt ihrer Ankunft zu bestimmen, der — nach den heutigen Kenntnissen — an den Beginn des 6. Jhs. anzusetzen ist.

Allgemein-historische Überlegungen

Wie man sah, hatte jede Einzelheit des Rituals sowie der Grabritus im ganzen und alle Arten von Beigaben aus den Gräbern von Blaj genaue Entsprechungen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Mit Ausnahme der erwähnten Keramikformen, die aus dem einheimischen Kreise übernommen waren, fügen sich die Skythengräber aus Blaj und aus Siebenbürgen im allgemeinen genau in die Welt und Kultur der Skythen nördlich des Schwarzen Meeres ein und unterscheiden sich gleichzeitig vollkommen von der bodenständigen zeitgleichen Umwelt im Gebiet Siebenbürgens und Rumäniens. Diese Gruppe, die wir am Ende der Hallstattzeit in Mittelsiebenbürgen vorfinden, kommt — fertig gebildet und geschlossen — vom Norden des Schwarzen Meeres, ohne Vorgänger im *HaC* Siebenbürgens. In welchem Masse diese Skythengruppe auch nichtskythische (vielleicht sogar thrakische oder thrakisch-getische) ¹⁷⁵ aber von skythischer Kultur „durchtränkte“ Volksteile vom Norden des Schwarzen Meeres mitzieht, ist eine Frage, die vorläufig das Stadium der Mutmassungen nicht überschreitet, weshalb sie bloss erwähnt wird. Eine Tatsache ist aber unbestreitbar: ethnisch einheitlich oder nicht, stellt sich die nach Siebenbürgen eingedrungene skythische Gruppe oder Enklave archäologisch als ein *einheitliches Ganzes* dar und reiht sich vollkommen in den allgemeinen Rahmen der archaischen Skythengruppen vom Norden des Schwarzen

¹⁷⁵ Über die thrakischen Elemente nördlich des Schwarzen Meeres, z. B. Calipiden = Karpen usw., siehe V. Pârvan, *Getica*, S. 41–42, 239, 282–3, mit älterem Literaturnachweis; I. I. Russu, in *SCIV*, IX, 2, 1958, S. 303–335; über Fundmaterial (insbesondere Keramik) vom nördlichen Schwarzmeergebiet, das für thrakisch gehalten wird, siehe *Древние фракийцы в северном Причерноморье*, Moskva, 1969, unter Redaktion von T. D. Zlatkovskaja, A. I. Meljukova.

Meeres ein, wo alle in den Skythengräbern Siebenbürgens erfassten charakteristischen Elemente und Aspekte ihre Entsprechungen finden.

Die verhältnismässige Ärmlichkeit des Inventars einiger Gräber, der archaische Charakter der Mehrzahl der Funde, die sehr kleine Zahl von Hügelgräbern, das Fehlen von griechischem, vor der Mitte des 6. Jhs. v.u.Z. datierbarem Fundmaterial, einheimische Keramikformen geben der siebenbürgischen Gruppe eine gewisse Eigenart, *ohne aber die skythische Wesensart im geringsten zu verändern*. Diese eigentümliche Färbung erklärt sich aus der frühzeitigen Lostrennung und verhältnismässigen Isolierung von der skythischen und griechischen Welt nördlich des Schwarzen Meeres, bzw. durch die gesonderte Entwicklung in Berührung mit einer andersgearteten (oder grösstenteils andersgearteten) bodenständigen Umwelt, als diejenige, in der sich die skythische Kultur nördlich des Schwarzen Meeres entwickelte. Natürlich sind die Unterschiede zwischen den siebenbürgischen Skythengräbern und denen (besonders den reichen) der mittleren oder späten Skythenzeit vom nördlichen Schwarzmeergebiet grösser, nicht aber wesentlich. Derselbe Unterschied lässt sich auch nördlich des Schwarzen Meeres zwischen den gewöhnlichen Gräbern der archaischen Zeit und denen der mittleren oder späten Epoche feststellen. Deshalb müssen zum Vergleich nur die archaischen Gruppen, also die chronologisch nahen Funde vom Norden des Schwarzen Meeres, nicht aber die Denkmäler der mittleren oder späten Epoche herangezogen werden.

Bei Darstellung der Entsprechungen ergaben sich genug deutlich die engen Beziehungen für Ritus sowie Typologie der Grabbeigaben mit den archaischen Skythengruppen Teasmin, Kanevka, Vorskla oder mit den frühen Gräbern der Gruppen Sula — Donetz und vom Gebiet nördlich des Kaukasus (Isti-su).

Bei Erörterung der Chronologie, bzw. des Datums der Bildung der Skythengruppe vom Flusse Sula setzt V.A. Ilinskaja die ältesten Gräber dieser Gruppe in die erste Hälfte des 6. Jhs. v.u.Z. an¹⁷⁶. Gleichzeitig stellt die Verfasserin fest, dass massive Eindringen der skythischen Bevölkerung, bzw. ihrer Kultur in dieses Gebiet sei unvermittelt zu einem Zeitpunkt geschehen, der ungefähr mit der Rückkehr der Sykthen nach der Invasion in Vorderasien¹⁷⁷ übereinstimmt, d.h. zu Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. Ende des 7. und Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. bildet sich links des Dnieper die Gruppe vom Flusse Vorskla, die sich scheinbar von der älteren Skythengruppe vom Flusse Teasmin (rechts vom mittleren Dnieper)¹⁷⁸ loslöste. Höchstwahrscheinlich ist diese teilweise Neuordnung oder Verschiebung ein Vorspiel, eine erste Welle der Bewegungen, die in diesem Gebiet durch die Rückkehr der Skythen aus Vorderasien und die Bildung der Sula—Donetzgruppe entstanden.

Es scheint also, dass die Rückkehr der Skythengruppe aus Vorderasien am Ende des 7. und Anfang des 6. Jhs. eine Schockwirkung selbst auf

¹⁷⁶ A.a.O., S. 80.

¹⁷⁷ V. A. Ilinskaja, a.a.O., S. 174 ff.

¹⁷⁸ Vgl. V. A. Ilinskaja, a.a.O., S. 184.

die skythischen Stämme und die von ihnen beeinflusste Bevölkerung nördlich des Schwarzen Meeres¹⁷⁹ ausübte und eine Kette von Störungen und demographischen Bewegungen hervorrief, wodurch sich die von den verschiedenen Skythenstämmen besetzten Gebiete erweiterten und neue Gruppen entstanden¹⁸⁰. Da die Skythengruppe in Siebenbürgen zu Beginn des 6. Jhs. v.u.Z. ankam, zu einem Zeitpunkt also, der ungefähr den oberwähnten Ereignissen entspricht und wenn man die engen Beziehungen der siebenbürgischen Gruppe mit den archaischen Gruppen Teasmin und Vorskla berücksichtigt, kann man, unserer Meinung nach, mit genügender Berechtigung annehmen, dass gleichzeitig mit der Loslösung der Vorsklagruppe aus dem Teasmin (?) — Gebiet auch die Wanderung einer anderen, aus dem gleichen Gebiet losgelösten Gruppe nach Westen stattfinden konnte, die am Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. in Siebenbürgen ankam.

Natürlich müsste die hier ausgesprochene Idee durch neue Argumente unterstützt werden, so wie sie auch durch künftige Forschungen widerlegt werden kann. Aus der heute vorliegenden (lückenhaften und unvollständigen) Dokumentation sehen wir aber vorläufig kein anderes Gebiet, aus dem die Skythengruppe Siebenbürgens kommen konnte¹⁸¹.

Schliesslich sollen noch flüchtig zwei Aspekte berührt werden: der mögliche skythisch-iranische Ursprung der siebenbürgischen Gruppe und der sogenannte *kulturelle Einfluss*, mit dem einige Historiker die skythische Kultur im Karpatenraum, einschliesslich Siebenbürgens, ohne tatsächliche Anwesenheit einer skythischen oder skythisch beeinflussten, aus dem Osten kommenden Bevölkerung erklären wollen. Wenn die Verbindungen zu den Teasmin- und Vorsklagebieten, also in die Waldsteppe führen, kann man in diesem Fall die auch nur teilweise skythische Herkunft der nach Siebenbürgen eingedrungenen Gruppe zugeben? Mit anderen Worten, bietet die Beziehung zum Waldsteppengebiet eine Gewähr für den skythischen Volkscharakter der siebenbürgischen Gruppe? Das Problem der räumlichen Verteilung der skythischen oder von den Skythen beeinflussten Völkerschaften bildete den Gegenstand vieler Studien. Da diese Tatsache wohlbekannt ist, scheint hier jede Bezugnahme darauf überflüssig. Es soll bloss erwähnt werden, dass die Idee einer tatsächlichen Anwesenheit in der Waldsteppe in letzter Zeit immer mehr Boden gewinnt. Im ganzen Steppengebiet nördlich des Schwarzen Meeres sind nämlich nur etwa 40 Kurgane aus der archaischen Zeit (7. — 6. Jh.) bekannt, während die Mehrzahl der Kurgane in der Steppe ins 4. — 3. Jh. angesetzt wer-

¹⁷⁹ Das Echo der Kämpfe zwischen den aus Asien zurückgekehrten und den im Norden des Schwarzen Meeres verbliebenen Skythen bei Herodot, IV, 1, 3—4.

¹⁸⁰ Vgl. V. A. Ilinskaja, in *KS*, 70, 1957, S. 25.

¹⁸¹ Eine gewissermassen verwandte Idee spricht Št. Ferenczi aus. Ohne den möglichen Ursprung der siebenbürgischen Skythengruppe unmittelbar mit den archaischen Gruppen Teasmin, Vorskla in Verbindung zu bringen, stellt er fest, dass die meisten Beziehungen der siebenbürgischen Gruppe im allgemeinen nach dem weiteren Gebiet des mittleren Dnieper (nach Auffassung von Št. Ferenczi die Kiev-Poltava Gegend) und im Norden des Kaukasus zusammenlaufen. Vgl. auch I. H. Crișan, *a.a.O.*, S. 25, der die nächsten Entsprechungen für die siebenbürgische Gruppe im Waldsteppengebiet überhaupt sieht.

den¹⁸². Hingegen gibt es im Waldsteppengebiet aus der archaischen Skythenzeit Dutzende von Nekropolen mit vielen Hunderten Gräbern. Das entscheidende Argument für das Vorkommen einer skythischen Bevölkerung in der Waldsteppenzone ist aber die Hydronimie iranischer Herkunft, die gegen Norden bis zum Flusse Desna reicht und die ohne tatsächliche Anwesenheit einer iranisch sprechenden Bevölkerung in diesem Gebiet nicht zu erklären ist¹⁸³.

Das Problem des kulturellen Einflusses

Es wurde und wird aber von einigen Historikern behauptet, dass in Siebenbürgen das Fundmaterial skythischer Machart das Ergebnis eines kulturellen Einflusses wäre¹⁸⁴. Die Idee ist in unserer Geschichtsschreibung nicht einmal neu und wurde schon von V. Pârvan aufgeworfen, aber in anderem Sinne und mit deutlicher Bezugnahme auf die Einzelfunde skythischer Faktur aus der walachischen Ebene, keinesfalls auf die Gräber in Siebenbürgen¹⁸⁵. Wenn ein Akinakes, ein Pfeil, Spiegel oder andere Beigaben vereinzelt in einem Milieu auftreten, das sich in seinen anderen Aspekten als fremd erweist, dann handelt es sich natürlich um kulturellen Einfluss und nicht um einen tatsächlichen ethnischen Bestand. Wenn aber die skythischen Funde in kompakter Masse, in einem umgrenzten Gebiet, in Gräbern auftauchen, die durch die Eigenheiten des Ritus und Rituals dem bodenständigen Milieu fremd sind, aber bis in die kleinsten Einzelheiten — wie wir sahen — den archaischen Skythengräbern vom nördlichen Schwarzmeergebiet gleichen, dann kann nicht mehr von kulturellem Einfluss die Rede sein, sondern nur von tatsächlicher Anwesenheit¹⁸⁶. Besonders der Grabritus und das Begräbnisritual, die gleich sind dem der Skythen vom Norden des Schwarzen Meeres, sowie die kleinen Beigaben (z.B. die Kaolinperlen, die Kaurimuscheln u.a.) die völlig charakteristisch für die Skythen aber der bodenständigen Umwelt fremd sind, entkräften die Theorie des kulturellen Einflusses, zu deren Stütze sogar eine „dynamische

¹⁸² V. A. Ilinskaja, Скифы днепровского, S. 174 ff.

¹⁸³ V. V. Sedov, in *SA*, 4, 1965, S. 52 ff. Siehe die sehr aufschlussreiche Karte von Abb. 1, betreffend die Verbreitung der skythisch-iranischen Hydronimie im Norden des Schwarzen Meeres. Für die Hydronimie iranischen Ursprungs im Gebiete Rumäniens, siehe: V. Pârvan, in *ARMSI*, III, 1, 1923, S. 1 ff.; C. Daicoviciu, *TransAnt*, S. 39, 40; ders. in *Steaua*, VII, 2, 1956, S. 111–114.

¹⁸⁴ A. I. Meljukova, in *SA*, XXII, 1955, S. 239 ff. D. Berciu, in *IstRom*, I, 1960, S. 157 ff. D. Popescu, in *SCIV*, 18, 2, 1967, S. 333 ff. Es muss betont werden, dass bei A. I. Meljukova die Fragestellung ganz allgemein ist und sich *besonders* auf die Einzelfunde in Mitteleuropa bezieht. Es scheint, dass die sowjetische Forscherin später auf diese Idee verzichtet hat. Siehe z. B. *KS*, 105, 1965, S. 33 ff, wo sie bei Erörterung der skythischen Funde vom Süden der Donau, diese mit einem frühen skythischen Eindringen in diese Gegend erklärt, u.zw. schon am Ende des 7. Jhs. v.u. Z., ein Zeitpunkt, der uns denn doch als zu früh erscheint.

¹⁸⁵ *Getica*, S. 41.

¹⁸⁶ Vgl. I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, S. 23–24.

sche Auffassung" bei Auslegung des Phänomens angerufen wurde¹⁸⁷. Für unser Teil glauben wir aber den konkreten, materiellen, sachlich-historischen Beweisen mehr als einer Auffassung, sei sie auch dynamisch¹⁸⁸.

Heute muss offensichtlich das Erscheinen der skythischen Enklave in Siebenbürgen zu Anfang des 6. Jhs. v.u.Z. und nicht später angesetzt werden. Dies aber ist gerade der Zeitpunkt der massiven Verbreitung und Festsetzung der skythischen Gruppen und der skythischen Kultur im Norden des Schwarzen Meeres. Wenn die Dinge vom chronologischen Gesichtspunkt so stehen (und es scheint, dass nicht anders!), müsste man zugeben, dass der sogenannte kulturelle Einfluss, mit anderen Worten, die Übertragung bzw. die Übernahme des Ritus und der skythischen Sachkultur in ihrer Gesamtheit durch die einheimische Bevölkerung von Mittelsiebenbürgen plötzlich und schon zum Zeitpunkt der Festsetzung der Skythen und ihrer Kultur im Norden des Schwarzen Meeres erfolgen musste. Das erscheint aber unmöglich, denn ein kultureller Einfluss von solchem Ausmass, dass er die bodenständige Kultur tatsächlich und von Grund aus umformen sollte, setzt vorangehende enge Kontakte von Dauer voraus, die man aber *nicht feststellt* und die auch nicht die zu ihrem Entstehen nötige Zeit hatten.

Wenn man also auch die chronologischen Gegebenheiten berücksichtigt, erweist sich die Erklärung der skythischen Kultur in Siebenbürgen durch „kulturellen Einfluss“ — wie von einigen Historikern und Archäologen behauptet wird — als unbegründet. Übrigens verhilft dieser Standpunkt keineswegs zur Klärung einiger Probleme der späten örtlichen Hallstattzeit, sondern erschwert sie vielmehr; wenn man nämlich der Idee des kulturellen Einflusses zustimmte, müsste man anstelle des Eindringens einer skythischen Gruppe nach Siebenbürgen, die dann später von der bodenständigen Bevölkerung und Kultur aufgesogen wurde, entweder einen *kulturellen Hiatus* in Siebenbürgen zugeben oder annehmen, die Einheimischen hätten ihre eigene, spezifische und traditionelle Kultur aufgegeben und dafür die fremde skythische (einschliesslich des Grabritus) angenommen und dies ohne tatsächliches Vorhandensein einer Bevölkerung skythischer Kultur in Siebenbürgen, was unvorstellbar und ohne jede wissenschaftliche Grundlage wäre.

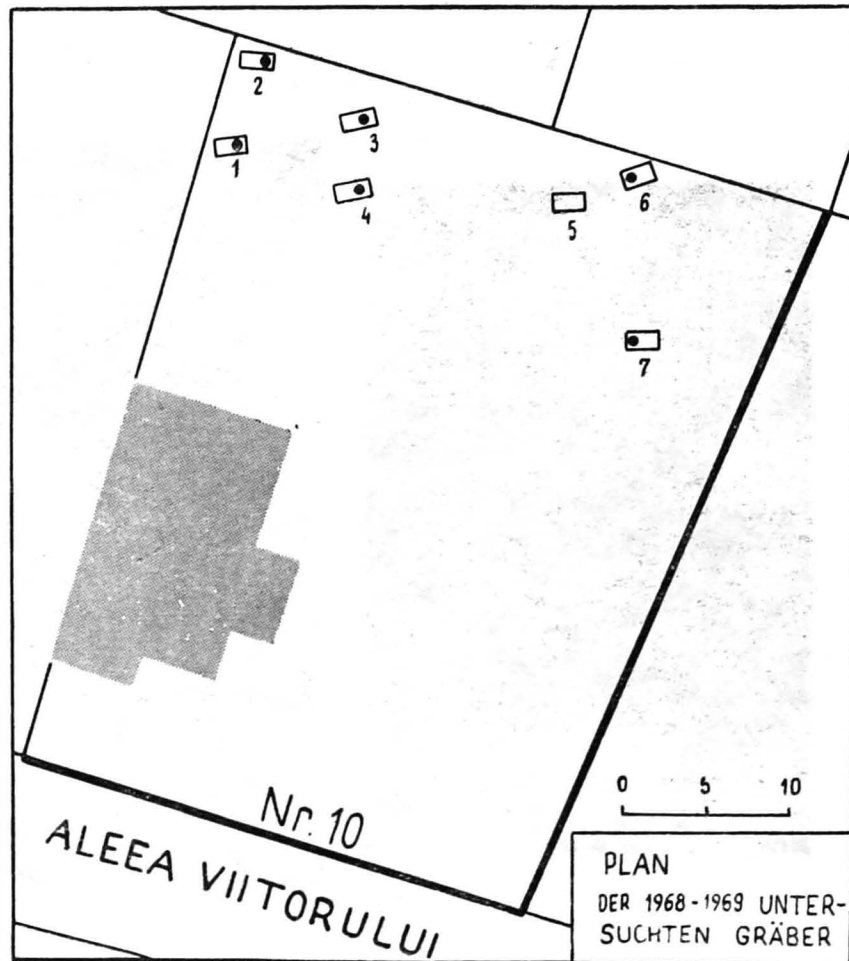
VALENTIN VASILIEV

¹⁸⁷ D. Berciu, in *SCIV*, X, 1, 1959, S. 41.

¹⁸⁸ Vgl. auch I. I. Russu, in *Apulum*, VI, 1967, S. 139 und Anm. 35.

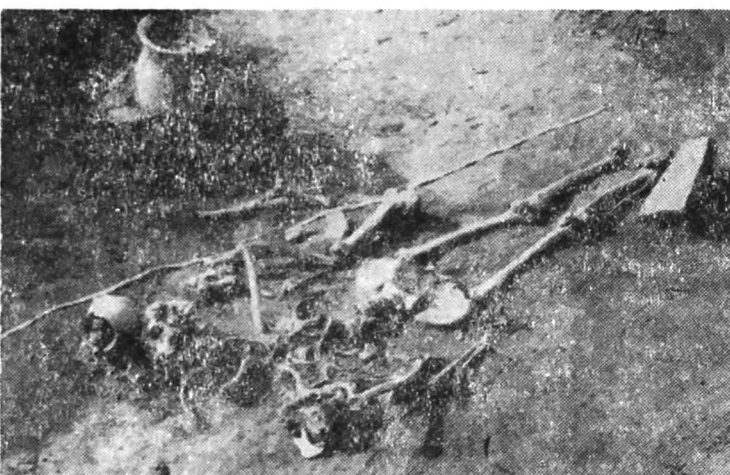

a

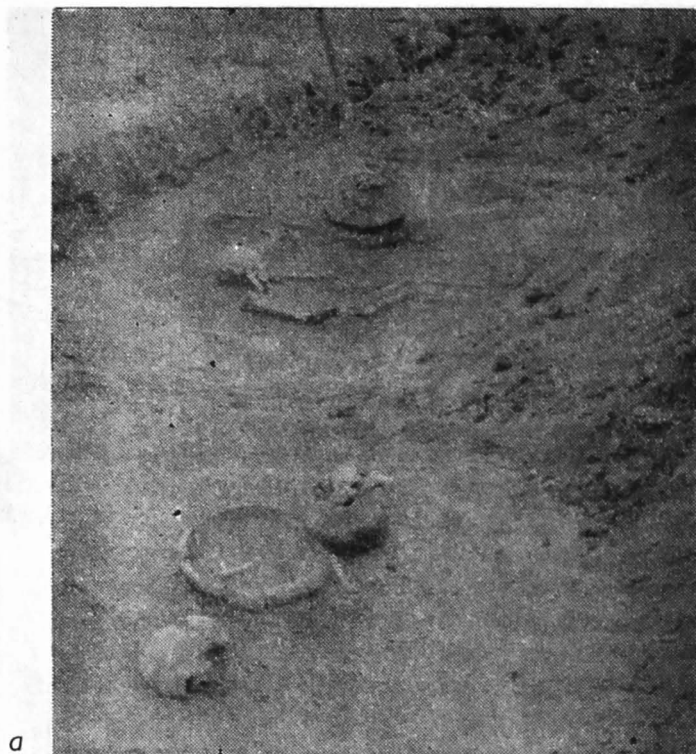
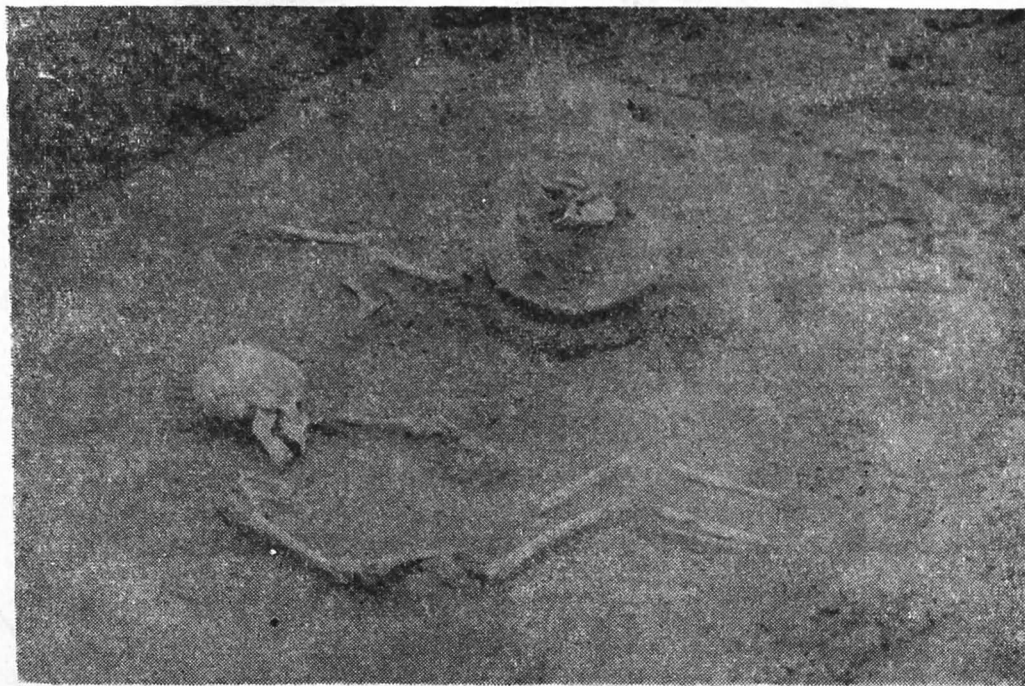

b

Taf. I — Situationsplan: a, Gebiet mit skythischen Funden von Hula Blajului; b, Teilansicht mit Lage der 1968—1969 in der Alea Viitorului Nr. 10 entdeckten Gräber.

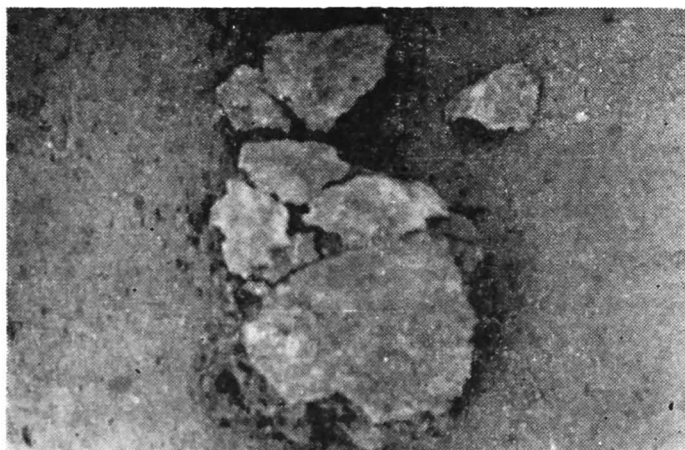

Taf. II — a, Grab Nr. 1 ; b, Grab Nr. 2 ; c, Grab Nr. 3.

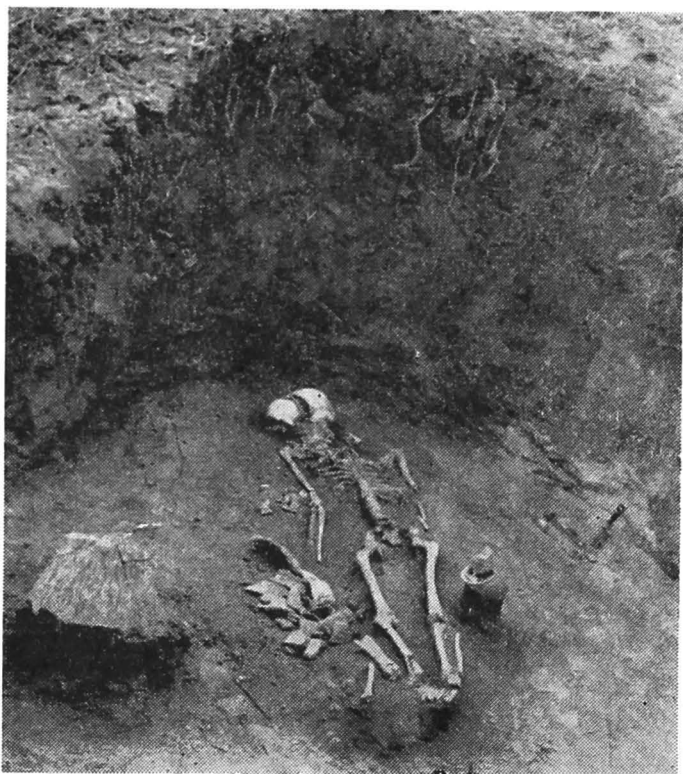
*a**b*

Taf. III — a, Gräber Nr. 3—4; b, Grab Nr. 4.

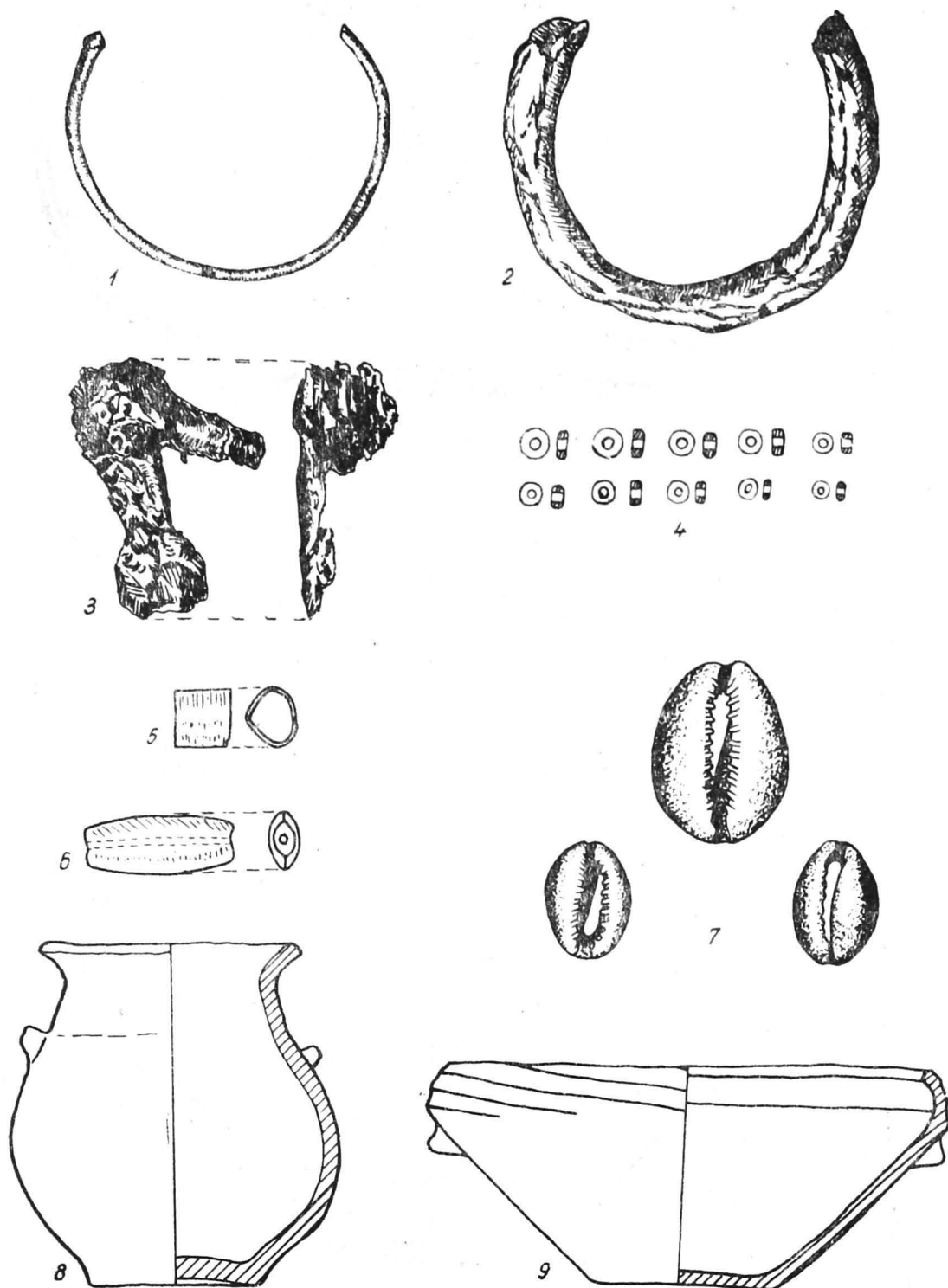
a

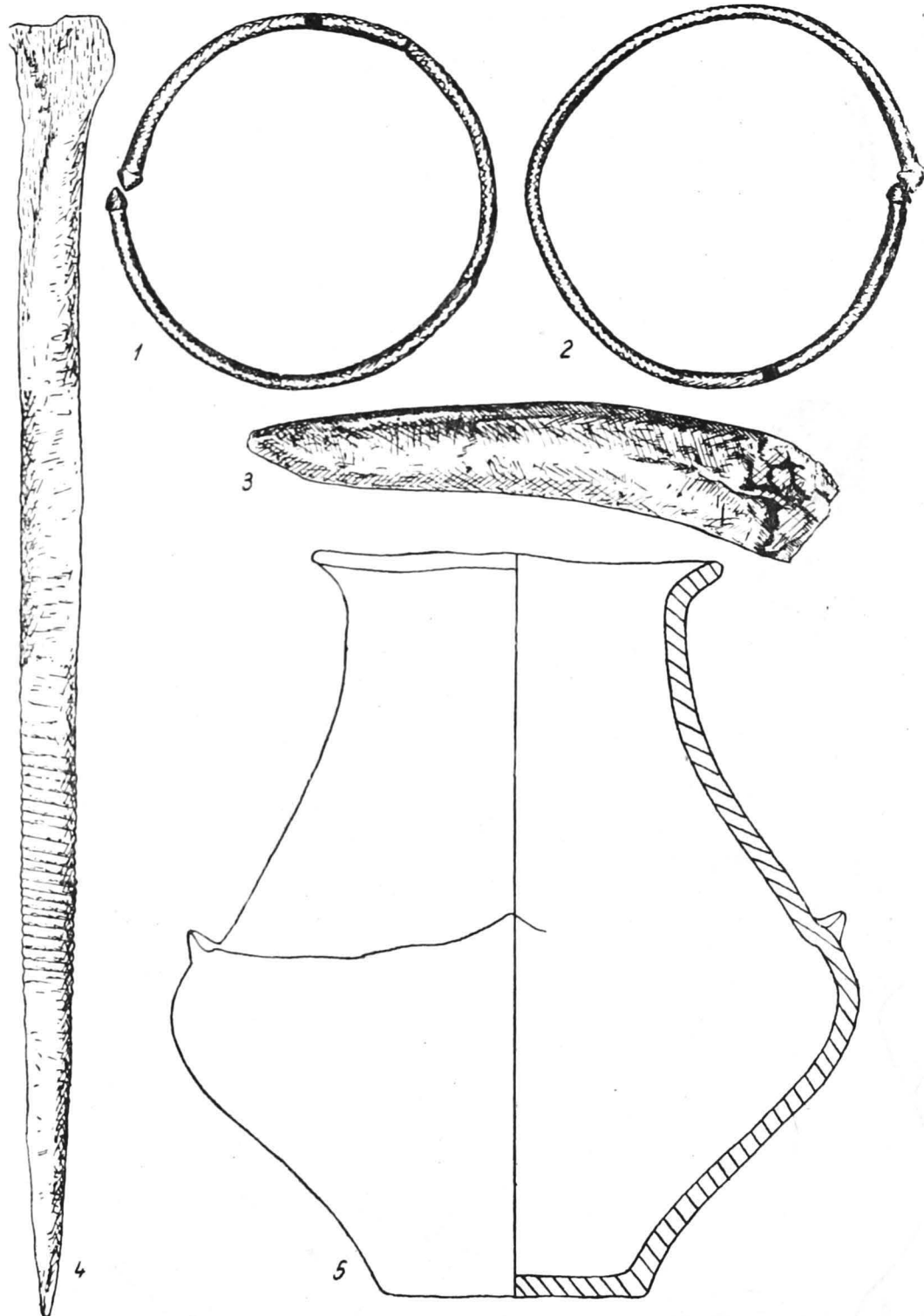
b

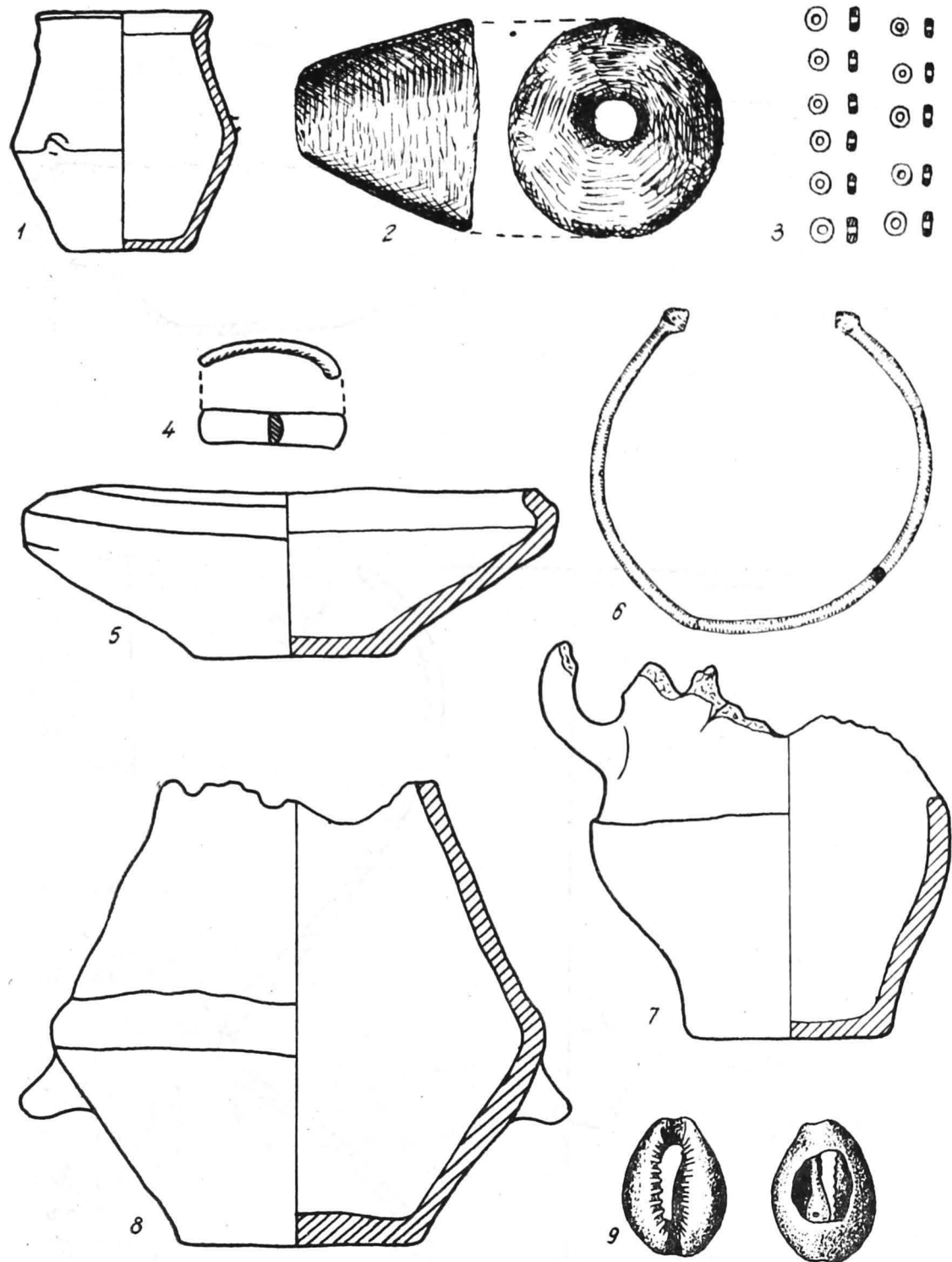
Taf. IV — a, Bruchstücke der *in situ* in Grab Nr. 5 gefundenen Schädeldecke; b, Grab Nr. 7.

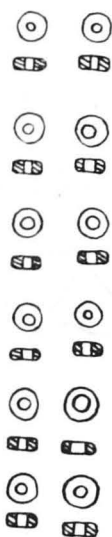
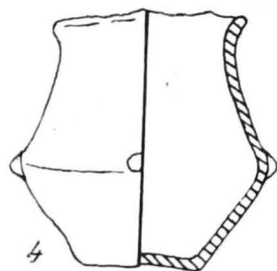
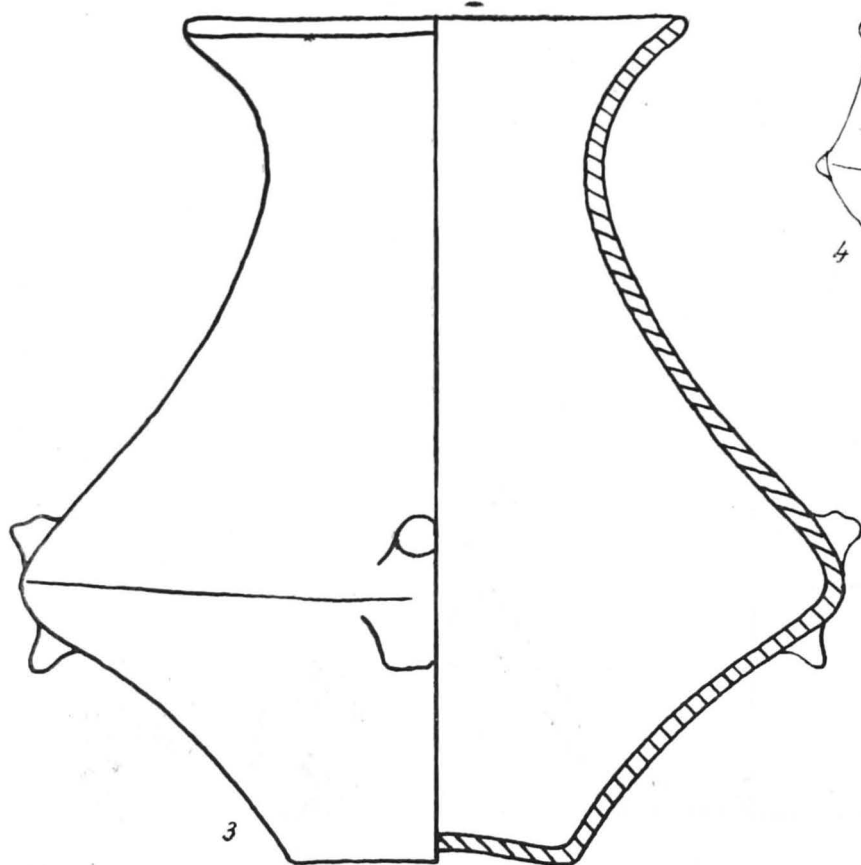
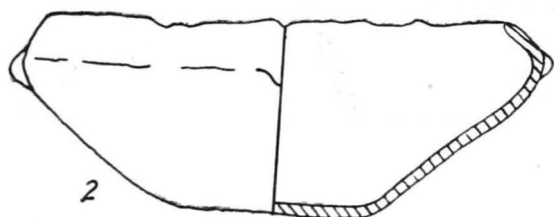
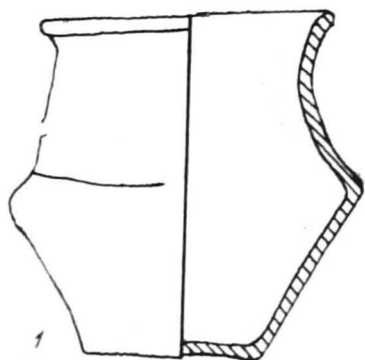
Taf. V — 1—9, Beigaben aus Grab Nr. 1.

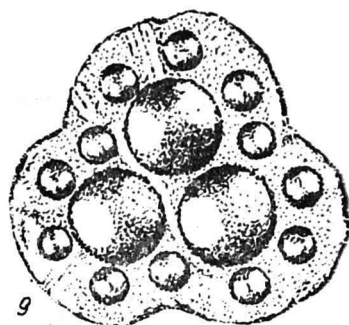
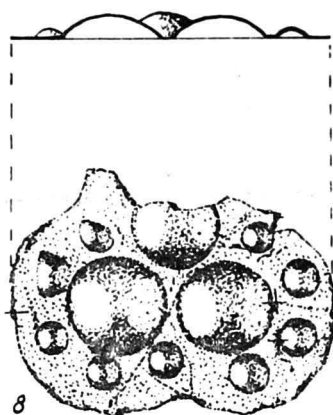
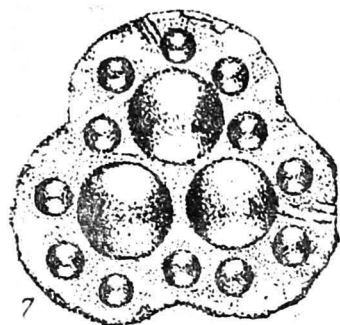
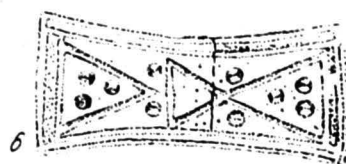
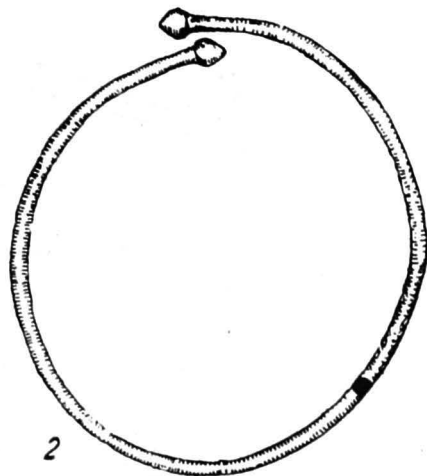
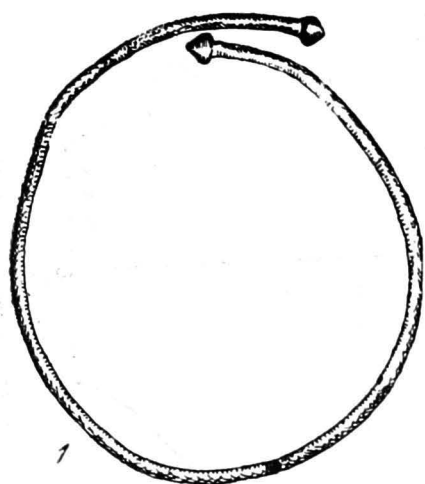
Taf. VI — 1—5, Gegenstände aus dem Inventar von Grab Nr. 2.

Taf. VII — 1—3, Stücke aus Grab Nr. 2; 4—7, Inventar von Grab Nr. 3; 8—9, Inventar von Grab Nr. 4.

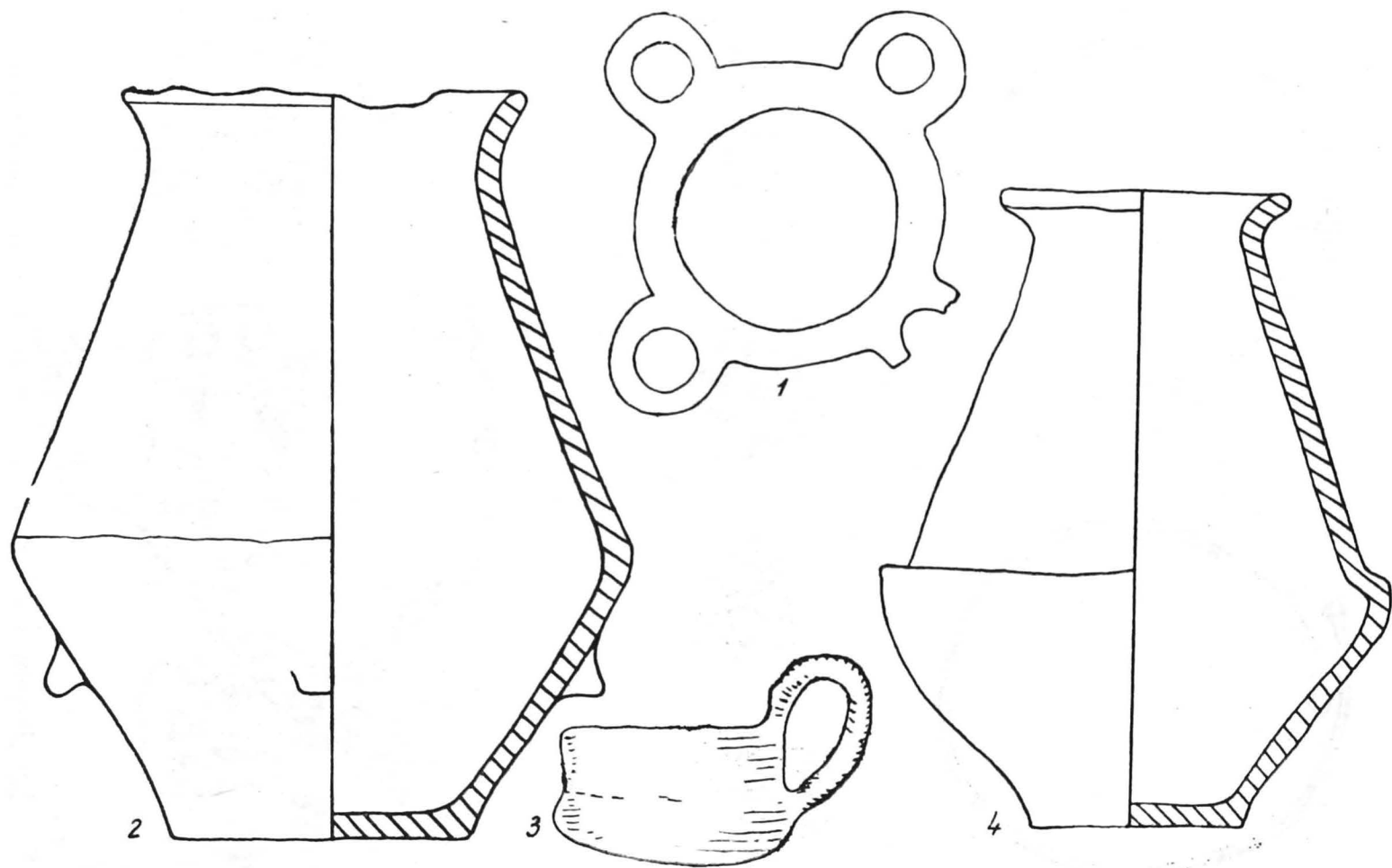

Taf. VIII — 1–2, Inventar von Grab Nr. 6; 3–5, Inventarstücke aus Grab Nr. 7.

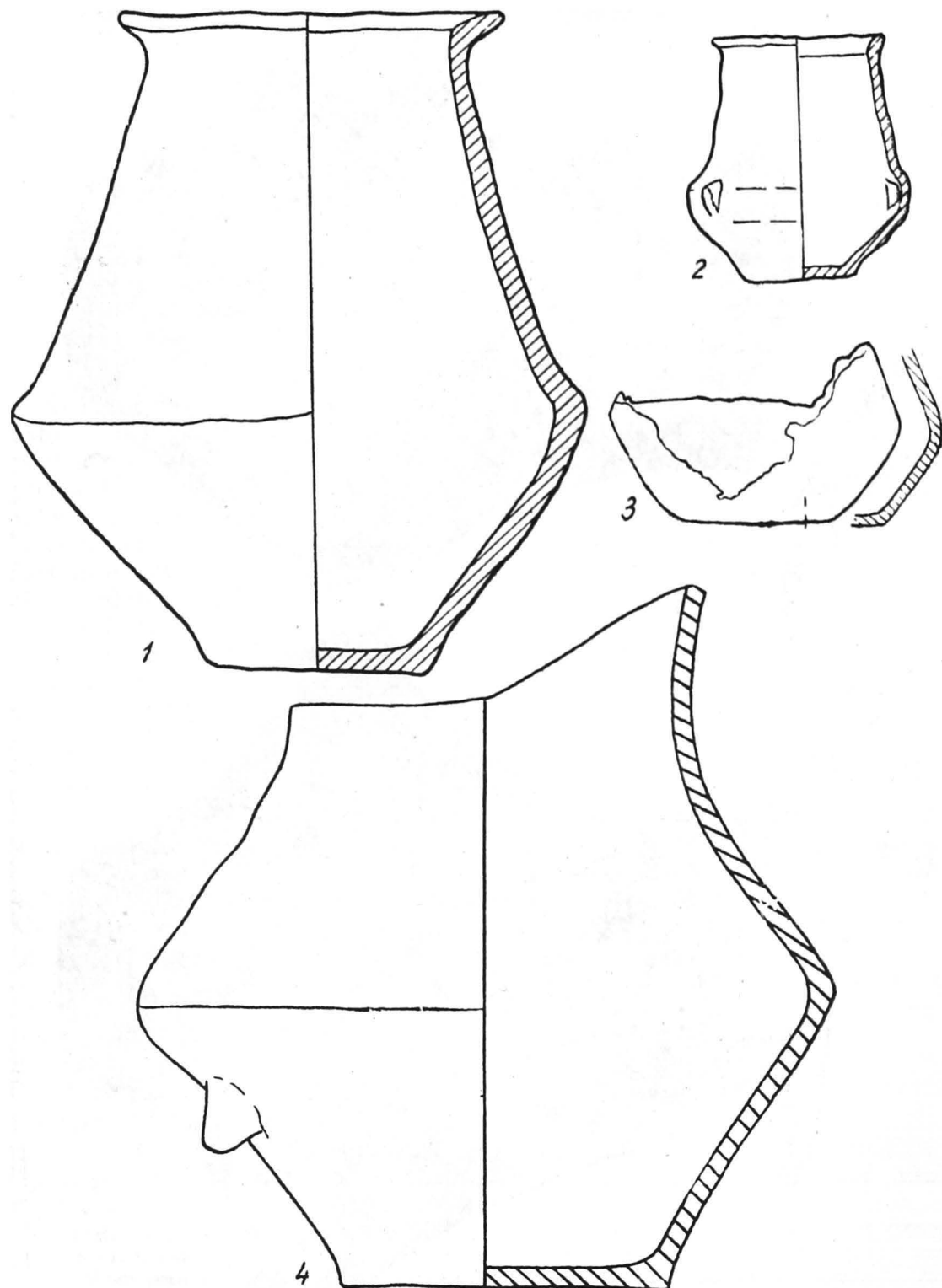

0 0,5 1 cm

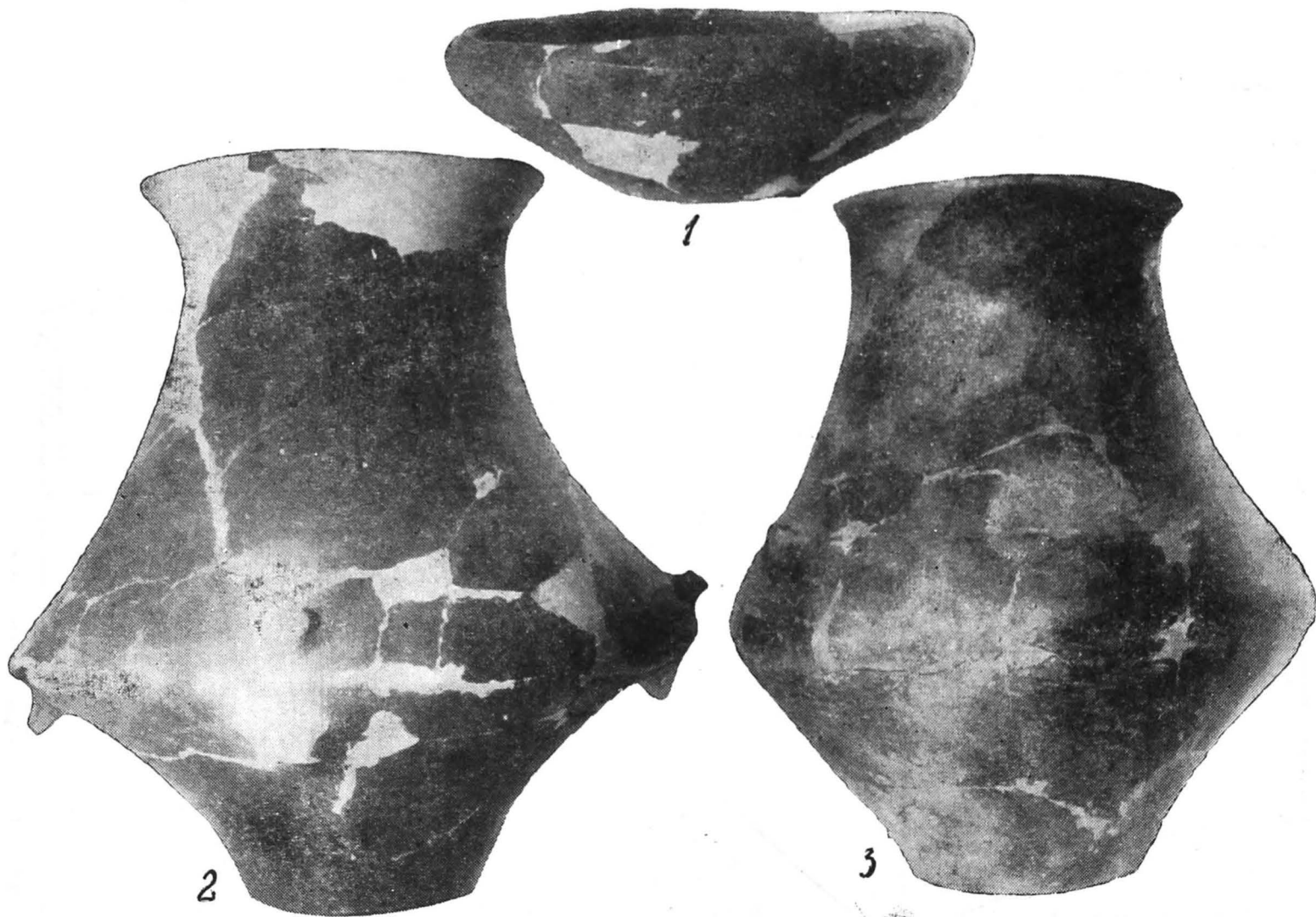
Taf. IX — 1–6, Inventar von Grab Nr. 7; 7–9, die kleeblattförmigen Plättchen, vergrössert (2/1).

Taf. X. — Stücke aus den anlässlich des Bahnlinsenbaus (1, 3 nach M. Roska; 2,4 nach V. Pârvan) gemachten Funde.

Taf. XI — 1—3, Gefäße, zufällig in den Jahren 1964 (1—2) und 1968 (3) in der Friedhofsgegend gefunden, welche aus den durch Gartenarbeiten zerstörten Gräbern stammen; 4, Gefäß aus Grab Nr. 1, 1938 gefunden (nach M. Moga).

Taf. XII — Gefässe aus der Nekropole von Blaj: 1, aus Grab Nr. 3; 2, aus Grab Nr. 7; 3, aus Grab Nr. 2.

NOMENCLATURA DACICĂ A PLANTELOR LA DIOSCORIDES ȘI PSEUDO-APULEIUS

(Partea a IV-a)¹

IV. Problema autenticității nomenclaturii dacice

Nu fără regret trebuie să constatăm că limba dacilor ne este încă și astăzi prea puțin cunoscută din cauza puținelor cuvinte care ni s-au păstrat de la ei, sub forma unor toponime și antroponime, care se completează cu cele 35 numiri de plante cuprinse în diferitele versiuni dioscorideene și cele 10 numiri de plante din versiunile lucrării lui PA, ce pot fi considerate verosimil dacice. Ele ne-au fost transmise pe calea unor inscripții sau a unor lucrări scrise în limba greacă sau latină, majoritatea fiind redată cu grafii destul de variate și cu desinențe destul de nesigure. Astfel, la încercarea reconstituirii, măcar în parte, a limbii dacilor, o mare dificultate constituie nesiguranța care planează asupra exactității transmiterii lor, lipsindu-ne elemente lexicale sigure de comparație, precum și desinențe asupra cărora să nu planeze nici un dubiu.

Încă învățatul german C. Sprengel, în ediția sa dioscorideană (1829, p. XVII) a constatat următoarele: „Mult regretabil este faptul, că aceste denumiri ne-au parvenit foarte corupte, fie pentru că ele au fost pronunțate fals de către însuși autorul, fie că — greșit înțelese — au fost copiate defectuos de către copiiști”².

Dar și eminentul cercetător al cuvintelor dacice dioscorideene, W. Tomaszek (1893) a remarcat dificultatea și nesiguranța însăși a posibilităților de corectă redare a nomenclaturii străine a plantelor cu ajutorul literelor grecești (lucrarea lui Dioscorides fiind și ea scrisă în limba greacă!) datorită unor consonante sau vocale speciale, dat fiind că alfabetul grecesc avea doar 24 de litere. Este dată deci posibilitatea săvârșirii unei game întregi de greșeli datorită următoarelor cauze:

- cuvinte greșit transmise,
- greșit înțelese,
- greșit redată în lucrare, și
- greșit copiate de mulțimea de copiiști care s-au succedat în îndelungata perioadă de aproape un mileniu și jumătate, unii din ei fiind mai

¹ Partea I-a apărută în Acta MN V(1968) p. 59—74, partea II-a în Acta MN VI (1969) p. 115—129, partea III în Acta MN VIII (1971) p. 109—133.

² „Magnopere autem dolendum, quod nomina ea valde corrupta ad nos pervenerunt, tum quia ab ipso auctores falso pronunciata, tum quia haud intellecta, a librariis mendose scripta fuerunt”.

conștiincioși în muncă, iar alții mai superficiali, mai grăbiți, la care se mai poate adăuga și faptul că majoritatea copiștilor nici nu cunoșteau acele limbi străine.

La tratarea originii nomenclaturii dacice din capitolele precedente am expus pe larg păreri și argumentele specialiștilor care s-au ocupat cu această problemă, de care se leagă strâns și problema autenticității acestora. Relevăm aici îndeosebi constatările savanților M. Wellmann și D. Decev, după care unele dintre cuvintele dacice par a fi autentice, dar mai ales opiniile savanților români C. Daicoviciu și I.I. Russu, după care majoritatea lor sînt autentice. Pentru a contribui cu noi argumente la confirmarea acestei autenticități, credem că nu este lipsit de interes să ne mai ocupăm și cu cercetările lingvistice, statistice, apoi cu unele argumente botanice și de altă natură care mai pot fi invocate în această privință.

Considerațiuni lingvistice. Încă pe la mijlocul secolului trecut cercetătorul german J. Grimm (1848) a analizat sub aspect lingvistic cuvintele dacice și a încercat să le explice cu ajutorul limbilor indo-europene, iar puțin mai târziu Leo (1845) cu ajutorul limbii sanscrite. W. Tomaschek (1893) a întreprins temeinice cercetări pentru adunarea și explicarea acestor cuvinte, pe care le-a considerat daco-tracice, observînd desinența asemănătoare a mai multora din ele. Cercetătorul bulgar D. Decev (1928, 1957) s-a ocupat în mod cu totul special cu glosarul de cuvinte dacice din lucrarea lui Dioscorides și Pseudo-Apuleius, analizîndu-le sub aspectul originii și a etimologiei lor. În această muncă, de altfel foarte documentată, este regretabil că n-a avut la bază studii botanice și identificări destul de critice și astfel în multe cazuri a ajuns la soluții forțate sau chiar evident greșite. Mai este interesant articolul lui S. Lattýák (1919), în care a analizat un număr de 40 de nume de plante dacice și a căutat să le răstălmăcească cu ajutorul limbii poloneze gorale; el n-a încercat însă să explice unele asemănări pe care le-a constatat — aparente sau reale — prin considerațiuni de ordin istoric și geografic.

Dintre cercetătorii români care au adîncit mai mult sau mai puțin problemele istorico-lingvistice împreună cu aceste cuvinte dacice, bazîndu-se adesea pe identificări greșite și în consecință dînd explicații etimologice insuficient de convingătoare, amintim mai ales studiile lui B. P. Hașdeu (1874), Tocilescu (1877), A. Papadopol-Calimah în colaborare cu botanistul D. Brăndza (1878), T. Săvulescu (1943) și N. Drăgan (1921, 1922). Foarte temeinice studii istorico-lingvistice a întreprins mai recent I. I. Russu în „Limba daco-tracilor” (ed. I 1959, ed. II 1967), lucrare de bază în acest domeniu, în care a adunat toate resturile de limbă daco-tracică cunoscute pînă acum, analizînd minuțios elementele lexicale și căutînd să le dea etimologia cea mai adecvată.

Din cercetările făcute rezultă că numeroase numiri de plante dacice sînt asemănătoare după sonoritate și mai ales după desinențele lor. În cele de mai jos dăm cîteva exemple :

— bela, -dela, -zela, -thela, -thla (toulbela, duodela, diodela, ziodela, chodela, dochela, discopela, mizela, phithopthaiethla, boudathla, karopithla). —

-ila, -dila, -zila (kinouboila, koikodila, priadila, adila, teudila, propodila, stirsozila, usazila). —

-ida (rathibida, koikolida). —

-ata, -eta (koteata, gonoleta). —

-sta, -ste, -stra (riborasta, peribobasta, zouoste, troutrastra). —

-na, -ne, -ma (dakina, prodiarna, petrina, dielleina, zena, kroustane, ebustrone, olma, diesema, koadama) etc.

Nu este exclus ca terminațiile dacice -zela, -zila să fi însemnat în limba lor : iarbă, plantă, cuvinte des folosite și în componența nomenclaturii botanice a diferitelor popoare (la greci phyto-, -chloa, la romani herba, planta, la germani -kraut, -gras, iar la români „iarbă”, ca „iarbă grasă, iarba vîntului”, etc.)

Asemănările de mai sus duc la concluzia, că aceste cuvinte *fac parte din lexicul unui și aceluiași popor*.

Cercetări statistice. Autorul D. Decev, prin studiile sale lingvistice făcute asupra unui număr de 43 de cuvinte atribuite dacilor în codicele C și N, a încercat să valorifice rezultatele constatărilor sale și sub aspect lingvistic, redînd în procente cuvintele pe care le-a găsit într-adevăr dacice și separat pe cele care au origină latină sau greacă :

26 de cuvinte dacice, adică 62%	
10 „ latine „ 24%	
7 „ grecești „ 14%	

Pe lângă faptul că identificările și caracterele botanice de care s-a folosit sînt adesea greșite, trebuie să constatăm încă de la început o inadverență destul de evidentă în ce privește punctul de plecare al constatărilor și concluziilor sale. El, ca și M. Wellmann, în principiu sînt de părere că numirile dacice din codicele C și N în totalitatea lor („in ihrer Gesamtheit”) își au originea din timpul Daciei preromane, provenind din glosarul lui Pamphilos, din prima jumătate a secolului I e.n., dar susțin, că deoarece ele au fost incorporate în C și N la o dată destul de tîrzie („gegen Ende des III. Jahrhunderts”), pare probabil ca *cel puțin unele* („wenigstens einzelne dakische Namen dem II-III. Jahrh. angehören”) să aparțină secolului II sau III e.n., cînd în Dacia romană în afară de populația băstinașă dacică mai locuiau și coloniști greci și romani, ceea ce ar explica faptul, că între numirile de plante „dacice” unele sînt de origină latină sau greacă, reflectînd începutul romanizării dacilor, adică influența limbii latine și grecești asupra lexicului dacilor din acele timpuri. M. Wellmann mai adaugă, că cuvintele dacice din C au fost incorporate probabil după o copie de mai tîrziu a glosarului lui Pamphilos. Astfel, pe baza unei premise aproape sigure, acceptate de ei, ajung la o concluzie cu totul greșită. Dacă glosarul lui Pamphilos a fost întocmit în prima jumătate a sec. I e.n., deci în timpul Daciei preromane, la o dată cînd în Dacia lui Decebal nu se găseau încă coloniști romani și greci, atunci nu se poate afirma că aceste cuvinte reflectă începutul romanizării dacilor. Pe de altă parte, chiar dacă ar fi adevărat că cuvintele dacice din glosarul lui Pamphilos ar fi fost incorporate în C numai către sfîrșitul sec. III e.n. (adică în arhetipul acestui codice), această copiere și incorporare ulterioară nu poate schimba cu nimic originea și autenticitatea cuvintelor dacice culese de Pamphilos în sec. I e.n. și astfel nu numai unele din ele ar putea fi veritabil dacice, ci majoritatea lor trebuie să fie dacice autentice, neinfluențate încă de coloniștii romani și greci din Dacia. Originea lor din sec. I e.n. o trădează și faptul că la enumerarea sinonimelor străine din C unele popoare care locuiau pe teritoriul Italiei sînt menționate încă după numele lor vechi (romanii, italii, campanii, thuscii, siculi etc.), ori pe la sfîrșitul sec. III e.n. nu este verosimil să se fi făcut atare deosebiri după originea etnică a popoarelor de acolo.

Datele statistice ale lui Decev la prima vedere dau impresia denaturării situației adevărate a limbii dacilor. În epoca preromană a Daciei este inexplicabilă puritatea limbii dacilor numai în proporție de 62%, iar influența limbii latine să se fi manifestat deja în proporție de 24%. Chiar din acest motiv am găsit necesar să reexaminăm critic identificarea plantelor prevăzute cu numiri dacice, a caracterelor lor morfologice esențiale, a arealului, stațiunilor

și a utilizării lor medicale. Am considerat drept verosimil dacice cuvintele care nu sînt nic de origină greacă, nici latină, dar nici erori de copiere, care însă comparate între ele, precum și cu toponimele și antroponimele considerate în literatură drept traco-dacice, au sonoritate și desinență asemănătoare. Am găsit 44 de cuvinte verosimil dacice și pe baza lor am ajuns la următoarele rezultate statistice:

35 de cuvinte	dacice, adică	79,6%
3	„ latine	„ 7,8%
6	„ grecești	„ 13,6%

Această relativ slabă influență romană și greacă asupra fitonomenclaturii dacice, după cum am arătat mai înainte³, credem că se datorește comercianților și cărturarilor greci și romani care le-au adunat din Dacia liberă în sec. I e.n., explicație ce corespunde mai bine condițiilor istorice din acele timpuri și totodată constituie și un nou indiciu asupra autenticității lor.

În ce privește originea și autenticitatea cuvintelor dacice din lucrarea lui PA am arătat⁴ cit de neintemeiate sînt afirmațiile lui Wellmann și Decev, că ele ar fi fost adunate pe la sfîrșitul sec. III sau în sec. IV e.n. din Dacia Aureliană aflată la sud de Dunăre, din gura populației dacice — complet evacuată din Dacia Traiană — și de la tracii autohtoni. Decev merge și mai departe, aducînd ca dovadă a „fazei avansate a deznaționalizării dacilor”⁵ evacuati în sudul Dunării datele sale statistice privind procentajul elementelor lingvistice străine (latine și grecești) care figurează între cuvintele „dacice” din lucrarea lui PA. El a analizat 31 numiri de plante „dacice”, constatînd că unele sînt de origină greacă, respectiv romană, făcînd raportul procentual dintre ele. În lumina statisticii lui Decev — pe care o aducem în comparație cu datele sale statistice făcute asupra cuvintelor dacice din C și N — să vedem în ce măsură reflectă acel „stadiu avansat al deznaționalizării dacilor” din perioada dintre Dacia preromană (sec. I e.n.) și Dacia Aureliană (sec. IV e.n.)?

14 cuvinte daco-tracice	45%	(față de 62% din C și N), deci	— 17%
9 „ latine	29%	„ 24% „ „ „ „	+ 5%
8 „ grecești	26%	„ 14% „ „ „ „	+ 12%

Statistica lui Decev ne lasă în completă nedumerire! În epoca preromană a Daciei puritatea limbii dacice să se reflecte numai în proporție de 62%, iar după „marea deznaționalizare a dacilor”, petrecută în lunga perioadă de stăpînire și permanentă influență romană de cca 3 secole, să mai reprezinte o proporție de 45%, adică elementele lingvistice dacice în 300 de ani să prezinte numai o scădere de 17%? Pe de altă parte, deznaționalizarea dacilor de către romani să se fi întimplat în favorul elementelor lingvistice grecești care s-au urcat de la 14% la 26%, iar progresul influenței limbii latine în defavorul celei dacice în cei 300 de ani din „Dacia felix” și Dacia Aureliană să reprezinte numai o diferență de 5%? Aceste date complet neverosimile denaturează realitățile istorice și lingvistice, iar cei care consideră că nomenclatura dacică din lucrarea lui PA ar fi fost adunată de pe teritoriul Daciei Aureliane și încă la o dată atît de tirzie, nici cînd nu vor putea explica în mod convingător originea acestor cuvinte.

³ v. Partea II-a a prezentei lucrări în ActaMN VI(1969) p. 118—119.

⁴ v. Partea II-a în ActaMN VI(1969) p. 123, 129.

⁵ „Die Denationalisierung und Romanisierung der Daker bzw. der Thraker hatte damals schon grosse Fortschritte gemacht”.

Greșește Decev și prin aceea că el a cuprins în statistica sa și cuvintele dacice comune cu cele din lucrarea lui Dioscorides, știut fiind că majoritatea cuvintelor străine din C și N, dar și din lucrarea lui PA au fost copiate din glosarul lui Pamphilos. Dovadă este identitatea lor și aceeași ordine de enumerare. Pentru ca să poată reflecta „stadiul de deznăționalizare a dacilor” din secolele de mai târziu în mod fidel, el trebuia neapărat să le excludă din statistica sa, în acest fel punându-se în acord și cu opinia pe care a exprimat-o clar în lucrarea sa: „...die dakischen Namen von dako-thrakischen Ursprung bei Dioskurides wohl auf das botanische Werk des Pamphilos und demnach auf die vorrömische Zeit Dakiens (spätens 2 Hälfte des I. Jahrh. n. Chr.) zurückgeführt werden dürfen”.

Pe baza constatărilor noastre am întocmit de asemenea o atare statistică a cuvintelor „dacice” din lucrarea lui PA, dar am omis încă de la început cuvintele dacice comune cu cele din codicele dioscorideene, precum și alte 6 cuvinte, care sînt datorite numai unor evidente erori de copiere. Cele 19 cuvinte „dacice” rămase, aduse în comparație cu statistica noastră privitoare la cuvintele dacice din codicele C și N, se prezintă după cum urmează:

10	cuvinte dacice	52,6%	(față de 79,6% din C,N), deci	— 27,0%
8	„ latinești	42,1%	„	6,8% „ „ + 35,3%
1	„ grecesc	5,3%	„	13,6% „ „ — 8,3%

Din aceste date comparative — valabile pentru perioada preromană a Daciei și pentru sfîrșitul sec. II e.n. din timpul ocupației romane, dar nici cum pentru sec. IV e.n. și încă mai puțin pentru Dacia Aureliană, rezultă o importantă scădere a elementelor lexicale dacice, o remarcabilă scădere a elementelor de limbă greacă și o considerabilă creștere a influenței elementelor lexicale latine, care constituie în acest fel noi indicii în privința autenticității acestor cuvinte.

Argumente botanice. O dovadă destul de plauzibilă a autenticității nomenclaturii dacice rezultă din examinarea împrejurării, dacă plantele prevăzute cu numiri dacice în lucrările lui Dioscorides și PA creșteau sau nu în realitate pe teritoriul Daciei de odinioară, adică în linii mari, pe teritoriul României de astăzi. În cazul cînd, după examinarea acestor plante medicinale, s-ar dovedi cu certitudine despre unele că sînt elemente sudice, poate chiar subtropicale, cu areal geografic necorespunzător pentru teritoriul Daciei, prin urmare numele dacic al plantei n-ar fi justificat, atunci acest fapt ar dăruia temeinicia autenticității lor. Desigur, ținem seamă de faptul că în cei aproape 2000 de ani aspectul morfologic al speciilor în cauză nu s-a schimbat aproape de loc, deoarece din punctul de vedere al genezei speciilor noi acest interval de timp nu prezintă aproape nici o importanță.

Deși — cum am arătat mai sus — unele desene de plante au fost denaturate prin multe copieri, iar altele au fost schimbate din eroare cu altele, totuși rezultatul cercetărilor noastre a confirmat pe deplin și pe această cale autenticitatea nomenclaturii dacice, întrucît *toate plantele care au putut fi identificate cu destulă certitudine, creșteau pe teritoriul fostei Dacii*, ele corespund stațiunilor noastre și nu s-a găsit nici o excepție neîndoielnică în această privință. Această concordanță n-ar fi fost posibilă, dacă cuvintele „dacice” ar fi fost adunate pe de teritorii situate în altă parte decît în Dacia, iar copistul sau interpolatorul care ar fi încercat să denatureze, să falsifice aceste date — deși logica sănătoasă exclude această ipoteză — , sau care ar fi greșit în atribuirea acestor nume de plante dacilor, n-ar fi putut proceda cu o precizie atît de mare sub aspect botanic.

Argumente de altă natură. Împotriva autenticității sinonimelor dioscorideene în literatura de specialitate mai sînt invocate următoarele argumente:

— sinonimele sînt cuprinse în „note separate”, care puteau fi introduse în codicele C mai tirziu, chiar în sec. VI-VII e.n., deci mult după executarea acestuia,

— sinonimele din C sînt scrise cu litere unciale mici, provenind de la altă mină, față de care textul tratării propriu zise este scris cu litere unciale mari.

Din acest motiv, în cele ce urmează, vom analiza pe baza codicelui C dacă aceste afirmații corespund sau nu realității.

Constatăm încă de la început că sinonimele din codicele C nu sînt cuprinse în „note separate” care puteau fi adăugate ulterior în fruntea textelor de capitole. În cele mai multe cazuri sinonimele sînt enumerate unul cite unul, fiecare în cite un rînd, dispuse în coloane unele sub altele, așa cum rezultă aceasta din figura fotografică nr. 2 (vezi pag. 66 din partea I a prezentei lucrări). După sinonime urmează imediat și la aceeași distanță de rînduri textul diagnozei plantei, stațiunea și utilizarea medicală. Numărul sinonimelor fiind foarte variat (1–20), din lipsă de spațiu, intercalări ulterioare nici nu s-ar fi putut face, mai ales în cazul sinonimelor numeroase. Pe multe dintre paginile codicelui (216r, 217r, 218r etc.) se vede clar și astăzi tehnica copistului: el a liniat mai înainte paginile pergamentului, trăgînd niște linii destul de fine, pe care a început să copieze mai întîi sinonimele și apoi textul propriu zis. Pentru nomenclatură el linia exact atîtea rînduri cite sinonime avea de scris, ceea ce dovedește caracterul cu totul mecanic al copierii codicelui și că sinonimele au fost copiate concomitent cu textul. Uneori copistul, după ce a copiat sinonimele, a uitat să copieze în continuare și textul (229r, 306v, 307v, 354v) lăsînd spații goale, plantele respective rămînînd fără nici o tratare de text. În alte cazuri (45v, 46v, 162r, 173r, 174r, 175r, 188r) sinonimele nu sînt enumerate în coloane suprapuse, ci în mod continuativ, fiind parte integrantă a textului. În ambele cazuri, posibilitatea interpolării ulterioare a sinonimelor a fost exclusă cu desăvîrșire.

În legătură cu felul caracterelor de litere ale sinonimelor din codicele C, încă *Lambecius* (op. cit. 1665 p. 520) a constatat următoarele: „*Litterae omnes sunt majusculae*”, iar *M. Wellmann*, unul din cei mai temeinici cunoscători ai acestui codice, în prefața lucrării sale (II, 1906 p. XVII) afirmă: „*Litterae codicis omnes eadem magnitudine sunt*”, exceptis foliis 135r et 280v, quae minoribus litteris exaratae sunt, quibus *Krateuas* et *Galen*i fragmenta foliis 163-94v addita”. De asemenea, *C. Wessely* în comentarul său bine documentat, *Observationes palaeographicae*, scris ca studiu introductiv la codicele C editat în fototipie de *Karabacek*⁶, la pag. 204 constată că acest codice este scris cu *litere unciale similare*, de formă elegantă, caracteristice sec. VI e.n. și de către unul și același scrib, exceptînd cîteva pagini adăugate în secolele următoare.

Dar ne-am convins și noi de acest lucru. După temeinica examinare a caracterelor de litere ale sinonimelor, precum și a celor privitoare la textele propriu zise, am ajuns la constatarea identității dimensiunilor și a caracterelor literelor unciale cu care au fost scrise — de una și aceeași mină. Este adevărat că în cîteva cazuri de sinonime mai lungi, pentru a nu strica alinierea și așezarea sinonimelor unele sub altele, copistul a fost nevoit să micșoreze dimensiunile ultimelor litere ale sinonimului, pentru ca în acest fel cuvîntul să încapă în același rînd, procedeu de necesitate pentru a rezolva o situație

⁶ În cursul tipăririi acestei lucrări, Akademische Druck und Verlagsanstalt din Graz a editat un facsimil în culori al Codicelui constantinopolitan, anexîndu-i-se și un volum de comentarii elaborat de Prof. H. Gerstinger, volum ce a fost prezentat la Congresul al XIV-lea Internațional de Studii Bizantine, ținut la București în 1971.

ivită în cursul muncii sale. Există însă câteva pagini, care sînt scrise în mod evident de altă mină și cu alte caractere de litere, mai mici sau mai mari, ca de ex. indicele herbarului, scris însă în anul 1406, apoi pag. 486—491 scrise în sec. X-XI, pag 185 scrisă de mai multe mini tot la o dată mai tîrzie, apoi pag. 287—289 cu descrierea plantei *Mandragora*, scrise cu litere cursive după sec. IX, pag. 135r, 280v etc. Aceste cazuri reprezintă însă întotdeauna completări ulterioare (sec. IX-XV) de pagini pierdute din cod și refăcute mai tîrziu. Astfel de completări ulterioare sînt făcute chiar și pe locurile rămase goale de pe partea inferioară a paginilor de altfel originale, cu litere evident mai mici, de alt caracter, afectînd însă textul, iar nu sinonimele, menționîndu-se că provin din lucrarea lui *Krateuas* sau a lui *Galenos*. Astfel, cade și acest argument folosit împotriva autenticității sinonimelor dacice din codicele C și N.

Dar și gîndirea logică pledează pentru autenticitatea nomenclaturii dacice din opera lui *Dioscorides* și PA. Se știe astăzi că toate sinonimele atribuite grecilor și majoritatea celor atribuite romanilor reprezintă veritabile numiri populare de plante în limbile lor, veracitatea acestora putîndu-se stabili destul de ușor și cu toată certitudinea. Greutăți mai mari au cauzat cuvintele atribuite egiptenilor, limba cărora a fost mult influențată în secolele de mai tîrziu. Studii temeinice a întreprins în acest sens *Vivi Täckholm*⁷, prof. de botanică de la Cairo (Egipt), care în această privință ne-a comunicat (în. litt. angl. 6 nov. 1964) următoarele: „În a mea *Floră a Egiptului* m-am ocupat cu toate numele de plante din caz în caz și am pus în cumpănă pe care din ele *Dioscorides* le-a luat corect și pe care le-a luat din surse greșite. Nu se poate generaliza și afirma că numirile *dioscorideene* sînt corecte sau false. Unele sînt corecte, unele false, unele sînt amestecuri de semicorecte, semi-false, bazate pe informații greșite”.

Nu avem deci nici un motiv să presupunem că chiar nomenclatura atribuită dacilor ar putea aparține lexicului unui alt popor oarecare din antichitate, cu atît mai mult că la data adunării lor dacii erau un popor independent, puternic și bine cunoscut în lumea antică, în deosebi în părțile răsăritene. Autenticitatea lor o mai confirmă și lista de plante a lui PA, întocmită foarte probabil cu un secol mai tîrziu (sec. II e.n.), din care 11 numiri dacice de plante corespund celor indicate în opera lui *Dioscorides*, respectiv în glosarul lui *Pamphilos*. Trei autori din antichitate, care au trăit și scris în secole diferite, nu puteau greși la indicarea limbii poporului dac din Dacia de odinioară, iar corespondența unora dintre aceste numiri nu poate fi o simplă coincidență.

În baza celor de mai sus putem afirma, că cuvintele atribuite dacilor în codicele C și N — cu puținele excepții semnalate și în prezenta lucrare — fără îndoială trebuiau să facă parte din vocabularul poporului dac și astfel ele pot fi folosite la reconstituirea parțială a limbii lor.

C. VĂCZY

⁷ Aducem viile noastre mulțumiri Prof. Dr. *Vivi Täckholm* din Cairo-Giza (Egipt) pentru ajutorul pe care ni l-a dat în munca de documentare.

BIBLIOGRAFIE

1. Apuleius Lucius Madaurensis, *Apologia sive de magia liber et Florida*, ed. J. van der Vliet, Lipsiae, 1900.
2. „ *Măgarul de aur* (Metamorfoze), în românește de I. Teodorescu Edit. de Stat pt. literatură și artă, 1958.
3. Bauhinus C., *Pinax theatri botanici*, Basileae, 1671.
4. Berendes J., *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre*, Stuttgart, 1902.
5. Boissier E., *Flora Orientalis*, I—V, Basileae, 1867—1884.
6. Bologa V., *Sinonimele dacice ale plantelor descrise de Dioscoride pot servi la reconstituirea limbii dacice?*, în *Dacoromania* V, Bul. limbii române, 1928.
7. „ *idem*, în *Estratto dell Archivio di Storia della Scienza*, XII, 2, Roma, 1930.
8. Borza Al., *Cele dintâi publicații botanice străine cu numiri de plante românești*, în *Bul. Grăd. Bot. Univ.*, Cluj-Timisoara XXIV, 1944.
9. „ *Prin țara goralilor*, în *Transilvania*, nr. 1, Sibiu, 1929.
10. Botnariuc N., *Din istoria biologiei generale*, București, 1961.
11. Caesar C. J., *Commentaires sur la guerre des Gaules*, text latin și notițe, de Benoist M. E. și Dosson M.S., ed. XIV, Paris, 1914.
12. Cordus V., *Ped. Dioscoridis Anazarbei. De medicinali materia, libri sex*, Francofurti 1543.
13. Cornarius J., *Pedacius Dioskorides. De materia medica, libri V*, Basileae, 1557.
14. Daicoviciu C., *Din istoria Transilvaniei*, ed. I 1960, ed. II 1961, București.
15. „ *O nouă mărturie în favoarea continuității*, în *Tribuna*, 27 febr. 1964.
16. „ *idem*, în *Steaua*, nr. 6, 11, 12 din 1959.
17. Daicoviciu H., *Dacii*, București, 1965.
18. Decev D., *Die dakischen Pflanzennamen*, în *Ann. Univ. Sofia*, XXIV, 1 Sofia, 1928.
19. „ *Die thrakischen Sprachreste*, în *Öst. Akad. Wiss., Philos. — hist. Klasse, Lingv. Abteilung*, Wien, 1957.
20. Drăgan N., *Recenzia lucrării lui Lattyák*, în *Dacoromania*, II, 1921—1922.
21. Dubler C., *La materia medica de Dioscorides*, I—VI, Tetuan-Barcelona, 1953—1959.
22. Goodyer J., *The greek herbal of Dioscorides, 1655*, ed. Gunther R. T. New-York, 1959.
23. Gurlt E., Wernich A. și Hirsch A., *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, II, Berolini, 1930.
24. Hayek A., *Prodromus florae Peninsulae Balcanicae*, I—III, Berolini, 1927—1933.
25. Howald E și Sigerist H., *Corpus medicorum latinorum*, IV. *Pseudo-Apulei herbarius*, Lipsiae et Berolini, 1927.
26. Jávorka S., Csapodi V., *Iconographia florae Hungariae*, Budapest, 1934.
27. Karabacek J., *Codex Aniciae Julianae*, pars I—II, ed. phototypica, Leyden, 1906.
28. Lambecius P. H., *Commentariorum Bibl. Caesariae Vindob.*, I, 1562.
29. Lattyák S., *Néhány Dioskorides-féle dak növénynevről*, în *Bot. Múzeumi Füzetek*, III, fasc. II, Cluj, 1919.
30. Linnaeus C., *Species plantarum*, tom. I—II, Holmiae, 1753.
31. „ *Philosophia botanica*, Stockholmiae, 1751.
32. Lübkers Fr., *Reallexikon des klassischen Altertums*, Leipzig, 1914.
33. Marcellus Vergilius, *Pedakion Dioskoridou Anazarbeos, Peri hyles iatrikes — De materia medica*, Coloniae, 1529.
34. Mathée M., *Les six livres de P. Dioscorides d'Anazarbe. De la matière médicinale*, translatez de latin en français, Lyon, 1559.
35. Matthiolus A., *Comment. Pedacii Dioscoridi*, Lugduni, 1583.
36. Meyer E. H. F., *Geschichte der Botanik*, Königsberg, I—II, 1854—1855.
37. Mihăescu H., *Dioscoride latino. Materia medica*, liber I, Iași, 1938.
38. „ *La versione latina di Dioskoridi*, în *ED*, VIII, 1938.
39. Moibano J. și Gessner C., *Pedacii Dioskoridi ad Andromachum. De curatione morborum*, Argentorati, 1565.
40. Neubürger M., *Geschichte der Medizin*, I, Stuttgart, 1906.
41. Oribasios P., *Iatrikon Synagogion*, XI—XVI, în *Corpus medicorum latinorum*, VI, 1, 2, Lipsiae et Berolini, 1929.

42. Papadopol-Calimah A., *Dioscoride și Luciu Apuleius*, București, 1879.
43. Pauly-Wissova, *Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, III, 1895.
44. Pinzger G., B. Hederico, *Lexikon graeco-latinum et latino-graecum*, Roma, 1832.
45. Pârvan V., *Getica*, București, 1926.
46. Plinius C. S., *Naturalis historia*, ed. Hackios, Rotterdami, I—III, 1669.
47. Poinson de Sivry, *Histoire naturelle de Pline*, Paris, 1771.
48. Pritzel G.A., *Thesaurus literaturae botanicae*, Lipsiae, 1872.
49. Ruellius J., *Dioscorides Pedanius. De medicinali materia*, Francofurti, 1549.
50. Russu I. I., *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1967.
51. Saracenus A., *Pedakion Dioskoridon tou Anazarbeos. Opera quae extant omnia*, Francofurti a.M., 1598.
52. Săvulescu Tr., *Începuturile științei în România: Botanica*, in *Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Șt. Seria III*, tom. XVIII. Mem. 4, București, 1943.
53. Sprengel C., *Ped. Dioskoridis. De materia medica libri V.*, Lipsiae, 1829—1830.
54. Stearn William T., *Botanical latin. History, Grammar, Syntax, Terminology and Vocabulary*, London, 1966.
55. Suetonius, *Cei doisprezece cezari*. Traducere și prefață de Popescu D. și Georoc G., Ed. Științifică, București, 1958.
56. Tocilescu G., *Dacia înainte de romani*, in *An. Soc. Acad. Rom.*, Ses. 1877. tom. X, Sect. II. Mem. și Not. fasc. II, București, 1880.
57. Tomaschek W., *Die alten Thraker*, 1893—1894.
58. Tournefort J. P., *Institutiones rei herbariae*, ed. III, Lugduni, 1719.
59. Turill W. B., Hill A., in *Bull. of. miscell. information*, Kew, 1937.
60. Váczy C., *Les origines et les principes du développement de la nomenclature binaire en botanique*, in *Taxon* (Utrecht) 20 (4) 1971.
61. Velenovsky J., *Flora bulgarica*, Praga, 1891.
62. Wellmann M., *Pedanii Dioscuridis Anazarbei. De materia medica libri V*, vol. I. 1907, II, 1906, III, 1914, Berolini.
63. „ *Die Pflanzennamen des Dioscorides*, in *Hermes*, 33, 1, 1898.
64. Wimmer Fr., *Theophrasti Eresii opera quae supersunt omnia*, tom. I *Historia plantarum continens*, Lipsiae, 1854.
65. Wittstein G. C., *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*, Ansbach, 1852.
66. *Flora Republicii Socialiste România*, vol. I—XII, București, 1952—1972.

DIE DAKISCHEN PFLANZENNAMEN IN DEN WERKEN VON DIOSKORIDES UND PSEUDO-APULEIUS

(Zusammenfassung)

Der II—III—IV. Teil⁸ dieser Arbeit befasst sich mit dem Ursprung der dioskoridischen Nomenklatur. Auf die Fragen: wo, von wem und wann die dakischen Pflanzenbenennungen gesammelt wurden, spricht der Verfasser die Meinung aus, dass deren Hauptquelle die Arbeit des Pamphilos (Mitte des I. Jahrh. u.Z.) war. Diese Pflanzennamen-Sammlung wurde wahrscheinlich entweder von den neben den damaligen dakischen Staatsmännern angestellten griechisch oder lateinisch redenden und schreibenden Ratgebern oder Beamten erhalten, oder von den griechischen, romanischen bzw. dakischen Drogenhändlern gesammelt, die in den Handelstädten Tomis und Kalatis in der Dobrudscha wirkten. Dieser Umstand erläutert zugleich auch warum einige dakische Pflanzennamen griechischen oder lateinischen Ursprungs sind. Jedenfalls stammen die dakischen Pflanzennamen meistens aus der vorrömischen

⁸ Der erste Teil dieser Arbeit ist in ActaMN V(1968) 59—74 erschienen (mit deutscher Zusammenfassung). Diese Zusammenfassung betrifft den II—III. in ActaMN VI (1969) 115—129 und in ActaMN VIII (1971) erschienenen Teil, wie auch diesen letzten Teil.

Zeit Dakiens und ihre Echtheit ist also sehr wahrscheinlich. Während der römischen Besetzung Dakiens (II—III Jahrh.) war die Sammlung solcher dakischer Pflanzennamen von den dakischen Urbewohnern, die mit den griechischen und romanischen Ansiedlern hier schon vermischt lebten, noch viel möglicher, ein Umstand, der als eine wahrscheinliche Erklärung auch für die Eingliederung neuerer dakischer Pflanzennamen im Werk des Pseudo-Apuleius gelten kann.

In Bezug auf die Zeit, wann diese fremden Pflanzenbenennungen — einschliesslich die dakischen Pflanzennamen — ins dioskoridische Werk eingeschlossen wurden, ist der Verfasser der Meinung, dass diese schon vor dem III. Jahrhundert eingegliedert worden sein konnten, also früher als die Anordnung des alphabetischen Archetypus dieses Werkes gemacht wurde.

Danach wird das unter dem konventionellen Titel, *De medicaminibus herbarum* bekannte botanisch-medizinische Werk des Pseudo-Apuleius, das 25 neue und 11 schon bei Dioskorides erwähnte „dakische“ Pflanzennamen umfasst, analysiert. Es wird festgestellt, dass in der Literatur eine grosse Unsicherheit hinsichtlich der wahren Person des Verfassers herrscht, die dadurch zu erklären ist, dass zwischen dem II—IV. Jahrhundert u.Z. sechs verschiedene Verfasser unter dem Namen „Apuleius“ anzutreffen sind, die sich mit Botanik befassten, aus welchem Grunde dieser Autor unter dem konventionellen Namen „Pseudo-Apuleius“ in die neueste Literatur eingegangen ist. Dieser Unsicherheit ist es zu verdanken, dass in der Fachliteratur die Meinung herrscht (Wellmann, Decev) sein Werk sei im IV—V. Jahrhundert u.Z. geschrieben worden und die dakischen Pflanzenamen wären in dieser späten Zeit auf dem Gebiete des südlich der Donau gelegenen Aurelianischen Dazien gesammelt worden.

Der Verfasser stellt folgendes fest:

- das Werk des Pseudo-Apuleius wurde später aufgesetzt als das Werk von C. Plinius (gegen Ende des I. Jahrh. u.Z.), weil dies seine Hauptquelle war, jedoch früher als die Werke des Marcellus Empiricus und Sextus Placitus Papyriensis (IV/V. Jahrh.), da diese Autoren das Werk des Apuleius als Inhalt oder Form gebraucht hatten.

- das Vorwort des Werkes von Pseudo-Apuleius hat eine ähnliche Begründung der Notwendigkeit (dh. Egoismus und Unwissenheit der damaliger Ärzte) wie die Vorwörter in den Werken von Celsus, Dioskorides und ein Brief von Plinius und die in den späteren ähnlichen Werken nicht im Gebrauch waren.

- in einem Brief von Marcellus Empiricus (IV/V. Jahrh.) — der als Vorwort seines Werkes dient — wird als Quelle auch ein „Apuleius“ zwischen den „älteren Autoren“ angeführt, die alle im I—II. Jahrh. lebten und er erwähnt 3 Namen „unserer Zeit näherer Autoren“, die sicherlich im III. oder IV. Jahrhundert wirkten.

- durch eine gründliche Analyse des Werkes von Apuleius kann man feststellen, dass noch einige Pflanzendiagnosen und Standortangaben vorhanden sind und dass weniger abergläubische ärztliche Empfehlungen vorkommen als im Werk von Plinius usw. aus dem I. Jahrh. u.Z.,

- während in den im IV—V. Jahrhundert geschriebenen Werken die Pflanzendiagnosen und die Standortangaben gänzlich fehlen, sind die groben Aberglauben, die Bezauberungen und die für den innerlichen Gebrauch empfohlenen Arzneimittel — die sogenannten Sterkorarien — in grosser Menge vorhanden, ebenso wie die für diese Zeit so charakteristischen Rache-Arzneimittel.

- dass zwischen dem Werk *De medicaminibus herbarum* und den gutbekannten Arbeiten *Apologia* und *Goldesel* des Lucius Apuleius Madaurensis viele überzeugende Ähnlichkeiten sind.

Auf diesen Gründen fussend, ist der Verfasser der Meinung, dass das Werk *De medicaminibus herbarum* aller Wahrscheinlichkeit nach, schon im II. Jahrh. u.Z. verfasst wurde und dass sein Verfasser doch Lucius Apuleius Madaurensis wäre, oder — in extremis — ein anderer, noch unbekannter Apuleius, der im Laufe des II. Jahrh. lebte.

Im Weiteren folgt die Untersuchung über die Identifizierung der betreffenden Pflanzen auf Grund ihrer kurzen Diagnosen, Abbildungen, Standortangaben, Etymologie der griechischen Synonymen und ihre Anwendungen, sowie die Prüfung, ob die sogenannten „dakischen Pflanzennamen“ nicht griechischen oder lateinischen Ursprungs seien, oder ob es sich nicht um irrtümliche Abschreibungen handle. Nach dieser Auswahl der dakischen Pflanzennamen konnte der Verfasser folgende statistische Angaben feststellen.

In dem dioskoridischen Werk sind 41 dakische Pflanzennamen (die aus dem I. Jahrhundert stammen) anzutreffen:

35 wahrscheinlich echt dakische Namen 79,6%

3 lateinischen Ursprungs 6,8%

6 griechischen Ursprungs 13,6%

während zwischen den im Werk von Pseudo-Apuleius vorkommenden Benennungen (die vom Ende des II. Jahrhunderts stammen) zu finden sind:

10 wahrscheinlich echt dakische Namen 52,6%

8 lateinischen Ursprungs 42,1%

1. griechischen Ursprungs 5,3%

Demnach weist die dakische floristische Nomenklatur nach einer 60–70 jährigen römischen Beherrschung dieser Provinz einen lateinischen Einfluss von +35,3% und einen griechischen von – 8,3% Wörtern auf, während die dakischen sich um 27,0% verminderten. Diese Zusammensetzung widerspiegelt die historischen Bedingungen dieses Volkes.

Im letzten Kapitel des Studiums bringt der Verfasser einige linguistische, statistische und botanische Beweise für die Echtheit der dakischen Pflanzennamen und stellt fest, dass alle diese Pflanzen, die echt dakische Benennungen haben, auf dem Gebiet des damaligen Dazien vorkamen. Zum Schluss bekämpft er die Meinung Decevs, dass die Phytomenklatur des PseudoApuleius aus dem Gebiete des Dacia Aureliana – und noch so spät – gesammelt werden konnte.

AȘEZAREA DACICĂ ȘI DACO-ROMÂNĂ DE LA SLIMNIC

Teritoriul actualei comune Slimnic — situată la 16 km nord de Sibiu, la poalele lanțului de dealuri care formează cumpăna apelor între bazinele Oltului și Tîrnavei Mari — a intrat în literatura arheologică în a doua jumătate a secolului trecut ca urmare a unor descoperiri întâmplătoare și a unor periegeze¹. În primul deceniu al sec. XX M. Kimakowicz s-a deplasat la Slimnic pentru a cerceta materialele arheologice descoperite într-o balastieră din „Schelzental”, care constau în primul rînd din ceramică, lespezi de gresie trecute prin foc, oase de animale etc. Concluzia sa a fost că ele erau de atribuit slavilor². Se adaugă alte cîteva descoperiri izolate³, între care și un tezaur geto-dacic cu obiecte de podoabă din argint⁴.

Ceramica descoperită în „Schelzental”, fie de M. Komakowicz, fie, mai ales, înainte și depozitată în Muzeul Brukenthal a fost parțial reluată de K. Horedt mai întîi, acesta observînd „durata lungă a așezării, din epoca

¹ Se semuala un tumul în punctul „Alte Burg”, numeroase fragmente ceramice „primitive” tot în acel loc și descoperirea, la săparea fundației unei case din sat, a trei monede romane din care s-a păstrat una republicană; celelalte două erau „asemănătoare” (C. Gooss, *Archäologische Analekten*, în *AVSL*, IX, 1870, p. 47—49; idem, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Sibiu, 1876, p. 54; G. Téglás, în *OTÉ*, XII, 1877, p. 191). Moneda păstrată e menționată și de V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 610 și de B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *EDR*, X, 1945, p. 109, nr. 71.

² M. Kimakowicz, *Stolzenburg*, în *KVSL*, XXX, 1907, p. 89—92. În ceramica menționată de M. Kimakowicz se aflau, printre altele, fragmente de la un vas decorat cu butoni în care erau practicate alveole și cu benzi ondulate și de la un vas cu briu alveolar.

³ Un topor de piatră și ceramică aparținînd culturii Coțofeni lingă „Șanțul satului”, un mormint cu lespezi de piatră, 11 săbii de bronz (M. Kimakowicz, *op. cit.*, p. 92—95 și precizări ale prof. K. Horedt în *Rep.*, ms.), o daltă și un celt de bronz (informație K. Horedt în *Rep.* citat). Mențiuni referitoare la descoperirile amintite aici și în nota 1 sînt și la I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 36, nr. 626 și la M. Roska, *ErdRep*, p. 263, nr. 115.

⁴ Tezaurul s-a împrăștiat, numai o parte ajungînd în MNA: un torques cu torsiunea neregulată și capetele terminate în cîrlig, o brățară cu extremitățile petrecute, applatizate și terminate în capete de animal stilizate, o brățară spirală cu trei spire și capetele drepte și o altă brățară spirală cu trei spire, cu un capăt rupt și celălalt terminat drept (D. Popescu, *Nouveaux trésors géto-daces en argent*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—47, p. 51—54). Restul pieselor componente ale tezaurului (sau numai o parte a lor?) s-au identificat pe baza unei fotografii păstrate la Muz. Brukenthal Sibiu: un torques subțire cu capetele în ochi, două brățări spirale și două cu capetele răsucite pe bară (K. Horedt, *Kleine dakische Silberfunde*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—47, p. 266—267; D. Popescu, *op. cit.*, p. 52).

tîrzie hallstattiană pînă în epoca romană” și că fragmentele ceramice ornamentate cu benzi orizontale și ondulate nu sînt de atribuit ceramicii slave⁵. Cu alt prilej, același autor încadra ceramica dacică preromană din „Schelzental” în sec. II î.e.n., iar cealaltă în epoca romană⁶. Pentru încadrarea așezării din „Schelzental” în Latène-ul mijlociu și suprapunerea peste ea a unei așezări din epoca Daciei romane s-a pronunțat și D. Protase⁷. I. H. Crișan atribuie sec. V—IV î.e.n. cea mai mare parte a ceramicii descoperite de M. Kimakowicz, menționînd și existența unei așezări de epocă romană în același loc.⁸

Interesul prezentat de materialele arheologice semnalate la Slimnic a determinat începerea săpăturilor sistematice în vara anului 1970.

Pentru evitarea unor posibile confuzii topografice, datorate în bună măsură și lipsei de precizie a toponimelor intrate de-acum în literatura arheologică, sînt necesare unele detalii privind situarea așezării antice cunoscute în „Schelzental”. Așezarea se află într-o depresiune adăpostită dinspre est, sud și vest de dealuri înalte și este încinsă dinspre vest de pîrîul Băcia din valea cu același nume (= Schelzental) și dinspre nord-est de pîrîul Șarba; confluența celor două pîrîie marchează limita nordică a așezării (fig. 1). Astăzi teritoriul ei, numit Șarba, este tăiat de șoseaua Sibiu-Mediaș și acoperit pe circa două treimi din suprafață de casele și grădinile localnicilor.

Cele cîteva secțiuni și sondaje efectuate pînă acum, fără a fi prea întinse, au stabilit limitele generale ale așezării și au dovedit continuitatea ei neîntreruptă din epoca Latène în epoca romană. Descrierea sumară a unora dintre ele, ca și prezentarea parțială a materialelor arheologice, se va face în ordine cronologică și nu în ordinea în care au fost executate secțiunile.

Secțiunea III (fig. 2), trasată în terenul arabil al Fermei pomicole „Șarba”, este orientată nord-vest — sud-est și măsoară 44 × 2 m, cu adîncimea variabilă, între 0,60—1,90 m. Numerotarea metrilor s-a făcut de la nord-vest spre sud-est.

Stratigrafie (fig. 3): 1 strat de pămînt brun-negricios, întors de plug. Arăturile adînci au pătruns prin stratul de *humus* modern pînă în 2 stratul de cultură a cărui grosime medie, fără adîncirile gropilor și bordeielor, este de 20—30 cm. În cazul gropilor și bordeielor grosimea stratului ajunge pînă la 1,35 m. 3 Sub stratul de cultură, urmează un pămînt gălbui-brun, steril din punct de vedere arheologic.

În primii 21 m ai S III s-au cercetat integral două gropi (Gr. 3 și 4), un semibordei (B 5) și parțial o altă groapă (Gr. 5).

Semibordeiul (B 5), de formă rectangulară, măsoară 4,30 × 3,75 m și fundul lui se află la aproximativ 0,60—0,65 m de nivelul de călcare antic. Cei patru stîlpi de la colțuri au grosimea

⁵ K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 204.

⁶ Idem, *Mittelatènezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în *Studien aus Alteuropa*, Köln—Graz, Teil II, 1965, p. 60—61, nr. 12.

⁷ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 52, nr. 31.

⁸ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 66, 72, 81—84, 88, 92—93, 275.

de 0,20—0,30 m și au fost înfipti în pământ pînă la 0,60 m sub nivelul fundului semibordeiului. Din împletitura de nuiele a pereților nu s-au păstrat decît slabe urme ale lipiturii de pământ cu care ea fusese căptușită. Spre colțul de sud-est al semibordeiului și în preajma peretelui lui de sud s-a descoperit un cuptor cu calota prăbușită (fig. 3 și 4). Cuptorul fusese durat din gresie nisipoasă locală și piatră de riu. Doar focarul propriu-zis al cuptorului (fig. 5) era mărginit de trei lespezi mari de gresie nisipoasă (înalte de 0,23—0,40 m) așezate pe muchie, continuate, spre gura acestuia, cu altele mai mici așezate la fel cu primele și parțial cioplite, în așa fel încît distanța dintre ele la bază este de 0,10 m, iar la partea superioară de 0,26 m. Focarul cuptorului măsoară în interior $0,50 \times 0,70$ m, îngustîndu-se spre gură pînă la 0,26 m. Vatra focarului cuptorului a fost făcută din lut fățuit, astăzi ars pe o grosime de 3—4 cm, și avea pe ea multe resturi de cărbune de lemn. Restul pietrelor dărîmate (atît din gresie nisipoasă, dar mai ales pietre de riu) pot proveni de la bolta cuptorului și o eventuală prelungire a ei. Este de semnalat, de asemenea, prezența, între pietrele din dărîmătura cuptorului, a unora ce conțineau minereu de fier. Judecînd însă după construcția cuptorului, arsura redusă din focar, ca și după lipsa oricăror urme de zgură sau resturi de reducere a minereului, credem că prezența pietrelor conținînd minereu de fier între celelalte din dărîmătura cuptorului este mai degrabă întîmplătoare. Destinația cuptorului pare a fi fost menajeră.

Atît în interiorul bordeiului, cît și între pietrele dărîmăturii s-au descoperit numai fragmente ceramice dacice aparținînd perioadei din preajma cuceririi romane.

În apropierea peretelui de vest al semibordeiului, la 1,15 m de el, a fost săpată parțial o *groapă* (Gr. 5 în fig. 3) care conținea, de asemenea, numai ceramică dacică din preajma cuceririi romane și pământ înroșit, sfărîmat. Forma gropii este aceeași cu a gropilor 3 și 4 (vezi mai jos, cu descrierea în detaliu). Diametrul gurii: 0,60 m, Dm fundului: 1,25 m, adîncimea fundului de la nivelul actual: 1,25 m. Foarte probabil groapa în discuție este de pus pe seama nevoilor gospodărești ale celor ce locuiau în semibordeiul din apropiere.

Groapa 3 (fig. 3 și 6), de formă conică, diametrul mai mare la fund, cvasiovală în plan. Gura gropii, mai îngustă inițial, s-a lărgit prin surparea unei porțiuni a pereților. Pereții conici se lărgesc spre baza gropii și în apropierea fundului ei plat se rotunjesc. Diametrul gurii astăzi: 0,70 m, Dm fundului: 1,35 m, adîncimea fundului de la nivelul actual: 1,60 m.

În groapă s-au aflat numeroase fragmente ceramice dacice preromane, lucrate cu mîna și la roată, cenușii, brune, roșcat-gălbui, două fragmente de rîșnițe din tuf vulcanic, bucăți nu prea mari de cărbune de lemn și cîteva bucăți de lipitură arsă.

În imediata ei apropiere se află *groapa 4* (fig 3, Gr. 4), aproximativ de aceeași formă. Această din urmă groapă are gura ceva mai largă (1 m în diametru) și fundul ușor alveolat, în așa fel încît diametrul ei maxim (1,75 m) se află la circa 10—15 cm de punctul cel mai adînc (1,45 m de la nivelul actual). În interiorul gropii s-au descoperit fragmente ceramice dacice de la vase lucrate cu mîna și la roată. Dintre vasele lucrate cu mîna unele aparțin nou ceramicii poroase, cu ornamente în relief sau incizate, și unor fructiere din pastă fină, lustruită, de culoare neagră. Împreună cu ele s-au găsit și fragmente ceramice lucrate cu roata dintre care se remarcă resturile unui vas de circa 40 cm înălțime, confecționat din pastă cenușie, cu buza dreaptă și răsfrîntă în afară și cu două torți orizontale.

Este de notat că la nici una din cele trei gropi menționate mai sus pereții nu au fost arși și în nici una din ele nu s-au descoperit resturile lipiturii de lut cu care ar fi fost căptușiți pereții. Ținînd seama de constatarea din urmă, ca și de forma gropilor, este foarte probabil că sistemul lor de săpare a fost deosebit de cel al obișnuitelor gropi din așezările dacice. Forma conică

a gropilor putea fi realizată doar prin săparea lor cu un diametru mai mare decât al gurii și apropiat de al fundului, prin introducerea în cavitatea săpată a unei împletituri de nuiele și umplerea — cu pământul rezultat din săpare — a spațiului rămas liber între pereții împletitunii și pereții cavității săpate. Foarte probabil în primii 1—2 ani de la săpare, cât timp împletitura de nuiele nu se deteriorează, gropile puteau fi utilizate ca depozite de cereale, cum, de altfel, se întâmplă în bună parte din așezările dacice aparținând epocii Latène. După deteriorarea împletitunii de nuiele, gropile au sfârșit prin a deveni locul de aruncare a resturilor menajere, ceea ce explică varietatea conținutului lor și lipsa vaselor întregibile.

Sistemul acesta de săpare a gropilor nu apare cu totul singular în așezările dacice. Gropi de formă asemănătoare s-au descoperit în așezarea dacică de la Arpașul de Sus⁹. Concluzia autorului săpăturilor este că ele au fost arse intenționat în jumătatea inferioară și căptușite cu lemn și lipitură în partea superioară, singura utilizată drept „depozit” de cereale; partea inferioară a gropii servea doar ca spațiu izolator și loc de colectare a apei infiltrate prin pereți¹⁰. N-ar fi exclus însă ca arsura constatată în partea inferioară a unei gropi să fie incidentală. În acest caz, săparea și protejarea pereților ei cu o împletitură de nuiele ar fi aproape identice cu sistemul utilizat la Slimnic.

În restul stratului de cultură au apărut aceleași fragmente ceramice dacice lucrate cu mina și la roată, toate preromane, ca și resturi de cărbune, oase de animale și fragmentul unei lame de cuțit de fier.

Secțiunea II (fig. 7), trasată tot în terenul arabil al Fermei pomicole Șarba, la 5 m nord-vest de capătul nord-vestic al S III și la 3 m sud-vest de aceeași S III¹¹, orientată tot nord-vest — sud-est, măsoară 10 × 1,50 m, adîncindu-se între 0,65—1,35 m. Numerotarea metrilor s-a făcut de la sud-est spre nord-vest.

Stratigrafia este asemănătoare cu cea a S III: 1 strat de pământ întors de plug, gros de circa 0,20—0,25 m, care a antrenat și resturi de cultură materială; 2 stratul de cultură materială, brun-negricios, cu grosime medie de 0,20—0,25 m și de 0,90—0,95 m în locul semi-bordeiului și 3 stratul de pământ gălbui-brun, steril din punct de vedere arheologic.

Semibordeiul din m 7—10 (fig. 7, B 4), probabil tot de formă rectangulară, a fost adîncit circa 0,55—0,60 m față de nivelul de călcare antic și construit în tehnica întîlnită și la semi-bordeiul menționat din secțiunea III. Inventarul lui consta din ceramică dacică lucrată cu mina și un fragment la roată, ceramică romană provincială, slabe urme de lipitură și un corn de bovid. Trebuie menționat că singurul fragment aparținînd ceramicii dacice lucrate la roată provine de la buza în trepte a unui chiup roșu și că el a fost găsit în spațiul semi-bordeiului, dar la limita dintre nivelul antic de călcare și începutul adînciturii semibordeiului.

⁹⁻¹⁰ M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț—Arpașul de Sus*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 146—148 și fig. 22.

¹¹ Trasarea secțiunilor s-a făcut în funcție de posibilitățile lăsate de culturile de pe teren și de casele și grădinile localnicilor.

În restul stratului de cultură s-au descoperit atit fragmente ceramice dacice lucrate cu mina (ce nu oferă posibilitatea de a le încadra în epoca preromană sau în cea romană), cit și rare fragmente ceramice romane.

Secțiunea I (fig. 8), trasată în grădina cultivată a localnicului Nicolae Vintilă, este orientată nord-vest — sud-est și măsoară 26×2 m (metrul 14 nesăpat), cu adâncimea variind între 1,15—2,35 m. Numerotarea metrilor s-a făcut de la sud-est spre nord-vest.

Stratigrafie: 1 *humus* modern, brun-negricios, parțial întors de hîrleț, steril din punct de vedere arheologic, gros de 0,20—0,65 m; 2 strat brun-negricios, cu resturi de cultură materială, gros de 0,55—1,10 m, ale cărui limite marchează și înclinația pantei terenului în antichitate; 3 strat de pămînt galben-argilos, pe alocuri cu nisip, steril din punct de vedere arheologic; 4 depunere de pămînt brun-gălbui adusă de apele de ploaie; 5 pietriș; 6 lentilă de nisip.

De-a lungul secțiunii s-au descoperit trei semibordeie (fig. 8, B 1—3) și două gropi (fig. 8, Gr. 1—2).

Semibordeiul 1 (fig. 8, B 1) săpat numai parțial din pricina culturilor care împiedicau extinderea secțiunii, a fost adîncit 0,40—0,50 m de la nivelul de călcare antic. Inventarul lui consta din fragmente ceramice dacice lucrate cu mina, ceramică romană provincială, bucăți de lipitură de perete arsă și oase de animale.

Semibordeiul 2 (fig. 8, B 2), aproximativ rectangular, de $1,90 \times 2,60$ m, avea limita inferioară la 0,83 m de nivelul actual. Inventarul lui e același cu al precedentului, adăugîndu-se un rest dintr-o lamă de cuțit de fier.

Semibordeiul 3 (fig. 8, B 3), cercetat numai parțial din pricina culturilor agricole, era adîncit față de nivelul de călcare antic cu circa 0,70—0,75 cm și avea pe fund un strat compact de lipitură de lut, parțial arsă. În interiorul lui s-au descoperit și urme de cărbune de lemn. Inventarul consta numai din ceramică dacică lucrată cu mina, ceramică romană și cîteva oase de animale.

Groapa 1 (fig. 8, Gr. 1), rotundă, cu pereții arcuiți în exterior și îngustîndu-se spre fund, coboară pînă la 2,10 m de nivelul actual al solului. Pereții ei au fost căptușiți cu o fățuială de lut, nearsă. Ea conținea fragmente ceramice dacice lucrate cu mina și ceramică romană provincială, oase de animale și resturi de lipitură arsă de locuință.

Groapa 2 (fig. 8, Gr. 2), de aceeași formă cu precedenta, căpăcuită de semibordeiul 2, a fost astupată sumar înainte de construirea semibordeiului cu un strat de pămînt gros de 10—15 cm, din care pricină fundul semibordeiului s-a și tasat deasupra ei. Fundul gropii se afla la 2,20 m de nivelul modern. Inventarul ei consta din fragmente ceramice dacice lucrate cu mina, fragmente ceramice romane, o fusaioală, resturi de lipitură de perete arsă și oase de animale.

Înainte de-a încheia prezentarea secțiunii I este de menționat că ea a fost trasată în imediata apropiere a pîrîului Băcia (40 m sud-est), la sfîrșitul pantei dealului la poalele căruia se află așezarea antică, din care pricină depunerile rezultate din scurgerea apelor de ploaie sînt mult mai mari în acest loc. Și, în sfîrșit, o ultimă precizare: distanța maximă între capetele opuse ale secțiunii I și secțiunii III este de 100 m, iar între capetele opuse ale secțiunii I și secțiunii II este de 73 m.

Ceramică dacică preromană sau ceramică dacică de epocă romană în amestec cu ceramică romană a fost descoperită și în alte cîteva sondaje efectuate pe cuprinsul așezării. Formele vaselor și maniera în care au fost lucrate fiind însă aceleași cu ale ceramicii menționate mai sus, renunțăm la prezentarea ei.

Incadrarea cronologică a aşezării nu este influenţată de descoperirea cuptorului din secţiunea III.¹²

Cuptoare durate din lespezi de piatră şi din piatră informă de carieră şi de rîu nu sînt cunoscute pînă acum în epoca anterioară cuceririi romane a Daciei. Trecînd peste cele din epoca prefeudală tîrzie, mult îndepărtată din punct de vedere cronologic¹³ — nu şi ca sistem de construcţie însă —, cele mai apropiate ca epocă ar fi „pietrarele”¹⁴ semnalate la Cernatu, Boarta şi Bezid.

La Cernatu, într-o aşezare pe care Z. Székely o consideră ca fiind din Latène tîrziu şi din epoca romană, continuînd deci pe acelaşi loc¹⁵, sînt menţionate, pe baza informaţiilor furnizate de autorul săpăturilor, în două semibordeie, cîte o vatră — „pietrar”¹⁶, fără alte detalii care ar lămuri dacă avem de-a face cu cuptoare de piatră sau cu vetre de foc la baza cărora erau pietre.

La Bezid¹⁷, într-o aşezare aparţinînd culturii Sîntana de Mureş, se menţionează descoperirea într-o locuinţă a unei „vetre circulare... făcută cu lutuială şi cu lespezi de piatră”¹⁸ şi, peste cîteva pagini, se constată că „în amîndouă locuinţele vetrele sînt „pietrare”, vetre formate din lespezi de piatră”¹⁹. Judecînd, deci, după sensul acordat cuvîntului „pietrar” în legătură cu descoperirile de la Bezid, s-ar părea că şi la Cernatu este vorba tot despre vetre de foc cu baza de piatră.

La Boarta, într-o locuinţă distrusă şi fără inventar, aflată în teritoriul aşezării daco-romane, dar care ar putea data din epoca prefeudală, se menţionează, de asemenea, un „pietrar”²⁰. Şi în acest caz lipsesc însă detaliile necesare definirii construcţiei (vatră sau cuptor?).

În sfîrşit, în aşezarea daco-romană de la Obreja s-a descoperit parţial o îngrămădire de pietre al cărei rost urmează a fi lămurit abia după cercetarea ei²¹.

¹² În aşezarea de la Slimnic este foarte posibil să mai fi fost şi alte cuptoare. Spre o asemenea supoziţie ar trimite menţiunile lui M. Kimakowicz (*op. cit.*, p. 90) referitoare la descoperirea unor lespezi de gresie trecute prin foc.

¹³ Vezi, de pildă, D. Prodan — D. Popescu — K. Horedt, *Şantierul arheologic Moreşti, în SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 218, 220 şi fig. 9/1—2, pl. II; E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967, *passim*.

¹⁴ Termenul de „pietrar”, impropriu pentru a desemna un cuptor de piatră, a dus, după cum se va vedea mai jos, la confuzii.

¹⁵ Asupra posibilităţii ca aşezarea să continue din Latène în epoca romană îşi exprimă îndoiala D. Protase pe baza puţinătăţii ceramicii romane descoperite acolo (D. Protase, *op. cit.*, p. 29—30).

¹⁶ D. Protase, *op. cit.*, p. 29.

¹⁷ Z. Székely, *Materiale ale culturii Sîntana de Mureş din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1969, p. 60—61, 69—70.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 61.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 69.

²⁰ S. Dumitraşcu şi G. Togan, *Săpăturile arheologice din aşezarea daco-romană din sec. II—III e.n. de la Boarta*, în *Lucrări ştiinţifice — Istorie, ştiinţe sociale, pedagogie*, [Orădeă], 1971, p. 10.

²¹ Informaţii D. Protase, căruia îi mulţumim.

În această situație, tot ceea ce se poate afirma deocamdată este constatarea făcută în timpul cercetărilor de la Slimnic: cuptorul de piatră din secțiunea III, prin ceramica descoperită între dărîmăturile lui și în tot semibordeiul căruia îi aparține, se datează în epoca Latène târzie.

Materialul ceramic recoltat cu prilejul săpăturilor este în măsură să indice limitele cronologice generale ale așzării.

Ceramica dacică preromană aparține celor două tipuri principale de vase: lucrate cu mîna și la roată. Din prima categorie fac parte cu deosebire vasele-borcan de dimensiuni mici și mijlocii, confecționate din pastă care are drept degresant pietricele și nisip. Buza vaselor, puțin sau mai mult răsfrîntă în afară (fig. 9/1, 3, 7, 9; 10/8; 11/1,4), continuă cu pereții ușor arcuiți, terminați într-un fund drept. În general bine, dar neuniform arsă, vasele sînt de culoare brun-negricioasă (fig. 9/1, 3,7; 10/8), brună (fig. 9/5—6; 10/12), brun-gălbuie pînă spre cărămiziu (fig. 9/4, 9—10; 10/7, 10, 12—13; 11/1, 4; 12/7, 13). Ornamentarea constă din benzi ondulate și orizontale incizate (fig. 9/1, 5, 9), striuri fine ce încep sub buza vaselor și se opresc spre fundul lor (fig. 9/3), linii drepte și curbe, incizate vertical sau oblic pe pereți fig. 9/1, 9; 10/12—13; 11/1,4; 12/7), butoni, mai ales rotunzi, cu sau fără alveole (fig. 9/4, 6—7,10; 10/13; 11/1), dar și aplecați spre baza vaselor (fig. 12/7), brîuri alveolate care pornesc și se întîlnesc la butonii vaselor (fig. 9/6, 10; 12/13). Deseori ornamentele incizate sau în relief se găsesc combinate pe pereții aceluiași vas. Confecționate din același fel de pastă sînt și mai multe fragmente de cești de cunoscuta formă tronconică, prevăzute cu cîte o toartă (fig. 12/8).

Din categoria ceramicii lucrate tot cu mîna, dar din pastă fină, bine arsă, de culoare neagră cu lustru, fac parte fragmentele de la vase cu pereții ușor arcuiți spre exterior, unele cu reparații ulterioare, și de la fructiere cu buza lată și ușor aplecată în jos (fig. 9/11).

Ceramica confecționată la roată este reprezentată prin fragmente de fructiere, vase de dimensiuni mijlocii și mari (chiupurile), din pastă bine aleasă și arsă uniform, de culoare cărămizie și cenușie (fig. 9/8; 10/9, 14; 11/5; 12/11; 13/5). Unul dintre vase, de culoare cenușie, de dimensiuni mijlocii, cu buza dreaptă și răsfrîntă în afară, pereții aproape conici și fund inelar, este prevăzut cu două torți cvasiorizontale (un fragment în fig. 11/5). Chiupurile cărămizii, decorate cu linii orizontale și în val incizate (fig. 12/11), nu par a fi prea numeroase. Pînă acum toate fragmentele provenite de la gura chiupurilor aparțin tipului cu buza în trepte, mult evazată în afară (fig. 9/8; 10/5).

Ceramica dacică de epocă romană constă din fragmente ceramice aparținînd la două tipuri de recipiente: vase-borcan și cești, ambele confecționate cu mîna, din pastă cu impurități, bine arsă. Culoarea vaselor-borcan variază între brun-negricios (fig. 10/1, 4, 11; 12/2; 13/7) și brun deschis spre galben (fig. 10/2—3, 11/3, 6; 12/9—10, 12; 13/8). Ornamentarea pereților constă mai ales din brîuri alveolate dispuse orizontal și vertical (fig. 11/3, 6; 12/9, 12; 13/7), brîuri crestate

(fig. 12/10), linii incizate (fig. 10/3), impresiuni de forma alveolelor, dispuse sub buză (fig. 10/1, 4), benzi de linii paralele, în zig-zag, incizate (fig. 10/2) și, mai rar, proeminențe rotunde (fig. 11/6; 13/8). Ceramica dacică de epocă romană atrage atenția prin pasta sa mai bine arsă și subțirimea pereților vaselor. În ce privește ornamentica în relief, se observă preferința pentru briurile alveolate înguste, cu alveole fine. Ceramica dacică este mai numeroasă decât cea romană în locuințele aparținând fazei romane a așezării.

Toată ceramica dacică de epocă romană de aici își are analogii în celelalte așezări rurale, în castre și în alte construcții de pe cuprinsul provinciei Dacia²².

Dacă specia ceramică dacică lucrată la roată continuă sau nu și în epoca romană nu se poate confirma sau infirma deocamdată pe baza observațiilor din așezare, câtă vreme ele se bazează doar pe un singur fragment ceramic lucrat la roată (*supra*, secțiunea II), aflat într-o poziție neclară.

Ceramica romană constă, evident, numai din vase lucrate la roată. Se întâlnește atât ceramică uzuală, din pastă cenușie-negricioasă (fig. 9/2; 13/1) și roșcat-gălbuie (fig. 12/4—6; 13/2, 4), cât și cea mai pretențioasă, cu slip roșu (fig. 13/3) sau dată cu vopsea roșie (fig. 10/6; 11/2; 12/1, 3; 13/6), nelipsind, desigur, fragmentele de la chiupurile negricioase cu buza trasă spre interior (fig. 11/7). Fragmentele ceramice romane descoperite provin de la oale mijlocii (fig. 9/2; 12/4; 13/1), străchini mici și mari (fig. 10/6; 11/2; 12/1, 13/6), de la castroane (fig. 13/3) și căni cu o toartă (fig. 12/3, 5; 13/2, 4). Tipurile de vase romane aflate în așezarea de la Slimnic sînt cele bine cunoscute în așezările din Dacia romană și, în bună parte, aparțin formelor răspândite în general în Imperiul roman²³. Ele demonstrează fără echivoc existența așezării în epoca stăpînirii romane în Dacia (sec. II — III e.n.). Este de așteptat de la cercetările viitoare să aducă precizii privitoare la perioada în care așezarea a luat sfîrșit. Că locuirea în epoca romană n-a fost de scurtă durată o arată și descoperirea gropii 2, astupate (care conținea, între altele, materiale ceramice dacice și romane) și „căpăcuite” de semibordeiul 2 (cu inventar caracteristic tot epocii romane).

Nici în privința începuturilor așezării, nu avem, deocamdată, indicii numeroase. Materialele ceramice descoperite în timpul săpăturilor indică probabil sec. III — II î.e.n. Fructierele de forma celei din fig. 9/11 au fost încadrate de I.H. Crișan în tipul III, care are „o maximă dezvoltare

²² D. Protase, *op. cit.*, *passim*; N. Gudea, *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*, în *SCIV*, 21, 1970, p. 299 și urm.

²³ De ex.: fragmentul de vas din fig. 12/1 aparține unei străchini cu fund inelar de tip K₉, la H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, în *The Athenian Agora*, V, Princeton, 1959, p. 60 și pl. 12 și 36; fragmentul de strachină din fig. 11/2, străchinii de tip H₄, de la H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 47 și pl. 8 și 68; cf. și forma de la E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, în *DissPann*, ser. II, nr. 20, Budapesta, 1942, p. 48—49 și pl. XXI/19; fragmentul din fig. 13/3, vasului de tip G₇₃, la H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 29 și pl. 5 și 66; fragmentul din fig. 13/6, străchinii de tip G₇₇, de la H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 29 și pl. 4 și 67; cf. E. Bónis, *op. cit.*, pl. XXIII/5.

în sec. II î.e.n.²⁴. Spre același veac ar trimite și un vas cu butoni cu alveole și linii incizate în val, orizontale și verticale, cunoscut de mai înainte²⁵.

În schimb, vasul cu torți orizontale, descoperit la Slimnic în același punct pe la începutul secolului XX, a fost datat împreună cu așezarea, pe baza analogilor de la Histria, Zimnicea, Satu Nou, Poiana și din Bulgaria, în sec. V—IV î.e.n.²⁶. Dar încă de atunci se remarcă faptul că în așezarea de la Piscul Crăsani²⁷ vasele cu torți orizontale pot fi mai târzii²⁸. Vase cu torți orizontale în torsadă sînt datate și în necropola de la Muriighiol în sec. IV—III î.e.n.²⁹, iar un fragment dintr-un vas descoperit la Morești³⁰, identic celui de la Slimnic, a fost datat, împreună cu așezarea de acolo, mai întîi în sec. III — II î.e.n. și apoi numai în sec. II î.e.n.³¹. În ce ne privește, avînd în vedere datările în general admise, dar mai ales descoperirile făcute pînă în prezent la Slimnic, opinăm pentru datarea vasului în discuției cel mai devreme în sec. III î.e.n.

Celălalt vas cu torți orizontale, descoperit în așezarea acum în discuție (fig. 11/5), imită produse similare elenistice sau trace, Analogii se găsesc atît pe teritoriul Bulgariei³², cît și în ceramica elenistică³³. Forma vasului de la Slimnic o imită pe a cunoscutelor *lekani* elenistice³⁴, databile începînd de la sfîrșitul sec. IV î.e.n.³⁵ și pînă în primii ani ai sec. I î.e.n.³⁶, profilul lui apropiindu-se însă mai degrabă de al vasului C₆₄³⁷ din grupa C a lui H.A. Thomson, databilă în a doua jumătate a sec. III î.e.n. și la începutul sec. II î.e.n.³⁸.

În concluzie, începutul așezării este de plasat, deocamdată, cel mai devreme în sec. III î.e.n. și anume mai degrabă în a doua lui jumătate sau spre sfîrșit, ea continuînd neînterupt, pe același loc, pînă în epoca Daciei romane inclusiv. Dintre materialele ceramice caracteristice sec. I e.n. fac

²⁴ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 129.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 315 și pl. LXXII/1.

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 82, pl. XX.

²⁷ I. Andrieșescu, *Piscul Crăsani*, în *ARMSI*, ser. III, tom. III, Mem. 1, București, 1924, p. 46—47 și fig. 75—77, p. 55—56 și fig. 145, datate, împreună cu așezarea, cel mai devreme în sec. III î.e.n. (p. 90—91).

²⁸ I. H. Crișan, *loc. cit.*

²⁹ E. Bujor, *Săpăturile de salvare de la Muriighiol (v. Tulcea, reg. Galați)*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 573, pl. II/1.

³⁰ Informație K. Horedt, căruia îi mulțumim.

³¹ K. Horedt și colab., *Șantierul Morești*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 297 (sec. III—II); K. Horedt, *Mittelatenezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, p. 72—73 (sec. II î.e.n.).

³² Multe din ele au fost descoperite și la Seuthopolis, care a fost fondat pe la sfîrșitul sec. IV î.e.n. și începutul sec. III î.e.n. și și-a sfîrșit existența la finele sec. III î.e.n. (M. Čičikova, Севтополис, 1970, p. 121, 123; un vas cu torți orizontale în fig. 60).

^{33—34} H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, în *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, IV, 3, 1934, p. 389, D₆₇ și fig. 76, 122.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 313, 315, 325 (A₅₀).

³⁶ Idem, *op. cit.*, p. 393—394, 414 (E₁₂₂).

³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 367 (C₆₄) și fig. 122.

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 345, 347.

parte fructierele din pastă cenușie fină, cu buza dreaptă și corp zvelt³⁹ și mai ales chiupurile cu buza în trepte⁴⁰.

Deocamdată nu s-a surprins stratigrafic suprapunerea părții din așezare corespunzătoare epocii romane, mai corect spus, a locuințelor acesteia, peste locuințele părții preromane a așezării. Se pare că așezarea s-a extins pe suprafață și nu vertical, din apropierea pantei abrupte a dealului ce o adăpostește dinspre sud-vest spre confluența pârâiilor Băcia și Șarba⁴¹ (fig. 1), cu toate că cercetările viitoare pot foarte bine infirma această, mai curînd, impresie decît constatare.

Caracterul așezării, pe toată durata ei, trebuie să fie fost pregnant agricol, locuitorii căutîndu-și cele necesare traiului în cultivarea pămîntului vălurit, dar fertil, din jur și în creșterea animalelor. Zona în care este plasată așezarea se remarcă tocmai prin climatul blînd și precipitații ponderate.

*

Din cele de mai sus rezultă că deosebiri între descoperirile aparținătoare epocii premergătoare cuceririi romane și cele de după cucerire, am spune în domeniul construcțiilor gospodărești, sînt deocamdată minime: deosebiri lipsite de importanță și nesemnificative în privința semibordeielor și evidente, pînă acum cel puțin, în săparea gropilor de provizii-menajere. Dar lipsa unor diferențe substanțiale între cele două epoci apare firească din moment ce aceeași populație a continuat să trăiască în același loc și după încorporarea Daciei în Imperiu.

Continuarea și extinderea cercetărilor, cel puțin în partea de așezare neocupată de construcțiile moderne, va permite o comparație în detaliu a prefacerilor suferite de cultura materială dacică în epoca romană, timpul și intensitatea influenței romane asupra culturii dacice tradiționale, transformarea culturii dacice în cultură provincial-romană caracteristică provinciei carpatice a Imperiului roman.

Importanța descoperirii de la Slimnic constă tocmai în aflarea, prin cercetări sistematice, a unei așezări dacice preromane ce continuă pe același loc în epoca romană. Se pare, deci, că nu peste tot și nu întotdeauna administrația romană a recurs la transferarea așezărilor dacice rurale în locuri mai deschise, ușor de supravegheat și controlat. Mai mult chiar, cu excepția zonei muntoase, ar apărea normală continuarea așezărilor dacilor în vechile locuri de dinaintea cuceririi romane. Cazul așezării de la Slimnic se va repeta, foarte probabil, și în alte părți ale provinciei Dacia.

I. GLODARIU

³⁹ Tipul V la I. H. Crișan (*op. cit.*, p. 168—170), unde se fac referiri și la exemplarele descoperite la Grădiștea Muncelului, databile în sec. I e.n.

⁴⁰ Tipul acesta de chiupuri este frecvent în așezarea civilă de la Grădiștea Muncelului (vezi un exemplar la I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 184 și pl. LXXXIV/3) și în cea de la Fețele Albe, în nivelul aparținînd primului secol e.n.; mai mult, în locuința circulară de pe terasa „Șesul cu brînză”, databilă între cele două războaie dacice (H. Daicoviciu — I. Glodariu, *Considerații asupra cronologiei așezării dacice de la Fețele Albe*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 470—472), singurul tip de chiupuri care apare este cel cu buza în trepte.

⁴¹ Materialele culese la suprafață susțin ipoteza enunțată.

L'HABITAT DACE ET DACO—ROMAIN DE SLIMNIC

(Résumé)

L'auteur présente partie donnant les résultats des fouilles archéologiques entreprises dans l'habitat dace et daco-romain (fig. 1) se trouvant sur le territoire de la commune de Slimnic (dép. de Sibiu). À la suite de ces recherches on a découvert un habitat dace d'avant la conquête romaine, dont les débuts remonteraient, à ce que l'on peut dire jusqu'à présent, jusque dans la deuxième moitié du IIIème s.av.n.è., peut-être vers la fin de celui-ci. L'habitat se compose de logements partiellement enfouis, quadrilatères (fig. 3), dont un est pourvu d'un four en pierre (fig. 3—5). Dans la proximité des logements il y a des fosses à provisions, en forme d'entonnoirs renversés (fig. 3, fosse 3; fig. 6). L'inventaire de l'habitat consiste en de la céramique travaillée à la main et au tour (fig. 9/1, 3—11; 10/12—14; 11/1, 4—5; 12/11, 13; 13/5), en os d'animaux, moulins à main, objets en fer. Après la conquête romaine l'habitat se maintient en place, sa vie continue. L'on y construit toujours les mêmes logements quadrilatères partiellement enfouis (fig. 7—8), mais les fosses sont maintenant rond-ovales et rétrécissent vers leurs parties inférieures (fig. 8). La phase romaine de l'habitat durant, son inventaire comporte de la céramique dace travaillée à la main (fig. 10/11; 11/3, 6; 12/2, 9—10, 12; 13/7—8), de la céramique romaine (fig. 9/2; 11/2, 7; 12/1, 3—6; 13/1—4, 6), d'os d'animaux, d'objets en fer, etc.

Le caractère de cet habitat est prégnant agricole. Son importance réside justement dans la recherche systématique qu'on y a faite d'un habitat dace précédant la conquête romaine, qui continue d'exister sans interruption sous la domination de Rome.

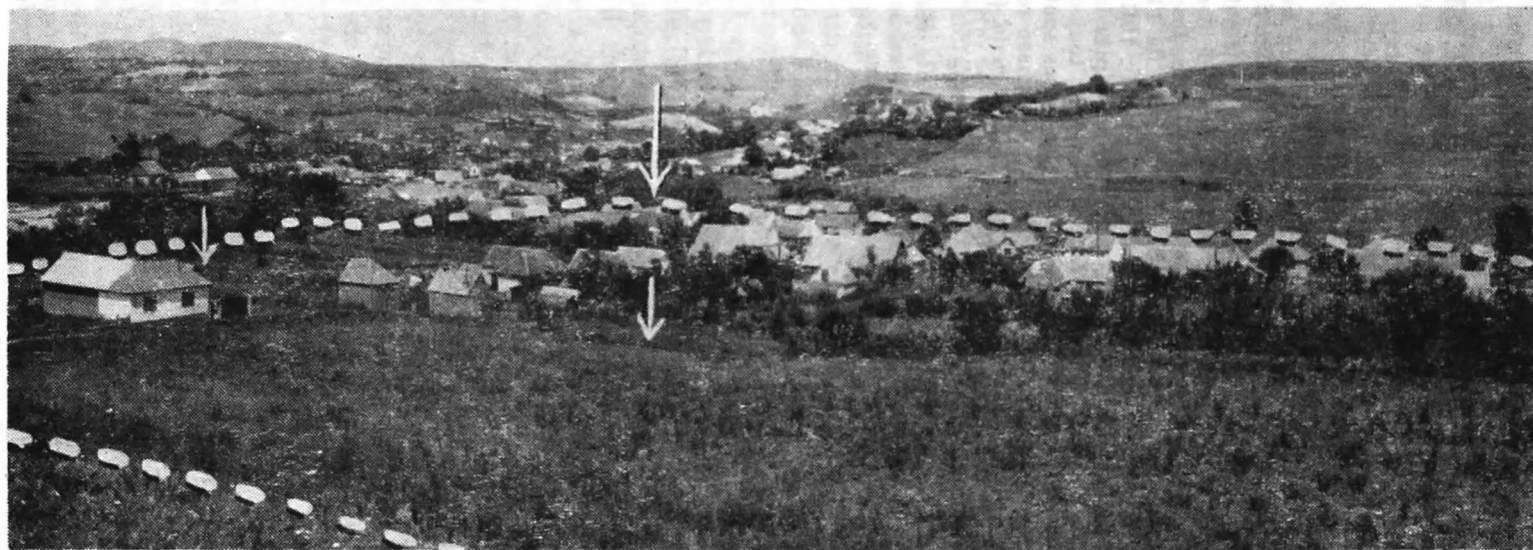

Fig. 1. Locul aşezării (linia întreruptă marchează limita aşezării, săgeţile mici locul săpăturilor şi săgeata mare confluenţa pârâielor Băcia şi Şarba).

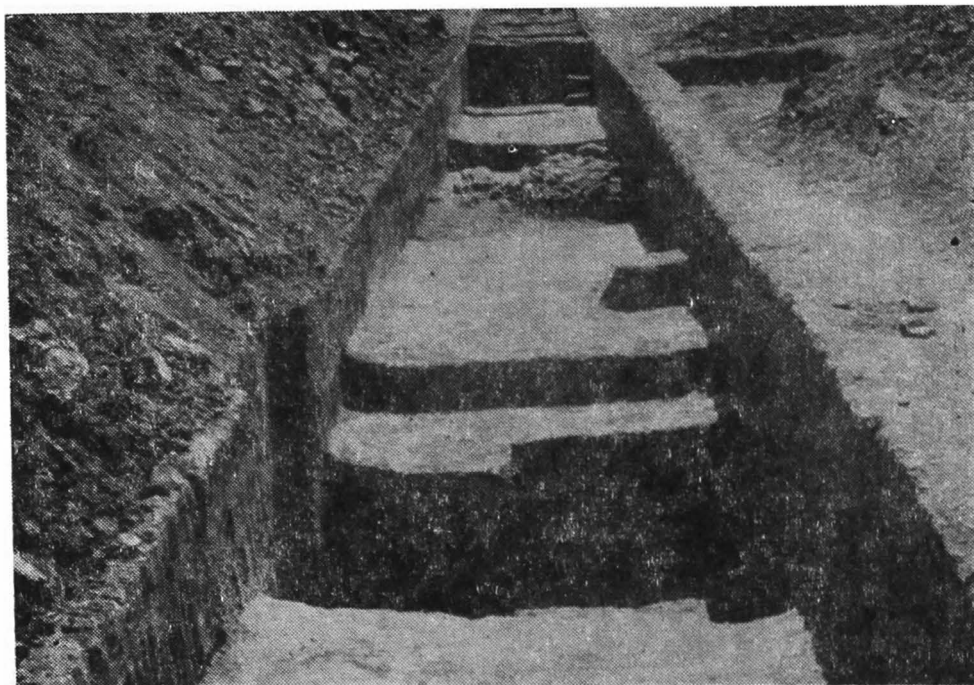

Fig. 2. Secțiunea III, metrii 3—22; în dreapta caseta 1 (parțial).

Fig. 4. Secțiunea III, metrii 14—17. Dărîmătura cuptorului din semibordeiul 5.

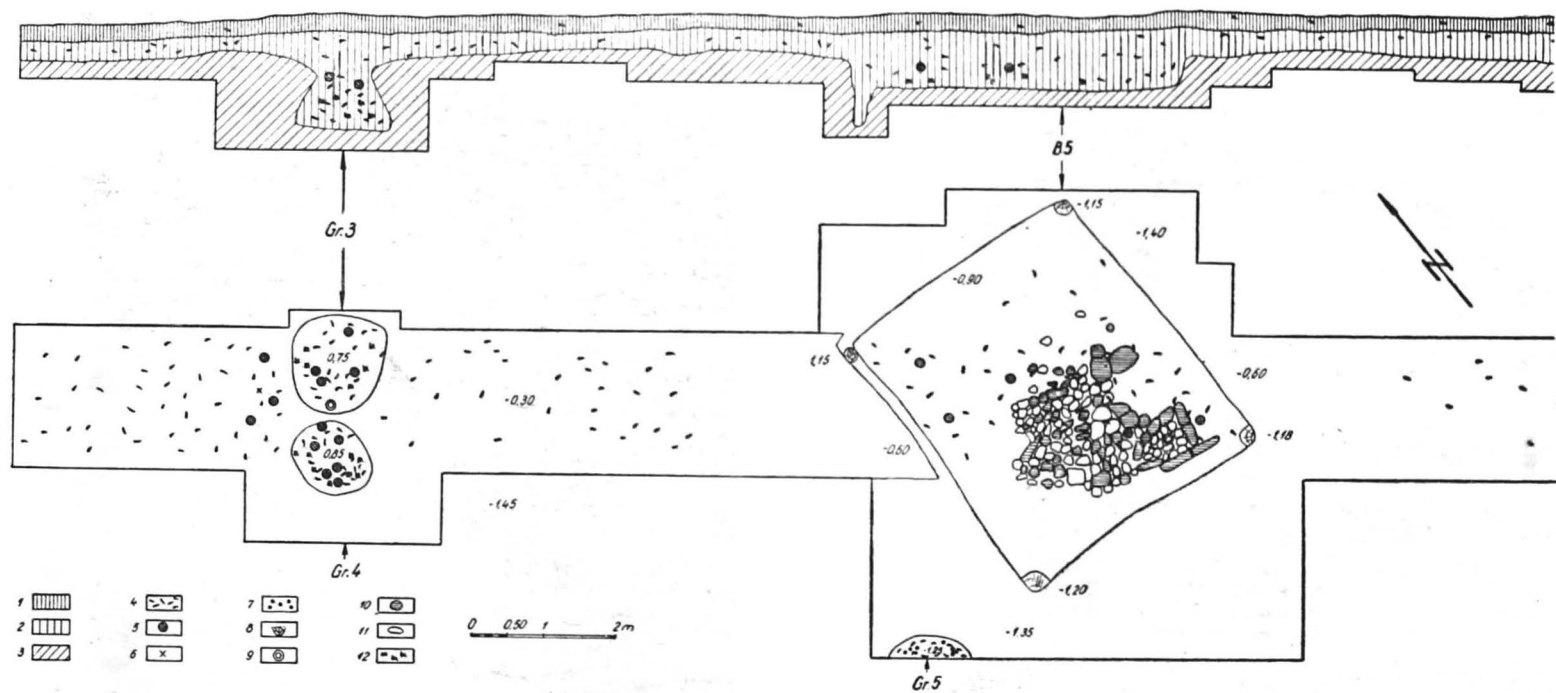

Fig. 3. Secțiunea III, metrii 1—21, plan și profilul peretelui de nord-est:

1 pământ întors de plug; 2 pământ brun-negricios cu resturi de cultură materială; 3 pământ gălbui-brun, steril; 4 fragmente ceramice; 5 lipitură de perete arsă; 6 lamă de cuțit de fier; 7 pigmentație de pământ ars; 8 urmă de stîlp de lemn; 9 fragmente de rîșnițe; 10 gresie nisipoasă arsă; 11 piatră de rîu; 12 cărbune de lemn.

Fig. 5. Secțiunea III, metrii 16–17. Focarul cuptorului din semibordeiul 5.

Fig. 6. Secțiunea III, metrii 4–6. Groapa 3.

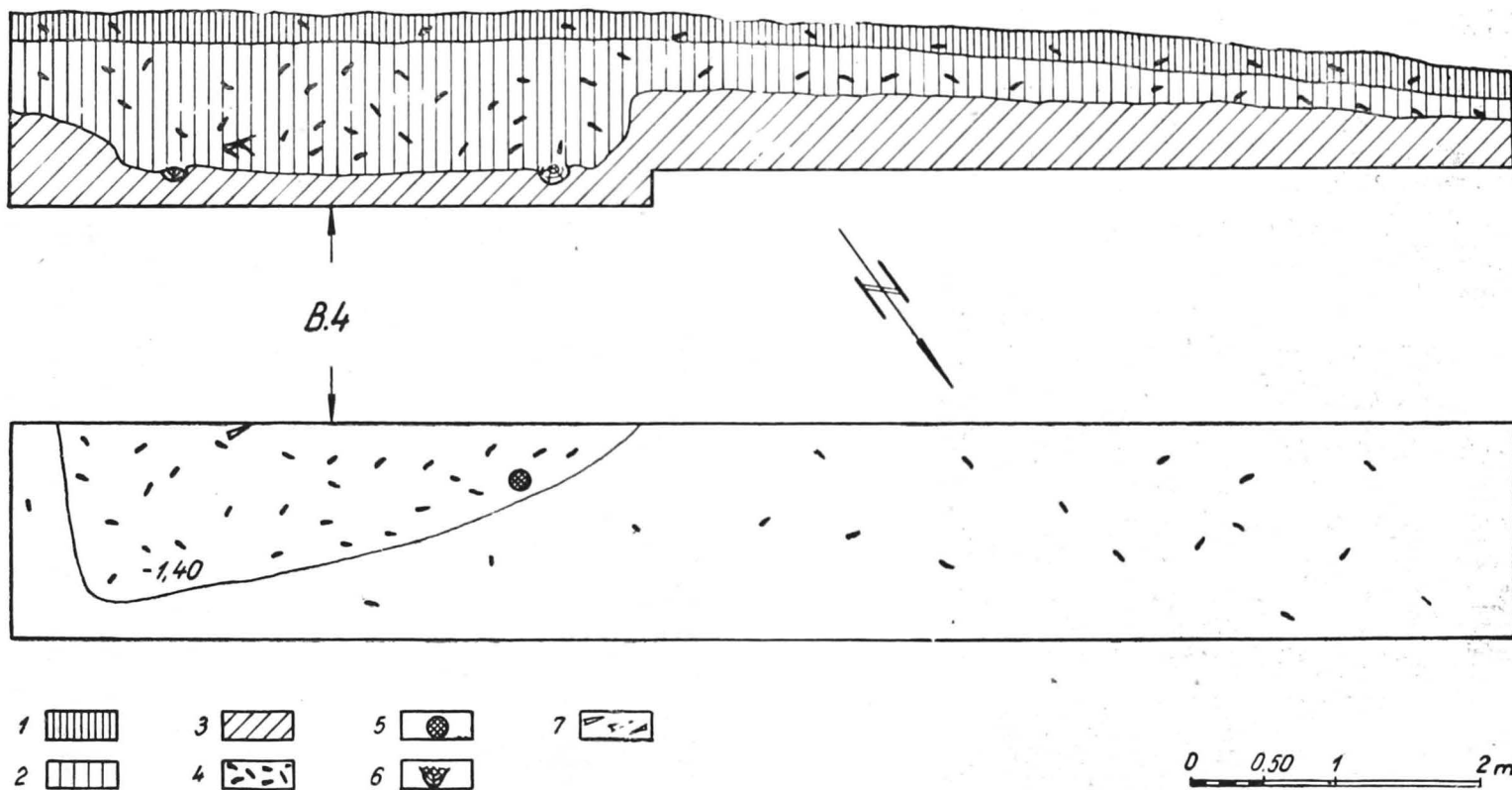

Fig. 7. Secțiunea II. Profilul peretelui de sud-vest:

1 pământ întors de plug; 2 pământ brun-negricios, cu resturi de cultură materială; 3 pământ gălbui-brun, steril; 4 fragmente ceramice; 5 lipitură de perete arsă; 6 urmele stîlpilor de lemn; 7 corn de bovid.

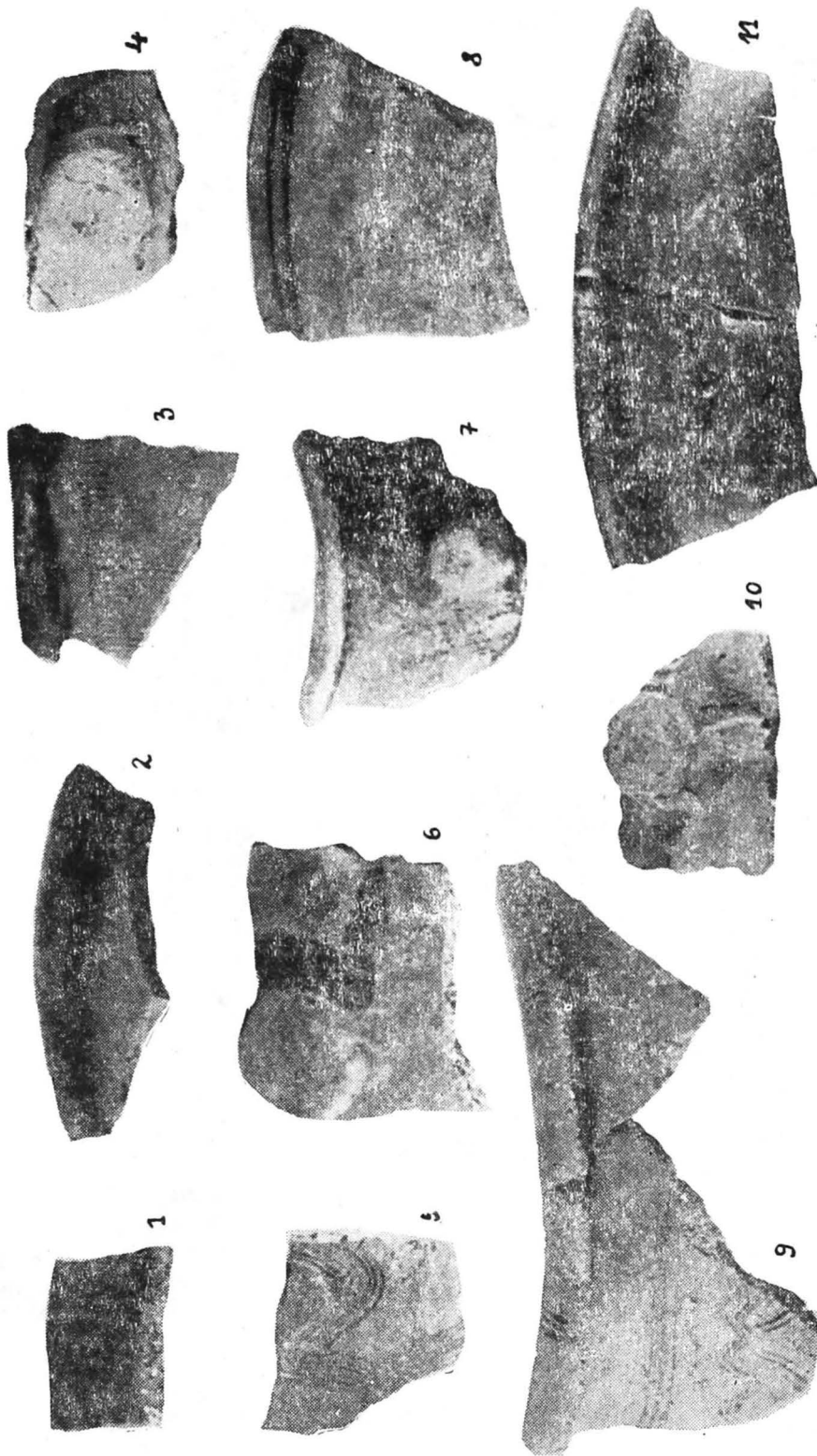

Fig. 9. Ceramică: 1, 3—11 dacică preromană; 2 romană.

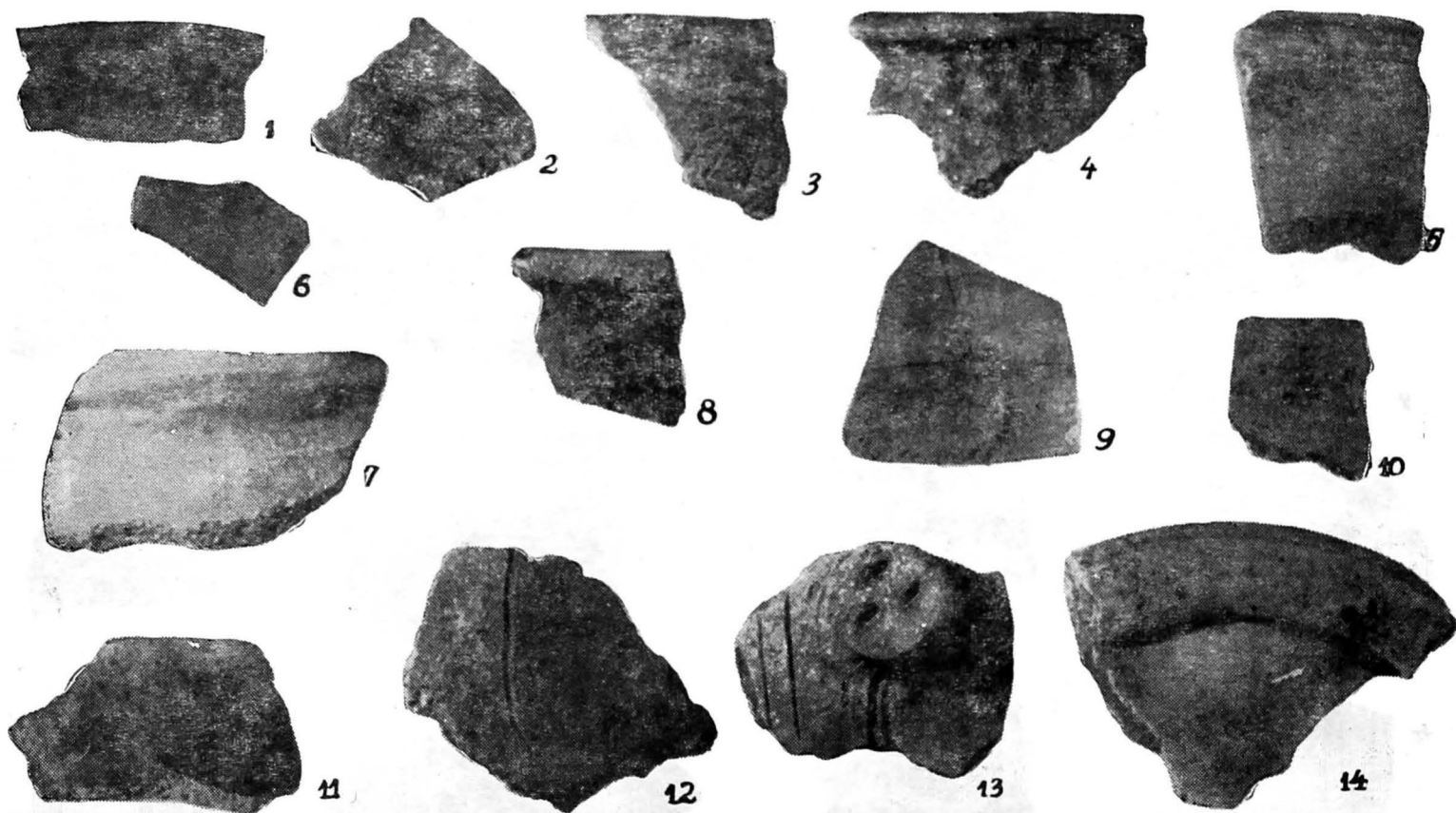

Fig. 10. Ceramică: 1-4, 11 dacică de epocă romană; 5, 7-10, 12-14 dacică preromană; 6 romană.

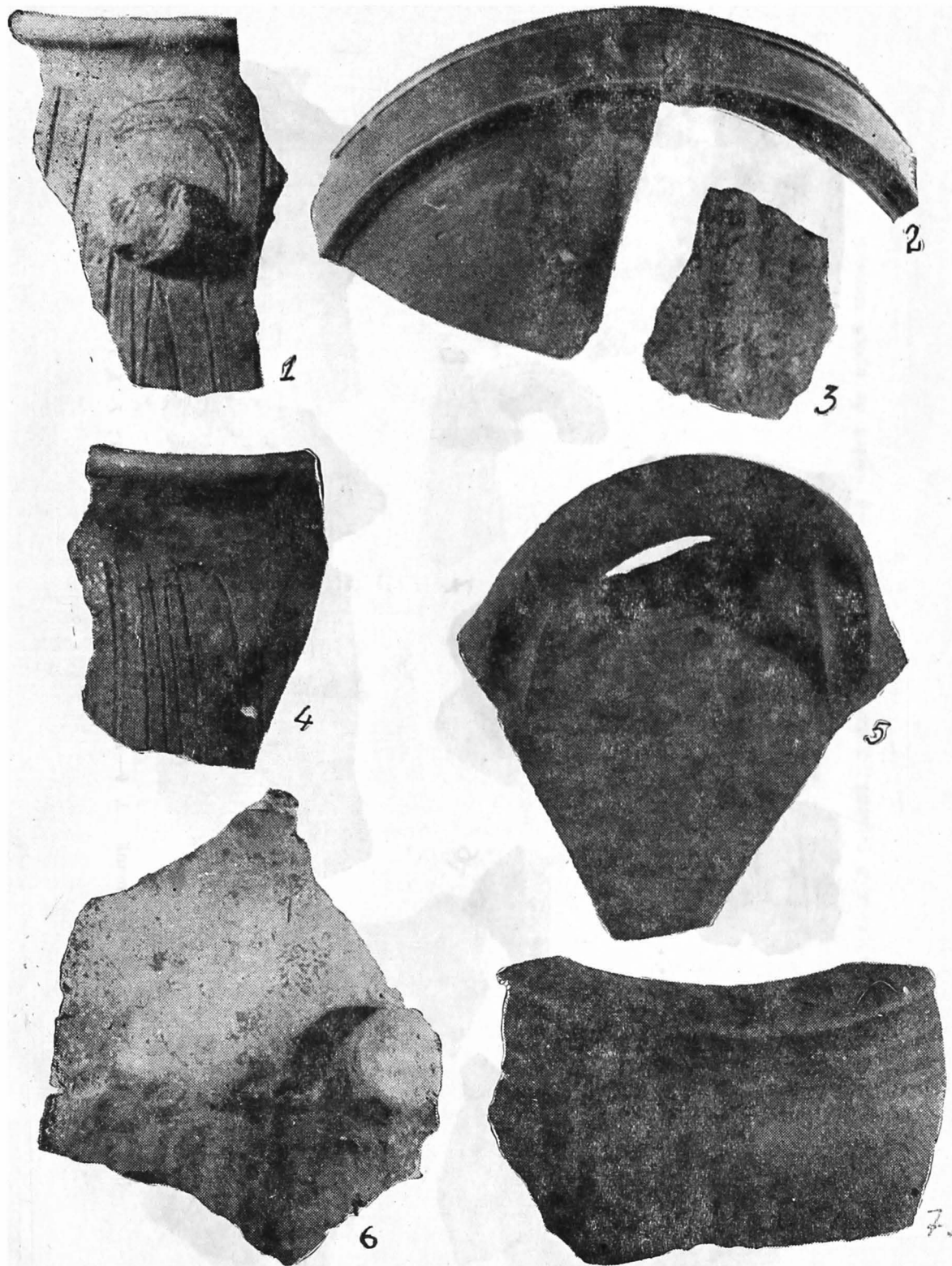

Fig. 11. Ceramică: 1, 4–5 dacică preromană; 2, 7 romană; 3, 6 dacică de epocă romană.

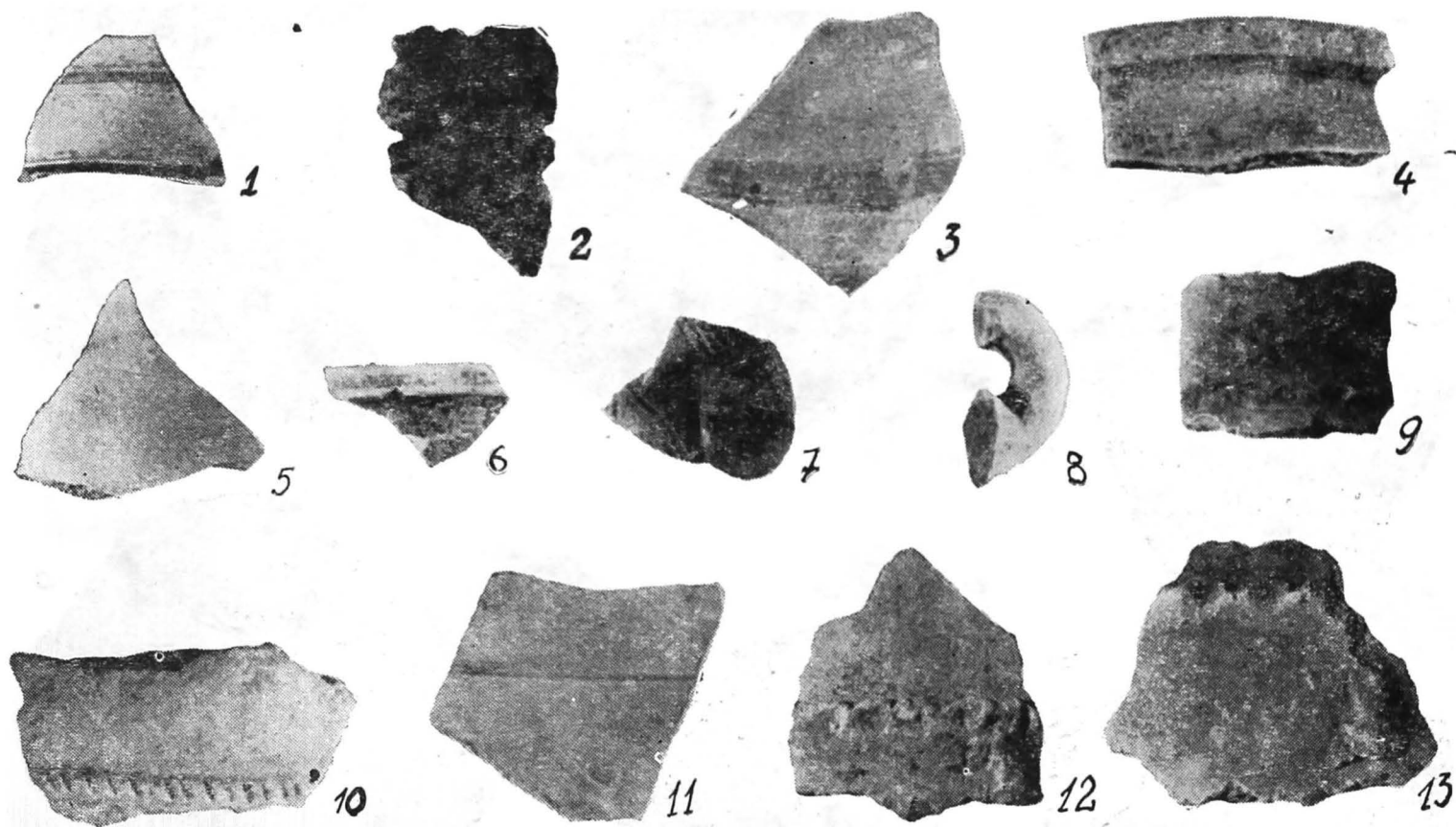

Fig. 12. Ceramică: 1, 3–6 romană; 2, 9–10, 12 dacică de epocă romană; 7–8, 11, 13 dacică preromană.

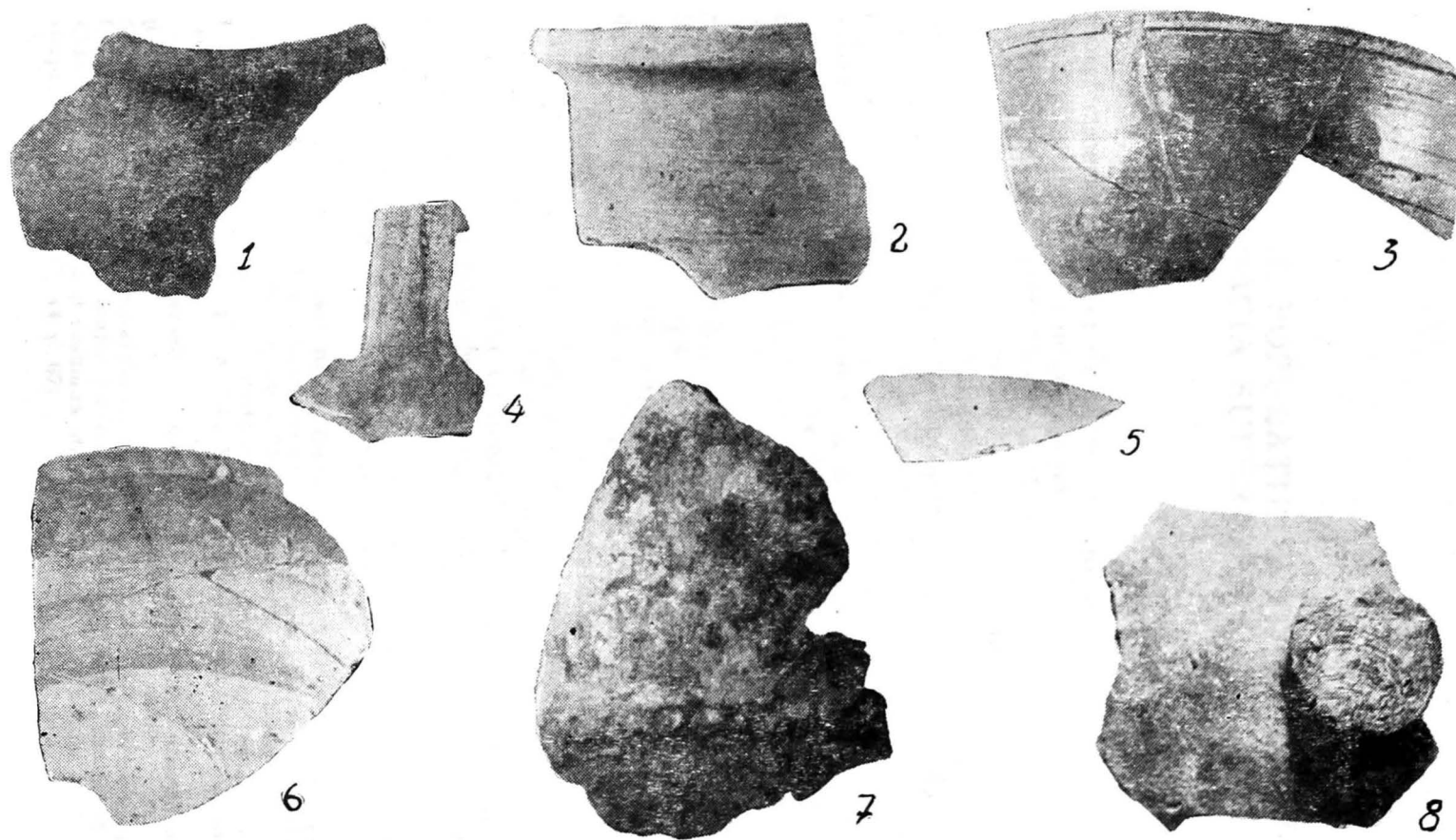

Fig. 13. Ceramică : 1—4, 6 romană ; 5 dacică preromană ; 7—8 dacică de epocă romană.

AȘEZĂRI ALE POPULAȚIEI AUTOHTONE ÎN DACIA SUPERIOARĂ

O dată cu cucerirea Daciei de către romani și transformarea celei mai mari părți a ei în provincie romană, populația dacică, învinsă, a fost pusă în netă condiție de inferioritate față de învingător. Despre soarta acestei populații, pînă nu demult, aveam puține date. Atît știrile literare antice, cît și cele epigrafico-sculpturale sînt destul de disparate și lacunare¹, iar urmele arheologice descoperite erau rare și izolate. În atare condiții, studiile privind populația dacică în cadrul provinciei au dus la consemnări și interpretări de multe ori cu totul diferite și nu totdeauna riguros științifice, combătute la timpul lor de C. Daicoviciu, căruia îi revine meritul incontestabil de a fi pus pe baze viabile, îndrumînd pe calea cea justă, studiul acestei probleme², lucru confirmat nu o dată de cercetările ulterioare³.

Un fapt apare cert: în timpul crîncenelor războaie, purtate cu o îndîrjire rar întîlnită, dar mai ales după aceste războaie, populația dacică înfrîntă, cu rîndurile mult rărite, a fost supusă în mare parte — după cum reiese din unele scene de pe columna lui Traian⁴ și din unele descoperiri arheologice — unor deplasări teritoriale, fiind dislocată din zone de interes politico-strategic sau economic și strămutată în zone mai puțin vulnerabile sau de mai mică importanță⁵. Desigur, mulți vor fi trecut și de partea învingătorului sau vor fi pactizat cu acesta⁶, obținînd privilegii sau păstrîndu-și situația de mai înainte, dar marea masă acum aservită, supusă unor

¹ Ele se reduc la cîteva excerpte, din autorii contemporani sau dintr-o perioadă ulterioară provinciei, păstrate la scriitorii tîrzii, la cîteva inscripții și monumente în care am putea să-i deslușim și pe băștinași.

² C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 200—233, apoi *TransAnt*, 1945, p. 101—126, urmate de multe alte studii, dintre care cităm *Românizarea Daciei*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 261—271.

³ Vezi *IstRom*, I, p. 387—396; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, 1966, p. 15—74; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1968, p. 111—116 și 251—269.

⁴ Vezi C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, 1966, interpretarea pl. 15, 25 și, mai ales, a pl. 71—73.

⁵ Alături de cetăți, multe din așezările dacice cercetate își încetează acum existența (vezi *IstRom*, I, p. 314) și tot acum multe altele, după cum vom vedea, iau ființă.

⁶ Dio Cassius, LXVIII, 11, 1 și Columna lui Traian (vezi C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *op. cit.* interpretarea pl. 36—37, 44 și 67).

noi obligații și unor mari transformări sociale, își va continua pe mai departe formele de viață tradiționale⁷.

O știre păstrată la Lactantius, scriitor din vremea lui Dioclețian, ne informează că dacii învinși de Traian au fost supuși recensământului conform practicii romane și legilor războiului⁸. Din aceasta reiese că după cucerire pe întreg teritoriul provinciei s-a procedat la un recensământ general și că băștinașii supuși la cens dispuneau de bunuri, care, credem că nu pot fi materializate decât prin terenuri și animale, ca resurse principale⁹. Alături de aceștia acum se vor fi așezat și mulți coloniști, veniți cu obiceiurile lor de acasă, dar cu o cultură romană mai mult sau mai puțin formată, rîndurile lor fiind completate de multe ori de veterani.

În contactul direct cu lumea romană, populația autohtonă, chiar dacă la început va accepta cu rezerve și oarecare ostilitate noile situații, se pare că nu aceeași atitudine o va lua, pe cît era posibil¹⁰, față de progresul tehnic și de cultura romană, față de care a fost destul de receptivă, fapt dovedit mereu de descoperirile arheologice tot mai numeroase din ultimul timp. Într-adevăr săpăturile tot mai multe și recunoașterile făcute pe teren în ultima perioadă au dus la descoperirea unor așezări ale populației autohtone din mediul rural al provinciei sau a unor așezări în care populația băștinașă este prezentă în număr foarte mare¹¹ și în care elementul indigen poate fi urmărit încă în toată plenitudinea lui alături de cel roman, în cea mai perfectă simbioză. Prezentarea acestor așezări o vom face în cele ce urmează :

Archiud, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud.

În săpăturile din 1961 și 1963, efectuate la sud de sat, în partea de hotar numită *Fundătura*, s-a descoperit — în afară de urme din neolitic, epoca bronzului, Hallstatt, Latène și feudalismul timpuriu (sec. XI—XII) — o întinsă așezare care durează din timpul stăpînirii romane pînă în sec. IV e.n.¹².

Din această așezare, care se întinde pe cîteva hectare, au fost dezvelite 9 semibordeie¹³ și 20 de gropi de provizii. Semibordeiele, de formă rotund-ovală, sînt de obicei de $3,50 \times 3$ m

⁷ C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 266; M. Macrea, *op. cit.*, p. 149.

⁸ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXIII, 5.

⁹ Agricultura și creșterea animalelor rămîn și acum operațiile de bază; cit despre celelalte resurse ale solului și subsolului, se pare că ele au trecut în exclusivitate în mîinile statului.

¹⁰ Aici intervin o serie întreagă de factori dintre care amintim pe cel economic, social și, presupunem, cel geo-urbanistic.

¹¹ Constituit, credem, elementul determinant; nu vom discuta aici așezările rurale în care apar urme dacice izolate sau foarte puține și nici așezările autohtone pe locul sau în apropierea cărora se vor dezvolta centrele urbane; aici unde elementul autohton a fost dezrădăcinat sau copleșit aproape cu totul încă din primii ani ai provinciei, de numărul mare al celor veniți și de cultura romană.

¹² D. Protase, *op. cit.*, p. 106—107.

¹³ Autorul săpăturilor le numește bordeie, deși de la nivelul actual ele se adîncesc numai 0,80 m—1,10 m și, dacă ținem seama de depunerile survenite în decursul timpurilor, trebuie să admitem că în raport cu nivelul de călcare antic se aflau mult mai sus și că pereții lor se ridicau mult deasupra pămîntului, ceea ce ne face să credem că erau mai degrabă niște locuințe puțin adîncite, pe care, pentru a le da o titulatură cit mai adecvată, noi le vom numi *semi-bordeie*.

și, cu una sau două excepții, sînt lipsite de vatră sau cuptor interior. Pe podina semibordeiilor, făcută din lut bătătorit, s-au aflat puține resturi arheologice, constînd din fragmente de vase și oase de animale la care se adaugă uneori bucăți de rîșnițe de tip roman, fusaiole, greutăți de lut ars și străpungători din os de animal. Într-un semibordei s-a aflat și un pieptene de os cu plăcile alcătuitoare prinse cu nituri de fier. Gropile de provizii, aflate lingă semibordeie (în două cazuri chiar sub acestea), în formă de butoi sau căldare, sînt adînci de 1—2,30 m și largi de 1,10—1,50 m. Cu unele excepții, ele nu poartă urme de ardere, în schimb se păstrează resturi vizibile de lipitură.

În stratul cu depuneri arheologice, gros de 0,40—0,90 m, în care apar amestecate toate urmele de cultură materială din epocile mai sus amintite, s-au mai găsit un virf de lance și doi denari: unul de la Caracalla și celălalt de la Severus Alexander.

Ceramica aflată, după factură, cuprinde: fragmente de vase romane din pastă fină de culoare cărămizie, sură și cenușie-negricioasă — unele dintre cele sure provin de la chiupuri (*dolia*), iar altele mai fine, puține, au luciu metalic și uneori decor din linii lustruite — și fragmente de vase dacice modelate rudimentar cu mina, din pastă grosolană, slab arsă și de obicei fără ornamentație.

D. Protase, cu oarecare rezerve, crede că așezarea durează din faza finală a existenței provinciei și pînă în sec. IV, cînd de fapt presupune că s-a dezvoltat¹⁴, și în care, după anumite forme și factura unor vase (?), întrevăde prezența unor daci liberi.

Boarta, com. Șeica Mare jud. Sibiu.

Pe terenul numit *Ochiuri*, cuprins între văile Calbei și Vesăudului și „Dealul lui Americanu”, în 1966, pe circa 1,5 ha s-a aflat ceramică hallstattiană și urmele unei așezări dacice din epoca romană.

Săpăturile începute în 1968 și extinse în 1969 au dus la descoperirea unei locuințe, cu pietrar în interior și în afară cu două vetre. Ceramica găsită în stratul subțire de aici este dacică și romană, însă nu lipsesc nici cioburi hallstattiene și prefeudale¹⁵. Vetrele, pe care nu s-a găsit nimic și par părți constitutive ale unor cuptoare, erau construite pe lutul galben-virgin și făcute, avînd pereții, din care s-a păstrat doar puțin, din lut; în urma arderii ei, au devenit cărămizii.

În afară de ceramică, inventarul așezării este foarte sărăcăcios și constă din mai multe prisnele, gresii, două cuțitașe și un virf de lance de fier¹⁶.

Ceramica dacică, modelată cu mina din pastă dură, consistentă, puternică, însă neuniform arsă, de culoare cărămizie-negricioasă, provine de la oale cu fundul plat și buza răsfrintă, ornamentate cu briuri simple, alveolare sau crestate, la care se adaugă uneori și butoni mici; unele au ca decor un brîu alveolar în asociere cu o bandă de linii ondulate sau numai benzi de linii ondulate, neordonate. Din aceeași pastă sînt și fragmentele de cești cu toartă. Alte fragmente, din aceeași pastă dură, însă mai puțin îngrijită, provenind de la vase-borcan, alungite, sînt ornamentate pe gît cu motive incizate în formă de brăduleț, dispuse orizontal și mărginite pe umăr cu un șir de alveole, unele au cite o bandă de linii orizontale din care

¹⁴ M. Macrea, *op. cit.*, p. 473, merge și mai departe, pîrîndu-i-se că ar începe numai după retragerea aureliană.

¹⁵ S. Dumitrașcu și G. Togan, *Săpăturile arheologice din sec. II—III e.n. de la Boarta (Sibiu)*, în *Lucrări științifice Istorie—Științe Sociale—Pedagogie*, Oradea, 1971, p. 9—15.

¹⁶ O bună parte din acest material, poate cel mai semnificativ am avut prilejul să-l studiem, fiindu-ne pus la dispoziție cu multă amabilitate atît la Mediaș de către George Togan, cit și la Oradea de către Sever Dumitrașcu.

pleacă benzi de linii în formă de semicerc, iar altele numai cu striuri pe tot corpul; unele dintre acestea din urmă provin de la vase mari. Tot de la vase mari de provizii, *dolia*, decorate cu striuri verticale pe corp, s-au aflat și alte fragmente, însă de data aceasta din pastă bună, spumoasă, cu aspect negricios. De asemenea, s-au aflat și câteva fragmente de fructiere din pastă fină, cenușie, lucrate la roată¹⁷.

Ceramica de factură romană provine de la vase din pastă fină de culoare cenușie și cărămizie, din pastă bună, sură, și din pastă dură, cărămizie-negricioasă. Din pastă fină, cenușie, s-au aflat fragmente de castroane și farfurii, ornamentate cu motive executate cu roțița dințată, cu linii ondulate, lustruite sau date cu vopsea de culoare brună. Din aceeași pastă sint și unele fragmente de *dolia*, avind ca decor benzi de linii orizontale și ondulate. Dintre fragmentele de vase din pastă fină, cărămizie, remarcăm o toartă de vas mare, lată și cu nervură mediană, care în partea superioară, lângă buza vasului, pe toată lățimea ei, are aplicat un briu alveolar. Tot din această pastă sint și câteva fragmente de imitații de *terra sigillata*. Din pastă bună, sură s-au găsit fragmente de *dolia* și de la vase cu pereții subțiri, ornamentate cu motive executate cu roțița dințată și cu linii orizontale; unul, pe umărul ușor cutat, are un șir de alveole, iar alături o bandă de linii orizontale. Unele fragmente de *dolia* ornamentate cu benzi de linii orizontale și ondulate, formind „ochiuri”, sint din pastă negricioasă cărămizie. Alte fragmente de vase, cărămizii-negricioase, însă din pastă dură, provin de la oale cu pereții subțiri, fundul plat, corpul sferoidal și buza răsfrintă.

Cașolț, com. Roșia, jud. Sibiu.

Săpăturile efectuate, cu câțiva ani în urmă, în monumentală necropolă tumulară de la Cașolț, cunoscută de peste 100 de ani în literatura de specialitate¹⁸, au dus la identificarea și cercetarea, între anii 1954 și 1957, a unei așezări dacice din epoca romană, ale cărei urme, cit au putut fi urmărite în această perioadă, se află la sud de necropolă, pe ambele părți ale piriului Higiului, atît pe Dealul Bradului cît și pe Dealul lui Dan, în punctele numite *Pepinieră*, *Tăietură* și *Gura Higiului*¹⁹.

În timpul săpăturilor s-a descoperit sporadic un strat de cultură, subțire și destul de sărăcăcios, cu urme de locuințe, colibe, vetre de foc și ceramică. Totuși, într-un caz, din ruinele unei construcții au ieșit la iveală urme ceva mai bogate, constind din o îngrămădire mare de pietre, aproape ca un pavaj, pe care și în jurul cărora s-a găsit foarte mult cărbune, bulgări de lut cu urme de nuiele, numeroase fragmente ceramice și mai multe obiecte de metal²⁰.

Materialul ceramic, destul de fărîmițat, aflat în săpătură, într-unul din puncte, împreună cu fragmente de vase neolitice și din epoca bronzului²¹, provine în mare parte de la vase lucrate la roată, de factură romană, similare ca pastă și tehnică cu cele din necropolă²².

¹⁷ S. Dumitrașcu și G. Togan, *op. cit.*, p. 11. Autorii încadrează în această categorie și alte tipuri de vase lucrate la roată, pe care noi, deși bănuim că unele ar aparține acesteia, le tratăm în cadrul ceramicii romane, neavind deocamdată probe mai evidente.

¹⁸ Vezi N. Lupu, *Istoricul cercetărilor necropolei de la Cașolț—Sibiu*, în SCȘ Cluj, III, 3—4, 1955, p. 97—124.

¹⁹ În anul 1954 s-au săpat: la *Pepinieră* 2 secțiuni (M. Macrea și D. Berciu, *Șantierul arheologic de la Cașolț și Arpașul de Sus*, în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 609—610); la *Tăietură* 3 secțiuni în 1956, (M. Macrea, E. Dobroiu și N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț—Calbor*, în *Materiale*, V, 1959, p. 409—410); la *Gura Higiului* 11 secțiuni și o suprafață, în 1957 (M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț—Calbor*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 416—419).

²⁰ M. Macrea, *op. cit.*, p. 416—417.

²¹ La *Pepinieră* (M. Macrea și D. Berciu, *op. cit.*, p. 610).

²² În săpăturile făcute la *Tăietură* s-a aflat și un fragment dintr-o strachină cu trei picioare (M. Macrea, E. Dobroiu și N. Lupu, *op. cit.*, p. 410).

și de la vase modelate cu mina, ornamentate cu briuri alveolare, crestate, sau cu butoni, de factură dacică. S-au mai găsit și câteva fragmente de țigle, așchii de silex, fragmente de rișnițe, o teslă de fier, o cheie, o fibulă mică și o monedă de bronz puternic corodată.

Din cele arătate rezultă că așezarea era în apropierea necropolei, într-o fundătură de dealuri, de-o parte și de alta a văii Higiului, una din ramificațiile văii mai mari a Bradului, cu deschidere spre Olt.

Dacă raportăm așezarea la durata necropolei, adică la o jumătate de veac, și la mărimea acesteia din urmă²³ — credem că problema contemporaneității nu trebuie pusă²⁴ — se pare că a avut o arie mult mai întinsă decât cea cunoscută de noi²⁵, fiind alcătuită din case de lemn cu pereții căptușiți cu lut și din colibe răsirate.

Cenade, jud. Alba.

Din hotarul satului, pe o suprafață întinsă, împreună cu ceramică din comuna primitivă, s-au aflat și fragmente de vase dacice și romane²⁶.

Ceramica dacică, de epocă romană, modelată cu mina, din pastă dură, consistentă, bine, însă neuniform arsă, de culoare cărămizie-negricioasă, provine de la fragmente de oale, unele ornamentate cu briuri alveolare, benzi de linii ondulate sau în formă de ghirlande. Din pastă bună cu nisip în compoziție, cenușie-cărămizie sînt câteva fragmente de chiupuri, unele ornamentate cu benzi de linii orizontale și ondulate, precum și o toartă de ceașcă. S-au mai aflat și câteva fragmente de fructiere, din pastă fină, cenușie, cu lustru.

Ceramica romană provine de la vase din pastă fină, cenușie, și din pastă zgrunțuroasă sură, de la vase mari și cu picior.

Ciumbrud, or. Aiud, jud. Alba.

La marginea satului Ciumbrud, înglobat orașului Aiud, în stînga piriului ce curge la sud de Școala hortivicolă, pe prima terasă a Mureșului, în 1963 au fost strinse de la suprafața terenului fragmente de vase romane și dacice din perioada stăpînirii romane. Unele fragmente de vase dacice modelate cu mina au ca ornament briuri alveolare și butoni mici, rotunzi²⁷.

Ciunga—Ocna Mureș, jud. Alba.

La circa 2 km spre sud-est de Ciunga, acum cartier al orașului Ocna Mureș, pe terenul numit *Bora* și *Orăslaci*, de o parte și de alta a cursului superior al văii Ciungii, pe o arie de aproximativ 8 ha, alături de ceramică neolitică și hallstattiană la suprafața terenului arabil se află și foarte multe fragmente de vase dacice și romane, bulgări de lut cu urme de nuiel, piatră și mortar, precum și oase de animale.

Materialul ceramic dacic modelat cu mina, din pastă dură, consistentă, însă uneori mai puțin îngrijită, de culoare cărămizie-negricioasă, provine de la oale cu fundul plat și buza răsfrîntă, unele cu pereții groși, altele cu pereții subțiri și alungiți. Unele sînt ornamentate pe corp cu briuri alveolare, altele au ca ornament tortițe-urechiișe cutate, iar altele cite

²³ Peste 300 de tumuli.

²⁴ Vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 29.

²⁵ În care, se pare, că s-au stabilit și coloniști.

²⁶ Informație George Togan, care cu multă bunăvoință ne-a arătat materiale provenind de aici.

²⁷ Informație M. Rusu; vezi și D. Protase, *op. cit.*, p. 203.

o linie incizată. Din pastă fină, cenușie, lucrată la roată, s-au găsit câteva fragmente din buza, cupa și piciorul unor fructiere, unele cu lustru de culoare brună.

Ceramica romană, din pastă fină, cărămizie sau cenușie, provine de la farfurii, castroane, capace, câni, ulcele, oale cu torți și de la *dolia*; cea din pastă bună, sură, numai de la vase mari în special de la *dolia*, iar cea din pastă dură, consistentă de culoare cărămizie-negricioasă, de la oale cu pereții subțiri și corpul sferoidal. Notăm că un fragment din aceeași pastă dură, însă de culoare negricioasă, este ornamentat pe corp cu un șir de alveole mărginite pe o parte de o linie ondulată.

Din studiul făcut asupra materialului mai sus descris și cules de la suprafața terenului arabil, se desprinde clar ideea că aici, pe cursul superior al văii Ciungii, străjuită de dealurile din jur, se afla o așezare rurală din epoca romană, ale cărei începuturi ar putea data, din perioada anterioară²⁸, locuitorii ei construindu-și case cu pereții de lemn căptușiți cu lut, unele având temelii de pietre legate cu mortar.

Curciu, com. Dirlos, jud. Sibiu.

La sud-est de satul Curciu, pe terenul arabil numit *La Fîntîni*, situat la confluența a două pîrîiașe într-o infundătură de dealuri cu prilejul lucrărilor agricole a ieșit la iveală pe cca 1 ha ceramică din epoca bronzului, hallstattiană, Latène și epoca romană. Din perioada stăpînirii romane s-au aflat fragmente de vase din pastă fină cărămizie și cenușie, dar mai ales fragmente de *dolia* ornamentate cu benzi de linii ondulate și orizontale. Tot din acest timp sînt și câteva fragmente din buza și corpul unor vase din pastă cenușie, modelată cu mina. S-a mai găsit o parte dintr-o rîșniță, câteva fragmente de cărămizi, bucăți de lipitură și oase de animale.

Materialul ceramic descoperit aduce mărturie grăitoare în ceea ce privește atribuirea așezării de *La Fîntîni* populației autohtone dacice începînd cu sec. III î.e.n., și apoi daco-romanilor²⁹

Lechința, com. Iernut, jud. Mureș.

La marginea de vest a satului, pe terenul numit *Săliște*, o terasă înaltă de pe malul drept al Mureșului, pe circa 8 ha se află urme materiale din epoca bronzului, hallstattiene, Latène, din epoca romană, prefeudală³⁰ și feudală³¹. După unii cercetători, care au efectuat săpături în această stațiune, așezarea Latène continuă pînă în epoca romană³², iar după alții, între Latène-ul mijlociu și începutul stăpînirii romane în Dacia ar fi un hiatus, toată ceramica dacică atribuită Latène-ului tirziu datîndu-se în timpul provinciei³³. Dar și unii și alții admit caracterul autohton al așezării din epoca romană, fie după asemănarea formelor întîlnite în ceramica dacică și în cea romană³⁴ fie că, nepunîndu-se la îndoială acest caracter, ci din contră afir-

²⁸ La acest lucru ne gîndim pentru că, alături de ceramica mai sus descrisă, s-a aflat și un vîscior cu umărul cutat, din pastă cenușie-gălbuie, care pare mai vechi. Rămîne ca săpăturile sau alte descoperiri viitoare să aducă noi lămuriri.

²⁹ D. Radu, *Descoperiri arheologice pe teritoriul satului Curciu (jud. Sibiu)*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 483—497, unde autorul afirmă pe baza fragmentelor de *dolia* descoperite, ceea ce nu e concludent după noi, că așezarea continuă pînă în secolul IV. e.n.

³⁰ Dorin O. Popescu, *Fouilles de Lechința de Mureș*, în *Dacia*, II, 1925, p. 304—309 și 334.

³¹ *SCIV*, III, 1952, p. 323—237; K. Horedt, *Săpăturile arheologice de la Iernut, 4, Lechința de Mureș*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 408.

³² Vezi Dorin O. Popescu, *op. cit.*, p. 334—335.

³³ D. Protase, *op. cit.*, p. 36, pe baza săpăturilor din 1960 și K. Horedt, *op. cit.*, p. 408.

³⁴ Dorin O. Popescu, *op. cit.*, p. 323—344.

mîndu-l, motivația se face doar numai pe baza a două cești dacice aflate în complexul cu material roman³⁵, cînd însă se fac referiri la stratul roman de cultură se afirmă că ceramica romană este destul de puțină în raport cu cea Latene sau este prezentat ca o fișie destul de subțire³⁶, fără a se explica.

În acest strat, în timpul săpăturilor s-au descoperit urmele unei locuințe cu podina făcută din mai multe rînduri de lipitură, o vatră și mai multe gropi de provizii. Ceramica romană aflată constă din fragmente de vase din pastă fină de culoare cărămizie și cenușie, de dimensiuni și forme diferite, și din fragmente cărămizii, dintr-o pastă mai aspră, de la vase mijlocii, unele decorate cu mai multe benzi de linii incizate, care uneori au aspect de caneluri. Pe gîtul unui vas din care lipsește o bună parte, se află scrijelată, destul de neglijent, cu litere capitale, inscripția MARITMI (?)³⁷, întreruptă de o spărtură.

De prezența băștinașilor în această așezare este legat și depozitul cu unelte dacice aflat în apropiere, pe Podei³⁸.

Din cele arătate se desprinde concluzia că aici se află o așezare autohtonă din timpul stăpînirii romane în Dacia; și că, totuși, cu unele mutații și reveniri dintr-un sector sau altul al ei, se pare că așezarea începe în Latene³⁹ și continuă mai modest pînă în plină epocă prefeudală⁴⁰.

Mugeni, jud. Harghita.

La marginea satului, pe malul drept al Tîrnavei Mari, pe terenul numit *Vizlok*, se află o așezare autohtonă din sec. III—IV, descoperită prin săpăturile făcute aici în anii 1960 și 1962.

În așezare, care pare să se fi întins pe o mică suprafață, în stratul cu urme de cultură materială gros de 0,40—0,50 m, au fost descoperite resturile a 15—16 locuințe de suprafață, mai multe gropi, un cuptor de ars vase, ceramică de factură dacică modelată cu mîna și olărie romană⁴¹.

Locuințele, care au fost sesizate în săpătură printr-o ușoară adîncitură față de nivelul antic și printr-o aglomerare de bulgări de lut cu urme de nuiele și fragmente de vase, se pare că aveau o formă rectangulară și pereții împlețiți din nuiele și căptușiți cu lut. Singura locuință dezvelită complet era de 4,70×2,80 m.

Gropile, ovale, cu diametrele între 0,45 și 1,30 m și adînci de 0,90—1 m, conțin numeroase fragmente de vase lucrate la roată și cu mîna, cele mai frecvente fiind fragmentele de chiupuri (*dolia*) de culoare mai ales sură, dar și cărămizii, fără luciu.

Cuptorul de ars vase, construit rudimentar din lut, era așezat într-o groapă anume amenajată, adîncă de 0,80 m față de suprafața antică a solului.

Ceramica aflată în așezare provine de la vase dacice modelate cu mîna din pastă dură și neîngrijită, ornamentate cu motivele caracteristice: briuri alveolare, șiruri de alveole, creștături etc., și de la vase romane obișnuite dintre care remarcăm numărul mare de fragmente de

³⁵ Cf. *SCIV*, III, 1952, p. 324 și K. Horedt, *op. cit.*, p. 408.

³⁶ Deși D. Protase, *loc. cit.*, îl prezintă destul de gros și foarte bogat în resturi arheologice.

³⁷ Dorin O. Popescu, *op. cit.*, p. 334, o citește MARIT(V)MI.

³⁸ Cf. I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș*, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 285—299.

³⁹ Lucru care ni se pare mai aproape de realitate; așa se pot explica și observațiile făcute în legătură cu stratul destul de gros aproape steril, dar cu urme romane în el (cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 408).

⁴⁰ *SCIV*, III, 1952, p. 324—327; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 674 și D. Protase, *op. cit.*, p. 117.

⁴¹ D. Protase, *op. cit.*, p. 40—42 și 119—121.

chiupuri (dintre care unele, mai ales cele cărămizii și fără luciu, ar putea să fie dacice) și prezența unor fragmente de vase fine cu sau fără luciu metalic, cu ornamente lustruite, specifice (?)⁴².

Majoritatea fragmentelor ceramice aflate provin de la chiupuri și alte vase romane, care împreună cu ceramica dacică se află peste tot în stratul de cultură și în gropi, amestecate, o separare stratigrafică nefiind posibilă; mai mult, într-un chiup roman s-au aflat câteva fragmente de vase dacice. Totuși, o observație se impune, și anume că ceramica lustruită, e adevărat puțină, s-a aflat până acum numai în stratul de cultură și în locuințe, lipsind în gropi; după D. Protase, aceasta înseamnă că ar putea documenta o fază mai târzie a așezării, de după părăsirea provinciei⁴³, legată de pătrunderea unor elemente ale populațiilor, de asemenea romanizate, din estul provinciei.

Noșlac, jud. Alba.

Cu prilejul unor periegeze făcute în 1963, la circa 6 km sud de satul Noșlac, la capătul uneia din numeroasele ramificații ale văilor de pe malul stîng al Mureșului, în partea de hotar numită *Șumughi*, la suprafața terenului arabil, de o parte și de alta a văii, s-a aflat ceramică din epoca bronzului, hallstattiană, dacică și romană.

Săpăturile începute încă în toamna aceluiași an și continuate pînă în 1966, cu precădere pe latura nord-estică a văii unde materialele arheologice sînt mai intense, au dus la descoperirea unei așezări autohtone din epoca romană⁴⁴, ale cărei urme se întind pe aproximativ 200 × 150 m. În stratul de cultură cuprins între -0,20 și -0,65 m, suprapunîndu-se peste o așezare de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului, s-au aflat urmele a 6 semi-bordeie, a 13 gropi de provizii, ale unui cuptor și a două vetre de foc, foarte multă ceramică dacică, romană și din comuna primitivă⁴⁵.

Semibordeiele, care mai degrabă par niște locuințe de suprafață puțin adîncite în sol (0,20 — 0,45 m), apar înspre baza stratului, între 0,45 și 0,65 m. După cîte s-au putut constata, ele erau de formă patrulateră cu colțurile ușor rotunjite, dimensiunile lor variînd între 2,15 × 2,85 m și 3 × 4 m. Pe podina a două locuințe s-a dat de cîte un pietrar; unul din ele, mai mare, alcătuit din lespezi mici de gresie și pietre de riu arse, mai păstra încă forma cuptorului orientat cu gura înspre sud spre unul din colțurile încăperii, colț prin care se pare că se făcea intrarea⁴⁶. Într-o locuință s-au găsit resturile unei vetre făcute. Inventarul aflat este

⁴² Și D. Protase, *op. cit.*, p. 120, le încadrează în așa-zisa cultură Sintana de Mureș—Cerneahov. Or știm că și pentru comuna primitivă denumirea unei culturi materiale după numele unei localități este improprie și are neajunsurile ei; cu atît mai mult pentru o perioadă istorică e cu totul nepotrivită și folosirea ei, care se pare că acum a devenit o modă chiar pentru această perioadă, nu numai că îngreunează înțelegerea mai profundă a fenomenului istoric respectiv, fărîmițîndu-l, dar creează impresia că se ocolește „tehnicist”, trecîndu-se pe plan secundar, — desigur că e mult mai simplu —, tocmai elementul principal: creatorul, adică populația, care chiar dacă nu se poate defini totdeauna cu toată certitudinea, în majoritatea cazurilor o știm sau o bănuim și o putem încadra în timp și spațiu.

⁴³ Deși e greu de susținut, pentru că astfel de ceramică se află și în stațiuni romane ce dăinuiesc numai pe durata provinciei.

⁴⁴ I. Mitrofan, *Așezarea daco-romană de la Noșlac (r. Aiud)*, în *Rev. Muz.*, II, 1965, nr. special, p. 437, unde este prezentat rezumatul comunicării ținute la Sesiunea științifică a muzeelor din 27—29 decembrie 1964.

⁴⁵ Prezența acesteia din urmă la suprafața terenului și în stratul de cultură daco-roman rezultă fie din rulara ei de pe pantele din jur, în timpul lucrărilor agricole și al ploilor, fie prin răscolirea straturilor de cultură.

⁴⁶ Această presupunere pare să fie întărită și de poziția terenului ușor înclinat spre sud, precum și de faptul că în general colțul sudic al locuințelor se conturează ceva mai greu,

destul de sărăcăcios și constă din ceramică dacică și romană, uneori și din comuna primitivă, cărbune și oase de animale; într-o locuință s-au găsit însă și un vîrf și un manșon de vîrf de lance, o daltă și un cui de fier și un ac de fibulă de bronz. De asemenea, în timpul săpăturilor s-au mai descoperit și urmele a trei stîlpi de lemn de la o construcție, așezați în linie dreaptă, la 4 și respectiv 2 m unul de altul.

Gropile aflate în preajma locuințelor, iar în trei cazuri chiar sub locuință, pline cu pămînt, fragmente de vase dacice și romane, bucăți de lut ars fățuit, obiecte de fier distruse de rugină — între care un cuțit de plug — și oase de animale, apar ca o pată rotundă cu diametrul între 0,80 și 1,35 m la același nivel ca și locuințele și se adîncesc pînă la 0,90—2,20 m. Majoritatea se lărgesc în adîncime, ca apoi să se îngusteze, în formă de bol, terminîndu-se printr-un fund drept sau alveolar, dar sînt și gropi cu pereții drepecți și fundul plat.

Din cuptor nu s-a mai păstrat decît vatra rotundă (1,20 m, în diametru), puțin din pereții din lut, foarte arși, pietrele existente de o parte și de alta a gurii cuptorului și groapa mică din fața acestuia. Cele două vetre prezente în săpătură prin pete de arsură, în preajma cărora s-au aflat și cîteva pietre de rîu, sînt probabil tot rămășițele unor cuptoare.

Materialul ceramic aflat în cuprinsul acestei așezări este foarte bogat și variat și provine de la vase romane și dacice.

Ceramica romană, ceva mai abundentă decît cea dacică, raportul fiind de 55 la 45%, poate fi grupată după factura pastei în fragmente de vase din pastă fină, bună sau dură. Cele din pastă fină sînt de culoare cărămizie în cea mai mare parte, dar și de culoare cenușie. Dintre formele de vase întîlnite din această pastă cităm: oale mari cu torți, ulcele cu sau fără torți, căni, castroane, farfurii, cupe cu picior și strecurătoare, unele date pe corp cu vopsea roșie, castanie sau negricioasă. De asemenea, s-au mai aflat și cîteva fragmente de vase stampilate, avînd ca decor motive obișnuite, ca diferite forme de frunze, flori sau rozete, și motive mai puțin obișnuite, ca figura unui bărbat privind spre dreapta, încadrată într-un cartuș oval, probabil, o gemă, imprimată prin repetare pe corpul unui castron. Tot aici amintim și un minier de vas ornamentat cu motive în relief. Din pastă bună și de culoare cenușie, uneori cu aspect cărămiziu sînt în general fragmentele de *dolia*, de cele mai multe ori ornamentate cu benzi de linii sau caneluri orizontale, uneori combinate cu benzi de linii în valuri sau numai cu striuri mărunte. Cele din pastă dură cu mult nisip în compoziție, foarte puternic arse, de culoare cenușie-cărămizie-negricioasă, provin fie de la vase mari cu pereții groși, fie de la oale mai mici cu pereții subțiri, fundul plat și buza răsfrîntă, pe care întîlnim frecvent ca decor caneluri, linii, fișii de linii orizontale sau ondulate sau motive executate cu roțița dințată. Menționăm că pe un fragment de vas ornamentat cu două linii ondulate se află mult aplatizat, aproape șters, un briu alveolar — decor de altfel existent și pe un capac, pe partea lui superioară, aproape de margini.

Ceramica dacică aflată masiv în cuprinsul acestei așezări este prezentă în marea ei majoritate prin fragmente de vase modelate cu mîna din pastă dură, consistentă, sau din pastă bună, cenușie, dar și prin fragmente de vase lucrate la roată din pastă cenușie, fină. Cele modelate cu mîna din pastă dură, cu mult nisip, consistentă, foarte puternic însă neuniform arsă, de culoare cărămizie cu nuanțe castanii sau negricioase, sînt cele mai numeroase și provin, în general, de la oale cu corpul sferoidal sau alungit, cu fundul plat și buza răsfrîntă, ornamentate cu briuri alveolare, crestate, cu briu simplu sau butoni, cu linii sau fișii de linii ondulate sau cu incizii în formă de brăduț. Pe unele fragmente de vase întîlnim ornamentele de mai sus combinate: butoni mici aplatizați și fișii de linii ondulate sau fișii de linii orizontale și ondulate și briu alveolar. Din aceeași pastă sînt și fragmentele de cești cu toartă. Tot modelate, se pare,

cu mina (?) sint : un fragment din buza și corpul unui vas mare cu lustru de culoare închisă și fragmentele de *dolia* din pastă bună, cenușie, gălbuie în exterior, decorate cu striuri neordonate pe tot corpul vasului, executate de obicei vertical sau, mai rar, în benzi de linii ondulate ce se împletesc formind ochiuri. Din pastă fină, însă de data aceasta sigur lucrate la roată sint câteva fragmente din buza, cupa sau piciorul unor fructiere, de dimensiuni diferite, cenușii-deschise sau cu lustru.

În timpul săpăturilor au mai fost descoperite : un cercei de bronz, zgură de metal, bucăți de gresie, fragmente de rîșnițe și prîsnele.

Din cele arătate mai sus reiese că aici se afla o așezare de băștinași din sec. II—III e.n. Locuitorii ei, deși dislocați, se pare, în cursul marilor evenimente și prefaceri la care a fost supusă Dacia prin transformarea ei în provincie romană⁴⁷ vor continua felul de viață și îndeletnicirile tradiționale, construindu-și același tip de case și ocupîndu-se pe mai departe cu agricultura și păstoritul. Dar cu toate servituțiile la care ei vor fi fost supuși și izolarea care ne apare la prima vedere, ei nu vor rămîne cu totul refractari față de noile situații create și în contactul lor cu lumea și tehnica romană vor fi destul de receptivi, concludentă în acest sens fiind abundența ceramicii romane întîlnite, precum și calitatea și consistența pastei folosite în confecționarea ceramicii de factură locală, nemaivorbind de îmbinarea de forme și tipuri, încît în multe cazuri o distincție este destul de greu de făcut.

Obreja, com. Mihalț, jud. Alba.

La marginea de sud-est a satului Obreja pe a doua terasă de pe malul stîng al Tîrnavei, în terenul arabil numit *Cînepi* și *Tăul lui Filip*, pe o suprafață de circa 6 ha se află o așezare rurală din vremea stăpînirii romane. Săpăturile efectuate aici între anii 1961—1966 și 1969—1970 au dus la constatarea că în stratul de cultură materială gros de circa 0,50—0,80 m, cu material ceramic dacic și roman și care se suprapune parțial peste două așezări din neolitic și epoca bronzului⁴⁸, s-au aflat pînă în prezent urmele a 24 de semibordeie⁴⁹, 7 locuințe de suprafață, circa 40 de gropi de provizii, un cuptor și un mic depozit de unelte de fier.

Semibordeiele sint de formă rectangulară sau rotund-ovală și adînci de 0,90—1,20 m față de nivelul antic, mărimea lor variînd între 10 și 15 mp. În unele, pe podina din lut bătătorit s-a aflat fie cîte un cotlon sau cuptor de pietre, fie numai o simplă vatră de foc. Inventarul acestor semibordeie este destul de sărăcăcios și constă din fragmente de vase romane și mai puține fragmente de vase dacice modelate cu mina sau lucrate la roată, de la fructiere și chiupuri cenușii, bucăți de rîșnițe de tip roman, verigi, cuie de fier, oase de animale, prîsnele de lut, gresii, ace de os sau bronz și bucăți de țiglă sau cărămidă, reutilizate.

Locuințele de suprafață sint prezente prin platforme de bucăți de lut ars cu urme de nuiiele sau de pari, fragmente de vase romane, puține bucăți de rîșnițe, țigle, cărămizi, oase și pietre de rîu, pe o suprafață de 10—12 mp. Într-un caz s-a dat de urmele unei locuințe care s-a suprapus peste un semibordei.

⁴⁷ Se pare că sint veniți nu prea de departe, urme dacice pînă în preajma cuceririi Daciei și de după părăsirea ei de către administrația romană aflîndu-se la circa 6 km, în vatra Mureșului, la marginea de vest a satului Noșlac; vezi Mircea Rusu, *The prefeudal cemetery of Noșlac (VI th—VII th centuries)*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 269—292.

⁴⁸ D. Protase, *op. cit.*, p. 42—44, 68—69 și 123; Idem, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 135—159.

⁴⁹ Numite și aici de către autorul cercetărilor bordeie. Pentru discuția problemei, vezi nota 13.

Gropile de provizii, umplute ulterior cu tot felul de resturi, sînt peste tot în așezare în preajma semibordelelor; ele au formă de sac, butoi sau căldare cu diametrul de 1—1,70 m și se adîncesc pînă la 1,20—2,30 m, unele prezentînd urme de lipitură sau chiar de ardere. Gropile conțin în general ceramică romană și dacică, fragmente de rîșnițe, unelte de fier (seceri, coase), cenușă, cărbune, oase și bulgări de lut cu urme de nuiiele. Într-o groapă s-a găsit o fibulă de tip roman, iar în alta, alături de ceramică romană și dacică, două fibule de bronz: una cu piciorul întors dedesubt și alta cu „capete de ceapă”, ambele din sec. IV.

În cuptorul cu o vatră de 1,20 m și în groapa din fața lui s-au aflat cîteva fragmente de vase romane.

Depozitul de unelte aflat la —0,45 m conține un cuțit și un fier de plug, un sfredel, 5 seceri, o secure, o teslă, un hirleț și alte obiecte, toate de fier.

În stratul de cultură, pe lângă materialul ceramic întilnit în semibordele sau gropi, s-au mai aflat cîteva fragmente de cești fără toartă și cu alveole la bază, precum și cîteva fragmente de vase fine, cenușii-negricioase, cu motive lustruite⁵⁰.

După materialul descoperit și observațiile făcute în timpul săpăturilor se poate susține că aici se afla un sat de băștinași din sec. II—IV, care, păstrîndu-și felul de viață și datinile anterioare, au primit, din abundență materiale și influențe romane.

Ocna Sibiului, jud. Sibiu.

La circa 5 km spre sud de sat, pe platoul *Zmișe* din partea stîngă a văii *Riura*, pe o suprafață de peste 1 ha se află urmele unei așezări autohtone din epoca romană. Săpăturile făcute aici, în 1964—1965, au scos la iveală urme materiale din epoca bronzului și epoca romană⁵¹. În stratul de cultură aparținător așezării, gros de 0,30—0,40 m, s-a aflat foarte multă ceramică romană amestecată cu mai puțină ceramică dacică⁵².

Ceramica dacică găsită provine de la oale mari cu pereții groși, uneori alungiți, fundul plat, gîtul scurt și buza evazată, unele ornamentate cu briu simplu cutat, alveolar sau crestat, cu șiruri de alveole sau cu benzi de linii, precum și de la cești și strecurătoare. Un fragment de vas mare din pastă bună cu mult nisip, cărămiziu-negricios, se pare lucrat la roată, este decorat cu striuri neordonate. S-au descoperit și cîteva fragmente de fructiere din pastă cenușie, fină, lucrate la roată.

Ceramica romană constă din fragmente de vase din pastă fină de culoare cărămizie și cenușie, din pastă bună, sură, și din pastă dură, cărămizie-negricioasă. Dintre tipurile de vase întilnite amintim: ulcele, străchini, vase mari cu torți, *dolia*, farfurii, oale și capace, unele decorate cu benzi de linii orizontale și ondulate.

În afară de ceramică, care este covîrșitoare în stratul de cultură, s-au mai găsit și cîteva fragmente de rîșnițe și gresii pentru ascuțit⁵³.

⁵⁰ Databile după D. Protase în sec. IV.

⁵¹ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, 1966, p. 204; idem, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 229—239.

⁵² Pentru o mai bună informare, am studiat, prin bunăvoința conducătorului săpăturilor, o parte din materialul ceramic aflat. De asemenea am studiat și materialul ceramic provenit de aici, aflat în depozitul Muzeului Brukenthal, sub nr. de inventar A. 98322.

⁵³ Cît despre lipsa bulgărilor cu urme de nuiiele (cf. D. Protase, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului*, în *Apulum*, VII, 1, 1968), ea nu îndreptățește presupunerea lipsei locuințelor de suprafață din așezare.

Roșia, com. Cornățel, jud. Sibiu.

Cu prilejul unor lucrări agricole, în anul 1958, pe locul numit *Kramor* și *Kannerech*, situat la marginea satului, în dreapta văii Vurpărului, pe o suprafață de circa 160×100 m au apărut numeroase vestigii, care continuau sporadic spre est pe încă 100 m. Din săpătura efectuată s-a constatat că stratul se adâncea pînă la 0,80 m, dar cel mai mult material arheologic s-a aflat în partea lui superioară, în care, din cauza puternicilor răscoliri provocate de arături, observațiile au fost mult îngreunate.

Materialul recoltat constă din: ceramica hallstattiană, Latène, din epoca romană și din feudalismul timpuriu, bulgări de lut ars cu urme de nuiele, oase de animale⁶⁴, un topor cu orificiu longitudinal și un călcîi de lance⁶⁵, de tip Latène, ambele din fier.

Ceramica din Latène-ul dacic este, în cea mai mare parte, modelată cu mina din pastă ordinară cu mult nisip, slab și neuniform arsă, de culoare cărămizie-negricioasă, și provine de la oale cu corpul sferoidal, uneori alungit, cu fundul plat și cu buza răsfîrîntă, unele ornamentate cu butoni rotunzi cu alveole sau creștături pe partea teșită a butonilor, cu butoni și briuri alveolare sau numai cu briuri alveolare, și de la capace și cești. Nu lipsește nici ceramica lucrată la roată din pastă de bună calitate cum sînt fragmentele de vas mare sferoidal, fragmentele de fructiere, cu lustru de culoare închisă sau aspect cărămiziu-negricios și fragmentul din buza unui chiup de culoare cărămizie.

Ceramica romană, mai puțină în raport cu cea dacică, provine de la vase mari cu torți, de la castroane și căni din pastă fină, cărămizie, uneori cenușie, și de la vase din pastă dură⁶⁶. Tot acestei perioade îi aparțin: fragmentul din buza unei fructiere, fără lustru, și fragmentele de vase dacice modelate cu mina ce continuă tipurile și formele din epoca anterioară, dar dintr-o pastă ceva mai îngrijită, mai uniform arsă și mai consistentă, decorate mai frecvent cu briuri alveolare sau cu linii ondulate precum și fragmentul de vas, ce pare lucrat la roată din pastă cenușie, cu lustru metalic în exterior.

Deși materialul ceramic dacic Latène și cel de epocă romană, datorită situațiilor survenite, a fost amestecat și aflat împreună cu material din alte epoci, caracteristicile pregnante ale primului și însușirile celui de al doilea, precum și prezența ceramicii romane, fac să rezulte că aici se afla o așezare a autohtonilor daci care au continuat să trăiască în acest loc retras și în epoca romană.

Ruși, com. Slimnic, jud. Sibiu.

La circa 300 m de marginea satului, pe malul drept al piriului numit Valea Rușilor, la suprafața terenului arabil, împreună cu ceramică neolitică și hallstattiană se află numeroase fragmente de vase din Latène-ul dacic și din epoca romană. Tot aici, prin 1946—1947, s-a descoperit un vas de lut cu monede de argint de la Septimius Severus și pînă la Filip Arabul⁶⁷.

Ceramica Latène constă din fragmente de vase modelate cu mina din pastă dură, poroasă, inegal și neuniform arsă, de culoare cărămizie-negricioasă, ornamentată cu briuri simple sau alveolare sau cu butoni rotunzi și alveolați pe partea teșită, la care se adaugă și câteva frag-

⁶⁴ N. Lupu, *Așezarea daco-romană de la Roșia (jud. Sibiu)*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 445—450.

⁶⁵ Prezentate de N. Lupu, *op. cit.*, p. 447, vezi și fig. 2/17—18 ca secure și daltă.

⁶⁶ Aceasta din urmă nu este alta, credem noi, decît cea ordinară, lucrată la roată și considerată Latène de către conducătorul cercetărilor întreprinse aici; cf. N. Lupu, *op. cit.*, p. 446.

⁶⁷ B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși—Sibiu și acțiunea carpiilor împotriva stăpînirii romane în Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 612—615.

mente de vase cenușii provenind de la fructiere sau chiupuri, ultimele dintr-o pastă mai puțin consistentă.

Ceramica dacică din epoca romană, modelată cu mîna, constă din fragmente de oale sferoidale sau alungite ce continuă tipul de vase și ornamentația din epoca preromană; ele sînt confecționate tot din pastă dură, însă mai îngrijită, mai omogenă, mai consistentă și mai bine arsă. De asemenea, sînt prezente și fragmente de fructiere, precum și fragmente de *dolia* din pastă spumoasă, fină, însă inegal arsă, decorate cu linii orizontale și ondulate, neordonate. Ceramica romană provine de la ulcele, unele date cu vopsea roșie, de la vase mari cu torți din pastă fină, cărămidie, de la capace și *dolia* cenușii și de la oale din pastă dură⁶⁰.

Notăm și un virf de lance din fier.

După natura materialului descoperit, aici se afla, străjuită de dealuri, o așezare dacică din Latène ce dăinuie și în epoca romană.

Sava, com. Palatca, jud. Cluj.

Pe terenul numit *Nagyudvornok* a fost identificată și cercetată parțial, în 1963, o așezare din timpul stăpînirii romane. S-au dezvelit 3 semibordeie al căror pereți erau făcuți, se pare, din pari îngrediți cu nuiile și lipiți cu lut. Materialul arheologic aflat constă din fragmente ceramice romane amestecate cu fragmente de vase dacice modelate cu mîna dintr-o pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușie-negricioasă, unele ornamentate cu briuri crestate⁶⁰.

Sfîntu Gheorghe, com. Iernut, jud. Mureș.

La est de sat, pe malul drept al Mureșului, în locul numit *Pe Șes*, se află bogate vestigii arheologice. În stratul de cultură, gros de 2—2,40 m, s-au găsit urme de cultură materială din epoca bronzului, epoca dacică, epoca romană, prefeudală și feudală⁶⁰.

În nivelul dacic, aflat între 1 și 1,40 m adîncime, prezent prin bordeie, gropi de provizii și ceramică modelată cu mîna sau lucrată la roată, specifică Latène-ului II, în partea superioară a nivelului, uneori destul de clar delimitată, s-a găsit ceramică romană. Acestei perioade îi corespunde o locuință de suprafață, un bordei și cîteva gropi de provizii, una de formă tronconică, cu materiale romane. În locuința din epoca romană, identificată pe o lungime de 3,50 m prin lespezi de gresie, bulgări de lut cu urme de nuiile și numeroase fragmente ceramice, alături de fragmente de vase romane s-au găsit și cîteva de factură dacică, printre care și un fragment de ceașcă. Acestea, precum și altele, caracteristice fazei finale a Latène-ului, asociate cu ceramică romană, dovedesc în mod hotărît existența unui sat de bășteniși din epoca romană⁶¹.

Simonești, jud. Harghita.

Cu prilejul unor cercetări făcute în hotarul comunei, pe terasa unui pîriu ce se varsă în valea Nicăului, afluent pe cursul superior al Tîrnavei Mari, s-au descoperit urme materiale din epoca bronzului, dacice, romane (?) și din sec. VIII e.n.

⁶⁰ Observațiile privind ceramica din această așezare le-am făcut după materialul existent la Muzeul Brukenthal, inventariat sub numerele A 1392—1411 și 4481—4492.

⁶⁰ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, 1966, p. 47.

⁶⁰ K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 661 și M. Rusu, *Săpăturile arheologice de la Iernut*, 2. *Sfîntu Gheorghe — Iernut*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 403.

⁶¹ M. Rusu, *Ibidem*.

Aici, în timpul săpăturilor efectuate cu câțiva ani în urmă, la adâncimea de 1 m au fost dezvelite rămășițe dintr-o vatră confecționată din pietre. După materialul găsit în jurul vetrei: fragmente de vase dacice și mai ales romane, precum și o monedă de bronz, probabil de la mijlocul sec. II e.n., se pare că ea aparținea unei locuințe dacice din epoca romană⁶².

Slimnic, jud. Sibiu.

Cercetările din 1970–1971 făcute în terenul numit *Schelzental*, cunoscut din descoperiri mai vechi ca loc cu bogate urme materiale din Hallstatt, Latène și epoca romană⁶³, azi în cea mai mare parte sub vatra satului actual, au dus la precizarea că aici se află o așezare ce începe în Latène II și durează până în epoca romană⁶⁴. Tot cu acest prilej s-a constatat că în această așezare, înconjurată pe două laturi de piraiele Băcia și Șerba și străjuită de dealuri înalte, urmele de locuire daco-romane nu se suprapun peste cele mai vechi, dacice, locuirea extinzându-se pe orizontală și nu continuând pe verticală. Din perioada romană s-au aflat: semibordeie rectangulare de 4 × 3,50 m cu stâlpi la colțuri și pereți de nuiiele câptușiți cu lut, unul cu cuptor din lespezi și pietre de riu, gropi de provizii în formă de trunchiuri de con și ceramică specifică⁶⁵ modelată cu mina din pastă dură, omogenă, bine arsă, de culoare brună-cărămizie, de la oale ornamentate cu butoni rotunzi și alveole pe partea lor teșită, cu butoni și cu briuri alveolare, linii ondulate sau striuri neordonate dispuse vertical sau numai cu briuri alveolare sau linii disparate, de la cesti și ceramică lucrată la roată de la străchini, fructiere și chiupuri cenușii precum și fragmente de rîșnițe.

Semibordeiele din perioada romană, afară de faptul că au ca inventar și ceramică romană, nu se deosebesc ca formă și construcție de cele anterioare, rectangulare sau cu colțurile rotunjite; în schimb gropile sînt circulare, cu fundul ascuțit. Ceramica găsită atît în semibordeie cît și în gropi este de factură dacică, modelată cu mina, uneori lucrată la roată, ca și de factură romană. Ceramica dacică modelată cu mina este prezentă prin fragmente de oale din pastă dură, consistentă, de culoare cărămizie-negricioasă, decorate cu butoni rotunzi, unii crestați, cu butoni și benzi de linii ondulate, uneori dispuse „în ochiuri” sau numai cu benzi de linii ondulate și siruri de alveole sau cu striuri verticale, neordonate, iar cea lucrată la roată de fragmente de vase din pastă bună și fină de la chiupuri cenușii și cărămizii și de la o fructieră. Ceramica romană, ceva mai puțină, este prezentă prin fragmente de vase din pastă fină, cărămizie, de la ulcele, căni, farfurii și cupe, unele date cu vopsea roșie, de fragmente cenușii de la *dolia* și de fragmente de oale din pastă dură, foarte bine arsă, de culoare gri sau cărămizie-negricioasă.

Din prezentarea acestor așezări, puține deocamdată⁶⁶, și cu toată rezerva ce se impune față de unele date furnizate de periegeze⁶⁷ și chiar față de unele săpături, despre care avem informații sumare și uneori destul de

⁶² Z. Székely, *Contribuții la problema așezărilor și cetăților dacice din sud-estul Transilvaniei*, în *Cumidava*, III, 1969, p. 102.

⁶³ K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 204; D. Protase, *op. cit.*, p. 52.

⁶⁴ I. Glodariu, *Așezarea dacică și daco-romană de la Slimnic*, *supra*, p. 119 și urm.

⁶⁵ O bună parte din materialul ceramic provenit din această așezare și depozitat în Muzeul Brukenthal și Muzeul de istorie al Transilvaniei a fost studiată și de subsemnatul.

⁶⁶ Cercetările fiind încă la început, numărul celor cunoscute e încă foarte mic, dacă ținem seama că unele dintre cele deja descoperite sînt foarte aproape între ele, ceea ce presupune o mare densitate și deci un număr foarte mare de așezări.

⁶⁷ În care lipsa observațiilor stratigrafice și factorul accidental duc de multe ori la interpretări îndoielnice.

vagi⁶⁸, din frecvența și cantitatea impunătoare a materialului ceramic dacic și roman aflat împreună în același strat de cultură se desprinde clar imaginea că populația autohtonă este prezentă în număr mare în mediul rural al provinciei. Aici, cu toate prefacerile la care va fi fost supusă, ea va continua să trăiască în sate a căror viață poate nu se va deosebi de cea din epoca premergătoare. Desigur, după cum reiese din unele descoperiri arheologice și, se pare, și din unele scene de pe columna lui Traian⁶⁹, prin deplasările de populație dintr-o zonă în alta, provocate de instaurarea dominației romane multe dintre aceste sate își vor fi schimbat vatra. Dar tot pe baza unor asemenea descoperiri arheologice și observații făcute⁷⁰ se poate afirma acum că nu puține așezări, ca cele de la Slimnic, Roșia, Ruși, Curciu, poate Ciunga și Lechința și chiar Sfântu Gheorghe (?) s-au dezvoltat în continuare în același loc. Ceea ce pare însă semnificativ e că atât unele cât și altele sînt prezente aproape peste tot în cadrul provinciei și că din punctul de vedere al amplasării, al întinderii și al materialului arheologic descoperit, privind epoca romană, nu se poate face nici o deosebire. Așezări ale autohtonilor întîlnim acum atât în văile largi ale râurilor, ca cele de la Ciumbrud, Lechința și Sfântu Gheorghe în valea Mureșului și cea de la Obreja în valea Tîrnavei, cât și, mai ales, în regiunea deluroasă din zonele centrale ale provinciei, ascunse în fundătura unor văi, cum sînt cele de la Boarta, Cașolț, Ciunga, Curciu, Noșlac, Sava, Ruși și Slimnic, și chiar în zonele periferice ale acesteia, ca cele de la Mugeni și Simonești. Ele sînt situate fie în apropierea rețelei de drumuri ce împînzea întreaga Dacie, fie în locuri mai retrase față de marile artere de circulație; un fapt însă trebuie reținut: că nici una din stațiunile autohtone descoperite pînă acum nu se află în preajma unui oraș⁷¹.

Așezările în care populația băstinașă își duce viața nu aveau o întindere prea mare, suprafața lor variind de la 1—3 ha (Boarta, Curciu, Mugeni, Noșlac, Roșia, Sfântu Gheorghe) la 6—8 ha (Ciunga, Lechința, Obreja). Tipul de locuințe descoperit este același ca și în așezările din epoca anterioară⁷², constînd din semibordeie și locuințe de suprafață alcătuite de obicei din cîte o singură încăpere⁷³. Semibordeiele, niște locuințe de suprafață puțin adîncite în pămînt, erau de formă patrulateră, unele cu colțurile ușor rotunjite (Noșlac, Slimnic) sau rotund-ovale (Archiud), de 6—15 mp, cu pereții făcuți din pari și nuiiele și lutuiți. Pe podina de lut, bătătorit, în unele s-au aflat rămășițele cîte unui cuptor din pietre de rîu și lespezi mici de gresie (Noșlac, Obreja), ale unei vetre făcute (Archiud, Noșlac, Obreja)

⁶⁸ Sondajele care se rezumă la observații nu întotdeauna edificatoare și la un material redus.

⁶⁹ Vezi nota 4.

⁷⁰ Din descoperirile arheologice mai vechi sau mai noi, concludente fiind cele făcute recent în săpăturile de la Slimnic, cf. I. Glodariu, *op. cit.*, precum și observațiile noastre asupra materialului ceramic provenind de la Roșia și mai ales asupra celui din așezarea de la Ruși.

⁷¹ Cea mai aproape de un oraș fiind cea de la Obreja, la circa 25 km de Apulum.

⁷² Cf. C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951; C. Daicoviciu, *Piatra Roșie*, 1954, p. 13—22, 54—74 și 126—128; H. Daicoviciu, *Dacii*, 1965, p. 139—141.

⁷³ Fapt ce nu ni se pare cu totul sigur cînd e vorba de locuințele de suprafață.

sau ale unui cotlon pentru foc. Locuințele de suprafață, al căror contur este mai greu de sesizat, se pare că au fost patrulete, mult mai spațioase (10—15 mp), cu pereții din birne sau din pari cu nuiile și lutuiți. Aceste două tipuri de locuințe sînt cele mai obișnuite și mai frecvent întîlnite în timpul cercetărilor⁷⁴; în unele așezări coexistă ambele tipuri (Noșlac, Obreja), fără ca să se poată însă face vreo deosebire cronologică sau de apartenență etnică; ar putea fi vorba de o diferențiere socială, dacă ne gîndim la faptul că unele locuințe de suprafață erau poate mai impunătoare, fiind clădite pe temelii de pietre, în unele situații folosindu-se chiar și mortarul (Cașolt, Ciunga).

Un rol nu mai puțin însemnat în viața satului îl vor fi avut și cuptoarele de copt pîine sau de ars oale⁷⁵, aflate în preajma locuințelor de la Obreja și Mugeni, la care pot fi adăugate și vetrele de la Boarta și Noșlac.

Mult mai numeroase sînt însă gropile de provizii descoperite mai în toate așezările în care s-au făcut cît de cît săpături mai ample. Acum pline cu pămînt și tot felul de resturi, gropile semnalate în săpătură prin cîte o pată rotundă, de 0,80—1,50 m în diametru, plecau de la același nivel cu locuințele, adîncindu-se pînă la 1—2,30 m în formă de bol, căldare, trunchi de con sau sac, la unele (Archiud și Obreja) aflîndu-se urme de ardere sau lipitură.

În stratul de cultură aparținător acestor așezări — gros de la 0,30 la 0,80 m — descoperirea cea mai bogată și totodată cea mai importantă deocamdată în stabilirea cronologiei, duratei și apartenenței lor este ceramica de factură dacică și romană, care, după cum s-a mai arătat, se află amestecată peste tot atît în strat, cît și în complexele arheologice din epoca romană mai sus definite.

Olăria dacică descoperită în cantitate destul de mare continuă tipurile de vase, formele și ornamentația specifică Latène-ului tîrziu, dar în ceea ce privește pasta din care sînt confecționate acum vasele uzuale se observă în majoritatea așezărilor cercetate o evidentă îmbunătățire a compoziției și a calității acesteia. În cea mai mare parte ea provine de la vase modelate cu mîna din pastă dură, cu mult nisip, bine frămîntată, puternic însă neuniform arsă, de culoare cărămidie negricioasă, uneori cu nuanțe castanii, de la oale cu corpul sferoidal sau alungit, cu fundul plat și buza răsfrîntă, unele ornamentate cu brîu alveolar, crestat, sau mult simplificat (reprezentat numai printr-o cută), cu butoni mici rotunzi și aplatizați, cu alveole, cu linii sau fișii de linii orizontale sau ondulate și cu striuri; uneori pe corpul vaselor aceste motive decorative apar îmbinate: butoni sau brîu alveolar cu linii ondulate (Boarta, Noșlac) sau butoni și benzi de linii ondulate „în ochiuri” (Slimnic). Din aceeași pastă dură, consistentă, sînt confecționate și ceștile cu toartă aflate în cele mai multe din așezările

⁷⁴ În unele cazuri, ca la Sfintu Gheorghe și poate (?) în unele la Obreja, vor fi existat probabil și bordeie.

⁷⁵ În care, după forma lor rudimentară și destul de simplă, credem că se ardea ceramică uzuală de către olari locali.

cercetate⁷⁶. Menționăm însă că în unele așezări ca Archiud, Mugeni și, în parte, Boarta și Roșia, acest gen de vase sînt din pastă dură mai puțin îngrijită și că unele cești aflate la Obreja sînt fără toartă și au alveole la bază. Tot modelate, se pare, cu mîna sau poate lucrate la roată, dar din pastă bună, cărămizie sau cenușie, unele cu aspect gălbui în interior, sînt fragmentele de vase mari (*dolia*), uneori pe corp cu striuri neordonate, de obicei verticale, cu benzi de linii orizontale și ondulate sau mai rar cu benzi de linii ondulate ce se țin „în ochiuri” (Cenade, Noșlac), precum și fragmentele de oale mari cu pereții groși și cu lustrul metalic de la Noșlac și Roșia. Dacă această categorie de chiupuri pe care le considerăm dacice și pe care cu greu le putem deosebi de cele romane⁷⁷ (doar prin pasta uneori puțin mai spumoasă sau neuniform arsă, execuția mai puțin sigură și decorul neglijent) sînt lucrate la roată — ceea ce nu pare exclus⁷⁸ — sau nu(?): în schimb fructierele, caracteristice din pastă fină, cenușie, cu sau fără lustru, de dimensiuni și forme mai mult sau mai puțin evoluat, aflate într-o serie de așezări ca cele de la ; Boarta, Ciunga, Noșlac, Obreja, Ocna Sibiului, Roșia, Ruși și Slimnic sînt sigur lucrate la roată și dovedesc că chiar și aceste tipuri de vase, și alături de acestea poate și altele, lucrate la roată, pe care însă nu le putem distinge din varietatea de forme a vaselor romane cu care se aseamănă, răzbat în olăria provinciei⁷⁹.

Ceramica romană aflată, în majoritatea așezărilor, în cantități mai mari decît cea dacică⁸⁰, provine de la vase de tipuri și forme obișnuite în provincie. Din pastă fină de culoare cărămizie sau cenușie s-au găsit fragmente de oale mari cu torți, ulcele, căni, castroane, farfurii, cupe cu picior și strecurători, unele — mai puține — date fie pe tot corpul, fie numai în benzi, cu vopsea roșie, castanie sau brună. Reamintim că pe gîtul unui vas cărămiziu, spart, găsit la Lechința, s-a păstrat, scrijelată inscripția MARITMI(?)⁸¹ și că pe un fragment de toartă lată de la un vasmare, tot cărămiziu, aflat la Boarta, este aplicat un briu alveolar din aceeași pastă⁸². Tot aici amintim și cele cîteva fragmente de vase cenușii cu motive de linii lustruite din așezările de la Archiud, Boarta, Mugeni și Obreja, atribuite perioadei postromane⁸³, deși ele se găsesc, e adevărat tot atît de rar, și în așezări ce durează numai în timpul stăpînirii romane. Ca un ultim amănunt privind această ceramică trebuie să arătăm că în unele așezări, ca cele de la Boarta și Noșlac s-a aflat și ceramică „de lux” ce imită *terra sigillata*,

⁷⁶ Cum sînt cele de la Boarta, Cenade, Noșlac, Obreja, Ocna Sibiului, Lechința și Sfîntu Gheorghe.

⁷⁷ Ne referim la cele cenușii.

⁷⁸ Această categorie de vase a fost sesizată și prezentată de noi într-o comunicare mai veche, ținută la Sesiunea științifică a muzeelor în 1964.

⁷⁹ Fapt relevat de noi tot atunci (vezi nota precedentă).

⁸⁰ Exceptînd așezările de la Roșia, Slimnic și, poate, cele de la Cenade, Ruși și Sf. Gheorghe unde este mai puțină.

⁸¹ Vezi nota 37. Lectură puțin probabilă.

⁸² O transpunere clară a briului alveolar dacic pe un vas de cea mai autentică factură romană. Notăm cu acest prilej că briul alveolar ca ornament este prezent pe vase din pastă fină romană și în așezări romane (ca cea de la Cristești, de exemplu).

⁸³ D. Protase, *op. cit.*, p. 123.

și câteva fragmente de vase stampilate cu motive florale, frunze sau rozete ; de asemenea, că pe niște fragmente de castron de la Noșlac decorul constă din figura unui personaj spre dreapta, încadrată într-un cartuș oval, probabil o gemă⁸⁴. Din pastă bună, uneori cu mult nisip în compoziție, s-au aflat fragmente de vase mari cu pereții groși provenind mai ales de la *dolia*, ornamentate de obicei cu linii, benzi de linii orizontale sau ondulate și destul de rar „în ochiuri”, ca cele de la Boarta, și pe care, deși se aseamănă foarte mult cu cele dacice, le încadrăm între produsele de factură romană, determinați de considerentul că ele se găsesc peste tot în cuprinsul provinciei în așezările romane, nemaivorbind de faptul că în provinciile dunărene ele erau cunoscute încă dinaintea cuceririi Daciei⁸⁵, fără însă să negăm că unele dintre ele ar putea tot atât de bine să fie dacice. Tot din pastă bună, sură, s-a aflat, în așezarea de la Boarta, un fragment de vas care pe umărul ușor cutat are ca decor un șir de alveole, iar alături o bandă de linii orizontale. Fragmentele de vase din pastă pe care noi am numit-o dură, cu mult nisip în compoziție, foarte puternic arsă, de culoare cărămizie-negricioasă, asemănându-se de multe ori cu corespondenta ei dacică din epoca romană și de care se deosebește doar prin execuția ei la roată, calitatea ceva mai bună și arderea mai uniformă, provin fie de la vase mari, cu pereții groși, fie, mai ales, de la oalele mai mici cu fundul plat, corpul bombat și buza răsfrântă, unele ornamentate cu caneluri, linii, fîșii de caneluri sau linii ori cu motive imprimate cu roțița dințată⁸⁶. Remarcăm faptul că și în această categorie de ceramică pe un fragment de vas găsit în așezarea de la Noșlac, alături de două linii ondulate se află, mult aplatizat, aproape șters, un brîu alveolar, ornament descoperit aici și pe partea superioară a unui capac, iar pe altul din așezarea de la Ciunga întîlnim ca decor un șir de alveole mărginite de o linie ondulată.

În afara materialului ceramic, inventarul așezărilor este sărăcăcios și se rezumă la obiecte de ordin gospodăresc ca ; fragmente de rîșnițe, aflate mai în toate așezările în care s-au făcut săpături, prîsnele și greutăți de lut, străpungători de os, cuțite și fiare de plug, descoperite în stațiunile de la Noșlac și Obreja, seceri la Obreja, topor la Roșia, obiecte care reflectă într-o oarecare măsură îndeletnicirile și modul de viață al locuitorilor acestor așezări ; la acestea se adaugă depozitul de unelte agricole de la Obreja, care după compoziția și numărul pieselor aflate, credem că aparțin unei singure familii. Ca obiecte vestimentare și de podoabă s-au găsit câteva fibule de bronz în așezările de la Cașolț, Noșlac și Obreja⁸⁷, un pieptene de os în cea de la Archiud și un cercel de bronz la Noșlac. De asemenea, s-au mai aflat un călcîi de lance la Roșia, câteva vîrfuri de lănci în așezările de la Archiud, Boarta și Noșlac, și, afară de tezaurul din stațiunea de la

⁸⁴ Remarcăm că și la Obreja s-au descoperit fragmente de castron ornamentat prin stampilare cu o gemă. Material inedit. Informație D. Protase.

⁸⁵ Pentru discuția problemei, vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁶ După unii încadrate la ceramica dacică : cf. S. Dumitrașcu și G. Togan, *op. cit.*, p. 13 și N. Lupu, *op. cit.*, p. 446.

⁸⁷ În această din urmă sint fibule atât din timpul provinciei, cît și postromane.

Ruși, datat către mijlocul secolului III e.n.⁸⁸, și câteva monede în cele de la Archiud, Cașolț și Simonești⁸⁹.

Din cele arătate reiese că așezări ale populației autohtone, fie ele încă din epoca Daciei libere, fie înjghebate o dată cu sau după organizarea Daciei romane, se află presărate peste tot în zonele rurale ale provinciei⁹⁰. Locuitorii acestora vor continua să trăiască în sate ce par să nu se deosebească de cele din perioada preromană⁹¹. În calitate de oameni liberi ei se îndeletniceau pe mai departe, după cum s-a putut vedea din materialul arheologic descoperit, cu agricultura și creșterea animalelor ca resurse principale de existență, fără ca vânătoarea, pescuitul⁹² sau activitățile meșteșugărești, ca olăritul sau lemnăritul, să fie neglijate. Toate acestea presupun și existența unor terenuri lăsate în folosința autohtonilor ca *ager stipendiarius* și care — dacă ne gândim la capacitatea unor gropi de provizii și la mulțimea de oase de animale domestice aflate în stratul de cultură — par să fi fost destul de întinse, confirmând știrea păstrată de Lactantius⁹³ și presupunerea în legătură cu bunurile de care dispuneau localnicii supuși la cens.

Dar dacă în fizionomia satului sau în preocupările locuitorilor nu se observă aproape nici o schimbare⁹⁴, apoi în organizarea socială a proprietății și a procesului de producție se pare că totuși ea s-a produs⁹⁵; acum se va impune tot mai mult proprietatea privată. Acest proces în evoluția socială, determinat de o serie de cauze, unele arătate mai sus, a fost accelerat și de contactul direct și continuu al băștinașilor cu lumea romană, — și dacă luăm în considerare veteranii stabiliți aici, proveniți din numărul mare de trupe instalate în provincie și mulțimea coloniștilor, veniți încă de la început⁹⁶ — acesta trebuie să se fi produs încă din primii ani și cu multă receptivitate. Un exemplu elocvent ni-l oferă materialul ceramic, aflat, după cum s-a arătat, din abundență în așezările cercetate. Astfel, în majoritatea așezărilor ceramica dacică dură acum e lucrată din pastă mult

⁸⁸ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 615.

⁸⁹ Subliniem faptul că tezaurul, care a aparținut probabil unui localnic, conține monede de la Septimiu Sever la Filip Arabul (B. Mitrea, *op. cit.*, p. 612—615) și că monedele din așezarea de la Archiud erau de la Caracalla și Severus Alexander (D. Protase, *op. cit.*, p. 106), iar cea de la Simonești din timpul lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius (Z. Székely, *op. cit.*, p. 102), celelalte nefiind determinate.

⁹⁰ Acum datorită descoperirilor făcute, credem că ideea retragerii în zone mai puțin fertile și mai ales în zonele din estul provinciei, tot mai puțin folosită în ultimul timp, nu mai poate fi susținută.

⁹¹ Atît prin întinderea lor, sistemul și materialul folosit în construcția locuințelor, cît și prin inventarul de uz gospodăresc descoperit.

⁹² Ne gândim la așezările situate pe malul sau în apropierea unor riuri.

⁹³ Vezi nota 8. Dar pentru ca să se poată efectua o astfel de acțiune presupunem și un grad mare de stabilitate a elementului indigen și mai puține fluctuații.

⁹⁴ Totuși credem că acum locuințele de suprafață, a căror contur și chiar urme sînt mai greu de sesizat, sînt mult mai frecvente.

⁹⁵ Fapt demonstrat și prin depozitul familial de unelte agricole descoperit în așezarea de la Obreja.

⁹⁶ Pentru comentariul textelor antice, vezi C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 263—264.

mai îngrijită decît în epoca anterioară, amestecată de multe ori cu nisip fin ca degresant, mai bine frămîntată, mult mai bine modelată și foarte bine arsă, asemănîndu-se uneori cu cea dură romană, și care, prin identitatea tipurilor și formelor păstrate înclinăm să credem că era în continuare opera unor olari băștinași, care în limitele posibilităților se vor pune la curent cu tehnica epocii. Ei vor continua să lucreze pe mai departe vase specifice, tradiționale, chiar și dintre cele lucrate la roată, dintre care unele, chiupurile, cu greu se pot deosebi acum de cele romane. La rîndul ei olăria romană, cu calitățile ei cunoscute deja de localnici, avînd la bază cu olăria dacică, tipuri și forme comune Latene, se va apropia de aceasta acum și mai mult prin preluarea unor tipuri, cum sînt chiupurile, sau fructierele, de data aceasta din pastă cărămizie⁹⁷ și cu cute crestate, și elemente decorative ca brîul alveolar sau șiruri de alveole.

Transformările surprinse în tipurile și formele de vase, rezultate din influențele reciproce amintite, acum vădite și de necontestat, ne dau posibilitatea să ne formăm și în acest domeniu o imagine asupra relațiilor existente între băștinași și romani⁹⁸, din care reiese o legătură strînsă și permanentă, și implicit să întrezărim și pe această cale, a activității productive de zi cu zi, procesul de romanizare la care a fost supusă populația autohtonă. Probabil opera unui indigen este și textul scrijelat pe vasul de la Lechința, oricum, deocamdată singurul document lingvistic provenit din astfel de așezări.

Desigur, o bună parte a populației autohtone, poate chiar din mediul rural, a fost romanizată încă din primul secol de existență a provinciei⁹⁹, dar desăvîrșirea ei se va înfăptui numai în secolele următoare prin contopirea treptată și totală cu elementele romanizate venite și implantate în Dacia¹⁰⁰. Acest proces treptat de uniformizare pe plan social și spiritual a diferitelor grupuri etnice existente în Dacia romană este reflectat în oarecare măsură și de cultura materială din așezările autohtone, în speță de evoluția ceramicii, care dacă la început, cu toată varietatea de tipuri și de forme întîlnite, își certifica categoric apartenența, cu timpul se va nivela, ajungîndu-se la un amestec de forme și la simplificare. Acest fapt apare mai evident în așezările care vor continua după abandonarea provinciei¹⁰¹, cînd, după retragerea administrației romane și decăderea orașelor, și implicit a meșteșugurilor¹⁰² și în acest caz și al olăriei, se va impune cu

⁹⁷ De fapt, fructiere din pastă cărămizie întîlnim și în unele așezări dacice, preromane.

⁹⁸ Ale căror urme apar tot mai frecvent atît în lumea satelor, în așezări romane sau *villae rusticae*, cit și în cea a orașelor și în castre.

⁹⁹ Poate printre acei *Aelii* atestați în inscripțiile din Dacia (vezi C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 266) și militarii a căror origine este indicată prin *natione Dacus* sau *provinciae Daciae* (M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1968, p. 197), unii să fie băștinași din lumea satelor.

¹⁰⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 263.

¹⁰¹ Ca cele de la Archind, Mugeni și Obreja.

¹⁰² Prin părăsirea și distrugerea multor *officinae*.

precădere ceramica uzuală, rezultată a celei dure dacice și romane, prezentă în lumea satelor, mult mai simplu de executat¹⁰³ și mai la îndemîna maselor populare¹⁰⁴ și care va fi unul din factorii ce vor sta la baza culturii daco-romane a veacurilor următoare.

IOAN MITROFAN

SIEDLUNGEN DER BODENSTÄNDIGEN BEVÖLKERUNG IN DACIA SUPERIOR

(Zusammenfassung)

Die in den letzten Jahren im Gelände durchgeführten Untersuchungen und Erkundungen hatten die Entdeckung immer zahlreicher Ansiedlungen der bodenständigen Landbevölkerung zur Folge, wo Erzeugnisse der örtlichen materiellen Kultur sich neben solchen römischer Herkunft vorfinden.

Aus der Untersuchung des Materials dieser Siedlungen ergibt sich das Vorhandensein einer zahlreichen einheimischen Bevölkerung im ländlichen Milieu der Provinz. Hier fuhr sie fort in Dörfern zu siedeln, deren Leben sich nicht wesentlich von dem der vorangehenden Epoche unterscheidet.

Aus einigen Entdeckungen geht hervor, dass mit Beginn der Römerherrschaft viele Dörfer ihr Weichbild geändert haben dürften; gleichfalls aufgrund der Funde aber kann man jetzt behaupten, dass nicht wenige sich auch weiterhin am selben Orte entwickelten und dass, nach dem römischen Fundmaterial, die einen von den anderen nicht zu unterscheiden sind. Die Siedlungen hatten keine grosse Ausdehnung und die entdeckten Wohnungen waren wie in der vorangehenden Epoche: Wohngruben oder Hütten, deren Wände aus Pfählen und lehmverputztem Rutengeflecht bestanden; in einigen von ihnen fand man die Überreste eines Backofens oder einer verputzten Feuerstelle, sowie im Umkreis der Wohnstätten an einigen Orten Backöfen und viele Vorratsgruben.

Der reichhaltigste und gleichzeitig der bis auf weiteres zur Feststellung der Dauer und Zugehörigkeit dieser Siedlungen wichtigste Fundstoff ist aber die dakische und römische Keramik, die sich hier überall vermischt vorfindet. Die dakische Keramik behält die dem Spätlatène eigentümliche Typen, Formen und Verzierungen, aber der harte Ton, aus dem die üblichen handgeformten Gefässe gefertigt sind, ist viel sorgfältiger zubereitet, besser geknetet und besser gebrannt. Gleichfalls handgearbeitet oder vielleicht eher scheibengedreht sind auch einige Gefässcherben vom Typ *Dolia*, verziert mit Bändern von wagrechten Strichen und Wellenlinien, die sich manchmal überschneiden, oder mit senkrechten unregelmässigen Streifen. Es fehlen auch nicht die Typen sicher scheibengedrehter Gefässe, wie die Fruchtschalen. Die römische Tonware ist von den in der Provinz üblichen Typen und Formen: auf einem Gefässhals fand man, nachlässig eingeritzt, die Inschrift MARITMI (?) und auf anderen die der dakischen Tonware eigentümliche Verzierung: Tupfenleisten, Tupfenleisten und Wellenlinien oder Reihen von Fingereindrücken. Gleichfalls zu dieser Kategorie gehören zahlreiche *Dolia*-Scherben, die den dakischen sehr ähnlich sind, Scherben von grauen Gefässen mit Motiven aus polierten Linien, sowie Scherben von gestempelten Gefässen.

Ausser der Tonware ist das Inventar der Siedlungen ärmlich und beschränkt sich auf Wirtschaftsgeräte wie: Fragmente von Handmühlen, Spinnwirtel, Tongewichte, Ahlen aus Bein, Messer und Pflugscharen (wir erwähnen auch ein Familiendepot landwirtschaftlicher Geräte),

¹⁰³ În ateliere și în condiții mai puțin pretențioase.

¹⁰⁴ Desigur se va continua să se confecționeze și vase din pastă fină, dar mai puține și pentru o scurtă perioadă de timp.

sowie einige Schmuckstücke. Gleichfalls fand man — ausser einem Münzhort — auch einige einzelne Silber- und Bronzemünzen.

Wie man aus dem archäologischen Fundmaterial ersehen konnte, beschäftigten sich die Bewohner dieser Ansiedlungen auch weiterhin mit Ackerbau und Viehzucht als hauptsächlichsten Versorgungsquellen, ohne aber die Jagd und den Fischfang oder handwerkliche Betätigungen wie Töpferei, Holzarbeit, Weberei usw. zu vernachlässigen; all das setzt das Vorhandensein recht ausgedehnter, zu ihrer Verfügung gelassener Ländereien voraus.

Jetzt erfolgen grosse soziale Änderungen: das Privateigentum setzt sich immer mehr durch, ein Vorgang, der durch den unmittelbaren Kontakt mit der römischen Welt beschleunigt wird. Ein sprechendes Beispiel für diesen Kontakt bietet die in den Siedlungen gefundene Tonware; die an den Typen und Formen der Gefässe beobachteten Veränderungen, welche sich aus den gegenseitigen Einflüssen ergeben, ermöglichen uns, auch auf diesem Wege die zwischen Einheimischen und Kolonisten bestehenden Beziehungen zu verfolgen und einige Elemente der dakisch-römischen materiellen Kultur späterer Jahrhunderte vorzusehen.

AL DOILEA MORMÎNT PRINCIAR DE LA APAHIDA

(Partea I-a)

În octombrie 1968, la capătul de sud al comunei Apahida, în locul unde șoseaua care vine de la Cluj se bifurcă spre Gherla și Mociu, s-a săpat o groapă pentru fixarea fundamentului la un stîlp de beton, necesar rețelei electrice (fig. 1). Cu această ocazie, s-a secționat un mormînt de înhumăție înzestrat cu inventar deosebit de bogat, situat la distanță de circa 500 m de mormîntul princiar al lui Omharus, descoperit încă în anul 1889 (fig. 2).

După relatările celor doi muncitori care au săpat groapa amintită, la un moment dat, într-un strat de prundiș aluvionar din peretele de răsărit al gropii, la adîncime de 1,65—1,70 m, au apărut mai multe podoabe de aur și un vas de bronz. Preocupați numai de obiectele de aur și de randamentul în efectuarea lucrării, muncitorii nu au observat (sau nu au luat în seamă) resturi de schelet uman, iar referitor la o bucată de tablă de bronz, deformată și crăpată, care s-a găsit în pămîntul scos din săpătură, nu se poate stabili dacă provine sau nu din vasul de bronz menționat. Obiectele de aur, evaluate ulterior la aproximativ 900 g, au fost împărțite între descoperitori, care, în secret, au reușit să vîndă din ele aproximativ 100 g pe la diferite persoane din Cluj, unde au fost transformate în bijuterii moderne. După ce, în februarie 1969, autoritățile au aflat de această descoperire, restul inventarului funerar existent a fost confiscat și predat Muzeului de istorie din Cluj¹.

Pentru lămurirea situației, între 12 și 21 mai 1969, în locul de aflare a obiectelor, pe o suprafață de 30 m² în jurul fundației stîlpului de beton, s-a făcut o săpătură arheologică de control (fig. 3)². Pe temeiul datelor consemnate în cursul săpăturii, s-a ajuns la următoarele constatări. Sub

¹ Întreg inventarul funerar, inclusiv obiectele descoperite în săpătura de control, a intrat în anul 1969 în colecțiile Muzeului de istorie Cluj, iar apoi, în 1971, a fost predat Muzeului de istorie al R.S. România (București), unde se află acum în păstrare.

² Organizarea unei săpături de control, la propunerea autorilor prezentului studiu, a fost aprobată cu promptitudine de acad. C. Daicoviciu, directorul Muzeului de istorie din Cluj, care a manifestat o permanentă sollicitudine față de descoperirea de la Apahida. Cu supravegherea generală a lucrărilor a fost însărcinat K. Horedt, iar efectuarea lor în teren i s-a încredințat lui D. Protase, care a fost ajutat de Șt. Matei de la Muzeul de istorie Cluj. Lucrările de curățire, restaurare și conservare a tuturor pieselor de inventar au fost executate de I. Koródi, șef al laboratorului Muzeului de istorie din Cluj, fapt pentru care îi aducem și aici mulțumirile cuvenite.

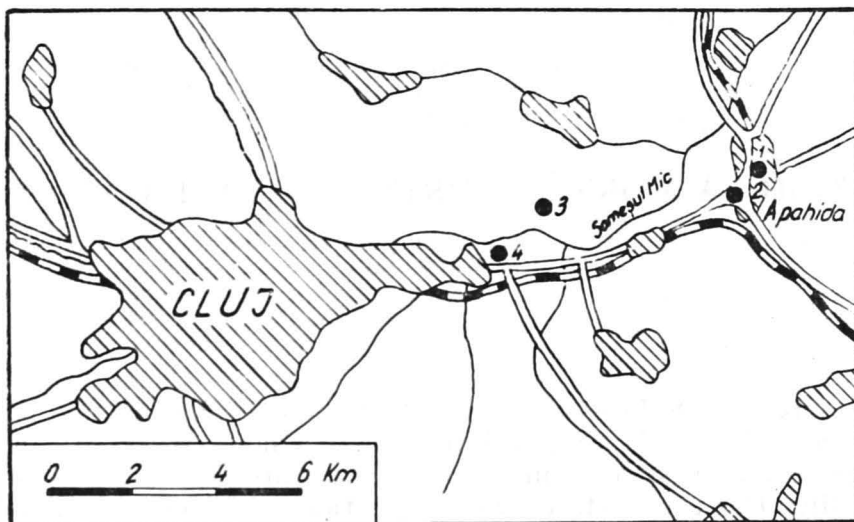

Fig. 1. — Apahida și împrejurimi. 1. Mormintul lui Omharus. 2. Al doilea mormint princiar. 3. Tezaurul de la Cluj—Someșeni. 4. Morminte timpurii merovingiene.

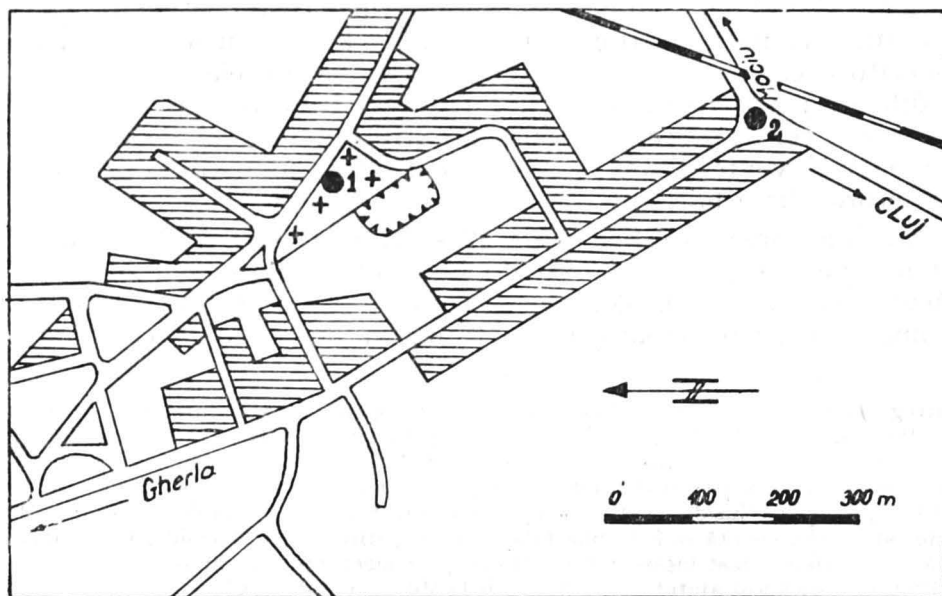

Fig. 2. — Plan de situație a mormintelor princiare de la Apahida. 1. Mormintul lui Omharus. 2. Al doilea mormint princiar.

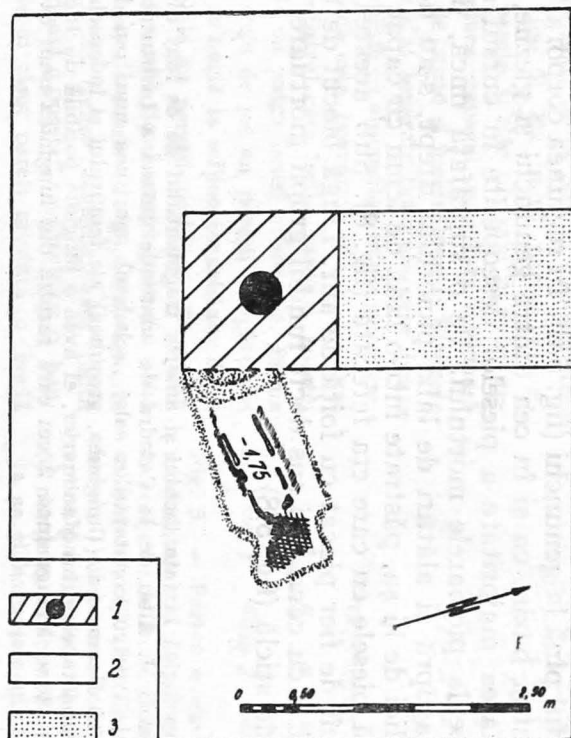

Fig. 3. — Plan de situație a celui de al doilea mormint princiar. 1. Stilpul de beton și fundaamentul lui. 2. Suprafață cercetată. 3. Suprafață necercetată.

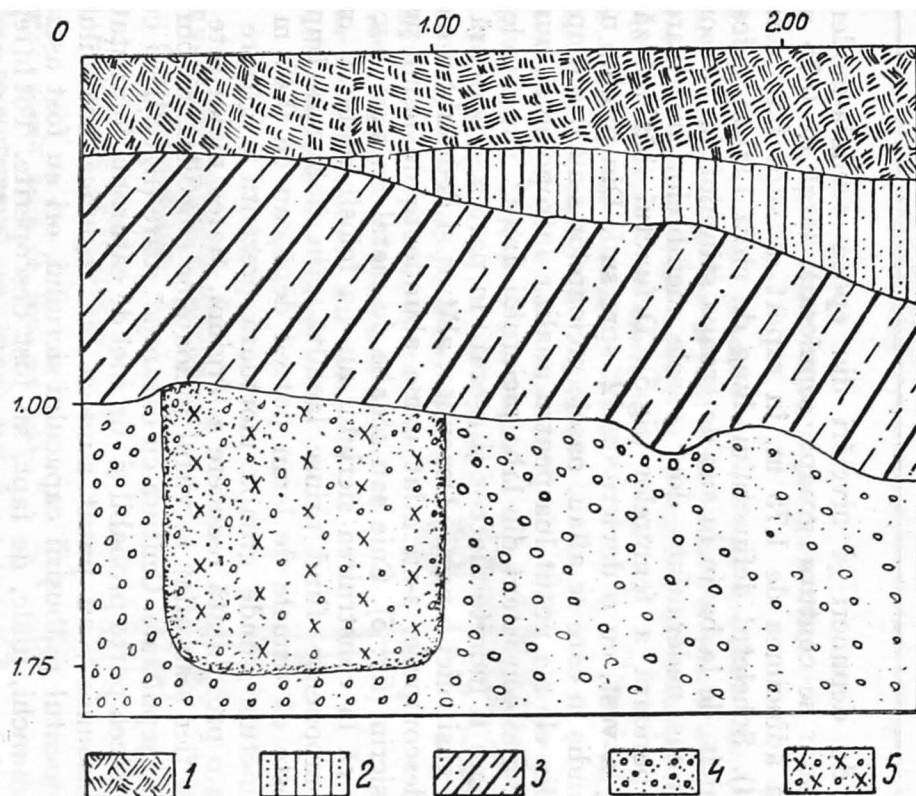

Fig. 4. — Profilul peretelui răsăritean al săpăturii. 1. Pământ negru de umplură. 2. Pământ castaniu de umplură. 3. Pământ negru presărat cu pietriș. 4. Prundiș. 5. Groapa funerară.

un strat gros de depuneri și nivelări din epoca feudală-modernă, în prundișul aluvionar se contura groapa sepulcrală, largă de 0,75 m, care ajungea pînă la adîncimea de 1,75 m, în raport de suprafața actuală a terenului (fig. 4). Scheletul defunctului, lung de circa 1,90 m, a fost tăiat și complet nimicit de la bazin în sus de groapa stîlpului, iar în porțiunea cercetată au rămas nederanjate doar oasele membrilor inferioare, fără extremitatea superioară a femurelor (fig. 5). Defunctul (bărbat) zăcea pe spate, cu capul la vest, cu o deviere de 12° spre sud. Din pricina umezelii stratului de prundiș în care se aflau, oasele picioarelor s-au descompus atît de mult, încît din ele s-a putut lua pentru analiza antropologică numai un singur fragment mai consistent din laba piciorului drept³. Din oasele mîinilor — care puteau fi îndoite din cot și așezate în partea superioară a corpului — nu s-a găsit nici o urmă. Deasupra, alături și dedesubtul membrilor inferioare descompuse, s-au aflat urme abundente de lemn putrezit, provenit de la sicriu (fig. 5). Cuie sau scoabe de metal nu s-au descoperit, fapt care arată că la construirea sicriului nu s-a folosit material metalic, părțile sale componente fiind prinse laolaltă prin îmbucare. Important de menționat este că urmele de lemn putred depășeau cu 0,40 m vîrfurile picioarelor defunctului, unde groapa mortuară prezenta o gîtuire clară, după care urma o pronunțată reducere a lărgimii. Marea majoritate a obiectelor de aur și fier s-au aflat la vîrfurile picioarelor mortului, în porțiunea îngustată a gropii sepulcrale. Centura cu cataramă mare (fig. 5/1) și curelele spadei, din care făcea parte probabil și un inel de cataramă încrustat după tehnica „en cloisonnée”, au putut aluneca din regiunea bazinului spre genunchi, în momentul prăbușirii capacului sicriului, ori au fost așezate de la început la genunchi, unde, de fapt, au fost descoperite. Tot în regiunea genunchilor s-au descoperit și trei mărgelile sferice (fig. 5/5), o plăcuță patruleteră (fig. 5/3) și un buton rotund ornamental (fig. 5/2), obiecte care, toate, erau probabil fixate pe centură. Spada fusese așezată în dreapta defunctului și ajungea cu vîrfurile pînă la genunchi (fig. 5/6). În regiunea corporală cuprinsă între genunchi și bazin, ca și în cea dintre genunchi și glezne, nu s-au găsit obiecte. Marea majoritate a pieselor descoperite în cursul săpăturii erau îngrămădite la picioarele mortului. Pe o suprafață mică, de numai 30×40 cm, deasupra și alături de laba piciorului drept, s-au descoperit trei zăbale și aplici de la șa, păstrate într-o ladă de lemn cu capac bombat, după cum indică piesele cu care era ferecată (fig. 8). Sub acestea, a ieșit la iveală un călcîi de fier placat cu foiță de aur. Lîngă blocul de beton, în dreapta sicriului și cu ceva mai sus decît fundul gropii mortuare, s-a aflat un pahar mare de sticlă (fig. 5/8).

³ Expertiza antropologică la fața locului și analiza fragmentului de os luat din mormînt au fost făcute de prof. M. Albu de la Catedra de anatomie umană a Institutului medico-farmaceutic din Cluj. Potrivit constatărilor sale, „scheletul aparținea unui om deosebit de mare, după cum arată dimensiunile (lungimea, grosimea) ale femurului și îndeosebi ale tibiei (cca. 40–41 cm). După tabelele lui Manouvrier, el avea o lungime posibilă de 186–190 cm, la care mai trebuie să se adauge încă 2 cm care rezultă din lungimea unui cadavru față de un om viu”.

INVENTARUL MORMÎNTULUI

Pentru o evidență mai clară și pentru a putea mai ușor stabili locul și funcționalitatea lor originară, piesele vor fi grupate în două loturi distincte și descrise după natura lor. În primul lot vor fi cuprinse obiectele descoperite întâmplător de muncitori în toamna anului 1968, iar în lotul al doilea — cele scoase la lumină prin săpătura de cotrol din luna mai 1969. În cadrul fiecărui lot, piesele vor fi categorisite în funcție de utilizarea lor antică. Trebuie precizat că aproape toate obiectele sînt lucrate din aur. De fier sînt numai lama spadiei zăbalele, călcîiul de lance (?) și ferecăturile lăzii amintite, iar de argint (de calitate mai proastă sau dintr-un aliaj cu conținut de argint) se dovedesc a fi numai trei inele, care făceau parte integrantă din harnașament.

A. Inventarul funerar descoperit întâmplător

Obiecte de uz personal

1. Dintr-o poșetă mare de piele s-a păstrat o placă ce acoperea întreagă suprafața ei exterioară, o placă și doi spini de cataramă, precum și trei limbi de cataramă.

1 a. Placă mare de la poșetă, ruptă în trei bucăți (pl. I/la-d). Ea imită partea exterioară a unei poșete și este divizată în patru registre: marginea, capacul, suprafața inferioară neacoperită de capac și închizătoarea. Ultimele trei registre sînt separate între ele prin benzi înguste, umplute cu almandine mici, globulare. Întreaga placă este prevăzută cu o bordură similară. Registrul care imită capacul poșetei este acoperit cu patru benzi orizontale. Prima bandă și a treia de jos au pereții despărțitori ai celulelor cu buclă la mijloc, iar celelalte două șiruri de celule au pereții ondulați. Deasupra închizătoarei se află două grupe (una de două și alta de trei) de celule cvadrilobate, așezate față în față. Al treilea registru, care imită partea inferioară a poșetei, este tivit cu o bandă de celule ai căror pereți prezintă o buclă

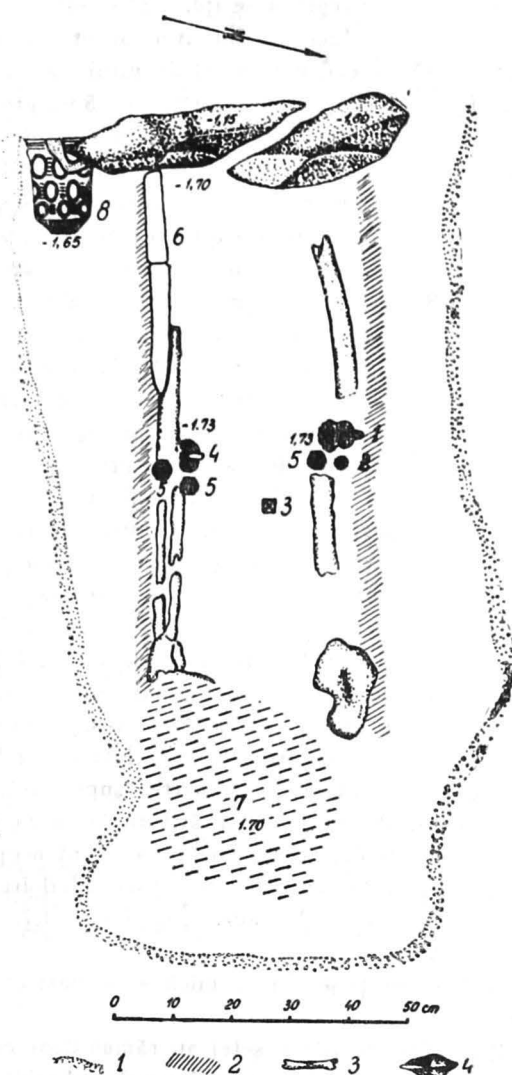

Fig. 5. — Partea mormintului cercetată în mod sistematic: 1) limita gropii funerare, 2) resturile de lemn de la sicriu, 3) resturile scheletului, 4) pietrele fundamentului de beton, 1) catarama centurii, 2) buton, 3) aplică patruleteră, 4) verigă de cataramă, 5) mărgelile sferice, 6) spadă, 7) aplici de la șă și harnașament, 8) pahar de sticlă.

mediană. El are toată suprafața acoperită cu celule în formă de fagure, întrerupte la mijloc de registrul-inchizătoare. La margine, forma hexagonală a celulelor nu a mai putut fi redată în întregime și din acest motiv pereții lor se termină radial. Din partea stângă a acestui registru au fost scoase aproape toate almandinele. Suprafața registrului-inchizătoare este umplută cu celule cvadrilobate sau de celule derivate din ele, acoperite cu sticlă verde, net deosebite de celulele poliforme conținând almandie și prevăzute cu pereți ondulați⁴. Registrul care formează marginea întregii piese (pl. I/Ia-c) este acoperit cu celule ce au pereții cu buclă la mijloc. Placa dorsală, lucrată din trei bucăți și acoperită cu o lamă netedă de aur (pl. I/Id), a fost fixată de cadru prin 22 de nituri, ale căror găuri se văd și pe față și pe dos. Lățimea piesei 15,6 (sus), 18 (jos), înălțimea 5,9; grosimea 0,65 cm. Greutatea 196 g.

1 b. Aplica unei cataramă în formă de rinichi (pl. III/3a-b), tivită pe margine cu mici almandine globulare. În centrul piesei se află o celulă trilobată, din care iradiază pereți ondulați, iar la marginea plăcii cataramei se găsește locașul (lung de 2,7 cm) de fixare a verigii. Pe dos, piesa este acoperită cu o plăcuță de aur (spartă la mijloc), prinsă inițial de partea din față cu trei nituri (acum pierdute), ale căror găurile se disting ușor pe margine. Diametrul 2,3 și 1,8 grosimea 0,6 cm. Greutatea 9,5 g.

1 c. Doi spini de cataramă, identici ca formă, execuție și mărime (pl. II/1a-d, 2a-d), alcătuiți din câte o placă rotundă, din care pleacă spinul propriu-zis, încirligat la vîrf, și o ureche cu ajutorul căreia ei se fixau de veriga cataramelor. Plăcile ambelor piese sînt ornamentate pe față cu câte o almandină mare, circulară, înconjurată cu un șir de almandine globulare, mici, iar pe cant ele sînt de asemenea prevăzute cu almandine fixate în celule, care aici au pereții despărțitori în formă de S. Spinul propriu-zis, bine fixat de placă, are laturile fațetate, netede, dar pe partea superioară, expusă vederii, este împodobit cu almandine introduse în celule cu buclă centrală. Doza și spinul ambelor piese sînt acoperite pe dos cu câte o lamă de aur unitară, neornamentată. Lungimea totală a fiecărei piese 2,7, diametrul dozei 1,4, grosimea ei 0,6 cm. Greutatea celor două exemple 7,55 și 10,55 g.

1 d. Trei limbi de cataramă (pl. VI/5a, b-7, a, b), de aceeași formă, execuție și mărime, împodobite pe față cu câte o almandină plată, încastrată într-o celulă tivită cu fir de aur crestă. La toate lipsește încastrarea cu almandine. Se pare că piesele nu fuseseră fixate cu virful de capătul cataramelor, ci latura lor liniară a fost îndoită peste capătul cataramei și legată prin două nituri de partea superioară. De aceea, ne-am putea gândi dacă nu cumva au constituit un fel de întăritură la teaca unui cuțit. Dar această ipoteză este mai puțin probabilă. Pe dos, toate trei piesele sînt acoperite cu o plăcuță de aur netedă, care se prelungește pînă la vîrf, unde formează o îndoitură. Plăcuța dorsală se fixează de cadrul din față prin trei nituri de aur. Lungimea 1,7, lățimea 1,1, grosimea 0,4 cm. Greutatea 1,85 — 2 g.

2. Dintr-o poșetă mai mică s-au păstrat două arcure cu protome de animale și o cataramă.

2 a. Din arcurile poșetei au rămas doar cele două capete laterale (pl. II/3a-c, 4a-c), care se înfățișează sub forma unui cap de cal mult stilizat, redat prin cinci celule de diferite forme, umplute cu almandine. Piesele au pereții laterali netezi și tiviți pe marginea inferioară cu fir de aur crestă, iar dosul este placat cu o lamă de aur, prinsă cu câte două nituri. La alte

⁴ Sticla verde din celulele obiectelor, verigile de os de la cataramele încălțămîntei (nr. 17 a), aliajul din verigile cataramelor (nr. 39 a—c) și pasta cu care au fost umpluți ochii vulturilor de pe aplicile ce împodobeau curelele de la șa (nr. 43) au fost analizate de prof. E. Stoicovici (Cluj).

arcuri similare, provenite din alte descoperiri, există și o piesă centrală de formă patrată, care aici nu s-a păstrat. Lungimea 4 și 4,2, lățimea maximă 1,5, grosimea 0,7 cm. Greutatea 10,22 și 12,58 g.

2 b. Cataramă mică (pl. II/5a-b), prevăzută inițial pe față cu o almandină mare (acum lipsă), formată din placă, toarta acesteia, verigă și spin. Placa are formă ovală și este acoperită pe dos cu o lamă de aur prinsă cu trei nituri, care acum lipsesc. Veriga, de asemenea ovală, se fixează direct de toarta plăcii. Spinul are vârful în așa fel încirglat, încît să se potrivească pe ovalul verigii. Diametrul plăcii 1,65 și 1,1, grosimea 0,5, diametrul verigii 1,9 și 1,1, grosimea 0,45, lungimea spinului 1,5, lățimea lui 0,5, grosimea 0,3 cm. Greutatea 16,45 g.

3. Două grupe de butoni rotunzi, care ar putea fi considerați drept piese de la jocurile de table, deoarece sînt lipsiți de nituri pentru fixare, iar marginile au și ele ornamentație formată din celule cu almandine.

3 a. Trei butoni mari (pl. V/13 ab-15 ab) prevăzuți inițial cu un con central, împodobiți cu almandine, atit pe față, cit și pe cant. Acum toate almandinele lipsesc. Pe banda plată marginală butonii au un șir de celule mici, 28 la număr, așezate circular, care fuseseră umplute cu almandine globulare. Pe conul central se află opt celule uniforme, dispuse radial, iar în vîrf o celulă rotundă. Pe dos, toate piesele sînt placate cu obișnuita foiță de aur, de data aceasta netivită cu acel fir de aur crestat. Diametrul 2,2, înălțimea (împreună cu conul central) 1,3—1,4, grosimea marginii 0,5 cm. Greutatea 7—9,6 g.

3 b. Placă rotundă, subțire, ruptă la margine, care forma eventual partea de jos a unui buton, (pl. VI/2), de tipul celor precedenți. Același diametru și lipsa găurilor pentru nituri constituie indicii în acest sens, Diametrul 2,2, grosimea 0,05 cm. Greutatea 1,25 g.

3 c. 12 butoni mici (pl. V/1—12), împodobiți pe față și pe cant cu almandine, care acum lipsesc în cea mai mare parte. Fața, complet plată, fără conul prezent pe butonii cei mari, are în centru o celulă mare rotundă, înconjurată de un șir cu 14—15 celule margininale mici, semisferice. Pe cant, celulele au pereții transversali în formă de S. Dosul pieselor este acoperit cu o foaie de aur circulară, netedă, fără găuri de nituri. Diametrul 1,4—1,6, grosimea 0,6—0,7 cm. Greutatea 4,3—4,7 g.

4. Minerul unui cuțitaș, învelit în foiță de aur ripsată (pl. IX/4). Lungimea 4,7, diametrul 0,7 cm. Greutatea 1,9 g.

5. Trei mărgelile sferice, goale în interior (pl. IV/4 ab—6 ab). Au fost purtate probabil la poșete sau pe îmbrăcăminte. Nu este exclusă proveniența lor nici de la harnașament sau de la curelele spadei. Carpul mărgelilor — divizat în două semisfere printr-o nervură cu creștături — sugerează forma unui pepene, ornamentat tectonic cu nervuri crestate, plasate simetric. Cele două orificii rotunde sînt tivite cu fir de aur crestat. Diametrul 2,2/2,2 cm. Greutatea 4,77—6,13 g.

Arme

6. Aplică și toartă de la teaca unei spade.

6 a. Aplica tecii (pl. III/2a—d) este ornamentată pe față și pe cant cu almandine încastate în celule de diferite forme. Cele două laturi scurte au forma unui cap de pasăre, în care șase celule fuseseră umplute nu cu almandine, ci cu sticlă verzuie. Cu excepția unui șir de almandine mici, globulare, așezate pe marginea superioară, toate almandinele din cîmpul ornamental sînt plate. După formă, celulele și almandinele aparținătoare se pot grupa în șapte categorii distincte. Pe cant, unele celule au formă de bastonașe, iar altele au pereții cu buclă la mijloc.

Notăm că din lungimea laturilor scurte, doar porțiunea unde se află ciocul de pasăre este îndobită cu almandine, iar în rest placa de aur este lăsată netedă. Dosul aplicii a fost acoperit cu o foaie de aur continuă, fără semne sau ornamente, fixată pe margini cu șase nituri, care străbat piesa în toată grosimea ei. Lățimea 4,6 cm, înălțimea la mijloc 2,7, grosimea 0,9 cm. Greutatea 38,2 g.

6 b. Toarta de la teaca spadei pl. III/1a—c) este acoperită pe față cu almandine, iar pe dos cu o lamă de aur tivită la marginea părților plate cu fir de aur crestat. Celulele din porțiunea curbată a torții, așezate pe două rânduri, au pereții despărțitori prevăzuți cu buclă mediană. Între cele 12 celule de pe părțile plate se află două treflate și alte două cordiforme, acestea două din urmă fiind situate la extremități și umplute cu sticlă verzuie. Foaia de aur de pe partea dorsală era fixată la fiecare capăt cu cite trei nituri, din care există acum numai unul. Lungimea 6,7, înălțimea 2,3, grosimea arcului 0,7, grosimea capetelor 0,4 cm. Greutatea 16,45 g.

Harnașamentul

Din această categorie fac parte aplicile în formă de rozetă și tuburile barelor laterale de la zăbale.

7 a. Trei rozete cu margine ondulată și cu buton central conic, proeminent (pl. IV/1 ab—3 ab). Pe suprafața plană, marginală, a fiecărei rozete se află 15 celule de aceeași formă, așezate circular în jurul butonului central, care este divizat în opt segmente uniforme, dispuse radial.

În virful butonului se găsește o celulă rotundă. Celulele de pe marginea rozetelor au pereți despărțitori de tipul cu buclă mediană. La toate trei piesele almandinele lipsesc. Dosul pieselor este acoperit cu o plăcuță netedă, tivită de jur-împrejur cu fir de aur crestat, care în patru puncte înconjoară orificiile niturilor de fixare. Diametrul 2,9—3,1, înălțimea (inclusiv butonul central) 1,5—1,6, grosimea marginii 0,5—0,6 cm. Greutatea 12,8—13,7 g.

7 b. Patru tuburi care îmbrăcau barele laterale ale zăbalelor (pl. VI/9—12), lucrate din foiță de aur ripsată orizontal și închise cu disc la capete. Lungimea 4,3—4,6, diametrul 1,5 cm. Greutatea 5,54—5,79 g.

Piese cu întrebuințare nedeterminată, fragmente, almandine

8. Obiect ornamental, semioval, cu deschizătură mediană, de la care pleacă spre exterior celule cu pereți onduțați (pl. VI/8 a—b). Toate almandinele lipsesc. Diametrul 1,2—1,8, grosimea 0,4 cm. Greutatea 2,5 g.

9. Două benzi de aur, prevăzute cu un rând de celule ai căror pereți despărțitori sînt, fără excepție, onduțați. Ambelor piese le lipsește placa dorsală (pl. VI/1,3). Ele au aparținut probabil unor obiecte ornamentale de felul celui precedent. Lungimea 5 și 6,2, lățimea 0,7, grosimea 0,4 cm. Greutatea 2,8 și 2,2 g.

10. Bandă cu celule ai căror pereți despărțitori sînt prevăzuți cu buclă mediană și placă dorsală. Piesa a fost desprinsă dintr-un obiect mai mare (pl. VI/5). Lungimea 2,6, lățimea 0,7, grosimea 0,4 cm. Greutatea 1,55 g.

11. Fragment lamelar cu încrețituri (pl. VI/4). Lungimea 3,7, lățimea 0,4, grosimea 0,1 cm. Greutatea 0,55 g.

12. 19 foițe mici, de diferite forme, căzute din celulele unor piese, unde fuseseră așezate sub almandine (pl. VII/1). Foițele nu sînt netede, ci suprafața lor este acoperită integral cu o granulație fină și uniformă, care are înfățișarea unei orna mentații în formă de sită.

13. Opt inelușe (pl. VII/2). Diametrul 0,15—1,5 cm.

14. Cinci nituri (pl. VII/3). Lungimea 0,6—1,5 cm.

15. 142 almandine de diferite forme și mărimi (pl. VII/4), scoase din celulele unor piese de aur. Printre altele, se recunosc almandine provenite din celulele pieselor în formă de cap de cal, desprinse de la poșeta cea mică, din celulele centrale ale butonilor rotunzi folosiți probabil la jocul de table, din celulele hexagonale ale poșetei mari și din celule cu pereții în formă de S ori din cele cu buclă la mijloc.

B. Piese de inventar descoperite în săpătura de control

Piese de la îmbrăcăminte

16. Cataramă mare de centură (pl. VIII/3a—c), compusă din: placa în formă de rinichi, veriga ovală din bară masivă și limba împodobită cu almandine.

Placa, umplută cu pastă, are fața împodobită cu șase celule încastrate cu almandine ce încadrează o celulă centrală cu patru lobi. Pe margine, placa este împodobită cu un șir de 27 almandine globulare, între care apar intercalate simetric capetele a trei nituri de fixare a plăcii dorsale. Pereții despărțitori ai celor șase celule menționate urmează o linie în zig-zag, care mărește efectul ornamental al întregii piese. Pe cant, placa este acoperită cu almandine înguste și plate, care alternează cu almandine în formă de bețișoare canelate. Lama dorsală, netedă, se fixează prin trei nituri de rama plăcii. Veriga cataramei se leagă de placă printr-un fel de ureche, care în partea superioară face corp comun cu placa, iar jos se atașează cu două nituri de lama dorsală a acesteia. Limba cataramei, semicirculară în secțiune și cu virful încirligat, este ornamentată pe partea convexă cu cinci rinduri de celule cu almandine. În partea superioară, pe mijloc, ea are două almandine lunguiețe și bombate, iar pe cele două laturi, în jos, urmează două rinduri de celule, unul cu pereții în formă de S și celălalt cu pereți de tipul cu buclă mediană. Pe veriga cataramei, la capătul gros al spinului, se află fixat un disc, decorat în centru cu două almandine rotunde, încinse de o bordură cu 15 almandine globulare, mici. Dosul limbii este placat cu o foaie de aur netedă, prinsă de rama din față cu trei nituri lungi. Diametrul plăcii 4,3 și 3, grosimea 1,4, diametrul verigii cataramei 4,8 și 3,3, grosimea 1,2, lungimea spinului 4,6, lățimea 1,2, grosimea 0,8, diametrul bazei spinului 2,1, grosimea 0,6 cm. Greutatea 266,65 g.

17. Două cataramă și două limbi de cataramă provenite de la încălțăminte.

17 a. Cele două cataramă au placa de formă rotundă și umplută cu pastă, decorată pe față cu celule în formă de fagure, umplute cu almandine. Pe marginea plăcii se află obișnuitul șir de almandine mici, globulare, între care apar din loc în loc capetele niturilor de fixare ale plăcii dorsale. Pe cant, placa este acoperită cu almandine plate și în formă de bețișoare.

Veriga cataramelor e de os. La unul din exemplare ea este pe jumătate distrusă. Spinul cataramelor, aproape semicircular în secțiune și încovoiat la vîrf, este prevăzut la capătul gros cu un tambur fațetat, cu cinci muchii, și ornamentat cu celule lungi, patrulatere. Corpul spinului îl acoperă o celulă lunguiată, iar pe îndoitura de la vîrf se află alte două celule mai mici, umplute cu almandine bombate. Pe fețele laterale și pe dosul spinului s-a aplicat o foaie de aur netedă. Spinul se prinde direct de veriga de os, care, în partea de sus, face corp comun cu placa, iar jos se lipește de lama dorsală. Aceasta din urmă este fixată și ea prin nituri de cadrul cataramelor. Diametrul plăcii cataramei 2,2, înălțimea 0,7, lungimea spinului 2,4, lățimea 0,6, grosimea 0,4, lungimea tamburului 0,8 cm. Greutatea 24,9 și 26,2 g.

17 b. Două limbi de la catarama de încălțăminte (pl. IX/5,6 a—b), împodobite pe față și pe cant cu almandine, iar pe dos acoperite cu o foaie de aur netedă, lipită de pereții laterali și prinsă cu un nit de aur la bază. În interior limbile au fost umplute cu pastă. Fața ambelor piese este acoperită, în centru, cu o almandină mare bombată, în formă de baionetă și alta, la bază, de formă semicirculară. Pe margini se găsește nelipsitul șir de almandine globulare. Lungimea 3,3, lățimea 1,1, grosimea 0,5 cm. Greutatea 7,7 și 8,1 g.

18. În același loc cu catarama centurii s-au descoperit și trei mărgelile sferice, goale în interior (pl. IX/1—3). Ca formă, mărime și execuție, ele sînt identice cu cele descrise sub nr. 5. Nu se poate preciza dacă mărgelile erau fixate de centură sau de curelele spadei. Greutatea 12,23—13,24 g.

10. Tot în același loc cu catarama centurii s-a găsit și o plăcuță patrulateră, cu un orificiu rotund în centru și prevăzută cu patru nituri de fixare pe centură (pl. IX/7).

20. Se pare că tot la centură era fixat și un buton ornamental, rotund (pl. XVI/9), lucrat în aceeași manieră cu cei de dimensiuni mai mici, descoperiți lângă piesele de harnășament (cf. nr. 35). Butonul este acoperit cu o celulă rotundă, tivită cu fir de aur crestă, iar la bază are un cui cu care se fixa la centură. Diametrul 0,9, grosimea 0,3 cm. Greutatea 0,3 g.

Obiecte de uz personal

21. Pahar mare de sticlă (fig. 6 și pl. X), găsit — după cum s-a amintit — în afara sicriului, aproape de soldul drept al defunctului. Din el s-a păstrat întreagă doar o jumătate (în sens vertical), cealaltă jumătate fiind spartă cu ocazia descoperirii întimplătoare a mormintului. Avînd buza subțire și foarte puțin evazată, fundul și pereții groși, paharul este ornamentat cu trei rînduri de șapte ovale concave, delimitate de cite un șanțuleț. Ca mărime, ovalele variază de la un rînd la altul, micșorîndu-se de sus în jos. Porțiunea de maximă apropiere a ovalelor de pe același rînd este împodobită cu linii scurte incizate, orizontale și paralele, iar aproape de bază, sub ultimul șir de ovale, se găsește o bandă orizontală formată din mici concavități, încadrate între două perechi de linii incizate. În treimea superioară, pe ambele fețe ale paharului s-a aplicat, ca ornament, o ghirlandă din foiță de aur netedă, prinsă între două rame subțiri fixate cu nituri de aur, care străbat, prin forare, pereții recipientului în toată grosimea lor. Ghirlanda de aur este în așa fel aplicată pe pahar, încît motivele decorative de pe sticlă apar imprimare și pe foița de aur. Înălțimea 16, diametrul gurii 12, diametrul bazei 3,5, grosimea peretelui aproape 1, lățimea maximă a benzii de aur 5 (pe buza paharului) și 1,5 cm (în mijloc).

Arme

22. Jumătatea inferioară din lama spadei (pl. XI/1), care fusese așezată în dreapta mortului și ajungea cu vârful pînă la genunchi. Lungimea păstrată 40,4, lățimea maximă 4,35, grosimea 0,5 cm.

23. Verigă de cataramă cu spin (pl. IX/8 a—b). Ea a fost găsită lângă catarama cea mare și fusese fixată probabil pe curelele spadei, motiv pentru care este încadrată și descrisă la acest capitol, referitor la arme. Suprafața verigii este plată și acoperită cu opt almandine mari cu pereții ondulați. Pe margine, se află obișnuitul șir de almandine globulare. În porțiunea unde spinul se așează pe verigă, almandinele au fost înlocuite cu o placă de aur netedă. Dosul verigii este placat cu foaie de aur, care face corp comun cu suprafața și marginile piesei. Veriga, lucrată dintr-o singură bucată, s-a găsit în mormint fără placă. Spinul, decorat pe față cu almandine, se leagă printr-o ureche de bara de aur a verigii. Lungimea verigii 5,7, lățimea 3,4, grosimea 0,65, lungimea spinului 3,9, lățimea lui 1,1, cm (la bază). Greutatea 93,7 g.

24. Manșon de fier (pl. XI/2), găsit la vârful piciorului stîng al defunctului, printre piesele ornamentale ale lăzii de lemn. El este învelit cu foaie de aur ripsată, îndoită în interior peste deschizătura manșonului. Vârful manșonului este deteriorat. Considerăm că piesa poate fi un călcîi de lance și de aceea o încadrăm printre arme. Dacă însă a servit ca manșon la bara unui steag, ceea ce nu e imposibil, atunci, evident, ea trebuie cuprinsă între obiectele din categoria precedentă. Lungimea păstrată 15,5, diametrul deschizăturii 4,5 cm.

Harnașamentul

Toate celelalte obiecte aflate în mormint erau așezate la picioare și, în afară de ferecăturile lăzii, ele făceau probabil parte din harnașament. Este vorba de trei zăbale, de aplicile care împodobeau căpăstrul șaua și curelele acesteia.

Zăbalele

Construcția celor trei zăbale este aceeași (fig. 7). Deosebiri există doar în privința elementelor decorative. Cele două bare ale muștiucului, legate între ele cu cite un inel, se termină în tuburi profilate, care sînt întărite în interior prin unul sau două cuie (pl. XII/5 c, XIII/2 a, XIV/7 b). În partea superioară tuburile se îngustează puțin și de ele sînt legate inelele, de care atîrnă aplicile ornamentale, de formă triunghiulară, necesare la fixarea capăstrului și friului. Prin tuburi treceau bețișoare de lemn, îmbrăcate în foițe de aur ripsate.⁵

25. Din prima zăbală s-au păstrat numai cele două capete laterale (pl. XII/4 a—c, 5 a—c și fig. 7/2). Nici una dintre barele muștiucului nu s-a păstrat întreagă, încît lungimea lor totală nu se poate stabili decît cu aproximație. Nervura mediană a tuburilor laterale este acoperită pe partea vizibilă cu o bandă formată din celule patrulatere. De la un capăt la altul tuburile sînt aurite. Dispozitivul pentru fixarea curbelor s-a păstrat numai la unul din tuburi. Aplicile

⁵ În tubul de pe pl. XII/4 se mai păstrează încă un dop de lemn. Dar restul barei laterale, de asemenea din lemn, a putrezit complet, încît încercarea prof. F. Nagy (Cluj) de a stabili structura celulară și esența lemnului, chiar sub microscop, a rămas fără rezultat.

de la capetele curelelor sînt acoperite cu cite o celulă mare, triunghiulară în formă de funză, înconjurată cu sîrmă crestată, și prevăzute cu trei nituri de fixare. Cele două tuburi de sub nr. 37 constituia probabil încheierea părții superioare a zăbalei. Lungimea tuburilor 4,1, diametrul 1,5 și 1,3, lungimea aplicilor de fixare capetelor curelelor 1,7, lățimea lor 1,3, grosimea 0,3 cm.

26. La al doilea exemplar (pl. XII/1—3 ab, XIII) 1 a-c, 2 a—c și fig. 7,3) se pare că și purtea centrală a fost netedă, întocmai ca la cele două capete profilate. Din cele patru aplici de fixare a curelelor una mai atîrna încă de zăbală, pe cînd celelalte trei erau desprinse și căzute de la locul lor. Ele au o formă aproximativ triunghiulară, cu laturi concave, și au pe partea superioară incastrății cu almandine. Laturile lor înguste sînt încrustate cu fire subțiri de metal aurit, după o tehnică de ornamentare care — dacă facem abstracție de tuburile de la zăbala a treia — nu mai este atestată în inventarul funerar. Lungimea tubului 3,2, diametrul lui 1,6 și 1,4, lungimea aplicilor 1,6, lățimea 1,2, grosimea 0,5, lungimea unei bare a muștiucului împreună cu urechea mediană 6,3 cm.

27. A treia zăbală (pl. XIV/4 ab — 7 ab și fig. 7/1) se poate reconstitui numai pe jumătate, deoarece din cealaltă jumătate s-au păstrat doar cele două inele ale tubului. Partea centrală a tubului zăbalei se profilează într-un unghi ascuțit și este încrustată cu dungi metalice subțiri, lucrate dintr-un aliaj de argint. Aplicile triunghiulare pentru fixarea curelelor înconjoară la colțuri capetele niturilor într-o linie încovoiată și nu sînt încrustate cu almandine. Lungimea tubului 3, diametrul 1,5 și 1,3, lungimea păstrată a aplicilor 3, lățimea 1,7, lungimea barei muștiucului 5,7 cm (fără baza zăbalei).

28. Șase tuburi din foiță de aur ripsată, care au servit la îmbrăcarea bețișoarelor de lemn, de la barele laterale ale zăbalei. Ele corespund, ca utilizare și execuție, celor patru exemplare găsite în jumătatea superioară a corpului defunctului (nr. 7 b). Patru tuburi sînt mai scurte, decît celelalte două, iar două dintre ele (pl. XV/5,9) sînt astupate la un capăt cu o plăcuță. Lungimea tuburilor 3—3,5 și 4,2—4,5, diametrul 1,2—1,6 cm. Greutatea 2,4—4,35 g.

Aplici și piese metalice de la harnașament

Majoritatea pieselor ornamentale, cum am spus, s-au descoperit la picioarele defunctului. Ele trebuie să fi fost fixate la harnașament, deși nu se poate totdeauna preciza locul și funcția lor exactă.

29. Două aplici prevăzute pe margini cu cite trei capete de pasăre și cu un buton în centru (pl. XV/1 a—b, 2). Butonul central este împărțit în șase segmente și înconjurat de o bandă cu celule care au pereții în formă de S. Două dintre cele trei capete de pasăre sînt așezate în aceeași direcție, iar unul în sens opus. Dosul peselor este acoperit cu o foaie de aur continuă, tivită cu fir de aur crestată și prinsă la margine cu trei nituri, ale căror capete apar și pe fața externă. Pentru fixarea pe curea, avuseseră pe dos încă o placă de fier prinsă cu aceleași nituri, placă ce s-a păstrat doar pe un singur exemplar. Intervalul dintre lama dorsală de aur și placa de fier este de 2 mm, suficient pentru introducerea unei curele. Diametrul 2,1 (fără capetele de pasăre), grosimea 0,6 (cu butonul central) și 0,3 (fără buton), lungimea capetelor de pasăre 1,4 cm. Greutatea 13,25 (fără placa de fier).

30. Două aplici similare, cu capete de vultur pe margine (pl. XV/3 a—b, 4), care se deosebesc de cele precedente prin lipsa butonului central, în locul căruia se află un cîmp neted, împodobit cu almandine. Cîmpul ornamental este divizat în trei părți prin șapte celule mai mici (patru

din ele hexagonale), care pleacă pe trei rînduri de la periferie și se unesc în centru. Celulele cele mici sînt încastrate cu plăcuțe de sticlă verzuie, iar celelalte cu almandine. Diametrul 1,9, grosimea 0,4, lungimea capetelor de pasăre 1,4 cm. Greutatea 10,68 și 10,95 g.

31. Trei aplici în formă de vioară (pl. XVII/3, 4, 5 a—b), cu suprafața divizată în 12 celule poliforme, din care nouă sînt decorate cu almandine, iar trei (una ovală și două semicirculare) cu sticlă verzuie. Pereții celulelor sînt ondulați. Încăstrarea cu pietre s-a păstrat integral numai la un exemplar. Dosul aplicilor este placat cu foaie de aur neornamentată, tivită cu fir de aur crestat și prevăzută cu trei nituri de fixare, două în partea inferioară și unul sus. Lungimea 4,5, lățimea maximă 2,5, grosimea 0,5 cm. Greutatea 10,92, 11,37 și 13,9 g.

32. Două aplici în formă de diademă (pl. XVI/18,19), cu suprafața împărțită în cinci celule, dintre care trei sînt mai mari și umplute cu almandine, iar două mai mici, semicirculare, ornamentate cu plăcuțe de sticlă verzuie. Ca de obicei, dosul pieselor este acoperit cu o lamă de aur neornamentată, tivită cu fir de aur crestat și prinsă de cadru cu trei nituri de aur, unul sus și două la colțurile părții inferioare. Înălțimea 2,2, lățimea maximă 2, grosimea 0,4 cm. Greutatea 6,32 g.

33. Șase aplici mai mici în formă de diademă (pl. XVI/12—17), care se deosebesc între ele doar prin forma celulelor din cîmpul central. Pe dos sînt placate cu lamă de aur netedă, prinsă cu patru nituri și înconjurată cu fir de aur crestat. Înălțimea 1,3, lățimea 1,5, grosimea 0,3 cm. Greutatea 2,14—2,68 g.

34. Cinci butoni ornamentali în formă de steluță (pl. XVI/1—5 ab), decorați cu o almandină hexagonală și prevăzuți cu două nituri lungi, așezate simetric, cu care butonii se prindeau pe o garnitură de piele. Pe dos, butonii au obișnuita foaie de aur netedă, pe marginile căreia se află nelipsita sîrmă de aur cu creștături. Diametrul 0,7—0,9, grosimea 0,3 cm. Greutatea 0,85—1,3 g.

35. Trei butoni ornamentali rotunzi (pl. XVI/6—8) de tipul celui de la nr. 20, dar de dimensiuni cu ceva mai mici. Diametrul 0,7, grosimea 0,3 cm. Greutatea 0,73 g.

36. Șapte mărgelile poliedrice, perforate în lung și în lat (pl. XVI/20—26 ab), împodobite pe față cu o almandină pătrată, iar la colțuri cu patru almandine triunghiulare. Cele patru orificii ale mărgelilor sînt tivite cu fir de aur crestat. La trei mărgelile colțurile sînt ornamentate cu almandine și pe dos (pl. XVI/21, 24, 25b), pe cînd la celelalte patru exemplare (pl. XVI/20, 22, 23, 26b) întreaga suprafață dorsală este netedă. Lungimea 1,3—1,35, grosimea 1—1,1 cm. Greutatea 3,4—5,1 g.

37. Două tuburi mici, aproape cilindrice (pl. XVI/10, 11), închise la capătul îngust cu cite o celulă rotundă, umplută cu almandină. Exteriorul este împodobit cu opt celule așezate longitudinal, despărțite prin pereți ondulați. Lungimea 1,1, diametrul maxim 1,1 cm. Greutatea 3,01 și 3,9 g.

38. Două verigi mici de cataramă (pl. XVII/1,2). De formă ovală și lucrate din bară netedă de aur, fără almandine sau alte ornamente, ele au spinul semicircular în secțiune și ușor încovoiat la vîrf, legat printr-o ureche de verigă. Diametrul verigii 1,4 — 1,9, grosimea barei 0,25, lungimea spinului 1,2 cm. Greutatea 3,7 și 4 g.

39. Trei verigi de la harnașament, deosebite ca formă și mărime. Toate trei sînt lipsite de spin, iar urmele acestuia nu se observă pe bara de legătură, ceea ce formează indiciul că aceste verigi nu avuseseră spin.

39. a. Verigă lunguiață (fig. 8/6), făcută din argint de calitate inferioară, care pe laturi are niște colțuri, iar capetele sale, unite printr-o bară transversală, se îndreaptă divergent spre exterior. Lungimea 3,1, lățimea 2,6, grosimea maximă 0,7 cm.

39. b. Verigă de aceeași formă (fig. 8/7), din aliaj de argint de calitate inferioară celui din piesa precedentă. Lungimea 2, lățimea 1,7, grosimea 0,5 cm.

39. c. Verigă în formă de U cu capetele unite printr-o bară (fig. 8/5). Este lucrată dintr-un aliaj cu puțin argint. Lungimea 1,7, lățimea 2,1, grosimea maximă 0,7 cm.

Piese de aur de la șa

40. Două aplici mari în formă de vultur, identice ca dimensiuni, formă și manieră de execuție (pl. XVIII/1 ab, și pl. XIX), împodobite cu almandine pe fața externă. Corpul vulturilor este integral umplut cu pastă. Cu excepția pintecului, unde umplutura de pastă nu este acoperită cu metal, toate celelalte părți ale corpului acvilelor (capul, gîtul, aripile, coada, picioarele) sînt placate pe dos cu foiță de aur, fixată cu șapte nituri.

Capetele niturilor nu ajung pe partea din față. Capul și gîtul vulturilor sînt îndreptate în direcții opuse. În afară de celula ovală care marchează ochiul, umplută cu sticlă verzuie, toate celelalte celule de pe corpul păsărilor sînt ornamentate cu almandine de diverse forme, care, prin tipul lor, redau plastic aspectul variat al penajului, scoțînd totodată în relief și diferite părți ale corpului. Picioarele vulturilor sînt ușor îndreptate spre exterior și au ghiarele lățite în formă de labă. Înălțimea 11,5, lățimea maximă (la umeri) 5,2, grosimea maximă (la pîntece) 1,5, grosimea minimă (la aripi) 0,6 cm. Greutatea 76,3 și 77,87 gr.

41. Trei rozete de mărime mijlocie (pl. XX/1-3 ab), similare ca ornamentație cu cele descoperite în partea superioară a corpului defunctului (Cf. nr. 7 a), dar de dimensiuni cu ceva mai mari și cu șase nituri. Ele sînt prevăzute în centru cu un buton sferic, de la care pleacă în jos un con divizat în opt segmente umplute cu almandine. La două exemplare pereții celulelor de pe segmente sînt drepecți, iar la unul ondulați. Partea plană a rozetelor este formată din celule uniforme, cu pereți de tipul cu buclă la mijloc. Marginea pieselor, ondulată înconjurată cu sîrmă de aur crestată, este prevăzută cu șase nituri de fixare pe o placă de fier, placă păstrată doar la un singur exemplar. Diametrul 4,1 — 4,3, grosimea împreună cu butonul central (fără placa de fier) 1,5—1,7, grosimea la margine 0,6—0,7 cm. Greutatea (piesa de pe pl. XX/2) 38 g.

Aplici de pe curelele de la șa

42. Patru rozete mari (pl. XX/4 a-b, XXI/1-3 ab), similare celor precedente, dar mai bogat ornamentate. Butonul conic central este divizat în zece segmente, subîmpărțite și ele prin pereți orizontali cu buclă la mijloc. În jurul butonului se află două benzi concentrice, cea interioară avînd pereții celulelor în formă de S, iar cea exterioară pereți cu tipica buclă mediană. Pe margine se află opt găuri de nituri, lucrate separat. La un exemplar (pl. XX/4 a) butonul central lipsește. Diametrul 6,1—6,3, grosimea 2,8 (cu butonul central), grosimea la margine 1 cm. Greutatea 117,10—125,20 g; greutatea piesei fără butonul central 85,15 g.

43. 27 aplici flancate lateral cu cite două capete de vultur (pl. XXII—XXV), identice ca execuție, formă și dimensiuni, împodobite pe față cu 18 celule poliforme, din care 11 sînt umplute cu almandine, iar șapte cu plăcuțe de sticlă verde. Cite două celule de pe capul de vultur și celula cea mai mare din centru sînt umplute cu sticlă verde, ochii cu o pastă fină de lut, iar pupilele sînt redade printr-un ineluş de aur. Celulele cu almandine au dedesubtul acestora, pe stratul de pastă, cite o foiță de aur ripsată, cu granulație foarte fină, în formă de sită. Dosul este acoperit cu o foaie de aur continuă, tivită cu fir de aur crestată și prinsă la margine cu

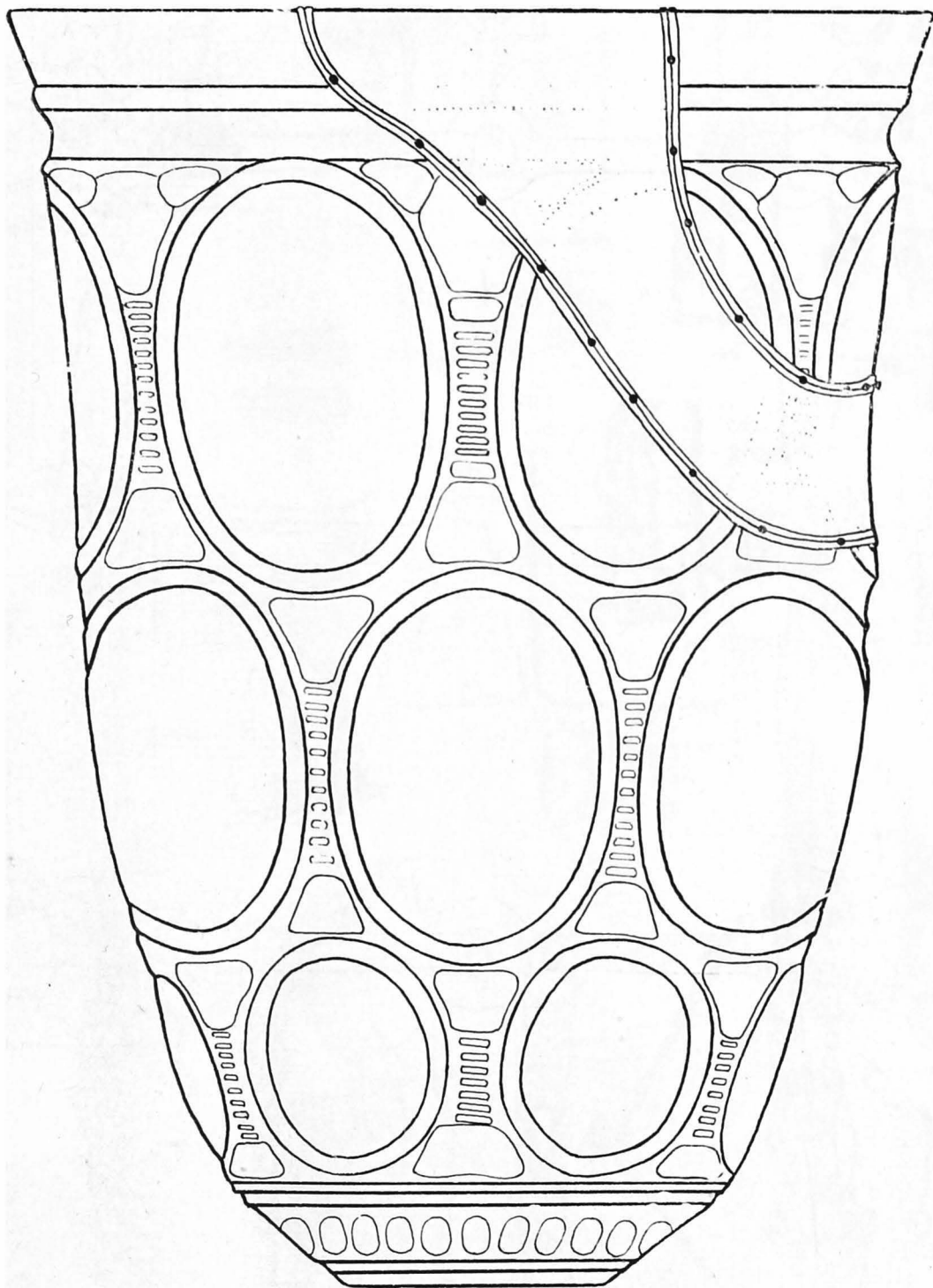
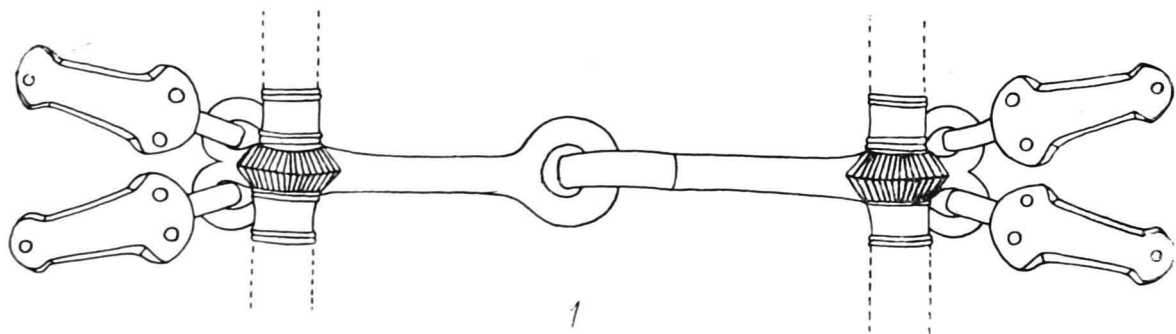
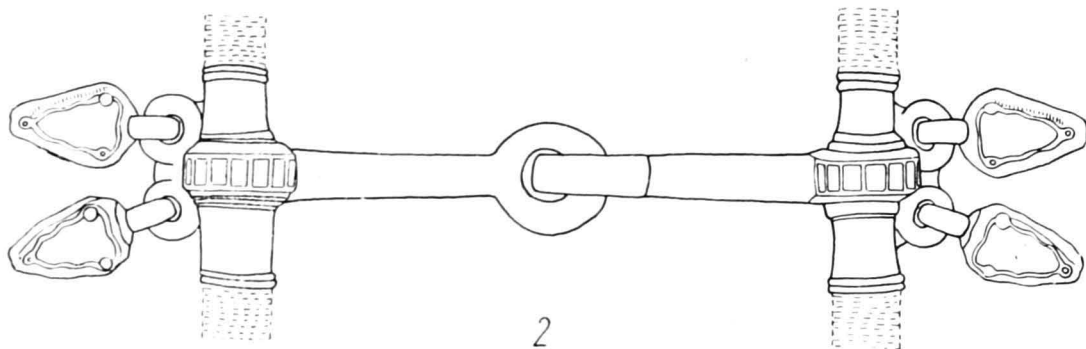

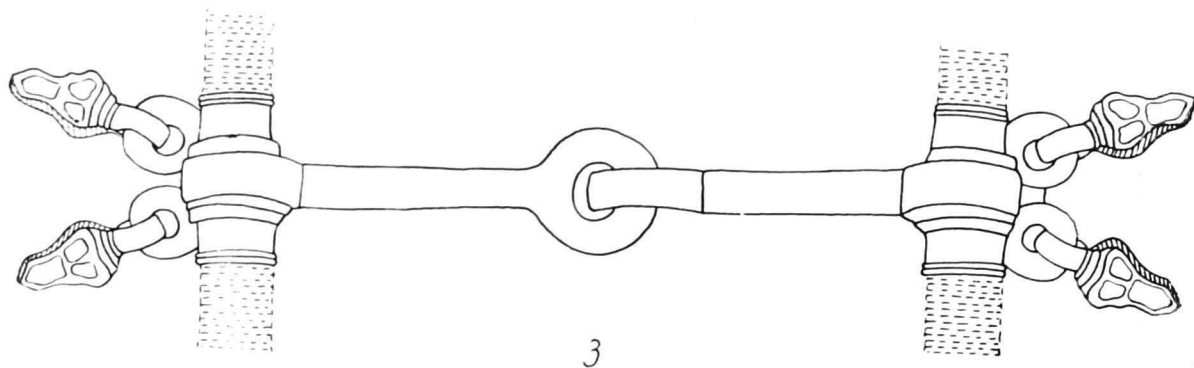
Fig. 6. — Pahar de sticlă.

1

2

3

Fig. 7. — Zăbale.

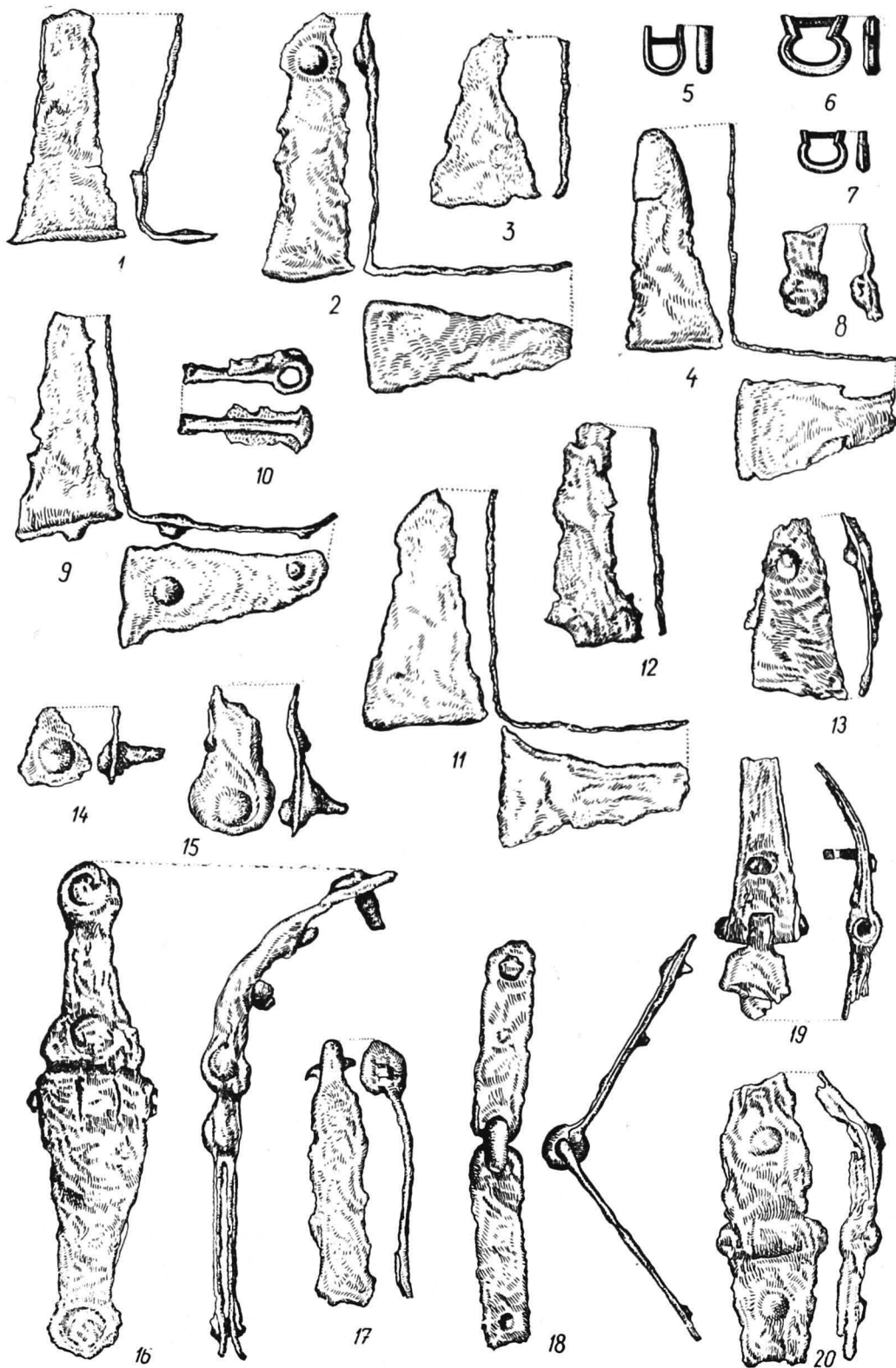
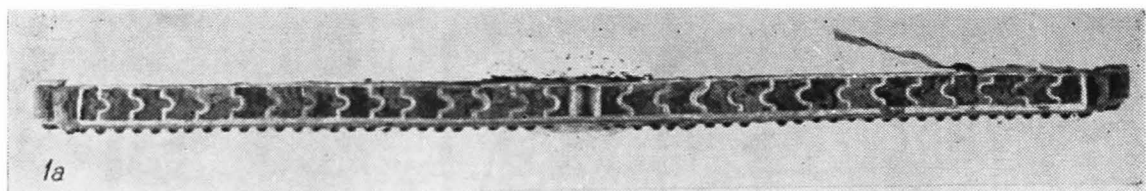
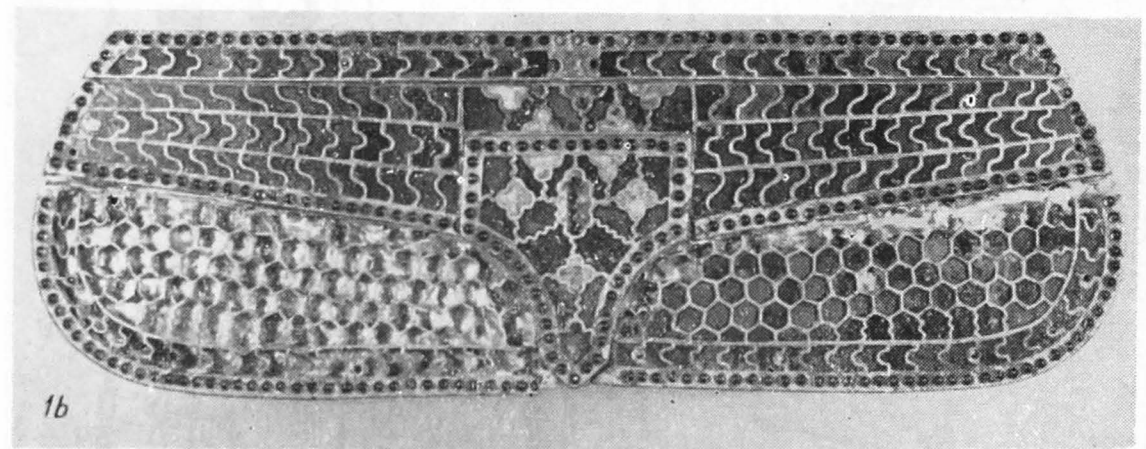

Fig. 8. — Balamale, colțari, părți dintr-o închizătoare și alte piese fragmentare de fier de la o ladă de lemn.

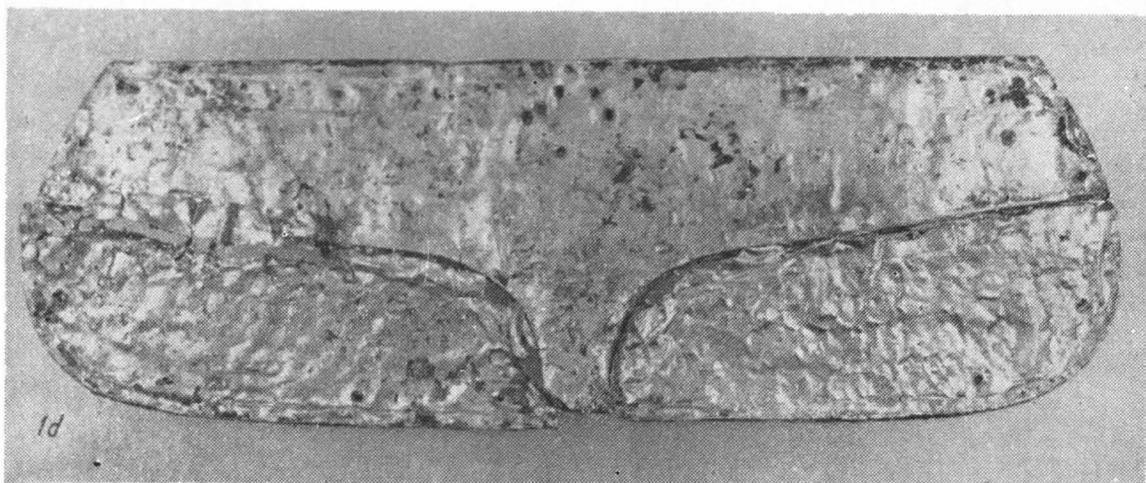
1a

1b

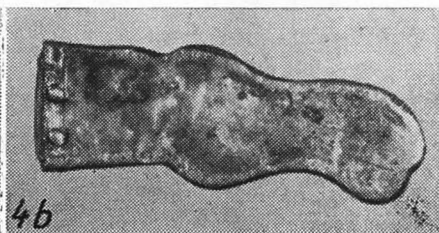
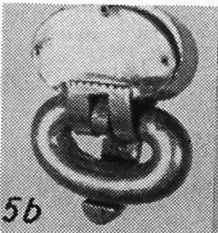
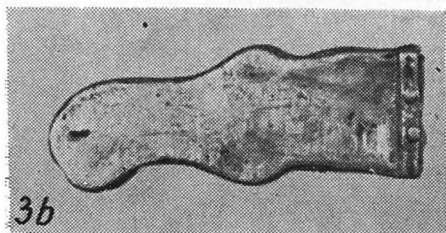
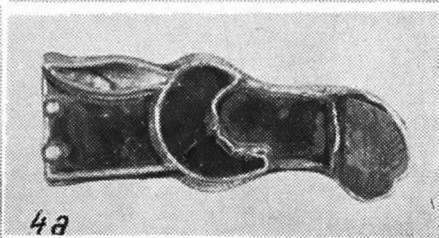
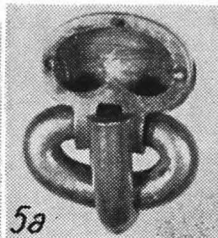
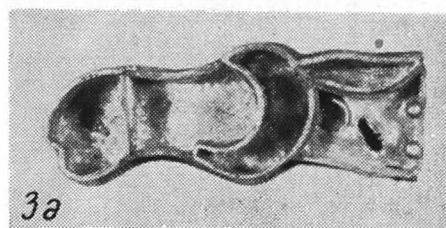
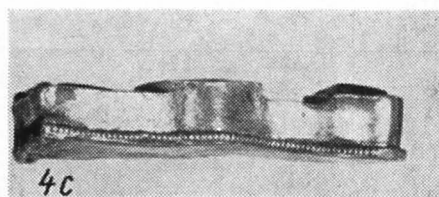
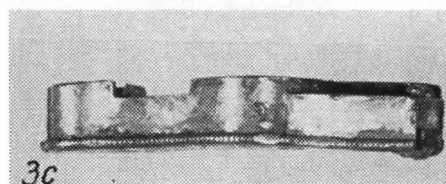
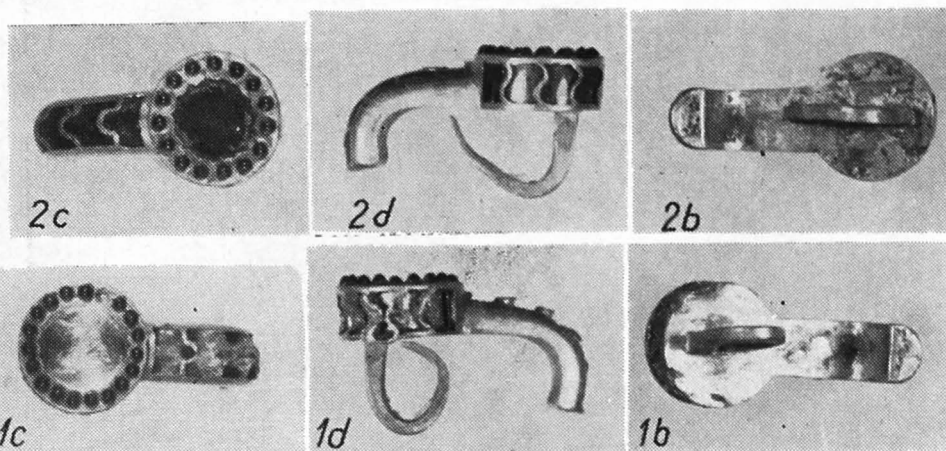
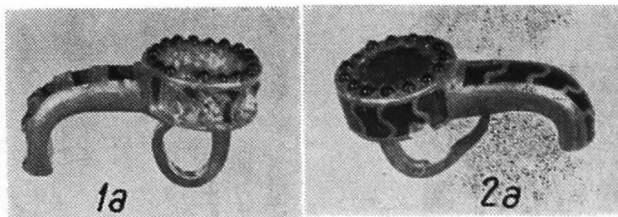

1c

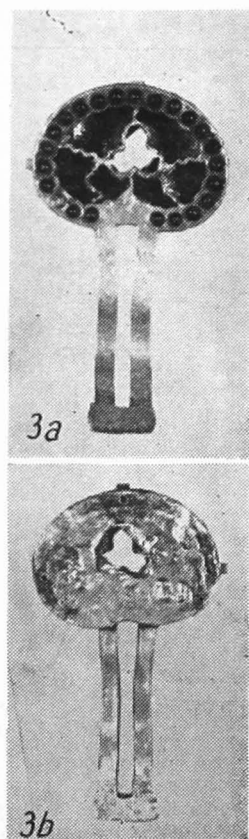
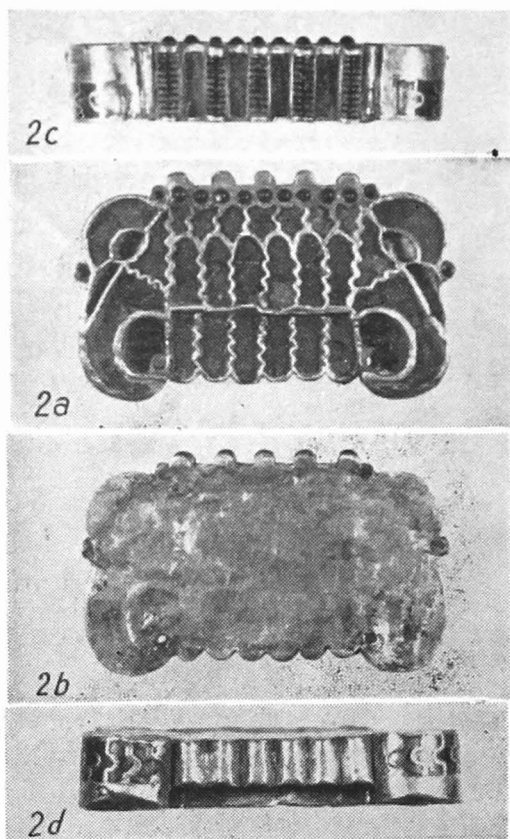
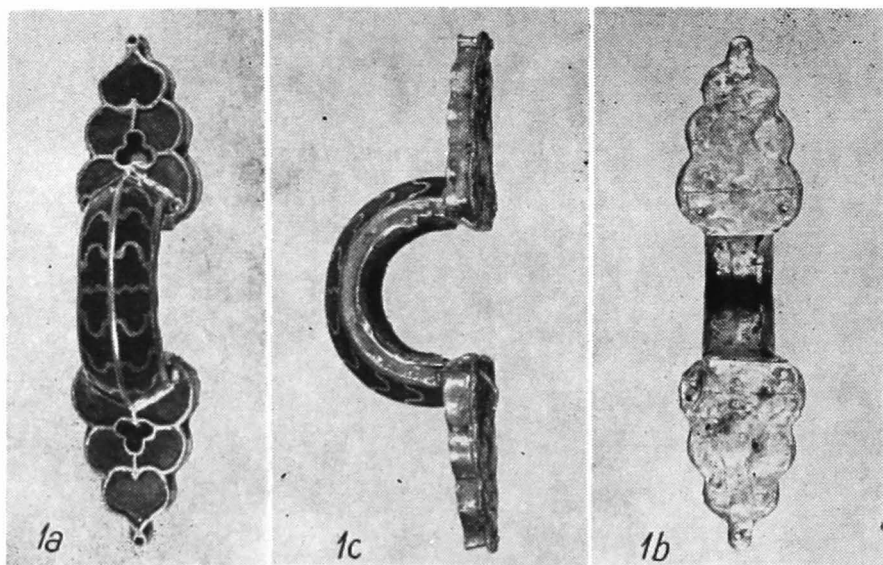

1d

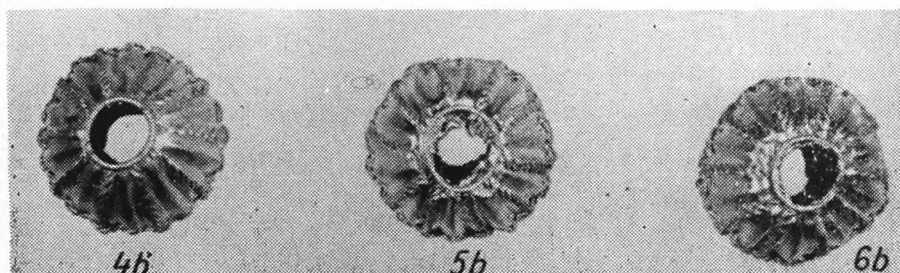
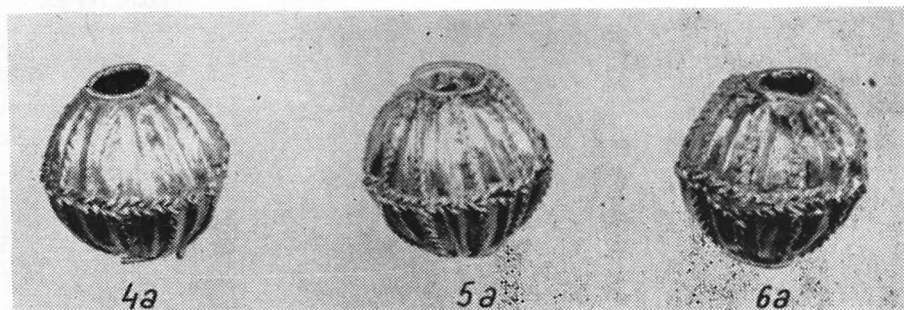
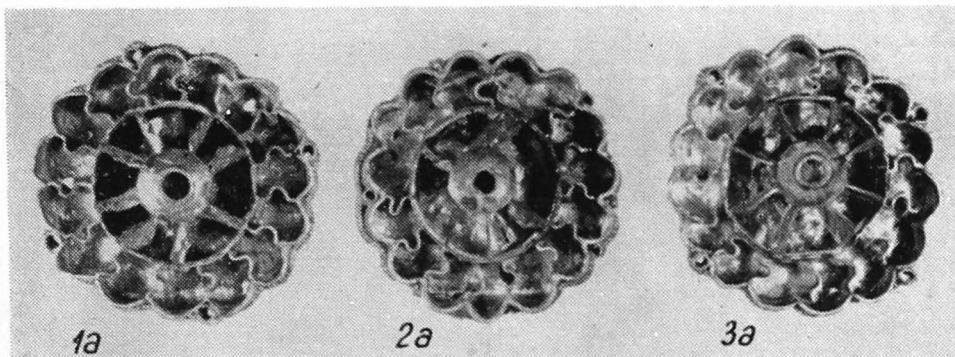
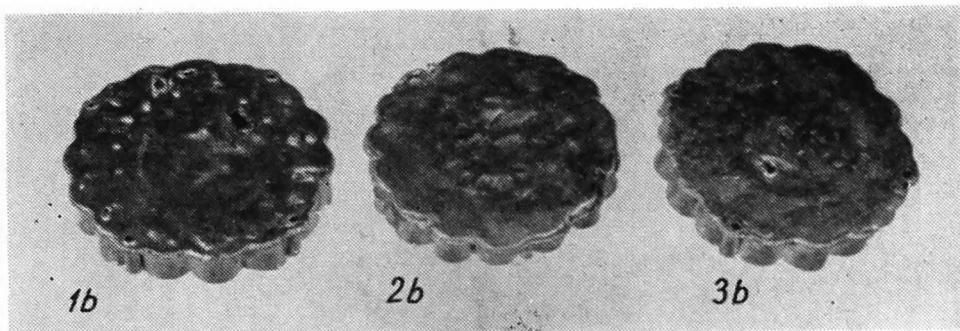
Pl. I. — *Apahida*. Placă de la o poșetă mare: marginea (1 a, c), fața (1 b), partea dorsală (1 d). M. 2/3.

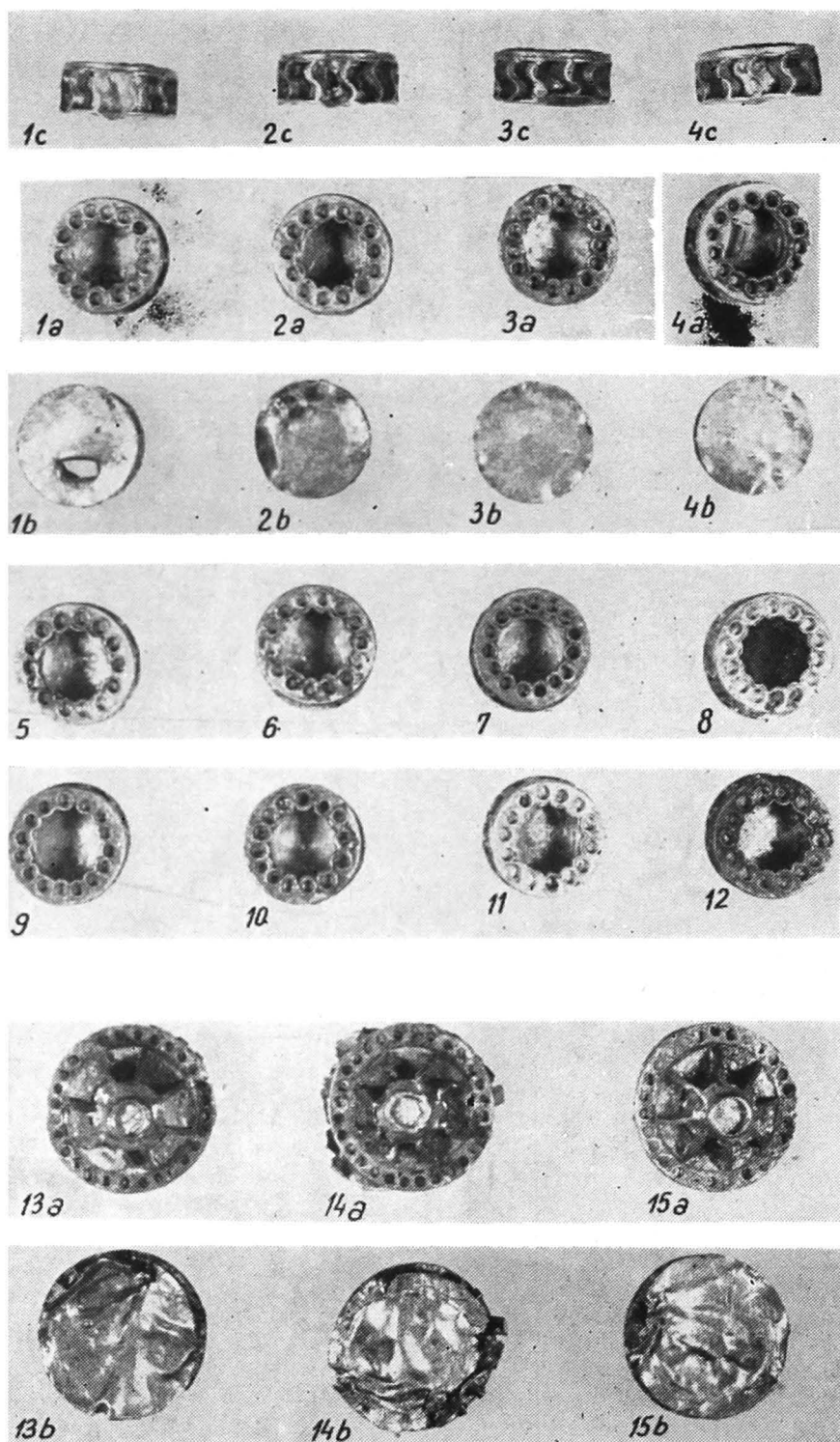
Pl. II. — *Apahida*. Spini de cataramă de la o poșetă mare (1–2), arcuri (3, 4) și cataramă (5) de la o poșetă mică. M. 1/1.

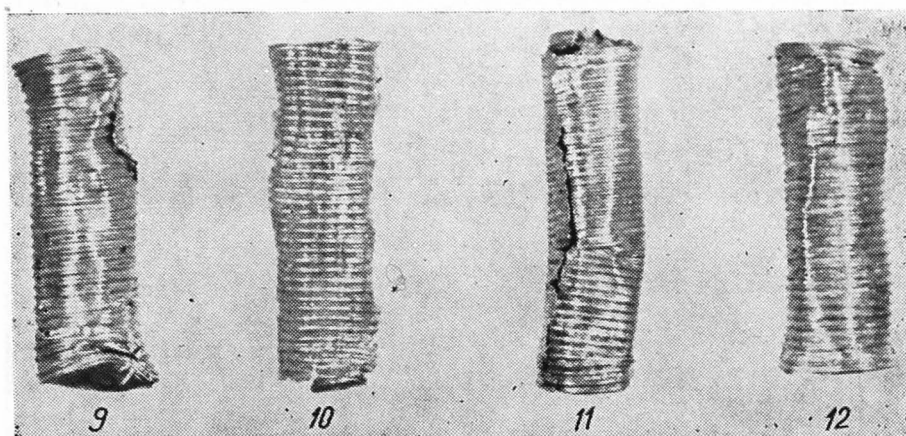
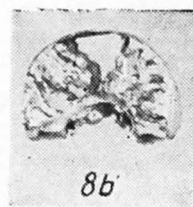
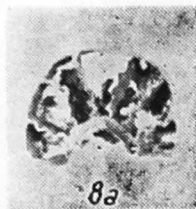
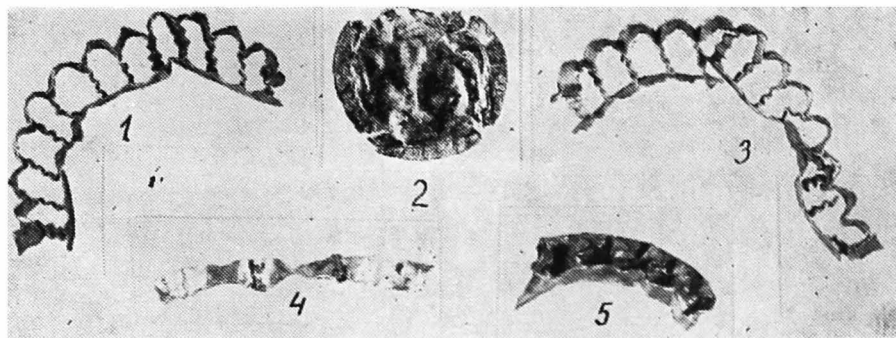
Pl. III. — *Apahida*. Toartă (1) și aplică (2) de la teaca spadei, aplica unei cataramă în formă de rinichi (3). M. 1/1.

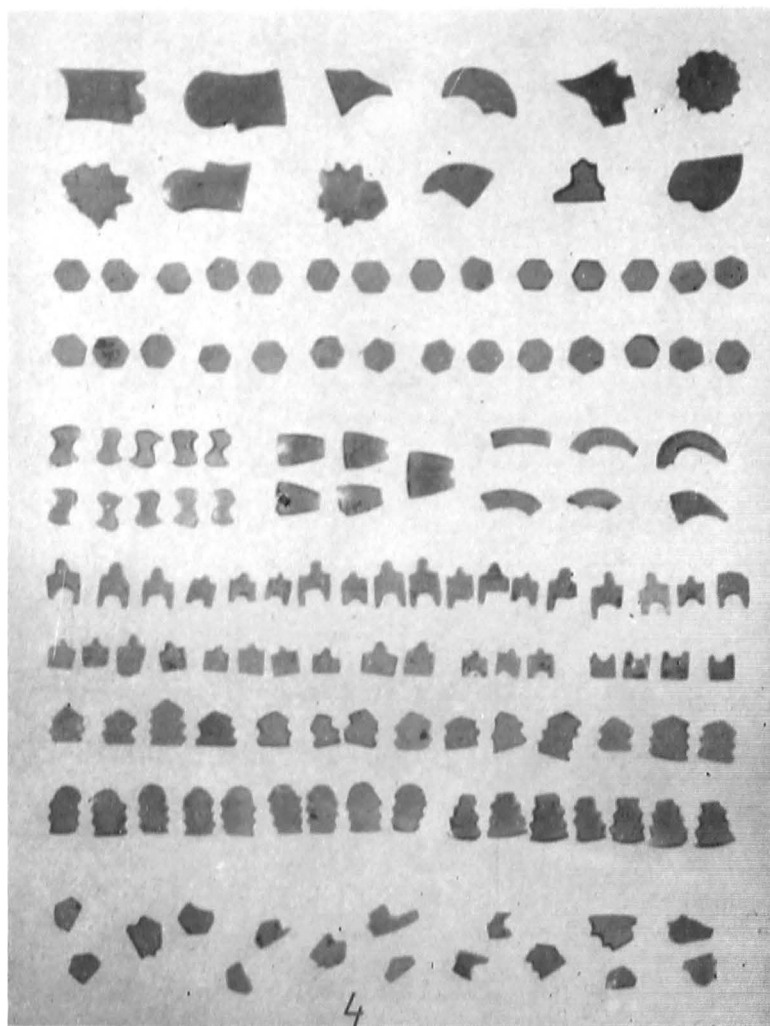
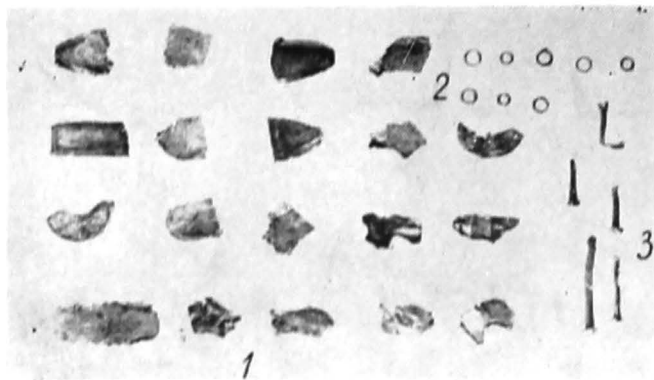
Pl. IV. — *Apahida*. Rozete ornamentale de la harnașament (1—3), mărgele sferice (4—6). M. 1/1.

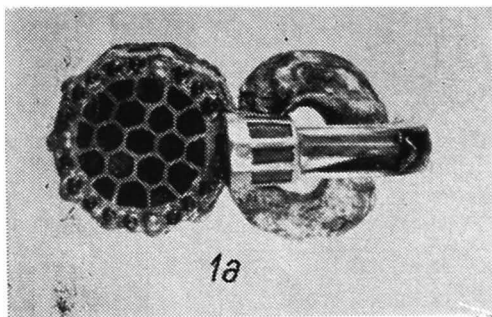
Pl. V. — *Apahida*. Piese ornamentale sau de joc (1–15). M. 1/1.

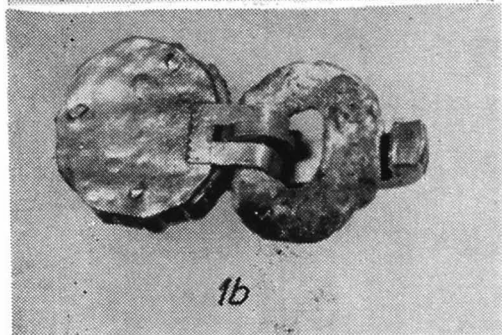
Pl. VI. — *Apahida*. Fragmente de piese ornamentale, (1 — 5, 8), limbi de
curea de la o poșetă mare (5a—7b) și tuburi din foiță de aur ripsată (9—12).
M. 1/1.

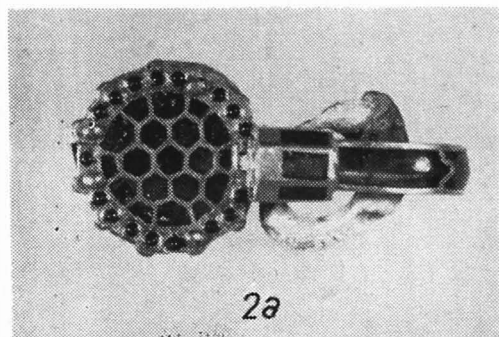
Pl. VII. — *Apahida*. Foițe de aur (1), inelușe (2), nituri (3), almandine de diferite forme (4). M. 1/1.

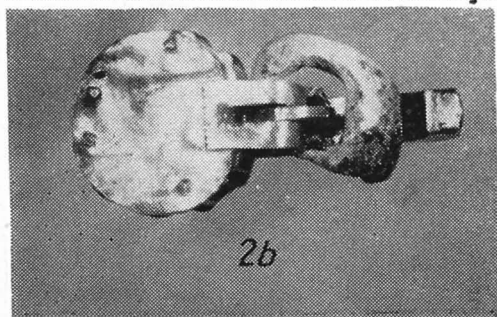
1a

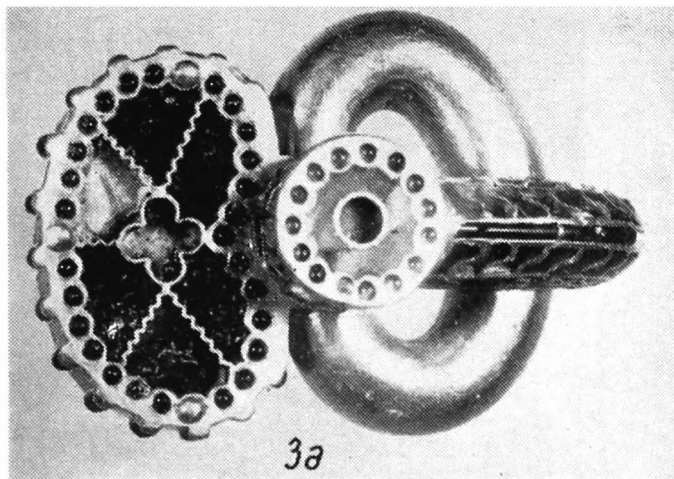
1b

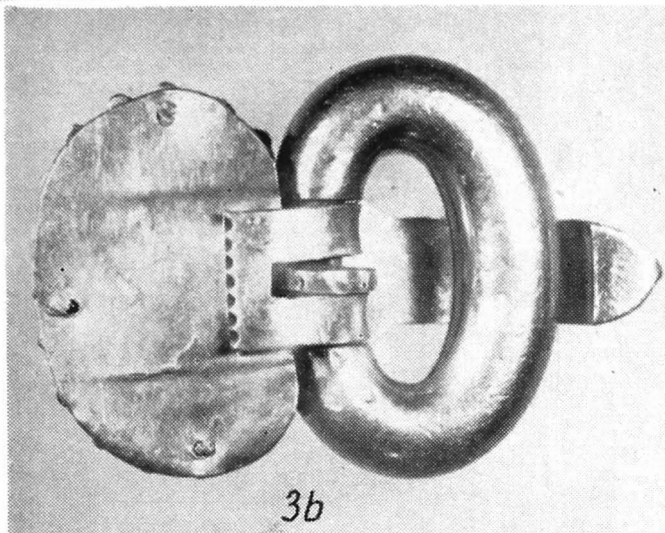
2a

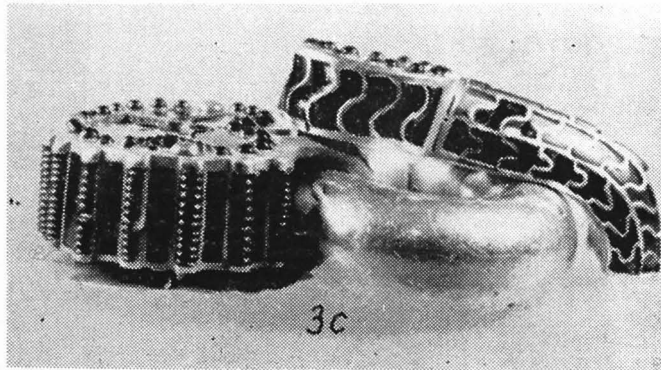
2b

3a

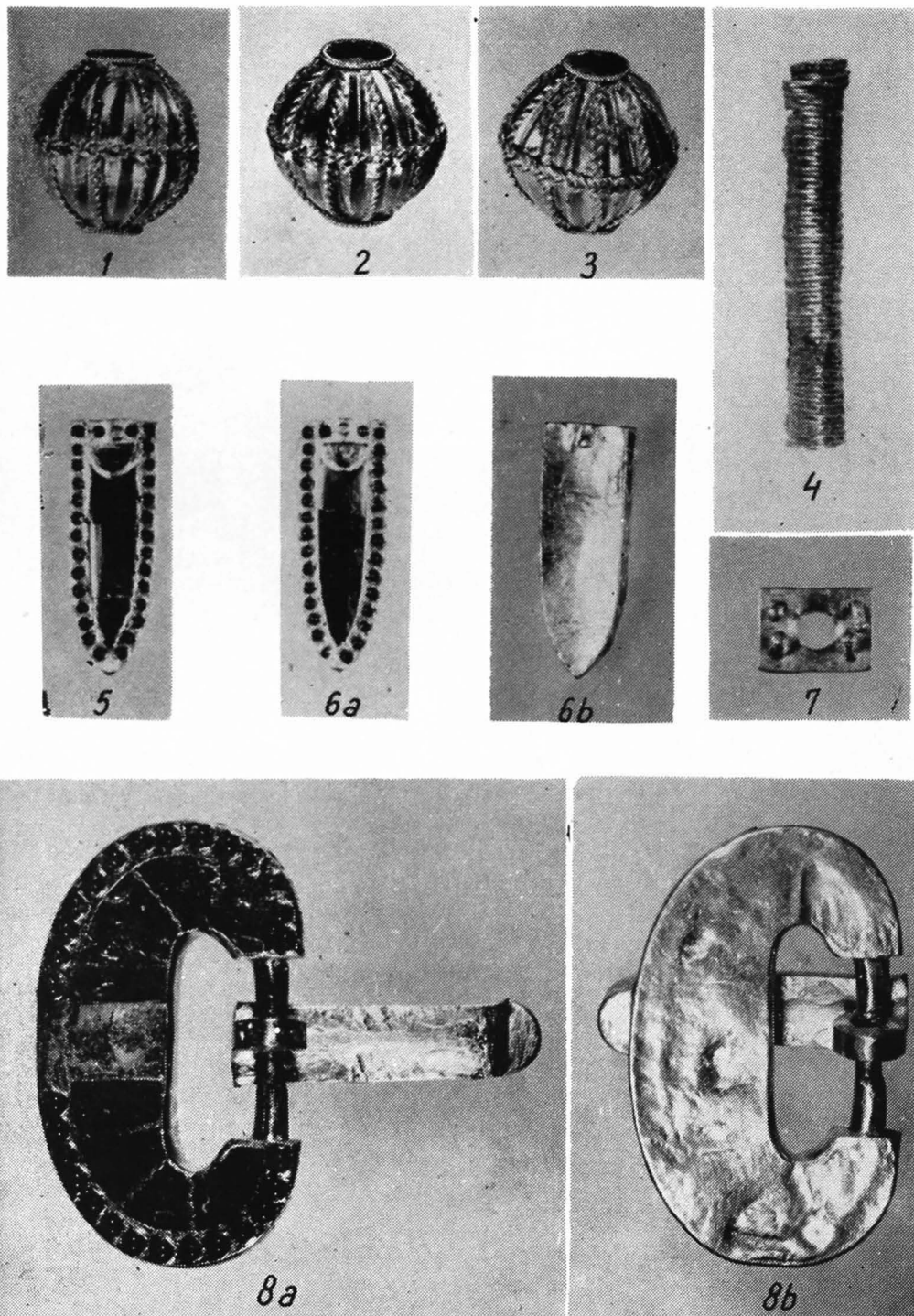

3b

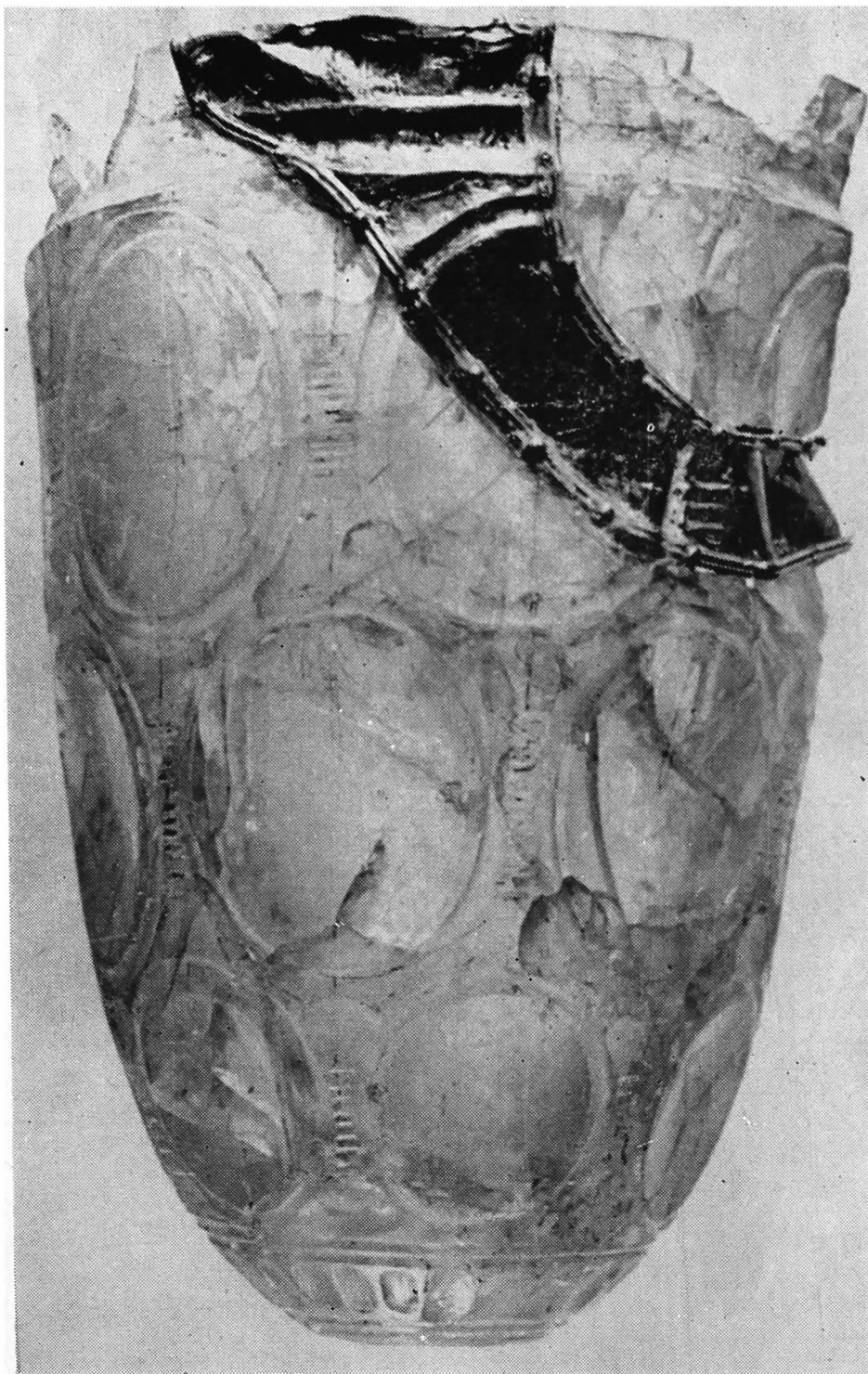

3c

Pl. VIII. — *Apahida*. Cataramă de la încălțăminte (1—2) și de la centură (3). M. 1/1.

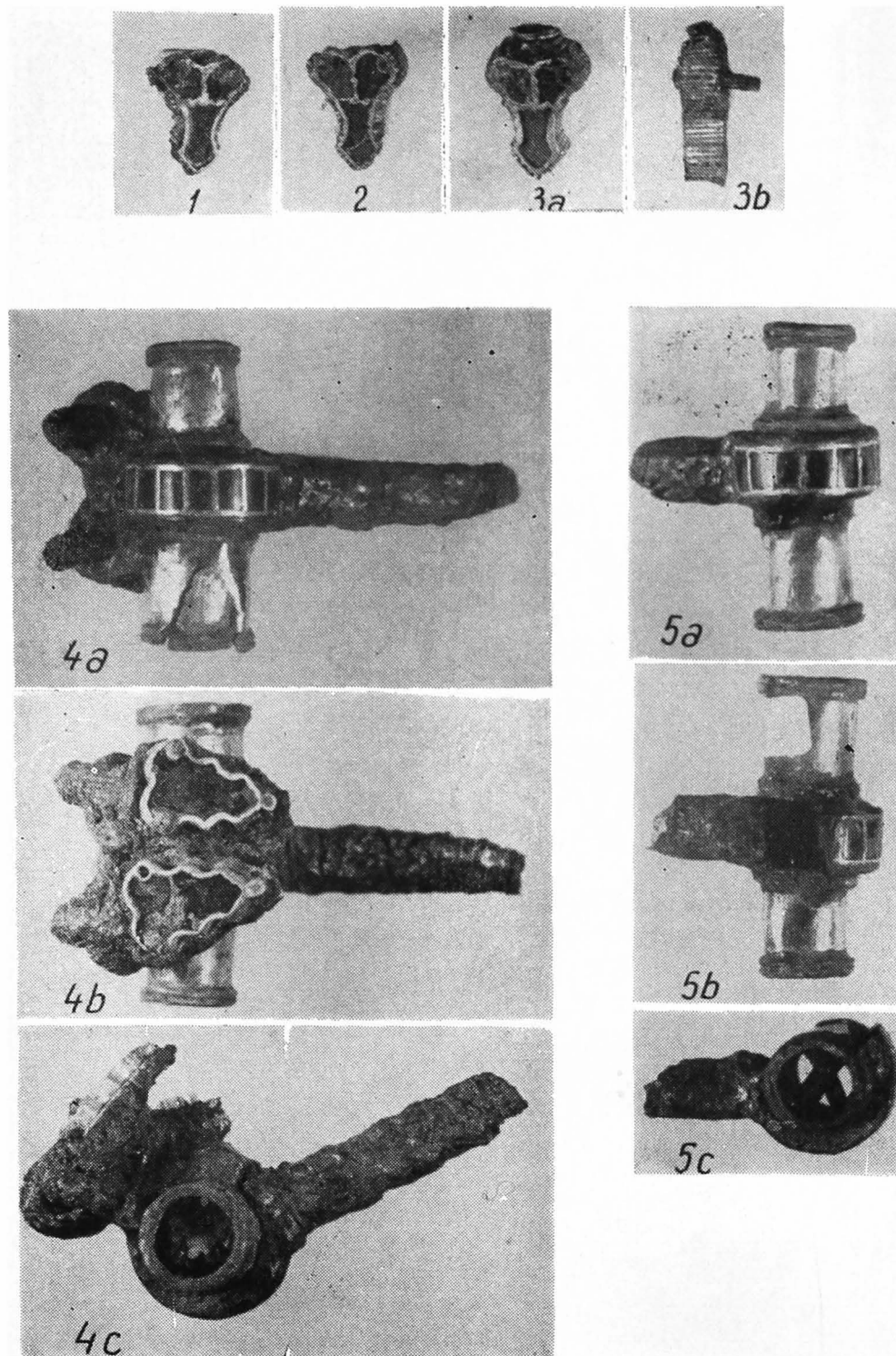
Pl. IX. — *Apahida*. Mărgelice sferice (1–3), manșon din foiță de aur ripsată de la minierul unui cuțitaș (4), limbi de cataramă de la încălțăminte (5–6), plăcuță dreptunghiulară (7) și verigă de cataramă (8). M 1/1.

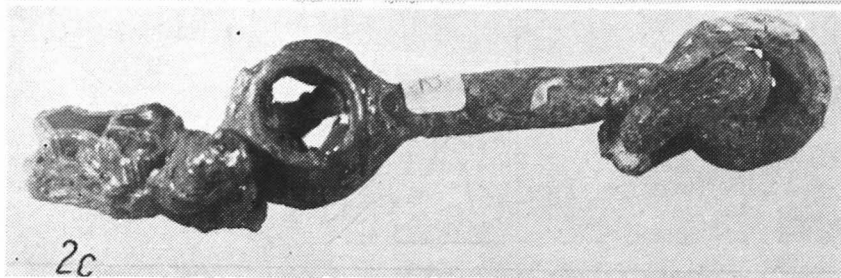
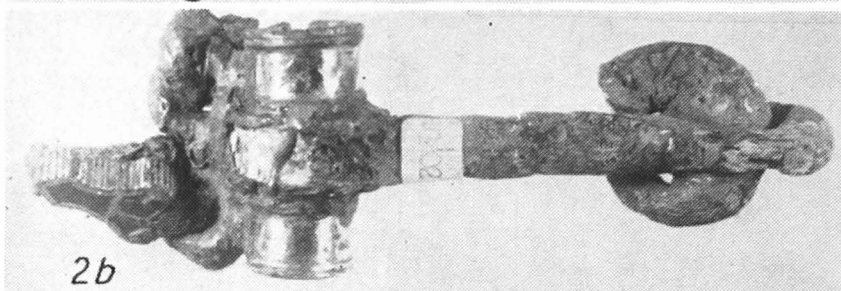
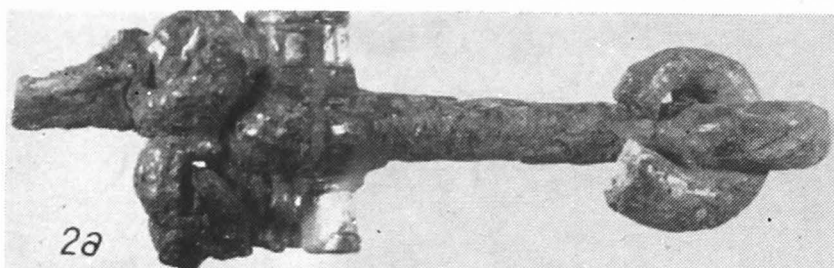
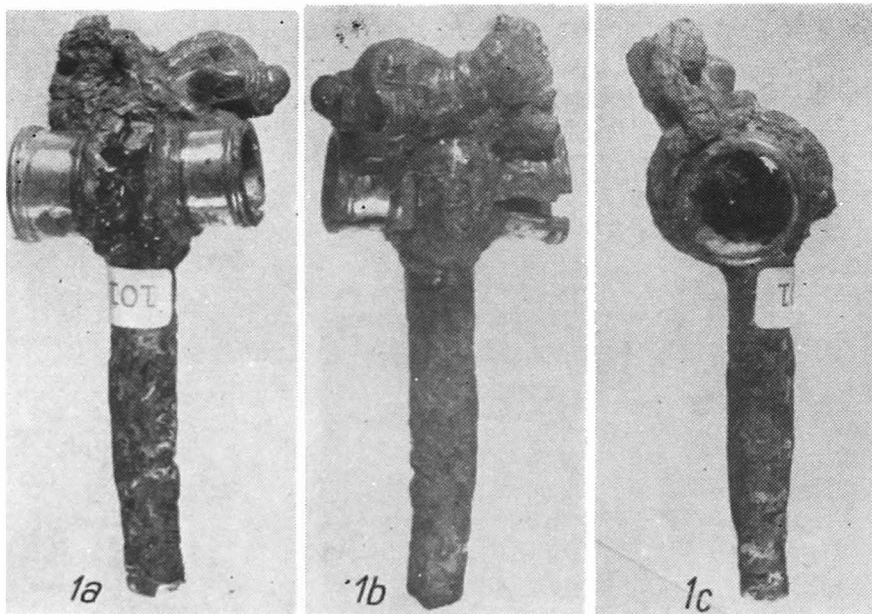
Pl. X. — *Apahida*. Pahar mare de sticlă, ornamentat cu ghirlandă din foiță de aur prinsă cu nituri. M. 1/1.

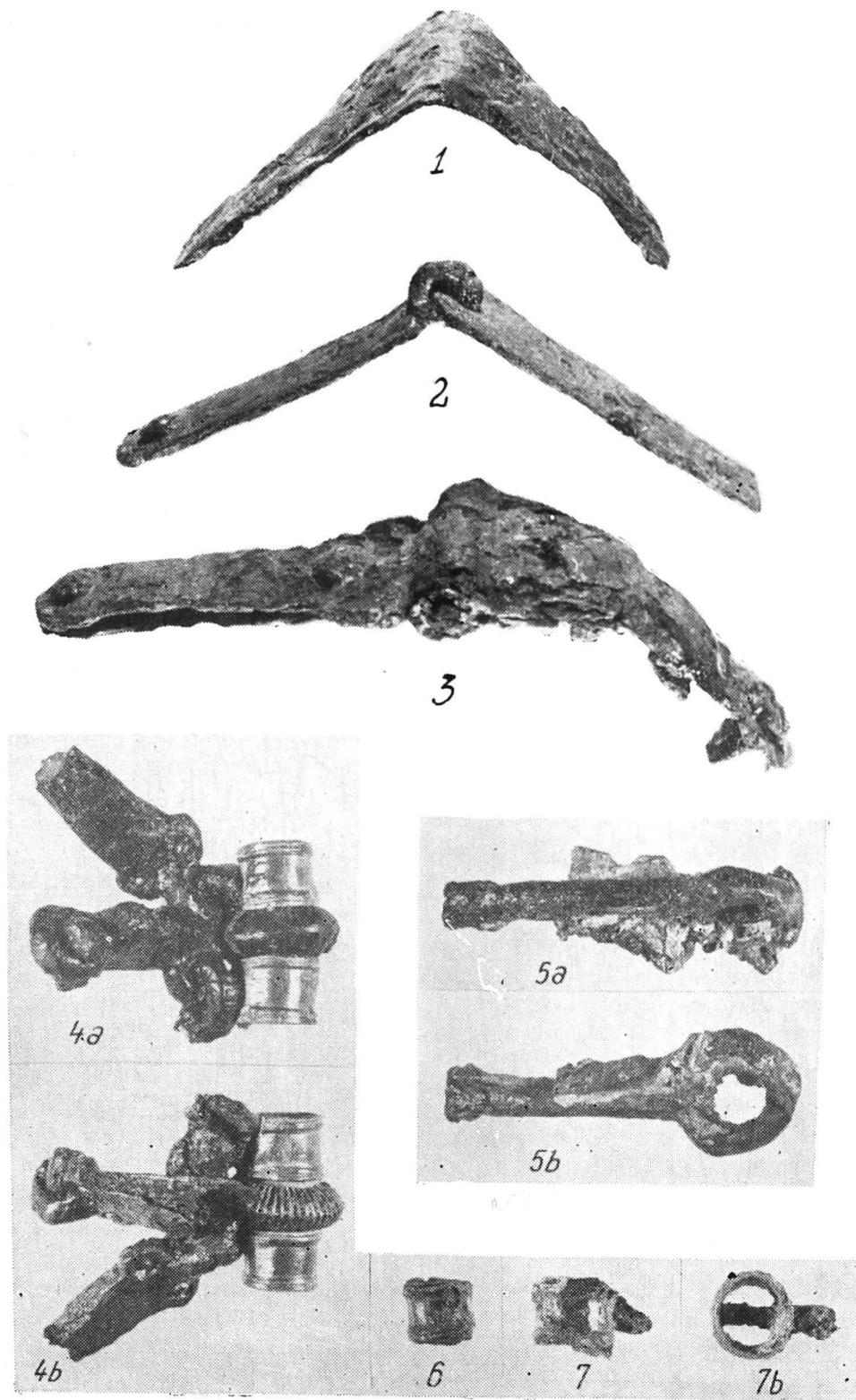
Pl. XI. — *Apahida*. Lamă de spadă (1) și manșon de fier învelit în foiță de aur ripsată (2). M. circa $1/2,5$ și $1/1$.

Pl. XII. — *Apahida*. Piese ornamentale de la curele de căpăstru (1–3) și tuburi laterale de la zăbală (4–5). M 1/1.

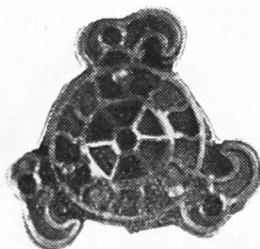
Pl. XIII. — *Aphida*. Fragmente de zăbală (1—2). M. 1/1.

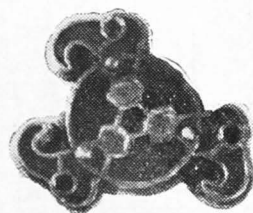
Pl. XIV. — *Apahida*. Colțar (1) și balamale de fier (2–3) de la o ladă de lemn, fragmente de zăbală (4–7). M. circa 1/2 (1–3); 1/1 (4–7).

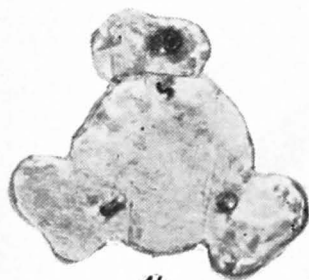
1a

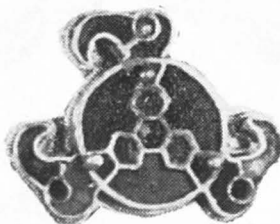
2

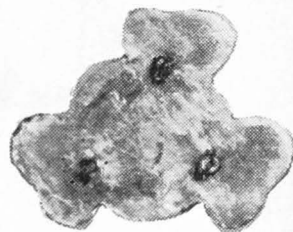
3a

1b

4

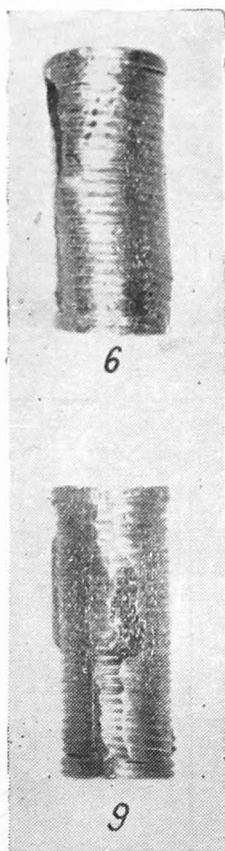

3b

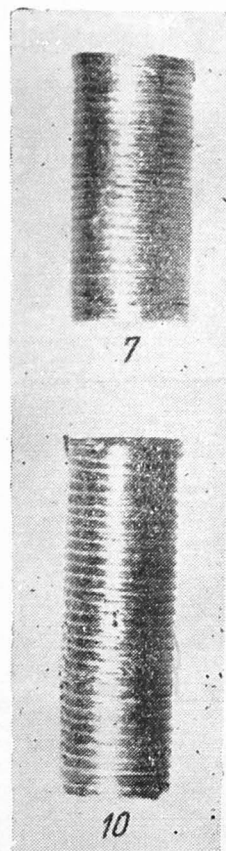
5

8

6

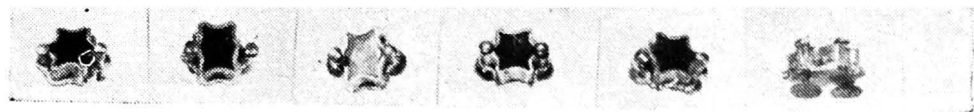
9

7

10

Pl. XV. — *Apahida*. Aplici ornamentale cu cîte trei capete de vultur pe margine (1—3) și tuburi din foiță de aur ripsată de la bare laterale de zăbală (5—10). M. 1/1.

1

2

3

4

5_a5_b

6

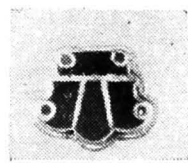
7

8

9

10

11

12

13

14

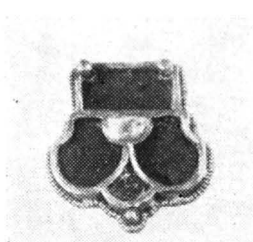
15

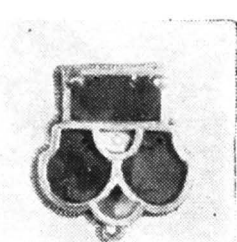
16

17

18

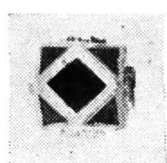
19

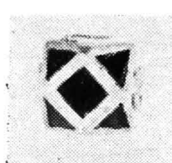
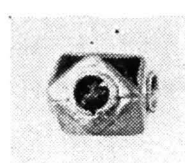
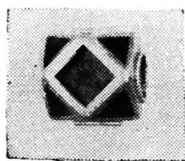
20

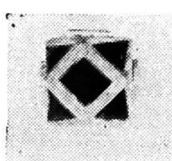
21

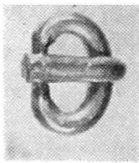
22

23_a23_b

24

25_a25_b26_a26_b

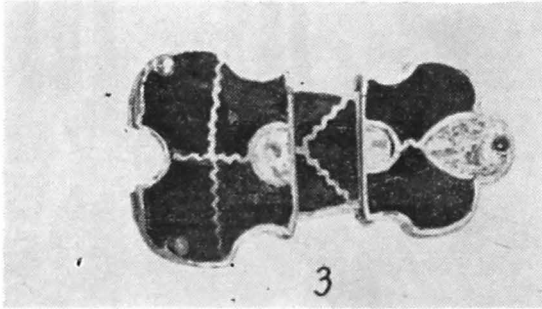
Pl. XVI. — *Apahida*. Butoni ornamentali în formă de stea și rotunzi (1–9), tuburi scurte de la harnașament (10–11), aplci în formă de diademă (12–19) și mărgelile poliedrice (20–26).
M. 1/1.

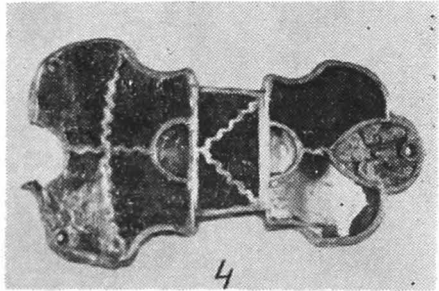
1

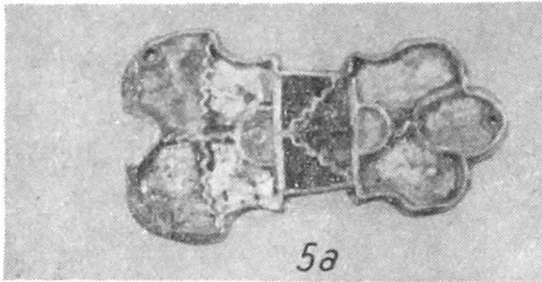
2

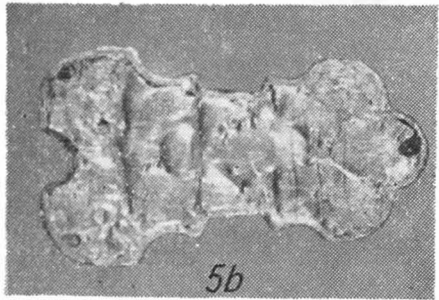
3

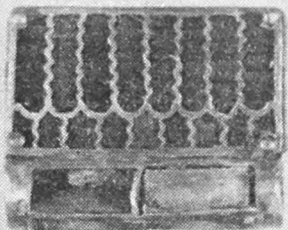
4

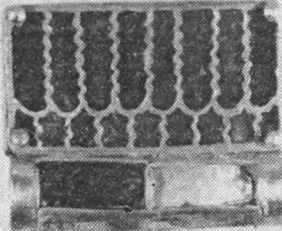
5a

5b

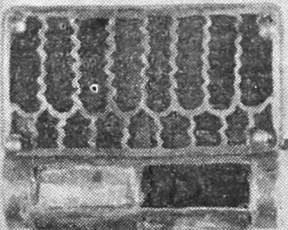
6

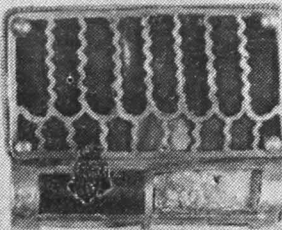
7a

7b

8

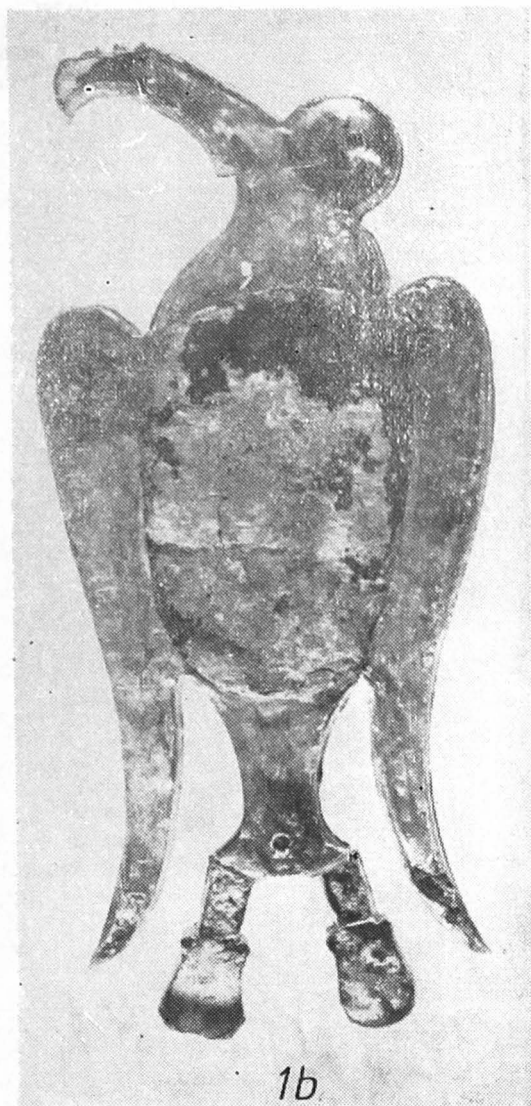
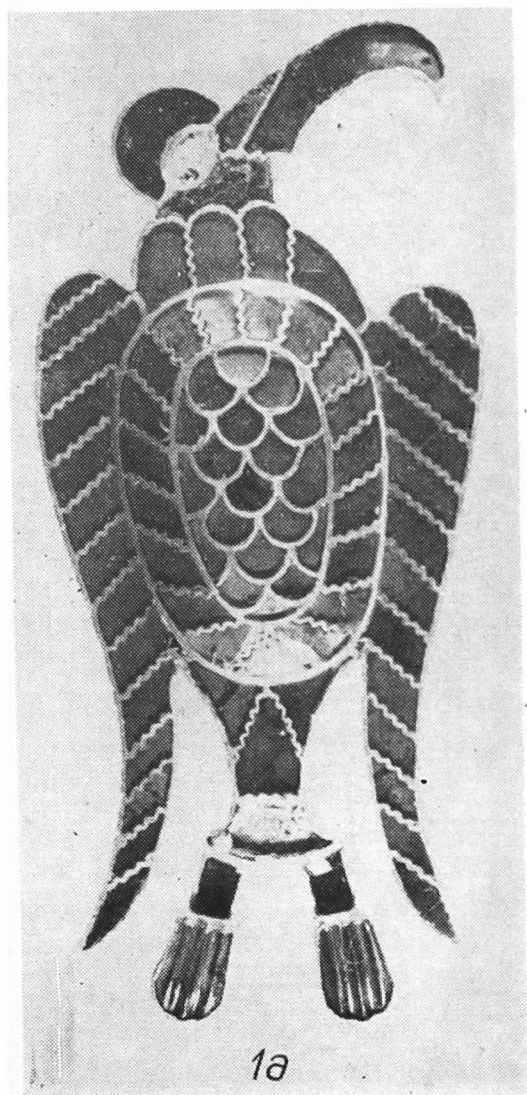

9a

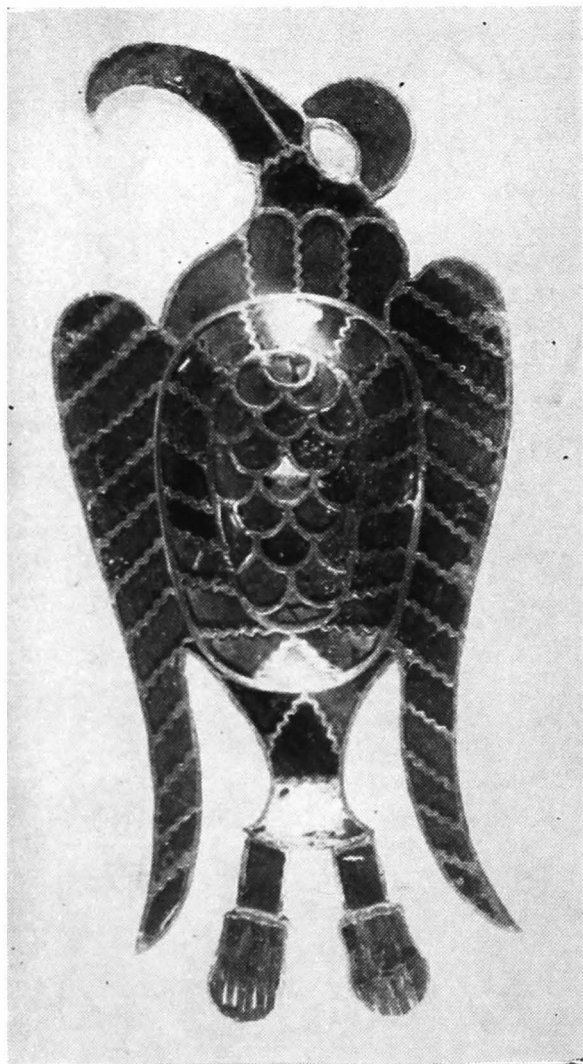

9b

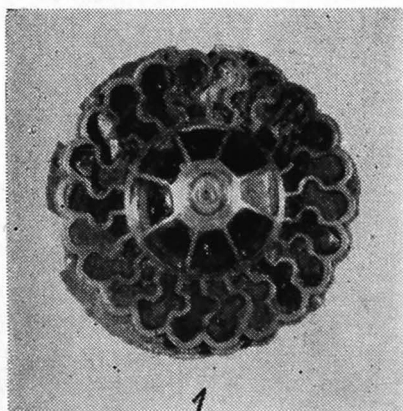
Pl. XVII. — *Apahida*. Verigi de la catarama (1–2), aplici în formă de vioară (3–5) și dreptunghiulare (6–9). M. 1/1.

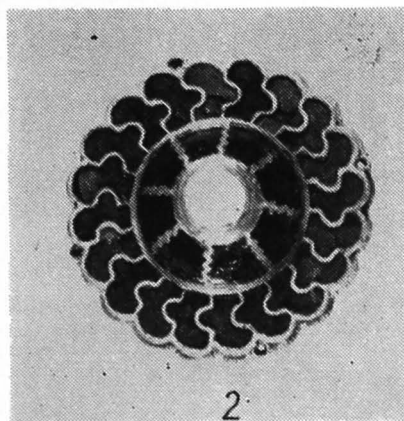
Pl. XVIII. — *Apahida*. Aplică în formă de vultur de la șa. M. 1/1.

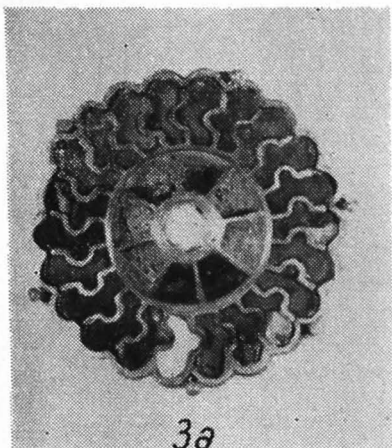
Pl. XIX. — *Apahida*. Aplică în formă de vultur de la șa (pandantul aplicii precedente). M. 1/1.

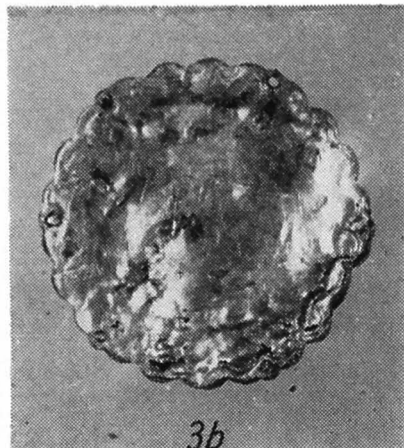
1

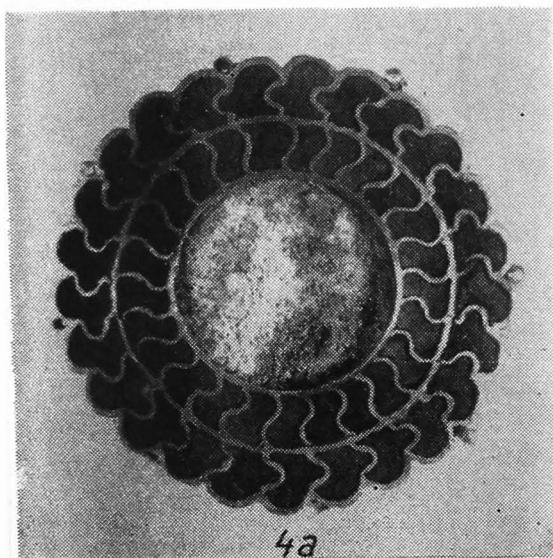
2

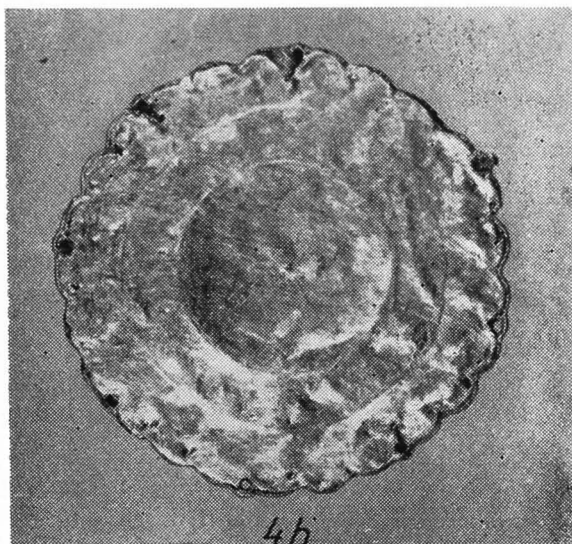
3a

3b

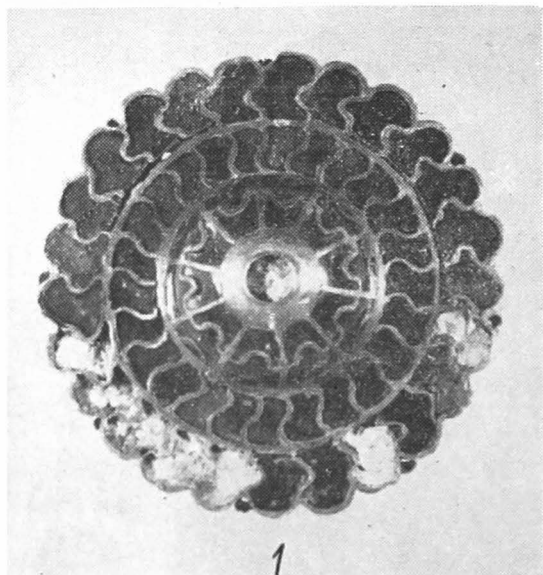

4a

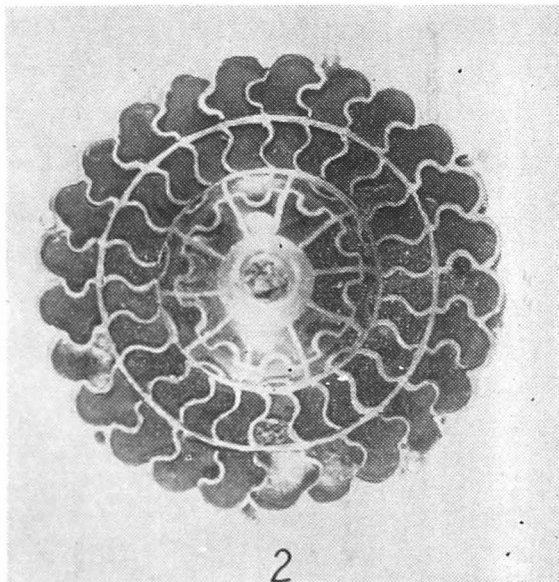

4b

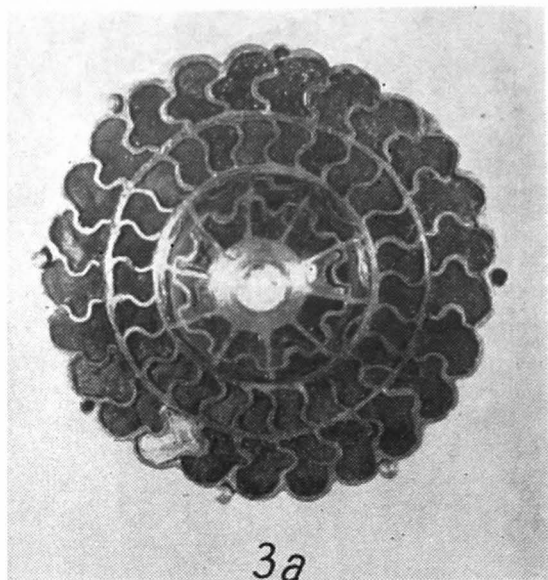
Pl. XX. — *Apahida*. Rozete ornamentale de la șa (1–3) și de la cureaua de pe pieptul calului (4). M. 1/1.

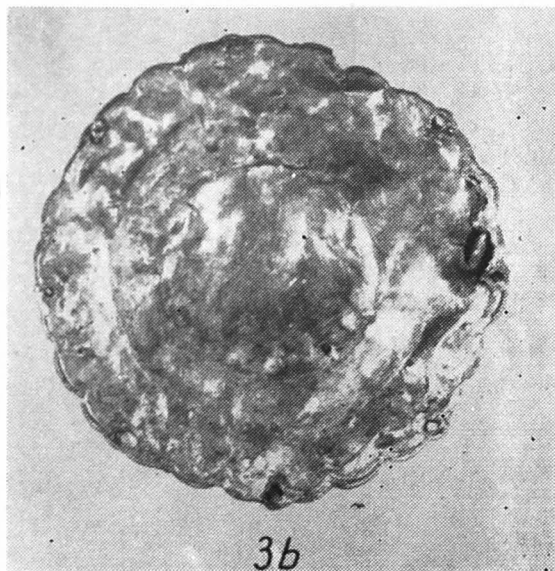
1

2

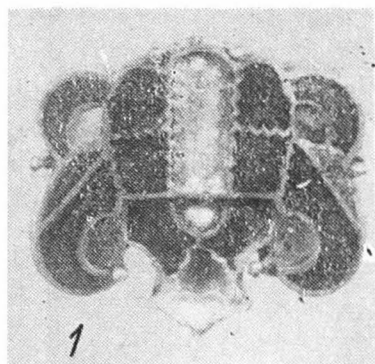

3a

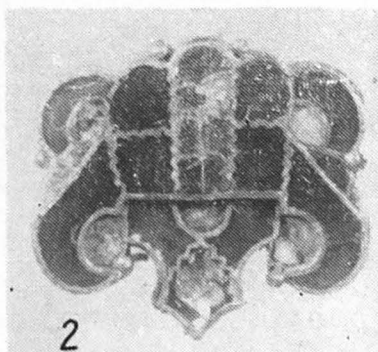

3b

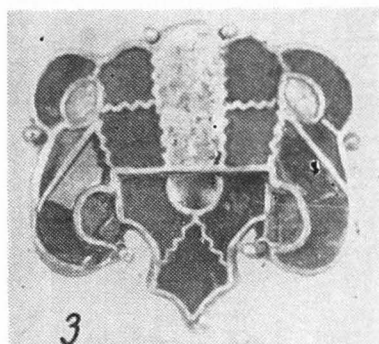
Pl. XXI. — *Apahida*. Rozete ornamentale de la cureaua de pe pieptul calului (1–3). M. 1/1.

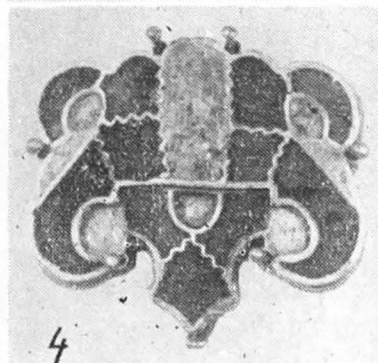
1

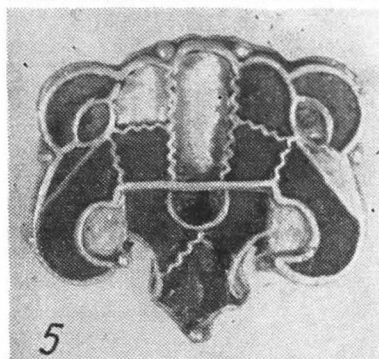
2

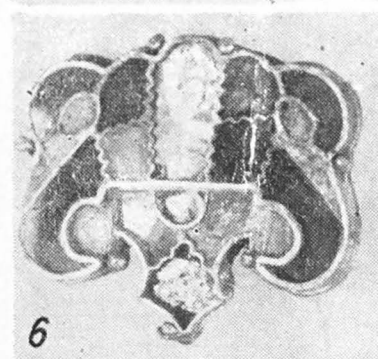
3

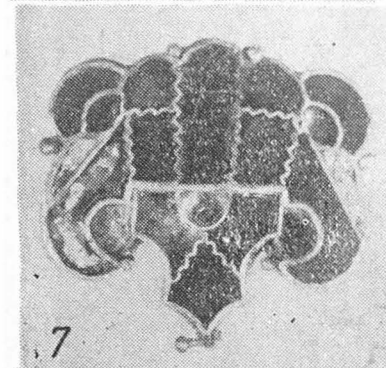
4

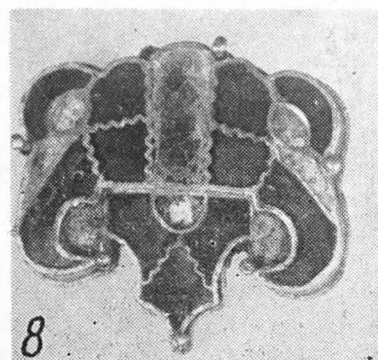
5

6

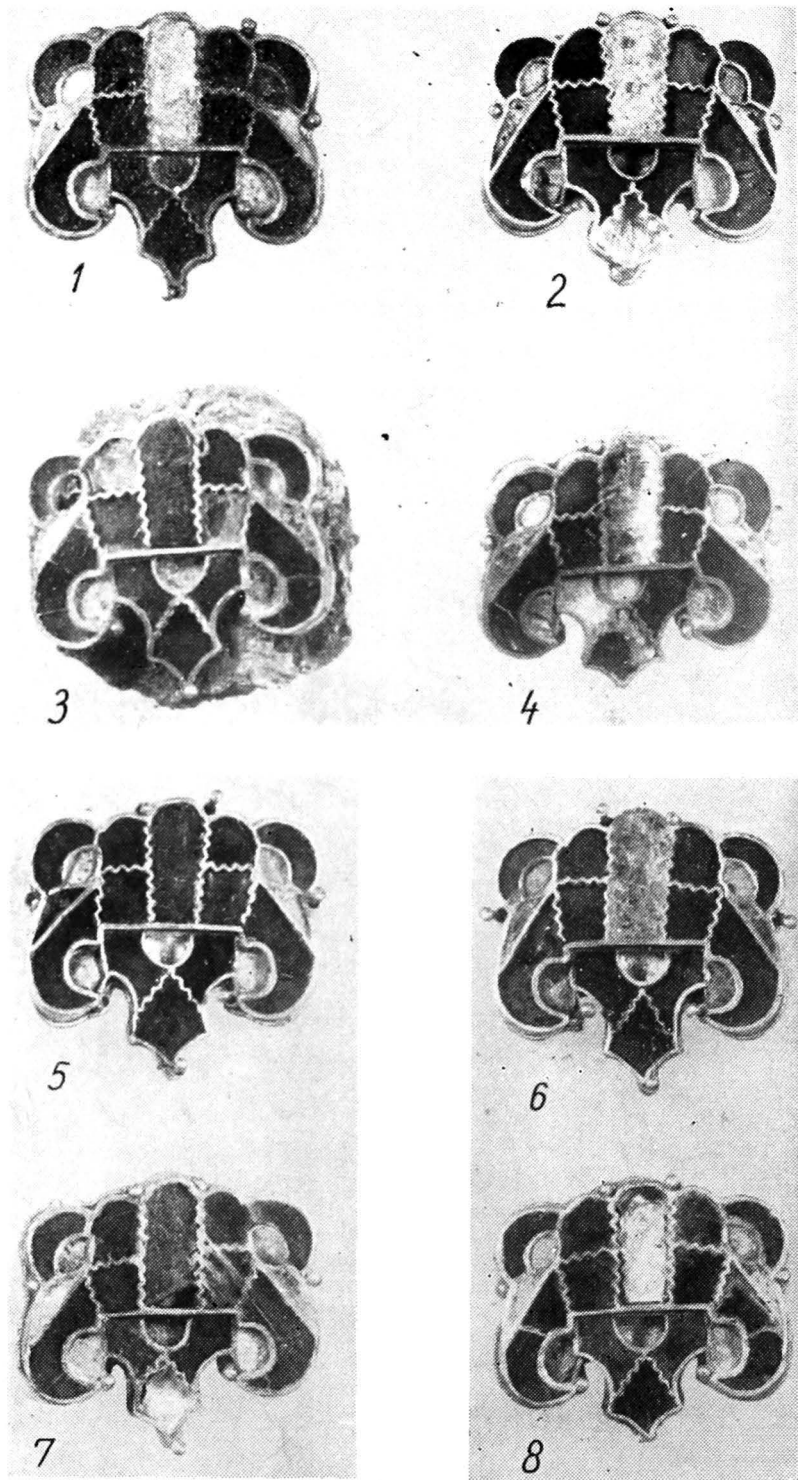

7

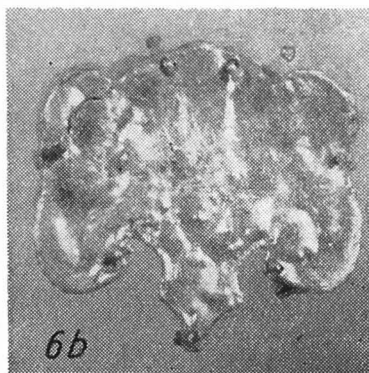
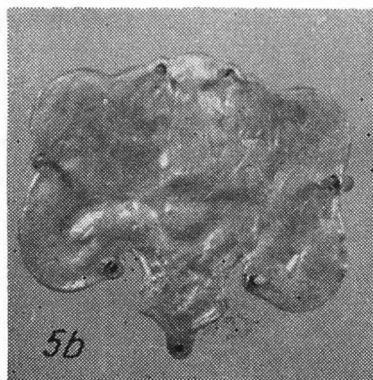
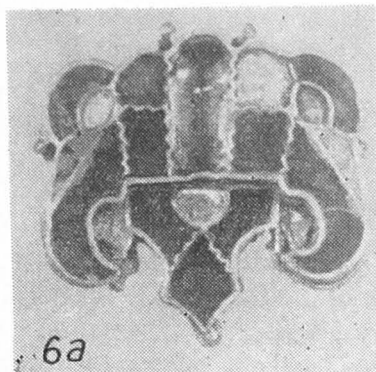
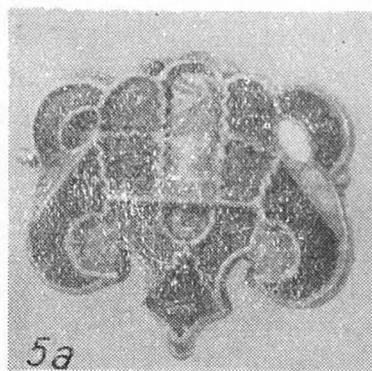
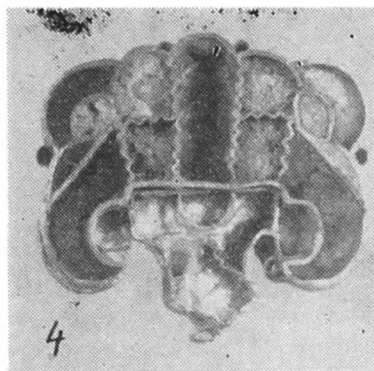
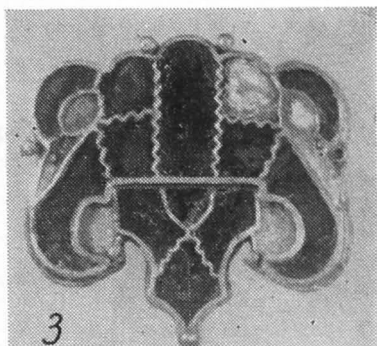
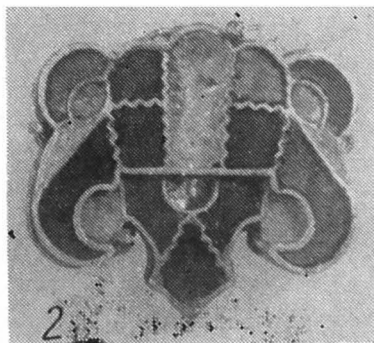
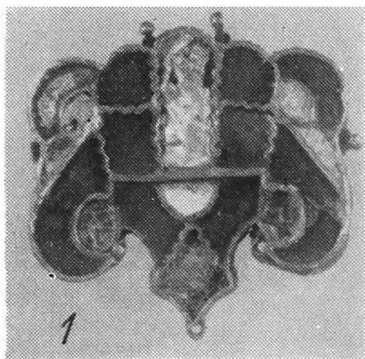

8

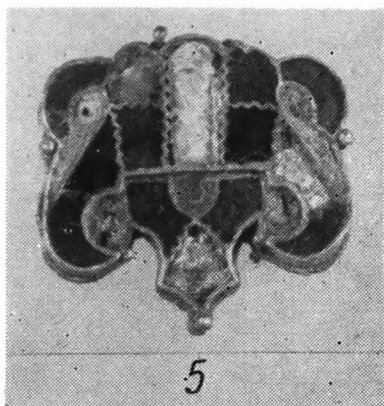
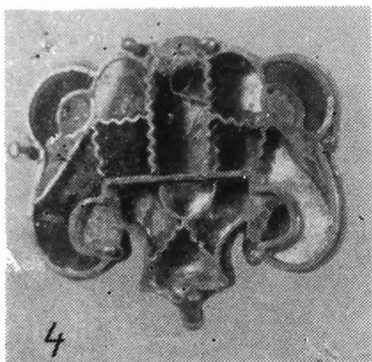
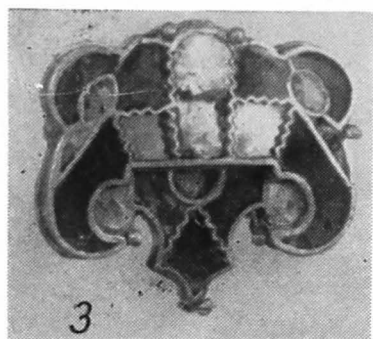
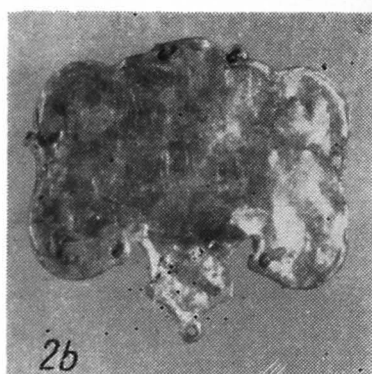
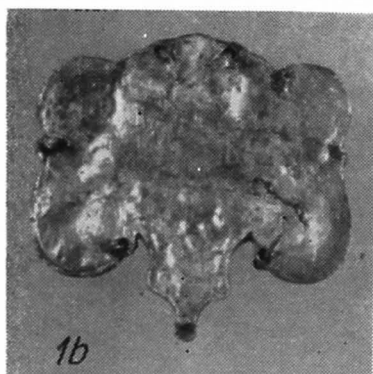
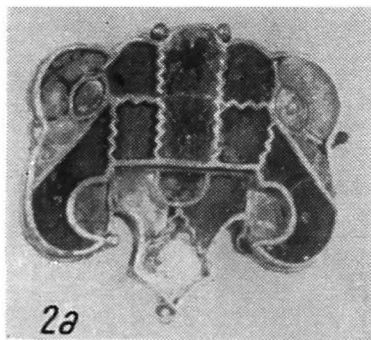
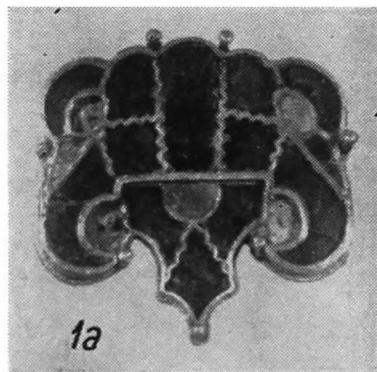
Pl. XXII. — *Apahida*. Aplici în formă de diademă de la curelele de pe pieptul și crupa calului (1—8). M. 1/1.

Pl. XXIII. — *Apahida*. Aplici în formă de diademă de la curelele de pe pieptul și crupa calului (1–8). M. 1/1.

Pl. XXIV. — *Apahida*. Aplici în formă de diademă de la curelele de pe pieptul și crupa calului (1–6). M. 1/1.

Pl. XXV. — *Apahida*. Aplici în formă de diademă de la curelele de pe pieptul și crupa calului (1–5). M. 1/1.

șapte nituri de aur, ale căror capete apar și pe fața externă. Pentru fixarea pe curea, aplicile avuseseră pe dos încă o placă, de fier, prinsă în aceleași nituri, placă ce s-a păstrat doar pe cîteva exemplare. Lărgimea dintre placa dorsală de aur și cea de fier este de 3 mm, suficientă pentru introducerea unei curele. Pe placa de aur ce acoperă spatele pieselor, într-un număr de 16 cazuri, se disting clar cîte una, două sau trei zgîrieturi, care seamănă foarte des cu litere din alfabetul grecesc și latin. Înălțimea 3,4, lățimea 3,8, grosimea 0,7 cm. Greutatea oscilează, corespunzător stării de conservare a pieselor și prezenței ori lipsei plăcii de fier, între 16,75 și 23,45 g.

44. Patru aplici de aceeași formă (pl. XVII/6-9 ab), compuse dintr-o placă dreptunghiulară și un sul. Fața plăcii este divizată în 17 celule cu pereți ondulați încastate cu almandine. Sulul are pe fiecare din cele trei fețe cîte două almandine bombate, lunguiețe, iar capetele sînt astupate cu cîte o almandină rotundă. Dosul aplicilor este placat cu foaie de aur netedă inconjurată pe margine cu fir de aur crestă și prinsă la colțuri în patru nituri, ale căror capete apar și pe fața plăcii dreptunghiulare. Interiorul e umplut în întregime cu pastă. Lungimea 3,2, lățimea 2,6, grosimea 0,4, diametrul sulului 0,8 cm. Greutatea 16,36—17,60 g.

Ferecăturile lăzii

45. Două balamale de fier de la capacul lăzii de lemn (fig. 8/15, 16, 20, pl. XIV/3), una întreagă și cealaltă cu capetele rupte. Cele două părți ale balamalelor erau prinse de ladă cu cîte două cuie, după cum arată găurile păstrate. La capete, în jurul cuielor, cele două plăci de fier ale balamelelor au o formă rotundă. Lungimea părții inferioare a exemplarului întreg 13, lungimea părții încovoiate (superioare) 10, lățimea balamalei 6, diametrul capetelor 3 cm.

46. Două balamale simple (fig. 8/17, 18; pl. XIV/2), formate din două plăci de fier lunguiețe, fixate cu cîte două cuie. Cele două jumătăți componente ale balamalelor se leagă între ele printr-un inel. Lungimea unei plăci (jumătăți) de la balama 11,9 și 10,6, lățimea 2,3—2,5, grosimea 0,4 cm.

47. Partea centrală de la închizătoarea lăzii (fig. 8/9). Cele două părți sînt lucrate din două plăci de fier, ca și balamalele de la capac, partea superioară fiind îndoită corespunzător curburii capacului. Ea mai păstrează un cui mare cu patru muchii, rupt la vîrf. Din partea inferioară a balamalei s-a păstrat numai porțiunea unde se împreună cele două jumătăți. Capetele puteau fi și aici de formă rotundă. Lungimea păstrată a jumătății superioare 8, iar a celei inferioare 5, lățimea pe linia de împreunare 3,8 cm.

48. Colțari de fier (fig. 8/1-4, 9, 11—13; pl. XIV/1), din care s-au păstrat cinci exemplare întregi și trei numai pe jumătate. Ei au formă lunguiață, care se subțiază treptat spre vîrf. Starea lor de conservare nu ne permite să știm, dacă toți aveau capătul rotund, ca piesa din fig. 8/2. Jumătatea fiecărui colțar se fixa cu două cuie. Lungimea maximă a unei jumătăți de colțar 11 cm. lățimea la mijloc 5, grosimea 0,4 cm.

D. PROTASE

DAS ZWEITE FÜRSTENGRAB VON APAHIDA

Die deutsche Fassung des vorliegenden Aufsatzes erscheint in der Zeitschrift *Germania* 50, 1972.

IZVOARELE ȘI ISTORIOGRAFIA PRIVIND TEHNICA ȘI ORGANIZAREA MILITARĂ ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI TRANSILVANIA (SEC. XVI—XVII)

Cercetările privitoare la arta militară medievală — dat fiind faptul că ea constituie un factor de prim ordin al vieții feudale — au oferit prin varietatea și bogăția subiectului și a informației, mari satisfacții istoricilor. Studii bine documentate și durabile în rezultate au atacat acest domeniu. Amintim, în acest sens, lucrarea lui N. Bălcescu¹, ca o singură și elocventă ilustrare.

Au rămas însă, dincolo de ilustrativismul evenimentelor militare, domenii mai puțin sau de loc cercetate, cu precădere în ceea ce privește indisolubila și dialectica legătură dintre întâmplările militare ale Evului mediu și substratul lor social-economic. Studiile istorice de anvergură de pînă acum (mai ales cele din trecut) se străduiau să ilustreze — cîteodată epuizînd chiar subiectul — cu precădere viața și faptele marilor conducători de oști (fenomen ce alimenta, totodată, un simțămînt patriotic de bună esență), marile campanii militare, cu deosebită insistare asupra desfășurării cronologice a evenimentelor. Nu numai istoriografia, dar și prezentarea muzeală se axa, în general, pe aceste principii.

Rămîneau mai puțin sau numai în treacăt atinse acele capitole ce ar fi putut ilustra și explica cauzele profunde ce determinau geneza conflictelor armate, ca și faptul că ele odată izbucnite cauzau nenumărate suferințe și privațiuni, suportate în primul rînd de păturile largi populare. Indiscutabil, eforturile necesare cîte unei mari campanii militare descătușau geniul creator și vitejia populară, în cadrul unui efort colectiv pentru apărarea independenței și pentru obținerea victoriei. Fenomenul implica — mai ales cînd era vorba de războaie juste ca de pildă lupta popoarelor din sud-estul Europei și din Europa centrală împotriva pericolului otoman — o largă colaborare socială și militară care se desfășura pe baza economiei feudale, economie care tocmai din pricina acestor eforturi militare era impulsionată spre un ritm mai vioi începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea și accentuîndu-se tot mai mult în secolul următor². Acest lucru a fost dezvelit mai întîi de o serie de cercetări în domeniul istoriei economice. Istoricul H. Hauser,

¹ N. Bălcescu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum*, în *Opere alese*, București, 1960, p. 1—52.

² J. U. Nef, *War and economic progress 1540—1640*, în *Economical History Review*, 12, 1942, p. 13—38.

analizînd situația economică și socială a Europei apusene în epoca cînd pericolul otoman amenință mai insistent Europa, vorbește chiar de o „modernitate” a secolului al XVI-lea³, arătînd totodată că de atunci își iau geneza o serie de noi probleme ale economiei noastre actuale⁴. Cu toate că uriașa forță militară a imperiului otoman se găsește încă în ofensivă, semne ale declinului său se zăresc încă din secolul al XVI-lea. Progresul realizat de civilizația europeană — în care nota dominantă o dă introducerea mașinilor în ramurile de bază ale economiei⁵ — se dovedește a fi mai viabilă, superioară civilizației orientale și astfel această superioritate va hotărî, pînă la urmă, și victoria popoarelor Europei împotriva semilunei⁶. Istoria popoarelor în Europa centrală și sud-estică se desfășoară pe fundalul luptei de auto-apărare împotriva ofensivei otomane, dar în corelație sau tangență și cu o serie de alte elemente politice și sociale care au avut loc în Europa apuseană și de nord. Dintre acestea amintim acel „secol spaniol” care se inaugurează la 1559, după moartea lui Carol Quintul și se termină în deceniul șapte al secolului următor⁷, precum și acel eveniment de maximă importanță pentru istoria popoarelor din nord-vestul și centrul Europei, care a fost războiul de 30 de ani. O succintă prezentare a influenței războiului de 30 de ani asupra modificării structurii economice și sociale în zona Mării Baltice o datorăm lui W. Czaplinski la al XI-lea Congres internațional al istoricilor, sugerînd și ideea necesității unei cercetări mult mai amplificate, de către istoricii din centrul Europei, interesați îndeobște în a elucida unele probleme care se leagă de istoria propriului lor popor⁸.

În abordarea problemei propuse de noi, în mod nemijlocit trebuie să avem în vedere aceste mari evenimente în jurul cărora se grupează și materialul documentar-istoric precum și cel muzeistic, surse de informare de neprețuit, într-o bogăție pe care un singur cercetător nu o poate cuprinde în totalitatea sa. O prelucrare exhaustivă reclamă munca unor instituții specializate.

Înainte de a trece la prezentarea concretă a unor categorii de izvoare ce privesc tema noastră și care sînt mai puțin cunoscute cercetătorilor istoriei militare, se impune încă o observație de ordin general: răstimpul în care se încadrează fenomenele istorice de care ne ocupăm — sec. XVI—XVII — se caracterizează printr-o serie de prefaceri economice, sociale și politice de mare însemnătate, ce vor duce la înlocuirea treptată a vechii orînduiri

³ H. Hauser, *La modernité du XVIe siècle*, Paris, 1930.

⁴ Idem, *Les origines historiques des problèmes économiques actuels*, Paris, 1930.

⁵ A. Klima, J. Macúrek, *La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe Centrale (XVIe—XVIIIe siècles)*, în *XIe Congrès internat. des Sciences hist., Rapports*, IV, 1960, p. 84—105; M. Daumas, *Histoire générale des techniques*, t. II. *Les premières étapes du machinisme 1450—1730*, Paris 1965.

⁶ R. Mausnier, *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715)*, Paris, 1954, în *Histoire générale des civilisations*, IV.

⁷ H. Hauser, *La prépondérance espagnole (1559—1660)*, Paris, 1938, în *Peuples et Civilisations*, IX.

⁸ W. Czaplinski, *Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles*, în *XIe Congrès internat. des Sciences hist., Rapports*, IV, 1960, p. 25—47.

feudale cu o nouă orînduire mai avansată, capitalismul. Pe plan politic și militar — ceea ce ne interesează aici în primul rînd — au loc mari confruntări între două civilizații diametral opuse : civilizația orientului reprezentată prin Imperiul otoman, cîmpitor de popoare, și civilizația Europei, care și-a găsit întru chiparea în coalizarea unor popoare ale Europei centrale. Spațiul geografic care polarizează aceste confruntări este tocmai Europa centrală, care va cunoaște — și va suferi — în secolele amintite consecințele luptei între cele două tendințe amintite. Iată de ce tabloul istoriei militare a acestei zone geografice în veacurile XVI—XVII constă din componente de ambele sensuri : atît oriental-otoman cît și apusean-european.

Studierea tehnicii și organizării militare în Europa centrală și în Transilvania necesită o cercetare exhaustivă. După opinia noastră ea poate fi rezolvată cu succes dacă la selectarea materialului informativ se va ține cont de următoarele două criterii :

- 1) Dotarea tehnică și cu materiale de război a armatelor ;
- 2) Organizarea armatelor. Efectivul uman.

În prima parte a fiecărui capitol se vor urmări următoarele probleme :

I. Tipurile de arme folosite

- a) Arme albe
- b) Arme de foc
- c) Alte arme.

— Modul de mînuire a fiecăreia cu exemplificări (documente, stampe, desene de epocă).

— Principalele centre de confecționare din Europa și Transilvania a armelor folosite pe cîmpurile de bătălie din Europa centrală și Transilvania.

— Arme specifice transilvănene care au fost preluate și de armatele altor popoare.

— Procurarea armamentului :

- a) din producție autohtonă ;
- b) din străinătate ;
- c) din pradă de război.

— Prețul armelor. Importanța lor pentru economia țării, pentru orașul producător, pentru cel care cumpără.

II. Echipamentul militar, muniția, hrana

— Corturi, care de război, praf de pușcă, însemne militare, muzică militară, echipamentul în timp de pace și în timp de război (uniformă, obiecte de uz personal), cancelaria, instrumente folosite de echipe sanitare, obiecte folosite pentru semnalizare.

— Morile de praf de pușcă :

- a) tehnica de lucru ;
- b) capacitatea de producție.
- Probleme de alimentare. Organizarea trenului.

III. Construcții militare

- A — Cetăți fortificate: probleme de arhitectură militară, sisteme de fortificare, materiale de construcție, meșterii locali și specialiști din străinătate, costul lucrărilor, echiparea, întreținerea.
- B — Castele și curți nobiliare întărite: sistemul lor defensiv, echiparea, rolul jucat în apărarea zonei.
- C — Biserici-cetăți, capitluri, conventuri și mănăstiri fortificate: principalele sisteme de construcție, echipamentul și rolul lor în organizarea apărării defensive.
- D — Orașe-cetăți: principalele sisteme de fortificare, echiparea și locul orașelor în dezvoltarea tehnicii militare.
- E — Alte construcții militare: tabere militare, obstacole ridicate în drumurile de acces spre trecători, cetăți etc., locuri de observare permanente și ocazionale, paza hotarelor.

IV. Flota militară

- A — Tipuri de corăbii, luntre, șalupe (șeici) folosite mai ales în campaniile militare pe linia Dunării.
- B — Transportul trupelor pe apă, echiparea vaselor și a ostașilor.
- C — Tehnica construirii vaselor.
- D — Porturi, fortificarea lor specifică.
- E — Poduri de vase.

V. Costul războaielor

Întrucât nivelul atins de tehnica militară are o influență hotărâtoare asupra organizării oștilor, în lucrarea preconizată materialul documentar privind organizarea militară va trebui să fie prezentat după ce problemele de tehnică militară vor fi cât mai convingător rezolvate. În partea a doua a fiecărui capitol istoric se va încerca, pe bază de documente scrise, înfățișarea cât mai fidelă a modului organizării armatelor în centrul Europei și mai cu seamă a armatei transilvănene. Având în vedere faptul că în secolele XVI—XVII Transilvania, Ungaria și teritoriile învecinate lor au devenit locul unor acțiuni militare continue, un adevărat teatru sau școală de război, cercetările privind tehnica și organizarea militară a transilvănenilor și a altora care au luptat aici au o semnificație deosebită pentru întreaga dezvoltare a artei militare europene. Izvoarele noastre reflectă acest lucru și prezentarea lor într-o lucrare de specialitate va înlesni înțelegerea mai profundă a unor evenimente politice și militare din Europa centrală în secolele XVI—XVII. Problemele de urmărit privind organizarea militară, în general, sînt următoarele:

I. Structura social-economică și importanța social-politică a armatei în secolele XVI—XVII

- A — Oastea cea mare și oastea cea mică (permanentă), compoziția „oștirii țării”.
- B — Oastea permanentă a cetăților.
- C — Supraveghetorii granițelor, iscoade, spioni.
- D — Compoziția socială a armatelor (a armatei țării și a armatei de mercenari).
- E — Beneficiile primite în urma serviciilor militare (danii, slujbe, pradă de război, leafă).
- F — Organizarea militară a orașelor.

II. Modul de funcționare a armatelor în timp de război

- A — Chemarea la oaste, recrutarea.
- B — Îndatoririle și drepturile oștenilor (în timp de pace și în timp de război).
- C — Durata serviciului militar.
- D — Inspecția (lustratio, luarea jurământului, împărțirea steagurilor, a insemnelor, plata lefii, parola).
- E — Gradele militare și obținerea gradelor.
- F — Organizarea oastei în dispozitiv de luptă.
- G — Comandamentul: o inovație a secolului XVI.
- H — Aprovizionarea armatei, serviciul de aprovizionare.
- I — Luarea prizonierilor.
- J — Eliberarea oastei.

III. Sarcinile și modul de funcționare a armatelor în timp de pace.

- A — Slujitorii de curte. Garda personală a domnitorilor.
- B — Efectivul permanent al cetăților, organizarea teritoriului supravegheat de cetăți, inspectarea cetăților, beneficiile.
- C — Organizarea unor oști teritoriale.
- D — Paza granițelor și serviciile speciale.
- E — Auxiliarii oastei permanente (arsenale, armurieri, rotari, fierari, brutari, croitori, bărbieri, muzică militară, serviciul sanitar).

După elaborarea planului de cercetare privind temele care vor trebui urmărite pentru rezolvarea în bune condiții a problemei propuse de noi putem trece la prezentarea amănunțită a principalelor tipuri de izvoare privind istoria tehnicii și organizării militare în Europa centrală și Transilvania în secolele XVI și XVII. Aceste izvoare după felul lor se pot împărți în trei capitole mari.

I. Arme și echipamente militare originale păstrate în muzee și arsenale

În studierea evoluției principalelor tipuri de arme și a echipamentului militar, în mod nemijlocit, ca cele mai însemnate surse de informare se anunță înseși piesele originale păstrate în muzee, arsenale sau colecții particulare. Miezul unor asemenea colecții s-a format chiar în răstimpul secolelor XVI—XVII, mai întâi cu scopuri practice — ca depozite de arme și locuri de depozitare a trofeelor —, transformându-se apoi în adevărate expoziții-muzeu. Între acestea putem aminti colecția de arme și trofee a lui Rudolf al II-lea, a arhiducelui Ferdinand de Tirol din castelul de la Ambras, colecția regală de la Madrid, colecția de mare importanță pentru noi a sultanilor din Top-Kapi (Constantinopol), mai multe colecții-muzeu formate din arsenalul unor orașe sau „case de arme” ale unor mari familii cu un trecut militar deosebit⁹. În general, despre aceste colecții au apărut o serie de descrieri, cataloage, întocnite cu scopul de a prezenta piesele cele mai semnificative sub aspectul istoric, artistic, tipologic. Ca o primă asemenea descriere amintim albumul întocmit de secretarul personal al arhiducelui Ferdinand de Tirol, Jacob Schrenck, care după ce la 1583 a inventariat colecția a dispus executarea unor stampe după cele mai reprezentative piese¹⁰. După moartea lui Ferdinand această colecție a fost vândută lui Rudolf al II-lea de fiul arhiducelui, Carol margraf de Burgau și după o serie de peripeții a ajuns în colecțiile imperiale de la Viena¹¹. Importanța acestei colecții pentru istoria tehnicii militare din centrul și sud-estul Europei este subliniată prin faptul că atât Ferdinand de Tirol cit și împăratul Rudolf al II-lea s-au dovedit a fi nu numai colecționari însetați de curiozități, dar și oameni bine pregătiți în acest domeniu, adunând în mod conștient piese care cu timpul au devenit documente istorice de mare preț. În acest sens putem aminti insistența lui Ferdinand în a obține armura și armele unuia dintre cei mai de seamă căpitani în lupta contra turcilor din Ungaria de vest, Nádasdy Ferenc¹².

Bineînțeles, aceste mari colecții o dată încheiate s-au dezvoltat în secolele următoare depozitând în rafturile lor un material muzeistic imens, care a putut fi parcurs numai de specialiști. Cercetările lor s-au concretizat într-o serie de cataloage și voluminoase tratate de istoria armelor. Materialul informativ cuprins în ele ajută la orientarea noastră în a cunoaște evoluția general-europeană a armamentului și chiar a unor tipuri de arme caracteristice pentru Transilvania, sau care sînt invenții proprii ale tehnicienilor noștri. Astfel într-unul dintre primele cataloage descriptive, acela al arsenalului orașului Viena, întocmit la 1870 de căpitanul Quirin Leitner, sub numărul 1643 este amintit buzduganul principelui Gh. Rákóczi al II-lea, iar sub nr. 1772/a cămașa de zale a lui Mihail Apafi I¹³. Piesele de proveniență transilvăneană, aflătoare în colecțiile Vienei și ale altor orașe din Europa și chiar în America, nu se rezumă doar la acestea două. O sumară răsfoire a lucrării lui Szendrei János privind armele

⁹ M. Maindron, *La collection d'armes du Musée d'artillerie*, în *Gazette des Beaux Arts*, Paris, 1893, octombrie; El Conde V. de Valencio de Don Juan, *Catalogo historico-descriptivo de la Real Armeria de Madrid*, Madrid, 1898; K. Schalk, *Die historische Waffensammlung der Stadt Wien im Zusammenhänge mit der militärischen Organisation der Stadt*, în *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, II, 8 (1900—1902).

¹⁰ Titlul albumului este „*Armamentarium heroicum Serenissimi Principis Ferdinandi Archiducis* ...”, Viena, 1601.

¹¹ Vezi Freiherr von Sacken, *Die vorzüglichsten Rüstungen und Waffen der K.K. Ambrasser Sammlung*, Viena, 1858.

¹² *Hadtörténeti Közlemények*, VII, 1894, p. 124.

¹³ *ArchKözl*, II, 1870, p. 223.

medievale folosite în Ungaria și Transilvania, lucrare întocmită cu ocazia mileniului¹⁴, ne întărește în convingerea că numărul armelor de origine transilvăneană păstrate în colecțiile din străinătate se ridică la câteva sute. Atenția lui Szendrei a fost atrasă mai mult de piese celebre, legate de personalități istorice marcante: ca de exemplu armura de paradă a lui Ștefan Báthori din Viena (p. 770), paloșul lui din Muzeul regal din Suedia (p. 767), steagul lui Gabriel Bethlen (p. 775), buzduganul de paradă al lui Ștefan Bocskai păstrat în Muzeul Brukenthal (p. 484), sabia lui Gh. Rákóczi II (p. 759) și multe alte piese istorice, între ele și o pretinsă sabie a unui domnitor moldovean (p. 372)¹⁵.

Investigațiile acestui autor pot fi continuate azi de cercetări mai ample, cu scopul depistării tuturor pieselor care se încadrează în evoluția armamentului în centrul Europei și îndeobște în a Transilvaniei. După opinia noastră cercetările trebuie duse în două direcții: 1) o inventariere complexă, exhaustivă a pieselor de interes național păstrate în străinătate; 2) o inventariere și catalogare a materialului muzeistic militar existent în țară. Ca un început în acest sens, pe lângă amintita lucrare a lui Szendrei putem menționa și activitatea lui J. E. Scheurer, care ne-a lăsat un inventar-catalog al colecției de la Castelul Peleş din Sinaia¹⁶.

După efectuarea acestor două mari acțiuni s-ar putea trece la întocmirea unor studii specializate pe anumite tipuri de arme și cu ajutorul acestora a unui tratat privind evoluția armelor, a echipamentului militar și a tehnicii militare în epoca de care ne interesăm, feudalismul. Un real folos în acest sens aduc lucrările de specialitate străine la care sintem obligați să recurgem, pentru analogii în foarte multe cazuri, în prezentarea armelor și echipamentului militar, produse în atelierele străine și ajunse pe cimpurile de luptă din țara noastră. Între lucrările mai însemnate și mai vechi amintim pe acelea ale lui J. Schon¹⁷, Max Jähns¹⁸ și W. Boeheim¹⁹ pentru istoria tehnicii militare germane, ale lui E. Hardy²⁰ și M. Maindron²¹ pentru a celei franceze, a lui C.H. Ashdown²² pentru arme și armuri britanice, iar pentru armele spaniole — ca să nu prelungim înșirarea — amintim doar dintre lucrările mai vechi pe aceea a lui Albert F. Calvert²³.

În mod special menționăm preocupările mai vechi privind armamentul și tehnica militară ale cercetătorilor maghiari, deoarece în ele sînt înregistrate prețioase date și asupra Transilvaniei. În afară de amintita lucrare a lui Szendrei, ca o lucrare de amploare trebuie reținut tratatul în 19 tomuri despre istoria artei militare ungare al lui Bánlaki József, în care la sfîrșitul fiecărui capitol se află și un pasaj privind efectivele militare, armamentul și muniția folosită, noutățile tehnice în minuirea unor genuri noi de arme și altele. Pentru noi este interesant materialul documentar prezentat în tomurile XIV și XV²⁴, mai ales cele culese în

¹⁴ Szendrei János, *Magyar hadtörténelmi emlékek*, Budapest, 1896.

¹⁵ O încercare de datare și atribuire a acestei piese a avut loc în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, nr. 2—3, 1969—1970, p. 280—291.

¹⁶ J. E. Scheurer, *Register zum Inventar der Waffensammlung in dem rumänischen Königschlosse Peleş (Sinaia)*, 1907—1917, Manuscris păstrat la Muzeul Peleş, gr. III, nr. 2157.

¹⁷ J. Schon, *Geschichte der Handfeuerwaffen*, Dresden, 1858.

¹⁸ M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland*, I—II, München—Leipzig, 1899.

¹⁹ W. Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890.

²⁰ E. Hardy, *Les armées féodales*, Paris, 1879.

²¹ M. Maindron, *Les armes*, Paris, 1890; idem, *Esquisse de l'histoire de l'épée au XVIe siècle*, in *L'art pour tous*, Paris, 1892.

²² Ch. H. Ashdown, *British and Foreign Arms and Armour*, London, 1909.

²³ F. A. Calvert, *Spanish Arms and Armour being a historical and descriptive account of the Royal Armoury of Madrid*, London, 1904—1907.

²⁴ Bánlaki József, *A magyar nemzet hadtörténelme*, XIV—XV, Budapest, 1940.

arhivele străine, greu accesibile în momentul de față. O altă lucrare deosebit de valoroasă în domeniul istoriei armamentului este aceea a lui Nagy László²⁵. Folosind o bibliografie vastă, autorul își propune prezentarea armelor și a armamentului maghiar folosit în secolul al XVII-lea. Originalitatea lucrării constă în faptul că aici sînt descrieri detaliate ale unor tipuri de arme cu denumirile lor caracteristice, urmate de un scurt istoric al apariției și dezvoltării lor. Între cele mai însemnate lucrări mai vechi despre arta militară a Ungariei trebuie să amintim pe cea a lui Bárczay Oszkár²⁶ și a lui Czuberka (Czobor) Alfréd²⁷. Primul ținea loc și unui manual sau curs universitar, iar al doilea tratează o problemă specială: armele și armamentul folosite pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei în timpul mișcării curuților. În afară de aceste lucrări tratatele de istoria Ungariei sau publicațiile de documente conțin întinse capitole privind istoria militară, prezentind totodată și un valoros material iconografic și muzeistic, privind armele. În acest sens menționăm lucrarea în 10 volume de sub redacția lui Szilágyi Sándor²⁸ și volumele de documente privind debaterile dietelor Transilvaniei în secolele XVI–XVII²⁹ editate sub îngrijirea aceluiași istoric, precum și volumul III din Magyar Művelődéstörténet³⁰, cu un bogat material ilustrativ. Izvoare prețioase referitoare la arme, la tehnica și organizarea militară publică revistele Archaeologiai Értesítő, Századok, Hadtörténeti Közlemények, Történeti Tár, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Ludovika Akadémia Közleményei și mai nou, Folia Archeologica. Ar fi de prisos să înșirăm aici toate titlurile care ne interesează, întrucît pentru fiecare dintre aceste reviste au fost întocmite și bibliografii pe autori sau tematice. Totuși cu titlu informativ menționăm cîteva lucrări care au ca temă armele, tehnica folosirii armelor și echipamentului militar din secolul XVI–XVII. Un studiu foarte interesant și folositor este al lui Domaniczki István³¹ privind descrierea și denumirea maghiară a tipurilor de săbli folosite în evul mediu. Tot el tratează despre funcția socială a sabiei în evul mediu³², precum și despre două capitole importante ale organizării militare cum sînt rolul și importanța steagurilor purtate în luptă³³ și muzica militară³⁴. Alte studii bine documentate despre armele maghiare sînt semnate de Thallóczy Lajos³⁵, Majláth Béla³⁶, Nagy Géza³⁷, Müller Hugó³⁸, Wagner Béla³⁹, Szendrei János⁴⁰, Kemény Lajos⁴¹, Kalmár János⁴² și alții.

²⁵ Nagy László, *Magyar fegyverek 1630–1662*, Timișoara, 1911.

²⁶ Bárczai Oszkár, *A hadügy fejlődésének története*, Budapest, 1895.

²⁷ Czuberka (Czobor) Alfréd, *Kuruckori fegyverek*, Budapest, 1906.

²⁸ *A magyar nemzet története*, I–X, Budapest, 1896.

²⁹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, IV–XX (1597–1691), Budapest, 1878–1897.

³⁰ *Magyar Művelődéstörténet*, III, *A kereszténység véddbástyája*, Budapest, f.a.

³¹ Domaniczki István, *A kardneműek magyar neveiről*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 69–73.

³² *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 348–358.

³³ *Ludovika Akadémia Közleményei*, VI, 1879, p. 47–50.

³⁴ *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 59–69.

³⁵ Thallóczy Lajos, *Magyar fegyverekről*, în *ArchÉrt.*, U.f., I, 1880, p. 178–186.

³⁶ Majláth Béla, *A Nemzeti Múzeum sodronyos páncéljai*, în *ArchÉrt.*, U.f., XI, 1891, p. 125–135.

³⁷ Nagy Géza, *A fringia szóról*, în *ArchÉrt.*, U.f., XIII, 1893, p. 190.

³⁸ Müller Hugó, *Vért és lövedék*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XVII, 1890, p. 175–193.

³⁹ Wagner Béla, *A lőpor fejlődéstörténete*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XIX, 1892, p. 600–616.

⁴⁰ Szendrei János, *Váraink rendszerei és felszerelése a XVI–XVII. században*, în *Hadtörténeti Közlemények*, I, 1888, p. 86–103, 416–430, 617–631.

⁴¹ Kemény Lajos, *A kassai fegyvertár a XVI. és XVII. században*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1890, p. 377–384.

⁴² Kalmár János, *Hegyesítő és lóra való pallos a magyar huszár szolgálatában*, în *FolArch*, XI, 1959, p. 157–171.

Cercetările din ultimele decenii privind dezvoltarea armelor și a tehnicii militare au adus și ele un aport substanțial la întregirea cunoștințelor noastre. Au apărut o serie de noi cataloage și ghiduri tematice editate de muzee și colecții specializate⁴³. Au apărut studii de specialitate privind dezvoltarea unor genuri de arme⁴⁴ și au fost întocmite lucrări de amploare privind armele și echipamentul militar folosit în Europa, Orientul apropiat sau pe teritoriul național actual al țărilor respective⁴⁵.

Studii aprofundate privind armele orientale — turcești și sirbești — folosite în secolele XVI-XVII găsim în paginile buletinului Muzeului Militar Popular al Iugoslaviei⁴⁶, cea mai reprezentativă publicație de artă militară din ultima vreme pentru statele din Balcani.

În ceea ce privește arta militară românească, în afară de o serie de studii apărute în revistele de specialitate, în trecut, puține lucrări au încercat să înfățișeze într-un cadru mai larg dezvoltarea artei militare românești în evul mediu. În afară de amintita carte a lui N. Bălcescu, se remarcă lucrările mai larg concepute datorate lui Nicolae Iorga⁴⁷, și generalului Radu Rosetti⁴⁸. Aceste lucrări, intrucit sunt scrise pe baza unui material documentar cules pentru toate provinciile locuite de români și pentru că înfățișează evenimentele militare în contextul lor internațional, prezintă interes și pentru dezvoltarea artei militare din Transilvania și Europa centrală. Mai recent și în țara noastră s-au făcut și se fac vizibile eforturi pentru a clarifica o serie de probleme privind tehnica și organizarea militară românească. Între lucrările originale mai însemnate o amintim pe aceea a lui Traian Mutașcu⁴⁹, în care pe lângă evocarea unor evenimente militare deosebite din vremea domniei lui Radu Șerban, se află și părți aparținând în care sunt tratate fortificațiile Țării Românești și înzestrarea acestora, organizarea armatei, armamentul folosit, strategia și tactica de luptă. O dată cu întărirea mișcării muzeografice și mai cu seamă după reorganizarea Muzeului Militar Central din București, care a reușit să scoată și un anuar de specialitate, cercetările în domeniul artei militare au primit un avânt deosebit. În momentul de față se lucrează la reinventarierea și reconsiderarea materialu-

⁴³ D. Bashford, *Catalogue of European Daggers* ..., New-York, 1929; Br. Thomas, *Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg*, Viena, 1936; Grancsay V., *Medieval and Renaissance Arms and Armour in The Metropolitan Museum of Art*, in *Armi Antiche*, 1960; Temesváry Ferenc, *Magyar fegyverek fejlődése a X-XVIII. század II. feléig*, Budapest, 1965 (Ghidul Muzeului de arme Thury György din Nagykanizsa).

⁴⁴ W. Y. Carman, *A History of Firearms*, London, 1956; J. S. Hatcher, F. J. Jury, J. Weller, *Firearms investigation, identification and evidence*, Harrisbury, Pennsylvania, 1957; Cl. Blaire, *European Armour c. 1066 to c. 1700*, London, 1958; N. Boston, *Old Guns and Pistols*, London, 1958; A.F. Reitzenstein, *Der Waffenschmied. Vom Handwerk der Schwerter-schmiede, Plattner und Büchsenmacher*, München, 1964.

⁴⁵ K. Hoeniger, *Die Armeen des dreissigjährigen Krieges*, Leipzig, 1914; F. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche Orient*, I—II, Paris, 1946—1947; Ch. Ailleret, *Histoire de l'armement*, Paris, 1948; G. H. Skrivanič, *Armour and Weapons in Medieval Serbia, Bosnia and Dubrovnik*, Beograd, 1957; *Histoire universelle des armées*, Paris, I—IV, 1965—1966; A. N. Kirpicinikov, *Les armes de la Russie Médiévale*, Moscova—Lenin-grad, 1966; E. Wagner, *Hieb- und Stichwaffen*, Praga, 1966; Liliane et Fred Funcken, *Le costume et les armes des soldats de tous les temps*, I—II, Tournai, 1966—1967; P. Martin, *Armes et armures de Charlemagne à Louis XIV*, Paris, 1967.

⁴⁶ *Vesnik Vojnog Muzeja Jugoslavenske Narodne armije*, 1—15, 1954—1959, Beograd.

⁴⁷ N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I—II, București, 1929.

⁴⁸ R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului XVII*, București, 1947.

⁴⁹ Tr. Mutașcu, *Artă militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea. Radu Șerban*, București, 1961.

lui istoric. Rodul acestor munci s-a concretizat în câteva studii și articole dintre care în primul rând amintim pe cele publicate de Cristian M. Vlădescu și Carol König⁵⁰, precum și studiul privind artileria lui Mihai Viteazul semnat de P. Gyulai⁵¹.

În munca de depistare a izvoarelor privind tehnica și organizarea militară de la noi — parte integrantă și a evoluției europene — sîntem doar la începuturi. Sîntem deficitari chiar și în problema de primă urgență privind regăsirea unor piese de maximă importanță existente cîndva în colecții particulare din țară. Un singur exemplu: într-o lucrare recent publicată despre un ctitor al muzeografiei românești, Lt.-col. D. Papazoglu⁵², autorul articolului, C. Căzănișteanu, atrage atenția asupra faptului că în colecția de odinioară a lui Papazoglu, pe la 1878, a ajuns o sabie atribuită lui Mihai Viteazul. Piesa a fost achiziționată în Transilvania, undeva pe la Turda⁵³, dar nu se specifică dacă ea mai există undeva în prezent. În același articol sînt amintite și alte piese aflătoare în Transilvania la diferiți proprietari particulari și ajunse la ei din pretinsul mormînt al lui Mihai Viteazul. Nici despre soarta ulterioară a acestor obiecte — între ele un lanț și un inel de aur cu inițiala M gravată — autorul nu ne spune mai mult decît că ele au existat în colecția familiei Teleki. Avînd în vedere deosebita lor importanță istorică credem că prin investigații serioase s-ar putea ajunge la o explicație privind misterioasa dispariție — imediat după descoperire — a sus-amintitelor obiecte. În sprijinul lărgirii investigației oferim și noi câteva date alături de cele aduse de C. Căzănișteanu. Și anume: într-o scrisoare din 1869 către redactorii revistei *Archeologiai Értésítő*⁵⁴, Alexandru Odobescu pe lingă mai multe probleme se interesează și de locul de păstrare și de condițiile de descoperire a sabiei lui Mihai Viteazul. Deci, Odobescu știa încă din 1869 de existența sabiei și a celorlalte piese aflătoare în Transilvania. Unde? Ni se pare că răspunsul îl găsim într-o altă știre tot din revista *Arch. Ért.*, de data aceasta într-un necrolog⁵⁵: în 1915 a murit unul dintre cei mai însemnați colecționari și arheologi ai vremii, Téglás István, fost inspector general al învățămîntului în județul Turda-Arieș. Autorul necrologului își aduce aminte de omul care avea și un simț de colecționar de piese istorice rare și între aceste piese el amintește la loc de frunte ca existente în casa lui Téglás din Turda „majoritatea obiectelor din trusa de campanie a lui Mihai Viteazul”. Nu este pe deplin clar la ce se referea autorul necrologului, însă simpla menționare — acum a treia oară — a existenței unor obiecte aparținătoare cîndva marelui domnitor, în orașul Turda, trebuie să ne alerteze în scopul descoperirii acestor prețioase izvoare istorice: dacă ele mai există undeva.

⁵⁰ Cr. Vlădescu, C. König, *Arme albe și de foc din colecția Muzeului militar central*, în *RevMuz*, 1965, nr. 4, p. 345; Cr. Vlădescu, *O armură din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *RevMuz*, 1966, nr. 4, p. 332; idem, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (sec. XV—XVIII)*, — I, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 1968, nr. 1, p. 77—112; idem, *Încercare asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (sec. XV—XVIII)*, — II; în *Stud. mat. muz. ist. milit.*, 1969—1970, nr. 2—3, p. 108—139.

⁵¹ P. Gyulai, *Noi documente și interpretări noi de documente privind artileria și un atelier de turnat tunuri în timpul lui Mihai Viteazul*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 529—543.

⁵² C. Căzănișteanu, *Un ctitor al muzeografiei românești: Lt. col. D. Papazoglu*, în *Stud. mat. muz. ist. milit.*, 1969—1970, nr. 2—3, p. 303—320.

⁵³ Idem, p. 306—307.

⁵⁴ *ArchÉrt.*, I, 1869, p. 129.

⁵⁵ *ArchÉrt.*, Ú.f., XXXV, 1915, p. 364.

II. Izvoare iconografice

A doua categorie mare a izvoarelor privind evoluția tehnicii militare sînt cele iconografice. Ele sînt de mai multe feluri în raport de materialul utilizat la executarea lor. Între izvoarele iconografice în primul rînd trebuie să amintim stampele — executate fie în tipare de lemn, fie de cupru — reprezentînd hărți, orașe, bătălii, scene de luptă, portrete, arme, trofee de arme și chiar și soldați obișnuiți. Dintre toate acestea cele mai de seamă izvoare pentru arme și tehnica de luptă sînt stampele reprezentînd orașe în asediu și cele care reprezintă scene de luptă cu desfășurarea armatelor, cu unitățile și subunitățile bine definite, artileria în dispozitiv de atac, tabără militară, etc.

Reprezentarea artistică a orașelor prin așa-zisele „vedute” a fost impusă de necesitatea de apropiere de viața de toate zilele apărută în gîndirea omului renașterii prin secolul al XV-lea. Prima lucrare monumentală în acest gen este *Cronica* lui Schedel. Primii meșteri în această ramură artistică sînt italienii. În secolele XVI—XVII reprezentările orașelor capătă și un scop practic, mai cu seamă militar: mai întîi, cu o muncă inginerească, sînt executate planurile după o scară oarecare a orașelor, cu străzile și sistemele de apărare, cu toată instalația defensivă. După apariția turcilor în centrul Europei reprezentările de orașe sînt îmbogățite prin redarea unor scene de luptă între creștini și turci așezate mai întîi în prim plan. Mai tirziu urmează să fie reprezentate asedierile de orașe cu toate detaliile și chiar și marile bătălii ale timpului. Aceste reprezentări au fost preluate în voluminoasele lucrări cosmografice tipărite în mai multe ediții în cursul secolelor XVI—XVII. Dintre ele amintim *Cosmographia* lui Münster, apărută la 1550, a lui Braun-Hogenberg, „*De praecipuis totius universi urbibus*”, tipărită la Köln la 1575, cu 370 vederi, cea mai de seamă pentru orașele Europei la sfîrșitul secolului al XVI-lea. *Chronologia* lui Abraham Ortelius, „*Theatrum orbis terrarum*”, editată de Plantin între 1580—1591⁶⁶, de maximă importanță pentru noi prin faptul că în ea găsim cele mai reușite reprezentări ale unor orașe din centrul Europei, alături de fascinante scene de luptă și de asediu, făcînd posibilă o documentare aprofundată atît asupra armamentului ofensiv, cît și asupra celui defensiv. Acest izvor este completat în mod fericit de o altă lucrare de amploare apărută în mai multe volume și în mai multe ediții, cunoscută sub titlul „*Theatri praecipuarum Totius Mundi Urbium*”, cu contribuția substanțială a lui Georgius Houfnagel. În volumul VI al acestei opere găsim cele mai bune și în același timp artistic realizate vederi medievale ale orașelor Cluj și Oradea. Familia Cosmografiilor și a Chronologiilor s-a îmbogățit și cu alte ediții în cursul secolului al XVII-lea. Noi vom aminti doar pentru a ilustra preocupările editorilor în acest sens lucrarea în 12 volume apărută sub îngrijirea urmașilor lui Merian: „*Theatrum Europaeum*”.

În afară de genul cosmografiilor, între izvoarele istoriei militare trebuie să fie incluse și acele albume de epocă care au fost întocmite chiar de ingineri-topografi militari, servind pentru scopuri militare. Ele apar de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, dar perioada lor de înflorire este secolul al XVIII-lea. Studiarea lor se impune și pentru epoca de care ne ocupăm, prin faptul că în ele sînt consemnate și date mai vechi privind mai ales sistemul defensiv al unor cetăți, orașe întărite, sau chiar și a unor zone fortificate. S-a descoperit într-o colecție particulară un astfel de album compus din 100 stampe în cupru executate de gravorul augs-

⁶⁶ V. Jugăreanu, *Cărți prețioase din secolul XVI în Biblioteca Brukenthal*, în *StCom*, 13, 1967, p. 298—299.

burghez Gabriel Bodenehr⁵⁷. Activitatea lui Bodenehr ca editor de planșe în foi volante reprezentând orașe, cetăți ș.a.m.d. este cunoscută⁵⁸. Nu se cunoaște însă albumul cu 100 de planșe și se amintește un alt album, tot sub denumirea de „Force d'Europe”⁵⁹, însă cu 200 de vederi și planuri. Probabil că varianta descoperită de noi este mai veche ca aceasta, de fapt este primul volum din prima fază a activității gravurului. În el sînt incluse file privind: zona întărită a Dunării în jurul Belgradului și Timișoarei, cetăți din Ungaria, printre care o reprezentare inedită a cetății Eger, orașe-cetăți din întreagă Europa și cîteva din Orientul apropiat. Nu este exclus ca acest album să se dovedească un unicat, în care caz el ar merita să fie publicat în întregime.

Reprezentări de orașe, scheme de luptă, portrete militare, cunoaștem și din foi volante, din ziare apărute o dată cu evenimentele militare din secolele XVI–XVII, comentîndu-le, precum și din lucrări cu caracter literar sau religios, scrise în proză sau versuri. Ele sînt păstrate în marile biblioteci și colecții muzeale. Deosebit de bogate sînt pentru evenimentele militare din secolul XVI–XVII colecțiile Vienei și Budapestei. O serie de piese interesante au fost publicate încă la 1880 de Bubics Zsigmond⁶⁰, iar altele în amintita lucrare Magyar Művelődéstörténet, volumul III. O altă lucrare nu de mult apărută și-a propus adunarea la un loc a tuturor scenelor de luptă privind istoria militară maghiară⁶¹, iar o a treia, gruparea tuturor scenelor și reprezentărilor din ziare și broșuri⁶², o lucrare bine inspirată — demnă de urmat și pentru orașele noastre — se dovedește a lui Rózsa György despre reprezentările din evul mediu ale orașului Budapesta⁶³. Dintre cele 96 reprezentări un număr de 65 datează din secolele XVI–XVII. Cu un aparat științific ireproșabil, această lucrare poate servi nu numai ca model, dar și ca o sursă documentară prețioasă. Întocmirea unui album cu reprezentări privind orașele transilvănene a încercat-o istoricul Borbély Andor⁶⁴. Lucrarea sa are un caracter limitat, intrucît se bazează pe o colecție de desene-planuri militare întocmite de un grup de ingineri militari austrieci în anul 1736. Același material a fost prezentat și de un autor român, Mihail Popescu⁶⁵.

Informațiile istorice prețioase pe care ni le oferă albumele și foile volante reprezentînd cetăți sau orașe întărite se întregesc într-un mod fericit cu datele izvoarelor scrise, păstrate în arhive și biblioteci. Asupra unui grup de izvoare păstrate mai ales în străinătate se referă

⁵⁷ Anderer Teil des Tractats, so betitelt *Force d'Europe* bestehend aus 100 neuen Kupfer Stichen oder Grundrissen Verschiedener Festungen, Seefän, Pässe, erteilten Versprechen Zufalg meist nach den neuesten Rissen in Kupfer gebracht und heraus gegeben von Gabriel Bodenehr Bürger und Kupferstecher in Augsburg.

⁵⁸ G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, II, München, Leipzig, 1881, nr. 2755; Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon*, IV, Leipzig, 1901, p. 167.

⁵⁹ Thieme-Becker, *op. cit.*, p. 167.

⁶⁰ *Magyarországi Várak és Városoknak a M.N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszei*, Budapest, 1880.

⁶¹ Rózsa György, *Régi magyar csataképek*, Budapest, 1959 (rotaprint).

⁶² Hubay István, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, ujságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1480–1718, Budapest, 1949.

⁶³ Rózsa György, *Budapest régi látképei (1493–1800)*, Monumenta Historica Budapestiensia, II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

⁶⁴ Borbély Andor, *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*, in *ErdM*, 1943, nr. 2. Materialul a fost semnalat mai întîii de Gyalókey Jenő, in *Hadt. Közl.*, 1935, p. 234–257.

⁶⁵ M. Popescu, *Orașe și cetăți din Transilvania*, București, 1943.

un studiu special al lui Florio Banfi, în care autorul prezintă o serie de date privind activitatea inginerilor militari italieni în Transilvania în secolele XVI—XVII⁶⁶.

Asemenea reprezentărilor prin stampe ale cetăților, orașelor, scenelor de luptă, și portretele unor oameni de seamă militari sînt izvoare de care trebuie să ținem seama. În cele mai multe cazuri personajele îmbrăcate în armură, reprezentate călare⁶⁷ sau în bust⁶⁸, sînt însoțite de o serie de scene de luptă, de trofee compuse din arme, de reprezentări de orașe și altele. Aceste portrete sînt dispersate și ele, la fel ca și ale orașelor, în diferite lucrări tipărite sau foi volante. Încercări laudabile de a aduna reprezentările privitoare la Mihai Viteazul le datorăm lui C. Obedeauu⁶⁹ și Al. Busuioceanu⁷⁰, iar pentru istoria românilor un efort deosebit a depus I. C. Băcilă⁷¹.

Alte genuri de reprezentări iconografice ca surse ale istoriei armamentului și a tehnicii militare cum ar fi monedele, medalioanele, sigiliile, monumentele funerare și chiar și ornamentele cu caracter militar de pe arme⁷² au fost cuprinse doar incidental de istoricii militari în investigațiile lor, aceste date însă pot întregi, în unele cazuri, într-un mod fericit cunoștințele noastre.

III. Izvoare istorice scrise

Trecerea în revistă a principalelor izvoare privind tehnica și organizarea militară din centrul Europei și Transilvania în secolele XVI—XVII o vom încheia cu prezentarea izvoarelor scrise, a treia mare categorie a izvoarelor. Autenticitatea documentară a acestora servește atît la cunoașterea aprofundată a tehnicii militare, cît și la cunoașterea mai bună a organizării militare. Izvoarele scrise, fie documente contemporane, fie izvoare narative de epocă, sînt importante pentru că în ele sînt consemnate date de amănunt privind de exemplu modul de purtare a armelor, confecționarea lor, prețul, valoarea, modul de procurare și elemente privind organizarea militară, cum ar fi înzestrarea trupelor cu diferite tipuri de arme, folosirea tactică a armelor noi ș.a.m.d. Astfel categoriile de izvoare evocate aici, pe care ni le propunem spre cercetare, aparțin ambelor teme și de aceea vom vorbi despre izvoarele scrise subliniind deosebita lor importanță atît pentru tehnica cît și pentru organizarea militară.

Izvoarele scrise, pasibile de cercetare pentru problema noastră după originea lor, sînt de trei feluri:

În *primul grup* amintim diplomele, poruncile, scrisorile trimise de cancelariile domnești, ordinele provenite de la mari comandanți militari, rapoartele agenților diplomatici și ale unor comandanți de diferite grade și funcții din ierarhia militară, statutele, dispozițiile, scrisorile și rapoartele orășenești, rapoartele, scrisorile, informațiile trimise de particulari sau oameni care au fost în slujba unor case de comerț, sau bancheri, slujbași la oficiile de tricesimă,

⁶⁶ Fl. Banfi, *Olasz katonai építészek Erdélyben*, Cluj, 1933.

⁶⁷ Vezi de exemplu stampe reprezentînd pe Mihail Apafi I., executată de Abraham Aubry din Frankfurt (*Magyar Művelődéstörténet*, III, p. 45).

⁶⁸ Bustul lui Gabriel Bethlen din 1620 (*Magyar Művelődéstörténet*, III, p. 49).

⁶⁹ Ct. Obedeauu, *Portretele lui Mihai Viteazul*, Conferință ținută la 27 februarie 1906.

⁷⁰ Al. Busuioceanu, *Cîteva portrete noi ale lui Mihai Viteazul*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, t. V (1926), p. 49—54.

⁷¹ I. C. Băcilă, *Stampe privitoare la istoria românilor*, în *AIIN*, V (1929—1930), p. 175—306.

⁷² Vezi de exemplu *Vederea Belgradului* pe o sabie din sec. XVII—XVIII, în *ArchÉrt*, Ú.f., XXXIV, 1914, p. 138.

lucrările inginerilor militari, documente cu caracter economic cum ar fi inventarele cetăților, ale bunurilor mobile și imobile aparținând unor reprezentanți de seamă ai ierarhiei feudale, registre vamale (vectigale), registrele morilor de praf de pușcă, testamente, declarații de fidelitate (reversalii), acte de cheazășie, chitanțe (schede) și altele.

În al doilea grup al izvoarelor scrise — după părerea noastră — se pot cuprinde toate lucrările originale de epocă, care au un caracter strict militar, cum ar fi de exemplu „*Vier Bücher der Rytterschaft*”, întocmită de un anonim în curtea lui Maximilian și editată la Erfurt în 1511⁷³, cartea semnată de Achille Tarducci⁷⁴, cele două lucrări de artă militară ale lui Gh. Basta⁷⁵, a lui Bernardo Giunti⁷⁶, lucrarea în mai multe variante a lui Despot, domnitorul Moldovei⁷⁷, sau cum ar fi cele cunoscute și ca opere literare ale lui Zrinyi Miklós⁷⁸.

Printre lucrările originale de tehnică militară trebuie amintite și ale lui Conrad Haas, fost șef al arsenalului cetății Sibiului. Conrad Haas se stabilise la începutul secolului al XVI-lea în Sibiu și după un scurt timp i se încredințează slujba de pirotehnician, devenind și un tehnician apreciat al turnătoriei de tunuri. De la el a rămas un manuscris, găsit în Arhivele Statului din Sibiu. În acest manuscris devenit acum celebru, pe lângă părțile preluate din „Cartea focurilor de artificii”, transcrise după un original de prin secolul XV, se găsesc numeroase pagini însoțite cu desene despre artilerie și despre inovațiile proprii ale lui C. Haas, rachetele⁷⁹.

În sfârșit, ca al treilea grup al izvoarelor scrise socotim toate cronicile, însemnările și notele de călătorie din epoca respectivă. Înșirarea lor aici ar fi de prisos, întrucât ele au fost consemnate atât în bibliografii speciale, cit și în marile tratate de istorie. Noi însă trebuie să urmărim toate acestea din punctul nostru de vedere și să culegem din ele datele strict referitoare la tehnica și organizarea militară.

La surprize ne putem aștepta în cazul primului grup al izvoarelor scrise, unde materialul documentar existent în arhive a fost parcurs numai parțial de cercetătorii de până acum. Unele materiale de o deosebită importanță au fost doar semnalate, multe au fost publicate cu greșeli. În acest sens amintim, cu titlu informativ, lucrarea menționată în Catalogul G. 81.1 din Arhiva Bibliotecii regale din Drezda, în care se menționează un manuscris despre trofeele capturate la bătălia de la Guruslău de Mihai Viteazul și Basta, cu desene și cu portretele celor doi comandanți⁸⁰, apoi documentele referitoare la problemele maghiare și transilvănene

⁷³ V. Jugăreanu, *op. cit.*, p. 296.

⁷⁴ A. Tarducci, *Delle machine, ordinanze et quartieri antichi et moderni*, Veneția, 1601.

⁷⁵ *Il maestro di campo generale* (editat de secretarul lui Basta, Ciro Spontoni, la 26 noiembrie 1605 în Veneția) și o altă lucrare a lui Basta de mare circulație în secolele XVI—XVII, cu titlul: *Il Governo della Cavalleria legiera Trattato Originale del conte Giorgio Basta utile a soldati, giovevole à guerrieri, fruttuosa a Capitani, curioso a tutti* (editat de Petro Armiato, Veneția, 1612). Cf. Dr. Veress Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1607)*, I—II, Budapest, 1909—1913.

⁷⁶ B. Giunti, *Disciplina universale dell'arte militare. Fucina di Marte*, Veneția, 1641.

⁷⁷ Ct. Marinescu, Jacques Basilicos „Le Despote”. Prince de Moldavie (1561—1563) écrivain militaire, în *Mélanges d'Histoire Générale*, Publiés par Constantin Marinescu, București, 1938, p. 319—379.

⁷⁸ Rónai Horváth Jenő, *Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái*, în *Magyar Remekirók*, 1891.

⁷⁹ D. Todericiu, *The Sibiu manuscript*, în *RevRHist*, 6, nr. 3, mai.-iun., 1967, p. 333—356; idem, *Preistoria rachetei moderne. Manuscrisul de la Sibiu (1400—1569)*, București, 1969; Șt. Pascu, *Săgeți de foc și șteampuri fără apă*, în *Magazin istoric*, 1970, nr. 3, p. 28—29.

⁸⁰ Gömöry Gusztáv, *Az 1601—1602-ik évi erdélyi hadi események*, în *Had. Közl.*, X, 1897, p. 78.

din arhivele de stat ale Austriei⁸¹, sau documentele de mare importanță militară din arhivele transilvănene⁸².

Prelucrarea tuturor acestor materiale, atât a celor editate cât și a celor inedite, va trebui să constituie o preocupare sistematică și de durată, ale cărei rezultate sperăm că vor aduce noi contribuții la cunoașterea, sub aspectul pe care îl studiem, a unei epoci de adinci prefaceri în viața societății europene.

PAUL GYULAI

QUELLEN UND GESCHICHTSCHREIBUNG DER MILITÄRISCHEN TECHNIK UND ORGANISATION IN MITTELEUROPA UND SIEBENBÜRGEN, 16. — 17. JH.

(Zusammenfassung)

In dem Artikel versucht der Verfasser nachzuweisen, dass trotz aller Bemühungen zum Studium der Kriegsgeschichte, einige Zweige dieser Wissenschaft der allgemeinen Aufmerksamkeit entgingen. So die Beziehungen der kriegerischen Ereignisse des Mittelalters zu ihren sozial-wirtschaftlichen Hintergründen, sowie Fragen der Organisation, Finanzierung und technischen Ausrüstung der Armeen, wobei — besonders für Siebenbürgen — vor allem die auf einer erschöpfenden Untersuchung jeder Art von Quellen beruhenden Spezialarbeiten fehlen. Nachdem er die Notwendigkeit des mit der Kriegskunst verknüpften wirtschaftlichen und technischen Phänomens hervorhebt, drückt der Verfasser — wobei er sich nur auf den im Titel genannten Zeitraum beschränkt — seine Meinung über die Kriterien aus, wonach das Informationsmaterial erfolgreich untersucht und angeordnet werden könnte. Es werden zwei grosse Richtlinien der Untersuchung aufgestellt: 1) das Studium der Ausrüstung der Armeen mit technischem und Kriegsmaterial, 2) das Studium der Organisation der Armeen und des Menschenmaterials.

Angesichts dieser zwei grossen Erscheinungsformen des Militärwesens, stellt es sich der Verfasser zur Aufgabe, eine Reihe von Fragen zu untersuchen, die in Kapitel und Unterabteilungen über Technik, Handhabung, Anfertigung, Verkauf, Beschaffungskosten von Waffen und militärischen Anlagen angeordnet sind, ohne dabei die Fragen der sozial-politischen Struktur und sozial-politischen Bedeutung der Armeen und deren Betrieb sowohl in Kriegs- als auch in Friedenszeiten ausserachtzulassen.

Unter Festlegung eines besser organisierten Rahmens wird vorgeschlagen, die geschichtlichen Informationen sollten aus jeder Art von Quellen, die militärischen Daten enthalten, gesammelt werden. Eine besondere Bedeutung wird dabei den in Museen und Arsenalen aufbewahrten Originalstücken der betreffenden Zeit, den Darstellungen von Waffen und Kampfszenen, sowie auch — unter Anerkennung der ihnen zustehenden Wichtigkeit — den schriftlichen Geschichtsquellen beigelegt. Unter den letzteren sind von grösster Bedeutung die zeitgenössischen, gedruckten oder handschriftlichen, von grossen Heerführern verfassten Werke streng militärischen Charakters, wie z.B. die Arbeit von Achille Tarducci, die beiden Bücher des Georg Basta oder die Arbeit in mehreren Varianten von Despot, dem Vojevoden der Moldau, die im Manuskript verblieben. Bezüglich der in Siebenbürgen aufbewahrten Quellen wird hervorgehoben, dass ihre Bearbeitung — was die vorliegende Frage betrifft — erst im Anfangsta-

⁸¹ Kun J., *A Magyar Hadilevéltár*, in *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Wien, 1964—1965, nr. 17—18, p. 672—679.

⁸² Cum ar fi de exemplu: un manuscris în 12 pagini folio cu titlul *Napi Jegyzőkönyv*, databil între 1630—1644, în care este inclus planul de marș al armatei transilvănene (*Hetilap*, 11 iunie 1853, p. 299—300).

dium ist. Sowohl die grossen Sammlungen der Museen, als auch die Archive enthalten noch grosse Schätze- und Überraschungen — für diejenigen, die sich den Fragen der militärischen Technik und Organisation widmen.

In diesem Sinne wird unter anderem die im Staatsarchiv gefundene Handschrift erwähnt, die sich als das „Buch der Feuerwerke“ des Conrad Haas herausstellte, eines berühmten Technikers, Erfinders der Rakete, der im 16. Jh. lebte, oder die durch eine richtige Auslegung schon bekannter Dokumente ermöglichte Entdeckung der Kanonengiesserei und des Arsenal von Mihai Viteazul in Alba Iulia.

FORURI DE JUDECATĂ, JUDECĂȚI, GLOABE, PE DOMENIUL GURGHIU ÎNTRE ANII 1652—1715

Organizarea și funcționarea forurilor de judecată din Transilvania, în secolele XVI—XVII, este cunoscută în liniile sale generale.¹ Se cunoaște detaliat organizarea și funcționarea scaunelor de judecată ale domeniilor cetății Făgăraș și Chioar în secolele XVII—XVIII².

În dorința de a elucida unele aspecte ale mecanismului deosebit de complex al forului domenal de judecată, ne propunem să urmărim, desigur, în limitele materialului documentar de care dispunem pînă în prezent, forurile de judecată, judecățile și gloabele de pe domeniul Gurghiu. Pentru început am folosit urbariile și unele acte economice ale domeniului.³

Domeniul Gurghiu se înscrie în rîndul domeniilor fiscale din Transilvania și are în cursul secolului al XVII-lea și începutul lui XVIII între 22 și 12 sate.⁴

¹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, 1967, vol. I, p. 368—381. Studiul lui A. Kiss, *Forul dominal în Transilvania*, în *RevArh*, XII (1969), nr. 2, p. 59—70, avînd la bază o vastă documentație parcursă, lămurește aspectele esențiale ale modului de organizare a forului dominal, avînsînd și problematica de perspectivă în studierea acestei instituții.

² Șt. Meteș, *Din istoria dreptului românesc în Transilvania*, în *ARMSI*, s. III, t. XVII, p. 87—118. Pentru aceeași regiune, studiul de sinteză al lui D. Prodan, *Boțeri și vecini în Țara Făgărașului, în sec. XVI—XVII*, în *AIIC*, VI (1963), p. 161—300 și îndeosebi p. 283—286. Pentru Chioar v. Szentgyörgyi Mária, *Kövár vidékének társadalma*, Budapest, 1972, p. 44—48.

³ *Urbarium seu connumeratio colonorum vel jobbagionum ad Arcem Görgény pertinentium ... Die 18 Mensis ... 1652*. Original, incomplet, în Arhiva Statului Budapesta, Arhiva Conventului de la Cluj—Mănăstur. Fotocopie la Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva Istorică. *Inventarul și urbariul domeniului Gurghiu din anul 1665*, original, deteriorat, fără foaie de titlu la Arhiva Istorică, Colecția generală, (1651—1670). *Inventarium bonorum Görgény Szent Imreh anni 1688*. Original în Arhiva Istorică, arhiva familiei Bornemisza, lit. G, fasc. II, nr. 10. *Inventarium Dominium sive Curiae Fiscii ... Görgény Szent Imrehensis ... diebus 1, 2, 3 et sequentibus Mensis July 1694*. Original în Arh. Ist., arh. fam. Jósika, fasc. 13, nr. 2. *Inventarium universorum bonorum tam mobilium quam etiam immobilium Curiae Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis Görgényensis ... a die 12 usque ad 20 praesentis July. Annj millesimi sexcentissimi nonagesimi septimj*. Orig. în Arh. Ist., arh. fam. Korda, fasc. 59, nr. 2. *Inventarium seu Connumeratio omnium bonorum jobbagionum Fiscalium ad Arcem et Curiam Görgényensium pertinentium ... a die 5 Mensis Juny usque ad Diem 12 Mensis ejusdem Anni 1706*. Orig. în Arh. Ist., arh. fam. Bornemisza, lit. G, fasc. I, nr. 73. *Inventarul și urbariul domeniului Gurghiu din anul 1715 luna ianuarie*. Orig., deteriorat, în Arh. Ist., arh. fam. Bornemisza, Lit. G, fasc. I, nr. 22. Colecția de *Socoteli princiare*. Orig. Arh. Ist., nr. 639—662.

⁴ *Mon. Com. R. Trans.*, vol. XI, p. 106; vol. XII, p. 404. În ce privește numărul satelor, domeniul este supus unor fluctuații. Totuși nucleul de bază va fi compus din: Gurghiu, centrul militar și economic al domeniului, Adrian, Beica de Sus și Beica de Jos, Cașva, Comori, Hodac, Ibănești, Iernuțeni, Jăbenița, Orșova, Petelea, Sînmihaiul de Pădure, Șerbeni.

Revenind la dreptul de judecată al stăpînului feudal asupra supușilor săi, e bine cunoscut faptul că acesta decurge din imunitatea feudală, reprezentînd unul din atributele fundamentale ale acesteia. Exercitat curent prin intermediul scaunului de judecată al stăpînului, el este unul din mijloacele eficiente de constrîngere în raporturile stăpînului cu supușii săi. În al doilea rînd, gloabele aplicate în urma judecăților sînt o sursă permanentă de venituri bănești atît pentru stăpîn cît și pentru dregătorii săi.

Apoi legislația secolului al XVII-lea consfințește nu numai dreptul de judecată al stăpînului, dar și obligația de a face această judecată în satele ce-i aparțin.⁵

Este cunoscut faptul că stăpînul își exercită dreptul de judecată prin intermediul dregătorilor săi, mai precis al judelei satului și al provizorului.

În ierarhia forurilor de judecată și de pe domeniul Gurghiu, prima instanță este scaunul de judecată sătesc (*bíró széke, fűstin bírájak előtt*) în frunte cu judele. Textele cuprinse în urbariul domeniului din anul 1688 sînt edificatoare. Aici se precizează că în atribuțiile acestui for intră abaterile cu amenzi pînă la 3 fl. Despre componența scaunului de judecată sătesc avem o singură mențiune, și aceea generală, la 1697 în satul Beica de Jos unde sînt amintiți și jurații (*hitesek*). În genere se cunoaște faptul că scaunul de judecată sătesc e format din judele satului și jurați, aceștia din urmă într-un număr variabil.

Judele este capul satului, răspunzătorul direct de bunul mers al trebu-rilor, de îndeplinirea tuturor obligațiilor față de stăpîn și stat, el este și judecătorul pricinilor mărunte ivite în sat sau legate de unul din locuitorii satului. El este prezent în toate actele de interes comun.⁶

Pe domeniul Gurghiu judele este consecvent înscris în urbarii sub titlul de: *judex, judex loci, biro, falus biro, falus és udvari biro, kenez*. El este numit dintre supușii domeniului. Pentru a ilustra starea materială a judelei din satele domeniului dăm mai jos următorul tabel pentru anii 1652—1715:

Satul	Anul	Numele judelei	căi	boi	vaci	junci	oi	porci	stupi	Obs.
Gurghiu	1652	Szabo György	—	—	4	1	—	—	—	<i>biro</i>
	1665	Barabas György	—	1	—	2	—	4	—	<i>bíró</i>
	1688	Nu are jude fiind porțiune								
	1694									
	1697									
	1706	Nagy Mihaly	—	2	2	2	—	8	—	<i>falus bíró</i>
	1715	Franciscus Kovacs	—	—	1	2	—	5	2	<i>judex loci</i>

⁵ *Mon. Com. R. Trans.*, vol. V, p. 470—471, 503—504; vol. VII, p. 516, 521—522; vol. VIII, p. 110—111; vol. X, p. 375. *Approbatæ Constitutiones*, P. III, tit. XI, art. VII; *Compilatae Constitutiones*, P. III, tit. XI, art. 1.

⁶ D. Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII—XVIII*, în *AIIC*, IV (1961), p. 217—235.

Satul	Anul Numele judelui	cai	boi	vaci	junci	oi	porci	stupi	Obs.
Petelea	1652 <i>Kintses György</i>	8	6	3	4	—	13	—	<i>falu biraia</i>
	1665 <i>Varga Janos</i>	1	1	2	4	6	—	6	<i>biro</i>
	1688 <i>Kintses Janos junior</i>	3	12	4	4	10	18	10	<i>biro</i>
	1694 <i>Kintses György</i>	8	13	5	2	18	12	8	<i>biro</i>
Comori	1652 <i>Huszar Peter</i>	2	6	6	5	21	6	8	<i>biro</i>
	1665 <i>Huszar Janos</i>	—	6	—	1	20	10	2	<i>biro</i>
	1688 <i>Huszar Janos</i>	1	8	2	6	36	24	8	<i>biro</i>
	1694 <i>Huszar Janos</i>	1	2	3	2	5	2	2	<i>biro</i>
	1697 <i>Huszar Janos</i>	1	4	3	—	3	5	2	<i>biro</i>
	1706 <i>Pop Andreika</i>	—	2	2	2	—	5	—	<i>biro es udvari biro</i>
	1715 <i>Huszar Oprea</i>	1	—	2	5	4	2	—	<i>judex loci</i>
Beica de Jos	1652 <i>Menyhart Ferencz</i>	1	—	—	—	—	2	—	<i>biro</i>
	1665 <i>Menyhart Janos</i>	—	2	2	4	—	2	—	<i>biro</i>
	1688 <i>Fabian Mihaly</i>	—	—	—	2	—	—	2	<i>biro</i>
	1694 <i>Szasz Marton</i>	—	—	—	1	—	2	—	<i>biro</i>
	1706 <i>Menyhart Tamas</i>	—	—	1	1	—	6	—	<i>falus biro</i>
	1715 <i>Menyhart Fr.</i>	—	—	2	4	1	8	—	<i>judex loci</i>
Beica de Sus	1652 <i>Trutza Laszlo</i>	6	6	2	4	—	7	—	<i>falus biro</i>
	1665 <i>Trutza Peter</i>	1	2	—	2	7	7	3	<i>biro</i>
	1706 <i>Barda Jon</i>	1	6	2	1	10	20	4	<i>kadar es biro</i>
Orșova	1652 <i>Czorba György</i>	—	6	2	6	—	19	14	<i>örökös falu biro</i>
	1665 <i>Czorba Laszlo</i>	—	4	2	3	15	10	8	<i>biro</i>
	1706 <i>Czorba Laszlo</i>	1	5	3	2	2	5	8	<i>falusi es udvari biro</i>
	1715 <i>Czorba Lupul</i>	—	4	4	5	2	7	—	<i>judex loci</i>
Cașva	1665 <i>Vlaiku Lukacs</i>	—	4	—	2	8	3	—	<i>biro</i>
	1688 <i>Dobrin Gabor</i>	—	—	—	—	—	—	—	<i>biro</i>
	1694 <i>Simon György</i>	—	2	1	1	—	—	—	<i>biro</i>
	1697 <i>Dolca Tomsa</i>	—	—	4	1	—	2	—	<i>biro</i>
	1715 <i>Simon Toader</i>	—	2	—	1	—	12	—	<i>judex subditorum</i>
Hodac	1652 <i>Todoran Nicolae</i>	—	4	2	4	—	4	—	<i>biro</i>
	1688 <i>Niculis György</i>	—	4	4	3	—	3	—	<i>biro</i>
	1694 <i>Fejer Lukacs</i>	—	—	1	2	—	1	—	<i>biro</i>
	1706 <i>Man Ion</i>	—	6	3	3	12	12	2	<i>falus biro</i>
	<i>Fejer Demeter</i>	—	4	2	1	—	6	4	<i>judex loci</i>
	1715 <i>Farkas Toader</i>	8	3	2	2	—	5	—	<i>judex subditorum</i>
Chiheriul de Jos	1652 <i>Marcus Tamas</i>	7	4	2	4	7	21	4	<i>kenez</i>
	1665 <i>Marcus G.</i>	5	6	2	3	40	15	10	<i>biro</i>
	1688 <i>Bojtos Janos</i>	2	—	2	7	2	2	—	<i>biro</i>

Satul	Anul Numele judeului	cai	boi	vaci	junci	oi	porci	stupi	Obs.
Șerbeni	1652 <i>Grama Peter</i>	1	4	4	3	10	10	—	<i>biro</i>
	1688 <i>Botska Janos</i>	—	2	1	2	10	10	—	<i>biro</i>
	1706 <i>Grama Ilie</i>	—	2	2	—	6	3	—	<i>falus biro</i>
	1715 <i>Tavaszi Gabor</i>	—	2	1	2	—	8	—	<i>judex loci</i>
Adrian	1652 <i>Marcus Petru</i>	—	6	—	2	10	1	—	<i>kenez</i>
	1665 <i>Rusan Zaharie</i>	—	—	—	1	2	1	—	<i>biro</i>
	1706 <i>Sipos Mihaly</i>	1	—	2	—	4	—	2	<i>falus biro</i>
Jabenița	1652 <i>Pop Dumitru</i>	—	4	—	3	—	4	—	<i>sevage biraia</i>
	1665 <i>Pop Dumitru</i>	6	8	—	2	30	15	—	<i>biro</i>
	1688 <i>Pop Kriszle</i>	6	4	2	1	25	10	—	<i>biro</i>
	1694 <i>Pop Krisztian</i>	4	4	3	2	—	8	—	<i>se biro</i>
	1706 <i>Pop Toader</i>	2	—	4	2	—	4	—	<i>falus biro</i>
	1715 <i>Pop Toader</i>	—	3	1	2	—	4	1	<i>judex loci et subditorun</i>

Judele satului și pe domeniul Gurghiu nu este unul dintre iobagii cei mai cu stare. Dimpotrivă în unele cazuri, sub raportul înzestrării sale economice este sub nivelul multor iobagi cu gospodărie medii din satul respectiv. De multe ori juzi ai satelor sînt dintre cei cu o situație materială precară, fără vite de jug, sau insuficiente chiar și pentru un plug. Astfel, la 1665, Nagy Mihaly, judele din Iernuțeni, Rusan Zaharia, judele din Ibănești nu au înscris în dreptul lor boi. Situații similare apar și la 1688. Un caz demn de menționat e cel din Chiheriul de Jos, unde judele Boitoș Ioan are doar 2 boi, 2 junci, 7 oi, 2 porci și 2 stupi. În același sat iobagul Mărcuș Dănilă, care nu e jude, are 23 de cai, 8 boi, 2 vaci, 3 junci, 100 de oi, 20 de porci și 10 stupi. În urbariul din 1694 am întilnit două situații în care judele e fără vite, la 1697 una, la 1706 și 1715 cîte două.

Observațiile marginale din urbarii arată că și la Gurghiu juzii satelor erau scutiți de obișnuitele sarcini iobăgești beneficiind de diverse scutiri față de stăpîn. Astfel, în dreptul cnezului din Cașva, Cherestel Petru, se notează: cnez, nu slujește cu nimic; Todoran Nicolae, judele din Hodac: dijmă nu dă cît este în funcție; la 1652 în Chiheriul de Jos, cînd urbariul înscrie daturile, se menționează că cnezul e dator să dea provizorului anual cîte o oaie cu lapte.

În ceea ce privește obligațiile față de fisc, la Sinmihaiul de Pădure, în dreptul judeului Stoia Petru se menționează că nu datorează cu nici o dare.

Date fiind aceste scutiri, atît stăpînul feudal cît și fiscul aveau tot interesul ca funcția de jude să fie deținută de un iobag cu o mai mică capacitate de prestații. Se ajunge chiar pînă acolo încît judele satului să fie recrutat dintre jeleri. Satul Adrian, de exemplu, la 1706 are ca jude un jeler.

O situație deosebită am întilnit la Șerbeni în anul 1652, cînd sînt înscrisi la același sat doi juzi cu mențiunea: unul e jude într-un an, celălalt în anul următor⁷. Situații similare se

⁷ După judele satului Grama Peter, în dreptul iobagului Grama Mate se notează: *ez a biroual egy, eggik eggik esztendeoben biro, masik masikon.*

cunosc și în satele Pietroasa, Poienii de Sus, Cociuba, Răstoaca de pe domeniul Beiuș la 1600, cînd în aceste sate sînt înscriși cite doi juzi, fără alte mențiuni⁸.

Un fenomen interesant, dar care nu dă dreptul la generalizări, e faptul că din urbariile cercetate, în unele sate am constatat că judele provine din aceeași familie. În sprijinul afirmației să dăm cîteva exemple: la 1652 în Beica de Sus jude e Truța Vasile, iar la 1665 Truța Petru; în Comori la 1652 jude e Huszar Peter, iar în 1665 Huszar Janos; în Beica de Jos la 1652 e Menyhart Ferencz, iar la 1665 Menyhart Janos. Și la 1694 găsim în Comori un jude cu numele de Huszar Janos. Să fie cel din 1665? Mai puțin probabil. Dar e sigur că cel din 1694 e și în 1697. Și la 1706 în Beica de Jos e înscris un jude cu numele de Menyhart Thamas. Dintre juzii înscriși pe domeniu la 1706, în 1715 găsim unul singur cu același nume, pe Ciorba Lupul. În Petelea consemnăm o situație ce vine în sprijinul afirmației noastre. În dreptul judeului satului se notează că a murit. Mai jos e înscris fiul său pe această funcție. Se proceda în această situație la o nouă alegere, la o nouă numire sau doar la o simplă transferare a funcției asupra fiului rămas? Singurul caz întîlnit nu permite nici el generali zări.

Forul imediat următor scaunului judeului este scaunul de judecată al crainicului. În secolul al XVII-lea, pe domeniul Gurghiu e menționat un singur crainic, a cărui autoritate se extinde asupra majorității satelor domeniului.

Textele urbariilor din secolul al XVII-lea îl menționează pe crainic, respectiv scaunul de judecată al crainicului (*hrajnik szék*), ca instanță de judecată a pricinilor ce depășesc o amendă de 3 fl., precum și ca instanță de apel intermediară între scaunul de judecată al judeului și cel al provizorului⁹.

Remarcăm însă că autoritatea crainicului nu se extinde asupra tuturor satelor domeniului. Unele sate nu cunosc în activitatea judecătorească decît scaunul sătesc și scaunul de judecată al provizorului. Urmărind problema în urbariile din anii 1688, 1694, 1697, 1706, 1715, acestea fiind consecutive, constatăm că Gurghiul, Petelea, Beica de Jos și Jabenîța nu sînt supuse autorității judiciare a crainicului. Primele două sînt țirguri, Beica de Jos e sat unguresc, iar Jabenîța este satul tăietorilor de sare cu un regim deosebit în cadrele domeniului. Autorității scaunului de judecată al crainicului îi sînt subordonate pe domeniul Gurghiu 8 pînă la 12 sate. La 1706, scaunul de judecată al crainicului nu mai apare în texte, deși ca persoană crainicul e menționat în urbariu. La această dată textele judecăților trimit la Gurghiu, unde se amintesc scaunul de judecată al judeului, al provizorului și dreptul de apel la prefect. La 1715 locul și atribuțiile scaunului de judecată al crainicului sînt luate de scaunul de judecată al șpanului. Așa cum vom vedea în continuare, același urbariu îl pune sub semnul egalității pe șpan cu crainic, mai precis îl numește șpan pe crainic¹⁰. În anul 1705 procedura de judecată e înscrisă la țirgul Gurghiu și la acesta trimit textele celorlalte sate. Excepție face Jabenîța, unde scaunului sătesc îi urmează judecata provizorului și aici cauza se încheie¹¹. Scaunul șpanului își extinde autoritatea asupra întregului domeniu, cu excepția Jabenîței.

⁸ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, 1968, p. 830.

⁹ Textul cel mai semnificativ e cel cuprins în urbariul domeniului la anul 1688 la satul Comori: *A Biro székin kezdik pereket, ott nem tetzvéen az Krajnik székre viszik, onnan pedig viszik Udvar biro uram székre*.

¹⁰ „Juxta relationem Seniorum Jspanorum vulgo Krajnik dictorum ...

¹¹ „Minden törvénykezések az ő magok birajok előtt kel lenni, ott nem tetczik nemellyik fél az udvarbiro eleiben apelalhatty holottis vegenek kel szakadni.

Instituția crăiniciei este atestată documentar în Transilvania ca o instituție tradițional românească¹².

La Gurghiu crainicii sînt înscrși în urbarii, alături de ceilalți supuși feudali :

Satul	Anul Numele crainicului	c.	b.	v.	j.	o.	p.	s.	Obs.
Sînmihaiul de Pădure	1652 <i>Korman Lukacs</i>	13	6	2	6	10	14	9	<i>krajnik</i>
Sînmihaiul de Pădure	1665 <i>Korman Lazar</i>	10	8	2	4	30	16	1	<i>krajnik</i>
Orșova	1688 <i>Biro Peter</i>	8	4	4	3	19	8	5	<i>krajnik</i>
Orșova	1694 <i>Biro Peter</i>	5	6	3	2	46	5	3	<i>krajnik</i>
Orșova	1697 <i>Biro Peter</i>	10	10	4	6	70	20	3	<i>krajnik</i>
Comori	1706 <i>Kota Lupul</i>	2	3	2	2	2	6	3	<i>krajnik</i>

Tabelul ne permite cîteva observații : 1. crainicii sînt și ei supuși feudali ; 2. obișnuit dispun de o situație materială superioară oricărui iobag ; 3. instituția crăiniciei își atestă existența și în această zonă pînă în primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

În 1715 crainicul e amintit cu ocazia înscrierii slujbelor jelerilor : „*juxta relationem Seniorum Jspanorum vulgo Krajnik dictorum ...*” Deci cuvîntul crainic se echivalează la această dată în Gurghiu, cu șpanul, iar faptul că el este cel întrebat despre obligațiile de lucru ale supușilor și răspunsul său e trecut drept normă oficială în urbariu, arată că de fapt are și atribuțiile acestuia. În tabelele urbariului din 1715 cuvîntul crainic nu mai apare. Acum îl găsim înscris pe șpanul Fejer Peter la Hodac. El figurează și în lista celor ce primesc și o prebendă de la curte, cu specificația *subditus*. Primește zilnic 4 piinișoare, iar odată pe an o jumătate de piele pentru opinci.

Deci constatăm că instituția crăiniciei a suferit o metamorfoză : la 1697 atribuții judecătorești, în 1706 menționată doar cu numele fără nici o precizare asupra rosturilor sale, pentru ca la 1715 crainicul să fie identificat cu șpanul domeniului și înscris în rîndul prebendarilor. Șpanul, spre deosebire de crainic, este un dregător domenal a cărui autoritate se extinde asupra tuturor așezărilor domeniului. În 1715 el are atribuții judecătorești și administrative. Dar putem merge cu precizările mai departe : într-o listă a personalului domenal din Gurghiu, databilă la mijlocul secolului al XVIII-lea, cei doi crainici (termenul reappare) sînt enumerați printre prebendarii domeniului în fruntea listei, urmați de juzii domeniali, grădinari, păcurari, păstori, vieri și alții. La sfîrșitul listei se propune ca unul din cei doi crainici, Krajnik Iosif, să fie depus din funcție, urmînd ca de acum să-și presteze obișnuita slujbă săptămînală¹³.

Materialul documentar permite cîteva concluzii : 1. Se confirmă că și valea Gurghiului este încă una din zonele din Transilvania care păstrează bine instituția crăiniciei în secolul al XVII-lea. 2. În secolul XVII crainicii apar ca judecătorii cauzelor cu peste 3 fl. amendă, iar scaunul de judecată al crainicului e instanță intermediară de apel între scaunul de judecată al judei satului și cel al provizorului domenal ; de la începutul secolului al XVIII-lea crainicul este designat și ca șpan, avînd pe lîngă atribuții judecătorești și atribuții economico-administrative. 3. Autoritatea judecătorească a crainicului se extinde asupra a 8—12 sate

¹² Szabó T. Attila, *A feudalizmuskori harajnuh-krajnik tisztségnev szótörténetéhez*, în *Nyelv-és irodalomtudományi közlemények*, IX (1965), nr. 1, p. 61—77 ; D. Prodan, *op. cit.*, vol. I, p. 198—200 ; Szentgyörgyi Mária, *op. cit.*, p. 45.

¹³ „... hivatalából letétetni, s hetes szolgálat mellé rendeltetni praebenda nélkül helyyes volna. Orig. Arh. Ist., arh. fam. Bornemisza, Lit. G, fasc. 1, nr. 22/1.

românești, dar nu cuprinde și tirgurile (Gurghiul și Petelea), precum nici Beica de Jos, sat unguresc, și Jabeniuța, satul tăietorilor de sare. În secolul al XVIII-lea, când crainicul cumulează și atribuțiile șpanului, autoritatea sa judecătorească se extinde asupra tuturor satelor domeniului, scaunul șpanului precedind în judecată pe cel al provizorului și prefectului. 4. Crainicii sînt acum și ei supuși feudali înscriși alături de ceilalți iobagi și jeleri: ca stare materială, sînt, obișnuit, cei mai înstăriți de pe domeniu, iar în secolul al XVIII-lea se numără printre prebendarii domeniali.

Aceste cîteva constatări aduc contribuții noi la cele cunoscute pînă în prezent: 1. crainicul este el însuși judecător, cu un scaun propriu de judecată, cu atribuții bine circumscrise și nu numai un element auxiliar, executor al altor foruri de judecată. 2. Din secolul al XVIII-lea crainicul în Gurghiu are pe lingă atribuții judecătorești și atribuții administrativ-economice (ca șpan), menținîndu-se în cadrul raporturilor feudale.

Forul suprem de judecată pe domeniu este scaunul de judecată al provizorului (*udvarbiro széke*). Despre componența lui materialul cercetat nu ne dă amănunte, însă textele îi descriu bine atribuțiile. El reprezintă instanța superioară de judecată și de apel pentru cauzele judecate de forurile inferioare.

Dar jurisdicția domeniului, după cum am văzut, se exercită doar asupra delictelor curente. Forurile de judecată ce funcționează pe domeniu nu pot judeca delictele ce implică sentința capitală. Asemenea delictes sînt transferate forurilor de judecată ale comitatului.

Urbariul domeniului Gurghiu din anul 1715, în privința jurisdicției domeniiale, aduce cu sine o informație prețioasă. La această dată domeniul are drept de paloș (*jus gladii*). Textul pe care îl înscrie urbariul e foarte laconic, rezumîndu-se să menționeze că dreptul de paloș pe acest domeniu se exercita după uzul și obiceiul cunoscut în toată Transilvania. Pronunțarea sentinței capitale se putea face doar în prezența dregătorilor comitatului, iar execuția într-un loc rezervat în tirgul Gurghiu sau în afara lui. Deci un text care nu ne permite contribuții noi asupra instituției.

Se știe că *jus gladii* se acorda printr-un privilegiu, ce ducea la extinderea dreptului de judecată al stăpînului feudal și asupra delictelor mari¹⁴. Acest drept nu mai decurgea din dreptul de judecată al stăpînului feudal, ci el se primea individual, pentru merite deosebite, prin concesiune regală, imperială. Pentru o lămurire parțială a situației din Gurghiu aducem diploma împăratului Carol al VI-lea din 1721 iulie 31, Viena, prin care Gheorghe Bánffi, comite suprem al comitatului Dăbîca, primește drept de paloș în domeniul său Peștiș din comitatul Bihor¹⁵. Din diplomă rezultă că dreptul de paloș acordat atît lui Gheorghe Bánffi, cît și urmașilor săi. Pe domeniul Peștișului are dreptul să pedepsească pe răufăcători prin: spînzurătoare, tragere pe roată, tăierea capului, precum și folosirea instrumentelor de tortură. Tot din diplomă rezultă că dreptul de paloș era exercitat în limitele hotarelor domeniului asupra tuturor răufăcătorilor (hoți, otrăvitori, incendiatori, ucigași, vrăjitori etc.) Deci avem în față o diplomă ce concesiunea acest drept unei persoane particulare. În cazul domeniului Gurghiu, vedem că acest drept îl avea domeniul, deci autoritatea supremă de pe el, reprezentată desigur prin provizor, asistat întotdeauna de reprezentanții comitatului.

Urbariile pe care le-am utilizat înscriu și amenzile sau gloabele, pedepsele în bani ce se aplicau pentru diverse delictes și dregătorii domeniali ce beneficiau de pe urma lor. Textele stabilesc cu precizie și suma ce revine fiecăruia din gloaba încasată.

¹⁴ D. Prodan, *op. cit.*, vol. I, p. 113—116.

¹⁵ Orig. Arh. Ist., arh. fam. Bánffi, fasc. 62, nr. 19.

În urbariile domeniului gloabele sînt înscrise sub titlul de *mulctae, mulctae seu birsagia, birságh*. Sînt cele cunoscute și în alte părți ale Transilvaniei. Dar chiar în cadrele destul de limitate ale domeniului ele variază de la sat la sat.

Pentru prima oară gloabele le găsim înscrise în 1652 la tîrgul Gurghiu. Pentru vîrsare de sînge (*vér birságh*) gloaba e de 1 fl., cea a furtului (*ór birságh*) e de 5 fl., a desfriului (*bika birságh*) de 3 fl. La Chiheriul de Sus gloaba arătării de vînătaie (*kék mutatás*) e de 80 d., tot așa și a vîrsării de sînge.

Urbariul din 1665, tot la Gurghiu, vine să completeze informațiile. Astfel pîra, plîngerea nedreaptă (*panasz birságh*) se pedepsește cu 1 fl. La fel și nerespectarea peceții provizorului, cu 1 fl. Celelalte urbarii repetă textele inițiale.

O sursă permanentă de amenzi e și nerespectarea anumitor opreliști legate de monopoliurile senioriale.

Crîsmăritul e interzis pe domeniu de la Crăciun pînă la Sf. Mihail, indiferent de condiția socială a locuitorilor de pe domeniu. Încălcarea opreliștii era pedepsită cu 12 fl., gloabă intrată și în *Approbatæ P. III, Tit. XXXII, art. I*, care pe lîngă amenda de 12 fl. mai prevedea și spargerea buții cu vin a vinovatului.

Tot sub pedeapsa de 12 fl. sînt oprite de la pescuit apele de pe domeniu și în special apele cu păstrăvi. Interdicțiile se repetă urbariu de urbariu. În primul rînd e oprită Valea Gurghiului. Urbariul din anul 1652 menționează că această opreliște e doar de cîțiva ani. Apoi la Hodac sînt oprite Tireul și Isticelul, tot sub pedeapsa de 12 fl. Oprită e și apa Orșovei, care are mai cu seamă raci. La Petelea o excepție pentru Valea Gurghiului care e oprită doar atunci cînd principele vine să locuiască în cetatea Gurghiului. În urbariul din 1715 Valea Gurghiului și apa Orșovei sînt libere pentru pescuit.

O sursă de venit pentru domeniu e și pădurea Mociar, foarte bună pentru îngrășatul porcilor la ghindă. Apoi, și lemnul bun pentru construcție face ca ea să fie oprită pe seama cetății. Călcarea hotarului pădurii, spune urbariul din 1665, se pedepsește cu 12 fl. Tăierea lemnului pentru construcție fără știrea dregătorilor cetății se pedepsește cu 24 fl.

Deși sumare, textele ne arată și modul în care sînt repartizate veniturile provenite din gloabe, între dregătorii domeniului. În primul rînd remarcăm gloabele de 12 fl. Din acestea două părți revin cetății și o parte provizorului. Amănunte referitoare la repartitia lor avem tot la 1652. În Chiheriul de Sus, din gloaba vînătăii două părți sînt ale provizorului și una a crainicului. La fel se împarte și gloaba vîrsării de sînge. Textul înscris la Hodac vine cu unele informații suplimentare. Astfel din gloabele de 12 fl. două părți revin cetății și una provizorului și celorlalți dregători subalterni, iar gloabele ce nu întrec suma de 5 fl. aparțin în totalitate provizorului și subalternilor săi.

O situație aparte avem în Petelea la 1688. Gloabele pînă la 3 fl. aparțin tîrgului. Cele ce trec de această sumă două părți sînt ale cetății și una a provizorului. La fel și gloabele ce cad de pe urma pădurii lor. O altă sursă de venituri e reprezentată de gloabele ce se puteau aplica în tîrg cu ocazia tîrgurilor bianuale. Din acestea jumătate sînt ale provizorului, iar cealaltă jumătate sînt ale tîrgului. Situația se menține și la 1694.

Urbariile și socotelile domeniului nu ne dau și sumele încasate de pe domeniu din gloabe. Avem doar două mențiuni. Una dintr-un extras de venituri și cheltuieli din anul 1643¹⁶ arată că din gloabe s-a perceput suma de 157/34 fl. Aceasta desigur este partea ce a revenit

¹⁶ Makkai László, *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*, Budapesta, 1954, p. 619.

domeniului. O sumă destul de mare, dacă o comparăm cu alte venituri bănești de pe domeniu la această dată. Ca termen de comparație amintim suma de 176 fl. provenită din lina vîndută a oilor alodiale și 145 fl. veniți din vama podurilor de la Reghin și Iernuțeni. A doua mențiune cu totul izolată o avem la 1676 într-un extras general de intrate și ieșite ale domeniului unde se arată că s-a perceput de pe domeniu suma de 12 fl. pentru încălcarea hotarului celor din Petelea¹⁷. Faptul că gloabele nu sînt înscrise în socotelile domeniului nu înseamnă că nu se aplicau. Dimpotrivă, insistența cu care sînt repetate în toate textele urbariilor ne îndreptățește să afirmăm că gloabele reprezentau o sursă destul de însemnată de venituri pentru domeniu.

Din aspectele mai sus prezentate rezultă că în cadrul domeniului Gurghiu, forurile de judecată erau reprezentate ierarhic de scaunul de judecată al judeului, al crainicului și ca for suprem de judecată și apel de scaunul de judecată al provizorului. Textele urbariilor ne dau și elemente care vin să completeze parțial datele cunoscute pînă în prezent. Informații prețioase sînt cele legate de instituția crăiniciei, care-i largesc și-i aprofundează conținutul. În Gurghiu, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui următor, funcționează un scaun de judecată al crainicului cu atribuții bine circumscrise. În secolul XVII crăinicia continuă să fie o instituție specific românească. De la începutul secolului al XVIII-lea ea își schimbă treptat conținutul și profilul evoluînd spre o instituție general domenală.

Forurile de judecată ale domeniului, dregătorii ce intră în componența lor, gloabele ce vin să asigure monopolurile senioriale, urmăresc în primul rînd consfințirea dreptului inalienabil al stăpînului feudal asupra supusului său în condițiile sistemului social-economic al feudalismului.

L. URSUȚIU

GERICHTSSTELLEN, GERICHTSURTEILE, STRAFGELDER AUF DEM DOMINIUM GURGHIU ZWISCHEN DEN JAHREN 1652—1715

(Zusammenfassung)

Auf Grund eines unveröffentlichten Archivmaterials stellt der Verfasser hierarchisch die Gerichtsstellen auf dem Dominium Gurghiu dar: der Gerichtsstuhl des Richters, des „Crainic“ und des Provisors. Hervorragend sind vor allem die Informationen über die „Crainic“-Einrichtung auf dieses Dominium, welche die bisher diesbezüglich für andere geographische Zonen Siebenbürgens bekannten Daten erweitern und vertiefen. Im 17.-ten Jahrhundert behält die „Crainic“-Einrichtung in Gurghiu ihre traditionellen rumänischen Eigenheiten um dann allmählich im 18.-ten Jahrhundert sich dessen Gehalt zu verändern und sich zu einer allgemeinen Domestral-Einrichtung zu entwickeln.

Die auf dieses Dominium eingeschriebenen Strafgelder sichern in erster Linie die Seniorialrecht und bilden gleichzeitig ein sicheres Einkommen für die Feudalherren.

¹⁷ Orig. Arh. Ist., Colecția „Socoteli princiare“, nr. 649.

DIJMELE IOBĂGEȘTI DIN COMITATELE TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1785—1820

Dijmele sau decimile continuau să fie, între anii 1785—1820, principala obligație, în ansamblul rentei în natură, datorată de iobagii și jelerii din Transilvania „domnilor de pământ”. Ele constau din îndatorirea țăranilor dependenți de a da stăpînilor feudali a zecea parte din toate produsele recoltate pe pămînturile lor arătore din afara vetrei satelor. Legumele, zarzavaturile, fructele și, eventual, cerealele obținute în grădinile lor intravilane nu erau supuse dijmuirii. În schimb, se dijmuiuau animalele mărunte, adică purceii, mieii și iezii, precum și stupii.

În Transilvania, dijmele au fost percepute, pînă în prima jumătate a veacului al XVI-lea, alături de nobili, și de biserica catolică. Dar, cu ocazia reformei religioase din 1566, o dată cu averile mănăstirești, a fost secularizată și dijma bisericească. În consecință privilegiul de a o percepe a trecut, în secolele XVI—XVII, de la biserică, la stat. Cum însă vistieria principilor transilvăneni n-a acordat importanță deosebită strîngerii dijmei, nobilii au profitat de împrejurare și au reușit să impună, în Diploma Leopoldină din 1691, dreptul de a o arenda ei de la fisc. Iată de ce conscripțiile efectuate la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor arată că nobilii dintr-o serie de localități percepeau, pe lîngă dijma ce li se cuvenea lor, și pe cea de stat, plătind pentru ea fiscului anumite taxe bănești.

În legătură cu obiceiul arendării dijmei fiscale de către nobili, iobagii din Galda de jos (comitatul Alba Inferioară)¹ au relatat următoarele, în iulie 1820: „...dăm dijmă la domnul cel pămîntesc din tot felul de bucate, care avem de secere și de sapă, din miei, din iezi de capre, din stupi, din vin, și din tot feliu ce se face și crește din pămînt. Și pentru acestea, precum știm, domnu cel pămîntesc în tot anu plătește la fescușu, și pentru aceasta dăm dijma fescușului la domnu cel pămîntesc”².

În cele mai multe localități, nobilii arendau numai dijma fiscală din cereale, cîneapă, în, vin, și celelalte produse ale solului. Cea din animale și din stupi continua să fie percepută, în natură sau în bani, de către reprezentanții organelor fiscale. În cazul acestor sate, dijma

¹ În continuare, cuvîntul comitat va fi redat prescurtat, între paranteze, cu litera c., iar districtul cu litera d.

² Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, București, 1921, p. 68.

pretinsă de domnii de pământ coexista, deci, cu cea percepută de statul feudal. Într-o astfel de situație erau, între 1785–1820, localitățile: Berghiu, Gusu, Mesentia, Păuca, Șpring, Tău, Uioara de Sus (c. Alba Inferioară), Stejăreni, Buia, Felța, Noul (c. Alba Superioară), Bonțida, Râscruci, Dăbica, Bozieș, Caila, Feleac, Șărioara, Șieu-Cristur (c. Dăbica), Nușeni (c. Solnoc Interior), Someș-Odorhei (c. Solnoc Mijlociu), Biscaria, Peștișul Mic, Mintia (c. Hunedoara) etc.

De pildă, iobagii din Biscaria au arătat, cu prilejul conscripției iozefiniste din 1785, că la ei în sat se „dă dijmă din tăt feliu de venituri a pământului, la domni; pentru dijmă mieilor și a stupilor dăm arindă fescușască”³.

Deosebit de clar se desprinde coexistența celor două tipuri de dijme din următoarea relatare făcută, în 1820, de sătenii din Râscruci: „Comuna noastră fiind sub arendă fiscală, proprietarii plătesc acea arendă fiscoi, iară de la noi iau dijmă din tot felul de cereale, din grâu, porumb, orz, alac, cinepă și vin. Pe deasupra dăm proprietarilor noștri dijmă și din oi. Și pe seama fiscoi dăm tot dijmă (din oi), mai de mult fiscoi obișnuiam să dăm dijmă și din stupi; din vin însă nu...”⁴.

Dijma percepută de statul feudal putea să coexiste cu cea pretinsă de nobili și în sensul că o parte din țărani aveau îndatorirea de a o da numai stăpînilor feudali, iar o altă parte din ei, atît acestora, cît și fiscoi. Iobagii din Bozieș, de exemplu, au arătat, în iunie, că nu dădeau dijmă fiscoi decît din miei și stupi, intrucît pe cea din cereale, cinepă, sămînță de cinepă, fasole și must au răscumpărat-o stăpînii lor feudali. În continuare ei au declarat: „Împrejur și în alte sate unde-i vatră ungurească tot așa au dat dijmă, unde-i vatră românească acolo numai domnească dijmă, împărâtească nu-i”⁵.

În cazul satelor unde țărani dependenți făceau distincție — asemenea celor din Bozieș — între „vatra” sau „ulița românească” și „vatra” sau „ulița ungurească”, era vorba de un obicei moștenit din perioada anterioară Reformei. Într-adevăr, înainte de Reforma religioasă din 1566, iobagii români, fiind ortodocși, nu erau obligați, în general, să dea dijmă bisericii catolice, ci numai stăpînilor feudali. Așa se explică de ce, în 1820, iobagii au declarat că de la acei ce locuiau pe „ulița” sau „vatra românească” nu se percepea dijmă fiscală, ci numai cea „domnească” sau urbarială.

Iobagii unguri fiind însă catolici, erau obligați, prin lege, înainte de 1566, să suporte dijma față de biserica de care aparțineau. După 1566, îndeosebi în veacul al XVIII-lea, dijma bisericească secularizată fiind luată în arendă de către nobili de la stat, iobagii catolici ori foști catolici locuind pe „vetre” sau „uliți ungurești”, au ajuns să dea, fie toată dijma, fie numai o parte din ea stăpînilor feudali. Atunci cînd nobilii arendau numai dijma din cereale, cinepă și vin, cea din animalele mărute și din stupi continua să fie percepută de fisc. Trebuie subliniat însă că dijma fiscală a ajuns să fie arendată, total sau parțial, și deci, să coexiste cu cea percepută de nobili, și în regiuni unde nu existau iobagi unguri. Explicația trebuie căutată tot în secularizarea averilor mănăstirești din secolul XVI. În cazul fostelor moșii secularizate, statul a devenit proprietar feudal. În calitatea lui de stăpîn feudal, statul avea dreptul de a percepe, atît fosta dijmă bisericească, cît și cea la care era îndreptățit ca proprietar. Apoi, statul

³ L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din 1785* (I), în *Sargetia*, VII, 1970, p. 130.

⁴ Arhivele de Stat ale R.P. Ungare din Budapesta, fondul „Conscripția czirákyană”, F. 52, comitatul Dăbica, vol. IV, p. 557.

⁵ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. III (documente needitate, în manuscris), p. 204–205.

însuși și-a păstrat domeniile feudale, în diferite părți ale Transilvaniei, în cazul cărora el conta ca proprietar feudal. Prin urmare, existența dijmei fiscale trebuie considerată ca o realitate obișnuită, inclusiv în regiuni locuite aproape numai de iobagi români, cum era cazul cu comitatele Hunedoara, Zarand, Turda, Alba Inferioară sau cu districtul Făgăraș.

Conscripțiile dintre 1785—1820 oferă numeroase exemple de localități unde dijma din animale mărunte se pretindea atât de fisc, cât și de stăpînii feudali. Printre aceste localități pot fi amintite: Dragu, Șinteu (c. Dăbica), Băbdiu, Maia, Mica, Olpret, Arpașteu (c. Solnoc Interior), Mălâncrav (c. Alba Superioară), Seplac (c. Solnoc Mijlociu), Boian, Plopiș, Sig, Stirciu (c. Crasna), Șpring (c. Alba Inferioară) etc. De pildă, iobagii din Seplac au mărturisit, în 1785, că erau obligați să dea fîscului dijma din grîu, mazăre, ovăz și miei, iar „domnii” din porci și porumb. Oamenii pretorului Gyulai József erau datori însă să dea dijma din miei și lui și fîscului⁶. În septembrie 1820, țărani dependenti din Arpașteu s-au exprimat într-un mod asemănător: „... dijma la domniile posesori dăm din cucuruz, ovăz, alac, cu un cuvînt din toate semănăturile dăm a zecea parte domniilor posesori. Și din oi dăm dijma, cine are zece oi, din 10 ia dijma un miel... Din oi și din stupi dăm dijma și la fîscuș, dacă are 10 oi o gazdă ia fîscușul un miel, dacă n-are 10, plătește 1 creițar de tot mielul. Dar măcar cite coșnițe (stupi) va avea omul numai o groșiță⁷ plătește de o coșniță”. În continuare, ei au precizat: „Așa am auzit că domniile noștri plătesc arendă pentru decime de o moșie (serie iobăgească n.n.) 20 de creițari⁸. Tot 20 de groșițe de sesie plăteau, în 1820, și nobilii din Mica pentru răscumpărarea anuală a dijmei fiscale⁹.

În Mălâncrav, iobagii au relatat, în iulie 1820, că la ei nu exista „dijma domnească, ci numai împărătească”. Totuși, dijma nu dădeau fîscului decît din miei și stupi, deoarece pe cea din cereale o arendaseră „domniile”. Stăpînii feudali au extins-o apoi asupra porumbului, mustului și legumelor. În cazul mieilor au introdus chiar nona. Pentru a-i forța pe țărani să o accepte, „au adus în hotarul satului vreo 500 de oi, împotriva rînduieiilor mai vechi, au interzis gazdelor [iobagilor n.n.] cu 4 vite să țină mai mult de 16 oi, celor cu 2 vite mai mult de 8 oi și celor fără vite mai mult de 4 oi”. De aceea, sătenii, pentru a nu-și pierde oile și a menține pășunea pentru ele, au fost nevoiți să se angajeze că vor da „domniilor din nouă miei unul”¹⁰.

Apăsarea dijmei duble asupra gospodăriei iobăgești reiese clar din următoarea plîngere făcută de sătenii din Olpret, în mai 1820: „O altă greutate a statului nostru e aceea că noi și la arendașul cel împărătesc [al dijmei fiscale n.n.] și la domniile locului dăm dijma din miei și din stupi; aceasta n-o putem noi socoti de unde să fie că ne îngrecăm [îngreuiem n.n.] cu dijma îndoită”¹¹.

De altfel, tendința de îngreuiere a dijmei s-a manifestat și într-o serie de localități unde se percepea numai de nobili. În conscripțiile oficiale și particulare cercetate, iobagii au declarat că dădeau „dijma domnească”: în 24 de localități din comitatul Alba Inferioară; în 35 din comitatul Solnoc Interior; în 30 din comitatul Hunedoara; în 17 din comitatul Cluj; în 12 din comitatul Alba Superioară; în 8 din districtul Chioar, în 7 din districtul Făgăraș, în 4 din scaunul Săliște și în cîte 2 localități din comitetele Crasna și Zarand.

⁶ Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története, 1790—1848* (Istoria țărănimii din Transilvania între 1790—1848), Budapesta, 1956, p. 45—46.

⁷ Un creițar echivala cu a 60-a parte dintr-un florin renan, iar o groșiță sau un groș valora 3 creițari ori 6 dinari.

⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 100.

⁹ Arhivele Statului din Dej, fondul Solnoc Interior, tabela de impunere pe anul 1820, document nr. 1802/decembrie 1819, anexa 1, satul Mica.

¹⁰ Arhivele Statului din Tg. Mureș, fondul Scaunul Mureș, pachetul XXVI/560.

¹¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 149—151.

Țăranii dependenți din Nandru (c. Hunedoara), de exemplu, au spus următoarele, în această privință, cu prilejul conscripției oficiale din 1785: „Arîndă la fiscușu nu dăm, numai dijmă la domnii noștri”¹².

Îndeosebi unele conscripții particulare dau indicații prețioase asupra cantității de cereale, cîneapă sau vin și asupra numărului de animale mărunte, luate de nobili de la iobagi sub forma dijmii. Astfel stau lucrurile cu conscripția din 1794, a bunurilor moștenite de fiicele contesei Csáky în Șieu-Cristur, Caila, Feleac (comitatul Dăbica) și Chiuza (c. Solnoc Interior). În Șieu-Cristur, dijmă din cereale, pe anul agricol 1793—1794, se ridica — după cele 25 sesii vechi moștenite — la 100 clăi de grîu, la 40 clăi de ovăz, orz și alac și la 160 mierțe de porumb; în Caila — după cele 28 serii vechi și noi moștenite — la 70 clăi grîu de toamnă, la 12 clăi grîu de primăvară, la 30 clăi de ovăz și la 120 mierțe de porumb; în Feleac — după cele 30 sesii vechi și noi moștenite — la 80 clăi grîu de toamnă, la 50 clăi grîu de primăvară, la 160 clăi de ovăz, orz și alac, la 300 mierțe porumb și la 100 vedre de vin; în Chiuza — după cele 22 de sesii vechi și noi moștenite — la 40 clăi grîu de toamnă, la 50 clăi de ovăz și la 160 mierțe de porumb. Conscripția nu indică ce număr de animale mărunte și de stupi a strîns, din dijmă, curtea nobiliară din Șieu-Cristur. Precizează numai că iobagii cu mai puțin de zece oi cu lapte au fost obligați să dea de fiecare miel cîte 12 ban¹³.

Conscripția din 1795, a bunurilor succesorilor baronilor Bánffy Zsuzsánna și Farkas, arată că acestora le-a revenit — pe anul agricol 1794—1795 — după cele zece sesii iobăgești din Riciul de Cimpie (c. Turda): o dijmă de 30 mierțe grîu și 100 mierțe porumb; iar după cele 35 sesii iobăgești din Fintinița (c. Cluj): o dijmă de 100 mierțe grîu, 400 mierțe porumb, 50 mierțe ovăz, 12 clăi de cîneapă, 7 vedre vin și 24 miei. De la iobagii din ultimul sat, ce aveau mai puțin de zece oi cu lapte, intrucît aceștia au dat de fiecare miel cîte 2 groși, au încasat, în contul dijmii din animalele mărunte, 48 fl. ung. și 48 bani. Pentru răscumpărarea dijmii fiscale curtea achita anual numai 16 fl.¹⁴.

Baronul Wesselényi Farkas a perceput următoarele cantități de cereale, drept dijmă, după cele 128 sesii iobăgești cu extravilane din comuna Dragu (Dăbica): a) 345 clăi de grîu, 14 clăi și 20 snopi de ovăz și 1010 mierțe de porumb cu coceni (știuleți), pe anul agricol 1788—1789; 285 clăi de grîu, 15 clăi și 18 snopi de ovăz și 1324 mierțe de porumb-știulete, pe anul agricol 1802—1803; 256 clăi și 20 snopi de grîu, 13 clăi de ovăz și 745 mierțe de porumb-știulete, pe anul agricol 1807—1808; 96 clăi de grîu, 2 clăi și 2 snopi de ovăz și 711 mierțe de porumb-știulete, pe anul agricol 1808—1809; 269 clăi și 5 snopi de grîu, 6 clăi și 20 snopi de ovăz și 508 mierțe de porumbi știulete, pe anul agricol 1809—1810. Pe anul agricol 1810—1811, intrucît conscripția s-a efectuat în august 1811, nu s-a stabilit decît dijmă de grîu, care însuma 211 clăi. În afară de cerealele de mai sus, curtea nobiliară din Dragu mai primea anual, în medie, cîte 10 clăi de cîneapă, cîte 12 vedre de vin și cîte 10 porcei¹⁵.

Curtea contelui guvernator Bánffy György din Bonțida (c. Dăbica) stringea, anual, în contul dijmii, la începutul veacului al XIX-lea, pînă în 1806, de la țăranii dependenți din acest sat

¹² L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785* (II), în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 91.

¹³ Arhiva istorică a Filialei Academiei Republicii Socialiste România din Cluj, fondul Urbaria et conscripciones, Conscripția din 1794, a bunurilor alodiale și iobăgești moștenite de fiicele contesei Csáky Kata în satele menționate mai sus din comitatele Dăbica și Solnocul Interior p. 48—1192 (în continuare prescurtat: Arh. Ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et. C.).

¹⁴ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C.: fascicola I/nr. 9, p. 383—486 și 742—744.

¹⁵ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C., Conscripția din 1811, a bunurilor alodiale și iobăgești ale baronului Wesselényi Farkas din Dragu, p. 569—570.

și din altele 15 înconjurătoare circa : 400—500 mierțe griu, 150 mierțe orz, 2000 mierțe porumb ; 200—300 mierțe sămință de cînepă¹⁶.

Baronul Huszár József a primit următoarea dijmă, pe anul agricol 1814—1815, de la iobagii arendați de la familia Haller :

a) în satul Suareș (c. Solnoc Interior), după 20 sesii cu extravilane : 40 mierțe griu de toamnă, evaluate la 44 florini renani¹⁷ ; 24 mierțe griu de primăvară, apreciate la 28 fl. ren. și 48 cr. ; 30 mierțe de ovăz estimate la 12 fl. ren. ; 80 mierțe porumb știulete, din care ieșeau 26 mierțe porumb-boabe, cu o valoare de 22 fl. și 15 cr. ; și 20 saci, fiecare de 5 mierțe (în locul dijmei din cînepă), cu un preț de 5 fl. și 42 cr. ;

b) în Pustuța, după cele 9 sesii cu extravilane : 5 mierțe griu de toamnă, în valoare de 5 fl. ren. și 30 cr. ; 8 mierțe griu de primăvară, apreciate la 9 fl. ren. și 36 cr. ; 10 mierțe de ovăz estimate la 4 fl. ren. ; 24 mierțe de porumb-știulete (din care rezultau 8 mierțe porumb-boabe), prețuite la 20 fl. ; și 9 saci (de cîte 5 mierțe), care se puteau vinde cu 1 fl. și 39 cr.

c) în Blidărești, după cele 14 sesii cu extravilane : 10 mierțe griu de toamnă sau secară, apreciate la 8 fl. ren. și 20 cr. ; 16 mierțe griu de primăvară, evaluate la 19 fl. ren. și 12 cr. ; 9 mierțe de ovăz, prețuite la 3 fl. ren. și 14 mierțe porumb boabe, în valoare de 13 fl. și 40 cr. ; și 14 saci (de 5 mierțe fiecare) care puteau fi transformați pe plată în 3 fl. ren. și 41 cr.

Baronul Huszár József lua de la iobagii arendați și dijmă din miei. Prețul mediu al unui miel l-a fixat, în 1815, la 50 cr. Iobagii cu mai puțin de zece miei răscumpărau dijma din ei, plătind de fiecare cîte 6. cr¹⁸.

Conscripțiile oficiale și particulare arată, așadar, că în cele mai multe sate, dijma, fie fiscală, fie urbarială, se pretindea din toate cerealele și din alte produse ale solului, precum și din animalele mărunte. Existau însă destul de numeroase localități, unde dijma se percepea ori numai din cereale, ori numai din animalele mărunte. Dijma se rezuma la animalele mărunte, de obicei, în satele situate în zone muntoase, fără pămînt arător, sau cu arabil puțin și de slabă calitate, unde domina creșterea animalelor. Într-o astfel de situație erau localitățile : Brăzești și Cîmpeni (c. Alba Inferioară), Federi, Luncani, Petrila, Bejan, Boholt, Runc, Sulighete, Săliștioara, Vălișoara, Dealul Mare, Fornădia (c. Hunedoara), Mărișel, Muntele Rece (c. Cluj), Albac, Buceș, Brad (c. Zarand), Almașul Mare, Camăr, Șumal, Mălădia, Criștelec (c. Crasna), Cărpiniș, Fînteșul Mare (d. Chioar) etc.

În toate aceste localități, sătenii au precizat că nu dădeau dijmă decît din animalele mărunte și din stupi, iar în unele din ele numai din miei sau numai din porci. În localitățile înșirate mai sus din comitatul Hunedoara, de exemplu, se percepea, cu precădere, din porci. Dar nu unul din zece, așa cum se obișnuia în restul Transilvaniei, ci de fiecare sesie întreagă, familiile iobăgești ce o populau erau datoare să ofere anual un porc gras. Familiile ce foloseau cîte o jumătate de sesie se puteau asocia între ele pentru a preda împreună un porc gras.

La 1806, contele Gyulai István dispunea : a) în Sulighete, de o sesie veche întreagă ce aparținea unui iobag și de trei sesii vechi de jumătate folosite de 9, de 7 și, respectiv, de 2 familii de țărani dependenți ; b) în Săliștioara, de două sesii vechi întregi folosite de 4 și respectiv 13, precum și de o

¹⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, fond Bánffy, consignatio 124, Bonchidai taxalista, 1806.

¹⁷ Un florin renan era format din 60 creițari sau 120 dinari ; un florin unguresc din 50 creițari sau 100 dinari ; iar un florin vonaș din 51 creițari sau 102 dinari.

¹⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C., Conscripția din 1815 a bunurilor arendate de baronul Huszár József de la familia Haller în satele Suareș, Pustuța și Blidărești, p. 18—39.

jumătate de sesie veche stăpinite de 2 familii de iobagi; c) în Dealul Mare, de o jumătate de sesie veche, posesiune a 6 familii de iobagi; d) în Vălișoara, de o jumătate de sesie veche, ce revenea la 4 familii de iobagi; e) în Fornădia, de o jumătate de sesie veche ce aparținea unei văduve de iobag cu doi băieți; f) în Boholț de două sesii vechi stăpinite, fiecare, de câte 2 familii de iobagi și g) în Runc tot de două sesii vechi întregi folosite de 2 și respectiv o familie de iobagi. Toate aceste familii puneau, anual, la dispoziția stăpînilor feudali, după fiecare din sesiile vechi întregi, câte un porc gras, indiferent de numărul lor, iar după jumătățile de sesii vechi câte o jumătate de porc gras, iarăși indiferent de numărul lor. În afară de obligațiile de mai sus, fiecare familie era datoră să dea, individual, dijmă din miei, iezi și stupi. Familia ce avea sub zece miei, iezi sau stupi, plătea, fiecare bucată, câte 12 dinari drept răscumpărare a dijmei. În nici una din localitățile de mai sus, iobagii contelui Gyulai István nu datorau dijma din cereale. Jelierii ce foloseau sesii noi erau scutiți și de dijma din animalele mărunte¹⁹.

În 1815, fiii contelui Gyulai Samu au moștenit și ei câte o sesie — două în Bejan, Sulighete, Săliștioara, Vălișoara, Dealul Mare și Fornădia, folosite de 1 pînă la 15 familii de iobagi. Ele erau îndatorate tot la câte un porc gras de o sesie întreagă, sau la câte o jumătate de porc pentru o jumătate de sesie veche, indiferent de numărul familiilor. La fel erau îndatorate, individual, la dijma din miei, iezi și stupi. Cele cu un număr mai mic de zece plăteau câte 6 cr. de bucată. Jelierii erau scutiți și în acest caz de dijme.

Conscripția din 1815 precizează în plus, față de cea din 1806, că porcul gras putea fi răscumpărat cu bani. De exemplu, iobagul cu jumătatea de sesie veche din Vălișoara putea răscumpăra jumătatea de porc gras cu 6 mariași²⁰. Cei doi iobagi ce foloseau sesia veche întreagă din Fornădia aveau posibilitatea să plătească porcul gras cu 3 fl. ren., iar cei cinci cu sesia întreagă din Dealul Mare puteau achita în locul lui 6 fl. ren. pe an²¹.

În satele de mai sus și în altele cu o situație similară din comitatul Hunedoara, obligația de a da porcul gras în locul dijmei din porci este menționată și de conscripția *czirákyaná* din 1819—1820, atît la iobagii familiei Gyulai, cit și la cei ai familiilor Bethlen, Bartsai, Bornemisza, Domokos, Ribitzei, Kunn, Levandai, Györffy etc. Sătenii din Bozieș, de pildă, au arătat, în 1820, că numai oamenii nemeșului Szentpáli îndeplineau dijma obișnuită din porci, miei, stupi și cereale. În schimb, cei ai baronului Bornemisza Lipót și ai conților Kunn László și Farkas dădeau câte un porc gras și câte unul din zece miei, iezi sau stupi. Oamenii căpitănelui Levandai răscumpărau porcii grași cu 20 zloti²²; cei ai baronului Györffy cu 2 zloti și 30 cr.; cei ai contelui Kunn Zsigmond cu 10 zloti; iar cei ai grofului Kunn István cu 2 zloti și 30 cr.²³

Înmulțirea cazurilor de răscumpărare a porcului gras, în conscripțiile din 1815 și 1820, față de cele din primii ani ai veacului al XIX-lea, constituie o dovadă a progresului înregistrat de procesul transformării rentei în natură în rentă în bani. Porcul gras, pretins fie în natură, fie în bani, constituia însă o îngreuiere, față de dijma obișnuită din porci. Tendința de a spori dijma se reflectă, de altfel, în conscripții, nu numai la porci și nu numai în comitatul Hunedoara. Ea se manifestă, sub diferite forme, în toate comitatele transilvănene, atît la dijma din miei, cit și la cea din cereale, nobilii folosind, în această direcție, cele mai variate pretexte. Tendința rezultă, de pildă, din următoarea mărturisire făcută de iobagii din Muntele Rece (c. Cluj) în

¹⁹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. 5/nr. 3, p. 344—709.

²⁰ Un mariaș valora 17 creițari.

²¹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. 5/nr. 5, p. 117—302.

²² Un zlot era identic cu un florin renan.

²³ Șt. Metes, *op. cit.*, vol. III, p. 234.

1820: „... cine are 10 oi cu miei dă un miel; cine are 30 de oi cu miel dă 3 miei decimă și 1 miel îl dăm miel de strungă. Cine n-are 10 oi cu miei plătește pentru un miel 7 creițari”. În plus, pentru dreptul de a paște cu porcii ghinda din pădurea alodială „... cine are 10 porci dă un porc la domni pentru ghindă, cine are mai puțini de 10, dă pentru un porc 13 creitari și fără de aceasta, pentru toată turma dăm un porc de conybe [bucătărie n.n.]²⁴.

În alte sate, îngreuierea dijmei s-a concretizat fie sub forma obligării țăranilor dependenți de a crește mielul sau porcul de primăvară până toamna, fie prin forțarea lor de a da a zecea parte din acele produse ale solului care, anterior, nu fuseseră dijmuite. Edificatoare în această privință rămâne plângerea iobagilor din Drăguș (districtul Făgăraș), făcută în februarie 1820: „Dijmă am dat din secară și din ovăz al 10—lea, așa și din cînepă și din sămință de cînepă, așa și din alte feluri de bucate care prășim în cîmp dăm a 10—a, afară de picioici [cartofi n.n.], din care numai de trei timpuri [ani n.n.] ne-a luat cu sila dijmă, așa din fasole care numai acum de un an a început a ne lua dijmă... dăm de la miel, de la purciel, stup, cite un creițar, cine are 10 acela dă al 10-lea, fără ne-a purtat curtea și cu dijma asta cam rău, că primăvara, cînd se dijmuiesc oile, cine are să dea cite un miel, ar da atunci bucuros, [dar] curtea nu-l primește, ci îl lasă pînă se face toamna noatină [mioară n.n.] și atunci ni-l poștește și cu asta ne păgubește că de va pieri mielul, ori de nu va fi mială frumoasă nu ni-o primește...”²⁵

În districtul Făgăraș, fiscul și nobilii au introdus, prin abuz, dijmă nouă din cartofi și în alte localități, iar în Porumbacul de Jos, chiar și dijma din lubenițe (pepeni verzi). Dovadă următoarea relatare făcută de țăranii dependenți din acest sat, în martie 1820: „Noi dăm la curte dijmă a zecelea din tot plugăritul, bucatele cu paie, cucuruz cu tuleu, din lubenițe mai de mult nu au luat dijmă, dar acum din lubenițe iau, și de cînd prășim picioici și de acolo iar a zecelea, așa se ia și la alte curți în ținutul Țării Oltului, dijmele și din miei și din porci și roiul stupilor dăm a zecelea”²⁶.

Dijmă în plus din cartofi li s-a impus și iobagilor districtului Brașov din localitățile Zărnești și Tohanul Nou. Cei din Tohanul Nou, de exemplu, au arătat, în decembrie 1819, că în afară de dijma din cereale, arendașii au introdus-o și pe cea din cartofi, iar relativ recent, de vreo cinci ani, și din varză, deși înainte pe aceasta din urmă n-au dat-o niciodată²⁷. Dijmă din varză au introdus, relativ recent, și nobilii din Răstoci (d. Chioar), după cum rezultă din cele spuse de săteni în iunie 1820²⁸. La rîndul lor, iobagii din Hoghiz (c. Alba Superioară) s-au plîns, în 1820, că proprietarii feudali le-au introdus dijmă nouă din producția de mac, pe lângă cea tradițională din cereale, cînepă, fasole, miei, iezi și stupi²⁹.

Faptul că într-o serie de sate o parte din dijmă era cedată preoților, nu trebuie să inducă în eroare și să se tragă concluzia că, pe această cale, povara dijmei s-ar fi ușurat. În astfel de situații dijma era percepută în întregime de fisc sau nobili, care cedau o parte din ea parohilor. Conscriptia din 1795, a bunurilor lăsate moștenire de Bánffy Farkas și Zsuzsánna, arată că din dijma pe care iobagii din Uila (c. Cluj) o dădeau urmașilor acestora, tot a 40-a clăie sau al 40-lea snop, în cazul păioaselor, și a 40-a mierță, în cazul porumbului, revenea preotu-

²⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 162—163.

²⁵ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 276.

²⁶ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 290.

²⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 104—105 și 112—113.

²⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, p. 134.

²⁹ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond. scaun Mureș, pachet XXVI/541.

lui sătesc. Aceeași conscripție arată că în Fintinița (c. Cluj), moșierii răscumpărau dijma de la fisc cu 16 florini ungurești. Din ei, 4 fl. ung. erau dați preotului reformat din sat³⁰.

Într-o situație asemănătoare se găsea dijma și în Metiș, Boarta, Grinari și Petca din comitatul Alba Superioară. În Boarta și Metiș, de exemplu, domnii de pământ ofereau preoților, în 1820, jumătate din dijma percepută din cereale și miei. În Moha și Petca, iobagii erau datori să dea stăpînilor feudali numai dijma din miei. Pe cea din cereale o stringeau, de la iobagii unguri, preoții reformați. În ultimele două sate, iobagii români erau obligați la dijma din cereale, numai dacă foloseau sesii aflate pe „vatră ungurească”³¹.

În alte localități din comitatul Alba Superioară, dijma fiind percepută numai de preoți era ceva mai ușoară, deoarece însemna mai puțin de 1/10. În Ariușd și Hăghig, de pildă, sătenii dădeau preotului reformat, în anul 1820, numai o claie din 40; iar sătenii din Arapătac 1/20 din produsele lor cerealiere³².

Povara dijmii se ușura, cel puțin pentru o parte din țăranii dependenți, acolo unde unii din domnii de pământ renunțau la ea. O astfel de situație a fost consemnată de conscripțiile dintre 1785–1820, în: Ceanul Mare (c. Turda); Petriceni și Fintina (c. Alba Superioară), Orăștioara de Jos, Măgura, Cutin, Costești (c. Hunedoara) etc.

Firește, iobagii din satele unde nu se percepea de loc dijma, nici de către nobili, nici de către fisc sau preoți, erau mai avantați decât cei obligați să o dea. Dar în această situație erau foarte puține localități din comitatele transilvănene. Între 1785–1820, dijma nu era în uz în localitățile: Budlla (c. Alba Superioară), Poenița și Galați (d. Făgăraș), Balc (c. Crasna), Cehalul Român (c. Solnoc Mijlociu), Girbova de Sus (c. Alba Superioară), Valea Nandrului, Băcia, Almașul Mic (c. Hunedoara) etc. Sătenii din Valea Nandrului, de exemplu, au relatat, cu prilejul conscripției din 1785: „Nice arindă la fiscuș, nice dijma la domni nu am dat pînă acuma”³³. La rîndul lor, iobagii din Galați au mărturisit, în iulie 1820: „Dijmă nu dăm nici fiscului nici domnilor, deoarece principele Rákóczi Gheorghe a scutit satul de această sarcină”³⁴.

Alături de puținele localități în care dijma nu se percepea, fiindcă nu era în uz sau pentru că sătenii au obținut scutirea de la principii, mai există o altă categorie de sate unde era răscumpărată cu anumite taxe bănești, împreună cu celelalte obligații, sau era înlocuită cu anumite zile-muncă. Cu taxe bănești era răscumpărată în sate ca Spini, Șona, Sînmiclăuș, Căpîlna, Valea Sasului, Alecuș (c. Tîrnava), Vecerd, Ghijasa de Sus și Ghijasa de Jos (c. Alba Superioară) și altele. Cu zilele-muncă era înlocuită într-o serie de sate din comitatul Hunedoara.

În concluzie, se poate afirma că dijmii erau răspîndite pe scară largă în comitatele transilvănene. Ele erau, în tot cazul, în vigoare, într-o proporție mai însemnată decât daturile în natură, care pot fi incluse, de asemenea, în renta în natură. În comparație cu daturile în natură, dijmii nu prezentau varietatea specifică acestora. Cu reglementările încercate de puterea centrală în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, deosebiriile dintre diferitele moduri de a fi percepute s-au redus considerabil, încît la începutul veacului al XIX-lea au ajuns la relativă uniformitate. Indiferent că erau pretinse de fisc sau de nobil, ori și de statul și de stăpînul feudal,

³⁰ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C., fasc. I/nr. 9, p. 521–522 și 742–744.

³¹ Arh. Stat. Cluj, fond Alba Superioară, dosar cu acte nearanjate ale conscripției *czirákylene* efectuate în satele comitat. Alba Sup.

³² Arh. Stat. Tg. Mureș, fond scaun Mureș, pachetele XXIV/529 și XXV/542.

³³ L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785* (II), în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 91.

³⁴ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond scaun Mureș, pachet XXV/543.

dijmele sînt consemnate, între 1785—1820, în majoritatea satelor transilvănene, chiar dacă în unele se percepeau numai din animalele mărunte, iar în altele numai din cereale. Cazuri de localități unde dijmele nu se pretindeau de loc erau foarte rare și cu totul incidentale. Chiar și acolo unde se răscumpărau, se poate considera că erau prezente, întrucît iobagii nu erau scutiți de ele, ci li se permitea, sau li se impunea, să le înlocuiască cu o anumită sumă de bani, ori cu o anumită cantitate de zile-muncă.

E adevărat, spre deosebire de daturile în natură, dijmele se pretindeau numai după extravilane, ceea ce însemna că de la jelerii numai cu intravilane nu se puteau percepe.

Dijmele prezentau o greutate pentru gospodăriile iobăgești, deoarece — alături de daturile în natură — lipseau țăranii dependenți de 1/10 din produsele muncii lor, iar cînd erau pretinse și de fisc și de stăpîinii feudali, urcau pînă la 1/5 din produsele țăraneshti dijmuite.

Dar mai ales dijmuirea din cereale provoca, uneori, mari neajunsuri țăranilor dependenți, îndeosebi atunci cînd ea nu era efectuată la timp. Potrivit practicii impuse de nobili, sătenii nu puteau duce recolta de pe loturile lor, pînă cînd nu era dijmuită. Atunci cînd dijmuirea întîrzie, recolta era expusă capriciilor vremii, mai ales pericolului ploilor, precum și prădării ei de către păsări și rozătoare. Din plîngerea înaintată de iobagii din Cisteiul Românesc (c. Alba Inferioară), împăratului Francisc, în 1817, cu prilejul vizitei acestuia în Transilvania, reiese că recolta li s-a redus la mai mult de jumătate, atît din cauza nedijmuirii ei la timp, cît și din pricina colecțiilor de dijme, care prin abuz, au luat mai mult de 1/10³⁵.

Pagubele produse, în unele sate, țăranilor dependenți de către colecții dijmelor, prin abuz, reies însă mai clar din următoarea reclamație a iobagilor orașului Dumbrăveni, din satul Vișoara (c. Tîrnava): „Arendășii nu dijmuiesc pe vremea dijmel, nu acolo, nu atunci și nu așa cum s-ar cuveni; cinci-șase dijmuiesc și armenii se urcă pe capul omului sărac ca moimele [mămuțele n.n.]; în afară de aceasta, și în afară de ceea ce dă judele sătesc din averea comună, mai pretind 40 ba și 50 florini, sub titlul de cheltuieli, sumă care însemna o mare greutate pentru sat... fie că dijmuiesc grîul, fie porumbul, fie altceva, acești dijmuitori, trimiși de către comuna Dumbrăveni, sub titlul de cheltuieli proprii, pretind și iau cu forța de fiecare colon [iobag n.n.], 2—3 ba și 4 clăi de grîu și cite un coș de porumb, cîștigînd pe seama lor grămezi, pe care apoi și le impart între ei... Cu prilejul dijmuirii oilor, aleg partea cea mai bună, cum fac și cu dijmuirea grîului”³⁶.

Dijmele variau de la an la an, în funcție de recoltă și de numărul animalelor mărunte ale iobagilor. Cu excepția unor conșcripții particulare, cele mai multe nu dau cifre globale privind cantitatea dijmelor, datorită greutăților întîmpinate de conșcriptori în calcularea lor. Imposibilitatea precizării cuantumului lor global, pe un an sau altul, reiese din mărturisirea făcută de iobagii din Galda de Jos (c. Alba Inferioară), în iulie 1820, potrivit căreia: „Dijmă plătesc din toate bucatele de seceră, din cucuruz, din vin, din cînepă, din in, din miei, din iezi de capră, din stupi. Da, fiind că acestea atîrnă de la producția anuală, domnul nu le poate fixa cantitatea”³⁷.

LIVIU BOTEZAN

³⁵ Trócsányi Zsolt, *op. cit.*, p. 45—46.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 69.

DIE ABGABEN DER LEIBEIGENEN IN DEN KOMITATEN SIEBENBÜRGENS IM ZEITRAUM 1785—1820

(Zusammenfassung)

Die Abgaben, die einerseits aus dem Zehent, andererseits aus dem Fruchtzins bestanden, dauerten neben der Abgabe in Arbeit und Geld zwischen 1785—1820 in allen siebenbürgischen Komitaten an.

Ohne die Bedeutung der Abgabe in Arbeitsleistung zu erreichen, blieb der Fruchtzins eine Belastung für die Wirtschaften der abhängigen Bauern. Er entzog diesen Wirtschaften einen bedeutenden Teil ihrer Feldfrüchte, Kleintiere, Geflügel und anderer Lebensmittel.

Die Zehentabgaben blieben weiterhin, sowie in den vergangenen Jahrhunderten, Naturalverpflichtungen der Leibeigenen und Inquilinen, denen zufolge sie jährlich den Feudalherren den zehnten Teil aller von den extravillanen Ackergründen des ihnen zugeteilten Bodens stammenden Erzeugnisse abgeben mussten, u.zw. von Weizen, Korn, Gerste, Hafer, einer Abart des Weizens (*Triticum spelta*), Hirse, Mais, Flachs, Hanf, Wein und — in den letzten Jahrzehnten des 18. und Anfang des folgenden Jahrhunderts — auch von Bohnen, Erbsen, Linsen, Zwiebel, Kraut, Kartoffeln, Melonen usw., ferner den zehnten Teil der Lämmer, Zicklein, Ferkel und Bienenstöcke.

In einem Grossteil der siebenbürgischen Dörfer wurde die Abgabe an den Grundherrn durch diejenige verdoppelt, welche die abhängigen Bauern auch dem habsburgischen Feudalstaat leisten mussten.

Im Vergleich zu den Fruchtabgaben waren die Zehente einheitlicher, aber auch drückender und wurden in fast allen siebenbürgischen Dörfern eingehoben. Sie standen an erster Stelle unter den Abgaben, welche die abhängigen siebenbürgischen Bauern an ihre Feudalherren leisten mussten.

LUPTA PARLAMENTARĂ A LUI ILIE MĂCELARIU ÎN DIETA DE ÎNCORONARE DE LA PESTA (IUNIE 1867—DECEMBRIE 1868)

Activitatea politică susținută de Ilie Măcelariu din iarna anului 1865 până în primăvara anului 1867 era însuflețită de principiile generale ale luptei românilor transilvăneni care vizau două revendicări esențiale: menținerea autonomiei Transilvaniei și a caracterului politic al națiunii române (conform legislației dietei din Sibiu, 1863—1864). În fond acesta era programul politic pasivist, dar pasiviștii adoptaseră ca metodă de luptă în sprijinul programului boicotarea dietei pestane. Deși a intrat în dietă, Ilie Măcelariu a demonstrat opiniei publice că a înțeles să susțină programul național în însuși forul politico-legislativ cel mai înalt al dominanților. Atașamentul consilierului gubernial Ilie Măcelariu față de memoriul din decembrie 1866 (opera pasiviștilor G. Barițiu și I. Rațiu), atașament exprimat deschis chiar într-o ședință gubernială, înțelegerea lui din Cluj cu I. Rațiu și alți fruntași (începutul anului 1867), ca deputații ardeleni români să apere în dieta pestană autonomia Transilvaniei, constituie argumente concludente ale atitudinii protestatare adoptate de el în fața politicii de opresiune națională. La 7 martie 1867, deși părăsit de unii deputați români ardeleni, și-a susținut curajos poziția, începîndu-și cuvîntarea în limba română, și apărînd legislația dietei din Sibiu. Memoriul lui Ilie Măcelariu din 11 martie 1867, destinat dietei, a constituit o competentă pledoarie pentru autonomia Transilvaniei; deputații ardeleni români erau prezenți în dieta pestană doar pentru actul încoronării, dar cei mai mulți dintre ei, în frunte cu I. Măcelariu, nu au renunțat la o dietă democratică proprie Transilvaniei care să respecte și să garanteze drepturile politice românești. Astfel, înaltul funcționar român a rămas alături de națiunea sa în momente grele pentru ea, cînd drepturile îi erau contestate, desconsiderate.

În dietă, unde majoritatea o aveau clasele dominante, se efectua reactivarea constituției și legislației maghiare din 1848, care consfințise națiunea maghiară ca singura națiune politică în stat și prevăzuse, printre altele, uniunea Transilvaniei cu Ungaria.

Nu este lipsit de interes să amintim că dintre comisiile dietale doar cea a afacerilor comune lucra intens, deoarece urma încoronarea din iunie, pe cînd celelalte comisii (de elaborare a legii naționalităților și de reglementare a uniunii) își întîrziiau intenționat lucrările. Acest lucru nu convenea însă deputaților naționali care doreau să cunoască exact proiectele de lege ale majorității, pentru a alcătui precis contraproiectele respective. În se-

dința deputaților români din Ungaria erau prezenți, la 13 decembrie 1866, sîrbii Manoilovici și Miletici, pentru a coordona promulgarea unui proiect comun pentru legea naționalităților¹.

Sedința deputaților români din Ungaria din 19 decembrie 1866, prezidată de Anton Mocioni și avînd ca notar pe Iosif Hodoș, însărcina pe Anton Mocioni și Ion Faur să-i ceară deslușiri lui Nyári Pál (vicepreședintele comisiei) dacă și cînd comisia de elaborare a proiectului de lege privind naționalitățile își va reîncepe și continua lucrările; în caz de răspuns nefavorabil, trebuia întrebat și președintele comisiei, Somssich Pál, și cînd și de aici răspunsul ar fi defavorabil, s-a decis să se facă interpelare în dietă². În mod intenționat deakistii au hotărît ca toate chestiunile ce reglementau problemele popoarelor nemaghiare față de guvernul din Pesta să fie aminate pînă după încoronare, ele rămînînd desigur în competența exclusivă a dietei. Clasele dominante, avînd acum un „rege constituțional” care jurase că va respecta multe legi din 1848 și urma să sancționeze alte elaborate ale dietei de încoronare, doreau astfel să întărească „legalitatea” măsurilor opresive, legalitate care o doreau copleșitoare pentru opoziția națiunilor subjugate.

I. Măcelariu era din nou prezent în dietă în preajma încoronării. La 3 iunie toți deputații ardeleni merg la Deák, în locuința acestuia de la hotelul „Regina Angliei”. Dar Măcelariu refuză să intre. Acum deputații ardeleni erau conduși, de fapt, de către Bohățel și Pușcariu. Primul elaborase în grupul lui parlamentar cererea ca în diploma inaugurală ce includea și jurămîntul regelui de a respecta legislația maghiară, să se sublinieze rezerva de revizuire a legii de uniune prin egala îndreptățire a națiunii române din Ardeal cu celelalte națiuni de acolo³.

În proiectul lui Pușcariu privind uniunea Ardealului cu Ungaria se recunoșteau afaceri comune Ardealului cu Ungaria, comune Ardealului și Ungariei cu Imperiul întreg, și afaceri „curat ardeleni”. Proiectul, punîndu-se pe baza „faptelor complinite”, prevedea că prima categorie de afaceri trebuia pertractată în dieta de la Pesta și se recunoștea și competența ministerului Ungariei asupra Ardealului în privința afacerilor comune, cerîndu-se apoi extinderea legii electorale din Ungaria și în Ardeal; pentru discuțiile privind afacerile comune, o delegație numită dintre deputații dietei ardeleni trebuia să ia parte la dezbaterile dietei pestane. În schimbul amintitelor concesi, Pușcariu urmărea să obțină recunoașterea dietei proprii pentru afacerile „curat ardeleni”; acestea trebuiau reglementate și de o administrație provincială. În total acest proiect cuprindea 16 puncte și revendicări⁴. Răspunsul lui Deák era însă negativ pentru ambele proiecte. Însuși Pușcariu recunoștea că deputații au ieșit deziluzionați de la Deák⁵. Era un semn vădit că dominanții nu făceau concesi nici revendicărilor moderate.

În 8 iunie 1867 a avut loc, într-un cadru fastuos, încoronarea lui Franz Josef ca rege al Ungariei. Ministerul maghiar obținea în 20 iunie promulgarea a două rescripte regești. Primul dizolva dieta din Cluj (ea fusese doar aminată în 1865), deoarece problema reglementării uniunii pentru care a fost convocată se afla mai înainte încă în competența dietei pestane, iar prin al doilea monarhul anula toate hotărârile dietei de la Sibiu⁶. Opoziția parlamentară era

¹ Biblioteca Universitară Cluj, Manuscrise, sertar 342/2.

² Ibidem.

³ Ioan Pușcariu, *Notițe despre întîmplări contemporane*, Sibiu, 1913, p. 111.

⁴ *Observatoriul*, VII, nr. 10 din 16/4 februarie 1884.

⁵ Pușcariu, *op. cit.*, p. 113.

⁶ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 453–454.

astfel și mai mult dezarmată. Chiar Pușcariu era de acord că aceste evenimente constituiau un „dezastru cutreierător” pentru români. La 2 iulie dieta era din nou amînată.

Ilie Măcelariu a participat la ședințele „Astrei” în Cluj. La data de 27 august Barițiu toasta pentru Ilie Măcelariu pe care-l numea erou politic al românilor, deoarece s-a folosit în dieta Pestei de dreptul întrebuițării limbii naționale. Apoi Barițiu aprecia curajul și demnitatea consilierului gubernial român; acesta a desfășurat la Cluj flamura română tocmai cînd politicienii maghiari îl primeau cu ovații pe Emanuel Péchy, comisarul regesc pentru Transilvania trimis de guvernul din Pesta⁷. La redeschiderea dietei în 30 septembrie 1867, prezidiul camerei deputaților anunța că I. Măcelariu și-a depus mandatul fără motivare.

I. Măcelariu a socotit că mandatul vechi îl autoriza să meargă la Pesta doar pentru încoronare; totuși el fiind din nou ales în scaunul Miercurei la 10 octombrie 1867, își prezintă din nou mandatul, dorind să intre în opoziția parlamentară alături de ceilalți deputați naționali. Pentru acest gest însă, adepții boicotării dietei l-au atacat vehement în revista satirică „Gura satului” din Pesta. Revista îl poreclise pe Măcelariu „Ilie Ochilariu”; cei de la „Gura satului”, spre deosebire de pasiviștii din Transilvania istorică, nu recunoșteau nici unul din meritele lui în dietă și îl suspectau de a fi nesincer. În articolul „Un om cu minte”, gazeta scria: „Se știe de comun că toți deputații români din Ardeal ciți au intrat în dieta din Pesta sînt oameni foarte cuminte, însă între aceștia oameni cu minte cel mai cuminte e Măcelariu. Dînsul e unicul căruia i-a fost succes a fi tot în același timp și deputat la dieta din Pesta și unul carele nu se consideră pe sine de membru constitutiv al acestei diete, dînsul a fost singurul acela carele era de față la dieta din Pesta și totuși nu era acolo, numai dînsul a fost acela carele a căpătat o grămadă de adrese dar și-a adunat niște părăluțe”⁸ [diurna de deputat, n.n.]; în continuare gazeta susținea că I. Măcelariu a depus mandatul fără motivare pentru ca să nu se blameze nici într-o parte. Prin abdicare făcea destul pentru opiniunea românilor, iar prin nemo-tivare cel puțin nu întărita pe guvernanți. Măcelariu a fost reales pentru a putea zice: „Vedeți voi, oameni buni, eu nu doresc nici decît să mă duc la Pesta, însă alegătorii mei poftesc aceasta și eu nu citez a mă opune...”^{8a}. Dar viitoarele acțiuni ale lui I. Măcelariu în dieta pestană vor smulge aprecieri chiar din partea acestor ferveți atacatori, adepții neclintii ai metodei pasiviste. Aceeași gazetă publica în 1868 o compoziție caricaturală favorabilă lui I. Măcelariu și satirică la adresa majorității dietei: „Vorbirea lui Ilie Măcelariu”⁹, dar în general răminea totuși ostilă pînă în 1869, cînd acesta se declara pentru pasivitate; abia atunci „Gura satului” scria că Măcelariu se luptă „pentru dreptate”, atacînd pe „patriarcul Buhă Tielu”, pe „Pușcă-Stele” ca și pe ceilalți care au rămas activiști¹⁰. Același lucru l-au făcut și alte ziare românești care scriau cuvinte grele la adresa tuturor deputaților ardeleni, fără excepție; dar aceleași ziare — după cum vom vedea — și-au schimbat tonul față de Măcelariu după discursul lui în dietă la 17 iulie 1868, neîncetînd însă să-l atace în continuare pentru persistența lui față de metoda activistă. Astfel s-a ajuns într-un timp ca I. Măcelariu să fie atacat și de ziarele guvernamentale și de unele românești.

Dieta maghiară, amînată în decembrie 1867, se întrunea din nou în martie 1868. Opinia publică română cerea prin Pronunciamentul din 3/15 mai 1868 respectarea autonomiei Transilvaniei, redeschiderea unei diete democratice, ca și reactivarea legilor dietei din Sibiu. Cla-

⁷ Albina, II, nr. 95—202, din 27 august/8 septembrie 1867.

⁸ Gura satului, V, nr. 38 din 30 septembrie/12 octombrie 1867.

^{8a} Ibidem.

⁹ Idem, VI, nr. 25 din 14/26 iulie 1868.

¹⁰ Idem, VII, nr. 4 din 30 ianuarie/11 februarie 1869.

sele dominante trec la represiuni, urmărindu-i judiciar pe autori. Presa românească ducea o vie campanie contra tendințelor de dominație națională. Bazat pe conștiința de sine a popoului român și pe principiul naționalității, „acea idee sfântă ce electrizează popoarele de la un capăt la altul”, ziarul „Federațiunea” scria răspicat că românii nu se mai pot mulțumi doar cu mult trimbițata libertate personală și cu drepturile individuale acordate cetățenilor care, fără excepție, urmau să facă parte din națiunea politică maghiară, ci doreau recunoașterea caracterului politic și pentru națiunea română, aceasta presupunând și existența teritoriului autonom. Românii ardeleni sau cei din Banat, Crișana, Maramureș, „voiesc să trăiască ca români și liberi și a se federaliza cu voi [cu maghiarii, n.n.], ca frați cu frați; dar voi ametriți de farmecul hegemoniei nu vreți să înțelegeți . . . încă pînă e timp vă rechemăm la datorințele provenite din ideile secolului prezent . . . nu încercați a opri torențele naționalității în cursul său, nu vă atingeți de autonomia Transilvaniei, recunoașteți perfectă egală îndreptățire, prin aceasta veți deschide o eră nouă de prosperare, tărie și înfrățire”¹¹. Dar clasele dominante nu doreau recunoașterea mai multor națiuni politice în cadrul unor teritorii autonome pe care le locuiau în mod majoritar, deoarece în organizarea federală a statului acestea vedeau reducerea la valoarea formală a integrității lui; dominații se temeau apoi că națiunile avînd teritoriu autonom și personalitate politică, vor încerca și vor putea mai ușor să dea curs tendințelor centrifuge. De aceea dieta a respins proiectul de lege despre naționalități, semnat de deputații naționali, ce era bazat pe principiul egalității politice între națiunile politice din statul maghiar, și a adoptat proiectul lui Deák Ferenc, care legifera națiunea maghiară ca singura națiune politică din stat, acesta avînd un teritoriu unitar și integritatea lui fiind sfîntă și inviolabilă.

În ședința din 17 iulie 1868, I. Măcelariu interpeleză guvernul maghiar în problema pronunțamentistilor; interpelarea este semnată de el, de A. Tincu, Matei Pop și Ioan Tulbașiu, și căuta să obțină oprirea urmăririi judiciare. Înainte de a citi interpelarea, I. Măcelariu rostește un discurs vehement în dietă. A început de data aceasta în ungurește, deoarece legile de la Sibiu care i-au servit de garanție în martie 1867 pentru a vorbi românește erau acum șterse prin rescriptele din iunie 1867; oratorul ținea să sublinieze că ele au fost șterse nu pe cale constituțională, ci prin ordonanțe regale. Măcelariu afirma că s-au șters de pe hîrtie, „dar niciodată din inima națiunii române. Dar cînd vorbesc ungurește trebuie să observ, onorată casă, că din aceasta nicidecum nu se poate deduce că eu prin aceasta aș voi să abzic pentru totdeauna de autonomia patriei mele . . . Nu, pentru că nu există putere pe lume care m-ar putea despuia de ferma convingere că drepturile națiunii mele nu sînt răpite pentru totdeauna și că ele acum sau mai tîrziu vor ajunge la valoare”¹². El susținea că prin opresiunile guvernului care prigonea pe pronunțamentisti, se urmărea întemnițarea fruntașilor politici români, „spre cea mai mare durere și ofensare a națiunii române însăși”¹³. I. Măcelariu a spus clar în fața majorității — ce începea să-l intrerupă — că punctele pronunțamentului nu erau produsele unor spirite agitate, ci exprimau revendicările întregii națiuni române, iar dacă pronunțamentul punea la îndoială legalitatea uniunii din 1848 și dacă aceasta forma obiect de cercetare criminală, „atunci nu numai cei ce au subscris sau au primit de al lor pronunțamentul, ci toți românii din Ardeal și Ungaria, ba încă și o mare și energică parte a sașilor, au căzut în crima aceasta”¹⁴. Din nou susține cu curaj că legea uniunii din 1848 avea esențiale scăderi și că nu avea putere de lege, afirmînd deschis, în ciuda țipetelor amenințătoare ale majori-

¹¹ *Federațiunea*, I, nr. 27 din 17 februarie/1 martie 1868.

¹² T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. IV, Sibiu, 1906, p. 343.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Idem*, p. 344.

tății, că națiunea română nu considera legală uniunea de la 1848, iar „pentru românii din Ardeal uniunea de la 1848 nu e alta decât efluxul volniciei”¹⁵. Interesant că Măcelariu spunea aceasta „nu în numele națiunii române, fiindcă nu am acest drept, ci ca fiu credincios al ei”¹⁶. Este clar că se simțea complexat de atacurile presei pasiviste care-i acuzau pe adepții activismului că nu reprezintă națiunea română și că intrarea lor în dietă era contrară ei.

În acea zi ședința dietală era prezidată de Somssich Pál, adept al constituției maghiare, ideolog al dreptului istoric de stat, pe baza căruia trebuia respectată integritatea coroanei Sf. Ștefan. Încă în 1850 el publicase la Viena studiul politic „Das legitime Recht Ungarns und seines Königs”, în care afirma că nu limba și singele, ci tradiția istorică, legitimitatea istorică de stat fondează dreptul. De repetate ori Somssich Pál îl amenință pe I. Măcelariu că-i va retrage cuvântul, deoarece interpelantul făcea abstracție de stima datorată legilor, și cuvântarea nu era conformă ordinii cuprinse în ele. Măcelariu, netimorat de zgomotul din sală și de intreruperile președintelui, întreba și avertiza totodată dacă politicienii națiunii maghiare care număra 5 milioane de oameni se credeau capabili să rostească sentințe grele și nedrepte la adresa națiunilor ce numărau 11 milioane. În același timp el afirma că nu numai românii spun că legea uniunii e pripită. Deputatul Makray László l-a apostrofat că uniunea Ardealului cu Ungaria exista de secole, la care Măcelariu i-a răspuns calm că românii nu sînt de părerea aceasta; atunci deputații maghiari, dîndu-l exemplu pe unionistul Iosif Hossu, au susținut că în mijlocul românilor ar fi și altă părere, ovațiunîndu-l pe acesta cu „éljen”-uri. Măcelariu a răspuns, spre indignarea celor ce l-au întrerupt: „Zic și eu să trăiască ca să se convingă despre amărăciunea părerilor sale”¹⁷. El a afirmat în mod sincer că antipatia față de uniunea din 1848 nu se poate atribui vreunei aversiuni manifestate față de națiunea maghiară. „Repet — continua Măcelariu — că nu, ba zic că actualul guvern, atît cel din Pesta cît și cel din Viena, în loc să înțeleagă adevăratele sale interese și să se nisuiască ca prin mulțumirea popoarelor nemaghiare, respectiv negermane, să cîștige atragerea acestora, ca atragere ce formează forțele fiecărui guvern”¹⁸, cele două cabinete urmăreau să ridice două națiuni politice dominante — cea austriacă și cea maghiară — care să le asuprească pe celelalte¹⁹.

Împotriva lui Măcelariu s-a ridicat ministrul justiției, Horváth Boldizsár, care l-a acuzat că a atacat unitatea statului, deoarece legea uniunii era „sfîntă și inviolabilă”. Indignat de curajul deputatului interpelant, ministrul a declarat că statul va considera de inamic pe „acela care va cuteza să atace unitatea statului, ca și pe acela care atacă cu puterea armată integritatea teritoriului statului”²⁰, și a susținut că guvernul a dat dovadă de mare moderațiune menținînd în funcție indivizi de felul lui Măcelariu. Atunci Al. Mocioni a observat prompt că „drepturile națiunii române nu constau în a avea cutări funcționari din grație ungurească, ci întru asigurarea existenței politice a națiunii române”²¹.

Ziarul „Kolozsvári Közlöny” a rezervat coloanelor sale articolul special, „Pronunțamentul lui Măcelariu”; potrivit acestui ziar, deputatul român a dat cu tifla în legi și s-a închinat „în fața vițelului de aur daco-roman”. Capetele de acuzare erau: ridicarea în slăvi

¹⁵ *Idem*, p. 345.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Idem*, p. 346.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, p. 348.

²¹ *Idem*, p. 349.

a „conventicului” din Sibiu, „crima” de a „dezlipi” Ardealul de Ungaria, deoarece Măcelariu accepta doar formal uniunea (sub forma uniunii personale regele Ungariei era și principe al Transilvaniei. În rest, administrație și legislație separată pentru Transilvania care să asigure drepturile politice românești). În același timp ziarul l-a felicitat călduros pe ministrul justiției pentru răspunsul dur adresat interpelantului, deoarece „era și timpul să-i învețe minte pe visătorii asemenea lui Măcelariu, care de dragul unor visuri se joacă cu interesele statului maghiar și ale națiunii române (sic!) că nu există în stat o putere care să nu trebuiască să se închine în fața legii și asta să o învețe și dl. Măcelariu ...”²². Era deci clar că clasele dominante se temeau de orice încercare de a se păstra autonomia Transilvaniei, chiar în cadrul statului maghiar și pe aceia care acționau în acest sens, îi suspectau de a avea pentru mai târziu tendințe centrifuge; astfel Măcelariu, conform suspiciosului ziar, se închina „vițelului de aur daco-roman”. Ziarul „Pesti Napló” scria că la 17 iulie casei reprezentanților, a cărei ședință era prezidată de Somssich Pál, i-a fost dat să trăiască „scena supraetajată” oferită de Măcelariu, provocatorul unei „ciocniri scandaloase”. Măcelariu a îndrăznit să apere „pronunciamentul valah de la Blaj” și a insinuat că legea uniunii nu era valabilă, ceea ce era foarte grav, deoarece Măcelariu era ales membru al dietei conform aceleiași legislații maghiare generale, în virtutea căreia el se bucura de libertate politică și drepturi parlamentare. Deputatul Miercurii era calificat ca „agitator de astăzi” care în vremea lui Schmerling a fost de acord cu „toate cele ce veneau din partea puterii, cel puțin în documentele „adunării județene de la Sibiu”. Printre acuzele aduse interpelantului nu lipsea nici aceea de a fi fost „cavalerul de onoare” al lui Schmerling, vremurile acestuia fiind calificate vremuri de „întunecoasă amintire”. Ziarul apăra hotărât pe președinte, care l-a întrerupt pe vorbitor, deoarece acesta „a uitat de respectul datorat legii și sieși”²³.

Ziarul „Fedeștiunea” — care nu demult calificase pe toți deputații ardeleni ca „deputați feudali” — era de această dată convins că prin Măcelariu a vorbit întreaga națiune română, a vorbit Transilvania, spunind lumii ce-i apasă inima. Măcelariu nu s-a lăsat intimidat de întreruperi, deoarece era animat „cu acea însuflețire și siguranță despre dreptatea cauzei ce apără cineva”. Ziarul românesc califică cuvântarea lui Măcelariu din 17 iulie 1868 ca o „cuvîntare energetică, bine ajustată și bărbătească, precum numai ar putea dori o inimă românească. Spuse în această cuvîntare tot ceea ce a trebuit și a putut să spună”²⁴. „Fedeștiunea”, descriind tumultul iscat în rîndurile majorității parlamentare datorită poziției dîrze și acuzatoare a lui Măcelariu, scria că: „Nu puțină prezență de spirit se poftea, ca după asemenea întreruperi să-și poată cineva continua cuvîntarea. Într-aceia cei ce calculară doară că vor putea intimida pe dl. Măcelariu cu zbierături și provocarea unui zgomot infernal, se înșelară amar. Dl. Măcelariu le dovedi ad oculos că nu este omul care se teme ... Cu o măreție și demnitate admirabilă aștepta alinarea zgomotului și pasionata espectorare a președintelui care-l amenința de repetate ori că-i va lua cuvîntul, apoi își continua cuvîntarea”²⁵. Ziarul spera de asemenea că acțiunea lui Măcelariu va fi un exemplu demn de urmat pentru cei ce au subscris petițiunea alături de el cit și pentru ceilalți deputați români ardeleni: „Înaintea cu toții și binecuvîntările cerului și ale posterității sînt asigurate pentru toți care și-au împlinit misiunea cu demnitate. Să ne însemnăm cu toții că fără sacrificii nimic nu se poate, iară prin unirea puterilor sacrificiile devin mai sigure. D-zeu cu noi și cu sfînta noastră

²² *Kolozsvári Közlöny*, XIII, nr. 85 din 21 iulie 1868.

²³ *Pesti Napló*, XIX, nr. 164—5468 din 18 iulie 1868.

²⁴ *Fedeștiunea*, nr. 100 din 6/18 iulie 1868.

²⁵ *Ibidem*.

cauză”²⁶. Același ziar publica telegrama adresată de românii maramureșeni lui Măcelariu: „Sighetul Marmăției. Consimțim cu dl. Măcelariu pentru lupta suscepută în interesul românismului asuprit. Primească recunoștință”²⁷. Ziarul „Albina” afirma că Măcelariu „tăia adînc în inima politicii de azi a d-lor stăpînitoresi și îi cutremura prin răspicarea că uniunea nu e, nu poate să fie faptă împlinită, cu atît mai puțin dreaptă și legală...”²⁸. „Albina” presupunea că Ion Rațiu, aflat atunci la Pesta, i-ar fi adus lui Măcelariu știri precise de acasă în legătură cu pronunțamentistii și l-ar fi influențat²⁹. Dar Rațiu, din motive de oportunitate politică, a declarat în coloanele aceluiași ziar că el nu s-a întîlnit cu nici un deputat ardelen și n-a influențat pe nimeni³⁰. „Albina” dorea ca după interpellare, deputații ardeleni să părăsească dieta pestană³¹. Aceasta era dorința generală a pasiviștilor, mai ales în ce-l privește pe I. Măcelariu. Discursul lui Măcelariu a fost adus la cunoștința fraților de peste Carpați, în coloanele ziarului „Românul” — ce-l reproducea după „Telegraful Român” — în nr.-le din 19, 20, 21 iulie 1868.

Același ziar — din 29—30 iulie 1868 — regreta că clasele dominante maghiare, la 1868 ca și la 1848, considerau că în Ungaria există o singură națiune politică și că nu și-au însușit nimic din învățămintele istoriei.

La 21 iulie 1868, I. Măcelariu a ținut ca în răspunsul dat ministrului Horváth să specifice încă o dată că pronunțamentul „l-a primit de-al lui”, și a subliniat dreptul de rezistență al națiunii române, deoarece și națiunea maghiară a făcut opoziție Vienei, „cu toată ocaziunea de la 1861 pînă la 1865, pînă cînd nu se restituiseră legile din 1848...”. Apoi a declarat că nu invidiază pe acel guvern care numără între oficialii săi numai sufletele servile și nici pe acei oficiali care servesc sub asemenea guvern³². În ședința dietei din 27 iulie s-a împotrivit propunerii comisiei de 10, care a hotărît să ridice imunitatea deputaților Alexandru Roman și Ladislau Böszörményi³³.

În luna august I. Măcelariu a participat la ședințele „Astrei” din Gherla. Iacob Mureșan, în 25 august, rostea un toast în cinstea lui I. Măcelariu, dar la sfîrșitul acestuia urarea era „Să trăiască întru mulți ani d. I. Măcelariu dacă nu va mai intra în dieta Ungariei”³⁴. Apreciind programul lui Măcelariu, pasiviștii doreau ca acesta să adopte și metoda lor de luptă. În ședința din 26 august, Măcelariu a propus ca bibliotecile românești să achiziționeze tezaurul literaturii naționale rămase de la Micu Clain și Șincai³⁵. După terminarea ședințelor, s-a întors la Cluj. Dintr-o scrisoare adresată de el unei rude aflăm că a părăsit Clujul la 29 august, îndreptîndu-se înspre Mercurea. Dar abia ajuns la Alba Iulia, i-a fost trimisă telegrama expediată în 29 august de guvernul maghiar, prin care-l înștiința că a fost pensionat³⁶. Tot în aceeași perioadă au mai fost „pensionați” sau înlocuiți și alți lideri naționali: ruteanul Dobransky pensionat, sîrbul Miletici destituit din postul de primar în Neoplanta, V. Babeș destituit din postul de jude la forul apelatar din Pesta.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, nr. 107 din 18/30 iulie 1868.

²⁸ *Albina*, III, nr. 72 din 7/19 iulie 1868.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Idem*, nr. 79 din 26 iulie/7 august 1868.

³¹ *Idem*, nr. 80 din 28 iulie/9 august 1868.

³² Păcățian, *op. cit.*, p. 351; cf. *Gazeta Transilvaniei*, XXXI, nr. 55 din 29/16 iulie 1868.

³³ *Federațiunea*, nr. 107 din 18/30 iulie 1868.

³⁴ *Idem*, nr. 121 din 18/30 august 1868.

³⁵ *Idem*, nr. 125 din 25 august/6 septembrie 1868.

³⁶ Biblioteca Academiei București, secția de corespondență, nr. 75898. Scrisoarea lui I. Măcelariu către un nepot, expediată din Mercurea la 31 august 1868.

Ziarele claselor dominante se temeauă că după înlocuirea din post a lui I. Măcelariu, ziarele românești, „pătrunse de adierile din București”, vor agita și mai puternic problema națională³⁷. Este interesantă poziția „Federațiunii” care cu puțin înainte și-a dat călduros asentimentul față de acțiunea lui Măcelariu din 17 iulie. După ce afirmă că ziarele maghiare din Pesta și „Neue Freie Presse” din Viena scriau că I. Măcelariu a fost suspendat din postul de consilier la guvernul Transilvaniei pentru că în calitate de deputat transilvănean în dieta Ungariei a îndrăznit să atace constituția maghiară, ziarul românesc refuză să-l considere pe Măcelariu martir politic — liniștindu-l în acest sens și pe „Hazánk” —, deoarece „toată fapta rea își are răsplata sa”: fapta rea comisă de Măcelariu a fost aceea că a intrat într-o dietă străină³⁸. Deci ziarul lui A. Roman preconiza neabătut (pentru românii transilvăneni) boicotul dietei. Totuși coloanele „Federațiunii” au inclus știrea transmisă de un semnatar al Pronunciamentului (de sub cetatea lui Gelu), care afirma că destituirea lui Măcelariu din post, din cauză că a apărut Pronunciamentul în dietă, a avut un deosebit ecou, iar ziarele maghiare îl ironizau pe destituit, îndrumându-l ca după pensionare să meargă „la Iancu și la Brătianu”³⁹.

La sosirea sa în Mercurea, I. Măcelariu a fost salutat de o delegație de 54 de români și sași, formată de trimișii comunelor scaunului Mercurea. În 6 septembrie 1868, el se afla la Sibiu, în casa protopopului Hanea. Încă de dimineață se puteau vedea pe străzile Sibiului țărani români de prin toate satele ținutului, îmbrăcați de sărbătoare. Seara, la orele 9, mulțimea, avind și torțe, s-a îndreptat înspre casa protopopului Hanea pentru a-l ovaționa pe Măcelariu. Str. Cislădiei, unde se afla casa, s-a aglomerat de un public atît de numeros, „cum rar se poate vedea la asemenea ocaziune”. Din mijlocul mulțimii Visarion Roman l-a salutat pe I. Măcelariu ca „pe unul din bărbații doririlor noastre, ca pe luptătorul neînsălmîntat al dreptului și adevărului, cele două temelii tari pe care românii voiesc a-și clădi edificiul înaintării lor ... primește, te rugăm, cea mai intimă a noastră mulțumire pentru că în ziua de 17 iulie 1868 ai dat cu virtute română expresiunea sentimentelor și dreptelor dorințe ale națiunii române. Românii voiesc pace, bună înțelegere, frăție, dar ei știu că aceste odrasle scumpe numai în pămîntul egalei îndreptățiri perfecte pot să prospereze, pot să-și dea fructele dorite. Ilustritatea ta, ai fost întotdeauna un tîlmaci credincios al acestei credințe românești, iar dacă pentru aceasta ai devenit acum victimă ... nu numai nu te-a micșorat, ci din contră, te-a înălțat în opiniunea publică, în stima generală, în inimile românilor. Națiunea va ști în tot cazul să nu dea uitării pe acel fiu demn al ei ... care a păstrat în toată întregimea virtutea aceea frumoasă a strămoșilor noștri: caracter onest, tare, constant”⁴⁰.

După ce a participat la importantul congres național al Bisericii Ortodoxe Române (16 sept. — 7 oct. 1868), I. Măcelariu a fost prezent la ultimele lucrări ale dietei de încoronare. Aici el a fost autorul proiectului deputaților naționali în privința reglementării uniunii. Ideea esențială a acestui proiect a fost aceea de a scoate din competența dietei pestane „reglementarea” uniunii și de a o trece în mîna unei diete transilvănene alese în mod democratic (deci cu majoritate românească), care ar fi luptat desigur împotriva contopirii Transilvaniei în statul maghiar și ar fi încercat în tratativele cu dieta pestană să păstreze autonomia și legislația anilor 1863—1864; în acest caz uniunea ar fi fost doar for-

³⁷ *Kolozsvári Közlöny*, XIII, nr. 105 din 5 septembrie 1868.

³⁸ *Federațiunea*, nr. 122 din 20 august/1 septembrie 1868.

³⁹ *Idem*, nr. 130 din 5/17 septembrie 1868.

⁴⁰ *Gazeta Transilvaniei*, XXXI, nr. 70 din 23/11 septembrie 1868, la rubrica „Ovațiunii pentru dl. Măcelariu”.

mală. Proiectul majorității privind „reglementarea” uniunii imputernicea guvernul să întocmească un alt proiect de lege electorală generală pentru Ungaria și Transilvania istorică, pe care să-l prezinte în dieta următoare, să extindă asupra Transilvaniei articolul nr. 18 al legii din 1848 privind cenzura presei și să organizeze uniform cu Ungaria curțile cu jurați⁴¹; el considera valabilă legea de uniune din 1848 și dorea contopirea totală a Transilvaniei în statul maghiar.

Proiectul lui Măcelariu, pentru a-și atinge scopurile amintite, cerea ca dieta să nu înceapă dezbaterea proiectului majorității. În proiect se enumerau considerentele pentru care se cerea convocarea dietei transilvănene. Printre ele figura din nou nevalabilitatea legii de uniune din 1848, deoarece ea nu era decizia unui corp reprezentativ al poporului, ci a unui corp feudal. Trebuia să se țină seama de interesele „poporațiunii nu numai a unei [țări] ci și a celeilalte”. Dieta transilvăneană era cerută și fiindcă Transilvania nici la 1848, nici în alți ani n-a avut o reprezentanță a poporului. Acest proiect a fost semnat de I. Măcelariu, A. Tincu, L. Petcu, I. Tulbașiu, I. Balomiri, S. Balomiri, A. Dobransky, I. Hodoș, S. Borlea, V. Babeș, F. Varga, Anton Mocioni, George Mocioni, A. Roman, A. Medan, S. Miletici, S. Popovici, A. Vlad⁴². După cum vedem, proiectul a fost semnat atît de deputații români ardeleni, de deputații români din Ungaria, cît și de un deputat sîrb și unul rutean. Acesta este rezultatul colaborării deputaților naționali care la acea dată erau organizați în clubul central al naționalităților din sinul căruia se organizau comisii pentru elaborarea proiectelor de lege contrare celor emise de comisiile dietale centrale ce reprezentau interesele dominanților.

Dintre deputații ardeleni prezenți în dietă, M. P. Grideanu refuză să semneze proiectul, zicînd că „el nu poate să semneze așa ceva tocmai acum cînd se măresc lefiele asesurilor de la Tablă”. În faza inițială proiectul a fost semnat și de Pușcariu și Bohățel, dar primul și-a șters semnătura și a mijlocit convocarea unei ședințe separate a deputaților ardeleni pe care dorea să-i convingă să renunțe la proiect, zicînd că el a consultat celebrități juridice care i-ar fi spus că din punct de vedere juridic, proiectul conține o crimă de înaltă trădare care iese vădit la iveală. Deși nu a spus cine erau acele celebrități, Măcelariu presupuse că au fost Andrassy sau Wenckheim, și în nici un caz juristul român V. L. Popp. Pușcariu avea un proiect care cerea dietei să amîne reglementarea uniunii pentru dieta următoare; el căuta să cîștige timp pentru tratativele cu puternicii zilei. Aceștia nu trebuiau întăritați cu programe radicale. Prin aceste tratative, Pușcariu spera să obțină cîteva concesii, care să apropie statutul Transilvaniei de cel al Croației. În ședința ardelenilor, Bohățel, sub influența lui Pușcariu, dă semne de șovăială spre disperarea lui Măcelariu, care ține un discurs vehement la adresa moderaților. Aceștia se doreau „diplomați”, dar uitau că alegătorii lor i-au trimis aici ca deputați ce trebuiau să apere pozițiile națiunii, și nu ca diplomați. A urmat apoi o ședință la care au participat toți semnatarii proiectului, și Pușcariu, nepărtinit de nimeni, semnează din nou proiectul lui Măcelariu, iar Bohățel declară că-l va apăra din toate puterile. Dar din nou Pușcariu și-a șters semnătura, iar în ziua prezentării proiectului Bohățel și-o șterge și el. Cînd Hodoș îi cere explicații, Bohățel îi argumentează că ministrul de interne, Wenckheim, l-a amenințat că dacă proiectul va purta și semnătura lui, adică a marelui căpitan al Năsăudului, în 24 ore va fi destituit⁴³. Proiectul lui I. Măcelariu a fost citit în dietă la 24 noiembrie 1868 de către notarul Paizs Sándor. Bucuria majorității dietei, care în acea zi vedea intrarea

⁴¹ *Pesti Napló*, XIX, nr. 270—5402 din 2 septembrie 1868.

⁴² *Gazeta Transilvaniei*, XXXI, nr. 90 din 2 decembrie/20 noiembrie 1868.

⁴³ *Bibl. Acad. București, Manuscrise române*, nr. 997, f. 55—58. Scrisoarea lui I. Măcelariu către G. Barițiu, expediată din Mercurea la 9 ianuarie 1869.

a 29 de deputați croați în dieta Ungariei, după lungi și anevoioase tratative, a fost umbrită de acest proiect, ce a provocat un *resens* unanim deputaților maghiari, indiferent de partid.

I. Măcelariu, în data de 28 noiembrie 1868, a ținut un important discurs cu privire la problema naționalității. Ca deputat român ardelean care ținea la autonomia Transilvaniei, el a declarat că prefera ca problema pusă în discuție să fie pertractată — în ceea ce privea Ardealul — în dieta proprie a acestuia. Dar Măcelariu neputînd ști „cînd și cum va fi prezentată chestia uniunii” și, mai ales, temîndu-se ca aceasta să fie mai mult fuziune, deci uniune administrativă directă și nu personală, cum era de secole, a declarat că nu poate să renunțe la discuția asupra proiectului de lege de la ordinea zilei. Înainte de aceasta, I. Măcelariu a susținut că deputatul — reprezentantul poporului — trebuia să-și spună convingerea fără sfială și să fie răspunzător doar conștiinței sale, nici un for neavînd dreptul de a-l abate de la această cale sau de a-l urmări. El făcea această precizare de început, întrucît „învăînd din trecut, n-aș voi ca pentru declarațiunile ce le voi face în casa aceasta, să fiu iarăși obiect de urmărire”⁴⁴. Făcînd apel la respectarea imunității parlamentare pentru fiecare dintre deputați, „chiar cînd e român”, I. Măcelariu preciza că în cazul cînd proiectul de lege privind naționalitățile pregătît de dominanți își va extinde puterea și asupra Ardealului, el se pronunță din capul locului pentru proiectul minorității care cerea existența în stat a mai multor națiuni politice și egalitatea între ele. „Numai așa — spunea Măcelariu — și nu altcum poate dispărea neîncrederea existentă între națiuni și gelozia, pășînd în locul lor iubirea și încrederea generală, lucru de care toți avem mare, dar foarte mare trebuință . . .”⁴⁵. Considerentele de respingere a proiectelor dominanților înșirate de Măcelariu erau: tendința ca în viața publică și politico-statală să se introducă doar limba maghiară și „principiul ofensator după care națiunile nemaghiare sînt părți întregitoare ale națiunii maghiare, pe cînd ele, cel puțin după modesta mea părere, sînt chemate să formeze statul ca individualități independente, dar la nici un caz nu o altă națiune”⁴⁶. Într-un stat constituțional — spunea Măcelariu — numai atunci putea fi vorba de o singură națiune cînd celelalte „națiuni nu sînt, sau sînt numai în proporții foarte neînsemnate”⁴⁷; dar în Ungaria raportul numeric între națiunea maghiară și celelalte era „ca 5 la 11”. În concluzie, fiecare națiune era îndreptățită să se considere de „factor egal în drept al statului și a lua parte ca atare la pertractarea și deciderea tuturor afacerilor de stat”⁴⁸. Apoi, în decursul istoriei vicisitudinile vremii le-au trăit nu numai maghiarii, ci și celelalte națiuni; luptele au fost duse împreună și singele vărsat în comun: „Arătați-ne, domnilor, un singur loc în Ungaria și Ardeal, unde ar fi luptat numai maghiarii și cu ei împreună nu și românii și celelalte națiuni! Nu veți putea face aceasta.”⁴⁹. Dacă istoria îndepărtată a uitat însă să sublinieze la justa ei valoare contribuția popoarelor nemaghiare, acest lucru nu mai era posibil în „epoca de față”, cînd națiunile ajungînd la conștiința de sine, „pretind pe drept cuvînt și vor pretinde partea ce li se compete lor”. Apoi — spunea Măcelariu — paragrafele legii dominanților decretează limba maghiară ca limbă exclusiv oficială, pe cînd celorlalte limbi „le acordă numai ca din grație unele concesiuni . . . și le eschide cu desăvîrșire de acolo, de unde e imposibil să fie eschise din oficiile centrale . . .”.

„Națiunile — continua oratorul — au venit la conștiință și cunoaștere că fără limbă nu este naționalitate, fără naționalitate nu este libertate, ci pretutindenea sclavie și întuneric.

⁴⁴ Păcățian, *op. cit.*, p. 745.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Idem*, p. 746.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

Dar aceea ce este apa pentru pește, ce e soarele pentru plante, e limba pentru naționalitate și naționalitatea pentru fiecare popor. Noi ca români ne-am născut, în limba românească am trăit și trăim, ea e mama noastră, în limba aceasta înțelegem pe strămoșii noștri, care au trăit cu o mie de ani mai înainte și voim ca de pe limba aceasta să ne cunoască urmașii noștri și posteritatea. Și dacă în cartea nemiloasei sorți ar fi scris că trebuie să pierim de pe fața pământului, și atunci numai ca români vrem să pierim, iar nu ca lipitură la altă națiune, fie ea orișicare”⁶⁰.

Celor care susțineau că singura limbă oficială trebuia să fie maghiara (pentru a nu se aduce prejudicii integrității de stat și pentru oportunitatea guvernării și administrației), Măcelariu — afirmind că toate acestea nu au suferit dacă în 24 noieembrie s-au ținut cuvântări în limba croată la ședința dietală — le răspundea fățiș: „Adevăratele motive, cel puțin după părerea mea, sînt acelea că națiunea maghiară nu vrea să fie soră adevărată celorlalte națiuni, ci vrea să stăpînească peste ele”⁶¹. Dacă din motive politice lesne de înțeles, I. Măcelariu declara că românii din Transilvania nu năzuiesc tendințe separatiste și ideea Daco-României i se părea de nerealizat, totuși, după ce și-a luat amintirile precauții, el nu se sfia să adauge în mod contradictoriu: „Dar îmi spun totodată și ferma convingere că dacă ar fi să se facă [Daco-România, n.n.], întreaga națiune maghiară nu o va putea împiedeca”⁶².

În discursul său din 1 decembrie 1868, I. Măcelariu a afirmat că proiectul deputaților naționali privind problema uniunii a fost adoptat de el și consorții săi datorită sincerității „cit și a precauțiunii stoarsă din experiențele trecutului”. Propunerea proiectului nu ignora faptele, mai ales cele dintre 1848—1865, și forma drumul cel mai sigur pentru „delăturarea multor și esențialelor manciatăți din articolul de lege despre uniune de la 1848”. Proiectul comisiei centrale lua ca bază articolul de lege VII de la Pozsony și I de la Cluj, și pe baza lor nu reglementa uniunea, ci nimicea cu desăvîrșire autonomia Ardealului. În discursul său, juristul I. Măcelariu demonstra majorității dietei că, potrivit dreptului public ardelenesc, legea de uniune nu era valabilă, deoarece conform art. de lege IX din 1744 orice lege votată în dietă, înainte de a avea putere de lege, trebuia să treacă prin trei stadii: confirmarea, sancționarea, autentificarea. Aceasta din urmă presupunea că exemplare tipărite ale legii trebuiau împărțite municipiilor pentru a fi expuse la locuri oficiale. După aceasta urma o nouă promulgare în dietă și apoi publicarea. De abia atunci articolul de lege primea putere de drept. La 1848, fazele autentificării nu au fost respectate, deci legea uniunii nu avea putere de drept; or, proiectul comisiei centrale se baza tocmai pe „legalitatea” articolului de lege din 1848, votat la Cluj. Resensul deputaților maghiari a fost deosebit de puternic și, în urma scandalului stîrnit, I. Măcelariu este nevoit să părăsească sala⁶³. Dieta era însă hotărîtă să adopte toate proiectele de lege guvernamentale, deoarece perioada dietală se apropia de încheiere.

Deja la 28 noiembrie 1868 proiectul de lege al naționalităților, emis de deputatul Deák Ferenc, fusese adoptat ca singurul proiect de discuție pentru dieta de încoronare. El a fost votat definitiv după o a treia citire, la data de 1 decembrie 1868. A fost sancționat la 6 decembrie, promulgat în ambele camere ale parlamentului la 7 decembrie, publicat la 9 decembrie 1868 în colecțiunea de legi a țării, devenind astfel art. de lege XLIV. Astfel, proiectul radical semnat de deputații naționali care cereau existența națiunilor politice egale în stat a căzut. I. Pușcariu și Bohățel ceruseră ca problema naționalității să fie reglementată separat

⁶⁰ *Idem*, p. 747.

⁶¹ *Idem*, p. 748—749.

⁶² *Idem*, p. 750.

⁶³ *Idem*, p. 799—804.

pentru Ardeal cu ocazia discuțiilor privind reglementarea uniunii, dar nici ei n-au obținut nimic. De aceea moderații votează contra proiectului guvernamental, deoarece, deși metodele și concepțiile radicalilor și moderaților erau diferite, totuși cea mai mare parte a moderaților respingea ideea existenței unei singure națiuni politice. Deputații care votaseră contra proiectului în discuție au fost: V. Babeș, I. Balomiri, I. Măcelariu, A. Maniu, A. Medan, Mocioneștii (Anton absent), A. Bohățel, S. Borlea, Pop Sigismund, Popovici-Deseanu, Popovici Sigismund, I. Pușcariu, A. Roman, A. Tincu, I. Tulbașiu, F. Varga, Dimitrovici, Manoilovici, Miletici, Stoiaciovici, Trifunaț și Dobransky⁵⁴.

Pușcariu și Bohățel merg din nou la Deák pentru a încerca să obțină câteva concesiuni privind uniunea Transilvaniei cu Ungaria, dar tot în zadar. În ziua de 1 decembrie 1868, dieta a trecut la dezbaterile proiectului de lege privind reglementarea uniunii, acestea continuând în zilele următoare. Ministrul de interne, Wenckheim, propune dietei acceptarea proiectului comisiei centrale. I. Măcelariu și-a susținut în discursul amintit punctele sale de vedere între „răcnetele întrerupătoare” ale majorității, după cum spunea însuși Pușcariu. Primul care-l combate pe I. Măcelariu este contele Bethlen János, care îi reamintește deputatului din Mercurea că legea uniunii este consfințită și a o pune la îndoială înseamnă a jigni legea. A. Tincu dorește să-l sprijine pe I. Măcelariu; nestăpânind bine limba maghiară, el a căutat să se folosească de un rezumat scris, dar nu a fost ascultat și a fost nevoit să părăsească sala. Un alt deputat român ardelean, L. Petcu, a susținut că proiectul majorității „este o plantă exotică, incapabilă a prinde rădăcini”, și s-a declarat pentru proiectul lui Măcelariu. I. Rannicher propunea ca toate datele privitoare la uniune să fie incluse într-un alt proiect pentru dieta viitoare. În același sens, al amânării problemei reglementării uniunii, a vorbit și Pușcariu. Deși moderații nu au semnat proiectul lui Măcelariu, ei nu acceptau proiectul guvernamental.

Împotriva deputaților români, fie moderați, fie radicali, au vorbit, în afară de Bethlen János: Simon Gergely, Berzenczey László, Csengery Imre și, „pe tonul cel mai energic”, Tisza László⁵⁵. Dintre români doar Hossu și Ivașcovicu merg cu guvernul⁵⁶. De fapt, acesta din urmă declarase anterior că în dieta Ungariei nu există deputați naționali, ci doar deputați ai diferitelor cercuri electorale din statul maghiar. Pe bună dreptate „Gura satului”, referindu-se la acest deputat, scria: „Si tacuisses romanus bonus mansisses”. Dieta Ungariei a adoptat ca bază de discuție proiectul de lege privind reglementarea uniunii Transilvaniei cu Ungaria, prezentat de comisia centrală. Acest proiect a fost sancționat de monarh la 6 decembrie, devenind apoi articolul de lege XLIII, după ce în 7 decembrie a fost promulgat în ambele camere ale parlamentului, și în 9 decembrie publicat în colecțiunea de legi a țării.

Ziarul „Federațiunea” scria la 23 noiembrie /5 decembrie 1868: „Aseară, pe la ora 9, această țară autonomă [Transilvania, n.n.] nu mai există în dieta Ungariei, dar există în faptă și va exista pînă ce va trăi suflet românesc pe acel pămînt udat de sîngele străbunilor noștri”⁵⁷.

Pușcariu era de părere că politicienii maghiari, pierzînd pe jumătate Croația, s-au des-păgubit cîștigînd pe deplin Transilvania. Tot el afirma că prin uniunea Transilvaniei cu Ungaria clasele conducătoare din statul maghiar au dat o ripostă unirii Moldovei cu Țara Românească, pe care o aveau încă proaspătă în memorie⁵⁸.

⁵⁴ Pușcariu, *op. cit.*, p. 127.

⁵⁵ *Magyar Polgár*, II, nr. 145 din 6 decembrie 1868.

⁵⁶ *Albina*, III, nr. 121 din 24 noiembrie/6 decembrie 1868.

⁵⁷ *Federațiunea*, I, nr. 170 din 23 noiembrie/5 decembrie 1868.

⁵⁸ Pușcariu, *op. cit.*, p. 128.

În fața istoriei, răspunsul definitiv l-au dat masele românești din Transilvania la 1 Decembrie 1918. Această măreață zi aducea o meritată și mult așteptată corectură istorică nedreptății comise cu 50 de ani în urmă în dieta Ungariei, nedreptate consfințită de „bunul împărat”.

Știrea desființării autonomiei Transilvaniei a fost primită cu durere de românii de peste Carpați. Kogălniceanu a afirmat la 11 decembrie 1868 că nu este „inamicul ungurilor”. Mai mult, în 1860, când era ministru-președinte al Moldovei, a dat ospitalitate emigranților unguri, și „pre mulți, cu toate pretențiile Austriei, i-am scăpat de la spinzurătoare”. Dar — continua cu amărăciune în glas oratorul — frații de același sânge, români de peste Carpați, au fost crunt loviți, și toate simpatiile sale se îndreptau înspre ei⁵⁹.

Mulți dintre politicienii maghiari care au găsit un binevoitor refugiu în statul român au început însă, după dualism, să ducă o vehementă campanie de presă împotriva lui, temându-se acum — și nu fără temei — că toate privirile românilor din Austro-Ungaria se vor îndrepta înspre nucleul național statal de dincolo de Carpați.

La o întrunire politică organizată în București la 15 decembrie 1868, I. Brătianu își exprima regretul pentru politica de opresiune națională susținută de guvernul din Pesta, manifestându-și solidaritatea față de frații români ardeleni privați de autonomia teritoriului pe care-l locuiau în mod majoritar, Transilvania⁶⁰.

Deși I. Măcelariu a îmbrățișat între 1865—1868 metoda de luptă activă, pe când majoritatea opiniei publice românești a adoptat pasivismul, totuși programul său de luptă parlamentară era un program intransigent ce ținea cu sfințenie la păstrarea autonomiei Transilvaniei și a drepturilor naționale. De pe această bază va fi posibilă, în cursul anului 1869, apropierea dintre el și pasiviști.

DUMITRU SUCIU

LA LUTTE PARLEMENTAIRE D'ILIE MĂCELARIU DANS LA DIÈTE DE COURONNEMENT DE PEST (JUN 1867—DÉCEMBRE 1868)

(Résumé)

Ilie Măcelariu a continué conséquemment la lutte politique des années précédentes en défendant le *Pronunciamentum* de Blaj dans la diète de couronnement de Pest, où, le 17 juillet 1867, il a prononcé un véhément discours politique dans lequel il accusa ouvertement la politique d'oppression nationale des gouvernements de Pest et de Vienne. Le courage et l'activité parlementaire de l'haut fonctionnaire roumain lui ont valu la mise forcée à la retraite du poste de conseiller du gouvernement transylvain. L'opinion publique roumaine et la presse passiviste qui a adopté le boycottage parlementaire comme méthode de lutte politique, ont approuvé

⁵⁹ *Federațiunea*, I, nr. 180 din 13/25 decembrie 1868.

⁶⁰ *Idem*, nr. 185 din 29 decembrie 1868/10 ianuarie 1869.

l'activité nationale d'Ilie Măcelariu. Les passivistes n'ont quand même cessé de lui demander d'adopter la passivité, la tactique politique suivie par la majorité des Roumains de la Transsylvanie historique. Cela a été possible, étant donné que le programme politique soutenu par I. Măcelariu était un programme national, qui militait, autant que le programme politique passiviste, pour la défense de l'autonomie de la Transsylvanie, pour une diète démocratique dans la Principauté de la Transsylvanie, chargée de maintenir les droits politiques roumains obtenus en 1863–64. Ainsi, en 1869 I. Măcelariu est devenu le premier président du Parti National Roumain (passiviste).

CAPITALUL STRĂIN ÎN INDUSTRIA MINIERĂ ȘI METALURGICĂ A TRANSILVANIEI (1867 — 1900)

Perioada istorică deschisă prin încheierea în anul 1867 a pactului dualist între clasele dominante austriece și maghiare a marcat un nou capitol și în istoria industriei miniere și metalurgice din Transilvania, acela al creșterii din ce în ce mai mari a subordonării sale față de capitalul străin.

Marele capital austriac, în parte aliat cu reprezentanți ai capitalului francez, și-a câștigat încă în perioada 1849—1867 poziții de seamă în ramurile industriale producătoare de materii prime, prin acapararea celor mai importante surse minerale descoperite și date în exploatare pînă la acea dată. În cadrul acestui proces, rolul principal l-au avut casa Rothschild, aristocrația banchară austriacă aflată sub conducerea Creditanstalt-ului, precum și aristocrația financiară franceză din cercul companiei Société générale de crédit mobilier¹. După 1867, capitalul austriac, împreună cu cel francez, și-a păstrat și și-a consolidat pozițiile în care se infiltrasese, pe de o parte prin extinderea întreprinderilor mai vechi, pe de alta prin cîștigarea de noi poziții pe calea sporirii exportului său de capital în Transilvania.

Pactul dualist din 1867, creat pe baza identității de interese între burghazia austriacă și marea moșierime maghiară, a deschis noi posibilități pătrunderii capitalului străin, primul în ordine cronologică fiind cel austriac. Transilvania, la fel ca celelalte provincii naționale subjugate din monarhia austro-ungară, a rămas pe mai departe dependentă de Austria din punct de vedere economic. Pe temeiul teritoriului vamal comun, menținut și reînnoit din 10 în 10 ani în cadrul pactului dualist, concurența industriei austriace mult mai dezvoltate s-a făcut pe deplin simțită, astfel că în privința rolului Transilvaniei — rămasă în urmă în domeniul industrializării capitaliste —, de debușeu al produselor industriale ale Austriei și sursă de materii prime pentru industria austriacă, nu a intervenit nici o schimbare. Dacă însă, în perioada 1849—1867, principalul conținut economic al dependenței Transilvaniei de Austria se concretizase în raporturile de pe piața de mărfuri, burghazia austriacă exploatînd Transilvania în chip hotărîtor prin intermediul produselor sale industriale și asigurîndu-și aproape ca un monopol piața acestora de mărfuri industriale, prin mijloace

¹ Cf. Ludovic Vajda, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2/1965, p. 63—77.

economice și politice², în schimb după 1867 conținutul economic al dependenței Transilvaniei de Austria era determinat tot mai mult de exportul de capital. Exportul de capital industrial austriac în Transilvania se caracteriza însă în continuare prin faptul că era cu preponderență legat de producția de materie primă, de construcțiile de căi ferate și de viața bancară, domenii care nu limitau cîtuși de puțin, ba chiar ajutau afirmarea intereselor burgheziei austriece în Transilvania și satisfăceau totodată și interesele marii moșierimi maghiare, constînd în dezvoltarea capitalistă în cît mai bune condiții a marii proprietăți de pămînt.

Rolul cel mai cuprinzător, dintre factorii ce influențau direct pătrunderea capitalului străin, l-a avut avîntul capitalist imediat următor crizei economice și politice care a precedat încheierea pactului dualist și care a dus și la consolidarea situației politice prin înăsprirea asupririi sociale a maselor populare indiferent de naționalitate, precum și prin tot mai greaua asuprire națională a românilor, populația majoritară a Transilvaniei. În acest fel au apărut curînd condiții propice, atît economice cît și politice, pentru transpunerea în viață a posibilităților unui profit sporit.

Pînă în deceniul al nouălea al secolului trecut, principalul profitor de pe urma dezvoltării capitaliste a industriei miniere și metalurgice din Transilvania a rămas capitalul austriac. El a exclus complet din întreprinderile sale burghesia transilvăneană. Prin aceasta, a pus piedici exploatării uneia din cele mai de seamă surse ale acumulării capitalului financiar local, cu atît mai mult, cu cît era de domeniul exclusiv al marelui capital austriac să decidă dacă profitul ce-l realiza de pe urma produselor miniere și metalurgice îl va utiliza în Transilvania, ori în alte părți ale monarhiei habsburgice, pentru a realiza reproducția lărgită. Chiar și la sfîrșitul secolului trecut și începutul sec. XX, întreprinderile miniere comune ale capitalului austriac și transilvănean constituiau o raritate. Devine însă tot mai frecventă asocierea marii burghezii din Ungaria, concentrată îndeosebi la Budapesta, — care a realizat însemnate capitaluri din profitul de pe urma comerțului cu produse agricole, a morilor și a altor întreprinderi industriale, mai strîns legate de agricultură, a construcțiilor feroviare și a afacerilor bancare —, cu întreprinderi austriece interesate în Transilvania, sau întemeierea de întreprinderi comune ale marelui capital austriac și maghiar, deschizînd astfel teren exploatării și acumulării de capital din partea marii burghezii din Ungaria: a bancherilor, comercianților, posesorilor de capitaluri. Această trăsătură nouă a pătrunderii capitalului străin — și anume, crearea de întreprinderi noi ale capitalului austriac în alianță cu marea burghezie din Ungaria — a avut drept consecință că, în timp ce a dus la lărgirea sursei profitului grupurilor capitaliste din Ungaria de pe urma industriei miniere și metalurgice, a îngustat din ce în ce mai mult terenul

² „... țara mai avansată își vinde mărfurile peste valoarea lor...” — constata Marx, totodată atrăgînd atenția asupra criteriilor de clasă: „Țara mai favorizată primește mai multă muncă în schimbul unei cantități mai mici de muncă, cu toate că această diferență, acest plus, ca în genere în orice schimb dintre muncă și capital, este băgată în buzunar de o anumită clasă”. (Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I-a, Ed. pentru literatura politică, 1955, p. 238, 239).

pe care putea să se afirme capitalul local, intensificînd în ultimă instanță dependența Transilvaniei de capitalul austro-ungar.

În ultimele decenii ale secolului XIX, dominația capitalului austro-ungar și a altor capitaluri străine aliate cu el în industria minieră și metalurgică din Transilvania a devenit tot mai cuprinzătoare.

În deplină concordanță cu modificările survenite în raporturile de forță din sînul capitalului străin — pe baza legii dezvoltării inegale a capitalismului —, începînd cu mijlocul deceniului al XIX-lea, poziții însemnate a cucerit în Transilvania în primul rînd capitalul monopolist german și, mai puțin, cel francez, belgian și englez, deși capitalul austriac și ungar, bazat pe condițiile stipulate prin pactul dualist, și-a păstrat rolul preponderent.

Capitalul german s-a afirmat la început numai prin băncile austriece, ajungînd în alianță cu ele la o influență din ce în ce mai mare în industria minieră și metalurgică. În special din a doua jumătate a deceniului al nouălea, rolul său a crescut treptat în cadrul marilor bănci austriece, astfel încît după 1890 capitalul austriac nu-l mai are ca principal aliat pe cel francez, ci pe cel financiar german. Acesta din urmă însă își face simțită prezența și singur în acapararea și exploatarea zăcămintelor minerale transilvănene. Însuși guvernul a înlesnit calea pătrunderii de sine stătătoare a capitalului financiar german, cale ce se deschide prin acapararea, începînd cu anul 1885, a mai multor mine de aur din Transilvania. În cele din urmă, extinderea capitalului german se împletește și cu interesele legate de Transilvania ale marilor bănci capitaliste din Ungaria.

Capitalul francez, care alături de cel austriac și-a luat cel mai de timpuriu partea din profitul realizat de pe urma produselor industriei miniere și metalurgice transilvănene, începînd cu a doua jumătate a celui de al nouălea deceniu își extinde interesele în Transilvania, în parte singur, independent de capitalul financiar austriac, în parte prin mijlocirea marilor bănci din Budapesta, mai ales prin una din cele patru mari bănci franceze, *Crédit Lyonnais*.

Mai multe împrejurări au contribuit la extinderea în Transilvania a capitalului străin, legat de creșterea acaparării surselor de materii prime. O primă împrejurare este sistemul specific de producție industrială, sistem destinat a fi o măsură subsidiară a vămii protecționiste a industriei. Acest sistem, prin crearea de avantaje de către stat pentru marele capital străin, a deschis posibilități atît de avantajoase, încît aproape că a ademenit în Transilvania capitalul străin. „Fabricanți austrieci puternici și mai ales abili încep să se folosească de binefacerile sistemului subvențiunilor, ... așezîndu-se comod în ... șanșurile de apărare ale activității de întemeiere a întreprinderilor” — constata autorul unui articol apărut în „*Bányászati és Kohászati Lapok*” („*Revista de minerit și metalurgie*”)³.

Pătrunderea capitalului străin a fost înlesnită și de punerea în vînzare a bunurilor statului, începută de guvernele maghiare încă în 1868 și lega-

³ *Bányászati és Kohászati Lapok* (în continuare: *BKL.*), 1910, vol. II, p. 326.

lizată în 1875. Această politică financiară, semn al labilității economice a statului, s-a desfășurat din plin începând cu mijlocul deceniului al nouălea, dar avea deja antecedente, cum a fost, de pildă, cumpărarea vastului domeniu bănățean al S.T.E.G.-ului⁴.

În afară de factorii amintiți, în obținerea resurselor minerale ale Transilvaniei de către capitalul străin un rol a avut și sprijinul acordat de burghazia industrială — în contrast cu poziția adoptată de ea în privința importului de mărfuri — importului de capital în general, acesta din urmă corespunzând mai mult intereselor sale, întrucât burghazia industrială nu realiza nici un profit de pe urma importului de mărfuri, în schimb și avea, direct sau indirect, partea din profitul importului de capital. Camera de comerț și industrie din Cluj, de exemplu, era de părere că „trebuie să ne îngrijim ... de modalități și mijloace cu ajutorul cărora îndeosebi capitalul străin ... va găsi avantajos să se stabilească la noi”⁵. „În domeniul explorării terenurilor aurifere, pînă acum era interesat cu preponderență capitalul german” — nota camera de industrie din Arad, exprimîndu-și „speranța” că „munca de furnică desfășurată prin valorificările cuceririlor tehnicii moderne va atrage și atenția pieții financiare franceze și engleze”⁶.

O mare atracție a exercitat-o asupra pătrunderii capitalului străin oferta permanentă de brațe de muncă și, ca urmare, nivelul scăzut al salariilor, agravat și mai mult de politica de asuprire națională a claselor dominante maghiare, povară grea ce apăsa pe umerii oamenilor muncii, în majoritate români, din Transilvania.

Principala formă de pătrundere a capitalului străin în Transilvania era aceea a capitalului activ pe bază de societăți anonime. Au avut loc și investiții individuale de capital, acestea însă cu un rol subordonat față de întreprinderile pe bază de societate anonimă. Cealaltă formă a pătrunderii capitalului, și anume capitalul de împrumut — prin intermediul căruia capitalul străin obține extraprofitul pe calea veniturilor provenite din dobînzii —, a apărut doar sub formă intermediară în viața economică a Transilvaniei.

Examinînd căile pătrunderii capitalului, putem deosebi și aici două variante: aceea a pătrunderii „directe” și cea a pătrunderii „indirecte”. În cazul — mai frecvent — al celei dintîi, investiția de capital figura exclusiv ca o inițiativă a băncii sau grupului financiar străin, excluzînd astfel din împărțirea profitului nu numai capitalul transilvănean, ci în general și grupurile capitaliste din Ungaria. Calea „indirectă” a pătrunderii capitalului avea două forme. Unele firme obțineau participări importante în bănci de la Budapesta ce dispuneau de anumite întreprinderi transilvănene, avîndu-și în acest fel partea din profitul realizat de aceste instituții

⁴ Ludovic Vajda, *op. cit.*, p. 65—68.

⁵ *A holozsári kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: *Raportul Camerei de comerț Cluj*), 1883—1885, p. 148.

⁶ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: *Raportul Camerei de comerț Arad*), 1898, p. 21—22.

bancare de pe urma inițiativelor industriale întreprinse. De exemplu, Banca Generală de Credit din Ungaria aparținea grupului Rothschild, respectiv grupului Creditanstalt-ului vienez și Disconto-Gesellschaft-ului din Berlin. Din afacerile încheiate de Banca Industrială și Comercială Maghiară de la Budapesta, o cotă-parte revenea Wiener Bankverein-ului; ea avea legături nemijlocite și cu Deutsche Bank, care la rândul ei avea interese importante și la Wiener Bankverein. Prima Casă Națională de Economii de la Budapesta a ajuns în relații cu A.G. für Montanindustrie din Germania⁷. Băncile amintite, fiind cele mai mari profitoare ale industriei transilvănene de minerit și metalurgie, au devenit implicit și mijloace importante ale pătrunderii capitalului străin. Cealaltă formă a pătrunderii „indirecte” a capitalului era aceea când capitalul austriac, german, francez și din alte țări întemeia în comun cu capitaliști industriali și mari bănci din Ungaria întreprinderi industriale în Transilvania. Ambele forme ale pătrunderii „indirecte” a capitalului au apărut în ultimele decenii ale secolului trecut, devenind o trăsătură caracteristică a activității industriale în Transilvania.

Dintre ramurile de producție ale industriei miniere și metalurgice din Transilvania, cel dintâi obiectiv al pătrunderii capitalului străin a devenit exploatarea cărbunelui, în atare măsură încât încă la începutul perioadei în discuție, în anul 1867, capitalul străin avea o poziție dominantă în producția de cărbune a Transilvaniei; din producția totală de 2 022 942 chintale, 99,7%, adică 2 018 781 chintale de cărbune⁸ proveneau din trei întreprinderi ale capitalului austriac, respectiv ale celui francez aliat cu el.

După 1867 continuă cucerirea de teren a capitalului austriac, pe de o parte prin lărgirea întreprinderilor existente, pe de alta prin întemeierea de noi întreprinderi, ori prin cumpărături, prospecțiuni și ocupări de noi zăcămintele carbonifere.

S.T.E.G.-ul, care cumpăraseră încă în 1855 vastul domeniu minier de cărbune din Banat, îl lărgeste în anii de după 1870 cu domeniul de la Moravița, iar în 1883 cu zona sudică a bazinului de lignit de la Mehadia⁹. Producția întreprinderii a crescut de la 1 956 311 chintale în 1867 la 2 795 790 chintale în 1880 și la 4 463 038 chintale în 1900, angajând peste 4000 de muncitori în producție. S.T.E.G.-ul era întreprinderea monopolistă a aristocrației bancare austriace și a celei franceze aliate cu ea; pînă la finele secolului, a rămas cea mai mare întreprindere a Transilvaniei în mineritul carbonifer, furnizind 91,4% din totalul producției de cărbune negru.

Un și mai amplu proces de lărgire a avut loc în cazul celeilalte mari întreprinderi de exploatare a cărbunelui din Transilvania, creată tot înainte de 1867, și anume al întreprinderii S.A. de Mine și Furnale din Brașov, proprietate a consorțiului Haber—Chotek—Fürstenberg⁹, prin luarea în antrepriză a minelor de cărbune ale statului din Valea Jiului.

⁷ Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*, Budapesta, 1954, p. 298–300, 561–562, 570, 583–584; Zsoldos Géza, *Bankkoncentráció*, Budapesta, 1914, p. 72–73; Berend Iván—Ránki György, *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914*, Budapesta, 1955, p. 118–119, 127.

⁸ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: Raportul Camerei de comerț Timișoara), 1879–1881, p. 54; *idem*, 1895, p. 23; Déry Károly, *A magyar szénbányászati ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi párizsi nemzetközi kiállításon résztvevő vállalatokra*, Budapesta, 1900, p. 219.

⁹ Ludovic Vajda, *op. cit.*, p. 68–71.

Tabelul I

Întreprinderile miniere de cărbune aflate în

	Anul înființării	Locul exploatărilor miniere
1. Mina Karl Klein	1846	Cămenița, Cozla, Sîrîna, Berzasca
2. S.T.E.G.	1855	Steierdorf-Anina, Doman, Secul
3. Societatea Anonimă de Mine și Furnale din Brașov	1857	Petroșani, Petrila, Live- zeni, Holbav, Baraolt
4. Prima Societate de Navigație cu Aburi pe Dunăre	—	Schennersruhe

Primele ocupări de zăcămintе carbonifere făcute de teaurariatul montanistic în Valea Jiului datează din 1865, de-a lungul anilor extinzîndu-se asupra hotarului comunelor Livezeni, Petrila, Petroșani și Bărbătenii de Jos¹⁰. Munca de exploatare mai intensă a început în 1869 — la fel ca pe domeniul carbonifer al S.A. de Mine și Furnale din Brașov — , prin galeria Deák și Lónyay din Petrila, pentru ca apoi, începînd cu 1871, după deschiderea liniei ferate Simeria—Petroșani¹¹, să ia un avînt mai mare. În decurs de cîțiva ani, teaurariatul a investit peste 4 milioane forinți în dezvoltarea minelor sale din Valea Jiului; drept rezultat, în 1872, el a produs 957 555 chintale de cărbune, față de cele 3 864 chintale produse în 1869¹². Astfel, S.A. de Mine și Furnale din Brașov s-a aflat față în față cu un concurent puternic, pentru înfrîngerea căruia — și spre a-și asigura monopolul exploatării cărbunelui în Valea Jiului —, ea a pornit un atac împotriva întreprinderii teaurariale, nealegîndu-și mijloacele în obținerea scopului. Ca proprietară a liniei ferate Simeria—Petroșani, S.A. de Mine și Furnale din Brașov a pus obstacole întreprinderii teaurariatului înainte de toate în privința transportului de cărbune. Pentru transportul cărbunelui produs, întreprinderea ar fi avut nevoie de cel puțin 600 de vagoane lunar, față de care i se puneau la dispoziție numai 351 de vagoane. Astfel, ea putea transporta lunar cu cca. 49 800 chintale mai puțin cărbune, decît ar fi putut produce¹³. Firma concurentă nu s-a dat înlături nici de la împiedecarea directă a producției de cărbune, prin mituirea angajaților minei teaurariale¹⁴. Astfel, nu era întîmplătoare nici explozia gazelor de mină în galeria Deák, în decembrie 1872, și incendiul de mină ce i-a urmat, în urma căruia mina teaurariatului a ajuns din nou în stadiul său incipient de activitate. În locul producției de cărbune de 1 795 920 chintale, prevăzută pentru anul

¹⁰ Arhivele Statului Deva, fond. Arh. Căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 401—500/1869, f. 440.

¹¹ Cf. Ludovic Vajda, *Prima cale ferată din Transilvania*, în *ActaMN*, VIII/1971.

¹² Arhivele Statului Deva, fond. Arh. Căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 201—300/1870, f. 300; *BKL.*, 1903, vol. II, p. 248.

¹³ *BKL.*, 1903, vol. II, p. 248.

¹⁴ Alexandru Tóth, *Începuturile exploatării cărbunelui din Valea Jiului și dezvoltarea acesteia pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în *Studii*, nr. 6/1963, p. 1307.

proprietatea capitalului străin în 1867

Cantitatea produc- ției în chintale	Numărul muncitorilor	Cercul capitalist de care aparține întreprinderea	
		Statul	Banca
42 920	168	Austriac	—
1 956 311	3 324	Austriac-Francez	Bodencreditanstalt
19 550	93	Austriac	—
—	6	Austriac	Creditanstalt-Bodencreditanstalt

1874, s-a reușit să se producă numai 592 088 chintale, dar — și din cauza condițiilor nefaste ale desfacerii pe piață în cadrul crizei economice de supraproducție — nici această cantitate nu a putut fi vândută la prețul propus. Bilanțul anului 1874 s-a încheiat cu o pierdere de 324 297 forinți¹⁵. Situația critică a mineritului teaurarial a fost sporită și de consorțiul condus de Banca Franco-Maghiară, cu care teaurariatul montanistic a încheiat în 1872 un contract pe 20 de ani pentru desfacerea cărbunelui, în condiții deosebit de dezavantajoase. Nimic nu dovedește mai bine neputința întreprinderilor teaurariale, decât faptul că, până ce teaurariatul a încasat suma de 976 000 forinți din desfacerea cantității de 400 000 tone de cărbune în anul 1877, consorțiul a primit o citime de nu mai puțin de 336 000 forinți¹⁶.

În condițiile schițate, mineritul teaurarial de cărbune din Valea Jiului nu l-a putut concura cu succes pe marele său rival, S.A. de Mine și Furnale din Brașov, și în cele din urmă o decizie a ministrului de finanțe dată în august 1875 a dispus trecerea minelor în custodie particulară¹⁷. Realizarea în fapt a deciziei avu loc la 1 august 1879, S.A. de Mine și Furnale din Brașov luind în arendă până la data de 31 decembrie 1896 minele teaurariatului, cu plata sumei de 100 000 de forinți pe an¹⁸.

Obținind aceste noi domenii carbonifere — căci, încă în 1866, cîștigase dreptul asupra exploatărilor abandonate de teaurariat în Valea Jiului, însumind 77 perimetre de mină —, S.A. de Mine și Furnale din Brașov s-a îmbogățit în total cu un domeniu minier de 24 109 448 m², întrecind cu peste 9 milioane m² domeniul de care dispunea în anul 1875¹⁹. Sporul de suprafață s-a reflectat și în rezultatele obținute în producție, care, de la 931 824 chintale în 1879, în 1880 — primul an al noii arenzii — au crescut la 1 365 465 chintale, iar în 1894 au ajuns la 2 420 072 chintale.

¹⁵ BKL., 1903, vol. II, p. 251.

¹⁶ Idem, p. 254—255.

¹⁷ Idem, p. 251.

¹⁸ Idem, p. 258; *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1908, p. 78.

¹⁹ Arhiva Inspectoratului geologic și minier Petroșani, dos. nr. 1196/1924; BKL., 1903 vol. II, p. 138; *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1877, p. 144.

Astfel, în Valea Jiului, cel mai bogat bazin de lignit al Transilvaniei, a luat ființă o întreprindere de exploatare carboniferă asemănătoare ca proporții S.T.E.G.-ului, aparținând aristocrației bancare austriace, întreprindere care și-a asigurat o situație de monopol în producția de lignit: în 1890, 77,2% din lignitul extras provenea din minele S.A. de Mine și Furnale din Brașov, aflate în Valea Jiului.

În rindul noilor întreprinderi ale capitalului austriac găsim și *întreprinderea fraților Guttman*, pe domeniul de cărbune negru de la Berzasca. Frații Guttman, „cei mai mari proprietari de mine de cărbune din Austria”, au cumpărat minele în 1872, de la comerciantul austriac Karl Klein, care, la rindul său, le-a achiziționat între 1846 și 1848 în parte de la particulari, în parte de la tezurariatul montanistic austriac, mai întâi sub formă de arendă, apoi prin cumpărare²⁰. Klein a fost nevoit ca în 1865, pierzându-și și cumpărătorul, Prima Societate de Navigație cu Aburi pe Dunăre, să înceteze exploatarea acestor mine²¹. După cum constată camera de comerț și industrie din Timișoara, „abia în 1872, cînd frații Guttman au răscumpărat toate exploatările miniere în discuție, a început amenajarea și utilizarea întreprinderilor miniere după cerințele științei tehnice și miniere, amenajare și utilizare ce erau în curs încă în anul 1880 și care cer considerabile investiții de capital, pentru menținerea și asigurarea competitivității întreprinderii într-o vreme cînd, deși condițiile de circulație s-au îmbunătățit mult, prețul produsului a scăzut cu 60% față de perioada anterioară”²². Frații Guttman foloseau pentru transportul cărbunelui în zona Dunării propriile lor vase de tracțiune și transport. În 1876 ei au realizat o desfacere de 301 970 chintale, de două ori cît s-a realizat în 1872, iar în 1900 au ajuns la 507 626 chintale.

La sfîrșitul secolului, capitalul austriac a cumpărat, respectiv a luat în exploatare mai multe mine de cărbune mai mici. În 1894, zăcămintele de huilă descoperite pe teritoriul dintre Orșova și Teregova și „recunoscute de specialiști drept bogate” au ajuns în proprietatea consorțiului condus de *Österreichische Länder-Bank*²³. În 1896, societatea *Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft* a început exploatarea zăcămintelor de lignit de la Caransebeșul Nou²⁴. La Caransebeș, *Carl Freiherr von Schlosse* ocupa un domeniu minier de 3 288 381 m². La finele secolului, proprietarul minei de cărbune din Borod exploatare începînd din anul 1870 este și el vienez, în persoana lui *Bernad Rosenfeld*²⁵.

În 1891, pe domeniul minier extins peste localitățile Virciorova, Mehadia-Bolvașnița, Domașnea și Verendin, al vienezului Josef Gauss, s-a înființat *S.A. de Mine de Cărbune din Ungaria de sud*, cu scopul de a redresa aici activitatea minieră, existentă încă din anii de după 1870, dar ajunsă într-o situație critică. Din cele 1000 de acțiuni eliberate la înființare, în valoare de cîte 100 de forinți, Josef Gauss a cumpărat 225 de acțiuni, pe care le-a sporit pînă în 1894 la 527. Acțiunile rămase s-au împărțit între capitaliști comercianți din Timișoara și împrejurimi. După unele succese — în ciuda investițiilor destul de consistente — întreprinderea minieră a ajuns însă din nou într-o situație critică, astfel că în 1894 și-a încetat temporar activitatea. În 1895, societatea economică a decis vînzarea domeniului minier²⁶.

²⁰ Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapesta, 1878, p. 140; Déry Károly, *op. cit.*, p. 110.

²¹ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. II, p. 114.

²² *Raportul Camerei de comerț Timișoara*, 1879–1881, p. 148.

²³ *Idem*, 1894, p. 68.

²⁴ Papp Károly, *A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete*, Budapesta, 1916, p. 845–846.

²⁵ Déry Károly, *Magyar bányakalauz*, 1900, Budapesta, 1901, p. 75.

²⁶ Arhivele Statului Timișoara, Fondul firmelor sociale, nr. 192.

Aceasta a fost singura întreprindere din Transilvania unde alături de capitalul austriac s-a oferit și ocazia unor investiții locale de capital. Acționarii locali au avut însă doar dreptul de uzufruct și în fond rolul lor se restrângea doar la scoaterea proprietarului austriac din impasul financiar în care se afla.

Se poate constata că capitalul austriac a obținut între 1867–1900 mare parte din cele mai valoroase zăcămintele carbonifere ale Transilvaniei. Prin intermediul produselor acestora, pe de o parte el și-a consolidat situația monopolistă în comunicațiile pe căile ferate — constatare valabilă în primul rînd pentru S.T.E.G., pentru S.A. de Mine și Furnale din Brașov și nu mai puțin pentru Prima Societate de Navigație cu Aburi pe Dunăre care își procura partea din necesarul de cărbune din minele S.T.E.G.-ului —, iar pe de altă parte, prin cărbunele desfăcut pe piață el a contribuit la acumularea de capital austriac. Pe deasupra, marele capital austriac și-a avut partea și din profitul industriei transilvănene, în mod indirect, prin profitul ce i-a revenit din producția de cărbune. În afară de capitalul austriac, în ultimul deceniu al secolului trecut s-au manifestat în mineritul carbonifer din Transilvania și capitalul francez și cel maghiar aliat cu el, precum și capitalul german, în luptă între ele pentru domeniile carbonifere, principala arenă fiind Valea Jiului.

Capitalului francez și maghiar i se datorește întemeierea S.A. *Maghiare de Mine de Cărbune din Uricani-Valea Jiului*, a cărei istorie începe în 1890, prin construirea liniei ferate Petroșani–Lupeni. Întreprinzătorii erau capitaliști din Budapesta care au obținut concesiunea construcției căii ferate datorită rolului ce-l dețineau în viața publică, mai mulți dintre ei fiind deputați în parlament. Această întreprindere ei au legat-o — din considerente de ordin speculativ — cu procurarea terenurilor miniere carbonifere ce urmau a fi atinse de calea ferată în construcție, și anume a terenurilor aflate în hotarul comunelor Bărbătenii de Sus, Iscroni, Jiu-Coroiești, Vulcan, Lupeni și Uricani, în proprietatea lui Blau Lázár și a Societății Miniere Transilvănene²⁷. Încheierea contractului de luare în arendă, între Blau Lázár ca proprietar pe de o parte (el era, în proporție de 62/100, și coproprietar al Societății Miniere Transilvănene) și Horváth Gyula, David Berl și Emanuel Czezcoviczka pe de altă parte, a avut loc la 1 martie 1890, pe o durată de 90 de ani²⁸. Conform contractului, în schimbul arenzii antreprenorii se obligau să plătească cîte doi creișari după fiecare chintal de cărbune vîndut și transportat din minele luate în arendă; mai departe, ei se obligau ca în decurs de doi ani, începînd din 1 mai 1890, să facă investiții de atare proporții, încît la expirarea termenului să se poată extrage cel puțin 1,5 milioane chintale de cărbune. Contractul mai stabilea și opțiunea acordată de Blau Lázár ca în decurs de șase ani exploatarea carboniferă dată în arendă să fie cumpărată cu prețul de 400 000 forinți²⁹.

La 9 februarie 1891, Horváth Gyula și David Berl³⁰ înființează S.A. Maghiară de Mine de Cărbune din Uricani-Valea Jiului, pentru exploatarea domeniilor de zăcămintele carbonifere obținute de ei.

²⁷ Arhivele Statului Deva, fond. Arh. Căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 4001–5000/1898, f. 4766.

²⁸ Idem, f. 4757, acta D.

²⁹ Idem, f. 4757.

³⁰ La 30 octombrie 1890, Emanuel Czezcoviczka transmite lui Horváth Gyula și David Berl toate drepturile și obligațiile ce-i reveneau din contractul de arendare a minei.

Capitalul inițial fu hotărît pentru suma de 3 000 000 forinți, constînd din 30 000 de acțiuni à 100 de forinți. Repartizarea lor era următoarea:³¹

— Horváth Gyula și David Berl	cu 15 156 acțiuni	
— Horváth Gyula	„ 8 000	„
— Ernst Ehrental Possanner dr.	6 000	„
— Dr. Krajcsik Ferenc	„ 200	„
— Cséry Lajos jr.	„ 200	„
— Heinrich Kutschera	„ 200	„
— Dr. Kálmán Artur	„ 144	„
— Szemere Attila	„ 100	„

Concomitent cu această întreprindere, un grup compus din capitaliști francezi, în spatele cărora stătea banca franceză *Crédit Lyonnais*, a obținut minele *Societății de Mine de Cărbune din Jiu*, înființată în 1873 și avînd și ea la bază, parțial, capital străin³². Cele două întreprinderi au fuzionat în 1892, luînd numele mai de timpuriu înființatei *S.A. Maghiare de Mine de Cărbune Uricani-Valea Jiului*³³. După cum remarcă camera de comerț și de industrie din Arad, „datorită fuziunii, în partea de apus a comitatului minier al Jiului a început un avînt minier de mare importanță pentru industria autohtonă”³⁴.

S.A. Maghiară de Mine de Cărbune din Uricani—Valea Jiului a luat ființă ca o întreprindere cu un capital relativ consistent, avînd un fond de bază de 4 000 000 forinți. Adunarea generală ținută la 31 decembrie 1891 a hotărît eliberarea a 12 000 de acțiuni inițiale à 100 forinți, astfel capitalul de bază ridicîndu-se în 1893 la 5 262 855 forinți³⁵. Capitaliștii francezi ai societății au încredințat reprezentarea intereselor lor *Băncii Generale de Credit din Ungaria*, care a avut din anul 1897 și reprezentanța produselor minei în calitate de comisionar.

La înființare, domeniul său minier se extindea pe o suprafață de 27 127 529 m², din care 8 083 026 m² le constituiau minele lui Blau Lázár, 4 601 872 m² cele ale *Societății Miniere Transsylvania*, iar 14 442 631 m² erau ale *Societății de Mine de Cărbune din Jiu*³⁶. În 1895, societatea a cumpărat mina extinsă pe 360 000 m² a lui Puj Zsigmond, întregînd-o de asemenea în aria exploataților³⁷.

Exploatarea terenurilor carbonifere a luat un avînt mai mare din a doua jumătate a anului 1892, o dată cu deschiderea căii ferate Petroșani-Lupeni. Următoarele cifre oglindesc proporțiile extracțiilor: în 1892 s-au produs 245 675 chintale de cărbuni, iar în 1900 2 882 461 chintale; în 1892 producția a fost începută cu 30 de mineri, iar în 1900 erau angajați 1489 de muncitori.

Întreprinderea, pentru a spori utilizarea industrială a cărbunelui, valorificînd și rezultatele analizelor începute încă cu mulți ani înainte, a întemeiat în 1899 *S. A. Fabrica de Cocsificare din Uricani—Valea Jiului*, cu un capital inițial de 200 000 de forinți, semnatari fiind, în afară

³¹ Arhivele Statului Deva, fond. Arh. Căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 4001—5000/1898, f. 4757, acta C.

³² „Acționarilor li s-au alăturat potențe financiare străine, de diferite feluri” — se arată într-un raport al căpitănatului minier.

³³ Kőrösy József, *A részvénytársulatok pénzügyi eredményei az utolsó negyedszázad alatt 1878—1898*, Budapesta, 1899, fasc. 2, p. 97.

³⁴ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1892, p. 110.

³⁵ *Magyar Compass*, 1892/1893, p. 536; *idem*, 1893, vol. II, p. 121.

³⁶ Weisz Tádé, *Az erdélyrészi bányászat rövid ismertetése*, Budapesta, 1891, p. 163.

³⁷ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1895, p. 100.

de întreprinderea fondatoare, Banca Generală de Credit din Ungaria și Oberschlesische Koks-
werke-und Chemische Fabriken A.G. din Gleiwitz. Fabrica de cocsificare a fost construită pe baza
proiectelor acestei din urmă firme³⁸.

Stabilirea capitalului financiar în bazinul minier al Văii Jiului și tendințele sale expansio-
niste în mineritul carbonifer al Transilvaniei s-au ciocnit de interesele S.A. de Mine de Cărbune
din Salgótarján, aparținătoare sferei capitalului financiar german, societate care în anii de după
1890 s-a străduit și ea să obțină toate zăcămintele nou descoperite, tinzând să monopolizeze
producția, care promitea mari beneficii în condițiile desfășurării avântului industrial la sfârșitul
secolului.

În acțiunea sa de extindere a competitivității asupra zăcămintelor carbonifere din Transil-
vania, primul pas al acestei societăți a fost acela de a se strădui să izoleze extinderea capitalului
francez. Acesta, ca principal acționar al S.A. Maghiare de Mine de Cărbune din Uricani—Valea
Jiului, amenința cu perspectiva de a acapara și minele tezurariile învecinate, arendate de S.A.
de Mine și Furnale din Brașov, devenind un rival de neînving. Această perspectivă părea cu atât
mai mult posibilă, cu cât la sfârșitul celui de al nouălea deceniu afacerile S.A. de Mine și Furnale
din Brașov începuseră meargă rău și din această cauză deveni îndoielnic, dacă ea va reînnoi arenda
ce urma să expire la sfârșitul anului 1896. S.A. de Mine și Furnale din Brașov, pentru a-și consolida
situația, a luat un împrumut de aproape 2 000 000 forinți, pe care voia să-l restituie prin mărirea
capitalului de bază³⁹. Întrucât tratativele, deși avansate, cu o societate anonimă din Düssel-
dorf nu s-au soldat cu succes⁴⁰, problema „sanării” întreprinderii a fost preluată de Wiener Bank-
verein care, ca exponentă a capitalului financiar german, împreună cu Banca Industrială și
Comercială Maghiară din Budapesta a vândut în cele din urmă domeniul carbonifer din Valea
Jiului al S.A. de Mine și Furnale din Brașov Societății Anonime de Mine de Cărbune din Sal-
gótarján. Prețul de cumpărare, de 3 500 000 forinți, al domeniului minier cuprindea și contrac-
tul de arendare cu tezurariatul montanistic referitor la minele din Valea Jiului, în curind
ajungându-se și la prelungirea acestuia cu încă 10 ani⁴¹. Domeniul minier cumpărat avea o supra-
față de 31 619 329 m², cel arendat de 24 109 448 m², împreună formind un domeniu de 55 728 777
m²⁴². În acest fel, S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján, aparținând sferei de interese a capi-
talului financiar german, a devenit cea mai mare întreprindere de exploatare minieră din Valea
Jiului. Ea avea însă domenii miniere nu numai în acest bazin carbonifer. Străduindu-se să mono-
polizeze producția de lignit — în scopul de a menține prețurile ridicate ale cărbunelui — socie-
tatea și-a asigurat zăcămintele carbonifere în toată Transilvania. Astfel, ea ținea ocupate în jude-
țul Hunedoara, în hotarul comunelor Merișor și Crivadia, 86 prospecțiuni închise, în județul
Sibiu 23 prospecțiuni închise, în județul Ciuc, în hotarul Borsecului, 25 prospecțiuni închise
și în fine în județul Caraș-Severin 108 prospecțiuni închise și 12 perimetre de mină (acestea din
urmă totalizând 1 082 793 m²)⁴³.

Producția sa, chiar fără exploatarea terenului arendat de la tezurariat, s-a ridicat între
1895 și 1900 de la 2 998 160 chintale la 5 140 000 chintale.

³⁸ BKL., 1899, p. 240; *idem*, 1900, p. 293; Krizkó Bohus, *Az Urikány-Zsilvölgyi Kőszén-
bánya Rt. lupényi telepe*, Budapesta, 1903, p. 54—56.

³⁹ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1887, p. 112.

⁴⁰ BKL., 1897, p. 388.

⁴¹ *A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. petrozsényi bányaművének rövid ismertetése*, Petroșani,
1901, p. 3; *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1894, p. 113.

⁴² *Idem*, p. 5—6.

⁴³ *Idem*, p. 26—27.

Întreprinderile miniere de cărbune aflate în proprietatea capitalului străin în 1900

	Anul înființării	Locul exploatărilor miniere	Cantitatea producției în chintale	Numărul muncito- rilor	Cercul capitalist de care aparține întreprinderea	
	1	2	3	4	Statul	Banca
1. S.T.E.G.	1855	Steierdorf-Anina, Doman, Secul, Mehadia, Moravi- ța, Pregeda	4 463 038	4051	Austriac — Fran- cez	— Bodencreditanstalt
2. Prima societate de Naviga- ție cu Aburi pe Dunăre (Societatea Anonimă Ungară de Navigație Fluvială și Maritimă)	—	Cozla	—	—	Austriac	—
3. Frații Guttman	1872	Berzasca	507 626	438	Austriac	—
4. S.A. Maghiară de Asfalt	1878	Budoii	200 000	—	German — Ungar	— A.G. für Montanin- dustrie — Pesti Hazai Takarékpénztár — Ma- gyar Általános Hitel- bank
5. Rudaer Zwölf-Apostel Ge- werkschaft	1885	Mesteacăn, Țebea, Baia de Criș	42 197	—	German	— Württembergische Bank — Wiener Bank- verein
6. The Danube Collieries and Minerals Co. Ltd.	1889	Baia Nouă	—	—	Englez	—
7. Soc. Minieră Ringelsen & Co.	1889	Berzasca, Șvinița, Mehadia	—	—	Englez	—
8. S.A. de Mine de Cărbune din Ungaria de sud	1891	Vîrciorova, Meha- dia, Bolvașnița, Do- mașnea, Verendin	—	—	Austriac — Local	—

	1	2	3	4	5	6
9. S.A. Maghiară de Mine de Cărbune Uricani—Valea Jiu-lui	1892	Lupeni, Uricani, Vulcan, Bărbătenii de sus, Iscroni, Livezeni, Jiu-Pa-roșeni, Jiu-Coroiești	2 882 461	1489	Francez—Ungar	—Crédit Lyonnais—Magyar Általános Hitelbank
10. Consorțiul Österreichische Länder-Bank	1894	Teregova	—	—	Austriac	—Österreichische Länder-Bank
11. S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján	1895	Petroșani, Petrila, Livezeni, Iscroni, Jiu-Vaidei, Lupeni, Uricani	5 140 000	2867	German—Austriac—Ungar	—Wiener Bankverein—Pesti Magyar Kereskedelmi Bank
12. Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft	1896	Caransebeșul Nou	—	—	Austriac	—
13. Conte A. Douglas	1897	Bigăr	—	—	German	—
14. S.A. de Mine și Furnale din Călan	1898	Loznicioara	—	—	German	—Deutsche Bank
15. Uniunea Fabricii de Ciment din Beocin	1899	Baia Nouă	304 662	159	Ungar	—
16. S.A. Fabrica de Cocsificare din Valea Jiului	1899	Lupeni	—	—	Francez—Ungar—Austriac	—Magyar Általános Hitelbank
17. S.A. de Mine de Cărbune și de Electricitate din Bihor	1900	Derna, Budoii	588 713	280	German—Ungar	—A.G. für Montanindustrie—Pesti Hazai Takarékpénztár
18. Société belgo-hongroise de charbonnages	1900	Ticu, Dincu, Agheșul, Arghișu	180 000	146	Belgian	—
19. Soc. de Mine de Cărbune Bernad Rosenfeld	1900	Borod	—	—	Austriac	—
20. Carl Freiherr von Schlosser	—	Caransebeș	—	—	Austriac	—
21. Max Ulrich & Comp.	—	Dalboșeț, Rudăria	—	20	German	—

Expansiunea capitalului german în industria minieră carboniferă din Transilvania nu s-a mărginit la Valea Jiului. Deși cu investiții mai mici, el a participat și la obținerea altor domenii miniere, tot în a doua jumătate a ultimului deceniu. Dintre acestea putem menționa ocupările de domenii carbonifere efectuate de contele *A. Douglas* din Berlin în 1897 în zona Bigăr, pe un teritoriu de cca. 2 535 000 m²⁴⁴, mina de cărbune negru de la Loznicioara a S.A. de Mine și Furnale din Călan, achiziționată în 1898, cit și domeniul minier de 1 080 000 m² al firmei *Max Ulrich & Comp.* din Magdeburg în împrejurimile comunelor Dalboșeș și Rudăria⁴⁵. ? ; !

Cel mai vechi teren carbonifer aflat în proprietatea capitalului german l-au constituit exploatarea de la Tebea și Baia de Criș ale întreprinderii de extracție a aurului *Rudaer Zwölf-Apostel Gewerkschaft*, ca uzine auxiliare, servind drept sursă ieftină și permanentă de energie pentru exploatarea aurului⁴⁶.

Tot ca o ramură auxiliară funcționa mina de cărbune de la Budoi a S.A. *Maghiare de Asphalt*, de interes german și maghiar. În 1900, ea a ajuns în proprietatea S.A. de Mine de Cărbune și Electricitate din Bihor, creată tot cu capital german și maghiar.

În anul 1889, a apărut în rindul capitalurilor străine interesate în exploatarea carbonifere din Transilvania și capitalul englez. Scopul întreprinderii create sub denumirea *The Danube Collieries and Minerals Co. Ltd.*, cu un capital de bază de 150 000 lire sterline, era exploatarea cărbunelui și a minereului de fier din împrejurimile localității Baia Nouă⁴⁷. Era vorba despre preluarea minelor Szöllösy, arendate încă în 1872 tot de o societate engleză, *Lyall & Co.*, care însă a abandonat curînd exploatarea lor⁴⁸. O altă companie engleză a cumpărat tot în 1889 minele aflate în proprietatea lui Ringeisen, Alkár și Löschhardt, în împrejurimile Șviniței și Mehadiei⁴⁹.

Capitalul belgian a pătruns în domeniul carbonifer din Aghireș, nu departe de Cluj. Întreprinderea *Société belgo-hongroise de charbonnages*, cu centrala la Bruxelles și sucursala la Cluj, dispunînd de un capital de 3 400 000 franci și de 2 000 000 franci acțiuni prioritare, și-a propus exploatarea mai intensă a minelor de cărbune de la Aghireș⁵⁰.

Pătrunderea capitalului francez, german, maghiar, englez și belgian în mineritul de cărbune din Transilvania s-a intensificat mai ales în ultimul deceniu al secolului, ca aspect al „rivalității” pentru acapărarea surselor de materie primă, pentru monopolizarea producției acestora și a altor materii prime importante, fiind un proces important al trecerii la imperialism, rivalitate ce avea loc în ultimul pătrar al sec. XIX între țările capitaliste și unele organizații monopoliste. Drept rezultat al acesteia, capitalul străin și-a mărit de cinci ori participarea în împărțirea domeniilor carbonifere transilvănene, în perioada de pînă la 1900 a dualismului austro-ungar. În locul celor patru întreprinderi carbonifere cu capital străin, cite existau în 1867, în anul 1900 găsim 20 de întreprinderi de acest fel. Obținînd cea mai mare parte a zăcămintelor de cărbune din Transilvania, capitalul străin și-a asigurat un loc dominant în întreaga viață industrială a Transilvaniei, utilizîndu-l în scopul sporirii neconținute a extraprofitului său.

⁴⁴ Papp Károly, *op.cit.*, p. 593—594.

⁴⁵ Déry Károly, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁶ Arhivele Statului Deva, fond. Arh. căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 1001—2000/1899, f. 1006.

⁴⁷ *Raportul Camerei de comerț Timișoara*, 1889, p. 70—71.

⁴⁸ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 28—29.

⁴⁹ *Raportul Camerei de comerț Timișoara*, 1889, p. 71.

⁵⁰ *Raportul Camerei de comerț Cluj*, 1900, p. 35.

Exploatarea minereului de fier și producția de fontă din Transilvania, la fel ca exploatarea cărbunelui, se afla încă înainte de 1867 în cea mai mare măsură în proprietatea capitalului austriac, a aristocrației bancare austriece grupate în jurul familiei Rothschild și al Creditanstalt-ului, ca și a capitaliștilor francezi și cehi aliați cu el. Preponderența capitalului austriac nici nu s-a modificat considerabil până la sfârșitul secolului. Proprietarii se grupau numai în cadrul capitalului austriac. În schimb, avântul general al industriei în ultimele două decenii ale secolului a determinat capitalul german ca — la fel ca în cazul mineritului carbonifer —, și în domeniul industriei siderurgice să înceapă inițiative industriale, aliindu-se mai întâi cu capitalul austriac și maghiar, iar apoi excluzându-l.

Tabelul III

Întreprinderile siderurgice aflate în proprietatea capitalului străin în 1867

	Anul înființării	Numărul furnalelor	Producția de fontă în chintale	Numărul muncitorilor	Cercul capitalist de care aparține întreprinderea	
					Statul	Banca
1. Zsidowarer Gewerkschaft	1845	2	18 219	60	Austriac	—
2. S.T.E.G.	1855	11	170 000	1261	Austriac— Francez	Bodencreditanstalt
3. S.A. de Mine și Furnale din Brașov	1857	7	80 477	411	Austriac	—
4. Întreprinderea contelui Waldstein	1861	4	13 450	387	Austriac	—

În rîndul întreprinderilor de exploatare a zăcămintelor de fier și al celor siderurgice funcționînd pe bază de societăți, totodată și în producerea fontei transilvănene, aidoma întregii monarhii habsburgice, primul loc îl deținea pe mai departe S.T.E.G.-ul. Pînă în anul 1900, el și-a mărit producția de fontă la 868 814 chintale, de la 170 000 chintale cît s-a produs în 1867, dînd astfel 43% din producția de fontă a Transilvaniei. Pondereea S.T.E.G.-ului a crescut prin reunirea în cadrul uneia și aceleiași întreprinderi a producției de cărbune, cărbune de lemn, minereu de fier, fontă, fontă turnată, fabricarea materialelor și mașinilor necesare căilor ferate. Numai la furnalele sale și în procesele de muncă legate de acestea, erau angajați peste 3800 de muncitori⁶¹, dar efectivul muncitoresc din toate uzinele sale depășea cifra de 10 000. De aici urmează faptul că S.T.E.G.-ul a exploatat în cel mai înalt grad, în avantajul aristocrației bancare austriece și al altor capitaliști străini, sursele de materie primă, pe muncitorii mineri și metalurgiști din Transilvania.

Dintre întreprinderile aparținînd sferei de interese a capitalului austriac, celdintii schimb de proprietate a avut loc între Zsidowarer Gewerkschaft și Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft.

⁶¹ BKL., 1901, vol. II, p. 370—371.

Întreprinderea *Zsidowarer Gewerkschaft* a fost fondată în anul 1845 de marele moșier și capitalist Franz Freiherr von Klein din Reptau⁶². Uzina siderurgică a întreprinderii se afla la Nădrag, minereul fiind dat de propriile sale mine din Ghelar. În cele din urmă, activitatea sa plină de profit a fost curmată printr-un faliment la începutul celui de al optulea deceniu. Pentru preluarea întreprinderii și reinvierea activității sale, a luat ființă în februarie 1873 societatea anonimă *Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft*⁶³. Capitalul de bază fu hotărât în sumă de 579 000 forinți, repartizându-se pe 2895 de acțiuni de câte 200 forinți. Semnatarii acestora erau capitaliști bancari și comerciali austrieci, înalți funcționari de stat și aristocrați, printre care fondatorul Franz Klein, unul din cei patru acționari proprietari ai celor mai multe acțiuni⁶⁴. Din consiliul de direcție făceau parte următorii: Freiherr C. F. Fellmann, președinte al asociației funcționarilor austro-ungari (ca președinte al consiliului de direcție), marele moșier baronul Franz Klein, dr. Adolf Weisz, dr. Viktor Steiger, dr. Oskar Schmitt, avocați de curte și de tribunal, comerciantul Mathias Stricker și particularul dr. Moritz Plattenstelner⁶⁵.

Fondarea întreprinderii fu urmată de reconstruirea uzinelor și mărirea terenurilor de exploatare minieră. În cadrul acestei acțiuni s-a operat achiziționarea minei de minereu feros al Asociației metalurgice din Plosca, aflată încă dinainte în arenda societății Nădrag⁶⁶. Domeniul minier fu cumpărat în 1890, cu suma de 60 112 forinți, și, conform procesului-verbal al consiliului de direcție din 14 iunie 1890, „prin obținerea acestei mine, uzinele noastre de fier au câștigat consolidarea ce însemnează un profit prețios în fața concurenței”⁶⁷. Pentru acoperirea investițiilor ce au fost prevăzute a se face în continuare, adunarea generală din anul 1894 a societății a hotărât ridicarea sumei capitalului acțiunilor la 900 000 forinți, prin emiterea de 1 605 de acțiuni à 200 forinți, în valoare totală de 321 000 forinți. Drept de preempțiune aveau acționarii de până atunci, proporțional cu acțiunile lor, astfel că și de acum înainte capitaliștii austrieci rămaseră acționari⁶⁸.

Întreprinderea metalurgică din Sebiș a contelui Ernst Waldstein, înființată încă în 1861⁶⁹, își schimbă și ea stăpînul în anul 1892. Ea fu cumpărată de alt aristocrat austriac, contele Friedrich Wenckheim, care a transformat întreaga întreprindere, așezînd-o pe baze mai moderne. „Ceea ce se întîmplă la Sebiș, poate constitui pildă demnă de urmat și pentru proprietarii mai mari de la noi, care au capital — remarcă Camera de comerț și industrie din Arad —. Contele Friedrich Wenckheim a îmbrățișat industria pe domeniul său recent procurat nu numai cu un calcul lucid, dar și cu o adevărată pasiune...”⁷⁰.

Expansiunea capitalului german în exploatarea minereului de fier și industria siderurgică din Transilvania este legată de încetarea activității S.A. de Mine și Furnale din Brașov. După ce aceasta din urmă și-a vîndut în 1894 minele de cărbune, neputînd însă achita, cu prețul de cumpărare primit, împrumutul pe care îl avea contractat pentru îndreptarea situației sale critice,

⁶² Ludovic Vajda, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2/1965, p. 72.

⁶³ Arhivele Statului Lugoj, Fondul firmelor sociale, vol. I, 1876, f. 9.

⁶⁴ Idem, f. 21—24.

⁶⁵ Idem, f. 77.

⁶⁶ Arhivele Statului Deva, fond. Arh. căpitănatului minier Zlatna, dos. nr. 2001-2100/1889, f. 2059.

⁶⁷ Arhivele Statului Lugoj, Fondul firmelor sociale, vol. II, 1891—1900, f. 74.

⁶⁸ Idem, f. 149, 217—218.

⁶⁹ Ludovic Vajda, *op.cit.*, p. 72.

⁷⁰ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1892, p. 75.

în adunarea generală ținută în decembrie 1897 a hotărît să-și vîndă și uzinele de exploatare și prelucrare a fierului. Astfel, succesoarea S.A. de Mine și Furnale din Brașov a devenit o întreprindere nou înființată *S.A. de Mine și Furnale din Călan*, care și-a început activitatea în 1898. „Prețul de cumpărare — datorită căruia [această întreprindere] a ajuns în posesia celei de a doua ca mărime întreprinderi de exploatare și prelucrare a fierului din Transilvania — nici nu s-a apropiat de valoarea reală a obiectivelor vîndute” — se plîngea ministerul de finanțe unul din acționari, protestînd împotriva vînzării⁶¹.

Noua societate a fost întemeiată de Bank für Bergbau und Industrie din Berlin și de marele capitalist budapestan Haas Jakab, îmbogățit de pe urma construcțiilor de căi ferate și a celor edilitare; ambele părți au participat cu cîte 50%. Capitalul de bază de 4 500 000 forinți, subscris cu ocazia fondării⁶², se repartiza în 1900 în felul următor:

— Bank für Bergbau und Industrie	50%
— Haas Jakab	5%
— S.A. Reunită de Construcții și Industrie (Haas) —	17%
— Depozitenbank	11%
— Banca Comercială	4%
— Mai mulți acționari mărunți	13%

Total: 100%

Tabelul IV

Întreprinderile siderurgice aflate în proprietatea capitalului străin în 1900

	Anul înființării	Numărul furnalelor	Producția de fontă în chintale	Numărul muncitorilor	Cercul capitalist de care aparține întreprinderea	
					Statul	Banca
1. S.T.E.G.	1855	5	868 814	3 817	Austriac — Francez	Bodencre- ditanstalt
2. Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft	1873	2	42 053	712	Austriac	—
3. S.A. de Mine și Furnale din Călan	1898	4	347 395	866		Bank für Berg- bau und Indu- strie — Depozi- tenbank — Ma- gyar Ipar és Ke- reskedelmi Bank
4. Întreprinderea contelui Fr. Wenckheim	1891	2	16 777	199	Austriac	—
5. Mina contesei Von der Oskar-Plathen Leopoldina	—	—	—	—	German	—

⁶¹ BKL., 1898, p. 42.

⁶² Magyar Compass, 1899/1900, vol. II, p. 424.

În acest fel, S.A. de Mine și Furnale din Călan a ajuns în decurs de doi ani în orbita băncilor germane⁶³.

La sfârșitul secolului XIX nu existau în Transilvania zăcămintele mai importante de minereu de fier care să fi scăpat atenției capitalului străin, exceptând zăcămintele de minereu de fier din împrejurimile Hunedoarei, pe care le exploata tezurariatul minier. Astfel, nu s-a schimbat rolul pe care l-au avut încă înainte de 1867 exploatarea minereului de fier și siderurgia în Transilvania, acela de furnizoare de materii prime pentru industria părților apusene și centrale ale monarhiei. Dezvoltarea acestei ramuri industriale slujea progresului general industrial al Transilvaniei doar subordonată intereselor capitalului străin; profitul realizat îmbogățește în primul rând pe capitaliștii austrieci și pe alți capitaliști străini.

Exploatarea metalelor prețioase ale Transilvaniei a rămas aproape integral în afara atenției capitalului străin pînă în deceniul al nouălea al secolului trecut. De la această perioadă însă, invazia capitalului străin a pornit în mari proporții și cu o grabă ferventă, dînd naștere unei adevărate febre californiene a aurului, cu toate fenomenele însoțitoare și consecințele sale. „În general se pare că acum a devenit o modă în străinătate folosirea minereului transilvănean ca un pretext pentru excrocherii — scria raportul Camerei de comerț și industrie din Cluj pe anul 1879 —. Acești întreprinzători fără scrupule trimit cîte un om ce pare specialist și care, parcurgînd în fugă regiunea minieră, întocmește un program promițător și născocesc lucruri fabuloase despre Transilvania, ca o a doua Californie. Tocmai acum avem în față un asemenea proiect de la Paris, care vrea să investească numai în mineritul hunedorean 10 milioane de franci!”⁶⁴.

Cei dinții ocupanți ai minelor de aur nu au fost totuși capitaliștii francezi, ci cei germani: „în general, capitalul german (prusac) s-a dovedit a fi cel mai tenace, obținînd cele mai mari succese”⁶⁵.

Printre întreprinderile înființate cu capital german, cea mai mare era întreprinderea din împrejurimile Bradului, aparținînd firmei *Harcort'sche Bergwerke und chemische Fabriken zu Schwelm und Harkorten A.G. in Gotha*, cumpărată la 1 octombrie 1884 cu 600 000 forinți⁶⁶ de la fosta asociație minieră de conți și baroni⁶⁷ și completată în 1889 cu minele întreprinderii „Zdraholț Sft. Ioan evanghelistul”. La acea dată, se lucra aici cu peste 1000 de muncitori. În cursul companiei anilor 1899—1900, întreprinderea a produs 687,63 kgr. de aur, constituind două treimi din producția-valoare — pregătită la furnalul din Zlatna și oficiul de schimb din Abrud — a tuturor celorlalți proprietari de mine din căpitănatul minier al Zlatnei⁶⁸. Producția de aur a întreprinderii „era de regulă valorificată în Germania, poate nu chiar întru totul just cel puțin din punct de vedere al economiei țării” — se constata în raportul Camerei de comerț din Cluj⁶⁹. Aceasta se putea face cu atît mai virtos, cu cît în 1895 guvernul a desființat obligativitatea preschimbării aurului produs pe teritoriul Ungariei. Situația nu s-a îmbunătățit în această privință nici printr-o dispoziție dată cîțiva ani mai tirziu în sensul de a reduce

⁶³ Sándor Vilmos, *op. cit.*, p. 425.

⁶⁴ *Raportul Camerei de comerț Cluj*, 1879, p. 98.

⁶⁵ *BKL.*, 1906, vol. II, p. 388.

⁶⁶ Ion Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc*, București, 1933, p. 254—256; *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1892, p. 106.

⁶⁷ L. Vajda, *Extracția și prelucrarea metalelor nferoase în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN*, IV/1967, p. 241.

⁶⁸ *BKL.*, 1904, vol. II, p. 325.

⁶⁹ *Raportul Camerei de comerț Cluj*, 1890, p. 95.

cheltuielile de preschimbare a aurului, dispoziție prin care se urmărea stimularea întreprinzătorilor străini de a valorifica aurul în interior⁷⁰.

La sfârșitul secolului, cîțiva capitaliști englezi au înaintat o ofertă în valoare de 15 milioane mărci pentru cumpărarea minelor societății Harcourt (cu aproape 13 milioane mărci peste prețul la care au fost cumpărate de la foștii proprietari), dar oferta a fost respinsă⁷¹. Mai mult chiar: societatea, ajunsă în sfera de interese a lui Württembergische Vereibank, ce se afla în strînsă legătură cu Deutsche Bank și Wiener Bankverein, și-a extins participarea prin intermediul lui Wiener Bankverein asupra „Asociației miniere din Musari”⁷², înființată în 1889 de firma Industrie Gesellschaft Geislingen din Geislingen prin cumpărarea terenurilor aparținînd mai multor asociații și proprietari minieri mai mici. Tîrgul a fost încheiat la 1 septembrie 1898, în schimbul plății a 2 000 000 mărci⁷³. „Unificarea a dus la crearea, în valea Crișului în apropiere de Brad, a unui domeniu fără pereche pe continent...”⁷⁴.

Întreprinderea *Rudaer Zwölf*—*Apostel Gewerkschaft* lucra în anul 1900 cu un număr de peste 1 500 de muncitori minieri și metalurgiști, prin producția sa de 1 138,25 kg., realizată în 1899—1900, dînd 39% din producția de aur a Transilvaniei.

Pe lîngă această întreprindere, în ultimii ani ai secolului mai activau pe tărîmul extracției aurifere în Transilvania: *Berliner Handels-Gesellschaft* la Căinelul de Sus, cu 190 de muncitori; *Neustädter Bergbau Gesellschaft* la Țebea, Căraci, Seliște, cu 21 de muncitori; bancherul berlinez *Jakob Landau*, fondator și acționar principal al lui A.G. für Montanindustrie la Fizești, Barbura, Măgura-Toplița și Trestia, cu 260 de muncitori; silezianul *Rudolf Weber Lipine* la Băile Ilba, Nistru, Lăpoș, Firiza de Jos, Baia Sprie, cu 142 muncitori; *Credit-Gesellschaft für Industrie und Grundbesitz* la Baia de Arieș, cu 154 muncitori; precum și cîțiva capitaliști germani de mai mică importanță⁷⁵.

În afară de capitalul german, capitaliștii englezi, francezi, belgieni, austrieci și maghiari au acaparat și ei mai multe mine de metale nobile și colorate în Transilvania. „Se împlinește cca. un deceniu, de cînd în unele regiuni ale exploatării aurului din Transilvania ... capitaliștii străini, individuali și asociați, se străduiesc, investind sume mari și dovedind o grabă ferventă, să scoată la lumina zilei comoara ascunsă în adîncul pămîntului: aurul” — scria un colaborator al revistei „Bányászati és Kohászati Lapok”⁷⁶. Acest interes s-a extins asupra tuturor zăcămintelor. „În districtul bîimărean se poate releva interesul crescînd al capitalului străin, nu numai față de exploatările miniere mai mari, ci și de exploatările metalifere cu caracter meșteșugăresc de aici” — se arăta într-o dare de seamă⁷⁷. „Mineritul se dezvoltă frumos în partea răsăriteană a districtului nostru, unde capitalul străin a mijlocit un avînt ce nu poate fi îndeajuns relevat” — raportează Camera de comerț și industrie¹ din Arad⁷⁸. „Trebuie amintită îndeosebi dezvoltarea minelor de aur din județul Hunedoara. Acolo, capitaliști germani și englezi au preluat întreprinderile miniere mai vechi, ori au întemeiat altele noi”⁷⁹.

⁷⁰ *Idem*, 1891, p. 156.

⁷¹ *BKL.*, 1898, p. 126.

⁷² Sándor Vilmos, *op. cit.*, p. 400.

⁷³ *BKL.*, 1899, p. 419; *Idem*, 1903, vol. II, p. 79.

⁷⁴ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1898, p. 21—22.

⁷⁵ Déry Károly, *Magyar bányakalauz*, anii 1896 și 1900.

⁷⁶ *BKL.*, 1894, p. 152.

⁷⁷ *Idem*, 1899, p. 418.

⁷⁸ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1889, p. 20.

⁷⁹ *Idem*, 1887, p. 10.

Băncile străine atrăgeau, prin publicarea unor rapoarte, prospecte, atenția cercurilor capitaliste asupra marilor posibilități ce rezidau în minele de aur ale Transilvaniei, asupra puținței de a realiza un profit pe cale rapidă. De exemplu, publicația franceză „Bulletin des mines” publică o prezentare mai amplă a minelor de aur din Transilvania, relevând măsura neîndestulătoare în care sînt exploatare. Ea scoate în evidență mai ales imensa avuție ce se mai ascunde în acest pămînt și a cărei aducere la suprafață ar fi mult mai profitabilă, decît vinătorile după aurul îndepărtatei Africi, cu atît mai virtos, cu cit lucrările sînt mult mai ieftine în Transilvania, decît în regiunile îndepărtate⁸⁰. Mica bancă pariziană „La Caisse des Reports” a emis spre subscripție acțiuni miniere după care — conform prospectului întocmit de bancă — chiar în primul an se poate conta pe redevențe de cei puțin 20%⁸¹.

Dintre noile întreprinderi a căror înființare se succeda în ritm rapid, se remarcă printre altele : *The Rota Anna Mines Ltd.* (Londra), *The Büdfalu Gold and General Mining Properties Co Ltd.* (Paris), *The Magyar Gold Mining Company Ltd.* (Londra), *The Árpád Gold Syndicate Ltd.* (Londra), *Mina Georges Arnaud* (Paris). Numele a multe societăți nu au putut fi stabilite, însă avem știri despre existența lor din izvoarele contemporane. Astfel, putem afla, printre altele, din rapoartele camerelor de comerț și industrie că „și un consorțiu franco-olandez a cumpărat mine de aur, și anume din acelea care pe vremuri fuseseră foarte renumite”⁸². Mai găsim informații de genul acestora : întreprinderea „Regina” din Certeje „a fost cumpărată de o societate engleză”⁸³; „Pe domeniul din Pianul de Jos, conducătorul unei s.a. franceze a ocupat un teren mai mare”⁸⁴; întreprinderile miniere „Petru-Pavel” de la Vucoi și „Iacob-Ana” de la Botești „au fost luate în arendă de o societate franceză” ; în hotarul comunei Căienel „o asociație minieră din Germania efectuează ample lucrări de prospecțiuni”⁸⁵.

Tabelul V

Întreprinderile miniere de metale neferoase aflate în proprietatea capitalului străin în 1900

	Locul exploatărilor miniere	Producția în kg.		Numărul muncitorilor	Cercul de capital care apartine întreprinde- rea
		aur	argint		
1. The Büdfalu Gold and General Mining Properties Co. Ltd.	Budești	0,61	0,71	58	Francez
2. Irma-Gew., Rudolf Weber und Mor. Weinenberg Benthén	Budești	—	—	4	German
3. The Rota Anna Mines Ltd.	Cavnic	161,1	80,0	577	Englez

⁸⁰ BKL., 1896, p. 62—63.

⁸¹ Idem, 1887, p. 114.

⁸² Raportul Camerei de comerț Cluj, 1891, p. 159.

⁸³ Weisz Tádé, op.cit., p. 123.

⁸⁴ Raportul Camerei de comerț Cluj, 1891, p. 159.

⁸⁵ Technikai fejlődésünk története, Budapesta, 1929, p. 595.

Tabelul V (continuare)

	Locul exploatărilor miniere	Producția în kg		Numărul muncitorilor	Cercul de capitalist de care aparține întreprinde- rea
		aur	argint		
4. Soc. Minieră Lipot	Vișe	—	—	34	Belgian
5. Frommer & Co. Ltd.	Băile Ilba	—	—	34	Englez
6. Rudolf Weber Lipine	Băile Ilba, Nistru, Lapoș, Firiza de jos, Baia Mare, Baia Sprie	—	—	142	German
7. The Árpád Gold Syndicate Ltd.	Ocna de fier	—	—	—	Englez
8. Souk Hungarian Gold-mining syndicate	Ocna de fier	—	—	—	Englez
9. The Magyar Gold Mining Co. Ltd.	Valea Strimbă, Poiana, Porcu- rea	—	—	106	Englez
10. The Alluvial Concession Ltd.	Cusici	—	—	—	Englez
11. Andreas Deinhard	Brusturi	—	—	—	German
12. André Bocuse	Petrisat	—	—	—	Francez
13. Rudaer Zwölf—Apostel Gewerkschaft	Brad, Ruda, Tărățel, Criscior, Luncoiu de Sus, Lun- coiu de Jos	1138,25	—	1559	German
14. Ungarisch—Deutsche Gewerkschaft	București, Ro- vina, Stănița	—	—	18	German
15. Neustädter Bergbau Ge- sellschaft	Țebea, Căraci, Seliște	1,85	2,05	21	German
16. Berliner Handels—Gesell- schaft	Căinelul de Sus	—	—	65	German
17. Banca J. Landau	Fizești, Bar- bura, Măgura, Toplița, Tres- tia	—	—	—	German
18. Credit-Gesellschaft für Industrie und Grundbe- sitz	Baia de Arieș	—	—	154	German
19. Goldbergwerk-Stanizsa am Fericsel	Stănița, Almaș	—	—	12	German
20. Georges Arnaud	Roșia Montană	—	—	130	Francez
21. Soc. Minieră „Sft. Gheor- ghe” din Criscior	Valea Dozului	—	—	—	German

Tabelul V (continuare)

	Locul exploatărilor miniere	Producția în kg.		Numărul muncitorilor	Cercul de capitalist care aparține întreprinde- rea
		aur	argint		
22. Soc. Minieră „Stefania” din Criscior	Criscior	—	—	—	German
23. Prima S.A. de Mină de Aur din Transilvania	Boița, Fizești, Crăciunești	211,79	91,68	518	German — Ungar
24. S.A. de Mine și Furnale din Ungaria	Valea-Dosului, Bucium, Izbita, Botești, Căză- nești	17,71	24,36	132	German — Ungar
25. Soc. Min. „Mindszentek”	Almaș	—	—	—	Austriac
26. Mina de cupru „Hunga- ria”	Deva	—	—	130	Austriac
27. Compagnie française de mines de mercure de Zalathna	Valea-Dosului	—	—	—	Francez
28. S.A. de Industria Sulfului din Zlatna	Zlatna	—	—	250	Austriac — Ungar
29. Mina de zinc	Botiza	—	—	—	Englez — Ungar
30. S.A. de Asfalt din Țară	Brusturi	—	—	400	German — Ungar
31. S.A. de Asfalt Ungar	Brusturi, Derna	—	—	—	German — Ungar
32. S.A. de Industria Petro- lului din Bihor—Sălaj		—	—	—	German

Membrii aristocrației maghiare, în frunte cu familia conților Tisza⁶⁶, ca și unii reprezentanți ai marii burghezii trăgeau câștiguri din năvala după aur a capitalului străin. Astfel, de exemplu, o societate franceză a luat în arendă pe trei ani, cu suma de 90 000 forinți, mina de aur a deputatului parlamentar Lukács Béla. „În ultima vreme, mina a dat neobișnuit de mult aur. Proprietarul vinde chintalul de minereu de aur cu 2 forinți... și într-o singură zi... a încasat 7000 de forinți”⁶⁷.

Cea mai însemnată întreprindere înființată de marele capital maghiar din Budapesta împreună cu comercianți capitaliști vienezi a fost *Prima S.A. de Mine de Aur din Transilvania*, creată în iulie 1889 cu un capital din acțiuni de 500 000 forinți⁶⁸, ale cărei mine de la Boița au fost luate în arendă de la tezaurariat în 1884 de întreprinzătorul german Heinrich Klein, iar din

⁶⁶ Sándor Vilmos, *op.cit.*, p. 401.

⁶⁷ BKL., 1884, p. 136.

⁶⁸ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1889, p. 77; *Magyar Compass*, 1891/1892, p. 517.

anul 1887 au trecut în administrația unei firme engleze „cu cumpărare de probă”⁸⁹. În anul în care a fost preluată, mina producea numai 6,38 kg de aur și 3,04 kg de argint, lucrind cu 350 de muncitori. În schimb, în 1900 producția a crescut la 211,79 kg de aur și 91,68 kg de argint, avind angajați un număr de 518 muncitori minieri.

Pînă la această dată însă, întreprinderea a ajuns sub influența directă a lui Wiener Bankverein, prin mărirea capitalului de bază la 925 000 forinți, respectiv 1 850 000 mărci⁹⁰. De altfel, încă de la fondare, societatea preschimba aurul la Berlin, iar minereul la furnalul tezaurarial de la Mulden, în Saxonia⁹¹.

Capitalul străin s-a profilat însă în Transilvania nu numai pe exploatarea aurului. Prin mijlocirea băncii Crédit Lyonnais, societatea pariziană *Compagnie française de mines de mercure à Zalatna*, înființată în 1891, făcea, cu un capital de bază de 1 800 000 franci, exploatarea mercurului⁹². În 1895 a luat ființă cu un capital de bază de 1 250 000 forinți, prin intermediul Băncii Maghiare de Industrie și Comerț, *S.A. de Sulf din Zlatna*, întreprindere cu participare austriacă și maghiară după preluarea minei aflate în hotarul comunei Trimpoaiele, fostă pînă atunci în proprietatea Societății Miniere Maghiare Tharsis⁹³. Zăcămintele de zinc descoperite la Botlza „formează, cu excepția citorva capitaliști din țară, proprietatea unor oameni de afaceri englezi”⁹⁴. Mina de cupru de la Deva era transmisă ca un fel de ștafetă, din mină în mină, între cercurile capitaliste străine. Harter Sámuel et Comp. preia mina în 1873 de la Nelicska Lajos. În 1876 însă, „întreprinzătorii străini părăsiseră Deva”. Mina fără stăpîn, „ca un copil al nimănui, era ocupată cînd de unul, cînd de altul, dar am putea spune că nimeni nu a ocupat-o serios”. În 1893, un misit abil a convins un consorțiu format din capitaliști englezi și francezi să cumpere mina de cupru, dar asociația s-a destrămat în 1895. În 1898, mina fu cumpărată cu 12 000 forinți de un consorțiu austriac, iar în 1900 ea a ajuns în proprietatea Terezei Bischekrieder din München⁹⁵.

Printre sursele de materii prime ocupate de capitalul străin găsim și minele de asfalt din Transilvania. În 1878 a luat ființă, cu un capital de bază de 110 000 forinți, *S.A. Maghiară de Asfalt*, care preluă zăcămintele de la Budoi aparținind moșierului Bulyovszky Ignác. Societatea iese în 1891 din situația critică în care se afla, ajungind în sfera de interese a Băncii Maghiare de Industrie și Comerț, datorită căreia și-a putut mări între anii 1891 și 1896 capitalul de bază cu 700 000 forinți⁹⁶. Întreprinderea amplificată o dată cu creșterea lucrărilor de asfaltare a contractat în 1899 un împrumut de 3 milioane coroane rambursabile în 20 de ani, cu dobîndă de 5% de la A. G. für Montanindustrie. Totodată, Casa Națională de Economii din Budapesta a deschis întreprinderii un cont curent mergînd pînă la 2 500 000 coroane. La capitalul de bază ce s-a ridicat la suma de 3,8 milioane coroane, a contribuit și Banca Maghiară de Industrie și Comerț, ca și Banca Comercială Maghiară din Budapesta. Noile acțiuni emise datorită măririi capitalului au fost plasate în străinătate, anume în Germania⁹⁷.

⁸⁹ Pálffy József, *Erdély aranybányászata*, Budapesta, 1885, p. 11; *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1887, p. 114.

⁹⁰ *Magyar Compass*, 1896/1897, p. 234.

⁹¹ *Raportul Camerei de comerț Arad*, 1890, p. 94.

⁹² *Raportul Camerei de comerț Cluj*, 1891, p. 14; *idem*, 1892, p. 171—172.

⁹³ *Idem*, 1895—1897, p. 181; *BKL.*, 1904, vol. II, p. 119.

⁹⁴ *BKL.*, 1898, p. 84.

⁹⁵ *Idem*, 1908, p. 699.

⁹⁶ *Magyar Compass*, 1899/1900, vol. II, p. 432.

⁹⁷ *Ibid.*; Sándor Vilmos, *op.cit.*, p. 433.

Între timp S.A. Maghiară de Asfalt și-a lărgit inițiativele de afaceri. În 1894 ea a luat parte la fondarea *S.A. de Industria Petrolului din Bihor—Sălaj* — cu un capital de bază de 400 000 de forinți —, pe care a atras-o în sfera sa de interese⁹⁸. În 1895, *S.A. de Asfalt și Petrol din Bruseturi*, înființată în 1889 cu capital maghiar și german⁹⁹, a fost scoasă din impasul financiar în care se afla de Banca Comercială Maghiară din Budapesta. Patru cincimi din acțiunile întreprinderii, reînființată sub numele de *S.A. de Industria Națională a Asfaltului*, au ajuns în posesia S.A. Maghiare de Asfalt¹⁰⁰.

În sfârșit, amintim că nu au scăpat atenției capitalului străin nici prospecțiunile de țiței. În județul Trei-Scaune, un întreprinzător cu numele de Xaver Wagner avea concesiune pentru numeroase prospecțiuni libere, vinzînd-o în 1884 lui Österreichische Länder-Bank din Viena, iar prospecțiunile din județul Sălaj au fost acaparate în 1885 de Freiherr von Stevenow¹⁰¹.

Drept concluzie a celor înfățișate, putem constata că în perioada dualismului austro-ungar, cuprinsă între anii 1867—1900, perioadă ce a îmbrățișat faza de liberă concurență a capitalismului și începutul trecerii la faza imperialistă, sursele de materie primă industrială din Transilvania: producția de cărbune, de minereu de fier și prelucrarea fierului, precum și, alături de ele, în parte, zăcămintele de metale neferoase, au ajuns în sfera de interese a capitalului străin. În acapararea lor a participat ca un ajutor al capitalului străin posesiunea puterii politice, marele capital și marea proprietate funciară maghiară, interesată în a împinge pe al doilea plan burghezia națională românească și alte burghezii naționale din Transilvania, precum și în a-și lua partea din profitul realizat. Atît clasele dominante din Austria, cît și cele din Ungaria au subordonat exportul de capital în Transilvania, conform intereselor lor fundamentale, scopului de a menține și consolida compromisul încheiat în 1867.

Pînă la începutul sec. XX, cînd a luat sfîrșit împărțirea lumii între uniunile monopoliste, și în părțile transilvănene ale patriei noastre s-a încheiat, ca un moment al procesului amintit, ocuparea surselor de materii prime.

În 1900, producția minelor de cărbune din Transilvania se ridica la 15 074 758 chintale, din care capitalul străin producea 14 308 697 chintale, adică 94,9% din totalul producției. Acum, la fel ca la începutul perioadei discutate¹⁰², producția de cărbune negru provenea aproape în întregime din minele întreprinderilor afiliate sferei de interese a Austriei. Prin ele, o treime din totalul producției de cărbune era dată de întreprinderi aflate în proprietatea exclusivă a capitalului austriac. Cele două treimi rămase erau împărțite în bună parte între întreprinderile comune ale capitalului austriac — german — francez — maghiar, apoi între minele mai mici aparținînd capitalului englez și belgian, astfel că pe mîna capitalului transilvănean se aflau abia 5,1% din producție.

⁹⁸ Körösy József, *op.cit.*, p. 98.

⁹⁹ *Magyar Compass*, 1892/1893, p. 542—543.

¹⁰⁰ Sándor Vilmos, *op.cit.*, p. 433.

¹⁰¹ *Raportul Camerei de comerț Cluj*, 1883—1885, p. 196.

¹⁰² Ludovic Vajda, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2/1965, p. 73.

În producția de fontă, interesele capitalului străin prezentau următorul tablou: 1 275 039 chintale, deci 60,4% din producția totală de 2 107 658 chintale, erau produse de capitalul străin.¹⁰³ Cu toate că față de 1867 s-a înregistrat o scădere de 19,6% a capitalului străin¹⁰⁴, dacă avem în vedere producția de fontă a tezaurariatului, în proporție de 36,9%, constatăm un regres continuu al capitalului transilvănean, căruia îi reveneau numai 2,7% din producția de fontă pe anul 1900. În cadrul întreprinderilor capitalului străin, și în domeniul producției de fontă se afla în frunte capitalul austriac, cu o participare de 72,9%. Pe bună dreptate scria Kerpely Antal, profesor de siderurgie la Școala Superioară de Mine și Silvicultură din Selmecbánya: „Cine ar putea să nege că industria siderurgică ... constituie unul din cei mai importanți factori economici. Și cine nu știe că siderurgiștii austrieci consideră Ungaria de veacuri întregi, din generație în generație, ca o piață a lor ereditară, firească”¹⁰⁴.

Din minele de aur ale Transilvaniei se scoteau în 1900 în total 2 910,42 kg de aur. În cadrul acestei cantități, o cincime din cele cca. 25 de mine de aur și argint ale capitalului străin produceau 52,6%. Scăzând însă producția de 647,70 kg aur a tezaurariatului, obținem o proporție de participare a capitalului străin de 68,4%.

Prin faptul că capitalul străin era puternic tocmai în ramurile industriale cele mai importante, mineritul și siderurgia, precum și prin posesia de către capitalul străin în general a celor mai mari și mai dezvoltate întreprinderi, influența sa se făcea nemijlocit simțită în întreaga structură industrială a Transilvaniei. Întrucât motorul activității capitalului străin era extraprofitul realizat prin condițiile în care se desfășura producția, el a contribuit doar în mod limitat, determinat de interesele profitului și însoțit de grele contradicții interne, la dezvoltarea forțelor de producție în Transilvania.

L. VAJDA

DAS FREMDE KAPITAL IN DER BERGBAU- UND HÜTTEN-INDUSTRIE SIEBENBÜRGENS ZWISCHEN 1867 UND 1900

(Zusammenfassung)

Die Arbeit behandelt das Eindringen des fremden Kapitals in die Bergbau- und Hüttenindustrie Siebenbürgens in dem geschichtlichen Zeitabschnitt, der durch den dualistischen Pakt von 1867 zwischen den österreichischen und den ungarischen herrschenden Klassen eingeleitet wurde.

Ausgehend von der Feststellung, dass fremdes Kapital schon seit dem Zeitraum 1849–1867 wichtige Positionen in der Rohstoffindustrie gewonnen hatte, legt der Verfasser dar, dass

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ *BKL.*, 1897, p. 339.

durch die auf 1867 folgenden Zustände dem Eindringen fremden Kapitals neue Möglichkeiten eröffnet wurden. Die wichtigste Rolle unter den Faktoren, welche das Eindringen des fremden Kapitals unmittelbar beeinflussten, hatte der sofort auf die wirtschaftliche und politische Krise, die dem Abschluss des dualistischen Paktes voranging, folgende kapitalistische Aufschwung; durch Verschärfung der sozialen Unterdrückung der Volksmassen aller Nationalitäten, sowie durch die immer stärkere nationale Unterdrückung der rumänischen Mehrheitsbevölkerung Siebenbürgens, führte dieser kapitalistische Aufschwung zur Konsolidierung der politischen Lage.

Bis zum neunten Jahrzehnt des 19. Jhs. blieb das österreichische Kapital der hauptsächlichste Nutzniesser der kapitalistischen Entwicklung in der Bergbau- und Hüttenindustrie Siebenbürgens. Immer häufiger aber wird die Beteiligung des vor allem in Budapest konzentrierten ungarischen Grossbürgertums an den in Siebenbürgen interessierten österreichischen Unternehmen, oder die Gründung von gemeinsamen Betrieben des österreichischen und des ungarischen Grosskapitals.

In völligem Einklang mit den Veränderungen, die in den Kräfteverhältnissen innerhalb des fremden Kapitals stattfanden, eroberten seit Mitte des neunten Jahrzehnts, in Siebenbürgen vor allem das deutsche und — weniger — das französische, belgische und englische Monopolkapital wichtige Positionen.

Die Umstände, die zur Ausbreitung des fremden Kapitals in Siebenbürgen beitrugen, sind vielfältig und werden in vorliegender Arbeit analysiert. Die hauptsächlichste Form des Eindringens fremden Kapitals war diejenige des aktiven Kapitals durch Aktiengesellschaften. Was den Weg dieses Eindringens betrifft, unterscheidet der Verfasser zwei Spielarten: die des „direkten“ und die des „indirekten“ Eindringens.

Im J. 1900 kontrollierte das fremde Kapital 94,9% der Kohlenproduktion, 60,4% der Gusseisenproduktion, 68,4% der Goldproduktion.

Der Verfasser zieht die Schlussfolgerung, dass durch die Vorherrschaft des fremden Kapitals gerade in den wichtigsten Industriezweigen, dem Bergbau und der Eisen- und Stahlindustrie, sowie dadurch, dass fremdes Kapital im allgemeinen die grössten und bestentwickelten Unternehmen besass, sein Einfluss sich in der gesamten Industriestruktur Siebenbürgens unmittelbar bemerkbar macht. Da der Beweggrund für die Tätigkeit des fremden Kapitals der durch die Produktionsverhältnisse bedingte Sonderprofit war, trug es nur in beschränkter Masse, mit Rücksicht auf den Gewinn und unter schweren inneren Widerprüchen, zur Entwicklung der Produktionskräfte in Siebenbürgen bei.

MEMORANDUL NAȚIONALITĂȚILOR (1892—1899)

Compromisul austro-ungar din 1867 a însemnat împărțirea puterii politice între aristocrația și burghezia austriacă pe de o parte și burghezo-moșierimea maghiară pe de altă parte în detrimentul celorlalte popoare din cuprinsul monarhiei habsburgice. O dată încheiat, acest compromis dualist de clasă a pus capăt speranțelor românilor și slavilor din monarhie care, în aprilie 1849, ceruseră guvernului central de la Viena învoirea de a se putea organiza pe temeiul egalei îndreptățiri naționale¹. Împinse pe planul al doilea, aceste naționalități, care locuiau teritorii relativ compacte și împreună erau mai numeroase decât națiunile dominante, s-au ridicat cu hotărâre și au protestat împotriva acestui act reacționar, întrucât năzuințele de libertate și de viață națională proprie exprimate de ele le-au fost înăbușite în mod brutal².

Împiedicate să-și ocupe locul și pozițiile la care aspirau, burgheziile popoarelor oprite au fost obligate să-și strângă rîndurile și să-și constituie partide naționale ca foruri conducătoare în lupta pentru o existență de sine stătătoare, pentru dobîndirea de drepturi social-economice, culturale și politice. Folosind năzuințele de libertate ale maselor largi, aceste burghezii au imprimat astfel luptelor lor, prin aportul hotărîtor al maselor, un caracter progresist de eliberare de sub jugul oprimării naționale. Pe de altă parte, interesele comune și aceleași scopuri au determinat ca naționalitățile din monarhia austro-ungară să se apropie unele de altele, să încerce să-și cunoască mai bine doleanțele și năzuințele, pentru a forma împreună un front comun de luptă împotriva asupririi naționale.

În partea răsăriteană a monarhiei habsburgice, unde opresiunea și procesul de deznaționalizare au devenit din ce în ce mai primejdioase, inițiativele în vederea coordonării acțiunilor naționalităților oprite iau amploare, anunțîndu-se pline de promisiuni. Români, sîrbii și slovaci au stabilit, în deceniile imediat următoare încheierii pactului dualist (ba chiar imediat

¹ N. Popea, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei baron de Șaguna* sau luptele național-politice ale românilor. 1846—1873, t. I, Sibiu, 1889, p. 284—286, 314—324.

² Dintre numeroasele lucrări vezi: F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg*, Beograd, 1960, p. 86—112; Șt. Pascu, *Lutte des Roumains de la monarchie des Habsbourg contre le dualisme*, în *RevRHist*, VII (1968), nr. 1, p. 39—45.

după anul 1848), contacte politice și culturale deosebit de fructuoase³. La început mai mult accidentală, colaborarea naționalităților a devenit din ce în ce mai organizată. Se va profita de toate ocaziile pentru împlinirea ei și pentru a o pune pe picioarele unui organism politic comun, mai ales că această colaborare se afla preconizată în toate programele partidelor naționale ale românilor, sîrbilor și slovacilor⁴.

Ideea de colaborare a pornit mereu de la români. După constituirea Partidului Național Român (1881), din inițiativa oamenilor politici români încep negocierile cu reprezentanții celorlalte naționalități în vederea realizării unei colaborări organizate. Pentru coordonarea luptei lor împotriva claselor dominante reacționare s-a simțit nevoia organizării unor conferințe sau congrese. Astfel, în urma întrunirilor ce au avut loc între reprezentanții partidelor naționale ale românilor, sîrbilor și slovacilor, în anii 1892—1895, s-au pus bazele unui program comun de acțiune, supus pentru deliberare și hotărîre Congresului naționalităților din 29 iulie/10 august 1895 de la Budapesta. Organizat de românii, sîrbii și slovacii din Ungaria, Congresul naționalităților avea și obiectivul de a da o direcție fermă strădaniilor lor comune pentru a înlocui înțîlnirile ocazionale din trecut cu o organizație permanentă. Programul comun de acțiune aprobat în unanimitate cu această ocazie înregistra principiile generale și speciale devenite directive în activitatea politică a celor trei naționalități, pronunțîndu-se și asupra modului concret în care se va organiza alianța partidelor naționale⁵.

Unul din cele 22 de puncte ale programului comun de acțiune aprobat de Congresul naționalităților din 1895 (punctul XXI) se referea la ela-

³ N. Popea, *op.cit.*, p. 284—286, 314—324; T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. IV, Sibiu, 1906, p. 458—790; J. Palkovič, *Vecinii ungarilor și colaborarea lor. Cu prilejul împlinirii a 40 de ani de la Congresul de la Budapesta al naționalităților* (tradus de Gh. Pop), în *Piatră de hotar*, III (1936), nr. 3—4; T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 118—252; M. Constantinescu și G. Penelea, *Însemnările din închisoarea de la Seghedin ale doctorului Ioan Rațiu*, în *Studii*, 18 (1965), nr. 2, p. 361—362; I. D. Suciu, *Lupta comună româno-sîrbă împotriva dualismului habsburgic*, în *Revista română de studii internaționale*, 1970, nr. 3—4 (9—10), p. 185—198; L. Boia, *La Roumanie vue par les tchèques et les slovaques (1848—1900)*, în *Nouvelles études d'Histoire*, vol. IV, Bucarest, 1970, p. 272—281.

⁴ *Tribuna*, X (1893), nr. 14, XII (1895), nr. 161; T.V. Păcățian, *op.cit.*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 43—58; J. Palkovič, *op.cit.*, nr. 4 din 15 aprilie 1936, p. 22; L. Holotik, *Memorandum slovenského národa z roku 1861* (Memorandumul poporului slovac din anul 1861), în *Historický časopis*, XI (1963), nr. 1, p. 3—30; B. Surdu, *Conferința de la Mercurea (1869)*, în *AIIC*, VIII (1965), p. 197; N. Petrovič, *Svetozar Miletić i Narodna Stranka. 1860—1885* (Svetozar Miletić și Partidul național. 1860—1885), vol. I (1860—1869), Sremski Karlovci, 1968, p. 581—588; L. Maior, *Constituirea Partidului Național Român. Conferința din 12—14 mai 1881*, în *Studia*, XIV (1970), fasc. 1, p. 99—107.

⁵ I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 101—136; M. Krajčovič, *Kongres rumunov, slovákov a srbov* (Congresul românilor, slovacilor și sîrbilor), în *Slovanské štúdie*, VIII (1966), p. 71—110; idem, *Slovenská politika v strednej Európe. 1890—1901. Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov* (Politica slovacă în Europa centrală. 1890—1901. Colaborarea slovacilor, românilor și sîrbilor), Bratislava, 1971, p. 151—204; Șt. Pascu, *Relations roumano-slovaques dans la dernière decennie du XIXe siècle*, în *RevRHist*, VII (1968), nr. 3, p. 385—396; J. Palkovič, *op.cit.*, nr. 4 din 15 aprilie 1936, p. 27—29.

borarea unui memorandum „care în numele popoarelor reprezentate în această alianță, să expună pe deplin situațiunea, cu scopul de a fi prezentat majestații sale imperiale și regale”⁶. Ideea și scopul acestui memorandum, modalitățile practice de întocmire și prezentare a lui Curții imperiale de la Viena, probleme ce n-au fost elucidate în lucrările apărute pînă în prezent, vor face obiectul studiului de față.

În cadrul monarhiei habsburgice, ideea memorandumelor și a petițiilor către suprema autoritate politică este tot așa de veche ca și luptele pentru emancipare națională a popoarelor ce o constituiau. Această tactică politică a fost continuată și cultivată, ca o formă de exprimare a nemulțumirilor, a doleanțelor popoarelor dornice de o viață liberă, pînă în preajma primului război mondial. Astfel în epoca modernă și mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, românii, sîrbii și slovaci au recurs în mai multe rînduri la elaborarea unor asemenea documente politice care cuprindeau revendicările și năzuințele lor și care erau înaintate la Viena, Curții imperiale. Dintre acestea remarcăm la români petiția din 1866⁷ și *Memorandul din 1892*⁸; la sîrbi petițiile din 1898⁹ și memorandumul din 1899¹⁰; la slovaci memorandumul din 1861¹¹, petiția din 1885¹² și memorandumul din 1894¹³.

Ideea memorandumului comun al naționalităților oprite din monarhia habsburgică, în care să se pretindă în mod solidar rezolvarea tuturor revendicărilor lor, a prins viață în cursul anului 1892, cînd reprezentanții acestora încep negocierile pentru realizarea unei colaborări organizate. De fapt antecedente în această privință găsim în memorialul românilor, slovaciilor, croaților (după August Treboniu Laurian și al sîrbilor), înaintat guvernului central de la Viena în aprilie 1849¹⁴. Ideea memorandumului comun a fost impulsionată acum și de Memorandul românilor transilvăneni din 1892, care, chiar dacă nu s-a învrednicit de atenția împăratului, prin mișcările social-politice cărora le-a dat viață, prin felul cum a fost primit de întreaga națiune română, de celelalte naționalități oprite din monarhia habsburgică, ca și prin ecoul pe care l-a avut în opinia publică europeană, a avut o „însemnătate epocală în istoria națiunilor din Ungaria”¹⁵. Este deci explicabil de ce reprezentanții naționalităților au preconizat în 1892 a prezenta Coroanei un memorandum comun printr-o deputațiune de 10 membri¹⁶.

⁶ *Tribuna*, nr. 172 din 1/13 august 1895, p. 687.

⁷ Gh. Barițiu, *Parti aale din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 421—430.

⁸ *Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria către maiestatea sa imperială și regală apostolică Francisc Iosif I*, Sibiu, 1892.

⁹ *Tribuna poporului*, II (1898), nr. 210, 220, 226, 228; *Gazeta Transilvaniei*, LX (1898), nr. 235.

¹⁰ *Gazeta Transilvaniei*, LXI (1899), nr. 124, 128; *Tribuna*, XVI (1899), nr. 122, 127—128, 130; Biblioteca Astra Sibiu, fond Dr. I. Rațiu, cutia LX, doc. 49.

¹¹ J. Palkovič, *op.cit.*, III (1936), nr. 3—4; L. Holotik, *op.cit.*, p. 3—30.

¹² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 196 din 4/16 septembrie 1885, p. 2.

¹³ *Tribuna*, XI (1894), nr. 168, 210.

¹⁴ N. Popea, *op. cit.*, p. 284—286, 314—324.

¹⁵ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 167.

¹⁶ Cf. *Tribuna*, IX (1892), nr. 170; Biblioteca Academiei R.S.R., mss. rom. 4853, f. 122.

Pentru elaborarea acestui memorand, după informațiile ziarului croat „Obzor” (Orizont), exista intenția de a se convoca la Viena în luna noiembrie a anului 1892 o conferință a cehilor, croaților, sîrbilor, slovenilor, rutenilor, românilor și social-creștinilor germani. Memorandul trebuia să conțină, pe lîngă plîngerii, și modul de rezolvare al lor, ziarul croat precizînd în încheierea informației că pentru popularizarea lui se va apela la presa din străinătate¹⁷. Dar procesul memorandist și întemnițarea conducătorilor politici români din Transilvania (1894), precum și alte piedici, ca acelea legate de stabilirea unui program de acțiune al naționalităților, au aminat pînă în 1895 ținerea congresului și implicit problema memorandului.

O dată stabilită data și obiectivele Congresului naționalităților (la care au aderat numai românii, sîrbii și slovacii), era necesar ca, pe lîngă asigurarea unei reprezentări adecvate a naționalităților respective, să se definitiveze și proiectul de program încă înaintea congresului. Cunoaștem în prezent trei proiecte „program” de alianță a partidelor naționale română, sîrb și slovac¹⁸, proiecte alcătuite, se pare, de reprezentanții fiecărei naționalități în parte și a căror paternitate — după noi — nu este încă elucidată pe deplin¹⁹. În două din aceste proiecte de program se menționează însă, pe lîngă alte probleme — care nu fac obiectul studiului de față — și redactarea unui memorand comun emis de cele trei popoare aliate și destinat să împărtășească împăratului situația inechitabilă ce le-a fost creată²⁰.

În cugetările sale politice, încheiate în aprilie 1895 și publicate la scurtă vreme după eliberarea sa din detențiunea de la Vác în broșura *La pîntă. Meditațiune politică*, Nicolae Cristea arată posibilitatea înaintării la împărat a unui memorand sau a mai multora. Ca membru al Comitetului central al Partidului Național Român, el cunoștea toate acțiunile și pregătirile ce se făceau mai ales în cursul anului 1895 pentru ținerea Congresului naționalităților. Tocmai de aceea, Nicolae Cristea preciza în broșura amintită că dacă congresul ar fi irealizabil datorită neîncheierii solidarității preconizate sau interzicerii ținerii lui de către guvernul maghiar, tot memorandul ar fi de acceptat (unul singur, sau din partea fiecărei naționalități cite unul identic)²¹. După cum se știe însă, Congresul naționalităților a avut loc la 29 iulie/10 august 1895 în Budapesta. Chiar în ziua deschiderii acestuia, „Tribuna” din Sibiu arăta că se impune necesitatea de a explica monarhului și „lumii” ce au făcut naționalitățile prin ținerea congresului și ce voiesc să facă de aici înainte. Și această cale va fi: „Un memorand, care va cuprinde plîngerile și aspirațiunile celor trei națiuni se va decide, se va face, se va supune m. sale, se va tipări pentru lume”²². Aceste națiuni, după afirmația ziarului, se vor adresa monarhului „cu încredere”, pentru „că dreptatea nu poate să întîrzie”, iar memorandul, dacă din intîmplare ar fi gata în cursul anului 1896 cînd se va sărbători mileniul maghiar, nu va putea să nu protesteze împotriva nedreptăților la care sînt supuse aceste popoare. În încheierea articolului, se speră că acest memorand-protest nu va fi ultimul semn de colaborare al popoarelor în cauză și că Congresul naționalităților va fi un pas spre vremuri mai bune²³.

¹⁷ *Tribuna*, nr. 170 din 29 iulie/10 august 1892, p. 677.

¹⁸ Vezi aceste programe în Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 67, 70, 72—74.

¹⁹ O enunțare a paternității acestor proiecte de program nu în totalitate convingătoare vezi la M. Krajčovič, *Slovenská politika* ..., p. 179.

²⁰ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 73—74 (punctul al 16-lea) și doc. nr. 72 (punctul al 6-lea).

²¹ N. Cristea, *La pîntă. Meditațiune politică*, Sibiu, 1895, p. 69—71.

²² *Congresul*, în *Tribuna*, nr. 170 din 29 iulie/10 august 1895, p. 679.

²³ *Ibidem*.

Congresul naționalităților din 1895 a aprobat programul comun de acțiune al românilor, sîrbilor și slovacilor, întocmit în prealabil pe baza proiectelor de program ale celor trei partide naționale. Punctul XXI al acestui program, după cum am mai arătat, formula problema memorandumului în felul următor: „Comitetul convocător are să elaboreze încă înainte de întrunirea proximă a congresului un memorandum, care în numele popoarelor reprezentate prin această alianță, să expună pe deplin situațiunea, cu scopul de a fi prezentat maiestății sale imperiale și regale”²⁴. Aceasta însemna că memorandumul, ce trebuia elaborat de Comitetul executiv al Congresului naționalităților din 1895, pentru a fi înaintat Coroanei, urma, după cum vom vedea, să fie discutat și aprobat în al doilea congres al naționalităților aliate.

Imediat după Congresul naționalităților exista intenția ca acest memorandum (ce urma a fi înaintat împăratului) să fie compus înaintea sărbătoririi mileniului maghiar. Astfel „Tribuna” din Sibiu preciza într-un articol cu titlul *Consecințele*, că dacă nu se va ține cont de programul Congresului naționalităților și cele trei popoare nu vor putea intra în parlament, „ele se vor prezenta, împreună, cu un nou memoriu [după cel al românilor] la treptele Tronului, iar aceasta chiar în preajma serbării milenare”²⁵. În acest scop în scrisorile identice trimise de Vasile Mangra (președinte interimar al Partidului Național Român pe perioada întemnițării memorandumistilor, unul din corifeii organizării Congresului naționalităților din 1895), la 4 septembrie 1895, oamenilor politici Paul Mudroň și Mihail Polit, acesta propune ca reprezentanții respectivi din partea celor trei popoare „să elaboreze câte un proiect de memorandum și cînd vom fi gata cu el, atunci autcui să ne întrunim la un loc, pentru ca din materialul celor trei proiecte separate să facem un al patrulea proiect comun, care va fi supus comitetului de 12, spre a-i da forma definitivă”²⁶. La această propunere Paul Mudroň îl informează pe Vasile Mangra că de la slovaci pentru redactarea memorandumului a și fost delegat avocatul din Bratislava Miloš Stefanovič²⁷.

Și la începutul anului 1896 persistă intenția ca reprezentanții celor trei popoare să înainteze un memorandum împăratului în ajunul sau în timpul serbărilor milenare²⁸. Din conceptul de răspuns al scrisorii lui Ioan Rațiu destinat probabil lui Iuliu Coroianu (la sfîrșitul lunii martie 1896), aflăm că în ședința Comitetului central al Partidului Național Român din 29 martie 1896 de la Sibiu s-a prezentat textul unui memoriu destinat unei acțiuni comune a naționalităților. La prima vedere, acest concept nu ne indică însă cu exactitate despre ce memoriu este vorba. Totuși, din conținutul conceptului reiese că el este un memoriu-protest contra serbărilor milenare, redactat și trimis probabil (împreună cu o scrisoare) de Iuliu Coroianu la 26 martie 1896 lui Ioan Rațiu pentru a fi „citit” în ședința amintită a Comitetului central²⁹. Memoriul despre care se pomeneste în conceptul lui Ioan Rațiu ar putea fi eventual și proiectul de protest contra sărbătoririi mileniului maghiar, redactat de sîrbi și trimis românilor pentru a-l studia și adopta³⁰. Despre memorandumul comun al naționalităților destinat însă împăratului nu putea fi vorba, pentru că, după cum vom vedea, Iuliu Coroianu va fi însărcinat cu redactarea acestuia de abia în cursul anului 1898. Ședința Comitetului central al Partidului Național Român din 29 martie 1896, care „a fost rău cercetată”, după cum scria Ioan Rațiu în

²⁴ *Tribuna*, nr. 172 din 1/13 august 1895, p. 687.

²⁵ *Idem*, nr. 179 din 10/22 august 1895, p. 716.

²⁶ Vezi ciorna unică a acestor scrisori în Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 77.

²⁷ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 79.

²⁸ *Tribuna*, XIII (1896), nr. 19; *Revista Orăștiei*, II (1896), nr. 11, 13.

²⁹ *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2704.

³⁰ *Gazeta*, nr. 52 din 4 aprilie 1896, p. 1.

conceptul amintit (au fost numai opt membri ai Comitetului central)³¹, n-a luat din această cauză „hotărâri definitive în privința acțiunilor” ce sunt a se pune la cale din incidentul mileniului”. Aici se hotărăște însă o nouă întrunire a Comitetului central pe data de 9 aprilie st.n. 1896, deoarece — preciza Ioan Rațiu — „pînă atunci vom avea la mînă și părerea aliaților noștri asupra unei acțiuni comune”³².

Conceptul scrisorii lui Ioan Rațiu, adresată probabil — așa cum arătam — lui Iuliu Coroianu, ne edifică și asupra stării de spirit pe care o manifestau oamenii politici români și slovaci la începutul anului 1896 în acțiunea ducerii la împărat a unui memorandum al naționalităților aliate. Din el rezultă că încrederea manifestată de unii conducători ai naționalităților oprimate (după încheierea pactului dualist) în ce privește sprijinul Tronului a fost dezmințită de desfășurarea evenimentelor, deoarece Curtea imperială încremenită în diplomația ei calculată a spulberat mereu speranțele îndreptate spre ea. Dar iată cum o prezintă Ioan Rațiu în conceptul scrisorii sale: „Membrii întruniți al ședința din urmă [cea din 29 martie 1896] n-au făcut în principiu nici o excepțiune în contra a trimiterii a unei deputațiuni numeroasă la Viena, dar aproape toți au fost de părere că executarea va da de dificultăți mari și între altele multe spese, ce se vor receru nu avem nici o speranță a le putea cîștiga. Mai este încă o împrejurare, care face dificilă executarea propunerii d-tale, răceala cea mare, ce s-a lăștit în toate straturile populațiunei noastre în contra Vienei care de cîtva timp ne lasă pradă ungurilor [cercurilor guvernamentale] nu aude țipetele noastre, nu vede cum suntem asupriți și prigoniți; — prin urmare e greu a capacita pe oamenii noștri despre foloasele care le-am obține în asemenea demonstrațiuni, căci ei țin sus și tare, că cel ce te-a părăsit astăzi cu desăvirșire nu merită a pune în el altă încredere, din contra ei află a fi lucru cu mult mai bărbătesc a le arăta durerile peste marginile puterii care nu te cunoaște de cetățean liber ci de sclav. Tot de asemenea părere sunt și aliații noștri, între care slovaci nici să nu audă de Viena. Nu știu ce va hotărî comitetul în 9 aprilie, știu însă că o acțiune se va pune la cale și depinde de la împrejurarea, dacă vom avea la dispoziție mijloacele de lipsă, pentru ca chestiunea să fie măreață și demnă de un popor însuflețit pentru o stare mai bună”³³. Izbucnirea pe față a crizei politice în sinul Partidului Național Român (la sfîrșitul anului 1895), neînțelegerile dintre liberalii și radicalii sirbi, ca și alte cauze (una legată probabil de scăderea popularității tacticii apelării la sprijinul Tronului)³⁴, fac ca activitatea din 1896 a Comitetului executiv al Congresului naționalităților să se rezume numai la publicarea protestului celor trei popoare aliate contra serbărilor milenare³⁵.

În cursul anului 1897 se pune concret problema ținerii celui de al doilea congres al naționalităților și a prezentării cu această ocazie a memorandumului comun la împărat. În articolul *Ce-i de făcut?*, semnat cu inițiala L[ucaciu], gruparea de la „Tribuna poporului” din Arad aduce în discuție această problemă încă în ianuarie 1897: „Întruniri populare, congrese de ale celor trei națiuni aliate, memorande și articoli informativi pentru cercurile conducătoare

³¹ *Idem*, nr. 49 din 31 martie 1896, p. 1.

³² *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2704.

³³ *Ibidem*. Vezi și Biblioteca Centrală Universitară Cluj, fond A. Frâncu, mss. sertar 355/2, f. 5.

³⁴ *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2704; *Revista Orăștiei*, II (1896), nr. 15; *Gazeta*, I (1896), nr. 49, 52, 61; I. Georgescu, *op.cit.*, p. 118—123, 149—175; L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei în anii 1895—1898*, în *AIIC*, XIII (1970), p. 213—242; L. Boia, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893—1905)*, în *Studii*, 24 (1971), nr. 5, p. 963—984.

³⁵ Vezi: *Dreptatea*, III (1896), nr. 88; *Tribuna*, XIII (1896), nr. 87.

și pentru străinătate, — iată munca ce ne așteaptă pe toți”³⁶. Dar în aprilie 1897, ziarul arădean este nevoit să aprecieze însă că scopul tuturor pregătirilor făcute pentru acțiunea memorandului „e scăpat”³⁷. Totuși, în consfătuirea din 10—11 iunie 1897 de la Budapesta, Comitetul executiv al Congresului naționalităților a hotărât convocarea celui de al doilea congres al naționalităților și prezentarea memorandului comun împăratului, pentru finele lunii august — începutul lunii septembrie a anului respectiv³⁸. Congresul proiectat nu va avea loc în 1897, deoarece va fi amânat vremelnice de sirbi care sperau să obțină în acest an autonomia bisericii lor³⁹.

Întrunirea secretă de la Budapesta a Comitetului executiv al Congresului naționalităților ce a avut loc în zilele de 10—11 ianuarie 1898, pe lângă hotărârea de a se da publicității un protest împotriva proiectului de lege cu privire la maghiarizarea numelor de localități, avea ca scop și convocarea celui de al doilea congres al naționalităților⁴⁰. Conform procesului verbal întocmit la această întrunire confidențială⁴¹, congresul urma să aibă loc — cum se precizează în punctele II și III — la finele lunii mai 1898 în Budapesta. Sarcina principală a acestui congres, conform punctului III destinat a fi comunicat în paginile ziarelor românești, sîrbești și slovace la 14 ianuarie 1898, era: „să ajungă la majestatea sa un memorandum al românilor, sîrbilor și slovacilor aliați printr-o delegație de ales din mijlocul congresului”. Punctul ultim, al IV-lea, al respectivului proces verbal preciza că ziua congresului se va fixa de către Comitetul executiv cu cel puțin 20 de zile înainte de congres pentru redactarea definitivă a memorandului. Respectivul memorandum, conform tot punctului IV, urma să fie publicat cu 14 zile înainte de congres, concomitent în presa națională română, sîrbă și slovacă⁴².

După întrunirea confidențială din 10—11 ianuarie 1898 de la Budapesta, membrii absenți ai Comitetului executiv sint înștiințați în legătură cu hotărârea de a se publica în presă la 14 ianuarie 1898 protestul împotriva proiectului de lege cu privire la denumirea oficială a localităților și comunicatul referitor la convocarea și scopul celui de al doilea congres al naționalităților⁴³. Comunicatul de la punctul III al procesului verbal va apare în presa românească începînd cu data de 15 ianuarie 1898⁴⁴, în următoarea formă: „Comitetul executiv al Congresului naționalităților din anul 1895 a hotărît în ședința sa ținută în Budapesta la 10 ianuarie 1898 a convoca *congresul naționalităților* pe la sfîrșitul lui mai a.c. în Budapesta. Chemarea principală a congresului va fi de a trimite la majestatea sa prin o deputațiune din sinul său un *memorand al românilor, sîrbilor și slovacilor aliați*”⁴⁵.

În conformitate cu hotărârile luate la Budapesta în 10—11 ianuarie 1898, colaborarea naționalităților aliate se reactivează. Era necesar ca memorandumul către împărat ce trebuia prezen-

³⁶ *Tribuna poporului*, nr. 3 din 5/17 ianuarie 1897, p. 9.

³⁷ *Idem*, nr. 63 din 2/14 aprilie 1897, p. 297.

³⁸ *Dreptatea*, IV (1897), nr. 126; *Drapelul*, I (1897), nr. 25; *Tribuna*, XIV (1897), nr. 185; *Românul*, An. XLI (1897), nr. 706.

³⁹ *Tribuna*, XIV (1897), nr. 185; MuzIstTrans, nr. inv. M. 2719.

⁴⁰ Vezi N. Cordoș, *Protestul naționalităților din ianuarie 1898*, în *ActaMN*, VIII (1971) p. 661—674.

⁴¹ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2724.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 87—88, 97; MuzIstTrans, nr. inv. M. 2724—2725.

⁴⁴ În presa slovacă și probabil în cea sîrbă respectivul comunicat va fi publicat în 14 ianuarie 1898, cf. *Národné Noviny* (Gazeta poporului), XXIX (1898), nr. 10 și *Tribuna*, XV (1898), nr. 4.

⁴⁵ *Tribuna*, XV (1898), nr. 2; *Tribuna poporului*, II (1898), nr. 2; *Revista Orăștiei*, IV (1898), nr. 2.

⁴⁶ *Tribuna*, nr. 2, din 3/15 ianuarie 1898, p. 6.

tat în prealabil celui de al doilea congres al naționalităților să se definitiveze anterior de comun acord. În acest sens se și adresează slovacul Paul Mudroň lui Ioan Rațiu în scrisoarea expediată din Martin (azi în Republica Socialistă Cehoslovacă) la 28 martie 1898⁴⁷. Deoarece redactarea memorandumului (probabil proiectul românesc) a preluat-o Iuliu Coroianu — cum aflăm din această scrisoare —, Paul Mudroň roagă în finalul ei pe Ioan Rațiu ca să ia măsurile necesare pentru întrunirea Comitetului executiv care să definitiveze acest memorandum și să fixeze ziua congresului. O asemenea scrisoare a expediat Paul Mudroň și sîrbilor la Novi Sad, invitîndu-i ca în conformitate cu convenția avută — probabil la Budapesta în 10–11 ianuarie 1898 (fără a se fi specificat așa ceva în procesul verbal amintit) — să se facă și din partea sîrbilor un proiect de memorandum al naționalităților aliate⁴⁸.

Imediat după primirea scrisorii de la Paul Mudroň, Ioan Rațiu comunică lui Iuliu Coroianu că a primit învoirea aliaților „pentru o întrunire confidențială care urmează să se țină în scurt timp. Cu această ocazie, Ioan Rațiu crede „că un memorandum al celor aliați va fi rezultatul consultărilor” și de aceea îl roagă încă de pe acum pe Iuliu Coroianu să facă și el „un proiect de memorandum”, mai ales că, după cum afirmă președintele Partidului Național Român, „starea proastă financiară în care ne aflăm nu ne permite să facem congres”. Lipsa mijloacelor financiare, recunoaște Ioan Rațiu, îi „împiedică în realizarea multor planuri salutare”⁴⁹. La 4 aprilie 1898 Rațiu răspunde slovacului Mudroň că i-a scris imediat lui Iuliu Coroianu să redacteze memorandumul conform promisiunii sale și nădăjduiește ca în cursul lunii aprilie să fie în situația dorită, de a-l definitiva împreună, și să fixeze totodată ziua ținerii congresului⁵⁰. Dar, după cum se vede din conceptul scrisorii lui Ioan Rațiu către Iuliu Coroianu, lucrurile stăteau altfel. Datorită lipsei mijloacelor financiare, președintele Partidului Național Român nu se putea gândi acum la organizarea unui nou congres al naționalităților (ce fusese stabilit în principiu de comun acord la consfătuirea din ianuarie 1898 pentru sfîrșitul lunii mai a aceluiași an) și de aceea nici nu i-a dat vreun termen lui Iuliu Coroianu pentru redactarea memorandumului.

O precizare, în sensul că fiecare din cele trei popoare trebuiau să redacteze un proiect de memorandum al naționalităților aliate care să stea la baza celui comun, ne aduce scrisoarea avocatului din partidul liberal sîrbesc Ștefan Malešević, adresată din Zenta la 19 mai 1898 lui Ioan Rațiu⁵¹. Însărcinat în locul lui Mihail Polit să redacteze proiectul sîrbesc al memorandumului comun și cum acesta trebuia să cuprindă plîngerile tuturor naționalităților, Malešević l-a rugat în urmă cu cîteva luni pe Rațiu să-i trimită în acest scop cîteva date importante cu privire la români. Deoarece n-a primit de atunci nici un răspuns, Malešević se adresează din nou la îndemnul Comitetului central sîrbesc, lui Ioan Rațiu cu întrebarea: „Dacă, poate, s-a renunțat din partea dumneavoastră la ținerea unui congres al naționalităților în acest an? Dacă nu, cînd cred domnii români că ar urma să se țină? În orice caz, eu rog răspuns la prima mea scrisoare, măcar asupra chestiunii, dacă pot nădăjdui să primesc datele cerute, ori ba?”⁵². Nu știm ce a răspuns Ioan Rațiu la această scrisoare, cert este că proiectele de memorandum ale românilor și sîrbilor nu erau gata și astfel Comitetul executiv nu se putea întruni pentru elaborarea memorandumului comun și spre a preciza data cînd urma să

⁴⁷ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2726.

⁴⁸ Idem, nr. inv. M. 2729.

⁴⁹ Vezi conceptul nedatat al acestei scrisori (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2731).

⁵⁰ Vezi conceptul acestei scrisori (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2727).

⁵¹ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2729.

⁵² Ibidem.

se țină congresul naționalităților. Astfel, cel de al doilea congres, fixat în principiu pentru sfârșitul lunii mai 1898, nu a mai avut loc.

Paul Mudroň nu voia să abandoneze însă acțiunea memorandumului comun, de aceea s-a adresat din nou lui Ioan Rațiu printr-o scrisoare expedită din Martin la 10 iulie 1898. Cerindu-și scuze pentru că îl „molestează” pe Rațiu în chestiunile comune ale naționalităților, Mudroň îl întreabă dacă memorandumul către Coroană este gata (probabil proiectul românesc) „sau ce împiedică întocmirea și discutarea comună a acestui memorandum?” El crede „că ar fi timpul suprem” să se transpună în fapt hotărârea Comitetului executiv din ianuarie 1898⁵³. Ioan Rațiu, aflat la băile Reichenhall din Bavaria, îi face cunoscut de aici lui Mudroň că nu se pot întruni înainte de luna septembrie sau octombrie a anului în curs pentru discutarea comună a memorandumului către împărat, iar la întrebarea lui Mudroň dacă memorandumul este gata sau nu, Rațiu îl informează că după reîntoarcerea sa de la băi îi va da un răspuns⁵⁴. Însă răspunsul promis de Ioan Rațiu se pare că n-a mai fost dat în cursul anului 1898.

Insistențele slovacilor pentru întrunirea Comitetului executiv și stabilirea memorandumului comun al celor trei popoare care să fie aprobat într-un nou congres al naționalităților n-au slăbit nici în cursul anului 1899. Astfel, la solicitarea lui Miloš Štefanovič, Paul Mudroň caută să reia contactele cu reprezentanții românilor și sîrbilor pentru a reactiva colaborarea celor trei naționalități⁵⁵. În acest sens, Paul Mudroň îi scrie lui Ioan Rațiu la 15 martie și 6 aprilie 1899⁵⁶. Același lucru îl face și în scrisoarea către Vasile Mangra din 15 martie 1899, în care-și arată nemulțumirea că nu s-a alcătuit memorandumul ce trebuia trimis împăratului, deși, după cum susține Mudroň (și izvoarele documentare o confirmă), a scris de mai multe ori lui Ioan Rațiu. Omul politic slovac se temea că solidaritatea celor trei naționalități e subminată de intrigi (cum seria de altfel și lui Ioan Rațiu)⁵⁷, dar insistă totuși în scrisoarea către Mangra ca Rațiu să convoace Comitetul executiv pentru că slovacii nu doresc să întreprindă nimic unilateral⁵⁸. Vasile Mangra va răspunde că el este de acord să se facă tot posibilul pentru convocarea congresului naționalităților aliate, însă n-a primit avizul lui Ioan Rațiu în această problemă⁵⁹.

Nu știm dacă și ce anume a răspuns Ioan Rațiu la scrisorile din 15 martie și 6 aprilie 1899 ale lui Paul Mudroň. Cert este că insistențele slovacilor erau să se realizeze în prima parte a anului 1899. Astfel la 20 mai 1899 Ioan Rațiu anunță pe sîrbi (probabil și pe slovaci) că în 30 mai 1899 va avea loc la Budapesta ședința Comitetului executiv al Congresului naționalităților unde urma să se discute proiectul comun de memorandum⁶⁰. Redescoperirea de către noi printre documentele lui Ioan Rațiu (aflate în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj) a unui proiect de memorandum destinat a fi înaintat împăratului la Viena de Comitetul executiv al Congresului naționalităților, „pentru ocrotirea și remedierea împotriva sistemului de guvernare de azi din Ungaria”⁶¹, ne poate confirma și ea mobilul acțiunii din mai 1899. Fiind în posesia acestui document, a cărui redactare s-a făcut în prima parte a anului

⁵³ Idem, nr. inv. M. 2730.

⁵⁴ Vezi conceptul de răspuns nedatat al lui Ioan Rațiu chiar pe scrisoarea primită de la slovacul Paul Mudroň (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2730).

⁵⁵ M. Krajčovič, *Slovenská politika* ..., p. 269—270.

⁵⁶ I. Georgescu, *op.cit.*, p. 136.; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 107.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 107.

⁵⁹ Idem, doc. nr. 108—109.

⁶⁰ M. Krajčovič, *Slovenská politika* ..., p. 270; I. Georgescu, *op.cit.*, p. 123.

⁶¹ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2732.

1899 (cum reiese din conținutul lui, pentru că memorandumul nu este datat), Ioan Rațiu avind o bază de plecare, a putut convoca astfel întrunirea Comitetului executiv al Congresului naționalităților, pentru care insistase atît de mult slovacul Paul Mudron.

Memorandumul respectiv, redactat în limba germană (vezi și anexa) face o analiză a evenimentelor politice din monarhia habsburgică de la urcarea pe tron a împăratului Franz Iosif (1848), dar mai ales de la încheierea compromisului dualist pînă în anul redactării actului (1899). Invo-cind jertfele aduse de cele trei naționalități pentru tron în decursul „războiului civil” din anii 1848–1849, memorandumul precizează încă de la început intenția acestor popoare care „cred că au dreptul de a veni în fața maiestății pentru a căuta apărare și pentru a atrage atenția” acestuia asupra sistemului de guvernare din Ungaria, îndreptat tocmai contra acelor care au dat dovadă în urmă cu cincizeci de ani de loialitatea lor. Se amintește astfel împăratului că la urcarea lui pe tron a proclamat „că toate popoarele din Ungaria trebuie să fie egale în drepturi și fiecăruia dintre ele să se dea posibilitatea, de a se dezvolta politic și cultural conform particularităților sale proprii”, dar că după cincizeci de ani, „în actualul sistem de guvernare nu se găsește nici urmă de egalitate în drepturi a diferitelor popoare”, care din contră sînt prigonite atît în domeniul politic cît și în cel cultural.

Documentul menționează că cercurile conducătoare maghiare (ce eronat se considerau sprijinul principal al monarhiei fără de care existența ei ar fi pusă sub semnul întrebării) cred că pot prigoni și asupra celelalte popoare de altă limbă din Ungaria, făcîndu-și iluzia „că la urmă cu ajutorul puterii de stat vor reuși să făurească din Ungaria de mai multe limbi un stat național de o singură limbă”. Această tendință a burghezo-moșierimii maghiare, diametral opusă dezvoltării istorice și vieții politice din urmă cu cincizeci de ani — cum subliniază memo-randumul —, ar fi un pericol nu numai pentru Ungaria, dar și pentru întreaga monarhie. În cazul că cercurile conducătoare maghiare ar fi totuși sprijinul principal (chiar unic) al monar-hiei — se arată în continuare —, aceasta ar fi o perspectivă foarte tristă pentru „viitorul marelui imperiu dunărean” care are „din fericire” alte condiții de existență. De aici se vede clar că autorul acestui proiect de memorandum n-a înțeles rostul compromisului dualist de clasă prin care Curtea imperială și clasele dominante din Austria — sufocate de slăbiciunile economice, de criza sistemului politic de guvernare, de creșterea nemulțumirii maselor populare din imperiu și de înfringerile suferite în războiul cu Prusia (1866), factori care amenințau însăși existența statului și a claselor suprapuse — au căutat soluția care să le salveze. Aceasta a constatat în coalizarea, în pactizarea cu un aliat din rîndul claselor suprapuse ale popoarelor din monarhie. După analiza raportului de forțe, habsburgii au ajuns la concluzia că singura forță pe care se puteau sprijini erau clasele dominante maghiare, care au venit în întîmpina-rea lor pentru a-și recăpăta o situație dominantă pe care o pierduseră. Prin încheierea acestui compromis, burghezo-moșierimea maghiară avea să între astfel în posesia unor largi drepturi politice și economice ce le satisfăceau totodată și pretențiile de a forma un stat național maghiar în detrimentul românilor și slavilor din cuprinsul monarhiei habsburgice⁶².

Memorandumul apelează la situația politică din partea apuseană a monarhiei, unde se fac efor-turi pentru satisfacerea aspirațiilor naționale ale diferitelor popoare⁶³, pentru a arăta că în partea răsăriteană cercurile guvernamentale maghiare „continuă să trăiască în amăgire, că vor putea făuri din Ungaria un stat național cu o limbă unică”, uitîndu-se că datorită dezvoltării

⁶² Vezi *Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918* (sub red. I. Popescu-Puțuri și A. Deac), București, 1970, p. 159–160.

⁶³ Pentru informare, vezi printre alte lucrări E. Zöllner, *Histoire de l'Autriche, des origines à nos jours*, Paris, 1965, p. 414–418.

tării sale istorice și compoziției etnice, ea nu a fost niciodată și nici nu va putea să fie un asemenea stat. Urmărind să creeze acest stat național unitar maghiar — cum subliniază memorandumul —, această tendință a lovit în existența națională a românilor, sîrbilor, slovacilor și a altor naționalități oprite din Ungaria. Astfel, continuă documentul, orice mișcare națională de ordin politic, cultural și economic este reprimată în mod brutal sub pretextul că ar avea tendințe antistatale.

Memorandumul analizează apoi unele domenii de activitate (politic și cultural), denunțînd împăratului toate volnicile îndurate de români, sîrbi și slovaci de la inaugurarea dualismului pînă în cursul anului 1899. Este analizat caracterul retrograd al legii naționalităților din 1868, care „a avut numai rolul de a arunca praf în ochii străinătății”. Cu toate inechitățile pe care le cuprindea această lege, memorandumul constată că guvernul nu a respectat nici măcar garantarea drepturilor individuale conținute în ea, neexistînd nici un paragraf al ei care să nu fi fost violat de organele puterii de stat. Proiectul deputaților români, sîrbi și slovaci, care preconiza principiul egalității tuturor națiunilor din Ungaria, cum remarcă documentul, n-a fost luat în seamă, după cum n-au fost luate nici alte proiecte prezentate parlamentului în răstimpul de trei decenii, proiecte care cereau recunoașterea limbii naționalităților alături de cea maghiară în administrație, justiție, învățămînt, parlament, ca și dreptul reprezentanților naționalităților la funcțiile publice⁶⁴. Legea naționalităților și mai ales arbitrarul aplicării ei, cum ne-o ilustrează memorandumul, excludea pe nemaghiari de la funcții superioare, după cum excludea și limba acestora din instituțiile administrative și juridice.

Autorul memorandumului examinează și legea electorală „artificială [care] ridică nu numai în Ardeal, dar și în restul Ungariei impiedimente invincibile în fața popoarelor de altă limbă”. Pe cît de nedreaptă era această lege, pe atît de artificială era arondarea cercurilor electorale, așa cum menționează memorandumul că s-au petrecut lucrurile în sudul Ungariei, pe teritoriul fostelor regimente grănicerești. Români, sîrbi și slovaci, care formau majoritatea populației țării — cum remarcă de multe ori memorandumul — și în aceeași proporție purtau și sarcinile publice, nu erau îndreptățiți a fi reprezentați în parlament și a participa la conducerea acestuia în proporția numărului lor. Eliminați și din parlament în urmă cu aproape două decenii, cum scrie autorul memorandumului, reprezentanții naționalităților au fost nevoiți să părăsească lupta inegală și să adopte pasivismul parlamentar.

Trecînd la analiza problemelor culturale, memorandumul arată rolul legilor școlare ale lui Trefort din 1879 și 1883, ce urmăreau maghiarizarea forțată a învățămîntului, atentînd astfel la viața națională a românilor, sîrbilor și slovacilor, la tezaurul lor cel mai scump, limba, de care în ultimă instanță se leagă în chip organic educarea generațiilor viitoare și însăși menținerea ființei naționale a unui popor. Autorul memorandumului nu uită să scoată în evidență că orice aspirație culturală a naționalităților era reprimată fără nici o considerație, de la desființarea unor societăți culturale și gimnazii ale acestor popoare, pînă la deznaționalizarea copiilor de grădiniță.

Memorandumul ia poziție și împotriva legilor politico-bisericești ce s-au introdus în Ungaria în 1894. După autorul memorandumului, introducerea acestor legi (mai ales a căsătoriei civile obligatorii) nu era necesară în Ungaria, deoarece condițiile de aici sînt cu totul altele ca în apusul Europei. Se ilustrează cu exemple concrete, chiar din cursul anului 1899, măsurile și rezultatele politicii de maghiarizare forțată a bisericilor naționalităților oprite și puținele speranțe pe care le au aceste popoare în fața noului guvern al lui Széll Kálmán care a accentuat și el în mod special problema statului național unitar maghiar.

⁶⁴ Vezi și Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională ...*, p. 159.

Nedreptățile și persecuțiile la care erau supuse naționalitățile în domeniile vieții sociale, politice și culturale, cum arată memorandumul, au trebuit să deștepte împotrivirea lor. Un exemplu concludent pe care-l prezintă actul este Memorandumul românilor transilvăneni din 1892, neuitându-se să se amintească și de urmările lui justițiare pentru fruntașii politici români. Plângeri identice cu ale românilor, precizează autorul acestui memorandum, aveau și celelalte naționalități din Ungaria, așa cum s-a întâmplat în acțiunea comună a Comitetului executiv al Congresului naționalităților care a fost nevoit să lanseze un protest solemn contra proiectului de maghiarizare a denumirilor de localități⁶⁵. Autorul memorandumului e nemulțumit și de interzicerea dreptului de întrunire, ce contestă pur și simplu dreptul de existență al naționalităților din Ungaria. Nici abuzurile guvernului maghiar, de a interveni fără considerații în tradiționalele drepturi ale Congresului bisericesc sîrb, ori în respectarea autonomiei Croației, nu sînt uitate. Astfel, intervenind în problemele Congresului bisericesc sîrb ce trebuia să-și aprobe în 1897 statutul său autonom, guvernul maghiar a aminat pe timp nedeterminat lucrările lui pe motivul că sîrbii n-au lăsat să li se impună ordinea de zi⁶⁶. O tratare aparte se face în memorandum necesității colaborării româno-sîrbo-slovace și rezultatului acesteia: Congresul naționalităților de la Budapesta din 10 august 1895.

În partea finală a memorandumului, naționalitățile oprimate, care formează majoritatea populației din Ungaria, susțin prin pana autorului că pentru ca o dată cu noul guvern al lui Széll să se instaureze „pacea adevărată”, acest guvern va trebui să așeze întregul organism al statului pe bazele lui firești schițate de Congresul naționalităților. De aceea ele solicitau împăratului „apărare și dreptate” și „să dea ordin noului guvern maghiar să îndepărteze toate piedicile ce stau în calea împăcării cu naționalitățile”. Ele nu cereau decît să li se dea posibilitatea de a lua parte la viața publică a Ungariei, să nu fie împiedicate în năzuințele lor naționale și culturale și „să aibă parte de adevărata egalitate în drepturi”.

Nu știm cu exactitate cine este autorul acestui memorandum rămas în manuscris și care se încheie cu semnătura unică a „Comitetului devotat al Congresului naționalităților din anul 1895”. După grafia textului nu putem să precizăm cine l-a redactat, deoarece se pare că a fost transcris de un copist în limba germană. Acest proiect ar fi putut să fie redactat de un reprezentant al slovacilor ori al sîrbilor, pentru că în prezentarea întregului sistem de oprimare politică și culturală a celor trei naționalități din Ungaria, făcută în conținutul memorandumului, autorul vine cu mai puține exemple concrete de la români.

S-ar putea crede că autorul proiectului ar fi sîrbul Ștefan Malešević. Am văzut că acesta, însărcinat cu redactarea proiectului sîrbesc al memorandumului, scrie de două ori în cursul anului 1898 lui Ioan Rațiu, pentru a-i solicita acestuia cîteva date importante cu privire la români, deoarece documentul trebuia să cuprindă plîngerile tuturor naționalităților⁶⁷. Neprimind probabil nici un răspuns de la Ioan Rațiu, sîrbul Malešević va fi fost nevoit să redacteze acest proiect de memorandum fără prea multe date de la români. Totuși ipoteza aceasta cade, pentru că dintr-o scrisoare a aceluiași Malešević adresată lui Ioan Rațiu la 29 mai 1899 vom vedea că sîrbii sperau ca în acest an (1899) să obțină mult dorita autonomie a bisericii lor⁶⁸. Aceasta constituie, după cum vom vedea, un motiv pentru care credem că proiectul de memorandum nu provine de la sîrbi. Nu poate fi nici al slovacilor, pentru că proiectul lor de memorandum era gata la 30 decembrie 1897 și deci în conținutul lui nu tratează evenimentele anilor 1898–1899⁶⁹. Acest memorandum

⁶⁵ Pentru aceasta vezi N. Cordoș, *op.cit.*, p. 661–674.

⁶⁶ *Tribuna*, XIV (1897), nr. 158, 167; *Dreptatea*, IV (1897), nr. 155.

⁶⁷ *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2729.

⁶⁸ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 123–124.

⁶⁹ M. Krajčović, *Slovenská politika ...*, p. 261–262.

din 1897, după părerea noastră, nu e altceva decît proiectul slovac al protestului comun al celor trei naționalități contra legii de maghiarizare a numelor de localități⁷⁰.

Noi sintem de părere că textul al cărui conținut l-am redat mai sus este proiectul românesc al memorandumului, cu a cărui redactare, cum știm, a fost însărcinat Iuliu Coroianu. Faptul că în conținutul acestui memorandum predomină exemple din viața politică și culturală a sîrbilor și slovacilor nu ar fi un argument pentru a nu-l atribui lui Coroianu. De altfel este știut că pentru a-i atrage și a-i avea alături și pe sîrbi, cu care aveau unele animozități în problema despărțirii bisericești din cîteva parohii mixte bănățene, unii din fruntașii politici români au acceptat ca multe din acțiunile celor trei naționalități să capete forma și conținutul dat de aceștia. Așa a fost cu unele puncte din programul comun de acțiune aprobat la Congresul naționalităților din 1895, ca și cu protestele din mai 1896 și ianuarie 1898 definitivat după proiectele sîrbești⁷¹. Prin această întîietate nu se poate înțelege însă că românii și slovacii ar fi renunțat sau că li s-ar fi neglijat postulatele naționale. De aceea credem noi că nici acest proiect de memorandum, redactat probabil de Iuliu Coroianu nu se abate de la linia tactică de colaborare a românilor transilvăneni cu celelalte naționalități oprite, mai ales că situația social-economică și politico-culturală a sîrbilor și slovacilor din monarhia austro-ungară se pare că era mai puțin cunoscută Tronului și opiniei publice europene, decît a românilor.

După redactarea proiectului de memorandum în prima parte a anului 1899, probabil că Iuliu Coroianu l-a trimis, conform uzanțelor de colaborare politică, președintelui Partidului Național Român, care urma pe baza lui să convoace întrunirea Comitetului executiv. Susținem această și pentru că celelalte proiecte de memorandum ar fi fost aduse personal de reprezentanții sîrbilor și slovacilor la întrunirea proiectată și nu înmînat sau trimise prin poștă lui Ioan Rațiu. Credem că cercetările viitoare vor preciza cu exactitate apartenența acestui memorandum.

Acest proiect de memorandum a fost însă semnalat și publicat parțial, în traducere nu prea corectă, pentru prima dată de biograful lui Ioan Rațiu profesorul Ioan Georgescu în cartea sa: *Dr. Ioan Rațiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928⁷². Dar Ioan Georgescu l-a datat greșit ca fiind elaborat în 1895, de vreme ce din conținutul memorandumului se vede clar că a fost redactat în anul 1899. De asemenea, Ioan Georgescu susține că acest memorandum a fost înaintat în același an (1895) la Coroană, „precum și către întreaga opinie publică europeană”⁷³, ceea ce iarăși este inexact, pentru că nici un memorandum comun al naționalităților în perioada pe care o studiem nu s-a înaintat împăratului. Ne surprind toate aceste scăpări ale lui Ioan Georgescu, ca și faptul că, avînd la îndemînă întreaga arhivă a familiei Rațiu (azi dispersată), precizează în aceeași carte, la fel de eronat, că de abia din 1899 era vorba ca cele trei naționalități să redacteze și să prezinte împăratului un memorandum comun⁷⁴. După cum am arătat, problema redactării unui memorandum s-a pus însă cu mult înaintea anului 1899. În acest an fusese de fapt redactat proiectul de memorandum analizat de noi mai sus, dar datat greșit de Ioan Georgescu.

Întrunirea Comitetului executiv al Congresului naționalităților, convocată de Ioan Rațiu pentru 30 mai 1899, n-a mai avut însă loc. Ca și în 1897, aliații sîrbi, în speranța că vor obține autonomia bisericii lor, intervin din nou ca orice activitate legată de colaborarea celor trei

⁷⁰ Vezi N. Cordoș, *op.cit.*, p. 662—663.

⁷¹ M. Krajčovič, *Slovenská politika . . .*, p. 179—184, 216—222; *Gazeta*, I (1896), nr. 52, 61, 67; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 61—62; N. Cordoș, *op.cit.*, p. 662—665.

⁷² I. Georgescu, *op.cit.*, p. 113—118.

⁷³ *Ibidem*, p. 113, 201.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 123.

naționalități să înceteze deocamdată. Deși fruntașul politic sîrb Mihail Polit recunoștea în scrisoarea lui către Ioan Rațiu din 1 ianuarie 1899 că e chiar „momentul suprem” de a fi înaintat memorandumul comun la împărat, reiese că practic se iveau fel de fel de piedici și greutăți⁷⁵. Una din acestea este legată de neînțelegerile dintre liberalii și radicalii sîrbi, care au luat proporții, încît nu mai putea fi vorba de o procedură unitară la ei. O altă piedică era legată de eșecul sîrbilor în obținerea definitivă a autonomiei bisericești. Se părea că o dată cu venirea la conducerea Ungariei a guvernului Széll — după cum scria la 29 mai 1899 Ștefan Maleșevic lui Ioan Rațiu — ar fi sosit momentul obținerii de către sîrbi a autonomiei bisericii lor. Această speranță a sîrbilor se baza pe faptul că ei se găseau în tratative cu noul prim-ministru maghiar și evident că atîta timp cît țineau aceste tratative — scria reprezentantul autorizat al sîrbilor liberali — sîrbi nu puteau să participe, bineînțeles din considerente tactice, la nici o acțiune comună cu celelalte naționalități. De aceea în finalul scrisorii Ștefan Maleșevic roagă pe români — conducătorii luptei pentru principiul naționalităților — să înceteze temporar orice acțiune atît în ce privește întrunirea Comitetului executiv, cît și convocarea unui nou congres al naționalităților aliate⁷⁶.

Fără participarea reprezentanților celor trei popoare era clar că nu se putea redacta memorandumul comun și nu putea avea loc nici întrunirea Comitetului executiv al Congresului naționalităților, cu atît mai puțin să se țină un al doilea congres. Neparticiparea chiar a unuia din cele trei popoare, membru al alianței constituite în 1895, ar fi redus esențial, dacă nu cu totul, însemnătatea oricărei acțiuni. Și astfel, cu toate condițiile interne și externe favorabile reluării activității naționalităților aliate, cu toate insistențele româno-slovace, pînă la intrarea partidelor naționale slovac, sîrb și român în activitatea parlamentară, Comitetul executiv al Congresului naționalităților din 1895 nu s-a mai întrunit niciodată⁷⁷. În această situație nici memorandumul comun al românilor, sîrbilor și slovacilor n-a mai fost definitivat, iar proiectul de memorandum din arhiva lui Ioan Rațiu a rămas necunoscut celorlalți aliați.

Crizele politice izbucnite la sfîrșitul secolului al XIX-lea în sînul celor trei partide naționale, crearea sau adîncirea unor disensiuni și animozități între cele trei popoare cu concursul guvernelor maghiare, au împiedicat în ultimă instanță realizarea unui front comun de luptă, au dus la întreruperea pînă în anul 1905 a colaborării organizate și implicit la tărăgănarea și abandonarea acțiunii memorandiste. Acțiunea memorandistă a celor trei naționalități aliate a rămas în această fază și pentru că mitul bunului împărat începuse pentru mulți dintre fruntașii politici ai românilor, sîrbilor și slovacilor să se destrame, ei dîndu-și seama de falimentul tacticii memorandumelor și protestelor către suprema autoritate. Trebuiau încercate alte căi, alte metode mai eficace de luptă pentru realizarea aspirațiilor de libertate și de viață națională proprie a acestor popoare.

NICOLAE CORDOȘ

⁷⁵ *Ibidem*; vezi și N. Bărbuță, *Date noi referitoare la Conferința intimă a fruntașilor Partidului Național Român, ținută la Sibiu în 14 iunie 1899, în Cumidava*, II (1868), p. 159.

⁷⁶ I. Georgescu, *op.cit.*, p. 123—124; vezi și Scrisoarea lui Ștefan Maleșevic din 18 iunie 1899 către același Ioan Rațiu (Biblioteca Astra Sibiu, fond Dr. I. Rațiu, cutia LX, doc. 49).

⁷⁷ I. Georgescu, *op.cit.*, p. 124—125; M. Krajčovič, *Slovenská politika ...*, p. 269—274; N. Bărbuță, *op.cit.*, p. 159.

AN SE. KAISERLICHE UND KÖNIGLICHE APOSTOLISCHE MAJESTÄT FRANZ JOSEF I, KAISER VON OESTERREICH, KÖNIG VON UNGARN U.S.W.U.S.W. IN WIEN

Allerunterthänigstes Bittgesuch des Executiv-Ausschusses des Nationalitäten-Kongresses in Ungarn um Schutz und Abhilfe gegen das heutige Regierungssystem in Ungarn

Eure k.u.k. Apostolische Majestät! Allergnädigster Herr!

Alle unter dem Scepter E. Majestät lebenden Völker haben mit Pietät das fünfzigjährige Regierungsjubiläum E. Majestät begangen und hätte sich das höchst traurige Ereigniss des Todes der geliebten Monarchin nicht dazwischengestellt, die Völker der Monarchie hätten das fünfzigjährige Regierungsjubiläum E. Majestät mit jener jubelnden Freude begangen, welche die Herzen aller Völker der Monarchie erfüllt⁷⁸.

Es sind volle fünfzig Jahre vorüber, seit E. Majestät den Thron in jener höchst kritischen Zeit bestiegen haben, wo der Bürgerkrieg in Ungarn wüthete⁷⁹. Die Völker Ungarns haben über jene unglückliche Zeit den Schleier der Vergessenheit ausgebreitet. Aber jene Völker Ungarns, welche damals vor fünfzig Jahren treu an der Seite E. Majestät standen, in jenen höchst kritischen Zeiten für den Thron E. Majestät Gut und Blut opferten, sie glauben ein Recht zu haben vor E. Majestät zu treten um Schutz zu suchen und die Aufmerksamkeit E. Majestät auf jenes Regierungssystem in Ungarn zu lenken, das sich gerade gegen jene Völker Ungarns richtet, welche vor fünfzig Jahren ihre Loyalität so glänzend bewiesen haben. Diese Völker sind gegenwärtig schutz- und rechtlos. Als wenn unser Vaterland Ungarn nur einem einzigen Volksstamme angehören würde, ist die Racenherrschaft zum System erhoben worden. Von einer Gleichberechtigung der verschiedenen Völker Ungarns ist nach dem jetzigen Regierungssystem auch keine Spur vorhanden, vielmehr ist die Verfolgung der anderssprachigen, dem herrschenden Stamme nicht angehörenden Völker sowohl am politischen, als auch am kulturellen Gebiete zur Aufgabe der Staatsgewalt geworden.

Als vor fünfzig Jahren die zu E. Majestät treu haltenden Völker Ungarns auf den Schlachtfeldern für den Thron E. Majestät ihr Blut vergossen haben, da schwebte ihnen jener erhabene Gedanke vor, den E. Majestät bei allerhöchst Ihrer Thronbesteigung kundgegeben haben: dass alle Völker Ungarns gleichberechtigt sein sollen und jedem derselben die Möglichkeit gegeben werde, sich nach seiner Eigenart politisch und kulturell zu entwickeln.

Nach fünfzig Jahren ist von diesem erhabenen Gedanken E. Majestät in Ungarn auch keine Spur vorhanden. Jene Ursachen, welche vor fünfzig Jahren den furchtbaren Bürgerkrieg in Ungarn entflammten: die Unterdrückung der anderssprachigen Völker Ungarns — diese Ursachen zu entfernen ist die Staatsgewalt nicht nur nicht bestrebt, sondern in dem Bewusstsein ihrer Allmacht, hat sie Zustände geschaffen, welche nicht nur Gefahren für Ungarn, sondern für die Gesamtmonarchie in sich bergen. Es ist ein verhängnissvoller Irrthum der jetzigen Machthaber Ungarns, dass der herrschende Stamm in Ungarn die Hauptstütze der Monarchie sei, ohne welche angeblich der Bestand derselben in Frage gestellt werden könnte. Daraufhin glauben die jetzigen Machthaber Ungarns ungestört und ungescheut jene Millionen anderssprachigen Völker Ungarns, welche die Mehrheit der Bevölkerung ausmachen, mit allen Mitteln der Staatsgewalt verfolgen und unterdrücken zu können. Die jetzigen Machthaber Ungarns geben sich dem Wahne hin, dass es ihnen mit den Mitteln der Staatsgewalt schliesslich gelingen werde, aus dem mehrsprachigen Ungarn einen einsprachigen Nationalstaat zu schaffen. Wenn es wahr wäre, dass der herrschende Stamm in Ungarn die Hauptstütze, ja die einzige Stütze der Monarchie sei, so wäre diess eine traurige Perspective für die Zukunft unserer Monarchie. Es wäre traurig, wenn eine Monarchie von dem Umfange und der Bevölkerung der österreichisch-ungarischen, welche über 40 Millionen Einwohner zählt, — wenn eine solche Monarchie einzig und allein an die Stütze eines Volksstammes von nur 5—6 Millionen angewiesen wäre. Damit wäre auch der Stab über die Zukunft des

⁷⁸ Împărăteasa Elisabeta a fost asasinată în septembrie 1898.

⁷⁹ Franz Iosif s-a urcat pe tronul imperial în decembrie 1848.

grossen Donaureiches gebrochen. Glücklicherweise hat unsere Monarchie andere Bedingungen ihres Bestandes, als die Stütze des herrschenden Volksstammes in Ungarn und dessen Machthaber.

Der Wahlspruch, den E. Majestät vor fünfzig Jahren bei Allerhöchstlicher Thronbesteigung machten: das viribus unitis sollte der Leitstern für die verschiedenen Völker unserer grossen Monarchie sein, auf dass sie im Genusse gleicher politischer und nationaler Rechte alle ihre Kräfte vereinigen zum Wohle dieser Monarchie. Der Wahlspruch E. Majestät begeisterte vor 50 Jahren die jetzt verfolgten Völker Ungarns und sie opferten Gut und Blut für E. Majestät, ertrugen die unsäglichen Qualen des Bürgerkrieges. Mit dem vor 50 Jahren von E. Majestät gethanen Wahlspruche und mit den Absichten E. Majestät ist es unvereinbar, dass ein Volksstamm über den anderen herrsche. Die Fürsorge E. Majestät für das Wohl aller unter dem Scepter E. Majestät lebenden Völker kann keine andere sein für die Völker Ungarns, als für jene in der zweiten Hälfte der Monarchie. Während man aber dort bestrebt ist den nationalen Ansprüchen der verschiedenen Völker gerecht zu werden, befolgt man in Ungarn ein System der Unterdrückung der dem herrschenden Stamme nicht angehörenden Völker. In Ungarn verschliesst man sich der Nothwendigkeit, die Völker zu versöhnen, und lebt weiter im Wahne, aus Ungarn einen einsprachigen Nationalstaat schaffen zu können. In diesem Wahne vergisst man, dass Ungarn vermöge seiner historischen Entwicklung und seiner ethnischen Zusammenstellung *nie* ein einsprachiger Nationalstaat war und nie sein konnte. Man vergisst in diesem Wahne, dass schon der erste König von Ungarn das regnum unius linguae verdammt und seinem Sohne die Pflege der verschiedenen Völker anderer Sprache anempfahl. Und trotz der historischen Entwicklung, trotz der ethnischen Zusammenstellung Ungarns, trotz der traurigen Erfahrungen aus dem furchtbaren Bürgerkriege vor fünfzig Jahren, sind die gegenwärtigen Machthaber Ungarns mit allen Mitteln der ihnen überlieferten Staatsgewalt bestrebt, aus Ungarn einen einsprachigen Nationalstaat zu schaffen, was zur Unterdrückung und wildesten Verfolgung der anderssprachigen Völker Ungarns führt. Unter dem Vorwande dass diese Völker staatsfeindliche Tendenzen haben, wird jede nationale Regung nicht nur auf dem politischen, sondern auch auf dem Cultur und ökonomischen Gebiete auf das rücksichtsloseste unterdrückt. Den Millionen Völker, welche dem herrschenden Stamme nicht angehören, wird jeder Patriotismus abgesprochen und solcher nur dem herrschenden Stamme vindicirt.

Und doch haben diese Völker nicht nur in der Vergangenheit, sondern auch in neuester Zeit auf das glänzendste ihren Patriotismus bewiesen. Als nach dem October-Diplome im J. 1860. der Verfassungskampf in Ungarn geführt wurde, haben sich diese Völker dem herrschenden Stamme angeschlossen und sind vereint mit allen Kräften für die Verfassung Ungarns eingestanden. Diese Völker haben damals den Schleier der Vergessenheit über die blutigen Ereignisse der Jahre 1848 und 1849 gebreitet. Sie hofften im Interesse des gemeinsamen Vaterlandes *Gerechtigkeit* zu erlangen von jenen, mit welchen sie den blutigen Kampf geführt haben (und glaubten gegenüber den dazumaligen verfehlten Germanisationsbestrebungen mit den Magyaren gemeinsame Sache machen zu müssen)*. Wenn damals die Croaten, die Serben, die Rumänen und die Slovaken an der Seite der Magyaren nicht gestanden wären, wenn sie den Verlockungen für die Beschickung des Wiener Reichsrathes Gehör geschenkt und etwaige direkte Wahlen für den Wiener Reichsrath ermöglicht hätten, hätte der herrschende Stamm bei allen auswärtigen Ereignissen nie jene Erfolge haben können, die er gehabt hat, *denn dieser Erfolg war nur der Einigkeit der Völker Ungarns für dessen Verfassung (und nicht der Bedeutung und der Kraft des Magyarenthums)* zu verdanken.*

Aber kaum dass der Ausgleich v. J. 1867 mit Oesterreich geschlossen wurde, so kehrte der herrschende Stamm den Rücken seinen früheren Bundesgenossen. Im Besitze der mit der Verfassung ausgelieferten Staatsgewalt, glaubte er die den anderssprachigen Völker gemachten Versprechungen nicht halten zu müssen. Die Machthaber Ungarns vergassen an die väterlichen Mahnungen, welche E. Majestät in den a. h. Rescripten an den ungarischen Reichstag vom J. 1861 gerichtet haben: Die Nationalitätenfrage zu lösen und den anderssprechigen Völkern Ungarns gerecht zu werden.

Statt ein gerechtes Nationalitätengesetz zu schaffen, schuf der ungarische Reichstag vom J. 1867 ein Nationalitätengesetz, welches Ungarn das Gepräge eines magyarischen National-

* Paranteze introduse ulterior in textul documentului, la a cărui transcriere s-a păstrat grafia originală.

staates geben sollte. Jene Reichstagsabgeordneten der anderssprachigen Völker Ungarns, welche damals noch in den Reichstag gelangen konnten, haben einen Gesetzentwurf eingereicht, welcher mit Wahrung der Integrität Ungarns den anderssprachigen Völkern Ungarns die Möglichkeit erschliesst, ihre Nationalität in politischer und kultureller Beziehung geltend zu machen. Aber dieser Gesetzentwurf würde — bei der erkünstelten Zusammensetzung des ungarischen Reichstages — mit ungeheurer Mehrheit verworfen und jener Gesetzentwurf angenommen, welcher Ungarn zu einen, auch sprachlich einheitlichen Nationalstaat stempelt und die Rechte der anderssprachigen Völker auf das engste Gebiet des Sprachgebrauches der Individuen beschränkt.

Aber auch dieses, den individuellen Gebrauch der Sprache regelndes Gesetz wurde von der Staatsverwaltung nie eingehalten, von den einzelnen Behörden geradezu mit Füßen getreten. Das im J. 1868 geschaffene Nationalitätengesetz sollte nur dazu dienen, dem Auslande Sand in die Augen zu streuen. Solange es noch einzelne Abgeordneten der anderssprachigen Völker im ungarischen Reichstage geben konnte, haben dieselben mit zahlreichen konkreten Fällen bewiesen, dass es keinen einzigen Paragraphen des im J. 1868 geschaffenen Nationalitätengesetzes gibt, welcher von den Organen der Staatsverwaltung nicht verletzt worden wäre. Eine Abhilfe gegen die Gesetzverletzungen konnte jedoch nicht gefunden werden. Statt den betreffenden Minister zur Verantwortung zu ziehen, jubelte der Reichstag den Gesetzverletzungen zu, indem er den „wackeren, patriotischen Beamten“ Recht gab.

Aber bald sollte die Stimme auch der wenigen Abgeordneten der anderssprachigen Völker im ungarischen Reichstage verstummen. Auch die wenigen Abgeordneten der anderssprachigen Völker scheinen dem herrschenden Stamme unbequem zu sein. Der ungarische Reichstag sollte die Vertretung eines vollkommenen Nationalstaates sein, wo es auch sprachlich nur eine Nation geben sollte. War es auch noch früher schwer, den Candidaten der anderssprachigen Völker in den ungarischen Reichstag zu gelangen, weil ein gekünsteltes Wahlgesetz nicht nur in Siebenbürgen, sondern auch im übrigen Ungarn den anderssprachigen Völkern unüberwindliche Hindernisse in den Weg stellte, so sollte bald das Mandat eines Reichstagsabgeordneten unvereinbar sein mit dem Bekenntnisse der Nationalitätenparthei anzugehören. Im Süden Ungarns, bei der Auflösung der Militärgränze, wurden die Wahlbezirke so erkünstelt eingetheilt, und mit dem Hochdrucke des administrativen Apparates so dreist bearbeitet, dass der Candidat der Regierungspartei stets gewählt werden musste. Diess geschah in jener vorbestandenen Militärgränze, von welcher Franz Deák sagte, dass es bei der Auflösung der Militärgränze möglich sein werde, durch Arrondirung gewisser Komitate die nationalen Ansprüche der Serben zu befriedigen. Dafür sollten die Serben, nicht minder als die Rumänen, ausgeschlossen werden, nationale Abgeordnete wählen zu dürfen. Jene Gränzer, welche durch mehr als ein Jahrhundert in den Türkenkriegen und auf den Schlachtfeldern Italiens ihr Blut gossen haben — diese Gränzer erlitten bei den Reichstags-Wahlen unerhörte Brutalitäten, von denen man in der civilisirten Europa kaum einen Begriff haben kann. Dafür wurden aber dieselben Gränzer mit der Ansiedlungen der Csango-Magyaren beglückt!

In der Absicht, aus Ungarn einen sprachlich einheitlichen Nationalstaat zu schaffen, glaubte die Staatsgewalt jedes Mittel gebrauchen zu dürfen. Mit Hintänsatzung der individuellen Freiheit der anderssprachigen Staatsbürger, mit Unterdrückung jedweder Freiheit auf dem politischen, als auch auf dem Culturgebiete, sollten die anderssprachigen Völker Ungarns gezwungen werden, sich dem herrschenden Stamme zu assimiliren. Die sogenannte „ungarische Staatsidee“ sollte bedeuten, dass nur derjenige der Freiheit theilhaftig werden könne, der sich dem herrschenden Stamme anschliesst, und der Masstab für den Patriotismus sollte darin liegen, inwiefern die anderssprachigen Staatsbürger ihre Nationalität verleugnen und sich die Sprache des herrschenden Stammes aneignen. Diese Sprache wurde zur „Staatsprache“ erhoben, welche alle anderen Sprachen absorbiren sollte. In dem Bestreben, diese „Staatsprache“ den anderssprachigen Völkern aufzubürden, wird vielfach Missbrauch getrieben. In der Verbreitung und Aufbüdung der Staatssprache kennt die Staatsgewalt kein Mass und keine Grenze. Nachdem man die Bestimmungen des Nationalitätengesetzes als *nicht* bestehend betrachtet, hat man die „Staatsprache“ von den Ministerien bis zur letzten Dorfgemeinde eingeführt. Es werden Bescheide der niedersten Instanzen in der magyarischen Sprache auch in jenen Gegenden ausgegeben, wo meilenweit Niemand diese Sprache versteht und wo die betreffende Parthei eine Tagesreise machen muss, um sich den erhaltenen Bescheid erklären zu lassen. Mit Hintänsatzung des Nationalitätengesetzes werden Eingaben nur in magyarischer Sprache angenommen. Bei den Gerichten, auch bei den untersten Instanzen, wo es ein

mündliches Verfahren geben sollte, wird nur in magyarischer Sprache verhandelt. Bei den Schlussverhandlungen in Strafsachen darf der Vertheidiger seine Vertheidigung nur in magyarischer Sprache führen. Wo es sich um das Leben, um die Freiheit des Inculpaten handelt, wo jedes Wort für die Qualification der strafbaren Handlung seine Bedeutung hat, werden als Dolmetscher die niedersten Beamten, gewöhnlich einfache Amtsdienner gebraucht. Die Richter sind gewöhnlich Magyaren, und zwar solche, welche sich für die Magyarisirung bereits Verdienste erworben oder Verdienste zu erwerben haben. Die Richter sowohl bei den niederen als bei den höheren Instanzen, welche einem anderen als dem herrschenden Stamme angehören oder gegen welche man wegen ihrer Nationalität ein gewisses Misstrauen haben könnte, werden nach und nach ausgemerzt, so dass es gegenwärtig in den Gegenden der Nationalitäten ganze Gerichtshöfe, zahlreiche Bezirksgerichte gibt, wo es keinen einzigen Richter gibt, welcher der Nationalität des Volkes der betreffenden Gegend angehört.

Steht es mit der Justiz in Ungarn den anderssprachigen Völkern gegenüber schlecht, so steht es mit der Administration noch schlechter. Die Ober- und Unterstuhlrichter üben eine discretionäre Macht aus, die nur bei den Beamten in der Türkei vorzufinden ist. Jeder Missbrauch wird verdeckt und vertuscht mit dem angeblichen Verdienste, für die Verbreitung der magyarischen Staatsidee gewirkt zu haben. Bei den Wahlen für den Reichstag erreicht diese discretionäre Macht einen Höhepunkt, von dem man in civilisierten Europa keinen Begriff haben kann. Geldstrafen, Misshandlungen, Einkerkierungen sind an der Tagesordnung. Die Stuhlrichter verkünden es offen, dass sie gegenüber den Nationalitäten *kein Gesetz* bindet, sondern nur der Befehl des Ministers, beziehungsweise des Obergespanns.

Wenn schon die politischen Verhältnisse für die Nationalitäten in Ungarn trostlos sind, so sind es die Culturverhältnisse, unter welchen sie sich befinden, noch viel trostloser. In dem Bestreben, aus Ungarn einen sprachlich einheitlichen Nationalstaat zu schaffen, richtet sich die Staatsgewalt gegen die Cultur der anderssprachigen Völker Ungarns und der ungarische Reichstag als die Vertretung des herrschenden Stammes liefert willig der jeweiligen ungarischen Regierung die Mittel zur Vernichtung der Cultur der anderssprachigen Völker Ungarns. In der Absicht der Magyarisirung der Schulen, wurde im J. 1879 das Volksschulgesetz, im J. 1883 das Mittelschulgesetz geschaffen. In den vorbestanden Militärgrenze wurden die den Charakter der Nationalität wahren confessionellen Schulen in communale, eigentlich staatliche Schulen umgewandelt. Mit Hintansetzung des sachlichen Wissens wurde im ganzen Lande die Erlernung der magyarischen Sprache in der Volksschule als die Hauptsache angesehen. Der staatliche Schulspectator ist der unbeschränkte Gebieter für das Unterrichtswesen bei den Nationalitäten. Ihm sind auch die konfessionellen Schulen der Nationalitäten untergeordnet. Von ihm hängt das Schulzeugniss ab, von ihm hängt es ab, ob eine noch bestehende konfessionelle Schule geschlossen werde oder nicht. Jede Culturbestrebung unter den Nationalitäten wird rücksichtslos unterdrückt. Die „Matica“ der Slowaken, ein rein schriftstellerischer Verein, wurde einfach abgeschafft und das Vermögen eingezogen. Die slowakischen selbstgegründeten Gymnasien wurden geschlossen und an ihre Stelle staatliche Gymnasien mit magyarischer Unterrichtssprache geschaffen (Am slovakischen Territorium gibt es circa 40 Mittelschulen und Präparanden, jedoch wird an keiner einzigen dieser Schulen trotz §§ 17. u. 18. des Nationalitätengesetzes nicht nur nicht slovakisch gelehrt, aber nicht einmal die slovakische Sprache und Literatur als solche obligatorisch vorgetragen)*. Die Gymnasien der Rumänen und Serben sind vielfachen Plackereien ausgesetzt und es hängt über dieselben das Demokles-Schwert, jeden Augenblick geschlossen zu werden. Dem einzigen serbischen Gymnasium in Süd-Ungarn wurde die Staatssubvention, welche es unter dem absolutistischen deutschen System genossen hat, entzogen, und neben dem serbischen Gymnasium ein magyarisches Gymnasium errichtet.

Wie weit die Staatsgewalt mit den Magyarisirungsbestrebungen geht, beweist eine Tatsache, welche am Ende des neunzehnten Jahrhunderts kaum glaublich erscheint. Armen slovakischen Eltern und Verwandten wurden von den Administrativ-Behörden die Kinder abgenommen und nach magyarischen Gegenden versendet. Dieses barbarische Verfahren wurde von publicistischen Organen als ein Werk des Patriotismus gepriesen. Die sogenannten Culturvereine stehen mit allen erlaubten und unerlaubten Mitteln im Dienste der Entnationalisirung der anderssprachigen Völker Ungarns.

Eine grosse Reform wurde in Ungarn eingeführt, welche dem civilisirten Europa imponiren sollte. Es waren diess die politisch-kirchlichen Reformen mit Einführung der Civilehe. Diese Reformen waren kein Bedürfniss für Ungarn, weil hier die Verhältnisse ganz andere sind, als

im Westen Europas. Aber die Allmacht des sprachlich einheitlichen Nationalstaates sollte sich auch über das Gebiet der Familie der anderssprachigen Völker erstrecken. Die Schliessung der Ehe vor dem ungarischen Beamten sollte mehr bedeuten, als die kirchliche Trauung von Seite des Priesters der betreffenden Nationalität. Der ungarische Beamte mit der Trikolore sollte den Brautleuten in magyarischer Sprache zugleich ein Bild der Allmacht des sprachlich einheitlichen Nationalstaates geben, welche Allmacht selbst die religiöse Macht der Kirche überbieten sollte. Obwohl sich die Nationalitäten Ungarns aus allen Kräften gegen die politisch-kirchlichen Reformen sträubten, sie wurden dennoch eingeführt.

Die traurige Lage der Nationalitäten Ungarns musste ihren Widerstand hervorrufen. Sie konnten die vielen Ungerechtigkeiten und Verfolgungen nicht stillschweigend über sich ergehen lassen. Insbesondere machte sich dieser Widerstand bei den Rumänen geltend, welche sich mit einem Memorandum an E. Majestät allerunterthänigst wendeten. Aber dieses Memorandum sollte von schweren Folgen für die Führer der Rumänen sein. Es wurde ihnen der Process gemacht und die hervorragendsten Söhne des rumänischen Volkes in den Kerker geworfen, aus welchem sie erst nach langer und langer Zeit durch die Gnade E. Majestät erlöst wurden.

Aber die gleichen Beschwerden wie die Rumänen, hatten auch die übrigen Nationalitäten Ungarns. Aus dem Reichstage verdrängt, vom jeden politischen Leben ausgeschlossen, mussten die Nationalitäten nothgedrungen eine Vereinigung suchen, wo sie ihre Wünsche und Beschwerden zum Ausdruck bringen konnten. Die Rumänen, Serben und Slovaken vereinigten sich am 10. August 1895 zu einem Kongresse in der Hauptstadt des Landes. Auf diesem Kongresse wurde ein aus XXI Punkten bestehendes Programm vereinbart, in welchem die Rumänen, Serben und Slovaken ihre Wünsche und Beschwerden zum Ausdruck brachten und zugleich einen Ausschuss wählten, welcher als Delegation des Kongresses für alle Fälle zu fungiren hätte⁸⁰. Um einen Beweis ihrer loyalen Gesinnungen zu geben, haben die Rumänen, Serben und Slovaken ihren Kongress gerade in der Hauptstadt des Landes, im Angesichte der Centralbehörden abgehalten. Die Staatsregierung hat zwar die Abhaltung dieses Kongresses nicht verhindert, weil sie damit dem Rufe des Liberalismus Ungarns im Auslande zu sehr geschadet hätte, aber nachträglich weil an dem Kongresse zahlreiche Geistliche, Lehrer und Beamte der Kirchenbehörden theilgenommen — hat die Staatsregierung an diese Kirchenbehörden die strengste Weisungen erlassen, ihren Untergebenen die Betheiligung an solchen Kongressen bei Strafe der Enttlassung künftighin zu verbieten.

Die ungarische Regierung ging aber einen Schritt noch weiter. Aus Anlass des in den Reichstag eingebrachten Gesetzentwurfes über die magyarisirung der Ortsnahmen, wollten die Nationalitäten in einzelnen Comitaten Versammlungen abhalten, um gegen diesen Gesetzentwurf zu protestieren. Aber die Regierung verbot eine jede solche Versammlung, und zwar mit der Motivirung, welche die Existenzberechtigung der Nationalitäten in Ungarn rundweg leugnet. Die Motivirung bestand darin, dass sich die Rumänen, Serben, Slovaken als *solche* nicht versammeln dürfen, sondern es können nur solche Versammlungen gestattet werden, an welchen auch andere ungarischen Staatsbürger theilnehmen dürfen. In Ungarn sind Versammlungen mit einem besonderen Zweck und mit Ausschliessung jener, welche nicht Vereinsmitglieder sind, gestattet, nur eine Versammlung mit nationaler Tendenz der anderssprachigen Völker Ungarns, wenn auch in loyaler Absicht, ist in Ungarn *nicht gestattet*. Es ist diess ein haarsträubendes Verfahren der ungarischen Staatsregierung, welches die innersten Gefühle der Millionen anderssprachigen Völker Ungarns tief verletzt. Da solche Versammlungen in den verschiedenen Gegenden Ungarns verboten wurden, so blieb nichts anders übrig, als dass der Executiv-Ausschuss des Nationalitäten-Kongresses einen feierlichen Protest gegen die Magyarisirung der Ortsnahmen ergehen liess.

Im Süden Ungarns ist die ungarische Regierung gegen die althergebrachten Rechte des serbischen Kirchenkongresses rücksichtslos vorgegangen. Der serbische Episcopat, durch die ungarische Regierung eingeschüchtert, hat es übernommen, ein von der ungarischen Regierung ausgearbeitetes Statut im Kongresse durchzubringen. Als sich aber der serbische Kirchenkongress nach dem klaren Wortlaute des von E. Majestät sanctionirten Statutes die Tagesordnung nicht aufoctroyiren liess, so wurde der Kongress im J. 1897 auf unbestimmte Zeit vertagt, ohne dass Aussicht vorhanden wäre, dass derselbe wieder zusammentreten werde. Und doch hätte der Kirchenkongress viele laufende Geschäfte zu erledigen ohne welche das Kirchenvermögen grossen Schaden leidet.

⁸⁰ Programul Congresului naționalităților din 1895 este de fapt alcătuit din 22 de puncte.

Die Unzufriedenheit der Nationalitäten Ungarns mehrte sich mit jedem Tage. Den jetzigen Machthabern Ungarns mit dem befolgten System konnte es nach 30 Jahren bei weitem nicht gelingen, die 11 Millionen anderssprachigen Völker Ungarns zu versöhnen. Die Rumänen im Osten, die Slovaken im Norden, die Serben im Süden, die Deutschen im ganzen Lande und nicht minder die Kroaten im Westen — all diese Millionen sind im höchsten Grade unzufrieden. Sowohl das Nationalitäten-Gesetz in Ungarn, als auch das Ausgleichs-Gesetz mit Kroatien wird nicht eingehalten. Die gesetzlich gewährleistete Autonomie Kroatiens ist eine grosse Illusion, den dieselbe wird von der ungarischen Regierung willkürlich gehandhabt und der kroatische Landtag dient nur dazu, um durch seine Wahl der Delegierten für den ungarischen Reichstag die Zahl der regierungsfreundlichen Abgeordneten zu vermehren.

Inzwischen ist auch in der Vertretung des herrschenden Stammes eine grosse Kriese eingetreten. Der ungarische Reichstag, obwohl aus demselben seit nahezu zwei Decennien die Nationalitäten — Abgeordneten ausgemerzt sind, hat eine grosse Kriese überstanden welche gerade mit der Nationalitäten-Frage in Ungarn in Verbindung steht. Als die verschiedenen ungarischen Regierungen im Laufe der Zeit die Nationalitäten, Abgeordneten aus dem ungarischen Reichstage ausmerzten, mussten dieselben zu den haarsträubendsten Ungesetzlichkeiten und Willkürlichkeiten greifen. Zuletzt mussten die Candidaten der Nationalitäten den mit dem Schaden ihrer Connationen verbundenen ungleichen Kampf gegen die Staatsgewalt ganz aufgeben. Die magyarische Opposition jubelte jedweder ungarischer Regierung zu ob der „patriotischen Energie“, dass sie die Nationalitäten von ungarischen Reichstage fern hält. Die Folge war, dass sich die jedwede ungarische Regierungspartei aus den Wahlbezirken der Nationalitäten rekrutierte. Die Wahlen in diesen Wahlbezirken waren für die Regierungspartei die sichersten. Und da diese Wahlbezirke die Mehrheit bilden, so wahr auch die Mehrheit im ungarischen Reichstage eine sichere. Die magyarische Opposition musste sich daher anmachen, die Wahlbezirke der Regierungspartei zu erobern. Da wandte aber die Regierung auch gegen die magyarischen oppositionellen Candidaten jene Mittel an, welche sie stets mit Erfolg gegen die Candidaten der Nationalitäten angewendet hat und die magyarische Opposition musste unterliegen. In der Art konnte jede ungarische Regierung auf eine ewige Dauer rechnen und die magyarische Opposition konnte keine Aussicht haben, zur Regierung zu gelangen. Die Waffe, welche gegen die Nationalitäten bei den Wahlen angewendet wurde, wurde auch gegen die Candidaten des herrschenden Stammes angewendet. Dagegen bäumte sich der Stolz der Magyaren und die vereinigte Opposition brachte im Reichstage eine Adresse an Ew. Majestät ein, in welcher sie die Regierung der grössten Ungesetzlichkeiten und Willkürlichkeiten beschuldigte. Diese Ungesetzlichkeiten und Willkürlichkeiten hat aber dieselbe Opposition jahrelang geduldet, ja sogar der jeweiligen Regierung zugejubelt als dieselbe gegen die Nationalitäten angewendet wurden!

(Wohin die gewalthätige Magyarisirungspolitik führt, beleuchten grell die bereits in diesem Jahre vorgekommenen folgende Tatsachen⁸¹:

- a) Im Békés Komitat in Szarvas haben sich die lutherischen Slovaken wie ein Mann aufgelehnt gegen den Versuch magyarischen Gottesdienst einzuführen in ihre Kirche;
- b) in Tolna haben die katholischen Deutschen den Priester, der bei ihnen magyarische Predigten hat einführen wollen, aus der Kirche gejagt;
- c) in Bács Komitat in Szentgyörgy sind mehrere Tausend katholischer Serben zur orthodoxen Kirche übergetreten, weil man ihnen magyarische Predigten und magyarischen Gottesdienst hat aufdrängen wollen.

Nichts vermag jedoch die Türkenwirtschaft der magyarische Machthaber so in die richtige Beleuchtung rücken, als die im Frühjahr 1898 stattgefundene magyarische Bauernrevolte in den Komitaten Szathmar und Szabolcs, und die in Sachen dieser Revolte ertheilte Interpellationsbeantwortung des damaligen Ministerpräsidenten Baron Bánffy. Baron Bánffy sagte am 23. März 1898 im ungarischen Reichstage, dass es unter dem Volke verbreitet sei, der Agrarsozialistenführer Várkonyi⁸² stehe an der Landesgränze bereit mit einem Russenheere und wartet auf einen gewissen Termin, damit er mit dem Russenheere hereinkomme und hierzulande die Heeren ausrotte.

⁸¹ Este vorba de anul 1899.

⁸² Várkonyi István (1852 — 1916) a înființat în 1896 Partidul Socialist Independent, antrenînd în mișcarea socialistă din Ungaria masele de țărani săraci.

Die Magyaren fristen ihr politisches Leben seit 50 Jahren von ihren Russenhasse und der allgemeinen Russenfurcht, und nach 30-jähriger selbstherrlich Regiererei haben sie ihr eigenes Magyarenvolk dahin verregiert, dass es eine Erlösung von ihnen, aus ihrem Blut und ihrer Nation stammendes, in nationaler Beziehung also hochsteigenden Herrn schon nur mehr von einem Russenheere erwartet. Grässlicher kann wahrlich kein Urtheil über den Magyarenherrschaft ausfallen, als wie es aus dieser Ministerantwort entgegen klingt.

Die Mitbürger und Brüder magyarischen Nationalität haben aber und unter den allgemeinen Missständen zu leiden. Zu diesem Leiden paart (oder gesellt) sich aber bei den Nichtmagyaren noch die Seelenqual der nationalen Bedrückung und die moralische enorme geistige wie auch oekonomische Schädigung, welche aus der Vernachlässigung ja Behinderung der natürlichen, nur mittelst der Muttersprache zu erzielenden Erziehung der Volkmassen resultirt. Es ist wahrlich nicht schwer, eine ganz klare Vorstellung darüber zu gewinnen, wie es diesen bedauerswerthesten und bemitleidenswerthesten Nichtmagyaren unter solchen Verhältnissen zu Muth sein muss)*.

Mit der Ernennung eines neuen Ministeriums scheint die magyarische Opposition beschwichtigt worden zu sein⁸³. Der Friede soll hergestellt sein. Wen aber diess nur der Friede für den herrschenden Stamm sein soll, so kann derselbe nicht den Frieden für Ungarn bedeuten. Solange die Millionen anderssprachigen Völker Ungarns nicht versöhnt werden, so kann von einem Frieden nicht die Rede sein. Und dafür haben die Nationalitäten Ungarns wenig Hoffnung, denn auch das neue Ministerium hat besonders hervorgehoben den einheitlichen magyarischen Nationalstaat. Aber Ungarn war nie und kann auch nie ein nationaler magyarischer Staat werden. So wenig Oesterreich, Belgien und die Schweiz Nationalstaaten sind, so wenig ist und kann es auch Ungarn sein. Und dem Wahne eines magyarischen Nationalstaates werden alle Interessen Ungarns geopfert, wird die Unzufriedenheit der Millionen anderssprachigen Staatsbürger muthwillig hervorgerufen zum Schaden Ungarns und der Monarchie.

Die Nationalitäten Ungarns, welche die Mehrheit der Bevölkerung ausmachen, sind heute in Ungarn jedes Rechtes, jedes Schutzes beraubt. Sollte mit dem neuen Ministerium der wahrhafte Friede in Ungarn einziehen, so müsste das ganze Staatswesen auf natürliche Grundlagen gestellt werden. Und diese Grundlagen hat der Nationalitäten-Congress vom J. 1895 angedeutet.

Die Nationalitäten Ungarns haben keine centrifugalen Tendenzen. Sie halten treu zu ihrem Vaterlande, welches ihnen lieb und theuer ist und für welches sie und ihre Vorfahren Strömen von Blut vergossen haben. Die Bestrebungen der Nationalitäten Ungarns bewegen sich im Rahmen der Einheit und der Verfassung Ungarns. Die Aufgabe jedweder ungarischen Regierung, wenn sie den väterlichen Intentionen E. Majestät entsprechen sollte — müsste es sein, die Millionen anzufriedenen Staatsbürger Ungarns zu versöhnen, den Nationalitäten gerecht zu werden.

Vor fünfzig Jahren, in der kritischen Zeit für die Monarchie, sind die Nationalitäten Ungarns treu an der Seite E. Majestät gestanden und haben Ströme von Blut vergossen. In ihrer heutigen bedrängten Lage erhoffen sie von E. Majestät Schutz und Gerechtigkeit. Möge E. Majestät allergnädigst geruhen, der neuen ungarischen Regierung die Weisung zu ertheilen, alle jene Hindernisse hinwegzuräumen, welche der Versöhnung mit den Nationalitäten im Wege stehen. Möge es den Millionen anderssprachigen Völker Ungarns ermöglicht werden, an dem öffentlichen Leben Ungarns theilzunehmen. Mögen die Nationalitäten Ungarns in ihren nationalen und Culturbestrebungen nicht behindert werden. Mögen sie der wahrhaftigen Gleichberechtigung theilhaft werden. Nur damit, glauben wir, wird die neue ungarische Regierung den väterlichen Intentionen E. Majestät entsprechen können.

In tiefster Ehrfurcht der treuergebene Ausschuss
des Nationalitätenkongresses vom J. 1895.

⁸³ Noul guvern este cel al lui Széll Kálmán, instalat la conducerea Ungariei în martie 1899.

DAS MEMORANDUM DER NATIONALITÄTEN (1892—1899)

(Zusammenfassung)

In der einstigen Habsburger-Monarchie war die Idee von Memoranden und Bittgesuchen an die höchste politische Gewalt ebenso alt, wie die nationalen Befreiungskämpfe der Völker, aus denen sich die Monarchie zusammensetzte. Diese politische Taktik wurde als Ausdruck für die Unzufriedenheit und die Bestrebungen der Völkerschaften, die ein Leben in Freiheit wünschten, bis zum ersten Weltkrieg fortgesetzt. So nahmen in der modernen Geschichtsperiode, besonders aber in der zweiten Hälfte des 19. Jhs., die Rumänen, Serben und Slowaken zu wiederholten Malen ihre Zuflucht zur Ausarbeitung derartiger politischer Dokumente, die ihre Forderungen und Bestrebungen darstellten und die dem Kaiserhof in Wien unterbreitet wurden.

Eine derartige Taktik verfolgte auch der Nationalitätenkongress vom 10. August 1895 in Budapest (an dem nur die Rumänen, Serben und Slowaken teilnahmen), der in Punkt XXI des aus diesem Anlass angenommenen gemeinsamen Aktionsprogrammes, sich auf die Ausarbeitung eines Memorandums bezieht, „das im Namen der in dieser Vereinigung vertretenen Völker die Lage rückhaltslos darstellen soll, um sie Seiner Kaiserlichen und Königlich-Majestät zu unterbreiten“. Die Idee und der Zweck dieses Memorandums, die praktischen Modalitäten seiner Ausarbeitung und seiner Vorlage an den Kaiserhof in Wien, alles Fragen, die in den bis jetzt erschienenen Arbeiten nicht aufgeklärt wurden, bilden den Gegenstand vorliegenden Artikels.

UN MOMENT DIN VIAȚA „ASTREI” : MODIFICAREA STATUTELOR (1897)

Mișcarea memorandistă, prin amploarea și ecoul ei, a constituit un eveniment de o importanță deosebită în lupta național-politică a românilor din Transilvania. Procesul intentat conducătorilor memorandiști nu a încheiat această mare mișcare, ea fiind urmată de un șir întreg de evenimente politice și culturale care au continuat-o și întregit-o.

Întemnițarea conducătorilor memorandiști a fost urmată de numeroase măsuri represive luate de autoritățile guvernamentale, în special pe linie administrativ-politică și culturală¹. Guvernul Bánffy, numit în ianuarie 1895, și-a început activitatea printr-o serie de legi și măsuri², menite să ducă la deznaționalizarea popoarelor nemaghiare. Între ele se înscriu măsurile luate pentru controlarea și apoi subordonarea învățământului, în special a școlilor confesionale, și cele ce vizau societățile culturale românești și în primul rând cea mai importantă dintre ele, „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român”³. Amos Frîncu, vorbind despre situația asociațiilor culturale și în special a Asociațiunii, rezumă într-o frază sistemul preconizat de autorități față de acestea: „deoarece cultura naționalităților nu se poate suprima ea trebuie supusă conducerii culturii maghiare”⁴.

Încă la începutul anului 1895 Ministerul de interne a pretins prin „ordinațiunea” numărul 929 modificarea statutelor Asociațiunii, avînd obiecții asupra conținutului unor paragrafe a lor⁵. Conducerea Asociațiunii, constatînd că numeroase despărțăminte au întîmpinat greutăți în activitatea lor din cauza lipsei unor instrucțiuni precise în vechile statute și ținînd cont de

¹ T. V. Păcățean, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 674—675; 715; 721; 727—728; L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din 1895—1898*, în *AIIC*, XIII, 1970, p. 214.

² T. V. Păcățean, *op.cit.*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 738—799; vol. VIII, Sibiu, 1915, p. 1—74; L. Botezan, *op.cit.*, p. 213 sqq.; L. Botezan — N. Cordoș, *Politica guvernului Bánffy în Transilvania în anii 1897—1898*, în *AIIC*, XIV, 1971, p. 173 sqq.

³ T. V. Păcățean, *op.cit.*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 607—610; L. Botezan, *op.cit.*, p. 215—218; L. Botezan — N. Cordoș, *op.cit.*, p. 174—177, 180—182.

⁴ Colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare Cluj (în continuare BCU), Fond Fr. Hossu-Longin, Corespondență, vol. III, f. 190—193. (Scrisoarea lui Amos Frîncu către Fr. Hossu-Longin, Sibiu, 6 noiembrie 1899).

⁵ *Raportul C.C. al Asociațiunii către adunarea generală extraordinară din 10 martie 1897 în cauza modificării statutelor Asociațiunii*, în *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 18.

faptul că încă adunarea generală din 1892 a constatat necesitatea modificării lor, a dispus elaborarea unui proiect de statute⁶. Comisia aleasă încă din 1892, compusă din Ilarion Pușcariu, I. V. Rusu și Partenie Cosma, a prezentat în 4 august 1895 noul proiect și a propus introducerea ortografiei noi⁷. Adunarea generală a Asociațiunii din 27–28 august 1895, ținută la Blaj, a pus în discuție proiectul și a aprobat modificările făcute⁸. La 10 septembrie 1895, termen fixat de prezidiul magistraturii orășenești Sibiu, proiectul a fost înaintat spre aprobare însoțit de o expunere de motive în care se justifica imposibilitatea schimbării paragrafului 21 și deci a acceptării obligațiunii de a publica actele Asociațiunii în foaia oficială „Budapesti Közlöny”, și se arăta că celelalte modificări făcute din proprie inițiativă sînt în concordanță cu legile în vigoare⁹.

După mai puțin de o lună, de la trimiterea lor, în 3 octombrie 1895 ministerul de interne a interzis activitatea mai multor despărțăminte: Reghinul Săsesc, Cluj, Mureș-Odorhei, Betlean, Zărnești, Sebeșul Săsesc, Trei Scaune, Săliște, Șimleul Silvaniei, Orăștie, Deva, Alba Iulia, considerindu-le ilegale pe motiv că n-au statute separate aprobate de guvern și le-a avertizat că în cazul netrimiterii acestor statute sînt amenințate cu dizolvarea¹⁰. La această nouă provocare Comitetul a luat hotărîrea să informeze despărțămintele că s-a trimis încă din 27 noiembrie 1892 o informare detaliată ministerului privind activitatea lor, precum și regulamentul și s-a făcut o nouă întîmpinare pentru aprobarea statutelor¹¹. Cu această măsură încercările guvernului de a împiedica activitatea Asociațiunii abia începuseră. În 4 februarie 1896 ministerul trimite un nou ordin în care, de data aceasta, renunță la schimbarea paragrafului 21¹², dar aduce noi observații privind statutele. Principala obiecție se referea la paragraful 2 al proiectului în care figura noțiunea „poporul român”. Aceeași expresie figura și în denumirea Asociațiunii. Ordinul arăta că această expresie este în contradicție cu dispozițiile articolului de lege XLIV din 1868. Potrivit părerii autorităților expresia menționată constituia o noțiune de rasă și de religie, care nici în sens etnografic nu și-ar avea justificarea. Se propunea înlocuirea ei cu o formulare de genul: „locuitorii cu buze valahe ai Ungariei”¹³.

A doua observație din cele opt se referă tot la paragraful 2 al statutelor, care enunța scopul Asociațiunii. Se obiecta că pe lângă scopul cultural al Asociațiunii se desighează și scopuri economice și se cerea ca dispozițiile privitoare la activitatea economică a reuniunii, stipendiile pentru specialitatea de industrie din paragraful 17, cuvîntul „expozițiunii” din paragraful 23 și trei puncte din paragraful 37 să fie eliminate din statute¹⁴. În al treilea rînd autoritățile pretindeau ștergerea unei fraze din paragraful 4 care ar fi dus la eliminarea posibilităților purtării în cadrul adunărilor a oricăror discuții în probleme politice și religioase¹⁵. Celelalte obiecții erau de ordin organizatoric, referindu-se la activitatea despărțămintelor și agenturilor și la unele dispoziții de procedură: locul și timpul adunării generale trebuia anunțat autori-

⁶ *Ibidem*; Arhivele Statului Sibiu, Fond Astra (în continuare ArhAstra), Procese Verbale, reg. 66, nr. 375/1895.

⁷ ArhAstra, loc. cit.

⁸ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 17.

⁹ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 66, nr. 238/1895; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 18–19.

¹⁰ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 66, nr. 515/1895.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 19.

¹³ *Ibidem*; BCU, Fond Fr. Hossu-Longin, Corespondență, vol. III, f. 35 (Scrisoarea lui Amos Frincu către Fr. Hossu-Longin, Sibiu, 13 februarie 1897).

¹⁴ *Transilvania*, loc. cit.

¹⁵ *Ibidem*.

tăților și publicat în ziare, iar alegerea președintelui trebuia întărită și de ministrul de interne etc.¹⁶.

Noile obiecții au fost discutate în ședința Comitetului din 6 februarie 1896 și a fost însărcinată aceeași comisie cu discutarea lor. După mai multe ședințe și dezbateri comisia a prezentat Comitetului, la 19 mai 1896, un raport detaliat, iar acesta, în ședința sa din 21 mai, a hotărât să răspundă din nou ministerului cu o motivare documentată¹⁷. Conducerea Asociațiunii a modificat parțial proiectul de statut¹⁸, susținându-și însă, în continuare, unele prevederi a căror înlăturare din statute reprezenta un abuz al guvernului. Noul proiect a fost înaintat guvernului la 10 iunie 1896, însoțit de o expunere de motive. Referitor la eliminarea termenului „poporul român” se argumenta că acest termen nu este o noțiune de rasă și de religie, cum s-a obiectat. „Poporul român—spune motivarea—e identic cu naționalitatea română și este înscris în legea pentru egala îndreptățire a naționalităților, lege care garantează existența și dezvoltarea lui culturală”¹⁹. În ceea ce privește schimbarea titlului, se menționa că cel propus de autorități nu era în spiritul limbii române și că schimbarea unui titlu istoric o dată aprobat ar constitui „o măsură excepțională numai față cu românii, și ar produce o consternare și nemulțumire generală în toți românii, ceea ce nu poate fi în interesul statului și... nici intențiunea guvernului”²⁰. Referitor la activitatea economică a Asociațiunii se arată că scopul societății este „promovarea culturii poporului român” iar dispozițiile cuprinse în paragraf sint mijloace prin care Asociațiunea își realiza scopul și care figurează și în statutele asociațiilor culturale maghiare (Emke de exemplu)²¹. În chestiunea discutării, în cadrul adunărilor, a problemelor politice și religioase, comitetul susținea textul vechi, arătând că dacă din statute s-ar fi scos fraza cerută de guvern, s-ar fi eliminat posibilitatea discutării problemelor legate de trecutul istoric și religios, pentru care se obținuse aprobarea prin vechile statute²².

Este de remarcat însă, că la adunarea generală a Asociațiunii, ținută în luna august a aceluiași an, conducerea Asociațiunii, în raportul său²³, s-a limitat doar la câteva referiri generale privitoare la statute, evitând punerea în discuție a proiectului de statut și informarea detaliată a membrilor ei asupra dificultăților întâmpinate, ceea ce a nemulțumit pe unii dintre membri²⁴.

Conducerea Asociațiunii a primit răspuns de la Ministerul de interne la 2 septembrie 1896. Acum ministerul renunță la schimbarea termenului „poporul român”, la pretențiile referitoare la activitatea economică, la cererea privind alegerea președinților, dar pretindea în continuare ștergerea cuvintelor din paragraful 4 și schimbarea titlului. „Titlul Asociațiunii — se arată în rescriptul ministerial nr. 785/1896 — așa cum este el definit în paragraful 1 nu corespunde nici postulatelor de drept public, nici raporturilor actuale pentru că cuvântul »transilvană« din titlul original nu este identic cu maghiarul »erdélyrészi« (= din părțile transilvănene), ci numai cu »erdélyi«. Deoarece Asociațiunea este o reuniune culturală și literară a tuturor românilor nu numai din părțile transilvănene, se propunea folosirea titlului »Asociațiune

¹⁶ *Transilvania*, Partea oficială, 1897, p. 20.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 26.

²⁰ *Idem*, p. 27.

²¹ *Idem*, p. 29.

²² *Idem*, p. 30.

²³ *ArhAstra*, pach. 103, nr. 356—357/1896; *Procese Verbale*, reg. 67, nr. 410/1896.

²⁴ De ex., Fr. Hossu-Longin în scrisoarea către Aurel Mureșianu se arată nemulțumit de atitudinea conducerii, care ar fi trebuit „să dea deslușiri și să facă un raport detaliat, pentru a cunoaște toată lumea această situație” (BCU, Fond Fr. Hossu-Longin, Corespondență, vol. VIII, p. 60—61).

nea literară și culturală a românilor din Ungaria”²⁵. Se mai cerea de asemenea, ca expozițiile, petrecerile, producțiile teatrale să se facă numai cu concesiia autorităților²⁶.

La 29 octombrie 1896, în cadrul ședinței de lucru, comitetul central al Asociațiunii a decis să protesteze din nou împotriva cererii guvernului de a schimba titlul și să satisfacă celelalte cereri ale lui²⁷. Drept urmare, guvernului i se trimite o nouă adresă. În ea se arată că schimbarea titlului Asociațiunii nu este de competența comitetului central, ci de competența adunării generale a membrilor și, deci, conducerea Asociațiunii nu poate lua o asemenea hotărâre²⁸. Totodată se menționa că obligația de a renunța la cuvântul „transilvană” din titulatură nu este justificată atita timp cît corespondentul românescului „transilvan”, în limbile maghiară și germană, figurează în titulatura mai multor instituții și societăți, cum ar fi „Erdélyi Múzeum Egylet”, „Siebenbürgische Karpatsverein”, „Siebenbürgische Verein für Landeskunde” etc.²⁹ Mai mult chiar, titlul exista de 35 ani și încă cu un an înainte el nu contravenea dreptului public, nu putea deci contraveni nici în 1896, deoarece nu s-a făcut nici o schimbare în dreptul public sau în stările de fapt. „Dispoziția ministrului — se spunea în motivare — ar fi în ochii publicului român, considerată ca o măsură excepțională aplicată numai față de români și ca atare nu va putea provoca decît resens și nedumerire”³⁰. Se argumentează apoi că modificarea titlului ar aduce și greutăți din punct de vedere material, schimbări în numele de fundații, diplome, sigilii, tipărituri etc.³¹.

Cu toate acestea, prin „rescriptul ministerial” nr. 1310 din 6 ianuarie 1897, guvernul refuza admiterea atributului „transilvană” ca fiind „greșit din punct de vedere al dreptului public și în contradicție cu legile țării”³². La obiecția că mai erau și alte societăți și reuniuni cu același cuvînt în titlu se răspundea că ele au fost înființate înainte de era constituțională și că atunci cînd vor înainta statute li se va cere schimbarea titlului³³. Autoritățile nu negau greutățile materiale ce urmau să se ivească, dar nu le considerau atît de grave, încît Asociațiunea să nu le învingă „fie chiar pentru motivul ca să delătura acea neîncredere, a cărei bază îndreptățită este presupunerea, că se leagă de un titlu incorect din punct de vedere al dreptului public, pentru a nutri și susține anumite aspirațiuni politice ilegale”. Ministrul își exprima convingerea că vor aproba titlul impus „Asociațiunea literară și culturală a românilor din Ungaria”, ori titlul egal cu acesta „Asociațiunea literară și culturală a cetățenilor din Ungaria cu naționalitate română”³⁴.

Conducerea Asociațiunii, întrunită la 4 februarie, a ajuns la concluzia că trebuia convocată adunarea generală extraordinară care să discute, pe marginea raportului prezentat, modificările făcute paragrafelor 2, 4, 6, 37, 40, 41 din statute și să decidă asupra pretenției autorităților de a schimba titlul. S-a stabilit convocarea adunării generale extraordinare pentru 10–11 martie 1897 la Sibiu³⁵ și data a fost anunțată în presă³⁶.

²⁵ *Transilvania*, loc. cit.

²⁶ *Idem*, p. 31.

²⁷ *Idem*, p. 32.

²⁸ *Idem*, p. 33.

²⁹ *Idem*, p. 34.

³⁰ *Idem*, p. 35.

³¹ *Idem*, p. 35–36.

³² *Idem*, p. 36; ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 91/1897.

³³ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 37.

³⁴ *Idem*, p. 38; ArhAstra, loc. cit.

³⁵ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 39; ArhAstra, loc. cit.

³⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 21, 28 ian./9 febr. 1897, p. 2.

Această convocare a surprins pe mulți membri ai Asociațiunii, deoarece, așa cum s-a arătat, conducerea ei nu a făcut cunoscută în adunările generale adevărata situație în care se afla societatea, iar majoritatea membrilor nu și-au dat seama de importanța și implicațiile schimbării titulaturii societății. Convocarea adunării generale extraordinare a stîrnit o adevărată agitație, mărită apoi și de apariția în „Gazeta Transilvaniei” a primelor articole pe această temă, scrise de Aurel Mureșianu.

Amos Frincu, într-o scrisoare din 13 februarie 1897 către Francisc Hossu-Longin, îi atrăgea atenția asupra stărilor de lucruri și era de părere că trebuiau luate grabnic măsuri. Considera schimbarea denumirii Asociațiunii ca o „renegare a individualității... istorice și etnice” și arăta că era de datoria lor să facă propagandă în mase și să intervină pe lângă Aurel Mureșianu ca în Gazetă „să agite viguros chestiunea în public”. Propunea, de asemenea, să se ia legătura și cu George Pop de Băsești pentru ca „Tribuna”, organ al Partidului Național Român, să ia atitudine³⁷.

Într-adevăr, „Gazeta Transilvaniei” a deschis seria articolelor despre situația Asociațiunii. Sub titlul „Ce vor cu Asociațiunea”³⁸, începînd cu 10 februarie, „Gazeta” prezintă cititorilor întreaga evoluție a situației și ajungea la concluzia că „schimbarea titlului Asociațiunii ar fi echivalentă cu o „capitis deminutio a acestei societăți la care noi înșine nu putem da nici-decum concursul nostru”³⁹. Făcea totodată un apel călduros tuturor membrilor Asociațiunii de a protesta și „apăra cu demnitate vaza și cîntea vechii... reuniuni culturale”⁴⁰.

Deși la început „Tribuna” s-a menținut în expectativă, mai tîrziu, într-o serie de numere, a comentat evenimentele petrecute. Considera și ea că cererea de schimbare a titlului la o societate cu un bogat trecut cum este Asociațiunea este un lucru revoltător și argumenta că noțiunea de „popor român” nu contravenea legii despre egala îndreptățire a naționalităților tocmai în virtutea paragrafului 26 al ei, referitor la reuniuni⁴¹. În ceea ce privește ștergerea cuvîntului „transilvană”, se arăta că dacă s-ar accepta acest lucru, ar însemna renunțarea la autonomia Transilvaniei și recunoașterea implicită a uniunii Transilvaniei cu Ungaria: „am renunța noi de bună voie la un drept netăgăduit al nostru, am sancționa noi singuri uniunea făcută fără noi și fără ascultarea noastră”⁴². Făcînd din aceasta o problemă național-politică, „Tribuna” aducea argumente istorice pentru a combate pretenția autorităților de renunțare la cuvîntul „transilvană” și cerea să se protesteze și să se invoce toate argumentele pentru a nu se accepta ordinul autorităților⁴³. Faptul că presa a început să ia poziție a fost considerat binevenit de mulți membri ai Asociațiunii⁴⁴.

³⁷ BCU, Fond Fr. Hossu-Longin, Corespondență, vol. III, f. 34—35 (Scrisoarea lui Amos Frincu către Francisc Hossu-Longin, Sibiu, 13 februarie 1897).

³⁸ *Gazeta Transilvaniei* (1897), nr. 22, 22 ian./10 febr. p. 1—2; nr. 29, 7/19 febr. p. 1; nr. 32, 11/23 febr. p. 1.

³⁹ *Idem*, nr. 22, 22 ian./10 febr. 1897, p. 2.

⁴⁰ *Idem*, nr. 32, 11/23 februarie 1891, p. 1.

⁴¹ *Tribuna*, nr. 45, 26 febr./10 mart. 1897, p. 177.

⁴² *Idem*, nr. 46, 27 febr./11 mart. 1897, p. 181.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Fr. Hossu-Longin remarcă într-o scrisoare către Amos Frincu, la 6 martie 1897, că „îngrijirea ... față de cele ale Asociațiunii este generală și bine a făcut Aurel [Mureșianu — n.n.] că de cu bun timp a tractat cauza cu toată hotărîrea”. Considera că ar fi trebuit și mai devreme pusă în discuție această problemă și că la adunarea generală ar fi util să se meargă cu propuneri sau chiar cu un proiect pregătit. În ceea ce-l privea, ca director al despărțămîntului Deva, convocase comitetul pentru 7 martie 1897 tocmai pentru a lua o hotărîre în acest sens (BCU, Fond Amos Frincu, mss., s. 404/5 a, nr. 11, 1897).

Cu opt zile înainte de data adunării, comitetul central al Asociațiunii a publicat în *Transilvania*⁴⁶ raportul special asupra desfășurării tratativelor cu ministerul de interne în problema statutelor. Raportul a fost apoi prezentat și comentat în „Gazeta Transilvaniei”⁴⁶, așa că, deși cu întârziere, majoritatea membrilor Asociațiunii au ajuns să ia la cunoștință mai pe larg despre starea de lucruri existentă și să-și formuleze opiniile.

În această atmosferă plină de agitație, în prezența celor circa 120 membri, președintele Asociațiunii, Ioan Moldovan a deschis lucrările adunării în 10 martie 1897. „Tribuna” împărșea cititorilor impresia generală asupra acestei adunări: „Nu era aerul sărbătoresc, vesel și senin al adunărilor generale ordinare ale Asociațiunii. O atmosferă gravă dă notă situației. Parola zilei e „pentru sau contra” schimbării titlului... și energicul contra se rostește în cele mai multe grupuri”⁴⁷.

În cuvîntul său, președintele a vorbit foarte elogios despre activitatea Asociațiunii, dar nu și-a exprimat părerea în legătură cu schimbarea titlului⁴⁸. Deoarece raportul fusese publicat nu s-a mai citit în cadrul adunării, ci s-a propus alegerea unei comisii de 15 persoane care să formuleze propunerile⁴⁹. A. Mureșianu face o contrapropunere arătînd că schimbarea numelui Asociațiunii este inadmisibilă deoarece conform paragrafului 24 al statutelor, scopul și caracterul Asociațiunii și deci și titlul nu pot deveni obiect de dezbateră al Adunării generale și prin urmare numirea unei comisii ar fi contrară statutelor. Considera totodată că ștergerea cuvîntului „transilvană” ar isca discuții de ordin politic, interzise de statute prin paragraful 3. În consecință a propus formarea unei comisii de 25 membri care să întocmească un proiect de concluzii, arătînd că titlul nu poate fi schimbat conform paragrafelor din statut menționate⁵⁰. Contrapropunerea a fost respinsă și comisia de 15 a fost aleasă, fiind numiți ca referenți I. Pușcariu și A. Bunea⁵¹. În cadrul comisiei au prezentat propuneri I.A. de Preda, A. Bunea, Ion Pop, iar dintre cei care au participat cu vot consultativ Axente Sever, Partenie Cosma, Amos Frincu și O. Tilea⁵². Luarea de cuvînt a lui Amos Frincu susținea poziția lui Aurel Mureșianu și a produs între participanți o adîncă impresie. Vorbitorul era împotriva schimbării titlului, contestînd dreptul ministerului de a modifica titlul Asociațiunii și chiar dreptul adunării generale de a discuta această problemă. Discursul său însă n-a fost stenodactilografiat⁵³. La sfîrșitul primei ședințe, din 10 martie, s-a dat citire Declarațiunii asupra programului adunării extraordinare, formulat la Cluj de un grup de intelectuali, în 8 martie 1897. „Aflăm momentul suprem sosit — se arată în declarația lor — ca toți membrii Asociațiunii în frățescă unire să protesteze în contra ordinațiunii ministeriale, prin care se încerca

⁴⁶ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 17–39.

⁴⁶ *Gazeta Transilvaniei* (1897), nr. 38, 18 febr./2 mart., p. 1; nr. 39, 19 febr./3 mart., p. 1–2. Împărtășindu-și impresiile despre starea de spirit de dinaintea adunării generale, Axente Sever relatează faptul că, în drum spre Sibiu, întîlnindu-se la Teiuș cu Alexandru Filip din Abrud, protopopii Manegutiu și Ivan din Tg. Mureș, Alba Iulia și Iuliu Coroianu din Cluj, au hotărît cu toții să protesteze împotriva schimbării titlului și să nu facă nici o concesie (*Gazeta Transilvaniei*, nr. 51, 5/17 martie 1897, p. 2).

⁴⁷ *Tribuna*, nr. 47, 28 febr./12 mart. 1897, p. 185.

⁴⁸ *Ibidem*; ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 1; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 53.

⁴⁹ ArhAstra, loc. cit.; *Transilvania*, loc. cit.

⁵⁰ ArhAstra, pach. 107, nr. 128/1897; Procesi Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 3–4; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 53–54.

⁵¹ ArhAstra, Procesi Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 8; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 54; *Tribuna*, nr. 47, 28 febr./12 mart. 1897, p. 186.

⁵² *Ibidem*; *Telegraful Român*, nr. 26, 6/18 martie 1897, p. 103.

⁵³ *Tribuna*, loc. cit.; *Telegraful Român*, loc. cit.

strămutarea titlului asociațiunii noastre Deci cerem și urgităm adunarea generală spre a susține titlul original neschimbat”. Declarația era semnată de doisprezece membri, printre care Alexandru Bohățel, Iuliu Coroianu, Iuliu Maniu, Basiliu Podoabă, Iuliu Roșescu, George Ilea⁵⁴.

În cea de a doua zi lucrările adunării sînt deschise prin citirea telegramelor de salut primite de la diferite despărțăminte (Brașov, Blaj, Lugoj, Deva, Cluj, Sălaj, Abrud, Zlatna, Reghin, Șimleul Silvaniei)⁵⁵. Ele sînt semnificative pentru poziția adoptată de cei care nu au putut participa la lucrările adunării. Sînt pentru respectarea și menținerea titlului și pentru un protest energic adresat autorităților⁵⁶. În continuarea lucrărilor celei de a doua ședințe comisia raportează că în cadrul ei s-au făcut mai multe propuneri și că nici una dintre ele n-a întrunit majoritatea. A. Bunea propunea, în continuare, ca adunarea generală să accepte modificările făcute de comitetul central în proiectul de statute, iar în privința titlului să se facă din nou o petiție către minister și dacă ea nu va fi luată în considerare, să se accepte titlul propus de autorități pentru a se putea aproba statutele⁵⁷. Tot pentru modificarea titlului pledează în cuvîntul său și Partenie Cosma. El considera cererea autorităților ca un ultimatum și era de părere să se accepte ștergerea cuvîntului „transilvan” cu mențiunea „numai de silă”⁵⁸.

Deoarece propunerile prezentate de membrii comisiei n-au întrunit nici una majoritatea, comisia a hotărît să adopte propunerea făcută de Partenie Cosma⁵⁹. O poziție radicală a avut-o gruparea din jurul „Gazetei Transilvaniei” condusă de Aurel Mureșianu, care era împotriva oricărei schimbări. Sintetizate propunerile mai radicale, semnate de Aurel Mureșianu, Demetriu Ciuta, Amos Frincu, Gavril Tripon, Iuliu Coroianu și Francisc Hossu-Longin, au fost prezentate de I. Pop: neschimbarea titlului, întimpinare către guvern și raportare la prima adunare generală⁶⁰.

Cele trei propuneri conturate — a comisiei, cea prezentată de I. Pop și cea a lui A. Bunea — au fost supuse votului adunării generale. Prima a întrunit 48 voturi pentru, 13 contra; cea de a doua: 22 pentru, 45 contra și cea de a treia: 10 pentru și 54 contra⁶¹. Printre fruntașii politici participanți și conducătorii Asociațiunii este semnificativă atitudinea lui George Pop de Băsești și Teodor Mihali care au votat și pentru propunerea comisiei și pentru cea prezentată de I. Pop; președintele Asociațiunii Ion Moldovan s-a abținut de la vot, iar C. Diaconovici, E. Brote, V. Bologa, I. cav. de Pușcariu, A. Bunea au votat împotriva propunerii prezentate de I. Pop⁶².

⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 47, 28 febr./12 mart. 1897, p. 2.

⁵⁵ *ArhAstra*, loc. cit.

⁵⁶ De ex., cea primită din Abrud: „Ochii întreg românismului spre voi sînt ațintiți. Rezultatele obținute prin energia de pînă aici vă îndeamnă să fiți și mai energici”; sau cea din Deva: „Respectînd trecutul, asigurați viitorul cu energie și bărbătească rezoluțiune” (*ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897; *Tribuna*, nr. 49, 2/14 martie 1897, p. 193).

⁵⁷ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 12; *Tribuna*, loc. cit.; *Telegraful Român*, nr. 25, 4/16 martie 1897, p. 99.

⁵⁸ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 11; *Telegraful Român*, nr. 26, 6/18 martie 1897, p. 103.

⁵⁹ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 10; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 56–57.

⁶⁰ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 11; *Telegraful Român*, nr. 25, 4/16 martie 1897, p. 99; *Tribuna*, nr. 48, 1/13 martie 1897, p. 189.

⁶¹ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 24–27; *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 58–59; *Telegraful Român*, loc. cit.

⁶² *Ibidem*.

Propunerea comisiei, în ultimă instanță cea expusă de Partenie Cosma, a fost votată de adunare. S-a hotărât ca în concluzia definitivă să se insereze și punctul 1 al propunerii lui A. Bunea, propunere care se referea la aprobarea statutelor modificate⁶³.

În concluzia finală acceptată de adunare se expun argumentele contra schimbării titlului și se arată că adunarea generală, protestînd împotriva „presupunerii amintite în rescriptul ministerial și constatînd în lungul șir de peste 35 de ani de cînd funcționează Asociațiunea noastră [că] niciodată n-a venit în conflict cu legea și niciodată nu s-a ocupat cu politica. Declară că neputîndu-se opune puterii numai de silă se demite la modificarea titlului istoric al Asociațiunii din care elimină cuvîntul »transilvană« dificultat în înaltul guvern pe motive politice, stabilește pe viitor titlul »Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român»⁶⁴.

Amos Frincu n-a votat această hotărîre; deși nu era o uzanță, a dat un vot separat, insistînd să fie publicat în „Transilvania” și și-a dat demisia din comitetul central al Asociațiunii⁶⁵. El considera, pe baza unor motive expuse la adunare, că votarea este un act nul, nevalid și încheia cu cuvintele: „Forța explică acțiunile întimplite sub presiunea ei, dar nu le legalizează. Singur dreptul constituie acte valabile și învingerea dreptului e condiționată de la puterea de viață a națiunilor”⁶⁶. Amos Frincu, ca de altfel mulți dintre participanți, a dezaprobat atitudinea conducătorilor Asociațiunii, care prea ușor și repede au renunțat la luptă și au capitulat fără a încerca măcar salvarea vechii titulaturii⁶⁷.

Nici presa nu era unitară în aprecierea poziției adoptate de adunare. Părerea lui Amos Frincu o împărtășeau „Gazeta Transilvaniei” și „Tribuna”, ambele privind modificarea titlului prin prisma politicii naționale⁶⁸. „Tribuna” scria că votul adunării „a făcut o rea impresie” și era de părere că Asociațiunea „n-a căutat toate mijloacele pentru a valida dreptul față cu forța, ci cuprinsă de o temere ... neîntemeiată, s-a plecat imediat forței sacrificînd dreptul”⁶⁹. Același ziar considera cererea ministerului „o dezavuare a pretențiunii noastre politice la autonomia Transilvaniei” și conchidea că cei ce au votat pentru, nu sînt reprezentanții aspirațiilor lor politice și că în concluzia finală a adunării nu se reflectă poziția majorității membrilor Asociațiunii⁷⁰. „Telegraful Român” a urmat și acum linia sa politică „legalistă”, dezaprobind în special „Tribuna”, care, considerînd schimbarea titlului drept o problemă politică, nu făcea decît să confirme presupunerea ministrului că „Asociațiunea se leagă de un titlu incorect ... pentru a nutri și susține anumite aspirațiuni politice ilegale”⁷¹ și era de acord cu hotărîrea adunării generale. „Dreptatea” din Timișoara a publicat articolul „Astra modificată” în care încearcă să găsească explicații pentru rezultatul final al adunării. Era însă de părere că ar fi trebuit ca în adunare să se manifeste solidaritate și să se protesteze mai energic împotriva cererii „nemotivate și neîndreptățite a guvernului”, deoarece „așa se privește ca un fel de dezavuare din punct de vedere tactic a activității respective și a luptei”⁷². În continuare încearcă însă să justifice schimbarea titlului prin supunerea de moment față de

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ ArhAstra, loc. cit.; *Tribuna*, nr. 48, 1/13 martie 1897, p. 190.

⁶⁵ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 123/1897, p. 27 și nr. 160/1897.

⁶⁶ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 74.

⁶⁷ BCU, Fond Amos Frincu, mss., sertar 353/3, nr. 12, p. 4.

⁶⁸ *Tribuna*, nr. 49, 2/14 martie 1897, p. 193; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 154, 8/20 martie 1897, p. 1.

⁶⁹ *Tribuna*, loc. cit.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Telegraful Român*, nr. 25, 4/16 martie 1897, p. 99.

⁷² *Dreptatea*, nr. 54, 8/20 martie 1897, p. 1.

o „forță brutală” și condamnă tinerimea și ziarele care s-au ridicat împotriva hotărârii adunării, încheind cu „Să trăiască Astra modificată în urma unei forțe majore”⁷³. „Budapesti Hírlap”, relatînd desfășurarea adunării, sublinia faptul că mulți „n-au nici o supărare pentru pierderea noțiunii »transilvană«, pentru că după dinșii este bun și titlul generalizat, numai »ungară» să nu fie în el” și-și exprima îndoiala că ministerul va aproba noul titlu⁷⁴. Totuși, după înaintarea statutelor modificate ministerului, la 16 august 1897, comitele suprem al Comitatului Sibiu a anunțat Asociațiunea că ministrul nemaiavînd observații față de statutele modificate, le-a aprobat⁷⁵. Ședința Comitetului din 23 august 1897 a hotărît tipărirea lor în 1000 exemplare în limba română și 300 în limba maghiară pentru trebuințele despărțămintelor față de autoritățile statului⁷⁶. La adunarea generală a Asociațiunii din 27/28 august 1897 de la Mediaș, raportul a prezentat și statutele⁷⁷ al căror paragraf 1 definește noul titlu aprobat de adunare și care urma să fie introdus în tipărituri, ștampile, sigilii etc⁷⁸. Pe baza concluziei adunării generale despărțămintele au fost anunțate prin circulare⁷⁹ de schimbările survenite, iar pentru buna desfășurare a activității lor a fost elaborat un proiect de „Regulament al afacerilor interne ale despărțămintelor”⁸⁰.

Așa cum s-a văzut, conducerea Asociațiunii și majoritatea membrilor care au participat la adunarea generală extraordinară de la Sibiu au cedat pretenției abuzive a guvernului în legătură cu modificarea titulaturii Asociațiunii. Cedarea își găsește explicația în inexistența unei linii politice naționale unitare atît în rîndurile P.N.R., cît și la conducerea Asociațiunii. Se adaugă atitudinea conducătorilor societății, care au evitat punerea la curent a membrilor ei cu presiunile exercitate de guvern, tot așa cum au ezitat să adopte o poziție potrivnică hotărîtă pretențiilor autorităților. Aceeași atitudine șovăitoare a conducerii Asociațiunii se va vedea și în anii următori, cînd va ceda altor presiuni ale guvernului. Foarte bine caracterizează această situație ziarul „Adevărul” din București la 30 septembrie 1898. După ce face aprecieri realiste asupra vieții politice românești din Transilvania ajunsă în impas, referindu-se la politica guvernului maghiar față de cultura națională românească arată că prima lovită a fost „Asociațiunea odinioară transilvană. Întîi i-au luat una din podoabele sale, numele străvechi: transilvană, corespunzător de tradiții neșterse...”⁸¹, iar după nici un an a interzis Asociațiunii de a primi de la Societatea „Transilvania” din București mica donație pentru ucenici și meseriași, cerîndu-se Asociațiunii ca în locul ei să accepte o subvenție a statului. Votată pînă la urmă în comitet, datorită subterfugilor lui Partenie Cosma și C. Diaconovici, ea a stîrnit numeroase proteste⁸². „În fața acestui atentat monstruos la inima culturii românești din Transilvania — scria „Adevărul” — se impune ca orice diferențieri de vederi aici și în România să dispară pentru moment pentru a se putea înscena o campanie de cea mai înverșunată rezistență”⁸³.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Articolul e tradus în *Telegraful Român*, loc. cit.

⁷⁵ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 470/1897.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Transilvania*, Partea Oficială, 1897, p. 109—181.

⁷⁸ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 611/1897.

⁷⁹ De ex., Circulara adresată despărțămîntului Cluj (BCU, mss., sertar 292/1, 1897, nr. 15).

⁸⁰ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 68, nr. 694/1897.

⁸¹ BCU, Fond Amos Frîncu, mss., sertar 404/5 a, f. 22.

⁸² *Ibidem* și mss., sertar, 353/2, f. 17; Fond Francisc Hossu-Longin, Corespondență, vol. III, f. 101—102; L. Botezan — N. Cordoș, *op. cit.*, p. 81.

⁸³ BCU, Fond Amos Frîncu, mss., sertar 404/5 a, f. 22.

După cum s-a văzut, în anii 1895—1897 încercările autorităților de a frâna activitatea Asociațiunii s-au înmulțit. Obiecțiile privitoare la prevederile statutelor, dincolo de caracterul lor abuziv, au urmărit amânarea aprobării lor — implicit imposibilitatea desfășurării în condițiile de pînă atunci a activității societății — și eliminarea dintre prevederile lor a celor care aveau o legătură directă cu aspirațiile de ordin politic ale românilor transilvăneni. Totodată se încerca controlarea în detaliu a activității Asociațiunii și îngrădirea sistematică a sferei ei de activitate.

Aparent, problema schimbării numelui Asociațiunii pare a fi o chestiune de amănunt, fără semnificații deosebite. Ea devine importantă însă în primul rînd prin implicațiile politice pe care membrii și conducerea Asociațiunii le acordau prezenței cuvîntului „transilvană” în numele ei, implicații de care și-au dat seama și autoritățile.

Poziția guvernului apare deosebit de clară prin actul abuziv de a cere renunțarea la cuvîntul „transilvană” din titulatura Asociațiunii și adăugarea cuvintelor „din Ungaria”. Se urmărea anularea caracterului național-provincial al Asociațiunii și înscrierea ei, cel puțin formală, între celelalte societăți culturale din Ungaria patronate de stat și care, pe plan cultural, desfășurau o politică de sprijinire a tendințelor guvernamentale în privința naționalităților din Ungaria.

Aceleași implicații de ordin politic-național pe care le avea cuvîntul „transilvană” existent în titulatura Asociațiunii au determinat atitudinea conducerii și a membrilor ei față de pretenția abuzivă a autorităților. În legătură cu schimbarea titulaturii s-au conturat trei grupări deosebite: împotrivirea necondiționată față de cererile guvernului și păstrarea vechiului nume, acceptarea cererii guvernului (de o parte neînsemnată de participanți) și, în sfîrșit, acceptarea cererii guvernului evitînd însă titulatura impusă de autorități.

Lipsa unei unități de vederi în această problemă a fost evidentă în rîndurile conducerii Asociațiunii, în rîndurile membrilor ei și în cele ale P.N.R. Partidul Național Român, departe de a avea o linie politică fermă și comună majorității membrilor lui, se afla tocmai în plină criză politică și slăbit de disensiuni, accentuate după 1895. Situația din P.N.R. poate fi extinsă în general asupra fruntașilor vieții politice românești din Transilvania.

În funcție de vederile și crezurile lor politice, membrii Asociațiunii au adoptat poziții diferite la adunarea generală extraordinară de la Sibiu. Cei care s-au împotrivit categoric schimbării numelui făceau parte din gruparea care considera obținerea autonomiei Transilvaniei drept un prim pas obligatoriu pe calea eliberării românilor ardeleni; de aici împotrivirea lor prin toate mijloacele față de schimbarea numelui societății.

De altă parte, cei care au fost pentru renunțarea la „transilvană”, dar implicit pentru evitarea titulaturii cerute de guvern făceau parte din orientarea politică pentru care eliberarea națională a românilor transilvăneni nu era legată necondiționat de obținerea autonomiei Transilvaniei. Mai mult chiar, renunțarea la cuvîntul „transilvană” ușura extinderea

activității Asociațiunii și în părțile Maramureșului, Crișanei și Banatului. Ei reprezentau linia politică activistă ce se va contura tot mai clar în rîndurile P.N.R. și în general în viața politică a românilor din Transilvania⁸⁴. De altfel, în noul program al P.N.R. din 1905, punctul referitor la autonomia Transilvaniei nu mai figurează. Că această linie politică cîștigase destui aderenți, se reflectă și în votul majorității participanților la adunarea extraordinară a Asociațiunii de la Sibiu.

Dar indiferent de deosebirile de apreciere a liniei politice de urmat și de deseale șovăieli ale conducerii Asociațiunii, despărțămintele nu și-au diminuat, ci, din contra, și-au sporit și extins activitatea, cuprinzînd, o dată cu adoptarea noilor statute și a noii titulaturi, și regiunile vestice ale Transilvaniei.

E. GLODARIU

ZUR GESCHICHTE DER „ASTRA“: DIE ÄNDERUNG DER STATUTEN (1897)

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin behandelt eine Seite aus dem Leben der wichtigsten rumänischen Kulturgesellschaft in Siebenbürgen, „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român“ — Astra (Siebenbürgische Vereinigung für die rumänische Literatur und die Kultur des rumänischen Volkes), nämlich ihre Namensänderung.

Die Änderung der Statuten und des Namens wurde widerrechtlich Anfang 1895 von der Regierung Bánffy verlangt. Man verfolgte damit die — zumindest formelle — Auslöschung des national-provinzialen Charakters der rumänischen Gesellschaft und ihre Eintragung unter die von der Regierung kontrollierten und gelenkten Kulturvereine Ungarns.

Nach zwei Jahren anhaltenden Drucks seitens der Behörden sieht sich die Vereinsleitung gezwungen, eine ausserordentliche Generalversammlung für den 10.—11. März 1897 nach Sibiu einzuberufen. Nach stürmischen Beratungen wurde der endgültige Beschluss gefasst, auf das Wort „siebenbürgisch“ in der Benennung der Gesellschaft zu verzichten. Die Stellungnahme der verschiedenen Gruppen zu dieser Frage in der Generalversammlung, spiegelte teilweise die politischen Richtungen unter den siebenbürgischen Rumänen wieder: für die einen war die Erreichung der nationalen Befreiung der Rumänen unlösbar mit der Erreichung der Autonomie Siebenbürgens verknüpft und für diese war die Streichung des Wortes „siebenbürgisch“ gleichbedeutend mit dem Verzicht auf den Kampf um die Autonomie, für die anderen aber war die Autonomie Siebenbürgens nicht ein notwendiger erster Schritt zur nationalen Befreiung. Für die letzteren war der Verzicht auf das Wort „siebenbürgisch“ gleichbedeutend mit der Möglichkeit, den Tätigkeitsbereich der Gesellschaft auch auf die Rumänen aus Maramureș, Crișana und dem Banat auszudehnen, was in der Folge auch geschah.

⁸⁴ Lucian Boia, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893—1905)*, in *Studii*, V, 1971, p. 982.

PLANUL DE CAMPANIE AL M.C.G. ROMÂN PENTRU PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

I

La începutul veacului al XX-lea, situația Europei prezenta unele simptome îngrijorătoare. Marile puteri imperialiste își afirmau pe față tendințele de împărțire și reîmpărțire a sferelor de dominație, de acaparare a noi piețe de desfacere și bogății de exploatat. În funcție de interesele economice și politice, peste capul și împotriva intereselor vitale ale popoarelor, cercurile conducătoare din principalele țări europene se grupează în două tabere imperialiste: Tripla alianță sau Grupul Puterilor Centrale (protagoniști: Germania, Austro-Ungaria și Italia) și Tripla înțelegere sau Antanta (protagoniști: Franța, Anglia și Rusia).

În 1914, toate contradicțiile dintre marile puteri europene irump cu o violență deosebită într-un război care va căpăta pe parcurs un caracter mondial prin atragerea a noi și noi țări într-o tabără sau alta, ca spre ex. a Japoniei și S.U.A. la Antantă sau a Turciei și Bulgariei la Puterile Centrale. Menționăm în acest context poziția Italiei care, deși făcea parte din grupul Puterilor Centrale, se va declara neutră la 2 august 1914, pentru a intra în război la 23 mai 1915, dar în tabăra Antantei, care îi promisese satisfacerea dezideratelor sale naționale.

Țările mici și mijlocii, multe dintre ele, printre care și România, cu o slabă dezvoltare economică, subjugate sau pe punctul de a fi subjugate de marile trusturi monopoliste, năzuiau la cucerirea sau consolidarea independenței naționale sau la realizarea de state naționale unitare.

România, înscriindu-se în sfera acestor tendințe, avea interese majore în a-și asigura dezvoltarea economică, a-și consolida independența națională și în special în a-și realiza statul național unitar.

Așa cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu: „problema care frământa profund clasele sociale, masele populare din România era făurirea statului național-unitar — aspirație seculară a poporului român, necesitate legică a dezvoltării societății românești”¹. Realizarea acestui deziderat era strâns legată, în concepția maselor populare din România, de înfăptuirea unor

¹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 21.

reforme radicale în viața social-economică și politică a țării. Avînd interesul de a-și consolida pozițiile economice, politice, de clasă, în cadrul unei piețe naționale unitare, burghezia română era interesată în desăvîrșirea unității naționale, pentru a-și putea lărgi posibilitățile de exploatare și oprimare a maselor muncitoare. Datorită acestor cauze și sub presiunea puternicei mișcări muncitorești care antrena mase din ce în ce mai largi, guvernul a declarat România neutră în 1914.

România, amenințată tot mai mult cu cîtropirea de către Puterile Centrale, totodată, presată din ce în ce mai puternic, în primăvara și vara anului 1916, de către Antantă care îi cerea ultimativ intrarea în război pentru a slăbi puternica presiune inamică de pe frontul de vest, va trebui pînă la urmă să intre în război. Guvernul român, folosind năzuința legitimă a întregului popor de înfăptuire a statului național unitar, hotărăște intrarea în război alături de puterile Antantei, la 14(27) august 1916, după ce obținuse prin convenția politică încheiată promisiunea satisfacerii unității naționale.

Desigur, pentru rezolvarea pe plan militar a acestor complexe probleme pe care le puneau firele extrem de încîlcite ale politicii și diplomației guvernului român, era necesară abordarea cu deosebită atenție de către M.St.M. român a acelor soluții care conveneau mai bine organizării și dotării armatei noastre (lipsită în bună măsură de o artilerie grea, de armament automat, de aviație etc.), aflată pe punctul de a intra în marea conflagrație mondială. Această complexitate de probleme izvorîte din schimbarea continuă a desfășurării operațiunilor militare, mai ales pe frontul de sud european, explică pentru ce în anul 1916 M.St.M. român a trebuit să elaboreze trei ipoteze ale viitorului plan de campanie dintre care ultima cu trei variante, aplicîndu-se prima dintre acestea. Prin convenția militară încheiată cu Antanta la 4(17) august 1916 (urmare a celei politice), s-au prevăzut o serie de servituți atît pentru România cît și pentru aliați. Dacă pentru România se prevedea intrarea imediată în război cu întreaga capacitate militară, pentru aliați se preciza la articolul 3 din convenție următoarele: „Rusia se obligă în momentul mobilizării armatei române, să trimită în Dobrogea două divizii de infanterie și una de cavalerie pentru a coopera cu armata română în contra armatei bulgare. Aliații se angajează a face ca intrarea în război a României să fie precedată, cel puțin cu opt zile înainte, de o ofensivă afirmată a armatelor de la Salonic, în scopul de a ușura mobilizarea și concentrarea tuturor forțelor militare române. Această ofensivă va începe la 7(20) august 1916 ...”². De asemenea, în art. 4, 5 și 6, aliații (Franța, Marea Britanie, Italia și Rusia) se obligă a procura României munițiuni, materiale de război, cauciucuri, medicamente, subzistențe, echipament, cai și a ne pune la dispoziție personal tehnic necesar pentru fabricarea în țară a munițiunilor și materialelor de război. Se prevedea ca aceste materiale și munițiuni să fie predate României

² M.St.M., *România în războiul mondial 1916–1919*, București, 1934, *Documente*, vol. I, documentul nr. 3, p. 12.

într-un flux pe cât posibil continuu de minimum 300 de tone pe zi, calculat la o lună de transport³.

Or, proiectata ofensivă aliată de la Salonic (7/20 august 1916) nu a avut loc, ofensiva generalului Sarail fiind devansată de acțiunea ofensivă a armatei bulgare, de la 5(18) august, care rupe frontul aliat. Abia după ce ofensiva inamică a fost oprită, la insistența deosebită a generalisimului francez Joffre, Sarail trece la contraofensivă abia la începutul lui septembrie 1916! Iar în ce privește aprovizionarea armatei noastre, ea s-a făcut deficitar sau deloc, fapt care a creat de la început o serie de probleme irezolvabile pentru conducerea militară română a războiului.

Așadar, România intra în război pe bază de promisiuni majoritatea nerealizate, fără o pregătire materială serioasă a armatei, luptînd cu 600.000 de oameni pe un front total de circa 1.400 km, avînd legături nesigure și grele cu aliații, trebuind să lupte pe două fronturi foarte apropiate. Ca atare, s-a ales ca formă de război — ținîndu-se cont de scopul acestuia — ofensiva în Transilvania, avîndu-se în vedere starea de spirit a armatei și a maselor largi populare și defensiva la sud, unde nu aveam revendicări teritoriale, iar poporul bulgar prezenta o stare de spirit ostilă războiului, fiind angajat în acesta, peste dorințele și aspirațiile sale pașnice, de către clica germanofilă de la conducerea statului bulgar, în frunte cu țarul Boris (principele german Ferdinand de Saxa-Coburg).

În aceste condiții grele⁴, conducerea militară a trebuit să angajeze armata română în operațiuni. Adăugînd la cele prezentate mai înainte și unele erori ale conducerii superioare a armatei, în ce privește rezolvarea unor probleme strategice și operative, armata română cu toată priceperea tactică a comandanților de unități, subunități și chiar a unor de mari unități și cu tot înaltul spirit patriotic și de jertfă al ostașilor, a pierdut în lunile septembrie-decembrie campania anului 1916.

Armata română, deși a suferit în această campanie pierderi mari în oameni și materiale, datorită însă vitejiei ostașilor și ofițerilor nu a putut fi nimicită, retrăgîndu-se în Moldova, unde s-a refăcut în iarna 1916/1917, cu toate greutățile și bolile care au făcut ravagii în această iarnă, iar cu sprijinul aliaților a putut obține în vara anului 1917 marile victorii de la Mărăști, Mărășești și Oituz.

În acest context larg, ne propunem să prezentăm în articolul de față, ce s-a cerut Armatei române, cum și pe ce baze strategice a intrat în operațiuni, ce condiții inițiale de reușită i s-au asigurat, ce potențe de judecare a problemei războiului respectiv a avut M.St.M. român. Cu alte cuvinte, să examinăm planurile de operațiuni române și realismul lor operativ, în complexul context militar al anului 1916, cînd România a intrat în conflagrația mondială, pentru satisfacerea dezideratelor sale de unitate națională.

³ *Idem*, p. 12—13.

⁴ Vezi și G. Protopopescu, *Tactica și strategia M.C.G. român în bătălia pentru apărarea Bucureștiului*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 321—322.

II

M.St.M. român a studiat și elaborat succesiv — o serie de ipoteze, menite să devină planuri de campanie în eventualitatea intrării României în război. Astfel, în anul 1916 s-au elaborat trei ipoteze — B1, B2 și B3 —, ultima avea trei variante a, b, c. De fapt, s-a aplicat ipoteza B3, denumită și ipoteza Z⁵. Deci, dintre toate aceste ipoteze, „ipoteza Z” a devenit de fapt planul de campanie, care a fost pus în aplicare de către comandamentul român în august 1916. Ca urmare, în analiza noastră ne vom referi la „ipoteza Z” — planul de campanie român, semnat de „șeful stat-majorului general” — generalul Zottu și contrasemnat de șeful secției a III-a — colonel Rășcanu⁶.

Concluziile și aprecierile istoricilor militari români asupra acestui plan sînt diferite și controversate. Astfel, generalul Ion Cupșa, după ce aduce planului o serie de critici argumentate, spune: „În concluzie, din analiza planului de campanie român din august 1916, rezultă că el în ansamblu corespundea condițiilor în care urmau să opereze forțele armate ale României, cu excepția dispunerii marilor unități din Dobrogea. El cuprindea și unele prevederi originale privitoare la perioada inițială a războiului”⁷. În schimb generalul G. A. Dabija după ce critică aspru proiectul, arată: „Din analiza generală a Proiectului de operație se constată că alcătuirea lui nu corespundea nevoilor operative ale Armatei române, care trebuiau să o conducă la realizarea idealului național”⁸. În aceeași problemă, lucrarea oficială a M.St.M. „România în războiul mondial, 1916—1919”, trece sub tăcere orice observație critică, prezentînd numai dispozițiile și modul de îndeplinire a planului de campanie, deși această lucrare este apărută în 1934, deci la aproape două decenii de la evenimente, timp în care problemele se puteau clarifica și prezenta într-o lumină reală⁹.

După părerea noastră, formată în baza cunoașterii din punct de vedere militar a potențialului uman și material al României din acea perioadă, a orientării doctrinare a înaltului comandament român precum și a forțelor coaliției Antantei, alături de care intram în război, problematica planului de campanie român din 1916 este complexă și trebuie analizată chibzuit în perspectiva celor 56 de ani care au trecut de atunci, evidențiindu-se ceea ce este pozitiv și poate fi inclus la dezvoltarea artei militare românești, dar și ceea ce este negativ și constituie un balast al acesteia. Inițial, ne apropiem în această problemă ca bilanț optic general de poziția generalului Ion Cupșa, desigur cu unele amendamente personale. În cele ce urmează, vom căuta să ne demonstrăm teza.

Astfel, la cap. I — Scopul războiului și misiunea armatelor române¹⁰, planul de campanie arată just că este vorba de un război pe două fronturi (nord, nord-vest și sud). De asemenea, se arată că scopul războiului este „realizarea idealului nostru național”, eliberarea „teritoriilor

⁵ Gen. G. A. Dabija, *Armata română în războiul mondial (1916—1919)*, vol. I, București, f.a., p. 54.

⁶ M.St.M., *op. cit.*, *Documente*, vol. I, documentul nr. 43, p. 111—121.

⁷ Col. Ion Cupșa, *Armata română în campaniile din anii 1916—1917*, București, 1967, p. 44.

⁸ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 99—100.

⁹ M.St.M., *op. cit.*, vol. I, p. 95—114.

¹⁰ M.St.M., *op. cit.*, *Documente*, vol. I, documentul nr. 43, p. 111.

locuite de români ce se găsesc astăzi (în 1916 — subl. n.) înglobate în monarhia Austro-Ungară, trebuie să fie fructul războiului”. Considerăm necesare unele sublinieri în această definire a scopului războiului. Planul de campanie folosește la un mod general fraze patriotice, fără a ține cont că adevăratul scop al războiului este nimicirea inamicului, care se opune realizării idealului nostru național — eliberarea Transilvaniei și formarea statului național unitar român. Un plan de campanie vizează scopuri precise de război, esența acestora fiind întotdeauna aceeași — nimicirea potențialului militar inamic, în care scop strategia fixează precis sarcinile armatei proprii. Ori, în cazul nostru nefixându-se ca scop nimicirea inamicului, ci eliberarea unui teritoriu, considerăm că se pornea de la o premiză falsă într-o acțiune strategică de mare amploare.

Repartiția forțelor — majoritatea pe frontul de nord (Armata 1, 2 și de nord) deci 80%¹¹ cu misiuni ofensive și restul (Armata 3) deci 20%¹² pe frontul de sud, asigurând libertatea de acțiune a nordului prin apărarea teritoriului național și respingerea atacurilor inamicului de la sud — o considerăm justă ca idee strategică. Se definea astfel un război pe două fronturi, teatrul principal de operațiuni fiind în nord, nord-vest, iar teatrul secundar în sud. Cu alte cuvinte era vorba, pe plan strategic, de o manevră pe direcții de operațiuni interioare, deoarece inamicul de pe teatrul principal de operațiuni era neconcentrat și slab calitativ și cantitativ, putând fi scos repede din luptă, iar cel de pe teatrul secundar nu dispunea de suficiente forțe pentru a interveni decisiv și a ne răpi libertatea de acțiune; pînă la obținerea deciziei pe teatrul principal.

În cap. II. Situațiunea inamicului¹³, considerăm ca justă aprecierea valorii inamicului dintre frontieră și r. Mureș, la circa 70.000, dispuși la trecătorile Carpaților și avînd unele rezerve mai înapoi. De asemenea, considerăm ca juste aprecierile asupra calității slabe a trupelor inamice din Transilvania precum și a zonelor posibile de concentrare a unor rezerve aduse în grabă (nord-Cluj, Dej, Bistrița; sud-Caransebeș, Deva, Lugoj, eventual și spre Orșova și cursul inferior al r. Cerna). Se apreciază aproape real și valoarea forțelor inamice din sud și se subliniază just misiunea probabilă a acestora: „... în primul rînd de a atrage cit mai multe forțe române spre sud, în scopul de a face imposibilă o operațiune ofensivă în mare stil, în Transilvania și Banat”¹⁴. Mai mult, capitolul efectuează o descriere a posibilităților de acțiune ale forțelor inamice din sud, referindu-se la acțiuni de-a lungul Dunării, chiar la eventuale capete de pod pe malul stîng, precizînd însă că: „o înaintare mai adîncă în teritoriul țării spre București va fi imposibilă, căci inamicul nu dispune de forțele necesare în acest scop”¹⁵. De asemenea, se avea în vedere și o „ofensivă bruscă în Dobrogea”.

Deci, autorii planului de campanie știau precis — cu diferențe neglijabile —, ce inamic este în Transilvania și la sud, numeric și calitativ, iar pentru sud, arătau pe larg posibilitățile inamicului, trăgînd concluzia insuficientelor sale forțe comparativ cu intențiile.

Apreciem deosebit de favorabil această grijă a autorilor planului față de teatrul de operațiuni sudic, deoarece este foarte probabil că ei cunoșteau și psihologia comandamentelor noastre, motiv pentru care au ținut să le pună de la început la curent cu situația, în scopul ca unele întîmplări

¹¹ *Idem*, p. 113.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Idem*, p. 111—112.

¹⁴ *Idem*, p. 112.

¹⁵ *Ibidem*.

neplăcute ce s-ar ivi la sud să fie apreciate cu realism și cu tot calmul necesar. Evenimentele le-au dat dreptate, dar comandamentele, în frunte cu M.C.G., deși avertizate, și-au pierdut calmul, au oprit ofensiva la nord, au vehiculat inutil trupe de la nord la sud, pierzând timp prețios, pe care inamicul l-a folosit bine, concentrându-și rapid forțe necesare în Transilvania, cu care a trecut la contraofensivă, în timp ce noi am pierdut inițiativa strategică, am trecut la defensivă și apoi la retragerea precipitată în Moldova după ultima încercare eronată de a stăvili ofensiva inamică — bătălia pentru apărarea Bucureștilor.

Reiese pregnant în evidență faptul că comandamentele noastre nu cunoșteau în suficientă măsură arta militară românească, deoarece studiul critic al campaniilor lui Ștefan cel Mare, Iancu de Hunedoara, Ion Vodă, Mihai Viteazul, le-ar fi orientat asupra rezolvării unui problemă strategic, în condițiile puse în 1916, adică acționând ofensiv cu majoritatea forțelor pe direcția principală, lăsând minim de forțe pe direcțiile secundare și reușind astfel să nimicească pe rând grupările separate ale inamicului. Se pare însă că lipsa de experiență operațională în condițiile complexe ale unui război mondial și-a spus cuvântul. De altfel, aceasta se remarcă chiar și în planul de campanie, de la bun început, deoarece România intrase în război pe baza convenției militare încheiate la 4/17 august 1916 cu Puterile Antantei, care prevedea o serie de elemente pentru ambele părți, ori planul de campanie spune prea puțin sau uneori nimic despre aceste elemente, despre sprijinul și legătura cu aliații, despre coordonarea operațiilor cu aceștia. Atunci, ori M.St.M. român nu cunoștea aceste condiții, ceea ce nu este de admis, ori nu se conta pe un sprijin aliat, ceea ce la fel nu pare verosimil deoarece numai pe baza sprijinului acordat de aliați România a intrat în război, ori ne-au lipsit aceste importante noțiuni de coordonare în cadrul sistemului de alianțe, lucru ce ni se pare mai real, iar în această situație comandamentele aliate, care nici ele nu aveau o unitate de vederi, au răsuflat ușurate că nu li s-a cerut îndeplinirea completă a ceea ce semnasera. România și armata sa rămânând pur și simplu la discreția inamicului.

În capitolul III¹⁶ cu trei subtitluri: — Executarea misiunii armatelor române, Acoperirea și executarea concentrării, Înaintarea generală a Armatei în interiorul Transilvaniei, sint prevăzute: grupările forțelor, detaliile tehnice ale acoperirii concentrării și înaintării, dispozitivul forțelor în diferite ipoteze de acțiune a inamicului. Există în acest important capitol câteva probleme majore, care — după părerea noastră — trebuiesc discutate. În primul rând se arată în acest capitol că Armatele 1, 2 și cea de nord „vor înainta în Transilvania și Banat, cu scopul de a se concentra în vederea unei bătălii generale în zona: Ciucea (spre nord) și Caransebeș (spre sud)”. Totodată, se mai precizează că prima adunare a celor 3 armate, „după debarcarea lor din trenurile de transport, se va face în vecinătatea frontierei muntoase a Carpaților”.

De asemenea, se mai arată că pentru a micșora greutatea trecerii zonei muntoase și deci a câștiga timp, este imperios necesar „de a surprinde pe inamic” nelăsându-i timp pentru concentrare și rezistență în fața trecătorilor Carpaților. Ne vom referi în primul rând la elementul „surpriză”. După părerea noastră, acesta juca un rol deosebit în desfășurarea favorabilă a operațiunilor. Considerăm că era necesar ca concentrarea tuturor forțelor să se facă rapid și din timp în zonele cele mai bogate în comunicații imediat înapoia frontierei, sub pro-

¹⁶ *Idem*, p. 112—120.

tecția trupelor de acoperire, apoi să se treacă în masă frontiera, armatele concentrându-se din mers și acționând ofensiv cu toată energia, pulverizând slabele forțe inamice, să ajungă concentrate într-o zonă „cheie” din punct de vedere strategic, de unde fie să angajeze o bătălie decisivă, fie acționând în continuare într-o direcție strategică, stabilită în cadrul coaliției, să caute bătălia decisivă, pentru a nimici inamicul.

Acțiunea pe bucăți, adică concentrarea tuturor forțelor înapoia barierei muntoase, în timp ce acoperirea aflată din vreme concentrată pe frontieră trecea la ofensivă — acțiune într-adevăr nouă în ce privește folosirea acoperirii, care în soluțiile strategice ale vremii, avea un rol defensiv —, apoi marșul la bătălie pe coloane de armate separate în spațiu și, în sfârșit, gruparea într-o zonă care nu spune nimic (Huedin la nord, Caransebeș la sud) din punct de vedere militar (nu intercepta marile noduri de C.F. : Oradea, Arad, Timișoara, nici rocada strategică : Oradea-Timișoara) și nici nu oferea condițiile angajării unei bătălii decisive, armatele noastre fiind separate de puternica barieră muntoasă a Apusenilor și flancate, la nord de munții Mezeșului iar la sud de cei ai Semenicului. Aceștia puteau fi și umeri de siguranță dar și baze de contraofensive inamice pe flancuri, datorită caracterului lor de accesibilitate. Dacă la nord, aceste zone de grupare închideau cel puțin valea Crișului repede, la sud, importanta vale a Mureșului era liberă. Aceste considerații ne-au fost prilejuite de discutarea elementului surprindere. Deci, surprinderea nu putea exista decât la începutul ostilităților, când trebuia să se treacă Carpații cât mai repede și cu toate forțele. Opera inițială trebuia continuată printr-o înaintare viguroasă și rapidă în interiorul Transilvaniei, răpindu-se inamicului liniile succesive de rocadă (comunicații, poziții naturale tari), cum erau liniile : Oltului, sistemul Tîrnave-Mureș, centrele rutiere Cluj cu valea Someșului și Simeria-Deva cu valea Jiului. Cu alte cuvinte surprinderea era determinată de viteza de acțiune și de măsurile operative de a se constitui din mers o puternică masă de izbire compusă din întreaga Armată română, care să-i răpească inamicului orice posibilități de concentrare și reacțiune, scoțându-i din cauză centrele rutiere (în special nodurile de C.F.), aliniamentele pe care ar fi putut rezista și izbindu-l puternic, să îl arunce spre apus.

În legătură cu forțele de acoperire, concentrate din timp pe frontieră — este vorba de frontiera Carpaților — și gata de a intra în operațiuni la decretarea mobilizării, considerăm necesar să subliniem unele probleme. Valoarea acestor forțe se ridica la 135—156.000 oameni¹⁷, ceea ce reprezenta circa 37% din efectivul total mobilizabil al celor trei armate ce urmau să opereze pe frontul transilvan (circa 369.000 oameni)¹⁸. În ansamblu, ca unități organizate, acoperirea pe frontul de nord, nord-vest, reprezenta : 117 batalioane, 83 baterii și 33 escadroane, față de un total de 236 batalioane, 178 baterii și 89 escadroane, care formau cele 3 armate de operații prevăzute pentru teatrul principal de război¹⁹.

¹⁷ *Idem*, p. 116; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 107—109.

¹⁸ M.St.M., *op. cit.*, Doc., I, p. 113; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 151.

¹⁹ M.St.M., *op. cit.*, Doc., I, p. 116—117; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 151.

În procente, situația se prezenta astfel : 49,6% din numărul total mobilizabil al batalioanelor făcea parte din trupele de acoperire, fiind gata de luptă, la fel 46,6% din numărul bateriilor și 37% din cel al escadroanelor.

Rezultă cu claritate faptul că între 40—50% din totalul forțelor și mijloacelor disponibile pentru frontul principal de operațiuni erau gata de luptă la 15 august 1916, excepție făcea cavaleria, care putea fi însă folosită concentrat, pe direcții operative importante pentru îndeplinirea misiunilor ei caracteristice.

În această situație, se pune problema : de ce M.C.G. român, deși a stabilit misiuni ofensive grupelor de acoperire, misiuni însă limitate la ocuparea unor poziții dominante dincolo de frontieră pentru a asigura debarșarea restului forțelor prin defilee, totuși și-a subordonat acțiunea trupelor de acoperire, precizând că aceste operațiuni ofensive limitate „vor fi ordonate direct de M.C.G., singurul în măsură să coordoneze acțiunea simultană a tuturor grupelor de acoperire, pe întreaga frontieră”²⁰.

Rezultă deci, că deși M.C.G. român cunoștea valoarea inamicului (număr, calitate), a procedat cu o prudență întru nimic justificată din punct de vedere strategic, acordind eșalonului de acoperire un „credit” ofensiv limitat, în schimb fixind pentru restul trupelor zone de concentrare înapoia barierii muntoase, apoi dincolo de barieră, și preluind atribuțiile armatelor în ce privește manevrarea eșalonului de acoperire. Se știa cu precizie, măcar cu 2—3 luni înainte, că vom intra în război alături de Antantă, de ce nu s-a efectuat din timp mobilizarea completă a armatei? În situația și modul în care s-a lucrat, desigur că terminarea concentrării forțelor noastre în a 12-a zi de la mobilizare este o performanță frumoasă mai ales ținându-se cont de posibilitățile noastre de transport (mai ales cele cu C.F.). apoi folosindu-se din plin toate comunicațiile ce duc spre Transilvania, să se debarșeze simultan cu 12 coloane de 3 arme (infanterie, artilerie, cavalerie), fiecare coloană având aproape forța unei divizii²¹.

Să ne gândim și la timpul care trecea — 12 zile, deci de la 15 august la 27 august 1916 — ! Inamicul însă în acest timp nu stătea nici el pasiv, folosind din plin rețeaua de căi ferate din nord-estul și estul Ungariei precum și cea din vestul și centrul Transilvaniei, aduce noi și importante contingente de trupe în fața Armatei române. În orice caz, la 13 septembrie 1916, comandantul Armatei a 9-a germane — generalul Erich von Falkenhayn — dădea ordinul de atac propriu-zis asupra trupelor române, după ce își concentrase forțele și își corelase acțiunile cu Armata 1-a austro-ungară din stînga sa²². Deci, în următoarele două săptămîni și jumătate de la terminarea concentrării armatei române, inamicul era gata pentru o contra-ofensivă în forță. Menționăm și faptul că, a mai trecut un timp prețios pînă ce s-au traversat munții și a început cu multă timiditate înaintarea în Transilvania. Considerăm că o concentrare inițială — înainte de decretarea mobilizării — a întregii armate de operațiuni, urmată de trecerea munților pe front larg, deci cît mai rapid, imediat la declararea războiului, folosindu-se ca prim eșalon forțele de acoperire urmate și ajunse repede de celelalte forțe, toate acționînd la dispozițiile armatelor de operațiuni, într-o înaintare largă — peste tot — în scopul pulverizării slabelor forțe inamice și a concentrării, socotim cea mai justă a întregii Armate

²⁰ M.St.M., *op. cit.*, Doc., I, p. 116.

²¹ Ibidem.

²² Erich von Falkenhayn, *Campania armatei 9-a împotriva românilor și rușilor 1916/1917*, București, 1937, p. 46.

române pe sistemul Mureș—Tîrnave, de unde funcție de inamic să se continue cu ultima energie ofensivă. Acest mecanism, considerăm că i-ar fi răpit inamicului inițiativa și posibilitățile imediate de a aduce noi trupe. S-ar fi executat un rapid marș strategic la bătălie, care ar fi dus la angajarea acesteia în condiții favorabile pentru noi și probabil că, Armata română ar fi ajuns ușor în zonele vestice munții Apuseni, concentrată, și gata de a primi prima mare bătălie — vorbim în plan strategic. Metodismul exagerat, timiditatea, întârzierea în concentrarea forțelor, au dat posibilitate inamicului să-și regrupeze forțele, să aducă noi unități de pe alte fronturi — posibilitate oferită de inacțiunea aliaților (de exemplu: grupul aliat de la Salonic, necesitatea de a slăbi presiunea germană la Verdun, oprirea și recularea ofensivei Brussilow în Galiția etc.), și să treacă la contraofensivă pentru a nimici armata noastră și a scoate România din război, mai precis așa cum se exprimă Falkenhayn: „Misiunea Armatei a 9-a a fost deci, nu numai să împiedice această înaintare (este vorba de înaintarea Armatei române în Transilvania, subl.n.), ci și de a încheia socotelile, în mod hotărîtor și definitiv, cu inamicul (România, subl.n.)”²³.

De asemenea, considerăm necesar să abordăm problema dispozitivului strategic inițial al Armatei române, marșul și acțiunile sale pînă la prima mare bătălie. Gruparea forțelor destinate ofensivei în Transilvania în 3 armate și un grup rezervat la dispoziția M.C.G. român „a fost impusă atît de condițiile geografice-militare ale teatrului de operațiune româno-transilvan, cît și de situațiunea inițială, probabilă a forțelor inamice destinate a se opune ofensivei noastre”²⁴.

În primul rînd, ne izbește „impunerea” dispozitivului de către condițiile geografice-militare, și abia în al doilea rînd, de către situația forțelor inamice — factor care ar fi trebuit să fie determinant. Forma învîluitoare a frontierei noastre muntoase cu întrîndul format de teritoriul transilvan între valea Oltului și frontieră, prezenta pentru inamic amenințarea de a fi repede întors pe la nord și vest. În aceste condiții, se prevedea cu multă probabilitate ca rezistența principală a inamicului, în cazul cînd ar dispune de trupe suficiente, să se organizeze pe înălțimile nord, nord-vest, r. Mureș.

Deci, se conexa pentru autorii planului condițiile geografice-militare cu situația oarecum verosimilă reieșită din studiul posibilităților inamicului. Însă, inamicul mai avea și alte posibilități care trebuiau luate în considerare, care puteau întârzia înaintarea română pînă la concentrarea unor forțe superioare pentru trecerea la contraofensivă. Astfel, se putea opune o rezistență puternică pe frontieră unde zona muntoasă o favoriza, elementul surprindere jucînd aici, pentru români, un rol esențial.

De asemenea, inamicul mai putea opune rezistențe succesive pe aliniamente „tari” natural, ca spre exemplu: munții Gurghiului, Harghita, Baraolt, Perșani, Cibinului, Sebeșului, Cernei etc., desfășurînd o acțiune întîrziătoare în adîncime pentru a cîștiga timpul atît de prețios.

De fapt, această soluție a și fost adoptată de inamic, cu bune rezultate. Prin urmare, riscul de a ține cont numai de condițiile geografice militare

²³ *Idem*, p. 16.

²⁴ M.St.M., *op. cit.*, vol. I, *Documente*, Documentul nr. 43, p. 114.

și nu de posibilitățile reale ale inamicului este prea mare și niciodată nu a dat rezultatele scontate.

Mai vrem să discutăm o problemă, de ce autorii planului au hotărât concentrarea forțelor române „în vederea unei bătălii generale în zona Ciucea (spre nord) și Caransebeș (spre sud)?”²⁵.

O analiză temeinică a problemei infirmă ipoteza autorilor proiectului. Să ne explicăm. În primul rând, urmărindu-se cu atenție harta, se constată că aliniamentul propus începe la jumătatea defileului Crișului repede, deci într-un masiv muntos, greu accesibil, el continuă apoi de-a lungul sistemului muntos Vlădeasa, munții Bihorului, munții Metaliferi, deci pe sistemul muntos al Apusenilor de la est valea Crișului Negru, trece valea Mureșului în zona Ilia, Zam, urmează munții Poiana Ruscăi pînă la Caransebeș, apoi probabil urmează valea Cernei pînă la Dunăre (autorii planului nu precizează nimic la sud de Caransebeș, subl. n.). O privire de ordin general, ne indică cu claritate lipsa comunicațiilor înspre aceste zone, exceptînd comunicațiile de pe valea Crișului Repede, a Mureșului și derivația de-a lungul văii Bistrei spre Caransebeș din rocada Jiu—Streiu. Problema comunicațiilor este „problema cheie” a alegerii unei zone de concentrare strategică, mai ales cînd vrei să dai o bătălie generală cu șanse de succes, care solicită nu numai concentrări de efective dar și mari concentrări de artilerie, muniții și alte materiale de război. De asemenea, zonele de concentrare, atît cea de la nord cît și cea de la sud, era de prevăzut că vor trebui cucerite prin lupte grele, inamicul nerenunțînd în nici un caz la a folosi masivul Apusenilor și zonele cele mai înguste ale defileelor pentru a se apăra și a ne întîrzia cît mai mult înaintarea. Admițînd că le-am fi cucerit, cum puteam să dăm o bătălie generală — care solicită toate forțele sau cel puțin marea lor majoritate (80—90%) — cu forțele fărîmițate în cel puțin două grupe separate în spațiu prin puternice bariere muntoase și aflate la circa 200—300 km distanță? De asemenea, masivele muntoase, unele chiar foarte greu accesibile, din zonele de concentrare nu permiteau desfășurarea forțelor noastre pentru ofensivă iar orientarea generală nord-sud a masivelor din aceste zone, dădea posibilitate inamicului ca organizîndu-le defensiv din timp, să le transforme în veritabile bariere, foarte greu de trecut.

Mai există, în legătură cu problema discutată, un aspect, pe care ne permitem a-l considera major. Zonele de concentrare în vederea bătăliei generale puteau fi cu ușurință întoarse de inamic. Astfel, zona Ciucea (de la nord) putea fi ușor întoarsă de un inamic care venea de-a lungul culmei Mezeșului dinspre Zălau, Șimleul-Silvaniei sau de la Jibou spre Huedin, de-a lungul văii Almașului, ultima direcție era extrem de periculoasă, ducînd în spatele trupelor aflate în zona de concentrare. Pentru zona de la sud — Caransebeș, problema era și mai gravă. Ea putea fi întoarsă atît pe valea Crișului Alb, prin Brad, Deva, cît și pe valea Timișului, fie prin Lugoj, Caransebeș, fie prin Reșița, Caransebeș sau chiar prin

²⁵ *Idem*, p. 113.

valea Cernei. Deci, nu exista, cît de cît, o siguranță strategică a zonelor de concentrare. Problema este cu atît mai gravă, cu cît exista posibilitatea unor largi acțiuni în flancul și spatele trupelor noastre, extrem de sensibile la acest gen de acțiuni. De altfel, această „sensibilitate” reieșită din lipsa de pregătire, s-a evidențiat în decursul operațiunilor ulterioare. Astfel, generalul locotenent Sunkel — comandantul Diviziei 187 infanterie germană —, declara la 5 septembrie 1916 generalului von Falkenhayn — comandantul Armatei a 9-a germane următoarele: „...avea impresia că soldatul român, luat individual, nu se luptă rău. Trupele nu puteau să suporte însă amenințările de flanc sau asupra spatelui și nici concentrările de artilerie decît în măsură foarte redusă; ...”²⁶.

Mai mult — după părerea noastră —, zonele răpeau inamicului posibilitatea de folosire a nodurilor de cale ferată: Cluj, Apahida, Teiuș, Vințul de Jos, Simeria, în schimb însă îi lăseau intacte toate posibilitățile de transporturi masive prin marile centre feroviare: Satu Mare, Oradea, Arad, Timișoara, rocada strategică Oradea — Arad — Timișoara, zonele industriale Oradea — Arad — Timișoara și în special Reșița.

În felul acesta, se putea ușor manevra efective și materiale din Germania și Austro-Ungaria spre frontul transilvănean iar producția industrială a unor vechi centre tradiționale din Transilvania de vest putea imediat aproviziona frontul. Nu mai vorbim de partea psihologică a problemei, deoarece zonele de concentrare alese în vederea unei bătălii generale, nu afectau cu nimic teritoriul și capitalele inamice, iar direcția generală strategică a ofensivei românești — Budapesta²⁷, rămânea o iluzie a autorilor planului. Prin urmare, zonele de concentrare afectate Armatei române în vederea unei bătălii generale nu corespundeau principiilor generale strategice, iar alegerea lor s-a făcut nu în funcție de posibilitățile inamicului, ci pe baza unei judecăți a elementelor geografice militare, judecată care are multe vicii de analiză și logică, și cu care nu putem fi de acord.

Forma învâluitoare a frontierei noastre din 1916 cu Austro-Ungaria, formînd o adevărată pungă strategică, și mai ales faptul că majoritatea forțelor inamice din Transilvania — dispersate — se aflau în această pungă (de-a lungul frontierei, Bistrița, Cluj, Tîrgu Mureș, regiunile secuiești, Brașov, Sibiu, Deva etc.) oferea României o bună situație strategică pentru ofensiva proiectată în vederea eliberării Transilvaniei, cu atît mai mult cu cît la dreapta armatei noastre operau mari unități ale aliatului nostru — Rusia, linia de despărțire fiind r. Someșul-Mare (valea riului complet la armata rusă). Autorii planului, organizînd pentru operațiunile din Transilvania 3 armate (de nord, 1 și 2), le-au dat misiunea de a fi adunate în seara zilei a 17-a de mobilizare (deci, la 1 septembrie 1916), astfel: — Armata 1-a cu grosul forțelor (Diviziile 2, 11, 12), între Hațeg și Merișor și mai la sud în bazinul Petroșanilor; Detașamentul Olt—Lotru (de valoare circa 1 divizie întărită) și Divizia 13-a în zona Sibiu, Tâlmaci, Boița și eventual mai la nord; Divizia 1-a, întărită, în zona Orșova.

— Armata 2-a (Diviziile 3, 4 5 și 6, și Divizia 1 cavalerie) în zona Făgăraș, Feldioara, Prejmăr și Brașov.

— Armata de nord, cu grosul forțelor (Diviziile 7, 8 și Divizia 2 cavalerie) în zona Miercurea-Ciuc, Bixad (pe Olt), Tg. Secuiesc; cu Divizia 14 întărită, în zona Toplița, Borsec,

²⁶ Erich von Falkenhayn, *op. cit.*, p. 27.

²⁷ M.St.M., *op. cit.*, vol. I, *Documente*, Documentul nr. 43, p. 111.

Ditrău, Gheorgheni²⁸. Autorii proiectului fac iarăși aceeași eroare — după părerea noastră —, deoarece țin cont în special de forma frontierei și foarte puțin de faptul că marea majoritate a forțelor inamice din Transilvania se găseau în punga formată de intrindul natural sud-estic transilvan înspre frontiera noastră.

Ca urmare, ei (autorii planului) formează din armatele de operațiuni un gen de cordon, care se întinde de la Orșova la nord-est Bistrița, aproape egal în forțe pretutindeni (Armata 1-a = 88 batalioane, 67 baterii, 11 escadroane, cu un total de 134.403 oameni; Armata 2-a = 78 batalioane, 63 baterii, 43 escadroane, cu un total de 126.808 oameni; Armata de nord = 70 batalioane, 48 baterii, 35 escadroane, cu un total de 107.948 oameni²⁹).

În ce a constat atunci materializarea ideii de efort?

Deosebirile de efective și dotare între cele trei armate sînt minime, excepție face cavaleria a cărei prezență este mai pregnantă la Armata 2-a și la Armata de nord în detrimentul însă al infanteriei, de altfel, socotim că cele 11 escadroane cavalerie de la Armata 1-a sînt numai cu un rol simbolic! Teza noastră este confirmată de lipsa cavaleriei române, mai ales pe flancul drept al Corpului I Armată, în bătălia de la Sibiu, datorită cărui fapt cavaleria inamică a adus o contribuție prețioasă la învăluirea dreptei acestui corp și la respingerea cavaleriei noastre de la stînga Armatei a 2-a care venea la legătură, între Făgăraș și p. Hîrtibaciu. Deci, ideea de efort nu a fost concretizată prin mijloace și efective.

De asemenea, amplasarea rezervei strategice a M.C.G. român (26 batalioane, 40 baterii, 2 escadroane, cu un total de 51.165 oameni³⁰) în zona Periș, Mogoșoaia, Otopeni, Chitila, București, deci la circa 150—200 km înapoia Armatei a 2-a de la centru, rezervă destinată „să întărească ulterior, una din cele trei armate, după cum va rezulta din nevoile operative”³¹, ni se pare nelogică.

Distanțele de străbătut de către rezerva strategică pentru „a întări” Armata de nord, Armata 1-a sau chiar Armata 2-a sînt prea lungi și dificil de executat pentru a întări oportun aceste armate. În plus, socotim că atunci cînd un comandant vrea să obțină repede și sigur deciziunea — cazul nostru, în ce privește Transilvania —, nu își menține 40 de baterii în rezervă (chiar dacă tunurile sînt de modele mai vechi), știută fiind criza acută de artilerie care exista în dotarea armatei noastre. Socotim că menținerea acestei rezerve era dictată autorilor planului de considerente care priveau securitatea Capitalei, lucru subliniat și de amplasarea ei, mărturisind de asemenea, chiar din faza inițială a operațiunilor, problemele ce le puneau M.C.G. român frontul de sud — teatrul secundar de operațiuni —, o privire atentă, putea concluziona ușor asupra tăriei nervilor conducerii superioare românești a războiului.

Deci, o idee de efort nu rezulta nici din amplasarea și misiunile rezervei strategice. Ba, mai mult, aceasta ținea departe de front o cantitate importantă de artilerie care ar fi fost indispensabilă acestuia.

²⁸ *Idem*, p. 117; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 117—138.

²⁹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 123, 131 și 138.

³⁰ *Idem*, p. 149.

³¹ M.St.M., *op. cit.*, vol. I, *Documente*, Documentul nr. 43, p. 115.

Modesta noastră demonstrație evidențiază faptul că planul de campanie român de un pedantism exagerat în detalii — multe puteau lipsi! —, ignorează un fapt esențial — efortul ofensivei.

Vom urmări, în continuare, misiunile celor trei armate după concentrarea lor. Armata de nord va înainta spre valea Mureșului superior, pentru a pune stăpînire pe zona Deda, Reghin și apoi pe înălțimile de la vest-nord-vest, cu misiunea de-a ataca trupele inamice din această parte, luptînd de comun acord cu armata rusă de sud³². Armata 1-a va înainta cu grosul forțelor spre valea inferioară a Mureșului, pentru a pune stăpînire pe zona Alba Iulia, Simeria, Poarta de fier a Transilvaniei, avînd misiunea de a se opune unor eventuale atacuri pe care trupele inamice din Banat și valea inferioară a Mureșului le-ar încerca spre Transilvania. Divizia 1-a din Armata 1-a va executa o operațiune locală în valea Dunării și Cernei, cu misiunea de a pune stăpînire pe Orșova, pe defileurile Cernei de la nord de Mehadia și pe înălțimile care domină valea Cernei spre vest; în fine, se vor ocupa și înălțimile de la sudul Dunării în regiunea Tekije, Kladova³³. Armata 2-a va înainta în valea de mijloc a Mureșului, va pune stăpînire pe Aiud, Tg. Mureș, și apoi, va manevra, pentru a ataca în flanc și spate forțele inamice care s-ar opune fie Armatei de nord, fie ajutînd cu o parte din forțele sale Armata 1-a³⁴. Planul aprecia că, în eventualitatea unui marș fără întrerupere, de la frontieră pînă la Mureș, se va putea ajunge în valea acestui riu după 7 etape (regulîndu-se marșurile după Armata 2-a, cea mai depărtată de Mureș), adică către ziua a 25-a de mobilizare³⁵, ceea ce reprezenta 9—10 septembrie. După aceste acțiuni, tot detaliat, se prevedea continuarea înaintării spre zonele în care se va da o bătălie generală — Ciucea, Caransebeș —, și mai departe, în vederea debarșării în cîmpia ungară. Pentru această operație era prevăzută o nouă regrupare a forțelor. Este interesant de subliniat servitutea pe care o avea Armata 1-a care, în timp ce Armata 2-a și cea de nord înaintau spre zona Cluj, Dej, „continuuînd a forma pivot spre sud, va opera cu grosul forțelor în zona Caransebeș, Dobru. Cu un detașament de 3 arme dotat cu artilerie de munte, va ocupa regiunea Abrudului (avînd centrul spre localitatea Baia de Arieș) și comunicațiile care din această zonă conduc spre văile celor două Crișuri”³⁶.

Din prezentarea misiunilor celor 3 armate, care acționau pe teatrul principal de operațiuni, reiese clar că manevra concepută de autorii planului de campanie consta dintr-o învăluire largă cu aripa dreaptă și cu centrul (la un moment dat, chiar le centralizează) pivotîndu-se pe aripa stîngă, pivot pe care îl slăbește mereu, fixîndu-i misiuni la sud de Dunăre (regiunea Tekije, Kladova) și apoi în zona Abrud (regiunea Munților Apuseni). Se pune — după părerea noastră —, în mod legitim întrebarea? Pe cine învăluia acest dispozitiv strategic, care apoi se concentra în cel puțin două regiuni, distanțate la cca. 2—300 km? De ce, întîi armatele se concentrău la sud și est de munți cu aproape 60% din efective, în timp ce acoperirea — cca. 40% din efective — primea misiuni ofensive limitate la nord și vest de munți, apoi armatele se concentrău complet în Transilvania, relăuau mișcarea și apoi se concentrău iarăși în zonele arătate?

³² *Idem*, p. 118.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Idem*, p. 119.

Nu erau aceste concentrări și înaintări un cadru inutil, care întârziea mișcarea armatelor, tocmai când situația strategică impunea categoric — viteză?

S-a arătat mai înainte că forma învăluitoare a frontierei și punga din sud-estul Transilvaniei, precum și dispozitivul inamic în cordon de-a lungul frontierei cu unele mici rezerve dispersate ceva mai înapoi, ofereau pe plan strategic posibilitățile unei manevre cu maximum de rezultate.

Manevra consta — după părerea noastră —, într-o „închidere” rapidă a pungii, urmată de lichidarea „conținutului”, respectiv a forțelor inamice rămase în interior. Ieșirea forțelor române pe un aliniament strategic favorabil — Dej, Cluj, Alba Iulia, Deva — asigurate spre Caransebeș, Reșița de o flangardă strategică și de-a lungul r. Someșul Mare de înaintarea forțelor ruse, ar fi dus la concentrarea lor din mers, după care se continua înaintarea spre vest, de-a lungul r. Someș și r. Crișul Repede la nord, și a r. Mureș la sud.

Prima mare bătălie în această situație se putea da, după ieșirea la vest de Munții Apuseni, între Oradea și Arad. Trebuia asigurat flancul drept, prin înaintarea aliaților de-a lungul r. Someș și cel stâng, prin stăpânirea zonei Timișoara, Reșița. Se răpea astfel inamicului rocada strategică Oradea, Arad, Timișoara, el nemaiputând aduce rezerve decât prin marșuri pe comunicațiile obișnuite rutiere, deci, le aducea succesiv și ca atare puteau fi nimicite succesiv, armata română avînd completă inițiativă și libertate de acțiune.

De asemenea în colaborare cu aliații, printr-o acțiune de întoarcere strategică se putea cădea pe comunicațiile vitale ale armatei austro-ungare din nord-estul Ungariei — deci în spatele acesteia —, ceea ce ar fi dus la părăsirea de către inamic a Bucovinei, zonei carpatice etc. și la retragerea precipitată a acestuia spre nord-vest.

Înainte de a prezenta pe baza gândirii noastre — la nivelul pregătirii și dotării Armatei române din 1916 —, un dispozitiv strategic, vom face o incursiune în trecutul militar românesc, urmărind planurile de eliberare a Transilvaniei, pe care le-au făcut sau chiar aplicat figuri strălucite ale istoriei noastre, aceasta în vederea cristalizării unor comparații.

Astfel, Mihai Viteazul, înfăptuitorul de o clipă al unității celor trei țări românești în 1600, își întocmește cu multă clarviziune planul eliberării Transilvaniei. „Coloana principală sub comanda sa pătrunde în interiorul arcului carpatic prin colțul sud-estic (v. Buzăului, zonele secuiești apoi Brașov, Făgăraș) unde urmărirea atragerea secuilor, favorabili lui Mihai datorită promisiunilor făcute de a le reda vechile privilegii (deci, o justă orientare politică, sublinierea n.), iar coloana secundară, sub comanda boierilor Buzzești și a Banului Udrea, pe valea Oltului —, unirea acestor coloane la Tâlmăciu, apoi alegerea justă a drumului Sibiu — Alba Iulia, pe care trebuia să întâlnească și deci să învingă oastea transilvăneană”³⁷.

În prealabil, Mihai își mobilizase și pregătise întreaga oaste la sud de munți, în imediata apropiere a căilor alese pentru pătrunderea în Tran-

³⁷ G. Protopopescu, *Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de istorie Cluj*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 568.

silvania. Cu armatele întrunite din mers, Mihai s-a îndreptat pe drumul cel mai scurt spre centrul politic și militar al Transilvaniei — Alba Iulia —, fiind sigur că, pe acest drum va întâlni armata inamică pe care va căuta s-o nimicească.

Prin urmare, Mihai este pregătit din timp, începerea ostilităților fiind marcată de trecerea frontierelor, coloana principală deși are de străbătut un drum mai lung, înaintează printr-o zonă complet favorabilă lui, lucru pregătit din timp pe plan politic. Mai mult, în eventualitatea unui atac inamic asupra coloanei secundare, Mihai poate interveni oportun cu grosul armatei sale în flancul și spatele inamicului. Aceste măsuri deosebit de concludente pentru reușita operațiilor, se referă la mișcarea sa pînă la prima mare bătălie, care poate fi și decisivă. În acest scop, Mihai caută inamicul, alegînd, după concentrarea tuturor forțelor direcția strategică pe care din considerente militare și politice, sigur îl va întâlni și căuta să-l nimicească, ceea ce s-a și întîmplat. Deci, toate mișcările chibzuite ale lui Mihai duc la întîlnire cu inamicul — la o bătălie. Prin urmare, nu considerațiile geografice-militare sînt determinante în planul Mihai, ci inamicul, nimicirea lui — totul este subordonat acestui scop. Desigur, planul lui Mihai, întocmit și executat în 1599, ține cont de nivelul de pregătire și înzestrare a armatei sale, politica sa fiind și ea condiționată de implicațiile veacului XVI. Printre trăsăturile sale esențiale, care determină frumusețea și originalitatea, se citește cu claritate în planul lui Mihai genialitatea sa politică și militară, care îl situează alături de Ștefan cel Mare, Iancu de Hunedoara și Ion Vodă, în rîndul marilor comandanți de oști români.

Considerăm necesar să mai prezentăm un plan de eliberare a Transilvaniei, întocmit cca 3 veacuri mai tîrziu de către Axente Sever, binecunoscutul tribun al lui Avram Iancu din timpul revoluției de la 1848—1849, una dintre cele mai proeminente figuri transilvănene ale luptei pentru independență națională și dreptate socială.

„Planul lui Axente Sever se află în arhiva istorică a Bibliotecii Academiei — Filiala Cluj, secția manuscrise, inventariat sub nr. 487. Are 7 file format mare, nedatat și fără semnătură. Prima filă poartă în colțul de sus stînga următoarea mențiune: Axentie Severu: Plan strategic pentru cucerirea Transilvaniei”³⁸. Din prezentarea temeinic fundamentată a unei serii de argumente, istoricul V. Curticăpeanu ajunge la concluzia — ni se pare justă — că planul a fost definitivat în forma actuală de către Axente Sever la începutul secolului XX³⁹. Bazat pe experiența militară acumulată în perioada revoluției de la 1848—1849 precum și pe cunoașterea temeinică a realităților transilvănene din care transpiră cu pregnanță dorința de eliberare a românilor de sub dominația străină, Axente Sever a considerat ca oportună, soluția strategică de a se combina „ridicarea

³⁸ Vasile Curticăpeanu, *Planul strategic de eliberare a Transilvaniei întocmit de Axente Sever*, în *Apulum*, VII, 1969, p. 155.

³⁹ *Ibidem*.

la arme a maselor din această provincie, sprijinită de trupe din vechea Românie”⁴⁰.

Planul prevede desfășurarea acțiunilor ofensive în 3 etape. În prima etapă, un grup de trupe române va trebui să pătrundă de la sud spre nord, de la Orșova pe valea Cernei și apoi în valea Mureșului, interceptând această importantă arteră de comunicație, apoi rapid să pătrundă în zona munților Apuseni organizând și răsculînd populația de aici. Apoi, trebuiau eliberate orașele Aiud și eventual Alba Iulia, asigurîndu-se stăpînirea văii mijlocii a Mureșului⁴¹. În cea de a doua etapă, trupele române care pătrunseseră în munții Apuseni în colaborare cu un alt grup de forțe, care ar fi trebuit să pătrundă în Transilvania pe valea Oltului, trebuiau să elibereze Sibiul apoi Brașovul, la eliberarea căruia trebuia să colaboreze un al treilea grup de forțe, pătruns în Transilvania pe la Oituz. Odată îndeplinită această misiune, cele 2 grupuri de forțe urmau să elibereze Clujul⁴². În a treia și ultima etapă, după ce s-a înarmat și organizat 150.000 de transilvăneni, planul prevedea desfășurarea unor bătălii de amploare spre Debrețin, Arad sau Timișoara, funcție de direcția intervenției inamicului și de forțele sale, aduse între timp⁴³.

În legătură cu planul lui Axente Sever, considerăm necesar să ne precizăm și punctul nostru de vedere. Ceea ce ni se pare deosebit de important la acest plan este faptul că autorul caută realizarea surprinderii — atacîndu-se pe neașteptate —, și a vitezei în acțiune — prevede ocuparea principalelor obiective prevăzute în 7—8 zile, timp în care inamicul nu își poate regrupă principalele forțe pentru a interveni cu ele în operațiuni. De asemenea, Axente Sever cu multă grije caută obiectivele ocupate de inamic cu forțe mai importante, deci, autorul vizează inamicul dar nu în baza unor informații de ultimă oră, ci pe baza celor știute dinainte — care poate fi realitate dar și depășire!

Autorul planului — și aici considerăm că se găsește partea cea mai pozitivă a sa —, caută să acționeze într-un moment sau altul al operațiunilor, cu toate sau cel puțin cu majoritatea forțelor întrunite. Axente Sever folosește cu abilitate învățămintele desprinse din arta militară a trecutului românesc, din experiența sa personală și din arta militară napoleoniană, pe care se pare că o cunoștea bine. Socotim deosebit de importantă prevederea politică-militară a planului de a înarma și organiza populația transilvăneană din munții Apuseni — cca 150.000 de oameni, fapt ce însemna acordarea unui larg caracter popular războiului eliberator. Se pare că autorului planului nu îi era străină — și nici nu-i putea fi, deoarece ca om de cultură trebuia neapărat să fi citit „Război și pace” a lui L. N. Tolstoi (scris între 1865—1869) — opera tolstoiană, cu pronunțatele-i accente asupra caracterului popular al războiului drept, eliberator, dus de poporul rus în 1812 împotriva lui Napoleon I.

Planul mai prevede just, și o serie de detalii, de exemplu: asupra asigurării materiale a forțelor ce urmau să participe la eliberarea Transilvaniei — exploatarea rațională a resurselor teritoriale — chiar și asupra organizării legăturilor, prin mijloace de transmisiuni la nivelul cel mai înalt al tehnicii epocii respective etc⁴⁴.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Idem*, p. 155—156.

⁴³ *Idem*, p. 156.

⁴⁴ *Idem*, p. 156—157.

Totuși din punct de vedere strategic — după părerea noastră —, planul are o serie de prevederi mai puțin logice, determinate, se pare, de faptul că autorul ținea cont de aspectele majore strategice convenabile dezvoltării artei militare în a doua jumătate a secolului XIX și în primii ani ai veacului XX, și nu de condițiile desfășurării reale a operațiunilor militare în primii doi ani ai războiului mondial (1914—1916). Astfel, înfigerea adîncă a unei „pene strategice”, în prima fază a operațiunilor, direct spre nord în munții Apuseni, ni se pare hazardată din punct de vedere militar. Mai mult, acest grup de forțe aruncat în Apuseni caută să înarmeze populația care îi va asigura spatele și flancurile, iar el se aruncă înspre sud-est pentru ca în cooperare cu celelalte forțe să elibereze Aiudul, Alba Iulia, Sibiul. Apoi, regrupat, se aruncă din nou spre nord-vest spre a participa la eliberarea Clujului. Urmărind în continuare planul, abia după desfășurarea celor două faze și înarmarea celor 150.000 de transilvăneni, forțele se îndreaptă, după cum va indica situația, spre bătălii de amploare în zonele Debrețin, Arad sau Timișoara. Deci, este clar, se atacă pe neașteptate, se intră în Apuseni, se caută ridicarea la luptă a populației — *fără o prealabilă și temeinică pregătire, cel puțin de ordin moral* (sublinierea n.) —, apoi se eliberează sudul Transilvaniei, se traversează în diagonal (sud-est, nord-vest) podișul transilvan, apoi funcție de inamic, se ajunge la bătălii de amploare, la vest de Apuseni.

Istoricul V. Curticăpeanu care publică analiza acestui plan, subliniindu-i meritele și unele lipsuri, precizează că: „O confirmare a clarviziunii lui Axente Sever, privind modalitatea de eliberare a Transilvaniei de către armata României o constituie și planul de campanie conceput și pus în aplicare de către Comandamentul de căpetenie român în vara anului 1916”⁴⁵. Mai departe, arătîndu-se unele diferențe între cele două planuri rezultate din faptul că „... volumul forțelor de care dispunea România în perioada primului război mondial era mult mai mare decît cel la care putea să se refere Axente Sever, în perioada cînd a conceput planul ...”⁴⁶, se precizează că: „... în perioada care a precedat intrarea României în primul război mondial, generalul Averescu a fost însărcinat să elaboreze un proiect de plan de campanie în vederea unui război cu Austro-Ungaria. Acest proiect are și mai multe asemănări cu planul Axente Sever, decît planul M.St.M. aplicat în august 1916”⁴⁷.

Deci, este clar, că planul Axente Sever a influențat într-o măsură mai mare sau mai mică, planul de campanie român din 1916.

În aceste condiții ni se pare însă — și nu este lipsit de interes acest lucru —, că, planul Axente Sever a dat planului din 1916 și părțile sale mai puțin logice.

În primul rînd, lipsește din planul Axente Sever ideea de efort, fapt ce l-am constatat și la planul de campanie din 1916. Se prevăd peste tot grupări de forțe, dar nicăieri nu se precizează tăria lor. În al doilea rînd, planul Axente Sever ca și planul din 1916, vizează obiective geografice-militare, cu pregnanță podișul transilvan, abia în al doilea rînd inamicul și perspectiva strategică, care neapărat trebuie să țină cont de zona vest-Apuseni, de căile de pătrundere inamice în Transilvania — valea Someșului, a Crișului Repede și în special cea a Mureșului cu adiacentele sale —, precum și de puternicele zone industriale din vestul Transilvaniei și Banat.

⁴⁵ *Idem*, p. 158.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Idem*, p. 159.

În al treilea rînd, mișcările ofensive ale grupărilor de forțe prevăzute în planul Axente Sever, de la sud la nord, de la nord la sud-est apoi de la sud-est la nord-vest precum și lipsa aproape totală a unei acoperiri strategice la aripa dreaptă (spre nord), tocmai pe direcția cea mai scurtă care duce din Moldova spre importantul centru politic, rutier și militar Clujul, ridică comentarii și discuții.

De aceea, considerăm că noutatea și esența planului Axente Sever — și aici sîntem întru totul de acord cu istoricul V. Curticăpeanu —, rezidă „în preconizarea desprinderii pe calea armelor a Transilvaniei din cadrul monarhiei austro-ungare ca ultimă expresie a năzuințelor poporului român spre constituirea statului său național unitar”⁴⁸.

După prezentarea celor două planuri de eliberare a Transilvaniei, unul de la finele veacului XVI, celălalt de la finele veacului XIX — începutul lui XX, vom prezenta, în esență, dispozitivul strategic propus de noi, pentru teatrul principal de operațiuni din 1916.

Armata de nord (3 Corpuri de armată plus 1 Divizie cavalerie), concentrată din timp în apropierea frontierei, înaintează pe direcția generală: Piatra Neamț, Toplița, Reghin, Cluj, cu misiunea de a nimici inamicul și a ajunge cît mai repede în zona: Gherla, Cluj, Turda, pentru a închide gîtul de nord al pungii transilvane.

Armata 1-a (2 Corpuri de armată), înaintează pe direcția generală: Rîmnicu-Vilcea, Sibiu, Alba Iulia, cu misiunea de a nimici inamicul și a ajunge cît mai repede în zona: Aiud, Alba Iulia, Deva, pentru a închide gîtul de sud al pungii transilvane.

Armata de nord va opera în strînsă legătură cu trupele ruse de la dreapta sa. Legătura strategică între cele două armate va fi asigurată de un detașament de armată (1 Divizie infanterie plus 1 Divizie cavalerie) care înaintează pe direcția generală: Ploiești, Brașov, Sighișoara, Tîrgu Mureș, cu misiunea de a nimici inamicul și a ajunge cît mai repede în zona: Tîrgu Mureș, Luduș, de unde va intra sub ordinele Armatei de nord.

Armata 2-a (2 Corpuri de armată, mai puțin divizia dată detașamentului de legătură strategică), în apărare, de-a lungul frontului sudic — teatrul secundar de operațiuni —, interzicînd pătrunderea inamicului la nord de Dunăre și de-a lungul fluviului, între inclusiv Orșova, Călărași, apoi Dobrogea pînă la Marea Neagră.

Armata 2-a va opera în strînsă legătură cu trupele ruse din Dobrogea, cu flota română de Dunăre și cu flota rusă din Marea Neagră.

După atingerea zonelor stabilite — Cluj, Turda, Aiud, Alba Iulia, Deva —, Armata de nord va fi în măsură să acționeze ofensiv în strînsă legătură cu trupele ruse pe direcțiile generale: Cluj — Satu Mare sau Cluj — Oradea, în vederea unei bătălii de amploare în patruleterul: Cluj, Oradea, Satu Mare, Dej.

Armata 1-a, înaintînd rapid pe direcția generală: Deva—Arad, va detașa o flangardă de legătură de valoarea cel puțin o Brigadă întărită care să

⁴⁸ *Idem*, p. 160.

acționeze pe direcția : Alba Iulia, Brad, Beiuș, Oradea. Restul armatei după eliberarea Aradului se va îndrepta direct spre nord, în direcția generală Oradea, cu scopul de a participa alături de Armata de nord la o bătălie generală ce s-ar da în această zonă. Se vor lua măsuri imediate pentru organizarea și înarmarea populației, trimițându-se din timp agenți în acest scop.

Armata 2-a, va acționa ofensiv cu o divizie întărită, de-a lungul văii Cernei, înspre Reșița, Timișoara.

Un argument în plus, față de cele deja arătate, ca organizarea și acțiunea noastră să se facă pe 3 armate, fără nici o rezervă strategică, este și păstrarea organizării din timp de pace, pe care se vor altoi efectivele și mijloacele mobilizate, ceea ce ar fi dat mult mai multă coeziune unităților pe baza unui profund spirit de corp, format în decursul anilor de pregătire. Cu atât mai mult se merită relevat acest fapt, cu cât chiar unii dintre comandanții români i-au simțit necesitatea. Socotim concludentă în această direcție, afirmația generalului Averescu : „... S-au creat unități noi prin diluarea celor existente ; iar pe de altă parte, confundându-se acoperirea mobilizării și concentrarea cu operațiunile propriu-zise, s-au *amalgamat unitățile* (sublinierea n.)”⁴⁹.

În scopul de a ne face înțelege cât mai complet posibil, în dispozitivul strategic (planul) propus de noi, am precizat și sarcinile Armatei de sud — care urma să opereze de-a lungul Dunării și în Dobrogea —. Ne oprim aici, urmînd a relua imediat discuțiile asupra acestei probleme, trecînd la expunerea și discutarea prescripțiilor conținute de ultimul capitol al planului de campanie român din 1916.

Capitolul IV al planului de campanie român — operațiunile pe frontul de sud⁵⁰ —, precizează natura acestor operațiuni — „... apărarea teritoriului țării contra unor eventuale atacuri dinspre sud ...”⁵¹ și dispozitivul Armatei a 3-a, care avea misiunea să le execute. Dă de gîndit, motivul pentru care autorii planului au intrat în detaliile fixării dispozitivului armatei. Ei stabilesc dispozitivul acesteia în trei grupe operative : a) Grupul de vest, în Oltenia, tare de 19.000 de oameni, aparținînd Diviziei a 20-a ; b) Grupul central dintre Olt și Argeș, tare de 50.846 oameni, aparținînd Corpului 6 armată, compus din Diviziile 16 și 18, întărit în mod trecător și cu Brigada 2 Călărași ; c) Grupul de est, tare de 71.813 oameni, este compus din garnizoanele capetelor de pod Turtucaia (Divizia 17), Silistra (Divizia 9) și Divizia 19. Această din urmă divizie va avea și misiunea de a acoperi debarcările trupelor rusești pe teritoriul nostru și adunarea lor după debarcare la sudul liniei Cernavoda — Medgidia⁵².

Socotim că fixarea acestui dispozitiv s-a făcut de către autorii planului, datorită îngrijorării lor față de problema frontului de sud. Dacă, pentru teatrul principal de operațiuni din Transilvania se afectase 369.159 oameni, deci 65%, pentru cel secundar de la sud s-au afectat 144.107 oameni, deci 26%, iar la rezerva strategică a M.C.G. erau 51.164 oameni, deci 9% — rezervă prevăzută a interveni în primă urgență în Transilvania dar menținută în zona București, deci imediat în apropierea frontului de sud —, apreciem că procentul de 35% din

⁴⁹ Mareșal Al. Averescu, *Notițe zilnice din război (1916—1918)*, ed. II, București, 1935 p. 18.

⁵⁰ M.St.M., *op. cit.*, *Documente*, vol. I, Documentul nr. 43, p. 120—121.

⁵¹ *Idem*, p. 120.

⁵² *Ibidem*.

totalul mobilizat (frontul de sud plus rezerva strategică) față de 65% pe frontul de nord, deci mai mult de 1/2 din forțele acestui front, considerat principal, reprezintă un procentaj necorespunzător — teatrul principal — teatrul secundar —, ceea ce evidențiază grija autorilor planului față de frontul de sud, grijă manifestată în detrimentul teatrului principal de operațiuni, unde era imperios necesar a se obține deciziunea⁵³.

Mai mult, autorii planului indică Armatei a 3-a, două faze de operațiuni — una defensivă și apoi a doua, în care operațiunile ofensive vor constitui nota predominantă⁵⁴ —. Planul indică just, măsurile defensive de luat pe frontul de sud pînă spre ziua a 10-a de la mobilizare (cca. 25–26 august), cînd se termină debarcarea trupelor ruse în Dobrogea. După această dată, se indică „să înceapă operațiuni ofensive în Dobrogea de sud și apoi în Bulgaria răsăriteană”⁵⁵. Se menționează în plan că „Succesul acestor operațiuni ofensive (sublinierea n.) va da completă libertate de acțiune trupelor române care vor opera în Transilvania și Ungaria”⁵⁶.

Cu alte cuvinte, începutul ofensivei pe teatrul principal de operațiuni transilvan, coincide cu cel de pe teatrul secundar de operațiuni din sud; deci, ofensivă la nord, ofensivă la sud!

Ne punem întrebarea legitimă: era posibil acest lucru?

Pornindu-se probabil, eronat, de la principiul că cea mai bună apărare este atacul, pentru garantarea libertății de acțiune în nord, se adoptă ofensiva și la sud. Considerăm că nu se putea realiza acest lucru. O defensivă bine încheată în cadrul căreia se puteau efectua reacțiuni ofensive limitate la domeniul tactic — contraatacuri —, pentru lichidarea unor pătrunderi inamice sau cucerirea unor puncte tari în scopul zdruncinării dispozitivului inamic, considerăm că era suficientă pentru a fi oprit inamicul — temporar sau pentru mai mult timp —, cîștigîndu-se timpul necesar pentru ca armatele române de pe teatrul principal de operațiuni să obțină deciziunea, deci, să li se asigure libertatea de acțiune. Chiar, în cazul unei presiuni inamice puternice, o luptă de retragere înceată, dusă metodic și cu sînge rece în adîncimea spațiului dobrogean, putea garanta îndeplinirea misiunii — libertatea de acțiune a nordului.

După părerea noastră, s-a mai făcut aici o eroare și anume: menținerea capetelor de pod Turtucaia și Silistra, în care au fost blocate două divizii (Divizia 17 și Divizia 9, cu un efectiv de 48.771 oameni, ceea ce reprezenta cca 34% din efectivul total al Armatei a 3-a⁵⁷) și artileria necesară apărării. Aceste capete de pod slab amenajate din punct de vedere al lucrărilor genistice, lipsite de sprijinul unei puternice artilerii grele, conduse de comandanți insuficient experimentați în astfel de operațiuni, fără legături tactice între ele și fără posibilități de ajutoare din exterior au căzut (Turtucaia) sau au fost părăsite (Silistra) la primele atacuri inamice de amploare. La

⁵³ *Idem*, p. 113; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 113 (Există o diferență la nr. de oameni afectați frontului de sud — Armata 3-a. Documentul nr. 43 citat precizează 142.523 oameni, iar gen. Dabija indică 144.107 oameni, deci o diferență în plus de 1.584 oameni, ceea ce împletează prea puțin procentul general).

⁵⁴ M.St.M., *op. cit.*, Documente, vol. I, Documentul nr. 43, p. 120.

⁵⁵ *Idem*, p. 121.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Idem*, p. 113, 120; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 143–144.

Turtucaia, inamicul a capturat 480 ofițeri și 28.020 soldați, la care se adaugă morții, răniții și materiale de război pierdute⁵⁸. Căderea Turtucaiei a avut nu o importanță strategică ci una morală, ea a impresionat nu numai întreaga armată, dar în special M.C.G., care oprește la 27 august 1916 ofensiva în Transilvania, ia 5 divizii de aici și le duce la sud, pentru ca după 19 septembrie 1916 să ia 7 divizii de pe frontul de sud și să le ducă în Transilvania, dar, între timp, fuseseră pierdute bătăliile de la Sibiu, din masivul Perșani și de la Brașov, iar inamicul, preluând inițiativa strategică, înainta din Transilvania spre sud⁵⁹. Părăsirea Silistrei, cu tot eroismul ostașilor Diviziei a 9-a dar și greșelilor comandanților ei, s-a făcut din ordinul M.C.G. la timp pentru a nu deveni și ea o capcană, sistem Turtucaia, pentru trupele române, încercarea de ajutorare a Turtucaiei nereușind acestei divizii⁶⁰. De altfel, M.C.G. român cunoștea aproape precis ce are în față Armata 3-a română, de-a lungul întregului front sudic (inclusiv Gura Timocului, inclusiv sectorul Razgrad, Șumla, Varna, Burgas). Astfel, la sudul Dunării se afla concentrată Armata 3-a bulgară, comandată de generalul Stefan Toșeff, avînd un efectiv total de cca 100 batalioane (84 sigure, 16 probabile), 40 escadroane (12 sigure, 28 probabile) 62 baterii (57 sigure, 5 probabile), cu grosul concentrat în zona frontierei dobrogene⁶¹. La aceste forțe se mai adăugau: Divizia 105 germană, Divizia de cavalerie germană von der Goltz, cca 1 regiment austriac și în curs de afluire unități de cavalerie și infanterie turcă, precum și o cantitate importantă de artilerie grea germană și austriacă, între care 8 tunuri de 305 mm⁶².

Față de forțele de care dispunea Armata 3-a română — 106 batalioane, 118 baterii, 22 escadroane —, este clar că avem de-a face cu forțe aproape egale, deși inamicul avea superioritate calitativă în artilerie și dispunea de o cavalerie mai numeroasă⁶³.

În cazul unei defensive hotărîte sau chiar al unei retrageri metodice, folosindu-se aliniamentele de teren cele mai favorabile, pînă la o linie de fund care ar fi asigurat gîtul îngust al Dobrogei: Cernavoda—Constanța, cu calea ferată de legătură, exista un avantaj considerabil asupra inamicului aflat continuu în ofensivă și obligat să piardă timp prețios cu concentrarea succesivă a forțelor și pregătirea atacurilor. Acest timp cîștigat de români, dădea libertatea de acțiune necesară teatrului principal de operațiuni.

De asemenea, subliniem un alt aspect al indicațiilor planului privind frontul de sud și anume — dozajul forțelor. De fapt, dispozitivul și dozarea forțelor trebuiau precizate de Armată, așa cum s-a arătat.

Teama inițială a autorilor planului de un pericol sudic, privind direct Capitala, a influențat și acest precizări, de fapt un amestec în atribuțiile operative ale Armatei.

⁵⁸ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 179—258.

⁵⁹ *Idem*, p. 258.

⁶⁰ *Idem*, p. 259—278.

⁶¹ M.St.M., *op. cit.*, Documente, vol. I, Documentul nr. 44, p. 121—122.

⁶² *Idem*.

⁶³ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 146.

Dozajul forțelor prevăzut de autorii planului, reprezintă cca 14% din efectivele mobilizate ale Armatei pentru grupul de vest (Oltenia), cca 36% pentru grupul central (dintre Olt și Argeș) și cca 50% pentru grupul de est (Turtucaia, Silistra, Dobrogea), din care 68% era absorbit de capetele de pod — Turtucaia, Silistra⁶⁴.

Socotim că, în ce privește grupul de vest și cel central — aici poate ar fi fost mai bun un procent în jur de 20–25% — dozajul corespunde dar în ce privește grupul de est s-ar fi impus mărirea lui în jur de 60% însă neapărat cu mențiunea ca trupele din capetele de pod să fie aduse pe frontiera sudică a Dobrogei și să se renunțe total la sistemul capetelor de pod — care de fapt erau denumite impropriu astfel, deoarece ele nu apărau nici un pod peste Dunăre. Menționăm și faptul că planul a specificat o colaborare cu trupele ruse în Dobrogea, dar nu a specificat nimic în legătură cu trupele Antantei din zona Salonic, al căror rol îl considerăm deosebit de important în contextul strategic al peninsulei Balcanice, deoarece o ofensivă hotărâtă pornită de anglo-francezi de la Salonic spre nord degreva pregnant frontul de nord, ceea ce ar fi ușurat misiunea defensivă a trupelor româno-ruse și chiar, poate, le-ar fi dat posibilitatea unor acțiuni ofensive limitate pe plan local, câștigând timpul și deci libertatea de acțiune a teatrului principal de operațiuni transilvan.

În orice caz, un comandament experimentat, lucid și hotărât, analizând raportul concret de forțe de pe frontul de sud și luând măsuri juste pentru desfășurarea operațiunilor, între care părăsirea inițială a capetelor de pod — Turtucaia, Silistra — era un deziderat strategic, s-ar fi orientat mult mai ușor și ar fi asigurat o desfășurare normală a acțiunilor pe teatrul secundar de operațiuni din sud, asigurând totodată libertatea de acțiune impusă de necesitatea obținerii succesului pe teatrul principal de operațiuni din Transilvania.

Pentru a completa dispozitivul strategic propus de noi anterior cu esența genezei sale și pentru a oglindi procesul strategic, așa cum el a fost văzut de noi în lumina posibilităților românești din 1916, vom prezenta, esențial, *hotărîrea* propusă de noi în lumina căreia se integrează dispozitivul. Aceasta este: Armata română cu marea majoritate a forțelor sale va dezlănțui prin surprindere, începînd de la 15 august 1916 ora 24, o ofensivă rapidă pentru a nimici inamicul din arcul Carpatic și a elibera Transilvania, ieșind cit mai repede la vest de Munții Apuseni, în vederea unei bătălii generale între nord Oradea, Arad. Restul forțelor Armatei române vor apăra cu hotărîre frontiera de sud, dînd libertate de acțiune grosului forțelor din Transilvania. Va fi în măsură să acționeze ofensiv, la dispoziția M.C.G., cu o divizie întărită pe direcția generală: Orșova, Valea Cernel, Reșița. În Dobrogea și la nord de Mureșul superior se va colabora strins cu forțele ruse. De asemenea, cu flota de Dunăre și cu flota rusă din Marea Neagră. Trupele aliate de la Salonic vor dezlănțui o puternică ofensivă spre nordul Bulgariei, cu începere de la 16 august 1916, ora 06. M.C.G. de la 15 august 1916 ora 24, la Ploiești.

Desigur că, majoritatea concluziilor am căutat să le desprindem, după sau în contextul fiecăreia dintre problemele abordate. Considerăm însă necesar să mai subliniem, pe marginea planului de campanie român din 1916, anumite aspecte care ni se par importante. Astfel, istoricii

⁶⁴ M.St.M., *op. cit.*, *Documente*, vol. I, Documentul nr. 43, p. 120.

care s-au ocupat de problemele militare, recunosc unanim pe baza experienței generalizate a războaielor că planul de campanie în urma studiului informațiilor cât mai complete despre inamic, aliații proprii, și despre teatrele de operațiuni în vederea realizării ideii politice urmărite, ținând cont de posibilitățile proprii reale, stabilește: 1) Forma de război adoptată — ofensivă sau defensivă, parțială sau completă (pe un front ofensivă, pe altul defensivă sau, numai ofensivă sau numai defensivă); 2) Concentrarea în linii mari a armatei; 3) Operațiunile în linii mari (dispozitivul și mișcarea armatelor), ce vor avea loc pînă la prima mare bătălie, avînd ca obiectiv principal armata inamică (în sensul de a se pregăti din timp — pe parcurs, funcție de informațiile precise asupra inamicului —, cele mai favorabile manevre care ar duce la nimicirea acestuia)⁶⁵.

Alcătuirea acestui plan de campanie ținînd seama de toți factorii necesari — forța (cantitatea și calitatea) armatei proprii, forța armatei inamicului și intențiile sale probabile, teatrele de operațiuni pe care se va desfășura războiul —, va indica judicios comandamentul suprem și armatelor măsurile de luat pentru nimicirea inamicului.

Planul de campanie definind cu precizie forma războiului, funcție de aceasta și avînd în vedere în primul rînd principiul economiei forțelor, va fixa concentrarea armatei, destinînd acțiunii principale masa mijloacelor⁶⁶. Apoi, în vederea desfășurării războiului, se vizează o primă mare bătălie decisivă, studiîndu-se și precizîndu-se operațiunile pînă la această bătălie decisivă, dincolo de care nu se poate prevedea nimic, deoarece nu se cunoaște anticipat rezultatul ei și nici reacțiunea inamicului. Aceia dintre marii comandanți de armate, care au prevăzut operațiuni după desfășurarea bătăliei decisive, au dat greș⁶⁷. Cîteva exemple sînt concludente în acest sens. Ștefan cel Mare în 1475, face un plan reușit de hărțuire și atragere a inamicului în locul apreciat ca cel mai judicios, acolo va da și cîștiga bătălia de la Vaslui, la 10 ianuarie 1475. Mihai Viteazul în 1599, face planul judicios al pătrunderii în Transilvania, stabilind că între Tâlmaci (locul de concentrare al forțelor sale), Sibiu și Alba Iulia va da bătălia decisivă, pe care o cîștigă la Șelimbăr (18/28 oct. 1599) etc. Nici unul dintre comandanții supremi nu au prevăzut măsuri dincolo de prima mare bătălie, deși Ștefan i-a urmărit pe turci, definitivîndu-și victoria la Dunăre, iar Mihai a intrat în Alba Iulia victorios devenind principe al Transilvaniei.

Ideile de organizare a războiului, sintetizate în esența lor, în planul de campanie sînt detaliate apoi în diferite ipoteze dintre care una va fi proiectul de operațiuni (funcție de caracteristicile inamicului, a situației generale, a forțelor proprii) ce va fi aplicat⁶⁸. De subliniat faptul că și proiectul de operațiuni: 1) Misiunea armatelor operative în funcție de scopul războiului; 2) Intențiile ce se atribuiesc inamicului, diferite ipoteze; 3) Dezvoltarea ideii operative din planul de campanie; și 4) Operațiunile în detaliu, pînă la prima mare bătălie decisivă) conține (în detaliu) dezvoltarea operațiunilor numai pînă la prima mare bătălie⁶⁹.

Situat în această ambianță generală, planul de campanie român din 1916, avea desigur și incontestabile calități, între care remarcăm tehnica trecerii frontierei carpatice pe front larg, folosindu-se toate trecătorile,

⁶⁵ Mr. Băldescu Radu, *Istorie militară*, Sibiu, 1925, p. 9.

⁶⁶ *Idem*, p. 10.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Idem*, p. 10—11.

⁶⁹ *Idem*, p. 11.

precum și misiunea ofensivă — cu toată limitarea ei — a elementelor de acoperire. Într-o anumită măsură, considerăm că nici proporția dozării forțelor — teatrul principal, teatrul secundar de operațiuni — nu era rău făcută, ca de altfel și stabilirea direcțiilor de înaintare ale armatelor în Transilvania.

Planul — după părerea noastră —, conținea și probleme mai puțin logice, ca spre exemplu: amalgamarea unităților, lipsa unei idei clare de efort, mai ales pe frontul transilvan, simultaneitatea ofensivei pe ambele teatre de operațiuni (nord, sud), păstrarea unei rezerve strategice în special de artilerie care lipsea frontului, deși se cunoștea acuta lipsă de artilerie pe întreaga armată română, ca și menținerea inutilă a celor două capete de pod la sud de Dunăre, în Dobrogea și neorganizarea cooperării concrete cu aliații, deși făceam parte dintr-o coaliție.

Însă, ceea ce se poate într-adevăr reproșa cu mai multă pregnanță M.C.G. român, este modalitatea punerii în aplicare a planului — execuția lui. Vom remarca inconsecvența în luarea măsurilor — divizii aduse de la nord la sud și invers —, pierderea calmului în momente grele — cazul Turtucaia etc. — lipsuri în judecarea clară a informațiilor despre inamic și aprecierea reală a posibilităților acestuia — situația frontului de sud —, și în special, operativitatea în luarea hotărârilor și impulsionearea ritmului ofensivei în Transilvania. Se pare că fraza strecurată de generalul Averescu în „Notițele” sale, privind pe regele Ferdinand — comandantul suprem al Armatei, cu toată malițiozitatea ei, este reală: „Unul din oamenii noștri politici, prototipul politicianului care face săgeată din orice lemn, nu i-a jenat de fel conștiința, ca să aducă în discuțiunea Camerii (este vorba de Camera deputaților a parlamentului român de atunci, sublinierea n.) unele fraze din notele mele, *de natură a irita susceptibilitatea regelui Ferdinand, care avea slăbiciunea de a se crede un foarte înzestrat conducător de oștire* (sublinierea n.)”⁷⁰: Ne punem întrebarea ce a făcut atunci M.C.G. și șeful său — generalul D. Iliescu? Răspunsul și aprecierile, sîntem convinși că ni-l va da desfășurarea operațiunilor militare.

GEORGE PROTOPOPESCU

DER FELDZUGSPLAN DES RUMÄNISCHEN GROSSEN HAUPTQUARTIERS FÜR DEN ERSTEN WELTKRIEG

(Zusammenfassung)

1 Nachdem Rumäniens Regierung durch den mit der Entente abgeschlossenen Vertrag das Versprechen der Erfüllung ihres Wunsches — Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien — erhalten hatte, trat sie am 14. (27.) August 1916 an Seite der Entente in den Krieg gegen den Block der Mittelmächte ein.

⁷⁰ Mareșal Al. Averescu, *op. cit.*, p. 7.

Die politische Führung Rumäniens stellte die Armee vor eine Reihe schwer zu lösender Aufgaben, darunter :

- Durchführung militärischer Operationen an zwei Fronten, beide von grosser Ausdehnung im Verhältnis zu den Gegebenheiten an Material und Menschen.

- Krieg gegen einen Feind mit zweijähriger Erfahrung in grossen militärischen Operationen und mit vorzüglichen technischen Kampfmitteln (automatische Waffen, Artillerie, vor allem schweren Kalibers u.a.)

- Ausserdem machte sich die von den Alliierten durch die bei Kriegseintritt Rumäniens abgeschlossene Militärkonvention versprochene Unterstützung — weit davon, das vorgesehene Ausmass zu erreichen — fast gar nicht bemerkbar.

Trotz Geschicklichkeit der Kommandanten von Einheiten, Untereinheiten und sogar einiger grosser Einheiten in Kampfhandlungen und trotz Patriotismus und Opferwillens der Truppe, verlor Rumänien, aus den obenangeführten Gründen, zu denen sich noch einige Fehler der obersten Heeresleitung gesellten, in den Monaten September bis Dezember den Feldzug des Jahres 1916. Doch konnte sich die rumänische Armee — trotz grosser Verluste an Menschen und Material — dank der Tapferkeit ihrer Soldaten und Offiziere, in die Moldau zurückziehen ; wiederhergestellt entriess sie dem Feind im Sommer 1917 die glänzenden Siege von Mărăști, Mărășești und Oituz.

In diesen weiten Zusammenhängen stellt der Verfasser in vorliegendem Artikel dar, was von der rumänischen Armee verlangt wurde, wie und auf welchen strategischen Grundlagen sie in die Kampfhandlungen eintrat und welche Möglichkeiten zur Beurteilung der Probleme dieses Krieges der rumänische Grosse Generalstab hatte. Mit anderen Worten, es wird der rumänische Operationsplan und seine Sachlichkeit kritisch untersucht und die komplexen militärischen Gegebenheiten des Jahres 1916 beleuchtet, da Rumänien zur Verwirklichung seiner nationalen Einheitsbestrebungen in den Weltbrand eintrat.

Die Meinungen der Kriegswissenschaftler bezüglich des rumänischen Feldzugsplanes von 1916 sind strittig. Der Artikel bringt eine eingehende Untersuchung des Planes, nach Kapiteln, indem auch Analogien zu den, in gewissem Masse gleichartigen Plänen von Mihai Viteazu (Michael dem Tapferen) 1599 und von Axente Sever, der scheinbar zu Beginn des 20. Jhs. ausgearbeitet wurde, aufgezeigt werden.

Die Mängel des rumänischen Feldzugsplanes im Auge behaltend, umreisst der Verfasser sogar den Vorschlag zu einem Plan, der aufgrund der rumänischen militärischen Überlieferungen, sowie allgemeiner strategischer Grundsätze und unter Berücksichtigung der tatsächlichen Möglichkeiten der rumänischen Armee und der Unterstützung durch die Alliierten um vieles besser die gerechten Ziele erreicht hätte, die Rumänien sich bei seinem Kriegseintritt gesteckt hatte.

Schliesslich hebt der Verfasser auch die unbestreitbaren Vorzüge des rumänischen Feldzugsplanes von 1916 hervor, wie: die Technik der Überschreitung der Karpatengrenze auf breiter Front unter Ausnützung aller Pässe, sowie die — wenn auch beschränkte — offensive Aufgabe der Deckungseinheiten. Auch hält er bis zu einem gewissen Masse das Verhältnis der Kräfteverteilung auf primären und sekundären Kriegsschauplatz für richtig, wie übrigens auch die Bestimmung der Vormarschlinien der Armeen in Siebenbürgen.

Nach Meinung des Verfassers enthält der Plan auch ziemlich unlogische Bestimmungen, wie: die Vermischung der Einheiten bei der Mobilmachung, das Fehlen einer klaren Haupteinsatz-Idee, besonders an der siebenbürgischen Front, die gleichzeitigen Offensiven auf beiden Fronten (Nord, Süd), das Zurückhalten einer strategischen Artilleriereserve (obwohl man wusste, dass es der gesamten rumänischen Armee an Artillerie mangelte), die zwecklose Beibehaltung der zwei Brückenköpfe südlich der Donau, in der Dobrudscha, sowie die Nichtorganisation einer tatsächlichen Zusammenarbeit mit den Alliierten.

Am meisten wirft der Verfasser dem rumänischen Grossen Hauptquartier die Art der Verwirklichung des Planes vor, seine Durchführung, wobei sich Inkonsequenz bei Treffen von Massnahmen, Mangel an Kaltblütigkeit in schwierigen Momenten, Fehlen genauer Informationen und Langsamkeit der Entschlüsse bemerkbar machen.

MIȘCAREA GREVISTĂ A MUNCITORILOR DIN INDUSTRIA METALURGICĂ ÎN ANII 1923—1928

Procesul de stabilizare relativă a capitalismului în România, început încă în cursul anului 1922, s-a bazat pe refacerea economiei distruse de război și pe o anumită dezvoltare a ei, pe stăvilirea mișcării revoluționare și pe adâncirea exploatării oamenilor muncii, ca și pe sprijinul acordat burgheziei și moșierimii de către capitaliștii occidentali.

Ani de mari profituri pentru clasele exploatatoare, stabilizarea relativă a capitalismului în România a constituit, totodată, o perioadă de intensificare a exploatării clasei muncitoare. Profitînd de faptul că legislația muncii în vigoare permitea prelungirea peste 8 ore a zilei de muncă în fabrici, uzine și, în genere, în toate exploatările industriale mari sau mici, patronii întreprinderilor metalurgice îi sileau pe muncitori prin diferite metode să lucreze zilnic 9—10 ore sau chiar mai mult. Existența acestei stări de lucruri în industria din România acelor ani, semnalată cu insistență în presa vremii, era recunoscută și de către Ministerul Muncii, cu ocazia unei anchete efectuate în anul 1926 de către organele acestui minister în întreprinderile mai importante din țară, anchetă care a cuprins și un număr de 96 de fabrici și uzine metalurgice cu 26.491 de muncitori. În industria metalurgică* s-a constatat cu această ocazie că din cele 96 de întreprinderi vizitate durata zilei de muncă era reglementată numai la 29 de întreprinderi prin convenții colective de muncă și la 27 prin regulamente de atelier. În celelalte 40 de întreprinderi stabilirea duratei zilei de muncă rămînea la bunul plac al patronilor. Aceeași anchetă menționează că din cele 96 de întreprinderi vizitate, 63 aplicau sistemul orelor suplimentare. Dintre acestea, la 39 de întreprinderi lucrul suplimentar avea caracter facultativ, iar la 24 patronii obligau

* La sfîrșitul perioadei stabilizării relative a capitalismului industria metalurgică cuprindea 47.656 de muncitori, situîndu-se pe locul al II-lea în ansamblul industriei prelucrătoare din România, după industria lemnului (56.289 de muncitori) și înaintea industriei textile (37.739 de muncitori), a industriei alimentare (36.361 de muncitori) etc. Dintre toate ramurile industriei prelucrătoare cel mai mare grad de concentrare a muncitorilor se înregistra în industria metalurgică. În perioada de sfîrșit a stabilizării relative a capitalismului, existau în România 25 de întreprinderi metalurgice cu peste 400 de lucrători fiecare : dintre acestea, 6 întreprinderi aveau între 401 și 500 de lucrători, 14 între 501 și 1.000 de lucrători și 5 peste 1.000 de lucrători. În total, în cele 25 de întreprinderi lucrau 24.867 de muncitori metalurgiști (Cf. N. N. Constantinescu, Tudor Paul, *Situația clasei muncitoare din România în perioada stabilizării relative a capitalismului*, în *AIIP*, 3/1962, p. 88—89).

pe salariați să lucreze peste timpul convenit ca durată normală a muncii. Durata lucrului suplimentar ajungea până la 18 ore săptămînal¹.

În goana după realizarea unor profituri mari și imediate, patronii nu respectau normele de protecție a muncii, astfel că în multe uzine și ateliere metalurgice lipseau cu desăvîrșire mijloacele de condiționare a aerului; altele erau neîncălzite în timpul iernii sau chiar supuse intemperiilor naturii.

Din exploatarea nemiloasă a muncitorilor, patronii au obținut an de an profituri tot mai mari; cu toate că bilanțurile societăților capitaliste mascau în mod sistematic o mare parte din profit, totuși, chiar profiturile nete declarate demonstrează că acționarii întreprinderilor metalurgice, români și străini, și îndeosebi marile societăți au realizat anual sute de milioane de lei. Astfel, Uzinele și domeniile Reșița au obținut în anul 1924, la un capital social de 250 de milioane de lei, un profit net declarat de peste 67 de milioane de lei, iar în 1927 la un capital de 750 de milioane de lei, au înregistrat un profit de aproape 129 de milioane de lei. Beneficii la fel de mari au obținut în aceiași ani și acționarii celorlalte societăți metalurgice, mai cu seamă cei de la „Titan—Nădrag—Călan” (243 de milioane de lei la un capital social de 300 de milioane de lei în anul 1927), cei de la „Astra”—Arad (177 de milioane de lei la un capital social de 350 de milioane de lei în 1927), cei de la „Lemaitre” (40 de milioane de lei la un capital social de 65 de milioane de lei în 1927), cei de la „Industria Sîrmei” Cîmpia Turzii (peste 26 de milioane de lei la un capital social de 15 milioane de lei în anul 1927) etc.²

Pentru a împiedica organizarea și lupta muncitorilor împotriva exploatării, pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de viață, capitaliștii au avut sprijinul direct al organelor represive ale statului burghezo-moșieresc; cei care încercau să organizeze lupta muncitorilor erau concediați sau chiar arestați și întemnițați; sediile organizațiilor profesionale ale muncitorilor au fost, în repetate rînduri, devastate și închise, materialele propagandistice confiscate, activiștii erau prizoniți. Căutînd să dea un „temei legal” măsurilor represive ale autorităților și patronilor guvernul liberal a elaborat un întreg complex de legi („legea pentru reprimarea unor infracțiuni contra liniștei publice”, „legea persoanelor juridice” etc.) prin care se interziceau, sub pedepse aspre, organizațiile ce-și propuneau înlăturarea orînduirii capitaliste pe cale revoluționară, se limita dreptul de organizare al muncitorilor, erau aruncați în închisoare luptătorii revoluționari.

Ofensiva dezlănțuită de către patroni în acei ani pentru restrîngerea drepturilor și libertăților muncitorilor a fost favorizată de sciziunea provocată în cadrul mișcării sindicale din țara noastră în urma Congresului sindical de la Cluj din anul 1923. După spargerea unității mișcării sindicale, organizațiile profesionale ale muncitorilor metalurgiști s-au scindat, afiliindu-se o parte Uniunii metalurgiștilor din Cluj (amsterdamistă), iar altă parte Uniunii unitare a muncitorilor chimiști, metalurgiști și petroliști din România. Sciziunea existentă în mișcarea sindicală a slăbit forța de împotrivire a proletariatului față de ofensiva patronală, pricinuind mari daune luptei clasei muncitoare împotriva exploatării capitaliste.

Deși aflat în adîncă ilegalitate, Partidul Comunist Român a apărut cu consecvență interesele majore ale oamenilor muncii, a chemat masele la luptă pentru respectarea și lărgirea drep-

¹ Ministerul Muncii, *Durata muncii în principalele întreprinderi industriale din țară*, București, 1926, p. 32—33, 77, 90.

² Calculat pe baza datelor furnizate de *Statistica societăților pe acțiuni din România în anul 1924*, București, 1925, p. 267, 303, 339, 377, 399, 415, 433, *Anuarul general al societăților anonime pe acțiuni din România*, vol. I, anul IV, 1928—1929, București, p. 109—142, 615 și *Statistica societăților pe acțiuni din România în anul 1929*, București, 1929, p. 368, 377, 391, 407, 408, 454, 551, 569, 589, 601.

turilor și libertăților democratice. Prin intermediul organelor de presă legale și ilegale, prin înființarea unor organizații de masă cu caracter legal etc., partidul comunist a demască în permanență condițiile aspre de trai ale muncitorilor, a mobilizat oamenii muncii la luptă împotriva ofensivei patronale.

Condițiile grele de viață și de muncă ale clasei muncitoare în anii 1922—1928 au determinat ridicarea la luptă a muncitorilor metalurgiști, unul dintre detașamentele de bază ale proletariatului din țara noastră.

O formă principală de luptă împotriva exploatării folosită de către lucrătorii din industria metalurgică în acea perioadă a fost declararea de greve și conflicte latente de muncă pentru obținerea unor revendicări privind mărirea salariilor, în raport cu scumpetea, îmbunătățirea condițiilor de lucru, respectarea zilei de muncă de 8 ore, a repausului duminical, acordarea de concedii plătite, respectarea demnității omenești, recunoașterea delegaților muncitorilor, încheierea de contracte colective etc.

Chiar și statisticile oficiale, care, de obicei, nu publicau numărul real al grevelor și acțiunilor revendicative ale muncitorilor, consemnau pentru anii 1923—1928 existența a nu mai puțin de 257 de conflicte de muncă în industria metalurgică, dintre care 75 de greve și 5 lockouturi.³

Pe baza materialelor cercetate pînă în prezent, rezultă însă, pentru această perioadă, un număr de 269 de conflicte colective de muncă, dintre care 87 s-au transformat în greve⁴.

Numărul cel mai mare de conflicte de muncă a fost înregistrat în anul 1923, cînd au avut loc 78 de conflicte, dintre care 24 s-au transformat în greve. În anii următori, numărul conflictelor de muncă, deși a înregistrat o scădere, s-a menținut totuși ridicat.

Din numărul total de 87 de greve depistate, 79 au afectat cîte o singură întreprindere, iar 8 au afectat mai multe întreprinderi.

Din analiza cauzelor care au generat grevele și conflictele latente de muncă declarate de muncitorii metalurgiști în anii 1923—1928, se constată, ca o caracteristică a acestora, faptul că au avut, în genere, un predominant caracter economic. În condițiile de reflux revoluționar, cînd ofensiva patronală se intensificase, obiectivul nemijlocit al luptelor muncitorești era respectarea cuceririlor obținute în anii avîntului revoluționar și obținerea unor salarii mai bune, corespunzătoare nivelului sporit al scumpetei. Marea majoritate a revendicărilor muncitorilor se referea la sporirea salariilor, respectarea zilei de muncă de 8 ore, încheierea a noi convenții colective de muncă, acordarea unor concedii de odihnă cu plată etc., Astfel, din totalul grevelor declarate în anii 1924—1928, un mare număr, aproximativ 65% au avut ca obiect salarizarea, 23% încheierea unor noi convenții colective de muncă etc. În ansamblu atît grevele, cît și conflictele latente de muncă erau generate, concomitent, de mai multe cauze.

În ceea ce privește durata, se constată că cele mai numeroase au fost grevele care au ținut între 1 și 5 zile. Astfel, din cele 63 de greve declarate în anii 1924—1928, un număr de 23 au durat

³ *Anuarul statistic al României — 1923*, București, 1924, p. 193—196; *Conflicte colective de muncă din 1924*, București, 1925, p. 10—16; *Conflicte colective de muncă din 1925*, București, 1926, p. 11—32; *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, p. 15—37; *Conflicte colective de muncă din 1927*, București, 1928, p. XVII—XXXIX și *Conflicte colective de muncă din 1928*, București, 1929, p. XXII—XLII.

⁴ Numărul de 87 greve și 5 lockouturi a fost stabilit pe baza datelor oficiale ale Ministerului Muncii publicate în *Anuarul statistic al României din 1923* și în *Conflictele colective de muncă din anii 1924, 1925, 1926, 1927 și 1928*, a materialelor cercetate în Arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al P.C.R., în presa vremii, precum și a articolelor publicate în revistele de specialitate.

între 1 și 5 zile, 9 greve de la 6 la 10 zile, 10 între 11 și 20 de zile, 9 de la 20 la 30 de zile, iar 12 peste 30 zile.

Printre cele mai lungi greve care au avut loc în acea perioadă se numără cea din anul 1925, de la Atelierele de tinichigerie și montaj din Tg. Mureș, care a durat 182 de zile⁵, greva de la Fabrica de piele din Sibiu din 1925 — 48 de zile⁶, greva de la Reșița din anul 1926 — 42 de zile⁷, cea de la Turnătoria „Phoebus” Oradea din 1927 — 49 de zile⁸, greva din 1928 de la Fabrica de vagoane „Astra” — Arad — 53 de zile⁹ etc.

Numărul total al muncitorilor participanți la cele 257 de conflicte de muncă — greve, lock-outuri și conflicte latente — menționate pentru această perioadă în industria metalurgică, de statisticile oficiale ale Ministerului Muncii a fost de 97.992 de muncitori.

Numărul celor care au încetat lucrul fiind antrenati în greve sau lockouturi a fost de 23.041. La aceștia se adaugă 1405 de șomeri forțați, care, deși nu au intrat în grevă, au încetat lucrul odată cu greviștii sau pe parcursul desfășurării grevei. Ca urmare a grevelor și lockouturilor, au fost pierdute peste 375.000 de zile de lucru.

Procentul de participare la conflicte de muncă — atât greve cât și conflicte latente — a fost de 76% din totalul lucrătorilor angajați la datele respective în întreprinderile unde s-au declarat conflicte și de peste 92% din totalul lucrătorilor sindicalizați. Participarea la grevă a fost de 65% din numărul total al lucrătorilor și de 80% din numărul celor sindicalizați. Procentul mult mai mare de participare a lucrătorilor sindicalizați, atât la greve, cât și la conflicte de muncă în genere, demonstrează încă odată rolul extrem de important pe care îl aveau sindicatele muncitorilor pentru buna organizare a luptei acestora în vederea îmbunătățirii condițiilor de muncă și de trai.

Urmărind rezultatele obținute de către greviști, rezultă că majoritatea conflictelor s-a încheiat cu victoria totală sau parțială a muncitorilor. Astfel, din cele 87 de greve declanșate în anii 1923—1928, în 63 de greve muncitorii metalurgiști au obținut satisfacerea revendicărilor lor în întregime sau parțial și numai 18 greve s-au încheiat cu înfrângerea lucrătorilor.

Succesele obținute în luptă de către lucrătorii metalurgiști într-o perioadă de reflux revoluționar își au explicația în combativitatea deosebită a acestui detașament important al proletariatului român, în buna organizare a acțiunilor revendicative, în solidaritatea și intrajutorarea muncitorilor din întreprinderi și orașe diferite.

O caracteristică a luptelor greviste din industria metalurgică în perioada analizată o constituie faptul că acestea au cuprins, de obicei, o singură întreprindere. Din numărul total de 87 de greve depistate pentru această perioadă, 79 au afectat câte o singură întreprindere, iar 8 s-au ivit deodată, ori s-au extins după declanșarea grevei la mai multe întreprinderi similare din aceeași localitate sau regiune. Stabilind proporția față de totalul grevelor se desprinde că 90,2% s-au declarat și s-au menținut la aceeași întreprindere, iar 9,8% s-au generalizat la mai multe întreprinderi. Astfel de conflicte care au cuprins mai multe întreprinderi sau ateliere metalurgice dintr-o localitate sau alta au avut loc la Timișoara în anul 1923, când au declarat grevă muncitorii de la toate întreprinderile metalurgice din oraș¹⁰, în 1924, când au cuprins mun-

⁵ *Conflicte colective de muncă din 1925*, București, 1926, p. 54—55.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, p. 46—47.

⁸ *Conflicte colective de muncă din 1927*, București, 1928, p. 21.

⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 796, f. 89, 94, 96.

¹⁰ Loc. cit., dos. 712, f. 184; dos. 793, f. 52; vezi și *Lumea nouă* din 22 aprilie 1923.

citorii de la cinci mari întreprinderi metalurgice¹¹, și în 1926, când au încetat munca lucrătorii celor 20 de ateliere metalurgice¹²; la Arad, în anul 1924, unde au declarat grevă lucrătorii a 3 întreprinderi metalurgice¹³; la Cluj, în 1925, când au participat la grevă muncitorii de la 3 întreprinderi¹⁴; la Tg. Mureș, în 1928, cuprinzând lucrătorii a douăzeci de ateliere metalurgice¹⁵ etc.

Totodată, trebuie remarcat că au existat momente când o grevă declarată de lucrătorii unei întreprinderi s-a transformat, prin aderarea la luptă a muncitorilor din toate întreprinderile orașului, în grevă generală pe localitate.

Printre acțiunile mai importante care au avut acest caracter se situează greva din anul 1923 a lucrătorilor metalurgiști din Timișoara¹⁶, care a fost declarată la 14 aprilie, ca urmare a refuzului patronilor de a satisface revendicarea privind majorarea cu 25% a salariilor, formulată cu ocazia tratatelor purtate pentru încheierea unei noi convenții colective de muncă¹⁷. Solidarizându-se cu lucrătorii metalurgiști, a doua zi au încetat lucrul și muncitorii de la întreprinderile textile, de încălțăminte, de la Fabrica de bere etc., numărul greviștilor ridicându-se, după unele aprecieri, la peste 5.000 de persoane¹⁸. După 5 zile de grevă, muncitorii timișoreni au reușit să obțină satisfacerea revendicării lor, prin noua convenție colectivă încheiată, patronii acordând o mărire a salariilor între 15% și 30%¹⁹. Acțiunile muncitorilor timișoreni împotriva ofensivei patronale, pentru obținerea unor condiții mai bune de trai au continuat în perioada următoare, cunoscând o deosebită amploare în vara anului 1924, când a avut loc o nouă grevă generală pe oraș²⁰.

O altă grevă mai importantă organizată în comun de către muncitorii mai multor fabrici metalurgice împotriva măsurilor de reducere a salariilor și de înrăutățire a condițiilor de muncă a avut loc la Cluj în 1925 și a cuprins lucrătorii a 3 întreprinderi: Fabrica și turnătoria de fier „Junasz”, Uzina „Energia” și Fabrica de fier „Simonfy”.

După 43 de zile de grevă (26 mai—8 iulie), patronii au fost siliți să înceapă tratativele cu muncitorii prin intermediul Inspectoratului muncii, să renunțe la intențiile lor de reducere a salariilor și să încheie o nouă convenție colectivă de muncă prin care se acordau majorarea salariilor cu 11%, plata orelor suplimentare cu spor de 50—75—100% etc.²¹.

Desfășurarea de către lucrătorii metalurgiști de la întreprinderi diferite a unor acțiuni revendicative comune constituie o aplicare în practică și în această perioadă, dar pe plan mai redus, a experienței acumulate de proletariat în anii avântului revoluționar, când au avut loc greve generale ale muncitorilor atât pe localități, cât și pe ramuri industriale, culminând cu greva generală din anul 1920. Aceste acțiuni comune aveau o mare importanță pentru lupta muncitorilor, terminându-se de cele mai multe ori prin victoria greviștilor. Prin declararea grevelor generale

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R. fond 5, dos. 793, f. 109, 132, 134; vezi și *Conflicte colective de muncă din 1924*, București, 1925, f. 26—29.

¹² *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, f. 48—49.

¹³ *Conflicte colective de muncă din 1924*, București, 1925, f. 26—27.

¹⁴ *Metalurgistul* din 1 iunie și 1 iulie 1925.

¹⁵ *Viața muncitoare* din 26 august 1928.

¹⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 792, f. 184; dos. 793, f. 52.

¹⁷ Loc. cit., dos. 792, f. 184.

¹⁸ *Lumea nouă* din 22 aprilie 1923.

¹⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 793, f. 52.

²⁰ Loc. cit., f. 109, 132, 134; vezi și *Conflicte colective de muncă din 1924*, București, 1925, f. 28—29. În legătură cu greva muncitorilor din Timișoara din mai-iulie 1924 vezi pe larg în *AIIP*, 2/1958, f. 23—40.

²¹ *Conflicte colective de muncă din 1925*, București, 1926, p. 54—55; vezi și *Metalurgistul* din 1 iunie și 1 iulie 1925.

sau a unor greve care, deși nu căpătau un caracter general, cuprindeau totuși lucrătorii mai multor întreprinderi metalurgice dintr-o localitate, patronii nu se puteau întrajutora, plasându-și unul altuia diferite comenzi, nu puteau recruta spărgători de grevă și erau siliți, de cele mai multe ori, să satisfacă revendicările muncitorilor. Totodată, declanșarea unor greve comune de către lucrătorii metalurgiști de la întreprinderi și ateliere diferite a contribuit la îmbogățirea experienței de luptă atât a muncitorilor, cât și a organizațiilor lor profesionale, la întărirea solidarității și unității lor.

Un alt aspect al acțiunilor greviste desfășurate de muncitorii din industria metalurgică îl constituie solidaritatea de care au dat dovadă în luptă, faptul că încă din primii ani care au urmat sciziunii mișcării sindicale ei au militat pentru organizarea unor acțiuni revendicative la care să participe toți lucrătorii, indiferent de convingerea lor politică, de organizația profesională căreia îi aparțineau. Solidaritatea de clasă, pe care muncitorii metalurgiști au dovedit-o în repetate rânduri, întrajutorarea frățească și colaborarea care s-au manifestat în special între muncitorii organizați în aceeași centrală sindicală, dar și între muncitorii organizați în centrale sindicale diferite (unitariști și amsterdamiști) și cei neorganizați au luat diferite forme, de la sprijinul moral și material și până la organizarea unor acțiuni în comun sau la declararea unor greve de solidaritate. Asemenea manifestări s-au semnalat îndeosebi în timpul grevei de la Fabrica „Lemaitre” (1923)²², al grevelor de la Timișoara din anii 1923²³ și 1924²⁴, al grevei de la Reșița din 1926²⁵, de la „Phoebus” — Oradea din 1927 etc.²⁶.

Astfel, în timpul grevei generale din 1924 de la Timișoara, muncitorii din diferite orașe, printre care București, Arad, Reșița, Cluj, Brașov, Făgăraș, Sf. Gheorghe, Turda, Galați etc., răspunzând apelului lansat de Consiliul General al Sindicatelor Unitare către toate sindicatele din țară, au colectat și au trimis greviștilor peste 900.000 de lei²⁷. Primirea acestui ajutor substanțial a avut o importanță hotărâtoare pentru continuarea și încheierea cu succes a luptei greviștilor.

În semn de solidaritate cu muncitorii din Reșița, care au declarat grevă la 22 martie 1926, și pentru satisfacerea unor revendicări proprii au intrat în grevă și muncitorii de la întreprinderile din Bocșa Română ale U.D.R., în număr de peste 500²⁸. Uniunea metalurgiștilor din Cluj (amsterdamiști), la care era afiliat Sindicatul muncitorilor din Reșița, a lansat un apel către toate organizațiile sale, cerind muncitorilor să doneze salariul pe 2 ore pentru ajutorarea greviștilor de la Reșița²⁹. De asemenea, în apelul C.G.S.U. intitulat „6.500 de muncitori în grevă la Reșița” și adresat membrilor organizațiilor sindicale din țară, atât unitare cât și amsterdamiști și lucrătorilor neorganizați se arăta:

„Facem apel la muncitorii din sindicatele noastre, din cele afiliate Consiliului din Cluj, la muncitorii neorganizați din întreaga țară:

Sprijiniți din toate puterile și pe toate căile lupta tovarășilor din Reșița!

Nici un muncitor să nu devină spărgător de grevă!

Toate organizațiile să înceapă imediat o acțiune puternică pentru ajutorarea materială a greviștilor! Fiecare muncitor să vie în fiecare săptămână cel puțin cu salariul pe o oră în ajutorul greviștilor!

²² Arhiva C.C. al P.C.R., fond 68, dos. 6199, f. 338 și 339.

²³ Loc. cit., fond 5, dos. 793, f. 52; *Lumea nouă* din 22 aprilie 1923.

²⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 793, f. 127, 132—134.

²⁵ *Viața muncitoare* din 18 și 25 aprilie 1926; *Fierarul* din 1 mai 1926.

²⁶ *Viața muncitoare* din 19 iunie 1927; *Socialismul* din 14 august 1927.

²⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 793, f. 132—134.

²⁸ *Metalurgistul* din 1 mai 1926.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 72, dos. 6989, f. 15.

*În toate orașele să se formeze comitete comune ale tuturor organizațiilor pentru ajutorarea greviștilor!...*³⁰.

Dind curs apelurilor lansate de Uniunea metalurgiștilor din Cluj, cit și de C.G.S.U., sindicatele amsterdamiște și cele unitare au lansat liste de subscripții pentru sprijinirea greviștilor din Reșița și au trecut la colectarea fondurilor de ajutorare. În total au fost colectați și trimiși greviștilor de către muncitorii din întreaga țară, unitari, amsterdamiști și neorganizați, aproape 800.000 de lei³¹. În ajutorul muncitorilor greviști din Reșița au venit și țărani din satele vecine, care i-au aprovizionat cu alimente³². Sprijinul acordat de către sindicatele amsterdamiște și unitare, precum și faptul că muncitorii din întreaga țară au luat apărarea greviștilor, protestind în cadrul unor întruniri împotriva exploatării lor, au contribuit la ridicarea moralului de luptă al muncitorilor din Reșița.

Deosebit de însemnată pentru muncitorii metalurgiști, atit prin modul ei de organizare, cit și prin rezultatele obținute, a fost greva care a avut loc în 1927 la Turnător și fabrica de mașini „Phoebus” din Oradea. Nemulțumiți din cauza concedierii unor lucrători și a refuzului patronului de a încheia o nouă convenție colectivă, la 30 mai 1927 muncitorii de la această întreprindere, în număr de circa 400, au declarat grevă. Acțiunea întreprinsă de greviști a fost organizată pe principiul unității de acțiune a muncitorilor, indiferent de orientarea lor politică. Deoarece în întreprindere existau două sindicate — unul unitar și altul amsterdamișt —, muncitorii au ales în vederea conducerii grevei un comitet de front unic format din reprezentanți ai ambelor sindicate, precum și ai muncitorilor neorganizați³³. Pentru a se apăra împotriva spărgătorilor de grevă, muncitorii de la „Phoebus” au organizat în jurul fabricii pichete de greviști.

Împotriva greviștilor au intervenit cu brutalitate și de această dată organele represive ale statului; ținerea de întruniri și consfătuiri a fost strict interzisă, mulți greviști au fost arestați, iar unii dintre ei înaintați Tribunalului militar din Cluj³⁴. În pofida acestor măsuri, muncitorii de la Phoebus au continuat cu dirzenie lupta, obligându-l pe patron să le satisfacă revendicările. A fost încheiat un contract colectiv, care prevedea 8 ore de lucru pe zi, plata orelor suplimentare cu un spor de 25%—100%, acordarea unor concedii plătite de 8—14 zile pe an etc. Muncitorii au reluat lucrul la 18 iulie 1927³⁵. Organizarea și desfășurarea grevei de la „Phoebus” din 1927 au demonstrat în mod clar că luptele lucrătorilor au mai mulți sorți de izbândă dacă sînt organizate pe baza unității de acțiune a muncitorilor, indiferent de orientarea lor politică.

O importanță deosebită pentru asigurarea succesului final al acțiunilor greviste desfășurate de metalurgiști a avut-o faptul că de foarte multe ori încercările patronilor de a folosi spărgători de grevă au eșuat, datorită solidarizării acestora cu lucrătorii aflați în grevă. Deși, de cele mai multe ori, patronii căutau să recruteze spărgătorii de grevă din alte orașe ale țării și în special dintre lucrătorii șomeri, la sosirea în întreprindere, ca urmare a muncii de lămurire desfășurate de către pichetele de grevă, acești muncitori se solidarizau cu greviștii și se întorceau în orașele lor. Astfel de acțiuni de solidaritate, cum au fost cele din timpul grevei metalurgiștilor

³⁰ Loc. cit., fond 5, dos. 884, f. 117.

³¹ *Metalurgistul* din 1 iulie 1926.

³² *Dezrobirea* din 15 aprilie 1926.

³³ *Viața muncitoare* din 19 iunie 1927; *Socialismul* din 14 august 1927; P. Bunta, *Acțiuni greviste ale muncitorilor metalurgiști de la fabrica „Phoebus” — Oradea*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 329—350.

³⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 796, f. 6.

³⁵ *Conflicte colective de muncă din 1927*, București, 1928, p. 2.

din Cluj din anul 1925³⁶, de la Uzinele metalurgice Călan din 1926³⁷, demonstrează o creștere a nivelului de conștiință al lucrătorilor metalurgiști din țara noastră.

Acolo unde greviștii nu au reușit să-și organizeze bine lupta și patronii au putut folosi spărgătorii de grevă (cum s-a întâmplat în timpul grevei din 1924 de la Fabrica de mașini agricole, turnătorie și reparat vagoane Topleț, județul Caraș-Severin, și de la alte întreprinderi), acțiunile muncitorilor au fost sortite, de cele mai multe ori, de la început eșecului.

Solidaritatea de clasă manifestată de muncitorii metalurgiști, acțiunile organizate de ei în comun, indiferent de orientarea politică pe care o aveau și de organizația profesională căreia îi aparțineau, intrajutorarea frățească cu muncitorii de alte profesii, deși nu au avut un caracter larg, de masă, au prezentat o deosebită importanță, au contribuit la înfăptuirea unei apropieri, pe plan local, între comuniști și socialiști, au dovedit că dezbinarea organizatorică nu putea să împiedice acțiunile unite ale muncitorimii. În focul acestor lupte, în pofida numeroaselor disensiuni și a fricțiunilor dintre cadrele lor, syndicatele unitare și cele încadrate în Confederația Generală a Muncii creată în 1926 și aflată sub influența social-democrată au găsit adesea puncte comune de înțelegere, pe plan local, în scopul apărării intereselor oamenilor muncii.

Mișcarea grevistă a muncitorilor metalurgiști din perioada anilor 1923—1928 a cuprins atît pe lucrătorii de la întreprinderile marilor societăți metalurgice, cum erau Uzinele și domeniile Reșița, „Astra” — Arad, „Titan—Nădrag—Călan”, „Lemaitre”, „Industria Sîrmei” etc., cît și pe cei care lucrau la patronii unor mici ateliere. În mod firesc, cele mai importante au fost conflictele declanșate la întreprinderile mari, unde erau concentrați numeroși muncitori, fapt ce dădea posibilitatea organizării unor puternice acțiuni revendicative.

Printre grevele din această perioadă care s-au impus atenției generale prin numărul mai mare de participanți se înscriu : cea de la Uzinele „Lemaitre” din București din anul 1923 (cu 1 500 de participanți³⁸), grevele muncitorilor din orașul Timișoara din anii 1923³⁹ și 1924⁴⁰, cînd au încetat lucrul muncitorii de la toate întreprinderile metalurgice și din alte ramuri industriale din localitate (peste 5 000 de greviști), grevele de la Uzinele „Astra” din anii 1925, 1926 și 1928 (cite 1 400 de greviști)⁴¹, de la Reșița din 1926 (circa 7 000 de greviști)⁴², de la Fabrica de vagoane „Unio”—Satu-Mare din 1927 (700 de greviști)⁴³, de la Uzinele metalurgice Călan din 1926 (peste 500 de greviști)⁴⁴.

O amploare deosebită a cunoscut greva de la Uzinele „Astra”—Arad din vara anului 1928. Timp de circa 6 luni delegații muncitorilor de la „Astra” au dus tratative cu patronii pentru încheierea unei noi convenții colective (vechea convenție expirase la 31 decembrie 1927), în care să se prevadă un spor de salariu de 10%. În sprijinul revendicărilor lor, muncitorii au declarat în două rînduri greve demonstrative de cîte o oră. Cererile muncitorilor au fost însă sistematic respinse de către patroni ; mai mult, directorul uzinelor a început să reducă prețurile la acord.

³⁶ *Metalurgistul* nr. 7, din 1 iulie 1925.

³⁷ *AIISP*, 6/1964, p. 78—89.

³⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 68, dos. 6.199, f. 337—340 ; fond 5, dos. 792, f. 491, 520.

³⁹ *Lumea nouă* din 22 aprilie 1923.

⁴⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 793, f. 109, 132—134.

⁴¹ Vezi *Viața muncitoare* din 8 noiembrie 1925 ; *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, p. 44—45 și *Viața muncitoare* din 12 august 1928.

⁴² *Metalurgistul* din 1 mai 1926 ; *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, p. 46—47.

⁴³ *Conflicte colective de muncă din 1927*, București, 1928, p. 18—19 ; *Metalurgistul* din 1 iulie 1927.

⁴⁴ *Conflicte colective de muncă din 1926*, București, 1927, p. 46—47.

În această situație, la 13 iunie 1928, muncitorii de la „Astra”, întruniți în adunare generală, au hotărât să declare grevă⁴⁵.

Calea de luptă indicată de comuniști și adoptată de către muncitori a fost aceea a declarării grevei numai la una dintre secțiile întreprinderii, de care depindea însă activitatea întregii uzine⁴⁶. Prin adoptarea acestei metode, patronii erau siliți să satisfacă cererile tuturor greviștilor, în caz contrar urmînd a fi întrerupt lucrul în toată întreprinderea. În același timp, muncitorii din secțiile rămase în lucru puteau ajuta din punct de vedere material pe greviști spre a rezista cît mai mult. Dînd curs hotărîrii adunării generale, în ziua de 15 iunie 1928 muncitorii din secția forjă a uzinei au încetat lucrul; ei au trimis o delegație la direcție cerînd sporirea salariilor, însă direcția a refuzat⁴⁷. Sosit la fața locului, în ziua de 18 iunie, inspectorul muncii a declarat greva „ilegală” și a amenințat pe muncitori cu represalii, fără a reuși însă să-i intimideze pe greviști. A doua zi, la 19 iunie, patronii au început să-i concedieze în masă pe muncitorii tuturor secțiilor fără preaviz; pînă la 23 iunie au fost concediați peste 700 de muncitori, iar la 1 iulie numărul celor concediați se ridica la circa 1 100⁴⁸.

Totodată, pentru a-i forța pe greviști să reia lucrul în vechile condiții, Inspectoratul muncii, împreună cu Uniunea industriașilor, au luat măsuri ca nici un muncitor de la „Astra” să nu fie primit să lucreze în alte întreprinderi. Împotriva muncitorilor au fost mobilizate și autoritățile represive ale statului; la 27 iunie, la Căminul muncitoresc din Arad a fost instalat un post de jandarmi, interzicîndu-se, totodată, ținerea oricărei adunări a muncitorilor, a bărbaților de încredere sau a comitetului de grevă⁴⁹. În ciuda prigoanei patronilor și autorităților, a lipsurilor de tot felul pe care le îndurau, greviștii de la „Astra” au continuat cu hotărîre de nestrămutat lupta, silindu-i pe patroni să reia tratativele la 4 august 1928. S-a încheiat o nouă convenție colectivă care prevedea: revizuirea și îmbunătățirea salariilor în acord ale muncitorilor de la secția forjă și plata retroactivă, consultarea delegaților muncitorilor la numirea unui nou șef de echipă, reprimirea la lucru a tuturor muncitorilor concediați etc.⁵⁰. Greva metalurgiștilor de la „Astra” s-a încheiat la 7 august 1928, după 53 de zile de luptă⁵¹.

Totodată prezintă interes și grevele declanșate de către muncitorii metalurgiști din atelierele mici, atît prin metodele de acțiune adoptate de către greviști, cît și prin solidaritatea și unitatea de care ei au dat dovadă în luptă.

Un exemplu în această privință îl constituie greva din 1926 a metalurgiștilor de la atelierele mici din Timișoara, la care au luat parte lucrători din 20 de ateliere. Greviștii cereau încheierea unei noi convenții colective de muncă comune care să prevadă mărirea salariilor, acordarea unor concedii cu plată etc. Cu toate dificultățile pe care le presupunea desfășurarea unei astfel de greve, datorită dispersării muncitorilor într-un mare număr de ateliere, greviștii din Timișoara au dat dovadă de un bun spirit de organizare, reușind, după două săptămîni de luptă, să iasă victorioși⁵².

Mișcarea revendicativă a muncitorilor metalurgiști în anii 1923 — 1928 nu a cunoscut o linie ascendentă. Ea a fost mai puternică în anii 1923—1926 și mai slabă în anii 1927 și 1928. Spre sfîrșitul anului 1928, odată cu apariția primelor semne ale crizei economice de supraproducție

⁴⁵ *Viața muncitoare* din 8 iulie 1928.

⁴⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 796, f. 89.

⁴⁷ Loc. cit., f. 96.

⁴⁸ *Viața muncitoare* din 8 iulie 1928.

⁴⁹ Loc. cit., din 15 și 22 iulie 1928.

⁵⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 796, f. 96.

⁵¹ *Inspecția muncii din 1928 și 1929*, vol. II, București, p. 40.

⁵² Arhiva C.C. al P.C.R., fond 72, dos. 6851, f. 15.

ce avea să se declanșeze — concedieri masive de muncitori la majoritatea întreprinderilor metalurgice, între care „Astra” — Arad⁵³, U.D.R., întreprinderile metalurgice din Capitală, I.A.R. și Romlar din Brașov, Șantierul franco-român din Brăila⁵⁴ etc. — luptele muncitorilor metalurgiști încep să ia din nou amploare. Profund nemulțumiți din cauza condițiilor grele de viață, amenințați să rămână muritori de foame în toiu iernii ca urmare a concedierilor, muncitorii metalurgiști au intensificat lupta pentru apărarea intereselor lor vitale. Au avut loc demonstrații de stradă, atit ale lucrătorilor care nu fuseseră concediați, cit și ale șomerilor, întruniri etc., în care muncitorii cereau să se ia măsuri pentru reprimirea la lucru a celor concediați, ajutorarea de către stat a șomerilor, protestau împotriva politicii claselor exploatatoare, evidentă de la începutul crizei, de a arunca greutățile economice ale acesteia pe spatele oamenilor muncii. Totodată, la sfirșitul anului 1928 și începutul anului 1929, în vederea apărării intereselor lor vitale, lucrătorii din industria metalurgică au trecut la declanșarea unor puternice conflicte colective de muncă dintre care multe s-au transformat în acțiuni greve de amploare.

*

Grevele au constituit una dintre formele principale de luptă folosite de muncitorii metalurgiști prin care ei au reușit să obțină de la patroni satisfacerea unor revendicări privind majorarea salariilor, respectarea zilei de muncă de 8 ore, îmbunătățirea condițiilor de muncă, recunoașterea bărbatilor de încredere ai lucrătorilor, respectarea organizațiilor profesionale etc.

Mișcarea grevistă a metalurgiștilor din perioada anilor 1923—1928 a contribuit la îmbogățirea experienței de luptă a proletariatului; muncitorii și-au întărit convingerea că numai luptând uniți, pe baza frontului unic de acțiune al tuturor lucrătorilor organizați și neorganizați din întreprindere, indiferent de orientare politică, vor reuși să respingă cu succes ofensiva patronală. În fruntea acțiunilor purtate de către metalurgiști s-au situat muncitorii înaintați, comuniștii. Un rol important în organizarea luptelor metalurgiștilor a revenit organizațiilor sindicale.

La unele întreprinderi, cum a fost la Timișoara în 1924, la Uzinele de vagoane „Astra” din Arad etc., acțiunile lucrătorilor metalurgiști au fost organizate prin intermediul sindicatelor unitare; la alte întreprinderi, printre care uzinele Reșița, Călan etc., luptele revendicative ale muncitorilor au fost organizate de către sindicatele amsterdamiste, în cadrul cărora activau numeroși muncitori cu stare de spirit combativă. Ceea ce este important este faptul că, independent de sindicatul în care erau organizați, muncitorii metalurgiști au dat dovadă de solidaritate de clasă și au organizat unele acțiuni comune, pe bază de front unic (cum a fost greva de la „Phoebus” — Oradea în 1927), s-au sprijinit cu fonduri bănești, au organizat acțiuni de simpatie și solidaritate cu greviștii de la o întreprindere și la alte întreprinderi din localitate sau din țară.

În cursul organizării și desfășurării grevelor se manifesta tot mai puternic solidaritatea proletară de clasă.

Acțiunile greve de desfășurate de muncitorii din industria metalurgică, în anii stabilizării relative a capitalismului, care făceau parte integrantă

⁵³ *Inspeția muncii din 1928 și 1929*, vol. II, București, p. 45.

⁵⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dos. 896, f. 29, 52, 111, 141.

din luptele purtate de proletariatul român împotriva exploatării capitaliste, demonstau capacitatea de luptă a metalurgiștilor, unul dintre principalele detașamente ale clasei muncitoare, împotrivirea mereu crescîndă a acestora față de politica antipopulară promovată de cercurile guvernante ale burgheziei și moșierimii.

A. SIMION

DIE STREIKBEWEGUNG DER METALLARBEITER 1923—1928

(Zusammenfassung)

Der Artikel schildert die Kämpfe, die von einer der Hauptgruppen der Arbeiterklasse in Rumänien während der relativen Stabilisations des Kapitalismus gegen die Offensive der Arbeitgeber, sowie für die Verbesserung der Arbeits- und Lohnbedingungen geführt wurden. Auf Grund der Belege aus den offiziellen Veröffentlichungen des Arbeitsministeriums, aus der Presse und dem archivistischen Dokumentenmaterial wird die Zahl der Ausstände und latenten Arbeitskonflikte, nach Jahren und der Anzahl der daran beteiligten, gewerkschaftlich organisierten oder nicht organisierten Arbeiter, errechnet; auch werden die Gründe, die Dauer und die von den Streikenden erzielten Ergebnisse untersucht.

Der Verfasser schliesst mit der Bemerkung, dass die Streikbewegung der Metallarbeiter 1923—1928 zur Bereicherung der Kampferfahrung des rumänischen Proletariats beitrug. Die Arbeiter konnten sich davon überzeugen, dass sie nur durch Einigkeit im Kampf, auf Grund einer Einheitsfront aller gewerkschaftlich organisierten oder nicht organisierten Arbeiter eines Unternehmens, ohne Rücksicht auf ihre politische Einstellung, die Offensive der Arbeitgeber würden abschlagen können. An der Spitze der Kampffront der Metallarbeiter standen die fortschrittlichen Elemente, die Kommunisten. Eine wichtige Rolle bei Organisation von Ausständen hatten auch die Gewerkschaften.

ACȚIUNI REVOLUȚIONARE ALE TINERETULUI DIN CLUJ ÎN FRUNTE CU UTECIȘTII, ÎN ANII 1929—1933

Crearea în urmă cu cinci decenii a Uniunii Tineretului Comunist, ca rezultat nemijlocit al intensei activități politico-organizatorice desfășurate de partidul comunist în rîndul tinerei generații, a corespuns pe deplin dezideratelor propuse de P.C.R. : încheierea unei organizații unice, comuniste pe plan național și atragerea ei în lupta generală a clasei muncitoare, a tuturor forțelor democratice și progresiste ale societății împotriva exploatării și nedreptății sociale, a tot ce lovea în interesele poporului muncitor.

Condusă și îndrumată de partidul comunist, cu toate condițiile grele, de teroare și ilegalitate, Uniunea Tineretului Comunist a devenit un izvor prețios de cadre, un ajutor al partidului în mobilizarea și organizarea tinerilor muncitori, țărani, elevi, studenți, militari. Ea s-a situat în fruntea mișcării revoluționare și democratice din țara noastră, formînd nucleul de raliere al tineretului în jurul obiectivelor de luptă al P.C.R., forța de mobilizare și antrenare plenară a multor generații de tineri în acțiunile revoluționare de amploare inițiate și conduse de partid. Referindu-se la aceste realități istorice, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta : „În marile bătălii revoluționare duse de clasa muncitoare — forța socială cea mai înaintată a societății contemporane — în alianță cu țărănimea, cu intelectualitatea, cu toți oamenii muncii, împotriva exploatării burghezo-moșierești, pentru drepturi și libertăți democratice, pentru o viață mai bună, tineretul s-a aflat în primele rînduri, a înscris multe pagini de bărbăție și eroism... ”¹. N-a fost luptă mai importantă a clasei muncitoare din țara noastră la care Uniunea Tineretului Comunist să nu fi participat în mod activ sub conducerea comuniștilor. Prezența mereu activă a tineretului revoluționar de la orașe și sate — români, maghiari, germani și de alte naționalități —, în cadrul marilor înfruntări de clasă ale proletariatului, stă mărturie vie a energiei și pasiunii revoluționare cu care acesta, în pofida condițiilor grele ale ilegalității, s-a contopit indestructibil cu lupta partidului.

În viața politică a României, instaurarea hitlerismului în fruntea Germaniei în ianuarie 1933 reprezenta un pericol grav pentru suveranitatea, integritatea și independența națională. Crește ponderea și influența negativă a cercurilor monopoliste reacționare, se intensifică teroarea antico-

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste*, vol. I, p. 309.

munistă, antimuncitorească, se accentuează procesul de lichidare a democrației burgheze, a drepturilor și libertăților cetățenești.

Beneficiind de sprijinul cercurilor carliste și încurajată de succesele înregistrate de hitleriști, Garda de fier — devenită o agentură a hitlerismului în România — își intensifică activitatea ei antinațională, încercând instaurarea unui regim fascist, punând în real pericol însăși existența României ca stat independent și suveran.

Toate acestea au determinat o uriașă mișcare populară antifascistă, pentru apărarea intereselor fundamentale ale națiunii, care a avut în frunte Partidul Comunist Român. Lupta dusă în anii aceștia de partidul comunist, în fruntea clasei muncitoare, a forțelor democratice și patriotice, atitudinea lucidă a unor grupări politice ale claselor conducătoare, au stăvilit pentru un timp ascensiunea spre putere a organizațiilor fasciste și înrobirea țării Germaniei naziste. Alături de partidul comunist, au militat pentru aceleași nobile țeluri o seamă de organizații democratice și antifasciste de masă create de P.C.R. între care și ale tineretului, cum au fost: Asociația tineretului antifascist, Frontul studențesc democrat.

Uniunea Tineretului Comunist a desfășurat, sub directa conducere a P.C.R., o largă activitate de antrenare a întregului tineret la lupta împotriva pericolului fascist, a grupărilor fasciste, împotriva organizațiilor burgheze de tineret, pentru apărarea independenței și suveranității țării. În efortul colectiv al tineretului revoluționar din întreaga țară, cel din Cluj, centru economic, cultural și politic cu vechi tradiții de luptă, și-a adus contribuția însemnată.

Criza economică din anii 1929—1933 găsea Uniunea Tineretului Comunist în plin proces de consolidare a rîndurilor sale, de călire și maturizare politică a membrilor săi. Congresul III al U.T.C., ținut în vara anului 1929, a hotărît ridicarea nivelului calitativ al activității organizațiilor sale, orientarea spre problemele fundamentale ce se ridicau în fața clasei muncitoare, a tineretului în noua etapă a luptei revoluționare. Uniunea Tineretului Comunist s-a întărit politic și organizatoric, a crescut capacitatea sa de mobilizare și antrenare a celei mai înaintate părți a tinerei generații la lupta generală a clasei muncitoare, condusă de partidul comunist, împotriva ofensivei capitaliste, pentru drepturi și libertăți democratice².

Dînd viață îndrumărilor Congresului al V-lea al partidului, U.T.C. și-a intensificat activitatea în rîndul tinerilor muncitori, al studenților, ostașilor și elevilor. Mobilizat fiind tineretul muncitor la luptă pentru revendicările sale economice și profesionale, U.T.C. a transformat multe din aceste acțiuni în lupte politice fățișe împotriva regimului burghezo-moșieresc, a exploataării și asupririi.

Și la Cluj, ca și în întreaga țară, anii crizei economice au marcat și o învioreare evidentă a activității organizației comuniste de tineret, determinată — printre altele — de prezența

² Florea Dragne, Constantin Petculescu, *Călirea revoluționară a tineretului, obiectiv major al activității P.C.R. (1921—1944)*, în *AISISP*, nr. 5/1971, p. 31.

din ce în ce mai activă a membrilor săi în marile acțiuni economice și politice ale muncitorimii cu un larg caracter de masă, care au avut loc în întreaga țară în anii 1929—1933.

Clasele dominante au aruncat greutățile crizei pe umerii oamenilor muncii. Salariile au fost reduse, ziua de lucru în majoritatea cazurilor prelungită, numărul celor fără posibilitate de a depune muncă a crescut rapid. S-a înrăutățit situația învățătorilor, pensionarilor, invalizilor. Absolvenții școlilor și facultăților sporeau rândurile șomerilor.

Situația economică și socială grea în care se zbătea marea majoritate a celor 4 000 de studenți cîți avea atunci Clujul a ajuns să așeze pînă și autoritățile și notabilitățile orașului, care discută această problemă în ședința Consiliului Municipal Cluj, ținută la 14 noiembrie 1930. Luînd cuvîntul, dr. Iuliu Hațieganu, rectorul Universității, cere edililor orașului să includă în buget subvenționarea Universității, motivînd că „este lucru dureros, că părinții orașului nu dau nici o atenție acestei instituții ... atunci cînd în Cluj cei 4 000 studenți universitari, aceștia cheltuiesc cu întreținerea lor în localitate sume considerabile, cari se scurg în minile cetățenilor de toate categoriile: proprietari de case, comercianți, meseriași etc.” ... Al doilea deziderat exprimat de rectorul Universității a fost ajutorarea studențimii, deoarece — a spus acesta în cuvîntul său — „este datoria Municipiului să ajute studențimea lipsită de mijloacele materiale ...”³. Dar situația tineretului, în loc să se îmbunătățească, se înrăutățește pe an ce trece. La 8 noiembrie 1932, rectorul Universității Clujene, în discursul rostit cu prilejul începerii cursurilor, era nevoit să recunoască:

„Cumplita criză economică prin care trecem s-a răsfrint în așa măsură asupra Universității noastre, încît a zdruncinat din temelii normala ei funcționare. Toate serviciile sînt în suferință; seminariile, laboratoarele și institutele care în tot timpul anului financiar în curs n-au primit nici o centimă pentru cheltuielile lor de material didactic și științific, nu-și pot îndeplini misiunea lor. Bibliotecile au rămas fără reviste și a trebuit să înceteze orice cumpărare de cărți; clinicile fac eforturi enorme pentru a nu-și închide porțile, iar căminele studențești au fost nevoite să suprimе toate bursele”⁴.

Într-o situație cel puțin tot atît de mizeră se zbătea alături de tineretul intelectual și tineretul muncitoresc din fabricile, uzinele, întreprinderile și atelierele Clujului. Ziarele și manifestele editate în acești ani de Comitetul Central al U.T.C., de Comitetul regional și local Cluj, printre care „Tineretul leninist” — organ al C.C. al U.T.C., „Lenin követői” (Urmașii lui Lenin), Buletinul Regionalei din Transilvania a U.T.C. editat în 1931 la Cluj, „Brazda” apărută în 1931 pentru tineretul exploatat de la sate, „Studentul roșu” apărut la Cluj în 1931, „Kommunista Ifju Rohamos” (Tînărul luptător comunist de asalt) apărut la Cluj în anii 1924—1932, „Vörös front” (Frontul roșu) tipărit în 1932—1933 la Cluj, „Studentul revoluționar”, organul celei de comunisme de la Universitatea Clujeană apărut în 1933, „Kommunista Ifjuharcos” (Tînărul luptător comunist) editat de secțiunea Cluj a U.T.C. ne dezvăluie, uneori cu multe cifre, situația mizeră a tinerilor lucrători, ucenici, precum și țărani sau studenți proveniți din categoriile de jos.

În aceste împrejurări, cînd pe tot cuprinsul țării valul mișcării maselor muncitoare se ridica puternic, activitatea tineretului comunist s-a amplificat rapid, urmînd exemplul și indicațiile Partidului Comunist Român care, întărindu-și propriile rînduri, și-a extins legăturile cu masele, crescîndu-i influența în rîndurile muncitorimii, țărănimii, intelectualității, femeilor, oamenilor muncii de toate naționalitățile. Au fost stabilite legături și s-au dus acțiuni comune cu organiza-

³ Arhiva Consiliului popular al județului Cluj, Fond Prefectura județului Cluj, anul 1930, pachet 99.

⁴ *Anuarul Universității din Cluj pe anul 1932—1933.*

țiile Partidului Social-Democrat, Partidului Socialist Independent și cu alte grupări politice de natură să apere libertățile și drepturile democratice⁵.

Avîntul considerabil luat în anii crizei economice de către mișcarea revoluționară de tineret din Cluj este elocvent dovedit și de faptul că organele de siguranță au fost nevoite să opereze numeroase arestări, încercînd astfel să înăbușe activitatea tineretului revoluționar. Numai în Cluj, între 1 ianuarie și 31 decembrie 1931 au fost operate 62 arestări de comuniști și uteciști în majoritate tineri, iar în 1932 între 1 ianuarie și 30 septembrie au fost efectuate 68 de arestări⁶.

Prima acțiune de o mai mare amploare a uteciștilor clujeni în anii crizei economice a avut loc în 1929, cînd alături de masele populare din diferite localități ale țării au protestat împotriva înăbușirii singeroase a luptei minerilor de la Lupeni.

Avînd în frunte pe uteciști, tinerii muncitori, elevi, studenți participă activ la diferitele acțiuni organizate de partid, răspîndesc manifeste și ziare prin care chemau tineretul din întreaga țară la luptă împotriva exploatarei capitaliste, a monopolurilor străine, împotriva politicii de militarizare și fascizare, propagată de regimul burghez. La 1 mai 1930 a fost arestat în timp ce răspîndea manifeste comuniste tînărul clujean Ioan Vințe⁷. Peste numai cîteva săptămîni, exasperată de mulțimea manifestelor antiguvernamentale și antiregale împrăștiate în oraș, poliția operează arestări masive în rîndurile tineretului și după cercetări ce au durat mai multe zile, 14 din arestați — printre care Ferenc Simon, Iuliu Szalkai, Nagy István, Ileana Józsa, Iosif Havadi, Iuliana Pușcaș etc. — au fost predați procuraturii din Cluj. La procuratură — după cum scriu zierele vremii — „medicul a confirmat că ei au fost bătuți grav la poliție”⁸.

În lumina experienței luptelor revoluționare de la începutul crizei economice, care arăta necesitatea organizării și conducerii lor temeinice, partidul comunist, îndeosebi începînd din toamna anului 1930, a lichidat, într-o oarecare măsură, lupta fracționistă și a restabilit unitatea de acțiune sub imperiul mișcării revoluționare crescînde a maselor. Uniunea Tineretului Comunist s-a alăturat noii conduceri de partid, dînd instrucțiuni membrilor organizației să refacă neîntirziat secțiunile locale și celulele dezorganizate, să întărească legăturile cu masa tineretului, să pătrundă în uzine, școli, facultăți pentru a îndruma și a mobiliza tineretul potrivit regimului claselor exploatoare⁹.

În noile condiții, mișcarea de tineret a cunoscut și la Cluj o efervescență deosebită.

La începutul anului 1931, U.T.C. a acționat alături de muncitorii vîrstnici, la demonstrații, manifestații. Una din cele mai însemnate demonstrații a avut loc la 22 februarie 1931 la Cluj unde 6000 de muncitori, dintre care 1800 de la căile ferate, după ce s-au întrunit la Căminul muncitorilor constructori, au ieșit în stradă. Numărul manifestațiilor a crescut rapid, în fruntea coloanei mergînd un grup de tineri. S-au produs ciocniri între muncitori, poliție și jandarmerie, care ocupaseră străzile din împrejurimile sindicatului, de unde a pornit demonstrația¹⁰.

Mișcarea Uniunii Tineretului Comunist își lărgeste și în Cluj cadrul organizatoric. În 1931 apar celule U.T.C. în fabricile, uzinele din Cluj și împrejurimi. Astfel, în afara celulelor de la Atelierele căilor ferate, de la „Dermata”, de la „Simonfi”, se înființează celule și în întreprinderile industriale din împrejurimi, la Aghireș, în colonia minieră Ticu etc.¹¹. Printre uteciștii

⁵ *File din istoria U.T.C.*, București, 1971, p. 120.

⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., Fond 1, dosar 121, fila 71.

⁷ Arhiva Consiliului județean Cluj, dosar nr. 2711, Politic-istoric, nr. 38.

⁸ *Kolozsvári friss újság*, 1 iulie 1930.

⁹ *File din istoria U.T.C.*, p. 124.

¹⁰ Pavel Bojan, *Vremurile mele*, București, 1971, p. 94.

¹¹ Gh. Bodea, *Acțiunile revoluționare ale minerilor de la Aghireș (Șorecani) din anii 1929—1933*, în *ActaMN*, II, 1963, p. 570.

cei mai activi din acești ani se aflau studentul Vasile Pogăceanu, frații Frieder, Valer Varga, Ștefan Grün, Iosif Grünfeld, Sigismund Kolozsi, Aurel Mălănașan, Ștefan Megyeri, Gheorghe Nilaș, Ileana Receanu, Rezső Hickel, Ernő Izsák, Margareta Jakab, Simion Prodan, Ernő Herman, Iuliana Pușcaș și alții. O acțiune a uteciștilor care a stîrmit multă vîlvă în oraș a fost arborarea de către un grup de uteciști în frunte cu Gheorghe Nilaș a unui uriaș steag roșu cusut de Iuliana Pușcaș, pe turnul catedralei Sf. Mihail la 1 iulie 1931. Întregul oraș urmărea cu interes furia neputincioasă a organelor de stat care se străduiau să dea jos steagul roșu ce filfia pe cel mai înalt punct construit al orașului. Comitetul local Cluj al U.T.C. editează în 1931 un ziar destinat special tinerilor revoluționari din Bazinul minier Aghireș intitulat „Egeresi ifjuharcos” („Tinărul luptător din Aghireș). Suflul organizatoric al uteciștilor pătrunde și în învățămîntul clujean. În 1931 ia ființă o celulă U.T.C. printre elevii liceului „G. Barițiu” și în același an se înființează și prima celulă comunistă la Universitate formată din studenți uteciști ca Iosif Bogdan, Gheorghe Micle, Tudor Bugnariu, Ioan Vințe, Csehi Gyula, Zoe Bugnariu, Vasile Pogăceanu și alții.

Existența nucleului organizatoric U.T.C.-ist la Universitate se face simțită prin o mai vie activitate în sinul studențimii. Se editează și un ziar ilegal intitulat „Studentul roșu”¹².

În martie 1931, alături de colegii lor din București și Iași, studenții clujeni încep mari demonstrații de stradă cu lozinci democratice, unele chiar comuniste. Referindu-se la aceste acțiuni, „Tinărul Leninist” din aprilie 1931 scria: „Mizeria, foametea în care se zbat studenții săraci, măsurile burgheziei căutînd să împiedice pătrunderea în universitate a fiilor de muncitori și țărani săraci, împing studențimea săracă la ieșirea din această situație prin luptă alături de muncitori și țărani”. O altă acțiune a uteciștilor universitari clujeni s-a desfășurat la 1 mai 1931, cînd aceștia au mobilizat o masă mare de studenți care s-au adunat într-un miting în pădurea Hoia. După miting, coloana de studenți, purtînd steaguri roșii, a coborît spre oraș rupînd trei cordoane de polițiști și ajungînd la fața Universității¹³.

Ținut în decembrie 1931, Congresul al V-lea la P.C.R. a acordat un loc important analizei activității Uniunii Tineretului Comunist, problemei întăririi conducerii ei de către partid, a precizării sarcinilor majore care urmau să stea în atenția mișcării revoluționare de tineret din România. Conform rezoluției Congresului asupra stării și sarcinilor muncii partidului în sinul tineretului, era evident că lupta pentru cucerirea generației tinere căpăta o însemnătate deosebită ca parte integrantă a luptei partidului pentru cucerirea majorității clasei muncitoare. Congresul a pus în fața partidului sarcina realizării unei coteluri hotărîte în munca printre tineri, hotărînd intensificarea activității zilnice a tuturor organizațiilor de partid pentru îndrumarea ideologică, și practică educarea partinică a cadrelor organizației de tineret, precum și trimiterea unor cadre de partid bine pregătite politic și ideologic care să-și desfășoare activitatea în rîndurile Uniunii Tineretului Comunist¹⁴.

Rezoluția mai sublinia că U.T.C. trebuie să situeze în centrul activității sale organizarea și conducerea pe baza frontului unic a luptelor economice a tineretului din fabrici, de pe ogoare, ale șomerilor, trebuia intensificată acțiunea de demascare a organizațiilor fasciste de tineret și a celorlalte organizații reacționare, care inoculau în rîndul tineretului concepții retrograde, obscurantiste.

¹² Alexandru Moghioroș, *Episoade din anii eroicelor lupte ilegale ale Uniunii Tineretului Comunist*, în *Scînteia*, nr. 1334 din 28 ianuarie 1949.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Florea Dragne, C. Petculescu, *op. cit.*, p. 32.

Anul 1932 a fost anul a numeroase acțiuni de organizare, de lărgire a legăturilor organizatorice, a unor manifestații, demonstrații, greve la care U.T.C. a antrenat însemnate mase de tineri muncitori, elevi, studenți. Una din primele acțiuni ale uteciștilor clujeni a fost inițiată pentru salvarea tovarășilor lor de luptă deținuți în închisoarea pentru minori din Cluj. Lansînd un apel în ajutorarea lor, în martie 1932 ziarul ilegal „Descătușarea” arăta că „tovarășii tineri din închisoarea de minori din Cluj sînt într-o stare groaznică. Toți bolnavi, flămînzi, goi, murdari, avînd un regim de ucidere intenționată. Nu se poate pătrunde din afară spre a-i ajuta, fiindcă nu se admit acolo decît părinții, iar toți tov[arăș]ii nu sînt din Cluj... o campanie neîntreruptă de meetinguri și demonstrații de protest contra regimului sălbatic a deținuților politici, o campanie prin presa legală și ilegală, în contra călăilor — administratori ai închisorilor, în contra teroarei burgheziei române, se impune imediat. Numai o luptă îndelungată și cit mai largă va constrînge burghezia să acorde un regim politic pentru prizonierii noștri.

În mizeria în care se găsesc tov[arăș]ii noștri închiși — arăta apelul — prin reducerea alocației, în lupta lor pentru regimul politic, Ajutorul Roșu din România trebuie să le fie un sprijin tare. Numai cu ajutorul nostru, numai prin luptele organizate de noi și toate organizațiile revoluționare, tovarășii noștri închiși vor putea scăpa de moartea sigură, ce le pregătește burghezia prin regimul de închisori”¹⁶.

Urmărind să dea noi lovituri mișcării revoluționare de tineret din Cluj, poliția întreprinde noi arestări și condamnări de tineri. Astfel, cu prilejul unei percheziții făcute la căminul de ucenic al C.F.R.-ului din Cluj au fost găsite manifeste comuniste și alte materiale de propagandă. Această acțiune a poliției s-a soldat cu arestări¹⁶.

Cu toate acestea uteciștii clujeni au făcut dovada spiritului lor revoluționar încă în toamna anului 1932, în octombrie, cînd a izbucnit greva muncitorilor de la „Dermata”. Tinerii din fabrică au participat în masă la desfășurarea grevei și la demonstrațiile care au însoțit-o. Luînd cuvîntul la adunările muncitorilor, reprezentanții uteciștilor au făcut apel la tinerii muncitori să adere la acțiunile de front unic. Celula utecistă de la „Dermata” a întocmit un program de revendicări, pe care l-a popularizat în rîndurile tinerilor din celelalte fabrici clujene. Secțiunea locală a U.T.C. a format echipe de uteciști care au mers la celelalte întreprinderi (Fabrica Junász, Rappaport și Vadász, Iris, Transilvania, Victoria, Atelierele C.F.R. etc.) pentru a îndemna pe tineri la acțiuni de solidarizare cu greviștii de la „Dermata” și a sprijini astfel acțiunea din această întreprindere. Rezoluția plenarei C.C. al U.T.C. din ianuarie 1933 aprecia reușita grevei datorită aplicării tacticii frontului unic și mobilizării maselor de tineri în baza revendicărilor concrete formulate¹⁷. La puțin timp a izbucnit o grevă și la întreprinderea Rappaport, unde la secțiile de strungărie și mecanică exista o celulă U.T.C. puternică și combativă.

Toamna anului 1932 a marcat la Cluj, alături de acțiunile tineretului muncitoresc, și o intensificare semnificativă a mișcării revoluționare studențești. Centru universitar de tradiție, Clujul cunoaște în acest timp acțiuni hotărîte ale studenților progresiști români, maghiari, evrei, sași etc., împotriva fascizării țării, îmbinate organic cu lupta împotriva șovinismului, a naționalismului și sionismului. De fapt acestea erau o parte din sarcinile trasate tineretului studios de hotărârile Congresului V al P.C.R., pentru aplicarea cărora milita frățește studențimea progresistă clujeană fără deosebire de naționalitate. Trebuie spus că lupta studențimii progresiste clujene era cu atît mai grea, cu cît ea nu cuprindea în acel timp majoritatea studenților. Existau și aici ca pretutindeni în centrele universitare, un mare număr de studenți pasivi, neutri, cinstiți

¹⁶ *Descătușarea*, an. I, nr. 3, martie 1932, p. 11.

¹⁶ *Jóreggelt*, Cluj, an. I, nr. 120, 1 noiembrie 1932, p. 1.

¹⁷ *File din istoria U.T.C.*, p. 134.

în fond, cu vederi democratice, dar care nu se angajau în disputele politice mai vehemente. Cu toată propaganda deșănțată și încercările huliganice agresive ale studenților fasciști care erau o minoritate, aceștia nu au reușit să atragă de partea lor marea masă a studenților neutri¹⁸.

Studențimea progresistă avea în frunte pe uteciști, a căror activitate era coordonată de celulele comuniste, formate de fapt tot din tineri studenți. Numărul celulelor comuniste și al celor uteciste creștea mereu. În anul universitar 1932—1933 au luat ființă celule noi la facultățile de științe, de litere, la Academia comercială, la Academia de agricultură, la medicină etc.

Celulele de partid și cele uteciste mobilizau studențimea pentru satisfacerea revendicărilor economice imediate ca: reducerea taxelor, acordarea de burse și cămine, precum și pentru învățământ democratic, contra idealismului și misticismului, pentru promovarea unei adevărate culturi.

Concomitent, celulele uteciste aflate sub îndrumarea partidului mobilizau studențimea la luptă împotriva huliganismului și a fascizării vieții universitare¹⁹. Faptul că aceste acțiuni au luat amploare îl dovedește îngrijorarea cu care, în afară de organele locale, Ministerul de Interne și cel al Instrucțiunii Publice urmăreau mișcarea revoluționară studențească din Cluj. În acest sens revelatoare este nota trimisă în toamna anului 1932 de cele două ministere rectorului Universității, notă care atrage atenția că în acest centru universitar „studenții comuniști dezvoltă o activitate tot mai mare în cadrele studențești, pentru formarea de nuclee la universitate, Academia comercială și cămine studențești”²⁰, făcând referiri speciale la faptul că în rindul studenților comuniști sînt, alături de români, și maghiari, evrei etc. Nota cere „a lua la cunoștință și a dispune să se ia măsuri disciplinare contra acestor studenți, care au fost semnați și rectorului Universității din Cluj”²¹.

Una din primele acțiuni de anvergură ale studențimii revoluționare din Cluj a fost greva generală a studenților de la Facultatea de drept, declarată în octombrie 1932 ca urmare a activității desfășurate de studenții comuniști și uteciști pentru mobilizarea maselor studențimii la luptă în vederea satisfacerii unor revendicări democratice. Grevă clujeană a fost prima dintr-o serie de greve studențești ce vor izbucni în lunile următoare în întreaga țară. La greva studenților de la drept au aderat și studenții celorlalte facultăți clujene și în pofida amenințărilor și feluritelor încercări ale organelor de stat de a le înăbuși mișcarea, „grevă studenților de la drept ține încă și în mijlocul lunii decembrie”²².

În organizarea studențimii democratice și în călirea revoluționară a studențimii comuniste și uteciste un rol important l-au jucat ziarurile legale și ilegale editate de uteciști, manifestele, cărțile cu conținut revoluționar. Printre ele s-a numărat și organul de presă ilegal al celulei comuniste a Universității din Cluj, „Studentul revoluționar”, înființat din inițiativa partidului comunist în februarie 1933 și care susținea în coloanele sale revendicările democratice ale studențimii clujene. În toți acești ani, uteciștii au desfășurat o activitate permanentă de educare marxist-leninistă a studenților și prin seminariile marxiste ilegale sau *seminarii revoluționare* — cum erau ele atunci denumite. Ele erau organizate cu ajutorul direct și nemijlocit al comuniștilor, căutîndu-se lămurirea unor probleme de bază ale științei marxist-leniniste. Nu rareori aceste seminarii erau conduse de intelectuali comuniști de prestigiu ca Iuliu Dehelea-

¹⁸ I. Babici, *Aspecte din lupta antifascistă a studențimii din Cluj în perioada 1933—1937*, în *AIIP*, nr. 3/1956, p. 149.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Arhiva Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj, doc. nr. 75.051/1932, apud I. Babici, *op. cit.*, p. 150.

²¹ T. Caranfil, *Din lupta studențimii democratice*, Editura Tineretului, 1956, p. 73.

²² *Uj Kelet*, Cluj, an. XV, nr. 284 din 14 decembrie 1932.

nu, Aradi Viktor, Gaál Gábor, Victor Chereșteșiu, Antal Márk, Tudor Bugnariu, Tihanyi Erzsébet și alții²³.

La seminariile ilegale marxiste participau muncitori, studenți comuniști și uteciști, dar și simpatizanți ai mișcării revoluționare. Lupta ideologică a studenților comuniști și uteciști se manifesta cu pregnanță și prin aplicarea cunoștințelor marxiste însușite în seminariile ilegale, la seminariile obișnuite din facultăți, la cursurile de sociologie, filozofie, psihologie, științe juridice etc., unde se lua atitudine împotriva ideologiei burgheze. Căutînd să îmbine posibilitățile legale cu munca ilegală, studenții comuniști și uteciști au reușit în 1932 să transforme asociația „Carnegie” de la catedra de sociologie într-o organizație legală de luptă ideologică marxistă numită „Curentul vremii” și condusă de tînărul intelectual comunist Ilie Murgulescu, atunci întors de la studii din Germania, înarmat cu serioase cunoștințe marxiste. În această societate activau peste 50 tineri asistenți și studenți comuniști, uteciști sau simpatizanți. Printre studenții comuniști, uteciști sau simpatizanți din acei ani erau Tudor Bugnariu, Mihai Beniuc, Raul Șorban, Eduard Mezincescu, Aurel Pampu, Vincze János, Mircea Biji, Ștefan Cleja, Zoe Bugnariu, Ioan Manu, Valeriu Novac, Ioan Oancea, Drăgulescu, Gheorghe Micle, Vasile Pogăceanu, Resch Viktor (Brassai Viktor), Salamon Ernő, C. C. Dinculescu, Teofil Vescan etc.

Siguranța din Cluj urmărea să descopere și să aresteze pe toți studenții care frecventau seminariile marxiste sau încercau să activeze în societățile legale, determinîndu-le o orientare spre stînga. Dintr-un raport al siguranței aflăm că la 4 februarie 1933 a avut loc o ședință a studenților în litere și științe pentru alegerea comitetului de conducere. Cei prezenți au hotărît : „aranjarea unor seminarii în grupuri de cîte 8, urmărindu-se deșteptarea conștiinței de clasă, organizarea completă a secției studențești și introducerea temeinică în dialectica materialistă”²⁴.

Concomitent cu formele de luptă revoluționară, antifascistă mai sus amintite, printre comuniștii, uteciștii și simpatizanții mișcării din Cluj și din alte centre se răspîndesc în limba română și maghiară o serie de cărți, broșuri și alte tipărituri cu conținut socialist, radical, de stînga, unele ilegale, altele semilegale sau legale, avînd ca temă : materialismul dialectic, dezvoltarea lumii și a societății omenești, istoria socialismului și a mișcărilor sociale, originea și primejdia fas cismului, istoria mișcărilor revoluționare, social-democrația în lumina materialismului dialectic etc. Mulți tineri intelectuali, muncitori români, maghiari și-au însușit primele cunoștințe marxiste citind aceste publicații.

Sub îndrumarea P.C.R., începînd din anul 1930, Margareta Deheleanu și Victor Chereșteșiu au înființat, sub firma unei întreprinderi comerciale de împrumutat cărți pe baza unui abonament lunar, biblioteca de împrumut „Libro” din str. 30 Decembrie nr. 4, care servea pentru răspîndirea de literatură progresistă, socialistă, fiind totodată un bun loc de întîlnire și schimb de corespondență ilegală. Deservită de tinere intelectuale și muncitoare comuniste sau uteciste (Zoe Bugnariu, Nagy Erzsébet — sora lui Józsa Béla și soția scriitorului comunist Nagy István, Emilia Bunaciu), biblioteca a ajutat pe mulți tineri să găsească, prin intermediul cărților și materialelor citite, calea justă în lupta pentru răspîndirea ideilor socialismului și comunismului, pentru încercările de a se bara ascensiunea fascismului și a ideologiei sale în țara noastră²⁵.

Ca și pretutindeni pe cuprinsul țării, anul 1933 marchează și la Cluj o intensificare fără precedent a mișcărilor revoluționare ale muncitorimii. Tineretul progresist, uteciștii, muncitori, studenți, elevi, au fost prezenți la greve și demonstrații, la activitatea comitetului de acțiune,

²³ Gh. I. Bodea, L. Fodor, dr. L. Vajda, *Cluj, Pagini de istorie revoluționară (1848–1971)*, Cluj, 1971, p. 229.

²⁴ I. Babici, *op. cit.*, p. 151.

²⁵ Gh. I. Bodea, L. Fodor, dr. L. Vajda, *op. cit.*, p. 267.

au difuzat manifeste și ziare, au inițiat acțiuni de anvergură, manifestându-și sentimentele antifasciste profunde.

Încă la 15 ianuarie 1933, cu ocazia comemorării asasinării lui Karl Liebknecht și a Rozei Luxemburg, la Cluj a fost organizată o grandioasă demonstrație muncitorească la care au luat parte și mulți tineri, și care a enunțat grave acuze la adresa fascismului ce se pregătea de instalare în Germania²⁶. În aceleași zile, la închisoarea pentru minori din Cluj, tineri uteciști închiși au declanșat o răzmeriță împotriva conducerii închisorii și a personalului de pază care promovau un sistem de distrugere fizică și morală a tinerilor revoluționari întemnițați. Cu ajutorul forței brutale a paznicilor, încercarea tinerilor a fost pentru moment înfrântă, dar presa revoluționară de tineret a publicat știrea celor întâmplate, chemînd pe tinerii cinstiți din întreaga țară la mișcări de solidaritate cu cei închiși în temnițele burghezo-moșierești²⁷.

În acele zile de început ale anului 1933, cînd proletariatul român, ajuns la un înalt grad de combativitate revoluționară, se pregătea, sub conducerea P.C.R., pentru grelele bătălii de clasă, răsunau puternic în rîndurile tineretului apelurile înflăcărâte ale comuniștilor: „Luptați alături de vîrstnici pentru revendicările voastre, pregătiți-vă de grevă. Căci numai prin greva tuturor ceferiștilor din țară, numai încordînd toate forțele și oprind mașinile burghezia va fi nevoită să cedeze... Alegeți pe tineri în comitetele de acțiune. Începeți stringerea fondurilor pentru grevă”²⁸.

Tineretul, alături de masele muncitoare, înscrie în timpul marilor bătălii de clasă din ianuarie — februarie 1933 o memorabilă pagină de bărbăție și abnegație revoluționară. La Cluj uteciștii au participat încă la primele acțiuni de luptă ale ceferiștilor, la adunarea de solidaritate din 4 februarie cu acțiunea ceferiștilor de la Grivița din 2 februarie, la greva demonstrativă în fața direcției Atelierelor din ziua de 6 februarie 1933 care revendica punerea în libertate a celor 6 muncitori arestați cu prilejul adunării de solidaritate. În cursul grevei care s-a încheiat cu victoria muncitorilor, alături de Pavel Bojan a luat cuvîntul și utecistul Ioan Brad, arătînd scopul grevei demonstrative²⁹. Uteciștii din celula de la Atelierele C.F.R. Cluj în frunte cu Simion Prodan, Zirbo Iosif, Augustin Ostache, Mărginean Gheorghe, Ioan Olaru, Ioan Brad, în acele zile au convocat o adunare cu participarea a 150 de ucenici, pentru a protesta împotriva mîncării proaste ce li se dădea. Comitetul U.T.C. a fost prezent și la ședința ilegală a celei P.C.R. de la Atelierele C.F.R. ținută în seara zilei de 12 februarie 1933 și condusă de Encsel Maurițiu, unde a fost analizată starea de spirit ce domnea în rîndurile muncitorilor, hotărîndu-se ca începînd cu a doua zi, să se declare greva³⁰. A doua zi, la 13 februarie 1933, cînd a izbucnit greva, uteciștii au luat parte efectivă la luptă, avînd reprezentanți în grupa care manevra sirena, în grupul muncitorilor care a luat cuvîntul de la tribuna improvizată pe tenderul unei locomotive, în rîndul celor 50 de muncitori comuniști, social-democrați și fără de partid care formau comitetul de grevă, în gărzile de autoapărare și în pichetele de grevă.

Vestea declarării grevei de la C.F.R. cu ocuparea atelierelor de către greviști a făcut cu repeziune ocolul orașului. Acum trebuiau aplicate cele hotărîte în zilele pregătirii grevei, în vederea chemării la greve de solidaritate a celorlalte categorii de muncitori din Cluj. De altfel, trebuie subliniat faptul că organizațiile locale P.C.R. și U.T.C. au luat măsuri din timp în vederea organizării și conducerii mișcării de solidaritate cu lupta muncitorilor ceferiști. Grupe de muncitori

²⁶ Descătușarea, an. III, nr. 11, ianuarie 1933, p. 6.

²⁷ *Kommunistă ifju harcok* (ianuarie) 1933, p. 6—7.

²⁸ Arhiva I.S.I.S.P., cota B XVI — 31, inv. nr. 1295.

²⁹ Pavel Bojan, *op. cit.*, p. 149.

³⁰ L. Fodor, Gavril I. Jucan, *Uzina mecanică de material rulant „16 Februarie” Cluj 1870—1970*, Cluj, 1970, p. 134.

indeosebi membri ai organizației U.T.C. au răspândit manifeste mobilizatoare semnate de organizația din Cluj a Partidului Comunist Român³¹.

În cursul zilei de 13 februarie evenimente deosebite au avut loc și în oraș. Organizațiile revoluționare din Cluj își intensificau acțiunile de solidaritate a muncitorilor din alte întreprinderi cu lupta ceferiștilor. Printre altele s-a ținut ședința comitetului local P.C.R., la care au fost prezenți și membrii comitetului local U.T.C., unde s-a discutat problema unor greve de solidaritate cu lupta ceferiștilor. Pentru coordonarea acestor manifestații de frăție și solidaritate muncitorească a fost ales un comitet pe oraș care, prin intermediul unor grupe de uteciști curajoși, în timpul după amiezii și în timpul nopții a împinzit orașul cu manifeste ce chemau la luptă solidară întreaga muncitorime din localitate³².

În dimineața zilei de 14 februarie, soțiile și copiii greviștilor în frunte cu un grup de uteciști s-au îndreptat spre ateliere, încercând să aducă alimente greviștilor. Oprii de poliție, uteciștii, femeile și copiii s-au încăierat cu forțele represive, reușind să se grupeze pe rampele de încărcare a vagoanelor, de unde strigau greviștilor cuvinte de îmbărbătare.

În pofida măsurilor luate de autorități de a înfometa pe greviști, aceștia nu au dus lipsă de alimente. Chiar în ziua de 14 februarie, de la sediul Ajutorului Muncitoresc Român 20 de uteciști au pornit pe diferite căi spre atelierele C.F.R. îmbrăcați ca ucenici brutari sau ca băieți de prăvălie, având în spate coșuri cu pline, salam, slănină, țigări și sub pretextul că aduc alimente de la diferite prăvălii la clienții din cartier, au reușit să se apropie de ateliere dinspre piriul Nadăș, aruncând conținutul coșurilor peste gard³³.

Către orele 11 dimineața, în toate întreprinderile orașului muncitorii așteptau semnalul pentru a declanșa greva de solidaritate și demonstrația de sprijinire a ceferiștilor. Ei erau mobilizați de către organizația locală a P.C.R., de consiliul local al sindicatelor revoluționare și de uteciști. Despre rolul acestora din urmă în mobilizarea muncitorilor din întreprinderile clujene la grevele de solidaritate ne vorbește însuși procesul-verbal al Chesturii poliției municipiului Cluj, din 22 februarie 1933, în care se arată că organizația comunistă locală a mobilizat și pe uteciștii Varga Pavel Valeriu, Grünfeld Iosif, Mălnășan Aurel, Kolozsi Sigismund etc., care „cutreierind fabricile Transilvania, Iunasz și Dermata, au agitat muncitorimea acestor întreprinderi să se declare solidari cu muncitorimea atelierelor C.F.R. și declarând grevă de simpatie să iasă la stradă și să se grăbească întru ajutorul muncitorilor ceferiști, înconjurați în ateliere de autoritățile civile și militare [care] sunt periclitați a fi arestați în masă, iar greva compromisă.

Muncitorimea susarătatelor întreprinderi — se notează mai departe în procesul verbal —, în urma agitației dezvoltată de susnumiții indivizi și agitați de semnalele îndelungate ale sirenei Atelierele C.F.R. au declarat greva de simpatie și ieșind afară din întreprinderi, sub conducerea comuniștilor deja specificați mai sus, care la fabrica Dermata au spart poarta pentru a pătrunde și scoate muncitorii acestei fabrici, au grăbit înspre Atelierele C.F.R. spre a ataca autoritățile din spate dînd prin aceasta ajutorul tovarășilor lor din interiorul Atelierele C.F.R.”

Într-adevăr, la chemarea sirenei ceferiste, muncitorii de la Dermata au oprit lucrul și îndreptându-se spre porțile altor fabrici și întreprinderi, au chemat pe toți muncitorii la demonstrație. Li s-au alăturat muncitorii de la „Junász”, „Rappaport”, „Transilvania”, „Dacia”, „Iris”, „Erba”, „Gladys”, „Vlad”, precum și muncitorii din atelierele mici, mii de șomeri.

Șuvoiul demonstrațiilor care s-au îndreptat spre centrul orașului, manifestându-și solidaritatea cu ceferiștii, avea în frunte un grup compact de peste 400 de tineri care dădeau tonul cînte-

³¹ 1933. *Luptele revoluționare ale muncitorilor ceferiști și petroliști*, București, 1971, p. 294.

³² L. Fodor, Gavril I. Jucan, *op. cit.*, p. 138.

³³ Gh. I. Bodea, L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 259.

celor revoluționare și lozincilor de felul: „Piine și muncă”, „Jos teroarea”, „Libertate Partidului Comunist Român” și altele³⁴.

Partidul Comunist Român a dat o înaltă apreciere contribuției tineretului la eroicele lupte din ianuarie — februarie 1933, rolului pe care aceștia l-au avut în întărirea organizatorică și politică a organizației comuniste de tineret, în călirea revoluționară a acestora. „Marile lupte din februarie a muncitorilor ceferiști și petroliști la care tineretul muncitor a luat parte activă dovedind un eroism și curaj demn de tinăra gardă a proletariatului revoluționar — aprecia C.C. al P.C.R. în rezoluția ședinței sale plenare din iulie 1933 — au scos în evidență rolul crescut al U.T.C., influența sa crescută asupra unei părți însemnate a detașamentelor celor mai de frunte ale tineretului proletar român, au arătat că U.T.C. a devenit un ajutor al partidului în lupta sa pentru cucerirea majorității clasei muncitoare”³⁵.

Participarea activă a tineretului comunist în puternicele înclăștări de clasă din februarie 1933 a avut un rol tonifiant asupra dezvoltării ulterioare a activității U.T.C.-ului, i-a dat posibilitatea să-și sporească influența în rândurile tineretului a cărei luptă revoluționară a sporit considerabil.

Încă în timpul luptelor ceferiștilor, alături de miile de muncitori din fabricile și uzinele clujene, s-au solidarizat și studenții clujeni, care în februarie 1933 declară grevă. Scriind despre cauzele grevei de la Cluj, primul număr al ziarului ilegal „Studentul revoluționar” apărut tot în februarie 1933 releva că studentul sărac a devenit conștient de faptul că în lupta cu burghezia va putea învinge numai prin acțiuni de masă. Greva studenților a fost precedată de o acțiune de răspîndire a unor manifeste comuniste la Universitatea din Cluj, în urma căreia unii dintre studenții comuniști și uteciști au fost arestați și apoi condamnați³⁶.

Cu toate acestea studențimea comunistă și utecistă din Cluj, prin organul de presă „Studentul revoluționar”, a luat atitudine hotărîtă împotriva arestării muncitorilor ceferiști și petroliști care au participat la luptele din februarie 1933. „Noi, studenții săraci — se spune în articolul „Masacrul de la Grivița” —, trebuie să vedem că soarta muncitorilor uciși, arestați și deportați e și soarta noastră și lupta lor eroică a fost și este și lupta noastră și pentru ca să fim demni de sacrificiile aduse de ei să intrăm în rândurile lor, luptînd împreună pentru stîrpirea capitalismului exploatator și pentru crearea lumii oamenilor liberi”³⁷.

La puțin timp după evenimentele din februarie 1933 care s-au înscris ca o primă ridicare la luptă a muncitorimii din țara noastră împotriva fascismului și hitlerismului, C.C. al P. C. R., relevînd importante sarcini care reveneau tineretului în etapa următoare, remarca necesitatea intensificării de către U.T.C. a muncii de atragere a tineretului pe făgașul luptei împotriva pericolului fascist, pentru apărarea libertăților democratice.

Activînd sub directă îndrumare a partidului, Uniunea Tineretului Comunist și-a stabilit concepția tactică de luptă împotriva fascismului pe coordonatele închegării frontului unic muncitoresc, coloana vertebrală a frontului popular antifascist.

La Cluj una din primele acțiuni de manifestare antifascistă, antihitleristă a fost dusă la bun sfîrșit de un masiv grup de tineri revoluționari, care la cîteva săptămîni de la venirea lui Hitler la putere au manifestat în fața consulatului german din Cluj, protestînd contra teroarei fasciste din Germania.

³⁴ 1933. *Luptele revoluționare ale muncitorilor ceferiști și petroliști*, București, 1971, p. 304—305.

³⁵ *Documente din istoria Uniunii Tineretului Comunist din România, 1917—1944*, p. 311.

³⁶ I. Babici, *op. cit.*, p. 152.

³⁷ *Studentul revoluționar*, an I, nr. 2 din martie 1933.

Tinerii au smuls de pe fațada clădirii firma cu zvastica fascistă și au aruncat în clădire, cu ajutorul unor pietre înfășurate în hirtie, lozinci și chemări antifasciste. 15 din participanții la manifestație au fost arestați, iar 9 din ei înaintați parchetului³⁸.

În lunile următoare mișcarea antifascistă, antirăzboinică a continuat și la Cluj, ca în întreaga țară.

În lunile mai și iunie 1933 la Cluj s-au răspândit manifeste care chemau populația la adunări și aderarea la mișcările antifasciste. La apelul comitetului de inițiativă din Cluj, vîrstnici și tineri, bărbați și femei, muncitori și intelectuali, români, maghiari, evrei, germani care înțelegeau primejdia fascismului și-au dat adeziunea la mișcarea antifascistă.

Între 4—6 iunie 1933 a avut loc la Paris Congresul mondial antifascist, la care a participat și o delegație din țara noastră în frunte cu prof. P. Contantinescu-Iași și din care a făcut parte și studenta comunistă clujeană Zoe Bugnariu.

La puține zile după constituirea în București la inițiativa P.C.R. a Comitetului național antifascist, în iulie s-a constituit și organizația din Cluj a acestui Comitet, în care alături de militanții mai vîrstnici se aflau și tineri ca: Valeriu Novac, Aurel Pampu, asistenți universitari, Ion Vlasiu, sculptor, Mircea Biji, student etc., iar secretarul Comitetului național antifascist, regionala Transilvania, era tînărul profesor comunist Tudor Bugnariu³⁹.

„Ne adresăm — se spune în apelul lansat de Comitetul din Cluj — fără deosebire de naționalitate, stare socială, confesiune și concepție politică, cu un cuvînt la toți cari sînt dispuși să formeze un front unic antifascist al maselor cit mai largi, invitîndu-i să alcătuiască în toate orasele, satele și cătunele, comitete de inițiativă antifasciste.”

Popularizînd hotărîrile Congresului antifascist de la Paris, în iulie 1933 C.C. al U.T.C. releva: „Noi îndeplinim hotărîrile luate de Congresul antifascist [...]. Să formăm frontul unic contra fascismului. Toți, din toate organizațiile împreună cu cei neorganizați, să formăm comitete antifasciste pe fabrici, cîminuri, ogoare, moșii, sate, școli, facultăți, cartiere... Să formăm frontul unic contra fascismului”⁴⁰.

Necesitatea unității antifasciste a tinerilor indiferent de concepțiile lor politice a devenit evidentă și în rîndul unor cadre social-democrate, ba chiar și la congresele social-democrate. La Congresul Uniunii Tineretului Socialist din septembrie 1933 delegații din mai multe centre (Cluj, Reșița, Constanța, Lupeni, Brașov, Petrila, Nădrag) s-au pronunțat împotriva liniei obstrucționiste a elementelor de dreapta și pentru încheierea frontului unic în vederea mobilizării tuturor tinerilor la mișcarea revoluționară, pentru întărirea și dezvoltarea maselor împotriva pericolului fascist.

Delegații din Cluj și Constanța — după cum reiese din „Buletinul C.C. al U.T.C.” din 1 noiembrie 1933 — au prezentat o moțiune la care au aderat și cei din Reșița, Petrila și Nădrag, cerînd congresului să accepte formarea comitetului de front unic propus de U.T.C. La sfîrșitul lucrărilor congresului s-au scandat lozinci antifasciste, pentru front unic.

În cadrul unor asemenea acțiuni, la 1 octombrie 1933 Comitetul național antifascist, organizația Cluj, și-a convocat membrii la o adunare în aer liber în fața Teatrului Maghiar din Cluj, dar poliția a intervenit cu brutalitate, împrăștiînd pe manifestanți. A doua noapte „autori neidentificați au răspîndit prin cartierele muncitorești din Cluj, manifeste agitatoare” — nota o informare a poliției⁴¹.

³⁸ *Descătușarea*, an III, nr. 14, aprilie 1933, p. 8.

³⁹ Gh. I. Bodea, L. Fodor, dr. L. Vajda, *op. cit.*, p. 263.

⁴⁰ *Tînărul Leninist*, nr. 7, iulie 1933.

⁴¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dosar 808, fila 8.

În octombrie 1933 s-a constituit la București Liga tineretului antifascist. La numai câteva zile s-a înființat și la Cluj Comitetul antifascist al tineretului. Studenții progresiști, în frunte cu comuniștii și uteciștii, au aderat la programul Ligii tineretului antifascist din România. S-au format comitete studențești antifasciste pe facultăți. În fruntea mișcării antifasciste a tineretului au stat Tudor Bugnariu, Victor Chereșteșiu, Valeriu Novac, Teofil Vescan — junior, Avram Bunaciu, Eduard Mezincescu, Aurel Socol, Zoe Bugnariu, Mircea Biji, Mihai Cleja, Bucur Șchiopu, Traian Banciu și alții. Pentru sprijinirea activității antifasciste au fost editate la Cluj ziarele „Alte zări” și „Uj Korszak”. Primul a apărut de două ori (26 noiembrie și 10 decembrie 1933), iar al doilea o dată, după care au fost interzise de autorități. Prin conținutul lor viu și variat, prin analiza profundă făcută evenimentelor ce frământau capetele oamenilor, ziarele s-au impus atenției cititorilor. „Alte zări”, redactată de tânărul profesor comunist Tudor Bugnariu, într-un apel lansat tineretului din Transilvania, arăta: „Ne adresăm vouă! Vă chemăm să porniți cu noi împreună lupta contra pericolului crescând al fascismului. Aderați la programul Ligii tineretului antifascist din România, care ligă, după constituirea ei la București și Cluj, începe cu forțe noi lupta contra fascismului, pe baza programului de acțiune lansat în congresul internațional antifascist al tineretului de la Paris”⁴².

Sfârșitul anului 1933 găsește tineretul revoluționar clujan, în frunte cu uteciștii, în plină activitate revoluționară, în continuă luptă. În primele zile ale lunii noiembrie 1933 la Universitate sînt rîspîndite manifeste comuniste de către patru studenți și trei studente⁴³. Lucrul nu este de loc surprinzător, mai ales că în ziua de 29 noiembrie 1933 a avut loc conferința biroului de conducere a celei comuniste compus din studenții Vasile Pogăceanu, Avram Virgil, Gogu Marcu, Folk Elisabeta, Roth Alexandru, Mayer Vasile și Bartha Ștefan⁴⁴. La această conferință au fost fixate și sarcinile celei pînă la 1 ianuarie 1934. Tineretul universitar în frunte cu comuniștii și uteciștii se organiza pe mai departe în vederea luptelor de clasă.

În același timp muncitorimea Clujului, vîrstnici, tineri deopotrivă, într-o mare adunare ținută în primele zile ale lunii noiembrie 1933 au „discutat problema șomajului și atitudinea muncitorimii față de fascism. În noțiunea de la sfîrșit, votată cu aclamații, se cere în termeni energici ca șomajul să fie considerat problemă de stat și tratat ca atare...”

În ceea ce privește lupta contra fascismului, mișcarea constată că înlăturarea sistemului democratic de guvernare înseamnă nimicirea proletariatului și prin aceasta recăderea în sclavie. Proclamă solidarizarea muncitorimii clujene cu proletariatul german și în același timp boicota-re mărfurilor germane”⁴⁵.

Perioada anilor 1929—1933 a însemnat pentru mișcarea revoluționară de tineret din Cluj, ca și pentru cea din întreaga țară, prin amploarea luptelor pentru drepturi economice și politice, împotriva pericolului fascist, relevarea concludentă a contribuției pe care tinerii comuniști au adus-o în mișcarea generală a proletariatului, rolul organizației U.T.C. în activitatea politico-organizatorică desfășurată de Partidul Comunist Român în rîndul tinerei generații de luptători ai proletariatului din România.

GHEORGHE I. BODEA

⁴² *Alte zări*, an. I, nr. 1, 26 noiembrie 1933.

⁴³ *România Nouă*, an. I, nr. 5, 14 noiembrie 1933, p. 6.

⁴⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 5, dosar 808, fila 17.

⁴⁵ *România Nouă*, an. I, nr. 5, 14 noiembrie 1933, p. 6.

REVOLUTIONÄRE UNTERNEHMUNGEN DER JUGEND VON CLUJ, UNTER ANFÜHRUNG DER JUNGKOMMUNISTEN (UTC), IN DEN JAHREN 1929—1933

(Zusammenfassung)

Der Artikel bezweckt, dem interessierten Leser die bedeutungsvollsten Erscheinungsformen der, von der Jugend aus Cluj, unter Anführung der Jungkommunisten, in den Jahren der kapitalistischen Wirtschaftskrise (1929—1933) eingeleiteten und durchgeführten revolutionären Unternehmungen vorzulegen.

Von der Kommunistischen Partei geführt und angeleitet, wurde die Vereinigung der Kommunistischen Jugend (UTC) — trotz der schwierigen Verhältnisse von Terror und Illegalität — eine wertvolle Quelle von Kadern, ein Helfer der Partei bei Mobilisierung und Organisation der jungen Arbeiter, Bauern, Schüler, Studenten, Soldaten. Sie stellte sich an die Spitze der revolutionären und demokratischen Bewegung in unserem Lande und bildete den Sammelpunkt der Jugend für die Kampfziele der RKP, die werbende und anfeuernde Kraft für viele junge Leute bei den umfassenden, von der Partei eingeleiteten und geführten revolutionären Unternehmungen.

Der Verfasser führt dem Leser das Bild einer spezifischen Arbeiter- und Studentenstadt vor; er schildert den Kampf, den die hiesige revolutionäre Jugend (Arbeiter, Schüler, Lehrlinge, Studenten) in den Krisenjahren für soziale, wirtschaftliche, politische Rechte, für das Ideal der nationalen Einheit und gegen den inneren und den internationalen Faschismus führte. Schliesslich folgert der Verfasser, dass die revolutionäre Jugend von Cluj, gemeinsam mit der Jugend des ganzen Landes, in den schwersten Tagen sich in den vordersten Reihen des Kampfes gegen die Ausbeutung durch Bürger und Gutsbesitzer, für die demokratischen Rechte und Freiheiten, für ein besseres Leben befand und der wirksamste Helfer der älteren Revolutionäre war: der Kommunisten.

PARTIDUL COMUNIST ROMÂN DUPĂ CONFERINȚA NAȚIONALĂ.

VICTORIA BLOCULUI PARTIDELOR DEMOCRATE ÎN ALEGERILE DIN 1946

Perioada ce a urmat Conferinței Naționale a Partidului Comunist Român din 16—21 octombrie 1945 a marcat o nouă treaptă în dezvoltarea partidului comunist, a mișcării muncitorești și democratice în ansamblul ei.

Lupta pentru desăvârșirea reformelor democratice, pentru învingerea greutăților provocate de urmările secetei, ampla activitate politico-diplomatică legată de apărarea intereselor naționale și a independenței de stat, desfășurată la Conferința de Pace de la Paris, ca și asigurarea victoriei în alegerile parlamentare au reprezentat obiectivele majore ale acestei perioade, temeliile consolidării unității de acțiune a clasei muncitoare și ale coaliției democratice.

În procesul desfășurării acestor mari acțiuni, care corespundeau intereselor întregului popor, partidele muncitorești, mișcarea sindicală și celelalte organizații democratice au cunoscut o puternică dezvoltare, s-au consolidat din punct de vedere organizatoric, dezvoltându-și legăturile cu masele populare. În acest context, P.C.R. s-a afirmat și mai mult ca forță politică conducătoare a revoluției populare, iar Partidul Social-Democrat a făcut un mare pas pe calea transformării sale în partid revoluționar, partener de nădejde în Frontul Unic Muncitoresc. După Conferința Națională a P.C.R., ca urmare a măsurilor adoptate, măsuri îmbrățișate de cele mai largi categorii de oameni ai muncii, a normelor și principiilor vieții de partid stabilite de către Conferință, se înregistrează o rapidă dezvoltare numerică a partidului comunist. Acest fapt reiese cu claritate din următoarele date statistice¹:

Regionala	Membri P.C.R. la 15. XI. 1945	Membri P.C.R. la 29. I. 1946	Creșterea
București	80.000	111.700	31.700
Banat	21.429	32.000	10.571
Brașov	17.802	22.205	4.403

¹ Tabelul a fost întocmit pe baza datelor existente în „Buletinul secției organizatorice a C.C. al P.C.R.”, din 15 noiembrie 1945 și a rapoartelor expuse de secretarii regionali la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din ianuarie 1946 (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 1, dosar 380, fila 86, și dosar 6, filele 17—140).

Regionala	Membri P.C.R. la 15. XI. 1945	Membri P.C.R. la 29. I. 1946	Creșterea
Cluj	22.894	23.700	1.806
Dimbovița	6.368	10.000	3.632
Dobrogea	11.084	12.000	916
Dunărea de Jos	14.889	23.525	8.636
Moldova	29.080	38.000	8.920
Oradea	15.320	27.000	11.680
Oltenia	20.000	23.000	3.000
Prahova	14.899	nu avem	date
Valea Jiului	16.277	20.000	3.723

Creșterea numerică a P.C.R. a fost însoțită în această perioadă de o preocupare sporită a partidului pentru întărirea muncii la toate nivelurile, de îmbunătățirea activității sale în rindurile maselor și în mod deosebit de preocuparea elaborării unei linii tactice care să asigure permanența concentrării tuturor forțelor democratice pe baza platformei politice izvorite din noile condiții. Aceste preocupări s-au evidențiat în mod deosebit la lucrările Plenarei lărgite a C.C. al P.C.R. din 25—28 ianuarie 1946, prima de după Conferința Națională a partidului. Plenara a dezbătut și analizat situația politică din țară, a raportului de forțe dintre coaliția guvernamentală și reacțiune, a relațiilor dintre P.C.R. și celelalte organizații democratice, căile și metodele îmbunătățirii vieții și muncii de partid, conturând măsurile necesare. Pentru prima dată s-a făcut și o analiză asupra muncii de partid în armată și în rindurile tineretului. „După înființarea Secției militare a C.C. al P.C.R. pe baza hotărârilor adoptate la Conferința Națională, și a secțiilor regionale și județene — arăta Dumitru Coliu —, rezultatele muncii în armată sînt îmbucurătoare, succesele sînt destul de frumoase, influența noastră crește”³. În legătură cu activitatea în rindurile tineretului, tovarășul Nicolae Ceaușescu a criticat pe drept cuvînt măsura adoptată de partid privind desființarea U.T.C.-ului și a cerut să se acorde o mai mare atenție problemelor tinerei generații, muncii de educare a acestora în spirit revoluționar⁴.

Plenara C.C. al P.C.R. din ianuarie 1946 a avut un rol important în dezvoltarea partidului, în transformarea sa în partid de masă. Ea rămîne în istoria partidului și ca un moment important în stabilirea concretă a tacticii și mijloacelor de muncă în vederea pregătirii documentului programatic care urma să stea la baza Blocului Partidelor Democratice, a activității cotidiene a comuniștilor în relațiile lor cu celelalte organizații. „Pentru a stabili un program concret de guvernămînt — arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej la plenară — va trebui să ținem seama de toate categoriile sociale la care apelăm în această campanie electorală ... de specificul fiecărei regiuni, fiecărei localități Acesta trebuie să formeze obiectul unui studiu, unei acțiuni la care să ia parte toate organizațiile noastre”⁴.

Stabilind ca tactică de luptă gruparea într-un singur bloc a tuturor forțelor politice participante la guvern și prezentarea lor în alegeri pe o listă comună, Plenara a apreciat că în

³ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 1, dosar 6, fila 200.

⁴ Idem, filele 210—211.

⁴ Idem, fila 180.

realizarea acestei coaliții factorul fundamental îl constituie unitatea de acțiune a forțelor politice ale clasei muncitoare, colaborarea strinsă dintre P.C.R. și P.S.D. în cadrul Frontului Unic Muncitoresc.

Analizînd situația din cadrul P.S.D., în rîndurile căruia activa o aripă de dreapta în frunte cu președintele partidului — C. Titel Petrescu, care urmărea să abată partidul de la linia frontului unic și a practicii revoluționare, și cîntărind real faptele, Plenara C.C. al P.C.R. a apreciat că — ținînd seama că membrii de rînd ai P.S.D. erau în majoritatea lor pentru întărirea unității clasei muncitoare, existau posibilități reale ca socialiștii să se prezinte în alegeri împreună cu comuniștii, pe liste unice. Plenara C.C. al P.C.R. a arătat că elementul esențial pentru consolidarea colaborării în Frontul Unic Muncitoresc îl constituie acțiunea de a face pe social-democrați să înțeleagă că bătălia pentru unitatea muncitorească nu era o bătălie împotriva social-democraților, ci o acțiune comună dusă în contra reacțiunii, deoarece aceia care voiau să spargă F.U.M. nu erau în primul rînd socialiștii, ci unelte ale forțelor reacționare pătrunse în rîndurile mișcării.

Într-adevăr, sprijinită de o serie de elemente oportuniste, ca I. Flueraș, G. Grigorovici, I. Jumanca, de cîteva cadre regionale și județene, ca și de un număr extrem de restrîns de membri, linia scizionistă promovată de C. Titel Petrescu a fost îmbrățișată cu ferveare de elementele străine de clasă, reacționare, care pătruseseră în număr mare în P.S.D. Masa membrilor și majoritatea cadrelor de conducere se ridicau însă împotriva acestei politici scizioniste, pentru întărirea colaborării cu P.C.R. în cadrul Frontului Unic Muncitoresc. Acest fapt a fost evidențiat și de Conferința pe țară a P.S.D. din 1 și 3 decembrie 1945, convocată pentru a defini tactica partidului față de alegeri, care, în ciuda manevrelor elementelor de dreapta, a reafirmat politica de unitate proletară, precizînd că aceasta a fost și rămîne și în viitor îndreptarul principal al luptei P.S.D. „Comitetul Central al partidului nostru — se arăta în *Rezoluția asupra situației politice* — consideră că Frontul Unic și Unitatea Sindicală sînt reazime hotărîtoare nu numai ale luptei muncitorești, dar și ale democrației românești însăși”⁵.

În asemenea împrejurări, preciza pe drept cuvînt Plenara C.C. al P.C.R. din ianuarie 1946, lupta pentru întărirea unității muncitorești era lupta împotriva agenților reacțiunii introduși în mișcarea muncitorească.

Ca rezultat al activității depuse de organizațiile P.C.R. în vederea aplicării hotărîrilor Biroului Politic al C.C. al P.C.R. din decembrie 1945 și ale Plenarei din ianuarie 1946, primele luni ale anului 1946 se caracterizează printr-o intensificare a acțiunilor unite ale clasei muncitoare. Are loc pregătirea alegerilor sindicale pentru comitetele de întreprindere. Ședințele Comitetelor F.U.M. din Capitală și din alte centre ale țării se desfășurau cu regularitate, luînd în discuție probleme din ce în ce mai largi privind activitatea clasei muncitoare. Se pregătea congresul extraordinar al Partidului Social-Democrat, care urma să hotărască poziția partidului față de propunerile P.C.R. de a merge în alegeri pe liste comune. În ședințele și consfăturile Frontului Unic Muncitoresc, în adunările premergătoare alegerilor sindicale organizate cu masa salariaților, unitatea de acțiune s-a manifestat sub cele mai diferite aspecte. De pildă, la întrunirea F.U.M. din 24 februarie 1946, care a avut loc pe Stadionul „Giulești”, vorbitori: Miron Constantinescu, Chivu Stoica și Constantin Doncea au subliniat cu tărie necesitatea ca muncitorimea să acționeze unită. „Sîntem frați comuniști și socialiști — arăta cu acel prilej C. Doncea —, crescuți pe aceeași tulpină, iar mama noastră a fost muncitorimea”⁶.

⁵ *Libertatea* din 5 decembrie 1945.

⁶ *Idem*, din 28 februarie 1946.

Avind în vedere indicațiile leniniste despre necesitatea ca partidul revoluționar să educe și să conducă sindicatele, să lucreze „în mod obligatoriu acolo unde se află masa”⁷, și ținând seama de faptul că mișcarea sindicală putea contribui în mod eficient și hotărîtor la întărirea unității proletare, P.C.R. a hotărît să folosească alegerile sindicale pentru demascarea și zdrobirea elementelor de dreapta care pătrunseseră în conducerea unor organizații sindicale, pentru combaterea diferitelor curente reformiste și anarho-sindicaliste ce se manifestau pe alocuri, pentru ridicarea nivelului de conștiință și de organizare a întregii clase muncitoare. Referindu-se la alegerile sindicale, Plenara C.C. al P.C.R. din ianuarie 1946 le aprecia ca „o repetiție a alegerilor generale” în care „trebuie să se înfăptuiască unitatea practică cu P.S.D. ...”⁸. Pe aceeași poziție de întărire a colaborării dintre cele două partide muncitorești se situează și comunicatul C.C. al F.U.M. din 3 februarie 1946, care apreciază alegerile sindicale ca fiind „de o importanță covârșitoare pentru consolidarea unității sindicale și a unității de acțiune a celor două partide muncitorești”⁹. Comitetul Central al F.U.M. îndeamnă pe membrii celor două partide muncitorești de a se pune de acord asupra candidaților, precum și asupra tuturor problemelor legate de alegeri.

La 16 februarie 1946 Partidul Comunist Român a făcut Partidului Social-Democrat propunerea ca în apropiatele alegeri parlamentare cele două partide să se prezinte împreună cu grupările ce formau guvernul instaurat la 6 martie 1945 — și eventual și cu altele — urmînd ca fiecare partid să fie reprezentat pe o singură listă într-o proporție stabilită de comun acord. Discutarea acestei propuneri în cadrul C.C. al P.S.D. a dus la punerea față în față a celor două aripi formate în conducerea partidului, la luarea unei poziții mai hotărîte de către aripa de stînga.

În aceste condiții are loc în zilele de 9—10 februarie 1946 ședința plenară a C.C. al P.S.D., care a luat hotărîrea de a se convoca Congresul partidului pentru a discuta problema participării la alegerile parlamentare. Cu acest prilej aripa stîngă din partidul social-democrat a obținut un nou și important succes: Plenara a hotărît cu 19 voturi pentru și 10 contra să recomande Congresului „participarea în alegerile parlamentare pe liste comune cu organizațiile muncitorești și democratice care au constituit guvernul de la 6 Martie 1945”. Publicarea și a rezoluției scizioniste care preconiza ca P.S.D. să meargă singur în alegeri, expusă de C. Titel Petrescu, și chemarea adresată organizațiilor de partid să discute ambele rezoluții a creat însă teren favorabil activizării elementelor de dreapta¹⁰. Astfel, într-o serie de organizații sindicale elementele de dreapta, cu sprijinul pe față al reprezentanților burgheziei au trecut la spargerea unității sindicale, ca spre exemplu: la Fabrica „Ilsa” din Timișoara, la Mediaș, la minele din „Schitu Golești” — Muscel etc¹¹. În alte părți: la Reșița, la I.A.R. Brașov, în unele fabrici din Capitală etc. au avut loc acțiuni scizioniste sau încercări de a provoca încetarea producției. În același timp presa reacționară a desfășurat o largă campanie de ponegrire a elementelor cinstite de stînga din P.S.D., căutînd să le discrediteze și încercînd să influențeze organizațiile P.S.D. să adopte o poziție scizionistă.

⁷ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 31, E.S.P.I.P., București, 1956, p. 36.

⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 1, dosar 6, fila 279.

⁹ *Scînteia* din 6 februarie 1946.

¹⁰ *Buletinul P.S.D.*, nr. 7 din martie 1946, p. 17; vezi și *Libertatea*, nr. 450 din 14 februarie 1946. Rezoluția ca P.S.D. să meargă singur în alegeri, expusă de C. Titel Petrescu, a fost susținută de Șerban Voinea, Adrian Dimitriu, Ion Condrea, Marin Parissești, Romulus Dan, Iosif Jumanca, I. Barta, Ilie Dumitru, Gh. Urzică (Scrisoarea C.C. al P.S.D. către membrii partidului, intitulată „Partidul Social-Democrat și alegerile legislative”).

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R., dosar 96/96—1946, p. 66, 301, și dosar 6, fond 2/1946, p. 113.

În situația creată, Partidul Comunist Român a acordat un sprijin consistent Partidului Social-Democrat pentru biruirea acestor manifestări reacționare, a militat cu și mai multă fermitate pentru apărarea și dezvoltarea unității clasei muncitoare. Analizând situația creată în P.S.D. în urma ofensivei elementelor de dreapta scizioniste, Biroul Politic al C.C. al P.C.R. a indicat următoarele măsuri în vederea întăririi unității clasei muncitoare: lărgirea contactului cu elementele de stînga din P.S.D. în Capitală și în regiuni; întărirea colaborării cu organizațiile de bază social-democrate; susținerea și popularizarea elementelor de stînga și izolarea celor de dreapta; demascarea elementelor fasciste și trădătoare strecurate în P.S.D.; critica documentată și întemeiată a problemei prezentării separate în alegeri. Se prevedea de asemenea sprijinirea aripii de stînga în vederea stabilirii poziției P.S.D. față de alegerile parlamentare și pentru îndepărtarea din rindurile Partidului Social-Democrat a elementelor trădătoare¹².

Aplicarea în viață a acestor hotărîri a avut ca rezultat întărirea poziției aripii de stînga din P.S.D., ofensiva acesteia.

Întărirea aripii de stînga în P.S.D. în conducerea partidului a permis Biroului Politic al P.S.D. să ia o atitudine mai fermă față de manifestările ostile unității clasei muncitoare, atrăgînd atenția asupra faptului că aceia despre care se va dovedi că au desfășurat acțiuni cu caracter fracționist vor pierde dreptul de reprezentare la Congres¹³.

În același timp s-au activizat însă și cercurile reacționare ale burgheziei, care stimulau fățiș elementele de dreapta să lupte pentru a influența Congresul în direcția de a se împotrivi prezentării în alegeri pe liste comune. În acest scop conducerea P.N.Ț. — Maniu a făcut propuneri lui Titel Petrescu să respingă colaborarea cu comuniștii și să participe la alegeri alături de partidele de opoziție¹⁴. Urmărind să creeze o atmosferă anticomunistă, presa manistă și brătienistă se întrecea în sfaturi și pronosticuri cu privire la desfășurarea Congresului P.S.D. Astfel, în articolul „Congresul social-democrat” ziarul *Liberalul*, oficiosul oligarhiei financiare grupate în jurul P.N.L. — Brătianu, îndruma pe Titel Petrescu și partizanii săi „să părăsească Congresul, dacă nu-i va fi acceptată cererea”¹⁵. Pe aceeași poziție se situa și *Dreptatea*, care în numărul din 9 martie 1946 scria printre altele: „... rămîne de văzut, dacă domnii Titel Petrescu și Adrian Dimitriu vor ceda din nou intervențiilor făcute de diverși partizani sau vor avea curajul net al atitudinilor...”¹⁶.

Față de aceste poziții, care urmăreau scindarea unității muncitorești, clasa muncitoare și-a manifestat cu vigoare hotărîrea sa de unitate. Scurt timp după ce P.C.R. a făcut P.S.D.-ului propunerea de a merge împreună în alegeri, la 14 februarie 1946 în sala cinematografului „Paris” din București a avut loc adunarea Comitetelor F.U.M. din întreprinderile Capitalei, care au adoptat în unanimitate următoarea moțiune: „Comitetele de Front Unic din Capitală, adunate în ședința comună astăzi 14 februarie 1946, discutînd problema alegerilor sindicale ce vor începe în curînd, hotărîm în unanimitate să ne prezentăm uniți în aceste alegeri și să împiedicăm pătrunderea în comitetele sindicale a dușmanilor clasei muncitoare. Ne legăm împreună comuniști și social-democrați să barăm pentru totdeauna drumul fasciștilor și reacționarilor și să asigurăm victoria democrației”¹⁷.

¹² Idem, dosar 106, fondul nr. 1/1945, p. 76.

¹³ *Libertatea* din 23 februarie 1946.

¹⁴ Idem din 13 martie 1946.

¹⁵ Idem din 10 martie 1946.

¹⁶ *Dreptatea* din 9 mai 1946.

¹⁷ *Scînteia* din 17 februarie 1946.

În alegerile sindicale, începute la 18 februarie 1946, și care s-au desfășurat sub lozinca întăririi unității muncitorești și a mobilizării tuturor forțelor la lupta pentru consolidarea puterii populare, elementele de dreapta din P.S.D. au suferit o nouă și puternică înfringere. În noile organe alese au intrat 45,7% comuniști, 18,7% social-democrați care luptau pentru întărirea F.U.M. și 35,6% oameni ai muncii fără de partid. Alegerile sindicale din cursul acestui an — se aprecia de către cel de-al doilea Congres al C.G.M. — au „lichidat într-o mare măsură instabilitatea comitetelor de întreprindere și de syndicate”, constituind un prilej de întărire a unității sindicale.

Acest rezultat a influențat în mod direct pregătirile și desfășurarea Congresului extraordinar al P.S.D. Apreciind victoria obținută de Frontul Unic Muncitoresc în alegerile sindicale, ziarul *Viața Sindicală* în articolul redacțional publicat în ziua de 10 martie 1946 arăta: „Pretutindeni, atit în Capitală cit și în provincie, aceste alegeri au însemnat o izbândă a Frontului Unic Muncitoresc. În același timp ele au însemnat o înfringere a manevrelor și uneltirilor reacționare”¹⁸.

Concomitent cu activitatea de întărire a unității sindicale, P.C.R. s-a preocupat atent de sprijinirea elementelor revoluționare din P.S.D. În legătură cu aceasta, la începutul lunii martie 1946 a fost publicat interviul acordat de către Gh. Gheorghiu-Dej Agenției române de presă cu privire la „Atitudinea P.C.R. față de Congresul P.S.D.”, interviu în care se arăta că: „Partidul Comunist consideră că Frontul Unic Muncitoresc trebuie să rămână și mai departe pivotul politic atit în campania electorală pentru cîștigarea bătăliei alegerilor, cit și în parlamentul și guvernul rezultate din consultarea populară”. Referindu-se la unele propuneri ca Partidul Social-Democrat să meargă în alegeri pe liste separate, secretarul general al C.C. al P.C.R. arăta: „A merge pe liste separate așa cum preconizează unii conducători ai P.S.D.-ului, înseamnă practic a sprijini forțele reacțiunii, intrucit în lupta politică electorală nu poate să existe opoziție independentă, ci în mod inevitabil, trebuie să se alăture uneia din tabere. A împinge P.S.D.-ul în tabăra reacțiunii, înseamnă a-l face să împărtășească soarta acesteia”¹⁹. O deosebită importanță pentru lucrările Congresului P.S.D. și pentru activitatea ulterioară a avut-o precizarea făcută de Gh. Gheorghiu-Dej, care arăta că: „Bazindu-se pe hotărîta afirmare a unității de acțiune a clasei muncitoare, Partidul Comunist Român va împiedica orice încercare de spargere a acestei unități, ori de unde ar veni ea”²⁰.

Congresul extraordinar al P.S.D. s-a ținut în ziua de 10 martie 1946, avînd ca problemă centrală atitudinea față de propunerea P.C.R. de a merge în alegeri pe liste comune²¹. În raportul prezentat Congresului de Ștefan Voitec, susținător al participării P.S.D. pe liste comune cu P.C.R., au fost analizate multilateral aspectele principale ale evoluției Frontului

¹⁸ *Viața Sindicală* din 10 martie 1946.

¹⁹ *Scînteia* din 9 martie 1946.

²⁰ *Libertatea* din 27 februarie 1946.

²¹ La congresul extraordinar al P.S.D., ținut în ziua de 10 martie 1946, au participat 354 de delegați, reprezentînd 69 de organizații, 131 de membri ai Comitetului Central, 2 delegați ai Comisiei Financiare de Control, 1 delegat al ziarului *Libertatea*, 1 delegat al U.F.M., și 1 delegat al U.T.S. Congresul s-a desfășurat astfel: după intonarea Internaționalei, C. Titel Petrescu a rostit un scurt cuvînt de deschidere. S-au format organele de lucru și s-a adus la cunoștință Regulamentul de desfășurare. — Raportor al rezoluției Comitetului Central: Ștefan Voitec și contraraportor: Șerban Voinea. În replică au vorbit: C. Titel Petrescu și Tudor Ionescu. Supuse la vot cele două rezoluții, s-au obținut următoarele rezultate: Rezoluția A (liste comune): 232 de mandate, Rezoluția B (liste separate): 29 de mandate; 60 de participanți s-au abținut, iar 30 au absentat de la vot. (Procesul-verbal al numerotării voturilor ședinței din 10 martie 1946, în *Buletinul P.S.D.*, nr. 6 din martie 1946, p. 48).

Unic în decursul celor aproape trei ani de existență, s-a subliniat că acțiunea de perfecționare a acestuia era o cerință permanentă. Invocind teza marxistă cu privire la dialectica raportului dintre fond și formă, ca și hotărîrea fermă a majorității clasei muncitoare de a păstra și întări frontul unic, raportul arăta că modul de funcționare a acestuia, conținutul său, pot și trebuie supuse discuției pentru a realiza maximum de eficacitate. „Dar în nici un caz și sub nici o formă nu poate fi pusă în discuție existența Frontului Unic Muncitoresc — care mai presus de orice considerațiune este expresia supremă a celor mai însemnate interese ale clasei muncitoare, a intereselor ei vitale”²².

La rîndul său Lotar Rădăceanu, în cuvîntul rostit la Congres făcînd o analiză multilaterală a vieții politice din România și a evoluției partidului, a arătat lipsa de consistență a argumentelor partizanilor separatismului electoral, nerealismul lor politic și legăturile acestora cu reacțiunea. După ce a arătat rodnicia colaborării în F.U.M. și avantajele pe care P.S.D. le-a avut din aceasta, el devenind un factor important al vieții politice tocmai ca urmare a politicii de front unic, vorbitorul a spus: „de ce dar atîta înverșunare împotriva acestei politici pe care pînă azi nimeni n-a combătut-o în mod serios. În a cui tovarășie se găsesc acei care strigă azi din toate puterile »singuri, singuri, singuri!«. Oare singuri am fost noi pînă acum? Și cine are interes să fim neapărat de acum înainte singuri, să rupem unitatea de luptă a clasei muncitoare și a democrației? Citiți foile maniste și brătieniste și veți vedea răs-punsul”²³.

Puternice prin realismul lor și prin forța argumentelor, cele două expuneri au reprezentat o critică nimicitoare la adresa politicianilor separatiști, au dat Congresului o orientare combativă, de stînga. La Congres s-a afirmat cu tărie poziția majorității membrilor P.S.D. care se manifesta pentru convergența electorală a celor două partide muncitorești.

În cadrul dezbaterilor la Congres s-a produs completa demascare a grupului de dreapta condus de C. Titel Petrescu, fiind dată la iveală scrisoarea pe care conducerea Partidului Național Liberal-Brătianu și a Partidului Național Țărănesc-Maniu au adresat-o, și în care i se comunica că dacă va candida pe listele proprii la alegeri, va primi tot sprijinul partidelor istorice. „În cazul că Partidul Social-Democrat va candida pe liste proprii în alegeri — se spunea în scrisoare — partidele noastre își iau obligațiunea formală de a-i da tot concursul pentru a izbîndi. Partidul Social-Democrat va primi fonduri pentru a-și susține campania de propagandă. Va fi susținut prin presă. La momentul hotărît, organizațiile noastre din țară, vor primi dispozițiuni pentru a acționa în sensul arătat”²⁴. Deși autenticitatea acestei scrisori a fost ulterior contestată de către elementele de dreapta din P.S.D., legăturile dintre grupul titelist și partidele burgheze de opoziție, îndeosebi cu P.N.Ț., erau deosebit de evidente și se materializau în acest timp și printr-o largă campanie propagandistică dusă în ziarul *Dreptatea*, în sprijinul acestora.

Lucrările Congresului extraordinar al P.S.D. din 10 martie 1946 s-au încheiat printr-o victorie a stîngii revoluționare, a cărei rezoluție a fost votată cu mare majoritate de voturi; 232 pentru, 29 contra și 60 de abțineri, hotărînd astfel participarea partidului la viitoarele alegeri parlamentare în cartel electoral cu partidele și organizațiile care au constituit la 6 martie 1945 guvernul Dr. Petru Groza²⁵.

²² *Libertatea* din 14 martie 1946.

²³ *Idem* din 20 martie 1946.

²⁴ *Poporul* din 13 martie 1946.

²⁵ *Libertatea* din 13 martie 1946.

Victoria aripei de stînga din P.S.D., poziția ei hotărîită la Congres a fost salutată de întreaga clasă muncitoare ca propria ei victorie. Comitetele F.U.M. din Capitală întrunite la 26 martie 1946 au votat o moțiune în care se arăta: „Încercările reacțiunii manisto-brătieniste de-a debina clasa muncitoare ca apoi să o robească și o dată cu aceasta, să robească întregul popor, s-au lovit de înțelegerea desăvîrșită dintre comuniști și social-democrați. Încercările ei s-au lovit de zidul Frontului Unic Muncitoresc care a ieșit și mai întărit, dovedindu-se bun al întregii clase muncitoare, al întregului popor român”²⁶.

Față de hotărîrile Congresului P.S.D., C. Titel Petrescu și colaboratorii săi apropiați au reacționat impulsiv, părăsind sala și trecînd la acțiune în vederea constituirii unui partid separat. Această atitudine a nemulțumit chiar și pe Șerban Voinea, apropiat al lui Titel Petrescu și contraraportor la Congres, care a apreciat gestul lor ca pe o acțiune scizionistă ce pune în pericol însăși unitatea partidului²⁷. Difuzat la 16 martie 1946, „Manifestul către țară” al grupului separatist evidenția hotărîrea acestuia de a continua lupta împotriva partidului cit și concepțiile programatice a noii grupări ce se înjgheba: respectarea ideologiei și tacticii tradiționale ale social-democrației; recrutarea de noi membri pentru impunerea unui plan de reforme; organizarea solidarității naționale și internaționale; făurirea unei orînduiri bazată pe libertate, bunăstare, ordine, disciplină și deplină democrație socială²⁸.

În fața evidenței faptelor, C.C. al P.S.D., în ședința sa plenară din 16 martie 1946, după ce a constatat că acei membri care nu recunosc hotărîrile Congresului și duc acțiune disidentă „s-au pus în afara partidului”, a hotărît în unanimitate: întărirea acțiunii împotriva tuturor încercărilor de indisciplină sau disidență; lărgirea Comitetului Central cu elemente verificate; desființarea funcției de președinte al Comitetului Central, ca fiind dăunătoare partidului și contra tradiției; și întărirea rolului organelor colective de conducere. În același timp s-a hotărît a se trimite o scrisoare lămuritoare către toți membrii de partid, pe baza căreia aceștia urmau să-și prelzeze poziția.

Măsurile adoptate de Plenara C.C. al P.S.D. au avut rezultatul scontat. Majoritatea zdrobitoare a organizațiilor și membrilor de partid s-au desolidarizat de elementele disidente, îmbrățișînd linia adoptată de Congresul din 10 martie 1946.

Clarificările politice din P.S.D. și măsurile organizatorice luate au însemnat un mare succes al forțelor democrate, au netezit terenul întăririi colaborării în F.U.M. și al dezvoltării luptei spre crearea Partidului Unic al clasei muncitoare. În atmosferade amplă manifestare a unității, de muncă stăruitoare pentru soluționarea în comun a multitudinii de probleme ridicate de mersul evenimentelor, la 29 martie 1946 a avut loc ședința de Front Unic Muncito-

²⁶ *Scînteia* din 28 martie 1946.

²⁷ În dimineața zilei de 9 mai 1946, în sala „Amiciția”, a început congresul de constituire a Partidului Socialist-Independent, la care după ce a fost ascultată expunerea lui Titel Petrescu au fost adoptate mai multe moțiuni și rezoluții. S-a adoptat propunerea de constituire a unui nou partid care a exclus din rîndurile sale majoritatea ce votase pentru liste comune, și a hotărît epurarea tuturor elementelor compromise prin colaborarea cu comuniștii, organizarea unei noi mișcări sindicale independente, participarea separată în alegeri și editarea ziarului *Lumea Nouă*.

Prin acest act grupul condus de C. Titel Petrescu încerca să reinvie în mișcarea muncitoarească din România practicile de tristă amintire ale scizionismului și anticomunismului, să slăbească forța ofensivă a clasei muncitoare.

²⁸ Manifestul Partidului Social-Democrat „Apel către țară”, în *Dreptatea* din 19 martie 1946.

resc a reprezentanților celor două comitete centrale²⁹, care a luat în dezbatere continuarea colaborării stabilite în aprilie 1944 și a luptei împotriva tuturor încercărilor de subminare a unității clasei muncitoare. Delegații celor două partide au apreciat în unanimitate pozitiv întâlnirea unității dintre P.C.R. și P.S.D. care deschise noi perspective maturizării mișcării sindicale, creșterii rolului de hegemon al clasei muncitoare, coalizării tuturor forțelor democratice. În spiritul celor hotărâte la ședință, în cursul lunii aprilie în întreaga țară s-au desfășurat numeroase acțiuni comune: adunări ale salariaților, plene ale comitetelor județene de Front Unic etc., în care, pe lângă dezbaterile și însușirea hotărârii din 29 martie, au fost rezolvate numeroase probleme concrete.

Poziția fermă a celor două partide muncitorești față de elementele separatiste, calificarea acestora ca agentură a reacțiunii constituia o dovadă a faptului că și membrii P.S.D.-ului înțelegeau din ce în ce mai mult adevărul cuvintelor leniniste care arătau că: „Nu poate exista unitate federativă și nici un fel de unitate cu politicieni liberali din mișcarea muncitorească, cu dezorganizatorii mișcării muncitorești, cu cei care calcă voința majorității”³⁰. Aceasta crea noi condiții pentru colaborarea în F.U.M., colaborare care a avut mult de suferit din cauza diversunilor pricinuite de elementele scizioniste.

O dată cu lupta pentru întărirea unității clasei muncitoare, P.C.R. acorda o atenție deosebită consolidării alianței muncitorești-țărănești ca factor politic hotărâtor în lupta electorală. Partidul comunist a considerat, pe drept cuvânt, că țărănimea era profund interesată în victoria forțelor democratice în alegeri, pentru a consolida și lărgi cuceririle ei revoluționare. În același timp, P.C.R. ținea seama de faptul că o parte a țărănimii se găsea încă sub influența politică a partidelor „istorice”, îndeosebi a Partidului Național-Țărănesc. Urmărind izolarea acestor partide de masele țărănești, partidul comunist a subliniat necesitatea ca forțele democratice să intensifice lupta pentru atragerea întregii țărănime muncitoare de partea lor în această nouă bătălie politică. În acest context, de o importanță majoră era întărirea unității de acțiune dintre partidele muncitorești și Frontul Plugarilor, organizație democratică a țărănimii, anihilarea manevrelor reacțiunii care încerca să atragă Frontul Plugarilor de partea ei, sau măcar să-l izoleze de celelalte forțe democratice.

Pornind de la interesele majore ale celor mai largi categorii ale poporului, P.C.R., s-a orientat, de asemenea, spre unirea în lupta electorală a tuturor păturilor sociale intermediare: mica burghezie orășenească, intelectualitatea, acea parte a burgheziei care era reprezentată de Partidul Liberal condus de Gh. Tătăărăscu, precum și a naționalităților conlocuitoare.

În perioada ce a urmat Conferinței Naționale a P.C.R. s-au înregistrat noi pași pe calea consolidării unității forțelor democratice. Grupările politice democratice care împreună cu P.C.R. și P.S.D. formau guvernul de la 6 martie 1945 și-au precizat poziția în problemele fundamentale ale României postbelice. Astfel, Conferința pe țară a Uniunii Populare Maghiare³¹, din 15—18 noiembrie, ședința Comitetului Central al Frontului Plugarilor din 20—25 noiembrie³² și adunarea delegaților Partidului Național Liberal-Tătăărăscu din 17 decembrie 1945³³ au relie-

²⁹ Au participat: Gh. Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu, Miron Constantinescu — din partea P.C.R.; Lothar Rădăceanu, Ștefan Voitec, Theodor Iordăchescu, Tudor Ionescu și Mișa Levin — din partea P.S.D. (*Scînteia* din 31 martie 1946 și *Libertatea* din 31 martie 1946). Comunicatul C.C. al F.U.M., punctele 1, 2, 4, în *Scînteia* din 31 martie 1946.

³⁰ V. I. Lenin, *op. cit.*, p. 225.

³¹ *Világosság* din 21 noiembrie 1945.

³² *Scînteia* din 24 noiembrie 1945.

³³ *Drapelul* din 18 decembrie 1945.

fat hotărîrea partidelor și organizațiilor respective de a continua opera începută la 6 martie 1945, alături de Partidul Comunist Român. În ianuarie 1946 Uniunea Patrioților s-a transformat în Partidul Național Popular ca organizație politică a păturilor sociale mijlocii de la orașe, în primul rînd a unor largi categorii de intelectuali, partid care și-a strîns legăturile cu partidul comunist.

Forma politică stabilită de Plenara C.C. al P.C.R. din ianuarie 1946 în alegerile parlamentare s-a dovedit realistă, cîștigînd adeziunea tuturor partidelor și organizațiilor democratice care făceau parte din guvernul revoluționar-democratic. În urma unor ample dezbateri, acestea și-au clarificat propriile poziții în legătură cu alegerile, acceptînd propunerea P.C.R. de a depune candidați pe o listă unică. Pe această bază a fost creat la 17 mai 1946 Blocul Partidelor Democratice, din care făceau parte: Partidul Comunist Român, Partidul Social-Democrat, Partidul Național Liberal prezidat de Gh. Tătărașcu, Partidul Național-Țărănesc prezidat de Anton Alexandrescu, Frontul Plugarilor, Partidul Național Popular. Partidele unite în B.P.D. își păstrau independența ideologică și politică, dar mergeau strîns unite în lupta pentru cîștigarea victoriei în alegerile parlamentare și înfrîngerea reacțiunii.

Subliniind importanța realizării frontului unic în campania de alegeri, organul local de presă al P.C.R. din Cluj, *Lupta Ardealului*, arăta: „În momentul de față o deosebită importanță are înmănuncherea tuturor forțelor democratice într-un front unic, Blocul Partidelor Democratice. Prin aceasta ... s-a încheiat o unitate de luptă puternică, largă și populară care are menirea să lichideze în alegerile ce vin forțele potrivnice intereselor poporului nostru ...”³⁴.

C.C. al P.C.R., inițiatorul politicii de alianțe în alegeri, a elaborat și propus celorlalte partide și organizații democratice „Platforma-Program a Blocului Partidelor Democratice” (dată publicității la 20 mai 1946), care conținea prevederi social-economice și politice asupra cărora își concentrau atenția forțele democratice unite în B.P.D.

Orientată după prevederile generale stabilite de Conferința Națională a P.C.R. și în concordanță cu cerințele claselor și păturilor populației interesate în progresul țării pe calea democrației, Platforma B.P.D. sublinia necesitatea concentrării tuturor forțelor în vederea ridicării bunăstării materiale a populației, în primul rînd prin mărirea producției atît în industrie, cit și în agricultură³⁵. Punînd la temelia activității economice refacerea și dezvoltarea industriei, Platforma B.P.D. preconiza, de asemenea, etatizarea Băncii Naționale a României, democratizarea sistemului fiscal, reforma justiției, asigurarea și lărgirea drepturilor cetățenești, a egalității în drepturi a tuturor cetățenilor, stimularea dezvoltării culturii, a științei ș.a.

Redînd noțiunii de democrație sensul ei real și ținînd seama de rolul de frunte al muncitorimii manuale și intelectuale de toate categoriile în marea operă de refacere economică și de reconstrucție a țării, Platforma-Program a B.P.D. prevedea ca oamenilor muncii să le fie „asigurate condițiuni de dezvoltare corespunzătoare, desăvîrșind în spirit democrat întreaga legislație a muncii, pentru a asigura o viață demnă tuturor categoriilor de muncitori manuali și intelectuali, prin: stabilirea salariilor în raport cu munca depusă, asigurarea unui minim de existență”³⁶. Erau preconizate, de asemenea, măsuri pentru scăderea impozitelor asupra salariilor din munca în acord și ore suplimentare, acordarea de credite pentru asigurarea aprovizionării economatelor cu articole de primă necesitate, măsuri pentru ameliorarea funcționării cantinelor în întreprinderile și instituțiile particulare și de stat etc. În programul B.P.D.

³⁴ *Lupta Ardealului* din 17 octombrie 1946, p. 4.

³⁵ *Viața Sindicală* din 9 iunie 1946.

³⁶ *Scînteia* din 20 mai 1946.

un loc aparte îl ocupau măsurile cu caracter social-cultural, autonomizarea casei asigurărilor sociale, îmbunătățirea și extinderea asigurărilor sociale (pentru caz de boală, accidente, infirmitate, naștere, bătrînețe) asupra tuturor categoriilor de salariați, acordarea de pensii pentru salariați, construirea de spitale, sanatorii și case de odihnă etc.

Elaborată pe baza unei profunde analize a realităților românești, Platforma-Program a B.P.D. cuprindea obiectivele economice și social-politice fundamentale cerute de masele largi de oameni ai muncii, fără deosebire de naționalitate. Acest fapt oferea garanția participării unanime la realizarea principalelor sarcini ale refacerii economiei naționale și consolidării regimului democrat-popular, în scopul desăvârșirii revoluției burghezo-democratice și al pregătirii condițiilor trecerii la socialism.

Platforma-Program a întrunit de la început adeziunea Partidului Social-Democrat, care, într-o serie de articole publicate îndeosebi în ziarul *Libertatea*, în expuneri și cuvântări ale conducătorilor, i-a făcut o amplă popularizare. Începând din 20 mai, prin publicarea redacționalului „Platforma-Program a Blocului Partidelor Democratice”, *Libertatea* a reprodus o suită de articole în care a analizat pe larg acest „program realist de consolidare a regimului spre democrația nouă”³⁷, a subliniat caracterul său concret, rezultat al unei „analize aprofundate și serioase a realităților noastre politice, sociale și economice”³⁸. Din multitudinea de aspecte tratate în articolele consacrate Platformei B.P.D., se detașează prin semnificația lor aprecierile P.S.D. cuprinse în redacționalul „Social-democrația și Platforma-Program”³⁹, în care se evidențiază atât continuitatea programatică, cit și etapa calitativ superioară a relațiilor dintre cele două partide, reflectată în documentul propus de partidul comunist. Remarcind faptul că țelul comun era desăvârșirea revoluției burghezo-democratice, articolul redacțional reafirma poziția conducerii P.S.D. potrivit căreia „mai presus de toate deosebirile este ceea ce ne leagă pe toți: grija comună pentru asigurarea condițiilor unei democrații reale, grija pentru refacerea economică a țării în spirit nou, grija pentru o bună îndrumare în politica externă”.

Blocul Partidelor Democratice s-a bucurat de adeziunea și sprijinul larg al sindicatelor, organizațiilor de femei și de tineret, al asociațiilor profesionale ale diferitelor categorii de intelectuali și meseriași, al organizațiilor oamenilor muncii din rîndul naționalităților conlocuitoare.

La începutul lunii iunie 1946, în condițiile desfășurării amplei campanii electorale, Comitetul Executiv al Confederației Generale a Muncii a aderat la Platforma-Program a B.P.D., angajîndu-se să sprijine cu toate forțele sale Blocul Partidelor Democratice și „să mobilizeze întreaga muncitorime organizată în lupta pentru înfăptuirea Platformei-Program și pentru victoria în alegeri a forțelor democratice unite”⁴⁰. Prin aceasta, Confederația Generală a Muncii aducea coaliției democratice forța celor 1.174.342 de membri organizați în sindicate⁴¹. Această hotărîre s-a manifestat pregnant și la conferințele sindicale ținute în diferitele localități din țară. Astfel de exemplu, la Conferința Sindicatelor Muncitorești din județul Cluj muncitorimea a luat poziție împotriva reacțiunii, hotărînd să sprijine întru totul B.P.D. Relatînd lucrările Conferinței, organul P.C.R. de presă din localitate arăta că față de campania electorală ce se desfășoară „muncitorimea clujeană și-a precizat poziția în nenumărate rînduri. Ea este alături de Blocul Partidelor Democratice, pentru înfăptuirea Platformei-Program, care este un program realist și cu posibilități concrete de realizare a democrației românești.” În Platforma-

³⁷ *Libertatea* din 22 mai 1946.

³⁸ *Idem* din 23 noiembrie 1946.

³⁹ *Idem* din 24 mai 1946.

⁴⁰ *Viața Sindicală* din 9 iunie 1946.

⁴¹ Arhiva U.G.S.R., fondul nr. 1, dosar 70, fila 95.

Program a B.P.D. „... muncitorii văd zorii unei vieți libere și îmbelșugate și de aceea cei 35.000 de muncitori ai orașului nostru alături de întregul popor luptă pentru victoria Blocului Partidelor Democratice în alegeri”⁴².

Uniunea Populară Maghiară a luat și ea parte activă la lupta pentru reconstrucția și democratizarea țării, însușindu-și Platforma-Program a B.P.D. și susținând guvernul revoluționar-democratic în frunte cu Dr. Petru Groza. Deși U.P.M. a avut lista sa proprie de candidați, printr-o serie de apeluri și manifeste a popularizat Platforma-Program a B.P.D., chemând populația maghiară să sprijine în alegeri forțele democratice. Într-o chemare lansată în această perioadă, U.P.M. își preciza poziția: „În vederea creării parlamentului țării s-a început lupta pentru alegeri. Pentru populația maghiară rezultatul acestei lupte nu poate fi indiferent, tocmai de aceea împotriva reacțiunii... noi sprijinim forțele luptătoare pentru democrație...” Într-un alt manifest, U.P.M. adresa un inflăcărat apel de sprijinire a B.P.D. „Analizând în mod conștient situația noastră — se spunea în manifest — vă chemăm ca în alegeri să sprijiniți Blocul Partidelor Democratice, asigurând cu voturile voastre victoria democrației progresiste a lui Petru Groza...”⁴³.

O activitate susținută pentru sprijinirea B.P.D. în campania electorală a desfășurat și Apărarea Patriotică. În urma Conferinței pe țară a Apărării Patriotice, din iulie 1946, cînd s-a hotărît aderarea organizației la B.P.D., organizațiile din întreaga țară au desfășurat, în perioada ce a urmat pînă la alegeri, o susținută muncă propagandistică, participînd la toate acțiunile întreprinse de Bloc. Apărarea Patriotică a popularizat Platforma-Program, chemînd totodată masele să voteze lista B.P.D. „Blocul Partidelor Democratice va reduce neștiința de carte prin cursuri speciale la sate și orașe”, „Blocul Partidelor Democratice va da posibilitatea invalizilor capabili de muncă, pe lingă pensii și îngrijire medicală, să aibă o îndeletnicire corespunzătoare cu invaliditatea lor”, „Numai Blocul Partidelor Democratice asigură drepturi egale tuturor naționalităților conlocuitoare”, „Sinistrații de război vor primi ajutoare speciale pentru reconstrucția căminelor din partea Blocului Partidelor Democratice”, „Blocul Partidelor Democratice va consolida și apăra pacea, alături de toate națiunile iubitoare de pace și libertate” etc. se arăta în manifestele și afișele Apărării Patriotice⁴⁴.

Alături de clasa muncitoare și de țărănime, forțe sociale care au acționat consecvent pentru consolidarea regimului democrat-popular, în marea bătălie a alegerilor a participat cu hotărîre intelectualitatea — ingineri, funcționari, oameni de știință și cultură. Justețea cauzei pentru care luptau forțele democratice, realismul politicii P.C.R. au făcut ca savanți de reputație mondială ca C. I. Parhon, D. Bagdasar, Tr. Săvulescu, Iorgu Iordan, S. Stoilov, Șt. Nicolau, Al. Rosetti și mulți alții să se situeze pe poziții militante și să desfășoare o activitate rodnică și creatoare de consolidare a regimului democrat-popular. Alături de aceștia se aflau oameni de cultură și artă, ca M. Sadoveanu, G. Călinescu, Gala Galaction, Victor Eftimiu, George Enescu și alții, ceea ce dovedește că tot ce a fost valoros și cinstit în rîndurile intelectualității din România s-a încadrat în lupta pentru transformarea revoluționară a țării. În acest context se înscrie și apelul cadrelor didactice universitare din Cluj, care se adresa tuturor intelectualilor din Ardeal, arătînd că țara noastră trecea prin vremuri de prefaceri istorice la care, alături de întregul popor, trebuia să participe și intelectualitatea.

⁴² *Lupta Ardealului* din 1 noiembrie 1946, p. 3.

⁴³ *Manifest al Uniunii Populare Maghiare*, în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei — Cluj, nr. inv. IN 20550; *Idem*, nr. inv. IN 20567.

⁴⁴ *Manifest al Apărării Patriotice*, în loc. cit., nr. inv. IN 20504, 20532, 20500, 20499, 20516.

„A continua politica de pasivitate — se arăta în apel — în timp ce milioane de români, muncitori și țărani, intelectuali și funcționari caută să nu precupețească nici o jertfă pentru a îmbunătăți situația țării noastre, atît cea internă cit și cea externă, a fi departe acuma de marile mase populare românești, este o greșeală, este o absență de neiertat față de poporul nostru. Momentul de față impune unire, unire în jurul forțelor încadrate în Blocul Partidelor Democratice, unire în jurul guvernului prezidat de Dr. Petru Groza, unire pentru continuarea și desăvîrșirea realizărilor de pînă acum...”⁴⁵. „Oamenii de știință, cărturari ai Ardealului! — se încheie apelul — Milioane de muncitori și plugari prin al căror efort creator se reface și se întărește scumpa noastră Patrie, ne privesc. În ziua de 19 noiembrie 1946 să fim alături de ei, să acordăm încrederea și votul nostru Blocului Partidelor Democratice, întruchiparea năzuințelor de mai bine ale neamului românesc”⁴⁶. Apelul a fost semnat de 80 cadre universitare clujene.

Tineretul organizat a răspuns și el cu entuziasm la apelurile B.P.D., exprimîndu-și hotărîrea de a lupta pentru victoria forțelor democratice încă de la începutul bătăliei alegerilor. „Tineretului din România, asupra în trecut, i s-au deschis orizonturile unui viitor luminos, fiind chemat pentru prima dată în istoria politică a țării, ca alături de întregul popor să-și spună cuvîntul, să dovedească maturitatea sa politică” — se arăta într-unul din manifestele răspindite în rîndurile tineretului. „Tineri și Tinere! — se încheie manifestul — participarea voastră hotărîtă la lupta poporului este o datorie de onoare pentru fiecare cetățean tînăr al țării noastre. Înainte, sub steagul democrației, pentru victoria năzuințelor noastre de mai bine!”⁴⁷. Manifestul a fost semnat de Tineretul Progresist, Tineretul Confederației Generale a Muncii, Uniunea Tineretului Socialist, Tineretul Frontului Plugarilor, Tineretul Partidului Național Popular, Tineretul Partidului Național Liberal (Gh. Tătărăscu). Mărturie a activității desfășurate de organizațiile de tineret sînt și numeroasele afișe de popularizare a prevederilor Platformei-Program a B.P.D., de popularizare a candidaților. Pentru exemplificare reproducem textul cîtorva: „Tineri și Tinere! Să sprijinim în alegeri listele Blocului Partidelor Democratice ce cuprind pentru prima oară și candidații noștri...”⁴⁸, „Tineri și Tinere! Votați «Soarele» pentru lumină, pentru cultură și pentru viață!”⁴⁹, „Tineri și Tinere! Să luptăm pentru asigurarea victoriei în alegeri a forțelor democratice!”⁵⁰.

O vie activitate propagandistică a desfășurat în procesul campaniei electorale Federația Democrată a Femeilor din România. Într-un apel al Federației Democratice a Femeilor din România — Filiala Cluj, subliniindu-se importanța prevederilor legii electorale, care acorda drept de vot femeilor, se lansa chemarea: „Femei! Dacă vreți pace în lume, dacă vreți libertate, belșug, dreptate și bună rînduială în țară, dacă vreți ca hidosul război să nu ne mai amenințe liniștea și siguranța căminelor noastre, atunci în ziua de 19 noiembrie cu conștiința împăcată, ca să vă faceți datoria, puneți votul vostru pe «Soare», semnul Blocului Partidelor Democratice. Soarele este simbolul luminii și căldurii, soarele este simbolul vieții și noi femeile, care dăm viață copiilor noștri, avem datoria sacră să apărăm această viață...”⁵¹.

⁴⁵ *Apelul cadrelor didactice universitare clujene, în Lupta Ardealului din 15 noiembrie 1946, p. 11.*

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ Manifest intitulat *Tineri și Tinere din județul Cluj*, în loc. cit., nr. inv. IN 20627.

⁴⁸ Manifest intitulat *Tineri și Tinere!*, în loc. cit., nr. inv. IN 20653.

⁴⁹ *Idem*, nr. inv. IN 20634.

⁵⁰ *Idem*, nr. inv. IN 20642.

⁵¹ *Apelul Federației Democratice a Femeilor din România — Filiala Cluj, în Lupta Ardealului din 16 noiembrie 1946.*

Atașamentul față de guvern, hotărîrea de a fi alături de B.P.D. sint exprimate și de meșteșugari într-unul din apelurile lor: „Instaurarea unui sincer regim democrat, prin aducerea la cîrma țării a guvernului Dr. P. Groza, a creat meșteșugărimii baze sigure existenței sale... Să pășim deci la urne și să votăm lista nr. 1 cu semnul «Soarele», semnul Blocului Partidelor Democratice, convingîși că asigurăm meșteșugărimii bunăstarea și progresul”⁶². Blocului Partidelor Democratice i s-au alăturat și cadrele progresiste din armată. Adeziunea militarilor este exprimată și în apelul: „Muncitori, Plugari, Intelectuali!... În marea bătălie a alegerilor ce va avea loc la 19 noiembrie a.c. noi mergem împreună cu Blocul Partidelor Democratice, conștienți că prin aceasta ne facem o datorie de onoare...”⁶³. Foștii voluntari din războiul antihitlerist uniți în „Asociația Foștilor Voluntari Români în războiul antihitlerist” se adresau tuturor foștilor voluntari printr-un călduros apel: „Camarazi voluntari, exprimarea voinței noastre de luptă tocmai în acest moment crucial din viața poporului român înseamnă mobilizarea tuturor forțelor noastre cu un nou avînt în bătălia hotărîtoare a primelor alegeri libere, pentru cîștigarea victoriei depline a Blocului Partidelor Democratice — înfăptuirea Platformei-Program a acestuia fiind chezașia propășirii cauzei pentru care am luptat și pentru care și-au dat viața mii de camarazi de ai noștri... Să facem ca ziua de 19 noiembrie să fie o nouă victorie a României democratice...”⁶⁴. În sprijinul Blocului Partidelor Democratice a fost editat și manifestul-apel al foștilor deținuți politici, adresat alegătorilor, în care se arăta între altele: „Scăpați din ghearele fasciștilor, dintre zidurile reci și întunecoase ale închisorilor, noi prețuim cu adevărat libertatea. O iubim și o apărăm împotriva celor care au pregătit calea fascismului. Ne adresăm tuturor alegătorilor, ca atunci cînd vor ajunge în fața urnelor, să-și facă datoria sfîntă de patriot... Nici noi, nici poporul pentru care am luptat nu mai vrea lanțuri, nu mai vrea război. Libertatea este soarele vieții noastre. Pentru soarele libertății chemăm tot poporul să voteze”⁶⁵.

În politica de regrupare a forțelor democratice pe o bază nouă, Partidul Comunist Român se sprijinea pe tăria și influența în masă a organizațiilor revoluționare ale clasei muncitoare. P.C.R., aflat în plin proces de transformare într-o grupare politică de prim ordin în țară, avea în iunie 1946 peste 700.000 de membri — muncitori, țărani, mici meșteșugari, funcționari, intelectuali și alte categorii de oameni ai muncii⁶⁶ —, în vreme ce P.S.D. cuprindea la începutul lunii septembrie circa 600.000 de membri. Aproape un milion și jumătate de salariați organizați, cit cuprindeau sindicatele în vara lui 1946, dintre care peste 300.000 numai în Capitală, acționau de asemenea în spiritul unității proletare. Ambele partide muncitorești editau peste 60 de ziare și reviste (în luna iulie 1946 se difuzau zilnic în întreaga țară 1.050.566 de exemplare ale ziarului *Scnteia*), numeroase lucrări de literatură marxistă desfășurau o largă și variată activitate de educare a maselor, de ridicare a nivelului lor politic și cultural. Această forță combativă a clasei muncitoare, puternică prin unitatea ei, strîns legată de masele țărănești, care își urmau cu încredere aliatul principal în revoluție, a avut un rol hotărîtor în determinarea cursului evenimentelor politice din România acelor ani, în favoarea democrației.

O excepțională însemnătate privind lupta pentru întărirea unității clasei muncitoare și a

⁶² *Apel către toți meșteșugarii din țară*, în loc. cit., nr. inv. IN 20522.

⁶³ Manifest intitulat *Muncitori, Plugari, Intelectuali*, în loc. cit., nr. inv. IN 20471.

⁶⁴ *Apelul voluntarilor din războiul antihitlerist*, în *Lupta Ardealului* din 18 noiembrie 1946, p. 1.

⁶⁵ *Pentru libertatea poporului. Apelul foștilor deținuți politici către alegători*, în loc. cit., nr. inv. IN 20491.

⁶⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 2, dosar 7, fila 152.

rolului de hegemon al proletariatului în revoluția populară o avea bătălia dusă de P.C.R. împotriva manifestărilor naționalist-șovine, pentru întărirea legăturilor de prietenie între oamenii muncii români și cei aparținând naționalităților conlocuitoare.

Până în vara anului 1946 guvernul democrat obținuse succese remarcabile pe linia acordării de drepturi și libertăți naționalităților conlocuitoare și a atragerii lor la lupta pentru reconstruirea României noi. La rîndul lor, masele de oameni ai muncii din rîndurile naționalităților răspundeau cu elan chemării forțelor democrate, luptau împotriva reacțiunii, dovedind că înțeleg tot mai mult că rezolvarea problemei naționale nu poate fi făcută decît în cadrul statului român și al unui regim democratic. O expresie a acestor realități o constituie însăși încadrarea lor masivă în rîndurile P.C.R. și altor organizații democrate. Din datele statistice de care dispunem rezultă că din totalul de 717.490 de membri ai partidului comunist, 571.066 (79,59%) erau români, 88.385 (12,32%) unguri, 29.848 (4,16%) evrei, 18.606 (2,59%) slavi și 9.585 (1,34%) alte naționalități⁵⁷. Compoziția națională a P.C.R. reflecta în bună măsură compoziția națională a populației, el fiind și din acest punct de vedere un partid inter-naționalist.

În vara anului 1946, ca urmare a intensificării activității naționalist-șovine a claselor exploatatoare și în mod deosebit a partidelor burgheze ale opoziției, la care au fost atrase și unele elemente social-democrate, datorită propagandei și manevrei lor exercitate de reacțiunea internațională cu ocazia tratatului de pace, cît și ca urmare a faptului că în organele de stat mai existau numeroase elemente reacționare, în diferite părți ale țării au izbucnit manifestări șovine și naționaliste. Reacțiunea română și cea a naționalităților conlocuitoare erau deosebit de interesate ca aceste izbucniri cu caracter de obicei local să se generalizeze și să ducă la ruperea alianței de luptă dintre masele muncitoare ale poporului român și ale naționalităților conlocuitoare. Agitațiile șovine și revizioniste au avut un anumit ecou și în rîndurile organizațiilor P.C.R., mai ales în partea de nord a Transilvaniei. Această situație putea să ducă la dezbinarea și spargerea unității organizațiilor de partid și a organizațiilor de masă, la slăbirea legăturilor partidului cu masele de oameni ai muncii.

În lupta P.C.R. pentru rezolvarea problemei naționale și pentru combaterea naționalismului și șovinismului un rol important revine Plenarei lărgite a C.C. al P.C.R. din 6—8 iunie 1946 la care Gh. Gheorghiu-Dej a prezentat raportul: „Poziția Partidului Comunist Român față de curentele șovine și revizioniste”⁵⁸, precum și măsurilor politice și organizatorice luate de organele și organizațiile de partid pe baza acestui document.

Plenara a demascat politica naționalist-șovină dusă de reacțiunea română și maghiară, și a arătat că P.C.R. luptă deopotrivă contra revizionismului maghiar și a șovinismului românesc. Arătînd că ațișările șovine și provocările organizate de partidele „istorice” împotriva populației maghiare fac parte integrantă din planul lor de subminare a regimului democrat-popular, Plenara C.C. al P.C.R. a trasat organizațiilor de partid sarcina de a lupta cu fermitate împotriva acestor acțiuni, a oricăror tendințe naționalist-șovine, pentru cultivarea frăției și egalității dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Organizațiile de partid au fost îndrumate să-și intensifice acțiunea de lămurire a populației române și maghiare din Transilvania asupra scopurilor urmărite de forțele reacționare prin agitațiile naționalist-șovine și revizioniste, să demaște pe agenții reacțiunii, să-i facă inofensivi și să-i izoleze de masele populare.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ *Scînteia* din 8 iulie 1946.

Măsurile luate pentru lichidarea manifestărilor naționalist-șovine și revizioniste, activitatea intensă desfășurată de organizațiile de partid, au determinat eșecul încercărilor reacțiunii, care urmărea să facă din problema națională un punct de vrajbă și discordie. Realizarea măsurilor adoptate cu privire la problema națională s-a împletit cu lărga muncă politică de masă pentru mărirea producției, pentru refacerea economiei naționale, pentru atragerea maselor largi populare în arena vieții politice.

Întreaga activitate politică desfășurată de forțele democratice în frunte cu P.C.R. în preajma și în timpul campaniei electorale s-a împletit cu o intensă preocupare pentru rezolvarea grelelor probleme economice și sociale ale țării. În 1946 situația economică a României continua să fie precară. Cu toate realizările obținute în refacerea potențialului industriei și în creșterea producției, în unele ramuri, pe ansamblul industriei, producția era mult sub nivelul antebelic. Situația economică a țării a fost mult agravată de o nouă secetă care s-a abătut asupra României. Ca urmare, în august 1946 toate rezervele de cereale din anii trecuți erau epuizate, iar în noiembrie 1946, față de nevoile de consum normale, exista un deficit de aproape 150.000 vagoane de cereale. Spre sfârșitul aceluiași an rezervele pentru consumul de carne reprezentau abia 47,12% față de consumul mediu al perioadei 1930—1939. Starea materială a maselor muncitoare s-a înrăutățit considerabil, specula a luat proporții nemaîntâlnite. Au fost afectate cu deosebire o seamă de regiuni din Moldova și Transilvania, unde seceta a avut efecte dezastruoase.

Pentru biruirea greutăților economice, guvernul revoluționar-democratic susținut de forțele democratice a luat o serie de măsuri: crearea comandamentului pentru aprovizionarea regiunilor secetoase (C.A.R.S.), măsuri legislative privind frinarea speculei, aprovizionarea maselor muncitoare prin sistemul economatelor etc.

Concomitent, Partidul Comunist Român, în cadrul F.U.M., cu ajutorul sindicatelor și al celorlalte organizații de masă, a mobilizat clasa muncitoare să-și sporească eforturile pentru mărirea producției. Clasa muncitoare a dat dovadă cu acest prilej de o înaltă conștiință patriotică și de un înalt spirit de abnegație și înțelegere. Sub lozinca „Prin mărirea producției la victoria B.P.D. în alegeri” s-au obținut importante succese în refacerea capacităților industriale și de transport, cât și sporirea producției într-o serie de mari întreprinderi din țară. „Platforma — scria *Lupta Ardealului* — în ciuda tuturor mașinațiunilor partidelor «istorice» se înlăptuiește zi de zi, iar masele populare își dau seama că locul lor este alături de forțele care depun toată munca pentru reconstrucția și pentru ridicarea bunăstării a țării”⁶⁹.

În procesul desfășurării revoluției populare, și mai cu seamă cu ocazia campaniei electorale din 1946, reacțiunea încerca să folosească în favoarea sa greutățile economice prin care trecea țara, să speculeze starea de înapoiere a unei părți a maselor țărănești. Propaganda anticomunistă

⁶⁹ *Lupta Ardealului* din 17 august 1946, p. 3.

și antiguvernamentală desfășurată îndeosebi de P.N.Ț. s-a intensificat pe măsură ce se apropiau alegerile. Concomitent cu activitatea politică, cercurile reacționare național-țărănesti au trecut la organizarea de gărzii înarmate, pentru a le folosi ca mijloc de intimidare a maselor în campania electorală și în timpul alegerilor, și a-și evita înfrângerea. În lupta lor electorală forțele reacționare grupate în opoziție se bazau pe existența monarhiei și a celor doi miniștri fără portofoliu din guvern, pe stăpânirea principalelor mijloace de producție de către clasele exploatare, precum și pe sprijinul din partea puterilor occidentale. Reacțiunea însă nu a reușit să influențeze în mod substanțial opinia publică din țară, să-și refacă și să-și consolideze pozițiile. Încercarea Partidului Național Țărănesc, Național Liberal și Social-Democrat Independent (înființat la 9 mai 1946) de a realiza un cartel electoral pe care să-l opună Blocului Partidelor Democratice a eșuat din cauza divergențelor ce existau între acestea și a crizei politice în care se zbăteau forțele reacțiunii, clasele exploatare.

Victoria Blocului Partidelor Democratice în alegerile din 1946.

Alegerile parlamentare din noiembrie 1946 au reprezentat o puternică înclăștare de forțe sociale și politice în cursul cărora au fost folosite o mare varietate de forme de luptă, de la propaganda electorală pînă la acțiuni pentru deșeurile oricăror acțiuni contrarevoluționare. Puterea democrat-populară, forțele democratice au luat măsuri hotărîte de repri-mare a acțiunilor subversive și teroriste organizate de partidele de opoziție, îndeosebi de P.N.Ț., în rîndurile căruia se aflau numeroase elemente fasciste, și au respins încercările de amestec ale puterilor occidentale⁶⁰.

Procesul de regroupare a forțelor politice în bătălia alegerilor a fost însoțit de noi măsuri luate de guvernul revoluționar-democratic. Între 6—15 mai 1946 a avut loc procesul criminalilor de război din guvernul antonescian, care a dus la demascarea și condamnarea publică a fascismului și sprijinitorilor săi. Pe baza hotărîrilor Tribunalului Poporului Ion Antonescu și principalii săi colaboratori au fost condamnați la moarte și executați, în ciuda încercărilor făcute de unii fruntași ai P.N.Ț. și P.N.L., de rege, pentru a-i salva.

La 15 iulie 1946 a fost elaborată o lege electorală care acorda, pentru prima dată în istoria României, votul universal, egal, direct și secret pentru cetățenii țării de la vîrsta de 21 de ani, fără deosebire de sex, naționalitate, avere, credință religioasă sau grad de cultură. S-a acordat drept de vot militarilor, femeilor, funcționarilor de stat care în trecut au fost privați de posibilitatea de a alege și a fi aleși în organele reprezentative. Au fost declarați nedemni de a face propagandă electorală, de a alege și a fi aleși criminalii de război, vinovații de dezastrul țării, virfurile fostului aparat de stat fascist și alte elemente care au

⁶⁰ În perioada pregătirii alegerilor, guvernele S.U.A. și Marii Britanii au remis guvernului român cite trei note diplomatice — 27 mai, 14 iunie și 28 octombrie — prin care interveneau în favoarea partidelor „istorice”. Totodată, reprezentanți oficiali ai celor două puteri occidentale au participat direct la adunări electorale organizate de P.N.Ț. și P.N.L., au pus la dispoziția acestora mijloace materiale pentru propaganda electorală.

servit direct dictatura antonesciană și pe hitleriști⁶¹. Prin noua lege electorală a fost stabilită existența unei singure camere — Adunarea Deputaților — și desființarea Senatului, care în trecut a fost forul legiuitor cel mai reacționar.

În timpul campaniei electorale s-au vădit din plin forța conducătoare și mobilizatoare a P.C.R., legăturile sale cu masele largi de oameni ai muncii, capacitatea sa de a îndruma activitatea diferitelor organizații politice de masă. S-au desfășurat mari mitinguri electorale ale partidelor ce alcătuiau Blocul Partidelor Democratice, la care au participat sute de mii de oameni. Numai în primele patru luni de activitate electorală, Blocul Partidelor Democratice a organizat pe întregul teritoriu al țării peste 30.000 de întruniri electorale la care au luat parte aproximativ 10.000.000 de cetățeni.

Masele populare participau cu însuflețire la întrunirile convocate de partidul comunist și celelalte organizații politice democratice, legându-și speranțele îmbunătățirii traiului de înfăptuirea transformărilor ce se anunțau. Din apelurile B.P.D. și din Platforma-Program a B.P.D. se desprindea politica de consolidare a regimului democratic, de asigurare a drepturilor și libertăților cetățenești, de refacere și reconstrucție a țării dusă de guvernul Dr. Petru Groza. Vizita la Cluj a Dr. P. Groza (la 27 octombrie) a prilejuit o mare manifestație de simpatie a maselor față de guvern. Manifestul intitulat „Cetățeni ai Clujului” cheamă pe toți locuitorii orașului la „marea sărbătoare”, cea de a avea „în mijlocul nostru membrii guvernului în frunte cu d-l prim-ministru Dr. P. Groza”, încheind cu cuvintele: „Trăiască guvernul Dr. P. Groza care ne-a readus Ardealul! Trăiască victoria în alegeri a B.P.D.-ului. Votați Soarele!”⁶². În cuvântul rostit, primul ministru Dr. P. Groza a subliniat că „niciodată în țara noastră românească n-au fost atîția alegători. Avem astăzi peste 7 milioane și jumătate de înscriși pe liste”. Referindu-se la politica dusă de guvern, primul ministru spunea: „democrația română a biruit și a înfăptuit ceea ce dorim cu toții, să ne găsim într-o Românie unde fiecare cetățean este egal îndreptățit fără deosebire de naționalitate și religie”⁶³.

În timpul campaniei electorale s-au tipărit și s-au difuzat în mase milioane de broșuri, manifeste, afișe și apeluri editate de P.C.R. și organizațiile democratice, care chemau masele la luptă contra reacțiunii, pentru victoria în alegeri a forțelor democratice. „Alegerile vor fi o bătălie între poporul român și clica de cămătari și moșieri” — se arăta într-unul din manifestele P.C.R.⁶⁴. „În perioada care precede alegerile, fiecare comunist trebuie să fie în stare de mobilizare. Trebuie să muncim zi și noapte, pentru că reacțiunea trebuie nimicită și lupta trebuie s-o ducem pînă la victorie”⁶⁵ — se spunea într-un alt manifest. Un manifest editat de P.S.D. — județeană Cluj adresa maselor o călduroasă chemare: „Ziua de 19 noiembrie este data cînd trebuie să desăvîrșim prin votul nostru încrederea deplină acordată guvernului Dr. P. Groza...”⁶⁶. Aceeași chemare este făcută și într-un alt manifest al P.S.D., în limba maghiară: „Datoria primordială a fiecărui democrat... este asigurarea victoriei partidelor democratice, asigurarea victoriei și menținerii guvernării democrației...”⁶⁷. În manifestul intitulat „Frați Plugari”, Comitetul județean Cluj al B.P.D. demasca politica reacțio-

⁶¹ După o largă dezbatere publică, care a început încă de la finele lunii mai, la 21 iunie anteproiectul legii electorale a fost luat în discuția Consiliului de Miniștri, fiind dat publicității după sancționarea lui de către rege. (*Scînteia*, nr. 575 din 17 iulie 1946.)

⁶² Manifest intitulat *Cetățeni ai Clujului*, în loc. cit., nr. inv. IN 20432.

⁶³ *Lupta Ardealului* din 29 octombrie 1946, p. 4.

⁶⁴ *Manifest al P.C.R.*, în loc. cit., nr. inv. IN 20671.

⁶⁵ *Lupta Ardealului* din 11 august 1946, p. 3.

⁶⁶ *Manifest al P.S.D.*, în loc. cit., nr. inv. IN 20483.

⁶⁷ Manifest în limba maghiară al P.S.D., în loc. cit., nr. inv. IN 20466.

nară și de sabotaj a grupării maniste, arătând în același timp că prin reforma agrară „guvernul Groza, Blocul Partidelor Democratice a luat pământul de la moșieri și l-a împărțit, între voi țăranii săraci... v-a dat și titluri de proprietate... Blocul Partidelor Democratice vă va asigura credite ieftine, mașini și unelte agricole, produse industriale, ca să puteți ridica starea gospodăriilor voastre și să asigurați familiilor și copiilor voștri o viață fericită și îmbelșugată”⁶⁸. Un alt manifest, cu același titlu, al Frontului Plugarilor chema țăranimea să-și dea voturile pentru B.P.D. „În ziua de 19 noiembrie — se arată în manifest — vor avea loc alegeri! Alături de întreg poporul își va spune cuvântul și țăranimea de pe tot cuprinsul țării... Votând Soarele păcii și libertății, fiți siguri frați plugari că votați pentru fericirea voastră și a copiilor voștri”⁶⁹.

Larga activitate politică și ideologică desfășurată de P.C.R. și de celelalte partide din B.P.D., acțiunile constructive întreprinse de guvernul Dr. Petru Groza au contribuit în mod hotărâtor la demascarea și combaterea programelor electorale prezentate de partidele de opoziție.

La 23 octombrie 1946, în condițiile intensificării luptei între forțele democratice și reacțiune în vederea câștigării alegerilor parlamentare, a creșterii rolului clasei muncitoare în viața politică a țării, s-a desfășurat ședința comună a Comitetelor Centrale ale P.C.R. și P.S.D. împreună cu candidații celor două partide⁷⁰.

Ședința a avut ca obiectiv examinarea tuturor problemelor în legătură cu colaborarea între P.S.D. și P.C.R. în Frontul Unic Muncitoresc, în mișcarea sindicală unită, precum și efortul comun ce trebuia făcut în vederea victoriei forțelor democratice în alegeri.

În cuvântul de deschidere a acestei adunări secretarul general al C.C. al P.C.R., care a prezidat ședința, a scos în evidență succesele obținute de cele două partide muncitorești în decursul celor doi ani de colaborare, timp în care ele s-au apropiat unul de altul din punct de vedere ideologic și tactic „găsindu-se în toate marile probleme naționale pe aceeași linie de gândire și de acțiune”⁷¹. Cu același prilej a fost subliniat și faptul că datorită colaborării în F.U.M. clasa muncitoare a devenit partea cea mai activă și mai combativă a forțelor democratice, ceea ce crează terenul lichidării cu eforturi comune a „micilor fricțiuni care sînt în mare parte rodul nivelului încă scăzut al unei părți din membrii partidelor noastre”⁷².

În cursul dezbaterilor la care au luat cuvîntul 27 de comuniști și social-democrați, s-a scos în evidență deplina unitate de vederi a celor două partide muncitorești în toate problemele aflate la ordinea zilei. Acest lucru este subliniat și în rezoluția adoptată de consfătuire, în care se arăta: „Comitetele Centrale și candidații Partidului Comunist Român și ai Partidului Social-Democrat în alegerile parlamentare, adunați în ședință comună în ziua de 23 octombrie 1946, trecînd în revistă perioada de la data încheierii Frontului Unic Muncitoresc, constată o consolidare a unității de acțiune între cele două partide, în urma campaniilor întreprinse în comun și îndeosebi în urma acțiunii comune duse în cadrul campaniei electorale.

Cele două partide unite în Frontul Unic Muncitoresc au reușit să întărească unitatea sindicală, în lupta pentru aplicarea contractelor colective și pentru apărarea drepturilor și revendicărilor salariaților”⁷³.

⁶⁸ *Apel* editat de Comitetul județean al Blocului Partidelor Democratice, în loc. cit., nr. inv. I N 20454.

⁶⁹ Manifest intitulat *Frați Plugari*, în loc. cit., nr. inv. I N 20489.

⁷⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 2, dosar 175, fila 125; vezi și *Libertatea* din 24 noiembrie 1946.

⁷¹ *Scînteia* din 25 octombrie 1946.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Idem* din 30 octombrie 1946.

Față de rolul și sarcinile crescute ale clasei muncitoare în noua etapă ce avea să urmeze după alegerile parlamentare și mai ales urmărind cu consecvență apropierea continuă dintre P.S.D. și P.C.R. în vederea creării condițiilor realizării unității lor depline în cadrul unui singur partid marxist-leninist, adunarea însărcinează Comitetul Central F.U.M. să elaboreze un plan de perfecționare a colaborării în F.U.M. care să prevadă următoarele puncte: „Colaborarea strânsă între fracțiunile parlamentare și în guvern; crearea unui nou organ coordonator parlamentar și guvernamental; obligativitatea aplicării în practică a hotărârilor luate de comun acord; responsabilitatea secretarilor regionali și județeni pentru aplicarea în practică a hotărârilor Comitetului Central al Frontului Unic Muncitoresc. Secretarii regionali vor face rapoarte regulate asupra activității Frontului Unic Muncitoresc. Combaterea și sancționarea elementelor care prin călcarea hotărârilor comune, slăbesc unitatea de acțiune a celor două partide; întărirea și funcționarea regulată a organelor de Front Unic Muncitoresc din întreprinderi, instituții, cartiere, sectoare, străzi, atât în acțiunea electorală, cât și după alegeri. Înlăturarea în termenul cel mai scurt a fricțiunilor și cauzelor care le determină. Stabilirea unui contact permanent între organele de presă ale celor două partide. Organizarea de școli comune de îndrumare politică. Demascarea rolului titeliștilor ca agenți ai reacțiunii, cu scopul desființării lor politice prin acțiune comună”⁷⁴.

Adunarea s-a ocupat cu analiza activității desfășurate de cele două partide în mișcarea sindicală, de tineret și de femei, și a recomandat intensificarea activității în vederea întăririi unității sindicale, de tineret și de femei.

Sedința comună a celor două Comitete Centrale cu candidații în alegerile parlamentare a prezentat o însemnătate deosebită în lupta pentru realizarea unității depline a clasei muncitoare, a marcat o nouă etapă în această luptă. Referindu-se la aceasta, ziarul *Scînteia* scria în articolul intitulat „Frontul Unic Muncitoresc într-o nouă etapă”: „Avem de-a face cu o nouă etapă în istoria relațiilor între partidele social-democrat și comunist. Fiecare din aceste partide a crescut și s-a întărit în acești ani. Dar, s-a petrecut fenomenul plin de consecințe că în lupta comună s-a călît o unitate de acțiune bazată mai puțin pe actul formal al acordului încheiat și semnat de delegații respectivi, cât pe apropierea organică și din ce în ce mai pronunțată între tacticile și ideologiile fiecăruia dintre aceste două partide”⁷⁵. Aprecieri asemănătoare a făcut și ziarul *Libertatea*, care scria: „Această conferință, a cărei importanță este cu adevărat istorică, a subliniat o dată mai mult identitatea de vederi a social-democraților și comuniștilor în toate problemele puse în discuție. Ea a arătat pe de o parte o confirmare a politicii rodnice a F.U.M., iar pe de altă parte a marcat un mare pas înainte pe drumul consolidării unității de acțiune muncitorești”⁷⁶.

Acțiunile unite ale celor două partide muncitorești, desfășurate în F.U.M., în mișcarea sindicală, de tineret și de femei, în cadrul Blocului Partidelor Democrate, hotărârea acestora de a întreprinde noi pași pe linia unității clasei muncitoare a avut o influență covârșitoare asupra desfășurării alegerilor parlamentare.

În urma consfăturii, s-a ținut la 24 octombrie 1946 o adunare a tuturor candidaților B.P.D., unde au luat cuvîntul reprezentanți ai partidelor ce făceau parte din Bloc. În cuvîntarea sa, secretarul general al P.C.R., Gh. Gheorghiu-Dej, arătînd importanța alegerilor pentru viitorul poporului și al țării, reliefa în același timp și greutățile care aveau să fie întâmpinate. „Avem în fața noastră adversari hotărîți să facă tot ce le stă în putință pentru a împiedica forțele noastre,

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Idem* din 1 noiembrie 1946.

⁷⁶ *Libertatea* din 25 octombrie 1946.

în marșul spre victorie. Însă noi avem convingerea că victoria va fi de partea noastră, pentru că avem credința că sintem în slujba unei cauze mari, în slujba cauzei poporului și a bunăstării materiale și morale a poporului nostru”⁷⁷.

Tabăra reacționară măcinată de contradicții interne, lipsită de o forță conducătoare, s-a dovedit incapabilă de a realiza o coaliție de forțe cit de cit unită. Încercarea Partidului Național-Țărănesc de a strânge într-un bloc toate grupările politice reacționare de la Brătianu la Flueraș au eșuat. În cursul bătăliei pentru victoria în alegeri a forțelor democratice partidele politice ale reacțiunii au intrat într-un accentuat proces de descompunere. Factorul hotărîtor care a determinat apariția și dezvoltarea acestui proces îl constituie faptul că masele țărănești, spre care reacțiunea își îndreaptă îndeosebi speranțele, au fost scoase de sub influența țărăniștilor, că ele și-au dat seama de politica reacționară a acestora. Țăranii înșiși explicau de ce au părăsit Partidul Național-Țărănesc. La reproșurile făcute de Ilie Lazăr unui grup de țărani că l-au părăsit, aceștia i-au răspuns: „Apoi s-au schimbat vremurile și dumneata te-ai albit”⁷⁸. Într-adevăr, țărăniștii care debutaseră pe arena vieții politice românești cu un program demagogic de transformări sociale se „albiră”, deveniră contrarevoluționari, iar masele își dădeau seama tot mai mult de acest lucru.

În ziua alegerilor, 19 noiembrie 1946, *Scînteia* a publicat în paginile ei o chemare intitulată „Nici un vot reacțiunii. Toate voturile Soarelui democrației! Votați cu toții lista nr. 1 a B.P.D. cu semnul Soarele”. Demascînd politica reacționară a partidelor „istorice”, organul central de presă al C.C. al P.C.R. arăta: „a venit timpul ca reprezentanții tuturor categoriilor creatoare ale țării să pună umăr la umăr, să scoată România din sărăcia și din starea de inapoiere în care au dus-o guvernanțele trecute.

Cu capul sus, cu dragostea de patrie în inimă, dați votul vostru B.P.D. pentru înfringerea greutăților economice și reconstrucția economică a țării.

Pentru un viitor fericit și luminos copiilor voștri, Voi toți care vă iubiți țara, care doriți pacea și bunăstarea maselor largi populare, votați lista nr. 1 cu semnul Soarele”⁷⁹.

La 19 noiembrie, într-o atmosferă de sărbătoare, poporul a votat liber pentru prima dată în istoria sa. Rezultatele alegerilor sînt edificatoare: din totalul de 6.934.583 alegători, și-au dat votul pentru B.P.D. 4.766.630 (71,80%), împreună cu U.P.M., obținînd aproape 80% din voturi⁸⁰. După apartenența politică, cele 414 mandate de deputați erau repartizate astfel: Partidul Comunist Român — 68; Partidul Social-Democrat — 81; Frontul Plugarilor — 70; P.N.L. — Tătărăscu — 74; Uniunea Populară Maghiară — 29; Partidul Național Popular — 26; P.N.Ț. — Alexandrescu — 26; Partidul Național-Democrat — dr. N. Lupu — 2; Partidul evreiesc — 2; P.N.Ț. — Maniu — 32; P.N.L. — Brătianu — 3; și 7 deputați fără de partid. Partidul Social-Democrat Independent, condus de C. Titel Petrescu, prezentat în alegerile parlamentare pe liste separate, a depus candidaturi în 30 de centre din cele 59 existente. Din totalul de 6.934.583 voturi exprimate, P.S.D.I. a obținut numai 65.448, ceea ce nu i-a permis alegerea nici unui deputat⁸¹.

Ca urmare a victoriei forțelor democratice în alegeri s-a constituit noul parlament, în care forțele democratice aveau o puternică majoritate formată din 378 de deputați, în timp ce reacțiunea

⁷⁷ *Scînteia* din 26 octombrie 1946.

⁷⁸ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Maramureș, dosar nr. 561/1945—46, p. 80.

⁷⁹ *Scînteia* din 19 noiembrie 1946, p. 1.

⁸⁰ *Lupta Ardealului* din 23 noiembrie 1946.

⁸¹ *Scînteia* din 22 și 23 noiembrie 1946, și *Libertatea* din 22 și 23 noiembrie 1946.

avea doar 36 de deputați⁸². În noul parlament au intrat 77 de muncitori, 56 de plugari și mici agricultori, 202 intelectuali, 12 meseriași, 11 comercianți, 11 funcționari, 2 industriași și 6 militari⁸³.

Reușita B.P.D. în alegerile parlamentare a fost expresia năzuințelor maselor populare, ale intelectualității progresiste din țara noastră spre democratizarea țării, spre transformarea României într-un stat democratic, care să asigure libertatea și drepturi egale pentru toți cetățenii, într-un stat capabil să garanteze și să apere drepturile și interesele celor mai largi pături ale poporului nostru. Ea a demonstrat în același timp capacitatea P.C.R. de a aplica învățătura marxist-leninistă în condițiile concrete, specifice ale țării noastre, capacitatea de a se orienta just în situația politică existentă în țară și de a adopta și folosi tactica adecvată acestei situații. „Alegerile din noiembrie 1946 — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — au demonstrat elocvent înfringerea politicii reacționare, marea majoritate a poporului — peste 70% dintre votanți — exprimându-și în mod democratic încrederea în partidul comunist și în forțele care colaborau cu noi”⁸⁴.

Una din consecințele importante ale alegerilor parlamentare a fost întărirea pozițiilor clasei muncitoare și ale aliatului său principal, țărănimea muncitoare, în guvern, și în celelalte verigi ale aparatului de stat. Ca o măsură imediată pe baza raportului de forțe din interiorul Blocului Partidelor Democratice, indicat de rezultatele alegerilor, la 29 noiembrie 1946 Consiliul Politic al B.P.D. a hotărât remanierea guvernului. Președinte al Consiliului de Miniștri a rămas în continuare Dr. Petru Groza, iar vicepreședinte Gh. Tătăărăscu. Principala schimbare produsă în repartitia ministerelor cu prilejul remanierii guvernului a constat în creșterea numărului de miniștri comuniști și social-democrați de la 6 la 8 și al subsecretarilor de stat de la 4 la 6, în preluarea de către P.C.R. a Ministerului economiei naționale, denumit până atunci Ministerul industriei și comerțului, din mâinile reprezentanților burgheziei⁸⁵.

Victoria forțelor democratice în alegerile parlamentare din noiembrie 1946, constituirea parlamentului democrat, întărirea pozițiilor clasei munci-

⁸² *Scînteia* din 23 noiembrie 1946.

⁸³ *Idem*, din 29 noiembrie 1946.

⁸⁴ Nicolae Ceaușescu, *Semicentenarul glorios al Partidului Comunist Român*, București, 1971, p. 16.

⁸⁵ Guvernul avea următoarea componență: dr. Petru Groza (Frontul Plugarilor), președintele Consiliului de Miniștri; Gh. Tătăărăscu (P.N.L.), vicepreședintele Consiliului de Miniștri și ministrul afacerilor străine; Teohari Georgescu (P.C.R.), ministrul afacerilor interne; Lucrețiu Pătrășcanu (P.C.R.), ministrul justiției; Gh. Gheorghiu-Dej (P.C.R.), ministrul economiei naționale; prof. ing. N. Profiri (P.C.R.), ministrul comunicațiilor; Ștefan Voitec (P.S.D.), ministrul educației naționale; Lothar Rădăceanu (P.S.D.), ministrul muncii și asigurărilor sociale; prof. Tudor Ionescu (P.S.D.), ministrul minelor și petrolului; Al. Alexandrin (P.N.L.), ministrul finanțelor; I. Gh. Vintu (P.N.L.), ministrul lucrărilor publice; Ion Pas (P.S.D.), ministrul artelor; prof. Tr. Săvulescu (Frontul Plugarilor), ministrul agriculturii și domeniilor; Romulus Zăroni (Frontul Plugarilor), ministrul informațiilor; Radu Roșculeț (P.N.L.), ministrul cultelor; dr. Florica Bagdasar, ministrul sănătății; g-ral de corp de armată Mihail Lascăr, ministru de război.

toare și a aliaților săi din guvern, au creat condiții favorabile pentru înfăptuirea a o serie de măsuri politice și economice care urmau să ducă la desăvârșirea revoluției burghezo-democratice și trecerea la revoluția socialistă.

Activitatea desfășurată de parlamentul democrat a fost determinată în cea mai mare măsură de lupta și munca comună a celor 148 de deputați comuniști și social-democrați, nucleul unitar și ferm care a antrenat în acțiuni constructive cu caracter revoluționar și pe reprezentanții maselor țărănești, ai intelectualității, ai celorlalte grupări interesate în progresul țării. Prin acesta, cele două partide muncitorești și-au consolidat și dezvoltat colaborarea, au făcut noi pași în direcția realizării unității depline a mișcării muncitorești.

P. BUNTA — GH. ȚUȚUI

DIE RUMÄNISCHE KOMMUNISTISCHE PARTEI NACH DER NATIONALKONFERENZ. DER SIEG DES BLOCKES DER DEMOKRATISCHEN PARTEIEN IN DEN WAHLEN VON 1946

(Zusammenfassung)

Der Zeitraum, welcher der Nationalkonferenz der RKP vom Oktober 1945 folgte, bezeichnete eine neue Etappe in der Entwicklung der Partei. Infolge der Richtigkeit der beschlossenen Massnahmen, der durch die Konferenz festgesetzten Normen und Prinzipien des Parteilebens, wird ein rasches zahlenmässiges Anwachsen der RKP verzeichnet, begleitet von einer Verbesserung ihrer Tätigkeit in der Masse des Volkes und insbesondere von der Sorge für die Ausarbeitung einer taktischen Linie, welche die dauerhafte Zusammenfassung aller demokratischen Kräfte auf der aus den neuen politischen Bedingungen hervorgegangenen Plattform sicherstellen sollte. In der Entwicklung der Partei hatte das Plenum des Zentralkomitees der RKP vom 25.—28. Jänner 1946 eine wichtige Rolle, welche die Kampfpolitik für die Parlamentswahlen festsetzte: den Zusammenschluss aller an der Regierung beteiligten politischen Kräfte in einem einzigen Block. Das Plenum erachtete, dass der grundlegende Faktor zur Erreichung dieses Zusammenschlusses die enge Zusammenarbeit zwischen der RKP und der SDP im Rahmen der einheitlichen Arbeitsfront ist. Dieser Gedanke wurde auch von der Landeskongferenz der SDP vom 1.—3. Dezember 1945 hervorgehoben, die einberufen war, um die Wahlpolitik der Partei zu beschliessen. Die Kommunistische Partei gewährte der Sozialdemokratischen Partei eine bedeutende Unterstützung zur Überwindung der reaktionären Kundgebungen der Rechtselemente. Bei den am 18. Februar 1946 begonnenen Gewerkschaftswahlen, die unter dem Losungswort der Verstärkung der Einigkeit der Arbeiter stattfanden, erlitten die Rechtselemente der SDP eine empfindliche Niederlage. Der ausserordentliche Kongress der SDP vom 10. März 1946 schloss mit dem Siege der revolutionären Linken: es wurde die Teilnahme der Partei an den Parlamentswahlen im Wahlkartell mit den Parteien und Organisationen, welche die Regierung Dr. Petru Groza bildeten, beschliessen. Auf diese Beschlüsse des Kongresses reagierten C. Titel Petrescu und seine Mitarbeiter impulsiv; sie verliessen den Saal und schritten zur Bildung einer separaten Partei. In der Atmosphäre einer umfassenden Kundgebung für die Einheit fand am 29. März 1946 die Sitzung der Einheitsfront der Arbeit, der Vertreter der Zentralkomitees beider Parteien statt, welche die Fortsetzung ihrer Zusammenarbeit und des Kampfes gegen alle Versuche, die Einheit der Arbeiterklasse zu untergraben, zum Gegenstand hatte. In der auf die Nationalkonferenz der RKP folgenden Periode waren

neue Schritte auf dem Wege zur Festigung der Einheit der demokratischen Kräfte zu verzeichnen. Die demokratischen politischen Gruppen, die zusammen mit der RKP und der SDP die Regierung vom 6. März 1946 bildeten, klärten ihre Stellungnahme zu den grundlegenden Nachkriegsproblemen Rumäniens; sie nahmen den Vorschlag der RKP an, auf einer Einheitsliste zu kandidieren. Auf dieser Grundlage wurde am 17. Mai 1946 der Block der demokratischen Parteien gebildet, an dem teilnahmen: RKP, SDP, die National-Liberale Partei (Tătărașcu), die National-Bauernpartei (Anton Alexandrescu), die Bauernfront und die Nationale Volkspartei. Das Zentralkomitee der RKP, das die Politik des Wahlbündnisses eingeleitet hatte, arbeitete das „Plattform-Programm des Blocks der demokratischen Parteien“ aus, sozialwirtschaftliche und politische Bestimmungen beihaltend, welche im Mittelpunkt des Interesses der im Block demokratischer Parteien zusammengefassten demokratischen Kräfte standen. Dieses Programm wurde den übrigen demokratischen Parteien und Organisationen vorgeschlagen.

Der Block der demokratischen Parteien erfreute sich der Zustimmung und weitgehenden Unterstützung vonseiten der Gewerkschaften, Frauen- und Jugendorganisationen, Berufsvereinigungen der verschiedenen Kategorien von Intellektuellen und Handwerkern, sowie der Arbeiterorganisationen aus den Reihen der zusammenlebenden Nationalitäten. Bei der Tätigkeit zur Stärkung der Einheit der Arbeiterklasse und ihrer Führungsrolle in der Volksrevolution spielte eine aussergewöhnliche Rolle der Kampf der RKP gegen national-chauvinistische Kundgebungen, zur Stärkung der Freundschaftsbeziehungen zwischen den rumänischen Arbeitern und denjenigen der zusammenlebenden Nationalitäten. Das erweiterte Plenum des Zentralkomitees der RKP vom 6.—8. Juni 1946, beriet über den von Gh. Gheorghiu-Dej vorgelegten Rapport „Die Einstellung der RKP zu den chauvinistischen und revisionistischen Strömungen“, entlarvte die von der rumänischen und der magyarischen Reaktion betriebene national-chauvinistische Politik und beschloss politische und organisatorische Massnahmen zum gleichzeitigen Kampf gegen den magyarischen Revisionismus und den rumänischen Chauvinismus.

Die Wahlen vom November 1946 stellten einen gewaltigen Aufeinanderprall von sozialen und politischen Kräften dar, in dessen Verlauf eine gewichtige Vielzahl von Kampfmitteln verwendet wurden, von der Wahlpropaganda bis zu Unternehmungen gegen jedwede gegenrevolutionäre Versuche. Unter solchen Bedingungen fand am 23. Oktober 1946 die gemeinsame Sitzung der Zentralkomitees der RKP und SDP, zusammen mit den Kandidaten der beiden Parteien, statt. Im Laufe der Beratungen wurde die vollkommene Übereinstimmung der beiden Arbeiterparteien in allen aktuellen Fragen hervorgehoben. Nach der Beratung fand am 24. Oktober 1946 eine Versammlung aller Kandidaten des Blocks demokratischer Parteien statt, wo Vertreter der dem Block angehörenden Parteien das Wort ergriffen. Das durch innere Widersprüche zersetzte reaktionäre Lager, dem eine führende Kraft fehlte, zeigte sich unfähig, eine auch nur halbwegs geeinte Koalition zustande zu bringen.

Die Ergebnisse der Wahlen vom 19. November 1946 sind bezeichnend: von der Gesamtzahl von 6,934.583 Wählern stimmten 4,766.630 (71,80%) für den Block demokratischer Parteien, der — zusammen mit der Magyarischen Volksunion — fast 80% der Stimmen erhielt. Der Wahlsieg der demokratischen Kräfte, die Bildung des demokratischen Parlaments, die Stärkung der Stellung der Arbeiterklasse und ihrer Verbündeten in der Regierung, schufen günstige Vorbedingungen für die Verwirklichung einer Reihe von politischen und wirtschaftlichen Massnahmen, dazu bestimmt, die bürgerlich-demokratische Revolution abzuschliessen und zur Sozialistischen Revolution überzuleiten.

NOTE ȘI DISCUȚII

ZONA BALCANO-ASIATICĂ ȘI TRANSILVANIA

— Răspuns unei note polemice —

Depart, foarte departe de îndemnul înțelept al dictonului clasic, polemica profesorului Vl. Dumitrescu din articolul *Turdaș-Mesopotamia*¹, exemplu tipic de scriere *cum ira et studio*, îmbracă haina unei răfuiei personale, dusă cu o îndirjire demnă de o cauză mai bună. Vrînd să dea o „lecție” care să rămînă în anale, D-sa uită însă că în meseria ce amîndoi o practicăm argumentarea calmă și — în măsura posibilului — întemeiată nu poate fi înlocuită de un *sit pro ratione voluntas* !, nici de *hoc volo, sic iubeo* ! Nemaivorbind de faptul că, abordînd o manieră de a scrie care frizează pe alocuri invectiva, învățatul bucureștean se expune unei replici ce ar putea avea, în mod tacit, mai multă grijă de acuratețea demonstrației logice decît de selectarea vocabularului.

Oricît de ciudată ar părea (ca să nu zic hazlie, acum după nota profesorului Vl. Dumitrescu), risc afirmația că amîndoi ne situăm pe un teren apropiat în ceea ce privește problema *importanței influențelor anatoliene și microasiatice* în neoliticul și eneoliticul regiunilor carpato-dunărene. N-am intenția demonstrării din nou a ceea ce fiecare, la timpul său, a afirmat în acest sens, chestiunea fiind bine cunoscută acelor care au urmărit pozițiile pe care ne-am oprit.

Neconcordanța esențială a opiniilor noastre se reduce, mai ales, la — poate reciproca — intransigență în cramponarea de cîte un sistem cronologic dintre care nici unul nu este infailibil : metoda C₁₄, pentru prof. Dumitrescu, respectiv cronologia scurtă (recunosc, *cea mai scurtă* posibil) a Orientului Apropiat, pentru mine. Fixați cu înverșunare de cronologia ce-o adoptasem, unul dintre noi uita (poate deliberat) că mai există și o *cronologie lungă* pentru datarea aceluiași fenomene istorice și manifestări de cultură materială, tot așa cum celălalt (profesorul Vl. Dumitrescu) uită acum (bănuiesc, tot deliberat) rezervele ce recent le formulă față de valabilitatea datărilor C₁₄².

În această situație, pentru a tranșa cel mai nevralgic punct al controversei, țin să-l asigur pe prof. Dumitrescu de faptul că nici adoptarea *cele mai lungi cronologii* posibile nu ar aduce, pentru piesele în discuție (fie de la Tărtăria, fie de la Turdaș) altă modificare decît mutarea

¹ SCIV, 23/1, 1972, p. 93—109.

² „... d'autres observations ont contribué à accentuer les divergences quant à la valeur de la méthode elle-même ou, au moins, à propos de bon nombre de ses résultats. Par conséquent, il est évident qu'on ne pourrait établir une chronologie absolue plus ou moins généralement acceptée sur la base exclusive des dates C₁₄, d'autant plus que, tandis que la plupart des dates C₁₄ pour l'Europe sont assez hautes, quelques-unes des dates obtenues pour la région est-méditerranéenne sont trop basses pour les complexes archéologiques qui ont fourni les tests, ce qui fait que ces résultats ont été contestés par les inventeurs eux-mêmes”. Citatul este reproduș din Vl. Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale d'une part, et le monde égéo-anatolien, d'autre part*, coraport prezentat la IIème Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Athènes, 7—13 mai 1970, p. 4.

datării din jur de 3000–2800 î.e.n. până la maximum 3500–3200 î.e.n., — oricum *mult mai* *îrziu* decît ar „solicita-o” datările radiocarbon³.

Ceea ce este supărător în întîmpinarea ce ne-o face savantul neolitician nu e, nici pe departe, divergența de păreri în aprecierea materialelor ce de curînd le-am publicat⁴. La urma urmei, liber este fiecare să-și exprime opinia ori crezul științific, rămînînd la latitudinea cititorilor să cumpănească acribia muncii făcute și ponderea argumentelor invocate⁵. Mă voi opri deci, cu

³ Cele „tradiționale”, nemaivorbind de cele „recalibrate”!

⁴ N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3–39 și (în românește) în *Apulum*, IX, 1971, p. 21–63.

⁵ Descoperirea tabletelor de la Tărtăria ilustrează, mai bine ca orice alt exemplu, această afirmație. După o perioadă de trecere sub tăcere, s-a încercat mai apoi discreditarea descoperirii și a publicatorului, trebuînd să vină autoritatea științifică a lui A. Falkenstein și Vl. Milojević pentru ca descoperirea să intre în circuitul internațional (*Germania*, 43, 1965, p. 269–273, respectiv 261–268). Iar dacă sîntem și noi de părerea prof. Dumitrescu, că „... discuțiile destul de numeroase ce au urmat sînt prea bine cunoscute pentru a fi necesar să cităm aici întreaga bibliografie a problemei” (*SCIV*, 23/1, 1972, p. 93), nu ne putem opri totuși să nu remarcăm faptul că D-sa se înserie — alături de E. Neustupný și G. Georgiev — între cei, foarte puțini, ce sau au contestat autenticitatea descoperirii sau au încercat s-o atribuie culturii Coțofeni. Numai că lucrurile nu stau tocmai așa cum Vladimir Dumitrescu le expune în *SCIV*, 23/1, 1972, p. 93, n. 2: „Asupra tabletelor de la Tărtăria am avut prilejul să ne oprim, în treacăt de fapt, în două rînduri. Prima dată la Simpozionul asupra culturii Lengyel, organizat de Institutul de arheologie din Nitra, în primăvara anului 1967 (cînd am intervenit în discuție și am pus problema dacă piesele acestea nu aparțin cumva mai de grabă unui strat mai recent, eventual aceluia al culturii Coțofeni; cf. *Studijné Zvesti*, 17, Nitra, 1969, p. 588–589) ... Să vedem ce spunea Vl. D. la locul citat: „Mit der Datierung in die Jahre 2600–2500 v.u.Z. ist für die Coțofeni-Kultur viel zu hoch hinaufgegriffen”. [Aceasta îi suna lui G. Georgiev și aceasta era — în 1969 — părerea lui Vl. D.]. n.n.). Și adăuga: „Dieses Datum kann kaum angenommen werden. Im meinem Beitrag habe ich angedeutet, daß das Grab mit den Tontafeln höchstwahrscheinlich nach der genannten Kultur und der Vintcha-Turda-Schicht von dort anzusetzen ist, so daß es möglich wäre, daß der Tonanker [sublinierea mea, N.V.] von Tărtăria der Coțofeni-Kultur angehört”. Se cuvine subliniați nuanța de precauție cu care — în 1969 — Vl. D. își formulă opinia, precum și faptul că piesa incriminată (de dragul căreia profesorul bucureștean era dispus să nu stăruie — de această unică dată — asupra importanței metodei stratigrafice și tipologiei idolilor *clar turdașeni* ce însoțeau tabletele) era *pandantivul de lui în formă de ancoră*! Să nu fi cunoscut D-sa — în 1969 — cartea lui I. Bernabè-Brea? (*Poliochni*, I, 2, Roma, 1964). Să nu fi știut că „ancore” identice apar încă de la începutul fazei „azzura”? (*ibidem*, pl. I, XXXIII/a–b, d). Sau să fi așteptat drastică punere la punct a lucrurilor din partea lui Vl. Milojević (în *Jahrb. RGZM*, 14/1967, Mainz, 1970, p. 20–21) — punere la punct pe care, dacă nu ar fi E. Neustupný cel în cauză, nu mi-aș refuza plăcerea s-o citez *in extenso* — ca să-și aducă aminte de ele? Iar dacă și-a adus aminte — și a făcut-o — atunci de ce în *SCIV*, 23/1, 1972, p. 93, n. 2 pomeneste doar două luări de poziție ale D-sale față de problema tabletelor de la Tărtăria: cea de la Nitra și cea de la Flagstaff-Arizona? Cea de a *treia* luare de poziție, cea de la Atena, omisă din nota mai sus citată, sună astfel:

„Enfin, les tablettes de Tartaria, découvertes — selon les affirmations de N. Vlassa — dans une fosse de la couche appartenant à la phase Vintcha B, sont elles aussi invoquées par Vl[adimir] M[ilojević] pour dater la phase Vintcha A après le début du IIIe millénaire av.n.è. Non seulement E. Neustupný, mais également nous-même, avons exprimé des doutes quant à l'appartenance de ces tablettes à la couche de Turdas-Vintcha de Tartaria et nous avons cru qu'éventuellement elles pouvaient appartenir à la couche de la culture de Cotofeni. Mais du moment que Vlassa affirme toujours que la position stratigraphique de la fosse en question était tout à fait sûre, nous devons renoncer à nos objections. D'autre part, il est vrai que des signes de la même famille se retrouvent souvent sur la poterie de la culture de Vintcha-Turdas, tandis qu'ils sont totalement absents de la culture de Cotofeni. Cependant, il faut reconnaître que jusqu'à présent dans aucune station appartenant à la culture de Vintcha-Turdas on n'a découvert des ancres en terre cuite du type trouvé dans la fosse de Tartaria, tandis que contrairement à l'affirmation de Vl. M. elles ont été trouvées dans des stations appartenant à la culture de Cotofeni. Par contre, il est exact que des ancres pareilles se rencontrent à Poliochni tout le long de la phase „azzura”, ce qui signifie qu'elles pourraient être même antérieures à Troie I, c'est-à-dire, d'après les synchronismes admis par Vl. M., contemporaines de Vintcha A”

și — de ce n-aș mărturisii-o — îmi aduce, mai ales prin detaliile de formulare, o sinceră satisfacție! (Vl. Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes* ... p. 23). În legătură cu aceste probleme, încă două scurte observații: 1. Aceste ancree „pourraient être même antérieures à Troie I, c'est-à-dire contemporaines de Vintcha A” nu numai „d'après les synchronismes admis par Vl[adimir] M[ilojević]” (Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 23), ci chiar el, Vladimir Dumitrescu,

precădere, asupra acelor aspecte din polemica D-sale care, dacă în discuțiile arheologice ar exista un „fairplay” măcar cit într-o banală încrucișare de florete, de bună seamă că nu-și găseau exprimarea în scris.

Pe scurt, profesorul Vladimir Dumitrescu prezintă cititorilor revistei *SCIV* lucrarea noastră exclusiv prin prizma neaderării sale la interpretarea ce am dat-o unor piese neolitice. Deoarece lucrarea incriminată a apărut și în limba română și în germană și va avea — sperăm — o oarecare circulație (în parte și în urma intervenției D-sale), s-ar fi cuvenit să spună dacă *întregul* ei conținut este sau nu de judecat sub unghiul din care își face întîmpinarea. Nefăcînd-o, ce trebuie să înțelegem? Că *este de acord* cu suita de probleme, cu observațiile și notele critice la care *nu s-a referit*?

Deoarece o polemică presupune, pentru lector, o permanentă confruntare cu textul învinuit, nu putem să nu facem observația că a da citate trunchiate ori răstălmăcite, numai de dragul „fundamentării” propriei aserțiuni, nu este o practică din cele mai laudabile. Să spicuim exemple:

Respingînd ideea că ființa modelată plastic pe ciobul de la Ronaț ar putea reprezenta un vultur leontocefal, Vl. Dumitrescu⁶ ne citează (între ghilimele) astfel: „... Probabil că e vorba de o reprezentare copiată, imitată, după una originală a zeiței Imdugud în formă de vultur cu cap de leoaică”. Or, textul sună: „Wahrscheinlich handelt es sich hier um eine, in Tausenden von Kilometern Entfernung von ihrem Ursprungsort nachgebildete Darstellung der Göttin Imdugud in Gestalt eines Adlers mit dem Kopf einer Löwin”⁷, — conferind frazei o nuanță sensibil diferită.

O altă pildă: De mai multe ori în nota sa, dar mai ales la p. 94 și 106, Vl. Dumitrescu ține să ne asigure că *niciuna* dintre piesele aduse de noi în discuție — chiar dacă prezintă afinități microasiatice și est-mediteraneene — nu are vreo valoare *cronologică* pentru cultura Turdaș. Afirmatia D-sale face (poate numai din neatenție) total abstracție de faptul că, sub raportul *valorii cronologice*, evident nu toate obiectele ce le-am prezentat se situează la același nivel și că *noi* am fost primii în a atrage atenția asupra acestui fapt: „Die behandelten Gegenstände besitzen nicht alle die gleiche Beweiskraft. Neben sichern und außergewöhnlichen Funde, wie dem Rollsiegelabdruck aus Turdaș gibt es Stücke, deren Deutung wahrscheinlich oder möglich ist”⁸. Și tot *noi* precizăm, în legătură cu discul de lut de la Turdaș purtînd semne incizate: „Leider fehlen stratigraphische Angaben über das Turdașmaterial der Sammlung Zsófia Torma und deshalb kann auch das in Frage stehende Stück nicht zur chronologischen Bestimmung der zahlreichen, im Historischen Museum zu Cluj aufbewahrten Turdașfunde dienen”⁹. Astfel că, sub acest aspect,

adhera la o asemenea opinie, cu cîteva pagini mai înainte (*op.cit.*, p. 11), încuviințînd păreri de ale lui J. Mellaart (care păreri, în paranteză fie zis, Mellaart nu le formulase întîiași dată la Colocviul interdisciplinar de la Plovdiv, din 1969, ci tocmai cu zece ani mai devreme, în *Notes of the Architectural Remains of Troy I and II*, în *AS*, IX, 1959, p. 162); 2. Ar fi păcat să nu amintim aici recent publicata „ancoră” de lut ars de la Ariuşd, deci tot din mediu neolitic (Z. Székely, în *Apulum*, IX, 1971, p. 131, fig. 2/2 și p. 132). Așteptăm cu interes publicarea vreuncea dintre „ancorele” despre care prof. Dumitrescu ne asigură că au fost aflate în așezări aparținînd culturii Coțofeni.

⁶ Total de acord cu D-sa că fotografia e necorespunzătoare (ca și altele, la care face aceeași observație). Am dori să ne creadă că originalele predate tipografiei au fost *excelente*. Că au ieșit cum au ieșit se datorează unor probleme care, cum se zice, „ne depășesc”.

⁷ *ActaMN*, VII, 1970, p. 25.

⁸ *Ibidem*, p. 33.

⁹ *Ibidem*, p. 16. Sau ceea ce spuneam în legătură cu vasul de cult: „Zwischen dem Kultgefäß von Eridu und seiner Entsprechung aus Turdaș besteht, abgesehen von seiner räumlichen Entfernung, auch ein gewisser zeitlicher Unterschied” (*ibidem*, p. 29). Cit privește lecția pe care profesorul Dumitrescu ne-o ține despre starea de lucruri din sudul Bulgariei, Tracia și Macedonia (*SCIV*, 23/1, 1972, p. 100 sqq.), îi amintim că am avut ocazia să ne ocupăm și noi

observațiile critice ale prof. Dumitrescu se dovedesc a fi cel puțin la fel de inutile ca cele ale născute referitoare la problemele coloanelor pictate de la Căscioarele, observații pe care ni le reproșează¹⁰ numai pentru faptul că și D-sa ajunge la concluzii identice în privința imposibilității stabilirii unei legături directe cu Țatal Hüyük¹¹.

Și un al treilea exemplu : Discutind unele piese de la Cluj, arătăm că *prototipuri* ale lor există în orizontul Halaf-tirziu. Apropierea ce-o făceam era — cum oricine se poate convinge din text¹² — *exclusiv tipologică*. Dată fiind lipsa de echivoc a ceea ce spusese, nu înțeleg *cum* și de ce ajunge Vl. Dumitrescu să-mi reproșeze un *sincronism* cu piesele de la Tell-Halaf,¹³ pe care nici prin minte nu-mi trecuse — și nu-mi trece — să-l susțin ? ! (Las la o parte faptul că, reproșându-mi o — de fapt inexistentă — racordare cronologică cu Halaful, Vl. D. se dezice, fără a-și da seama, de chiar *cronologia lungă* pentru care tot timpul pledează !). Semnificativă e și completa ignorare de către profesorul Dumitrescu a faptului, că esența argumentației noastre o dă analiza materialelor ceramice *pictate* ce apar în cele două niveluri neolitice de la Cluj. Concluziile cronologice se sprijineau în bună măsură pe *această analiză* și coincideau, în parte, cu păreri mai de mult formulate de către H. Dumitrescu, cu ale cărei opinii am avut ocazia să arăt că *sînt de acord*¹⁴. În această situație e de înțeles de ce D-sa a preferat să treacă sub tăcere și să facă cu totul abstracție de mecanismul argumentației mele.

Trec acum la analiza a două probleme din intîmpinarea prof. Dumitrescu, care nu mai vizează o simplă divergență de păreri, ci pun în discuție probitatea științifică a semnatarului acestor rînduri.

de aceste probleme, ce-i drept mai demult, cînd opiniile noastre coincideau încă în multe privințe (vezi *ActaMN*, IV, 1967, p. 420, n. 71—72). Și mă întreb, oare mi-ar recomanda cu aceeași căldură țineră? n seamă a rezultatelor la care au ajuns colegii bulgari, acum, după ce aflăm de la ei — în legătură cu inscripția neo-eneolitică de la Gradsnița — că-s *sincrone* culturile : Karanovo V (Marița) — Vinča-Turdaș—Boian-Vidra—Sălcuța I ? (Vezi B. Nikolov, în *Arheologija*, 1970/3, p. 9). Și mai e ceva : ori cîtă considerație aș avea pentru rezultatele lui J. Deshayes și C. Renfrew (vezi *ZNM*, VI, Beograd, 1970, p. 21 sqq., respectiv 45 sqq.), nu pot subscrie la paralelizarea Troiei I cu orizontul Baden—Kostolac. Să nu uităm că la această forțată paralelizare s-a ajuns din disperata încercare de-a justifica metoda C₁₄ și că pentru a o putea menține se șterge cu buretele peste observațiile arheologice ce s-au făcut de la Schliemann la Blegen (și că între ei se află H. Schmidt, F. Matz, S. S. Weinberg, R. W. Hutchinson, H. Z. Koşay, H. Kühn, K. Bittel, F. Schachermeyr, Vl. Milojević, G. Childe, C. F. A. Schaeffer etc., etc., două generații de arheologi austrieci, iugoslavi, maghiari și români, — printre ei și profesorul Vl. Dumitrescu). Mă întreb, de altfel, văzînd iritarea cu care D-sa a intîmpinat analogia de la Byblos pentru vasele antropomorfe de la Hăbășești, dacă a renunțat și la tot ceea ce scrisese și argumentase despre idoli de tip troian din aceeași așezare ? (*Hăbășești* . . . , p. 415—416). Ori le-a aflat analogii în *altă parte, anterioare* Troiei I ? ! (mai exact, Troiei II—V).

¹⁰ *SCIV*, 23/1, 1972, p. 104.

¹¹ Vezi *ActaMN*, VII, 1970, p. 36, apoi *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 24. Nu e mai puțin adevărat că apariția *Daciei*, N.S., XIV după cea a *ActeiMN*, VII mi-a prilejuit satisfacția, de-a vedea și pe alții puși în situația de-a justifica data depunerii manuscrisului unei lucrări la o redacție (*SCIV*, 23/1, 1972, p. 104). Nu de altceva, dar personal am — *experlo credite* ! — cel puțin două usturătoare experiențe în acest sens : cu studiul meu *Cultura Criș în Transilvania* (vezi *ActaMN*, III, 1966, p. 9, n. * de după titlu) și cu articolul *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogheresztur în Transilvania* (vezi *ActaMN*, VII, 1970, p. 37, n. 77). Cît privește zeflemisirea de către savantul bucureștean (*SCIV*, 23/1, 1972, p. 104) a ceea ce eu scrisesem (și încercasem să argumentez cu o bogată bibliografie) despre arhitectura Asiei Anterioare pe la ±3000 î.e.n. (*ActaMN*, VII, 1970, p. 33—37, n. 65—76), dacă în ochii D-sale acestea se minimalizează la un „excurs asupra coloanelor mesopotamiene, amintindu-se fapte bine cunoscute chiar de studenți”, — ce mai pot eu zice ? Deștepti studenți — elevate cunoștințe au ! Și înregistrez, cu un complex de culpă și inferioritate, că bruma de învățăminte dobîndită din lecturi post-universitare trebuia s-o am încă pe băncile Universității, nemaivorbind de faptul că sînt siliți să-mi dau seama că inteligența și vîrsta sînt factori independenți unul de celălalt.

¹² *ActaMN*, VII, 1970, p. 16.

¹³ *SCIV*, 23/1, 1972, p. 95.

¹⁴ *ActaMN*, IV, 1967, p. 414, 419 și *Študijne Zvesti AUSA*, 17, 1969, p. 524, 532.

1. Bazat exclusiv pe amintiri, uitind ceea ce cu numai doi ani în urmă singur spunea despre tabletele de la Tărtăria¹⁵, uitind că a avut *de două ori* în miini aceste tablete (cu ocazia prezentării lor la București și a unei vizite a D-sale la Cluj), deci că era în măsură să-și formeze o părere *sigură* despre ele, Vl. D. pune pe hîrtie¹⁶ de-a dreptul fantastica aserțiune că *noi* (N. Vlassa) i-am fi povestit că am ars secundar, într-un cuptor, tabletele.

Dispus să admit că memoria e cea care îi joacă savantului bucureștean un nedorit renghi¹⁷, țin să repet (pentru D-sa) și să precizez (pentru cei doritori s-o știe) următoarele :

În momentul descoperirii nu mi-am dat seama ce reprezintă tabletele. Fiind acoperite de o crustă calcaroasă, care ascundea în cea mai mare parte semnele, li s-a făcut, în laboratorul Muzeului arheologic din Cluj, o baie de acid clorhidric, atît lor, cît și idolilor *de lut* cu care au fost aflate împreună. Cu această ocazie au devenit clare semnele incizate de pe tablete. Dată fiind slaba ardere și friabilitatea materialului, tabletele au fost *impregnate*, în vid, într-o *autoclavă*, cu un impregnant organic reversibil¹⁸.

Prin ce metamorfoză a ajuns, în amintirile profesorului Dumitrescu, impregnarea ardere și autoclava cuptor va rămîne — îmi place s-o cred — un mister.

2. A doua problemă care cere o deplină clarificare se leagă de recent publicata placă de lut de la Turdaș, purtînd *imprimată*, înainte de ardere, în pasta încă moale, impresiunea unui cilindru gravat mesopotamian¹⁹. Consecvent tendinței sale de-a lua în deridere descoperirea și omul ce a făcut-o cunoscută, Vladimir Dumitrescu scrie :

„Totuși din primul moment acest fragment de placă (aparținînd desigur unei piese mult mai mari) face impresia unei *cahle feudale*, impresie pe care am fost informat că au avut-o de la început și alți colegi de la Cluj, chiar dacă nu se poate nega că se pot stabili unele asemănări cu decorul pieselor mesopotamiene pe care le citează și le ilustrează Vlassa pentru comparare. Ne punem însă întrebarea dacă au existat cilindri mesopotamieni de dimensiuni atît de mari ; și, fără să putem da un răspuns categoric negativ, amintim că nici în Muzeul Luvru, nici la British Museum și nici în muzeele din Istanbul și Ankara noi n-am văzut nici nu [un, N.V.] cilindru așa de mare”²⁰.

S-o luăm metodic :

a) Presupunînd că aș intra în „jocul” ce mi-l propune, îmi permit să-l întreb pe profesorul Dumitrescu : *D-sa cite cahle feudale cunoaște al căror decor să poată fi confundat cu impresiunea cilindrilor grași de la orizontul Uruk IV—III— Djemdet Nasr — Chafadje II—III ?*

b) Dacă avea așa de serioase îndoieli în privința autenticității piesei, de ce s-a mărginit s-o discute pe baza unor „impresii” ce i le sugeraseră fotografia și desenul și n-a ținut să exami-

¹⁵ „Il ne faut d'ailleurs pas perdre de vue certaines pièces de Vintcha, considérées comme des importations des Cyclades, ni les tablettes déjà devenues célèbres (sic!) de Tartaria” ... (Vl. Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes* ..., p. 22).

¹⁶ SCIV, 23/1, 1972, p. 107, n. 21.

¹⁷ Fapt ce pare a reieși și din aceea că nu poate preciza dacă afacerea ce ne-o istorisește e de „mulți ani” ori „de acum cîtiva ani”, nici „despre ce fel de cuptor era vorba”.

¹⁸ Operațiune executată de *Iosif Koródi*, șeful secției de restaurare a muzeului, care — har domnului — trăiește și a cărui mărturie poate fi oricînd invocată. De altfel, e metoda sa preferată de conservare, ale cărei aspecte teoretice le-a expus și în scris, cf. *ActaMN*, VI, 1969, p. 641—645.

¹⁹ *ActaMN*, VII, 1970, p. 30—32, fig. 24—25. Publicînd piesa mi-am exprimat clar părerea că o consider un *original* oriental, nu o copie realizată la Turdaș, din acest punct de vedere observația sarcastică a prof. Dumitrescu (SCIV, 23/1, 1972, p. 107) fiind total gratuită.

²⁰ SCIV, 23/1, 1972, p. 98.

neze *originalul*? De la București la Cluj nu-i cale atât de lungă și — poate — drumul merita osteneala. Spun acestea gîndindu-mă la faptul că savanți de talia lui S. N. Kramer VI. Milojević, H. Müller-Karpe, L. Bernabò-Brea, D. Garašanin, S. Hood, W. Brice (pentru a enumera doar cîțiva!) n-au precupețit efortul de a veni și a vedea această piesă — și celelalte asupra cărora VI. Dumitrescu are rezerve — și a se convinge de *autenticitatea* lor!

c) E păcat, mare păcat, că Vladimir Dumitrescu a trecut sub tăcere numele „colegilor clujeni” care i-au împărtășit impresia lor, anume că piesa în discuție e o cahlă feudală! Nu de altceva, dar sînt pus în situația de-a pomeni, dintre acești informatori, numai pe profesorul K. Horedt, care mă autorizează să-i amintesc profesorului Dumitrescu următoarele. În vara anului 1969, cînd i-a relatat — cu *asentimentul meu*, N.V. — despre piesa în discuție, a făcut și precizarea că în inventarul vechi (unguresc) al muzeului obiectul e designat drept „probabil cahlă feudală”, și nicidecum că aceasta ar fi *părerea lui* (a lui K. Horedt)! Cine sînt cei care l-au mai informat pe VI. D. și ce i-or mai fi spus, n-am de unde să știu...

d) Cu riscul de a aminti, din nou, fapte „bine cunoscute chiar de studenți”, nu pot să nu fac iarăși precizarea că piesa în discuție nu este *matrița* unui cilindru gravat (*Rollsiegel*), ci numai un „*Abdruck*” pe o placă de lut, ²¹ mărimea obiectelor acestora — cel puțin în sensul lungimii — fiind în funcție de numărul de rotiri pe care le-a executat matrița în lutul moale. (Evident, după fiecare *rotire completă* a matriței scena se repeta pe „*Abdruck*”). În acest sens deci — al lungimii piesei — observația prof. Dumitrescu, că obiectul i se pare „prea mare”, nu-și are rostul.

Să examinăm problema lățimii²²:

Profesorului Dumitrescu i-a scăpat un fapt esențial. Din totalul de 7,5 cm (cît măsoară fragmentul păstrat), nu mai puțin decît 3,3 cm reprezintă *bordura superioară a tabletei de lut, neîntrînd cîtuși de puțin în calcul la aprecierea mărimii sigiliului*! Acesta (sigiliul, adică *matrița*) și-a lăsat amprenta, prin rotire de la dreapta spre stînga sau invers, numai de la (inclusiv) *încadramentul de linii în zig-zag în jos*, impresiunea lui ocupînd deci de abia 4,2 cm din totalul lățimii fragmentului. Judecînd pe baza analogiilor ce le-am invocat — și pe care nu le mai repet — desfășurarea scenei animaliere nu putea avea o lățime mai mare de *maximum 8 cm*, aceasta fiind *mărimea matriței folosite*! Evident, bordura se mai repeta odată și în partea inferioară a tabletei, dar ea, cum am arătat, nu intră în calcul...

e) Dacă învățatul bucureștean își lua osteneala să *verifice atent* desenele pieselor ce le citam drept analogii, din planșele cărții lui H. Müller-Karpe, nu i-ar fi scăpat, de bună seamă, că acelea — și multe altele încă — sînt reduse acolo: 1:2, 2:3, 1:4. Făcînd calculul de rigoare, se poate lesne vedea că în Mesopotamia au existat *cilindri* sensibil mai mari decît cel ce a fost imprimat pe placa de lut aflată la Turdaș. Iar eu nu mai eram nevoit să fac demonstrația de mai sus...²³

... Și totuși, notele polemice își au rostul lor: *Castigat ridendo mores*!

N. VLASSA

²¹ Vezi *ActaMN*, VII, 1970, p. 31–32.

²² La publicare (*ActaMN*, VII, 1970, p. 30) precizam dimensiunile fragmentului: 9,1×7,5×0,8–1,1 cm. Din cauza unor amănunte de tehnică tipografică, reproducerea fotografică (fig. 24) și, mai ales, cea în desen (p. 31, fig. 25) are, fiecare, cîțiva milimetri în plus față de original.

²³ Țin, de altfel, să-l asigur pe prof. Dumitrescu că cilindri gravați mesopotamieni, ca și impresiunile lor pe plăci de ipsos ori lut, am avut ocazia să văd și eu. Chiar dacă numai în colecțiile muzeale de la Frankfurt/Main, Mainz Heidelberg și Stockholm.

LA ZONE BALKANO-ASIATIQUE ET LA TRANSYLVANIE

— Réponse à une note polémique —

(Résumé)

L'auteur répond, en langue roumaine, à une note publiée par le professeur Vl. Dumitrescu dans *SCIV*, 23/1, 1972, p. 93—109, tout en se réservant le droit de faire paraître, le cas échéant, le texte entier de sa réplique dans une langue de large circulation.

MONEDELE DE ARGINT DACICE ȘI SPECIFICUL LOR CHIMIC ȘI METALOGRAFIC

Analiza unei serii de 8 monede dacice a arătat că titlul (conținutul) lor în argint variază în limite largi, între 9,79 și 92,0%.

O altă particularitate a acestor monede o formează permanența aurului în aliajul monedelor și prezența acestui aur în două structuri diferite.

Aceste stări structurale distincte ale aurului din monedele dacice au fost sesizate de noi în cursul tratamentului chimic al probelor studiate (utilizând în jur de 0,1 g metal la o analiză).

S-a constatat astfel că în urma tratamentului cu acid azotic concentrat se pot separa, după caz, două tipuri de precipitate de aur:

1. Un agregat granular, spongios, de culoare neagră și
2. Un dispersat coloidal, foarte stabil, de culoare roșie-violetă.

Prin fierbere mai îndelungată în acid azotic concentrat și după evaporări repetate până la sec, acest aur coloidal poate fi precipitat.

Cele două tipuri de precipitate au fost apoi separate prin filtrare pe hîrtie de filtru cantitativă, normală, spălate cu o soluție diluată și fierbinte de acid azotic, uscate la etuvă și apoi calcinate în creuzet de porțelan, la o temperatură de 800° C.

În urma calcinării, cele două tipuri de precipitate se transformă în aur de 24 carate, cu luciu metalic și culoarea galbenă-aurie caracteristică. Se mai menține doar o neînsemnată deosebire structurală în sensul că aurul granular-negru dă după calcinare o masă aurie spongioasă, iar cel coloidal-roșu cristalizează filiform pislos. (Fig. 1 și 2).

Paralel cu monedele dacice au fost analizate, chimic, în condiții identice, alte 4 monede de argint de diferite proveniențe și din diferite perioade ale antichității, comparativ cu un scudet leopoldin din evul mediu târziu (tabel 1).

Ca rezultat al acestor 12 analize chimice cantitative, făcute cu scopul de a găsi conținutul lor în argint, aur și cupru, s-au constatat următoarele:

1. Monedele de argint din antichitate pun în evidență prin tratament chimic, fie un aur granular, negru, fie un aur coloidal, roșu.
2. Pentru unele din monedele dacice se obține precipitatul granular-negru, iar pentru altele (cele mai numeroase) se obține tipul de aur coloidal-roșu, care pare a fi specific pentru minereul extras din subsolul Daciei.
3. Aurul coloidal-roșu nu rezultă din monedele de argint de proveniență din afara teritoriului Daciei.
4. Titlul în argint al monedelor dacice este — în general — mai scăzut decît al monedelor de proveniență străină.

5. Cuprul este al doilea sau chiar primul element metalic principal din compoziția monedelor de argint dacice. Pe măsură ce crește conținutul de argint al monedelor, scade cel de cupru și invers.

6. Principalele elemente ale monedelor dacice sînt: argintul, cuprul și aurul. Variația în conținutul primelor două elemente este atît de mare încît unele monede pot fi considerate de „argint”, dar altele nu răspund acestei denumiri, ele fiind formate din cupru sau bronz cu adaosuri mici de argint (tab. 1).

Tab. 1. Conținutul de Au, Ag și Cu al monedelor de argint din antichitate.

Nr. crt.	Date privind moneda	Conținutul în %			$\frac{\text{Au} \times 100}{\text{Au} + \text{Ag}}$	Structura la aur	Culoarea la aur
		Au	Ag	Cu			
1.	Dacică Adinca, jud. Dimbovița	8,22	57,2	33,9	12,5	coloidală	roșie-violetă
2.	Dacică Almaș, jud. Arad	12,70	9,79	72,36	56,5	''-	''-
3.	Dacică Bozeș, jud. Huned.	10,20	23,22	67,34	30,50	''-	''-
4.	Dacică Feniș, jud. Arad	0,53	21,07	78,40	2,46	''-	''-
5.	Dacică Vișa II, jud. Cluj	5,67	52,30	40,22	9,7	''-	''-
6.	Dacică Vișa I, jud. Cluj	0,89	81,30	1,72	1,1	granulară	neagră
7.	Dacică Transilvania	0,41	92,00	0,58	0,44	''-	''-
8.	Dacică Transilvania	0,66	90,00	6,12	0,73	''-	''-
9.	Seleucus I, Babilon	8,63	91,00	0,37	8,65	''-	''-
10.	republicană, Roma	3,50	96,50	3,50	3,50	''-	''-
11.	Eyrhachium Albania	0,79	74,00	22,10	1,03	''-	''-
12.	Scuderț leopoldin (1657—1705) Șurdești, jud. Maramureș.	—	72,80	19,58	0,00	nu conține aur.	

7. În cazul monedei de argint leopoldine de la sfârșitul secolului al XVII-lea, metalul monedei încetează de-a mai conține aur, ca o dovadă a progresului realizat între timp de tehnica metalurgică, reușindu-se o separare cantitativă a celor două metale prețioase. În schimb își fac apariția alte metale și semimetale (Sn, Pb, Sb) prin care se înlocuiește o mare parte din argintul monedei, al cărei titlu scade în cazul scuderțului la 72,8% argint (tabel 1).

Constatarea făcută de noi, după care monedele de argint dacice, indiferent de titlul lor în argint, conțin în permanență aur, în una din cele două forme structurale amintite: granular sau coloidal, indică o stare de fapt care poate fi corelată cu natura minereului din care provine metalul monedei.

Este vorba aici de minereuri specifice pentru teritoriul Daciei, deci pentru întreaga zonă metalogenetică a arcului Carpatic, inclusiv a Munților Apuseni, ca parte integrantă a acestui arc. Acest specific al minereurilor constituind o caracteristică geochemică a subsolului țării noastre, credem că este valabil atît pentru minereul extras și prelucrat în antichitate, cît și pentru minereul extras și valorificat în zilele noastre, cu mult mai intensiv și după tehnologii incomparabil mai evoluate.

De fapt, industria minieră modernă românească cunoaște și ține seama la prelucrarea minereurilor auro-argentifere și polimetalice de existența celor două tipuri de structuri, definite de noi ca aur granular (numit industrial aur „liber”), care este amalgamabil¹ și ca aur coloidal neamalgamabil (numit aur „legat” în limbaj minier) care, la rîndul său, nu poate fi extras din minereu decît prin tratament chimic, adică prin cianurare sau pe cale metalurgică, prin topire reducătoare.

O caracteristică a minereurilor neferoase din țară o formează tocmai acest conținut permanent de aur și de argint din compoziția lor. Proporția între cele două metale prețioase este foarte variabilă.

Rezultă un conținut permanent de aur și de argint în minereurile neferoase românești, indiferent de proveniența acestora sau de faptul că ele formează minereuri naturale sau concentrate obținute din aceste minereuri prin procedeul flotației.

Acum, cunoscînd o realitate geochemică, apare destul de clar de ce aurul coloidal apare numai în monedele dacice, chiar și atunci cînd ele nu mai pot fi încadrate ca monede autentice de argint, conținînd între 67,34 și 72,40% cupru! (Tabelul 1).

În concluzie, am putea formula următoarea regulă metalografică, care sperăm că va fi remarcată și discutată de cercetătorii numismați:

— Conținutul de aur coloidal al unei monede (de argint sau numai zise de argint) analizate chimic ar putea indica proveniența metalului monedei antice respective dintr-un minereu al subsolului Daciei.

— Totodată se dovedește permanența prezenței aurului în monedele de „argint” elaborate în antichitate, ca și în minereurile și în concentratele din actualitate.

Ca urmare a cercetării metalografice executate la aceleași monede din tabelul 1, s-au obținut date valoroase privind structura aliajului argint—(aur)—cupru și tehnologia folosită la elaborarea monedelor.

Microfotografiile din figurile 3—8 stau mărturie pentru dispoziția orientată a granulelor de argint și de cupru în raport cu fața monedei. Această orientare paralelă sau subparalelă (uneori frămîntată) este posibilă numai prin acțiuni mecanice intensive, deci prin baterea monedelor.

¹ Axel Hartmann, *Spektralanalytische Untersuchungen bronzezeitlicher Goldfunde des Donauraumes, in Arbeitsbereich der Arbeitsgemeinschaft für Metallurgie des Altertums bei dem Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz, 1968, p. 19—27.*

În cazul unor emisiuni monetare mai rar întâlnite, procedeul aplicat ni se pare destul de ingenios și mai complicat, așa după cum rezultă din microfotografiile 5 și 6, unde moneda are două părți indisolubile, dar cu conținuturi de argint diferite. Pojghița de numai 0,2 mm grosime de la suprafață este mai bogată în argint decât restul monedei, de 10 ori mai groasă. Din studiul microscopic al contactului dintre cele două părți componente rezultă că, înainte de baterea monedei, peste metalul cu un titlu mai scăzut de argint s-a turnat un strat subțire de aliaj mai concentrat în argint. Afirmația că s-a folosit turnarea sau un tratament la cald³ se sprijină pe faptul că trecerea de la o zonă la alta se face pe nesimțite și că întrepătrunderea între cele două zone de titlu diferit se face neregulat, după un contact foarte sinuos (fig. 7 și 8). Baterea monedei s-a produs ulterior, deci ca o ultimă fază a procedurii, așa după cum rezultă din poziția paralelă a granulelor din ambele zone (fig. 8).

A fost descris și un alt procedeu de emisiune a monedelor de argint practicat în antichitate³, care constă în învelirea numai prin batere a unui miez discoidal de cupru sau de bronz cu o pojghiță de argint. În acest caz însă uzura miezului monedei a fost totală din cauza curenților electrice care s-au format între cele două metale cu potențial de disociere electrochimică diferit (mai mare la cupru). Drept care, cuprul s-a consumat integral prin alterare, pe câtă vreme argintul s-a păstrat intact sub forma a două foițe metalice subțiri, reprezentând aversul și reversul monedei cu toate amănuntele reprezentărilor.

La moneda de argint cu două zone de titluri diferite dar întrepătrunse intim, nu se observă nici un proces de alterare la contact și nici o desprindere a pojghiței de la suprafață, deși mai concentrată în argint. Am zice că reprezintă un procedeu ingenios și foarte reușit sub raport tehnic.

Prin corodarea structurală a monedei (într-o secțiune executată pe muchea ei, ca să se evite degradarea monedei), cu reactivi specifici (acid azotic diluat pentru argint și amină cuprică pentru cupru), s-au putut trage câteva concluzii valabile pentru conținutul în argint și cupru al monedelor. Se dovedește astfel și pe cale microscopică marea varietate de compoziție la monedele dacice. Avem astfel monede „veritabile” de argint, în care predomină acest element (fig. 3, 4, 5, 7, 8) și altele, pe care le-am numit pseudomonede de argint, unde predomină cuprul (fig. 6), bătându-se astfel o deplină concordanță între rezultatele analizei chimice și ale celei metalografice⁴.

EUGEN STOICOVICI—FLORICA STOICOVICI

DAKISCHE MÜNZEN, IHRE CHEMISCHE UND METALLOGRAPHISCHE EIGENART

(Zusammenfassung)

Durch chemische Analysen wurde festgestellt, dass die 11 antiken Silbermünzen die wir untersuchten alle goldhaltig sind.

Der Goldgehalt dieser Münzen kann aber zweierlei Aussehen haben: entweder dicht und schwarz gefärbt oder kolloidal-gelöst und prachtvoll rot gefärbt.

³ William Campbell, *Greek and Roman Plated Coins*, New York, 1933, p. 107—120.

⁴ Eugen Stoicovici, *Contribuții la cercetarea metalografică a unor monede de bronz și de argint din antichitate*, în *SCN*, IV, 1968, p. 343—354.

⁵ Mulțumim lui Eugen Chirilă de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj, care ne-a pus la dispoziție pentru studiu monedele, făcând astfel posibilă cercetarea noastră chimică și metalografică.

Das letztere kolloidal-rote Gold scheint nur in der dakischen Münze vorzukommen, obwohl diese auch die dichte und schwarze Goldart enthalten können.

Die 4 von uns untersuchten nichtdakischen Münzen enthalten immer nur das scharz gefärbte dichte Gold.

In den spät-mittelalterlichen leopoldinischen Silbermünzen ist keine Goldspur mehr zu finden.

Es scheint als ob das rot-kolloidale Gold ein charakteristisches Merkmal der dakischen Erze sei, sowohl im Altertum wie auch heute.

Es wurde weiter festgestellt dass die Zusammensetzung der dakischen Münzen grossen Schwankungen unterworfen ist, diese Münzen sind immer gold- und kupferhaltig.

Auch die metallographische Untersuchung bestätigt die chemischen Angaben über die grossen Schwankungen des Kupfergehaltes der dakischen Münzen.

Am Ende wurde ein interessanter Fall von Silberanreicherung an der Oberfläche dakischer Münzen beschrieben.

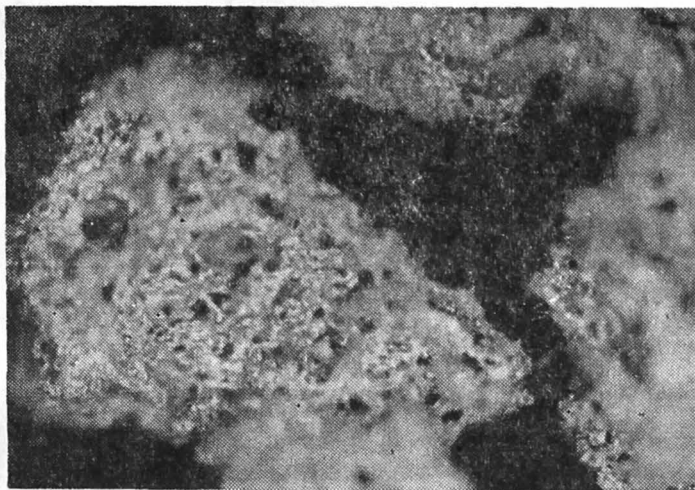

Fig. 1. — Aur masiv-spongios obținut din „aurul granular-negru”, prin calcinare la 800° C.

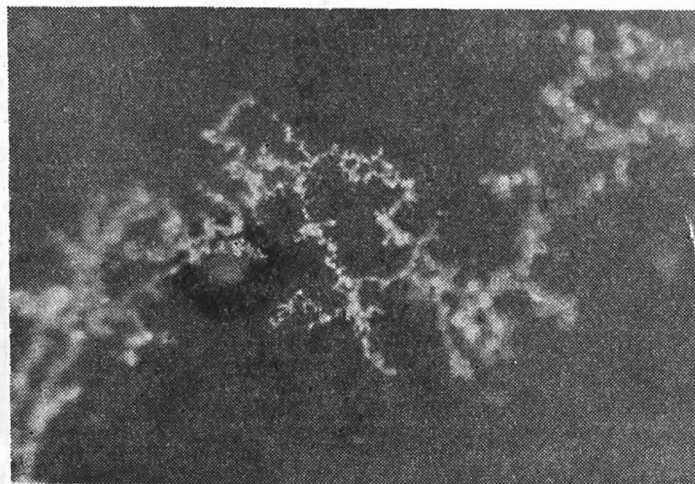

Fig. 2. — Aur filiform — pislos provenit din „aurul coloidal-roșu”, după calcinare la 800° C.

Fig. 3. — După corodarea de structură cu HO_3N 10% se pune în evidență orientarea paralelă cu fața monedei a granulelor fine și foarte fine de argint. Monedă republicană romană. Mărită de 180 de ori.

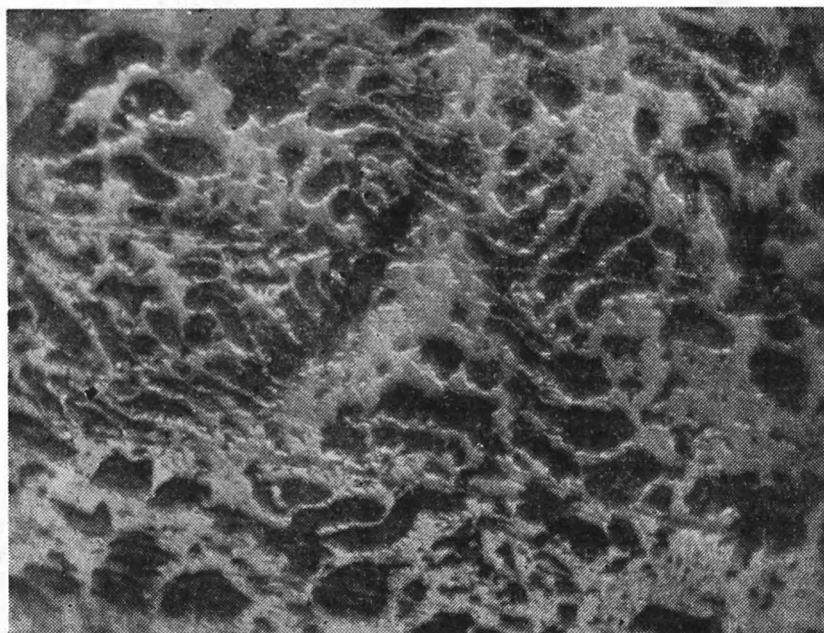

Fig. 4. — Aliaj de argint (alb) și cupru (negru) cu predominarea argintului și cu textura frământată, subparalelă, după coroziune cu HO_3N 10%. Secțiune lustruită pe muche la moneda Vișa II. Microfotografie mărită de 180 de ori.

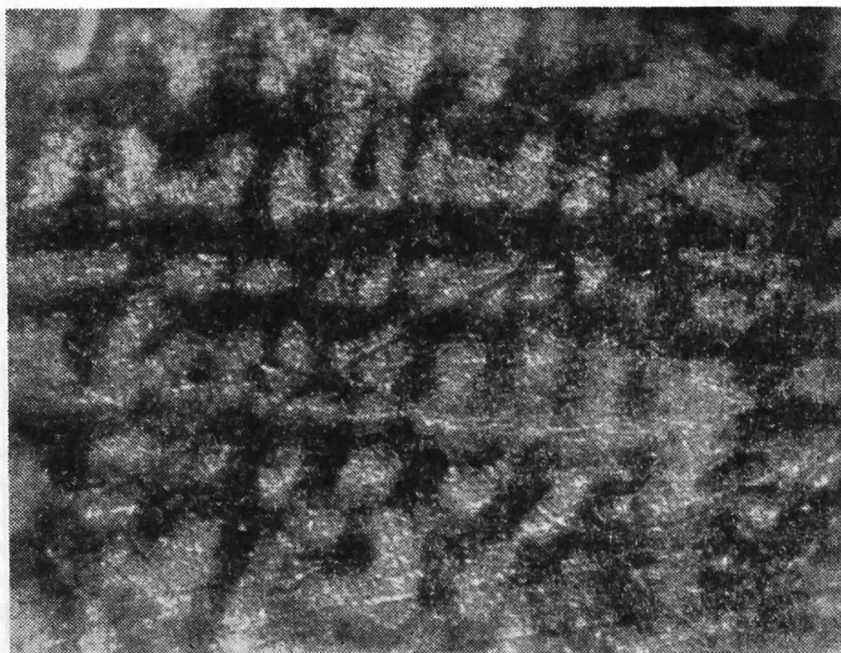

Fig. 5. — Monedă de argint dacică, fin-granulară, în care argintul (alb-cenușiu) și cuprul (negru) au o orientare paralelă și se găsesc în proporții aproape egale. Moneda Vișa I, mărită de 180 de ori.

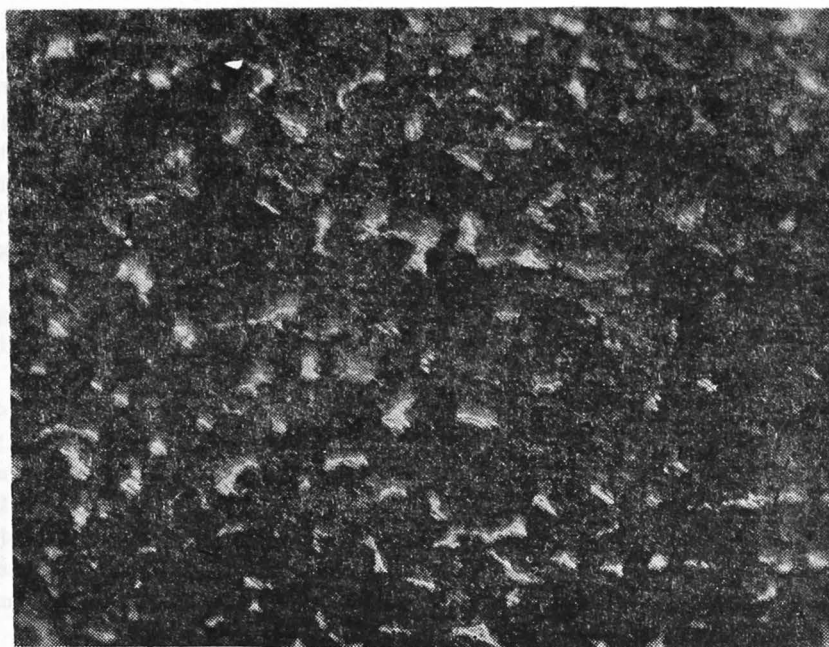

Fig. 6. — Granule de argint (alb) repartizate ordonat și în cantități mici într-un fond de cupru (negru). Secțiune lustruită pe muchea monedei dacice de la Almaș, jud. Hunedoara. Mărită de 180 de ori.

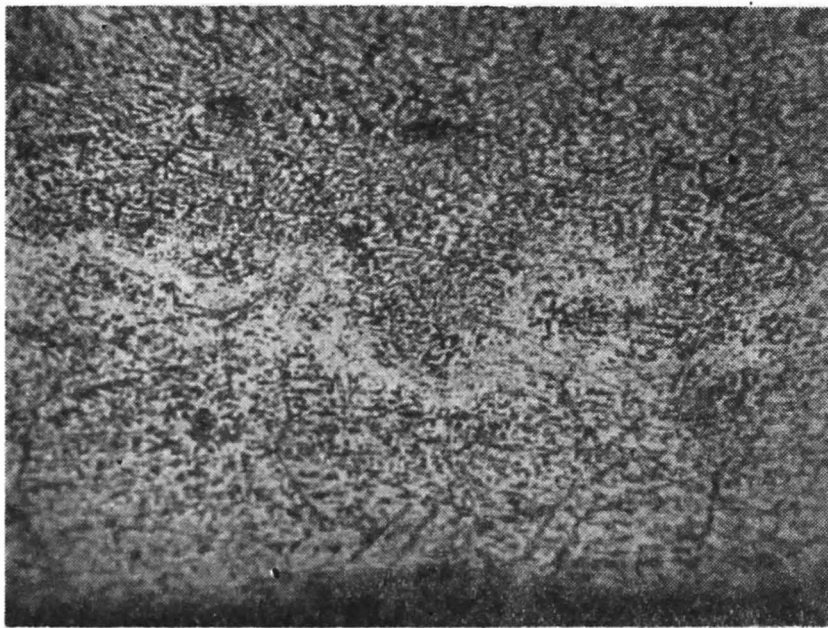

Fig. 7. — Monedă dacică stratificată și cu conținuturi diferite de argint (alb), mai mare la suprafață și mai mic în interior (cenușiu). Monedă de la Adînca (jud. Dîmbovița). Mărită de 180 de ori.

Fig. 8. — Monedă dacică cu două concentrații diferite de argint (alb) și cupru (negru), după corodare cu HO_3N 10%. Cele două zone se întrepătrund și granulele componente sînt orientate paralel cu fața monedei. Adînca (jud. Dîmbovița). Mărită de 80 de ori.

MONEDE ANTICE DESCOPERITE ÎN TRANSILVANIA ȘI DOBROGEA

Monedele descrise mai jos au fost găsite intimplător și achiziționate de elevul Mihai Milea din Turda, în posesia căruia se află și în prezent; ele provin din următoarele localități:

Pișchinți, jud. Hunedoara. 1. Tetradrahmă dacică, de argint, de tip „Baumreiter”¹, încadrându-se în grupa a treia, varianta A, nr. 7—16, din tezaurul monetar de la Crișeni-Berchieș². Dm: 25 mm. Gr: 14,50 g. Descoperită de agricultorul Iosif Rusu, în 1930, pe un deal la sud de sat.

Huedin, jud. Cluj. 2. Denar de argint de la Domițian. Coh, 273. Dm: 18 mm. Gr: 3,25 g. Descoperită în grădina casei familiei I. Oprea, situată la extremitatea de vest a orașului, în apropierea șoselei Oradea—Cluj, în anul 1954.

Turda, jud. Cluj, în următoarele locuri:

a) Strada Traian, nr. 46. 3. Monedă dintr-un aliaj de argint și aramă turnată după o piesă emisă de Domițian. Coh, 246. Dm: 26 mm. Gr: 7,50 g. Descoperită de M. Milea în partea de nord-est a castrului în anul 1969.

b) Str. Dr. Ion Rațiu, nr. 46. 4. Denar de argint de la Nerva. Coh, 86. Dm: 18 mm, Gr: 3,50 g. Descoperită de M. Milea cu ocazia săpării fundației casei, în anul 1970.

c) Castrul: 5. Dupondius de la Marcus Aurelius. Strack, III, 1189—1198, Dm: 27 mm. Gr: 14,20 g. Descoperit în anul 1969, de Radu Sima, pe strada Romană, cu ocazia lucrărilor pentru conducta de apă. 6. Monedă de bronz, din Markianopolis. Emisă sub Caracalla. Pick, I, I, 677. Dm: 28 mm. Gr: 10,50. Descoperită în str. Unirii, nr. 14, în anul 1968. 7. Monedă de bronz din Markianopolis. Emisă sub Caracalla și Geta. Pick, I, I, 652. Dm: 27 mm. Gr: 11,50 g. Descoperită în grădina casei lui Gh. Barta în anul 1968. 8. Monedă de bronz de la Gordian III, emisă la Markianopolis. Cf. Pick, I, I, Av. 1124—1126; Rv. 1126. Dm: 27 mm. Gr: 12,35 g. Descoperită de M. Milea în partea de sud a castrului, în anul 1970.

Rupea (în hotarul comunei), jud. Brașov: 9. As de bronz, foarte tocit, de la Antoninus Pius. Cf. Strack, III, 1127. Dm: 26 mm. Gr: 12 g. 10. Antoninian de bronz de la Aurelian. Coh, 143. Pe revers în cimp B; în exergă XXI. 11. Antoninian de bronz de la Aurelian. Coh, 143. Dm: 24 mm. Gr: 2,60 g.

Buia (în hotarul satului), jud. Sibiu. 12. Monedă de bronz de la Dioclețian, foarte tocită. Cf. Coh, 114, 116, 119. Dm: 27 mm. Gr: 5,40 g (fals turnat).

Măcin, jud. Tulcea. 13. Monedă de bronz (40 numi), de la Iustinus II, emisă între 575—576 e.n. la Nicomedia. Cf. Wroth, p. 88/151, pl. XII/1—2. Dm: 31 mm. Gr: 10,50 g. Descoperită cu ocazia lucrărilor în via familiei Constantiniu, în anul 1967.

I. WINKLER — A. HOPÂRTEAN — M. MILEA

¹ K. Pink, *Die Münzprägung der Ostketten und ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939, p. 58, pl. VII/129—130.

² E. Chirilă, *Der dakische Münzschatz von Crișeni-Berchieș*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 185—200.

ANTIKE MÜNZFUNDE AUS SIEBENBÜRGEN UND DER DOBRUDSCHA

(Zusammenfassung)

Es werden 13, in folgenden Ortschaften gefundene Münzen veröffentlicht : in Pișchinți (1) ; Huedin (1) ; Turda (6) ; Rupea (3) ; Buia (1) und Măcin (1). Vom typologischen Standpunkt interessant sind die dakische Tetradrachme (Taf., 1), die Prägungen der griechischen Städte (Taf., 6—8), sowie die gegossene (Taf., 12) und die byzantinische Münze (Taf., 13).

1

6

7

8

12

13

Numărul de ordine al pieselor de pe planșă corespunde cu cel din lista monedelor.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ȘI NUMISMATICE LA PETROȘENI

Materialele pe care le prezentăm mai jos au fost văzute de noi și descrise în lucrarea noastră : *Fragmente din monografia istorică a Văii Jiului* (premiată de Academia Română în 1933). Studiul nefiind publicat, s-a învechit desigur pe parcurs, dar o parte din descoperiri nu sînt cunoscute pînă în prezent în literatură și de aceea credem că este utilă publicarea acestora.

Epoca bronzului

În fundația ultimei case din marginea drumului spre Livezeni s-au găsit cinci securi, iar în terasamentul căii ferate, lângă biserica romano-catolică s-au găsit două securi întregi și patru bucăți de securi (colecția Bordan). De asemenea, la biserica romano-catolică s-au găsit două scoabe [=celturi], iar cu prilejul clădirii gării opt scoabe [=celturi] (în posesia familiei Buda). Alte cinci scoabe [=celturi] găsite la biserica romano-catolică se află în posesia familiei Gross din Petroșeni.

Din *antichitate* (înaintea erei noastre) :

În fundația casei Ioanovici, din strada principală din Petroșeni, s-a găsit un vas de lut cu 57 monede grecești.

În 1868 săteanul Măturoi a găsit în mahalaua Boțoni o monedă de aur cu efigia lui Lisimah și trei tetradahme de argint, pe care le-a vîndut pe un preț de nimic antreprenorului căii ferate, Sepper. Ce s-a ales cu ele nu se știe.

În fundația clădirii ridicate pentru direcțiunea „Societății Brașovene” s-au găsit 12 monede de argint (unele din ele în posesia familiei Buda, altele au fost vîndute circiumarului cu firma „Másvilági szabadalmazott pálinka kereskedő” adică „Debit de rachiu concesionat pentru lumea veșniciei”).

În fundația gării s-au găsit două monede (dacice?) de pe timpul imitației (colecția Bordan). Tot acolo s-au găsit la 25 august 1869 un vas de lut rudimentar cu 200 monede argint de pe timpul lui Filip II, tetradrahme din vremea lui Alexandru cel Mare, precum și unele cu legenda „Soteros”. (O parte în posesiunea familiei Adam Buda, alta în colecția Jiga și 2 bucăți în colecția Bordan).

Cu ocazia canalizării orașului s-au găsit nouă monede de argint din vremea lui Filip al II-lea (2 în colecția Bordan, 7 în colecția Gross).

Din epoca stăpînirii romanilor în Dacia : În terasamentul din gara Petroșeni s-a găsit 2500 monede de argint din vremea lui Hadrian, Marc Aureliu, Gordian, Filip, Traian și Antoninus, foarte multe din vremea republicii, apoi șapte bucăți „As semis” de bronz cu capul lui Jupiter, 11 bucăți „As grave” cu capul lui Janus. (O parte se află la muzeul din Sibiu, alta la familia Buda).

În terasamentul căii ferate dintre Petroșeni și Livezeni s-au găsit 16 monede de argint : 7 Gordianus, 4 Filip, 1 Gallus, 1 Otacilla, soția lui Filip (în colecția Bordan).

În hotărul spre Petrila s-au găsit 4 „As grave”, 2 „As semis”, 34 monede de argint și 27 de aramă din vremea republicii; 2 August, 1 Tiberius, 6 Nero, 1 Titus, 4 Decmițian, 4 Traian, 17 Gordian, 19 Filip, 1 Claudius și o monedă de bronz cu podul de peste Dunăre.

La sălătruc s-au găsit 2 monede de argint Filip, 1 Hadrian, 4 Antoninus, 1 Faustina, 3 Severus, 2 Filip.

În strada principală din Petroșeni, cu prilejul canalizării, s-au găsit 2 monede Traian, 2 Severus, 1 Filip.

La mănăstirea călugărițelor una monedă Septimiu Sever.

În malul piriului Măleia : 1 Decmițian, 2 Hadrian, 2 Antoninus, 7 Filip (toate în posesia familiei Gross).

La primăria din Petroșeni : 1 Antoninus Pius, 1 Severus, 3 Gordian.

La vechiul cazinou de lângă biserica romano-catolică s-au găsit: 2 Maximinus și 7 Filip. La direcțiunea minelor : 1 Otacilla.

La judecătorie : 1 Aurelian, 4 Filip, 2 Otacilla, 6 Gordian, iar la varnița din mahalaua Dărănești 2 monede în cinstea lui Mitras [sic ! e probabil o divinitate călare pe un taur, deoarece nu există emisiuni în cinstea lui Mitras] (toate în posesiunea Bordan).

SEBASTIAN STANCA

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LIMESULUI DE VEST AL DACIEI

(Partea a II-a/1)*

Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 și în 1966

Problema apărării graniței Daciei romane a trezit, de mai bine de un secol, atenția oamenilor de știință ce se ocupau de viața și istoria provinciei. Pe urmele primelor cercetări ale lui K. Torma, la cunoașterea acestui sistem atât de interesant au contribuit, prin importante completări de principiu sau prin observații efectuate pe teren, G. Téglás, A. von Domaszewski, Gr. Tocilescu, Á. Buday, C. Daicoviciu, M. Macrea, I. Paulovics, J. Szilágyi, A. Radnóti, I. I. Russu, D. Tudor și alții¹. Pe baza rezultatelor observațiilor, diferiți cercetători s-au situat pe poziții simțitor opuse, atât din punct de vedere principal, cât și în practică. De astă dată nu disecăm această problemă, ea neținând de sarcinile noastre momentane. Un lucru însă trebuie să-l notăm : fără o cunoaștere, măcar în linii mari, a sistemului defensiv al graniței Daciei romane, nu ne putem pronunța cu competență în problema limesului dacic. În viitor, prin periegeze sistematice completate cu fotografii aeriene, va trebui să recunoaștem, măcar în trăsăturile-i principale, sistemul de apărare a graniței și numai după aceea ne putem încumeta să formulăm unele constatări de importanță teoretică.

În vara anului 1947 ni s-a deschis posibilitatea de a cerceta în mod sistematic un teritoriu pus în legătură cu partea mijlocie a graniței de vest a Daciei. Rezultatele acestei investigații pe teren au fost îmbogățite, cu începere din 1950 până în anul 1957, iar apoi în anul 1966, prin noi periegeze, efectuate în extrem de puținul timp liber ce ne-a stat la dispoziție.

În alegerea traseelor de cercetare ne-am condus după două criterii principale : 1) După cele constatate din cercetarea părților mai cunoscute ale graniței Daciei, linia propriu-zisă de graniță se întindea, în general, la o depărtare de un sfert sau de o jumătate de zi în fața castrelor de graniță, de obicei pe culmile dealurilor (de ex., în cazul limesului meseșan) sau pe marginea interioară, privind spre provincie, a platourilor ce încing Bazinul Transilvănean (de pildă, limesul de pe marginea vestică a platoului vulcanic al Harghitei). În cazul nostru, asemănător ultimului exemplu, urmele limesului puteau fi căutate în primul rînd la marginea nordică a formațiunilor de felul unor platouri ale masivului Gilăului. 2) În conformitate cu cele de mai sus, am catalogat cu grijă, pe baza hărții amănunțite de 1 : 25.000, toate toponimele de origine românească, maghiară sau slavă, care ar fi putut indica existența unor foste cetăți, castre etc. Am completat datele toponomastice ale hărților (din nefericire, numai în legătură cu o parte a teritoriului cercetat ne-au stat la dispoziție asemenea publicații) cu datele studiilor lui Balázs Orbán², Attila T.

* Partea I a acestei lucrări a apărut în SCIV, X, 2, 1959, p. 337—354.

¹ Pentru completarea bibliografiei, vezi : I. Ferenczi, în ErdM, XLVI, 1941, p. 189—190, notele 1—12.

² Torda város és környéke, Budapest, 1889, p. 396—462.

Szabó³, Attila T. Szabó și Béla Gergely⁴, precum și cu trimiterile pe care le-am putut excerpta din bibliografia arheologică ce ne-a stat la dispoziție⁵. Colecția de date toponomastice, importantă și din punctul de vedere al cercetărilor arheologice pe teren⁶, nu îmbrățișează însă decît o porțiune a așa-zisei regiuni a „Călatei”, valea Pîrului Borșa și Valea Dăbicăi, așa că pentru restul teritoriului — în lipsa unei colecții similare de toponime — am fost reduși la datele hărților și la trimiterile bibliografiei, restrînsă și nu întotdeauna clară. Din fericire, această situație se referă numai la o parte relativ redusă a teritoriului.

Cel mai estic punct al periegezelor noastre îl formează „Cetatea” din partea de răsărit a hotarului comunei Cojocna (1). Spre nord limita regiunii cercetate este marcată de punctul Șovar de la Luna de Jos (9), cetatea de la Borșa (8), Șanțul Grecilor de la Șoimeni (11), Cetățeaua de la Ugrușiu (41), „Cetățenua” (69) și „Dealul Cetății” de la Huedin (70). Spre sud putem aminti în perimetrul regiunii cercetate o parte din hotarul satului Mărtinești (7), „Cetatea Păuca” de la Săvădisla (16), „Cetatea Bubel” de la Cheia (14), Cetatea de la Dames (Măguri-Răcătau, 31); apoi, cele mai înalte culmi ale părții mijlocii a Munților Gilăului au constituit, deocamdată, limita cercetărilor. Spre apus, culmea Săcueu (64), ridicată brusc dinspre apus deasupra Depresiunii Huedinului, a pus o limită naturală investigațiilor, care în toamna anului 1966 au fost extinse pînă în inima masivului Bihorului, ajungînd chiar pînă la marginile estice ale Depresiunii Beiușului. Dimensiunile maxime ale regiunii explorate sînt de circa 105 × 65 km. Dintre cele 72 de obiective mai importante cercetate, numai 17 s-au dovedit a fi, mai mult sau mai puțin, întărite; restul, în ciuda numelui suspect, n-au dat nici un indiciu de natură arheologică⁸.

Deși am căutat în primul rînd urme romane, am încercat să răspundem la toate problemele de topografie arheologică ce s-au ridicat. Astfel, chiar dacă rezultatele sînt negative din punctul de vedere al graniței romane, totuși se îmbogățesc datele privitoare la harta arheologică a împrejurimilor mai apropiate sau mai îndepărtate ale orașului Cluj⁹. Pentru o mai bună

³ *Kalotaszeg helynevei. I. Adalok* (în cele ce urmează: *KHn*), (Cluj), 1942.

⁴ *A kolozsmegyei Borsa-völgy helynevei*, (în cele ce urmează: *BHn*), (Cluj), 1945; idem, *A Dobokai völgy helynevei*, (= *DHn*), (Cluj), 1946.

⁵ S-a folosit în primul rînd repertoriul lui I. Marțian [*Repertoriu arheologic pentru Transilvania*, Bistrița, 1920 (în cele ce urmează: *Rep*); de același autor: *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, în Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania, Cluj, 1921 (în continuare: *Urme*)], al lui M. Roska, *ErdRep*, precum și materia-lul Repertoriului arheologic al R.S. România, manuscris păstrat la Institutul de istorie și arheologie din Cluj.

⁶ În legătură cu posibilitățile excelente de folosire a culegerilor toponomastice pentru cercetările pe teren, vezi: I. Ferenczi, în *ActMuz*, 1956, p. 73; precum și în *Művelődés*, XXIV, 10, 1971, p. 52–53, 63.

⁷ În legătură cu datele toponomastice, în cele ce urmează am procedat în felul următor: dăm întîi numele românesc, apoi varianta lui maghiară, dacă aceasta a fost consemnată în literatura arheologică. În cazul cînd un toponim nu ar avea corespondent popular românesc, numele tradus în românește se dă primul, dar între ghilimele sau, întrucît semnificația lui ar fi intraducibilă, i se dă corespondentul de sens potrivit spiritului limbii române. Menționăm că numerotarea punctelor topografice, descrise în text, corespunde numerotării de pe figura 2. Cercurile pline indică așezările, cercurile goale indică punctele cercetate unde nu s-au găsit urme arheologice. În partea introductivă și în încheiere numărul pus în paranteză după numele localității amintite este cel sub care aceea figurează pe hartă.

⁸ Afară de cele 17 puncte mai mult sau mai puțin fortificate, pe același teritoriu am reușit să mai descriem sau să mai depistăm alte așezări (peste 60 la număr) deschise. În cursul periegezelor am cercetat deci teritoriul în chestiune mult mai amănunțit decît rezultă din harta dată în acest raport preliminar. Aceasta, bineînțeles, nu însemnează că s-a reușit depistarea tuturor așezărilor. Mai sînt și alte lucruri de făcut aici, viitoare periegeze putînd aduce noutăți, descoperi noi așezări, provoca surprize chiar în ceea ce privește epoca romană. Celelalte așezări, de asemenea sub formă de raport preliminar, sînt publicate în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 31–58.

⁹ Pentru sintetizarea acestei teme, vezi încercarea noastră: *Date arheologice la antropogeografia și chorologia orașului Cluj și a împrejurimilor sale* (1949, teză de doctorat încă inedită).

sistematizare a materialului, în loc de criteriul cronologic am recurs de această dată la criteriul topografic, care se preta mult mai bine scopului lucrării. Punctele cercetate vor fi descrise topografic de la est spre vest.

I

DESCRIEREA PUNCTELOR CERCETATE

1. COJOCNA — „CETATEA”

În hotarul comunei Cojocna, în partea lui de răsărit, dinspre Suatu, la est de Valea Largă ce duce spre nord către Căianul Mic (com. Căianu), între dealurile Ghiurbărc (451 m) și Ciupul Căianului sau al Suatului (541 m), deal ce se ridică la hotarul comun al celor trei localități, există o culme prelungă între Cojocna și Căianul Mare, al cărei punct mai înalt poartă numele de „Cetatea” (Tündérvár). Spre est cetatea este despărțită de mamelonul Ciupului printr-o șa destul de joasă; panta sudică este abruptă, dar și cele dinspre nord și vest sînt puternic înclinate. Micul platou are un perimetru de 50—60 de pași, suprafața lui plană prezentînd 3—4 gropi făcute de căutătorii de comori. Ripa de pe latura sudică începe chiar la marginea platoului. Aici, în stratul de humus gros de 30—40 cm de deasupra gresiei fine nisipoase, nu se pot observa nici un fel de urme de cultură materială. Pe părțile de pantă mai spălate dinspre vest și nord, se observă sporadic fragmente ceramice lucrate cu mina, fine, eventual din epoca bronzului. Pe dealul ce servește actualmente de pășune, nu se observă elemente de fortificație¹⁰.

2. AITON — „DEALUL CETĂȚII”

Comuna Aiton este bine cunoscută în literatura arheologică datorită miliarului așezat aici de *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*¹¹.

La circa 1100 m spre sud—sud-vest de centrul comunei se ridică mai multe movile formate prin alunecări; ele au însă o formă regulată, părînd artificiale. Două dintre ele sînt numite de localnici „Dealul Cetății” (Várhegy). Movila care se află mai aproape de comună este ceva mai înaltă, avînd virful spațios aplatizat. Spre nord—est colina cade abrupt, detașîndu-se de împrejurimi.

A doua movilă, care se găsește imediat spre sud—sud-vest de prima, este de dimensiuni mai mici, avînd o formă semisferică aproape perfectă. Pe nici una din movile nu am aflat cioburi, deși căutasem în urma arăturii proaspete de plug. Nici sătenii care lucraseră în apropierea locului nu știau despre vreo descoperire, după cum nu știau nici de ce movilele (care par din depărtare tumuli uriași) se numesc „Dealul Cetății”.

În împrejurimile imediate nu am găsit urme arheologice, nici măcar la capătul estic al mesei sarmatice ce se întinde dinspre Feleac pînă aici, de la Peana (833 m) de lîngă Sălicea pînă la Bunducut (acest ultim punct căzînd chiar în hotarul comunei), deși aici s-ar fi putut clădi un excelent castru de înălțime, care să domine prin poziția lui drumul imperial (cf. cazul localității *Porolissum*) și existau și suficiente izvoare potabile. Originea movilelor se poate

¹⁰ Așezarea în literatura de specialitate este necunoscută (vezi: *ErdRep*, p. 131, nr. 225; art. *Cojocna*, în *Rep. ms.*; pentru celelalte așezări semnalate de noi, vezi *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 49—50, nr. 28 a—c.

¹¹ CII., III, 1627; A. Bodor, în *EmlKel*, p. 79.

explica prin ușoara înclinare a gresiilor nisipoase sarmațiene, motiv pentru care încă în pleistocen au apărut fenomene de soliflucție, sau, în parte, prin mișcările tectonice ale masivului ascuns, ce se termină tocmai aici cu Cioltul Mare (722 m)¹².

3. LUNA DE JOS – ȘOVAR

„Dealul Lunei” de la Luna de Jos (com. Bonțida) are pe ramificația sa nord–nord–vestică un platou mai înalt, plat, denumit Șovar (= cetatea sării?)¹³. Acesta se ridică între două șanțuri ale Piriului Chinceșului (= „Piriul cu comoara”). Spre nord se lasă printr-o bordură mai înaltă spre Fintina din Chinceș (= „Fintina cu comoara”). Deși ambele toponime păreau suspecte, în arăturile de aici nu am aflat nici un fel de urme arheologice.

4. FEIURDENI–RĂSCRUCI – CHECICHIOARA

I. Marțian amintește pe conul de deal de la est–nord-est de comuna Feiurdeni, o „cetate”. Concluziile lui de „istorie militară” trase de pe hartă, la masa de lucru, l-au dus mult dincolo de limitele probabilității, considerând această cetate ca aparținătoare dacilor, ca un element al „liniei de apărare” împotriva romanilor, deci suportând asediul acestora¹⁴. Deși „cetatea” în chestiune este aproape necunoscută în literatura cercetată de noi, aceasta făcându-ne dintru început bănuitori, totuși a fost neapărat nevoie s-o căutăm, pentru a vedea dacă nu cumva există acolo anumite urme, eventual de pus în legătură cu apărarea graniței vestice a provinciei romane, cum crede și S. Lattyák¹⁵.

a) Judecând după nume (Checichioara = Kecskevár = „Cetatea caprei”), ne-am fi așteptat (prin analogie cu alte puncte transilvănene cu toponime înrudite) la o formațiune „pitorească”, stincoasă, însă Checichioara, formată în condițiile geologice ale Cîmpiei Transilvănene, nu este un vîrf de deal prezentînd asemenea caracteristici. Este o ridicătură mai mică înălțată cu puțin deasupra punctului de întîlnire a două culmi ramificate spre est din valea Someșului Mic, care se apropie una de alta sub un unghi de aproape 45°. Se află la sud-vest de Răscruci (com. Bonțida), la o distanță de circa 6 km în linie dreaptă de la ramificația din sat a drumului județean ce duce spre Borșa, iar față de Feiurdeni se află spre est–nord-est, la o distanță aproximativ egală de centrul comunei. Pe conul de deal cu iarbă și în împrejurimile nemijlocite sau mai îndepărtate nu se află nici un fel de urme arheologice. De aceea, Checichioara trebuie scoasă atît din „sistemul defensiv” dacic al lui Marțian, cît și din acela al graniței vestice a provinciei. Toponimul nu ni-l putem explica momentan satisfăcător¹⁶.

b) Dacă la Checichioara nu am aflat urme arheologice, în schimb pe micul con de deal privind spre valea Someșului Mic, ce se ridică deasupra punctului de împreunare a mai multor spînări de dealuri, la o distanță de circa 3,5 km spre sud-vest de pomenita încrucișare de drumuri

¹² Privitor la originea acestora, pentru o mai bună înțelegere a problemei, cf. J. Cholnoky, în *FöldrKözl.*, XLVII, 1919, p. 32–50; Șt. I. Mateescu, în *AIGR*, XI, 1925–1926, p. 380; G. S. Athanasiu, în *AIGR*, XII, 1927, p. 32–33, precum și harta nr. I; Gy. Szádeczky-Kardoss, în *ErdM.*, XXXVI, 1931, part. șt. nat., p. 1–12; XXXVII, 1932, part. șt. nat., p. 25–39; XXXIX, 1934, p. 363–372.

¹³ A. T. Szabó, B. Gergely, *DHn.*, p. 31, 33, nr. 60. Toponimul nu este menționat la I. Iordan, *Toponimie românească*, București, 1963, cf. indexul.

¹⁴ *Urme*, p. 19.

¹⁵ În *Erdészet Lapok*, 1912, fasc. VIII, p. 9–12; la M. Roska, *ErdRep.*, p. 298, nr. 31 și p. 84, nr. 12, precum și în *Rep. ms.* nu este amintită; cf. și A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn.*, p. 175–176, și informație verbală J. Janicsek, lector la catedra de limba rusă a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj.

¹⁶ Prof. A. T. Szabó îl consideră un nume de batjocură (informație verbală).

de la Răscruți și de la circa 3,75 km în linie dreaptă spre vest de Checichioara, am descoperit o mică circumvalație, cu un diametru de 6,5–7 m. Deși în mijlocul „întăriturii” circulare era o groapă relativ recent săpată, în ea nu am aflat nici un fel de material arheologic, astfel că nu ne putem pronunța dacă „întăritura” este romană, aparținând sistemului de turnuri de semnalizare și de apărare „circulare”, ori este dintr-o epocă mult mai recentă. După cele observate, înclinăm pentru a doua presupunere, deoarece dacă ar fi fost un turn de pază sau o altă clădire romană, în săpătură ar fi trebuit să apară bucăți de mortar ori alte urme; afară de aceasta, dimensiunile „turnurilor de apărare romane” de acest tip, date de S. Lattyák¹⁷ (trebuie încă și acestea verificate!) sînt mai mari ca ale monumentului nostru.

5. PATA—„CETATEA LUI GELU”

După înștiințarea lui T. Someșfelean, originar din satul Pata (com. Boju), în hotarul acestuia ar exista o „cetate a lui Gelu”¹⁸. La fața locului am putut verifica, că nici „Cetatea lui Gelu”, nici vreo altă cetate nu este cunoscută de săteni, iar în toponimia satului nu se pomeneste de un loc numit „Cetate”. După afirmația unanimă a sătenilor, „Cetatea” de la Pata este, fără îndoială, identică cu „Dealul Cetății” de la Gheorgheni.

6. GHEORGHENI — „DEALUL CETĂȚII”

Partea centrală a satului Gheorgheni (com. Feleacu), venind dinspre Odverem (765 m) este tăiată de două pîrîiașe ce curg spre nord: la est „Pîrîul Dealului Cetății” (Várhegy-patak), mai spre vest „Pîrîul Siliștei Mici” (Kisszálláspatak). Între ele se întinde o spinare mai lată de deal, ce se prelungește în aceeași direcție cu piraiele, descrescînd treptat spre nord—nord-est. La o depărtare de circa 2,6 km de sat, această culme aproape plană se desface în două mameloane mai mari și un al treilea, mai scund, aflat mai la nord de primele două. Dintre cele două mameloane mari, cel dinspre nord este mai „independent”. Din pricina cioburilor ce apar pe virful lui și pe panta sudică, localnicii îi zic: „Dealul Cetății” (Várhegy)¹⁹.

Trunchiul de con al „Dealului Cetății” se detașează clar de culmea cuprinsă între cele două piraie amintite, legîndu-se de aceasta numai printr-o mică și scundă. Față de aceasta, virful are o înălțime relativă de 8–9 m. Înălțimea relativă față de fundul văii (un fost fund de lac artificial) de la poale este de 50–60 m. În afara șei, toate pantele sînt abrupte, cu formațiuni mai pronunțate, permise de gresiile nisipoase. Platoul micului trunchi de con pare să fi fost nivelat în mod artificial. Planul platoului este elipsoid, cu diametre de circa 56 m și circa 44 m. Pe linia diametrului mare al platoului, în direcția vest-est, apoi pe marginea vestică și nordică, se observă „valuri” de dimensiuni reduse, ce se întîlesc în unghi drept, fiind mărginite de șanțuri puțin adînci. După toate aparențele, nu sînt elemente de fortificație, căci dacă ar fi așa ar înconjura numai marginile platoului, neavînd ce căuta la mijloc. „Valurile” noastre nu înconjoară iusă platoul de jur-împrejur, ci cel mijlociu se continuă pe panta estică și dincolo de marginea acestuia, în jos spre pantă, pînă în treimea inferioară a micii văi a „Pîrîului Dealului Cetății”, pînă pe malul abrupt de deasupra firului apei. Foarte probabil, este vorba de un vechi „hat” de arătură.

¹⁷ Loc.cit.

¹⁸ Informație verbală de la prof. I. I. Russu.

¹⁹ Informație de la Károly Kós jun., Muzeul etnografic al Transilvaniei — Cluj. Așezarea era necunoscută în literatura de specialitate; cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 102, nr. 20.

Marginea sudică a micului platou a fost din nou arată, iar în arătură apar relativ numeroase fragmente ceramice preistorice. Unele aparțin culturii Coțofeni, altele care au o suprafață lucioasă, acoperită cu slip, sînt categoric mai tîrzii. Pe baza motivelor ornamentale se poate spune că ele aparțin unei faze de tranziție între cultura Coțofeni tîrzie și Wietenberg timpurie²⁰.

Platoul propriu-zis al „Dealului Cetății” se ridică cu circa 20–25 cm deasupra porțiunii folosite ca loc arător. Aceasta este diferența rezultată din arătură pe marginea sudică a platoului. „Hatul” arăturii dă, oarecum, un profil natural al condițiilor stratigrafice ale așezării. În partea de sus a „profilului” se observă un strat de culoare mai închisă, gros numai de 5–8 cm, conținînd fragmente mai mari de lipitură arsă și resturi ceramice Coțofeni. Cioburi aparținînd celui alt grup nu au apărut aici. Această lipsă am putea-o explica, eventual, prin aceea că locuirea din a doua fază a fost mai restrînsă, neextinzîndu-se pînă la marginea platoului. În marginea estică a platoului „Dealului Cetății”, cineva, înaintea periegezei noastre (1951), săpase o mică groapă, în ai cărei pereți drepecți nu am găsit nici un fel de urmă arheologică. Pe înălțimea izolată de la sud de „Dealul Cetății” se găsesc de asemenea cioburi, dar mult mai sporadice. Pe baza celor pomenite, așezarea (eventual fortificată?) de pe „Dealul Cetății” de la Gheorgheni trebuie s-o socotim din perioadele timpurie și mijlocie ale bronzului. Afară de condițiile naturale favorabile (deal greu accesibil, într-o poziție ascunsă, în apropierea unui afluent lateral neînsemnat al Someșului Mic — „Piriul Sărat” (Sóspatak) — avînd la picioare și oglinda bifurcată a unui lac existent, eventual, încă din epoca bronzului²¹, importanța așezării a putut-o da și apariția sării la numai 1,5 km depărtare; poate tocmai sarea a jucat rolul primordial în alegerea locului de așezare. Trebuie să specificăm însă că din punctul de vedere al apărării graniței Daciei, dealul în chestiune nu a putut juca vreun rol, deoarece nici aici, nici în împrejurimile nemijlocite nu se află nici fortificații, nici altfel de urme militare romane, deși traseul drumului roman se află la o depărtare de numai circa 1800 m²².

7. MĂRTINEȘTI — GURA VĂII REDIULUI

La apus de satul Mărtinești (com. Rediu), în gura Văii Rediului, la poalele micului promontoriu ce se ramifică spre vest din culmea lată a dealului Cionca Mare (708 m), înălțat imediat la est de sat, s-au aflat relativ numeroase fragmente ceramice romane, în general destul de fine. După afirmațiile sătenilor, de aici s-au scos și pietre de construcție și cărămizi. Urme de fortificații nu se văd. Aici, puțin spre apus, într-o vale laterală față de drumul imperial *Potaissa-Napoca* trebuie să fie existat o așezare rurală mai mică sau numai o *villa rustica*²³, despre o întăritură romană neputîndu-se vorbi însă.

²⁰ După cite știm, problema a fost ridicată prima dată în legătură cu alte așezări de D. Berciu, I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943–1945, p. 64. Vezi și I. Nestor, în *IstRom*, vol. I, p. 112; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 135.

²¹ Lacul cu mai multe ramificații de odinioară avea un zăgaz de pămînt, azi fierăstruit în mai multe locuri, așezat în lungul văii care se frînge de repetate ori din cauze tectonice, în partea dinspre Someșeni.

²² Mai la sud, deci mai sus de „Dealul Cetății”, la o depărtare de circa 600 m, la locul numit „Vii” (Szöllődűlő, cf. și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 45–46, nr. 21–22) s-au găsit resturi ceramice sporadice din epoca romană. Acestea însă aparțin mai degrabă unei așezări mai modeste romane sau unei *villa rustica*. Asemenea *villae* sînt destul de numeroase în jurul localităților Aiton și Gheorgheni. Tot aici menționăm că pe extremitatea estică a mesei sarmațiene a Feleacului, pe înălțimea apreciabilă a Cioltului Mare (722 m) nu există nici o urmă a unui turn de pază roman sau a vreunei alte întărituri.

²³ Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 361–362. Vezi și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 45, nr. 20.

8. BORȘA—CETATE

Punctul cel mai înalt care se găsește la nord de comuna Borșa, pe linia despărțitoare între aceasta și comuna Dăbica, are denumirea de Cetate²⁴. Pe culmea plată a dealului nu se pot observa însă urmele unei cetăți și nici măcar resturi de așezare omenească. Denumirea de cetate — după părerea noastră — se poate explica numai într-un singur fel: ea se referă la cunoscuta cetate medievală care se află la poalele nordice al aceluiași deal, însemnând partea de hotar a comunei Borșa, cea mai apropiată de acest monument arheologic²⁵. Bănuiala noastră pare s-o confirme și faptul că, potrivit observațiilor culegătorului de toponime Attila T. Szabó, denumirea este pe cale de dispariție. Acest lucru este și firesc, deoarece cetatea a fost distrusă aproape pînă la temelie în cursul secolului al XVIII-lea, servind drept material de construcție — între altele — și la zidirea vestitului castel în stil baroc de la Bonțida.

9. SATU LUNG—GIULA — ȘUVARU

Acesta era un punct suspect, pe baza datelor toponomastice²⁶. Partea centrală a spinării late de deal ce formează hotarul dintre Satu Lung (com. Feiurdeni) și Giula (com. Borșa) se numește Șuvăru (Sóvár? 478 m). Se află la o depărtare de circa 1 km nord-nord-est de prima localitate, iar de centrul celei de a doua la aproape 2 km, spre sud-vest. Pe platou nu se află nici un fel de urme. Nici în pămîntul răscolit de arătura proaspătă nu am găsit nici un fel de indicii arheologice.

10. MĂCICAȘU — HORHIȘ

Horhișul (Várhegy)²⁷ de la Măcicașu (com. Deușu) este un deal în formă de trunchi de piramidă, ce se ridică imediat la vest de sat. După aspect se aseamănă cu „Dealul Cetății” de la Gheorgheni, dar este mai izolat, singuratic, mai înalt, cu pante mai abrupte, deci are condiții naturale de apărare mult mai prielnice. Are o înălțime relativă de 60—70 m.

Virful dealului este plat și netezit, eventual artificial. Perimetrul platoului este net și clar (la aceasta a contribuit, probabil, și arătura); numai spre sud are o șa mai scundă, marginile fiind mai teșite. Diametrul micului platou, în direcția est-vest, este de 52—54 m. În direcția nord-sud diametrul este ceva mai mic, neputînd fi, din motivul mai sus amintit, măsurat cu precizie.

În mod sporadic pe virful Horhișului apar fragmente ceramice și bucăți de lipitură arsă. În ciuda îndelungatei căutări, nu am aflat fragmente ornamentate sau profile tipice, așa că pentru datarea lor ne sprijinim numai pe aspectul tehnologic. Pe baza acestor cioburi, credem că micul platon a fost locuit în a doua perioadă a epocii bronzului, eventual și în bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu(?). Alte urme de aici n-au apărut, așa că nici acest punct (eventual întărit) nu poate fi avut în vedere în legătură cu granița vestică a Daciei.

²⁴ A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 126, nr. 112, vezi și schița toponomastică.

²⁵ În legătură cu cetatea de la Dăbica, vezi C. Crettier, în *KözI*, III, 1943, p. 197—208, inclusiv bibliografia, nu e dată susceptibilă de critică. Cf. și Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, în *ActaMN*, V, 1968, p. 153—202.

²⁶ A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 129, 131, nr. 22.

²⁷ În literatura de specialitate este necunoscut. Și de astă dată ne-am călăuzit după toponim. Cf. A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 147, 148, nr. 43. În privința celorlalte așezări (deschise), vezi I. Ferenczi, în *Studia* ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 44—45, nr. 18 a—d.

11. BĂBUȚIU—AȘCHILEU—ȘOIMENI — GRECEA, ȘANȚUL GRECILOR²⁸

Cartea lui J. Könyöki—G. Nagy amintește la Băbuțiu (com. Vultureni) „o cetate distrusă”. Deoarece cei din jur nu au cunoștință despre o altă cetate (dacă nu cumva autorii se vor fi gândit la vreun conac vechi, distrus?), cea amintită de ei trebuie s-o identificăm cu cetatea de pământ despre care va fi vorba mai jos. Pe alte informații nu ne putem sprijini, fiindcă nici autorii nu menționează de unde o dețin²⁹, nici în toponimele hotarului comunei nu am găsit vreun indiciu în legătură cu altă cetate³⁰. Autorul care a scris partea despre Transilvania a lucrării „Monarhia Austro-Ungară în scris și tablouri” amintește³¹ în legătură cu Șoimeni (com. Vultureni), o cetate de pământ, dar nimic mai mult, și astfel preia informația și M. Roska³². Nu a fost văzută sau, mai bine zis, descrisă de vreun arheolog, așa că este practic necunoscută în literatura de specialitate.

Este greu de stabilit apartenența ei administrativă, fiindcă se află în hotarul a trei sate: Băbuțiu, Șoimeni (com. Vultureni) și Așchileu Mare. Hotarele celor trei localități se întâlnesc tocmai pe teritoriul cetății de pământ. Partea mai mare cade la Băbuțiu.

Șanțul Grecilor (așa o numesc la Băbuțiu și Șoimeni) sau Grecea (cum o amintesc la Așchileu Mare)³³ este un rest de platformă din tuf vulcanic (622 m), asemănătoare cu Piatra (560 m) din față, ridicată pe malul drept al Piriului Băbuțului. Este un martor de eroziune ceva mai înalt ca Piatra, în schimb de mai mică întindere. Pantele de nord și vest îi sînt abrupte, cea de sud-est ceva mai lină, în schimb cele de est și sud se leagă cu cîte o șa îngustă și ascuțită de restul părților mai scunde ale „martorului”.

După observarea de pe teren, platoul ușor bombat al Șanțului Grecilor ce alcătuiește o adevărată insuliță izolată este înconjurat de un val de pământ. Numai în partea de nord a cetății, tocmai la începutul celei mai abrupte pante, nu se poate distinge dacă este vorba tot de o linie de val sau dacă avem de-a face numai cu o accentuare artificială a marginii de nord a platoului, cu o tăiere intenționat mai înclinată a pantei. Valul este mult mai ușor de observat pe latura sudică, din pricina pantei mai line, dar și aici el apare, în general, destul de îngust și de teșit (cu o înălțime de 0,50—0,70 m) așa că se dovedește a fi un neînsemnat element de fortificație. Nici la origine el n-a putut fi mult mai înalt. Lățimea, la bază, variază între 1,50—2 m.

Neforțînd lucrurile, s-ar putea totuși spune că platoul se „compartimentează” în două. Diferența de nivel între cele două „compartimente” nu este însă mare. Nivelul superior îl formează platoul propriu-zis al Șanțului Grecilor, iar cel inferior partea mai înaltă, de forma unui triunghi echilateral, a virfului estic al crestei secundare răsăritene. În partea estică, unde într-adevăr șaua se strîmtează, ea este tăiată pe toată lățimea de un șanț de apărare adînc de circa 1 m și lat de circa 2 m.

În fața valului de pământ ce înconjură, foarte probabil, toată cetatea, și anume în partea lui sudică, se află un al doilea, paralel cu primul. Acest al doilea val(?) se poate observa în

²⁸ Această cetate nu se poate confunda cu cetatea medievală de la Șinteu (Sólyomkö, com. Aleșd), deși se pot observa astfel de încercări: F. F. Rómer, o plasează corect în Bihor (cf. *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session. Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session à Budapest, Budapest, 1878, p. 99.*

²⁹ *A körephori várák, küllönös tekintettel Magyarországra, Budapest, 1906, p. 286.*

³⁰ A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 19, nr. 110, p. 21, 84, nr. 22, p. 165, nr. 76.

³¹ *As Oestrák-Magyar Monarchia írásban és képsben* (în cele ce urmează: *OMMIK*), vol. XX (VII), Budapest, 1901, p. 183—184.

³² *ErdRep*, p. 249, nr. 68.

³³ A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 147, 148, nr. 43; vezi și J. Tulogdy, în *KolSzele*, II, 1943, p. 143.

porțiunea dintre ramificațiile sudică și estică ale dealului. Nu îndrăznim să afirmăm cu toată siguranța caracterul defensiv al acestui lung „val” cu spatele bombat. Dacă odinioară platoul a fost cîndva arat, arăturile puteau să-și aibă aici „hatul”, dar nu-i exclus să fi fost într-adevăr un al doilea val. Înainte de partea sud-vestică a cetății, pe șaua ramificată spre sud, pe cea mai ușor accesibilă parte, se pot observa trei mici terasări consecutive, coboritoare, mergînd din margine în margine, aidoma cu o apărare de triplu val suprapus acestei șei accesibile. În legătură cu această întrebare și cu cea de mai înainte, numai pe bază de săpături se pot da răspunsuri mai documentate. Acestea ar rezolva și problema care se pune, în mod natural, în legătură cu datarea cetății.

În raport cu alte fortificații din împrejurimile imediate ale orașului Cluj, aceasta ține de cele mai mari, fără s-o putem încadra într-un anumit tip de cetate. Diametrul mare al suprafeței semielipsoidale a „cetății de sus” este de circa 120 m, diametrul mic de circa 100 m. „Cetatea de jos” are o lungime de circa 130 m, lățimea în partea vestică de 28 m, în partea estică, alungită în formă de ic, 8 m.

În malul abrupt, vestic, al platoului cu ceva sub marginea acesteia, se puteau vedea mai multe gropi ale căutătorilor de comori³⁴. Deși pe suprafața propriu-zisă, plină de iarbă și tufe, a cetății nu au apărut cioburi sau alte vestigii arheologice, după o destul de minuțioasă cercetare am găsit în gropile căutătorilor de comori mai multe fragmente ceramice. Afară de acestea, alte cîteva au apărut în stratul de pămînt vegetal, gros pe alocuri de 30—40 cm, ce acoperă tuful vulcanic. După factura lor, cioburile găsite se împart în două categorii :

1) Unele sînt lucrate cu mîna, bine arse, au o pastă fină de culoare brun-roșcată, acoperite cu slip fin. Nici un fragment dintre acestea nu este ornamentat. Cu toate acestea le datăm cu aproximație în bronzul mijlociu. 2) Altele sînt cenușii-închis lucrate la roată, cu pietricele de cuarț de 1—2 mm și cu mică (l) în compoziție. După factură par prefeudale (secolele V—VI). Deocamdată materialul nu ne permite concluzii mai ample.

Deși platoul de la Șanțul Grecilor a putut fi locuit în a doua parte a epocii bronzului, cît și în epoca prefeudală (secolele V—VI?), în schimb urme romane nici nu se cunosc din bibliografie, nici noi nu am putut descoperi aici; deci cetatea de pămînt trebuie și ea abandonată din punctul de vedere al apărării graniței de vest a provinciei romane.

12. MICEȘTI — PE CĂRĂMIDĂ

Am cercetat și noi, pentru clarificare, punctul care se află pe teritoriul comunei Micești, pe Valea Micușului în sus, la aproximativ 3 km nord-est de centrul comunei, punct devenit important din pricina concluziilor legate de el. Nu ne putem pronunța fără a-l fi văzut, numai pe baza bibliografiei. Partea de hotar semnalată o formează o terasă destul de întinsă și înaltă de circa 15—20 m de pe partea stîngă a Văii Micușului, la nord-vest de îmbucătura unui mic piriiaș ce coboară dinspre nord. În afară de toponimic, țiglele, cărămizile și cioburile romane de la suprafață ne-au arătat că avem de-a face într-adevăr cu locul descris de I. Téglás³⁵. Aceasta ne-a confirmat-o și un sătean care fusese prezent la dezgroparea sarcofagului cu schelet găsit în nemijlocita apropiere azidului de fundație a clădirii romane. Într-un cuvînt, nu încapem îndoială că este vorba de același loc. Lungimea terasei (măsurată pe cursul văii) este de 150—160 m, lățimea, între drumul de cîmp și marginea ieșind deasupra pîrîului este de 60—80 m. Înspre sud-est o face relativ ferită o viroagă adîncă a pîrîiașului ce curge

³⁴ Cf. A. T. Szabó, B. Gergely, *BHn*, p. 21, nr. 110.

³⁵ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXII, 1903, p. 277—278; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 59.

de pe dealul de la nord-est ; spre sud-vest se află ripa Văii Micușului ; în schimb terasa este cu totul deschisă spre nord-vest și nord-est. Amintitele urme romane, considerind juste afirmațiile lui I. Téglás, sînt sesizabile numai în punctul cel mai înalt al terasei, pe o suprafață de circa 18×10 m (creșterea dimensiunilor față de datele lui I. Téglás se datorește arăturii ce le-a împărșiat în decursul de peste o jumătate de veac). La periferia terenului cu urme romane nu sînt vizibile forme de teren care să indice că am avea de-a face cu șanțul din jurul unui *burgus*, neputîndu-se sesiza nici aici, nici în împrejurimi nici un fel de element de fortificație, deși așa ceva ar fi trebuit să se păstreze, dacă ar fi existat, chiar și în cazul demolării pînă la temelii³⁶. În sfîrșit deci, credem că trebuie definitiv abandonată teoria existenței *burgusului* de la Micești, implicit această porțiune a graniței de vest a Daciei fiind de căutat nu aici, ci în altă parte.

13. SĂLIȘTE – CETATEA, CORNUL CETĂȚII

După afirmația lui B. Orbán, „... pe culmile despărțitoare dintre Micești și Valea Săliștei este un virf cu numele de Cetate, iar în partea numită Cornul Cetății a acestuia se observă un fel de șanț și val șters, dar aceste urme sînt atît de neînsemnate, încît nu pot fi considerate decît ca făcînd parte dintr-o fortificație de pămînt temporară...”³⁷. Virful cu pricina (557 m) se ridică la circa 1,5 km vest—nord-vest de centrul comunei Micești, în partea de hotar vecină cu Săliște (comuna Micești). Este un rest al mesei sarmațiene a Feleacului. Pe virful lui, din gresie friabilă, dealul Săliștei este acoperit cu mestecăniș și plop. Nu am dat de nici o urmă arheologică. Afară de presupusele val și șanț, nici Orbán n-a reușit să găsească la Micești nici un fel de ruină de cetate sau o cit de slabă rămășiță de fortificație ; dar, de altfel, valea strîmtă nu este propice unei întărituri.

14. CORNEȘTI—CHEIA – CETATEA BABEI

„...La vest de localitate (este vorba de Cheia, com. Mihai Viteazul) se ridică un pisc înalt (546 m) a cărui ... latură sudică o spală Arieșul, iar pe cea vestică, după trecerea lui prin Cheile Turzii, Piriul Hășdat ce curge spre sud și se varsă în Arieș. Cel mai înalt punct este « Movila Strajei » (Vigyázódomb). La cîteva sute de pași mai spre est, pe platoul mai întins al dealului se află « Cetatea Babei » (Bábavára) de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite ; lungimea de la est la vest 200 pași, lățimea de la sud spre nord, 100 pași.... O împrejmuește un val de pămînt... iar în mijlocul interiorului cetății se vede

³⁶ Vezi de exemplu : C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 5—7 ; I. Paulovics, *Dácia keleti határvonalai és az úgynevezelt „dák” — exústáncsek kérdése*, (Cluj), 1944, unde se găsesc multe exemple frumoase în această privință ; cf. și K. Horedt și colaboratorii, în *SCIV*, I, 1950, p. 124 ; K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 788 etc. etc.

³⁷ *Torda város*, p. 429. În legătură cu aceasta amintim că opera lui B. Orbán se ocupă și de un monument încădrabil eventual în preocupările noastre. „... Prunișul (Magyarszilvás, com. Șutu) nu este cu totul neînsemnat nici din punct de vedere arheologic, deoarece acolo, pe intravilanul castelului lui Bethlen, se vîd ruinele unui castel fortificat de odinioară, al cărui plan de bază seamănă cu al castelelor de la Ozd și Cetatea de Baltă. Acest castel avea o clădire centrală cu latura de 20 pași, cu bastioane patrulaterale în colțuri. (Deci are analogie și cu cetatea medievală de la Gilău și Iernut). Zidurile masive ale catului de jos și bolțile solide arată că la construire s-au avut în vedere și scopuri defensive. De altfel, castelul era înconjurat și de elemente exterioare de fortificație, ale căror urme se mai pot recunoaște...” (Sublinierea ne aparține). După cele descrise, castelul de la Pruniș trebuie să-l includem printre castelele transilvănene zidite după modele norditalice, ceea ce nu exclude încă — ca și în cazul Gilăului — existența pe același loc și a unor fortificații mai vechi.

ridicătura donjonului. Pomenitul val l-am săpat în câteva locuri, fără a da însă de vreo urmă de zidărie. Astfel, cetatea cu nume sonor abia de a putut fi altceva decît o întăritură de pămînt. Forma ei, precum și monedele de la Vespasian și Severus găsite în apropiere, ar indica originea romană, deși lipsa cărămizilor dovedește intrucitva contrarul ..., dar să fi fost chiar fortificație temporară romană sau clastru, oricum era fără importanță și nu a lăsat nici măcar atîtea urme, încît să facă posibilă cercetarea și determinarea ei ...³⁸.

Descrierea lui B. Orbán despre „Cetatea Babei” de la Cornești—Cheia, redată de noi numai parțial, corespunde cu totul realității; numai forma cetății nu este chiar atît de regulată, ea acomodîndu-se terenului. Brîul valului ce încinge cetatea se vede deosebit de clar pe latura vestică. Este interesant că pe latura nordică, cu toate că spre nord culmea dealului continuă, dimensiunile cetății nu se schimbă, dar nu se pot observa nici alte elemente exterioare de fortificație la suprafață. În mai multe secțiuni noi ale valului (făcute în 1949), conform întru totul celor spuse de Orbán, nu se vede nici zid sec, nici zid legat cu mortar. Pietre există în compoziția valului, datorită însă faptului că solul este stîncos. Profilele nu duc la nici un fel de noi concluzii. La marginea estică a platoului era o mică moviliță (înalță de circa 1,20 m), la dezvelirea căreia au apărut cioburi atipice, neornamentate, din pastă grosieră, de aspect preistoric. Deoarece aici „săpătura” nu a fost destul de adîncă, nu ne-am putut da seama dacă movila (pe care Orbán o consideră urmele unui donjon) are sau nu un miez de zid de piatră.

Pe suprafața cetății s-au găsit foarte puține cioburi, iar lipitură arsă nu a apărut de loc. N-am găsit un strat de cultură. De acord cu Orbán, nu putem data precis cetatea, trebuind, totuși, mai degrabă, s-o considerăm din epoca comunei primitive, din vîrsta metalelor. În ceea ce privește funcția ei, o credem o cetate de refugiu puțin timp locuită. După cele văzute, nu o putem considera dacică, cum făcuse I. Marțian³⁹, dar nici romană, ipoteză pentru care înclina cel mai mult B. Orbán, atît din pricina faptului că se acomodează terenului, deși aici, la loc larg, romanii n-ar fi fost nevoiți să facă așa ceva, mai ales că nu ocupă nici întreg spațiul disponibil, cît și din pricină că de aici nu se cunosc nici un fel de urme romane. Urmele romane apărute în vatra satului aparțin cu siguranță unei așezări civile⁴⁰!

15. PETREȘȚII DE JOS — Problema „fortificației romane”.

Petreștii de Jos se află la circa 10 km vest de municipiul Turda, în mijlocul unei mici depresiuni de origine tectonică, înconjurată de ieșirea spre nord-vest din Cheile Turzii, de latura sud-vestică a muntelui Sîndului (760 m) și de culisele de dealuri sparte în formă de portal, dealuri ce cad spre nord-vest de comună⁴¹.

Un castru roman ar fi putut exista în mica depresiune (deși nimeni nu știe de el), depresiune de altfel destul de largă, dar cu totul neimportantă — după actualele cunoștințe — din punctul de vedere al apărării graniței de vest a Daciei. Umblînd pe teren, localnicii nu ne-au putut da însă vreo informație în acest sens, nici noi nu am aflat nimic cercetînd mica depre-

³⁸ B. Orbán, *A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*, vol. V, *Aranyosszék*, Pest, 1871, p. 161; cf. încă pe baza lui Orbán: C. Gooss, *Chronik...*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 92; E. A. Bielez, *Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen*, (Sibiu), 1899 (în cele ce urmează: *Die Burgen*), p. 70; I. Marțian, *Rep.*, nr. 442, M. Roska, *ErdRep.*, p. 181, nr. 223; J. Könyöki, G. Nagy, *Középkori várak*, p. 293.

³⁹ *Urme*, p. 21—22.

⁴⁰ În legătură cu aceasta, vezi: CIL, III, 7673, 7707 etc.

⁴¹ Cf. și I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 45, nr. 19.

siune, precum și înălțimile ce ofereau puncte cu largă vizibilitate. Pe această bază credem că deocamdată, dar foarte probabil pentru totdeauna, trebuie să abandonăm ideea „fortificației romane” de la Petrești de Jos.

16. SĂVĂDISLA — „CETATEA PĂUCA”

Afluenții laterali ai Văii Feneșului sau Lonei, prezentind fenomene de recesiune spre sud, s-au apropiat foarte mult de nivelul albiei Hășdatului, în special la sud de Vălișoara (com. Săvădisla). În decursul acestui fenomen au luat naștere promontorii rășchirate spre nord ca degetele deschise ale unei mîini, avind aproximativ aceeași înălțime. Lîngă punctul trigonometric 612 de lîngă drumul județean ce trece din valea Someșului Mic în cea a Hășdatului și de aici mai departe spre Valea Ierii, între „Căpilna” (Kápolna, 673 m) și Dealul Mare (645 m), la numai 100 m de aici, între două torente, se află un rest de denudațiune pe care poporul îl numește „Cetatea Păuca” (Pókavára)⁴². Ea este așezată în hotarul comunei Săvădisla.

Porțiunea lăsată în chip de șa dintre micul platou și drumul județean actual contribuie la aspectul de fortificație naturală al platoului. Numai de aici, dinspre sud-vest, platoul este mai accesibil. Dealul se compune din calcar numulitic din eocen. Stratul vegetal este foarte subțire, calcarul observindu-se ici-colo la suprafață. Aceasta e scormonită de mai multe gropi ale căutătorilor de comori, mai ales latura estică și la capătul nordic. Axul lung al platoului elipsoidal este de circa 45 m, lățimea de 10—12 m. Marginea platoului este detașată clar; numai spre sud-vest, în direcția șeii, ea este mai lină.

După spusele localnicilor, „de aici s-au scos odinioară cărămizi și cioburi de oale vechi”. În ciuda acestei afirmații, poate din cauza subțiririi stratului de cultură, noi nu am reușit să găsim urme arheologice pe platou. În schimb, pe ultima treaptă plată de deal, imediat la nord de platou, puțin mai jos, am aflat fragmente sporadice ceramice din epoca comunei primitive, probabil din epoca bronzului, ori cea timpurie a fierului. Deși urme de fortificație nu am putut depista nici pe șaua de la sud-vest, totuși, după aspectul platoului, ne putem gândi la un fel de cetate de refugiu. Într-o regiune retrasă și complet împădurită, cum trebuie să fi fost aceasta pe atunci, abia dacă ne putem gândi la altceva. Nu prin dimensiuni, ci prin aspect seamănă cu cetatea de pămînt hallstattiană de pe „Bolic” de la Huedin. Deși s-ar „încadra” perfect în linia de graniță imaginată de J. Szilágyi, nu poate fi inclusă în sistemul defensiv al Daciei romane.

17. CLUJ-MĂNĂȘTUR. Problema „Cetății Zinei”.

După L. Kőváry „... deasupra Cluj-Mănășturului, lanțul de dealuri ce se află acolo este tăiat de surpătura unui pîrîu; lîngă acest pîrîu, sus pe promontoriu, se văd urmele unei cetăți pe care poporul o numește „Cetatea Zinei”, și care e socotită cetate dacică...”⁴³.

Această formulare geografică și istorică foarte largă nu definește exact poziția „Cetății”, cel puțin pentru cel ce cunoaște mai bine regiunea. Din cauza formațiunilor geomorfologice specifice, confuziile sînt posibile. Locul în chestiune (privind de pe șoseaua Cluj-Oradea), poate fi Dealul Călugăr (490 m), ridicat spre sud-vest de Cluj-Mănăștur, în pădurea Mănășturu-

⁴² Asupra acestui punct necunoscut în literatura de specialitate (cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 285, nr. 64; *Rep. us.* — *Săvădisla*) ne-a atras atenția Á. Dankanits.

⁴³ *Erdélyi építészeti emlékei*, (Cluj), 1866, p. 65; I. Marțian, *Rep.*, nr. 186; M. Roska, *ErdRep*, p. 133, nr. 229.

lui, Dealul Plecica (558 m) despărțit de Piriul Plecica care curge întâi spre nord, întorcându-se apoi aproape în unghi drept spre vest—nord-vest, Dumbrava (610 m) ridicată spre sud de Dealul Plecica și legată de acesta printr-o coamă lată, fie, în sfârșit, și mai înaltul deal al Zmeului. Ba putem lua în considerare, cu aceeași îndreptățire, Dealul Gîrbului (558 m), despărțit de Piriul Gîrbului, aflându-se spre vest de spinările de dealuri ce străjuiesc nivelele de denudațiune de odinioară ale Someșului Mic. Pe platourile dealurilor mai sus amintite nu se află însă urmele nici unei „cetăți”, dar nici măcar așezări mai modeste și nici cei din împrejurimi nu știu de așa ceva⁴⁴. De altfel, în afară de Kőváry (și după el Marțian) nici nu a scris nimeni despre așa ceva. Din aceste puncte de vedere, teritoriul în chestiune nu are rost să mai fie cercetat. Totuși se ridică întrebarea: unde trebuie plasată „cetatea”?

Credem că la această întrebare se poate răspunde, fără nici un fel de cercetări speciale, numai pe baza textului lui Kőváry. „Cetatea”, după el, este „deasupra” Mănăsturului, deci mai „sus” de el, spre Gilău, spre vest. Încolo însă, paralel cu șoseaua, se întinde un singur „lanț” de dealuri⁴⁵, cel al Virfului Cetății sau al Cetății (Fetei) (Leányvár) de la Florești. Între acesta și Dealul Gîrbului, pentru privitorul de pe șosea, un pîriu taie într-adevăr „lanțul”: Piriul Bocior, curgînd dinspre satul Tăuți. Dealul Cetății (Fetei) se gheboșează spre vest de această „ruptură”, cetatea însăși aflându-se, dacă luăm astfel lucrurile, „pe culme, lingă pîriu”. Pe baza condițiilor topografice, trebuie deci neapărat să identificăm „Cetatea Zinei” de la Mănăstur cu Cetatea (Fetei) de la Florești. Este suspect și paralelismul „Cetatea Zinei” — Cetatea (Fetei). În tradiția toponomastică populară cele două nume au aproape sau chiar aceeași semnificație. Pentru tradiția populară, cetatea în chestiune a fost zidită în împrejurări necunoscute, tocmai de aceea miraculoase, deci pentru aceasta este totodată și „Cetatea Zinei” și Cetatea (Fetei), zina fiind reprezentată, cel mai adesea, în ipostaza de tină fecioară.

Așadar „Cetatea Zinei” de la Mănăstur o putem considera aproape cu totală certitudine identică cu Cetatea (Fetei) de la Florești. Kőváry putea auzi despre ea, independent, la Mănăstur și la Florești (în Mănăstur probabil o variantă românească a povestirii), de unde apoi au rezultat două cetăți separate.

Acest caz de confundare nu este unic în lucrarea lui Kőváry, unul asemănător petrecîndu-se în cazul „Cetății lui Darius” de la Luna de Sus și al Cetății de la Someșul Rece. „Cetatea Zinei” trebuie deci s-o excludem, ca inexistentă, din rîndul punctelor de apărare a graniței de vest a Daciei.

Pe ultima ridicătură mai impozantă a Dealului Plecica (558 m), numită „La jezunii deasupra la fundoaie”, ieșind direct spre nord din mesa sarmatică a Feleacului, spre vest de locul predilect de excursie al clujenilor, Făgetul, mărginit la apus de valea Piriului Plecica, la răsărit de valea Piriului Fundăturii, în mijlocul pădurii însă, se văd urmele destul de apreciable (circa 10 m diametru, 1,80—2 m înălțime) ale unei întărituri circulare. Cu mare probabilitate ea este identificabilă cu cea pomenită de E. Jakab ca fiind „în pădurea de deasupra Mănăsturului”⁴⁶ și considerată de el ca una din acele fortificații mai mici romane („*castra stativa*” sau „*vigiliae*” cum spune el) ce împrejmiau, în puncte mai ridicate, orașul *Napoca*. Deși în împrejurimi nu s-a descoperit nici un

⁴⁴ Denumirea de „Cetatea Zinei” poate fi pusă eventual în legătură cu dolinele și „canalele” săpate în roca calcareasă de origine eocenă din împrejurimi, descrise de A. Koch, în *OTÉ*, I, 1879, p. 2—3.

⁴⁵ În cazul acesta însă nu se poate vorbi nicidecum de un lanț adevărat de dealuri din punctul de vedere geomorfologic al cuvîntului.

⁴⁶ *Kolozsvár története*, Buda, 1870, p. 161.

vestigiu de natură arheologică, credem că o putem asemui cu acele elemente de fortificație romane patrulatere, ale căror ruine se prezintă de obicei sub formă circulară, cunoscute de pe *limesul* Daciei. În nici un caz nu poate fi luată drept cetate, locuitorii Mănăsturului nepomenind-o nici măcar sub acest nume, cu atât mai puțin sub acela de „Cetatea Zinei”.

18. FLOREȘTI — CETATEA (FETEI)

Cetatea (Fetei) (Virful Cetății — Leányvár) de la Florești a figurat relativ frecvent în literatura de specialitate. Afară de sumara, dar importanta publicație a lui K. Horedt⁴⁷ — după cite știm — nu a descris-o însă nimeni mai amănunțit⁴⁸, nici săpături sistematice nu s-au făcut aici. Virful de deal ce se ridică spre sud—sud-est de Florești, numit Virful Cetății (547 m), atrage atenția de departe. Partea superioară a dealului este încinsă de o dublă centură inelară de val, una parțială, cealaltă deschisă spre sud, pe partea cea mai abruptă a pantei. Acestea erau, foarte probabil, elementele exterioare de fortificație ale cetății episcopale feudale. Se poate însă presupune că dealul fusese fortificat și mai înainte, în epoca bronzului (?) sau în cea timpurie a fierului⁴⁹; aceasta ar dovedi-o fragmentele ceramice de la sfârșitul perioadei eneolitice, din epoca bronzului și hallstattiene aflate aici⁵⁰. Se zice că de pe virful dealului au apărut și cioburi „slave” (?), dacă nu cumva acestea, ivite și determinate încă la începutul secolului, au fost confundate cu cele medievale cenușii, fine, cu pereți subțiri, ce zac pe suprafața cetății. Pe latura vestică, după o alunecare de teren produsă în iarna anilor 1958—1959, se putea vedea clar zidul de piatră. Nu departe, tot în ruptura cauzată de alunecarea terenului, se puteau vedea două straturi de cultură, perfect separabile. Situația stratigrafică: sol brun-roșcat de pădure, „steril” — strat de cultură cu cioburi medievale din secolele XIII—XV. După o informație sigură, primită de la N. Vlassa, zidul de piatră din epoca medievală împrejmuiește întregul platou al cetății. Până la săpături de verificare nu ne putem pronunța mai amplu.

Pe partea nordică a mamelonului izolat ce se ridică la vest de cetate, purtând tot numele de Virful Cetății, apar cioburi din epoca bronzului cu suprafața aspră, cenușii și cafenii, cu mică în compoziție (amintind materialul Wietenberg din împrejurimile orașului Odorheul Secuiesc și din Depresiunea Ciucului).

Cum reiese din cele de mai sus, nici această cetate nu o putem include în nici una din liniile defensive ale graniței romane de vest a provinciei Dacia.

19. LUNA DE SUS — Problema „CETĂȚII LUI DARIU” DE PE ȚIGĂNEASA

Pe vremuri L. Kóváry așezase în hotarul satului Luna de Sus (com. Florești) o cetate „preistorică”: „Cetatea lui Darius” de pe Țigăneasa. După cele spuse de el, aceste urme se află „... de la Luna de Sus spre satele Someșul Cald și Someșul Rece, pe un vîrf

⁴⁷ În SV, 62, 1939, p. 124—125.

⁴⁸ Vezi încă următoarea literatură: I. Lenk von Treuenfels, *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon*, Wien, 1839, vol. II, p. 419; L. Kóváry, *op. cit.*, p. 64; E. A. Bielz, *Die Burgen*, p. 12; P. Gerecse, *Magyarország műemlékei*, Budapest, 1906, vol. II, p. 440—441; I. Marțian, *Rep.*, nr. 260; idem, *Urme*, p. 22; M. Roska, *Erdély őskora*, în *A történelmi Erdély*, Budapest, 1936, p. 120; *ErdRep.*, p. 258 nr. 66; în *KolSze*, II, 1943, p. 11; L. Kelemen, în *KolSze*, II, 1943, p. 20; J. Tulogdy, în *KolSze*, II, 1943, p. 145; Zs. Jakó, *A gyalui vártartomány urbáriumai*, (Cluj—)Pécs, 1944, p. XI.

⁴⁹ Cf. M. Roska, *Erdély őskora*, p. 120; idem, în *KolSze*, II, 1943, p. 11; Zs. Jakó, *op. cit.*, I. c.

⁵⁰ M. Roska, *ErdRep.*, p. 258, nr. 66; cf. și MuzIstTrans. nr. inv. I. 6897—6900.

de deal între cele două brațe ale Someșului..."⁶¹. După cum reiese și din citat, Kőváry așează, este adevărat în mod greșit, „Cetatea lui Darius” de pe Țigăneasa în hotarul satului Luna de Sus, totuși mai apoi o plasează indubitabil pe vârful de deal de la împreunarea Someșului Cald cu Someșul Rece. La locul indicat, pe dealul închis de cele două riuri de munte, se află într-adevăr urmele unei fortificații din epoca societății primitive. Aceasta însă este așa-numita Cetate de la Someșul Rece (vezi mai jos). Deși cel ce citește textul lui Kőváry poate observa o contradicție în sinul aceleiași fraze, dacă este familiarizat cu situația geografică a zonei poate fără prea mari greutate să-și dea seama de situația reală. Totuși s-au găsit unii care au judecat altfel. Unii autori de mai târziu, care au folosit datele lui Kőváry, luând în considerare numai numele localității și necunoscând realitatea, s-au mulțumit să amintească Luna de Sus și „Cetatea” ce s-ar afla acolo. În lucrarea lor de sinteză J. Könyöki — G. Nagy foarte probabil pe baza știrii ambigue a lui Kőváry, între cetățile județului Cluj plasează una și la Luna de Sus⁶². Așa a procedat și P. Gerecze⁶³. Ba mai târziu chiar M. Roska, mai bun cunoscător al locurilor, pomeneste „Țigăneasa” — „Cetatea lui Darius” și presupusa fortificație, dar mai precaut, judecând-o: „de cercetat și de verificat”⁶⁴.

Până aici — să zicem — lucrurile ar fi clare. Chestiunea este complicată însă de altă afirmație a lui Kőváry, dinaintea pomenirii „Cetății lui Darius”, despre „Cetatea lui Gelu”. Pentru clarificarea problemei, sintem nevoiți să-l cităm din nou: „... locul Cetății lui Gelu de la Gilău... era la o depărtare de o jumătate de oră de Gilău, pe vârful de deal format la confluența Someșului Cald și a Someșului Rece, pe care astăzi, deși cresc cereale, poporul îl numește „Dealul Cetății”⁶⁵. După cum reiese din citat, această „Cetate” se ridică de asemenea pe vârful de deal de deasupra confluenței riurilor amintite! Deoarece deasupra confluenței Someșului Cald și Rece se află un singur vîrf de deal, iar pe el este o singură cetate, chiar pe baza textului lui Kőváry, „Cetatea lui Darius” (plasată greșit la Luna de Sus) trebuie neapărat s-o identificăm cu așa-numita „Cetate a lui Gelu” de la Someșul Rece.

Amintitul autor, deci, în legătură cu două comune diferite, a pomenit de trei ori aceeași „cetate”, ceea ce este explicabil, căci el nu a văzut cetatea pomenită în cele două localități învecinate, o dată sub un nume, apoi sub altul, și nu și-a dat seama de identitatea celor trei informații primite.

Deși — sperăm — am reușit să înlăturăm dubiul, vrem să mai clarificăm problema „cetății” cu o dată toponomastică și una istorică.

a) În hotarul administrativ al satului Luna de Sus, după afirmațiile unanime ale locuitorilor, nu a existat vreodată numele „Țigăneasa”, în consecință nici „Cetatea de pe Țigăneasa” nu poate fi deasupra acestui sat sau în hotarul lui. Locuitorii de la Someșul Rece denumesc în mod constant drept „Cetatea lui Darius” cetatea de deasupra confluenței celor două Someșuri și aici caută și comorile vestitului rege persan. Pe baza acestora, existența cetății de la Luna

⁶¹ *Op. cit.*, p. 64. Sublinierea ne aparține. Vezi încă: K. G. Windisch, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgens*, Pressburg, 1790, p. 381; I. Lenk von Treuenfels, *op. cit.*, vol. IV, p. 388; L. Kőváry, *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 161; E. A. Bielz, *Die Burgen*, p. 12; J. Könyöki, G. Nagy, *op. cit.*, p. 286; P. Gerecze, *op. cit.*, vol. II, p. 441; K. Horedt, în *SV*, 60, 1937, p. 92—93; M. Roska, *ErdRep*, p. 259, nr. 76.

⁶² *Op. cit.*, p. 286.

⁶³ *Op. cit.*, p. 441, nr. 427.

⁶⁴ *ErdRep*, p. 259, nr. 76.

⁶⁵ *Op. cit.*, p. 64. În cealaltă lucrare a sa caută „Cetatea lui Gelu” și „Cetatea lui Darius” de pe Țigăneasa, una în vecinătatea celeilalte, separându-le însă.

de Sus trebuie respinsă, mai bine zis trebuie identificată cu „Cetatea” de la Someșul Rece, cu atât mai mult cu cât, de fapt, venind dinspre Cluj și această cetate se află „deasupra Lunei, sus în munți”.

b) Presupunerea noastră o confirmă și un alt indiciu. În conscripția de dare din 1727 a satului Someșul Cald⁶⁶ se poate citi: „... are comuna și munte numit Țigăneasa ...” Tot într-un document din 1727, în legătură cu situația economică a jelerilor de la Someșul Cald se poate citi: „... Aceștia locuiesc pe locurile numite Mărișel, Snițiac, Copcel, Măgura, Țigăneasa și Răcătau; dincolo de acestea munții Gilăului, până la Cîmpeni, îi au cu taxă în posesiune cei din Cîmpeni, pentru pășunatul vitelor lor ...”.

Din toate acestea reiese clar că locul, mai bine zis muntele Țigăneasa nu era nici măcar în hotarul Someșului Rece, ci ținea de satul Someșul Cald, așa că, „Cetatea lui Dariu” de pe Țigăneasa nu poate fi căutată nicidecum în hotarul Lunei de Sus!

După clarificările de mai sus, credem că putem declara ca inexistentă o „Cetate a lui Dariu” de pe Țigăneasa, în hotarul comunei Luna de Sus. Totuși, pentru o deplină siguranță, am cercetat — fără rezultat din acest punct de vedere — și hotarul acestei localități.

20. MERA (RĂDAIA) — „COLINA ORAT”.

„Colina Orat” (Oráthalma, Oráti-csúp) se află spre vest la circa 300 m de cantonul CFR de la Suceag, relativ departe de comuna Mera, dar în apropierea cătunului acesteia, numit Rădaia, ea fiind înconjurată de calea ferată Cluj—Oradea și de drumul județean Cluj—Zalău. K. Torma a publicat mai demult de aici urme romane⁶⁷. Urmele de cultură materială (cărămizi, țigle, cioburi, monede) s-au împrăștiat din cauza arăturii pe o destul de mare suprafață, indicind eventual o mică așezare, ori, mai degrabă, dată fiind înălțimea dominantă, o *villa rustica*⁶⁸. Cu siguranță ne vom putea pronunța numai după săpături. Urme de turn de pază sau fortificație — cum crezuseră unii — nu se pot identifica, deși acest punct s-ar încadra perfect în „a doua linie de apărare” din valea Nadășului a lui J. Szilágyi.

21. MERA — „DEALUL CETĂȚII”.

La nord de comuna Mera, lateral de valea Nadășului care a servit din cele mai vechi timpuri ca arteră importantă de comunicație, la circa 2 km în linie dreaptă de centrul comunei, se ridică „Dealul Cetății” (Várhegy)⁶⁹. Înălțimea relativă a dealului, față de fundul văilor ce-l înprejmuiesc, este de circa 220 m.

La nord „Dealul Cetății” se leagă printr-o șa înaltă de culmile plate. În schimb, spre vest, sud și est se ridică pieptiș deasupra împrejurimilor, fiind un punct înzestrat cu o excelentă apărare naturală. „Platoul” dealului are forma unui triunghi neregulat. Platoul propriu-zis, mic, se leagă printr-o șa doar cu ceva mai joasă și îngustă de restul înălțimii plane. Deoarece din această parte este cel mai ușor atacabil, stăpînii de cîndva ai „Dealului Cetății” au secționat

⁶⁶ Zs. Jakó, *op. cit.*, p. 343, 350.

⁶⁷ Cf. K. Torma, în *AEM*, III, 1879, p. 120, nr. 1; *A limes dacicus/első része*, în *ÉTKK*, IX, 2, Budapest, 1880, p. 22; M. Macrea, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 109—111.

⁶⁸ În legătură cu aceasta, vezi argumentarea justă a lui M. Macrea, *op. cit.*, p. 110.

⁶⁹ În literatura de specialitate — după cunoștințele noastre, nu este descrisă (cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 181, nr. 22), dar în lista cetăților preistorice întocmite de el Mera figurează (vezi p. 364, 367, nr. 260; cf. A. T. Szabó, *KHn*, p. 246—247, nr. 51. Pentru celelalte așezări, descoperite recent, de astă dată paleolitice, vezi I. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 38, nr. 13.

nat șaua cu un șanț de apărare destul de adânc, ale cărui urme se disting și astăzi bine. Pământul rezultat din șanț l-au aruncat în formă de val dincolo, adică în afara șanțului de apărare. Ba mai mult, la micul platou au tăiat și șanțuri, foarte probabil, accentuându-i panta, pământul rezultat aruncându-l din nou pe val, dincolo de șanț, mărinde astfel din nou dimensiunile valului. La nord de circumvalație, pe partea opusă cetății, nu se pot observa urme ale unui al doilea element de fortificație (exterior).

Sistemul dublu de întăritură (val și șanț) are aproximativ următoarele dimensiuni: adâncimea șanțului ce taie șaua, pe partea vestică, 2,7–3 m; la mijloc numai 1,7–1,8 m. În partea estică adâncimea este și mai mică, numai în jur de 1 m. (Măsurătorile sînt făcute față de nivelul superior al valului.)

Lățimea bazei valului, care s-a scurs în mare parte, măsurată paralel cu șanțul, este în medie de 15 m. Înălțimea lui în raport cu nivelul de odinioară se poate aprecia la circa 1 m. Valul este atît de înalt însă numai aici, pe partea nordică a platoului, în rest, înconjurînd platoul, a ajuns mai scund în decursul timpurilor. În dreptul pantei abrupte dinspre sud-est și sud-vest este cu totul pîtic, nemandistingîndu-se decît ca o bordură puțin vizibilă, ce înconjoară platoul.

Dimensiunile micului platou sînt: lungimea 62–64 m, cea mai mare lățime măsurată la sud, circa 22 m. Cincimea nordică a platoului formează o suprafață plană, mai joasă cu circa 0,5 m decît restul platoului. Ca și la „Șanțul Grecilor” de la Băbuțiu–Șoimeni, și în cazul nostru se observă o clară „compartimentare” în două a platoului. Acest fapt se poate datora și întîmplării, dar, după cum vom vedea mai jos, la tratarea resturilor ceramice mai tîrzii, poate ridica și anumite probleme cronologice, eventual etnice. Numai pe baza observațiilor de suprafață, ar fi prematur să emitem păreri definitive.

Vîrfurile „Dealului Cetății” este acoperit de o iarbă rară. La prima vedere nu se observă nici un fel de urme arheologice la suprafață; în vîiturile pantei abrupte sudice, ce încep tocmai de sus, se pot găsi însă relativ multe cioburi.

Produsele ceramice se împart în două categorii: 1) În prima categorie intră cioburi lucrate cu mina din pastă grosieră, conținînd multe pietricele de cuarț de 2–3 mm diametru. Multe din ele au avut slip, dar acesta s-a păstrat numai parțial, în pete. O parte a acestor cioburi este ornamentată. Unul dintre cele mai frecvente ornamente este cel al motivelor rotunde, imprimate, cuprinse între linii orizontale, dispuse pe gîtul vaselor. Benzile imprimate alternează cu altele, netede. Pe suprafața unui fragment mai mare al unui castron se observă caneluri verticale, paralele. Acestea însă nu pot fi confundate cu canelurile hallstattiene. Fragmentele noastre canelate sînt mai subțiri ca cele din prima vîrstă a fierului, sînt mai îngrijit frămîntate și au totdeauna culoarea roșu-închis sau cenușie-murdară. N-am observat cioburi „grafitate”. Întregul material ceramic al acestei categorii aparține epocii bronzului. Judecînd după piesele aflate la suprafață, acest grup prezintă înrudiri cu grupul culturii Otomani.

2. Din cioburile aparținînd celei de a doua categorii am reușit să strîngem mult mai puține de la suprafață. Acest lucru se poate datora și întîmplării, dar, eventual, poate fi pus în legătură și cu o mai scurtă durată de locuire a „Dealului Cetății” în această perioadă. Cioburile sînt de culoare cenușiu-deschis, au pereții subțiri și sînt lucrate cu roata. Pe partea lor interioară se observă uneori adînciturile circulare produse de învîrtirea roții. Ele aparțin epocii migrațiilor, datarea lor mai strînsă fiind în secolele V–VI⁹⁰.

⁹⁰ Cf. și K. Horedt, în *ActMuz*, II, 1956, p. 143–144, nr. 10.

Pe baza resturilor amintite, așezarea de pe „Dealul Cetății” de la Mera o socotim din epoca bronzului; eventual, fortificația datează tot din această perioadă; ulterior locul a putut fi ocupat și de alte triburi, eventual de un trib sau, mai degrabă, gintă din epoca migrațiilor, care a folosit dealul drept așezare temporară.

Un lucru se poate stabili cu precizie: așezarea de pe „Dealul Cetății” nu a jucat nici un rol din punctul de vedere al graniței vestice a Daciei.

22. SUCEAGU — „CASTRUL” de pe CIOVA (Cluha).

După cum se știe, K. Torma așezase un „castru roman” pe vârful de deal numit de popor „Chintăul Gilăului” (653 m) sau pe Ciova (Cluha-Csóva) din imediata apropiere⁶¹, spre est, acest din urmă deal aflându-se la hotarul dintre Suceagu și Gilău⁶². Acest „castru”, în afară de el, nu l-a mai văzut nimeni (și C. Gooss îl amintește tot pe baza datelor lui Torma). C. Daicoviciu, care a făcut cercetări pe teren, nu a găsit decît urmele unui turn roman de apărare mai mic, eventual ale unei clădiri civile⁶³, însă presupusul castru nu l-a mai aflat nici aici, nici altundeva în împrejurimi. Cu toate acestea, J. Szilágyi îl ia de bun, înserîndu-l în „sistemul” lui defensiv⁶⁴.

Călăuzit de răposatul învățător-director J. Székely din Viștea, bun cunoscător al antichităților din zonă, am străbătut aceste locuri, dar n-am reușit să găsim urmele vreunei clădiri romane mai importante, identificabilă cu un castru sau un *burgus*. Astfel, cad toate concluziile legate de „punctul de pază dintre Suceagu și Viștea”. Dar castru romane nu puteau exista — cu excepția celui de la Gilău — nici în împrejurimile ceva mai îndepărtate. În hotarul „Podei” (Pad-dűlő) de la Mera, unde s-a găsit cunoscutul *miliarium*⁶⁵ sau în hotarul „Păluta” (Palota) de la Viștea, în nemijlocita apropiere a drumului imperial din valea Nadășului pe prima terasă ce se întinde spre sud deasupra haltei de cale ferată de la Șardu, se află numai urme de așezări civile mai mici (vezi mai jos la Viștea).

„CETĂȚILE” GILĂULUI

În legătură cu numele și împrejurimile Gilăului am dori să lămurim următoarele probleme:

- Raportul dintre cetatea medievală a Gilăului și castrul roman;
- Pe „Dealul Cetății” de la Gilău există urme arheologice?
- Problema dealului denumit „Pădurea Cetății” de la Gilău;

⁶¹ Cf. A. T. Szabó, *KHn*, p. 256–257, nr. 167. În legătură cu celelalte stațiuni arheologice verificate sau descoperite de noi, cf. *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 37–38, nr. 12 a–c.

⁶² În legătură cu problema castrului din localitate, vezi următoarea literatură: K. Torma, *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyirátához*, în *A MTA. Évkönyvei*, IX, II. db. Pest, 1864, p. 6, 9 precum și harta; idem, în *AEM*, III, 1870, p. 96; idem în *ÉTTK*, IX, 2, p. 22, 119, 120, 126, 130, precum și harta; C. Gooss, *Chronik*, p. 312; P. Király, *Gyulafehérvár története*, vol. I, *Apulum*, (Cluj), 1892, p. 207; *Dacia Provincia Augusti*, vol. II, Nagyberek, 1894, p. 27; J. Könyöki, G. Nagy, *op. cit.*, p. 286; P. Gerecse, *op. cit.*, p. 441; Á. Buday, *Római felirattan*, (Cluj), 1914, p. 253; I. Marțian, *Rep*, nr. 642.

⁶³ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928–1932, p. 59 și 73.

⁶⁴ În *Közl*, I, 1941, p. 119; III, 1943, p. 94; în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, p. 10, 36.

⁶⁵ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928–1932, p. 48. Menționăm și aici că identificarea „castrului” sau așezării cu stațiunea *Macedonica* nu se mai poate susține, întrucît, după cum s-a dovedit, acest nume a rezultat din grosolana greșală a Geografului Anonim din Ravena la transcrierea itinerarului mai vechi (cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928–1932, p. 53, nota 1). Contrar acestei opinii, vezi mai nou: M. Rusu, în *Materiale*, II, 1956, p. 688, nota 1.

- Vestigiile de la Vereșmort — „Coasta cimitirului”;
- Așezarea fortificată de pe Dîmbul Țiganilor;
- Așezarea fortificată de la Groapa lui Purl.

23. GILĂU — CASTRUL ROMAN ȘI CETATEA MEDIEVALĂ

Săpăturile efectuate în 1951 de K. Horedt și în 1956 de M. Macrea au elucidat problema castrului roman de la Gilău și a raportului său topografic cu castelul medieval⁶⁶. Este clar astăzi că cele două monumente nu sînt suprapuse, ci vecine, fapt care a generat în decursul timpului o serie de confuzii.

24. GILĂU — Problema „DEALULUI CETĂȚII”

La sud-vest de comuna Gilău se ridică un deal cu pante stîlcoase, abrupte spre sud și sud-est: „Dealul Cetății” (637 m), cu un vîrf plat, lat, împădurit. La vest, la poale, curge Pîrîul Agirbiciu, venind dinspre cele două sate Dingău, iar spre nord-est panta dealului cade mai lină spre Gilău. Spre nord se leagă printr-o șa lată, plată, de vîrfurile numite „Pădurea Cetății” (610 m)⁶⁷. Spre sud, față în față, dincolo de apa Someșului Cald, se ridică dealul cu cetatea de refugiu de la Someșul Rece, vizibilitatea fiind bună într-acolo. Deși numele dealului de care ne ocupăm este „Dealul Cetății”, nume sub care îl cunosc și sătenii, pe baza cercetării pe teren s-a putut constata că nu are pe el nici un fel de urme de fortificație. Cu toate acestea, trebuie să zăbovim puțin asupra lui. Avalanșa de greșeli pornită foarte probabil de Kőváry s-a scindat cu timpul, datele bibliografice inspirate din el și neverificate pe teren producînd și alte confuzii. Din acest punct de vedere, importantă a fost influența lui Kőváry bazată mai ales pe concluziile lui romantice. Este interesant de urmărit evoluția chestiunii. Și pentru aceasta, dar mai ales pentru definitivarea elucidării problemei — dacă se va putea —, să observăm mai amănunțit lucrurile.

L. Kőváry a fost un reprezentant transilvănean al curentului istoriografic romantic maghiar, de la mijlocul secolului trecut. Tocmai de aceea în lucrările lui de care ne-am ocupat se referă adeseori, în legătură cu cetățile, la tradițiile de multe ori asemănătoare basmelor ce circulau în popor. Adevărul îl amestecă adesea cu elementele legendare. Dintre cronicarii medievali, îi place să se refere mai cu seamă la Notarul Anonim al lui Béla al III-lea, regele Ungariei. După cunoscuta afirmație a lui Anonymus, Gelu, ducele valahilor și al slavilor (*dux Blacorum et Sclavorum*), a pierdut lupta cu maghiarii invadatori și refugindu-se spre cetatea sa de lângă riul Someș, ungurii, care îl urmăreau, l-au ucis lângă pîrîul Căpuș. „... Qui (Gelu) cum fugeret, prosperans ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum milites Tuhutum audaci cursu persequentes, ducem Geloum iuxta fluvium Copus interfecerunt” ...⁶⁸. Kőváry, date fiind asemănarea între numele lui Gelu și cel al comunei Gilău (ungurește Gyalu), și pomenit fiind și pîrîul Căpuș, a făcut o legătură între ele. Deoarece Anonymus pomeneste două nume de riuri și azi existente: 1) Someș (cel Mic) (forme vechi: 1231/1397: *fluv. Zomus*; 1297: *Zamus*; Anonymus: *Zomus*)⁶⁹ și 2) Căpuș (variante vechi: 1282: *Kopus*; 1332–37: *Kapus*,

⁶⁶ Cf. SCIV, III, 1952, p. 317; M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, în *Materiale*, V, 1959, p. 453.

⁶⁷ Cf. J. Tulogdy, în *Erdélyi Irodalmi Szemle*, LVII (II), 1925, p. 274; în *ErdM*, XXXV (I), 1930, p. 37; cf. I. Ferenczi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 69, fig. 1.

⁶⁸ E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. I, Budapest, 1937, p. 67.

⁶⁹ I. Kniezsa, *Erdély víznevei*, (Cluj), 1942, p. 8–9.

Kapous; 1482: *Kapws*; 1471: *Kapus*)⁷⁰, ba în plus vorbește și de cetatea lui Gelu de lângă riul Someș (*castrum suum iuxta fluium Zomus*), pe de altă parte, fiindcă la Gilău, afară de castelul feudal, nu prea are nimeni cunoștință în împrejurimi de vreo fortificație mai veche, Kőváry (desigur după propria părere sau după aceea a unei persoane cărturărești, necunoscută nouă) afirmă: „...această cetate nu era în sat, pe locul actualului castel, ci ea era între munți, unde pînă astăzi se păstrează o ruină...” Deci Kőváry a identificat, poate prima oară în istoriografie, cetatea lui Gelu cu cea de la Someșul Rece, iar pe urmele sale istoricii din secolul trecut și cei din acest veac au luat afirmația aceasta — în fond greșită și fără bază — drept „fapt dovedit”.

Indus în eroare de termenul „ruină” folosit de Kőváry, luîndu-se după prima ediție a lucrării acestuia, E. A. Bielz vorbește cu siguranță de o altă cetate veche⁷¹, aflată lângă castelul medieval, spre sud de comună (cetate ce a primit, în decursul timpurilor, fanteziste elemente de fortificație din valuri de pămînt), — într-un cuvînt „Cetatea lui Gelu”.

Descrierea inexactă a lui Kőváry va produce și alte încurcături. Foarte probabil că „Dealul Cetății” (Cetatea) de la Someșul Rece a fost confundat cu celălalt „Deal al Cetății” din apropierea lui: „... cel de-al doilea «Deal al Cetății» se află cale de o jumătate de oră de Gilău (aceasta-i elementul de confuzie) spre (sic!) Someșul Rece. (Dificultatea vine din faptul că privind dinspre Gilău, ambele „Dealuri ale Cetății” sînt spre Someșul Rece!). Poporul îl numește și astăzi «Dealul Cetății». Se văd urme de șanț și val, urmele vechiului zid (sic!), locul, materialele toate arată că această cetate a putut fi a lui Gelu ... precum și ... nu departe de aici ... poporul caută comoara lui Darius pe Țigăneasa...”⁷².

Kőváry vorbește poate, în traducere maghiară, în loc de „Cetatea” de la Someșul Rece, de „Dealul Cetății”. I. Marțian, lucrînd cu hărțile militare austro-ungare de odinioară, a preluat mecanic opinia lui Kőváry și nu s-a gîndit la punctul „Cetate” de deasupra Someșului Rece, unde într-adevăr se poate vedea un șanț și val de apărare, ci la cel scris (pe ungurește) „Dealul Cetății” (Várhegy), pe care l-am cercetat și noi și care se găsește față în față cu cel de la Someșul Rece, însă la nord de confluența celor două Someșuri (vezi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 69, fig. 1). În legătură cu Gilăul, deci cu dealul nostru în chestiune, Marțian vorbește categoric de „ruinele de cetate” aflate în pădurea de la sud-vest de comună⁷³, adică pe dealul pe care noi am precizat că nu se găsește nimic din punct de vedere arheologic! În următorul lui studiu și-a nuanțat mai departe această afirmație: afară de cetatea de la Someșul Rece (acum ajunsă „dacică” și opusă înaintării romane din 105), el socotește tot „dacică” (!) și a doua, de fapt inexistentă, cetate (cea de la Gilău — „Dealul Cetății”). El spune despre ea textual: „...Aceluiași scop a servit o cetate care a stat pe o culme la sud-vest de satul Gilău și ale cărei ruine acoperite cu pădure sînt de formă circulară...”⁷⁴. Prin aceasta culminează lanțul de greșeli pornit de Kőváry, din neglijență, neverificare și necercetare pe teren, deși am amintit numai cîteva cazuri mai „specifice”. Necunoscătorul situației pe teren a trebuit să accepte aceste afirmații „plauzibile”. Așa a fost indus în eroare și K. Horedt, care a cercetat lucrurile mai tîrziu, și fiindcă nu a avut posibilitatea verificării, a notat „...südwestlich von Gilău auf einem bewaldeten Bergrücken liegen soll ...”⁷⁵.

⁷⁰ A. T. Szabó, *KHn*, p. 162.

⁷¹ *Die Burgen*, p. 12, nr. 82 și 83.

⁷² *Erdély régiségei*, p. 161.

⁷³ *Rep*, nr. 293.

⁷⁴ *Urme*, p. 22.

⁷⁵ În *SV*, 60, 1937, p. 93.

Descrierile de pînă acum, cu excepția celei a lui Bielz, vorbesc toate, fără a-i pomeni însă numele, de o culme împădurită ridicată nemijlocit la sud-vest de Gilău. Deoarece imediat spre sud-vest de Gilău se află un singur deal mai mare: „Dealul Cetății” (privind dinspre Gilău dinapoia acestuia este valea Someșului Cald, apoi a Pîriului Agîrbiciu, iar spre vest, pe o bună bucată, numai dealuri mai tocite, mai scunde), credem că atît „dealul cu ruine” al lui Marțian, cit și culmea împădurită amintită de K. Horedt sînt de identificat cu „Dealul Cetății” (637 m), eventual cu „Pădurea Cetății” (610 m), despre care va fi vorba mai departe. Pe „Dealul Cetății” însă, așa cum am mai amintit, nu există nici o cetate. Dar cu aceasta cade și o altă presupunere. Din cetatea de la Someșul Rece (= „Cetatea lui Dariu” de pe Țigăneasa) nu au apărut pînă acum fragmente ceramice feudale⁷⁶. Dacă vrem să respectăm adevărul, trebuie să respingem legenda lui Gelu legată de această cetate. Datele noi oferite de cercetările arheologice din zonă exclud identificările „Cetății lui Gelu” propuse pînă acuma⁷⁷.

25. GILĂU — Problema „PĂDURII CETĂȚII”

Înălțimea „Pădurea Cetății” se ridică la vest de comuna Gilău, mai bine zis de castelul medieval din această comună, fiind aripa nordică a platoului „Dealului Cetății” (637 m). Are aceeași suprafață și este tot împădurită. Latura nordică cade abrupt spre valea Căpușului. Virful este plat și ar fi fost adecvat unei așezări, numai apa lipsește. Urme de cultură materială nu se află însă pe acolo. Nu am aflat urmele vreunui turn de pază sau al vreunei fortificații romane, tot așa cum nici „Cetatea lui Gelu” nu putea să fie aici.

26. GILĂU — Problema hotarului „COASTA CIMITIRULUI”

Tot pe cuprinsul hotarului Gilăului, la nord de comună, dincolo de pîriul Căpuș, nu departe însă de el, se află o rămășiță joasă de terasă, însemnată prin descoperirile romane de acolo (în literatura de specialitate de obicei sub denumirea de Verešmort)⁷⁸. După spusele localnicilor, fragmente de vase și alte urme apar și pe teritoriul cimitirului, mai ales cînd se sapă gropile pentru morminte, ba și mai departe, pe clina de deal ce începe aici și se întinde spre nord.

Umblînd pe teren, am putut aduna cioburi neornamentate, atipice, apoi fragmente de lipitură arsă dovedind o locuire mai constantă. Celelalte cioburi, fără excepție, sînt confecționate cu roata, au pereți subțiri, cu toate acestea aspri și conținînd pietricele dure. Nu au slip. Judecînd după urme, avem de-a face cu o așezare probabil din epoca bronzului, aparținînd însă unei culturi deocamdată nedeterminate, și cu un grup de case (cătun?) din vremurile feudale tîrzii — moderne timpurii. Pe suprafața cercetată nu s-a găsit nici un element de fortificație, deci nu poate fi pusă — în ciuda cioburilor medievale — în legătură cu numele lui Gelu.

⁷⁶ MuzIstTrans, nr. inv. VI. 2868—2872. Vezi și Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 76—77.

⁷⁷ Mai nou s-a dovedit neîntemeiată presupunerea că cioburile de o factură primitivă aflate în castrul de la Gilău trebuie datate în epoca prefeudală tîrzie (Cf. în *SCIV*, III, 1952, p. 317—318; M. Rusu, în *Materiale*, II, 1956, p. 699—700) și puse în legătură cu prezența aici a lui Gelu. Apariția lor în strat roman, împreună cu ceramică din timpul stăpînirii romane, arată că ele sînt de atribuit populației autohtone dacice ce a viețuit aici și în epoca romană. (Vezi M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, în *Materiale*, V, 1959, p. 457—458).

⁷⁸ Cf. CIL, III, 846=7650, 847, 847a=7651, 848—849; vezi și K. Torma, *Adalék...*, p. 7—8; C. Goss, *Chronik*, p. 112; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 42.

27. GILĂU — DÎMBUL ȚIGANILOR

a) Una dintre cele mai nord-estice înălțimi ale Munților Gilăului este Teștieșul (1241 m). De pe ultimile ramificații nord-nord-estice ale acesteia, apele se scurg pe de o parte în Someșul Rece, cu ceva mai jos de satul cu același nume, și în Someșul Mic, pe de altă parte în Piriul Feneșului — Lonei care se varsă în Someșul Mic aproape în hotarul Floreștilor. Din masivul impozant al Teștieșului se ramifică spre est o coamă lată între satele Luna de Sus (19), Stolna, Someșul Rece (39) și Gilău (23). Această coamă coboară spre răsărit în trepte. O parte relativ mare a acesteia am supus-o cercetării de teren. În porțiunea încă relativ îngustă a coamei coboritoare în valuri, dintre Teștieșul-Dealul Sasului (1071 m), La Vintar (784 m), nu am depistat nici un fel de urme arheologice. Coama se lărgeste brusc, mai ales spre nord; la sud de comuna Gilău, începe să se îmbucătățească din cauza fenomenelor de eroziune recesivă. Pe partea superioară a porțiunii dintre Someșul Rece și Gilău, numită Pădurea Orașului, se află o așezare dacică deschisă⁷⁹; aici însă nu s-au aflat nici un fel de urme din epoca romană. Cu ceva mai spre răsărit de cea mai izolată parte a porțiunii nordice, îmbucătățite, a coamei, denumită Dîmbul Țiganilor, se află o altă așezare, de această dată fortificată⁸⁰.

b) La aproximativ 1800 m spre sud de centrul comunei Gilău, la circa 3500 m est-sud-est de „Dealul Cetății” (637 m) de la Gilău, există un „deal” (506 m) mărginit din două părți de torente. Spre nord coboară printr-o pantă abruptă spre șesul aluvial al Someșului Mic, iar spre sud și sud-vest se leagă printr-o șa lată, dar ceva mai joasă, de Pădurea Orașului (585 m) care face parte dintr-o terasă mai veche și, deci, mai înaltă a Someșului.

Pe marginile platoului lătit au fost săpate mai multe gropi; în pământ rezultat din ele, precum și în profilul gropilor se pot observa urmele stratului de cultură marcat prin fragmente ceramice și bucăți de lipitură arsă. Judecînd după răspîndirea cioburilor, așezarea (a cărei vizibilitate astăzi este mult redusă de deseale tufişuri), se întindea odinioară pe o suprafață aproximativ patrulateră de 65 × 70 m. Cioburile sînt dintr-o pastă destul de bună, de culoare roșcată, bine arsă. Materialul pare să aparțină unei culturi a epocii bronzului (de mixtură?) încă nestudiată, dar sesizată în mai multe puncte din jurul imediat sau mai depărtat al orașului Cluj, prezentînd multe similitudini cu cultura Otomani. Apă, izvoare, nu se află în apropiere. Singurul element de fortificație îl formează un șanț de apărare, azi puțin adînc, ce a tăiat întregă șa.

c) Cam la jumătatea distanței dintre Dîmbul Țiganilor și așezarea fortificată de la Groapa lui Puri (pomenită mai jos, aparținînd și aceasta din urmă hotarului comunei Gilău), pe marginea nordică a platoului Chișter care continuă spre est platoul Pădurea Orașului, se vede în pădurea deasă, tinărară, o ruină circulară cu un diametru de circa 7 m. Cu toate că n-am executat nici un fel de sondaj, sîntem de părere, numai pe baza caracterului micului monument, că aici a existat un turn care a făcut parte din rețeaua de semnalizare și veghe aparținătoare castrului roman de la Gilău, avînd legătură de vizibilitate nemijlocită cu turnul asemănător din Pădurea Mănăsturului (amintit la punctul 17, p. 398—400) situată la sud-sud-vest de orașul antic *Napoca*. Acest oraș a putut fi astfel anunțat din timp, după cît se pare, de orice pericol care venea dinspre vest.

⁷⁹ Informație verbală de la M. Rusu, cercetător principal la Institutul de istorie și arheologie Cluj.

⁸⁰ Informație verbală de la G. Ferenczi, directorul Muzeului din Odorheiu Secuiesc. În literatura de specialitate așezarea este necunoscută. (Cf. M. Roșka, *ErđRep.*, p. 100, nr. 4; Rep. arh. R.S.R., sub numele de *Gilău*.)

28. GILĂU — AȘEZAREA FORTIFICATĂ GROAPA LUI PURI (IERDEGARCA)

Părțile estice, mai joase, de înălțimea teraselor medii, ale coamei amintite mai sus (punctul 27), le formează un platou patrulater făcut parcă de mina omului, avind dimensiunile de aproximativ $750 \times 450-500$ m, numit Chișter (Kistér). În arăturile din centrul platoului am descoperit o lamă de obsidian, lungă de 7–8 cm și alte așchii, probabil neolitice. Alte plese în ciuda căutării atente, nu au apărut. Dacă partea cea mai mare a terasei nu a oferit urme arheologice, în schimb, în partea mijlocie a marginii ei de nord-vest, acoperită de tufiș, am dat de urmele unei așezări fortificate⁴¹.

Suprafața așezării este delimitată din trei părți: nord-vest, nord-est și sud-est, de ripi aproape inaccesibile. Restul terenului, nefortificat natural, a fost înconjurat de un șanț lung de 150–160 m, adînc de 2,5–3 m față de coroana valului de apărare și lat de 10–12 m. Pămîntul scos din șanțul de apărare a fost azvirlit spre interiorul așezării, astfel ridicîndu-se valul de dimensiuni apreciabile. Acesta (dimpreună cu șanțul) lipsește pe o singură porțiune: în colțul de nord-vest al terasei, imediat înaintea ripii abrupte. Aici putea fi singura intrare în așezarea fortificată.

Suprafața așezării este continuarea organică a platoului Chișterului, ridicîndu-se asupra satului Luna de Sus și fiind acoperită cu stejăriș des. În gropile proaspăt săpate (1953), dincolo de centura de apărare, în interiorul așezării, se observă un strat de cultură gros de circa 60 cm, marcat cu fragmente ceramice din epoca bronzului, de tip Wietenberg, cu două niveluri (?). Mare parte a stratului de cultură variază din loc în loc, stratul de lipitură arsă rămîne însă constant gros. Aceasta, probabil, este dovada unei îndelungate locuri.

Lățimea așezării, pe direcția est-vest, este de aproximativ 80–90 m; lungimea nord-sud, 110–120 m. Apă nu se prea găsește în împrejurimi, numai un izvor cu debit inconstant în „Ierdegarcă”. Afară de scormonirile neînsemnate ale gropilor, așezarea este cu totul intactă, nefiind arată din pricina stejărișului. La suprafață, afară de șanț și val, nimic nu-i trădează existența. Ar fi foarte nimerită pentru o săpătură. Așezarea se află la hotarul dintre Luna de Sus și Gilău, administrativ aparținînd Gilăului.

După toate cele constatate, putem afirma că pe coama de deal dintre localitățile amintite și pe pantele ei n-au existat fortificații romane de dimensiuni apreciabile care să apere Valea Feneș-Lona sau poarta Someșului Mic.

ȘT. FERENCZI

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES WEST-LIMES VON DAZIEN (Teil II/1)

Bericht über die, zwischen 1947–1957 und 1966 durchgeführten Geländeuntersuchungen

(Zusammenfassung)

Im Sommer 1947 untersuchte der Verfasser systematisch den Nordabschnitt der Westgrenze Daziens. Die Ergebnisse dieser Untersuchungen wurden zwischen 1950 und 1957 und später, im J. 1966 durch neuerliche Geländebegehungen erweitert. Auf der Suche hauptsäch-

⁴¹ În literatura de specialitate este necunoscută. (Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 259, nr. 76.)

lich nach römischen Spuren, versuchte der Verfasser doch, alle archäologischen Fragen, die sich dabei ergaben, zu beantworten. Wenn nun auch hinsichtlich der römischen Westgrenze die Ergebnisse negativ sind, wird doch die archäologische Karte der näheren und weiteren Umgebung der Stadt Cluj um neue Daten bereichert. Von den 28, im ersten Teil des Berichts gemeldeten, archäologisch interessanten Punkten sind nur fünf römerzeitlich, darunter zwei Wacht- und Meldetürme (einer in unmittelbarer Nähe der antiken Stadt *Napoca*, der andere nahe dem bekannten Römerkastell von Gilău), sowie zwei *villae rusticae*.

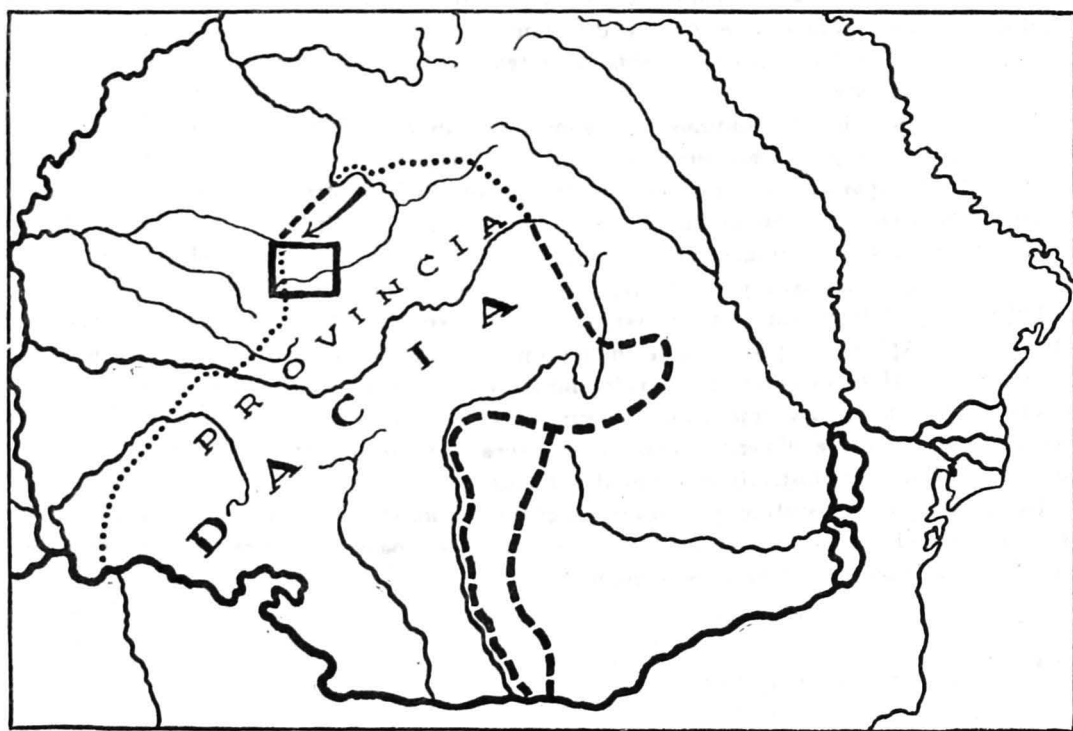
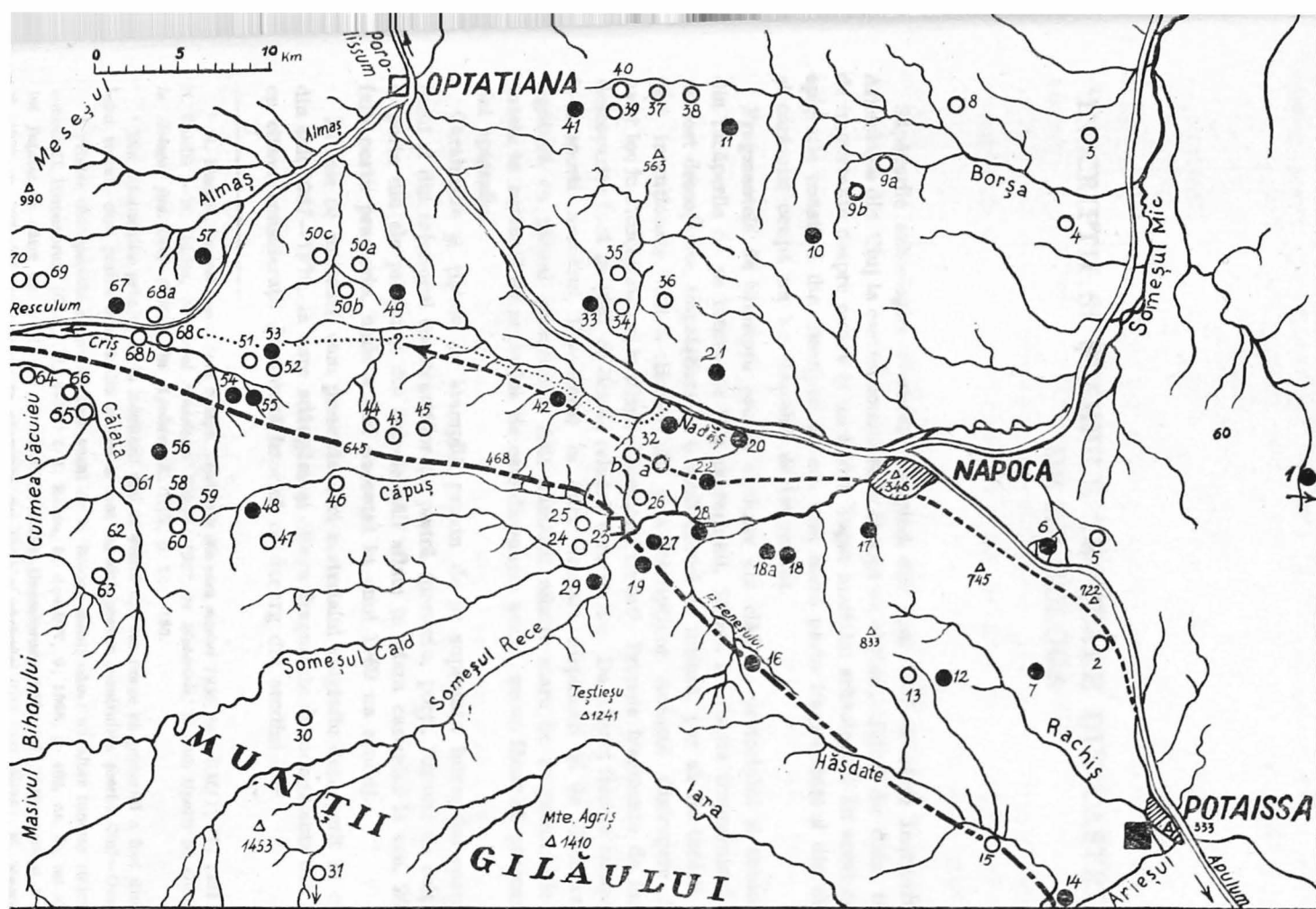

Fig. 1. — Liniile punctate, precum și cele întrerupte, marchează linia castrilor de graniță. Patratul indică teritoriul cercetat, prezentat în cadrul dării de seamă de față.

1 ———
2 ———

3 ———
4. □

5 ■
6

Fig. 2. — Schița teritoriului cercetat. Legenda¹ semnelor: [1] „prima linie de apărare” a graniței de vest a Daciei; 2) „a doua linie de apărare (de rezervă)” după J. Szilágyi (în *DissPann.* ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, p. 5, 9–11, 36); 3) ductul stabilit, în linii mari, cu siguranță a drumului roman imperial; 4) castru auxiliar; 5) castru de legiune; 6) traseul propus de noi al drumului roman Napoca-Rescolum (Bologna). Numerele corespund celor din text, în legătură cu descrierea obiectivelor.

INSCRIPTII ȘI ȘTAMPILE TEGULARE DIN CASTRUL ROMAN DE LA BOLOGA

Săpăturile arheologice efectuate începînd din anul 1967 de către Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj la castrul roman de la Bologa au obținut alături de date tehnice deosebit de importante despre castru și un foarte bogat material arheologic¹. În acest cadru, materialul epigrafic constînd din inscripții, în cea mai mare parte fragmentare și din stampile pe țigle și cărămizi ocupă un loc deosebit de important.

Fragmentele de inscripții provin exclusiv din clădirea pretoriului și anume din atrium și din încăperile de pe latura de S a pretoriului. Starea lor foarte fragmentară și felul în care au fost descoperite, împrăștiate pe o zonă destul de întinsă, par să fie indicii ale unei distrugerii intenționate atît a clădirii cît și a inscripțiilor. Această distrugere intenționată n-a avut loc în antichitate, ci la sfîrșitul secolului trecut². Primele fragmente de inscripții au fost descoperite încă în 1967 cu ocazia reluării cercetărilor. De atunci fiecare campanie de săpături le-a sporit numărul. Deasemeni la data actuală dispunem și de date relativ ample în legătură cu planul pretoriului. Atît numărul relativ mare de fragmente de inscripție cît și datele în legătură cu pretoriul, de care dispunem acum, ne-au făcut să prezentăm acest material epigrafic.

Cărămizile și țiglele cu stampilă provin de pe suprafața întregului castru, mai ales din jurul și din interiorul construcțiilor de piatră (pretoriu, porți, turnuri de colț și alte clădiri). O parte din ele provin și din ruinele băii aflate în afara castrului la cca. 200 m spre N, în fața porții praetoria, unde a fost executat în anul 1969 un sondaj.

În cele ce urmează vom prezenta deci materialul epigrafic descoperit în cursul săpăturilor din anii 1967—1970, la care adăugăm și cîteva fragmente de monumente din piatră, împreună cu cîteva considerații de natură istorică ce decurg din studiul lor³.

¹ M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—233; E. Chirilă — N. Gudea, *Șantierul arheologic Bologa. 1967*, în *Materiale*, X (sub tipar); N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa, jud. Cluj (1968)*, în *Apulum*, X, 1972, p. 121—150.

² Din informațiile primite de la locuitorii mai în vîrstă din sat reiese că pretoriul a fost distrus la sfîrșitul secolului trecut, cînd piatra scoasă din castru a fost folosită pentru construirea șoselei Cluj—Oradea.

³ Printre descoperirile epigrafice mai vechi de la Bologa menționăm: un altar funerar ridicat unui decurion din cohors II Hispanorum (*CIL*, III, 843 și I. I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 462, nr. 8), un altar dedicat probabil lui Jupiter de către un praefectus al cohortei I Aelia Gaesatorum (*CIL*, III, 7648; vezi și N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 707—712 și numeroase stampile pe țigle și cărămizi (*CIL*, III, 8075; M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 224—226). Materialul prezentat de noi, păstrat la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, este în cea mai mare parte inedit; excepție fac fragmentele nr. 3, 6, 7, 8, semnalate în *Materiale*, X (sub tipar).

1. Bloc de calcar; dimensiuni: $14 \times 13,5 \times 7,5$ cm. Litere înalte de 4,8 cm, distanța între rinduri 2 cm (fig. 6/8)

ABIC	... ar]abic[i
B	adia]b[enici ...

Fragmentul conține titluri ce pot aparține fie lui Septimius Severus, fie fiului său Antoninus Caracalla. Primul poartă titlurile Arabicus și Adiabenicus începând din anul 195 ca urmare a victoriilor sale în Orient⁴. Caracalla ia aceste titluri la moartea tatălui său. P.v. Rohden crede că Antoninus Caracalla poartă aceste titluri numai pentru o scurtă durată în anii 213—214⁵. Inscripția s-ar data deci în linii mari între 195—214. Fragmentul face parte din începutul unei inscripții, foarte probabil din rindurile 3—5.

2. Fragment din partea inferioară a unei inscripții pe piatră calcaroasă; dimensiuni: $12 \times 13 \times 10$ cm. Se păstrează marginea de jos, stînga. Litere înalte de 4,5 cm, în ultimul rind 4 cm; distanța între rinduri 2,5 cm (fig. 6/7).

IIHI ...	[... coh(ors) / II Hi[spa(norum) Anto]
I	ninia[na ...
NNA ...	

În rindul al doilea ligaturi: N + I și N + I.

Literele păstrate par a se referi la cohors II Hispanorum care apare aici cu epitetul de Antoniniana, ceea ce datează inscripția cu probabilitate în timpul lui Antoninus Caracalla. Este adevărat că P.v. Rohden afirmă că epitetul de Antoniniana este purtat de unitățile militare începând cu Commodus⁶. Întrucît numeroase unități auxiliare din Dacia devin Antoniniana cu ocazia vizitei lui Caracalla, și cohors II Hispanorum își ia acest titlu numai pe timpul lui Caracalla, foarte probabil după moartea lui Geta sau cu ocazia vizitei lui în Dacia.

3. Margine superioară dintr-o inscripție pe piatră calcaroasă. În partea de sus are un chenar lat de 13 cm. Dimensiuni: $32 \times 30 \times 11$ cm; litere înalte de 6 cm, distanța dintre rinduri 0,8 cm⁷ (fig. 1 și 1a).

MP CAES	[i]mp(eratori) Caes(ari)
ANT GOR	[M(arco)] Ant(onio) Gor-
DIAN/ / F	dian[o P(io)] F(elici)
	[Aug(usto)]

Inscripția este deci închinată împăratului Gordianus (238—244) în termeni similari cu inscripția CIL, III, 1175 (Ulpia Traiana).

4. Altar (?) fragmentar din piatră calcaroasă, constînd din opt fragmente reunite și două fragmente izolate. Cîmpul inscripției, lat de 46 cm, are o culoare roșatică, ceea ce ar putea

⁴ Arabicus, în RE, II, 1 (1895), col. 362 (P. v. Rohden).

⁵ Ibidem.

⁶ Aurelius, în RE, II, 2 (1896), col. 2451 (P. v. Rohden).

⁷ E. Chirilă — N. Gudea, în *Materiale*, X (sub tipar).

proveni eventual de la substanța cu care erau colorate literele. Distanța între rinduri 0,5 cm; litere înalte de 6 cm, în rîndul nr. 8 litera „A” este de 4,8 cm (fig. 2 și fig. 3/1–3).

GORD	[imp(eratori) Caesari]
OPFAV	[M(arco) Ant(onio)] Gord-
	[ian]o P(io) F(elici) Au[g(usto)]
	[pontifici max(imo)
5 POTC	[trib(unicia)] pot(estate) c[o(n)suli]
PROCOSCOH	proco(n)s(uli) coh(ors)
IIHISP OR	II Hisp(anorum) [G]or-
DIANA OTA	diana [de]vota
NVMI A	numi[ni] maiest]a-
	[tique eius]

Din text lipsesc primul și ultimul rînd. Inscriptia este dedicată împăratului Gordianus de cohors II Hispanorum, care poartă acum epitetul de Gordiana. Titlurile uzuale ale împăratului sînt prezente toate cu excepția celui de pater patriae. Nu lipsește decît epitetul de invictus, care de fapt nici un apare cu regularitate în toate inscripțiile și, am putea spune, nu este cerut de economia inscripției. Formula cu care se încheie inscripția ne arată că partea finală a ei este completă. Această formulă intră în uz încă de pe timpul dinastiei Severilor, este deosebit de frecventă spre mijlocul secolului al III-lea și este folosită pînă pe timpul lui Valerianus⁸. Ea exprimă nu numai atașamentul obișnuit al unei unități militare față de dinastia imperială, ci este în legătură și cu tendința de divinizare a casei imperiale, care se face tot mai intens simțită mai ales de pe la mijlocul secolului al III-lea⁹.

5. Bloc de calcar; dimensiuni: 11 × 10 × 12 cm. Marginea dreaptă care se păstrează este simplă. Litere înalte de 3,5 cm, distanța între rinduri 0,7 cm (fig. 3/5)

RI	[imp(eratori) caesa]ri
NIO	[M(arco) Anto]nio
	[Gordiano ...]

Inscripția ar putea reprezenta un titulus honorarius închinat aceluiași împărat Gordianus.

6. Bloc de calcar; dimensiuni: 16 × 43 × 15 cm. Litere înalte de 5,5 cm, distanța între rinduri 0,7 cm (fig. 5/6)

GA	[coh(ors)/	[I Ael(ia)] Ga[esat(orum)]
RDIA		[Go] rdia[na ...
QDE		q] de[vota ... (?)

Acceptarea acestei lecturi ar avea implicații dintre cele mai interesante și anume că în castrul de la Bologa, cohors I Aelia Gaesatorum milliaria purta epitetul de Gordiana și era prezentă aici în același timp cu cohors II Hispanorum. Ultimele trei litere ale inscripției ar putea reprezenta una din variantele formulei de încheiere atît de frecvente pe la mijlocul secolului al III-lea la inscripțiile în cinstea împăraților: DNMQE, care în cazul de față ar putea avea forma ENMQDE[vota]¹⁰.

⁸ Duncan Fishwick, *The Imperial Numen in Roman Britain*, în *JRS*, LIX, 1969, p. 87. Lucrarea lui H. G. Gundel, *Devotus numini maiestatique eius*, în *Epigraphica*, XV, 1953, p. 128–150 nu ne-a fost accesibilă.

⁹ Duncan Fishwick, în *JRS*, LIX, 1969, p. 87.

¹⁰ *Idem*, p. 76–91.

7. Marginea dinspre stînga a unui bloc de calcar; dimensiuni: $16 \times 9,5 \times 15$ cm. Litere înalte de 5,2 cm, distanța dintre rînduri 0,5 cm (fig. 5/5)¹¹.

IA	[coh(ors) / I A[el(ia) Gaesat(orum)].
GO	Go[rđiana ...
X	x.....

Și acest fragment pare să arate ca și precedentul că unitatea de Gaesati purta epitetul de Gordiana. Cele două fragmente ar putea fi alipite și citite împreună dacă înălțimea literelor pe același rînd nu ar fi diferită, pentru că după caracterul literelor ele ar putea aparține aceleiași piese epigrafice.

8. Fragment dintr-o inscripție pe piatră calcaroasă; dimensiuni: $27 \times 12 \times 14$ cm. Se păstrează partea din stînga cu chenarul lat de 2 cm. Litere înalte de 6 cm, distanța între rînduri 1 cm (fig. 5/3)¹².

I	I[mp(eratori) caesar]
I (?)	
PO	po[nt(ifici) max(imo) trib(unicia)]
PO	po[t(estate)]

Puținele litere păstrate nu permit altă întregire a inscripției, care este foarte săracă în date.

9. Fragment de inscripție; dimensiuni: $10 \times 11,5 \times 10$ cm. Litere înalte de 5 cm, distanța între rînduri 1 cm (fig. 4/5).

SPA	Literele păstrate sugerează două completări posibile:
VM	a) [coh(ors) II Hi]spa[norum
	...n] um[ini maiestatique
	eius
	b) [coh(ors) II Hi]spa[no
	r]um [...]

Nouă însă ni se pare mai probabilă prima variantă.

10. Bloc de calcar; dimensiuni: $14 \times 6,5 \times 1$ cm. Margine simplă spre stînga. Litere înalte de 4 cm; distanța între rînduri 0,7 cm. În rîndul al doilea ligatură M + A (fig. 3/4).

O	... [pont(ifici)]
MA	ma[x(imo) trib(unicia) pot(estate) co(n)s(uli)
PR	pr[oco(n)s(uli) ...]
A (?)	

Este evident însă că întregirea propusă de noi rămîne în cadrul strict al ipotezei.

11. Bloc de calcar cu margine simplă spre stînga; dimensiuni: $13 \times 6 \times 6,5$ cm. Litere înalte de 4,5 cm, distanța între rînduri 0,5 cm. Se citesc una sub alta M, CA, O (fig. 4/1).

12. Bloc de calcar cu margine simplă spre dreapta; dimensiuni: $11 \times 4 \times 7$ cm. Litere înalte de 4 cm; distanța între rînduri 0,7 cm. În rîndul al doilea în ligatură A + V. Se citesc unele sub altele literele RA și AV (fig. 4/4).

¹¹ E. Chirilă — N. Gudea, în *Materiale*, X (sub tipar).

¹² *Ibidem*.

13. Bloc de calcar, pe latura stângă avind o margine cu chenar lat de 5 cm; dimensiuni: 30 × 11 × 15 cm. Litere înalte de 5 cm; distanța între rinduri 0,8 cm. Se pot citi una sub alta literele: I, I, T, TO (fig. 4/8).

14. Bloc de calcar; dimensiuni: 10 × 9 × 15 cm. Litere înalte de 4,5 cm; distanța între rinduri 1,5 cm. Literele A și D în rinduri diferite (fig. 5/1).

15. Bloc de calcar; dimensiuni: 20 × 18 × 5 cm. Litere înalte de 5 cm; distanța între rinduri 1,5 cm. În rindul de sus A + E în ligatură (fig. 4/9).

NAE	... [antoninia]nae ...
QVI	e]qui[tatae ... (?)

Întregirea propusă de noi sugerează că ar putea fi vorba de cohors II Hispanorum Antoniniana equitata.

16. Partea inferioară a unei inscripții pe piatră de calcar cu ultimul rind păstrat parțial împreună cu chenarul de jos lat de 4 cm. Dimensiuni: 26 × 25 × 22 cm; litere înalte de 3,5 cm, ultima literă de 3 cm (fig. 4/10).

... NAF	... na f(ecit)
---------	----------------

Cele trei litere par a sugera că ar putea fi vorba de o unitate militară purtind un epitet de forma: Antoniniana, Severiana, Gordiana urmat de verbul fecit.

17. Bloc de calcar; dimensiuni: 12 × 10 × 10 cm. Litere înalte de 4,5 cm; distanța între rinduri 1 cm. Se văd literele IV în rindul de sus și T în cel de jos (fig. 6/6).

18. Bloc de calcar; dimensiuni: 10 × 13 × 13 cm. Se disting literele C și N una sub alta. Înălțimea lor 5 cm; distanța între rinduri 1 cm (fig. 4/7).

19. Bloc de calcar; dimensiuni: 10 × 12 × 4 cm. Litera A înaltă de 5 cm (fig. 6/2).

20. Fragment din partea inferioară a unei inscripții, chenar lat de 8 cm. Dimensiuni: 16 × 16 × 8 cm. Litere înalte de 5 cm (fig. 4/3).

VIT	[cura]vit (?)
-----	---------------

21. Fragment din porțiunea superioară a unei inscripții; chenar lat de 7 cm. Dimensiuni: 14 × 14 × 7,5 cm. Literele înalte de 5 cm. Se disting VO, poate [di]vo (?) (fig. 4/2).

22. Bloc de calcar; dimensiuni: 16 × 12 × 8 cm. Litere ilizibile. Una din litere ar putea fi F, înălțimea 5 cm.

23. Bloc de calcar; dimensiuni: 10 × 20 × 14 cm. Se pot citi alăturate literele NE, înalte de 5 cm (fig. 6/5).

24. Bloc de calcar; dimensiuni: 13 × 12 × 8 cm. Literele OE, înalte de 5 cm (fig. 5/2).

25. Bloc de calcar liniat orizontal. Potrivit spațiului dintre linii, literele ar fi fost de 5 cm. Se distinge hasta verticală a unei litere. Dimensiuni: 15 × 14 × 14 cm.

26. Bloc de calcar; dimensiuni: 13 × 8 × 11 cm. Se distinge o parte dintr-o literă.

27. Bloc de calcar; dimensiuni: 14 × 8,5 × 3 cm. Litere înalte de 4 cm. Una sub alta literele I și V.

28. Bloc de calcar; dimensiuni: 14 × 7 × 8 cm. Literele RA alăturate, înalte de 4 cm (fig. 5/4).

29. Bloc de calcar; dimensiuni: 10 × 8 × 14 cm. Litere înalte de 4,8 cm; distanța între rinduri 1,5 cm. În rindul de sus TR, în cel de jos (sub T) litera I (fig. 4/6).

30. Bloc de calcar; dimensiuni: 13 × 20 × 13 cm. Literele PA alăturate, înalte de 5 cm.

31. Bloc de calcar; dimensiuni: $13 \times 16 \times 9$ cm. Litere fragmentare ilizibile (fig. 6/1).
32. Bloc de calcar; dimensiuni: $17 \times 10 \times 7,5$ cm. S-ar putea identifica literele I (?) și A (fig. 6/3).
33. Bloc de calcar; dimensiuni: $40 \times 20 \times 19$ cm. Literele NI alăturate înalte de 5 cm (fig. 6/4).
34. Bloc de calcar. Litere ilizibile.
35. Bloc de calcar; dimensiuni: $10 \times 9 \times 4$ cm. Litera C.
36. Chenar profilat al unei inscripții; dimensiuni: $36 \times 13 \times 15$ cm (fig. 15/1).
37. Chenar profilat al unei inscripții; dimensiuni: $30 \times 15 \times 17$ cm (fig. 15/2).
38. Chenar profilat cu elemente simple de decor al unei inscripții; dimensiuni: $23 \times 14 \times 13$ cm (fig. 15/4). Poarta principalis dextra.
39. Element arhitectonic cu volută. Dimensiuni: $19 \times 13 \times 15$ cm; $d = 11$ cm. (fig. 15/3).
40. Bază de altar din piatră calcaroasă. $20 \times 20 \times 15$ cm (fig. 15/5).
41. Bază de altar (?) din piatră calcaroasă. $17 \times 14 \times 16$ cm (fig. 15/6).

Atit textul cit și dimensiunile literelor și calitatea execuției lor par să arate că fragmentele trecute în revistă provin de la cel puțin 10–12 inscripții diferite. Prezența acestor inscripții în pretoriul castrului atestă caracterul lor solemn, ele fiind în legătură cu o împrejurare importantă din viața unității militare: primirea unui donativum, o vizită imperială sau reconstruirea unor părți sau clădiri ale castrului.

Primele două inscripții datează din timpul dinastiei Severilor și ar putea fi puse în legătură cu intensă activitate de fortificare a limesului care se desfășoară în timpul acestei dinastii sau chiar cu vizita lui Caracalla în Dacia¹³. În această ordine de idei cele două inscripții își găsesc analogii și în alte castre din nord-vestul Daciei¹⁴.

Un număr de cinci inscripții, toate fragmentare, sînt legate de domnia împăratului Gordianus. Cu cele cinci fragmente, numărul inscripțiilor dedicate acestui împărat, cunoscute pînă acum în Dacia, se ridică la 14¹⁵. Apariția unui număr relativ mare de inscripții închinat lui Gordianus poate să aibă mai multe cauze: grija deosebită a acestui împărat pentru administrarea și organizarea provinciilor (amintim că între altele sub Gordianus se deschide la Viminacium prima monetărie pentru provincia Dacia)¹⁶, numeroasele construcții pe limes, acordarea unor donativa¹⁷ precum și răspîndirea deosebită a cultului imperial printre militari pe la mijlocul secolului al III-lea. Este remarcabil faptul că cel puțin 8–9 din inscripțiile din Dacia închinat lui Gordianus se grupează pe teritoriul Daciei Porolissensis, fapt care arată o dată mai mult rolul important pe care îl joacă această provincie de frontieră a Daciei¹⁸.

¹³ În legătură cu aceste evenimente: M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și de nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în SCIV, VIII, 1957, p. 215–251; C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dacia während des 3. Jahrhunderts*, în SICI, VII, 1965, p. 241;

¹⁴ La Porolissum: vezi M. Macrea, *op. cit.*; la Buciumi: M. Macrea și colab., în *Studii și Comunicări*, 14, Arheologie-Istorie, Muzeul Brukenthal, 1969, p. 289–298.

¹⁵ I. I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 459 citează opt inscripții din Dacia care se referă la această perioadă: CIL, III, 858 Napoca; CIL, III, 1017, 1159 Apulum; CIL, III, 1175, 1454 Ulpia Traiana; CIL, III, 37* Napoca; *ActaMN*, III, 1966, p. 444–445 Potaissa; *ActaMN*, V, 1968, p. 459, nr. 8 Romita; *Apulum*, VII/I, 1968, p. 402, Ampelum. La acestea se adaugă o inscripție de la Drobeta: *OlR*, ed. a 3-a, București, 1969, p. 482, nr. 7.

¹⁶ *Viminacium*, în RE, VIII A, 2 (1958), col. 2175 (B. Saria).

¹⁷ În legătură cu reformele administrative efectuate sub Gordianus, cu donativa și construcții pe limes: *CAH*, XII, p. 82–86.

¹⁸ M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie Romaine*, în Dacia, N.S. VIII, 1964, p. 145–160; C. Daicoviciu – D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 163–180.

Fragmentele de inscripție nr. 2 și 4 ne dezvăluie un fapt nou și interesant din viața cohorței II Hispanorum și anume că pe timpul lui Caracalla ea primește epitetul de Antoniniana, iar pe timpul lui Gordianus pe cel de Gordiana, renunțând însă la cel de Antoniniana. Fragmentele de inscripție nr. 6 și 7 par să sugereze că și cohors I Aelia Gaesatorum purta epitetul de Gordiana și, deci, că ea staționează în castrul de la Bologa simultan cu cohors II Hispanorum. Dimensiunile castrului nu se împotrivesc acestui fapt. Nu este exclus ca cele două unități aflându-se de mult timp împreună în același castru, și cohors I Aelia Gaesatorum să fi purtat pe timpul lui Caracalla epitetul de Antoniniana.

Dintre celelalte fragmente discutate, nr. 16 pare a indica terminarea unei construcții (fecit), iar nr. 9 menționează pe cohors II Hispanorum.

Pentru ștampilele pe țigle și cărămizi ale celor două unități vom adopta ordinea propusă mai demult de M. Macrea¹⁹, aducând bineînțeles completările oferite de materialul descoperit mai recent. Ne ocupăm întâi de ștampilele cohorței II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata²⁰ și apoi de cele ale cohorței I Aelia Gaesatorum milliaria²¹ având în vedere că prima o precede pe cea de a doua la Bologa. Cea mai mare parte dintre ștampilele ambelor unități sînt cu litere adîncite, unele în cartuș simplu, altele libere fără cartuș; foarte puține sînt în tabula ansata. Cohors II Hispanorum are însă și ștampile cu litere în relief. La discutarea ștampilelor celor două unități operăm cu două noțiuni: tip și variantă. Prin tip se înțelege felul în care este abreviat numele cohorței, element care implică și numărul de litere și forma lor generală. Variantele sînt definite prin diferențieri mai mici, dar perfect sesizabile în cadrul tipului. Ele implică, de la caz la caz, modificări secundare în ce privește forma literelor și dimensiunile ștampilei, ca atare a literelor.

Ștampilele cohorței II Hispanorum prezintă opt tipuri numerotate de la A—H. Numărul arab de lîngă fiecare tip reprezintă varianta:

tipul A

1. (fig. 7/3; 9/1). L = 8 cm; l = 2 cm; hl = 1,8 cm; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 223.
2. Noi nu am găsit această variantă; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.
3. (fig. 7/1). L = 8,5 cm; hl = 1,8 cm; cu litere mai apropiate; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.
4. (fig. 7/2; 11/1). L = 8,5 cm; hl = 1,8 cm.

tipul B

1. (fig. 7/4). Cartuș dreptunghiular adîncit parțial: L = 7,8 cm; hl = 1,7 cm. Al doilea semn pentru număr este mai scurt.
2. (fig. 7/5; 11/2). L = 6,8 cm; hl = 2 cm; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.

tipul C

1. (fig. 8/6; 11/7). Tabula ansata: 12 × 3 cm. L = 9 cm; hl = 2,4 cm; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.
2. Ștampilă liberă, fără cartuș. L = 8,8 cm; hl = 2,4 cm.

tipul D

1. (fig. 8/3; 11/3). L = 9,5 cm; hl = 2 cm; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.
2. (fig. 8/2). L = 9,5 cm; hl = 2 cm; cf. ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224.

¹⁹ M. Macrea, în ACMIT, IV, 1932—1938, p. 224—225. Vom folosi abrevierile: L = lungimea ștampilei; l = lățimea; hl = înălțimea literelor.

²⁰ În legătură cu istoricul acestei cohorțe vezi: *cohors*, în RE IV (1900), col. 299 (C. Cichorius); Wagner, *Dislokation*, Berlin, 1938, p. 152; M. Macrea, în ACMIT, IV, 1932—1938, p. 123—125.

²¹ În legătură cu cohors I Aelia Gaesatorum milliaria: *cohors*, în RE, IV (1900) col. 286 (C. Cichorius); W. Wagner, *op. cit.*, p. 134—135; M. Macrea, *op. cit.*, p. 125—126; C. Daicoviciu — D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 169.

tipul E

1. (fig. 8/5; 11/4). Cartuș dreptunghiular cu colțuri rotunjite. $L = 9$ cm; $hl = 2$ cm. cf. ACMIT, IV, 1932–1938, p. 224, dar este clasat în grupa D. Abrevierea ne îndeamnă să-l considerăm un tip aparte. Din această cauză l-am încadrat la tipul E.

2. (fig. 8/4; 11/5). $L = 9,3$ cm; $hl = 2,2$ cm. Fig. 9/4 reprezintă o „exersare” a celui care executa practic stampilarea.

tipul F

1. (fig. 8/1; 9/2). $L = 7,5$ cm; $hl = 1,8$ cm.

tipul G

1. (fig. 9/3,5; 11/8). Tabula ansata: $13,6 \times 2,8$ cm. $L = 9,5$ cm; $hl = 2,2$ cm.

tipul H

1. (fig. 10/1,4; 11/9), stampilă liberă cu litere în relief de la dreapta spre stînga. L probabilă (judicînd după distanța dintre literele păstrate) este de 17 cm; $hl = 2,7$ cm.

2. (fig. 10/2,3). Litere înalte de 3 cm și mai groase.

Cărămizile cu stampilă provenite din săpăturile de la Bologa din anii 1967–1970 se repartizează astfel pe tipuri:

tipul A = 7 buc.

tipul B = 6 buc.

tipul C = 20 buc.

tipul F = 1 buc.

tipul D = 25 buc.

tipul G = 3 buc.

tipul E = 23 buc.

tipul H = 3 buc.

Tabelul ne arată că numeric predomină tipurile D, E, C.

Stampilele cohortei I Aelia Gaesatorum milliaria prezintă cinci tipuri, numerotate de la I–V²². Variantele sînt marcate prin cifre arabe.

tipul I

1. (fig. 12/1), stampilă liberă, fără cartuș. $L = 7$ cm; $hl = 1,2$ cm; cf. ACMIT, IV 1932–1938, p. 225.

tipul II

1. (fig. 12/2). Cartuș dreptunghiular: $7,8 \times 2$ cm. $L = 6,8$ cm; $hl = 1,7$ cm; cf. ACMIT, IV, 1932–1938, p. 225.

2. (fig. 12/3). Cartuș dreptunghiular: $7,8 \times 2,1$ cm. $L = 7,2$ cm; $hl = 1,2$ cm. Litera G.

3. (fig. 12/4). Cu litere mai apropiate. $L = 6$ cm; $hl = 1,2$ cm.

4. (fig. 12/5) Ligatura A + E. $hl = 1,5$ cm.

tipul III

1. (fig. 12/6). Stampilă liberă. $L = 8$ cm; $hl = 2,4$ cm.

2. (fig. 13/5; 14/4). $L = 8,4$ cm; $hl = 2,5$ cm; cf. ACMIT, IV, 1932–1938, p. 225.

3. (fig. 13/6; 14/3). Tabula ansata: $12,5 \times 2$ cm. $L = 8,8$ cm; $hl = 2$ cm.

tipul IV

1. (fig. 13/1; 14/1). Cartuș dreptunghiular cu dimensiunile neprecizate. $L = 5,5$ cm; $hl = 1,6$ cm. cf. ACMIT, IV, 1932–1938, p. 225²³.

2. (fig. 13/2). Stampilă liberă. $L = 5,5$ cm; $hl = 1,6$ cm.

tipul V

1. (fig. 13/3). Cartuș dreptunghiular: $10,2 \times 2,2$ cm. $L = 9$ cm; $hl = 1,2$ cm.

2. (fig. 13/4; 14/2). Cartuș dreptunghiular: $9,8 \times 2,2$ cm. $L = 9$ cm; $hl = 1,4$ cm.

²² Renunțăm în parte la sistemul adoptat de M. Macrea la stampilele cohortei I Aelia Gaesatorum în sensul că numerotarea tipurilor se face cu cifre latine.

Cărămizile cohortei I Aelia Gaesatorum se repartizează astfel pe tipuri:

tipul I = 18 buc.

tipul II = 22 buc.

tipul III = 35 buc.

tipul IV = 6 buc.

tipul V = 4 buc.

Tabelul ne arată că predomină tipurile III, II, I.

Cele opt tipuri de șampilă ale cohortei II Hispanorum cu variantele lor presupun un număr de 16 instrumente cu care s-au executat aceste ștampile pe cărămizi, iar cele ale cohortei I Aelia Gaesatorum cu variantele lor implică 12 asemenea instrumente.

La ștampilele celor două unități se mai adaugă un fragment dintr-o șampilă cu textul pe două rinduri descoperit în baraca nr. 7 din praetentura dextra în partea de jos a stratului de locuire. În primul rînd se disting literele OH I adică c]/oh(ors) I ... iar în rîndul al doilea se disting capetele de sus ale literelor T(?)TO (fig. 14/5). Această șampilă nu pare să aparțină nici uneia dintre cele două unități militare prezente în castrul de la Bologa.

O altă șampilă care apare foarte des în castru alături de celelalte (în total avem 10 buc.) este CES (fig. 14/6). Ea este fie liberă ($L = 4$ cm; $hl = 1,8$ cm), fie într-un cartuș dreptunghiular simplu ($L = 4,5$ cm; $hl = 1,8$ cm), fie într-unul cu colțuri rotunjite ($L = 4$ cm; $hl = 1,8$ cm). Lectura rămîne nesigură. Lecturile G[a/ES[ati/ sau C[oh(ors) I a/E[lia Gae]S[atorum]/ ni se par destul de complicate și puțin plauzibile, mai ales cea din urmă²³. Nu excludem posibilitatea ca ștampila să reprezinte numele unui fabricant particular²⁴.

Tipurile și variantele ștampilelor celor două unități nu reprezintă deformări datorite uzurii acestor instrumente pentru că, după cum s-a arătat în lista tipurilor și a variantelor, ele se deosebesc și prin dimensiuni. O explicație provizorie a numărului mare de tipuri și variante a acestor ștampile ar putea fi aceea că fiecare subunitate a unei cohorte ar fi avut o șampilă proprie, care să fi servit ca semn de control al cărămizilor și țiglelor executate de subunitatea respectivă. Este posibil de asemenea ca tipurile să reprezinte faze de evoluție ale ștampilelor celor două cohorte.

Cercetările ce vor urma și cunoașterea unui material mai amplu vor avea desigur un cuvînt hotărîtor în această problemă.

NICOLAE GUDEA

INSCRIFTEN UND ZIEGELSTEMPEL AUS DEM RÖMERLAGER VON BOLOGA

(Zusammenfassung)

Es werden bruchstückhafte Inschriften und gestempelte Ziegel vorgelegt und erörtert, die im Römerlager von Bologa (Bez. Cluj) anlässlich der zwischen 1967–1970 ausgeführten Grabungen gefunden wurden.

Die sämtlich im Prätorium entdeckten Inschriftfragmente stammen von 10–12, wahrscheinlich den Kaisern gewidmeten Ehreninschriften. Eingehend werden die Fragmente 1–9 erörtert, deren Text eine annehmbare Ergänzung gestattet. Die Fragmente 1–2 stammen von Inschriften, die dem Septimius Severus oder Antoninus Caracalla gewidmet waren. Sie können

²³ Cohors, în RE, IV, (1900), col. 286 (C. Cichorius) adoptă primul lectura cohors I Aelia Gaesatorum pentru aceste ștampile.

²⁴ E. Chirilă – N. Gudea, în *Materialie*, X (sub tipar).

entweder mit der Befestigung des dakischen Limes, die zur Zeit der Severer Dynastie eifrig vorangetrieben wurde oder mit dem Besuch des Antoninus Caracalla im J. 213 in Dazien in Zusammenhang gebracht werden. Aus dem Fragment Nr. 2 scheint sich zu ergeben, dass die *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata* zur Zeit des Caracalla auch den Beinamen „Antoniniana“ führte; in dieser Hinsicht folgt sie dem Beispiel anderer Auxiliareinheiten aus Dazien.

Die Fragmente Nr. 3–7 stammen aus der Regierungszeit des M. Antonius Gordianus. Diese fünf Inschriftenfragmente aus Bologna erhöhen die Zahl der in Dazien gefundenen vollständigen oder bruchstückhaften Inschriften aus der Zeit dieses Kaisers auf 14. Das Fragment Nr. 4 zeigt, dass die *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata* zu dieser Zeit den Beinamen „Gordiana“ führte. Aus den Fragmenten Nr. 6–7 scheint hervorzugehen, dass auch die *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria* zur selben Zeit den gleichen Beinamen trägt.

Da sowohl Inschriften als auch Stempelziegel (siehe weiter unten) die gleichzeitige Anwesenheit beider erwähneter Hilfseinheiten im Lager von Bologna belegen, ist es sehr wahrscheinlich, dass auch die *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria* zur gleichen Zeit wie die *cohors II Hispanorum* den Beinamen „Antoniniana“ führte.

Die grosse Anzahl der in Dazien dem Kaiser Gordianus gewidmeten Inschriften, sowie der Umstand, dass die meisten (ungefähr 8–9) in *Dacia Porolissensis* auftreten, kann mit der besonderen Fürsorge in Zusammenhang gebracht werden, die Gordianus der Provinzverwaltung im allgemeinen und damit auch der Verwaltung Daziens angedeihen liess, sowie mit der bedeutenden Rolle, die *Dacia Porolissensis* in der Verteidigung der Provinz spielt.

Nach den Inschriftfragmenten werden die Stempelziegel der beiden Einheiten, welche die Garnison des Römerlagers von Bologna bildeten, erörtert. Es handelt sich, wie gesagt, um die *cohors II Hispanorum Cyrenaica equitata* und die *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*. Diese Stempelziegel stammen von der Oberfläche des ganzen Lagers, sowie aus dem in Lagernähe befindlichem Bad.

Der Verfasser zeigt, dass die der *cohors II Hispanorum* angehörenden Stempel in acht (von A–H bezeichnete) Typen eingeteilt wurden. Die Typen A, B, E, H haben auch Varianten (siehe Abb. 7–11). Die Stempel der *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria* weisen fünf (von I–V nummerierte) Typen auf. Alle fünf haben Abarten (siehe Abb. 12–14). Der Verfasser legt auch eine Liste vor, welche die Zahl der auf Typen verteilten Stempelziegel der beiden Einheiten enthält.

Dass die Stempelziegel der beiden Einheiten überall zusammen auftreten, bildet einen Beweis dafür, dass die zwei Kohorten lange Zeit zusammen im *Castrum* lagen oder sogar an dem Bau der Steinphase des Lagers beteiligt waren. Eine vorläufige Erklärung für die grosse Zahl der Stempeltypen und -varianten beider Kohorten könnte sein, dass sie als Kontrollzeichen von den Untereinheiten innerhalb der Kohorten verwendet wurden. Es ist aber auch möglich, dass die verschiedenen Stempeltypen zeitliche Entwicklungsstufen der Stempel darstellen.

Fig. 1. — Fragmentul nr. 3.

Fig. 1a. — Fragmentul nr. 3.

IMP ◀ CAESARI
 M ◀ ANTI ◀ GORD
 IANO ◀ PR ◀ AVG
 PONTIFICIMAX
 TRIB ◀ POT ◀ COS
 PRO ◀ COS ◀ CH
 HHIS ◀ R ◀ GOR
 DIANA ◀ DEVOTA
 NV ◀ MINIMAESIA
 TIQVE EIVS

Fig. 2. — Reconstituire a inscripției nr. 4.

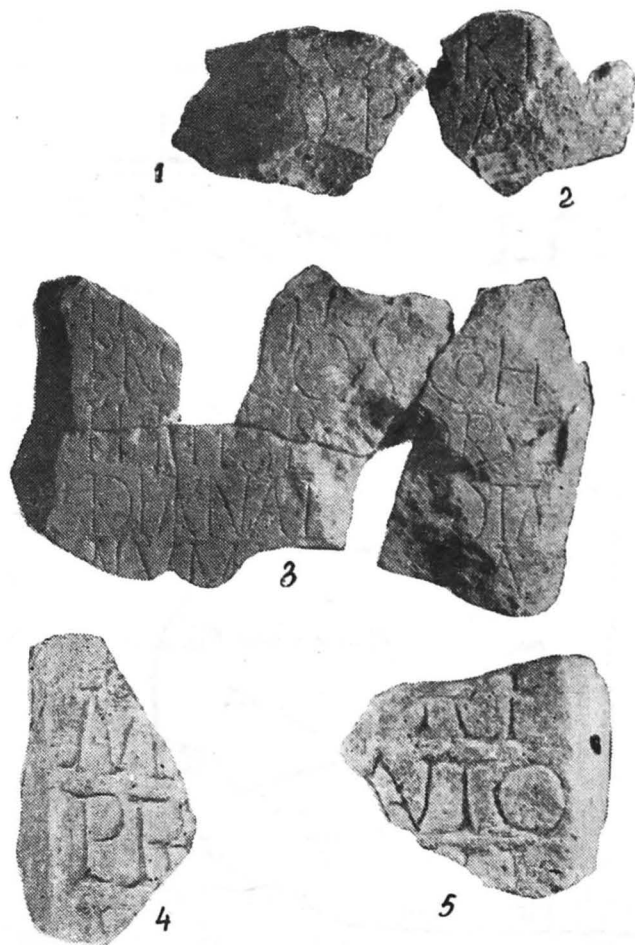

Fig. 3. — Fragmentele nr. 4, 5, 10.

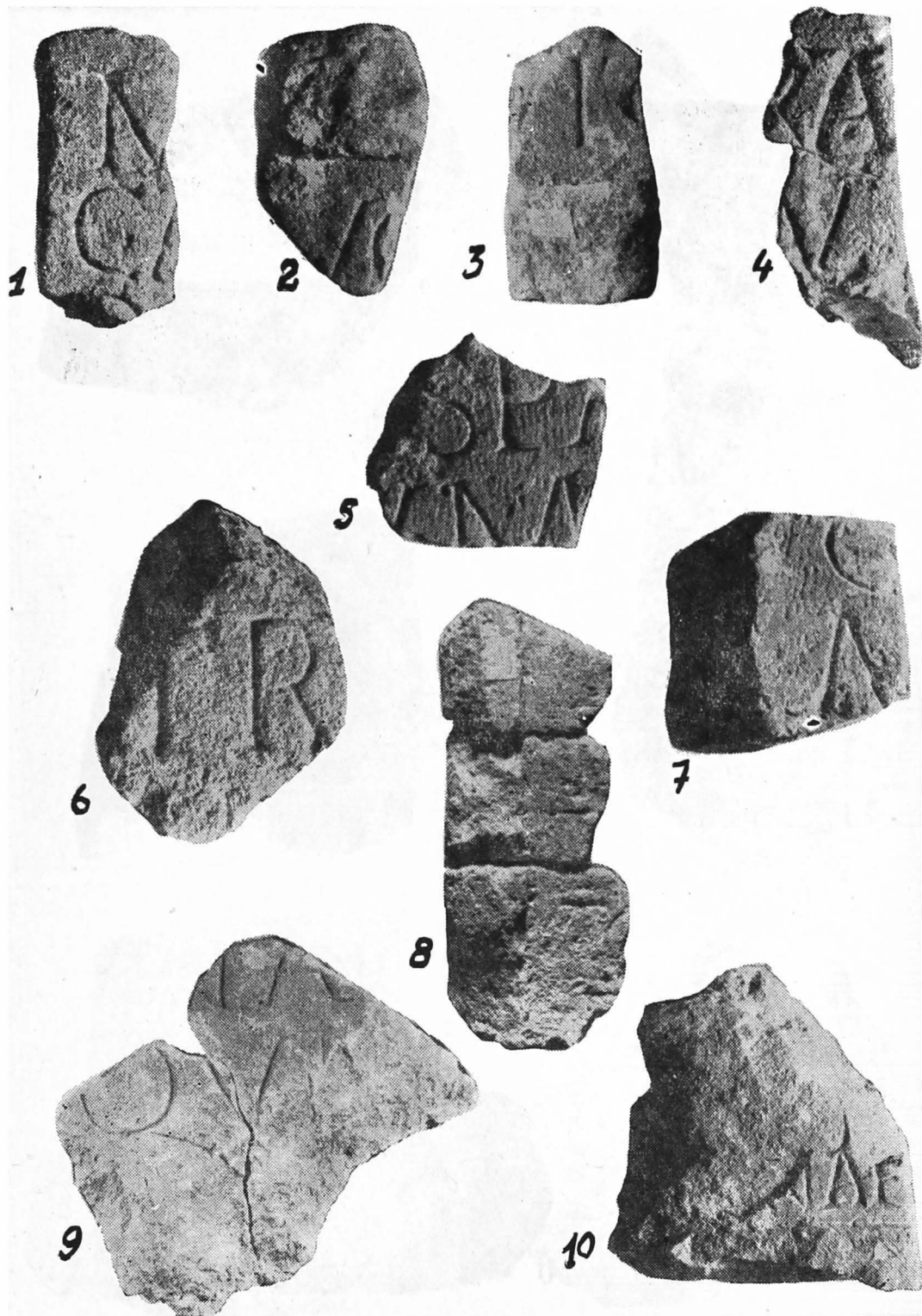

Fig. 4. — Fragmentele nr. 11, 21, 20, 12, 9, 29, 18, 13, 15, 16.

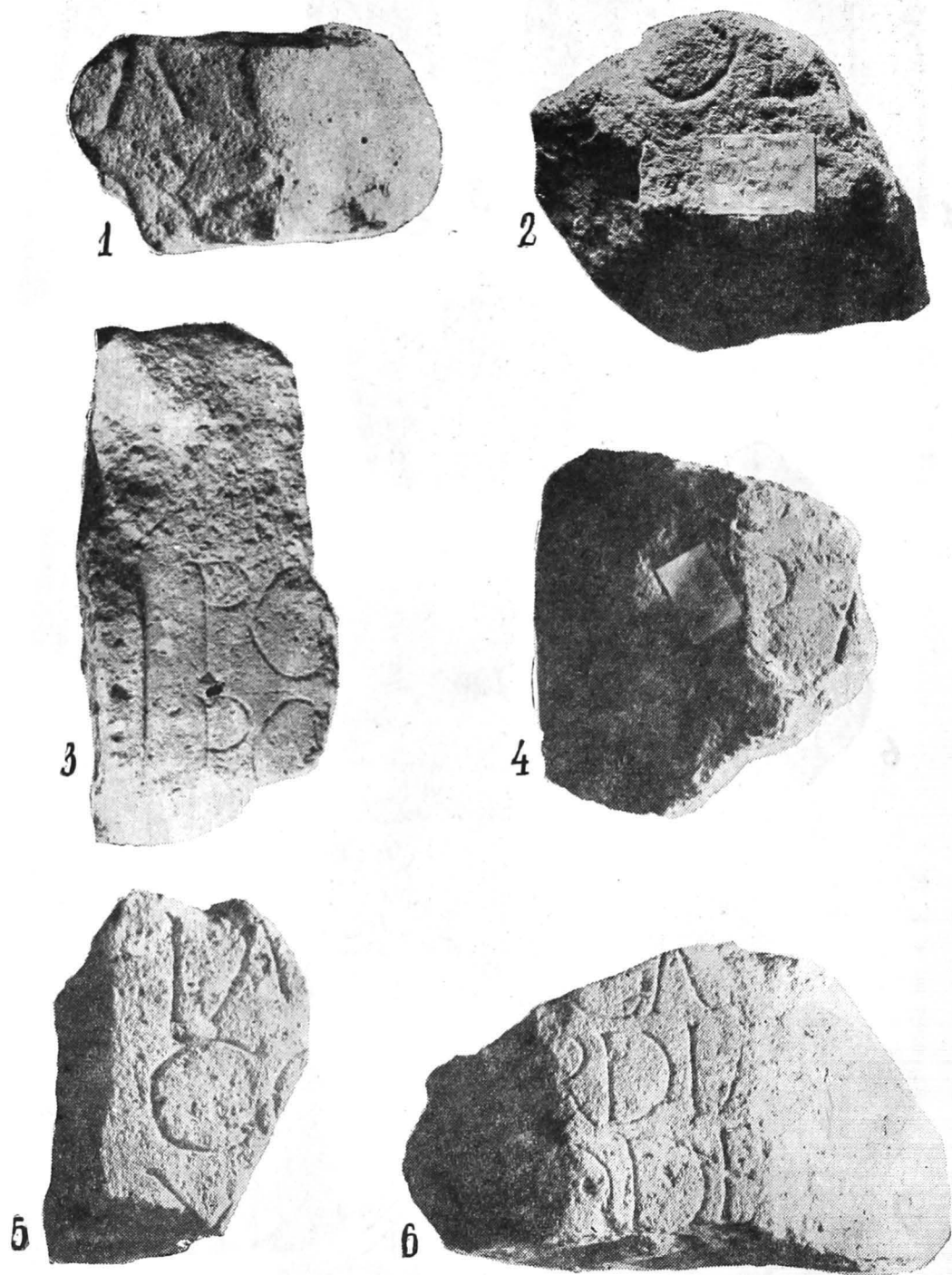

Fig. 5. — Fragmentele nr. 14, 24, 8, 28, 7, 6.

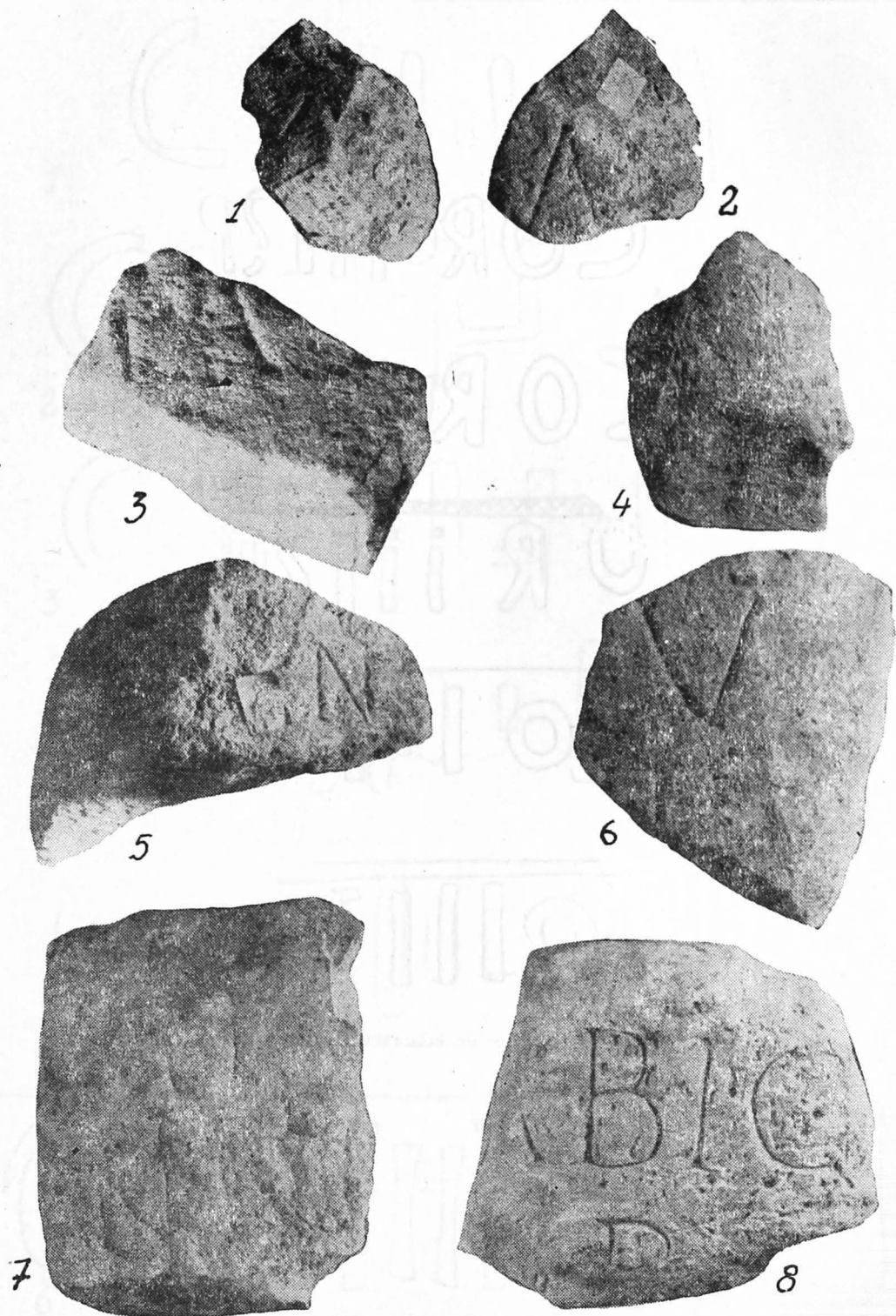

Fig. 6. — Fragmentele nr. 31, 19, 32, 33, 23, 17, 2, 1.

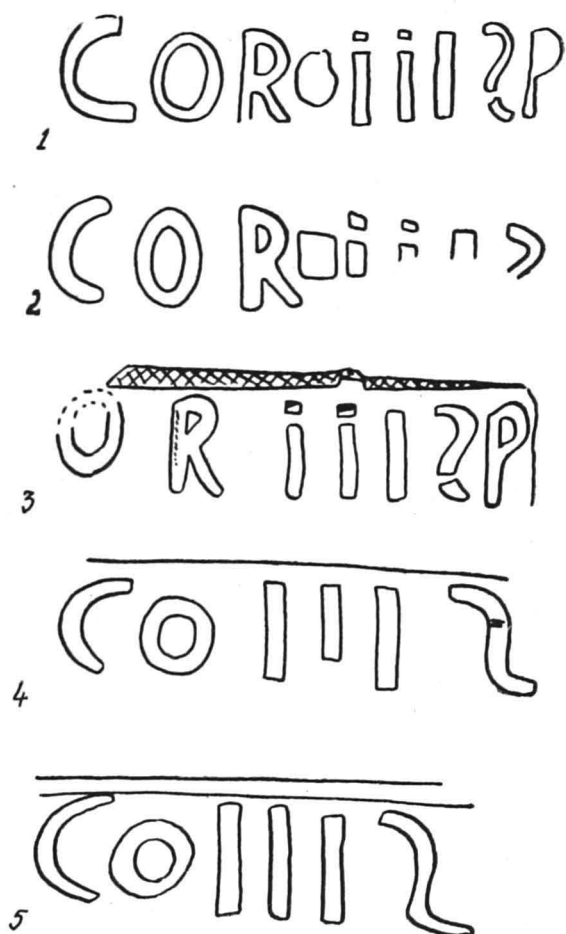

Fig. 7. — Ștampile ale cohortei II Hispanorum.

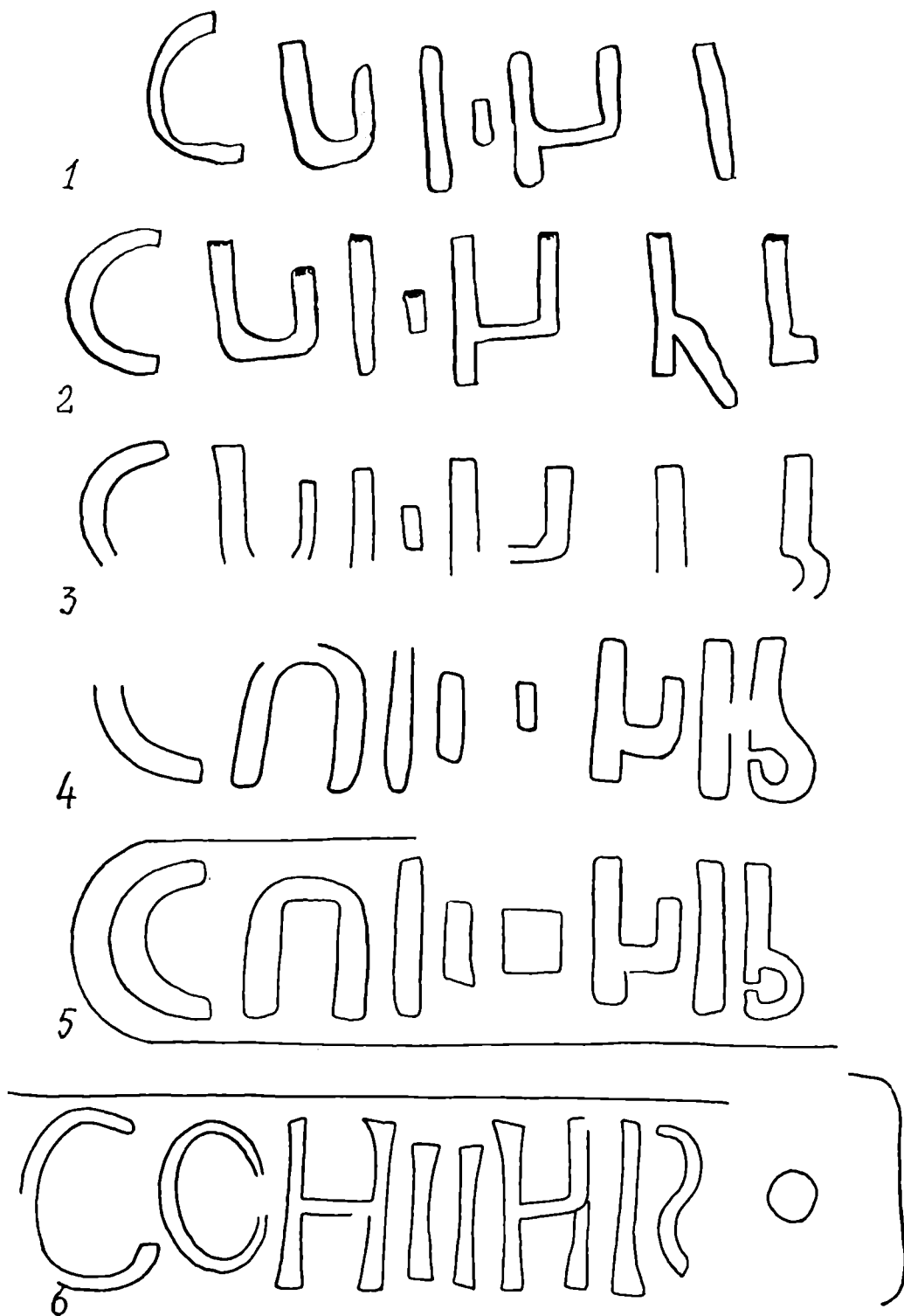

Fig. 8. — Ștampile ale cohortei II Hispanorum.

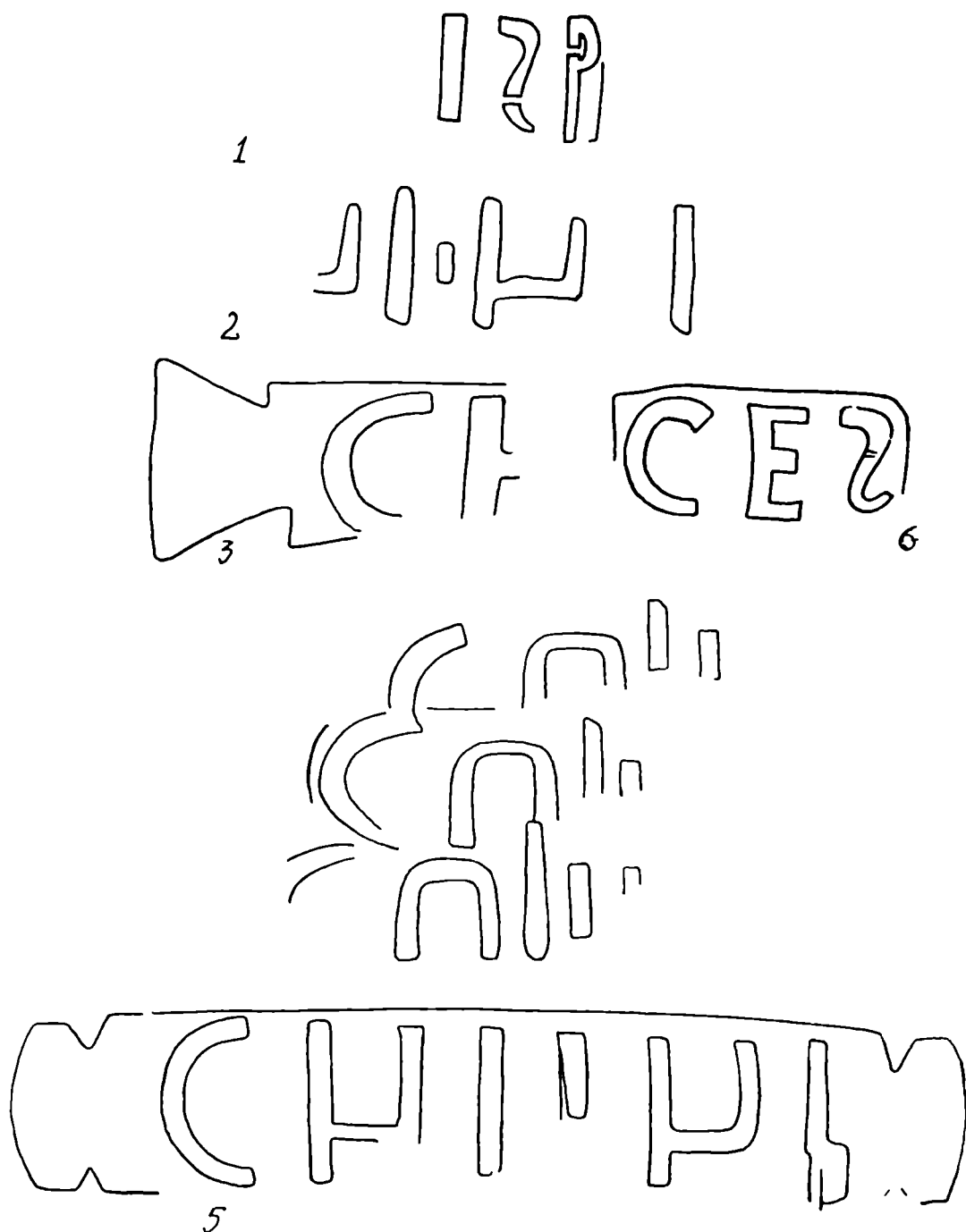

Fig. 9. — Ștampile ale cohortei II Hispanorum.

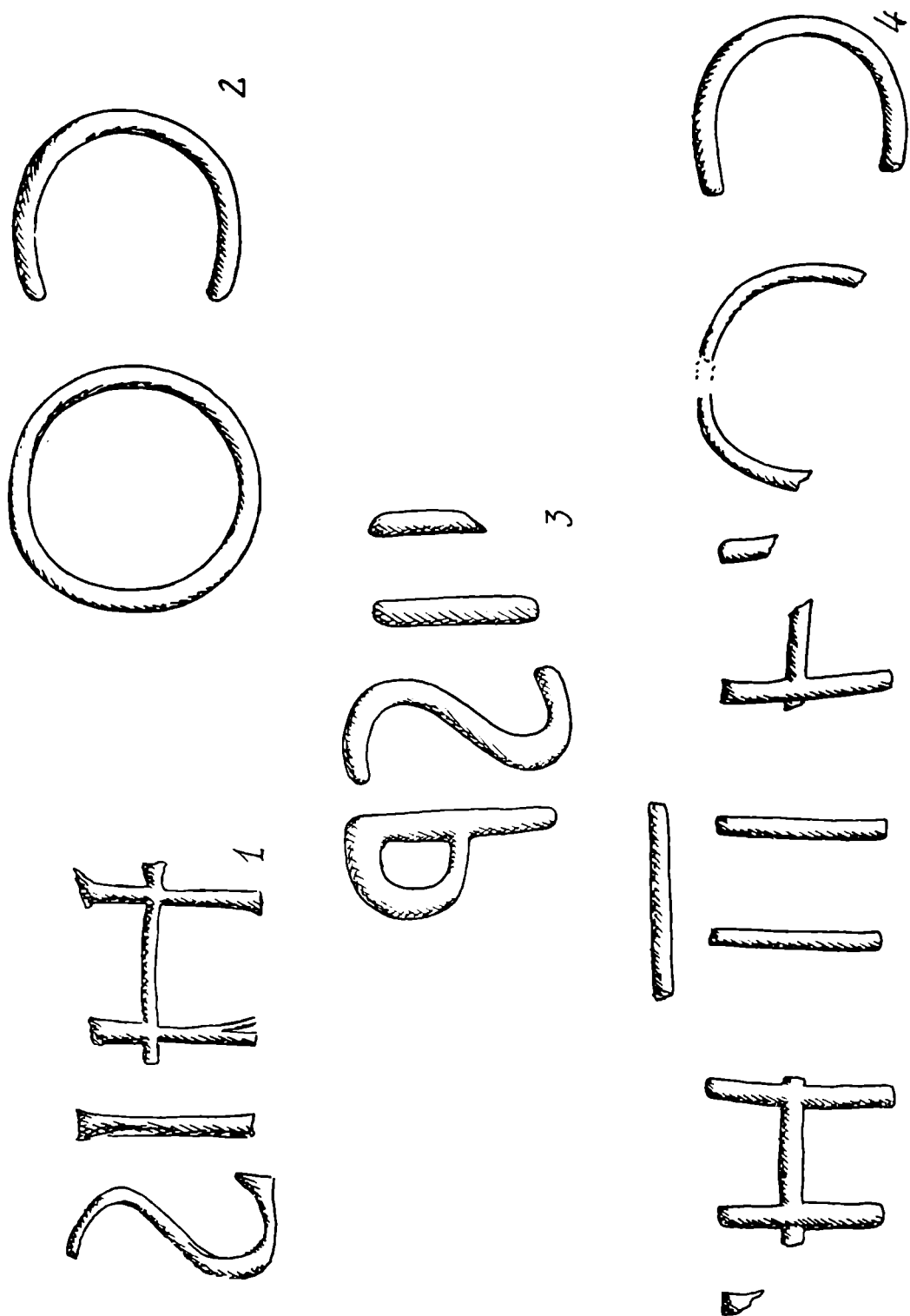

Fig. 10. — Ștampile ale cohortei II Hispanorum.

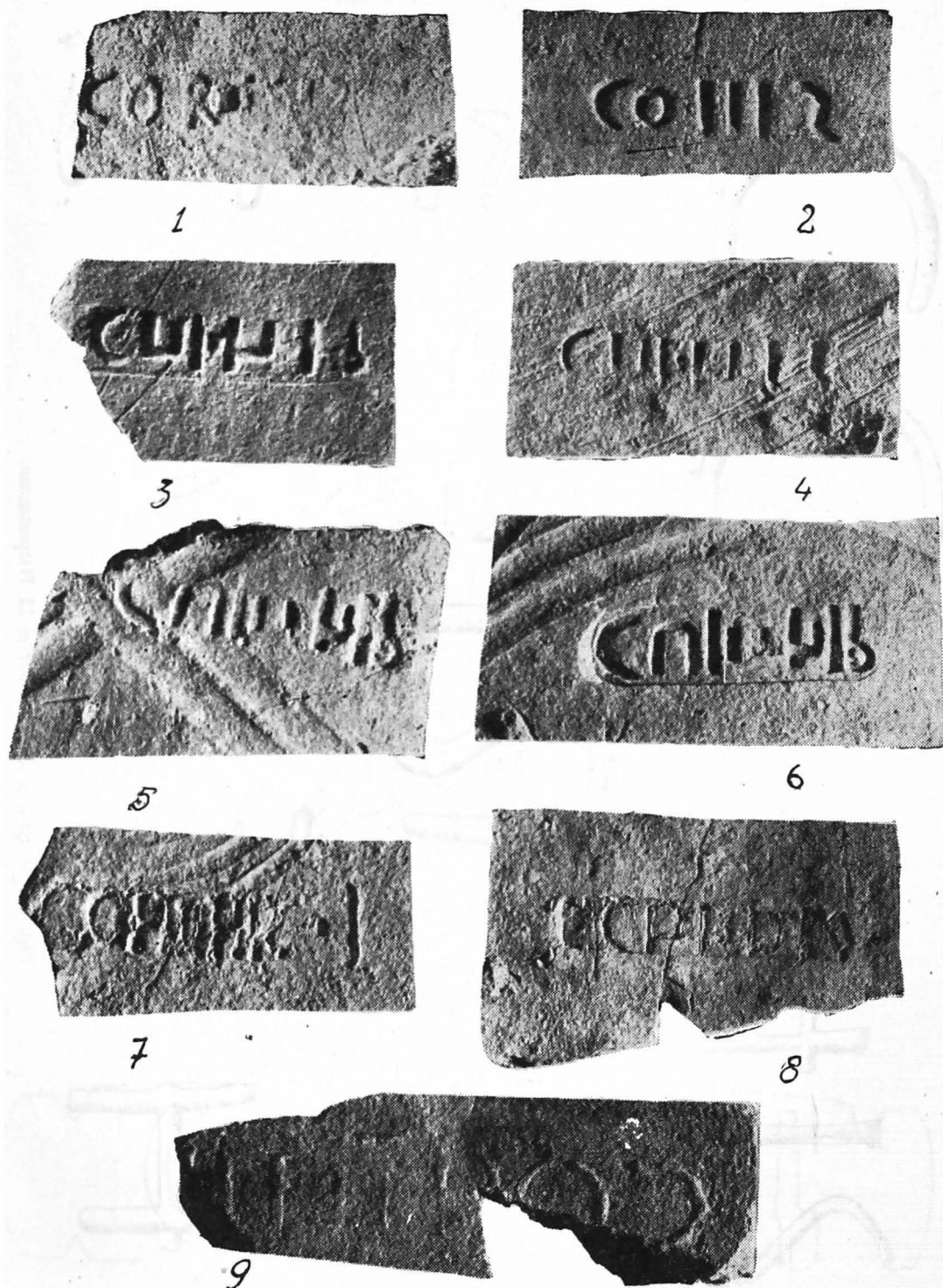

Fig. 11. — Ștampile ale cohorței II Hispanorum.

CHIE

1

CHIE

2

CHIE

3

CHIE

4

CHIE

5

CHIE

6

Fig. 12. — Ștampile ale cohortei I Aelia Gaesatorum.

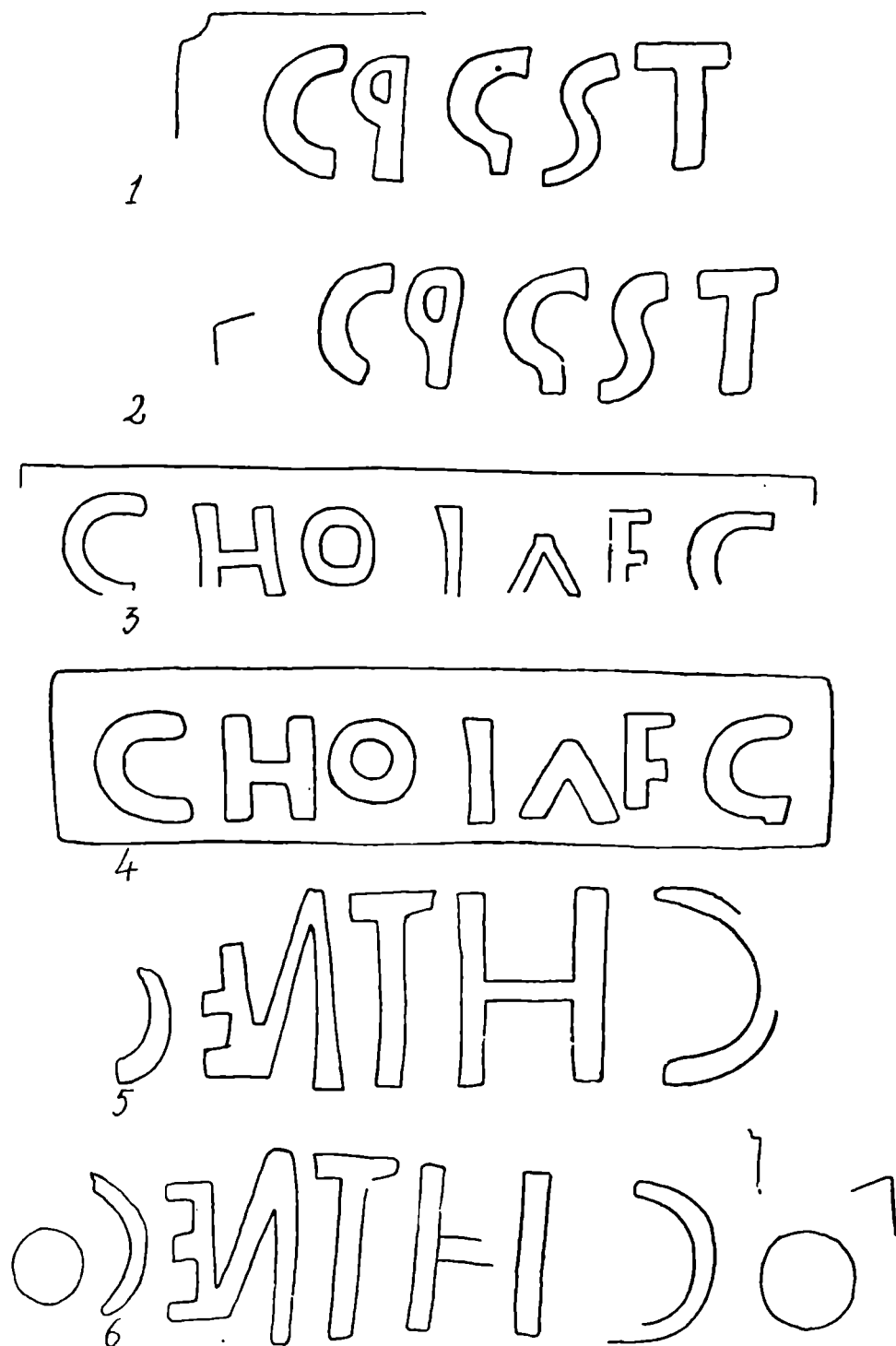

Fig. 13. — Ștampile ale cohortei I Aelia Gaesatorum.

1

2

3

4

5

6

Fig. 14. — Ștampile ale cohortei I Aelia Gaesatorum.

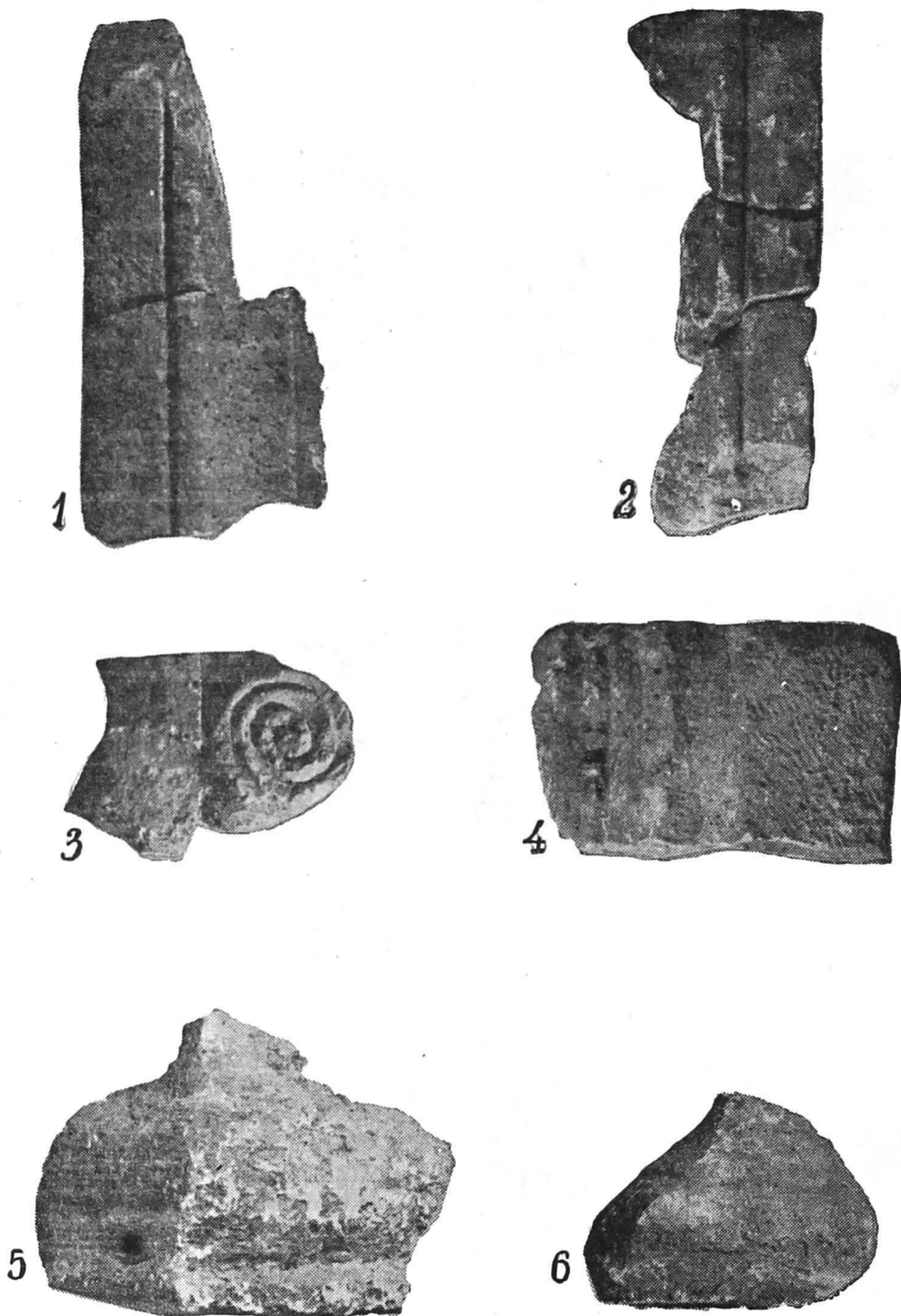

Fig. 15. — Fragmentele nr. 36—41.

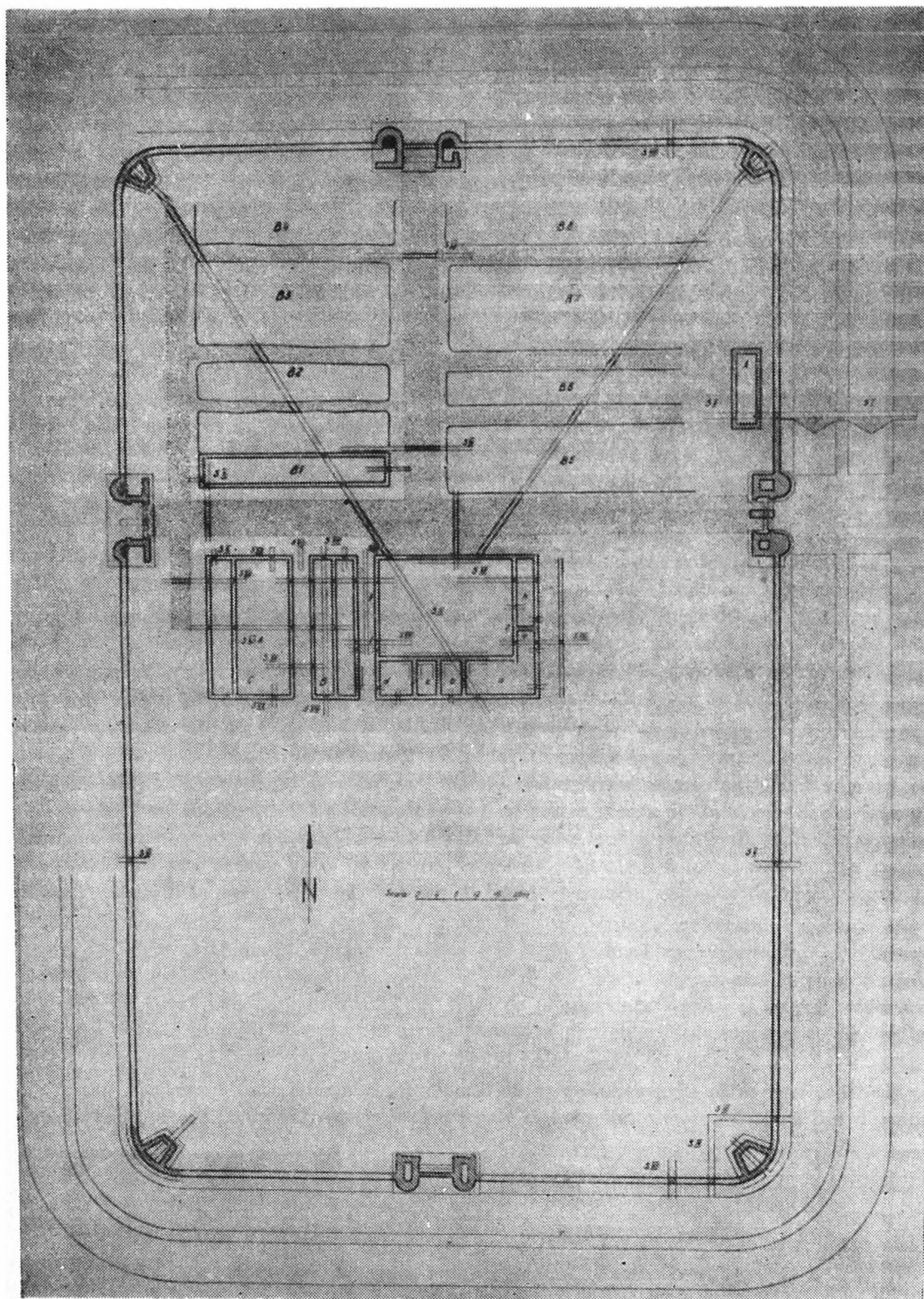

Fig. 16. — Planul castrului de la Bologa, cu pretoriul.

SĂPĂTURI ÎNTR-O VILLA RUSTICA DE LÎNGĂ HAȚEG

Cu prilejul cercetărilor de suprafață întreprinse în ultimii ani în partea de sud a județului Hunedoara și mai ales în Țara Hațegului, pentru identificarea unor complexe timpurii-feudale, atenția ne-a fost atrasă și de un punct situat între orașul Hațeg și comuna Sîntămăria-Orlea, pe partea stîngă a șoselei ducînd spre Subcetate. Locul este cunoscut sub numele de „Grindanu” și se prezintă ca o terasă înaltă de 3—4 m, cuprinsă între lunca Rîului Mare și lunca Galbenei, cu virful îndreptat spre confluența celor două riuri. Întreaga suprafață ce se întinde de aici pînă la marginile orașului Hațeg, tăiată de calea ferată Subcetate-Caransebeș, are azi destinația de teren agricol. Excepție face o mică porțiune de la marginea dinspre Sîntămăria-Orlea a terasei (situată administrativ în hotarul acestei comune), lungă de cca. 150 m și lată de 15—40 m, unde denivelările datorate unor ziduri ruinate, azi acoperite de sol vegetal, au împiedicat intrarea uneltelor agricole mecanizate. Ruinele altor două sau trei clădiri cu ziduri de piatră, situate la distanțe de 60—150 m de punctul amintit, au fost incluse în perimetrul agricol și sînt pe cale de a fi definitiv distruse (fig. 1).

Locul a mai fost semnalat în literatură. La mijlocul veacului trecut, vicarul Ștefan Moldovan nota în locul „Pe Grindanu” urmele unei incinte rectangulare cuprinzînd clădiri ruinate, pe care o identifica cu o cetate¹. La începutul veacului nostru, Iacob Radu a consemnat tradiția după care vechea vatră a Hațegului s-ar fi aflat pe acest loc, la confluența Galbenei cu Rîul Mare, unde se mai vedeau urme de ziduri². În sfîrșit, obiectivul a fost semnalat mai recent și de C. Daicoviciu care, pe bună dreptate, îl inseriază printre vestigiile de epocă romană³.

În primăvara anului 1970, pe terenul proaspăt arat, am putut culege ceramică romană, fragmente de țigle și cărămizi romane și chiar o monedă romană de argint⁴ (fig. 3). Cîteva zone în care apăreau multe bucăți de mortar și pietre de carieră indicau existența unor ziduri răscolite de fierul plugului. Totodată, am cules de la suprafața solului și cîteva fragmente ceramice feudale timpurii. Acestea din urmă, precum și particularitățile topografice ale locului ne-au determinat să includem obiectivul în planul de sondaje.

Terasa „Grindanu” este dominată, de dincolo de apa Galbenei, de către dealul Orlea, pe virful căruia se mai păstrează ruinele cetății regale a Hațegului. Cetatea datează din deceniul

¹ Șt. Moldovan, *Anotațiuni despre Țeara Hațegului*, VII, *Cetatea Sergidava*, în *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1854, nr. 36; *SCIV*, XIV, 1963, p. 411—418.

² Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 215—216.

³ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien. Funde und Einzeluntersuchungen*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 312. Cf. și *T.I.R.*, I, 34, *Budapest*, Budapesta, 1968, sub Hațeg și Sîntămăria-Orlea.

⁴ Un denar de la Septimius Sever într-o stare de conservare excepțională; *BMC, Roma*, V, 375, anii 201—210. La una dintre cercetările de teren a participat și Gheorghe Iăzin de la Muzeul județean Hunedoara—Deva.

opt al veacului al XIII-lea, fiind probabil contemporană cu biserica din Sîntămăria-Orlea, aflată și ea în imediată apropiere, dincolo de apa Riului Mare⁵. Pe de altă parte, documentele atestă existența, tot aici, a unei *domus regia*, care a fost înălțată tot la sfîrșitul veacului al XIII-lea⁶. Locul ei exact este deocamdată greu de fixat, poate în cuprinsul actual al orașului Hațeg sau poate chiar undeva pe Grindanu. În orice caz, ea nu putea fi prea departe de cetatea regală, de care era strîns legată prin semnificația și rosturile sale.

Aceste trei monumente, dintre care unul mai rămîne de localizat, au marcat momentul pătrunderii în Țara Hațegului a autorității efective a statului arpadian. Importanța cercetării și cunoașterii lor nu mai trebuie subliniată, deoarece ele reprezintă punctul de plecare pentru reconstituirea realităților hațegane de dinainte de acest moment.

*

Cercetările arheologice de pe Grindanu s-au desfășurat între 21 iunie și 24 iulie 1971⁷. Datorită timpului nefavorabil, fondurilor limitate⁸ și mai ales greutății de a găsi forță de muncă, cercetările nu au depășit cu mult amplitudinea unui sondaj. Suprafața pe care am putut face săpături s-a limitat la porțiunea de teren cu iarbă de la marginea terasei nsumînd cca 3000 m², pe care se mai deslușeau traseele temeliiilor a două clădiri.

Am cercetat această suprafață printr-o secțiune longitudinală est-vest discontinuă (S I) și prin trei secțiuni transversale (S II—S IV). O porțiune din clădirea mai mare, surprinsă de secțiuni, a fost dezvelită prin două suprafețe (fig. 2).

Situația stratigrafică

Solul viu de pe Grindanu se află la o adîncime medie de 0,40—0,50 m și este reprezentat de pietriș cu bolovani de rîu, de origine aluvionară. Deasupra lui, dar fără a constitui un nivel continuu, apare un strat subțire de pămînt castaniu-deschis, de 0,05—0,10 m, conținînd urme de locuire din comuna primitivă (fig. 4). În zona clădirilor romane, stratul a fost complet distrus de lucrările de amenajare a solului făcute de constructori. Cele cîteva fragmente ceramice găsite în acest strat pledează pentru încadrarea locuirii în bronzul timpuriu⁹ (fig. 5). Într-un punct de lîngă zidurile clădirii romane au apărut și cîteva fragmente ceramice hallstattiene, provenind probabil dintr-un mic complex distrus de constructorii romani¹⁰. În afara acestui punct, nu am mai găsit alte urme din prima epocă a fierului și nici în profile nu a putut fi surprins un nivel de depuneri corespunzînd acestei epoci.

Deasupra solului viu și pe alocuri deasupra nivelului din epoca bronzului, a apărut pre-tutindeni un strat de pămînt castaniu-închis, conținînd ceramică romană și cărbune, gros de 0,10—0,20 m. El s-a format în timpul locuirii romane din acest loc. În apropierea zidurilor, acest nivel roman cuprinde la bază lentile de pămînt cu sau fără mortar, rezultate din amenajarea șanțurilor de fundație a zidurilor sau din nivelări.

⁵ R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, 3, 1972, sub tipar.

⁶ *Ibidem*.

⁷ La săpături a participat și Victor Eskenasy — student.

⁸ Fonduri puse la dispoziție de Institutul de Arheologie din București, precum și o contribuție a Muzeului județean Hunedoara—Deva.

⁹ Pare a fi vorba de ceramică aparținînd culturii Wietenberg, cu elemente de tradiție Coțofeni. Mulțumim colegilor S. Morintz și A. Vulpe care au studiat materialele.

¹⁰ Urmele se leagă foarte probabil de marea cetate hallstatiană aflată la cca 500 m spre nord-est, dincolo de riul Galbena; cf. M. Moga, în *Sargetia*, II, 1941, p. 151 și urm.

Anumite indicii stratigrafice furnizate de profilele din interiorul clădirii mari (stratul de umplutură dintre cele două plăci de mortar — vezi fig. 4 A) atestă o refacere sau o modificare a construcției. Indiciile se confirmă prin observațiile făcute asupra zidurilor și asupra altor amenajări interioare, despre care va fi vorba mai jos. Prin dezvelirea în suprafață a mai putut fi surprinsă și o a treia fază a locuirii romane, de după ruinarea parțială a clădirii, dar această fază nu își găsește corespondența pe profilele pe care le-am putut realiza. De altfel, în exteriorul clădirii amintite, nici a doua fază de construcție și nici această ultimă fază de locuire romană nu au putut fi identificate stratigrafic, nivelul respectiv fiind unitar.

În interiorul celor două clădiri parțial cercetate precum și pînă la o distanță de 3—4 m în exteriorul lor, nivelul următor este reprezentat de molozul rezultat din dărîmarea zidurilor. În profilurile realizate prin clădirea mare, existența unui strat compact de țigle și olane, aflat în grosimea sau deasupra molozului, strat ce se întinde și peste o temelie de zid (vezi profilul), dovedește ruinarea inițială a zidurilor interioare, urmată în timp de prăbușirea acoperișului. A treia fază a locuirii romane, despre care a fost vorba mai sus, se află deasupra unui strat de moloz și sub stratul de țigle și olane.

În sfîrșit, într-o epocă ulterioară, în exteriorul clădirilor s-a depus un strat de pămînt negru-castaniu, acoperit azi de solul vegetal, iar în interiorul construcției mari s-au săpat mai multe gropi, desigur pentru stringerea unor materiale de construcție, gropi ce au distrus parțial zidurile și au răscolit molozul. Ceramica timpuriu-feudală găsită în partea superioară a molozului și în zona gropilor fixează în această din urmă epocă momentul în care ruinele romane de pe Grindanu au devenit loc de exploatare a materialelor de construcție¹¹.

Clădirile romane

A. Cea mai mare dintre cele două construcții apărute în săpătură are un plan dreptunghiular cu laturile de 22/15,80 m, fiind orientată cu axul lung aproape riguros pe direcția est-vest. Deși toate patru laturile clădirii au fost cel puțin surprinse prin secțiuni, dacă nu dezvelite parțial sau integral, nu este totuși exclus ca pe exteriorul dreptunghiular să mai fi existat anexe. Rezerva este valabilă în special pentru colțul de nord-est al clădirii, unde zidul de est pare a continua în direcția nord (vezi fig. 6) pentru a delimita o încăpere de dimensiuni mici (*prae-furnium*?) sau pentru a se lega de ruinele unei clădiri aflate la cca 120 m distanță. În acest din urmă caz ar fi vorba de un zid de incintă, la colțul căruia s-a alipit clădirea discutată¹². Urmele păstrate la suprafața terenului nu oferă suficiente indicii, iar condițiile concrete ale cercetării, despre care a fost vorba, ne-au împiedicat să stabilim cu exactitate situația din acest colț al clădirii ca și din cel opus, de sud-vest.

Temeliile și porțiunile de pînă la înălțimea păstrată a zidurilor clădirii sînt construite din piatră de carieră și bolovani de rîu, cu mortar din pietriș mărunț, nisip și var, în *opus*

¹¹ Puținele materiale feudale timpurii descoperite, asupra cărora vom reveni cu alt prilej, par a data din secolul al XIII-lea și deocamdată înclinăm să le punem în legătură cu construirea în vecinătate a cetății regale și a bisericii din Sîntămăria-Orlea. Nu este totuși exclus ca celelalte ruine ale complexului roman să rezerve surprize, în sensul refolosirii lor pentru o locuire din această epocă. Datorită culturilor agricole, nu am putut face sondaje.

¹² Din descrierea făcută cu mai bine de un veac în urmă de Șt. Moldovan (*op. cit.*) rezultă că atunci se mai vedea conturul unei incinte („cetăți”) cu laturile de „120° pe 80°” (stînjeni? — deci circa 220/150 m) cuprinzînd în interior cinci locuri mai ridicate de formă „patrată-oblongă”. În exteriorul incintei, pe latura de est, s-ar mai fi văzut urmele unui turn rotund. Citînd această descriere. I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920, p. 35, vorbește de o incintă cu circumferința de 680 m.

incertum. Față de nivelul de călcare al constructorilor, temeliile nu se adîncesc în sol decît cu 0,20—0,30 m. Consistența solului viu făcea inutilă săparea unor șanțuri de fundație mai adînci.

La zidurile exterioare ale clădirii, groase de 0,60—0,65 m, temelia se lărgeste pe ambele fețe prin crepide pînă la 0,75—0,80 m. Zidurile interioare sînt groase de 0,40—0,50 m și au aproape pretutindeni aceleași crepide ce lărgesc temeliile (vezi fig. 3—4).

Au fost degajate trei încăperi, două integral, iar una doar parțial, care compuneau partea de est a clădirii. Încăperea din colțul de nord-est are un plan riguros patrat, cu latura de 3,70 m. Judecînd după temeliile păstrate, ea comunica printr-o ușă cu spațiul învecinat dinspre vest. Încăperea următoare, de pe mijlocul laturii de est a clădirii, are un plan dreptunghiular cu laturile de 4,35 și 3,70 m. O ușă lată de 0,90 m o lega de încăperea din colțul de sud-est a clădirii.

Această din urmă încăpere este cea mai mare dintre cele descoperite, avînd una dintre laturi de 5,40 m. Ea cuprinde totodată o instalație de hipocaust, amenajată de-a lungul peretelui de sud al clădirii. Au apărut trei rînduri de picioare de hipocaust, fiecare format din cîte șase picioare, în majoritate conservate (fig. 9). Chiar și la picioarele dispărute (probabil spoliaste în epocă feudal-tîmpurie) se mai observă amprenta lor pe podeaua de mortar (*cocciopesto*) care formează baza întregii instalații. Dacă încăperea are aceeași lărgime de 3,70 m ca și cele două anterior descrise, ceea ce pare probabil, atunci hipocaustul cuprinde cîte 7 picioare pe fiecare rînd, deci 21 de picioare.

Distanța dintre două picioare ale hipocaustului variază între 0,25 și 0,35 m. Fiecare picior are la bază cîte o cărămidă patrată cu latura de 0,30 m, groasă de 0,06 m, deasupra căreia au fost clădite, cu legătură de mortar, cărămizi de aceeași grosime și de aceeași formă patrată dar ceva mai mici, cu latura de 0,20 m. Piciorul cel mai bine conservat este compus, în afara cărămizii de bază, din încă șapte cărămizi, fiind înalt de 0,52 m. Deoarece picioarele de hipocaust aveau în partea superioară cîte o cărămidă de dimensiuni mai mari care facilita amenajarea podelei încăperii, putem afirma că aceasta din urmă se afla la înălțimea de cel puțin 0,60—0,65 m deasupra fundului hipocaustului.

O cărămidă aflată la limita superioară păstrată a unui picior de hipocaust a fost obținută prin ajustarea la dimensiunile necesare a unei cărămizi mai mari, aparținînd altui tip, prevăzută pe una dintre fețe cu un ornament șerpuit adîncit în pastă crudă. Și această observație reprezintă un indiciu asupra existenței unei a doua faze de construcție la clădirea aflată în discuție.

Tot instalației de hipocaust îi aparțin cărămizile cu picior (*tegulae mammatae*) care au apărut în număr mare în molozul din încăpere (fig. 10), în special în apropierea peretelui de sud, pe care au fost desigur montate.

Partea de nord a încăperii cu hipocaust se prezintă în plan ca un coridor lung de 3 m și lat de 1,80 m, aflat în continuarea ușii dinspre camera învecinată. Coridorul este delimitat de două ziduri construite ca niște casete (fig. 8—9), umplute cu pămînt și care au fost acoperite, la o înălțime cu puțin mai mare decît aceea păstrată, cu o placă de mortar conținînd multă cărămidă sfărîmată. Această placă s-a păstrat parțial în profilul de deasupra „casetei” dinspre vest (vezi fig. 4). Pe zidăria „casetei” opuse s-a păstrat *in situ* la adîncimea de 0,05 m o cărămidă mare, așezată pe un strat de mortar roșu conținînd aceeași sfărîmătură de cărămidă. Din profil rezultă că plăcile de mortar acoperite cu cărămizi, ce se aflau deasupra celor două „casete”, erau cu cca. 0,75 m mai sus decît fundul hipocaustului. Nu se poate totuși preciza dacă ele constituiau un fel de platforme mai înalte decît podeaua camerei, sau dacă ele se continuau nemijlocit cu pavimentul de deasupra hipocaustului. În a doua dintre soluții, cori-

dorul din partea de nord a încăperii discutate nu ar fi altceva decât o rezolvare a amenajării substructurilor.

În orice caz, cele două „casete” au fost zidite (sau refăcute?) în a doua fază de construcție a clădirii, deoarece zidul uneia dintre ele acoperă o mică porțiune de tencuială de pe peretele nordic al încăperii. Pe lângă faptul că observația contribuie la precizarea existenței acestei faze de construcție, ulterioare celei inițiale, ea ne permite să afirmăm că interioarele clădirii erau acoperite cu o tencuială de mortar din nisip fin și var.

În legătură cu alte compartimentări ale clădirii nu putem semnala decât urmele foarte slab conservate ale unei temelii de zid interior, orientat transversal în raport cu axul lung al clădirii, la 4,80 distanță de peretele ei vestic. Acest zid sugerează existența în partea de vest a casei a unei alte înșiruii de două sau trei încăperi și, poate, a unei mari încăperi (curte interioară?) centrale.

Dintre materialele care au aparținut construcției și care s-au găsit în săpătură, notăm în primul rând cuiele și piroanele de fier, de dimensiuni variate, de la 0,06 până la 0,35 m lungime, precum și câteva scoabe, tot din fier, ce par a proveni de la uși (fig. 12). O importanță deosebită ni se pare a avea consemnarea formei, a dimensiunilor și a celorlalte particularități pe care le prezintă cărămizile, țiglele și olanele descoperite printre ruine. Pe temeiul lor ar putea fi precizate anumite ateliere care au activat în această parte a provinciei romane. Pe de altă parte, deoarece monumentele medievale din Țara Hațegului cuprind în multe cazuri cărămizi sau plăci ceramice folosite la frizele cornișelor, la portaluri, la pardoseli sau chiar în ziduri, un catalog cit mai amplu al materialelor romane de construcție aflate în regiune ar ușura identificarea spoliilor.

Fragmentele de olane și cele câteva olane întregi găsite în moloz fac parte din același tip, lung de 0,44 m și lat de 0,18 m la capătul superior, iar la capătul inferior de 0,16 m. Olanele sînt groase de 0,02 m și au înălțimea maximă a curbării de 0,08 m. Ele sînt lipsite de ornamente, dar au pe fața superioară șențuiri superficiale, dispuse longitudinal, provenite de la tiparele de lemn în care au fost confecționate (fig. 10).

Țiglele sînt de formă dreptunghiulară și au dimensiunile mari, fiind lungi de 0,52 m, late de 0,38 m și groase de 0,025 m. Au margini ridicate, late de 0,02 m și înalte de 0,055—0,06 m. În scopul îmbucării țiglelor din rindurile succesive, marginile lipsesc în partea superioară pe o lungime de 0,05—0,06 m, iar în partea inferioară, pe spate, există două teșituri cu aceeași lungime. Țiglele au pe față și un decor, adîncit în pasta crudă, dispus în partea inferioară și avînd fie aspectul a trei mici semicercuri concentrice¹³, cu raza de 0,035 m, fie a unui triunghi trasat cu două degete (fig. 11).

Notăm ca apariție izolată o țiglă de același tip, prevăzută în partea superioară cu o perforație practică secundar, în care s-a păstrat un cui cu floarea lată, pentru fixarea țiglei pe scheletul de lemn al acoperișului (fig. 11). Piesa pare a atesta o reparație, deoarece restul țiglelor nu au asemenea orificii.

Printre fragmentele de cărămizi găsite în moloz au putut fi deosebite, în afara celor provenind de la picioarele hipocaustului, unele ce fac parte dintr-un tip de dimensiuni mari, de formă dreptunghiulară, lungi de 0,42 m, late de 0,28 m și groase de 0,05 m. Pe una dintre fețe, ele au un ornament în formă de S cu buclele foarte strînse, adîncit în pasta crudă cu două linii

¹³ Un fragment de țiglă cu decor identic într-o *villa rustica* de lângă Aiud; I. Winkler, V. Vasiliev, I. Chițu și A. Borda, „*Villa Rustica*” de la Aiud. Cîteva observații privind „*villae-le rusticae*” din Dacia Superior, în *Sargetia*, V, 1968, fig. 8/9.

paralele trasate cu degetele alăturate (fig. 10). Acest tip de cărămidă pare a fi fost folosit pentru pavimentele din încăperi.

B. A doua clădire se află la cca. 40 m spre vest de prima, axele lor lungi fiind aproape în prelungire. Judecând după alveolările terenului, clădirea a avut un plan dreptunghiular cu dimensiunile de aproximativ 23/15 m (vezi fig. 2).

Zidul ei de nord, surprins în secțiune (fig. 13), are temelia lată de 0,90 m, construită într-o tehnică diferită de aceea a primei clădiri. Fețele zidului sînt din bolovani de riu și pietre mari de carieră, cu un emplecton din pietre mici cu puțin mortar. Zidul de sud al construcției nu a putut fi surprins în secțiune, fiind în acel loc (S III) distrus și răscolit pînă la temelie, dar molozul rămas îi atestă amplasarea și orientarea. În cazul în care, așa cum s-a discutat mai sus, întregul complex ar fi avut un zid de incintă, atunci acest din urmă zid forma latura sudică a clădirii de care ne ocupăm. Mai exact, în acest caz clădirea ar fi adosată la zidul de incintă, pe care îl folosește drept unul dintre pereți.

Deoarece secțiunile nu au dat la iveală, în interiorul clădirii, nici o urmă de podea sau de materiale provenind de la pavimente, credem că această construcție a avut rosturi gospodărești, fiind folosită ca hambar, ca magazie de unelte sau poate ca grajd. În schimb acoperișul ei era într-un totu asemănător cu acela al clădirii prezentate anterior, după cum o dovedesc țiglele și olanele aparținînd acelorași tipuri, găsite în număr mare în apropierea zidurilor și în moloz.

Materiale descoperite în săpături

A. *Piese din fier*. Dintre obiectele din această categorie atrage atenția un lanț de dimensiuni mari, compus din două zale alungite și o verigă triunghiulară cu colțurile rotunjite, avînd lungimea totală de 0,69 m (fig. 12). Asemenea lanțuri par a fi relativ rare printre descoperirile din complexe romane și, datorită masivității lor neobișnuite, au fost interpretate ca lanțuri „de tracțiune”¹⁴. Piesa noastră a apărut în exteriorul clădirii mari, pe latura ei de est.

O piesă ornamentală (?), păstrată fragmentar, este compusă din două vergele de fier cu capetele alipite prin batere la cald, prima dreaptă, iar a doua șerpuită cu patru meandre (fig. 12). Are în prezent lungimea de 0,31 m și, pentru cazul în care a fost inițial simetrică a avut lungimea de 0,42 m. Pe temeiul urmelor păstrate pe piesă, este posibil ca la origine ea să fi fost compusă din trei vergele, aceea dreaptă fiind încadrată de două șerpuite. Pare a proveni de la un grilaj de fereastră sau de la o ușă, fiind găsită în molozul din încăperea din colțul de nord-est al clădirii mari.

În afara cuielor, a piroanelor și a scoabelor despre care a fost vorba în legătură cu clădirile, din inventarul de obiecte din fier mai face parte un virf de săgeată cu spin simplu și tub de înmănușare, lung de 0,065 m (fig. 12).

B. *Ceramica*. S-a descoperit o cantitate apreciabilă de fragmente ceramice provenind de la vase de forme și mărimi diferite, în special în interiorul clădirii mari și în apropierea ei. Un număr mai mic de asemenea materiale a apărut și în interiorul celei de a doua clădiri sau în grosimea nivelului roman de pe Grindanu. Fragmentele sînt din pătate destul de mici,

¹⁴ I. Winkler și colab., *op. cit.*, p. 72, fig. 12/2 și nota 20. Autorii cunosc trei exemplare descoperite în provincia Dacia. Pentru un exemplar identic descoperit în Pannonia, tot într-o *villa rustica*, cf. E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapesta, 1964, pl. LXXXVI.

iar faptul că nu am dezvelit integral ruinele clădirilor reduce mult posibilitatea recuperării unor forme sau profile complete. Ne limităm din această cauză la câteva observații asupra materialelor de acest gen și la prezentarea unor piese mai caracteristice.

În molozul din interiorul clădirii mari, alături de ceramică provincială romană, s-au găsit câteva fragmente de ceramică cenușie dacică, lucrată la roată, printre care și o buză de fructieră (fig. 14 a). Prezența ceramicii dacice în *villae rusticae*, atestată și în alte locuri din provincie¹⁵, pare a fi aproape o regulă.

Fragmentele ceramice romane provin, cu puține excepții, de la vase de uz comun. Ele se împart, în procente aproximativ egale, între ceramica roșie arsă oxidant, ceramica cenușie propriu-zisă, arsă reducător și ceramica neagră-roșietică arsă într-o tehnică mixtă sau, mai degrabă, într-o tehnică imperfectă. Aproape toate vasele sunt produse în ateliere locale, caracteristică fiind în cazul multor fragmente utilizarea aceleiași paste, cu nisip și pietricele ca degresant, ca și la confecționarea cărămizilor și a țiglelor. Remarcăm totuși că multe fragmente ceramice cenușii, provenind în special de la castroane, dar și câteva fragmente de oale arse la roșu se caracterizează printr-o pastă conținând foarte multă mică.

Ceramica fină este reprezentată prin câteva fragmente provenind de la vase mici, din pastă omogenă arsă oxidant, acoperită cu culoare roșie. S-au găsit și câteva fragmente de ceramică fină cenușie. Forma predominantă în cadrul ceramicii de lux este strachina mică și bolul, cu bază inelară (Standring) (fig. 15 a).

În cuprinsul ceramicii arse la roșu, au apărut fragmente de la câteva amfore cu minuse de secțiune rotundă și de la vase mari de provizii. Oalele de dimensiuni mijlocii și mici au gîtul scund și buza mult îngroșată, răsfrintă în afară și teșită pe partea superioară (fig. 14 b, c, d,). Din aceeași categorie ceramică fac parte câteva fragmente purtînd decor executat cu roțița (fig. 14 p), precum și un capac mare de oală cu marginea desfăcută în două benzi ce au fost unite din loc în loc prin apăsarea cu degetele (fig. 15 c). Amîndouă procedeele decorative se reîntînesc în ceramica medievală.

Au apărut în număr destul de mare fragmente de la capace simple de oală, avînd în partea superioară un buton circular gol în interior (fig. 15 b). Diametrele lor variază între 0,12 și 0,16 m. Ele se încadrează în special în categoria ceramicii negre-roșietice.

În categoria ceramicii cenușii, în afara unor fragmente de oale cu toartă purtînd pe umăr caneluri dese și avînd „coaste” pe pereți în interior, caracteristice sînt mai ales fragmentele provenind de la castroane. Acestea din urmă, perfect circulare, au fundul cu diametrul de cca. 0,20 m, pereții ușor înclinați în exterior, înalți de cca 0,05 m, iar buza fie rotunjită și îngroșată spre interior (fig. 15 d—f, i, j), fie lătită spre exterior și cu marginea superioară, dreaptă, purtînd în unele cazuri două caneluri adînci (fig. 15 g, h). Ultimul dintre tipurile amintite ale buzelor de castron se întîlnește și pe câteva fragmente de oale cenușii (fig. 14 h).

Pentru a încheia prezentarea ceramicii, menționăm că în cuprinsul ei nu s-au putut surprinde diferențieri cu valoare cronologică, corespunzătoare fazelor de construcție și de locuire stabilite stratigrafic și planimetric la clădirea mare, faze despre care a fost vorba mai sus. Cu alte cuvinte, materialele găsite pe nivelul de călcare al primelor construcții sau în grosimea molozului rezultat din prăbușirea pereților interiori sînt întru totul asemănătoare celor din complexul reprezentînd ultima fază a locuirii romane din acest loc, complex format din fragmente ceramice, oase și cărbuni, situat deasupra molozului și acoperit de stratul de țigle și olane.

¹⁵ O. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 163 și urm. J. Winkler, și colab., *op. cit.*, p. 72 și fig. 7.

C. *Alte piese.* În această categorie includem câteva fragmente mici de la vase de sticlă și două piese de formă circulară aplatizată, perforate în ax. Prima dintre ele este din lut ars la roșu, lucrată din aceeași pastă cu pietricele din care sînt confecționate și unele oale mari de uz comun. Are marginile rotunjite, diametrul de 0,085 m, grosimea de 0,03 m, iar orificiul perfect circular din ax are diametrul de 0,015 m (fig. 12). A fost găsită în interiorul clădirii mici și pare a fi folosit ca greutate, poate la un război vertical de țesut.

A doua piesă a fost găsită în complexul din ultima fază a locuirii romane și este lucrată dintr-o felie tăiată de la rădăcina unui corn de cerb. Orificiul central, bine lustruit prin folosire îndelungată, are forma vag triunghiulară și diametrul de 0,02 m (fig. 12). A fost folosit probabil pentru reunirea a trei legături de curea.

D. *Materialul osteologic.* Deși nu foarte numeros, consemnăm totuși identificările¹⁶ făcute asupra acestui material pe care îl considerăm important pentru cunoașterea unor aspecte de viață zilnică în cuprinsul *villae-lor rusticae*. Oasele găsite pe fundul hipocaustului și în grosimea molozului din interiorul clădirii mari provin de la câteva exemplare de porc domestic (*Sus scrofa*), de la cel puțin două bovidee tinere (*Bos taurus*), o capră (*Capra hircus*) și poate de la o oaie (*Ovis aries*). S-au găsit și câteva fragmente de oase de pasăre, nedeterminabile. Singurul rest de animal sălbatic este un corn de cerb (*Cervus elaphus*).

În complexul datînd din ultima fază a locuirii romane sînt reprezentate aproape riguros aceleași specii: oase de la exemplare tinere de bovideu și porc domestic, oase de oaie și câteva oase de pasăre.

Considerații finale

La încheierea săpăturilor am astupat secțiunile și suprafețele în scopul conservării ruinelor pînă la data la care condițiile vor permite dezvelirea și conservarea întregului complex roman. În ceea ce privește concluziile de ordin mai general pe care le putem formula, ele sînt destul de reduse, pe măsura amplexării săpăturilor noastre.

Includerea construcțiilor romane de pe Grindanu în seria de *villae rusticae* cunoscute din provincia Dacia nu se întemeiază pe vreun argument decisiv. Dar toate indiciile care pot fi luate în considerare pledează pentru considerarea complexului ca avînd acest caracter. Ne referim la dimensiunile, particularitățile și amplasarea clădirilor, la inventarul descoperit, la lipsa unor urme care să poată fi legate de o unitate militară precum și, nu în ultimul rînd, la dispunerea topografică a întregului complex.

Ruinele de pe Grindanu se află la marginea unei mari suprafețe de teren agricol, cel mai rodnic teren din întreaga zonă, însumînd câteva sute de hectare mărginite de riurile Galbena și Riul Mare. Acest teren a avut fără îndoială aceeași destinație agricolă și în epoca romană. Nu știm pe unde treceau atunci limitele proprietăților dar, exceptînd ruinele romane semnalate dincolo de cursul Riului Mare¹⁷, cele mai apropiate vestigii romane se află la o distanță de cca 3 km, pe terasa înaltă de la marginea de vest a orașului Hațeg¹⁸. Aceasta înseamnă că terenul agricol care depindea de complexul cercetat era de o întindere apreciabilă.

¹⁶ Datorăm identificările colegei A. Bolomey, căreia îi mulțumim și aici.

¹⁷ Nu am reușit să identificăm locul exact, el este consemnat de Șt. Moldovan, *op. cit.*, loc. cit. În *T.I.R.*, sub Sîntămăria-Orlea se precizează o „ländliche Siedlung” — *vicus cum vestigiis*, fără localizare mai exactă, dar în bibliografia citată este vorba atît de urmele de pe malul drept al Riului Mare, cit și de cele de pe malul opus.

¹⁸ Identificare de teren făcută în 1970 împreună cu Gh. Lazin. Nu știm dacă „ländliche Siedlung” — *vicus cum vestigiis*, din *T.I.R.* de sub Hațeg, se referă la acest punct sau la Grindanu. În orice caz, conducta romană consemnată în *Tabula* se află la vest de orașul Hațeg; cf. *ACMIT*, 1926—1928, p. 175.

De altfel, judecînd după numărul clădirilor și după suprafața pe care ele sînt repartizate, suprafața care — după cum am arătat — a fost probabil delimitată printr-un zid de incintă, așezarea de pe Grindanu apare ca fiind cea mai mare și mai importantă *villa rustica* dintre cele cunoscute pînă acum în provincia Dacia¹⁹.

Cît privește datarea mai strînsă a complexului, dispunem de o singură monedă, găsită și aceea în afara săpăturii. Nu am putea prin urmare pune prea mare temei pe ea, dacă data pe care o oferă (anii 201—210) nu ar coincide cu a celorlalte descoperiri monetare făcute în *villae rusticae* din Dacia, indicînd toate perioada de la sfîrșitul secolului II și prima jumătate a secolului III e.n.²⁰.

Se pare așa dar că nici complexul de lîngă Hațeg nu face excepție de la cele ce știm în momentul de față despre epoca de inflecție a *villae-lor rusticae* în provincia Dacia.

Pentru data de sfîrșit a așezării, rezultatele săpăturii pot fi interpretate în cel puțin două feluri. Am văzut că în clădirea mare au fost surprinse urme de viață, tot de epocă romană, ulterioare ruinării parțiale a construcției. Observația ar pleda pentru datarea momentului în care *villa rustica* a încetat să-și mai îndeplinească funcția inițială, de centru al unei mari exploatare agricole, cu o anumită perioadă înainte de sfîrșitul provinciei, probabil către mijlocul secolului III. Dar cum nu știm dacă urmele de viață amintite sînt ulterioare datei la care *întregul complex de clădiri* a început să se ruineze și dacă cumva situația respectivă se limitează la clădirea parțial cercetată, *villa rustica* continuînd deci să funcționeze ca atare pînă în ultimii ani ai provinciei, un răspuns sigur nu va fi posibil decît după cercetarea metodică a întregului complex.

RADU POPĂ

FOUILLES DANS UNE VILLA RUSTICA PRÈS DE HAȚEG

(Résumé)

Les recherches effectuées au „Pays du Hațeg”, ayant pour principal objectif l’exploration des vestiges de haute époque féodale, ont eu, entre autres résultats, le sondage et la mise au jour partielle d’un complexe romain situé à proximité de la ville de Hațeg. Le même endroit a également livré des matériaux de haute époque féodale.

Deux bâtiments du complexe romain ont été identifiés. Trois pièces du premier bâtiment ont été dégagées, dont l’une à hypocauste. Le deuxième bâtiment était de caractère domestique. Le terrain est jonché des ruines de deux ou trois autres bâtiments. Il paraît qu’au siècle dernier on y distinguait encore le tracé d’une muraille d’enceinte.

On a pu établir trois étapes d’habitat romain, les deux premiers correspondant à des phases de construction.

Le complexe représente une *villa rustica*, centre d’une grande exploitation agricole de la seconde moitié du IIe siècle et de la première moitié du IIIe siècle de n.è.

¹⁹ I. Winkler și colab., *op. cit.*, fig. 14 și bibliografia.

²⁰ *Idem*, p. 80. Monedele pe care le-am găsit în *villa rustica* dezvelită parțial cu prilejul cercetărilor de la biserica din Strei—Călan, întinzîndu-se de la Antoninus Pius pînă la Caracalla—Elagabal, se inscriu în aceeași perioadă. Rezultatele de la Strei—Călan sînt în curs de publicare.

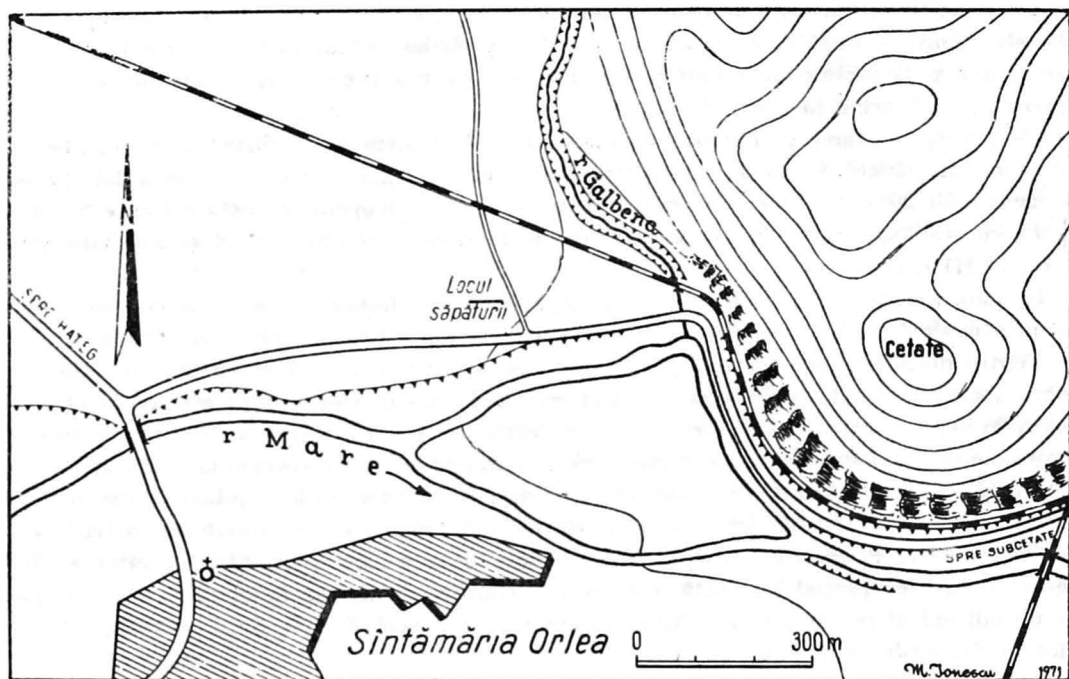

Fig. 1. — Zona de la confluența riurilor Galbena și Rîul Mare, cu punctul Grindanu.

Fig. 3. — Denar de la Septimius Severus.

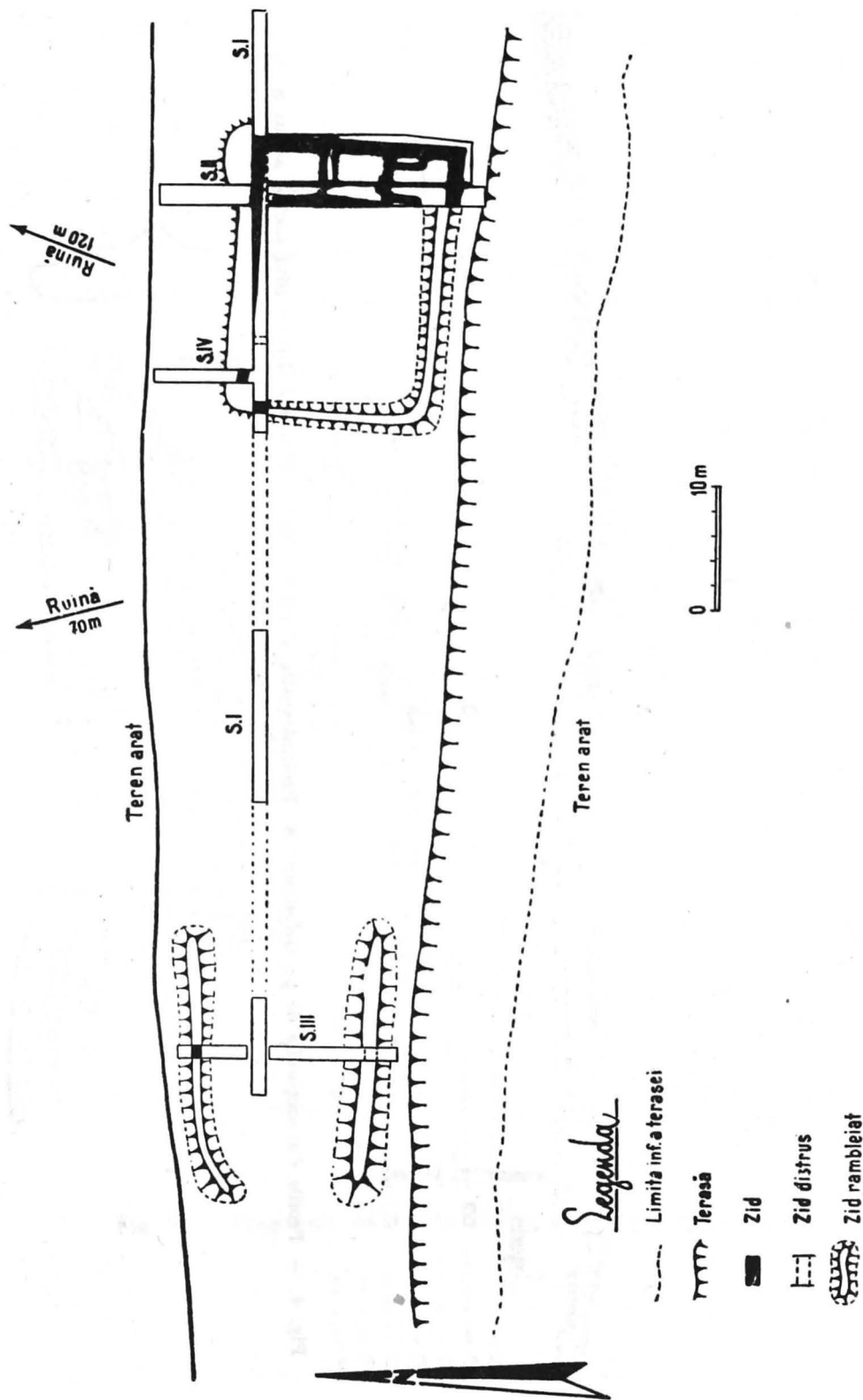

Fig. 2. — Planul săpăturilor de pe Grindanu.

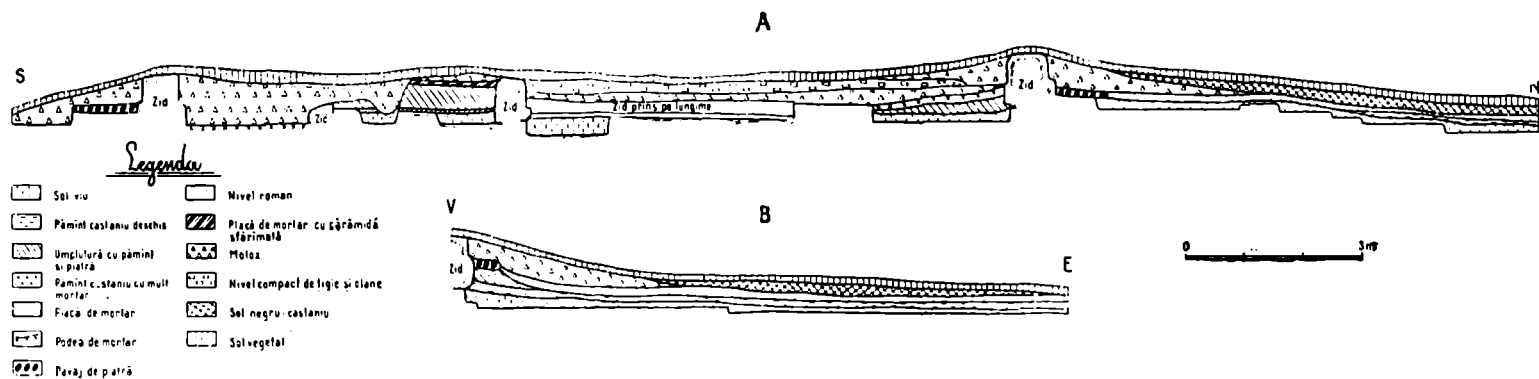

Fig. 4. — Profile din secțiunile de pe Grindanu: A. Profilul vestic al lui S. II; B. Porțiune din profilul nordic al lui S. I.

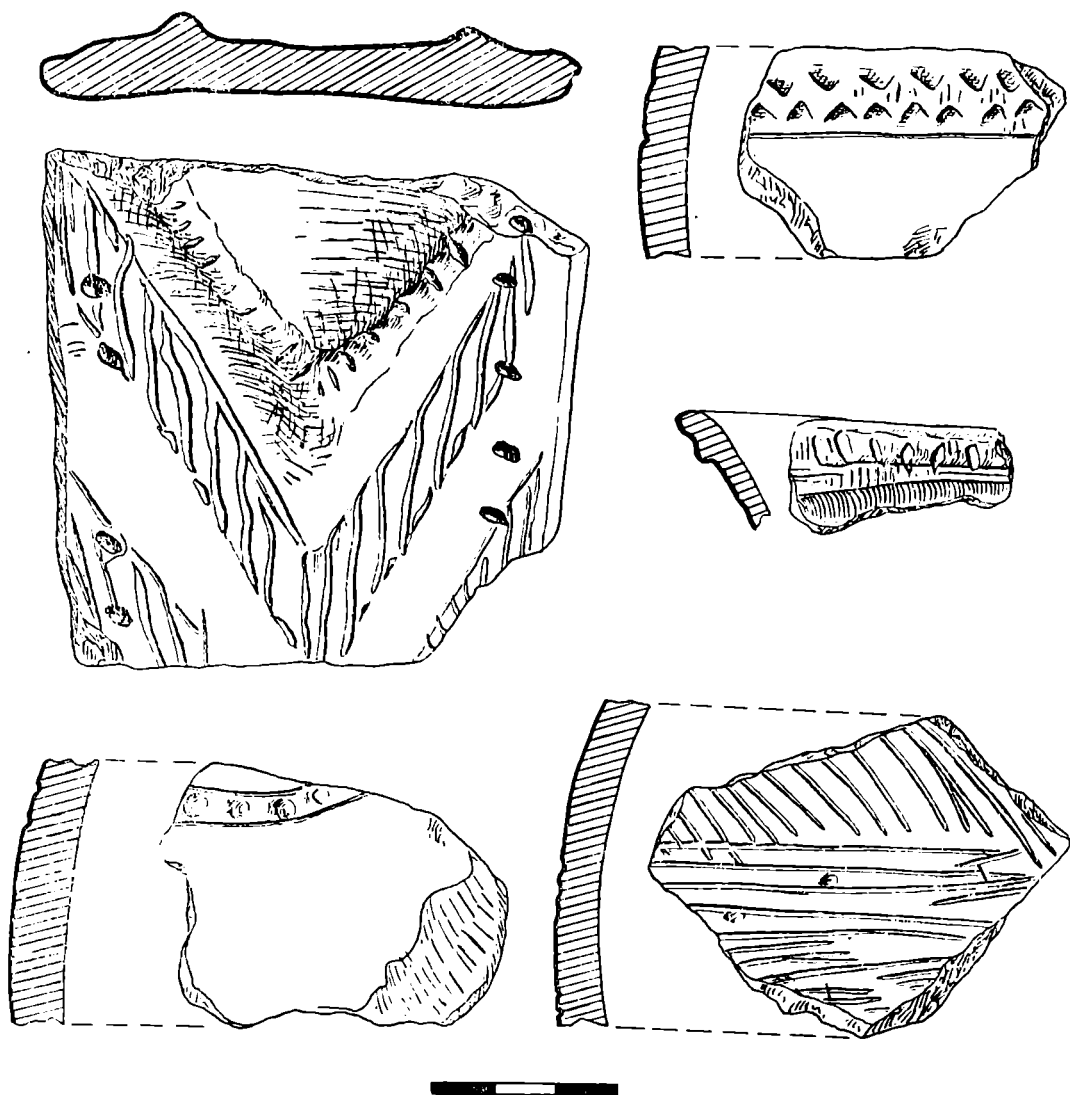

Fig. 5. — Fragmente ceramice găsite în nivelul din epoca bronzului.

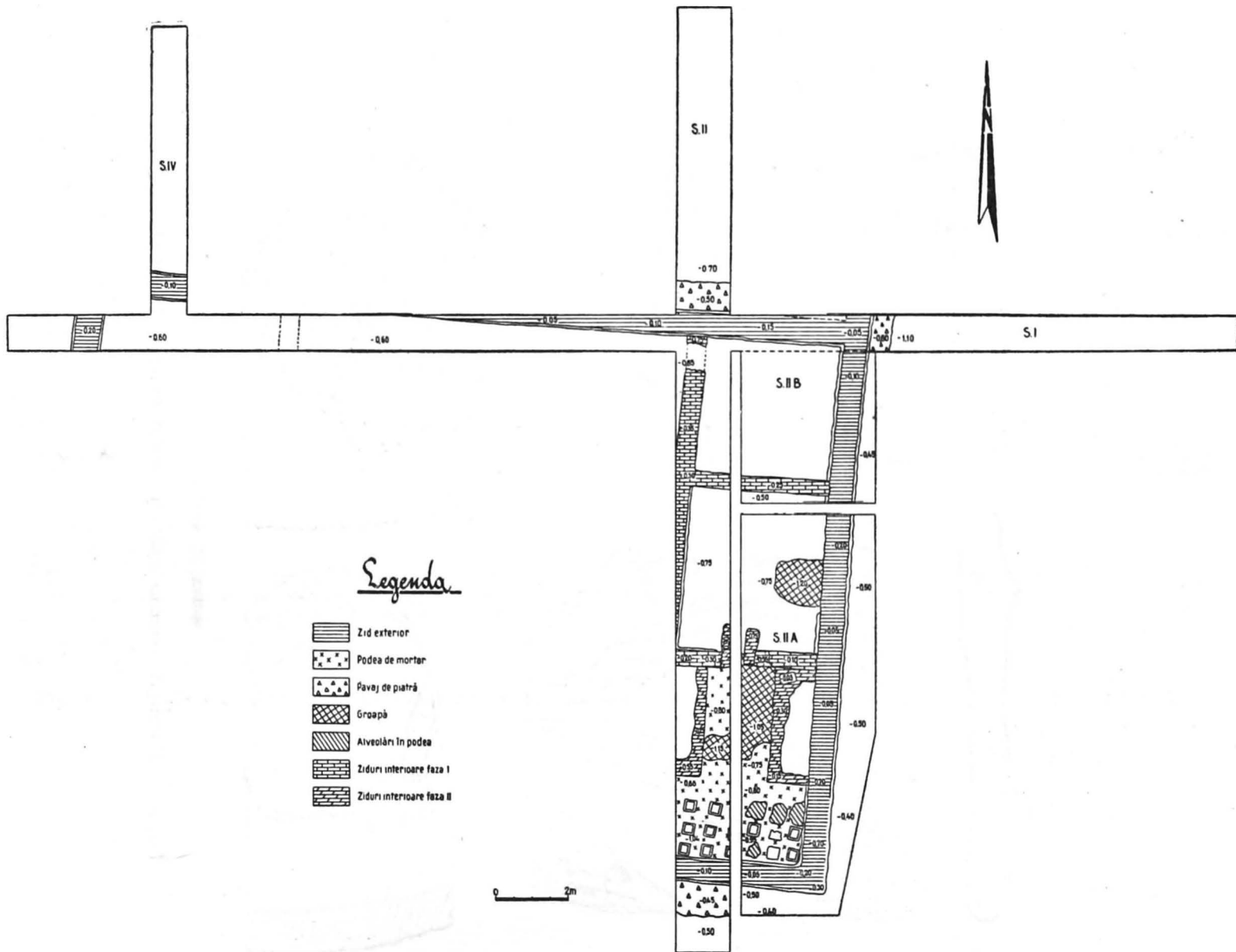

Fig. 6. — Porțiunea cercetată din clădirea mare cu hipocaust.

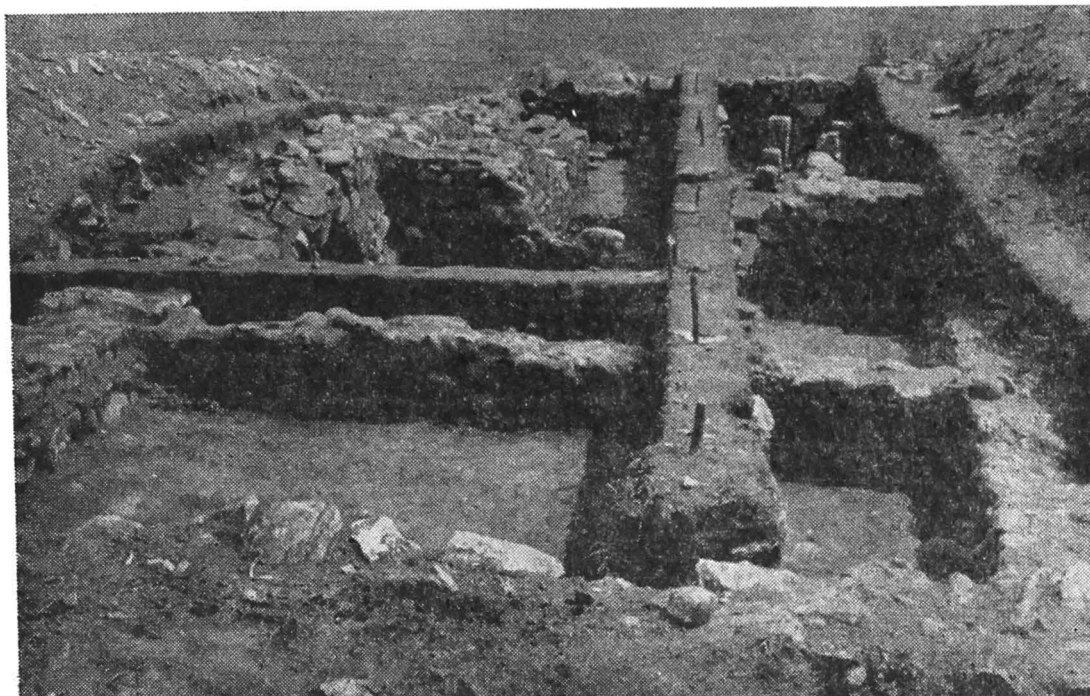

Fig. 7. — Partea estică a clădirii mari, după dezvelire.

Fig. 8. — Caseta de zidărie în S II a.

Fig. 9. — Caseta de zidărie și picioarele hipocaustului în S II.

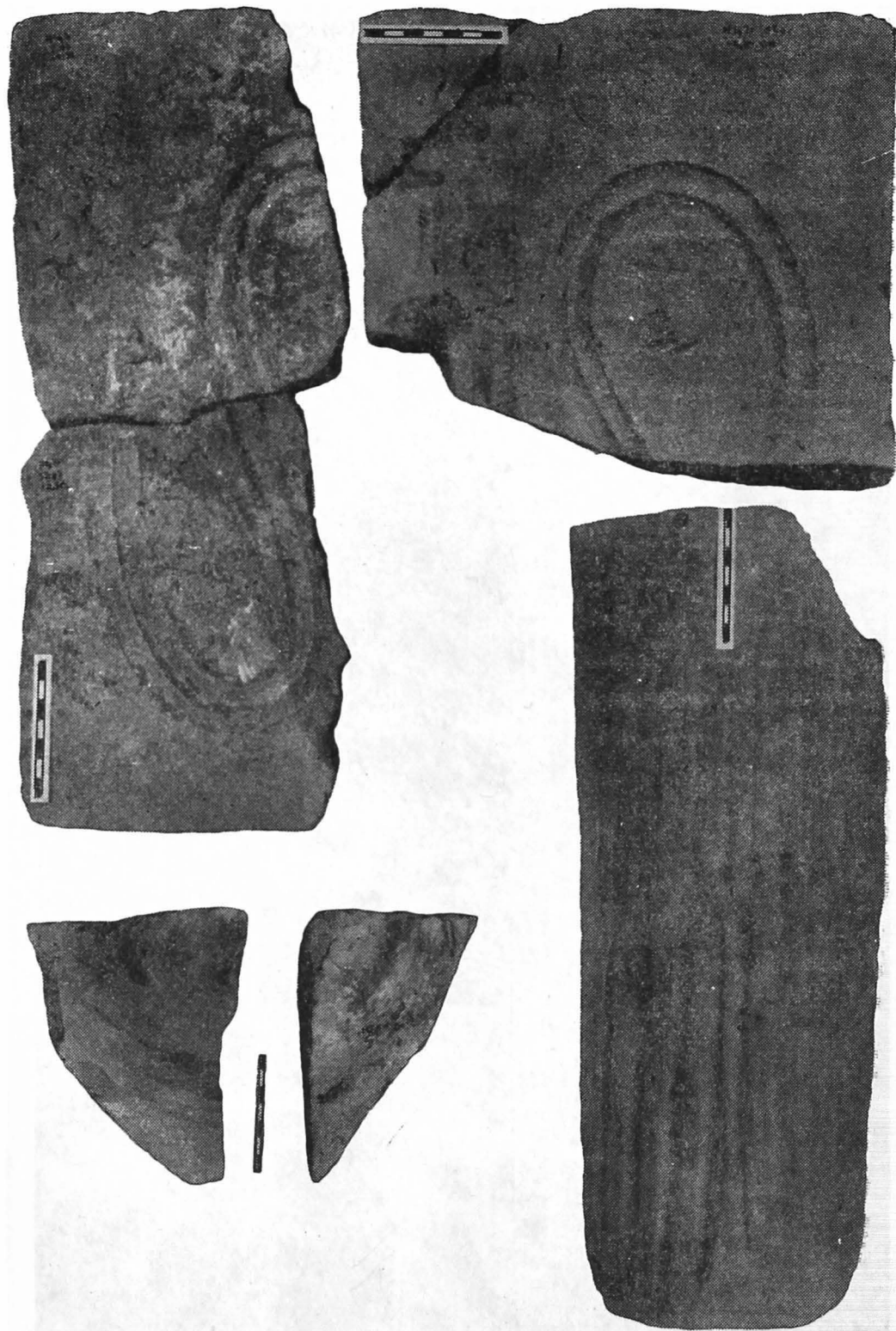

Fig. 10. — Olană, *tegulae mammatae* și cărămizi (de paviment?).

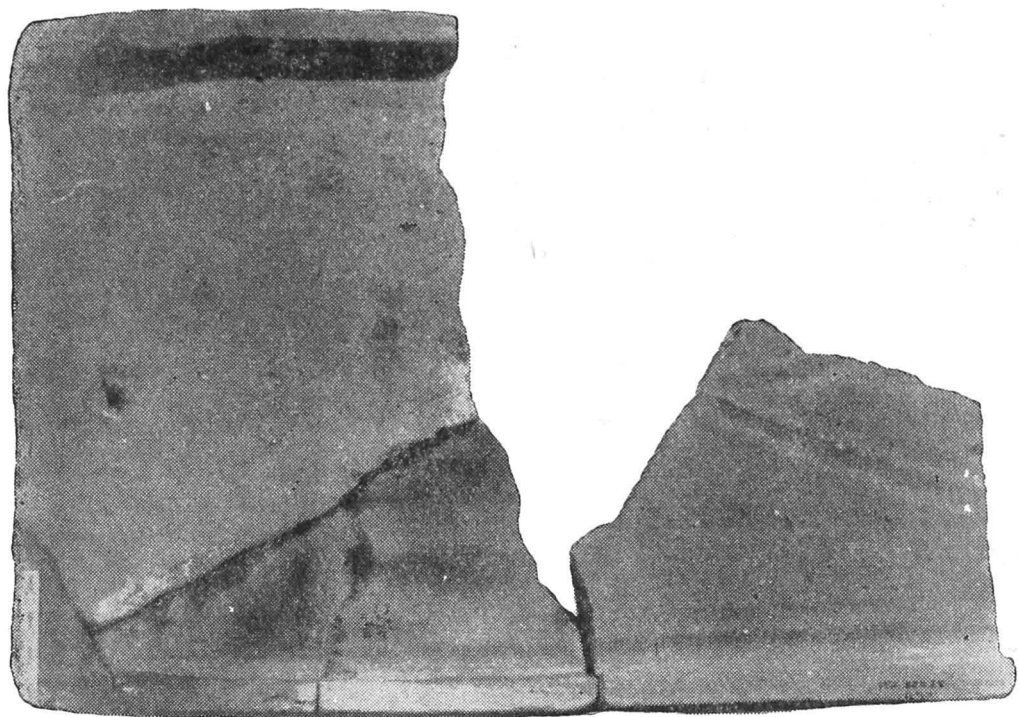
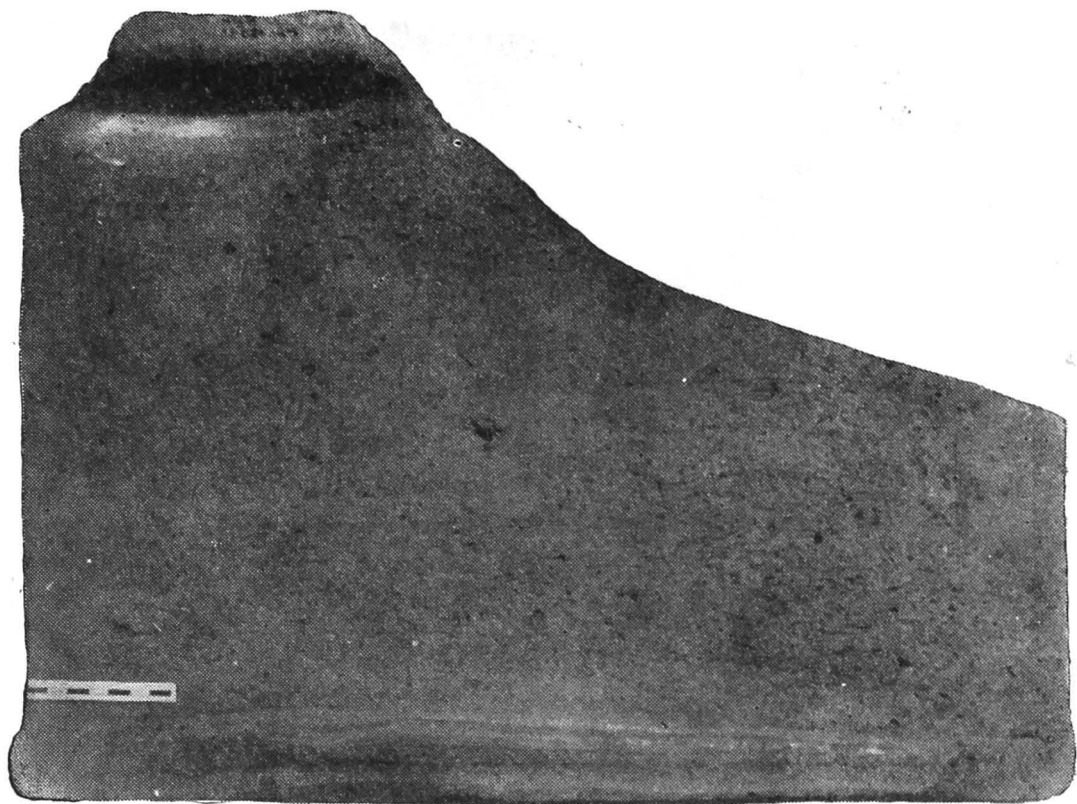

Fig. 11. — Țigle din molozul clădirii mari.

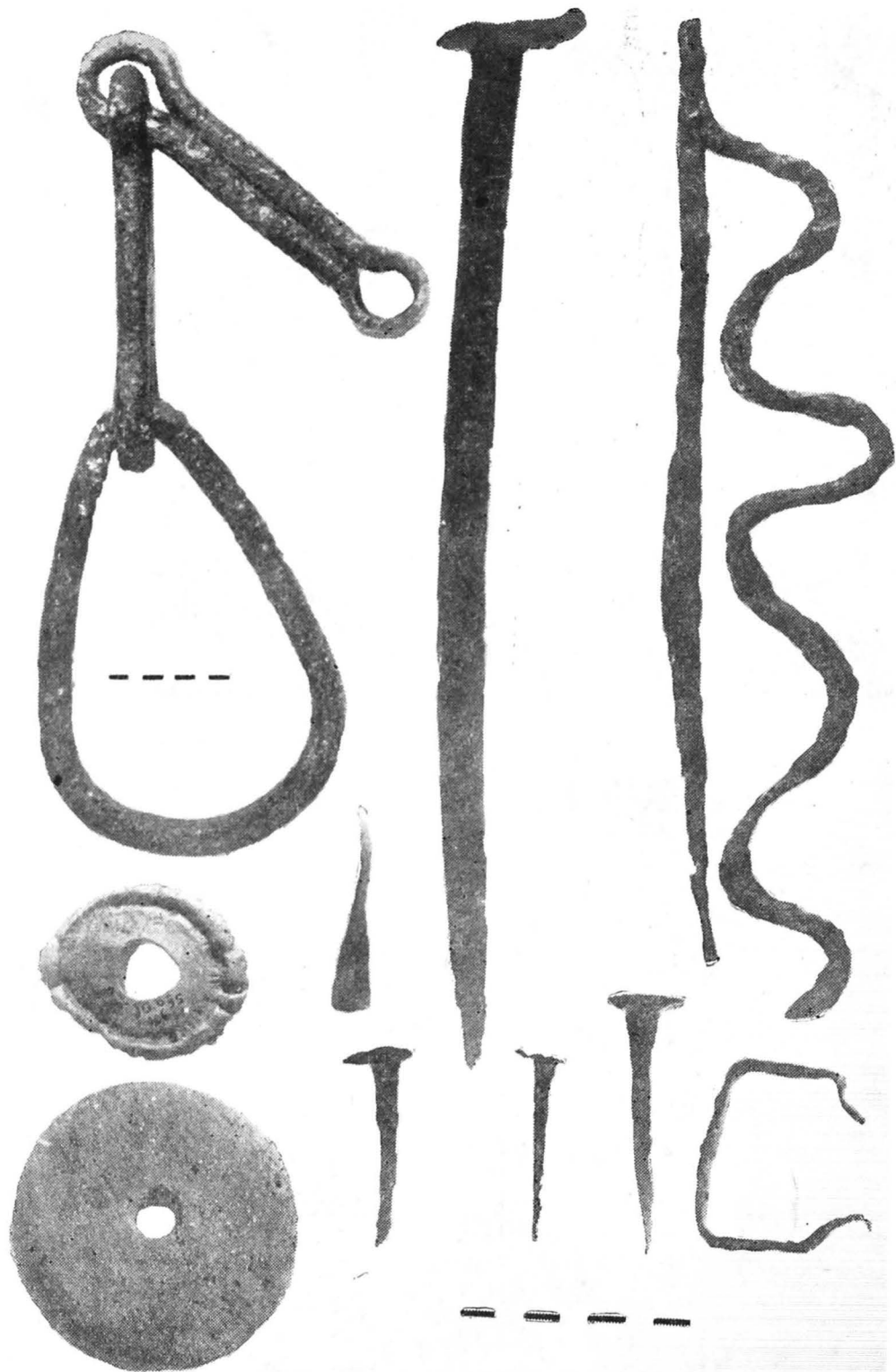

Fig. 12. — Obiecte din fier, greutate din lut și piesă din corn de cerb.

Fig. 13. — Zidul de nord al clădirii mici surprins în secțiune.

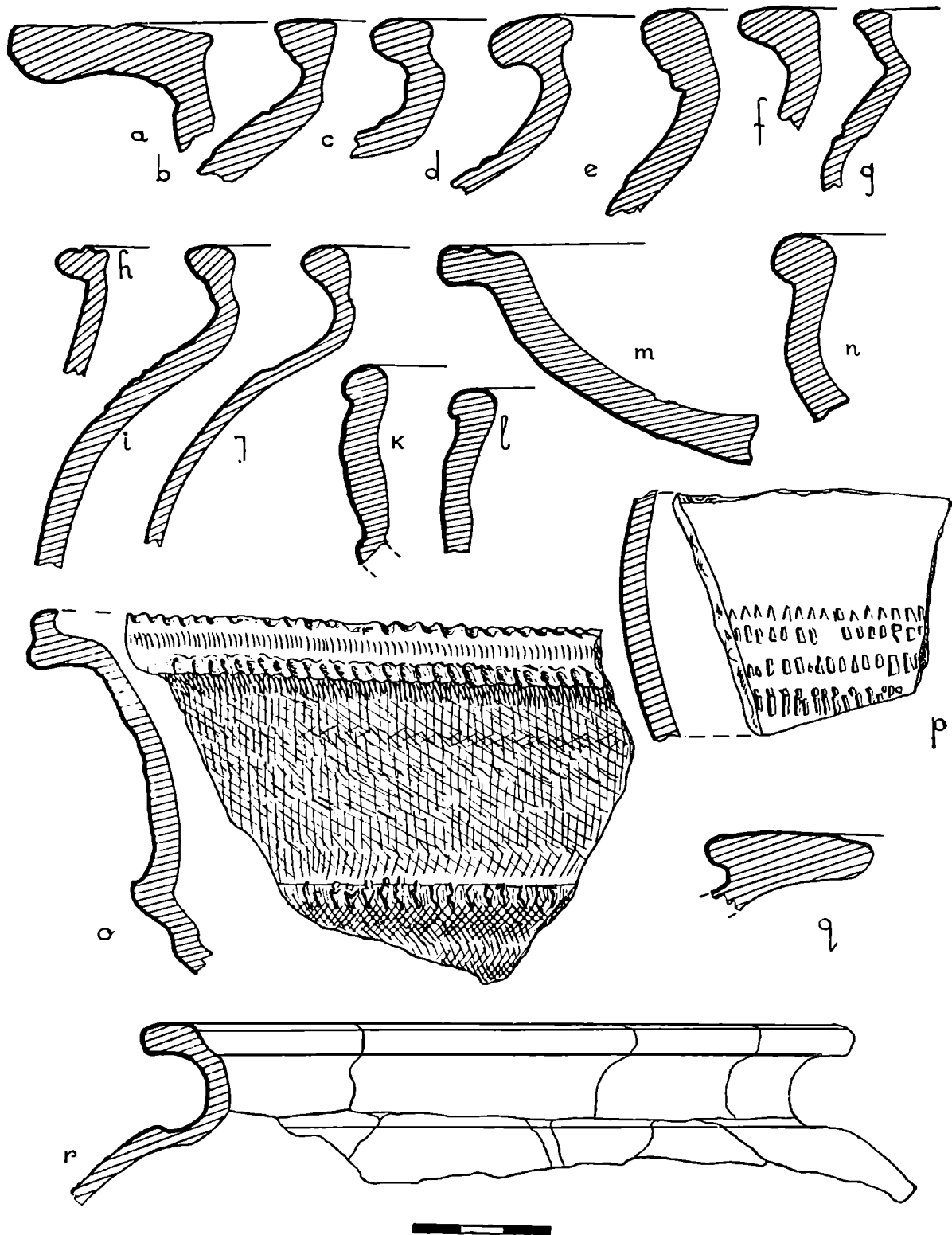

Fig. 14. — Ceramică din *villa rustica* de lângă Hațeg.

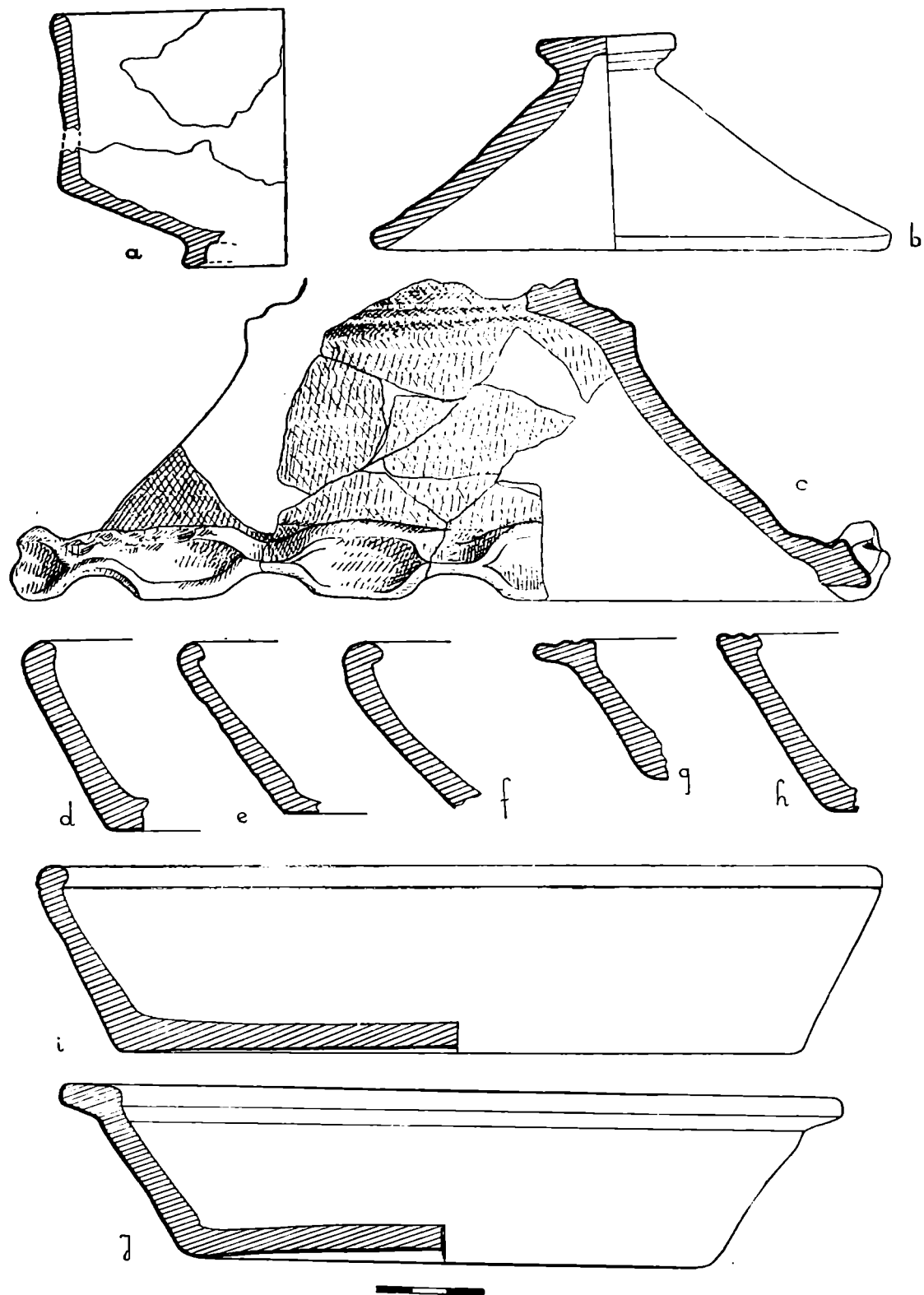

Fig. 15. — Ceramică din *villa rustica* de lângă Hațeg.

PVBLIVS FVRIVS SATVRNINVS

În primăvara anului 1969 a fost găsit la Ulpia Traiana, în timpul construirii unui complex alimentar, un fragment de altar epigrafic din marmură de Bucova (fig. 1). Locul descoperirii se află la circa 3 m în exteriorul zidului nordic și la circa 45 m depărtare de colțul de NV al orașului antic¹. Piatra a intrat în inventarul muzeului din Deva și e expusă în muzeul arheologic din Sarmizegetusa².

Fragmentul păstrat are înălțimea de 65 cm, lățimea de 31 cm și grosimea de 23 cm, cimpul inscripției fiind înalt de 50 cm și lat de 18 cm. S-a păstrat începutul primelor 10 rinduri, literele din r. 1 având înălțimea de 40 mm, cele din r. 2 de 33 mm, cele din r. 3 de 29 mm, iar începând cu r. 4, 22 mm. Nu întâlnim ligaturi, iar cuvintele nu sînt despărțite nici prin spații, nici prin puncte; se poate presupune și admite același lucru despre restul pierdut al inscripției.

Frinturile de cuvinte păstrate ne duc cu gîndul la altarul (fig. 2 a, b) provenit tot de la Sarmizegetusa și publicat de C. Torma în anul 1863³, republicat de Mommsen în CIL III 1412 și apoi de Domaszewski (CIL III 7902=ILS 7155). Textul inscripției CIL III 7902 este:

[Dis] faventibus et co[n/c]ordia imp[er]atorum evenit qu[od] a primo adventu | suo P[ro]v[er]bius
F[ur]ius S[aturninus] leg[at]us Augusto[r]um] [donec] provincia de[ceder]et ita singulos
un[i]versosq[ue] benig[ni]tate sua | tractavit oneribus etiam | rel[e]vaver[it] n[on] om[ni]ni felicis-
sim[o] et praeci[p]uis virtuti[b(us)] | ei[us] obs[er]vata simul [et] de[v]ota provincia.

Ultimele rinduri au fost citite astfel de către Torma:

DE/OTA · PROVINCIA · FI
RI /// ABAT
GERM · P

¹ V. planul la C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, pl. II.

² Conducerile ambelor muzee hunedorene mi-au pus la dispoziție descoperirea spre publicare, fapt pentru care le exprim din nou cele mai vii mulțumiri.

³ C. Torma, *ErM*, II, 1863, p. 129—130. Altarul a fost descoperit la Hunedoara în 1863, Torma (p. 130) afirmînd că a fost cu siguranță adus de la Ulpia Traiana de către foștii stăpîni ai cetății Hunedorii (cf. *AEM*, IV, 1880, p. 135, n. 26). Cu toate acestea în CIL III 1412 apare ca provenind de la Aquae (Călan), greșeala fiind îndreptată în CIL III 7902. Piesa se află în lapidarul muzeului din Cluj.

de unde întregirea: *devota provincia fie/ri curabat Germanico praeside*. Domaszewski a văzut pe mulajul (*ectypum*) trimis de Torma (în CIL, III 7902):

DE/OTA · PROVINCIA · FI

/II//A/AI · ///

/CERM · D

abținându-se de la întregiri după *provincia*⁴.

Citind cu atenție primele 12 rinduri, surprinde construcția absurdă a frazei, dar nu din pricina prezenței lui *evenit*, cum i s-a părut lui Mommsen⁵, ci a lipsei unei propoziții consecutive cerute de *ita* din r. 6. *N(omini) felicissim(o)* sună destul de ciudat, pentru a nu mai vorbi de faptul că atașarea epitetului *felix* într-o inscripție oficială unei persoane care nu face parte din familia imperială e ceva neobișnuit. Toate aceste inconveniente dispar dacă citim în r. 9 *v* în loc de *N*. În afară de această legătură între *V* și *T* mai întâlnim în r. 1 *T+I*, în r. 2 *N+I*, în r. 8 *T+R*, *I+A+M*, în r. 9 probabil *I+T*, sigur *I+M+A*, iar în r. 11 *E+T*. Se pare că în r. 13 se poate vedea *///IA/* ACAT și propun a se citi în r. 12–13: *devota provincia ei [grat]ia[s] agat*⁶. După r. 14 cu GERM *P*, căruia nu-i găsesc nici o întregire convenabilă, s-ar putea să mai fi existat încă un rind. Textul inscripției după toate corectările aduse este:

[Dis] faventibus et con/[c]ordia imp(eratorum) evenit qu[od] a primo adventu | suo P(ublius) F(urius) S(aturninus) leg(atus) Augustor(um) |⁶ donec provincia de/ceder(et) ita singulos un[i]versosq(ue) benigni(tate) sua | tractarit oneribus etiam | rel[e]vaver[it] ut felicissim[a] |¹⁰ et praeci[p]uis virtuti[b(us)] | eius obs[er]v[er]icta simul [e]t | devota provincia ei | [grat]ia[s] agat. . . . / . . . Germ(. . . .) p(. . . .)

Traducere:

„Cu ajutorul zeilor și prin buna înțelegere dintre împărați s-a întâmplat ca P. Furius Saturninus, legat al (celor doi) Auguști, din prima clipă a sosirii sale pînă la plecarea din provincie, să-i trateze pe fiecare în parte și pe toți laolaltă cu atîta bunăvoință și chiar să le ușureze astfel poverile, încît prea fericita provincie, îndatorată aleselor lui virtuți și în același timp devotată, să-i aducă mulțumiri”.

Inscripția descoperită în 1969 la Ulpia Traiana are un text aproape identic cu CIL, III 7902 (fig. 3)⁷. Prescurtările sint altele; de menționat că nomenul și cognomenul personajului în r. 4–5 și cuvîntul *benignitate* în r. 9 au fost scrise în întregime. O nepotrivire în text apare în r. 6, unde între VINCIA și DECEDE răminind loc pentru circa 10 litere, se poate întregi *Dacia Super(iore)*⁸.

Dis fav[ent]ib(us) et con[/cordia [imperator(um)] | evenit q[uod] a primo ad[/ventu su[o] P(ublius) Furius Saturni]/⁶nus leg(atus) A[ugustor(um)] donec pro[/vincia [Dacia Super(iore)]

⁴ Mommsen (CIL, III 1412), după ce respinge lectura dată de Torma rindului 14 și o lectură proprie *Germ(isarae) p(ositum)*, propune *Germ(anus) p(osuit)*.

⁵ CIL, III 1412.

⁶ Cf. CIL, III 987 (Apulum): *grat[ia]s age(ns)*; Tac. Ann., XV, 20: in sua potestate situm, an pro consulibus, qui Cretam obtinissent, *grates agerentur*; Ann., XV, 22: Mox auctore principe sanxere ne quis ad concilium sociorum referret *agendas* apud senatum pro praetoribus prove consulibus *grates* Cu cele două citate din Tacitus am făcut o aluzie și la natura inscripției, care va fi discutată în paginile următoare.

⁷ Tot două inscripții cu același text i-au fost dedicate lui Q. Marcius Turbo, de data aceasta de către Colonia Ulpia Traiana (CIL, III 1462, 1551). Prima, descoperită la Cîrnești lângă Ulpia Traiana, a fost trimisă de Ariosti la Viena, a doua, găsită la Caransebeș, se află acum în muzeul din Timișoara, ambele provenind însă, după părerea comunicată de prof. I. I. Russu, din Ulpia Traiana.

decede] | ret ita s[ingulos universos] | que ben[ignitate sua tracta] | rit on[eribus etiam releva] |¹⁰ ver[ut
ut

Cu aceasta numărul inscripțiilor din Dacia în care e pomenit P. Furius Saturninus se ridică la opt.

1. Dacia, VII—VIII, 1937—40, p. 344 (Germisara): *Aesculapi(o) | et Higiae | sacrum | P(ublius) Furius |⁵ Saturninus | leg(atu)s Aug(usti) pr(o) | pr(aetore)*.

2. *ActaMN*, III, 1966, p. 452—453 (Poiana, jud. Hunedoara): *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) | pro salu[te] P(ublii) Furii Sa[turnini] leg(ati) |⁵ Aug(usti) pr(o) pr(aetore) P(ublius) Ael(ius) Maximian(us) | [dec(urio) col(oniae)]*.

3. — CIL III 1171 (Apulum): *Imp(eratore) Caes(are) | M(arco) Aur(elio) Ant(ono) Aug(usto) III et | Im[p(eratore)] Caes(are) | L(ucio) Aur(elio) Ver(o) Aug(usto) II co(n)s(ulibus) |⁵ per leg(ionem) XIII G(eminam) sub cur(a) | P(ublii) Furi(i) Saturnini leg(ati) | pr(o) pr(aetore) co(n)s(ulis) des(ignati)*.

4. — CIL III 943 (Brucla): *P(ublio) Furio | Saturnino | co(n)s(uli) P. Ael(ius) | Maximianus |⁵ dec(urio) col(oniae)*.

5. — CIL III 1460 (Ulpia Traiana): *P(ublio) Furio | Saturnino | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | co(n)s(uli) |⁵ Co[l(onia)] Dac(ica) | Sarmiz(egetusa)*.

6. — CIL III 1177 (Apulum): *P(ublio) Furio | Saturnino | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) co(n)s(uli) | Col(onia) Dac(ica) Sarmiz(egetusa) |⁵ praesidi | dignissimo*.

7. — CIL III 1412 = 7902 = ILS 7155, discutată mai sus.

8. — Altarul publicat în aceste pagini, provenind tot de la Ulpia Traiana.

Se știe⁹ pe baza inscripțiilor 3, 4, 5, 6 că P. Furius Saturninus a fost *consul suffectus*, exercitându-și magistratura în 161, în timp ce guverna provincia¹⁰. Lucrul se explică prin noua importanță pe care o dobîndește în acești ani Dacia în apărarea acestei părți a Imperiului. Atacurile barbarilor din 157—158 au fost pentru romani un semn prevestitor de crunte înclștări pe Dunărea de mijloc. De la designarea în calitate de consul ordinarius pe anul 159¹¹ a lui Statius Priscus, care-i respinsese pe iazigi, guvernarea Daciei Superior primește mare însemnătate în carierele rapide de *virii militares*¹². După Jung¹³ guvernarea lui P. Furius Saturninus reprezintă începutul transformării Daciei din provincie pretoriană în provincie consula-

⁹ Prescurtarea SVPER apare și în diplomele CIL, XVI 108, 109 etc.

¹⁰ După publicarea diplomei de la Gherla (C. Daicoviciu — D. Protase, în *JRS*, LI, 1961, p. 63—70; *ActaMN*, I, p. 163—177), P. Furius Saturninus nu mai poate fi socotit legat al Daciei Apulensis (A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 35—36; J. Jung, *Fasten der Provinz Dazien*, Innsbruck, 1894, p. 14—15), ci al Daciei Superior (M. Macrea, *Dacia*, NS, VIII, 1964, p. 156).

¹¹ Mommsen, *Römisches Staatsrecht*², I, p. 516, n. 2; Jung, *Fasten*, p. 14—15; J. Weiss, *RE* VII (1910), 368; Stein, *op. cit.*, p. 35; Groag, *PIR* III, F 583. Primul exemplu cunoscut este consulatul lui P. Pactumeius Clemens în 138, în timpul guvernării Ciliciei (CIL, VIII 7059; cf. Mommsen, *Res gestae Divi Augusti*³, p. 179), decernat întimplător, datorită meritelor personale ale guvernatorului și nicidecum importanței provinciei sale. Ceea ce e întâmplare în Cilicia devine regulă în cazul legatului leg. III Augusta, chiar înainte ca Numidia să devină provincie propriu-zisă în timpul lui Septimius Severus (B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas*, I, Lund, 1960, p. 83). Datorită importanței militare a Numidiei în sec. II, se obișnuia ca legații leg. III Aug. să fie designați consuli (începînd din 110 e.n.) și chiar să-și exercite magistratura în timp ce se aflau în Numidia, începînd din 162 e.n. (Thomasson, *op. cit.* I, p. 90; II, *passim*). Și Pertinax a fost consul în timpul guvernării unei provincii (*HistAug*, Pertinax, 3). Asupra cumulului de magistraturi cf. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³, I, p. 513—517.

¹² Stein, *op. cit.*, p. 27—28.

¹³ Lucrarea lui Birley, *Senators in the Emperor's service*, în *Proceedings of the British Academy*, London, 1953, nu mi-a fost accesibilă. Principalele idei le-am găsit în Thomasson, *op. cit.*, I, p. 94.

¹⁴ Jung, *op. cit.*, p. 15.

ră¹⁴. Hüttl¹⁵ îl scoatește pe bună dreptate pe P. Furius Saturninus urmaș nemijlocit al lui Statius Priscus; greșește însă spunând în aceeași frază că inscripțiile care-l privesc ar data toate din 161, anulând astfel orice posibilitate de a-și dovedi prima observație. În inscripțiile înșirate mai sus Saturninus poartă următoarele titluri: 1, 2, — leg. Aug. pr. pr.; 3 — leg. Aug. pr. pr. cos. des.; 4 — cos.; 5, 6 — leg. Aug. pr. pr. cos.; 7, 8 — leg. Augustor.

Singura inscripție sigur datată în 161 și anume după 7 martie¹⁶ este nr. 3, consuli eponimi fiind M. Aurelius și L. Verus. Datarea inscripției 3 lasă deschise trei posibilități: a) designarea lui Saturninus în calitate de *consul suffectus* în toamna (probabil în octombrie) lui 160 împreună cu consuli ordinari pentru prima jumătate a lui 161; b) designarea lui în ianuarie 161 pentru a doua jumătate a lui 161; c) designarea lui Saturninus în toamna lui 161 pentru prima jumătate a lui 162¹⁷.

Vom examina pe rând cele trei posibilități.

a) Inscripția 3 a fost așezată în martie—aprilie 161, deci în timpul magistraturii primei perechi de *consules suffecti* sau, poate, în ultimele două luni ale consulatului lui M. Aurelius și L. Verus¹⁸. Saturninus tot mai avea timp să-și exercite consulatul în mai-iunie. Inscripția 4 poate fi așezată chiar în timpul consulatului, iar 5, 6 în timpul consultului sau după el¹⁹, în orice caz în 161. Inscripțiile 7 și 2 au fost așezate cind Saturninus nu era consul designatus, deci înainte de octombrie 160. În ce privește 7 și 8, evident mai târziu decât 5 și 6, absența magistraturii de consul se poate explica prin sublinierea funcției de guvernator ca atare pe toată perioada guvernării provinciei și nu a unui moment din timpul guvernării.

b) Inscripția 3 a putut fi așezată în perioada 7 martie—1 noiembrie, dată la care intra în magistratură ultima pereche de *consules suffecti*. Inscripția 4 datează probabil din timpul consulatului, iar 5 și 6 de la sfârșitul lui 161, cel târziu începutul lui 162; 7 și 2 au fost așezate cel târziu la sfârșitul lui 160.

c) Designarea avind loc în octombrie 161, consulatul poate fi situat în martie-aprilie sau mai-iunie 162. Inscripția 3 datează deci din octombrie-decembrie 161, iar 4, 5, 6, 7, 8 din mai-iunie sau din lunile următoare. Inscripțiile 7 și 2 au fost așezate înainte de octombrie 161.

Posibilitatea c) mi se pare a fi doar teoretică. Dacă admitem împreună cu Jung²⁰ că Saturninus pomenit de Lucian²¹ în timpul războiului partic este identic cu fostul legatus al Daciei, el tre-

¹⁴ Între 162—167 trebuie să-l încadrăm și pe legatul încă necunoscut din CIL, III 1465:*dio*....*i leg. Aug. pr. pr. provinciae Dac. cos.*..... și nu între 119—157 (cum îl datează Stein, *op. cit.*, p. 27). Nu constituie un impediment titlul *leg. Aug.*, care apare și la P. Furius Saturninus în CIL, III 1460, eroarea fiind explicabilă în provincie, în primii ani ai primei domnii colective.

¹⁵ W. Hüttl, *Antoninus Pius*, II, Praga, 1933, p. 80.

¹⁶ Liebenow, *Fasti cons.*, p. 23; Stein, *op. cit.*, p. 35; Degraffi, *Fasti cons.*, p. 45.

¹⁷ În ce privește datele de designare a consuliilor cf. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, I, p. 588—589 și însemnările corectări aduse de Thomasson, *op. cit.*, I, p. 80—93. O bună paralelă o constituie cazul lui D. Fonteius Frontinianus în Numidia, prezentat după Thomasson, *op. cit.*, II, p. 178—180 și Groag, *PIR* III, F 472. CIL, VIII 4203, 20144, 2353, 4582: *leg. Aug. pr. pr.*, prima dintre inscripții fiind datată în 160. *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques*, Paris, 1932—1933, p. 432—433; CIL, VIII 4589, 18065, 2738, 2739: *leg. Aug. pr. pr. cos. design.*, prima inscripție fiind datată între 7 martie—10 decembrie 161. Designarea a avut loc în toamna lui 161 (Thomasson, *op. cit.*, II, p. 179). CIL, VIII 2740: *consulis leg. Augustor. pro pr.*; CIL, VIII 4599: *leg. Aug. pr. pr. consuli*; CIL, VIII 4232: *consularis*. Consulatul cade în prima jumătate a lui 162 (Thomasson, *op. cit.*, II, p. 180).

¹⁸ Despre *nundina consularia* în această epocă cf. Henzen, *Eph. Ep.* I, 1872, p. 197: *nundina tamen bimestria magis magisque videntur invaluisse*. Raționamentul, a fost făcut presupunând *nundina bimestria*, dar se poate ușor acomoda unor puțin probabile *nundina trimestria* sau *quadrimestria*.

¹⁹ cf. I. I. Russu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 452—453.

²⁰ Jung, *op. cit.*, p. 15.

²¹ Lucian, *Quomodo historia scribenda sit*, 21.

buie să fie plecat în Orient împreună cu L. Verus în primăvara lui 162²⁹. Dacă îi dăm dreptate lui Premerstein²⁸, după care Saturninus din războiul partic este P. Vigellius Saturninus, fost legat al leg. V Macedonica, P. Furius Saturninus tot nu pare a fi primit consulatul prin cumul decât pentru a fi folosit cât mai repede acolo unde era nevoie de un consular și anume în locul vreunui dintre cei plecați cu L. Verus. În ambele cazuri P. Furius Saturninus se mai află în Dacia cel mult la începutul anului 162. Se poate, deci, afirma cu destulă siguranță că P. Furius Saturninus și-a exercitat consulatul în 161³⁰, mai probabil în a doua jumătate a anului, și că este atestat în Dacia și în anul 160. Acum ne putem mai greu îndoi de prezența lui în Dacia și în 159³¹.

Inscripțiile 7 și 8 pun din nou în discuție conciliul provincial al Daciei. În opoziție cu părerile mai vechi³², Acad. C. Daicoviciu²⁷ dovedește că instituția *concilium III Daciae* apare numai pe vremea lui Severus Alexander. În ce privește inscripția 7, Mommsen³³ și după el alții³⁴ atribuie așezarea ei hotărârii conciliului celor trei Dacii. Acad. C. Daicoviciu respinge această explicație afirmând că „acel *concilium* provincial. . . . nu putea fi decât doar al Daciei Superior, dar și acesta e cu totul nesigur”³⁵.

Se pare că este în adevăr vorba de conciliul Daciei Superior, chiar dacă aceasta nu mai este nicăieri atestat. Prin *provincia* nu se pot înțelege numai unii provinciali, ci toate comunitățile de provinciali reprezentate într-un conciliu³¹. E deci foarte corect dacă în inscripție apar în loc de organul reprezentativ cei pe care-i reprezintă³². Conciliile provinciale apar sau sînt presupuse a fi apărut în mai toate provinciile începînd de la Vespasian³³, lucru firesc gîndindu-ne nu numai la oficierea cultului împăratului, ci și la rolul lor în apărarea intereselor provinciilor,

²⁸ Rohden, în *RE* I (1894), 2293.

²⁹ A. von Premerstein, în *Klio*, XI, 1911, p. 355–357.

³⁰ Mommsen, Jung, Weiss, Stein, Groag (cf. n. 10) datează consulatul lui Saturninus în 161. Degrași (*Fastis cons.* p. 45) ezită între 161 și 162.

³¹ Mai avem o informație destul de nesigură în legătură cu P. Furius Saturninus: o piatră de hotar în Africa proconsularis (Cagnat-Merlin, *Inscriptions latines d'Afrique*, 503; *CRAI*, 1921, p. 325). Pe o parte a pietrei avem AVG-G-NN, iar pe cealaltă P-F-S-C-V, citită (*CRAI*, 1921, p. 325) *P(ublii) F(ulvii) S(exti) C(assii) V(alerii)*. Groag (în *PIR* III, F 583) crede că e vorba de P. Furius Saturninus, care ar fi fost african de origine. Dat fiind nomenul său neobișnuit în Africa, nu-i exclus ca P. Furius Saturninus (dacă el este) să fi fost proconsul al provinciei Africa prin a. 173–176, deci după intervalul obișnuit (v. intervalul dintre consulat și proconsulat în sec. II la Thomasson, *op. cit.*, I, p. 30). Atunci ar fi dobîndit și moșla, prin AVG-G-NN înțelegîndu-se M. Aurelius și Commodus.

³² Kornemann (în *Klio*, I, 1901, p. 115) socotește *concilium III Daciae* drept o creație a împăratului Traian. Pe aceeași poziție se situează în ultimul timp și J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*, München, 1965, p. 118–119.

³³ C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 153–163.

³⁴ *CIL*, III, p. 229.

³⁵ Printre care Deininger, *loc. cit.*; v. discuția diverselor păreri la C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 155, n. 8. Ne putem întreba, de altfel, pentru ce i-ar fi adus provincialii din Dacia Inferior și Dacia Porolissensis mulțumiri lui P. Furius Saturninus, atunci cînd aveau procuratori prezidiali proprii. În legătură cu conciliul și reorganizarea Daciei în vremea războaielor marcomanice este de menționat părerea lui M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 69: „... principalul întemeierea lui (a conciliului celor trei Dacii) . . . este posibilă și chiar trebuie postulată încă de la data reunirii celor trei provincii pe vremea lui Marcus Aurelius.” Dacă s-a format acum un conciliu care îngloba într-un fel reprezentanții ai celor trei Dacii, el trebuie să fi avut o existență latentă pînă la Severus Alexander.

³⁶ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

³⁷ Deininger, *op. cit.*, p. 139; Plinius, *Ep.* VII, 6, 1: *legatus provinciae*; VII, 6, 4: *decretum concilii*; VII, 10, 2: *erit mihi* (sc. Traiano) *curae explorare provinciae voluntatem*. Despre acțiunea intentată lui Varenus Rufus de către bithynieni, cf. Deininger, *op. cit.*, p. 62–63.

³⁸ *CIL*, VI 3835; *CIL*, X 3853; *CIL*, III 8257: *splendidissima et devotissima . . . provincia Moesia Superior*; foarte frecvent apar și *provinciae III Galliae*.

³⁹ Deininger, *op. cit.*, p. 31–32.

iar acolo unde lipsesc lipsa lor poate fi explicată³⁴. Cu toate trăsăturile lor comune conciliile provinciale sînt foarte diferite atît prin importanța lor cît și prin manifestările lor din punct de vedere epigrafic. Astfel, dacă provincia Asia, Galliile și Hispania abundă în inscripții privitoare la activitatea acestei instituții, existența ei în alte provincii nu este de obicei atestată prin izvoare mai bogate decît cele care privesc conciliul din Dacia în sec. II³⁵. Singura excepție în provinciile dunărene o constituie atestarea relativ frecventă a instituției în Dacia începînd din timpul lui Severus Alexander.

După plecarea lui P. Furius Saturninus³⁶ conciliul Daciei Superior așează la Ulpia Traiana, unde se întrunea, cele două (pînă acum) inscripții avînd același text, în semn de mulțumire pentru guvernarea lui blîndă și ca omagiu celor doi împărași³⁷. Provincia îi era recunoscătoare fostului său guvernator atît pentru binefaceri personale, cît și pentru ușurarea tuturor de poveri. Prin *oneribus relevaverit* se poate înțelege înlăturarea fie a unor nedreptăți în repartizarea sarcinilor fiscale, fie a unor corvezi la care vor fi fost supuși provincialii în perioada critică 157–158, aruncîndu-se totodată o lumină asupra atribuțiilor legatului, ale procuratorului financiar și asupra raporturilor dintre ei. Motivele pentru care i se aduc mulțumiri confirmă și deplina liniște care domnea la granițele Daciei în cei trei ani de guvernare ai lui Saturninus³⁸.

IOAN PISO

PVBLIVS FVRIVS SATVRNINVS

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil des Aufsatzes wird ein Altarfragment veranschaulicht, das im Frühjahr 1969 in Ulpia Traiana entdeckt wurde, wo es sich zur Zeit im dortigen Museum befindet. Die Inschrift wird mit Hilfe von CIL III 7902, deren Text fast identisch ist, ergänzt. Die Lesung der letzteren Inschrift wird verbessert. So wird die Anzahl der Inschriften, in welchen von P. Furius Saturninus die Rede ist, auf acht erhöht.

Der Verfasser sucht zu beweisen, dass, entgegen der Meinung Hüttls, nicht alle Belege, die Saturninus betreffen, aus dem Jahre 161 stammen. Die Inschriften Nr. 1 und 2 wurden schon im Jahre 160 gestellt. Damit bekommt die andere Ansicht Hüttls, nach der Saturninus der unmittelbare Nachfolger des Statius Priscus ist, eine Bestätigung.

³⁴ Lipsește cu desăvîrșire în Achaia din pricina numeroaselor *koiná* regionale (Deininger, *op. cit.*, p. 35), în Egipt, care are o situație specială în imperiu (Deininger, *ibid.*) și în Cyrenaica. De notat însă că în Creta, care era unită într-o singură provincie cu Cyrenaica, e atestat un *koinón* (Deininger, *op. cit.* p. 34; 83–84). Nu apare în cele două Germanii și Raetia, dar aceasta nu înseamnă că nu există, date fiind puținele știri din alte provincii (v. n. 35).

³⁵ Moesia Superior într-o singură inscripție din sec. III, CIL III 8257 (Deininger, *op. cit.*, p. 119–120); în Moesia Inferior doi *sacerdotes provinciae*, CIL III 7506, 6170 (Deininger, *op. cit.*, p. 120); despre Noricum avem o vagă știre la Cassius Dio, LXXVI, 9, 2; în Britannia Tac., *Ann.* XIV, 31, fiind amintiți și doi patroni, CIL XI 383, CIL XIV 2508; în Dalmația CIL III 12762, fiind amintit și un patron al provinciei, CIL III 12732 (Deininger, *op. cit.*, 116) etc.

³⁶ După Cassius Dio, LVI, 25, 6, Augustus ar fi interzis aducerea de onoruri guvernatorilor înainte de a se fi împlinit 60 de zile de la plecarea lor din provincie. Măcar principiul trebuie să se fi păstrat.

³⁷ V. seriile monetare cu CONCORDIA AVGVSTOR din 161–162 la Cohen³, III, *M. Aurelius*, 45–49; 64; 69–73 și *L. Verus*, 23–52.

³⁸ Despre condițiile excelente în care au avut loc romanizarea și înflorirea provinciei pînă la războaiele marcomanice cf. *TransAnt.*, p. 131–134. Pentru perioada de care ne ocupăm cf. L. Balla, *ActaClassDebr* I, 1965, p. 47.

Der Verfasser ist der Meinung, dass die Bekleidung des Konsulats während der Statthalterschaft in Dacia Superior sich durch das Zunehmen der Wichtigkeit dieser Provinz in Folge der Angriffe der Barbaren in den Jahren 157—158 erklärt. Der Statthalter, dessen Name uns noch unbekannt geblieben ist (CIL, III 1465), der aber ebenfalls das Konsulat während der Statthalterschaft derselben Provinz bekleidet hatte, ist aus dem oben genannten Grunde zwischen den Jahren 162—167 zu datieren.

Einer Annahme C. Daicovicius folgend, versucht der Verfasser auf Grund der Inschriften Nr. 7 und 8, sowie aus den Verhältnissen in anderen Provinzen, das Vorhandensein eines Landtages der Provinz Dacia Superior zu beweisen. Durch Verordnung dieses Landtages sollen die zwei Altare als Dank für die milde Verwaltung des P. Furius Saturninus gestellt worden sein.

Fig. 1. — Fragment de altar din
Ulpiu Traiana (Muzeul arheologic
din Sarmizegetusa).

Fig. 2, a b. — Altar din Ulpia Traiana, CIL, III, 1412 = 7902 (Muzeul din Cluj).

Fig. 3. — Întregirea inscripției fragmentului de altar din fig. 1.

DOUĂ PIESE ROMANE DIN BOTORCA (ȚÎRNĂVENI)

Cu prilejul lucrărilor agricole din anul 1962, în hotarul satului Botorca aparținând orașului Țîrnăveni au fost găsite de cetățeanul Nicolae Albu un fragment de inscripție și un fragment de relief funerar roman¹. Ambele piese au intrat în anul 1968 în posesia muzeului 'orășenesc din Țîrnăveni.

1. Fragment de lespede funerară din gresie (fig. 1, 2), avînd înălțimea de 39,5 cm și lățimea de 31 cm. Cîmpul păstrat al inscripției are dimensiunile 31 × 27 cm. Sus, deasupra chenarului, partea de jos a unui picior de masă indică reprezentarea în registrul superior pierdut a unui banchet funerar. S-au păstrat 3 rînduri din text, al patrulea fiind nesigur. Înălțimea literelor: în r. 1 = 6 cm, în r. 2 = 5 cm, în r. 3 = 6 cm. Literele îngrijite, dar înguste indică a doua jumătate a sec. II. Caracterul funerar al inscripției e dovedit, în afară de mai sus pomenita reprezentare a unui banchet funerar, de formula *D(is) M(anibus)*. Litera M se află la sfîrșitul primului rînd de text, iar D la începutul lui, ceea ce nu e de loc neobișnuit. Cognomenul defunctei, [*La*]vincia, e iliric², întilnit în Dalmația³. Din numele dedicantului, al soțului defunctei s-a păstrat O, ultima literă a cognomenului ducîndu-ne cu gîndul tot la vreun nume iliric (Bato?). Primul CO se întregeste *co(niugi)*⁴, al doilea putînd fi întregit, la sugestia Acad. C. Daicoviciu, *co[m̃pari]*⁵. Formula [*h(ic)*] *s(ita)* *e(st)* nu face parte din propoziția al cărei subiect e Lavincia⁶. Ne așteptăm la un *nomen* al Lavinciei și la *tria nomina* la soț. Vîrsta defunctei pare a fi fost dată la începutul r. 2, în care caz numele gentilic al soțului ar fi fost prescurtat. O putem însă avea și într-un eventual r. 4, ca în CIL III 2773.

[*D(is)*] *M(anibus)* [...*La*]vincia / [*an(norum)*...*Bat?*]o *co(niugi)* *co[m̃pari p(osuit)?*, *H(ic)*] *s(ita)* *e(st)*.

¹ TIR., I, 35, București, 1969, p. 28, Botorca: *établissement rural: céramique, fragment d'inscription et de monument funéraire*. Cele două piese au fost semnalate de G. Togan în *Almanahul literar*, 1971, p. 197—198, cu lectura inscripției: (PRO)VINCIA M. ... (Trientissimi) O CO(NIUNGI) CO(LUMBARIUM) (FECIT HIC) S(ITUS) E(ST), care nu este acceptabilă. În registrul superior al relictului, G. T. vede o scenă de luptă între centauri și lapiți; total neverosimil.

² I. I. Russu, *Ilirii*, București, 1969, p. 219; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, p. 228.

³ CIL, III 2773 (Mun. Riditarum): *Pantoni La/vinciae Pl/atoris f(iliae) [A]pludi(i) Stati?ci dec(urionis) uxo(r)i. H(ic) e(st) s(ita) an(norum)* XLV.

⁴ Prescurtarea CO, care poate deriva de la des întilnita formă *coiux*, mai apare și în CIL, III 4181, 4885a etc.

⁵ Cuvîntul *compar* îl întilnim cel mai des în Dalmația (cf. CIL, III, Index). Pleonasmul din inscripția noastră îl mai întilnim și în CIL, III 2812 (tot din Dalmația): *compari Aur(eliae) Sabinil[l]ae coniugi dulcissimae et obsequen-tissimae*, îndulcit, e drept, de numele personajului și epitetele adăugate cuvîntului *coniugi*. Sînt posibile și următoarele lecturi: ...*Bat?*]o *co(niux)* *co[m̃pari]* sau ...*Bat?*]o *co(niux)* *co(niugi)*.

⁶ La fel în cîteva inscripții din Dalmația, CIL, III, 1742, 2343, 2773 și din Dacia, *ActaMN*, I, 1964, p. 191, CIL, III, 7724: ...*pos(uit) H(ic) s(ita) e(st)*.

Prin descoperirea acestei inscripții, lista coloniștilor de origine illiră s-a îmbogățit cu încă două persoane.

2. Fragment de relief funerar din aceeași gresie (fig. 3), înalt de 55,5 cm, lat de 40 cm, din grosime păstrându-se numai 6—7 cm. S-au păstrat incomplet două registre. În cel superior distingem, în stînga, un cal ridicat în două picioare și piciorul drept al călărețului. În mîna dreaptă a călărețului presupunem o lance. Sub cal se află o formă neidentificabilă, probabil un dușman răpus. În partea dreaptă a registrului superior nu se mai poate distinge nimic, iar în registrul inferior, din bustul (credem) al defunctului s-a păstrat puțin din partea dreaptă și capul. Părul, barba și mustața sînt îngrijit redată, remarcîndu-se totodată și atenția acordată de sculptor fizionomiei personajului. În ce privește ochii, sînt indicate irisul și pupila. Personajul pare a fi fost înveșmîntat într-un *sagum*.

Monumentul e tipic pentru arta provincială romană și reprezintă eventual un veteran al unei formațiuni auxiliare (*ala*). Poate fi datat, ca și inscripția, în a doua jumătate a sec. II.

I. PISO — V. PEPELEA

ZWEI RÖMISCHE DENKMÄLER VON BOTORCA (NEBEN TÎRNĂVENI)

(Zusammenfassung)

Es werden zwei im Jahre 1962 in Botorca neben Tîrnăveni gefundene Bruchstücke einer Grabinschrift und eines Grabreliefs behandelt.

1 — Bruchstück einer Grabsteinplatte aus Sandstein.

[D(is)] M(anibus) [.....La]vincia/ [an(norum).....Bat?]o co(niugi) co/[m]pari p(osuit) ? . H(ic) s(ita) e(st).

Hervorzuheben sind die illyrischen Cognomina der Bestatteten und sehr wahrscheinlich des Stifters.

2 — Bruchstück aus demselben Material eines Grabreliefs, das im oberen Teil eine sehr schlecht erhaltene Kampfszene und im unteren Teil den Bestatteten, der als Militär zu betrachten ist, darstellt.

Beide Denkmäler, die sich im Museum von Tîrnăveni befinden, sind der zweiten Hälfte des II. Jahrhunderts zuzuweisen.

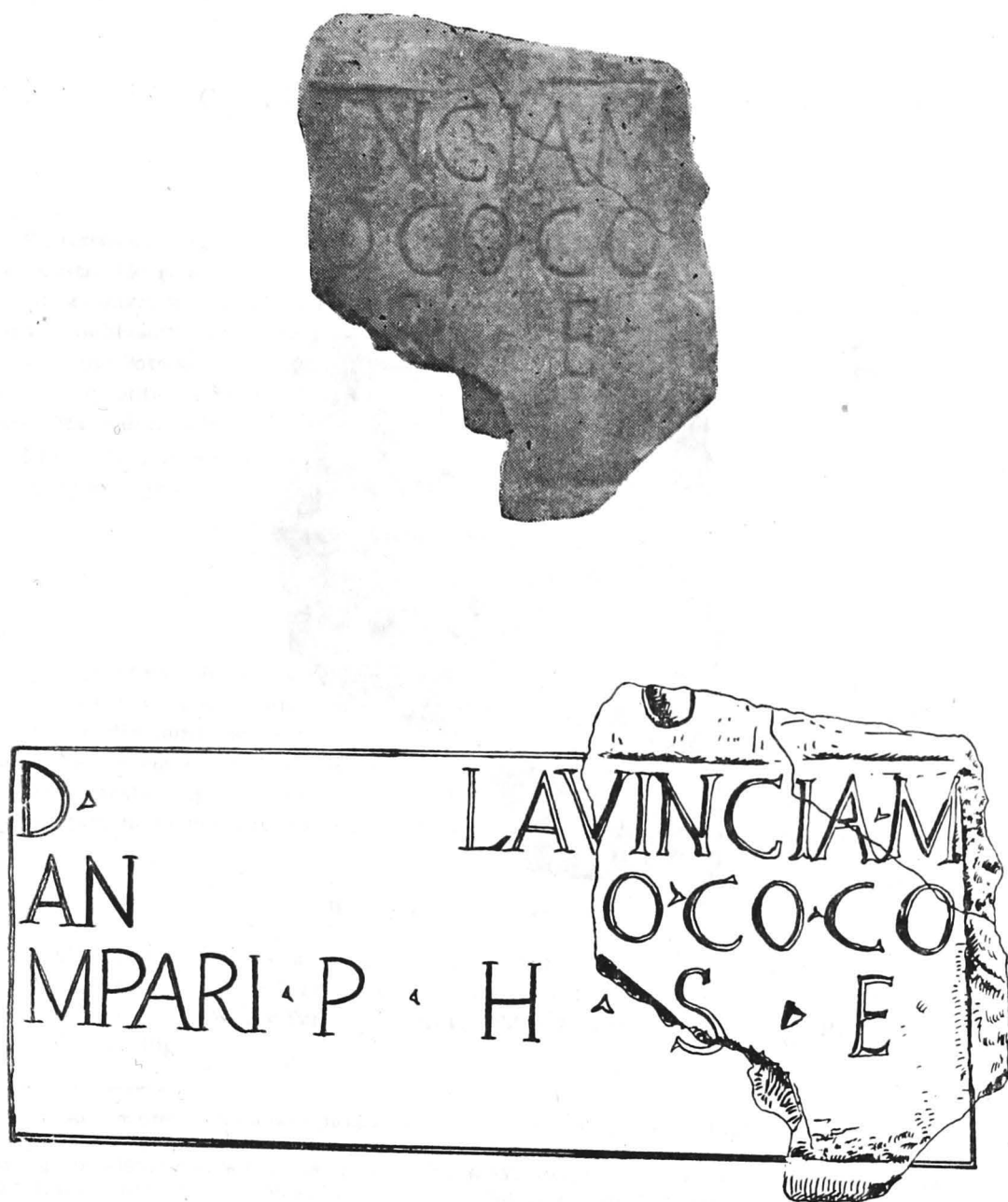

Fig. 1. 2. — Fragment de lespede funerară din Botorca (Muzeul din Tîrnăveni).

Fig. 3. — Fragment de relief funerar din Botorca (Muzeul din Tîrnăveni).

CAPITELURI ROMANE DIN POTAISSA

Pe teritoriul actualului oraş Turda şi al împrejurimilor sale descoperirile fortuite, lucrările de construcţie şi agricole, precum şi săpăturile arheologice sistematice au scos la iveală un bogat şi variat material aparţinând epocii romane. Articolele şi studiile apărute până în prezent în publicaţiile de specialitate au valorificat cu precădere monumentele epigrafice şi sculpturale din Potaissa¹, ocupându-se prea puţin de descoperirile legate de aspectul arhitectonic al oraşului antic: fuse şi baze de coloane, capitelluri etc. Acestea prezintă importanţa lor în formarea unei imagini, chiar sumare, asupra edificiilor Potaissaei.

Din acest considerent publicăm mai jos capitellurile descoperite pe teritoriul oraşului Turda şi în împrejurimi.

I. ORDINUL DORIC

A. Stilul doric grecesc

1. Capitell din calcar², descoperit de locuitorul I. Sălăgean pe „Cetate”, în toamna anului 1970, cu prilejul unor lucrări agricole. MuzIstTurda, nr. inv. 2784. Starea de conservare e relativ bună, cu excepţia abacului care are două colţuri lipsă. Abacul era patrat, cu latura de 56 cm şi înălţimea de 10 cm. Înălţimea totală a capitellului: 30 cm. Echina este neornamentată, capitellul încadrându-se astfel în rîndul capitellurilor doric greceşti. Un astragal simplu, neornamentat, desparte echina de baza capitellului cu diametrul de 32 cm. Fig. 1.

B. Stilul doric roman (mutular)

2. Capitell. MuzIstTurda nr. inv. 2723. Publicat de I. I. Russu, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, în *AISC*, III, 1936 — 1940, p. 322, nr. 3. Fig. 2.

3. Capitell. MuzIstTurda, nr. inv. 2702—1. Publicat de I. I. Russu, *op. cit.*, p. 323, nr. 4a. Fig. 3.

¹ Menţionăm câteva dintre acestea (în afara celor la care se fac trimiteri în cuprinsul şi notele prezentului articol): Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 34—84; Téglás I., în *ArchÉrt*, XVI, 1896, p. 65—68; XX, 1900, p. 391—393; XXX, 1910, p. 128; XXXII, 1912, p. 95; XXXV, 1915, p. 44—49; C. Daicoviciu, *Potaissa*, în *RE*, XXII, 1, col. 1014—1020; I. I. Russu, în *ActMuz*, Cluj, 1955, p. 106—110; I. Ţigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 195—212; I. I. Russu — Z. Milea în *ProblMuz*, 1964, p. 14—31; C. Pop — Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 196—198; I. I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 466; C. Pop, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 530 etc.

² Fotografia ne-a fost pusă la dispoziţie de prof. I. I. Russu.

4. **Capitel.** MuzIstTurda, nr. inv, 2702—2. În expoziția Muzeului de istorie al R.S.R. Publicat de I. I. Russu, *op. cit.*, p. 323, nr. 4b. Fig. 4.

5. **Capitel fragmentar din piatră calcaroasă.** Provine din fosta colecție Téglás I. MuzIstTurda, nr. inv. 1078—2. Dimensiunile abacului nu pot fi stabilite cu precizie, din pricina fragmentării sale. Înălțimea abacului este de 5 cm, iar a întregului capitel de 20 cm. Echina este ornamentată cu un șir de ove care alternează cu binecunoscutul motiv decorativ în formă de sulită cu vârful orientat în jos. Un astragal format dintr-un tor nedecorat și un listel separă capitelul de baza sa cu diametrul de circa 36 cm. Fig. 5.

6. **Capitel fragmentar din piatră de calcar.** Provine din fosta colecție Téglás I. Muz IstTurda, nr. inv. 1068. Abacul e patrat, cu latura de 70 cm și înălțimea de 8 cm. Echina e decorată cu un șir de ove rărite. Înălțimea totală a capitelului: 24 cm. Fig. 6

7. **Capitel fragmentar din calcar.** Provine din fosta colecție Téglás I. MuzIstTurda, nr, inv. 1078—3. A fost spart în întregime aproximativ pe verticală. Abacul avea latura de cca. 45 cm și înălțimea de 9 cm. Echina este ornamentată cu ove tăiate transversal, înconjurare fiecare de câte două briie în relief. Spațiul dintre ove este decorat cu motivul vârfului de sulită orientat în jos. Astragalul are torul decorat cu perle. Înălțimea totală a capitelului: 22 cm; diametrul bazei 25 cm. Fig. 7.

8. **Capitel din piatră calcaroasă, descoperit cu prilejul unor lucrări edilitare în Piața Ecaterina Varga³.** MuzIstTurda, nr. inv. 657. Sînt sparte două colțuri ale abacului patrat, cu latura de 66 cm și înălțimea de 8 cm. Echina este decorată cu un șir de ove, iar torul astragalului este format dintr-un briu de perle. Înălțimea totală a capitelului este de 28 cm. Fragmentul de coloană fără caneluri, care formează baza capitelului, are înălțimea de 11 cm, iar diametrul de 43 cm. Fig. 8.

9. **Capitel fragmentar descoperit pe locul actualului Hotel Potaissa.** MuzIstTurda, nr. inv. 79. Este spart pe verticală aproximativ la jumătate. Abacul era patrat, cu latura de 27 cm și înălțimea de 8 cm. Echina e ornamentată cu un șir de ove tăiate transversal, înconjurare fiecare de două briie în relief. Un singur briu nedecorat face legătura cu baza capitelului în formă de coloană fără caneluri, înaltă de 6 cm și cu un diametru de 17 cm. Fig. 9.

10. **Capitel din piatră calcaroasă⁴, descoperit de locuitorul I. Sălăgean cu prilejul unor lucrări agricole pe platoul castrului roman în toamna anului 1969.** MuzIstTurda, nr. inv. 2783. Sînt sparte trei colțuri ale abacului și puțin din baza capitelului în formă de coloană. Latura abacului patrat era de 67 cm, iar înălțimea de 10 cm. Echina este decorată cu un motiv mai rar intîlnit, format din grupuri de câte patru elemente: ovă înconjurată de un chenar, ornament în forma literei S, ovă înconjurată de un chenar, ornament în formă de frunză. Un astragal nedecorat separă restul capitelului de baza sa cu diametrul de 45 cm. Înălțimea totală: 32 cm. Fig. 10.

11. **Capitel din piatră de calcar descoperit în grădina Marosi, str. Traian nr. 11; se păstrează la locul descoperirii.** Trei colțuri ale abacului sînt rupte. Înălțimea abacului este de 10 cm. Echina e ornamentată cu un șir de ove, distruse în bună parte. Înălțimea totală a capitelului: 20 cm; diametrul bazei: 18 cm.

12. **Capitel din piatră de calcar, de la o coloană angajată combinată cu un pilastru angajat.** Provine din colecția Téglás I. MuzIstTurda, nr. inv. 346—2. Abacul are înălțimea de 14 cm; lungimea laturii care se lîpea de zid este de 68 cm; lățimea totală a abacului: 46 cm;

³ Capitelul este amintit, împreună cu alte descoperiri, la I. Țigăra, *Cercetări și descoperiri ale Muzeului raional Turda*, în *ActMuz*, Cluj, 1956, p. 94.

⁴ Fotografia ne-a fost pusă la dispoziție de prof. I. I. Russu.

lungimea rezalitelor perpendiculare pe zid (laturile pilastrului perpendiculare pe zid): 17 cm; lungimea laturii libere a abacului, fără rezalite; 53 cm. Echina este decorată cu ove și motivul virfului de sulică. Astragalul era nedecorat. Înălțimea totală a capitelului: 30 cm; diametrul coloanei: 38 cm. Fig. 11.

13. **Capitel** de la un pilastru din piatră calcaroasă⁵. Descoperit în anul 1931 de către locuitorul J. Zwillinger, str. Cheii nr. 18; se păstrează la locul descoperirii. Abacul, cu un colț spart, este dreptunghiular, cu dimensiunile de 120 × 90 cm și înălțimea de 5 cm. Echina este decorată cu un șir de ove și cu motivul virfului de sulică, iar astragalul este format dintr-un tor decorat cu un rând de perle și un listel nedecorat. Una din laturile lungi este nedecorată, ea fiind tălată oblic, neavând nici echină, nici astragal. Baza capitelului este dreptunghiulară, cu laturile de 94 × 62 cm. Înălțimea totală a capitelului: 24 cm. Fig. 12.

II. ORDINUL IONIC

14. **Capitel**. MuzIstTurda, nr. inv. 2701—1. Publicat de I. I. Russu, *op. cit.*, p. 323—324, nr. 5. Fig. 13.

15. **Capitel**. Muz. Național de Antichități, nr. inv. L. 2071. Publicat de E. Bujor, *Monumente arheologice de la Potaissa*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 200—201, nr. 20 și fig. 8/1.

16. **Capitel** din piatră de calcar descoperit în str. I. Rațiu, donația dr. I. Russu din Turda, MuzIstTurda, nr. inv. 155. Lipsește un colț și voluta din colțul opus celui spart. Abacul este patrat, cu latura de 35 cm și înălțimea de 4 cm. Echina are la partea superioară, pe toate cele patru laturi, un ornament format din ove înconjurate fiecare cu un briu în relief și virfuri de sulică. Volutele sînt proeminente, avînd între ele un ornament cu cite o ovă centrală. Între extremitățile volutelor capitelul măsoară 46 cm. Pe celelalte două laturi ornamentul e constituit din cite trei ramuri cu frunze de stejar. Torul este decorat cu un șir de perle. Înălțimea totală a capitelului este de 26 cm, iar diametrul bazei de 30 cm. Fig. 14.

III. ORDINUL CORINTIC

17. **Capitel**. MuzIstTurda, nr. inv. 2071—2. Publicat¹ de I. I. Russu, *op. cit.*, p. 324, nr. 6. Fig. 15.

18. **Capitel**. Muz. Național de Antichități, nr. inv. L. 2072. Publicat de E. Bujor, *op. cit.*, p. 201, nr. 21 și fig. 8/2.

19. **Capitel** de calcar⁶. MuzIstTurda, nr. inv. 346—1. Este spart pe întreaga înălțime, aproximativ pe la jumătate. Abacul, specific ordinului corintic, are fețele laterale concave, înalte de 4 cm. și lungi de 40 cm. Ornamentația este cea obișnuită — frunze de acant și cite două caulicule care se unesc în colțuri, sub abac, formînd mici volute. Cite o floare completează decorația în mijlocul fiecărei laturi, trecînd cu petalele și peste abac. Înălțimea totală a capitelului este de 26 cm, iar diametrul bazei de 23 cm. Fig. 16.

20. **Capitel** de calcar; provine din fosta colecție Téglás I. MuzIstTurda, nr. inv. 392. Este spart în înălțime aproximativ pe la jumătate. Abacul este înalt de 7 cm și cu laturile lungi de 70 cm. Elementul în formă de coș, bogat mulurat, alcătuit din frunze de

¹ Autorii mulțumesc și pe această cale prof. I. I. Russu, pentru semnalarea și fotografia acestui capitel.

⁶ Capitelul a fost menționat la Téglás I., *A fűgedi vicusról*, în *ArchÉrt.*, XXXI, 1911, p. 436.

acant, este prezent împreună cu cîte patru caulicule pe fiecare latură : două care se îndreaptă spre colțuri și două centrale. Înălțimea totală a capitelului este de 35 cm., iar baza are diametrul de 40 cm. Fig. 17.

21. C a p i t e l fragmentar de calcar. Provine din fosta colecție Téglás I. MuzIstTurda, nr. inv. 1070—1. Abacul este lung de circa 50 cm și înalt de 5 cm. Este decorat cu frunze de acant pe colțuri. Între ele se află trei vrejuri, dintre care cel central șerpuiește spre abac, cele două laterale se arcuiesc spre colțuri. Înălțimea capitelului este de 35 cm. iar diametrul coloanei de 33 cm. Fig. 18.

22. C a p i t e l fragmentar din piatră calcaroasă. Provine din fosta colecție Téglás I. MuzIstTurda, nr. inv. 346—3. Abacul lipsește în întregime. Coșul cu frunze de acant este spart în diagonală. Înălțimea actuală a capitelului : 30 cm. Fig. 19.

23. C a p i t e l din calcar, descoperit în str. I. Rațiu nr. 37. MuzIstTurda, nr. inv. 395. Abacul, cu două colțuri sparte, are laturile concave, lungi de 47 cm și înalte de 5 cm. Frunzele de acant se grupează mai ales spre colțuri, sub cauliculele răsucite. În centrul fiecărei laturi se ridică un lujer cu o floare pe mijlocul abacului, sistem decorativ asemănător cu cel al capitelului prezentat la nr. 17. Înălțimea totală a capitelului este de 27 cm, iar diametrul bazei de 28 cm. Fig. 20.

24. C a p i t e l din calcar⁷, descoperit în 1964 cu prilejul unor demolări, incastat în zidul unei clădiri din Piața Republicii (Casa Wesselényi). MuzIstTurda, nr. inv. 2474. Abacul, cu colțurile sparte, era patrat, cu latura de 48 cm. Sub cauliculele puțin proeminente care se răsucesc în colțuri, întilnindu-se două cîte două, se răsfirea mănunchiuri de frunze de acant. Înălțimea totală : 33 cm. Diametrul coloanei : 35 cm. Fig. 21.

25. C a p i t e l fragmentar din piatră calcaroasă descoperit în via Mályai din str. Română. MuzIstTurda, nr. inv. 29. Abacul lipsește cu totul. Din elementul în formă de coș s-a mai păstrat un fragment înalt de 30 cm, ornamentat cu frunze de acant. Fig. 22.

26. C a p i t e l fragmentar din piatră de calcar descoperit în str. Română. MuzIstTurda, nr. inv. 813. S-a păstrat doar o porțiune de formă cilindrică, înaltă de 15 cm și cu diametrul de 18 cm, din coșul decorat cu frunze de acant. Fig. 23.

27. C a p i t e l fragmentar din piatră calcaroasă descoperit cu prilejul unor lucrări edilitare în str. Ecaterina Varga (Școala generală nr. 3). MuzIstTurda, nr. inv. 732. Se mai păstrează doar o parte din coșul decorat cu frunze de acant, evident tăiat ulterior, ca un senicilindru, înalt de 11 cm și diametrul de 49 cm. Fig. 24.

28. C a p i t e l din piatră de calcar descoperit pe teritoriul castrului în anul 1970. MuzIstTurda, nr. inv. 2785. Este fragmentat în înălțime pe diagonală. Abacul este înalt de 5 cm și cu laturile lungi de 32 cm. Decorația este constituită din frunze de acant pe colțuri, sub cauliculele care se răsucesc în mici volute, și din cîte un mănunchi de frunze de acant pe mijlocul fiecărei laturi a coșului. Înălțimea totală a capitelului este de 28 cm, iar diametrul coloanei de 20 cm. Fig. 25.

*

După prezentarea de mai sus a capitelurilor descoperite la Turda și în împrejurimi, păstrate, în cea mai mare parte, la Muzeul de istorie Turda, iar altele în proprietate particulară, în oraș, sau în alte muzee, se impun cîteva concluzii.

⁷ Capitelul a făcut parte din expoziția „Römer in Rumänien”, Köln, 1989, în catalogul căreia se află o sumară descriere (*RömRom*, p. 236, G 37 = *Civiltă*, p. 231, G 8).

Majoritatea capitulelor romane de la Potaissa aparțin ordinului doric roman și ordinului corintic, situație întâlnită și în alte orașe ale Daciei romane: Apulum, Napoca etc. Nu s-a descoperit până în prezent la Potaissa nici un capitel ornamentat cu figuri umane, de felul celor expuse în lapidarele muzeelor din Cluj și Alba Iulia. În privința capitulelor aparținătoare ordinului doric roman (mutular), trebuie menționat faptul că ele nu respectă regulile clasice. Ovele cu care este decorată echina acestor capitule (spre deosebire de echina neornamentată a ordinului doric grecesc) nu sînt axate fiecare cu cele douăzeci de caneluri prescrise coloanei dorice de către Vitruviu și, conform acestuia, mai tirziu, de Vignola⁸. Astfel, capitelul prezentat sub nr. 2 are 17 ove, cel de sub nr. 3 are 21 de ove, iar cel de sub nr. 8 are 29 de ove. De altfel nu se cunoaște până în prezent nici o coloană cu caneluri de la Potaissa, astfel explicîndu-se numărul diferit al ovelor de pe echină.

Capitelul doric grecesc prezentat sub nr. 1, ca și modul de decorare a echinei capitelului prezentat sub nr. 10 rămîn deocamdată apariții singulare printre descoperirile de la Turda.

Cu excepția capitelului de la nr. 10, demn de remarcat pentru decorația echinei, capitulele de la Potaissa își găsesc bune analogii în cele descoperite în alte așezări urbane din Dacia romană. Singurul capitel doric grecesc de la Turda, prezentat în descrierea de mai sus, este foarte asemănător cu unul descoperit în cartierul Partoș din Alba Iulia⁹. Multe alte capitule dorice romane de la Potaissa au analogii la Apulum, mai ales cele prezentate sub nr. 2 și nr. 7¹⁰. Decorația cu o floare peste echină și abac (cf. capitelul de la nr. 19) se întâlnește și în descoperirile de la Alba Iulia¹¹. Tot la Alba Iulia¹² s-a descoperit un capitel corintic cu decorația foarte asemănătoare cu cea a capitelului prezentat de noi sub nr. 21: cele trei vrejuri șerpuitoare. Decorația capitelului corintic de la nr. 24, la care caulicolele sînt mult lățite, asemănătoare cu o *taenia*, poate fi comparată cu cea a unui capitel corintic de marmură descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹³, sau cu decorația unor capitule de la Apulum și Sirmium¹⁴. O decorație asemănătoare cu cea a capitelului de la nr. 20 (patru caulicole) se întâlnește la un capitel de marmură de la Tomis, datînd din a doua jumătate a secolului al III-lea¹⁵.

Materialul în care au fost cioplite capitulele Potaissei este, potrivit descoperirilor de pînă acum, exclusiv piatra de calcar. Aceasta era extrasă din carierele antice apropiate, parte din cele aflate între actualul oraș Turda și Cheile Turzii, parte din cariera de calcar de la Podeni (jud. Cluj); din aceasta din urmă pare să provină, de altfel, piatra folosită la cioplirea sarcofagelor și a fuselor de coloane descoperite la Turda. Deși cariera de la Podeni era mai îndepărtată de atelierele Potaissei decît carierele de la Cheile Turzii, calcarul de acolo era uneori preferat, fiind mai ușor de cioplit. Fără îndoială capitulele erau lucrate în atelierele lapicizilor locali. Un asemenea atelier a și fost descoperit pe panta estică a Dealului Zinelor, locul său fiind indicat de sfîrșimăturile de piatră, altarul anepigraf și capacele de sarcofage semiprelucrate descoperite acolo¹⁶.

În privința datării capitulelor descoperite la Turda, credem că limita inferioară nu poate fi plasată înaintea anilor 167–168. Într-adevăr, aducerea legiunii a V-a Macedonica a în-

⁸ Vignola, *Reguli ale celor cinci ordine de arhitectură*, București, 1965, p. 99, 102.

⁹ Hampel József, *Apulumi oszlopök*, în *ArchÉrt.*, XXXI, 1911, p. 232, fig. 3.

¹⁰ *Idem*, *op. cit.*, p. 233, fig. 5 și 7; p. 235, fig. 12.

¹¹ *Idem*, *op. cit.*, p. 236, fig. 16.

¹² *Idem*, *op. cit.*, p. 239, fig. 24.

¹³ Octavian Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Deva, f. a. [1969?], p. 52.

¹⁴ Hampel József, *op. cit.*, p. 236, fig. 16, respectiv p. 251, fig. 39–41.

¹⁵ *RömRum*, p. 236, G 33.

¹⁶ I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 521–522.

semnat pentru Potaissa un moment binevenit pentru trecerea mai rapidă la o viață urbană, superioară. Dezvoltarea maximă a orașului trebuie plasată în perioada cuprinsă între ultimul deceniu al secolului al II-lea și până la începutul celei de a doua jumătăți a secolului următor, adică din epoca în care Potaissa devine *municipium* și, la puțin timp, poate tot în vremea lui Septimius Severus (sau, mai degrabă, sub Caracalla¹⁷), *colonia*, până prin anii 255–258, cînd situația mai permitea mari lucrări edilitare.

*

Este greu de precizat de la care mari edificii publice provin capitелurile. Datorită diversității capitелurilor descoperite la Potaissa (numai nr. 3 și nr 4 seamănă între ele), ni se pare cert că ele provin de la mai multe construcții impozante, laice, sau, mai degrabă, religioase. Din textele epigrafice știm relativ puțin despre acestea. Un altar descoperit în Piața Ecaterina Varga, rău conservat și dificil de citit, menționează construirea unui templu de către un particular¹⁸. O altă inscripție, transcrisă de Zamosius, menționează construirea sau refacerea în timpul domniei lui Gordian al III-lea (238–244) a unei *basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)*¹⁹. În fine, ne este cunoscut faptul că prin anii 255–258, în timpul împăraților Valerianus, Gallienus și Cornelia Salonina, un prefect al legiunii de la Potaissa, Donatus, a terminat construirea unui templu în cinstea lui *Deus Azizus Bonus Puer Conservator*²⁰.

Fără îndoială că deocamdată, în lipsa unor săpături sistematice, nu se poate preciza amplasamentul acestor clădiri și al altora, care sînt clar indicate de inscripții drept monumentale și care erau desigur împodobite cu coloane încoronate de frumoase capitелuri. Nu este însă lipsit de interes pentru determinarea, chiar aproximativă, a marilor edificii pomenite în inscripții, a observa gruparea capitелurilor în mai multe puncte (fig. 26): pe platoul castrului — trei capitелuri (nr. 1, 10, 28); pe versantul nordic al acestui platou, pe străzile Traian și Rațiu — patru capitелuri (nr. 11, 14 și, respectiv, nr. 16, 23); pe versantul răsăritean, de pe str. Romană și din Piața Ecaterina Varga (unde s-a descoperit și altarul cu mențiunea existenței unui templu) — patru capitелuri (nr. 25, 26 și, respectiv, nr. 8, 27); pe panta dinspre sud de castru, Valea Sindului — două capitелuri (nr. 3–4), iar din imediata apropiere a văii Sindului, de pe terasa Arieșului — două capitелuri (nr. 2, 13). Capitелurile prezentate sub nr. 9 și nr. 24, descoperite în zidurile unor clădiri moderne, sînt încă o dovadă a demolării ruinelor antice și, în primul rînd, a zidurilor castrului, adevărate „carriere” de piatră gata fasonată pentru constructorii secolelor XVIII și XIX. Dar și acestea, ca și cele opt capitелuri care provin din fosta colecție Téglás I., s-au descoperit foarte probabil în aceleași puncte amintite mai sus.

În scopul aceluiași determinări ale locului unor edificii antice din Potaissa se impune cercetarea provenienței fuselor de coloane cunoscute pînă în prezent. Acestea, aflate în colecțiile Muzeului de istorie Turda sau în diferite puncte din oraș, la locul descoperirii, se grupează astfel: trei provin de pe platoul ocupat de castrul roman (unul dintre fuse are 210 cm înălțime), patru fuse de pe str. Rațiu, patru descoperite între străzile Oltului și Rațiu (deci la nord și nord-est de castru), un fus descoperit în Piața Ecaterina Varga, iar spre sud și sud-est

¹⁷ I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936–1940, p. 325; C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 270.

¹⁸ I. I. Russu, *Inscripții din Dacia*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 882, nr. 17, fig. 17; ultimele două rînduri ale altarului: . . . T E M P L U M / . . . N E D E S V O .

¹⁹ CIL, III 38*; I. I. Russu, *Note epigrafice*, VII, în *Acta MN*, I, p. 479, nr. 3; III, 1966, p. 444–445.

²⁰ CIL, III 875.

de castru s-au descoperit unul pe str. Sîndulești, unul pe str. P. Cerna, unul pe str. Cheii și unul pe str. Aroneanu. Faptul că fusele de coloane se grupează și ele în anumite puncte, care coincid în mod firesc cu gruparea capitulurilor, contribuie ca un element necesar la reconstituirea aspectului arhitectural al Potaïssei.

Locul de descoperire al fragmentelor arhitectonice și al majorității celorlalte materiale arheologice (inscripții, sculpturi etc.) indică cu o oarecare aproximație că în zona cuprinsă între Arieș, Dealul „Cetății” și actualul centru al orașului Turda, se afla nucleul urbanistic al Potaïssei.

Deoarece nici unul dintre capitulurile prezentate nu a fost descoperit în urma unor săpături arheologice sistematice, numărul lor va crește continuu o dată cu intensificarea cercetărilor la Turda și împrejurimi. Aceste piese arhitectonice stau mărturie pentru aspectul monumental al orașului antic Potaissa care, ca important centru militar, datorită dezvoltării *canabae*-lor și afirmării sale ca centru de producție meșteșugărească, a constituit unul din principalele focare ale romanizării Daciei.

ZAHARIA MILEA — MIHAI BĂRBULESCU

CHAPITEAUX ROMAINS DE POTAÏSSA

(Résumé)

L'article réunit 28 chapiteaux romains de Potaïssa, la plupart d'entre eux appartenant à l'ordre dorique et à l'ordre corinthien. Après la partie descriptive, on présente quelques conclusions concernant les analogies, la technique et le matériel dont ont été confectionnés les chapiteaux, ainsi que leur datation. Grâce à la découverte des chapiteaux, des fûts des colonnes (trouvés les uns et les autres généralement dans les mêmes endroits), et grâce aux sources épigraphiques, on peut établir approximativement la position de quelques grandes édifices antiques de la ville de Potaïssa, position qui sera bien sûr précisée par les futures découvertes d'éléments architectoniques.

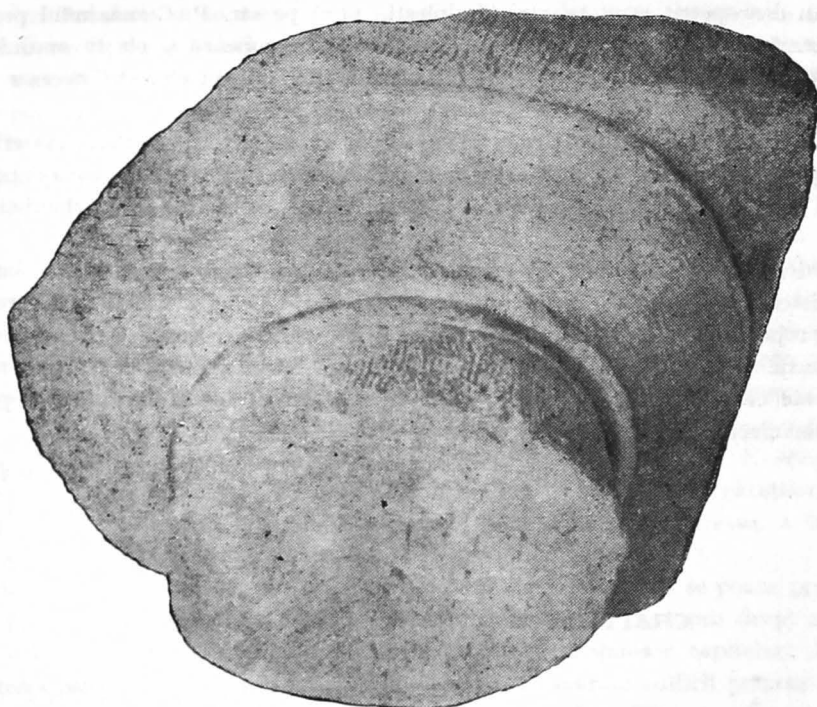

Fig. 1. — Capitel doric grecesc

Fig. 2. — Capitel doric roman

Fig. 3. — Capitel doric roman

Fig. 4. — Capitel doric roman

Fig. 5. — Capitel doric roman

Fig. 6. — Capitel doric roman

Fig. 7. — Capitel doric roman

Fig. 8. — Capitel doric roman

Fig. 9. — Capitel doric roman

Fig. 10. — Capitel doric roman

Fig. 11. — Capitel doric roman de la o coloană angajată

Fig. 12. — Capitel doric roman de la un pilastru

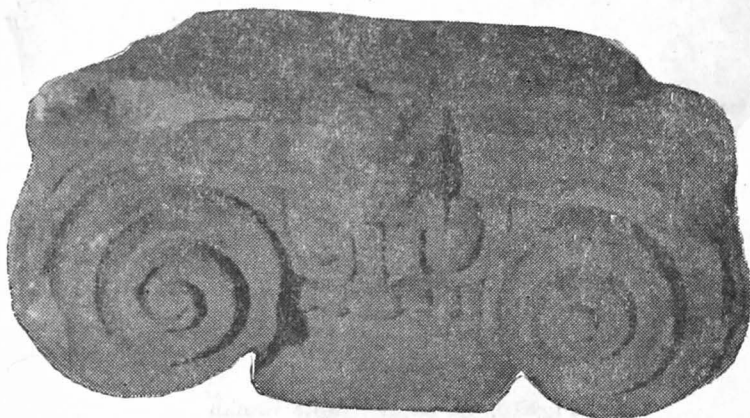

Fig. 13. — Capitel ionic

Fig. 14. — Capitel ionic

Fig. 15. — Capitel corintic

Fig. 16. — Capitel corintic

Fig. 17. — Capitel corintic

Fig. 18. — Capitel corintic

Fig. 19. — Capitel corintic

Fig. 20. — Capitel corintic

Fig. 21. — Capitel corintic

Fig. 22. — Capitel corintic

Fig. 23. — Capitel corintic

Fig. 24. — Capitel corintic

Fig. 25. — Capitel corintic

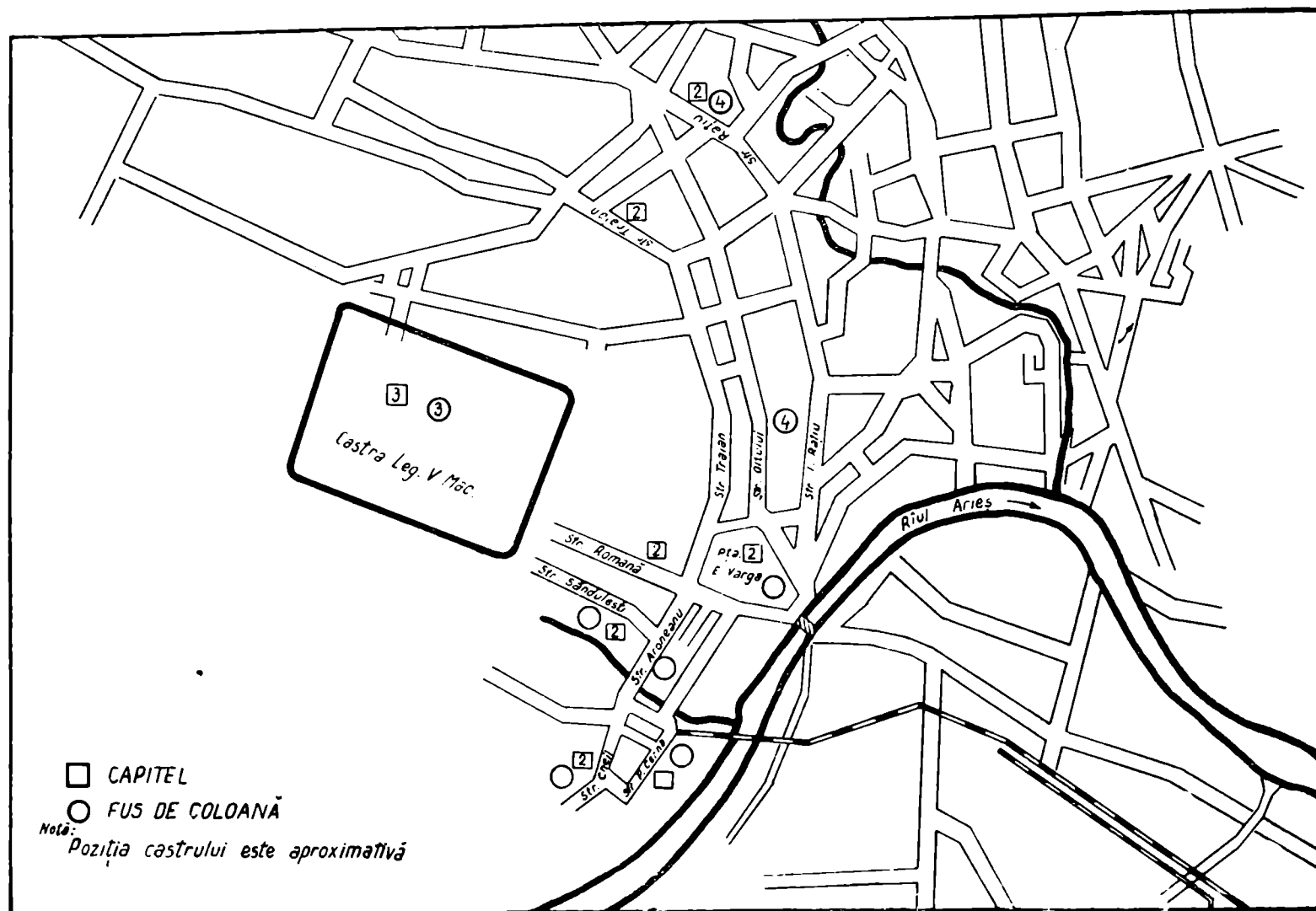

Fig. 26. — Descoperiri de capiteli și fuse de coloane la Potaissa

MONUMENTE FUNERARE DE LA POTAISSA

În colecțiile Muzeului de istorie din Turda prevalează materialele arheologice aparținând epocii sclavagiste romane, lucru firesc, deoarece orașul modern se află pe ruinele marelui centru militar și civil de la Potaissa. Alături de monumente epigrafice, numeroase obiecte și monede, se află o bogată colecție de monumente sculpturale. Din cadrul acestora, în rândurile ce urmează, sint prezentate câteva monumente funerare.

1. *Leu funerar* (fig. 1). Adus la muzeul turdean din comuna Sîndulești, de la fosta curte a baronului Bors, de către Z. Milea. Dimensiuni: $0,62 \times 0,73 \times 0,26$ m. Piesa este crăpată în două. Dăltuit în piatră calcaroasă, cu corpul redat din profil, leul stă culcat pe labe, pe o bară cu partea superioară rotunjită și cu capul întors spre privitor. Coama bogată, în bucle mari, coboară pînă la jumătatea corpului.

Cu privire la execuție se observă insistența sculptorului asupra redării unor detalii anatomice: coama în bucle mari, ghearele exagerate ca mărime, pentru a sublinia ferocitatea animalului. Datorită lipsei unei părți din monument nu apare probabilă laba anterioară pe capul bovideului, element caracteristic acestui gen de sculpturi.

2. *Leu funerar* (fig. 2), găsit, cu ocazia lucrărilor agricole, în str. Aroneanu nr. 10, pe versantul estic al Dealului Cetății. Dimensiuni: $0,65 \times 0,42 \times 0,24$ m. Monumentul executat în piatră calcaroasă este fragmentar, lipsind capul animalului. Poziția este cea caracteristică leilor funerari: culcat pe labe, pe o semicoloană, cu capul ridicat și întors spre privitor. Și în acest caz s-a acordat o atenție deosebită redării anumitor detalii: coama stilizată, dăltuită în cirlionți formați din linii curbe, coada încîrligată pe coapsa dreaptă și labele cu ghearele foarte mari, cu aceeași intenție de a sublinia ferocitatea animalului. Ca manieră de redare, leul prezintă asemănări cu cel descoperit la Ilișua¹.

3. *Leu funerar* (fig. 3) găsit la biserica reformată din Turda. Dimensiuni: $0,72 \times 0,70 \times 0,30$ m. Monumentul este foarte deteriorat. Leul este reprezentat culcat pe labe, pe o semicoloană lungă de 1,30 m, cu capul întors spre privitor, cu gura deschisă și limba scoasă. În regiunea ochilor este foarte deteriorat. Se mai observă urechile și o coamă bogată ce coboară pe corp. Monumentul prezintă asemănări cu unul descoperit la Micia².

4. *Cap de leu funerar* (fig. 4) găsit în Piața Libertății, cu ocazia unor lucrări edilitare, iar din anul 1960 se află în Muzeul de istorie Turda. Dimensiuni: $0,30 \times 0,28$ m. Este executat din piatră calcaroasă. Botul animalului este rupt; s-au păstrat ochii foarte mari și capul aco-

¹ D. Protase, *Noi monumente sculpturale din nordul Daciei*, în *Apulum*, IIII, 1961, p. 134, fig. 2.

² L. Țeposu — L. Mărghită, *Monumente sculpturale de la Micia*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 163, pl. III, fig. 2.

perit de o coamă bogată redată în şuvițe groase și drepte, realizate prin lovituri succesive de daltă.

Leii funerari au străjuit întotdeauna monumentele funerare; de aici și marea lor răspindire în provincia Dacia³. Leii funerari prezentați au aceleași caracteristici ca și cei din întreaga Dacie, fiind redați în poziție culcată pe labe, cu capul din profil și capul întors spre privitor. La nici unul din ei nu apare capul de bovidu sub una din labelle anterioare, fie din cauza deteriorării unor părți din monument, fie datorită lipsei lui ca element component al monumentului.

Leii de la Potaissa, ca și cei din întreaga provincie Dacia, nu se ridică la nivelul unei opere de artă deosebite, ci sînt lucrați mai de grabă după canoane generalizate în Imperiu. Monumentele sculpturale reprezentînd lei funerari prezintă interes în ceea ce privește întregirea cunoștințelor despre arta provincială în Dacia.

5. *Coronament funerar* (fig. 5) descoperit cu ocazia unor lucrări agricole pe versantul nordic al Dealului Zinelor. Dimensiuni: 1,15 × 0,49 × 0,23 m. Monumentul, executat în piatră calcareasă, este rău conservat. El reprezintă doi lei adosați, cu corpurile redade din profil, iar capetele din față. Între lei apare conul de pin, frecvent simbol funerar. Coronamentul, din punctul de vedere al manierei de redare și al elementelor componente, se aseamănă cu cel de la Micia⁴ și cu unul din Dacia Inferior⁵.

Coronamentele funerare încununau stelele funerare. Elementele componente ale lor sînt: lei adosați, conul de pin, Meduza⁶, un geniu funerar⁷, sau Jupiter Amon⁸; ele sînt specifice monumentelor din Dacia Superior.

Aceste monumente sculpturale se încadrează în bogatul material arheologic de factură romană, descoperit pe raza orașului Turda și în împrejurimi. Ele au fost descoperite fie pe Dealul Zinelor, fie pe Dealul Cetății, pe care se afla castrul legiunii a V-a Macedonica și la poalele căruia se întindea orașul Potaissa. În această zonă au apărut materialele de factură romană și în trecut⁹.

Săpăturile arheologice din vara anului 1964 au scos la iveală, în str. Cheii, diferite vestigii: capace de sarcofage, unele semiprelucrate, un altar anepigrafi, sculpturi, cuptoare pentru ars vase de lut, opaițe, fibule, materiale din fier etc. Acestea au dus la concluzia că la poalele Dealului Zinelor se afla cartierul meșteșugăresc al Potaissiei, unde lucrau mai ales meșteri olari și pietrari¹⁰. Monumentele descrise mai sus sînt lucrate, foarte probabil, de meșteri pietrari locali.

MARIA MAGDALENA JUDE

³ Cu privire la lei funerari în Dacia au fost publicate mai multe lucrări dintre care enumerăm: C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa, 1er Compte-rendu*, în *Dacia*, I, 1924, p. 256–257; Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”* în *EDR*, IV, 1926–1927, p. 187–190; I. I. Russu, *Monumente sculpturale din Durostorum*, în *AISC*, III, 1936–1940, p. 187–188; idem, *Descoperiri și achiziții ale Muzeului raional Turda*, în *ActMuz*, 1955, p. 106, fig. 5; I. Glodariu, *Lei funerari romani la Valea Singeorgiului*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 473–476; *RömRum*, p. 258–259; *ActaMN*, VI, 1969, p. 533–535.

⁴ L. Țeposu – L. Mărghită, *op. cit.*, p. 162, pl. I, fig. 3.

⁵ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942, p. 37, nr. 24, fig. 24.

⁶ L. Țeposu – L. Mărghită, *op. cit.*, p. 162, pl. I, fig. 2.

⁷ L. Țeposu – L. Mărghită, *op. cit.*, p. 162, pl. I, fig. 4.

⁸ Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926–1927, p. 104–105.

⁹ B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889; I. Țigăra, *Cercetări și descoperiri ale Muzeului raional Turda*, în *ActMuz*, Cluj, 1956, p. 93–96; I. H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda*, în *Materiale*, VII, p. 431; I. I. Russu – Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz*, 1964, p. 17–31.

¹⁰ C. Pop – Z. Milea, *Monumente sculpturale ale lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 200–201; I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517, 522.

GRABDENKMÄLER AUS POTAISSA

(Zusammenfassung)

Von den zahlreichen Fundgegenständen römischer Herkunft aus dem Geschichtsmuseum in Turda werden fünf gemeisselte Grabdenkmäler veröffentlicht, die auf dem Stadtgebiet von Turda und Umgebung gefunden wurden:

1. Grablöwen (Abb. 1—4). Sie haben die für die Provinz Dazien üblichen Merkmale, u.zw. auf die Vorderpranken gelagerte Körper im Profil, mit dem Beschauer zugewendetem Kopf.

2. Bekrönung eines Grabmals (Abb. 5). Zeigt zwei Löwen, Rücken an Rücken, und einen Pinienzapfen, ein übliches Grabsymbol.

Die Denkmäler sind höchstwahrscheinlich von örtlichen Steinmetzmeistern angefertigt.

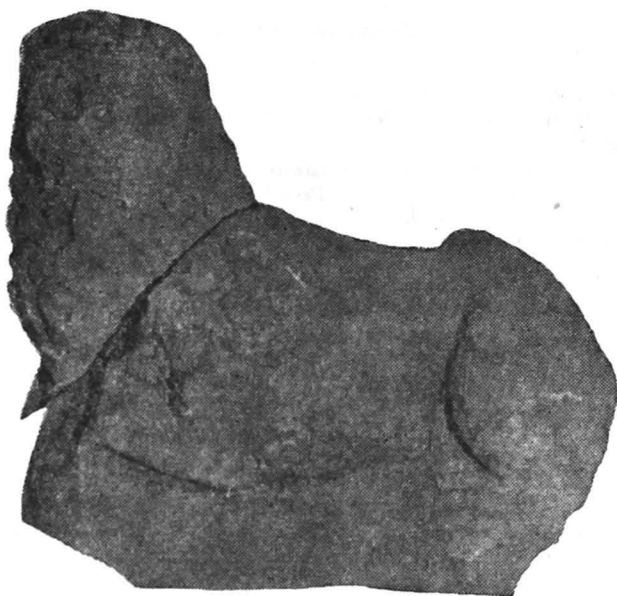

Fig. 1. — Leu funerar.

Fig. 2. — Leu funerar.

Fig. 3. — Leu funerar.

Fig. 4. — Cap de leu funerar.

Fig. 5. — Coronament funerar.

NOI MEDALIOANE FUNERARE LUCRATE APARTE DIN DACIA SUPERIOARĂ

Cercetarea atentă a depozitului Muzeului de istorie din Alba Iulia și unele informații privind descoperiri relativ recente ne-au determinat să punem din nou în discuție problema monumentelor funerare de tipul medalioanelor lucrate aparte (*freistehendes Rundmedaillon*)¹. În cele ce urmează, vom prezenta un număr de 9 piese inedite, provenite din Dacia Superioară, semnă-
lind încă alte 6 (vor apărea în lista noastră de la sfârșit), care, deși publicate, au scăpat din dife-
rite motive repertoriului alcătuit de D. Protase² și apoi completat de C. Pop și colaboratorii³
privind această categorie de monumente sepulcrale.

1. *Alba Iulia*. Medalion funerar fragmentar (fig. 1), lucrat din calcar. A fost descoperit în
primăvara anului 1970 pe str. Traian, nr. 36. Dimensiuni: înălțimea 31 cm, lățimea 21,5 cm, gro-
simea 13 cm, adâncimea nișei 6,5 cm. Spatele piesei este convex. Fără nr. de inv.

Din medalionul funerar propriu-zis se păstrează doar partea centrală. Scena sculpturală
reprezintă un personaj masculin, cu ochii larg deschiși și pupilele marcate, nasul lat, urechile
proeminente, părul scurt, buclat, mustați și barbă stufoasă ce încadrează gura cu buze groase,
gâtul scurt și masiv. Este înveșmântat cu o cămașă cu guler în trei pliuri, peste care se zărește
o mantie cu marginile petrecute. Jos, în partea dreaptă a personajului masculin se păstrează
capul unui băiat, ale cărui trăsături fizionomice sînt tratate într-o manieră asemănătoare cu
cele ale adultului. Fragmentul, atît cit se conservă, lasă să se întrevadă în porțiunea inferioară
din stînga un rest din brațul bărbatului sau două falduri de la o îmbrăcăminte, ceea ce duce la
presupunerea că aici a existat imaginea unui alt personaj (probabil, o femeie), astăzi dispărut.
Piesa, datată în secolele II—III, se află în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

2. *Alba Iulia*. Fragment de medalion (fig. 2), din calcar. Are același loc de descoperire ca și
monumentul precedent. Dimensiuni: înălțimea 29 cm, lățimea 26 cm, grosimea 26 cm, adînci-
mea nișei 5 cm. Partea posterioară a piesei este de formă convexă. Fără nr. de inv.

Fragmentul prezintă capul unui copil (băiat), cu părul scurt, buclat, fața rotundă, ochii mari,
nasul lat, gura cu buze proeminente. Cele cîteva linii incizate din dreapta par a indica detaliile
unei scene iconografice mai bogate. Piesa, datorită conservării precare, nu permite o datare
sigură, fiind plasată în secolele II—III. Este proprietatea Muzeului de istorie din Alba Iulia.

¹ Cîteva lucrări în legătură cu medalioanele funerare lucrate aparte din Dacia Superioară: A. Schober, în *Dolj*, II, 1911, p. 275—281; Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926—1927, p. 123—128, 136—137, 143—145; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 323—331; D. Protase, în *SiCl*, III, 1961, p. 133—141; C. Pop, I. Al. Aldea, I. Chifor, V. Lucăcel, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 413—420.

² D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, tabelul de la p. 329, fig. 3 și notele 1—2 de la p. 329.

³ C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 413—420.

3. *Alba Iulia*. Medalion în stare fragmentară (fig. 3), din calcar. Dimensiuni: înălțimea 31 cm, lățimea 32 cm, grosimea 21,5 cm, adâncimea nișei 5 cm. Medalionul are spatele convex. Nr. de inv. 392.

Se păstrează partea dreaptă a monumentului sculptural, înfățișând un bărbat sau un băiat cu părul scurt, ce-i încadrează fața rotundă. Detaliile fizionomice sînt aproape distruse. Personajul are o îmbrăcăminte groasă. În stînga se observă resturile vestimentare ale altei persoane. Fragmentul, tributar unei execuții schematice, se încadrează cronologic în secolele II—III. Se află în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

4. *Alba Iulia*. Medalion funerar fragmentar (fig. 4), lucrat din calcar. Dimensiuni: înălțimea 30 cm, lățimea 36 cm, grosimea 16,5 cm, adâncimea nișei 4 cm. Porțiunea posterioară a fragmentului este convexă. Nr. de inv. 393.

Medalionul înfățișează în prim plan un bărbat cu părul bogat, barbă și mustați abundente. Fața rotundă se remarcă prin portretistica destul de reușită, în special individualizarea ochilor pătrunzători. Poartă pe trup o *tunică* lungă, iar în jurul gîtului, atîrnînd de-a lungul brațului drept, se vede un *sagum*, drapat, prins pe umăr cu o fibulă mare, rotundă. Alături în stînga lui, apare bustul mai înalt al unui alt personaj la care se remarcă un veșmînt interesant. Mantia, dreaptă, are o deschidere largă, triunghiulară, la gît, flancată de un tiv, ce se continuă în jos, în partea centrală a îmbrăcămînții, sub forma unei benzi mediane. În mijlocul pieptului se observă o fibulă(?) dreptunghiulară, plasată transversal peste tiv. Medalionul se datează în secolele II—III, găsindu-se în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

5. *Alba Iulia*. Fragment de medalion funerar (fig. 5), din calcar, descoperit în cartierul Partoș. Dimensiuni: înălțimea 20 cm, lățimea 22 cm, grosimea 18,5 cm, adâncimea nișei 5 cm. Piesa are spatele convex. Nr. de inv. vechi B 609.

Monumentul înfățișează capetele a doi băieți, cel din dreapta este mai vîrstnic (observația privitoare la etatea copiilor se datorează dimensiunilor diferite ale capetelor). Maniera de tratare a detaliilor anatomice ale personajelor (părul scurt, în șuvițe puternic profilate, ochii mari, nasul lat, gura cu buze groase și urechile alungite) sînt asemănătoare. Distrugerea accentuată a piesei nu permite remarcarea vestimentației, în afară de aceea a personajului din dreapta, pe umărul căruia se poate vedea o mantie prinsă cu o fibulă rotundă. Cei doi copii flanchează în planul superior o a treia persoană (probabil, unul din părinți), de la care s-au păstrat doar faldurile îmbrăcămînții. Fragmentul este din secolele II—III, fiind proprietatea Muzeului de istorie din Alba Iulia.

6. *Alba Iulia*. Medalion în stare fragmentară (fig. 6), executat din calcar. Dimensiuni: înălțimea 53 cm, lățimea 49,5 cm, grosimea 15 cm, adâncimea nișei 9 cm. Medalionul are partea posterioară convexă. Nr. de inv. 402.

Piesa are păstrată doar partea inferioară. Într-o nișă cochiliformă, pe baza căreia monumentul se poate data în sec. II e.n.⁴, înconjurată de o *corona* din frunze de laur, prinsă cu o *taenia*, după cum se poate observa în porțiunea centrală de jos a ghirlandei, unde panglica este petrecută în jurul ornamentului vegetal de cinci ori. Scena sculpturală întruchiează o familie alcătuită din patru persoane. Sus, pe o balustradă, sînt prezentate busturile părinților (poate cel din stînga este un bărbat, în regiunea gîtului observîndu-se barba?), greu de precizat, din cauza mutilării capetelor. Ei sînt îmbrăcați în tunici lungi, drapate. În fața lor se găsesc copiii. În stînga

⁴ Medalioanele funerare lucrate aparte, ca și stelele cu medalioane, care au nișă cochiliformă, se datează în sec. II e.n. Informație datorată Luciei Țeposu, de la Muzeul de istorie al R.S. România din București.

apare un băiat, cu fața rotundă, părul scurt, buclat, ochii larg deschiși, cu marcarea pupilelor, gura cu buze senzuale, înveșmîntat într-o *tunica*, în falduri, cu pliuri regulate, verticale. În dreapta, probabil, este o fată (capul îl are parțial distrus) îmbrăcată și ea într-o haină lungă. Compoziția sculpturală este reușită, detașându-se admirabilul portret al băiatului, lucrat cu multă acuratețe și veridicitate. Măiestria artistică poate și ea data piesa sculpturală în sec. II e.n., mai precis în epoca Antoninilor. Medalionul este expus în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

7. *Alba Iulia*. Fragment de medalion (fig. 7), lucrat din calcar. Dimensiuni : înălțimea 27,5 cm, lățimea 33 cm, grosimea 11 cm, adîncimea nișei 7 cm. Fragmentul are spatele convex. Nr. de inv. 384.

Într-o nișă de forma unei cochilii sînt reprezentate capetele a două personaje. În stînga este o femeie, cu fața ovală, ochii mari, nasul puțin deteriorat, gura cu buze groase, în urechi purtînd cercei globulari. Interesantă ni se pare coafura ; părul lung, buclat, este strîns în multe șuvițe în jurul capului, fiind petrecut deasupra urechilor. Pe creștet formează o împletitură groasă etajată, în genul unei bonete striate. Modul de aranjare al părului pare să indice moda împărătesei Plotina⁵, soția împăratului Traian, amănunt care ajută la încadrarea sculpturii în primele două decenii ale sec. II e.n. În dreapta apare capul unui bărbat, tuns scurt, cu barbă și mustață. Se află în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

8. *Copșa Mică*. Medalion funerar, în stare fragmentară, din gresie, descoperit în fundația unei case din localitate⁶. Dimensiuni : înălțimea 78 cm, lățimea 85 cm, grosimea 18 cm, adîncimea nișei 6 cm. Spatele este convex. Nu cunoaștem locul actual de păstrare al piesei.

Într-o nișă simplă cu *corona*, sînt prezentate două personaje, o femeie (dreapta) și un bărbat (stînga). Datare : secolele II—III.

9. *Roșia Montană*. Un decupaj⁷ dintr-un ziar maghiar transilvănean din secolul trecut, neidentificat⁸, relatează o excursie în zona auriferă a Munților Apuseni⁹. Autorul necunoscut al rîndurilor pomenește de două monumente romane funerare, provenite de la Roșia Montană, pe care le-a și desenat, încercînd totodată să descifreze — de altfel foarte stîngaci — inscripțiile existente pe aceste pietre sepulcrale.

Pe unul din monumente, ornamentat cu vrejuri de viță și ciorchini de struguri, s-a încastrat, probabil, un medalion funerar lucrat aparte (piesa care ne interesează), fracturat în partea superioară, înconjurat de un chenar lat, în mijlocul căruia se observă două busturi (fig. 8)¹⁰, greu de identificat, după desenul rudimentar, cărui sex aparțin. Alte detalii (materialul, dimensiuni, locul de păstrare etc.) despre acest monument nu deținem. Cele două piese (deci și medalionul) au fost zidite, pare-se, într-un perete al unui edificiu. Desenul lasă să se întrevadă că ar fi vorba de o stea funerară, dar un astfel de tip de piatră sepulcrală, cu medalion plasat ca coro-

⁵ Informație primită de la Lucia Țeposu.

⁶ Mulțumim tov. George Togan din Mediaș, care ne-a semnalat medalionul. Prezentarea piesei urmează a fi făcută detaliat de autorul descoperirii.

⁷ Semnalarea colegului Nicolae Vlăsa, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj, care ne-a ajutat și la traducerea documentului.

⁸ Acad. David Prodan, după formatul literelor, execuția desenelor, calitatea hîrtiei etc., este de părere că decupajul ar aparține ziarului „Vasárnapi Ujság”.

⁹ Decupajul de ziar se găsește în Fondul L. Kővári din Arhiva istorică a Bibliotecii Academiei R.S. România — Filiala Cluj.

¹⁰ Nu am considerat necesar să reproducem în desen întreg monumentul, ci doar detaliul privind partea lui superioară, unde se află medalionul încastrat ce ne interesează.

nament pe stelă și nicidecum în interiorul acesteia, nu se cunoaște în Dacia. Reprezentarea personajelor în profil (vezi schița, dacă autorul necunoscut a făcut-o veridică), incertitudinea informațiilor ș.a., ne determină să punem acest monument sub rezervă.

*

O dată terminată prezentarea medalioanelor funerare lucrate aparte inedite, vom încerca să alcătuim un repertoriu pe cit posibil exhaustiv, prezentind totodată și aria de răspindire (fig. 9)¹¹ a acestui tip de monument în Dacia Superioară.

I. AIUD:

1. Medalion cu lei apotropaici¹². Bine păstrat. Calcar. Partea superioară: rest de con de pin. Partea centrală: nișă cochiliformă cu trei personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, un băiat. Partea inferioară (postamentul propriu-zis): doi lei apotropaici adosați, cu cap de berbec în gheare (cel din stînga) și cap de cal (cel din dreapta); între ei, capul unei meduze de tip „bello”. Dată: inițială sec. III e.n.¹³, recentă sec. II e.n.¹⁴. În Muzeul de istorie al R.S. România din București.

Descoperiri la Aiud: 1 exemplar.

II. ALBA IULIA:

2. Medalion cu lei apotropaici¹⁵. Bine conservat. Calcar. Partea superioară: con de piu trapezoidal. Partea centrală: nișă simplă, cu *corona*, *taenia* și trei personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, un băiat. Partea inferioară (soclul): doi lei apotropaici adosați, cu cap de vițel (sau mistreț) în gheare (cel din stînga) și cap de cal (cel din dreapta). Dată: inițială sec. III e.n.¹⁶, recentă sec. II e.n.¹⁷. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

3. Medalion fragmentar¹⁸. Calcar. Nișă simplă cu un bărbat, restul reprezentării distrus. Dată: sec. II–III. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

4. Medalion fragmentar¹⁹. Calcar. Nișă simplă cu o femeie(?), restul scenei rupt. Dată: sec. II–III. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

¹¹ Numerotarea monumentelor din repertoriu corespunde cu cea de pe harta prezentată la fig. 9.

¹² D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 325–326, nr. 2, fig. 2 și monumentul nr. 1 din tabelul de la p. 329; D. Protase, în *Studii și comunicări* (= *Apulum*, IIII), 1961, p. 139; M. Horhat, în *Studii și comunicări* (= *Apulum*, IIII), 1961, p. 276–280, fig. 1; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 134–135, nr. 2, fig. 2; V. Wollmann, în *Sargetia*, V, 1968, p. 118, nota 2, nr. 1; L. David – Țeposu, în *RömRum*, Köln, 1969, p. 261, piesa G 164 (= *Civiltà*, Roma, 1970, p. 248, piesa G 104, fig. de pe copertă); V. Wollmann, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 535, nota 5, nr. 1.

¹³ Datarea lui D. Protase. Vezi nota 12.

¹⁴ L. Țeposu, pe baza unui studiu de sinteză privind originea unor monumente funerare din Dacia (în *SCIV*, 2, 1972, p. 215–222) plasează medalioanele cu lei apotropaici în sec. II e.n. Vezi pentru dată și nota 4.

¹⁵ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 324–325, nr. 1, fig. 1 și monumentul nr. 5 din tabelul de la p. 329; D. Protase, în *Studii și comunicări* (= *Apulum*, IIII), 1961, p. 138–139, nr. 7, fig. 7; M. Horhat, *op. cit.*, p. 279; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 134, nr. 1, fig. 1; V. Wollmann, în *Sargetia*, p. 118, nota 2, nr. 2; L. David-Țeposu, în *RömRum*, p. 261, piesa G 163 (= *Civiltà*, p. 248, piesa G 105, pl. LX); V. Wollmann, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 535, nota 5, nr. 2.

¹⁶ Datarea lui D. Protase. Vezi nota 15.

¹⁷ Vezi pentru dată nota 14.

¹⁸ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, nota 2 de la p. 329 (monumentul cu nr. inv. 62/II); C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 413, nr. 1, fig. 1.

¹⁹ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, nota 2 de la p. 329 (monumentul cu nr. inv. 105/I); C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 413–414, nr. 2, fig. 2.

5. Medalion fragmentar²⁰. Calcar. Partea superioară distrusă. Partea centrală : nișă simplă, cu *corona*, *taenia* și o femeie. Partea inferioară : restul unei proeminențe trapezoidale cu caracter funcțional. Dată : sec. II—III. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

6. Medalion²¹. Destul de bine păstrat. Calcar. Partea superioară : conul de pin rupt. Partea centrală : nișă simplă, cu *corona*, *taenia* și două personaje : o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), așezați pe o balustradă. Partea inferioară : picior trapezoidal pentru implintat. Dată : sec. II e.n. În Muzeul Național Maghiar din Budapesta.

7. Medalion²². Destul de bine conservat. Calcar. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă simplă, cu *corona* și un bărbat. Partea inferioară : piciorul rupt. Dată : sec. II e.n. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

8. Medalion²³. Destul de bine păstrat. Calcar. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă simplă, cu *corona* și două personaje : sus, un bărbat, jos, un copil (băiat ?). Partea inferioară : piciorul rupt. Dată : sec. III e.n. În Muzeul de istorie din Alba Iulia.

9. Medalion fragmentar. Monument descris de noi la nr. 1.

10. Medalion fragmentar. Idem, nr. 2.

11. Medalion fragmentar. Idem, nr. 3.

12. Medalion fragmentar. Idem, nr. 4.

13. Medalion fragmentar. Idem, nr. 5.

14. Medalion fragmentar. Idem, nr. 6.

15. Medalion fragmentar. Idem, nr. 7.

Descoperiri la Alba Iulia : 14 *exemplare*.

III. APOLDUL DE SUS (fost Apoldul Mare, jud. Sibiu) :

16. Medalion²⁴. Destul de bine păstrat. Calcar. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona* și șase personaje : sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta) jos, doi băieți încadrează două fete, toți așezați pe o balustradă. Partea inferioară : piciorul rupt. Dată : sec. II e.n. În Muzeul Brukenthal din Sibiu.

17. Medalion²⁵. Destul de bine conservat. Calcar. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și șase personaje : sus, o femeie (stînga),

²⁰ C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 414—415, nr. 3, fig. 3.

²¹ A. Schober, în *Dolg*, II, 1911, p. 277—278, nr. 4, fig. 4 ; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923, p. 211, fig. 211 ; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 125, nr. 82 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 2 din tabelul de la p. 329.

²² Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 125, nr. 83, fig. 70 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 3 din tabelul de la p. 329.

²³ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 126, nr. 84, fig. 71 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 4 din tabelul de la p. 329.

²⁴ A. Schober, în *Dolg*, II, 1911, p. 278, nr. 5, fig. 5 ; A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 211, fig. 212 (plasează greșit piesa ca fiind descoperită la Alba Iulia) ; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 124, nr. 80, fig. 68 ; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 329—330, fig. 430 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 6 din tabelul de la p. 329 ; I. David-Teșosu, în *RömRum*, p. 138, piesa D 66 (= *Civiltă*, p. 154, piesa D 72).

²⁵ A. Schober, în *Dolg*, II, 1911, p. 279, nr. 6, fig. 6 ; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 124—125, nr. 81, fig. 69 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 7 din tabelul de la p. 329.

un băiat la (mijloc) și un bărbat (dreapta), jos, doi băieți încadrează o fată. Partea inferioară : rest din picior²⁶. Dată : sec. II e.n. În Muzeul Brukenthal din Sibiu.

Descoperiri la Apoldul de Sus : 2 *exemplare*.

IV. CIGMĂU—GEOAGIU (jud. Hunedoara):

18. Medalion (?) fragmentar²⁷. Gresie calcaroasă. Forma circulară și dimensiunile aproximativ egale (44 × 34 cm) pledează pentru un medalion funerar lucrat aparte. Nu se poate face o descriere detaliată a piesei din cauza stării proaste de conservare. Se observă totuși o nișă cochiliformă (care ar putea fi și o *corona*) cu două personaje : o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Partea inferioară a monumentului lasă să se întrevadă o continuare a pietrei, ceea ce poate duce la ipoteza unui medalion funerar lucrat aparte, mai complex, de tipul celor de la Aiud (piesa nr. 1) și Alba Iulia (exemplarul nr. 2). Dată : sec. II—III. Zidit în turnul bisericii reformate din Geoagiu.

19. Medalion (?)²⁸. Gresie calcaroasă. Forma circulară și dimensiunile aproape egale (57 × 56 cm) par să indice un medalion funerar lucrat aparte. În privința descrierii, aceeași observație ca la monumentul de mai sus. În nișa simplă este un bărbat. Dată : sec. II—III. Încadrat în turnul bisericii reformate din Geoagiu.

Descoperiri la Cigmău-Geoagiu : 2 *exemplare*.

V. COPȘA MICĂ:

20. Medalion fragmentar. Piesa descrisă de noi la nr. 8.

Descoperiri la Copșa Mică : 1 *exemplar*.

VI. CRISTEȘTI (jud. Mureș):

21. Medalion fragmentar. Calcar. Nișă simplă cu o femeie și doi copii (?), restul scenei distrus. Un precedent repertoriu al nostru privind medalioanele funerare lucrate aparte din Dacia Superioară considera piesa inedită²⁹, cînd de fapt ea fusese publicată³⁰ (fig. 10). Cu această ocazie facem cuvenită rectificarea, arătînd că regretabila confuzie s-a datorat în primul rînd stării de degradare accentuată a monumentului, care după 28 de ani de la prima lui amintire în literatura de specialitate, are un aspect aproape total diferit, dificil de recunoscut (fig. 11)³¹. Dată : sec. II—III. În Muzeul județean Tg. Mureș.

22. Medalion fragmentar (fig. 12). Vom prezenta mai în amănunt această piesă, lucru ce nu l-am putut face la data publicării ei inițiale de către noi³². Dimensiuni : înălțimea 42,5 cm, lățimea 46 cm, grosimea 15 cm, adîncimea nișei 2 cm. Nr. de inv. 4 a—b.

²⁶ Credem că în partea inferioară a monumentului se observă fragmentele piciorului de împlîntat și nicidecum marginile panglicii care împletește coroana, așa cum presupune Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 125. De altfel, *laenia* se vede clar pe medalion, iar resturile păstrate nu au decît un caracter funcțional.

²⁷ N. Gostar, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara (= Sargetia, III)*, 1956, p. 86, nr. 17, fig. 12; V. Wollmann, în *Sargetia*, V, 1968, p. 118, nr. 11, fig. 11.

²⁸ N. Gostar, *op. cit.*, p. 86—87, nr. 18, fig. 13; V. Wollmann, *op. cit.*, p. 118, nr. 12, fig. 12.

²⁹ C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 415, nr. 6 (monumentul cu nr. inv. 26).

³⁰ I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 92—93, fig. 45; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 8 din tabelul de la p. 329.

³¹ Pentru fotografiile pieselor de la Cristești, mulțumim tov. Andrei Zrínyi, de la Muzeul județean Tg. Mureș.

³² C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 415, nr. 4.

Monumentul lucrat din calcar este fracturat central. Într-o nișă simplă cu chenar lat și plat sînt reprezentate patru personaje. Sus, în stînga apare o femeie, cu *velamen* pe cap, îmbrăcată într-o *tunica manicata*, în falduri, cu guler despicat, iar în dreapta ei se află un bărbat cu barbă, înveșmîntat într-o haină cu mîneci lungi. Părinții țin cu mîna dreaptă și respectiv stînga în fața lor, cîte un copil, ale căror fizionomii sînt deteriorate. Cronologic, piesa se încadrează în secolele II—III. În Muzeul județean Tg. Mureș.

23. Medalion³³. Destul de bine păstrat. Calcar. Dimensiunile și descrierea piesei nu s-au putut da, informația despre descoperirea monumentului fiind recentă. În Muzeul județean Tg. Mureș: Descoperiri la Cristești: 3 exemplare³⁴.

VII. GHERLA:

24. Medalion fragmentar³⁵. Calcar. Nișă cochiliformă cu *corona* și capul unei femei(?), restul reprezentării rupt. Dată: sec. II e.n.³⁶. În Muzeul din Gherla.

Descoperiri la Gherla: 1 exemplar.

VIII. GHIRBOM (jud. Alba):

25. Medalion³⁷. Destul de bine conservat. Calcar. Se păstrează doar partea centrală: nișă simplă cu *corona*, *taenia* și șapte personaje: sus, o femeie (în stînga), un copil (la mijloc) și un bărbat (dreapta), jos, patru copii. Dată: sec. II—III. În Muzeul din Sebeș,

Descoperiri la Ghirbom: 1 exemplar.

IX. GILĂU (jud. Cluj):

26. Medalion³⁸. Destul de bine păstrat. Calcar. Partea superioară distrusă. Partea centrală: nișă simplă cu *corona*, *taenia* și două personaje: o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Partea inferioară: rest de picior. Dată: sec. II e.n. În Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj.

27. Medalion³⁹. Bine conservat. Calcar. Partea superioară: con de pin. Partea centrală: nișă cochiliformă cu *corona* și două personaje: o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Partea inferioară: rest de picior. Dată: sec. II e.n.⁴⁰. În Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj.

Descoperiri la Gilău: 2 exemplare.

³³ Informație datorată tov. Andrei Zrinyi. Acest monument înlocuiește piesa nr. 5 (cu nr. inv. 10) publicată de C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 415, nr. 5, care greșit a fost considerată medalion funerar lucrat aparte, cînd de fapt ea este un fragment de stelă.

³⁴ La Cristești sînt, deci, 3 monumente de acest tip și nu 4. Vezi notele 30 și 32—33.

³⁵ C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 415, nr. 7, fig. 4.

³⁶ Vezi pentru dată nota 4.

³⁷ C. Pop și colab., *op. cit.*, *addenda*, p. 420, nr. 1; V. Wollmann, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 179—180, nr. 19, fig. 16.

³⁸ A. Schober, în *Dolj*, II, 1911, p. 276, nr. 2, fig. 2; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 128, nr. 88, fig. 74; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 12 din tabelul de la p. 329.

³⁹ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 13 din tabelul de la p. 329 și nota 1 de la p. 329; C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 415—416, nr. 8, fig. 5.

⁴⁰ Vezi pentru dată nota 4.

X. ILIȘUA (jud. Bistrița-Năsăud):

28. Medalion⁴¹. Destul de bine păstrat. Gresie calcaroasă. Partea superioară : distrusă. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona* și trei personaje : sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, un copil. Partea inferioară ruptă. Dată : sec. II e.n.⁴². În Muzeul din Năsăud.

Descoperiri la Ilișua : 1 exemplar.

XI. MIHAI VITEAZUL (jud. Cluj):

29. Medalion⁴³. Bine păstrat. Gresie calcaroasă. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă simplă cu *corona*, *taenia* și două personaje : o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Partea inferioară : picior trapezoidal. Dată : a doua jumătate a sec. II e.n. În Muzeul municipal Turda.

Descoperiri la Mihai Viteazul : 1 exemplar.

XII. MOIGRAD (jud. Sălaj):

30. Medalion fragmentar⁴⁴. Calcar. Se păstrează doar partea centrală cu rest al nișei cochiliforme și opt personaje : sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), la mijloc, trei fete și un băiat (dreapta), jos, o fată (stînga) și un băiat (dreapta). Dată : sec. II e.n.⁴⁵. În Muzeul de istorie și artă Zalău.

31. Medalion fragmentar⁴⁶. Calcar. Se conservă doar partea centrală cu nișă simplă și două personaje : o femeie cu un glob sau fruct (stînga) și un bărbat cu o cupă (dreapta). Dată : sec. II—III. În Muzeul de istorie și artă Zalău.

Descoperiri la Moigrad : 2 exemplare.

XIII. PĂTRÎNGENI (jud. Alba):

32. Medalion⁴⁷. Destul de bine conservat. Calcar. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și trei personaje : sus, doi bărbați, jos, un băiat. Partea inferioară ruptă. Dată : inițială sec. III e.n.⁴⁸, recentă sec. II e.n.⁴⁹. În Muzeul de istorie al R.S. România din București.

Descoperiri la Pătrîngeni : 1 exemplar.

⁴¹ I. Marțian, *Țara Năsăudului înainte de instituirea regimentului de grăniceri*, Năsăud, 1934, p. 4 (greșește localizînd piesa la Singeoz-Băi); D. Protase, în *ActMuz*, II, 1956, p. 133; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 14 din tabelul de la p. 329.

⁴² Vezi pentru dată nota 4.

⁴³ I. Țigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 208; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 19 de la p. 329 și nota 1 de la p. 329 (plasează monumentul ca fiind descoperit la *Potaissa*); I. I. Russu — Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 31, nr. 19, fig. 19; H. Daicoviciu, în *RomRum*, p. 260, piesa G 160 (= *Civiltă*, p. 247, piesa G 101).

⁴⁴ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 15 din tabelul de la p. 329 și nota 1 de la p. 329 (informație greșită, deoarece piesa cu nr. inv. 223 nu este medalion, ci un monument dionysiac); C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 417—418, nr. 9, fig. 6.

⁴⁵ Vezi pentru dată nota 4.

⁴⁶ C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 418, nr. 10, fig. 7.

⁴⁷ A. Schober, în *Dolj*, II, 1911, p. 275—276, nr. 1, fig. 1; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 123, nr. 78, fig. 66 (greșește considerînd piesa de la Petroșani); D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 16 din tabelul de la p. 329.

⁴⁸ Datarea lui A. Schober și Gr. Florescu.

⁴⁹ Vezi pentru dată nota 4.

XIV. ROȘIA MONTANĂ (jud. Alba):

33. Medalion⁵⁰. Destul de bine păstrat. Gresie. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu patru personaje : sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), stînd pe o balustradă, jos, un băiat (stînga) și o fată (dreapta). Partea inferioară distrusă. Dată : sec. II e.n.⁵¹. În Muzeul municipal Turda.

34. Medalion(?) întreg. Piesa descrisă de noi la nr. 9.

Descoperiri la Roșia Montană : 2 exemplare.

XV. SARMIZEGETUSA (jud. Hunedoara):

35. Medalion⁵². Destul de bine păstrat. Gresie. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și șase personaje : sus, o femeie (stînga) și doi bărbați (mijloc și dreapta), jos, doi băieți încadrează o fată.

Partea inferioară ruptă : Dată : sec. II e.n. În Muzeul județean Deva.

36. Medalion⁵³. Bine păstrat. Gresie. Partea superioară : rest de con de pin. Partea centrală : nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și patru personaje : sus, o femeie cu un fruct (stînga) și un bărbat cu *volumen* (dreapta), jos, doi băieți, așezați pe o balustradă ; cel din stînga cu o pasăre (porumbel?), cel din dreapta cu *stilus* și un obiect de formă cubică. Partea inferioară : picior de împlîntat. Dată : sfîrșitul sec. II e.n. În Muzeul de istorie al R.S. România din București.

Descoperiri la Sarmizegetusa : 2 exemplare.

XVI. TÎRNAVA (fostă Proștea Mare, jud. Sibiu):

37. Medalion cu leu apotropaic⁵⁴. Destul de bine conservat. Calcar. Partea superioară : leu funerar acefal. Partea centrală : nișă simplă cu două personaje masculine, cel din stînga cu un obiect rotund. Partea inferioară distrusă. Dată : sec. II e.n. În Muzeul Brukenthal din Sibiu.

Descoperiri la Tîrnava : 1 exemplar.

⁵⁰ C. Pop și colab., *op. cit.*, addenda, p. 420, nr. 2 ; V. Wollmann, în *Acta M.N.*, VII, 1970, amintește monumentul la p. 180 ; Z. Milea, în *Apulum*, IX, 1971, p. 437–438, nr. 2, fig. 2.

⁵¹ Vezi pentru dată nota 4.

⁵² Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 126, nr. 85, fig. 72 (nu dă locul de proveniență a medalionului) ; S. Ferri, *op. cit.*, p. 329, fig. 428 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 9 din tabelul de la p. 329 ; L. David-Țeposu, în *Röm.Rum.*, p. 260, piesa G 161, specifică locul de găsit al monumentului în Transilvania (= *Civillâ*, p. 247, piesa G 102). Recent, Lucia Țeposu, pe baza analizei stilistice a medalionului, îl determină ca fiind de proveniență de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, fapt pentru care îl includem la această localitate.

⁵³ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 127, nr. 86, fig. 73 (nu dă locul de descoperire al piesei) ; S. Ferri, *op. cit.*, p. 329, fig. 429 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 10 din tabelul de la p. 329 ; D. Tudor, în *Das Altertum*, 11, 2, 1965, p. 113, fig. de la p. 112 (localizează medalionul la *Micia*) ; L. David-Țeposu, în *Röm.Rum.*, p. 260–261, piesa G 162, presupune ca loc de descoperire Transilvania (= *Civillâ*, p. 247, piesa G 103). Lucia Țeposu afirmă, după maniera de tratare artistică, că piesa este tot de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ceea ce ne-a determinat s-o plasăm aici.

⁵⁴ M. J. Ackner, *Transilvania, Beiblatt des siebenbürger Boten*, 1857, p. 189, nr. 48 ; A. Schober, în *Dolg*, II, 1911, p. 279–281, nr. 7, fig. 7 ; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 128, nr. 87 ; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 326 și monumentul nr. 17 din tabelul de la p. 329 ; D. Protase, în *Studii și comunicări* (= *Apulum*, IIII), 1961, p. 139 ; D. Protase, în *SI*, III, 1961, p. 136–138.

XVII. VEȚEL (jud. Hunedoara):

38. Medalion cu lei apotropaici⁵⁵. Fragmentar. Calcar. Partea superioară ruptă. Partea centrală: nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și patru personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, doi copii. Partea inferioară (postamentul propriu-zis): doi lei apotropaici adosați. Dată: sec. II e.n.⁵⁶. În Muzeul județean Ploiești.

39. Medalion⁵⁷. Destul de bine păstrat. Gresie. Partea superioară ruptă. Partea centrală: nișă simplă cu *corona*, *taenia* și trei personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, un băiat. Partea inferioară ruptă. Dată: sec. II e.n. În Muzeul județean Deva.

40. Medalion⁵⁸. Bine conservat. Gresie. Partea superioară: rest de con de pin. Partea centrală: nișă cochiliformă cu *corona*, *taenia* și două personaje: o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Partea inferioară: picior de implintat. Dată: sec. II e.n. În Muzeul județean Deva.

41. Medalion⁵⁹. Destul de bine conservat. Andezit. Partea superioară distrusă. Partea centrală: nișă simplă cu *corona*, *taenia* și patru personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), așezați pe o balustradă. Partea inferioară avariata. Dată: sec. II e.n. (epoca Antoninilor). În Muzeul de istorie al R.S. România din București.

42. Medalion fragmentar⁶⁰. Calcar. Se păstrează doar partea centrală superioară cu nișă cochiliformă, *corona*, *taenia* și două personaje: o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta). Dată: sec. II e.n. În Muzeul județean Arad.

Descoperiri la Vețel: 5 exemplare.

XVIII. ZLATNA:

43. Medalion fragmentar⁶¹. Calcar. Se conservă doar partea centrală cu nișă cochiliformă, *corona*, *taenia* și cinci personaje: sus, o femeie (stînga) și un bărbat (dreapta), jos, trei băieți. Dată: sec. II e.n. În Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj.

Descoperiri la Zlatna: 1 exemplar.

*

După cum se constată din repertoriul de mai sus, astăzi se cunosc 43 de medalioane funerare lucrate aparte, descoperite toate în *Dacia Superior*⁶², provenite din 18 localități. Ele îmbogățesc

⁵⁵ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 326, nr. 3 și monumentul nr. 18 din tabelul de la p. 329 (consideră piesa de proveniență incertă: *Ulpia Traiana Sarmisegetusa* sau *Apulum*); D. Protase, în *Studii și cercetări* (= *Apulum*, III), 1961, p. 139; M. Horhat, *op. cit.*, p. 279; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 136–138, nr. 3; V. Wollmann, în *Sargetia*, V, 1968, p. 118, nota 2, nr. 3 (= *ActaMN*, VI, 1969, p. 535, nota 5, nr. 3), dă monumentul ca fiind de la *Micia*.

⁵⁶ Vezi pentru datele notele 4 și 14.

⁵⁷ O. Floca, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 341–342, nr. 2, fig. 2; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 20 din tabelul de la p. 329 și nota 1 de la p. 329.

⁵⁸ O. Floca, în *ActaMN*, V, 1968, p. 115–116, nr. 4, fig. 4.

⁵⁹ L. David – L. Mărghită, în *ActaMN*, V, 1968, p. 133–134, nr. III, pl. II/4.

⁶⁰ S. Ferri, *op. cit.*, p. 327, fig. 424; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, monumentul nr. 11 din tabelul de la p. 329 și nota 1 de la p. 329 (consideră greșit piesa cu loc de descoperire necunoscut). Monumentul este astăzi în Muzeul județean Arad. Informație Lucia Teșosu.

⁶¹ A. Schober, în *Dolj*, II, 1911, p. 276–277, nr. 3, fig. 3; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 123–124, nr. 79, fig. 67; S. Ferri, *op. cit.*, p. 327–329, fig. 425–427; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, monumentul nr. 21 din tabelul de la p. 329; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 260, piesa G 159, pl. 102 (= *Civiltă*, p. 247, piesa G 100, pl. LXV).

⁶² Pînă acum nu s-a semnalat nici o descoperire de acest gen în *Dacia Inferior*.

substanțial numărul de piese de acest gen din provincia intracarpatică⁶³. Monumentele apar în cele mai diverse așezări romane: orașe (Alba Iulia—*Apulum*, Moigrad—*Porolissum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetuza*, Zlatna—*Pătrîngeni*—*Ampelum*), castre sau canabele lor (Cigmău, Gherla, Gilău, Ilișua), așezări cu caracter semiurban (Aiud—*Brucla*, Roșia Montană—*Alburnus Maior*, Vețel—*Micia*), sate (Apoldul de Sus, Copșa Mică, Cristești, Ghibom, Mihai Viteazul, Tirnava). Pentru prima oară se întîlnesc acum numele unor localități, ca Cigmău—Geoagiu și Copșa Mică.

Repartizarea teritorială a medalioanelor funerare lucrate aparte în Dacia Superioară permite constatarea că din cele 43 de monumente sculpturale de acest tip, cunoscute, un număr de 14 piese provin de la *Apulum*, ceea ce reprezintă aproximativ 33% din totalul exemplarelor descoperite în provincia traiană. Cu această ocazie se confirmă încă o dată ipoteza că în importantul oraș roman de pe malul Mureșului ar fi ființat un mare atelier de lapicizi, specializat în executarea unor piese sepulcrale tipice⁶⁴. De altfel, de aici provin și 11 coronamente funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită⁶⁵, (dacă nu includem în numărătoare piesele de la Geoagiu și Mesentea, atribuite, de asemenea, acestui centru de pietrari)⁶⁶. Apariția a cinci medalioane la *Micia* pune problema existenței în așezarea respectivă a unui atelier de prelucrare, pe lângă celelalte centre de pietrărie care funcționau în localitățile cunoscute din Dacia⁶⁷.

Deși în zona auriferă a Munților Apuseni s-au descoperit patru piese (două la Roșia Montană, una probabil la Zlatna și alta la Pătrîngeni), credem că părerea mai veche a lui Gr. Florescu privind o legătură între aceste medalioane și lucrătorii mineri din regiunea respectivă⁶⁸ nu trebuie acceptată, deoarece s-ar putea ca monumentele în cauză să fi fost confecționate și comandate la *Apulum*, apoi înșiși defuncții să nu fi aparținut familiilor de slujbași la mine.

Pe baza repertoriului întocmit de noi se poate face o trecere în revistă a portretisticii medalioanelor lucrate aparte, remarcîndu-se întreaga galerie de personaje ce apar pe monumente, precum și numărul celor reprezentați. Ele se grupează astfel: a) cu o singură persoană: 3 piese (două de la Alba Iulia, nr. 5, 7, una de la Cigmău-Geoagiu, nr. 19); b) cu două persoane: 11 exemplare (două de la Alba Iulia, nr. 6, 8, două de la Gilău, nr. 26—27 și cîte unul de la Cigmău-Geoagiu, nr. 18, Copșa Mică, nr. 20, Mihai Viteazul, nr. 29, Moigrad, nr. 31, Roșia Montană, nr. 34, Tirnava, nr. 37 și Vețel, nr. 40); c) cu trei persoane: 5 monumente (cîte unul de la Aiud, nr. 1, Alba Iulia, nr. 2, Ilișua, nr. 28, Pătrîngeni, nr. 32 și Vețel, nr. 39); d) cu patru personaje: 5 exemplare (cîte unul de la Alba Iulia, nr. 14, Cristești, nr. 22, Roșia Montană, nr. 33, Sarmizegetusa, nr. 36 și Vețel, nr. 38); e) cu cinci personaje: 1 monument (Zlatna, nr. 43); f) cu șase persoane: 3 piese (două de la Apoldul de Sus, nr. 16—17 și una de la Sarmizegetusa, nr. 35); g) cu șapte persoane: 1 exemplar (Ghibom, nr. 25); h) cu opt personaje: 1 piesă (Moigrad, nr. 30). Nu au putut fi clasificate un număr de 12 monumente (opt de la Alba Iulia, nr. 3—4, 9—13, 15, două de la Cristești, nr. 21, 23 [nu am văzut medalionul] și cîte unul de la Gherla, nr. 24 și Vețel, nr. 42), deoarece starea lor precară, fragmentară, nu permite reconstituirea exactă a scenelor sculptate. Referitor la prezentarea adulților, trebuie arătat că un medalion înfățișează o singură femeie (Alba Iulia, nr. 5), trei cîte un bărbat (două de la Alba Iulia, nr. 7—8 și unul de la Cigmău-Geoagiu, nr. 19). Pe două monumente apar doar două

⁶³ Vezi, C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 413—420.

⁶⁴ *Idem*, *op. cit.*, p. 419.

⁶⁵ H. Daicoviciu, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 333—352; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 371—372.

⁶⁶ Vezi tabelul lui H. Daicoviciu, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 345.

⁶⁷ C. Pop și colab., în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 419.

⁶⁸ Gr. Florescu, în *Latomus*, XXVIII, 1957, p. 225. Ipoteza lui Gr. Florescu este contestată de D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 329—330.

personaje masculine (Pătrîngeni, nr. 32 și Tirnava, nr. 37), iar pe unul, două femei și doi bărbați (Vețel, nr. 41). Un număr de 6 piese înfățișează defuncții așezați pe o balustradă, în genul unei loje de amfiteatru (două de la Alba Iulia, nr. 6, 14 și cite una de la Apoldul de Sus, nr. 16, Roșia Montană, nr. 33, Sarmizegetusa, nr. 36 și Vețel, nr. 41). În general, personajele sînt reprezentate fără obiecte în mîini, excepție făcînd 3 piese (Moigrad, nr. 31, Sarmizegetusa, nr. 36 și Tirnava, nr. 37). O caracteristică a tuturor medalioanelor descoperite în Dacia Superioară este faptul că poziția adulților, plasați de obicei în partea superioară a nișei centrale, este aceeași: femeia la stînga și bărbatul la dreapta (excepție face piesa de la Copșa Mică, nr. 20). Patru monumente prezintă lei apotropaici: la trei dintre ele, aceste animale formează postamentul propriu-zis (Aiud, nr. 1, Alba Iulia, nr. 2 și Vețel, nr. 38), iar la unul, apar ca acroteriu (Tirnava, nr. 37). Interesant este de remarcat faptul că 18 exemplare au nișă cochiliformă (Aiud, nr. 1, Alba Iulia, nr. 14–15, Apoldul de Sus, nr. 16–17, Cigmău-Geoagiu, nr. 18, Gherla, nr. 24, Gilău, nr. 27, Ilișua, nr. 28, Moigrad, nr. 30, Pătrîngeni, nr. 32, Roșia Montană, nr. 33, Sarmizegetusa, nr. 35–36, Vețel, nr. 38, 40, 42 și Zlatna, nr. 43), fiind date în secolul II e.n.⁶⁹. În general, nișele sînt ornamentate cu ghirlande și panglici, așa cum se poate vedea decorația pe 24 de monumente (Alba Iulia, nr. 2, 5–8, 14, Apoldul de Sus, nr. 16–17, Copșa Mică, nr. 20, Gherla, nr. 24, Ghirbom, nr. 25, Gilău, nr. 26–27, Ilișua, nr. 28, Mihai Viteazul, nr. 29, Pătrîngeni, nr. 32, Sarmizegetusa, nr. 35–36, Vețel, nr. 38–42 și Zlatna, nr. 43).

Din punct de vedere tipologic, medalioanele funerare lucrate aparte își au, probabil, originea în acele *imagines clipeatae*, „imagini pe scut”, atestate întii în Grecia, în Sanctuarul divinităților din Samothrace, către anul 100 î.e.n.⁷⁰. Un exemplu elocvent îl constituie celebrul bust al lui Menandru de la Ostia⁷¹ sau portretul filozofului Demosthenes⁷². Ele apar pentru întia oară la Roma în templul Bellonei, în jurul anului 80 î.e.n.⁷³. Prezentarea busturilor defuncților în altorelief, în nișe rotunde, decorate cu ghirlande și panglici, se vor întîlni apoi frecvent la stelele funerare și sarcofage. O dovadă timpurie în acest sens este bustul unui copil de pe mormîntul familiei Hateria din Roma, mormînt contemporan cu domnia împăratului Domițian⁷⁴.

Astfel de reprezentări sînt cunoscute în Gallia (în special, portrete de copii)⁷⁵, la Aquileia⁷⁶, în Grecia (la Atena, Teba, Peninsula Chalcidică)⁷⁷, Dalmația⁷⁸, Germania (la Igel, Mainz, Köln)⁷⁹ etc.

Pînă nu de mult, se considera că medalioanele funerare lucrate aparte provin numai din Noricum, Pannonia și Dacia Superior, fiind o categorie de monumente sculpturale specifică doar acestor regiuni⁸⁰. Fără intenția de-a ne ocupa prea mult de aria lor de răspîndire în Imperiul roman, informativ, trebuie să arătăm că difuziunea lor în cadrul provinciilor este mult mai largă decît se credea (cel puțin la noi în țară). Dacă ele nu se întîlnesc deocamdată în Italia, ținuturile

⁶⁹ Vezi pentru date nota 4.

⁷⁰ R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, Paris, 1969, p. 90. Mulțumim Luciei Țeposu pentru bibliografie.

⁷¹ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 209; R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 90, fig. 98.

⁷² A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 209.

⁷³ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 87–89.

⁷⁴ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 210; R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 218, fig. 245.

⁷⁵ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 209.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Idem*, p. 211.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 323 și nota 1 de la p. 323; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 133–134,

vestice, Grecia, Thesalia, Asia Mică⁸¹, Dacia Inferior⁸² ș.a., aceste monumente s-au descoperit, pe lângă cele din Dacia intracarpatică, în Noricum [până la alcătuirea repertoriului lui A. Schober din anul 1923, se cunoșteau aici 22 de piese din 11 localități: 1 Feldkirchen, 2 Friesach, 1 Herberstein, 1 Lendorf, 2 Neumarkt (*Noreia*?), 1 Saifnitz, 11 Seckau (Flavia Solva), 1 Wagna, 1 Wels (*Ovilava*?) și 1 Zollfeld (*Virunum*)⁸³], Pannonia [9 exemplare din 3 localități: 5 Budapesta (*Aquincum*), 3 Dunaujváros (*Intercisa*) și 1 Pécs (*Sopianae*)⁸⁴], Macedonia orientală, nord-estică și sudică [zona Prilep: 2 monumente la Nikodim⁸⁵ și Senokos⁸⁶, în așezările de pe cursul mijlociu al râului Struma: S. Vrač⁸⁷, Širbanovo (Petric)⁸⁸, Źzigurovo⁸⁹, Kamenica⁹⁰, Piperica⁹¹, Gevgeli (2 piese, datate în epoca lui Constantin cel Mare)⁹², Smederevo⁹³ etc.], Thracia [2 bucăți la Salonic, considerate ca fiind din secolul IV e.n.⁹⁴ ș.a.], Moesia Inferior [1 exemplar la Gigen (*Oescus*)⁹⁵], Moesia Superior [1 piesă cunoscută la Prahovo (*Aquae*), provenită din necropola localității. Monumentul prezintă un personaj feminin într-o nișă, în partea superioară avînd ca acroter un con de pin, iar în cea inferioară, doi lei apotropaici adosați. Se presupune că modelul acestui medalion a fost adus din Dacia cu ocazia retragerii aureliene⁹⁶], Africa de nord (2 monumente, unul în Muzeul din Guelma, celălalt păstrat la Paris)⁹⁷ etc. Cit privește locul originar de difuziune a medalioanelor funerare lucrate aparte, sîntem de părere că trebuie acceptată ipoteza care îl plasează în cercul cultural norico-pannonic⁹⁸, de unde acestea se vor răspîndi prin diferiți meșteri în provinciile dunărene și sudice ale lumii romane.

Sub raport artistic, medalioanele din Dacia Superioară sînt poate cele mai apropiate de monumentele din Panonnia, în ceea ce privește tratarea stilistică a portretisticii, îmbrăcăminții personajelor etc. În cadrul Daciei ele vor avea însă o evoluție proprie, spiritul novator făcîndu-se remarcant, în primul rînd, prin asocierea leilor funerari de origine orientală cu motivul funerar al nișei venit din apus⁹⁹. Astfel și provincia traiană își va aduce aportul ei incontestabil la îmbogățirea formelor artei provinciale romane.

⁸¹ D. P. Dimitrov, *I medaglioni sepolcrali isolati nella vale del medio Struma e nella Macedonia settentrionale*, în *Orme di Roma nel mondo*, VIII, Roma, 1947, p. 12 (extras). Mulțumim Luciei Țeposu pentru bibliografie.

⁸² Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferior*, București, 1942, p. 7.

⁸³ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 144–151, nr. 328–349; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 329, nr. 31–49.

⁸⁴ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 152–154, nr. 350–356; *Intercisa*, I, Budapesta, 1954, p. 294–295, nr. 107–109, pl. XLIII/4–6; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 329, nr. 22–30.

⁸⁵ N. Vulić, în *Spomenik*, Belgrad, XCVIII, 1941–1948, p. 172, nr. 358. Mulțumim prof. D. Protase pentru bibliografie.

⁸⁶ *Idem*, p. 181, nr. 381.

⁸⁷ D. P. Dimitrov, *I medaglioni sepolcrali...*, p. 5.

⁸⁸ *Idem*, p. 6.

⁸⁹ D. P. Dimitrov, în *Izvestija-Institut*, Sofia, XIII, 1939, p. 40–41, fig. 59.

⁹⁰ *Idem*, p. 46–47, fig. 68.

⁹¹ *Idem*, p. 50–51, fig. 74.

⁹² *Idem*, p. 63–64, fig. 87–88.

⁹³ N. Vulić, în *Spomenik*, Belgrad, LXXI, 1931, p. 233, nr. 648.

⁹⁴ D. P. Dimitrov, în *Izvestija-Institut*, Sofia, XIII, 1939, p. 61–63, fig. 84–85.

⁹⁵ D. P. Dimitrov, *I medaglioni sepolcrali...*, p. 9–10.

⁹⁶ M. Veličković, în *Zbornik*, Belgrad, III, 1960–1961, p. 99–100 (rezumatul în l. franceză).

⁹⁷ A. Schober, *Die römischen Grabsteine...*, p. 212.

⁹⁸ *TransAnt*, București, 1945, p. 145, nota 1; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 330–331; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 140–141; M. Macrea, *Viața în Dacia română*, București, 1969, p. 356.

⁹⁹ *TransAnt*, p. 145, nota 1; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 331; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 141.

ADDENDA : După redactarea articolului ni s-a semnalat încă un medalion funerar lucrat aparte, descoperit la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) și păstrat în Muzeul județean Bistrița¹⁰⁰. Monumentul, fragmentar, din calcar, înfățișează într-o nișă simplă, o femeie (stinga) și un bărbat (dreapta), jos, un copil. În partea inferioară se păstrează piciorul de implintare. Cu acest exemplar numărul medaliodelor funerare lucrate aparte descoperite în Dacia intracarpatică se ridică la 44 de exemplare.

CONSTANTIN POP — VASILE MOGA — IOAN AL. ALDEA

NOUVEAUX MÉDAILLONS FUNÉRAIRES DE LA DACIE SUPÉRIEURE CONFECTIONNÉS À PART

(Résumé)

Sont présentés 9 médaillons funéraires exécutés à part, provenant de la Dacie Supérieure. Conformément au répertoire élaboré par les auteurs, en Dacie Supérieure ont été découverts 43 exemplaires (44 avec celui signalé en *addenda*), dans 18 localités.

Ces monuments, spécifiques pour les régions danubiennes et macédoniennes de l'Empire, dont l'origine est en *Noricum* et en *Pannonia*, ont dans la province trajane une évolution propre, contribuant ainsi à l'enrichissement des formes de l'art provincial romain.

¹⁰⁰ Informație amabilă de la tov. Șt. Dănilă, directorul Muzeului județean Bistrița, căruia îi mulțumim. Monumentul fiind inedit, l-am prezentat doar sumar pentru a fi cuprins în repertoriu. El urmează să fie publicat detaliat de către tov. Șt. Dănilă.

Fig. 1. — Fragment de medalion funerar (Alba Iulia).

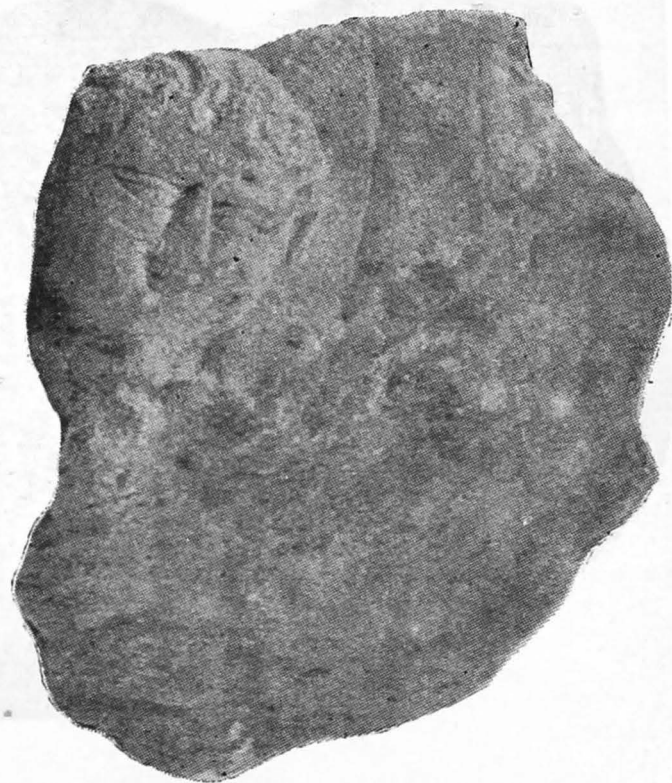

Fig. 2. — Medalion funerar fragmentar (Alba Iulia).

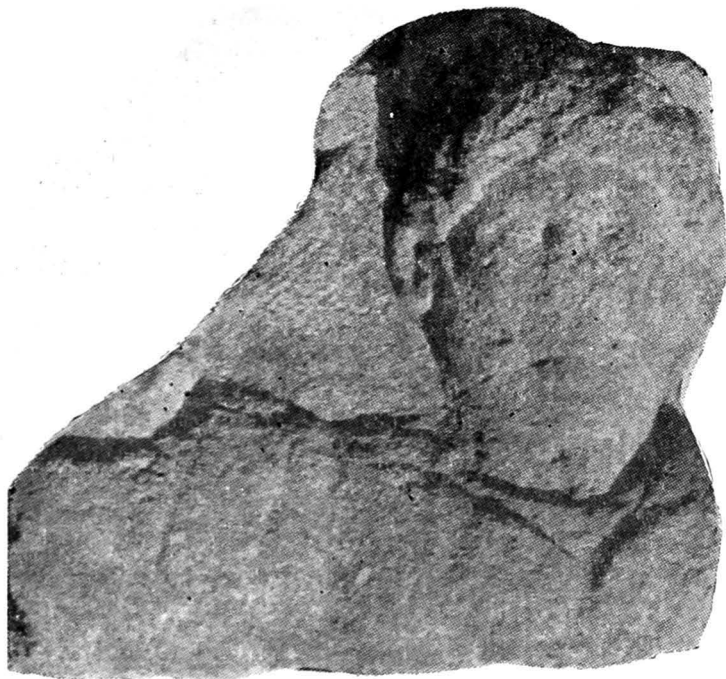

Fig. 3. — Medalion funerar în stare fragmentară (Alba Iulia).

Fig. 4. — Medalion funerar fragmentar (Alba Iulia).

Fig. 5. — Fragment de medalion funerar (Alba Iulia).

Fig. 6. — Medalion funerar în stare fragmentară (Alba Iulia).

Fig. 7. — Medalion funerar fragmentar (Alba Iulia).

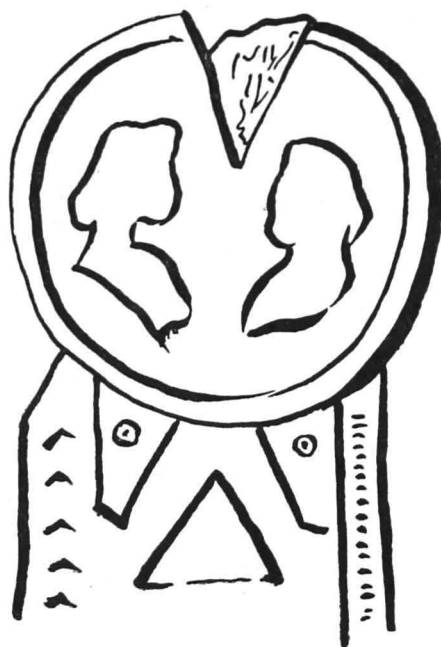

Fig. 8. — Medalion funerar (Roșia Montană).

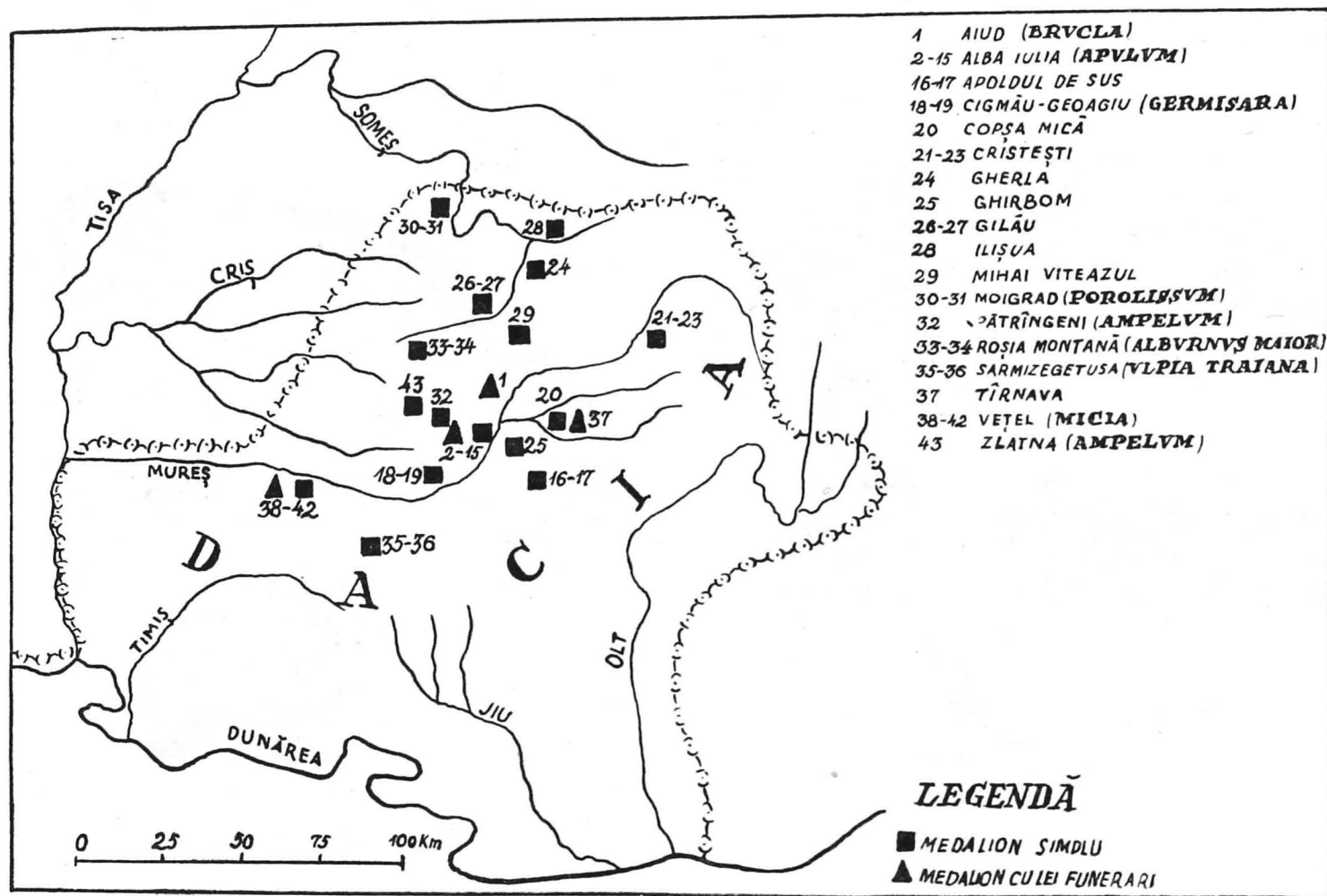

Fig. 9. — Aria de răspândire a medalioanelor funerare lucrate aparte în Dacia Superioară.

Fig. 10. — Fragment de medalion funerar (Cristești).

Fig. 11. — Același, starea actuală.

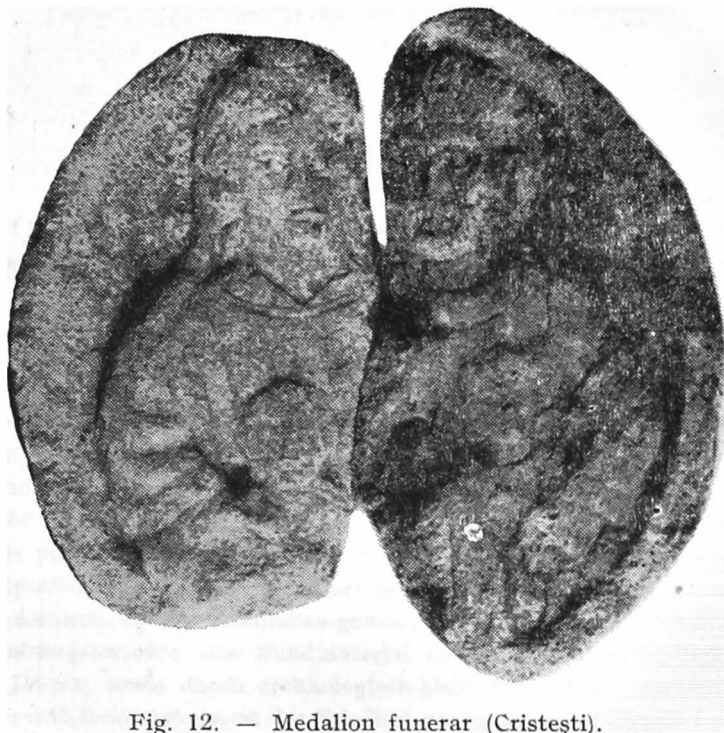

Fig. 12. — Medalion funerar (Cristești).

ZUR CHRONOLOGIE UND ETHNISCH-KULTURELLEN DEUTUNG DES FRIEDHOFES VON SOPORUL DE CÎMPIE (SIEBENBÜRGEN)

Vorliegender Artikel ist eine Antwort an Prof. Kurt Horedt (Cluj), der in den letzten zehn Jahren die Ansicht vertrat und auch weiter vertritt, dieser Friedhof stamme nicht aus dem 2.—3. Jh. und gehöre nicht einer dakischen Gemeinschaft aus dem römischen Dazien an, sondern sei zwischen 240—325 anzusetzen und einer, aus der Moldau eingewanderten Karpengruppe zuzuschreiben. Wie man im folgenden sehen wird, halte ich meinen anfänglichen, schon 1956 geäußerten Standpunkt aufrecht, da er, meiner Meinung nach, voll und ganz durch das aus der vollständigen Aufdeckung des Friedhofes gewonnene Fundmaterial bestätigt wird.

Durch die Grabungsberichte, das Fundmaterial und durch Veröffentlichungen aus den letzten sechzehn Jahren, sowie durch archäologisch-historische, von verschiedenen Forschern gemachte Hinweise und Bewertungen ist der Friedhof von Soporul de Cîmpie heute in der Fachliteratur gut bekannt als eine Entdeckung ersten Ranges, die für die Anwesenheit der bodenständigen Daker im römischen Dazien (im 2.—3. Jh.) Zeugnis ablegt¹. Daher halte ich es für unnötig, hier noch einmal auf eine Beschreibung des Friedhofes zurückzukommen, sondern will — auch aus Gründen der Raumersparnis — sofort zur Sache kommen, die hier erörtert werden soll.

Von allem Anfang an muss festgehalten werden, dass die Zeitsetzung ins 2.—3. Jh. sowie die ethnische Zugehörigkeit dieses archäologischen Fundkomplexes zu einer dakischen Gemeinschaft innerhalb der Provinz, von der Mehrzahl der Forscher, die sich flüchtig oder gründlicher auf die Entdeckungen von Sopor beziehen, angenommen wurden und werden².

Ausser K. Horedt sprachen nur M. Macrea und Gh. Bichir Meinungen aus, die von der allgmein anerkannten These abweichen:

Der verstorbene Professor M. Macrea, der zehn Jahre lang (1957—1967) für die Bodenständigkeit des Friedhofes von Sopor eingetreten war, änderte 1968 plötzlich seine Ansicht und

Die jährlichen Ausgrabungsberichte zwischen 1956—1960, die Verwendung des Fundstoffes bei verschiedenen Gelegenheiten und die Artikel über den Friedhof wurden, wie folgt, veröffentlicht: D. Protase und I. Țigăra, in *Materiale*, V, 1959, S. 425—434; VI, 1959, S. 383—395; D. Protase, in *OmD*, S. 455—465; *Materiale*, VII (1961), S. 423—429; VIII, 1962, S. 527—536; *Dacia*, N.S., VI, 1962, S. 188 und 189; *RevRHist*, III, 1964, Nr. 2, S. 197; *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, S. 52—59; *Dacia* N.S., XIII, 1969, S. 291—317; *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, S. 100—103. Die Monographie über den Friedhof ist gleichfalls fertig und wird in Buchform erscheinen.

² Siehe z.B. M. Macrea, in *Dacia* N.S., I, 1957, S. 219; *IstRom*, I, S. 391—392; *ArchCl*, XIX, 1967, S. 160—161; C. Daicoviciu, in *Tribuna* (Cluj), 26. Juli 1958, S. 11; *Din istoria Transilvaniei*, Bd. I, 3. Aufl. 1963, S. 54—56; *SiCl*, VII, 1965, S. 247; *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, S. 88, Anm. 2; S. Morintz, in *Materiale*, VII (1961), S. 446; *Dacia* N.S., V, 1961, S. 409; I. Nestor, in *RevRHist*, III, Nr. 3, 1964, S. 384—385; I. H. Crișan, *Ceramica gelo-dacică...*, București, 1969, S. 275; M. Babeș, in *SCIV*, 22, 1971, Nr. 1, S. 35—36.

meinte, in Sopor könnte man es wohl mit einer von den Römern zur Zeit des Marcus Aurelius, oder im 3. Jh. unter Philipp Arabs oder Gallienus in der Provinz angesiedelten Karpengruppe zu tun haben³. Zu bemerken ist, dass M. Macrea mit der vom Endesgefertigten für den Friedhof festgelegten Chronologie einverstanden war. Nach kaum einem Jahr aber änderte er seine Meinung wieder und vertrat eine neue, wonach in Sopor ein Friedhof bodenständiger Daker sei, zu denen sich in den obengenannten Zeiträumen vielleicht eine Karpengruppe gesellte⁴.

Die Meinung, in Sopor bestehe ein Friedhof von Dakern aus dem Inneren der Provinz, denen sich im 3. Jh. karpische Elemente zugesellt haben mochten, finden wir in einer sehr nuancierten Darstellung auch bei Gh. Bichir⁵.

K. Horedt, der anfangs ebenfalls die Bodenständigkeit der im Friedhof begrabenen Bevölkerung vertrat, änderte nach und nach seine Meinung und brachte im Laufe von 15 Jahren — wie man in der Folge sehen wird — sich widersprechende Ansichten über die Zeitstellung und die ethnische Zugehörigkeit des Gräberfeldes zum Ausdruck. Sie sollen in der Reihenfolge ihrer Veröffentlichung angeführt werden:

Im Jahre 1955 setzt K. H. die zwei ersten Gräber des Friedhofs „in die letzten Jahrzehnte des 3. und erste Hälfte des 4. Jhs. u. Z.“ an und weist sie „der einheimischen provinziellen Landbevölkerung“ zu, wobei er bemerkt, dass der Verbrennungsritus „einer der archäologischen Hinweise ist, der das Weiterbestehen dieser [Bevölkerung] auch nach dem Abzug der römischen Besatzung“ erhärtet⁶. Hier glaube ich, folgende Feststellung machen zu müssen.

Die beiden ersten, zufällig entdeckten Gräber, durch die man von der Existenz eines Friedhofes an dieser Stelle erfuhr, wurden von meinem verstorbenen Mitarbeiter und Freund I. Țigăra⁷ nur beschrieben, doch sind die Schlussfolgerungen, wenn auch von ihm gezeichnet, zur Gänze von K. H. verfasst und niedergeschrieben. Der für ihn charakteristische Stil, die vergleichende Methode, der — damals und auch später — angeführte Literaturnachweis kennzeichnen ihn unleugbar als den Verfasser der letzten drei Seiten des Artikels. Demnach sind die betreffenden Seiten, die im J. 1955 die Kompetenz in Archäologie und Geschichte des ehemaligen Museumdirektors von Turda (klassischer Philologe, Dichter, Kulturmensch) überstiegen, das Werk von K.H., dem verantwortlichen Leiter der Ausgrabungen, die aber tatsächlich von I. Țigăra und mir durchgeführt wurden (1956–1961).

Nach dieser, mit der obenerwähnten plötzlichen Meinungsänderung M. Macreas verbundenen Feststellung, kann jeder sich Rechenschaft geben, wem die Tatsache „einigemal unvollständig oder irreführend“ zu zitieren, die mir K.H. grosszügig zuspricht, zuzuschreiben ist⁸. Es soll

³ M. Macrea, in *Apulum*, VII, 1, 1968, S. 197, Zum Zeitpunkt, da, posthum, die Arbeit M. Macreas über die freien Daker erschien, wo er auch seine neue Auffassung über den karpischen Charakter des Friedhofs von Sopor aussprach, war mein Artikel (*Dacia N.S.*, XIII, 1969) mit der kritischen Anmerkung über die sukzessiven Ansichten K.H.s bereits zum Druck übergeben, so dass mir die „Drehung um 180 Grad“ in der Meinung M. Macreas nicht bekannt sein konnte. Somit ist der Vorwurf K.H.s an meine Adresse unbegründet.

⁴ M. Macrea, *Viața în Dacia română*, București, 1969, S. 264 und 265. Von dieser neuen Änderung der Stellungnahme erwähnt K.H. nichts, obzwar er in einer Fussnote das Buch von M. Macrea zitiert.

⁵ Gh. Bichir, in *SCIV*, 22, 1971, Nr. 2, S. 188–189; *SCIV*, 22, 1971, 4, S. 667, Anm. 25. Der Verfasser legt sich auf diese Ansicht fest, nachdem er vorher angenommen hatte, der Friedhof von Soporul de Cimpie gehöre „freien Dakern aus dem Norden“ an, die unter Marcus Aurelius oder Commodus in der Provinz angesiedelt wurden (*Dacia N.S.*, XI, 1967, S. 223). Ich bemerke, dass Gh. Bichir gleichfalls mit meiner Ansetzung des Friedhofs und nicht mit der von K.H. vorgeschlagenen so späten Datierung einverstanden ist, die übrigens von niemandem vertreten wird, ohne Rücksicht auf die Meinung über die ethnische Zugehörigkeit der hier begrabenen Bevölkerung.

⁶ *ActaMus*, I, 1955, S. 113–115.

⁷ *A.a.O.*, S. 107–113.

⁸ *ActaMN*, VIII, 1971, S. 587.

noch bemerkt werden, dass auch I. Ioniță⁹ nicht an die Karpen in Sopor glaubt. Kommen wir aber jetzt zur Sache zurück.

Nachdem 1958 die Ausgrabungen im Friedhof weiter fortgeschritten und zahlreiche Gräber aufgedeckt waren, ändert K.H. die Datierung und ethnische Zuweisung der beiden ersten Gräber und erklärt, in Sopor seien bodenständige Daker in römischer Zeit begraben¹⁰.

Vier Jahre später, 1962, bei der Internationalen Konferenz für Klassische Studien in Plovdiv kommt K.H. in einem Vortrag über *Transsylvanien im ersten Jahrhundert nach der Preisgabe der Provinz Dazien*, wieder auf den Friedhof von Soporul de Cimpie zu sprechen. Nachdem er in einigen Worten die Entdeckung als solche behandelt, fährt er fort: „Bei dieser Sachlage wird nun die eingehende Fundpublikation eine Entscheidung zu treffen haben, ob die Grabgruppe Soporul de Cimpie — Lechința de Mureş bodenständigen oder eher karpischen Dakern zuzuweisen ist. Im letzteren Falle wäre auf archäologischem Wege der Nachweis erbracht, dass in der zweiten Hälfte des 3. Jhs., vor oder nach der Preisgabe der Provinz, Bevölkerungsteile der dakischen Karpen in Dazien sesshaft werden“¹¹. Hier ist die erste Meinungsänderung festzuhalten: die vorsichtige Ankündigung *auch* der Hypothese über eine mögliche Anwesenheit der Karpen in der Nekropole.

Die anfangs mit gewisser Zurückhaltung ausgesprochene Idee der Datierung des Friedhofes ins 3.—4. Jh. und seine Zugehörigkeit zu einer Karpengruppe wird von K.H. 1967 in einer Arbeit über die Sintana de Mureş — Cerneahov Kultur in Rumänien¹² weiterentwickelt. In diesem Zusammenhang ist K.H. der Ansicht, die Überprüfung des Zeitpunktes für das Eindringen der Cerneahov Kultur in Siebenbürgen erfordere auch eine Neuuntersuchung der Datierung des Friedhofes von Soporul de Cimpie. Es wird behauptet „die Nekropole von Soporul de Cimpie übernimmt in der Zeitsetzung den Platz, den früher der Friedhof von Sintana de Mureş innehatte...“, nämlich „die zweite Hälfte des 3. und die ersten Jahrzehnte des 4. Jhs.“¹³. Vom ethnischen Gesichtspunkt, heisst es „wird man in Soporul de Cimpie die Anwesenheit einer aus der Moldau in Siebenbürgen eingedrungenen Karpengruppe zugeben müssen“. Doch „erschweren die ziemlich starken römischen Kultureinflüsse (Keramik, Fibeln) vorläufig die Lösung der Frage, ob es in Soporul de Cimpie ausschliesslich Karpen gab, die römische Kulturelemente übernommen haben, was wahrscheinlicher ist, oder ob nur eine Zuwanderung der Karpen stattgefunden habe, die sich in der Folge mit der provinziäl-römischen Bevölkerung vermischten“¹⁴. Demnach wären also die Karpen, allein oder zusammen mit einer provinziäl-römischen, schon vor ihnen dort siedelnden Bevölkerung, vom fünften Jahrzehnt des 3. Jhs. an (als Folge ihrer „grossen Invasionen“) oder zur Zeit des Gallienus in Soporul de Cimpie anwesend.

Ein Jahr später werden diese Ideen vom K.H. wiederaufgenommen und — ohne etwas Neues zu bringen — wörtlich in einem Artikel wiedergegeben unter dem Titel „Un nou aspect al problemei continuităţii“ (Ein neuer Aspekt in der Frage der Kontinuität)¹⁵. Ob der Aspekt wirklich neu ist, hängt davon ab, ob die Goten erst im J. 376 in Siebenbürgen eindrangen, was ich bezweifle¹⁶.

⁹ SCIV, 19, 1968, 2, S. 212—213.

¹⁰ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, S. 25 und 30.

¹¹ K. Horedt, in *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica*, Sofia, 1963, S. 162.

¹² K. Horedt, in SCIV, 18, 1967, Nr. 4, S. 582—586.

¹³ A.a.O., S. 585.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ K. Horedt, in *Unitate şi continuitate în istoria poporului român* (in Redaktion von D. Berciu), Bucureşti, 1968 S. 81.

¹⁶ SCIV, 18, 1967, Nr. 4, S. 575—592. Die so späte Datierung des Eindringens der Goten in Siebenbürgen wird auch von C. Daicoviciu bezweifelt (*Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, S. 88, Anm. 2).

Als „Antwort“ auf eine Bemerkung, die ich in einer Fussnote machte, nämlich, dass „in Falle Sopor ein bedauerlicher Fehler in der Chronologie und kulturell-historischen Auslegung gemacht werde“¹⁷, veröffentlicht K.H. einen neuen, ausschliesslich diesem Friedhof gewidmeten Artikel¹⁸. Es werden nun auch andere Aspekte des Problems angeschnitten, das Fundmaterial wird zum Teil neu ausgelegt, gleichzeitig werden Betrachtungen über die Grabbräuche bei den Dakern in der Latènezeit angestellt, um schliesslich zu der geläuterten und entschiedenen Schlussfolgerung zu gelangen: der Friedhof ist zwischen 240 und 325 anzusetzen und muss den, aus der Moldau eingewanderten Karpen zugeschrieben werden.

Nach sechzehn Jahren mühevollen Suchens, unklarer Meinungen und Wechselns der Stellungnahme, ständig bemüht, die verschiedenen Ausdrucksformen der dakisch-römischen Kontinuität zu finden, scheint also K.H. hinsichtlich der Bedeutung des archäologischen Fundstoffes von Soporul de Cimpie zu einer festen Meinung gelangt zu sein. Hier wollen wir jetzt die Beweismittel und Überlegungen K.H.s zur Unterstützung seiner Zuweisung des Friedhofes an die Karpen untersuchen und sehen, ob sie einer gründlichen, objektiven Analyse standhalten oder nicht.

Wie bekannt wurde im Friedhof von Sopor und sogar innerhalb vieler seiner Gräber das Nebeneinander zweier Sachkulturen, die sich nach Machart und Ursprung deutlich voneinander unterscheiden, festgestellt. Die eine, ältere, „barbarische“, aus der späten Latènezeit, ist die dakische; sie ist hauptsächlich durch charakteristische rudimentär handgearbeitete Töpferware belegt. Die andere ist die provinzialrömische Kultur, vertreten durch Tonware, Fibeln, Bronzemünzen, Körper- und Kleiderschmuck, Dinge des täglichen Gebrauchs u.a. Dies ist die einwandfrei bewiesene Realität, die erklärt werden musste und muss.

Um die Merkmale der dakischen Kultur karpischen Dakern zuzuschreiben, die aus der Moldau nach Siebenbürgen eingewandert seien, und *nicht* den einheimischen Dakern aus dem Inneren der Provinz, so wie ich es ständig tat und nachher fast sämtlich Forscher, die sich zu dieser Frage äusserten, verlegte K.H. den *Beginn* des Friedhofs von 150 nach 240, wodurch er sich über die Datierung von chronologisch beweiskräftigem, durch Fachleute richtig festgelegtem Material hinwegsetzte; so wird den sechs im Friedhof gefundenen, von Trajan (112) bis Crispina Commodi (177–182) geprägten Bronzemünzen ein ungewöhnlich langer *terminus post quem* von 120 bis 150 Jahren (!) zugebilligt, der für provinzialrömische Zustände unannehmbar ist. Ebenfalls gibt es zwischen den 14 gut erhaltenen Fibeln sechs bis sieben Exemplare, die sicher vor 240 anzusetzen sind. Wir nennen hier zwei Exemplare des Typs „kräftig profilierte Fibeln mit einem Knopf“, die um Mitte des 2. Jhs. verwendet wurden, sowie ein von diesen Typ *abgeleitetes* Exemplar, welches den in die zweite Hälfte des gleichen Jahrhunderts datierten Ankerfibeln vorangeht; ganz zu schweigen von einer weiterentwickelten Ankerfibel und von Abarten des Typs der Fibel mit umgeschlagenen Fuss, die wieder in der ersten Hälfte des 3. Jhs. gebräuchlich sind. Zwischen den Fibeln des 2. Jhs. und den Münzen besteht also eine vollkommene zeitliche Übereinstimmung. Dennoch setzt K.H. auch diese Fibeln nach 240 an. Es ist hervorzuheben, dass in keinem einzigen Fall das Zusammentreffen einer Münze oder Fibel aus dem 2. Jh. mit Material (Fibeln, Ohringe, Anhänger usw.) aus dem 3. Jh. festgestellt wurde. Im Gegenteil, sie schliessen sich gegenseitig aus und erscheinen immer in verschiedenen Gräbern. Das bedeutet, dass wir ihre eigene Chronologie achten und die Gräber demgemäss datieren müssen. Es ist richtig, dass die Horizontalstratigraphie des *ganzen Friedhofs* auf den

¹⁷ D. Protase, in *Dacia N.S.*, XIII, 1969, S. 315, Anm. 55.

¹⁸ K. Horedt, in *ActaMN*, VIII, 1971, S. 583–587.

ersten Blick dem zu widersprechen scheint, aber tatsächlich haben wir es in Sopor mit Gräbergruppen, mit Familien- und Verwandtschaftsbegräbnissen zu tun. Somit ist es natürlich, dass wir in derselben Gräbergruppe Münzen und Fibeln aus dem 2., wie auch aus dem 3. Jh. vorfinden, nach Massgabe der Todesfälle innerhalb der Familien, die ihren „reservierten Platz“ im Friedhof hatten. Alle diese durch den Fundstoff bewiesenen Tatsachen werden aber, wie ich sehe, nicht berücksichtigt; durch nicht entsprechende „Entsprechungen“ aus der „barbarischen“ Welt — z.B. aus Tirgşor¹⁹ neben Ploieşti — wird alles erst vom J. 240 an datiert, ein Jahr, das — nebenbei bemerkt — nichts Besonderes in der Geschichte des römischen Daziens bedeutet. Wahrscheinlich denkt K.H. an die Angriffe der Karpen auf die Provinz, aber diese sind selbst in den Schulbüchern auf die Jahre 242 und 245—247²⁰ festgelegt.

Dem Fundstoff aus der zweiten Hälfte des 3. Jhs. (Fibeln, Anhänger, Silberohrringe in Filigranarbeit) schreibt K.H. nicht mehr denselben übertrieben langen *terminus post quem* von 120—150 Jahren zu, den er mit grosser Leichtigkeit den Münzen und Fibeln des 2. Jhs. beimisst, denn — wenn er konsequent mit seinem eigenen Kriterium wäre — käme er dazu, das Ende des Friedhofs um 450 anzusetzen. Deshalb begnügt er sich bloss mit einer kleinen Verlegung der Datierung einiger Gegenstände und verlängert so die Dauer des Friedhofs in die ersten Jahrzehnte des 4. Jhs., bis 325.

Typisch scheint mir in dieser Hinsicht der Fall des runden Anhängers mit rhombischen Plättchen, der eine gute, aber *undatierte* Entsprechung in Zofipole (Südpolen) hat. Wie bekannt, wurde der Bronzeanhänger von Sopor in einer roten römischen Urne von guter Qualität zusammen mit silbernen Filigranohrringen gefunden, die ins 3. Jh., vielleicht besser in dessen zweite Hälfte datiert sind, ein Zeitraum, in den auch der entsprechende Anhänger von Zofipole verlegt werden muss. Wie verfährt K.H.? Er sieht von dem Gegenstand als solchem ab, berücksichtigt nur die rhombischen Plättchen, sucht und findet ausschliesslich *für diese* die nötigen Analogien, *nicht* aber für den Gegenstand im Ganzen. So werden als „Entsprechungen“ die verschiedensten merkwürdigen Gegenstände aus dem 4. Jh. angeführt, die in Pannonia (Aquincum — Felcsút, Fenékpusztá), Noricum (Lauriacum), in der Slowakei (das Grab von Čechajce) und in den Skelettgräbern der Goten in der Moldau (Leţcani pe Prut) und Siebenbürgen (Sintana de Mureş, Palatca) gefunden wurden. Die Bedingung, welche diese in Form und wahrscheinlich Verwendung sehr verschiedenen Gegenstände, scheint es, erfüllen müssen, ist die, dass an ihnen die mehr oder weniger rhombischen Metallplättchen hängen. Abgesehen von anderen Einwendungen, die man noch machen könnte, beschränke ich mich darauf, hier zu erwähnen, dass K.H. 1967, in demselben Artikel mit den „obigen Entsprechungen“ — entgegen der allgemeinen Auffassung — die Gotenfriedhöfe von Sintana de Mureş und Palatca zwischen 376—425²¹ ansetzte. Es ist, glaube ich, nur natürlich, dass ich mich frage: wie bleibt es dann mit der Datierung der rhombischen Plättchen vor Sintana und Palatca (ganz zu schweigen von denen aus Fenékpusztá) vor das J. 325 (?!). Warum werden nach den mit so grossem Eifer gesuchten „Entsprechungen“ die Anhänger von Sopor und Zofipole nicht um 400 angesetzt?

¹⁹ Gh. Diaconu, *Tirgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, S. 100. Der Vergleich mit den in Gräbern von Tirgşor gefundenen Münzen ist unannehmbar, da wir es dort mit einer Art „Reliquien“ zu tun haben, Münzen, von denen einige entzwei geschnitten, andere durchlocht sind, um als Anhänger getragen zu werden. In Sopor hingegen befinden wir uns nicht in einem „barbarischen Milieu“, sondern in einer römischen Provinz mit intensivem Münzumsatz. Hier sind die Münzen in einem unvergleichlich besseren Zustand erhalten, so dass ihr Datierungswert nicht bestritten werden kann. Vgl. auch M. Babeş, in *SCIV*, 22, 1971, 2, S. 36, Anm. 75, der gleichfalls diesen unpassenden Vergleich bekämpft.

²⁰ Siehe z.B. *IstRom*, S. 642—644 (das von B. Mitrea verfasste Kapitel).

²¹ Siehe weiter oben Anm. 16.

Es ist klar, dass zwischen den erwähnten viel späteren Gegenständen und dem Anhänger von Sopor tatsächlich keinerlei Ähnlichkeit in der Form und auch keine chronologische Beziehung besteht. Im übrigen wird die Datierung des kugeligen Anhängers nach 300 durch keinen im Friedhof gemachten datierbaren Fund unterstützt. Im Gegenteil, keine der Fibeln und Silbergegenstände mit Filigran aus Sopor überschreiten das Ende des 3. Jhs.²²

Nachdem er entgegen den archäologischen Gegebenheiten den Beginn des Friedhofs²³ um ein Jahrhundert später ansetzte, um dem Zeitraum des Karpenangriffs auf die Provinz Dazien und im allgemeinen auf das Imperium an der Unteren Donau zu entsprechen, bemüht sich K.H., den „karpischen“ Charakter der in Sopor begrabenen Bevölkerung zu beweisen. Wir wollen sehen, worauf er sich stützt.

Zwei sind die Hauptargumente, die für diese These oder Hypothese angeführt werden: der Grabritus und der Silberschmuck in Filigranarbeit (Ohrringe, Anhänger und Perlen), die nur in einigen Gräbern gefunden wurden. Von meinem Standpunkt betrachtet sind beide Beweisstücke bedeutungslos und deshalb werde ich mich dabei nicht aufhalten.

Bekanntlich gibt es keinen für die Karpen spezifischen und von dem der übrigen Daker, ausserhalb oder innerhalb der Provinz, verschiedenen Grabritus. Im Gegenteil, die Funde aus den Nekropolen oder Gräbergruppen des 2.–4. Jhs. zeigen eindeutig das Bestehen desselben Grabritus, der seine Wurzeln im Latène hat²⁴, bei allen dakischen Stämmen. Durch die Behauptung, der Grabritus der latènezeitlichen Daker sei uns nicht bekannt und durch den Versuch, die Meinung zur Geltung zu bringen, die Daker hätten ihre Toten nicht begraben, wird das bestehende Fundmaterial nicht berücksichtigt, welches das Gegenteil zeigt. Zur Unterstützung einer solchen Behauptung darf nicht ein begrenztes Gebiet, wie Siebenbürgen, — mit nur vorläufig wenigen, nicht aber ganz fehlenden Funden — herangezogen und gleichzeitig ganze, aus anderen von Dako-Geten im Latène bewohnten Gebieten bekannte Friedhöfe ausseracht gelassen werden²⁵.

Den in Filigrantechnik bearbeiteten Schmuckgegenständen (einige Stücke) sollte man keinen übertriebenen und eindeutigen Wert für die ethnische Zuweisung beilegen. Es ist richtig, dass sie häufig in den Friedhöfen der Karpen in der Moldau vorkommen, aber nach Massgabe des Fortschrittes der Forschung finden sie sich immer häufiger auch im Gebiet des römischen Dazien, ein Umstand, der aus K.H.s unvollständiger Karte nicht hervorgeht. Ausser Sopor sind derartige Schmuckgegenstände (Ohrringe mit tonnenförmigen Perlen) z.B. auch im Friedhof nördlich

²² Für die Typologie und Chronologie der Gegenstände, siehe den Literaturnachweis in Anm. 1 und besonders den Artikel aus *Dacia N.S.*, XIII, 1969, S. 291–317.

²³ Ebenfalls um etwa 100 Jahre hat K.H. auch den Beginn des römischen Brandgräberfeldes von Morești (Bez. Mureș) verlegt, den er bald ins 3.–4. Jh. (*SCIV*, V, 1–2, 1954, S. 208), bald bloss ins 3. Jh. (*SCIV*, IV, 1–2, 1953, S. 283; *Dacia N.S.*, I, 1957, S. 300) ansetzt. Tatsächlich stammt der Friedhof von Morești aus dem 2.–3. Jh., da man in den Gräbern Bronzemünzen von Hadrian und Antoninus Pius fand, sowie eine Fibel vom Typ mit umgeschlagenen Fuss aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. Zwischen den Gräbern wurden noch drei Münzen, zweifellos aus der Zeit der Benützung des Friedhofs gefunden; eine Bronzemünze von Lucilla Veri und zwei Denare, einer von Geta, der andere von Heliogabalus (D. Protase, *Problema continuității...*, S. 39–40).

²⁴ Siehe D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, wo die Begräbnisart, die Form der Gräber und die Grabbräuche bei den Dakern und Dako-Römern zwischen dem 5. Jh. vor und dem 5. Jh. nach unserer Zeitrechnung aufgrund des gesamten, bis 1969–1970 bekannten Dokumentenmaterials untersucht werden. K.H. erwähnt mein Buch (*ActaMN*, VIII, 1971, S. 587, Anm. 20), das er nicht mehr verwerten konnte, da es gleichzeitig mit dem betreffenden Artikel erschien.

²⁵ Wir vermerken, dass Gh. Bichir in einem neuen Artikel (*SCIV*, 22, 1971, 4, S. 667–668) bei Erörterung der wahrscheinlichen Umsiedlungen von Karpen nach Dacia Inferior (Oltenien) die silbernen Filigranschmuckgegenstände nicht mehr als ethnisches Unterscheidungsmerkmal verwertet, wie es K.H. tut.

der Römerstadt Romula²⁶, in Fărcașele (Bez. Olt)²⁷, Locusteni (Bez. Vâlcea)²⁸ und Obreja (Bez. Alba)²⁹ bekannt. Kann von Karpen, und nur von Karpen in allen diesen Friedhöfen, gar in Romula, die Rede sein? K.H. glaubt, die Schmuckstücke stammen „aus einem barbarischen Milieu, da sie bis jetzt als römische Erzeugnisse vom Gebiete des Imperiums nicht bekannt sind“³⁰. Nach den angeführten Beispielen fragen wir uns, ob K.H.s Behauptung stichhältig ist und ob die betreffenden Gegenstände nicht auch als provinzialrömische Erzeugnisse angesehen werden können?³¹ Aber angenommen, sie wären ausschliesslich karpisch, ist es schwer, *a limine* die Möglichkeit ihres Eindringens im Tauschwege zu den Dakern innerhalb der Provinz auszuschliessen. Weiters konnten die in der Provinz lebenden Einheimischen diese Gegenstände von ihren Brüdern, den Karpen, auch nach dem Abzug der Römer in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. entlehnen, als bekanntlich die karpischen Stämme aus der Moldau in das einstige römische Gebiet eindrangen. Die Chronologie des Silberschmucks widerspricht dem nicht, sondern stimmt vollkommen mit diesem Zeitpunkt überein.

Wir können nicht erwarten, dass die Daker aus Sopor Silberschmuck von der Art des in der vorrömischen Zeit bekannten trugen, wie K.H. behauptet³², weil — wie bekannt — der Gebrauch dieses Schmuckes schon Mitte des 1. Jhs. u.Z.³³ aufhörte oder bedeutend seltener wurde. Im übrigen existiert dieser Schmucktyp nirgends mehr im 2. Jh., nicht einmal bei den Dako-Karpen, ausserhalb des römischen Dazien.

Nun gibt es aber in Sopor noch andere Tatsachen und Fundstoff, die entschieden einer *pro-karpischen* Auslegung widersprechen, ein von K.H. vernachlässigter oder bagatellisierter Umstand. So fehlen im Friedhof vollkommen die für die karpische Kultur der Moldau charakteristischen Elemente: 1) die graue und rote, scheibengedrehte Tonware (z.B. die typischen kleinen grauen Amphoren und andere Gefässformen, die nur für die Karpen spezifisch sind). 2) Gefässe mit Tierdarstellungen auf den Henkeln und andere Behälter sarmatischer Herkunft. 3) Spiegel aus Weissmetall desselben Ursprungs. 4) Korallenperlen. 5) Fibeln, die in der Form denen aus der Moldau entsprechen. Gäbe es in Sopor wirklich eine Bevölkerung von Karpen, müsste diese, gleichgültig wann sie dorthin gelangt war, aus ihrer Heimat nicht nur einige Schmuckgegenstände, sondern auch wesentliche charakteristische Elemente ihrer Sachkultur mitgebracht haben. Auch ist es unmöglich, dass eine Gemeinschaft von Karpen, die in die Provinz kam und sich dort endgültig niederliess, wie aufnahmefähig sie auch immer für die vorgefundenen provinzialrömischen Formen und Bräuche gewesen wäre, gar nicht Eigenes auf dem Gebiet der materiellen Kultur geleistet hätte. Davon ist aber in Sopor nichts zu bemerken. Bei der hiesigen Bevölkerung sind im Gegenteil — ausser der allgemein dakischen handgearbeiteten Tonware — alle übrigen Gefässe, die Fibeln, Spiegel und andere Metallgegenstände, provinzialrömischer Machart. Darüber hinaus stellte man auch den Brauch des „Charonspennigs“ fest, den es bei den Karpen nicht gab, der aber bei einer bodenständigen, in einer römischen Provinz lebenden Bevölkerung nur natürlich ist³⁴.

²⁶ M. Babeș, in *SCIV*, 22, 1971, 1, S. 36 und Anm. 74.

²⁷ *Ebda.*

²⁸ Gh. Popilian, Bericht, gehalten bei der Nationalen Beratung für Archäologie, Bukarest 27. November — 1. Dezember 1971 und persönliche Informationen.

²⁹ D. Protase, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, in *ActaMN*, VIII, 1971, S. 135—160.

³⁰ K. Horedt, in *SCIV*, 18, 1967, 4, S. 585.

³¹ Siehe die kategorisch bejahende Antwort zu dieser Frage von M. Babeș, in *SCIV*, 22, 1971, 1, S. 35—36.

³² *ActaMN*, VIII, 1971, S. 584—585.

³³ D. Protase, *Problema continuității...*, S. 100.

³⁴ Siehe D. Protase, in *SCIV*, 22, 1971, 3, S. 495—500, wo die Frage dieses griechisch-römischen Brauches bei den Dakern behandelt wird.

Hier soll auch betont werden, dass ich wohl die Behauptung über den karpischen Charakter des Friedhofes von Sopor ablehne, deswegen aber eine Einwanderung der Karpen in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. nach Siebenbürgen nicht leugne und auch nie geleugnet habe, da deren Spuren — durch spezifische Funde, besonders Tonware und einen Spiegel aus Weissmetall — an mehreren Orten belegt ist³⁵. Doch muss unbedingt ein Unterschied zwischen dem bodenständig dakischen Fundstoff und dem von den Karpen aus der Moldau bei ihrer Ansiedlung in Siebenbürgen mitgebrachtem Materiale gemacht werden. Auch darf die Chronologie der vorzüglich zeitbestimmenden Fundstücke, wie Fibeln und römische Münzen, nicht ausser acht gelassen werden.

Als Schlussfolgerung ergibt sich, dass die wiederholten Versuche K.H.s, die Zugehörigkeit des Friedhofes von Sopor zu einer Gemeinschaft einheimischer Daker zu leugnen und seine Bemühungen, diesen Friedhof einer aus der Moldau eingewanderten Karpengruppe zuzuweisen, unbelegbar und unannehmbar, sind, da sie sich im Grunde auf einen chronologischen Irrtum und eine, der *Gesamtheit* des Fundstoffes widersprechende kulturell-historische Auslegung stützen³⁶.

D. PROTASE

CU PRIVIRE LA CRONOLOGIA ȘI INTERPRETAREA ETNO-CULTURALĂ A CIMITIRULUI DE LA SOPORUL DE CÎMPIE (TRANSILVANIA)

(Rezumat)

În *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 583—587, K. Horedt a publicat o notă critică, în care își continuă strădanile anterioare de a data cimitirul daco-roman de la Sopor între anii 240 și 325 și de a-l atribui unui grup de carpi veniți din Moldova. D. Protase răspunde aici la nota critică a lui K. Horedt și își menține vechea sa opinie, după care cimitirul de la Sopor se datează de pe la mijlocul sec. II până către sfârșitul sec. III, pe timpul domniei lui Dioclețian (280—305) și aparține unei comunități de daci din interiorul Provinciei Dacia. Totodată el demonstrează că preținsele argumente aduse de K. Horedt pentru carpismul necropolei nu sînt valabile, deoarece ele se bazează pe o eroare de cronologie și pe o interpretare cultural-istorică contrară *totalității* materialului arheologic descoperit în săpături.

³⁵ D. Protase, *Problema continuității...*, S. 139—140; *Dacia N.S.*, XIII, 1969, S. 317; *Riturile funerare...*, S. 132—134 und 138. Siehe auch Gl. Bichir, in *SCIV*, 22, 1971, 2, S. 188—189. Für das Vorkommen eines in Sebeș (Bez. Alba) entdeckten Spiegels sarmatischer Herkunft aus weissem Metall, siehe I. Al. Aldea, in *Apulum*, IX, 1971, S. 693—700.

³⁶ Wer sich eine objektive Meinung über die Chronologie und die ethnische Zugehörigkeit des Friedhofes von Sopor bilden will, muss das veröffentlichte Fundmaterial und die Erläuterungen (siehe Anm. 1) prüfen, denn nur so wird er klar sehen können, wo die Wahrheit in diesem Streit der Meinungen liegt. Ich erwähne, dass I. Nestor (*RevRHist*, III, 1964, 3, S. 384 und Anm. 1), C. Daicoviciu (*Unitate și continuitate...*, S. 88, Anm. 2) und M. Babeș (*SCIV*, 22, 1971, 1, S. 35—36) sich unmittelbar auf K.H.s „karpische These oder Hypothese“ beziehen, die sie entschieden ablehnen. Was M. Macreas merkwürdige Meinungsänderung betrifft, erklärt sie sich damit, dass er glaubte, durch die Zuweisung des Friedhofes von Sopor an die Karpen auch weiterhin die Bodenständigkeit der Hügel-Brandgräberfelder von Calbor und Cașolț (Bez. Sibiu) behaupten zu können; tatsächlich gehören diese Nekropolen erwiesenermassen norisch-pannonischen Kolonisten an (siehe den Literaturnachweis dieses Problems bei D. Protase, *Riturile funerare...*, S. 90, Anm. 108).

REGISTRUL PRODUCȚIEI ȘI COMERȚULUI CU POSTAV DE LA BRAȘOV DIN 1567—1582* (PARTEA a II-a)

1578

Aus der obgeschriebenen perceptis der fl. 10.095/37 haben wir auf meiner herrn vorderung den 4 gesandshandlern czalt wie vogt:

Dem her Mathie	fl. 50
dem h. Iacobe	fl. 25
der Michel Dekin	fl. 40
dem Bastel Felmer	fl. 40
summa 155	

5 febr. czalten wir diesen hern. Rest also in unseren receptis welche wir in volgender rechnung werden versehen sollen fl. 9940/37

1578

Volgen die schulden des 78-ten iars.

16 ianuar. dem herrn Hanes	
3 lichblo tucher per	fl.
22. ianuar. dem Piter Brendörffer	
1 braun tuch	fl. 17/25
22 ian. her Ioachim	
1 braun tuch	fl. 17/25
22. ian. Velten Platz	
1 braun tuch	fl. 17/25
27 febr. czaltt	fl. 10 d. 25
22 ian. Michel Greff	
1 braun tuch	fl. 17/25

1578

30 ianuar. dem Paul Hirscher	
1 braun tuch	fl. 17/25
31. ian. Hans Adam	
1 licht blo	fl. 13/50
Christoff Klein	
17 apri. czalt Hanes Adam	fl. 6/15
30 ian. Christoff Klein	
1 braun tuch	fl. 17/25
Piter Felmer	
czaltt Kristoff Klein	fl. 8/62
30 ian. Bendik Schneidern	
1 dunkel blo	fl. 17/25
1 grien tuch	fl. 17
1 licht blo	fl. 13/50
24 aprilis zalt	fl. 17/25

1578

20 febru. nam der Rotht Michael	
1 lichtblo thuch	per fl. 13 d. 50
20 february nam der h. Blesch Thies	
1 rotht thuch	per fl. 11 d.
26 febru. dem Hans Hadiesch	
1 liecht blo thuch	per fl. 13 d. 50

27 febr. dem Dawid Jogerr vndt	
Velten Placz	
1 braun thuch	per fl. 17 d. 25
17 aprilis czaltt Daidt Jogerr	
$\frac{1}{2}$ tuech	per fl. 8 d. 20
27 febr. dem Sigmondtt Schneider	
1 braun halffkern thuech	per fl. 19 d.
vnd 1 liecht blo thuch	per fl. 13 d. 50
27 febr. Sigmondtt Schneyder	
1 lychtblo thuech	fl. 13 d. 50

1578

27 february dem Pitterr Breindorfferr	
1 braun kern thuch vnd 3 cl.	fl. 20/50
27 febr. habn genommen	
26 thuech Bresler 1 per fl. 6. d. 40	fl. 166/40
Auff 8 teil czu teylen — ein teil	fl. 20/80
Blesch Thies	czolt fl. 20/80
Paul Hirscher	czolt fl. 20/80
Iacob Fylstich	czalt fl. 20/80
Michael Czauk	czalt fl. 20/80
Hanns Adam	czalt fl. 20/80
Merten Schmiger	czalt fl. 20/80
Michell Greff	czalt fl. 20/80
Dawid Irger	czalt fl. 15 fl. 5/80
Sollen syie czollen auff wnsereinn iormark czu	
Fyngstenn	

1578

27 febr. ist Lucas Felmer	
1 lychtblo thuch	fl. 13/50
Czu gedenken das Bastel Felmer dem Istwan Diak	
auf Schesburch czu halb frist geborgett hatt gewand	
per fl. 175. Auff Byrhalber iormark czu czalen dorann	
czaltt er auff Birtalber iormark per fl. 80	
sol h. Hans Fux czalen	fl. 95
Itm dem Gabryell Diak auch	
geborgett	per fl. 40
sol czalnn auff Palmarum	
Itm rest Alexandor Threiner fonn Zabo Marton	
wegn von 77 iorr	per fl. 30

1578

5 marty Johannes Hedyes hatt entfangenn von Tong	
Lutschnn	
1 braun thuch	fl. 17/25
$\frac{1}{2}$ griyenn	fl. 8/50
5 marty Paul Hirscher hadt entfangen vom Touch	
Lutchn	

* Prima parte a documentului s-a publicat în *Acta Musci Napocensis*, VI, 1969, pp. 565—576.

- 1 lichtblo theueh fl. 13/50
 Mer ... $\frac{1}{2}$ gryen theueh fl. 8/50
 5 mart. herr Iacob Treyner 1 schuarcz fl. 11
 12 marty habn cy 2 czechmeister aus befel des herr honen genomen den drabanten czu kleyderenn
 4 roth dicherr 1 per fl. 11 fl. 44
 1 schwarcz kernn theueh fl. 12
 16 apr. 1 schwarcz theueh fl. 11

1578

- 13 marty Andreass Schlem hatt genomen
 1 braun theueh per fl. 17 d. 25
 1 lichtblo per fl. 13 d. 50
 3 iuly czaltt er per fl. 20 d.
 28 augusty czaltt er per fl. 60 d. 75
 13 marty Rotth Michael hadtt genomen
 1 grienn theueh per fl. 17 d.
 1 braun theueh per fl. 17 d. 25
 13 marty Johannes Tregner hatt genomen
 1 lichtblo theueh per fl. 13/50
 13 mart. czaltt der Johannes Bretlayefr Merten Schmiger habn genomen
 1 grien thuch per fl. 17 d.
 17 aprill. czaltt Hans Breyttayer per fl. 8 d. 50
 24 aprillis Lux Felmer
 1 braun fl. 17/25
 24 aprillis Paulis Krestel
 1 braun fl. 17/25
 24 aprillis Hants Adam
 1 braun fl. 17/25
 myt Ayndres Schlem, czolt fl. 8/62

1578

- 27 marty namen Lux Felmer, Krestels Pall, Cristoff Klein¹
 3 karashla per fl. 48/75
 2 kern Iglar per fl. 28/50
 1 schlet Iglar per fl. 10/50
 1 bresler per fl. 6/40
 auf vnsern Pflingst iarmark zu czalen
 24 aprillis Dauitt Iorger
 1 braun fl. 17/25
 1 may zur gedeken zolt Piter Brenderffer zolt fl. 8/50
 1 may Piter Braynderffer
 1 braun fl. 17/25

1578

- 3 july czolt Krestels Paull per fl. 47 d.

1578

- Item gab Bastell Felmer czum Naywen Mark Palmarum dem Zabo Marton Koloswary
 6 gryenn theueh per fl. 102
 2 liechtblo per fl. 26
 1 kernn theueh per fl. 22
 1 brauner theueh per fl. 17
 summa fl. 167 d.
 Dise summa czu czalen auff Assentionis
 Item gab Bastell Felmerr czum Naywne Mark Palmarum dem Istvan Diak Koloswary
 5 grien theueh 1 per fl. 17 — fl. 85
 3 liecht blo per fl. 39
 1 kernn theueh per fl. 22
 1 braun per fl. 17
 summa f. 163
 Dise summa czu czalen auff Assentio

- Item gab Bastell Felmer zu dem Neywen Mark Palmarum dem Janos Diak Koloswary
 3 grien theueh per fl. 51
 2 liecht blo per fl. 26
 summa fl. 17
 Auff Birthalber czu czoln 129.
 Czolt der Janosch Diak czu Birthalber iormark — fl. 40 Ist aller czalt.

1578

- 10 aprillis Michael Greff vnd Iacob Klomp habn genomen
 1 dunkelblo theueh fl. 17/25
 Mer 1 licht blo fl. 13/25
 czalt Michel Greff fl. 15/12
 10 iuly czolt Klompen Iacob fl. 10, mer fl. 5/12
 Item blieb rest der Istwan Diak von Klausenburch von Birthalber Jormark auff Johannis szw czalenn per fl. 189
 Zur Schespur czalt fl. 150
 Soll herr Haus Fux seinenthalben czalln fl. 39
 Item blieb rest der Janos Diak von Klausenburch von Birthalber jormark auff Johannis czw czalenn per fl. 185/40
 Item Szabo Marton von Klausenburch rest von Birthalber jormark auff Johannis czw czalenn per fl. 184

1578

- 17 aprillis Krestels Paull vnd Peterr Brayndorfferr
 1 braun theueh per fl. 17
 czalt Piter Brendorffer fl. 8/50
 15 may dem Hans Krel von Emrich gewandmacher
 1 braun tuch fl. 17/25
 11 sep. czolt doran fl. 8/50
 mer czolt fl. 8/62

1578

- Auf Engeter jarmark haben die herrn geborget dem Zabo Marton Colosuary fl. 219
 Auf Margarete
 Item dem Colosuary Janos Deak per fl. 220
 Auf Margarete
 Item dem Gyleen Imre vnd Endres Becheld tucher per fl. 202

- Auf Margarete
 Margarety zolten
 22 may Lux Felmer
 3 karazia per fl. 48/75
 mer 3 kerren Iglar fl. 43/75
 mer 3 schelt Iglar fl. 30/75
 Joannes Hegieschi
 22 may 1 braun thuch fl. 17/75
 mer 1 braun keren thuch fl. 21
 $\frac{1}{2}$ grien thuch fl. 8/50
 19 iunj schy er midt dem Mestr Grolmen fl. 20

- 22 may herr Jochim
 1 braun keren thuch fl. 21
 $\frac{1}{2}$ grien per fl. 8/50

1578

- Item ann des Szabo Marton Seynen scholdt soll Bendek Schneider czolen per fl. 146 d.
 6 augusti czalt er per fl. 100 d.

¹ Cristoff Klein, sters.

Mer Alexander Treyner sol szalen an des Szabo Marton
scholden per fl. 6 d. 25
An des Janos Diak seyner scholdtt sol czolen Krestels
Paull per fl. 35

Mer Hannes Treyner sol szolen an des Janos Diak
scholden per fl. 33/65

4 february im 79 iarr czalt Krestels Paull
per fl. 11 d.

Gieng ab am hauszintz des hans Bach halben fl. 12
czoltten sy auff Margarete per fl. 127 d.
czolt er auff Kaukelburch per fl. 75 d.

czalt 31 iuly fl. 50

19^a bris czalt fl. 27

czaltt Krestels Paull in die walisch wahl
fl. 26 d. 25

4 february czaltt Crestels Paull fl. 19 d.

1578

17 may hatt Sigmond Schneiderr entfangenn fom
Tong Lutchen

1 gryenn thuech per fl. 17 d.

2 iully dem Sander Treiner

1 grien tuch fl. 17

1 braun tuch fl. 17/25

zolt fl. 17

2 iuly herr Jacob Treiner

1 grien tuch fl. 17

2 iuny Sigmet Schneider

1 braun tuch fl. 17/25

Nam dieses Bastel Felmer

12 iuny h. Ioachim Treyner

1 Liechtblo fl. 13 1/2

26 iuny dem h. Ioachim

1 brauntuch fl. 17/25

1578

12 iuny gabn mir dem Zabo Marton Koloswary auff
Schesburger iarmarck gewandtt fl. 85 d.
czu becsolen Stefanj Regy Kaukelburch

12 iuny rest Istwan Diak Koloswary von Schesburgerr
jormarck fl. 275 d.

fl. 153 auff Margarete

fl. 122 auff Kaukelburch

Auff Kaukelburch czolt er fl.

12 iuny Janos Diak Koloswary rest von Schesburgerr
jormarck czu czolen fl. 124 d.

Auff Kaukelburch jormark czalt.

1578

26 iuny Bendik Schneider

1 braun thuch fl. 17/25

30 iuny Hannes Bretayerr hatt genomen fom Steffen
gewandtmacher

1 braun thuech fl. 17/25

31 decembris czalt Hans Pretaer fl. 8/75

rest fl. 8/75

der Lukas Felmer

3 iuly Pytterr Breyndorfferr vnd Hannes Treyner

1 gryen thuech fl. 17

Piter Brendorfer czalt fl. 8/50

7 iulj nam Johannis Hadiesch

1 stuk kern thuech fl. 21 d. 50

1578

3 iuly Andreas Schlem

1 schwarcz thuech fl. 11 d. 25

3 iuly Paul Hirscher
1 schwarcz thuech fl. 11 d. 25

3 iuly Pitter Felmerr
1 schwarcz thuech fl. 11 d. 25

1578

30 iulj Christoff Klein entfangenn

1 braun thueherr per fl. 17 d. 25¹

1 liecht blo thuech per fl. 13 d. 50

Krystoff Kleyann zolt fl. 13/50

Itm haben mir mid dem Bastell dem Janos Diak

Poztomoto Koloswary czu Margareterr jormark gebenn

4 grien thueherr auff Kaukelburger jormark czu

czolenn per fl. 68 d.

Auff Kaukelburch czolt per fl. —

31 iuly Michel Csako
1 braun tuch fl. 17/25

1578

6 augusty dem herr Gallo gaben mir 4 1/2 ell
schwarz thuech, 1 ell d. 33 — fl. 1 d. 50

7 augusty dem Hannes Treyner

1 liechtblo thuech fl. 13/50

Doran czoltter fl.

7 augusty dem h. Ioachim Treyner

1 liechtblo thuech fl. 13/50

1 gryen thuech fl. 14

1578

7 augusty Jacob Fylstych vnd Blesch Georg

1 braun thuech per fl. 17 d. 25

czolt meister Jacob per fl. 8 d. 62

Blesch Georg czalt per fl. 8 d. 62

25 augusty gaben mir auss befell des herr Richtersch
dem h. Blesch Tyesenn den drabantenn czu kleidunk

9 weis tyherr gewandtt

28 aug. 1 schwarcz thuech ist czaltt.

28 aug. dem Sigmond Schneider auff die drabantenn

10 weis thueherr.

Mer auss dem ferbhaus 4 dieherr

27 augusty Bastell Felmerr dem Janos Diak Posto
Mettö Koloswary czu Kaukelburch Stefany elgj

thueherr per fl. 94

soll czollen Gally

27 augusty gab Bastell Felmer dem Istwan Dyak
Koloswary czu Kaukelburger iormark Stefany Hegy

thueherr fl. 232.

czu Gally czalen.

1 Septmber haben mir gebenn Sigmond Schneyder
den drabanten czur kleidunk 1 weis dieherr

1578

27 augusty bleibt Bastell Felmer

schuldich fl. 100

18 september ist er an gewandtt

schuldich fl. 16/25

28 augusty dem Andea Schlem

1 braun halb kern thuech per fl. 18 d. 75

11 decembris czalt er fl. 10

czalt ehr fl. 8/75

28 augusty dem Paull Hirscher Johannes Adam

1 stuk liechtblo thuech per fl. 13/50

19 novembris czalt Paull Hirscher fl. 6/75

11 Septemb. dem Dawydt Irgerr

1 braun thuech fl. 17¹

vnd Lukas Felmer

30 octo. czalt Dawid Irgerr fl. 8/50

¹ Pată în original, probabil Xbris.

¹ În orig. 25 şters.

1579

2 apri. czaltt Lukas Felmer fl. 8/50

1578

11 Septemberr nam Pauli Hirscherr vnd Petterr Felmer
1 braunn thuech per fl. 17
19 novembris czalt Pauli Hirscherr fl. 8/50

1578

18 Septemberr gabn mir dem Grolmen wasrem diener
9 $\frac{1}{4}$ el schwarz thuech per fl. 3 d.

1579

febru. gabn mir diessen dynet Grolmenn auf sein
lon fl. 4 d.
11 iunij gaben mir im fl. 2 d.
7 iuly im gaben fl. 1 d.
mer czaltten mir vor in dem Janos Dyak czu Kau-
kelburch fl. 2/60
13 septemb. im gaben fl. 1
Sigmend Schneyder vnd Veltten Placz sein schul-
dich von Kaukelburcher iormark
her per fl. 52 d. 50
Doran czaltt Sigmond Schneider per fl. 20
30 octobr. czolt Veltten Placz per 16/25
25 sept. dem Martten Schmiggerr
1 braunn thuech per fl. 17/25

1578

8 octobr gabn mir dem meister Sigmond Schneider
1 liechtblo thuch per fl. 13/13
9 octoberr Michael Greff Hannes Adam
ein braun thuech per fl. 17 d. 25
czaltt Michael Greff per fl. 8 d. 62
Hans Adam fl. 8/62
9 October Czako Michael vnd Hannes Adam
1 schwarz thuech per fl. 10 d. 75
1 liechtblo per fl. 10 d. 25
6 novembriis Czako Michel czalt fl. 12

1578

9 octo. verrechende mir wns mid dem Rosen Tomes
so ist er wns rest blybenn per fl. 4 d.
Mer im geben per fl. 1 d.
3 nove. im gebenn per fl. 3 d.
Doran csolt er fon Eigetter fuer per fl. 3 d. 50
Am New Marker iarmark
czalt er /50
28 octo. Dem Bendik Schneider
1 schwarz thuch per fl. 10/75
23 octob. dem Endres Schlem
1 braun thuch fl. 17/25

1579

26 februa. czalt Endres Schlem fl. 12
23 octob. herr Joachim Treinerr
1 liechtblo thuch fl. 13/50
Laus deo 1578 jarr
30 octob. dem h. Blesch Tysenn
1 schwarz thuch fl. 11 d.
30 octo. bleybt Bendik Schneyder schuldich fon

wegen des Istwan Dyak fl. 97/45
Doran czolt er fl. 57/45
czolt mehr fl. 40
30 octoberr ist Johannes Treyner schuldich fon
wegen des Istwann Diaks scholdt czedell
per fl. 85
6 nove. czolt er per fl. 45
4 decem. czolt er per fl. 20
30 octo. Kristaff Kleynn ist von wegen des Janos Diak
scholdt czedell per fl. 24
18 decm. czalt er per fl. 12

1578 iorr

30 octo. namen dise 8 perschenen das gewandt so:
Bastel Felmer von Eigetter iarmark Gallj mid
bracht hadt wy folgt:
Joachim Treyner ein teyll fl. 49 d. 79
Pitter Brayndorfferr
Hannes Adam
Michael Czauk
Michael Greff
Veltten Placz
Dawid Irgerr
Mertten Schmiggerr
1 balln Breslerr per fl. 155
3 tuech Breslerr per fl. 18/60
5 karasia per fl. 81/25
7 kerrn Iglerr per fl. 101/50
4 schlecht Iglerr per fl. 42
summa per fl. 398/35
Dise summa sollen sy czalenn auff czwkonfftige
Fasnacht rest fl. 11/41
Item einhauffen fl. 99/58.

1579

26 febru. solt Mertten Schmigner an
die gitter fl. 36
12 marty czolt Michael Greff fl. 37 d. 84
12 marty czolt Hannes Adam fl. 30
26 marty czolt Hannes Adam fl. 27 d. 36
12 marty csolt Pitter Brayndorfferr fl. 37 d. 82
18 marty csolt herr Joachim Treyner
fl. 35
26 marty csolt Bastel Felmer for
den Michael Csawk fl. 25/82
16 aprill. czolt Czanken Michael fl. 40
26 mart. czolt Dawid Irgerr fl. 29 d.
16 aprill. czolt Dawid Irgerr fl. 33 d. 37
2 aprill. czalt herr Joachim Treyner
fl. 35 d.
6 may czolt herr Joachim fl. 29 d. 55

1578

3 nouemb. dem h. Jacob Treyner
1 schwarz thuech fl. 11 d.
6 nouem. dem Michael Czauk
1 liechtblo fl. 13/25¹
6 nouem. dem Michael Csauk, Hannes Adam
1 gryen thuech fl. 17
29 nouem. Zigmott Schneyder, Krystoff Kleynn
1 grin thuch fl. 17
27 noue. Hannes Adam
Hannes Greff
1 sworts thuch fl. 11

¹ Deasupra rindului: 26 february auffgethonn.

1578

- Czw Eynnetterr jormark gaben herrn Bassthell Felmer Angerrecht.
 Itm gaben dem Diak Koloswary Ppozto Metteo hatt
 L genomen Gally
 1 gryen thuech vnd liechtblo per fl. 30/50
 Itm geben vnd des h. Hanz Steffen
 2 kern thuech per fl. 44
 Itm Istwan Deak per fl. 76/80
 Itm Adam Schneyder von Nosen per fl. 5
 Itm Michael fon Midwesch
 1 kern thuech per fl. 22
 13 nouemb. Dem Petterr Felmer
 bron thuech fl. 17/25
 Zalt Pitter Felmer dem h. fl. 17

1578

- 13 nouemb. der Michael Greff Klompen Jacob
 1 braun thuh per fl. 17/25
 11 dec. csolt Michael Gref per fl. 8 d. 62
 10 decm. bleibtt Klompen Jacob an einen
 braun thuech per fl. 8 d. 62
 welches er mid dem Krestel Paull genomen hatt
 13 nouem. Paull Hrischerr
 1 braun thuch per fl. 17 d. 25
 19 novembris dem Lux Felmer, David Irger
 1 braun thuch fl. 17
 19 nouembris Hants Adam vndtt Feltnen Platz
 1 braun per fl. 17/25
 1 lichtblo per fl. 13/50
 5 februari czalt Hans Adam fl. 15/38
 zalt Veltn Platz fl. 5/50
 18 marty czolt Veltn Platz fl. 9/98

1578

- 3 december dem Johannes Hedyesch
 1 kern thuech per fl. 21 d.
 1579. 18 febru. zalt Hans Heigjes fl. 10
 4 decemb. dem Bendik Schneiderr
 1 braun thuech per fl. 17 d. 25

1578

- In des herr Jacobs Verehung ward angezeigt, das des Bastel Felmer des Iswan Deaks wegen an abgang eines lichtbloen tuchs rest ist fl. 13/50
 Der Istwan Deak gestehet dieser schuld drum wird sie von ihm gefordert werden
 Von New Macher iarmark rest der Zabo Marton
 fl. 47/50
 vnd Janos Deak rest fl. 13/50
 Sein in einen schuldpreiff in die erst Fastwoch von Newmarker iarmark rest Istvan Deak
 fl. 68
 In die erst Fastwoch
 20 marty csaltt h. Johannes Fux an dieserr schult
 fl. 50/20
 17 iuny csaltt Johannes Fux fl. 16
 rest er an diser schold fl. 1/80
 Mer an der alther schold fl. 2/80
 rest herr Jacob von Newmarker iarmark
 fl. 136
 her Jakob ist ibererchuntt (?)¹
 per fl. 10

1578

- 10 demb. dem h. Mathia
 1 stuk Iglerr fl. 10 d. 40
 18 dem. nam h. Mattya
 1 stuk karasy fl. 16 d. 25

- 16 decem. dem Winrich Thiesen
 1 braun tuch fl. 17/25
 1 schwarz tuch fl. 11
 csalt fl. 17
 zalt der Bastel Felmer fl. 10/50
 bleybtt rest
 11 decembris dem Endres Schlem d. 75
 1 braun tuch fl. 17/25
 bleybt an dism tuech schuldich fl. 10/50
 19 marty dem Andres Schlem
 1 braun tuech fl. 17/25

1578

- 11 dec. nam Sigmond Schneider
 1 braun thuech fl. 17/25
 czu czolenn auf den geschuoren Montag
 11 dec. dem Michael Gref
 1 braun tuech fl. 17/25
 auf den geschuoren Montag czu czoln
 zalt sie fl. 14/25
 rest Hans Adam noch fl. 3
 11 decemb. Christaff Klein wnd Hannes Gebbell
 1 braun tuech fl. 17/25
 auf dem geschuoren Montag czolt

1578

- 18 decem. bleybtt Krestels Paull an einem braun tuech per fl. 8 d. 62
 18 decem. nam Krestelss Paull die dieherr so mir mid im kenn Birthalber iarmark geschykt hattenn
 9 grien thuech
 2 liechtblo
 1 kern thuech summa fl. 202
 csolt doran fl. 2
 bleybtt noch schuldigh per fl. 200
 auff Osternn czu czolen
 6 may czaltth per fl. 100 d.
 20 may zaltt wieder fl. 25
 22 iuny zalt Pal Hirscher fl. 45
 Crestels Paul czolt fl. 28/4
 18 decmb. nam Hannes Treiner dy dieherr so mir mid im ken Birthalber iormark geschykt haben
 8 grien thuech
 2 liechtblo
 1 kern thuech
 1 braun thuech
 an disen diechernn bleybtt er noch schuldich
 fl. 200
 Auff Georgy czu czalen
 6 may czolt Hannes Treinerr fl. 100
 21 may czolt er fl. 50 d.
 10 iuny czolt er fl. 25 zolt
 22 iunj fl. 25

1578

- 29 decm. nam Blesch Georg
 1 braunn thuech fl. 17/25
 Mer 1 schwarz fl. 11/
 czw Halbfast czu czolen
 9 aprill czolt er fl. 17/25
 30 decm. habn mir verrechendt ethliche czerungk so auf der gewandmacher bereyschaff gangen ist auff woll vnd indig dem meister Loryncz
 fl. 10 d. 60
 werden er nochmols auff dy gewandmacher schlagen
 Itm czaltten mir vor dy gewandmacherr auff das czuenczigst fl. 7 d.

¹ Lectură probabilă.

1578

- 31 decembris haben wir die furgeschriebene gewands schulden alle zu samen geczogen thuen sie samptlig fl. 1492/36.

Dakegen sein wir schuldig
dem Hans Reising fl. 129/75
Ludwig gewandmacher fl. 74/50
dem Ztan am indig. fl. 76/93
Tong Luthen fl. 37/23

1579

Itm Hannes Kimmell ist birch wordenn vor denn Janos Diak im Schenk vor ein grien tuech per fl. 17 d.

- 30 iuly zolt fl. 7
8 iulj Hanns Adam ein liechtblo tuech per fl. 13
8 iulj Hanns Pretayer 1 praun tuech per fl. 17/25
iuly Michael Rott 1 praun tuech per fl. 17/25
czalt fl. 16 d. 50
bleibbt rest 8/75

1579

- 22 iunij Hannes Adam vndt Peter Felmer 1 braun tuch per fl. 17
12 nouember czalt Hanns Adam fl. 8/50
22 iunij Benedic Schneider 1 braun tuch per fl. 17
zolt 1 octo.
8 iuly Benedic Schneider 1 liechtblo tuech per fl. 13
mer Benedic Schneider 3 Lemberger 1 per fl. 8 — fl. 28
8 iuly mer kern tuech schtuck per fl. 29
14 octobris mer 1 braun Iger czalt per fl. 10
26 nouemb. zalt Bendic Schneider fl. 14/50
25 decemb. zalt fl. 14/50
8 iuly Michael Greff ein praun tuech per fl. 17/25
5 nouemb. zalt Michael Greff fl. 8/62
18 decemb. zalt Mertten Schmigner fl. 8/62
8 iuly Endress Schlem 1 praun tuech per fl. 17/25
8 iuly Davidt Irger ein braun tuech per fl. 17/25
1 october zalt Davidt Irger fl. 8/58

1577

Die forige schulden hier geschrieben

Franz Brendorfer rest fl. 1
h. Reusler an Karasy rest fl. 5/12
Kloss Rosenawer rest fl. 14
Grolman Schneider gebenn fl. 13/60
Rosen Thomass fl. 4
h. Hanns Fux an die alte schultt fl. 2/80
h. Hanns Fux Pangwa [?] fl. 1/80
Grolman Schneider geben fl. 1/40
Hanns Boder rest fl. 1/50

1579

Volgtt die gewands schulden dissos iors item es warn dran h. Jacob schuldig plibn die herrn an der welleschn irn schulden fl. 50
So hat er vom Pitter Felmer entfangen fl. 17
26 februa. gaben mir im 2 tuch liechtblo fl. 26
11 februa. rest h. Tyss Czacko Michel, Hans Adam, Wlrichs Hannes, Felmers, Pitter 6 stuck karashia 1 per fl. 16/50 — fl. 99

18 stuck Bresler 1 per fl. 6/20 — fl. 111/60
4 stuck kern Iger 1 per fl. 14/40 — fl. 57/60
3 stuck schlegt Iger 1 per fl. 10/40 — fl. 31/20
Zu zallen auff plinsten summa fl. 299/40

- 11 februa. rest Hans Adam
2 stuck karrassya per fl. 33
Item Our [?] lech Schneyder ist rest blyben an der oberster soma fl. 11 d. 2
Item 80 yor amnium sanctorum¹ zalt Vlrich durch h. Andrea fl. 11 d. 2
Item Pitter Felmer ist auch ander oberster soma rest bliben fl. 5 d. 94

1579

- 26 februa. restn mir noch der rechenschafft dem Baste Felmer vas er hat aus geben fl. 126 d. 38
12 marty rechenden nur mir dem Bastel Felmerr bleyben mir im noch rest fl. 50/15
26 marty hadt er fom Michael Czawfk entfangen fl. 25/—
26 marty sein mir schuldig bliben dem h. Andrea Kimmell per fl. 100/—
22 iunij zalt Hans Adam am hauffen fl. 55 d. 82
8 october czalt fl. 55 d. 82
22 iunij zalt Pitter Felmer am hauffen fl. 30
8 octo. zalt Pitter Felmer am hauffen fl. 12
15 octob. zalt Pitter Felmer am hauffen fl. 13
22 iunij zalt Wlrichs Hannes fl. 12
30 iuly zalt Vlrichus Hannes fl. 15
2 Septtem. zalt Vlrichs Hanns fl. 10
23 iunij zalt h. Tyhs fl. 60
4 nouemb. zalt Vlrichs Hanns fl. 10
Zalt Hannes Wlrich durch den Grolm fl. 7
23 iunij zalt Michel Zack fl. 15
30 iuly zalt Michel Zack fl. 15
16 Septemb. zalt Michel Zack fl. 23/75

1579

- Item 11 februa. rest Beunedikk Schneider 1 braun tuch per fl. 17
1 leichtblo tuch per fl. 13
11 februa. restn Czacko Michl, Vlrich Hans 1 braun tuch per fl. 17
14 may czalt Czanken Michael per fl. 8/50
11 iuny czolt Wlrichs Hannes per fl. 8/50
12 februa. rest Hans Gobel per fl. 17
1 grin tuch per fl. 17
26 februa. Mertten Schmigner 1 braun tuch per fl. 17
26 februa. Lux Felmer, Mertten Schmigner 1 liecht blo tuch per fl. 13

1579

- Item 26 februa Hannes Prettayer 1 leicht blo tuch per fl. 13
26 februa. Clomp, Jocebe, Michel Greff 1 braun tuch per fl. 17
16 april czolt Michael Greff per fl. 8/50
26 februa. Christof Klein vnd Pitter Felmer 1 braun tuch per fl. 17
11 april czaltt Christoff Klein per fl. 8 d. 50
17 decemb. zalt Pett[er] Felmer fl. 8/50
Itm bleibbt Krestels Paull fom 78 iarr her vom Janos Diak seinerr schuldig per fl. 13

1579

- 12 mart. nam derr Janos Diak Koloswary auff Schesburch von Bastell Felmerr thücher perr fl. 663 d. 50

¹ Înainte nicko, şters.

- czolt Janos Diak Palmarum
2. balln Breslerr der fl. 310
6 may czalth er czu Birtthalben iormark fl. 123/25
czolt Janos Diak czu
Eingetenn Assentionis fl. 30/
Mer czaltt Krestell Pauli for inn fl. 50/
19 marty dem Hanness Bertayerr
1 braunn tuech per fl. 7/25
mid dem Lucas Felmer czaltt per fl. 8/62
16 april czolt Hannes Bretayer per fl. 8/62
19 marty dem Sigmond Schneyderr
1 liechtblo tuech fl. 13/
Mer 1 braunn tuech fl. 17/25
14 may czolt fl. 20

1579

- 19 marty Hannes Krell
1 braun tuech per fl. 17/25
19 marty Tiess Wennercz
1 braun tuech per fl. 17/25
26 mart. dem Hannes Adam
1 liechtblo per fl. 13 d. 25
1 april dem Hannes Adam
1 braun tuech per fl. 17/25

1579

- 1 april ist schuldich Bendek Schneider
1 dunkelblo tuech per fl. 17 d. —
1 grinn tuech per fl. 17 d. —
1 kern tuech per fl. 22 d. —
14 may czaltt er per fl. 34
Mer nam er 1 liechtblo per fl. 13 d. —
22 iuny Zolt er fl. 35
2 april nam Lucass Felmer vnd Dawid Irgerr von
meister Ludtwich 1 braun tuech fl. 17/25
21 may czolt Dawydt Irgerr fl. 8/62
9 apr. nam Blesch Georg
1 liechtblo tuech per fl. 13 d. 25
auff Fyngsten czu czallen

1579

- 16 april nam h. Joachim Treyuerr vnd Petterr Breyu-
dorffer 1 braun tuech per fl. 17/25
11 iuny czolt Pitter Breindorfferr per fl. 8/62
21 april bliebenn mir dem h. Andrea Kemell schuldich
von wegen das er dem Seueryn
geben hadtt per fl. 175
Mer sein mir dem h. Andrea per fl. 150 d.
An dieserr scholdenn haben mir
czoltth auff Asentionis per fl. 168
Mer sein mir dem h. Andreas
schuld am der leywadtt per fl. 2/20
An diser scholdt hadt h. Andreas
entfangen von Szabo Marton per fl. 50 d. —
22 iuly Laidt h. Andreas fir den
tirckesch indig fl. 125/
30 iuly enttfangen zu Kokalburg fl. 100/
15 sept. entfangen 2 ein zimosch per fl. 2/50
czaltt h. Andreas dem Todor fl. 56/80.

1579

- 9 april gab Bastell Felmer czu dem Naywen Mark
Palmarum dem Zabo Marten
3 grien tuech per fl. 51 d.
1tm dem Gabriell Diak. czu Palmarum
3 grien vnd 1 liechtblo per fl. 64 d. 50

- czu Eingetter Assentyonis czaltt per fl. 30/
Zaltt Margarete zu Midwisch fl. 26/70
1tm h. Septen von Nösenn hadt Palmarum entfangen
1 kern tuech per fl. 22
1tm Hannes Brenner von Nössen hadt Palmarum
entfangen
1 ballu Breslerr per fl. 151/
Mer rest er an etlichenn Cronerr diechernn
per fl. 47
Vber dise scholden haben mir 1 schuldbriff czoltt
sein hausfraw Assentionis per fl. 70
zaltt Kokalburger iarmark fl. 100
Item schickten mir dem Hanns Breuerr von Kokal-
burg
1 praun ttuech per fl. 17
Mer 1 liechtblo per fl. 13 1/2
1580 iar czaltt Hannes Lang Palmarum fl. 50
rest er do wider¹ 1
grein tuech per fl. 16 1/2²
czaltt er Assenssionis fl. 10

1579

- 21 april nam Bastell Felmer
1 grien kern tuech per fl. 20
Item Andreas Kemel

1579

- 24 Septembris rechneten mir mit h. Andrea Kemel
pleiben mir im rest fl. 288/50
czaltt Bastell Felmer Marttinj fl. 100
26 nouembris entfangen fl. 16
10 decembris enttfangen fl. 35
7 ianuary rest des Klein Andrea
halben mir h. Andrea Kemel fl. 36

1580

- 7 ianuary resten mir aus dem gewandshandl h. Andrea
Kemmel fl. 172³
13 ianuary euntphangen h. Andreas fl. 100
26 ianuary resten mir dem herr Andreas Kemel aus
dem gewandts Hndel des klainen Andre vnd Sawa
halben fl. 85 d.
12 martzy resten myr dem herr Andreas Khemell aus
dem gewants handell das er dem kleinen Alexj
fur indijch czoltt hatt fl. 40 d.
14 april resten mir aus den gewandshandel Tong
Lutzsches halben fl. 46 d. 90
26 may hatt herr Andres enttfangen 68 Schlegger
per fl. 68 d.
Den 15 Septembris zaltu mir dem h. Endres
per fl. 19

1579

- 21 aprilis nam Johannes Hedyesch
12 tuech Breslerr per fl. 74 d. 60
1 Iglerr per fl. 10 d. 50
5 augustj zaltt fl. 25/
7 October zaltt fl. 10
28 Oktober zolt fl. 10
3 decemb. zaltt fl. 30
21 aprilis nam Petterr Brainerderr
6 1/4 tuech Breslerr per fl. 38/85
1/2 karasia per fl. 8/25
1/4 karasia wmschlag per fl. 3/50
3 Iglerr per fl. 31/50
zaltt Jacob Filshtich fl. 41/5
zolt Peter Brendorffer fl. 41/5
21 apr. dem Hannes Adam hadt genomen

¹ Urmează 2 kern tuech, șters.² Precedat de 68, șters³ În orig. /50 șters.

- 6 1/4 tuech Breslerr per fl. 38/85
 1/2 karasia per fl. 8/25
 1/4 karasia per fl. 3/50
 3 Iglerr per fl. 31/50
 21 aprill nam Mertten Schneigner wy oben geschriben
 ist summa fl. 82/10
 30 iuly zalt fl. 26/
 21 aprillis nam Michael Rotth wy oben di Andren
 genomen haben summa fl. 82/10
 6 aug. zalt Michael Rott fl. 58/
 Di suma solln dise 5 perschonenn czalen
 Margaretæ
 3 septemb. zalt Rott Michael fl. 15

1579

- 30 aprill dem Michael Greff vnd Hannes Gebell
 1 schwarz tuech per fl. 11 d.
 30 apr. dem Michael Greff
 1 liechtblo per fl. 13/25
 30 iuly zalt Michael Greff fl. 6/62
 30 apr. Paul Hirscher vnd Hannes Adam
 1 liechtblo per fl. 13/25
 1 gryenn per fl. 17/-
 1 braun per fl. 17/25
 22 iuly zalt Hannes Adam fl. 16
 zalt Paul Hirser fl. 18/40
 30 iuly zalt Paul Hirser fl. 5/35
 6 may dem Andrea Schlem
 1 schuarz tuech fl. 11 d.

1579

- 6 may hadt Bastell Felmer gebenn dem Janosch Diak
 Koloswary Posto Metto Croner thuecher czu Birt-
 halber iarmark per fl. 529/50
 Darkegen haben mir ein scholdtprieff czall auf
 Bierthalber 1 ballen Bressler
 4 karasi per fl. 211/
 czoltt auff der Schesburch
 3 stuk karasya per fl. 33 d.
 3 stuck kern Iglerr per fl. 43 d. 50
 Itm gaben mir im auff der Schesburch
 6 grienn thuecher 1 per fl. 17 — per fl. 102 d
 Daran haben mir entfangan
 1 balln Bresler fl. 150 d.
 Mer haben mir entfangan auff
 Kokelburg fl. 100
 Mer ein tunckel Karasy per fl. 16 1/2
 7 may sein mir dem Bastell Felmer
 schuldich fl. 63 d. 60
 14 may dem Hannes Bretayerr
 1 liechtblo fl. 13/25
 21 may dem Hannes Adam
 1/2 liechtblo fl. 6/50
 21 may Hannes Trener
 1/4 eines lichtblo tuch fl. 3/25

1579

- 14 may dem Sigmentd Schneider
 1 grien tuech per fl. 17
 1 braun tuech per fl. 17
 23 iunij zalt auf Engeten zaltt Janusch
 Diak fl. 27/8
 Das oberteil sol Benedick Schneider
 zalen fl. 49/92
 1580/3 marzhe zholt mesther Bendek
 per fl. 20
 14 april zalt er fl. 30 on d. 5
 14 may den Hannes Adam, Paull Hirscherr vndt
 Endress Schlem
 1 balln Bresler per fl. 152 d.

- 4 karasy 1 per fl. 16 1/2 — fl. 66 d.
 Auff 2 tag czw czolen die ertsch, auff Jacoby die
 ander czollungk
 Stephany Regy fl.
 10 Septemb. zalt Paul Hirser fl. 20
 17 Septemb. zolt Hannes Adam fl. 50
 1 october zalt Paul Hirser fl. 30
 15 october zaltt Hans Adam fl. 17/25
 19 nouemb. zalt Paul Hirser sein iung fl. 22/66
 21 may Hannes Adam, Hannes Treynerr
 ein grien thuech per fl. 17/
 2 Septembris zalt Hanns Adam fl. 8 1/2
 10 decemb. zalt Andreas Schlem fl. 20
 31 decembris zalt Andreas Schlem fl. 20
 20 ianuar. zholt Endres Rassenayer per fl. 10
 3 merzj zolt Endres Schlem fl. 22/67

1579

- 23 may Jacob Fylstlich, Hannes Gebell haben entfan-
 gen 7 1/2 stuk Bresler 1 per fl. 6 d. 15 fl. 46/7
 4 nouemb. zaltt Hannes Gebel fl. 23/4
 rest Bastell Felmer
 1 grien thuech fl. 17/
 Doron soll ergeben Lemberr
 Dem Bastell Felmer resten mir fl. 16/25
 Daran entting er
 1 gryen thuech fl. 16/25
 Mer hadt Bastell Felmer
 In dy wahlh gebenn fl. 40 d.

1579

- 11 iunij nam Pitterr Braindorfferr vnd Velthenn Platz
 1 grien thuech per fl. 17 d.
 1 liechtblo per fl. 13 d. 25
 6 augustj zalt Veltten Platz fl. 6/62
 20 augustj czoltt Pitterr Braindorfferr fl. 15/12
 11 iuny Hannes Krell vna Tyes Wennercz
 1 braunn thuech per fl. 17/25
 Czolt Ties weunercz per pl. 8/62
 18 iunij herrn Ioachim Treynerr
 1 gryenn thuech fl. 16/50

1579

- Dem 22 iunij Hannes Adam wud Pittter Felmer
 1 braun tuch per fl. 17
 22 iunij Benedick Schneider
 1 braun tuch per fl. 17
 July 8 Benedick Schueider ein lichtplo
 tuch genomen fl. 13
 July 8 Benedick Schneider genomen
 Lemberger 3 ein tuch per fl. 8 tutt fl. 24
 Mer kernntuch 2 shtuck per fl. 29
 Mer ein braun Iglerr per fl. 10
 Iuli 8 Michael greff genomen ein braun
 tuch genomen vonn Ludwigen per fl. 17 d. 7
 iuly 8 Endres Rasenaier ein braun tuch
 won Ludwig tuchmacher genomen
 per fl. 17 d. 25
 iuly 8 Daidt Irger ein braun tuch
 genomen von Ludwign per fl. 17 d. 25
 Iuli 8 Hannss Adam ein tuch genomen
 lichtplo fl. 13
 Iuly 8 Hannss Brethaer ein braun tuch
 genomen von Ludwigen gewant-
 macher per fl. 17 d. 25
 Iuly 8 Michael Rott ein braun tuch
 per fl. 17 d. 25

1579

8 iuly Jacobus Klomp genomen ein braun tuch	per fl. 17 d. 25
2 septembris zalt das halb tuch schuldig Hanns Gebel	fl. 8 1/2 d. 12
16 iuly Paul Hirser genomen kerntuch ein praun tuech	fl. 17 d. 25
9 iuly dem Ties Wennercz 1 braun theuch	per fl. 17 d. 25
9 iulj nam Hannes Adam 2 stuk karasy	per fl. 33
15 iuly Merten Schmigen ein braun tuch	fl. 17/25

1579

July 30 Hanns Adam ein lichplo theuch	fl. 13
5 noemb. zalt	
5 augustj Sigmundt Schneider ein praun thuch	fl. 17/
5 augustj Lucas Felmer ein praun ttuch	fl. 17
8 iuly Lucas Felmer ein halb praun tuch	per 8/58
19 augu. Hanns Adam 1 grin tuch	fl. 17
5 nouemb. zalt Hanns Adam	fl. 8/58
Item h. Steffan Helner rest aus Kokelburger iarmack vir ettlige ttiecher	fl. 166
Auff Galle zalenn.	
Mer schickten mir im vonn Gally 2 kerrantuch	fl. 44
Item schickt er vnns auff dem Neimark	fl. 150
Item Bastel Felmer rest 8 grin ttucher 1 per fl. 16/50	per fl. 132

1579

5 augusty gaben mir den schneider Herren Davidt Irger Hanns Adam Hanns Schuller Jacob Klemper	
1 Ballen Bressler	per fl. 150
4 Kerren Igler 1 per fl. 14 1/3	fl. 58
4 schlecht Igler 1 per fl. 10 1/2	fl. 42
2 Lemberger 1 per fl. 8	fl. 16
Summa	fl. 266
Sie zalen Nicolay	
12 Ianuarii falt Hanns Schuller	fl. 40
13 January zalt Hanns Adam	fl. 93
13 January zalt Jacob Klemper	fl. 35
28 Iyenuar zholt Jiokep Klomp	fl. 10
11 februar. zholt Jakep Klomper	fl. 17/50
13 Jacob Klomper sein teyel ist Davidt Irger sein teill ist	fl. 48
11 februar zholt Davidt Irger	fl. 10
Zolt Hanns Schuller Rest noch	fl. 22/50

1579

Item der Flaschner schuldig an der fur Kokelburg	fl. 1
27 aug. H. Gallus Rest in elen schwarcz tuch 1 per d. 68	fl. 8/16
27 aug. Hanns Kroll 2 septt. Hannes Gebel Rest ein praun 2 septem. tuch	per fl. 17/25
2 septemb. Michael Greff ¹ ein schwarcz Kroner	per fl. 10/50

In orig. precedat de Hanns G., şters.

2 septem. Velten Platz Rest ein praun tuoch	per fl. 17/25
3 marzy zalt Veltn Platz	fl. 7 1/3
26 may zalt Velten Platz	fl. 9 1/2

1579

Item nam Bastl Felmer vonn Batzchi Petter 16 Lemberger 1 per fl. 7/50	fl. 120
Mer 6 schtuk Bresler 1 per fl. 5 1/3	fl. 33
Mer 1 Trottnar tackovo	fl. 5
Summa ttutt	fl. 158
Daran zalt Bastl Felmer ein braun ttuch	per fl. 17
Mer 1 rott tuch per fl. 13/50	fl. 13/50
8 septembris schickten mir mitt Bastl Felmer 4 grin tuech per fl. 17	fl. 68
Mer 3 kerentuech 1 per fl. 22	fl. 66
Pleibett rest Datzschy Petter	fl. 6/50
Pleibett Rest Batdschy Petter	fl. 6/50
Zolt zu Engetten	fl. 1/65
12 die septem. herr Michael vonn Tortlen 4 1/2 eln 1 per d. 68	fl. 3/6
zalen auff Martinj	
Item Datz Ferentz 1 Liechttblo ttuech	per fl. 13/50

1579

16 septembris Michael Zack ein praun tuech	per fl. 17
3 decemb. zalt Zacko Michel	fl. 10
1 October Paul Heiser	
1 lichtplo ttuch Karasy	per fl. 16/50
28 april zalt er	fl. 3 d. 75
1 October Hanns Adam 1 dunkblo ttuch Karasy	per fl. 16/50
1 oct. mer Hanns Adam 1 Lemberger	per fl. 8
1 october Mertten Smigner 1 praun ttuech	per fl. 17
7 octob. Hanns Gebel ein lichplo tuch auss der wedt	per fl. 13
7 october Mertten Smigner 1 keren tuch	per fl. 14/50
Mer 3 schtuk Bressler 1 per fl. 5/91	fl. 17/85
14 April zalt er	fl. 28
8 october David Irger 1 braun ttuch	per fl. 17
8 october Hanns Krell 2 Bressler	per fl. 12
22 october Michael Ratt 1 braunn ttuech vom Siluester	fl. 17
29 october Sigmundt Schneider 1 lichtblo tuch	per fl. 13
Mer 1 grien tuech	per fl. 16/75
5 April zalt er	fl. 20
4 noemb. Hanns Gebel 3 Bressler, 1 kerrenn tuch	per fl. 43
1 schlecht Igler	
Zalenn den geschuornen montag	
13 Ianuari zalt Hanns Gebel	fl. 30
7 noemb. Michael Greff 1 schwartz tuech	per fl. 10/50
14 April zalt er	fl. 5 d. 25

1579

12 nouembris Hanns Adam 2 kerrenn tuch	1 per fl. 14/50
5 stuck Bresler	1 per fl. 6 fl. 30
1 stuck schlecht Igler	per fl. 10/50
Diese Summa zu zalenn zur Fasnacht	

19 nouembris Hanns Gebell	
1 braunn ttuck	per fl. 17
Mer 1 liechttblo	per fl. 13
19 nouembris Endress Schlem	
3 wmbeschleg, 1 dunckel blo karasy,	
1 rott Iglar, 1 schwartz Iglar	per fl. 33/50
19 nouembris Michael Rott	
1 liechttblo karasy	fl. 16/50
19 nouembris Michael Greff	
1 ttuech kerrenn Iglar	per 14/50
Mer 4 schwartz wmbeschlag	per fl. 10
17 decemb. zalt Michel Greff	fl. 7/50
4 february zaltt Michell Greff	fl. 4/75

1579

19 nouembris Sigmendt Sneider	
1 braun ttuch	per fl. 17
Mer 1 Bruckess	fl. 20
1580 28 iennere zholt Sighmet	
Sneider	per fl. 30
19 nouembris Petter Brendörffer	rest
an karasy vndt Bressler	fl. 30/75
19 nouembris Meritten Smigner	
1 braun tuech	per fl. 17
12 nouembris Hanns Krell	
1 kerentuech, 2 Bressler	fl. 26/25
zolt Hannes Krell dem	
6 augusti	fl. 14
26 no. zalt Benedec Schneider Hanns Adam	
1 grien tuech	fl. 16/75
vber acht tag zu zalenn	
3 decembris zalt Benedic Schneider	fl. 8/38
26 no. Hanns Pretaier, Merten Schmigner	
1 grin tuch vber 14 tag zu zalen	per 16/75
10 decembris Meritten Smigner czalt	
das dritt	fl. 5/58
4 february zaltt Hannes Brettayer	fl. 5 d. 58
4 february zaltt Pytter Felmer mit	
Grohner [?]	fl. 5 d. 58

1579

10 decemb. Merten Schmigner zu [?]	
einenn schtuck karasy rest	fl. 6/50
Mer 9 ellen Bressler	per fl. 2
10 decemb. Hanns Adam	
1 braun tuech	per fl. 16/50
Vndt Endress Schlem	
3 maj zalt Hans Adam	fl. 8 d. 25
17 decemb. Pitter Felmer vndt Hanns	
Vlrich ein praun ttuech	per fl. 16/50
30 iuny zalt Pitter Felmer	fl. 8 d.
18 decemb. h. Hanns Lux ein karasy	
blo tuech	per fl. 16/50
27 decemb. Benedic Schneider	
1 braun tuech	per fl. 17
27 decemb. Merten Schmigner	
1 braun tuech	per fl. 16/50

1579

31 decemb. 1 ballen Bressler genomen	
Merrten Schmigner vundt Endress	
Schlem	per fl. 146 auff
Fingsten zu zalenn	
5 iuny zalt Meritten Schmigner	fl. 25,
mehr zalt er	fl. 28
8 septemb. zalt Endres Schlem	fl. 35, den 11
Decemb. zalt Endres Schlem durch ... ²	
Andrea	fl. 38

Mer zalt Merten Schmigner durch	
herr Jaremia	fl. 20
6 ianuari Pitter Felmer vndt Hans	
Adam 1 ballen Bresler	per fl. 146
zu zallen auf Fingsten zalt der	
Hans Adam den 27 iuni	fl. 50
Zalt Hans Adam den 30 juli	fl. 23
11 Jener h. Cirillus rest welches er	
vbrig entfangen hatt auff das	
weidt ... ¹	fl. 47/39
80 iar den 14 sepemb. zalt Pitter	
Felmer	fl. 40 ²

1579

20 iennuare Endres Ressenier,	
Phytter Felmer ein grinn tuch,	
cyn lichblo grienn	fl. 16/50
licht blo	fl. 12/50
27 iuny zalt Endres Schlem	fl. 8 d. 25
30 iuny zalt Pitter Felmer	fl. 14 d. 50
Im 81 iar den 4 october zalt Endres	
Schlem	fl. 4
Adj 28 tag ianuary gaben mir den	
herr Markes Vrbeger 18 elen wais	
Bartschy zu	d. 60
Bis weinohten	fl. 10 d. 80
81 iar den 26 merz zalt herr Marcus	fl. 4 d. 12
Item den 5 february gaben mir dem	
Hanes Bretteyer 1 lychtblo croner	
ttuch	per fl. 12 d. 50
11 february Klomb Jokep geben	
1 brnn thuch	fl. 16/50
26 may zalt er	fl. 10
Calt durch den h. Ieremye	fl. 6 1/2
Laus deo ini 80 iar.	
Item den 28 tag ianuary gaben myr dem Hanes Adam	
vnd den Hannes Treyner bys auff Martyny zu.	
zollen vnd dye Bresler byss auff Wainachten	
6 Kroner tucher, 4 grin 2 braun zu fl. 16 3/4	fl. 100 d. 50
zu fl. 16 3/4	fl. 100 d. 50
2 lyecht blo Kroner tucher zu	
fl. 12 d. 75	fl. 25 d. 50
10 Iglar kerentucher zu fl. 14 d. 50	fl. 145 d.
14 sch. Bresler zu fl. 5 d. 80	fl. 60 d. 30-
4 sch. Lemberger zu fl. 7 d. 75	fl. 31 d.
8 sch. Karaschy on 3 elen zu	
fl. 16 d. 50	fl. 132 d.
Im 81 iar den 30 ienuari zalt Hans	
Adam dwrch herr Marcus	fl. 50
Den 3 October zalt Hans Tragner	
durch herr Marcus	fl. 50
So haben mir in an den Khareschien	
noch gelossen	fl. 1 d
Im 81 den 10 december zalt Hans	
Treiner durch h. Ierremia	fl. 100
Hans Adam zalt auch durch h. Ierremia	fl. 100
11 february 1 gryen tuch Benedek	
Sneider	per fl. 16/50
Mer ein lichblo	per fl. 17/50

1580

11 februar Hanes Gebel geben	
2 rut keren dycher	per fl. 29 mer
1 rot schlecht Ichler	per fl. 10/50
Mer 4 Bresler 1 thuch geben	per fl. 24
Mer 2 Lemberger 1 geben	per fl. 16
Thut yneiner shum	per fl. 79/50
Bys Fynsthen zhu zhollen.	
Den 15 september zalt er wns	fl. 40 d. 60

¹ Completat după sens, pată de 3 cm.² Ilizibil.¹ Un cuvânt ilizibil.² Semn de introducere la acest rînd, vezi mai sus, după 6 ianuary.

8 december zalt er durch Marcus fl. 25 d. 50
 Zalt er wnssem dynner Grolmer fl. 4 d. 50
 3 marzj rest Michel Zayck
 1 grin tuch per fl. 16 1/2
 1 licht tuch per fl. 12 1/2
 1 St. kern Ichler per fl. 17 1/2
 1 St. Lemberger per fl. 7 d. 90
 Zu zallen Trynittattis.
 Den 1 september zalt er vns durch den
 h. Marcus fl. 27
 Mer zalt er durch h. Marcus fl. 16
 Zalt durch h. Jerremia im 81 den fl. 8/40

1580

Item den 10 Marzj rest Hannes Gebel
 1 tuch dunckel karasy per fl. 16/50
 1 st. Lemberger fl. 17/90
 Den 27 iuny zalt er fl. 20
 Den 18 Marzj schikten mir den h.
 Galfy 3 st. grien tuch per fl. 50
 Item dem Andres Schlem gaben myr dem 17 martzy
 1 stk. grin kroner tuch per fl. 16 d. 50,
 1 stk. liechtblo Kroner tuch per fl. 12 d. 50
 Im 81 iar dem 4 october zalt er fl. 29
 Item dem Hannes Adam gaben myr dem 17 martzy
 2 sth. grin karaschy zu fl. 16 d. 50 ttutt fl. 33 d.
 21 1/4 ellen rott schaia zu fl. 1 d. 25 ttutt fl. 26 d. 56
 1 sth. rott Lemberger per fl. 8 d.
 Bys auff Mychael zu bezollenn dem
 2 tag nach Nickallay zalt Hannes
 Adam durch herr Andrea fl. 67

1580

Item der h. Stefan Felner rest vns Palmarum zu
 Neyenmerk 2 kern tuch per fl. 44
 1 grein tuch per fl. 17
 calt durch den Jacob Hircher fl. 61
 Item Adam Schneider von Nössen
 1 grein tuch per fl. 16 1/2
 den 28 april rest Sigmert Schneider
 1 praun tuch per fl. 16/75
 1 grein tuch per fl. 16/75
 1 licht blo per fl. 12/50
 zu zallen 1 tuch Trinitetis, die ander
 Kunckleburg
 Den 14 december calt durch den h.
 Marcus fl. 35
 Im 82 ior dem 11 january zollt er fl. 11

1580

Item auf Birtthalber iormarck restn aus Gerg Lotss
 aus der Hermentstad
 1 himel blo tuch per fl. 16/25
 1 grein tuch per fl. 16/25
 1 braun tuch per fl. 16/25
 1 leicht blo per fl. 12/50
 Calt Galle durch den h. Jeremia fl. 50
 Calt durch h. Jeremia Zu Birtthal fl. 10 d. 50
 Item Michel Stosken aus der Hermentstad
 1 kern tuch per fl. 21
 1 grein tuch per fl. 16/25
 1 licht blo per fl. 12/50
 ist durch den h. Jerremia zalt
 Item Lerins Schelker aus des Hermentstad
 1 kern tuch per fl. 21
 1 himel blo per fl. 16/25
 1580 auff Birtthalber yormark
 Item Sabo Jung von Odworheel
 1 grin tuch per fl. 17
 Calt durch den h. Jerremia fl. 16/25
 Item der Lerinz Rerbecher rest vns nach 5 centenari
 wall 1 per fl. 10 d. 85 — fl. 54/25

1580

Item 26 may rest Hannes Gebel
 1 kern Kronner tuch per fl. 21
 Im 81 ior den 23 januar zalt durch den
 h. Marcus fl. 15

1580 auff Assensionis

Item Lerens Schelker aus der Hermentstad rest
 4 kern tuch 1 per fl. 21 zu
 zallen Margrettj
 Calt durch h. Jeremia zu Birtthalben fl. 84
 Item h. Piter Schneider von Nossen rest
 2 licht tuch 1 per fl. 12 1/2 fl. 25
 1 grein tuch per fl. 16 1/2
 Calt Galle durch den h. Jeremia fl. 25
 Calt Marttinj durch h. Jeremia fl. 16 1/2
 Item der Tamas Dyak von Klaussem-
 burg rest fl. 6 d. 10
 Item der Batschy Petter von Klaussem-
 burg rest fl. 3 d. 20
 Item resten mir dem Jung Deack
 Assensio fl. 8/75

ano 1581 ior

Idem dem 4 october haben mir etlich tucher von den
 gewandmachern ein genomen vnd wnther das Radt-
 haus gelegt wie volgt
 15 grein tuch 1 per fl. 13 1/2
 2 hymel blo 1 per fl. 13 1/2
 1 kern tuch 1 per fl. 17
 1 Breckes 1 per fl. 18
 Item omnium Santtorum rest h. Marcus von den tuchern
 10 grein stuck 1 per fl. 13 1/2 — fl. 135
 zu zallen bis zu kunfftige Phinsten
 In 82 ior den 26 february rest der h. Hans Hegyes
 9 grein st. gewand 1 per fl. 13 1/2 — fl. 121/50
 2 himel blo 1 per fl. 13 1/2 — fl. 27
 2 kern tuch 1 per fl. 17 — fl. 34
 1 Brekes — per fl. 18 — fl. 18
 Zu zallen Martinj
 Anno in dem 80 ior den 6 iully gabn mein hern die
 Gitter im gewandzhandel auff borz den 4 hern:
 h. Hannes Fuxn, h. Ieremias Grollinck, Bastel Felner,
 wnd Sander Treiner das halb theil zu zallen auff ein
 ior das ander halb theil zu zallen iber czwey ior volg
 die gitter:
 127 st. grein tuch 1 per fl. 15 — fl. 1905
 23 st. leicht blo 1 per fl. 11 — fl. 253
 31 st. schwatz 1 per fl. 9 — fl. 279
 7 st. Bruckes 1 per fl. 19 — fl. 133
 13 blo kern tuch 1 per fl. 19 — fl. 247
 1 rot kern tuch per fl. 19 — fl. 19
 1 schwartz ker tuch per fl. 18 1/2 — fl. 18 1/2
 2 weis kern tuch 1 per fl. 18 — fl. 36
 6 st. himel blo 1 per fl. 15 — fl. 90
 5 st. braun 1 per fl. 15 — fl. 75
 9 st. rot Croner 1 per fl. 11 1/2 — fl. 103/50
 6 weis tucher 1 per fl. 10 — fl. 60
 1 st. sittig grein per fl. 10 — fl. 10
 3 Croner korossj 1 per fl. 11 — fl. 33
 12 st. 20 1/2 el.
 kern Ichler 1 per fl. 14 1/2 — fl. 182/20
 19 1/2 el. braun
 Lendes 1 per fl. 1 d. 10 — fl. 22/42
 17 elln schuartz
 schaj 1 per fl. 1 d. 25 — fl. 21/25
 3 ballen Bresler 1 per fl. 140 — fl. 420
 3 st. Bresler 1 per fl. 6 — fl. 18
 3 st. grein karrasj 1 per fl. 16 1/2 — fl. 49/50
 38 st. Lemberger 1 per fl. 7 d. 75 — fl. 294/50
 4 st. schlegt
 Ichgler 1 per fl. 10 1/2 — fl. 42
 17 elln Bresler 1 per d. 20 — fl. 3/40

9 eln rott Croner per fl. 2 d. 70 — fl. 2/70
 15 $\frac{1}{2}$ tech bimes
 messen[?] 1 per fl. 1 d. 5 — fl. 16/27
 3200 gros Ihler hiet 100 per fl. 13 $\frac{1}{2}$ — fl. 432
 1000 klein Ihler hiet 100 per fl. 13 $\frac{1}{2}$ — fl. 135
 786 gros kern hiet 100 per fl. 15 — fl. 117/90
 800 gros kern hiet 100 per fl. 14 $\frac{1}{2}$ — fl. 116
 800 gros kern hiet 100 per fl. 15 — fl. 124
 Es gieng über die 1000 klein Ihler hiet noch aus 150 hiet
 habn die hern entfangan fl. 20/25
 Summa der gantzer gitter thut fl. 5279 d. 39
 Der noch gaben mein herrn auch mit 5 mester mit iren
 schulden
 Steffen Gewandmacher rest fl. 519 d. 32
 Lerincz gewandmacher rest fl. 313 d. 84
 Hans Brauner gewandmacher rest fl. 163 d. 16
 Endres Gresman rest fl. 159 d. 57
 Symon Hintz rest fl. 139 d. 44
 Suma thutt fl. 1295 d. 33
 Disse 2 suma thun fl. 6574 d. 72

Anno 1581 ior

Den 23 nowember czalt an der gewands schulden h.
 Hannes Fux taller 300. Die taller
 1 per d. 106 thut fl. 318
 Den 23 nowember zalt herr Ieremias taller 190, klein
 geld fl. 110
 Die taller 1 per d. 106

1581

Den 23 nouember zalt Sander Trayner fl. 200
 Im 82 ior den 11 ianuar zalt Sigmēt
 Schneider fl. 100

1582

Den 11 ianuar zalt Bastel Felmer au
 den gewands schulden fl. 414
 Anno 1581 den 4 october
 Item mir haben dem Bastel Felmer diess Pettre sein
 wall in der klein kirchen gelegen, aus lossen wegen,
 so ist aus gegangen 53/4 c. gut wall wnd ausschus 4 c.
 Auff die wall hatten die hern aus dem gewandshandel
 dem Pettre geben fl. 360
 Dis gelt sol der Bastel Felmer der Stadt zallen in das
 82 ior Michaelis.

1577

Auf den weydbaier verthan
 13 marcy gaben ihm par fl. 1
 Was dem Ferber auf eigene rattung gegeben
 1 dekeltuch fl. 2/75
 1 spann, 1 sidel banck /60
 1 kessel /64¹
 1 bett, 4 pil fl. 3
 2 treigtucher, 3 tischtucher
 2 leintuch fl. 1/75
 4 kannen, 4 schislen von
 18 $\frac{1}{2}$ librae per fl. 2/59
 fannen vnd kessel /25
 Dem Seuerino hatten wir gegeben
 1 losendeck d. 64
 1 bett, 2 leintucher, 1 pyll

1577

Auf des ferbers vnd der ferberey rattung ausgegeben.

Ein teil des ausgebens auf des ferbers reise sol man
 zuchen im register des vergangenens iars supra.
 13 marcy czalten fur holcz den ferber fl. 1/4
 20 marcy mit dem Seuerino auf rattung der czerung
 gegeben fl. 4

1576

Verczeychung der gutter 20 so wir auf furderung des
 gewandmacher eingekauft haben.
 Vom Grossen Gyna zu $\frac{1}{2}$ / fassen gekauft 186 librae
 indig. 1 per fl. 2/30 fl.
 Haben daran czalt fl. 400
 Item 44 centenarii wohl 1 per fl. 9/50 fl. 418
 Ist der czalltag
 Anno 1577 den 25 ten aprilis czalten wir dem
 Ginna fl. 300
 Bastel Kertes fl. 100
 Item 1 weis tuch karassia fl. 18

1576

Haten vom Jene 150 librae indig. kauft 1 per fl. 2
 fl. 300
 Haben sie auf Engeter iarmark ihm czallt
 Vom Hany¹ N. 10 ocka indig. 1 per fl. 1 fl. 40
 ist czalt

1576

Zu gedenken das wir von den Rymnikern die kauft
 71 centenarii woll, an welchen sie²
 6 centenarii nochliessen dieweil sie nass war worden
 rest wir³ ihm 65 centenarii 1 per fl. 8/25 fl. 536
 Welche wir den 14 ten iuny par czalten.

1576

Hat der Lorincz gewandmacher auf El⁴ in der Langawen
 gekauft 88 oka indig — lb.
 Haben sie czalt dem Hany⁴

1577

Erstlig haben wir vom einem vrmensysen lb. indig.
 kauft 1 libra per fl. 1/80 fl.
 Kauten vom Gerge Arboraschul vnd seinen Gesellen
 40 centenarii woll 1 per fl. 8/50 fl. 340
 Sein czalt
 Item von dem 2 Gerge 34 wenig 22 lb. per fl.
 haben ihnen czalt an guttern fl. 100
 Item par fl. 130
 Item par fl. 51/80
 20 Iuly kauten vom Dimitro de Rimnik 11 lb.
 indig per fl. 12/65
 Schickten wir mit dem Lorins gewandmacher
 in Turkey fl. 300
 Hat bracht 62 oka⁵ indig
 Kauten von dem Dumitro de Rimnik 60 centenarii
 1 per fl. 8/67 fl. 350
 Ist czalt

1577

Kauten wir von Jenne al Niculli vnd seiner gesel-
 schaft 39 centenarii wohl 1 per fl. 10 fl. 390
 In augusto den 28-ten sie czalt
 Kauten wir von Kreische Lux 80 librae indig
 1 per fl. 1 fl. 80
 Kauten von den weleschen 70 centenarii wohl
 Ist czalt 1 per fl. 9/75 fl. 682/50

¹ Niculla, şters în text.

² hatten, şters în text.

³ Urmează so şters în text.

⁴ Urmează o prescurtare din 2 litere indescifrabilă.

⁵ Şters, 16.

¹ În orig. 64 şters, adăugat um 8 și apoi dedesubt
 din nou scris 64.

Auf Omnium Sanctorum zu czalen

Ist czalt

Mehr kauften wir von ihm 13 centenarii 75 librae
wohl zu fl. 9/75 fl. 77/63

Sein czalt

Von diesen 70 centenarii haben wir dem Bach 2 centenarii gegeben, rest auff dem Bodenn 68 centenarii

1577

Den 15-ten nouembris gaben wir dem Mana al Todor de Bokor

2 st. karaschia per fl. 36

Item dar zu per fl. 14

Auf 20 centenarii woll 1 per fl. 9/75 — fl. 195

So wir ihm auf Künftige Ostern zu czaln fl. 145

Mehr kauften wir von ihm so er vbrig bracht

hat 7 centenarii 8 librae, czalten ihm darfur fl. 68/25

Rest also in der Kirchen 108 centenarii wohl

8 librae, gestehn 1 per fl. 9/75 fl. 1053

Hieran sein wir schuldig dem Mana wie auch

oben geschrieben war fl. 145

30 nouembris czalt

1578

Czw gedenken dass dy Gewandmacher forr weinnochttn
fom Proka 94 librae indig 1 libra

per fl. 1 d. 60 gekauft hattenn fl. 150 d. 40

Dorann czoltten mir im den 27 Marty fl. 100

Item czalten ihm fl. 50

Auff dis summa gildt nemlichen fl. 350 had wns der

Petro centenarii wall geschikt, lieg in der Kyrchen,

in dem wuderschen bodenn, czoltten mir auff das

zwenczigst for dise centenarii woll vor den Petro

fl. 10 d.

Thut also die summa der 71 centenarii wohl ohne die

mautten fl. 728/78

Thut 1 centenarii fl. 10/26 1/2

1578

Zu gedencken das wir den 17-ten May von meinen herrn
entlonet haben aus den 4 vierteln fl. 1000

8 octobris czaltten mir dem herr honnen

32 tuecherr 1 per fl. 11 fl. 352 d.

Gaben dem Petro Ragusano auf wohl

1 centenarius per fl. 9 per fl. 100

31 Junj schykten mir den Petro Regusa midt seinem

knecht auff sein schreiben fl. 100/

So dynkett wns das er calsmideinander entfange

hatt fl. 300

8 septembris hadtt sein diener Kokora¹ entfange

fom herr Jacob fl. 32 d.

13 septembris schykten mir dem Petro Ragus mid

seinem knecht Kokora fl. 118 d.

Den ausgesandten Gewandmachern gaben wir erstlig

auf czerung wnd wohl kauf fl. 200

Item dem Jorg gewandmacher auf den wohl kauf

fl. 1200

Summa fl. 1400

Haben zuruck bracht par fl. 690/50 Rest in den

71 centenarii wohl fl. 709/50

Gab vns drauf zu lohn den 3 Meistern fl. 13

Mehr zuuorn in die Wolachey den M. Lörins geschikt
czerung vnd knechts lohn fl. 4

Mehr in andre etlig Ausgaben fl. 2/28

1578

30 iulj verrechent wns der Loryncz gewandtmacherr
8 centenarii wahl, so er auff Elie gekauftt hatt

per fl. 80 d.

ist czollt

30 iulj verechent wns der Loryncz gewandtmacherr
tollerr per fl. 100 so er dem walischen auff Elie

drauff geben, auff 100 centenarii wall

Item gaben mir dem Meister Loryncz auff dise wahl

tallerr per fl. 200 d.

8 September gab h. Jacob des Sywaldts Diener so

die wahl bracht hatt fl. 6

6 augusty kaufften mir fom Todor dem Krichen von

Nicopane 235 librae indich, 1 libra per fl. 205 (sic)

fl. 481/75

Czoltthen mir im disen tag parr fl. 370

Mer hadt er entfange vom mester Loryncz

fl. 111/75

1578

28 augusty kaufften mir fom Estan Braylan

38 1/4 librae indig 1 per fl. 1 d. 75 fl. 66 d. 93

1 october im zalt fl. 16/93

19 nouembris zalt fl. 25

5 may zalt dem Demittre fl. 16

27 septembris kaufften mir fom Sywaldo dem waly-

schen so der meister Loryncz mid eins worden war

czw Elie 84 centenarii 34 librae den centenarius

per fl. 10 per fl. 840 d.

An dieserr wahl haben mir im disen tag czolt tollerr

per fl. 361 d.

Vor di 34 librae habn mir im centenarius 1 abgerechennt

bleiben mir im rest auff Weinachten czw czolen

per fl. 200

18 decembris hat herr Jacob in seines sons stat verboten

fl. 23

Czoltten wir auff das zwenczigst for das Sevaldo

seiner wall fl. 16

1578

23 octobris verechneten etlig meister 73 1/2 librae
indig. so sie von Kasan hatt genommen 1 per fl. 1 1/2

fl. 110/25

Auf Martini zu czalen. 4 decembris czolt der herr

Jacob mid seiner scholden so er in den gewandt-

shandell schuldich warr dem Kazann fl. 110 d. 25

Laus deo im 80 ior¹.

Item dem 20 tag ianuary hoben myr mitt dem mester

Grolmen ein geding gemacht auff ein ior por gelt

fl. 15 d.

Mer 7 elen schwartz Kronertuch zur kleidung

— fl. — d —

So haben mir dem mester Grolmen an seinen lon geben

den 28 tag ianuary por gelt fl. 6 d.

Mer geben myr Grolmen wyder fl. 2 d.

Mester² Emrich sein gortten per fl. 5.

S. GOLDENBERG — S. BELU

¹ Scris deasupra rîndului.

¹ Începînd de aici textul este scris invers.

² Precedat de mer mir geben, şters in text.

COMERȚUL CLUJULUI CU SĂLAJUL ÎN SEC. XVI-XVII ÎN DOCUMENTELE OFICIULUI TRICESIMAL CLUJEAN

O sursă de informație ce nu poate fi ignorată în cercetările privitoare la istoria economică a Transilvaniei în evul mediu o constituie registrele vamale. În posesia Direcției Cluj a Arhivelor Statului, fondul Socotelile Orașului Cluj, se află registrele oficiului de tricesimă din acest oraș care, aflat în sec. XVI în plină înflorire economică — meșteșugărească, comercială — are și dreptul de a încasa taxa vamală tricesimală, constând — în principiu — în perceperea celei de a treizecea părți din prețul comercial al mărfii. Cele 26 de registre de tricesimă cuprind — cu unele întreruperi — o perioadă de aproape o jumătate de veac, primul registru păstrat datînd din anul 1599, iar cel din urmă din 1637¹. Tricesima era percepută atît pentru mărfurile aduse din alte țări sau duse înspre alte țări, cit și pentru cele desfăcute în — sau aduse din — alte orașe din Transilvania aflată sub sceptrul principilor autonomi. Înregistrările tricesimale cuprind mențiuni privitoare la aspecte esențiale pentru noi ale traficului comercial în perioada aflată în discuție: localitatea de unde vine sau încotro se îndreaptă negustorul, numele său, felul și cantitatea mărfii, de multe ori prețul la care a fost cumpărată, în sfîrșit, taxa vamală percepută. Această multitudine de date referitoare la o perioadă istorică de aproape o jumătate de secol ne dă posibilitatea să precizăm contururile unei activități comerciale intense desfășurate de orașul Cluj la sfîrșitul sec. XVI și în prima jumătate a sec. XVII. În această activitate își are locul și Sălajul, ca loc de proveniență sau de destinație a numeroase mărfuri taxate la vama Clujului.

Poziția geografică favorabilă a zonei Sălajului a făcut ca și înainte de veacurile în discuție ea să se afle în relații comerciale cu Clujul. Încă din sec. XIV, unele documente menționează că meșteșugarii și negustorii clujeni ajung cu mărfurile lor în ținutul Sălajului². În veacul următor, Zalăul se integrează chiar în rețeaua comercială ce lega Clujul, prin Carei, ori prin Marghita—Săcueni — Valea lui Mihai, cu orașul Debrețin³. Sălajul se ridică la o mai mare însemnătate în schimburile comerciale ale Clujului în cursul veacului al XVI-lea. Concurența negustorilor din orașele săsești a dus la o oarecare modificare a direcțiilor comerțului clujean, intensificîndu-se, printre altele, și traficul comercial în direcția Oradea și de acolo în Ungaria sau spre Sălaj. Relațiile Clujului cu nord-vestul Transilvaniei ajung chiar pe primul plan, linia Carei—Satu Mare—Zalău—Jibou devenind o importantă arteră de comerț. La creșterea importanței acestei zone au contribuit și evenimentele politice. Ocuparea Ungariei centrale de către turci și transformarea ei în pașalic a determinat orientarea negustorilor clujeni îndeosebi spre amintita linie de nord-vest, care ocupă un loc mai de seamă decît înainte în comerțul extern. În cadrul intenselor relații

1 Datele registrului de tricesimă din 1599 sînt prelucrate de S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 251—265. Pentru lista completă a registrelor dintre anii 1599—1637 vezi F. Pap, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 241, n. 6.

² S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 288.

³ *Idem*, p. 290.

ale Clujului cu importantul emporiu care devine în această perioadă Cracovia, se practică transportul de mărfuri pe linia nord-vestică : Sălaj—Carei sau Satu Mare—Košice ori altă cale — Polonia⁴. Dar comerțul cu produse meșteșugărești și agricole între Cluj și zona Sălajului a avut și în continuare, pe lângă acest caracter de tranzit, și un caracter de schimb comercial între două localități⁵. Este astfel explicabil de ce socotelile privind mărfurile aduse din regiunea Sălajului sau cele transportate în această direcție ocupă un loc de seamă și în registrele de tricesimă din Cluj.

Nu toate cele 26 de registre cuprind mențiuni referitoare la mărfuri aduse din Sălaj sau destinate Sălajului. Asemenea mențiuni sînt cupriuse în registrele din anii 1599⁶, 1611⁷, 1612⁸, 1616⁹, 1618¹⁰, 1630¹¹, 1633¹² și 1636¹³. Răstimpul cuprins este însă egal — după cum se constată din această enumerare — cu cel peste care se extind înregistrările vamale ale tuturor registrelor păstrate și existente azi la Arhivele Statului Cluj, astfel că în cazul Sălajului, studiul registrelor de tricesimă ne permite să aruncăm o privire asupra comerțului desfășurat prin această zonă de-a lungul întregii perioade de cca. 40 de ani pentru care dispunem de date arhivale în socotelile orașului Cluj privind în general perceperea taxei vamale.

În registrele discutate, zona Sălajului este menționată în total în 39 de cazuri. Ele se repartizează, după ani, în felul următor : 14 cazuri în anul 1599, 1 caz în 1611, 1 caz în 1612, 1 caz în 1616, 3 cazuri în 1618, 7 cazuri în 1630, 1 caz în 1633 și 11 cazuri în 1636. De cele mai multe ori, ca loc de proveniență ori direcție de vehiculare a mărfii se specifică nu vreo localitate, ci se dă denumirea „Sălaj” („Szilagi”, „Zilagi” ori alte grafii asemănătoare). Într-un caz este menționat Jiboul („Szibo”)¹⁴ ca localitate unde se transportă mărfuri, iar o altă înregistrare, din 1633, specifică ducerea de mărfuri la Crasna¹⁵. Cu excepția unei singure mențiuni referitoare la aducere de marfă din Sălaj¹⁶, în toate celelalte 38 de cazuri se specifică transport de mărfuri din Cluj în ținutul sălăjan. Pe această rută se transportau așadar mai ales produsele care urmau a fi valorificate în exteriorul Transilvaniei sau chiar în regiunea Sălajului, fie ele provenite din Cluj, fie mărfuri aduse din sud și tranzitate prin Cluj.

Valoarea vamală a mărfurilor duse în Sălaj sau aduse din această zonă, taxate la oficiul de tricesimă din Cluj, se ridică la suma totală de 34 florini 61 dinari, din care 34 florini 26 dinari constituie taxa percepută pentru mărfuri duse în direcția ținutului sălăjan, iar numai 0 florini 35 dinari s-au perceput pentru marfă adusă dinspre Sălaj. Pentru a calcula prețul comercial la care au fost cumpărate mărfurile taxate la vamă cu această sumă, am adunat *prețul fix de cumpărare*, specificat în dreptul multora din produsele înregistrate, cu prețul de *cumpărare calculat de noi* — în cazurile unde nu se precizează un preț fix — pe baza raportului tricesimal (taxa vamală tricesimală constituind, după cum am amintit, a treizecea parte din prețul produsului

⁴ *Idem*, p. 292–293.

⁵ *Idem*, p. 294.

⁶ ASC, SOC, 8, XIV. Cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, cap. IV.

⁷ ASC, SOC, 12 b, VIII.

⁸ ASC, SOC, 13 a, VI.

⁹ ASC, SOC, 14 a, I.

¹⁰ ASC, SOC, 14 a, XXV.

¹¹ ASC, SOC, 18 b, IV.

¹² ASC, SOC, 19, VII.

¹³ ASC, SOC, 20, V–VI.

¹⁴ ASC, SOC, 13 a, VI, p. 25 : 30 aprilie 1612 „Fodor Janos vizen Szibora... [urmează specificarea mărfurilor]”

¹⁵ ASC, SOC, 19, VII, p. 62 : 4 ianuarie 1633 „Vegh Miklos viszen Karaszna... [urmează enumerarea mărfurilor duse la Crasna]”.

¹⁶ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 44 : 1 octombrie 1618 „Timar Georgy hozot Szilagibul... [se specifică marfa]”.

pe piață). Din aceste calcule rezultă că mărfurile cu specificarea Sălajului ca loc de proveniență sau destinație au fost cumpărate de cei care le vehiculau la prețul total de 1083 florini 01 dinari. Din această valoare bănească, cu 1072 florini 51 dinari au fost cumpărate pe piață mărfurile destinate a fi transportate prin vama clujeană spre ținutul Sălajului, iar cu 10 florini 50 dinari s-a cumpărat marfa adusă din zona sălăjană la Cluj.

Suma vamală amintită (respectiv prețul comercial care îi corespunde) nu se repartizează însă nici măcar cu aproximație egal pe anii în care găsim înregistrată marfă dusă spre Sălaj sau adusă de acolo. Cele mai ridicate valori vamale le aflăm tocmai la extremitățile perioadei de aproape 40 de ani, și anume în 1599 și în 1636. În 1599 se taxează marfă cu specificația Sălaj în sumă de 18 florini 45 dinari (prețul ei pe piață fiind de 576 florini). Urmează apoi, ca valoare, marfa taxată în anul 1636, cu suma de 6 florini 29 dinari (avînd un preț pe piață de 200 florini 20 dinari), după care, în ordine, taxele pe anii 1630 (tricesima = 4 florini 36 1/2 dinari; prețul pe piață = 141 florini 95 dinari), 1611 (tricesima = 2 florini 15 dinari; prețul pe piață = 64 florini 50 dinari), 1618 (tricesima = 1 florin 52 dinari; prețul pe piață = 46 florini 41 dinari), 1616 (tricesima = 1 florin 14 dinari; prețul pe piață = 34 florini 20 dinari), 1612 (tricesima = 0 florini 43 dinari; prețul pe piață = 12 florini 90 dinari) și, în sfîrșit, 1633 (tricesima = 0 florini 26 1/2 dinari; prețul pe piață = 6 florini 85 dinari). Această repartizare neuniformă trebuie să fie întîmplătoare. Totuși, pe cînd în cel dintîi an de vîrf, în 1599, constatăm o mai mare varietate de produse (postavuri, articole de încălțăminte, mercurie, produse agro-alimentare), nu același lucru se observă în anul 1636, cînd majoritatea transporturilor constau din mărfuri agricole și alimentare, ceea ce ne face să presupunem că în acest an s-au transportat cu precădere produse ce urmau să fie duse în exteriorul Transilvaniei, deoarece întotdeauna produsele agro-alimentare au constituit marfa de predilecție a exportului transilvănean.

Trecînd la o succintă analiză a sortimentelor de mărfuri taxate la Cluj, ne vom opri mai întîi asupra celor duse în *direcția Sălaj, Jibou și Crasna*. Printre ele, cel mai important loc, ca diversitate de sorturi, volum total și valoare a taxei vamale, îl ocupă *produsele meșteșugărești și materiile prime neagricole*. Pentru ele s-a perceput în total tricesimă în valoare de 17 florini 24 1/2 dinari, corespunzînd unei valori totale de 546 florini 46 dinari. În rîndul produselor meșteșugărești, cel mai frecvent se înregistrează transportul *postavurilor*, al *țesăturilor fine* — materiale neprelucrate și produse finite — și al *articolelor de mercurie*. În categoria produselor meșteșugărești intră mărfuri foarte variate, atît autohtone, cît și străine. Astfel, în 1599 negustorul Nireo Miklos este taxat cu 1 florin 20 dinari pentru 6 viguri de postav de Brașov¹⁷, produs foarte căutat, al cărui preț pe piață era în permanență supus oscilațiilor. Deseori întîlnim menționată țesătura numită „matas”, o țesătură fină adusă din sud. Bordurile de postav, înguste sau late — variante ce sînt menționate și în registre (*keskeny, zeles poztho zel*) — formează și ele obiect de desfacere pe piață, la fel ca firele de țesătură, distincte în registre prin menționarea culorii: roșii (*veres fonal*) sau albastre (*kek fonal*). De multe ori se trec prin vamă, pe lingă borduri și fire, și alte articole de mercurie: nasturii, șnururile (acestea două menționate de obicei împreună). Sînt prezente și unele soiuri de țesături foarte fine sau mătăsuri: pînza fină albă pentru confecționat lingerie de corp și de pat (*patiolat*)¹⁸, mătasea *nitra*, adusă, probabil, din zona aflată sub ocupație otomană¹⁹, sau produse finite ca plapuma de mărime mijlocie²⁰. Sînt taxate și păturile

¹⁷ ASC, SOC, 8, XIV, p. 23: 18 iulie 1599.

¹⁸ ASC, SOC, 8, XIV, p. 31: 13 septembrie 1599.

¹⁹ ASC, SOC, 8, XIV, p. 15: 18 aprilie 1599. Soția lui Kolosy Istwan transportă în Sălaj, printre altele, 7 (probabil viguri) mătase *nitra* turcească („7 Nitra Terek Selimett”), plătind după ele 0,35 florini taxă).

²⁰ ASC, SOC, 8, XIV, p. 35: 21 octombrie 1599. Soția lui Elek Jianos duce în Sălaj „3 kezep zeru paplantt...” (trei plăpumi de mărime mijlocie).

de Sebeș (2 cazuri, ambele în anul 1599)²¹. Trebuie să amintim și produsele de funărit: funii (*istrang*), menționate în 1618 cu taxa vamală de 0,15 florini²². Această poziție prezintă un interes deosebit, deoarece constituie, se pare, transportul nu al unui negustor, ci al unui meșteșugar funar (*Keoteluereo Thamas* = Toma Funarul), care duce în Sălaj 3 legături de funii (3 *keötes Istrangott*), confecționate probabil chiar de el. Mențiunea în cauză vădește continuarea practicii mai vechi de desfacere a produsului direct de către producător, deși marea majoritate a pozițiilor înregistrate la vamă trădează activitate *negustorească* desfășurată independent de cea de producție.

Produsele de încălzăminte ocupă și ele un loc de seamă și constant în rindul produselor meșteșugărești transportate în Sălaj. Deși tricesima lor rămâne în urma celei realizate din taxarea postavurilor și țesăturilor — ridicându-se la suma de 3 florini 49 dinari (prețul pe piață corespunzător fiind de 106 florini) —, și această ramură de producție meșteșugărească este variat reprezentată prin produse de pantofărie și cizmărie, cât și prin accesorii. Astfel, sînt menționate, în anul 1599, 20 (probabil perechi) de ghetă din piele de oaie (*zaltian saru*), taxate cu 0,20 florini²³; de mai multe ori, ghetă de rînd pentru femei (*asszoni embernek valo keoz saru*)²⁴; ghetă mici „fichu er”: 40 de perechi în 1599, cu tricesima de 0,07 florini²⁵; cizme cu carimbi, taxa pentru o pereche fiind de 0,02 florini²⁶; cizme roșii cu carimbi (*karmasin zaras chisma*), cu aceeași taxă²⁷; cizme mari (*zekernie*), 35 perechi cu 0,35 florini²⁸; pantofi de pîslă (*nemez*)²⁹; 7 perechi de papuci, perechea avînd taxa de 0,02 florini³⁰; în sfîrșit, obiele, apărătoare pentru picioare (*kapcza*), de rînd³¹, din piele de oaie³² și din piele *kordowan*³³. Mai puțin numeroase sînt *produsele de sticlărie, de ceramică și menaj*. Se menționează: sticlă în valoare de 5 florini 75 dinari, taxată cu 0,17 florini³⁴; sticlă de Transilvania (*erdely wueg*) în valoare de 7 florini, pentru care s-a plătit tricesimă de 0,31 1/2 florini³⁵; farfurii pentru 1 florin, taxate cu 0,03 florini³⁶; ca produs de menaj, aici se încadrează și o pilnie mică (*apro teolczier*), în valoare de 0,16 florini, taxată cu 0,00 1/2 florini³⁷; Șirul produselor meșteșugărești continuă prin cele de *fierărie*, în rîndul cărora se menționează frînele (sau, poate, alte accesorii) pentru cai, la căruțe (*zekeres lonak valo feoket*), 10 bucăți a 0,02 florini tricesimă, în total 0,20 florini³⁸; în 1636, fierarul Pavel transportă 50 de coase, taxate cu 0,37 1/2 florini³⁹. Tot produselor meșteșugărești le aparțin și *mărfurile de dogărie* pe care meșteri producători le transportă în 1616 spre Sălaj și pentru care se percepe tricesimă în valoare

²¹ ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 14 septembrie 1599; idem, p. 35: 21 octombrie 1599.

²² ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 8: 10 ianuarie 1618.

²³ ASC, SOC, 8, XIV, p. 35: 21 octombrie 1599.

²⁴ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 10: 14 martie 1630; idem, 20, V, p. 9: 10 martie 1636 (la această din urmă dată se transportă în 3 cazuri în total 90 de ghetă — sau perechi — taxate cu 0,59 1/2 florini).

²⁵ ASC, SOC, 8, XIV, p. 35: 21 octombrie 1599.

²⁶ ASC, SOC, 8, XIV, p. 13: 16 aprilie 1599 — 6 perechi; idem, p. 32: 14 septembrie 1599 — 9 perechi.

²⁷ ASC, SOC, 8, XIV, p. 15: 18 aprilie 1599.

²⁸ ASC, SOC, 8, XIV, p. 23: 18 iulie 1599.

²⁹ ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 14 septembrie 1599 (2 mențiuni separate: Elek Jianosne și Zapanoss Peter).

³⁰ ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 14 septembrie 1599, transportul efectuat de Domokos Katus.

³¹ ASC, SOC, 8, XIV, p. 25: 18 iulie 1599 — 50 perechi taxate cu 0,25 florini.

³² ASC, SOC, 8, XIV, p. 13: 16 aprilie 1599 — obiele din piele de oaie cu 10 florini, taxate cu 0,30 florini.

³³ ASC, SOC, 8, XIV, p. 31: 13 septembrie 1599 — obiele din piele *kordowan* cu 6 florini, taxate cu 0,18 florini.

³⁴ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 42: 6 septembrie 1618.

³⁵ ASC, SOC, 20, VI, p. 3: 15 mai 1636.

³⁶ ASC, SOC, 8, XIV, p. 8: 2 martie 1599.

³⁷ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 42: 6 septembrie 1618.

³⁸ ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 14 septembrie 1599.

³⁹ ASC, SOC, 20, VI, p. 8: 30 iunie 1636.

de 1 florin 14 dinari⁴⁰. În sfârșit, se transportă în 1630 *săpun* în valoare de 8 florini, taxat cu 0,24 florini⁴¹.

Un loc de seamă îl ocupă în cadrul transportului de mărfuri în direcția Sălajului *produsele agricole*. Taxa tricesimală totală de 12 florini 82 1/2 dinari, cit s-a perceput pentru asemenea produse, corespunde sumei de 410 florini 55 dinari ca preț de cumpărare pe piață al acestor mărfuri. Dintre ele, remarcăm mai întâi prezența cerealelor: două mențiuni din 1599 specifică, una din ele, taxarea grîului (24 cible, pentru care s-a plătit 1 florin 20 dinari)⁴², iar cealaltă, a 14 cible de grîu și probabil făină (14 *keobeol buzat listet*), taxate cu 0,70 florini⁴³. Mai numeroase sînt mențiunile privitoare la alte produse agricole. Astfel, în diferiți ani se prezintă înaintea vămii negustori cu considerabile cantități de vin⁴⁴, rachiu⁴⁵, miere⁴⁶, mied⁴⁷, turtă cu miere⁴⁸, caș⁴⁹, brînză⁵⁰ și pește sărat⁵¹.

Un loc mai modest îl ocupă, printre soiurile de mărfuri duse la Sălaj și supuse la Cluj tricesimei, *mirodeniile*. În 1599 se percep 2 florini pentru piperul transportat de soția lui Kolosy Istwan⁵², iar în 1611 Teoreok Pal trece prin oficiul de tricesimă 10 funți de șofran turcesc, pentru care plătește 0,80 florini⁵³.

Arme sau metale nu sînt duse în această perioadă în Sălaj, dar în anul 1599 se înregistrează taxarea cu 0,18 florini a unei cantități neprecizate de *praf de pușcă* în valoare de 6 florini⁵⁴. În sfârșit, registrul din 1599 înscris la data de 13 septembrie taxa de 0,69 florini pentru „diferite mărunțișuri” duse în Sălaj⁵⁵.

Dacă tabloul mărfurilor taxate la oficiul clujean de tricesimă cu destinația Sălaj este atît de colorat pe cît reiese din cele înfățișate, în schimb mult mai sărăcăcioasă apare — după cum s-a arătat mai sus — situația *mărfurilor aduse din Sălaj la Cluj*. Găsim un singur caz, din anul

⁴⁰ ASC, SOC, 14 a, I, p. 28: 20 septembrie 1616.

⁴¹ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 50: 8 august 1630.

⁴² ASC, SOC, 8, XIV, p. 9: 4 martie 1599.

⁴³ ASC, SOC, 8, XIV, p. 35: 19 octombrie 1599.

⁴⁴ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 41: 18 iulie 1630 (pentru un butoi de vin se plătește tricesimă de 1 florin); idem p. 50: 12 august 1630 (1 florin 25 dinari plătiți pentru 100 de vedre de vin).

⁴⁵ 6 cazuri: ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 14 septembrie 1599 (0,30 florini pentru 3 vedre de rachiu); ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 42: 6 septembrie 1618 (0,80 florini pentru 8 vedre de rachiu); ASC, SOC, 20, VI, p. 3: 15 mai 1636 (4 vedre de rachiu taxate cu 0,60 florini); idem, p. 8: 30 iunie 1636 (1 vadră a cărei tricesimă e de 0,15 florini); idem, la aceeași dată, un alt negustor e taxat cu 0,30 florini pentru 2 vedre de rachiu; idem, p. 12: 4 august 1636 (4 vedre cu tricesima de 0,60 florini).

⁴⁶ ASC, SOC, 8, XIV, p. 9: 4 martie 1599 (2 tone cumpărate cu 19 florini se taxează cu 0,57 florini).

⁴⁷ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 41: 18 iulie 1630 (15 vedre taxate cu 0,20 florini); ASC, SOC, 20, VI, p. 8 — 10 (6 cazuri, în total 108 vedre, cu tricesima de 2 florini 16 dinari).

⁴⁸ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 42: 6 septembrie 1618, se plătesc 0,04 1/2 florini pentru turtă cu miere în valoare de 1 florin 50 dinari.

⁴⁹ În 1599 — 1 caz (ASC, SOC, 8, XIV, p. 9: 4 martie 1599; 10 roți de caș cu 5 florini sînt taxate cu 0,15 florini); în 1630, în 4 cazuri, caș în valoare de 30 florini este taxat cu 0,90 florini (ASC, SOC, 18 b, IV, p. 39: 11 iulie 1630 — 2 cazuri; idem, p. 41: 18 iulie 1630; idem, p. 50: 8 august 1630); în 1636, de asemenea în 4 cazuri, se plătește în total 1 florin 03 1/2 dinari pentru caș în valoare de 45 florini (ASC, SOC, 20, VI, p. 8: 30 iunie 1636 — 2 cazuri; idem, p. 10: 17 iulie 1636; idem, p. 12: 4 august 1636).

⁵⁰ 3 burdufuri taxate cu 0,30 florini (ASC, SOC, 8, XIV, p. 9: 4 martie 1599).

⁵¹ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 6: 26 februarie 1630. Se transportă o tonă de pește sărat în valoare de 18 florini, marfă taxată cu 0,36 florini.

⁵² ASC, SOC, 8, XIV, p. 15: 18 aprilie 1599.

⁵³ ASC, SOC, 12 b, VIII, p. 16: 9 iunie 1611.

⁵⁴ ASC, SOC, 8, XIV, p. 13: 16 aprilie 1599.

⁵⁵ ASC, SOC, 8, XIV, p. 32: 13 septembrie 1599.

1618, cind 7 piei de vacă aduse din Sălaj sint impuse la o tricesimă de 0,35 florini⁶⁶, prețul comercial corespunzător acestui transport fiind de 10 florini 50 dinari. După toate probabilitățile, este vorba de marfă locală din Sălaj, deoarece la poziția respectivă figurează numai această cantitate, iar ea constituind singura mențiune de această natură, se poate datora unui transport ocazional. Din înregistrările vamale reiese că dinspre Polonia în direcția Clujului se folosea mai degrabă o rută ce nu atingea zona Sălajului, iar dinspre Debrețin se va fi ales un drum direct, după cum dau a înțelege mențiunile privind mărfurile aduse nemijlocit din acest din urmă oraș.

Desigur că, față de valoarea vamală a importului și exportului în relațiile de schimb ale orașului Cluj cu mari orașe europene cum sint Viena sau Cracovia, suma taxei vamale percepute pentru mărfurile aduse din Sălaj sau duse în direcția Sălajului nu reprezintă prea mult. Ea nu poate fi totuși neglijată, pentru că oglindește un schimb de mărfuri constant, cu o gamă variată de produse, de-a lungul a mai multe decenii, integrându-se organic în viața economică a unuia din centrele comerciale importante ale Europei centrale și răsăritene.

FRANCISC PAP

DER HANDEL ZWISCHEN CLUJ UND SÄLAJ IM 16.-17. JH. IN DEN DOKUMENTEN DES DREISSIGSTAMTES AUS CLUJ

(Zusammenfassung)

Die Register des Dreissigstamtes in Cluj (26 Register über die Periode 1599–1637) enthalten — unter anderem — wertvolle Informationen über die Zolltaxen, die für Waren nach Sălaj (im NW Siebenbürgens), sowie für Waren aus Sălaj erhoben wurden. Das Vorkommen des Gebietes von Sălaj im Handel der Stadt Cluj (innerhalb des Fürstentums Siebenbürgen, sowie mit dem Ausland) erklärt sich durch die günstige geographische Lage von Sălaj am Handelsweg, der Cluj mit Handelszentren wie Košice und Kraków verbindet.

In der genannten Zeitspanne von 1599–1637 finden wir 39 Eintragungen über Waren, die von Sălaj gebracht wurden oder für Sălaj bestimmt waren: in den Jahren 1599 (14 Fälle), 1611 (1 Fall), 1612 (1 Fall), 1616 (1 Fall), 1618 (3 Fälle), 1630 (7 Fälle), 1633 (1 Fall) und 1636 (11 Fälle). 37 Eintragungen nennen das Gebiet („Sălaj“), ohne Erwähnung der Ortschaft, eine Eintragung nennt die Ortschaft Jibou und eine den Ort Crasna. Es kommen 38 Fälle von Handelstransporten nach Sălaj vor; in einem einzigen Fall ist von einem Warentransport aus Sălaj die Rede. Wir können nicht wissen, welche dieser Eintragungen sich auf Transitttransport beziehen und in welcher der Warentransport die erwähnte Ortschaft zum Endziel hatte.

Der gesamte Zollwert des Handelsverkehrs Cluj–Sălaj und Sălaj–Cluj beträgt 34 fl. (Florin), 61 den. (Denar), wovon 34 fl. 26 den. die Taxen für aus Cluj nach Sălaj verfrachtete und 0 fl. 35 den. die Taxe für aus Sălaj gebrachte Waren darstellen.

Der Verfasser berechnet aufgrund der Zolltaxen den Gesamtkaufpreis, welcher der Zollsumme entspricht, mit 1083 fl. 01 den. (1072 fl. 51 den. für Waren nach Sălaj, 10 fl. 50 den. für Waren aus Cluj). Was die Warensorten betrifft, die in den Zolleintragungen nach Sălaj vorkommen, nehmen den ersten Platz *handwerkliche Erzeugnisse* ein (Gesamttaxe: 17 fl. 24 1/2 den.; Kaufpreis: 546 fl. 46 den.); Stoffe, Feingewebe, Kurzwaren, Fussbekleidung, Glas, Keramik und Haushaltsartikel, Eisen- und Böttcherwaren, Seife. Es folgen in der Reihe *landwirtschaftliche Erzeugnisse* (Gesamttaxe: 12 fl. 82 1/2 den.; Kaufpreis: 410 fl. 555 den.): Getreide, Wein, Schnaps, Honig, Met, Schafkäse, Salzfish usw. An dritter Stelle bezieht sich dieser

⁶⁶ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 44: 1 octombrie 1618.

Handelsverkehr auf *Gewürze* (Pfeffer, Safran in geringen Mengen, wofür kleine Summen als Zolltaxe erhoben werden). Es gibt auch je eine Eintragung für *Schiesspulver* und „*verschiedene Kleinigkeiten*“.

Der einzige Fall eines Warentransportes aus Sălaj für Cluj bezieht sich auf Häute.

Obzwar der Handelsverkehr mit dem Gebiet von Sălaj einen beschränkten Zollwert aufweist, hat dieser Verkehr doch seine Bedeutung: er spiegelt einen ständigen Warenaustausch wider, der organisch zum Wirtschaftsleben von Cluj, dem bedeutenden Handelszentrum des 16. und 17. Jhs. für Mittel- und Osteuropa, gehört.

DATE NOI ASUPRA BISERICII ȘI FORTIFICAȚIEI DE LA ILIDIA¹

Cercetările arheologice începute la Ilidia în vara anului 1969 au fost continuate într-o a doua campanie de săpături (iulie 1970), furnizind importante date ce aruncă o lumină nouă asupra problemelor legate de biserica și de fortificația înconjurătoare. Localitatea Ilidia aparținătoare comunei Ciclova Română este așezată la o distanță de cca. 10 km sud-est de Oravița. Locul pe care odinioară se înălța biserica și fortificația s-a păstrat în toponimia localnicilor sub denumirea de „Cetate” și este situat pe latura nordică a satului actual, pe culmea unui deal mărginit, de o parte și de alta, de cursurile a două pârâie ce se unesc la 2 km spre sud și se varsă în Nera. De pe „Cetate” înspre vest și sud se deschide o privești largă pînă dincolo de apa Nerei, pe cînd în partea de răsărit, la numai 2 km de sat, se ridică culmile Munților Aninei. Întrucît cercetările din prima campanie nu au oferit îndeșulătoare date pentru stabilirea planului exact al bisericii și nici pentru clarificarea tuturor elementelor de fortificație precum și a structurii acesteia, săpăturile din luna iulie 1970 au vizat — ca atare — aceste obiective. Pentru realizarea acestora a fost prelungită secțiunea II spre est cu 8,5 m; capătul ei ajungînd pînă la marginea interioară a șanțului de apărare. Au mai fost trasate secțiunile III, IV și V, iar în sectorul unde se putea bănuî existența altarului a fost săpată caseta B. Îndeosebi secțiunile III, V și caseta B au oferit prețioase informații pentru lămurirea planului bisericii. Deși zidurile acesteia au fost scoase pînă în temelie, contururile șanțurilor de fundație s-au păstrat îndeșulător de bine pentru a constata că avem de-a face cu un plan corespunzător tipului de biserică sală cu altar pătrat (fig. 1), plan foarte răspîndit din secolul al IX-lea, dar mai ales din secolul al XI-lea în regiunile de contact între arhitectura de lemn și cea din piatră². Grosimea zidului de fundație (1,50 m) păstrat pe o mică porțiune surprinsă în S.I ne indică grosimea pereților bisericii, care nu puteau fi mai subțiri — față de fundații — decît cu cel mult 20 cm. Dimensiunile bisericii — luate în interior — sînt apreciabile: nava măsoară 12,50 m în lungime și 7 m în lățime, iar altarul 4,50 m × 5,30 m. În partea interioară a umerilor navei ce marchează separarea acesteia de altar, au fost surprinse în secțiunile II și III fundațiile scoase ale celor doi pilaștri care în mod obișnuit servesc pentru sprijinirea arcului de triumf. Asemenea pilaștri se întîlnesc în mod frecvent atît la bisericile sală de tipul celei de la Ilidia, cît și în cazul bazilicilor³. La o distanță ce măsoară spre interior 1,70 m de la perețele de vest a navei și 0,75 m față de pereții laterali ai acesteia, se situează

¹ Rezultatele primei campanii de săpături arheologice de la Ilidia (județul Caraș-Severin) au fost prezentate de către Ilie Uzum și Gh. Lazarovici la a VI-a sesiune de comunicări științifice a muzeelor, 3—5 decembrie 1970; vezi Ilie Uzum, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice din vara a lui 1969*, în *Banatca*, I, 1971.

² Virgil Vătășlanu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Ed. Acad. Buc., 1959, p. 72.

³ *idem*, fig. 108, p. 122; fig. 78, p. 82; fig. 11, p. 26; fig. 13, p. 27; fig. 16, p. 30; fig. 17, p. 31.

două fundații de piatră brută prinsă în mortar, ale unor stilpi care, după amplasamentul în cadrul navei, nu puteau servi — credem — altei destinații, decît aceleia de a sprijini o tribună sau un turn-clopotniță. Nu am putut stabili în cursul săpăturilor, dacă intrarea în biserică se află în fațada de vest sau în cea de sud, intrucît nu s-a păstrat nici o urmă, zidurile fiind scoase complet. Cît privește problema acoperirii navei și altarului, ne găsim din nou în fața unei întrebări la care nu putem răspunde, deoarece nu avem nici un indiciu pentru a ne permite să decidem între boltă și tavan. Dată fiind prezența pilaștrilor ce sprijineau arcu de triumf putem presupune doar că altarul a fost boltit.

Ca material de construcție a fost folosită — în cea mai mare parte — piatra, care se găsește din abundență în hotarul satului, dar prezența în nivelul de dărîmire a unor numeroase fragmente de cărămidă ne justifică presupunerea că măcar în scop decorativ a fost utilizată și cărămida, așa cum se constată și în cazul altor biserici romanice din Transilvania⁴.

Prelungirea secțiunii II (pe care o vom nota în continuare S. II a) a dat rezultate dintre cele mai interesante referitoare la fortificație. Se cunoștea — în urma campaniei precedente — doar existența unui șanț de apărare și a unui val de pămînt exterior, sistem de-a dreptul neobișnuit în această variantă, fapt care îndemna la continuarea cercetărilor. Într-adevăr, la numai 4 m spre est de la fundația altarului bisericii, a apărut în secțiune un sistem de fortificație de tip palisadă situat în interiorul șanțului de apărare. Ceea ce a mai rămas din palisadă (fig. 2.) — stilpii carbonizați și cîteva din birnele transversale și longitudinale — ne permite să reconstituim în linii mari sistemul. Acesta era alcătuit din două rînduri de stilpi înfiți în pămînt, groși de cca. 25—30 cm în diametru. Distanța dintre cele două rînduri de stilpi era de 2 m, iar între stilpii de pe același șir, deși nu o putem preciza, presupunem că nu a putut depăși 3—4 m, din motive de rezistență a birnelor longitudinale cu care erau legați stilpii între ei. Consolidarea celor două „garduri” era asigurată de birne transversale în dreptul stilpilor și imbinat cu acestea, creîndu-se astfel compartimente pătrate sau rectangulare care erau umplute cu pămînt⁵. Rîndul exterior de stilp putea fi mai înalt față de palisada propriu-zisă, constituind un fel de parapet crenelat în spatele căruia se adăposteau săpătorii cetății⁶ (fig. 3). De jur-împrejurul palisadei a fost săpat un șanț de apărare lat de cca. 8 m și adînc de 1,70—2 m. Pămîntul rezultat din săparea șanțului a fost folosit, o parte pentru umplerea scheletului de lemn al fortificației, iar o altă parte pentru ridicarea valului de pămînt exterior semnalat mai sus⁷.

Ca plan, fortificația prezintă o formă elipsoidală a cărei diametre în interiorul șanțului de apărare măsoară 41 m × 32 m, prin urmare închide un spațiu modest ca întindere. Urme de locuire în interiorul fortificației nu au fost constatate, iar puținele fragmente ceramice, descoperite în secțiuni au ajuns acolo întimplător și nu constituie un nivel de locuire. De altfel,

⁴ Bisericile din Densuș, Sîntămăria-Orlea și Strei au fost înzestrate cu birne decorative din cărămidă avînd motivul zig-zagului. Cf. Vătășianu, *op. cit.*, p. 77.

⁵ Sisteme asemănătoare de palisadă au mai fost înregistrate la Dăbica, Morești, Moigrad și Șirioara, doar că în cazul acestora palisada era ridicată peste sau în spatele unui val de pămînt. Pentru Dăbica, vezi Șt. Pascu, M. Rusu și colaboratorii, *Cetatea Dăbica*, în *Acta MN*, V, p. 161. Pentru Cetatea de la Morești, cf. K. Horedt, *SCIV*, III, p. 328 și urm.; IV, 1953, p. 175 și urm.; V, 1954, p. 190 și urm.; VI, 1955, p. 643 și urm. Pentru cetatea de la Moigrad, cf. Șt. Pascu, Mircea Rusu și colab., *op. cit.*, p. 161. Pentru Șirioara, vezi M. Rusu și Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *RevMuz*.

⁶ Asemenea sisteme de palisadă complexă sînt cunoscute și pe teritoriul R. P. Polonia, Vezi Gabriel Lenczyk, *Elementy Obronne w Miejscach umocnionych*, în *Studia Archeologiczne*, II, Wrockaw, 1967, p. 104, fig. 19 (nr. 4).

⁷ Un val de pămînt exterior șanțului de apărare este semnalat la Șieu-Măgheruș (jud. Bistrița-Năsăud), datat cu probabilitate în sec. XIV. Vezi N. Vlăssă, Șt. Dănilă, *Săpăturile de la Șieu-Măgheruș*, în *Apulum*, VI, 1967.

prezența cimitirului și a bisericii exclude locuirea unei astfel de fortificații, destinația ei fiind aceea a unei cetăți de refugiu a populației în caz de pericol⁸.

Alături de cele 58 morminte descoperite în prima campanie, au mai fost dezvelite alte 35, în mare majoritate deranjate. Din observațiile care s-au putut face asupra puținelor schelete nederanjate, se constată că toate au orientarea vest-est, cu brațele așezate pe abdomen (M. 60, 62, 67, 68, 71), pe piept (M. 85) sau puternic îndoite din cot și cu palmele așezate la gît (M. 80). Dintre cele 35 morminte doar 3 au avut obiecte de inventar, constînd dintr-un inel de buclă din bronz (M. 71), inel de deget din bronz (M. 86) și un denar de argint datînd din anul 1330 (M. 65). Observațiile stratigrafice făcute asupra secțiunii II a îndreptățesc constatarea a două faze de funcționare ale cimitirului. Prima fază funcționează înainte de construirea fortificației. Acestei faze îi aparțin în mod sigur mormintele nr. 68, 69, 70 și 71, ele fiind situate sub palisadă și chiar dedesubtul unuia dintre stîlpii carbonizați ai acesteia (M. 71), sau deranjate de gropile stîlpilor (M. 69, 70). De asemenea, mormintele nr. 1 și 58 au fost tăiate de șanțul de apărare al fortificației. Mormintul nr. 68, în care a fost descoperit inelul de tîmplă de tip Bjelo Brdo⁹ și care face parte din același orizont de morminte situate sub palisadă, ne semnalizează că prima fază a cimitirului a început deja cel tirziu în secolul al XII-lea. Pentru aceeași perioadă optează și inelul de bronz lucrat în tehnica ciocnirii și decorat cu linii incizate ce se întretaie formînd mici romburi, descoperit în mormintul nr. 86¹⁰. Prima fază a cimitirului trebuia să fi funcționat cu o primă fază a bisericii, sau mai degrabă cu o primă biserică situată undeva în imediata apropiere a celei descoperite, a cărei distrugere ne-o indică nivelul puternic de incendiu constatat în secțiunea I. Stratigrafia profilului vestic al S.I. în porțiunea cuprinsă între fundația stîlpului de sud al navei și peretele bisericii este foarte semnificativă (fig. 4). Peste humusul antic se suprapune un nivel de cărbune și arsură acoperit de un strat de nivelare cu fragmente ceramice aparținînd secolului al XIII-lea. Deasupra acestuia se află un nivel de construcție (mortar și piatră sfărîmată) și un pavaj căpăcuit de un gros nivel de cărbune, arsură și dărîmături provenite de la distrugerea celei de a doua biserici. Revenind la primul nivel de incendiu și dat fiind faptul că sub acesta nu există un nivel de construcție și nici unul de dărîmare deasupra lui — cum în mod inevitabil se întîmplă în cazul construcțiilor de piatră — sîntem înclinați a crede că biserica contemporană primei faze a cimitirului nu putea fi din piatră și ca atare ipoteza unei biserici de lemn o considerăm cea mai plauzibilă. De la incendierea acesteia rezultă primul nivel de cărbune și arsură. Lespedea de piatră fără mortar, situată la 2 m vest față de fundația apuseană a navei, la o adîncime ce corespunde primului nivel de incendiu, ar putea constitui unul din blocurile pe care se sprijineau tîlpile de lemn ale bisericii. De altfel pentru sec. XI și XII nu putem cita cazuri de biserici din piatră în mediul rural al Panoniei¹¹ și cu atît mai puțin în Transilvania¹². În sfîrșit, însăși prezența mor-

⁸ Se mai cunosc asemenea cetăți de refugiu cu val de pămînt cum sînt cele de la Biertan și pe Dealul Cetății (comuna Tîrnava), ambele de proporții mai mari și fără a adăposti biserici în interior. Vezi Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 15.

⁹ Inelul are analogii în cimitirele de la Bjelo Brdo, Vârșand și Dăbica. În nici unul din aceste puncte, acest tip de inel nu depășește secolul XII. Vezi M. și D. Garașanin, în *Starinar*, V—VI, 1954, p. 202; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 131, fig. 87; M. Rusu, *Comunicare la Conferința națională de arheologie*, Craiova, 1969, în cimitirul de la incinta a IV-a.

¹⁰ La Idece a Prahovo (R.S.F. Iugoslavia) în necropola slavă a fost descoperit și un inel (ce prezintă analogii cu cel de la Ilidia) atribuit grupului Bjelo Brdo. Vezi *Arh Pregled*, 5, 1963, p. 163, planșa XL.

¹¹ Virgil Vătășianu, *Arhitectura și sculptura în Panonia medievală*, București, 1966, p. 104.

¹² La Dăbica existau — pînă în stadiul actual al cercetărilor — patru biserici de piatră, datînd din sec. XI—XII-lea, dar Dăbica este atestată încă din sec. al XI-lea (1068) cu titlul de „Urbem” (*Chronicon Pictum Vindobonense*), iar în anii 1214, 1219 este pomenită ca centru al comitatului Dăbica. Cf. Șt. Pascu, M. Rusu și colaboratorii, *op. cit.*, p. 154—155.

mintelor de sec. XII în interiorul bisericii de piatră exclude ipoteza unei faze mai vechi din piatră pe aceleași fundații¹³.

Izvoarele scrise nu ne transmit nici o informație cu privire la biserica din Ilidia și cu atât mai puțin referitoare la distrugerea acesteia, fapt explicabil dacă ținem seama de mica însemnătate a așezării Ilidia în acea vreme. Nu ar fi exclusă însă posibilitatea ca incendierea primei biserici să se datoreze năvălirii tătare din 1241¹⁴, mai precis coloanei mongole pătrunse în Banat prin Severin și care în drum spre Buda a produs stricăciuni și în așezarea de la Ilidia.

În anii următori invaziei, au început lucrările de construcție a noii biserici, de data aceasta din piatră și cărămidă, după cum ne-o indică nivelul de construcție (mortar, piatră și cărămidă sfărâmată) situat deasupra nivelului de incendiu a bisericii din lemn. În cazul în care stâlpii situați în vestul navei au avut destinația să sprijine o tribună cu turn deasupra traveii centrale a acesteia, atunci există numeroase cazuri de acest fel, atât în Panonia cât și în Transilvania, care ne-ar ajuta să stabilim un termen post quem în datarea bisericii. Prin urmare bisericile din Csaráda, Karcša (Panonia), Ocna Mureșului, Rădești, Băcăinți și Strei-Sin-Georgiu, unde apar pentru prima oară turnuri-clopotniță deasupra tribunei¹⁵, ne determină să atribuim construirea bisericii din Ilidia în perioada de după mijlocul secolului al XIII-lea. Concomitent cu lucrările executate la biserică, a început probabil și construirea fortificației înconjurătoare, pentru protejarea acesteia, dar și pentru a servi drept loc de refugiu locuitorilor așezării, în cazul unor viitoare năvăliri. De altfel, însuși regele Bela al IV-lea îndeamnă populația din regat la construirea unor întărituri pentru adăpost¹⁶.

Cum este binecunoscută tradiția fortificațiilor din lemn și pământ la populația românească și cum această tradiție s-a perpetuat în mediul rural și după ce apăruse deja în Transilvania sistemul fortificațiilor din piatră, construirea unei întărituri din lemn și pământ în a doua jumătate a secolului al XIII-lea nu este de loc surprinzătoare, mai ales că Ilidia era o așezare de români pe care la mijlocul veacului al XV-lea, documentele o pomenesc ca centru al unuia din cele 8 districte românești din Banat¹⁷. Distrugerea fortificației și a bisericii, marcată în profilele secțiunilor printr-un nivel puternic de incendiu (cărbone și arsură) și un gros strat de dărîmare, nu s-a putut petrece în nici un caz înainte de 1330, anul emiterii monedei descoperite în mormîntul nr. 65. Aceasta probează că biserica și fortificația mai erau încă în funcțiune la acea dată, deoarece înmormîntări ulterioare care să străpungă nivelul de dărîmare sau palisada arsă nu au fost constatate în cursul cercetărilor. Pintenul din fier cu piciorul relativ scurt și cu despicătură pentru așezarea roțiței (fig. 5), aflat imediat sub nivelul de dărîmături provenite de la distrugerea celei de a doua biserici, ar putea indica încetarea funcționării acesteia, la o dată care s-ar plasa cel mai devreme în prima jumătate a secolului al XIV-lea¹⁸.

Cît privește așezarea contemporană bisericii și fortificației de la Ilidia, încă nu a fost cercetată, dar ceramica recoltată de la suprafața solului ne îndreptățește să o presupunem la poalele dealului „Cetății” în partea de nord-vest. În documentele vremii aceasta este pomenită

¹³ În evul mediu timpuriu și îndeosebi în cazul bisericilor parohiale din mediul rural nu se făceau înmormîntări în interiorul bisericilor. Informație M. Rusu, căruia îi mulțumim și pe această cale, pentru materialul documentar pus la dispoziție.

¹⁴ *IstRom*, II, p. 121.

¹⁵ Virgil Vătășianu, *Arhitectura* ..., p. 108, 110; idem, *Istoria artei* ... vol. I, p. 82.

¹⁶ Idem, *Istoria artei* ..., p. 14.

¹⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 211.

¹⁸ Tipologic, pintenul se încadrează în limitele sec. al. XIV-lea; cf. Kalmár János, *Régi magyar fegyverek*, Buda-peshta, 1971, p. 361, fig. 57 c.

mai întâi la 1223 cu titlul de moșie regală (*possessio regalis*)¹⁹, ca după un sfert de veac (1248) voievodul Transilvaniei Laurencius să emită din Ilidia un act de scutiri și privilegii²⁰. Interpretarea documentelor nu se permite precizări asupra mărimii acestei așezări, dar cercetarea cimitirului ne oferă unele date privitoare la situația demografică. În urma unui calcul — desigur, aproximativ — după densitatea mormintelor în suprafața cercetată (un mormint pe 2 mp) numărul total de înmormintări se ridică la cifra de 650. Raportînd această cifră la cca. 200 de ani de funcționare a cimitirului și ținînd seama că în acest interval de timp s-au succedat cca 4—5 generații, ajungem la concluzia că așezarea de sub dealul „cetății” avea un număr de aproximativ 130—150 locuitori. Obiectele de inventar puține la număr²¹, toate confecționate din bronz sau fier, alături de o singură monedă de argint, ne indică o populație destul de nevoiașă în așezarea de la Ilidia.

Din anul 1248 documentele păstrează tăcere desăvîrșită asupra așezării și fortificației de la Ilidia, timp de aproape un veac. Abia în anul 1325 apare într-un document „Castelanus de Ilyed”²², ca la 1363 să fie pomenit „Castrum Iliad” și vicecastelanii de Ilyed²³. Seria documentelor referitoare la cetate continuă pînă în anul 1454 și după această dată, cînd Ilidia este menționată ca centru de district românesc²⁴. Considerăm exclusă posibilitatea ca documentele mai sus citate să se refere la modesta fortificație de lemn și pămînt (în incinta căreia se afla biserica și cimitirul), mai ales în situația cînd lipsesc orice construcții interioare, necesare adăpostirii castelanilor și vicecastelanilor menționați în documente. Prin urmare este mult mai probabil ca acel „Castrum Ilyad” să fi fost o construcție din piatră, ridicată în primul sfert al secolului XIV-lea la cca. 6—7 km distanță de Ilidia, înspre apa Nerei, pe o culme înaltă unde se mai păstrează pînă în zilele noastre fragmente din zidul de incintă și de la unele construcții interioare. După ridicarea acestui castru regal, fortificația populației din așezare putea să stînjenească regalitatea angevină în tendințele ei centralizatoare, fapt care a determinat distrugerea fortificației și totodată și a bisericii. Evenimentul a avut loc probabil la scurtă vreme după anul 1330, dată la care încă se mai făceau înmormintări în cimitir și ca atare și biserica era în funcțiune.

ȘT. MATEI — I. UZUM

NEUE DATEN ÜBER DIE BEFESTIGTE KIRCHE VON ILIDIA

(Zusammenfassung)

Während der Ausgrabungsarbeiten in Ilidia (Bez. Caraș-Severin) wurde an der „Cetate” (Burg) genannten Stelle die befestigte Kirche und der Friedhof des Ortes Ilidia aufgedeckt, der zum ersten Mal in einem Dokument aus dem Jahre 1223 unter der Bezeichnung *possessio*

¹⁹ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 306; *Documente privind istoria României*, C, I, București, 1951, p. 197.

²⁰ C. Suciu, *op. cit.*, p. 306; *Documente*, C, IV, p. 334—335 (doc. nr. 289); Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1892, p. 71.

²¹ În ambele campanii au fost descoperite: 3 inele de bronz, 3 inele de templă de tip Bjelo Brdo din bronz, 1 verigă din fier, 1 cataramă din fier, 1 pînten din fier și 1 vîrf sulită din fier contemporan cu pîntenul.

²² C. Suciu, *op. cit.*, p. 306; *Documente*, C, II, p. 148—149.

²³ C. Suciu, *op. cit.*; Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. II. I, Budapesta, 1884, p. 224—227.

²⁴ C. Suciu, *op. cit.*; Fr. Pesty, *Krassó ...*, II. 1, p. 226.

regalis Elyad genannt ist. Die Ansiedlung muss aber viel älter sein, da der Friedhof, der in seiner ersten Phase neben einer Holzkirche bestanden hatte, schon aus dem 11. Jh. datiert. Nach dem grossen Tartarensturm von 1241, da die Holzkirche dem Feuer zum Opfer fiel, wurde an ihrer Stelle eine steinerne Hallenkirche errichtet. Die zwei Fundamente der Säulen, die eine Empore und — vermutlich — auch einen Glockenturm stützten, berechtigen die Ansetzung der Kirche zum frühesten in das sechste Jahrzehnt des 13. Jhs.

Zur selben Zeit wurde die Kirche mit einer Befestigung umgeben, die aus einer Palissade, einem Graben und einem, vor dem Graben gelegenen Erdwall bestand. Sowohl Kirche als auch Befestigung wurden seit den letzten Regierungsjahren des Königs Karl Robert von Anjou nicht mehr benutzt.

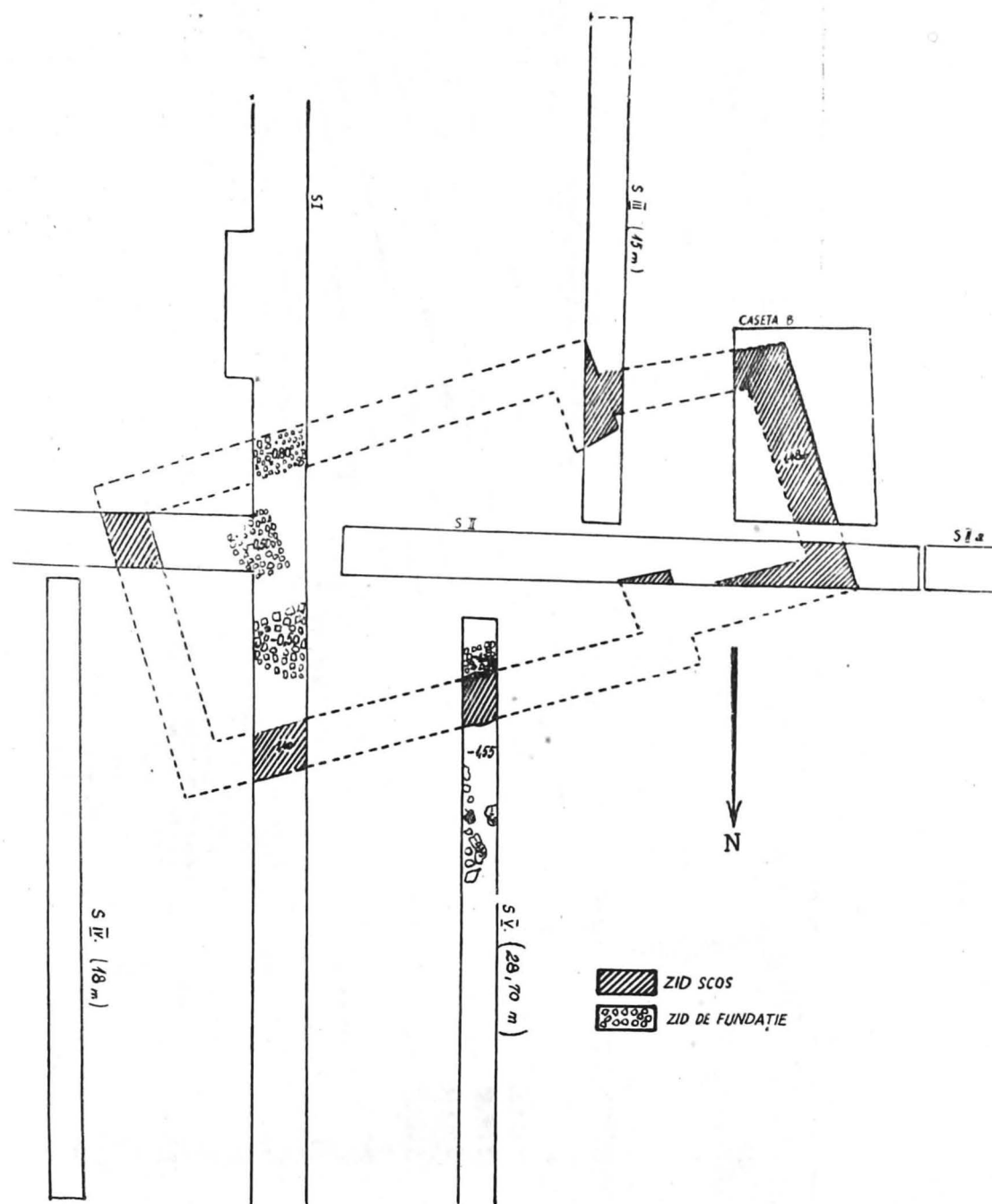

Fig. 1. — Planul bisericii de piatră de la Ilidia „Cetate”.

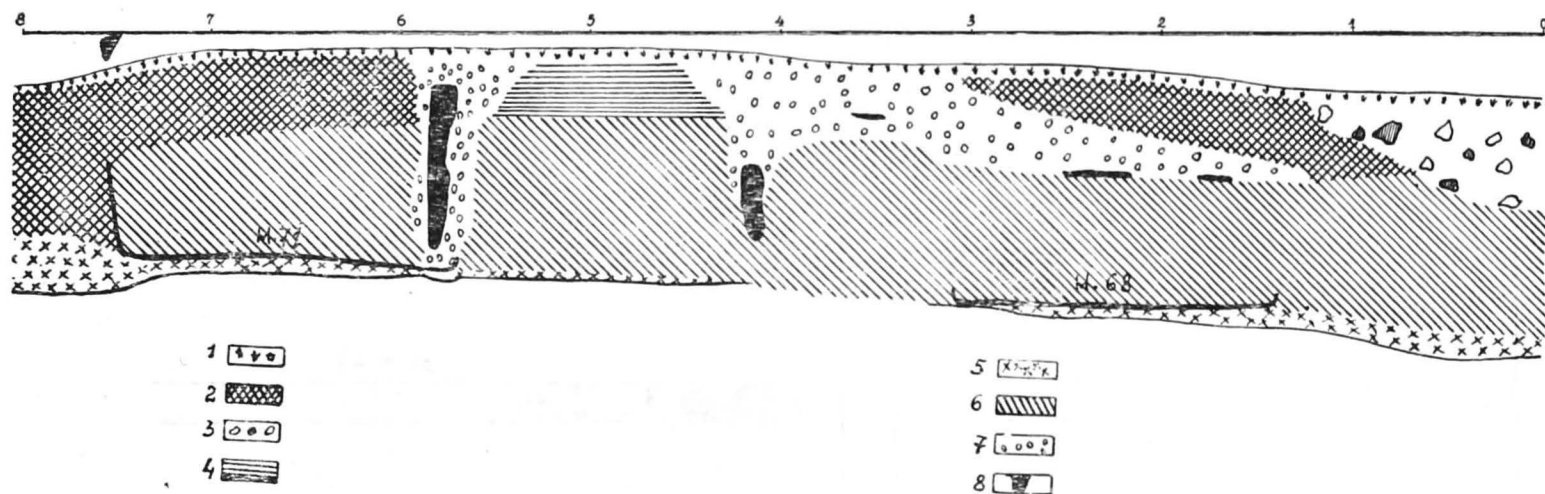

Fig. 2. — Profilul peretelui de nord al secțiunii II a.

Legenda

- 1 — Sol vegetal.
- 2 — Depunere feudală și modernă.
- 3 — Nivel de dărîmătură provenit de la distrugerea bisericii.
- 4 — Emblectonul palisadei.
- 5 — Pămînt viu.
- 6 — Gropi de morminte.
- 7 — Pămînt ars de culoare roșie.
- 8 — Cărbune (stilpi arși ai palisadei).

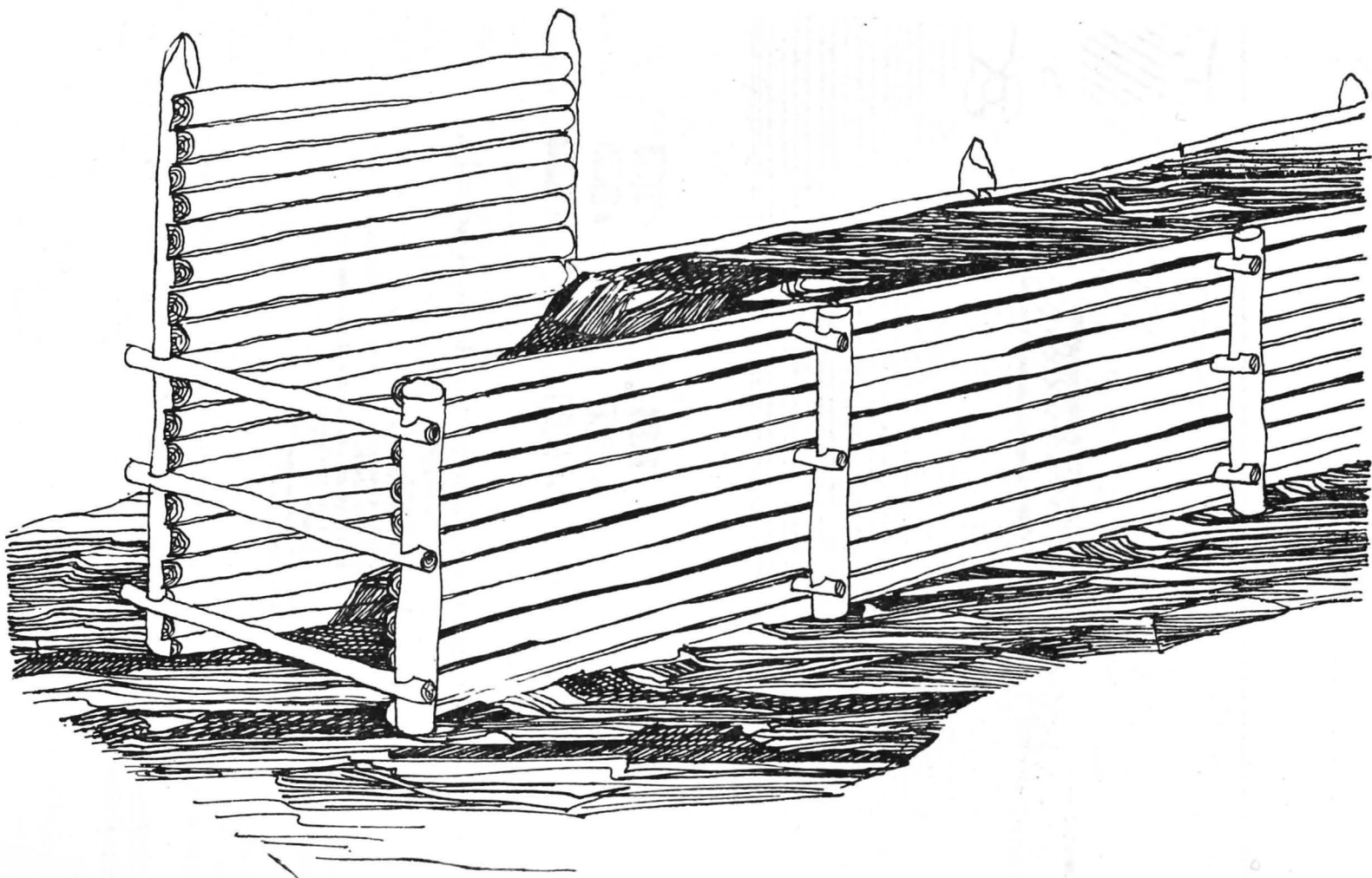

Fig. 3. — Încercare de reconstituire a sistemului de palisadă de la Ilidia.

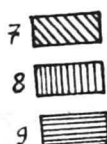
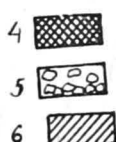
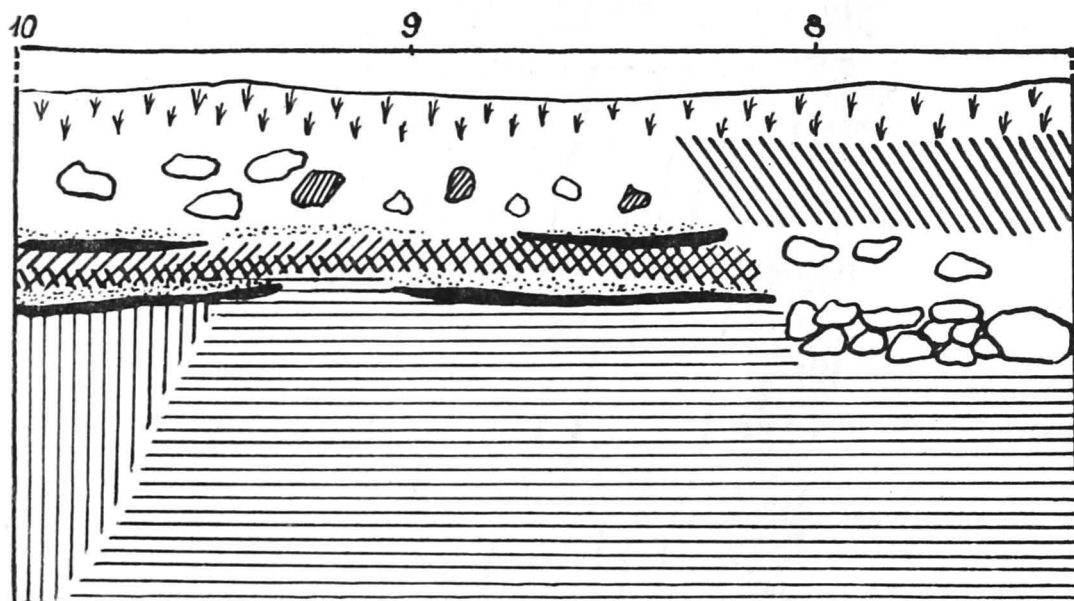

Fig. 4. — Fragment din profilul peretelui de vest al secțiunii I.

Legenda

- 1 — Sol vegetal.
- 2 — Nivel de dărmare.
- 3 — Nivel de incendiu.
- 4 — Strat de nivelare.
- 5 — Fundația stîlpului nordic al tribunei.
- 6 — Nivel de construcție.
- 7 — Zid scos.
- 8 — Groapă de mormînt.
- 9 — Humus antic.

INFORMAȚII DOCUMENTARE DESPRE UNELE FRĂMÎNTĂRI SOCIALE ÎN ANUL 1762

Unirea cu biserica Romei, confirmată de sinodul întrunit la Alba Iulia în octombrie 1698, a fost urmarea propagandei inițiate pe toate căile și prin toate mijloacele de Habsburgii catolici care îndată după instalarea lor în Transilvania, pentru a-și consolida puterea, au început să făgăduiască clerului ortodox de aici, în schimbul convertirii la catolicism, avantaje economice și de altă natură de care se bucura clerul catolic. În acest sens s-a dat un decret încă din august 1692 prin care se hotăra că acei preoți de rit grecesc, care se vor uni cu biserica romană, se vor împărtăși de toate drepturile și privilegiile clerului latin¹.

Tentată de aceste promisiuni, o parte a clerului român a putut fi cîștigată de propaganda în favoarea unirii cu biserica Romei. Chiar și o parte a populației laice românești din Transilvania a acceptat unirea, crezînd „că prin aceasta nu numai că vor scăpa de persecuțiile cele grele, ci vor cîștiga și drepturi cu celelalte națiuni și religii din patrie”².

Unirea, pe care regimul habsburgic o menise să fie doar o armă politică pentru uzul propriu, a devenit o armă și pentru poporul român, pusă în slujba emancipării sale economice, sociale și politice. „Actul unirii — spune Iorga — n-a fost un act de convingere religioasă... ci s-a datorat unor motive de ordin politic general, național”³.

Acceptată cu condiția păstrării obiceiurilor și ritului ortodox, unirea a fost curînd întărită de împăratul Leopold prin diploma din februarie 1699, în care, printre altele, se asigurau preoții uniți cu biserica latină, că nu vor mai fi tratați ca „omagi” (iobagi) și nu vor mai fi constrinși să facă clacă. Făgăduiala era ademenitoare, deoarece preotul din situația de iobag era ridicat la o stare privilegiată, toleratul era recunoscut între „națiunile” constituționale. Dar toate promisiunile imperiale au fost numai momeală de o clipă, căci în timp ce pentru cei ce au acceptat unirea, acest act a fost un mijloc de descătușare, pentru împărat nu a fost altceva decît un mijloc de dominație. E limpede, deci, că unirea se adaugă la samavolniciile exercitate de Habsburgi asupra românilor din Transilvania și că la această samavolnicie s-au supus numai puțini dintre reprezentanții clerului pentru unele avantaje ce li se făgăduiau, sau pentru „puțină scutînță”, cum spune Șincai⁴. Dar aspirațiile acestui cler, format după unire, nu s-au realizat, promisiunile făcute de austrieci neîmplinindu-se nici sub raport financiar și economic, nici sub raport politic.

Preoții de rînd au rămas în situația dinainte de unire, apăsați sub aceleași obligații către domni de pămînt și aparatul de stat, la care se adaugă acum și obligațiile datorate episcopiei

¹ N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, 1885, p. 162.

² A. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară*, I, Viena, 1852, p. 56—57.

³ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, II, București, 1915, p. 3.

⁴ Gh. Popoviciu, *Unirea românilor din Transilvania cu biserica romano-catolică*, Lugoj, 1901, p. 191.

unite. Pe măsură ce episcopia unită se organiza, pretențiile și cererile ei deveneau tot mai presante. Protopopii uniți erau datori, pe timpul episcopului Petru Pavel Aron, să încaseze de la sate și preoți toate „dăjdiile, pominoacele și alte obicinuite venituri”⁵, să țină evidența celor încasate sau a celor ce rămăneau restante și să le aducă la Blaj cu ocazia soborului mare, adică a sinodului diecezan ce se ținea anual. În organizarea fiscală a bisericii greco-catolice distingem încă două obligații și anume „talerul notărășesc și logofeșesc”.

După cum era și de așteptat, preoții nu priveau cu ochi buni noua pungă ce trebuia umplută, de altfel nici nu puteau face față cerințelor nesfârșite ale episcopiei unite. În multe locuri protopopii uniți neputînd strînge dările sînt amintiți în rapoartele lui P. P. Aron a avea restante de dăjdii și pominoace, obligații a căror incasare prelatul unit o urgencează: „dară pînă atunci (pînă la data sinodului — n.n.) te vei sirgui fără scădere — scria P.P. Aron unui protopop în aprilie 1762 — a strînge dăjdiile cu restanțiile sale și cu alte venituri ale noastre, cu obicinuitul taler notărășesc și logofeșesc. Iară care preot n-ar vrea să dea arhierasca dajde pe nume însemnat să mi-l dai”⁶.

Preoții uniți primiseră prin decretul imperial din 9 septembrie 1743 dreptul de a intra în posesiunea porțiunilor canonice și a unui quantum de cereale de la enoriașii satului. Dar punerea în aplicare a acestui decret s-a dovedit a fi cu totul defectuoasă, căci preoții nu au primit aceste pămînturi, ci propriile lor loturi moștenite de la predecesori, în cazul că preoții făceau parte din rîndul nemeșinii, erau considerate ca porțiuni canonice și erau scutite de contribuții și de dare. Aceste pămînturi însă fiind reduse ca întindere, preoții luau în arendă sau cumpărau „pămînturi de sămănătură și de cosit de la domnii satelor și de la alți nemeși”⁷, pentru care erau obligați la plata unor taxe sau la prestare de robotă.

Dar cei mai mulți dintre preoți erau iobagi sau fii de iobagi, situația acestora fiind și mai grea. Pe lingă faptul că domnii de pămînt nu le recunoșteau loturile pe care locuiau ca ecleji, acești „popi iobagi — spune Guberniul — nu pot fi scutiți de îndatoririle, întemeiate pe legi, față de domnii lor”⁸.

Nu este deci de mirare că se înregistrează dese plîngeri ale acestora că „nu pot birui și cu porțile și cu dăjdiile”⁹. Este, de exemplu, cazul preotului din Cuiajde¹⁰ care a înaintat Guberniului „o sinistră plîsoare” împotriva nobilului al cărui iobag era. P. P. Aron, adresîndu-se în 22 august 1762 protopopului Daniil din Monor, îi cere să verifice cu „bune mărturii” adevărul celor reclamate, iar dacă petiția se dovedește a fi neîntemeiată să poruncească preotului să se înfățișeze domnului său „cu cînte să-l deprecăluască”.

Tot protopopului Daniil din Monor i se adresează prelatul unit în 2 septembrie 1762¹¹, în urma sesizării primite din partea generalului Buccow în legătură cu plîngerea baronului Korda împotriva unor iobagi ai săi, preotul Dimitrie din Băița și feciorii lui, care, deși datorau ascultare și supunere stăpînului, în virtutea legilor feudale, au pătruns cu forța în „nemișeasca curte”, producînd pagube gospodăriei baronului. În același timp și preotul respectiv a înaintat generalului o plîngere în care probabil își motiva fapta, sau făcea cunoscute grelele obligații la care era supus el și familia sa, dar petiția nu este luată în considerare de autorități. Dovadă că P. P. Aron îl însărcinează pe protopopul Daniil să meargă la fața locului să

⁵ A. Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 376.

⁶ Ms. lat. 228, fila 93—94 în Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S. România — Fil. Cluj.

⁷ Doc. nr. 299, în Biblioteca Fil. Cluj a Academiei R. S. România. Arhiva istorică — fond Blaj.

⁸ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 289.

⁹ *Idem*, p. 290.

¹⁰ Ms. lat. 228, fila 143—144, în Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S. România — Fil. Cluj.

¹¹ Ms. lat. 228, fila 146—147, în Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S. România — Fil. Cluj.

însemneze „cum se cuvine” neajunsurile principuile baronului, poruncind, în același timp, răzvrătiților să-l despăgubească, iar în viitor să se ferească de la săvârșirea unor „așisdere scandalofe”. Dacă preotul și feciorii săi nu se vor supune acestor porunci, protopopul este sfătuit de superiorul său să facă dreptate conform legilor țării, care erau de fapt legile domnilor de pământ.

Cu atât mai mult sînt nesocotite petițiile preoților cînd obiectul acestora sînt însăși autoritățile țării. În toamna aceluiași an 1762 preoții Todoraș Simion și Lazăr din Silvaș¹² au înaintat episcopului Aron „niște grele ponosluri” împotriva autorităților locale, care i-au silit să părăsească ecleziile și casa parohială în care locuiau. Cercetarea poruncită fișpanului de către generalul Buccow, căruia episcopul Aron i-a avansat spre rezolvare cazul celor doi preoți, a dovedit a fi neintemeiată jalba petiționarilor, care, spune documentul, „doară din răotatea lor ar fi astrăinat eclezia sau ar fi ieșit din casa besericească”. Este caracteristic pentru spiritul vremii ca această anchetă întreprinsă de autorități să nu dea cîștig de cauză preoților. Probabil că nici episcopul unit nu era convins de justetea acestor cercetări, de aceea se adresează protopopului din Turda, cerîndu-i să întreprindă o nouă anchetă despre al cărei rezultat neîntirziat să-l înștiințeze.

Într-un alt document¹³ aflăm ca petiționar pe însuși reprezentantul autorităților. Este vorba de magistratul din Sebeș care s-a adresat Guberniului în legătură cu preoții din satul Vaidei, care nesocotindu-i autoritatea nu numai că s-au dedat la „acte de sabotaj” stringînd recolta de pe cîmpuri și strugurii din vii înainte de coacere, îndemnînd și pe alții la astfel de fapte, dar s-au sustras și de la plata dijmei, aducînd prejudicii statului. În fața acestei situații episcopul Aron intervine cu promptitudine, cerîndu-le să se supună legilor țării, pe care el însuși le numește „rinduilele celor mari”.

*

Cele cîteva informații documentare la care am făcut referire privesc numai unele dintre manifestările de nemulțumire ale clerului de rînd unit, provocate de contradicția între ceea ce sperau să obțină din partea imperialilor ca urmare a convertirii lor catolicism și situația lor reală, adică supuși aceleiași opresiuni fiscale și nobiliare. În aceste condiții, resentimentele împotriva unirii se adîncesc și o parte tot mai numeroasă a clerului de jos și a țărănimii se îndepărtează de noua religie, luptînd pentru restabilirea ortodoxismului.

V. POP

ANEXE

1.

Ms. 228, fila 143–144.

Protopop Daniil.

Dintr-aceste părți vei cunoaște și informația ce s-au dat la înălțatul Gubernium și ce de acolo nu să răspunde. Deci frăția ta luînd aceasta cu deadinsul vei lua sama de acel sat și preot din Cuiajde despre adevărul întimplării și de cumva s-ar găsi cum că acel preot

¹² Ms. lat. 228, fila 155, în Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S. România — Fil. Cluj.

¹³ Ms. lat. 228, fila 160, în Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S. România — Fil. Cluj.

așa sinistră plinsoare ar fi dat care apoi într-alt chip a fi s-au dovedit numai decît îi vei face să meargă la numitul domn cu cinste să-l deprecăluiască ca nu cumva pentru aceea altă mai mare pedeapsă să dobindească și cu tot deadinsul să aibă grijă, și preoților să poruncești că bine să ia seama de ce să plîng și numai adevărul. Iară nu altele să spuie. Iară de cumva într-alt chip ar fi fost arătarea preotului și acesta cu bune mărturii credincios să ne dovești ca și noi să putem descoperi lucrul înălțatului Gubernium precum au fost. Carele plinindu-le fi blagoslovit.

Blaj 22 august 1762

2.

Ms. 228, fila 146—147.

Protopopului Daniil de la Monor

Și excelența sa baron Korda și preot Dimitrie din Băița dîndu-și ponosurile la excelența sa ghenearul și acela acolo cercetîndu-se ne scrie excelența cum că feciorul numitului preot Onița, s-au aflat a fi supus iobăgii și pentru aceia numitul baron a avea într-însul căruia supus fiind trebuia să dea ascultare Domnului său, iară nu a i se impotrivi cu atîta obrăznicie: așîderea și tatăl lui preotul Dimitrie cu alți fii ai lui nu se cuvenea așa nelegiuit a năvăli în nemișeasca curte. Drept aceea așa fiind, carele a se suferi și a să treace cum se cuvine și nici îndreptarea legilor le suferă frăția ta luînd aceasta, vei porunci preotului ca să deprecăluiască cu cinste de acele nelegiuri pre Excelența sa și înțelepțește te vei sîrgui a face între dinșii păciuire și bună liniște, poruncind cu deadinsul preotului și feciorilor lui și păzindu-i ca să nu mai îndrăznească așîderea scandalofe a mai excitelui ci precum să cuvine preotului și feciorilor lui cu bune pilde să se poarte ca să nu să mai auză despre dinșii ponosuri. Iară de cumva n-ar vrea a să păciuii, frăția ta vei fi datoriu a ținea legea Excelenții sale și a face dreptate. Fi blagoslovit.

Blaj 2 septembrie 1762

3.

Ms. 228, fila 155.

Petru Pavel Aron către „Cinstitul protopop de la Turda ”

În trecutele zile preoții Todoraș Simion și Lazar din Silvaș au fost dat niște grele ponosuri împotriva tisturilor pentru niște ecleeții și pentru o casă popească din carele ar fi fost exturbăluți al căror ponoslu dîndu-l noi Excelenței sale Ghenearul al îndrepta, l-au poruncit excelenții sale fișpanului carele prin vâlătaș au dovedit Excelenței sale Ghenearului ne adevărată a fi fost jalba numiților preoți și cum că ei doară din răotatea lor ar fi astrăinat ecleeția sau ar fi ieșit din casa besericească. Pentru care pricină cuvioasă și grea prehinzie am luat de la excelența sa Gheneariul. Drept acea frăția ta luînd aceasta vei merge în vigul lucrului și de cumva să vor găsi preoții într-aceasta scăzuți și vinovați, fără trecere îi vei canoni poruncind și acelora și tuturoara ca să nu mai îndrăznească a ponoslui lucruri neadevărate. Iară de va fi fost adevărată jalba lor, cu mărturii să o dovedească și despre toate fără trecere precum vor fi să ne înștiințezi. Fi blagoslovit.

Blaj septembrie 1762

4.

Ms. 228, fila 160.

Petru Pavel Aron către Arhidiaconul din Sebeș

Înălțatul Crăiescul Gubernium nu fără indignație au înțeles dintr-o relație a cinstitului maghistratuș de la Sas-Varoș, cum că preoții din Vaidei nebăgînd în seamă autoritașul maghistratușului, nici rînduialele și ceale mai decurînd a înălțatului Gubernium, ci cu a acestora necinste și bucatele de pe cîmpuri și strugurii din vii mai înainte de vreme și de coa-

cere cu preiudițiumul și a dijmașului și ei s-au obicinuit a culege și pre alții îndeamnă nu fără scădere și necinstea mai sus numitelor puteri. Drept aceia frăția ta luind aceasta numai decît și fără trecere mergînd acolo vei lua seama și cu deadînsul vei cerceta, și vei afla nîscare necuviințe ca acelea, fără treacere, și fără chervălat le vei îndrepta spre buna pildă făcîndu-i și deprecație să facă la C. Maghistratuș și să nu mai îndrăznească a cuteza unele ca acelea de carele toți sînt datori a se feri și rînduialele celor mari spre binele obștii a le ținea. Despre carele toate precum se vor afla și cum le vei așeza fără treacere și fără zăbavă ne vei înștiința. Fi blagoslovit.

Blaj 15 octombrie 1762

INFORMATIONS DOCUMENTAIRES SUR QUELQUES TROUBLES SOCIAUX EN 1762

(Résumé)

L'article traite quelques informations documentaires concernant des troubles sociaux parmi les paysans et le bas clergé uniât en 1762, à cause de l'oppression fiscale et nobiliaire.

ZUGRAVII ICOANELOR PARACLISULUI NOU DIN ȘCHEII BRAȘOVULUI

Contribuții privind activitatea unor zugravi din sudul Transilvaniei în secolul al XVIII-lea

Cele mai multe din icoanele ce se găsesc în biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, sau în muzeul acesteia, sînt lucrări ale unor iconari din veacul al XVIII-lea. În acest veac biserica a fost amplificată, construindu-se un nou altar și două hore laterale în anul 1740, iar pe latura de nord și sud au fost zidite două paraclise, primul în 1733, iar celălalt între 1750—1752¹.

Din paraclisul vechi provine în colecția Muzeului bisericii pomelnicul din 1734, de forma unui triptic (26 × 22,5 cm)². Închis, tripticul are pictată pe uși scena Bunevestiri. Pe ușa din stînga arhanghelul Gavriil, îmbrăcat într-o tunica azurie și o mantie roz, pășește desculț spre Maria, ținînd în mîini o crenguță cu flori roșii³. Maria privește surprinsă, ținînd mina dreaptă pe cartea deschisă de pe care abia și-a ridicat ochii, iar mina stîngă pe piept. Îmbrăcată cu o tunica albăstrie și un maforion roșiu, fecioara stă în picioare pe un subpedaneum, avînd în spate un pupitru pe care îi este așezată cartea deschisă. Fețele sînt pictate cu finețe, fără a fi ascetice. Scena se desfășoară pe un fundal de arhitectură în care pot fi recunoscute o serie de elemente arhaice de factură bizantină, elemente ce își au originea în pictura de icoane din Țara Românească, cu care Brașovul întreținea strînse legături. Ancadramentul ușilor tripticului ia în partea superioară forma unei acolade, ce are pictate în dreapta și în stînga cite un cap de inger cu aripioare, amintind de gravurile diu tipărituri românești din veacul al XVIII-lea⁴. Pictura ușilor este realizată pe un fond de aur, element ce intervine uneori și în sublinierea faldurilor. Expresia fețelor, de formă rotundă, cu ochii mari, ne face să ne gîndim la un grup de icoane, dintre care una a sfîntului Nicolae (86 × 66,5 cm)⁵ se găsește în aceeași colecție, iar altele două în biserica mănăstirii Sîmbăta de Sus⁶.

Cele două icoane de la Sîmbăta de Sus și icoana sfîntului Nicolae de la Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului au aparținut probabil aceleiași biserici, făcînd parte din același iconostas. O comparație a desenului miinilor cu care binecuvîntează Isus și sfîntul Nicolae, care sînt aproape identice, a unor detalii de costum, dar și de compoziție și înscrisiere în pagină, sînt motive ce ne fac să credem că cele trei icoane sînt opera unui singur autor. Tehnica de

¹ Corina Nicolescu, *Biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, București, 1967, p. 16.

² Colecția muzeului bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, inv. nr. 133. Pomelnicul-triptic al paraclisului vechi este reproduș în Candid Mușlea, *Biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I, Brașov, 1946, p. 347; și Corina Nicolescu, *op. cit.*, fig. 15.

³ Interpretare greșită a crinului, simbol al purității și castității Mariei.

⁴ Vezi Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968.

⁵ Icoana ce-l reprezintă pe sfîntul Nicolae, așezat pe tron din Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, inv. nr. 166, provine de la biserica „de pe Tocile” din același oraș.

⁶ Cele două icoane împărătești au fost aduse la mănăstirea Sîmbăta de Sus probabil în 1927, cu prilejul lucrărilor de restaurare. Vezi Veniamin Tohăneanu, *Mănăstirea Brîncoveanu, în Mitropolia Ardealului*, anul X, nr. 7—8, 1965.

pictare a fețelor, cromatica și desenul, foarte apropiate de cele ale tripticului-pomelnic al Paraclisului vechi, permit atribuirea lor aceluiași atelier de iconari. Acest grup de icoane a fost pictat de un iconar transilvănean ce a fost puternic influențat de ambianța artistică a Țării Românești, care s-a adaptat unei viziuni proprii, originale, caracterizată printr-un colorit sobru, ponderat și un geometrism accentuat al drapajului⁷.

Un alt grup de icoane este legat de Paraclisul nou al bisericii, construit pe latura de sud între anii 1750—1752. În acest paraclis se găsește o timplă a cărei sculptură în lemn este cea originală, decorată cu motive brincovenesti. Timpla cuprinde un număr important de icoane din diferite epoci. Cele două icoane împărătești sînt semnate de Ioan și Iancu Zugravi, dar sînt nedatate⁸.

Isus arhieru (103 × 44 cm) este reprezentat în picioare, îmbrăcat în sacos arhieresc, binecuvîntînd cu ambele mîini. La picioarele personajului se află semnătura lui Iancu Zugravu. În cealaltă icoană împărătească, Maica Domnului este reprezentată tot în picioare, ținînd pe micul Isus în brațe (103 × 45 cm). La fel ca și în prima icoană, zugravul se semnează la picioarele personajului portretizat. De data aceasta iconarul este Ioan Zugrav, Cei doi zugravi se pare că au lucrat în strînsă colaborare, judecînd după asemănarea dintre cele două icoane. Acestei colaborări îi poate fi atribuită și o a treia lucrare, icoana de hram a paraclisului, Înălțarea lui Isus, care se caracterizează printr-o tehnică și o cromatică comună cu a celorlalte două icoane⁹. Socotînd că paraclisul nou al bisericii din Șcheii Brașovului a fost terminat pe la 1752¹⁰, se poate presupune că pictura timplii a fost realizată nu cu mult înainte de această dată. De altfel pictura murală a Paraclisului nou a fost realizată de o echipă de zugravi în fruntea căreia se găseau zugravii Ioan și Iancu, care aveau doi colaboratori mai tineri, fapt ce reiese din inscripția de la proscomidie: „Pomeniște doamne Ion, Iancu zugravi, Constandin, Irimia ucenici”¹¹.

Pentru același paraclis al bisericii a fost pictat un pomelnic în 1752, care poartă următoarea inscripție: „Pomelnicul sf. paraclis al Înălțării spășitorului Hs. care s-au zidit și s-au zugrăvit și s-au înfrumusețat de robul lui Dumnezeu gociman Radu Pricop. 1752”¹². Pomelnicul-triptic (32 × 21 cm)¹³ are reprezentată pe partea exterioară a ușilor scena Bunevestiri. În stînga arhanghelul Gavril îmbrăcat într-o tunica roșie peste care poartă o altă tunica mai scurtă, cu mînești largi tivite cu bordură de aur și pietre prețioase. O mantie verde îi este prinsă pe umărul stîng. Deasupra arhanghelului, Dumnezeu-tatăl binecuvîntează cu un gest larg scena, iar mai jos, pe o rază coboară duhul sfînt. În dreapta sub un baldachin, ce amintește ambianța barocă, se găsește fecicara Maria, îmbrăcată într-o tunica verde și un element vestimentar asemănător tunicii scurte a arhanghelului. Pomelnicul triptic deschis are în partea

⁷ Alexandru Efremov, *Aspecte ale picturii icoanelor pe lemn din sudul Transilvaniei*, în *RevMuz*, IV, 1967, nr. 3, p. 281—283, care publică și icoanele de la Sîmbăta de Sus.

⁸ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelen și maramureșene*, vol. II, București, 1906, p. 65, unde sînt date inscripțiile de pe cele două icoane împărătești.

⁹ Cea de a patra icoană din registrul inferior al iconostasului este mai nouă și aparține secolului al XIX-lea. Candid Mușlea, *op. cit.*, vol. II, p. 61, reproduce timpla paraclisului nou, în care mai exista o icoană a sfîntului Nicolae și care între timp a fost înlocuită cu icoana din secolul al XIX-lea, amintită mai sus.

¹⁰ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 16.

¹¹ Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 60.

¹² După inscripția cu anul 1752 urmează nume. În stînga, viii: „Zamfira, Ioan, Gheorghie, Maria, Ioiza, Despa, Maria, Anastasia, Radu, Ecaterina, 2 Petru, Maria, Ioan, Dimitrie”. În dreapta, morții: „Radu, Marina, Radu, Parascheva, Nastasia, Radu, Maria, Hagi Enache, Ecaterina, 2 Stana, 2 Leca, 2 Maria, 2 Ioan, Maria, 2 Ana, Dimitrie, Marina, 2 Constandin, ier. Efstatie, ie. Gheorghie, Nicolae, Dimitrie”.

¹³ Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, inv. nr. 132.

centrală inscripția pomenită mai sus, deasupra căreia în luneta semicirculară se găsește pictat Isus arhiereu, binecuvîntînd cu amîndouă mîinile, ca în icoana împărătească din același paraclis. Pe interiorul celor două uși sînt reprezentați în stînga sfîntul Ioan Gură de Aur și sfîntul Vasile cel Mare în dreapta. În partea superioară a reprezentărilor apare un fond de aur, ca de altfel și în scena Bunevestiri de pe exteriorul ușilor. Pictura este foarte bine conservată, mai ales în interiorul tripticului, unde culorile se păstrează foarte proaspete. Ea se caracterizează printr-o deosebită finețe a desenului, rafinament cromatic și un vernisaj al picturii ce ne amintesc de icoanele mari ale tîmplei paraclisului nou. Culorile sînt relativ variate, depășind tradiția cromatică a picturii de icoane de factură bizantină, utilizîndu-se chiar și nuanțe.

Analizînd cu atenție pictura pomelnicului vom constata, pe baza numeroaselor asemănări, că el aparține aceleiași paternități, adică zugravilor ce au realizat tîmpla și pictura murală a Paraclisului nou, lui Ioan și Iancu Zugravi.

Deși lucrat cu multă migală, fiind vorba de o lucrare de mici dimensiuni, în pomelnicul triptic din 1752 se poate recunoaște ușor comunitatea de paletă cu cea a celor trei icoane mari din iconostas. Costumul fecioarei Maria și al arhanghelului Gavril din scena Bunevestiri, de pe fața exterioară a tripticului, este foarte asemănător cu cel al Maicii Domnului din icoana împărătească din paraclis. Pe fața interioară a ușilor pomelnicului, sfîntul Ioan Gură de Aur poartă un sacos și omofor al cărui desen este evident foarte apropiat de cele ale lui Isus din icoana împărătească. Atribuirea pomelnicului-triptic zugravilor Ioan și Iancu duce la ipoteza că și ușile împărătești ale tîmplei paraclisului nou aparțin aceluiași zugravi. La această ipoteză ne duce compararea scenei Bunevestiri de pe pomelnic cu aceeași scenă de pe ușile împărătești, în care Maria și arhanghelul Gavril sînt desenați aproape identic.

Un argument pentru atribuirea pomelnicului de la 1752 aceluiași autori este icoana prăznicar¹⁴, pictată pe ambele fețe, ce înfățișează Dumineca Tomii și Înălțarea (32 × 27 cm). Scena Înălțării face legătura dintre pictura iconostasului și cea a tripticului, prin realizarea unei compoziții aproape identice cu cea din icoana de hram, evident redusă ca dimensiuni, fapt ce a dus la o realizare din punct de vedere tehnic mai apropiată de a pomelnicului.

Alte două icoane din același paraclis pot fi atribuite tot atelierului meșterilor iconari Ioan și Iancu. Cele două icoane reprezintă pe sfîntul Gheorghe (89,5 × 72 cm) și sfîntul Dimitrie (91 × 74 cm)¹⁵, fiecare avînd de jur-împrejurul cîmpului central scene din viața sfîntului militar respectiv. Icoana sfîntului Gheorghe este semnată în colțul drept jos de Ioan Zugravul, care în principiu ar putea să fie alt pictor decît cel care a pictat împreună cu Iancu Zugrav iconostasul și pomelnicul paraclisului nou¹⁶. O atentă cercetare a detaliilor și a tehnicii arată însă că și aceste două icoane pot fi atribuite aceluiași atelier. Cromatica este foarte apropiată de a icoanelor împărătești și a pomelnicului, dar și desenul. Deși în cele două icoane se abordează

¹⁴ Alexandru Efremov, *Contribuții la cunoașterea unor aspecte ale picturii de icoane pe lemn din Transilvania*, în *Prima sesiune de comunicări științifice a muzeelor de artă*, București, 1966, p. 32.

¹⁵ Inscriptie pe icoană: „+ Această sfîntă icoană s-au făcut și s-au înfrămșetă precum să veade și s-au pus înaintea și candela de argint cu toată cheltuiala dumnealui jupan Hagi Ciurcu i jupîneasa dum. Ilîncu întru pomenirea veacnică. La sfîn. biserică Brașovului anul. 1757 iunie 9”.

¹⁶ Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, București, 1971, p. 48 cat. 59. Icoana este datată greșit, ea fiind din anul 1757 și nu 1753 cum se afirmă în lucrare. De asemenea, aceeași lucrare, citată mai sus, atribuie icoana mai întîi lui Ioan Zugrav, ca apoi să menționeze că icoana este semnată de Ioachim Zugrav. În partea centrală jos se găsește următoarea inscripție: „+ Această sfîntă icoană s-au făcut și s-au înfrămșetă precum să veade și s-au pus înaintea și candela de argint cu toată cheltuiala dumnealui jupan Gheorghe a lui Vasile Glurgluvean i jupîneasa dum. Maria fiica protopopului Evtatie întru pomenire veacnică. La sfîn. biserică la Brașov. Anu 1757 iunie 1”. În colțul drept jos: „Ioan Zugrav”.

teme cu totul diferite decît în pomelnicul din 1752, sau în cele trei icoane mari ale iconostasului din paraclis, unde întîlnim figuri statice, cu toate acestea o serie de detalii, ca de pildă felul în care sînt redați norii, figura sfîntului din cîmpul central, desenul arhitecturilor din fundal, folosirea aurului pentru fond la îmbrăcăminte, grafia subțire și neagră a conturilor, ne face să presupunem că cele două icoane au fost create în atelierul celor doi meșteri.

O icoană¹⁷, publicată de altfel, care aparține colecției Muzeului bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului și care provine din biserica din cartierul brașovean „pe Tocile”, este semnată de „Stan Zugrav ot Rășinari”. Asupra compoziției icoanei Judecata de pe urmă (63 × 51 cm) a zugravului Stan, datată în 1767, se resimte aceeași atmosferă artistică ca și în picturile murale ale ansamblului din Paraclisul nou. Ordonarea compozițională, realizarea tehnică și coloritul sînt strîns legate de tradițiile picturii din Țara Românească atît în cazul picturii paraclisului cît și în cazul icoanei pictate de Stan Zugrav din Rășinari¹⁸.

În Muzeul Unirii, Alba Iulia¹⁹, o icoană reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul (31 × 27 cm) este semnată tot de Stan Zugrav și datată 1770. În colțurile din partea superioară a icoanei sînt pictați sfîntul Nicolae și Ioan Botezătorul. În același muzeu²⁰ se mai găsește o altă icoană semnată tot de Stan Zugrav realizată în colaborare cu Ioan Zugrav, care semnează al doilea, din 1794. Și această icoană se caracterizează, ca și icoana Judecata de pe urmă din muzeul brașovean și icoana Maicii Domnului din Muzeul Unirii Alba Iulia, prin preferința miniaturizării scenelor și a personajelor, a complicării compoziției. O analiză a tehnicii picturale, în special a unor detalii, ne indică utilizarea aceluiași mod de a zugrăvi.

În muzeul bisericii din Șcheii Brașovului întîlnim patru icoane pictate în același an cu Judecata de pe urmă a zugravului Stan din Rășinari. Coincidența de an nu impune atribuirea lor aceluiași meșter. Icoanele au fost comunicate într-o lucrare recentă²¹, fără a se preciza anul în care au fost pictate. Pe spatele icoanei Dumineca orbului se poate citi inscripția: „făcut-am . . . 7275 (1767)”, iar pe cea care reprezintă Dumineca slăbănogului: „făcutu-s-au cu cheltuiala . . . lt. 7275 (1767)”.

Evident, toate cele patru icoane: Dumineca mironosițelor (50 × 35 cm), Dumineca orbului (48 × 35 cm), Dumineca slăbănogului (48 × 34 cm) și Isus cu Samariteana (48 × 36 cm) aparțin aceluiași meșter. Pictura icoanelor impresionează prin eleganța desenului și printr-o gamă cromatică rece și sobră, bazată pe verde, gri, albastru stins, iar uneori pentru costume sînt utilizate ocruri și mai rar roșurile. Meșterul este desigur localnic, care, poate, a cunoscut pictura din Transilvania veacului al XVIII-lea, socotînd că în toate cazurile folosește drept fundal peisajul, contaminat cu elemente de origine apuseană.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea la Brașov pictează Constantin Zograf, unul dintre cei mai activi zugravi de la finele acestui veac.

Zugravii Ioan și Iancu, autorii picturii murale și a tîmplei Paraclisului nou, aveau ca ucenici în 1752 pe Constandin și Irimia, după cum reiese din inscripția de la proscumidia paraclisului nou. Despre Constandin, fostul ucenic al zugravilor Paraclisului nou, nu mai avem alte informații, dar dintr-o scrisoare din 1785 aflăm că Gheorghe Lebul și Constandin Ilie Popovici sînt numiți diaconi la biserica Sf. Nicolae din Șchei, fiind „bărbați cu nume bun, crescuți aici în oraș”²².

¹⁷ Icoana *Judecata de pe urmă* este comunicată de Alexandru Efremov, *op. cit.*, p. 32.

¹⁸ Pentru comparație vezi Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 66–69.

¹⁹ Muzeul Unirii, Alba Iulia, inv. 176/IV.

²⁰ Muzeul Unirii, Alba Iulia, inv. 10. 755.

²¹ Alexandru Efremov, *op. cit.*, p. 32, articol în care sînt publicate icoanele, arătîndu-se că ele aparțin începutului de veac XVIII.

²² Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 138.

Astfel, „Constantin Zograu sin Ilie Popovici” semnează și întărește cu pecetea sa „credincioasa scrisoarea aceasta”, prin care era ridicat în treapta diaconiei, legându-se „că va păzi legea pravoslavnică și obiceiurile cele vechi ale bisericii”²³. La al doilea punct al scrisorii este prevăzut: „Să fiu dator să pui silința să zugrăvesc ce ar fi de lipsă la biseră, fără osteneala mea, numai vâpselele să mi le plătească”²⁴. La punctul nou: „La lucrul zugrăviei să nu fiu slobod fără știerea orașului nicidecum a merge, iară acasă să pociu lucra, însă la vremea slujbei orașului să las și meșteșug și tot...”²⁵. Din această scrisoare reiese că zugravul Constantin, fiul lui Ilie Popovici, „a crescut” la Brașov, de unde putem înțelege că probabil tot aici a învățat și meșteșugul zugrăvitului de icoane și biserici. Cea mai veche dintre lucrările cunoscute ale lui Constantin Popovici-Boghină Zugrav este pictura din paraclisul ridicat pe locul vechii biserici de lemn din Șchei: „Acest sfânt paraclis, 1785, s-au zidit din temelie și s-au zugrăvit cu toată cheltuiala diac (onului) Constantin Boghină”²⁶. La 1796 „Constantin Zograf” semnează ușile diaconești ale tîmplei din Paraclisul nou al bisericii Sf. Nicolae. De la prima vedere se observă deosebirea netă între pictura dintre acestea și restul tîmplei. Ușile diaconești nu sînt din aceeași epocă cu icoanele și ușile împărătești. Probabil, inițial, iconostasul nu a avut decît uși împărătești, iar cele două diaconești erau închise prin cîte o draperie. Constantin Popovici, autorul ușilor diaconești, este un artist ce nu mai pictează în formele tradiționale. Veșmintele nu sînt redată grafic, ci cu încercări de reprezentare a volumelor prin umbre și lumini. Cromatica este mult îmbogățită, iar fețele personajelor individualizate. Linia desenului este mișcată, cu multe curbe, la fel ca și în icoanele bisericii ortodoxe „din deal” de la Cluj, aparținînd aceluiași pictor și care datează din același an²⁷. Pe Constantin Zograf îl recomandă în 1789 lui Hagi Constantin Pop din Sibiu negustorul șcheian Ioan Pană, care scria despre pictor că „știe meșteșug bun”²⁸. Fără să cunoaștem deocamdată alte picturi ale lui Constantin Popovici Zograf, putem presupune că activitatea acestuia s-a întins pînă în veacul XIX. Mușlea ne comunică actul de împărțire al averii „preotului neunit din Șchei, Constantin Ilie Zugrav alias Boghină”²⁹. Avera nu prea mare se împărțea între soția sa Safta și cei cinci copii, dintre care cel mai mare, Costantin, era tot zugrav de biserici, deoarece în 1830 lucra la biserica din Copăcel³⁰.

MARIUS PORUMB

DIE IKONENMALER DER „NEUEN KAPELLE” IN ȘCHEII BRAȘOVULUI

Beiträge zur Tätigkeit einiger Maler des 18. Jhs. in Südsiebenbürgen

(Zusammenfassung)

In der Nikolauskirche von Șcheii Brașovului gibt es eine bedeutende Anzahl von Ikonen, die meist aus dem 18. Jh. stammen. In dem genannten Jahrhundert wurde die Kirche vergrößert, wodurch sich die grosse Zahl von Ikonen aus dieser Zeit erklärt.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Idem*, p. 139.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 65.

²⁷ Fl. Mureșanu, *Biserica din deal*, Cluj, 1942, p. 138.

²⁸ Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, I, 1926–1928, p. 123–125, care publică scrisoarea din 21 februarie 1789 a lui Ioan Pană și cea din 22 iulie 1789 a lui „diac Constantin Zograu, de la Brașov”, către Hagi Pop din Sibiu.

²⁹ Candid Mușlea, *op. cit.*, p. 140.

³⁰ *Ibidem*.

Zwischen 1750—1752 wird an der Südseite die Neue Kapelle (Paraclisul Nou) angebaut, die mit Wandmalerei und einem Ikonostas geschmückt ist, die von Ioan und Iancu Zugravi (= Maler, bzw. Kirchenmaler) ausgeführt wurden; diese hatten auch zwei Lehrlinge, Constantin und Irimia. In der Werkstatt des Ioan und Iancu wurden für die gleiche Kirche noch mehrere Ikonen und ein Tryptichon (1752) gemalt.

Stan Zugrav aus Rășinari malt 1767 für die im Brașover Stadtviertel „pe Tocile“ gelegene Kirche eine das Jüngste Gericht darstellende Ikone. Derselbe Stan malte auch noch für andere Kirchen aus Siebenbürgen; zwei seiner Ikonen werden im Museum von Alba Iulia aufbewahrt.

Ende des 18. Jhs. ist Constantin Popovici Zugrav in der Kirche von Șcheii Brașovului tätig, der wahrscheinlich bei den Kirchenmalern Ioan und Iancu in der Lehre war. Die Arbeiten dieses Ikonenmalers bilden den Übergang zur Malerei des 19. Jhs., da sie bereits vom Geiste der westlichen Kunst durchdrungen sind.

Fig. 1. — *Pomelnicul Paraclisului vechi*. Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, 1734.

Fig. 2. — *Sfântul Nicolae*. Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului; provine din biserica „de pe Tocile” din Brașov. Zugravul pomelnicului Paraclisului vechi, sec. XVIII, prima jumătate.

Fig. 3. — *Tîmpla Paraclisului nou* detaliu cu icoana Maica Domnului cu pruncul. Ioan și Iancu Zugravi, cca. 1752.

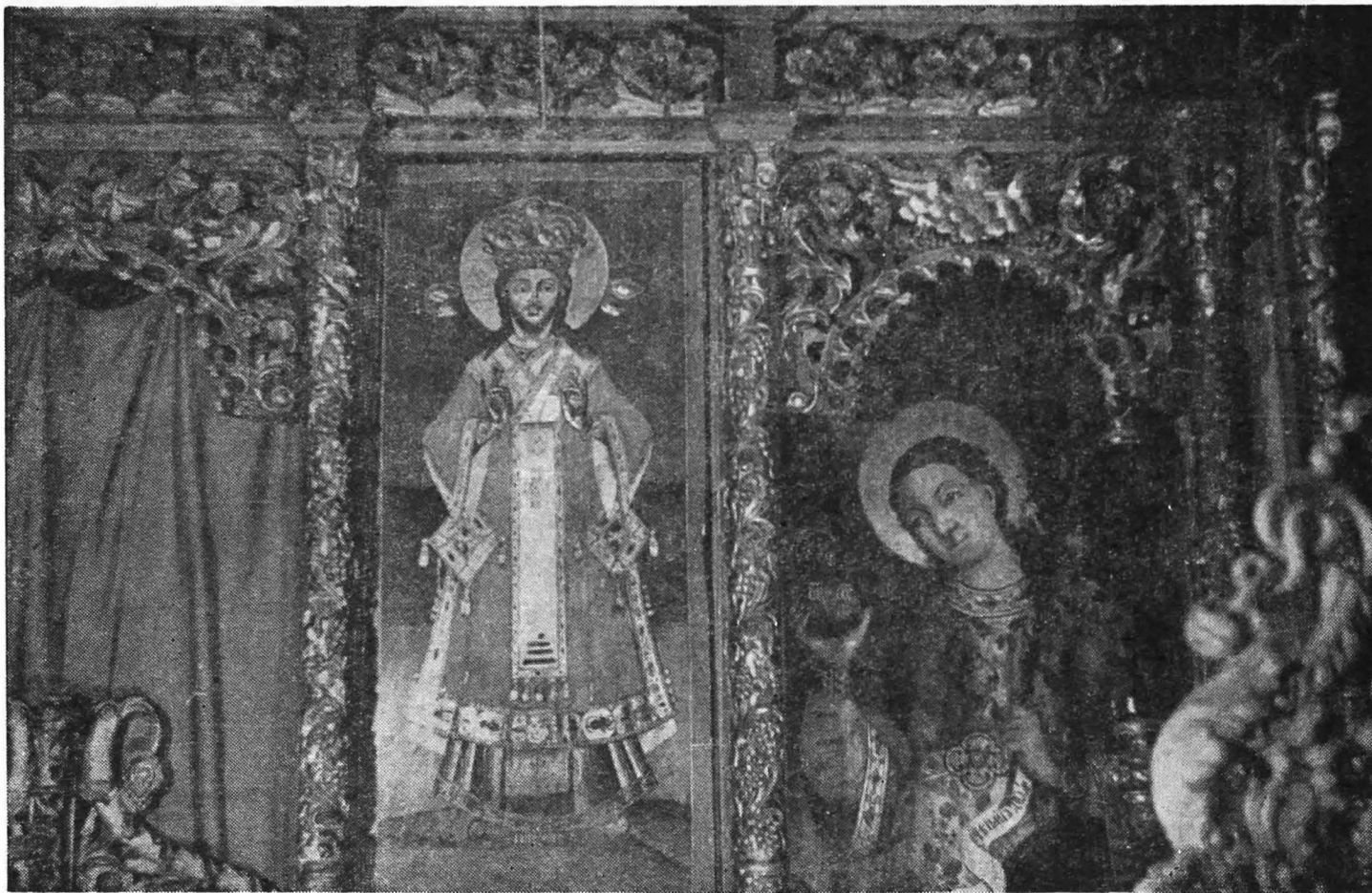

Fig. 4. — *Tîmpla Paraclisului nou*, detaliu cu icoana Isus arhiereu. Ioan și Iancu Zugravi, cca. 1752.

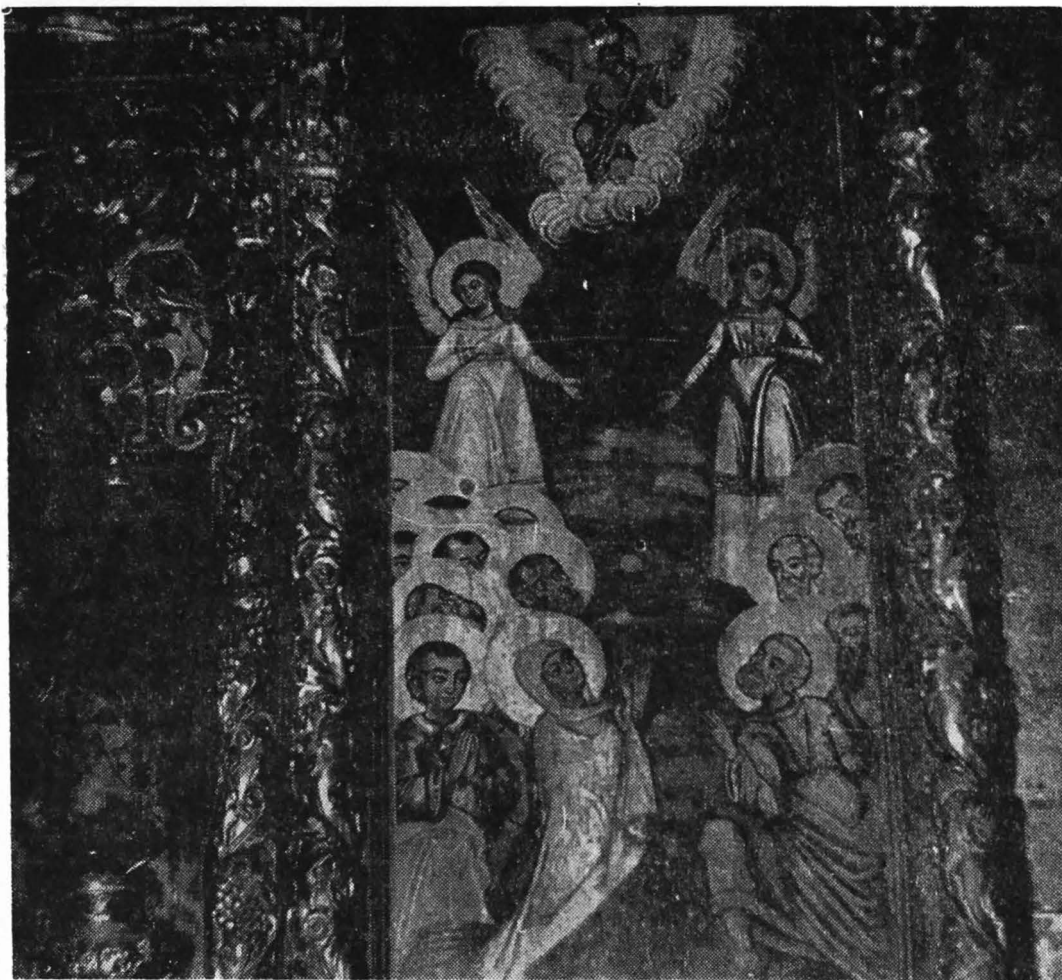

Fig. 5. — *Tîmpla Paraclisului nou*, detaliu cu icoana Înălțării. Ioan și Iancu Zugravi, cca. 1752.

Fig. 6. — *Pomelnicul Paraclisului nou*. Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului. Ioan și Iancu Zugravi, 1752.

Fig. 7. — *Pomelnicul Paraclisului nou*, detaliu.

Fig. 8. — *Judecata de pe urmă*. Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului; provine din biserica „de pe Tocile” Brașov. Stan Zugrav din Rășinari, 1767.

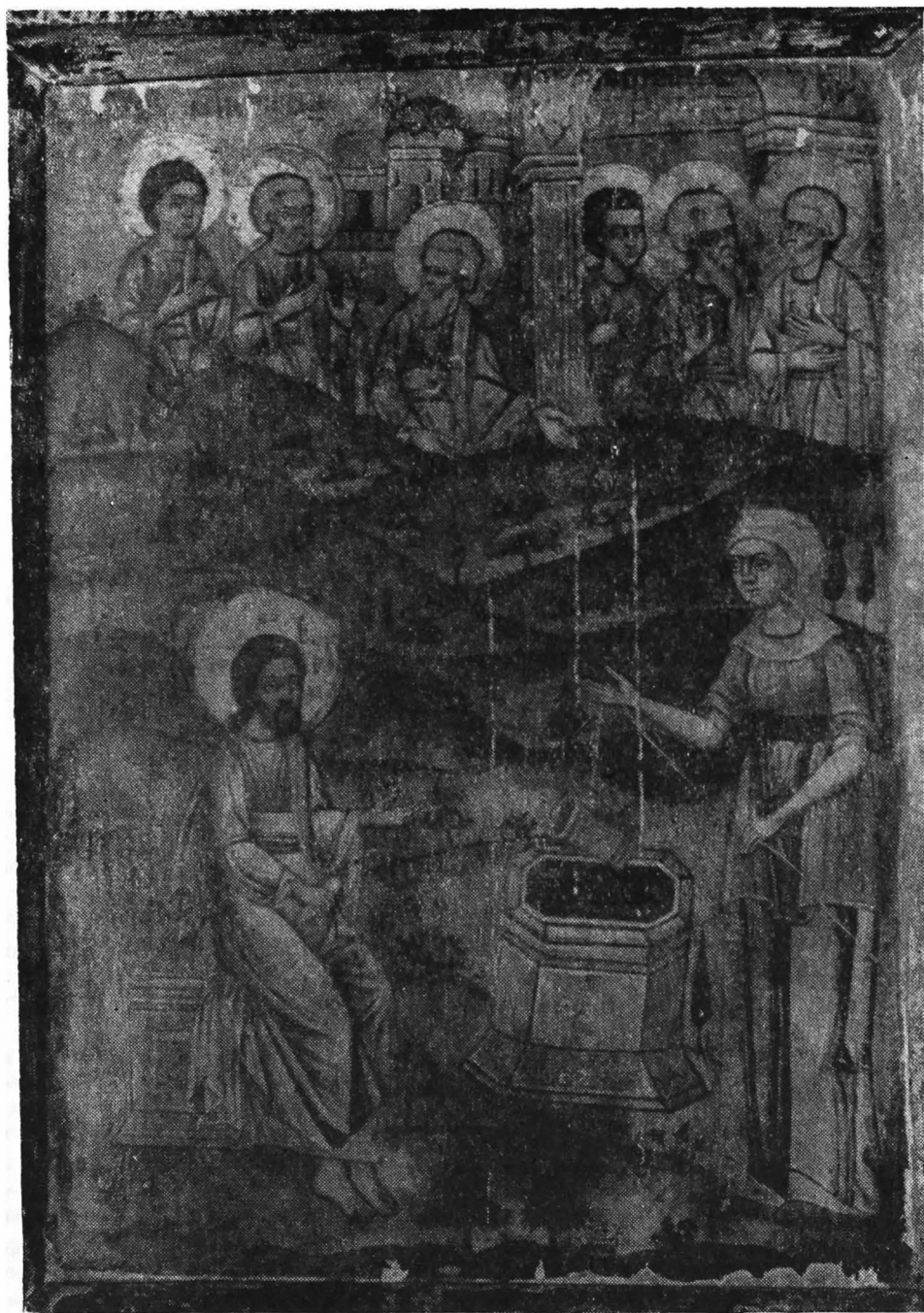

Fig. 9. — *Isus și Samariteana*. Muzeul bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului; provine din biserica „de pe Tocile” Brașov. Zugrav anonim, 1767.

DATE PRIVATOARE LA CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI ÎN ANII 1803—1804

III.*

10.

1804 mai 26, Grădiștea Muncelului

**Raportul lui Iosif Molitor și Ioan Kleeblatt despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului
între 11—25 mai.**

Original, Arh. Mont. Thes., 1878/1804. În extras: Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Gehorsamster Bericht von der Schatzgrabung in Gredistye von 11-ten bis 25-ten May 1804.

Auf die von 5-ten bis 11-ten dieses Monats von hier gemachte Vorstellung und darüber erhaltenen Auftrag wurde von fremden Ankömmlingen keiner weder auf das Drittel, noch auf Schichten angenommen, sondern blos durch die Bergleute und von Schebeschely angewiesenen Schichtlern und Zimmerleuten, welche nach Verdienst oder Alter per Schicht gearbeitet gelohnt worden, sondern vielmehr mit nachgeschickter Patrol bis an die Grenze abgewiesen, welche nicht nur hier, sondern auch weiter unterwegs (!) durch mitunterzeichneten Practicanten Kleeblatt wisitiret und nichts befunden worden.

Bergleute betreffend. Währenden diesen 14 tägigen Bericht, welcher vermög Auftrag alle 8 Tag künftig (!) schicken werden, wurde ein 1 Klafter breiter Schramm in der Festung bis an das ganze Gestein, welches in einen Katzen glimerichten Schiefer bestehet, mit 4 Mann gearbeitet, wo selbst die angebogenen Stück Nägl sub Nr. 1 erhalten haben.

Vier Mann machten in verschiedenen Örttern Versuche, welche nichts als ohnweit der Fruchtkasten, allwo für das ankommen sollende Militair 2 Hütten aufgestellt werden, einen grossen Nagl, unter welchen eine steinerne Rinne, in welcher vermutlich Wasser zugeführt wurde, gefunden. Dieser, nebst 2 grossen Thor-Riegen (!), durch mitunterzeichneten auch andere Kleinigkeiten Einer Löblichen k. Administration überbracht worden.

Vier Mann arbeiteten ausser der Stadt stollnmässig unter vorfindigen alten Gebäuden, worunter wür einen Keller gewesen zu seyn mutmaszten; fanden in der 2-ten Klafter und Anlag Nr. 2, nebst denen mitgehenden Kleinigkeiten nach alter Art vermutlich gemacht, einen grossen Schlieszl (!), dann einen kleinen, samt langem Nagl.

Endlichen durch Herumstreichen und in Abwesenheit eines Militairs durch die Bergleute patroliret wurde, eir unter der Festung gefundenen Bruch angezeigt; diesen fingen wür an zu öffnen, fanden eine gleiche Sohle in ganzen und sub Nr. 3. in der ersten halben Klafter beiliegende Stücke. Es scheint als ob dieser Ort ein Keller wäre, welchen noch weiter zu öffnen, so auch den jehnseits angeführten Stolln in der Vorstadt zu betreiben für nöthig finden.

Zimmerleute. Sind mit denen erforderlichen Unterkünften beschäftigt worden.

Ordinäre Schichtler. Haben in verschiedenen Örttern nach Befehl unter denen Blättern 4 bis 6 Zoll tief Versuche gemacht und nichts erhalten. Gredistye, den 26-ten May 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubiliierter Bergschaffer

Johann Kleeblatt m.p., Practicant

* Partea I și II vezi în *ActaMN*, V, 1968, p. 433—443 și VIII, 1971, p. 439—455.

11.

1804 iunie 2, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ioan Kleeblatt despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 25 mai — 1 iunie.*Original, Arh. Mont. Thes., 2062/1804.*

Gehorsamster Bericht von der Schatzgrabung in Gredistye von 25-ten May bis 1-ten Juny 1804.

Bergleute betreffend. Wegen in dieser Woche öfters vorgekommenen starken Regengüsse haben nach Thunlichkeit 4 Mann den Schram durch die Festung fortgesetzt, in welchem sub Nr. 1. die gehorsamst angebogene Eisenstücke gefunden worden.

In den unter die alten Gebäude zu betreiben noch vorige Woche angefangenen Stollen, mit welchen noch keine Fürst (!) erreicht wurde, haben eben auch 4 Mann gearbeitet und aus obiger Ursache auch nur wenig verrichten können, in welchen sub Nr. 2. beigelegte Eisenstücke zum Vorschein gekommen sind. Allhier kommt gehorsamst anzuzeigen, dass man gegen Ende der Woche mit der Sohle Gänge erreichte, um das siechere (!) zu gewinnen und einen vorkommenden Keller um so richtiger wegen Fundament zu treffen, trug man an die Sohle in den Schiefer mit 2 Schuh nachzunehmen.

Drey Mann haben den unter die Festung gemuthmaszten Kellers-Bruch bis 4 Klafter ausgeräumt und die Gänge, die in Schiefer bestehet, durchaus erreicht. Dahero, da uns das scheinende betrog, wür nun 1 Klafter höher auf einen Absatz versuchen lassen, wo dann auch wie unten ganzes Schiefer erreichten, hiemit höret dieser weitere Versuch auf.

Weillen nun von Nöthen ware, bei den seyn sollenden Teichs-Ausflusz vor der Stadt wegen bis 1/2 Klafter tiefen Schmund gerade im Wege ein zum Reiten 4 Schuh breites Brückl zu machen nothwendig ware, so stellten wür diese 3 Mann zu dieser Verrichtung an. Während dieser Zeit versuchten wür mittels Rengstangen (!) den Teich und bemerkten in mehreren Orten auf 2 bis 2 1/2 Schuh tief, als wenn unten Pflaster wäre (sind so nach der Meinung weillen jehenseits am Ufer wieder etwas gebrannte Frucht fanden) durch den Teich einen wenigstens 4 Schuh breiten Schram bis an das jehenseitige Ufer reissen zu lassen, um auch die Frucht mehr oder ganz zu entblößen. Die übrigen 3 Mann welche wegen erforderlichen und noch rückständigen Unterkünften denen Zimmerleuten zu getheilt worden sind, beschäftigt.

Schichtler. Sind bei kleinen Versuchen und bei Räumung der Unterkommungs-Plätzen verwendet worden.

Schlüsslichen wurde durch eine Schicht mittels 2 Mann auf einer engen offenen Kluft durch Sprengen und Ausweiten ein Versuch gemacht, welche Kluft der Sebeschelljer Gornik Heczegan Petru, durch andere fremde Wallachen ihm verrathen zu haben, angab. Fanden aber keine Spur von Münzen noch andere Merkmalen. Auch geschehet die gehorsamste Anfrage, ob man denen Gorniken, die ihre hier verrichtete Tage, so wohl unter Controlloren Bodoki, als auch durch unser Hierseyn, ausbezahlt werden sollen, und wie viel täglich, da solche nicht mehr erscheinen wollen und bereits auch durch 14 Tage sich keiner sehen liesz, wo wür solche in Dienst-Geschäften zu verschicken nöthig haben. Gredistye, den 2-ten Juny 1804.

Joseph Molitor, k. jubilierter Bergschaffer

Johann Kleeblatt m.p., Practicant

În legătură cu acest raport Tezaurariatul minier la 21 iunie a dat următoarele dispoziții la felul în care Molitor a conceput săpăturile și modul de executare al acestora: „Es scheine als wenn der jubilierte k. Bergschaffer Molitor die Entdeckung der Alterthümer mittelst Stölln bewerkstelligen wollte, welche durch Entblößung vom Tage an mittelst Schrämen vermutlich am zweckmässigsten geschehen und nur in dem Falle eine stollenmässige Unterfahung vorgenommen werden könnte, wenn man aus solchen vorhergangenen Entblößungen gegen einige der Teufe zu etwa lassenden Gebäuden einen stollenmässigen Zugang nötig haben sollte“ (Arh. Mont. Thes., 2062/1804).

Faptul că de la 1 iunie Ludovic Barta și-a început în mod efectiv activitatea alături de Molitor părea o cotitură favorabilă din punct de vedere al săpăturilor: „Mittelst hoher Thesaurariats-Verordnung von 15-ten May, Zah! 2468 laufenden Jahres ist der k. Devaer Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber Ludvig Barta von Seite des Hochlöblichen Cameral-Thesaurariats statt des Berg-Praktikanten Kleeblatt ernannt“ (Arh. Mont. Thes., 2798/1804). Căci, spre deosebire de Molitor, Barta a sesizat însemnătatea științifică a acțiunii, ceea ce rezultă și din raportul său din 16 iunie (Nr. 13). Dar Barta nu a putut imprima săpăturilor o altă direcție nici pentru motivul că i-a fost subordonat lui Molitor, iar acesta — la fel ca și administrația domeniului Hunedoara, care l-a delegat — sconta în urma lucrărilor în primul rind noi vestigii de comori sau cel puțin depistarea unor noi locuri de mine. Între cei doi funcționari fiscali, care supra-

vegheau săpăturile, lipsea înțelegerea. La 25 iunie Barta a cerut ca în locul lui Molitor, bețiv și incompatibil, să fie trimisă o persoană mai corespunzătoare, declarând: „dass er mit dem jubillierten Bergschaffer Molitor, welcher dem Trunk sehr ergeben ist, nicht bestehen können und während seiner Abwesenheit, als er vom 19-ten bis 20-ten Juny in Sebeshely um Verpflegungs-Gelder ware, sich ein Kassa-Defect von 23 Fl. 1 Kreuzer ergeben habe” (Arh. Mont. Thes., 2928/1804).

Cu prilejul vizitei la fața locului, făcută spre mijlocul lunii iulie, și tezaurarul Iosif Bethlen s-a arătat nemulțumit față de activitatea de la Grădiște a lui Molitor, care — apreciindu-l după scris — părea un om primitiv (cf. Nr. 26). Camera Aulică a și dispus la 8 august destituirea lui Molitor (Arh. Mont. Thes., 2928/1804), dar Tezaurariatul minier trăgâna executarea ordinului, căci dînd curs ordinului, în locul lui Molitor, care a fost pensionar și n-a mai putut fi folosit în altă parte, ar fi trebuit să delege la săpăturile de la Grădiște — considerate drept o acțiune a Tezaurariatului cameral — pe unul din funcționarii săi ocupați în producție. La urgentarea energică a lui Bethlen din 15 septembrie — acesta lipsind din Transilvania de la mijlocul lunii iulie — în cele din urmă la 28 septembrie administrația din Hunedoara a putut răspunde deja liniștit că în acest an înlocuirea lui Molitor n-ar mai avea rost și a putut promite că în anul următor va pune la dispoziția Tezaurariatului cameral o persoană mai tină și mai corespunzătoare (Arh. Mont. Thes., 3344, 3677/1804). Formația unilaterală de minier și slăbiciunile omenești ale lui Molitor au redus din capul locului în mare măsură perspectivele săpăturilor, iar din rapoartele lui săptămînale seci, întocmite în mod birocratic, în privința depistării ruinelor se poate desluși chiar și mai puțin decît s-a făcut în realitate. Sub acest aspect pot fi învinovați de altfel superiori ierarhici ai lui Molitor, deoarece i-au dispus chiar de mai multe ori să se conformeze întocmai formelor de rapoarte reglementate la fisc. (Arh. Mont. Thes., 2211, 2751, 3731/1804). Aparatul Tezaurariatului — în mod firesc s-a dovedit și în ansamblul lui necorespunzător pentru, efectuarea tehnică corespunzătoare a unei sarcini neobișnuite de felul săpăturilor de la Grădiște; cu toate că interesîndu-se personal de problemă, Iosif Bethlen a făcut totul pentru asigurarea reușitei. Această situație nu a putut fi remediată nici de către specialiștii colecțiilor imperiale din Viena, deoarece pînă cînd rapoartele de la Grădiște — după o peregrinare birocratică de mai multe luni — au ajuns în sfîrșit la ei, și ei și-au putut face observațiile, săpăturile au și fost încheiate (cf. Nr. 36).

12.

1804 iunie 8, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 3—8 iunie.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. În extras: Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Wohllöbliche K. K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Es haben in dieser Woche in der sogenannten Festung 4 Mann den benannten Schramm weitergetrieben, wo sie etliche Stückel von einem kupfernen und 3 Stückel von einem messingenen Bleche, 2 Stückel Eisen, 1 Stückel Schleifstein, 1 Stückel glattes Glass, 2 obere Theile oder Knöpfe von einem Deckel, etliche Eisen-Granaten gefunden haben, welche sub Nr. 1. gehorsamst eingesendet werden.

In der Vorstadt gegen Mittag haben wiederum 4 Mann die Stolle weitergeführt, wo sie sub Nr. 2. gehorsamst angebotene eiserne Nägel-Stückel samt etlichen quadrat Mauer-Ziegeln und Scherben gefunden haben, und zugleich bis auf die erste Mauer von einem Gebäude gerathen.

Zwey Mann haben den impracticablen Weeg gegen Sebeshely zurichten müssen. Es ist auch in der Mitte des Teichs ein Schramm von einer Klawter breit geführt, wo die sub Nr. 3. mitgehendes Stückel Wasser-Röhrel auf einem sandigten Boden entdeckt wurde.

In der Vorstadt gegen Morgen sind wir mittelst Schramm auf ein sehr festes quadratsteiniges Gebäu gerathen.

Schlüsslichen werden sub Nr. 4. etliche Stückel von bergartigen Anbruch (welche gegen V. Hunyad rechts in Thal von 2 Bergleute entdeckt wurden) mit der gehorsamsten Anzeige zur allgemeinen Probe eingeschicket, dass derselbe nach Besichtigung zwischen Morgen und Mittag streicht und in der Mächtigkeit in 4 Schuh besteht. Signatum Gredistye, den 8-ten [Juny] 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliertes Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

Extrasul procesului verbal privind săpăturile a mai consemnat următoarele detalii: „Die Sebeshelyer Zimmerleute die Bretter für die Hütten gehackt und geschnitten. Endlich hat der Schmidt mit Eisen-Werkzeug-Ausbessern und Wachen sich beschäftigt. Da manche Bergleute zum Patroliern, Victualien-Zufuhr nöthigerweis haben abgehalten werden müssen, so sind wir genöthiget ihren Platz mit Sebeshelyer Schichtler zu ersetzen” (Arh. Mont. Thes., 2798/1804).

13.

1804 iunie 16, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 9–16 iunie.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. Copie oficială contemporană: HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 11. 190/X. 1804. În extras: Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Wohlöbliche K.K. Berg- und Wirtschafts-Administration!

Da der zu Gredistyeer Schatz- und Alterthümer-Grabung deputierte jubilierte Bergschaffer von Molitor mit Urlaub nach V. Hunyad abreisen und sich bis dato da aufhalten müsste, so muss ich auch bei der Gelegenheit meinen umständlichen Bericht Einer Wohl-Löblichen k. Administration gehorsamst zu erstatten.

Das zur Bedeckung der hierortigen Grabungs-Deputation hieher comandierte k.k. Militair Comando mit einem Herrn Oberleutenant und 33 Mann ist am 13-ten dieses eingetroffen, und da die Mannschaft wegen beständigen Regen ganz nass und von der Reise müde wurde, folglich den andern Tag drauf sich ausrasten und Kleider trocknen und die Gewöhre putzen musste, so sind die 4 anschnlichsten Posten erst gestern, als 15-ten, überall mit 2 Mann besetzt.

Sie haben auch Brot gestern auf 5 Tage gefasst, wie auch die Deputation für die Bergleute Mehl und Wein bekommen hat; das Viertel Fruchtmehl um 1 Florin 6 Kreuzer und die Maasz Wein um 10 Kreuzer und doch nicht von bester Art. Kein Fleisch haben wir aber bis dato von Arendator bekommen. Weswegen und für die Theuerung die Leute sich alle Augenblick bei uns beschwehren und bitten inständig um eine Lohns-Vermehrung; und da es wegen Mangel und auch schlechter Art der Victualien und Schwehre der Arbeit (da sie drey bis fünf Zentner schwere Steine ausgraben und weiter nach denen die Stollen sind schleppen müssen) gar nicht ungegründet ist, so unterfanget sich diese k. Grabungs-Deputation um eine gnädige Lohns-Vermehrung Eine Wohl-Löbliche k. Administration gehorsamst zu bitten; damit ein jeder Berg- und Zimmermann, die beständig hier sind, um etwas mehr bekommt; und da auch unsere Diurna nicht hinlänglich fürs Auskommen sind, auch uns eine Vergütung zu Theilen kommt.

Da ferners die hiesige k. Deputation noch nichts schriftlich erhalten hat, wie man sich mit dem Arendator wegen Victualien und Fuhrlohn verhalten soll, sondern] die Fuhrleute nur auf ihre blossen Reden zahlen soll, so bittet die k. Deputation Eine Wohlöbliche k.k. Administration möchte die Anstalten gnädigst zu treffen, damit wir eine Instruction, oder wenigstens den Contract bekommen, nicht dass der Arendator uns nach sein Belieben taxiert, und da wir ihn noch nicht persönlich in Gredistye haben, auch bei der Fuhr-Lohns-Zahlung keine Irrung geschiehet, weil der Herr Fiscal uns nichts schriftlich mitgetheilt hat.

Wir hoffen übrigens diese Unkosten nicht umsonst zu machen, denn an so einem Orte, wo von lauter regelmässig ausgehaueten Steinern gebaute Mauer eine förmliche Stadt (worinn auf einer Höhe eine Citadelle gewesen seyn muss) umringt, wo so starke und regelmässige, aber durch die Länge der Zeit mit Klaffer tiefer Erde und sehr hohen Bäumen verwachsene Gebäude — Frucht Magazin — entdeckt werden, da müssen fürstliche Unkosten verwendet gewesen seyn; und wie es sich muthmassen lässt, verschiedene alte Denkmähler, Raritäten und Schätze vergraben liegen, und was eine Achtung verdient, die höchsten Bäumen in der ganzen Waldung sind die auf der Stadt-Mauer ringsum ausgewachsen sind.

Was unseren Fortgang in der Arbeit nicht so schnell, als wir wollten, laufen lässt, ist die Menge von theils wegen hohen Alter von sich selbst abgefallenen, theils von ziemlichen Zeit-Raum durch die sich hier in der Nähe aufhaltenden Schaafhirten abgehaueten und übereinander liegenden Bäumen, die wann wir aus dem Wege räumen sollten, eine weit beträchtlichere Kraft sollte dazu verwendet werden, damit die Bäumen entweder zerhackt und weggeschleppt oder verbrennet wären. Diese Woche hat uns theils die üble Witterung verhindert, theils aber dass während Ankunft des k. Militairs, da wir nur 2 Zimmerleute hatten, auf Kuchel, Wacht-Hütten und gegen diesen Hütten den Weg zu bahnen etliche Bergleute haben verwenden müssen.

Dessen ohngeachtet haben wir 4 Örter stollenmässig geöffnet. Einen in der Festung, wo wir diese Woche nichts gefunden; den andern in der Vorstadt gegen Morgen, wo wir diese Woche eine Mauer durchgebrochen und ein keilermässig gebauetes Gebäu gerathen sind und einen grossen eisernen Nagel gefunden; den dritten in der Vorstadt gegen Mittag, wo wir eine Mauer wieder durchgebrochen und einen halbbogenförmigen gestrafften Stein gefunden; den vierten in der Vorstadt gegen Mitternacht in einem gewesenen Teich, an wessen Ufer wiederum Frucht zerstreut liegt.

Diese hat die hiesige k. Deputation gehorsamst anzuberichten. Signatum Gredistye, die 16 Junii 1804.

Ludvig Barta m.p., Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

Extrasul procesului verbal privind săpăturile a mai consemnat următoarele detalii: „Es sind zum Graben täglich auch vom Militair etliche Mann mit 20 Kreuzer Taglohn aufgenommen, die zum Steinwälzen bei der Entblösung

erforderlich waren. Da in dieser Woche auch meistens geregnet hat und die Hütte fürs k. Militair nicht hinlänglich war, so hat man müssen die Leute meistens zur Zimmerarbeit verwenden, folglich nichts anderst als etliche Ziegel und Scherben gefunden nebst einem grossen gestrichen sonst groben Stein" (Arh.Mont.Thes., 2798/1804).

14.

1804 iunie 23, Grădiștea Muncelului

Extras din raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 16—23 iunie.

Original, Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Auszug des k. Gredistyeer Schatz- und Alterthümer-Grabungs-Geschäfts-Protocoll von 16-ten bis 23-ten Junii 1804.

Es wurden in dieser Woche von zwey Gemeinen-Mann des hierortigen Sicherheits K. Militair-Comando 2 Cosonische Dukaten eine Spanne tief in der schon lang aufgegrabenen Erde gefunden, die sogleich von commandirenden hierortigen k. Officier dem k. Herr Hauptmann von Spleny abgeschickt worden. Und weil die k. hiesige Deputation es nach der Hand erfuhr, so hat sie gleich Einer Löblichen Administration die gehorsamste Anfrage gemacht: ob der belobte Herr Sicherheits-Officier von Milaues befugt sey hin und da durch die Gemeinen Versuche machen zu lassen und die gefundenen Dukaten oder Schätze ohne der hierortigen k. Grabungs-Deputation davon was zu wissen zu geben seiner höheren Behörde abzuschnicken?

Übrigens hat die k. Deputation sogleich drey Bergleute hingestellt und ein kleines Waschwerk errichtet, und die aufgegrabene Erde waschen lassen. In übrigen Örter haben sie auch die angefangenen Schrämmen fortgerissen und die sub Nr. 1, 2, 3. eingeschickte Eisen-, Erden- und Beinen-Stückel gefunden; und gegen Morgen den Kellergang entblöszt, was von lauter Quadrat-Steinen gebauet war; und wo nichts anders zu sehen ist, als dass das ein festes und mit doppelter Thür versehenes Gebäu war.

Auch ist die k. Deputation eingekommen, dass die zugekommene Bergleute Csejk täglich 36 Kreutzer, Faur 30 Kreutzer einstweilen, und die Gemeinen 20 Kreutzer bekommen sollen, und um die noch erforderlichen 6 Holzhacken und zur Kassa-Sicherheit um einen Amts-Hayduken.

15.

1804 iunie 30, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 24—30 iunie.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. Copie oficială contemporană: HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 11. 191/X. 1804. În extras: Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Wohl-Löbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Auf die Verordnung Einer Wohl-Löblichen Administration de dato 29-ten, respective 26-ten dieses wird von der k. Schatzgrabung- (Deputation) gehorsamst berichtet:

1-tens. Wegen Anstand der k. Militair Brot-Zufuhr ist hierorts uns vom belobten k. Comando nichts bekannt gemacht, folglich haben wir, da uns davon nichts schriftlich mitgetheilt ist, von amtswegen die Fuhr ausgezahlt.

Jetzt aber, da es indorsative in den gehorsamst zurückfolgenden Beilag auch der hiesigen k. Grabung- (Deputation) bekannt und auch durch Eine Wohl-Löbliche K. Administration dessentwegen ein Auftrag gnädigst gemacht worden ist, so wird von der Seite der k. Grabung- (Deputation) pflichtmässig aufs möglichste in Ansehung auch dessen Sorg getragen. Allein das ist nebst gehorsamst zu melden, dass weil sich der dort benannte Gornik nicht sehen lässt und auch sein Sommer-Aufenthalt der hiesigen Deputation unbekannt ist, und weder einen Amts-Hajduken, noch Gebürgs-Gorniken zum Amts-Gebrauch für sich hat, so kann sie sich in solchen Fällen schwer helfen ohne eine gnädige Hilfe Einer Wohl-Löblichen k. Administration.

Dahero bittet die k. Deputation Eine Wohl-Löbliche k. Administration, möchte zur Bedienung der Deputation und Bewachung der k. hierortigen Kassa entweder einen Hajduken zu schicken, oder durch den Herr Fiscalen die Vorkehrung zu treffen, damit die Gebürgs-Gorniken wochentlich für beständig zur nöthigen Bedienung erscheinen sollen, und

2-tens. Auch wegen Victualien- und Wein-Zufuhr die von dem Herrn Fiskal mit denen Fuhrleuten getroffene und uns noch nicht recht bekannte Disposition schriftlich uns mitzutheilen, weil wir bishero bald zwey, bald, wo die

Noth grösser war, mehrere mit Wein und Victualien gepackte Tragpferde per 34 Kreuzer und auch Begleiter mit unbestimmter Zahlung per 17 Kreuzer ausgezahlt haben, ohne zu wissen wieviel Gorniken und wie lang einjeder Dienste thun muss, was sonst wegen ihrer Löhnung uns vorzüglich bekannt seyn sollte.

3-tens. Von denen von Einer Wohlloblichen k. Administration in ihrer Verordnung de dato 26-ten dieses in Erwähnung gebrachten 10 Kesseln hat das k. hierortige Comando von Szászváros 8 mitgenommen und 2 actu sind bei der hiesigen k. Deputation (die sie auch braucht), worunter einer den 27-ten mittelst einen Gorniken und der andere durch jöblichen k. Administrations-Hajduken Sztatyri heute eingehändigt sind.

4-tens. Wegen noch vieler Zimmerarbeit in dem noch für die Intervenienten eine ziemlich grosse Hütte errichtet werden muss und wegen deren, dass bei jeder Grabungs-Parthey eine Hacke zum Wurzel und hin und da obliegenden Windbruch unumgänglich nöthig ist, so wie auch bei dem k. Comando ein Paar fürs Brennholzhacken und hier von denen von V. Hunyad hierher transportirten 7 Hacken nur 6 vorhanden sind aus der Ursache, dass der Franz Kollika, der V. Hunyader Zimmer-Pallier, eine, ohne es uns anzumelden, nach Hunyad mitgenommen hat, so unterfangt sich die k. Grabung-(Deputation) Eine Wohllobliche k. Administration zu bitten noch 5 oder 6 Hacken anhero befördern zu lassen, so wie auch

5-tens. Untersteht sich einen Zimmermann, der wirklich so wie einer von besten eine Löhnungsverbesserung um so mehr verdienet, dass er bishero mit 30 Kreuzer bezahlt war und mit dem weiter nicht bleiben will, mit Namen Anton Valter, mit 33 Kreuzer täglichen Lohn, und einen gesetzten und vermög sein hier gehorsamst erga gratiosam remissionem begehendes Attestat einen geschickten und getreuen Bergmann (der auch sonst seinen Sohn und Frau hier hatte und noch einen andern Sohn zum Schichtler hieher mitnahm) mit Namen Juon Greck, sowie die andere mit täglich 36 Kreuzer Lohn Einer Wohlloblichen Administration aufs Beste anzuempfehlen; damit wenn uns die Witterung hiefür günstiger wird, auch die Entblösung der Stadt-Mauer um und um einwendig mit einer Hilfe von k. Militair und zwar auf eine Versicherung des hochgebohrnen k. Berg-Raths Freyherrn von Gerlitz mit 15 Mann des Tags mit 20 Kreuzer Taglohn cheder (!) anfangen und schneller fortsetzen können.

Zur Bestreitung auf diese Art sich vermehrenden Unkosten schlieszt die k. Deputation eine Quittung von 400 Fl. ein, worunter bittet 1/4 Theil in 5 und 2 Fl. Bankozetteln, 2/4 (Theil in) 7 Kreuzer-Stücken, und 1/4 in Kreuzer-Stücken.

Schlüsslichen unterlegt die k. Grabungs-Deputation ihren gehorsamsten wochentlichen Geschäfts-Bericht, nemlich:

Die Bergeleute, von denen, wegen Mangel der Zimmerleute, etliche zur Zimmerarbeit verwendet wurden, haben sich theils in vorigem Berichte bestimmten Örtern mit Waschwerk und Graben, theils mit zur Arbeit angenommenen Soldaten vermisch in übrigen bestimmten 3 Örtern beschäftigt. Allein die fast beständig entweder mit ungesundem Nebel, oder mit scharfen Regen-Guss volle Witterung und 3 Feiertage haben uns in der Arbeit zurückgelegt. Dessen ohngeachtet, hat man einen Theil vom Teiche entblöst, wo überall Frucht und solche Scherben gefunden sind, wie hier im gehorsamst mitgegebenen Paquet ein Stück zusehen ist. Dann hat man in stollenmässig geführten Schramm gegen Mittag schon die zweite Mauer von einem Gebäude durchgebrochen und sind die Leute noch 2 Klafter vom grossen Gebäude, wo mehr zu hoffen ist. Beim Wascherke ist ein kleines Stück in Paquet mitangeschlossener Ziegel-Stein und in dem 3-ten Orte ein grosser eiserner Nagel mit ausgehohletem Kopfe, wie er auch in dem vorherberührten Paquet zusehen ist, und in der Mitte eines 3 Schuh dicken Buchen-Baumes 4 zugewachsene und hier auch mit gehorsamst angeschlossene eiserne Nägel gefunden worden. Signatum Gredistye, den 30-ten Juni 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

16.

1804 iulie 3, Hunedoara

Procuratorul domenal Paul Török își expune părerea, ca săpăturile de la Grădiștea Muncelului ale Tezaurariatului să fie conduse în primul rând de interese științifice, întrucât simpla căutare de comori se poate soluționa și fără cheltulele, prin intermediul particulelor.

Copie oficială contemporană, Arh. Cam. Thes., Praesid. 829/XX/1804.

Paul Török arătând că în realitate cărbunarii de la Sibiel au predat inspectorului Bögözi numai o parte din mone-dele de aur găsite, propune în legătură cu comorile descoperite o procedură nouă, mai severă, dar în același timp mai dreaptă:

„... Haec ego eo a fortiori agenda esse censerem, cum huiusque cum aliis thesauri celatoribus ideo omnia pro voluntate peragere nequiverimus, quia tales privatorum dominorum terrestrium coloni erant, ad nos non pertinebant, hi autem sub inclytae Regii Administrationis jurisdictione sunt, et secundum rerum exigentiam pro justo et aequo cuncta cum illis agere possumus; quae ut agantur omnino necessarium est, vel ideo etiam, nam si tali ratione ipsa

thesauri realitas detegeretur, multis expensis, quae nunc in hoc objectum per summum aerarium profunduntur, facile parceretur et hoc ad unam pertinet modalitatem, qualiter suspectus thesaurus nunc revelari posset.

Altera modalitas erudi huius thesauri esset, velut superius memoratum habetur, quatenus nimirum pro administratis aureis competente rata ipsi Sebeshelyienses ne frustrentur, quo et ipsi et etiam alii experiantur fiscum regium praevaricationes quidem solenter exquiri et pro demerito puniri facere, nihilominus de invento et administrato thesauro legalem competentiam nemini retinere velle. Etenim hucusque etiam communis circumfertur sermo, ideo tantas in substrato fieri celationes, quod a fisco regio pro administratis aureis difficulter valeant eosdem administrantes aliquid obtinere, dum privati emtores ipsos inventores celatoresque bene remunerantur, nec esset cum exsolutione competentiae morandum. Nam talis mora obtinendi spem semper minuit, diffidentiamque gignit; ex adverso illud magis semper afficit, quod citius possideri valet, id, quod iterum privati emtores cum fisci regii praeiudicio ultro statim offerunt, ac propterea ubi aliquod simile inventum producit, id facilius ac prae fisco regio acquirunt.

Imo deberet omnis competentia ex ipso thesauro in natura extradari tam lege dictante, quam ea ex ratione, iuxta quam considerari potest, quod tam rara antiquitas sui desiderium in quolibet vehementer excitet ex eo participandi et dum desiderii objectum ita administrari jubetur, ut non nisi iusta contemnens particeps esse possit, celationes et illicitae abalienationes, appropriationesque praeivium in finem svadentur ac suscipiuntur, atque a potiori sic in tali casu fit, ut similem praevaricationem attendans inventor pro fisco regio nihil, vel admodum parum administrandum relinquat, sed aut totum, aut maiorem partem illicite et clancularie distribuat et vendat.

Ad huiusmodi praeiudicium itaque a fisco regio removendum, inventorum competentia secundum legis sensum in natura veniret extradanda, quatenus inventoribus extradatas competencias ab ipsis emere gestientes coeant et simul altissimum aerarium etiam lege praescriptam ratam obtinere valeat. Tenui mea opinione eidem solum esset hoc respectu invigilandum, ut inventus thesaurus in tota sua quantitate reveletur producaturque, ne fisci regii genuina rata in defraudationem veniat. Et insuper prohibendum, providendumve per tricesimalia officia foret, ne inventori-bus extraditae competentiae quoquomodo extra Suae Maiestatis ditiores cum statuum internorum dispendio educantur.

Cum tandem pro nunc praemissis de causis inventi thesauri celatio et abalienatio nimium invaluerit et cum legis contentum fisco regii praeiudicio tantopere exerceatur, inventorum competentia sive ex ipso invento thesauro in specie et natura applicetur, seu currenti moneta redimatur; quotienscunque notabilior haberetur, occasione proximorum anniversariorum nundinarum in publico foro, cum aliqua solemnitate per concernentes officiales taliter deberet exsolvi, ut illico ejusdem rumor pervulgetur, ac possint simul et alii stimulum capere inventionis occasione suum inventum revelandi.

Quae taliter per me humillime recensita deberent cuncta quoad modo subversantem thesaurum quoque applicanda et gratiose ordinanda ab excelsis instantiis expeti quemadmodum et illud exoperandum videretur, ut nunc extranei quoque erga dictam affidavitem, signanter autem pro tertialitatis extradatione cum aerarialibus hominibus vel separatim etiam, sed sub ejatis deputationis inspectione ad fossionem suscipiendam admittantur, nam plures tali conditione omni absque solutione se fossionem suscepturos obtulerunt; evenireque posset ut si talis ultro semet offerens fossor aliquid de localitate thesauri sciret, illud quoquo modo proderet ac sub accurata inspectione realitas prodiret.

Tertia tandem subversantem thesaurum exquirendi modalitas est ea, quae per ipsos metallurgos ad alpes dispositos et ibidem fodientes continuatur. Haec modalitas, prout jam observari potest, per incertas fodinationes in tam vasto loco susceptas thesauri plane intuitu sibi relictas non multum appromittit, possibile tamen est, ut eandem quoque elix aliquis eventus coronet, quoad thesauri partim etiam, sed praesertim propter illam spem maretur continuationem, quod tantae coloniae inter ruinas admirandae antiquitatis nonnulla documenta exempla huiusmodi fossionis medio detegerentur nefors talia, quae erudito orbi culturaeque utilia forent, vel saltem indicarent, quis populus, quando in alpestri illo loco tam amplam, tam sumptuosam, tamque splendidam sedem habuerit.

Cum tamen haec fossio summo aerario non contemnendis constet sumptibus, eiusdem autem localitas inclytae excelsisque instantiis ita nota haud sit, ut de illius procuratore, applicatione disponere queant; nunc quoque eidem proprio scutimento inhaereo, quod si quaestionata operatio ulterius quoque ibidem continuanda relinqueretur, necessarium foret per aliquam eminentiorem deputationem totum locum cum suis circumstantiis accurate oculari facere ac taliter deinceps certum in finem eam dirigere, ne expensae aerariales ab incognito profundantur.

Tandem necessarium foret hac occasione simul et semel medio illorum metallurgorum et loca deferri aliorumque metalorum lapidibus suspecta visitari curare, fors altissimum aerarium exinde plus emolumentum caperet, quam ex vaga sumptuosaque thesauri quaestione.

Si talis provincia gratiose mihi concredita fuerit, cum post 8 dies secus quoque pro anniversaria alpestri sedria me ad alpes conferre debeam, tunc ego non solum plagam alpestrem, cui locus thesauri in petrarum cavenis attribuitur, visitabo, verum quaecunque loca in ea peripheria mihi de attactis mineralibus lapidibus nota habentur, deputationi alpestri et repetitis metallurgis per ipsos examinanda monstrabo. Signatum VHunyadini, die 3-a July 1804.

Paulus Török, regius fiscalis

Propunerile de mai sus făcute de Paul Török au fost înaintate de către administrația domeniului Hunedoara la 13 iulie Tezaurariatului minier, dar acesta s-a ocupat de ele abia la 16 august și le-a transpus Tezaurariatului cameral la 26 august, unde în privința problemelor ridicate s-a luat următoarea hotărâre:

„... Quod vero illam propositionem attinet, quod inventoribus auri in natura extradentur, eatenus inventores interrogandos esse, num in casum, si nullius celationis rei comperti fuerint, competentem sibi tertialitatem in natura vel vero in aequivalenti pretio sibi extradari velint. Ad 4-tum. Cum per repraesentantem Török declaratur, plures quoque ad suscipiendam fossionem absque aerarialibus expensis concursuros fore si praevis affidati fuerint tertialitatem reperiendi thesauri ipsis extraditum iri, videretur Regio Thesaurariatui id ipsum ea cum restrictione indulgeri posse, ut haec fossio sub accurata inspectione eo ordinatorum commissariorum suscipiatur. Ad 5-tum. Prius quam [ad] ocularem loci, ubi fossio nunc continuatur, contemplationem operationumque hactenus susceptarum perlustrationem eminentior aliqua, uti projectatur, commissio deputaretur, medio administrationis V. H. Hunyadiensis a commissariis ad fossionis actum denominatis circumstantialis super hactenus susceptis operationibus informatio cum declaratione: an et qualia adsint indicia reperiendi thesauri, anve aliqua antiquitatis documenta ad historiae illustrationem deservientia reperta sint? informatio deprecanda esse videretur” (Arh. Mont. Thes., 3186/1804).

În ceea ce privește săpăturile, s-ar fi putut aștepta mai mult decât din informațiile lui Molitor și Barta din constatările la fața locului ale inspectorului Bögözi (cf. Nr. 39). Întrucât însă deplasarea la fața locului a lui Bögözi nu s-a putut efectua nici până în 26 septembrie, săpăturile de la Grădiște au continuat în mod neschimbat. Cu toate acestea propunerile lui Török au influențat în mod decisiv soarta în continuare a săpăturilor, căci aceste propuneri au atras atenția asupra faptului că speșele săpăturilor pentru care stăruia tezaurul pot fi transmise căutătorilor de comori particule. Această recunoaștere a coincis cu părerea pe care și-o formau specialiștii financiari ai Camerei aulice tocmai pe atunci, în baza rapoartelor sosite, și anume, că săpăturile costisitoare nu au dus la rezultate corespunzătoare. Sub influența acestor două păreri a luat naștere rescriptul Camerei aulice din 2 noiembrie prin care a dispus Tezaurariatului să-și expună părerea în mod hotărât (cf. Nr. 35). După ce rapoartele lui Bögözi, discutate la 18 decembrie, și-au însușit de asemenea părerea lui Török, Tezaurariatul cameral s-a pronunțat în sensul că depistările din Munții Muncelului trebuie continuate cu căutători de comori particule, prin acordarea de autorizații pentru săpături (Arh. Mont. Thes., 14/1805).

17.

1804 iulie 7, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 1–7 iulie.

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, Fasc. 11. Siebenbürgen, role Nr. 3090, Zahl 12. 863/XI. 1804. În extras: Arh. Mont. Thes. 2798/1804.

Wohl-Löbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

In dieser Woche sind zur Hilfe in der Grabungs-Arbeit täglich 10 Mann von k. Militair genommen worden und so hat die hiesigste k. Deputation auch die Stadt-Mauer in 2 Örtern angefangen einwendig entblößen, und an übrigen schon benannten Örtern die Schrämmen fortzureissen zu lassen. Ausser dem haben die 2 Sebeshelyer Zimmerleute mit 4 mitgegebenen Bergleuten theils die für die Interwenienten bestimmte Hütte, theils die Bretter für die Militair Kuchel gemacht. Bei der dies wochentlichen Grabung sind gefunden worden:

Au Würzel eines niedergefallenen Baumes der Muthmaszung nach ein Langet von Eisen.

In der Mitte des entblößten Teichs ein von Tannenholz gemachtes Wasser-Röhrchen. Wo auch hin und da durch Regen-Wasser von dem Neben-Berge hingewaschene Frucht gefunden ist, da auch an dem Berg Frucht entdeckt ist. Dann hat man im Teiche einen grossen eisernen Nagel, samt einem vermühten Feil-Stückeln, und neben Stadt-Mauer ein dickes, glattes Glass-Stückel [gefunden], welche sub Nr. 1-o gehorsamst angeschlossen sind.

Bei der Stadt-Mauer in da geführten Schramm (wo auch kreuzweis 6 Klaffer von einander gegen die Festung 3 Klaffer lange Schrämmen geführt werden) etliche Stückel einer erdenen Schüssel, wovon wegen Massa nur 2 Stückel mitgehen, ein weiss und das andere schwarz, 1 eiserner Nagel, 2 eiserne Nägel-Knöpfe, 3 Stückel Eisen, 1 eiserne Klammer, 4 seifenstangenförmige Ziegel [gefunden wurden], welche sub Nr. 2-do gehorsamst angebunden.

In der Festung eine vermüht alte kupfer Münze, 1 Röhrchen von Erden, 1 Ziegel wie die obigen, ein rundes, fast halbkugelförmiges, in der Mitte ein wenig ausgeholtes erdenes Wesen, halbes erdenes Salzfaß, 1 Stückel hohles Eisen, 1 korallenförmiges gestreifter, durchgebohrter, grüner Stein, 8 Stückel Eisen worunter 2 massiver sind und die Form unbekannt, 2 Klammer-Stückel, welche sub Nr. 3 angeschossen.

Gegen Gebürg Patrotz, was 3/4 Tag Reise von hier ist, die sub Nr. 4 angeschlossenen Eisenstein-Stuffen.

Und endlich beim Waschwerk in der abgewaschenen Erde, 1 Spann tief, den 6-ten und 7-ten durch Bergmann Repinski 2 Kosonische Dukaten, die auch mit der grössten Freude und Hoffnung gehorsamst unterlegt werden.

Es wird zugleich amtsmässig und schmerzlich Einer Wohlöblichen Administration angemeldet, dass einige von Bergleuten dem Trunk ergeben sind, und gegen die Beamten so grob und widersetzlich, dass man sich gegen die eigentlich wehren, folglich Einer Wohlöblichen Administration gehorsamst einrathen muss, sie durch andere, recht-schaffenere ablösen zu lassen, um uns in Sicherheit zu setzen.

Schlüsslichen unterlegt die gehorsamste k. Deputation ihre Monats-Löhnungs-Tabelle für abgelaufenen Monat Junii. Signatum Gredistye, den 7-ten Julii 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig von Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

Vidit k. Berg- und Herrschafts-Administration.V. Hunyad, den 14 Sept. 1804. Franzenau m.p.

18.

1804 iulie 14, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 8—14 iulie.

Original, Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Wohlöbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Nebst anbefohlenem Rückschluss der gnädigst mitgetheilten k. Herr Hauptmann Baron Splenyschen Besche-
werde wird von der k. Deputation gehorsamst erwiedert, dass der Markatenter eben bei der Ankunft des k.
zweiten Militair Comando das Unglück hatte, von einem Fasz binder ein kleines Fasz el, welches nach Kraut-Suppen
schmäkte, zu bekommen, und solches während der Zeit, als er hier war, sein Weib ohne es zu untersuchen ange-
füllt herausgeschickt. Welches es aber samt dem Wein kassirt und mit eigenem Pferde fortgeführt hatte. Um dies-
es alles in die Richtigkeit zu bringen, müsste er sich selbst gleich nach Szászváros zu begeben und einen Tag ohne
Fleisch zu versäumen. Dies ist alles, was fürs jüngst eingetroffene k. Militair Comando von der Seite der k. Deputa-
tion *schlecht gesorgt* heisst, wo sonst die Fuhrleute sich anderseits drüber wieder das Löbliche k. Militair beschwe-
ren, dass sie wegen Szászvároscher Anstalt ums Brod auch 2 Täg warten müssen.

Übrigens ist nun beim Markatenter alles, was ein Gemeiner braucht, zu finden um den Preis wie es auch in
Szászváros zu bekommen ist, mit dem Unterschied dass, wie auch in Szászváros nicht immer ein Marktpreis ist, so
ist er auch hier genöthiget sich dernach zu richten. Fruchtmehl einmahl 1 Florin 6 Kreuzer, ein andersmahl 1 Florin
15 Kreuzer. Die Maas von Fisolen war bis dato immer 10 Kreuzer, so wie auch von Erbsen. 1 Pfund Speck 20
Kreutzer, 1 Pfund Rind- und Schöpsen-Fleisch 5 Kreuzer. Die Maas von Wein 10 Kreuzer, Brandwein 1/4 Maas
8 Kreuzer, wie es in Kontrakt bestimmt ist; und dass auch in Szászváros nicht anderst ist, hat die von beider
Seite gemachte Probe bestätigt.

Es wird zugleich von der k. Deputation gehorsamst angezeigt, dass sowohl zur Ersparung der vielen Unkosten
des hohen Aerarii (da der Fuhrlohn samt Gornyiken, die die Fuhrleute auftreiben, jetzt schon wo noch keine Herbst-
Witterung ist, monatlich über 100 Florin steigt), als auch Aufhebung der vielen und vielerleyen Klagereyen, für
die Sicherheit, was hier erforderlich ist, mit 12 Mann und 1 Dirigenten genug wäre, von welchen 4 des Tags (da
ohnehin bei der Nacht nicht gegraben wird) herumpatroliren und 6 oder 8 alle Tag arbeiten konnten, da ohnehin
kein fremder Mensch sich jetzt aus der Absicht zu graben zeigt.

In dieser Woche ist die Arbeit fortgegangen und die Stadt-Mauer auf etliche Klafter inwendig bis aufs Funda-
ment entblöszt, wo 5 Nägel, 1 Stückel von einer Sense und 2 Stückel Scherben, die Nr. 1. gehorsamst mitgehen

In der Festung ist der Schramm kreuzweis fortgeführt und sind [gefunden] 5 Stückel Beine, wovon 1 Stückel
etliche grobe Scherben, wovon auch nur 1 röhrförmiges Stückel Nr.2., samt einem am Ende hohlen Eisen-Stücke
angeschlossen sind.

Es ist auch beim Picquet ein Stückel von einer erdenen Schale auf dem Boden gefunden und nebst dem an
einem Baum ein Stilet, welche Nr. 3. auch mitgehen.

Beim Waschwerk wiederum 2 Cosonische Dukaten, welche auch gehorsamst mitgehen.

Den stollenmässig geführten Schramm gegen Mittag hat man in die Freye aufgetrieben, wo die Mauer von einem
grossen Gebäude leichter entblößen werden.

Es wurde auch zufolge k. Löblichen Administrations-Auftrag de dato 22-ten Junii laufenden Jahres die entdeckte
Kluft 1 1/2 Klafter tief verfolgt und gefunden dass die Kluft von der rechten Seite mehr schwebend, die linksseitige
aber bis auf 3 Zoll verschmälert ist. Wovon die beiliegenden Stufen gehorsamst mit dem Beisatz unterlegt werden,
dass die weitere Versuch bis auf den neuen hohen Befehl eingestellt ist. Nebst dem wird endlich 1/2 Viertel gereint
Frucht mitgeschickt. Signatum Gredistye, den 14-ten Julii 1804.

Joseph Molitor, k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreibe

19.

1804 iulie 21, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 14—21 iulie.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. Copie oficială contemporană: HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 11. 192/X. 1804.

Wohl-Löbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Die k. Deputation hat am 19-ten dieses in einem Paquet vier gnädige Verordnungen von Einer Löblichen Administration gehorsamst erhalten, nemlich eine de dato 6-te, eine de dato 16-te, eine de dato 30-te (!) Julii, welche zur genauen Richtschnur dienen und die in der letzten Verordnung bestellten 5 Holzhacken werden von der k. Deputation mittelst dieser Gelegenheit, nebst einem grossen Holz-Bohrer und 2 Krampe gehorsamst erwartet.

In Ansehung der wider den dermahl hierortig arbeitenden Bergmann Samuel Gruber von seiner Frau angeführten und auch den 19-ten dieses gnädigst mitgetheilten Klage, wird [gehorsamst angezeigt, dass nachdem man dem gedachten Gruber darüber einvernommen hat, so hat er sich so geäussert, dass er aus der Rücksicht der zurückgelassenen 3 Kinder (indem die andere in fremden Häuser versorgt sind), nicht aber seiner Frau (die ihren Mann in 10 Monaten weder in Boicza, wo er doch Todeskrankheiten ausgestanden, noch hierorts persönlich, oder durch einen Brief besucht habe) wochentlich 1 Fl. — Kreuzer zulassen will; indessen bittet seiner Frau es gnädigst aufzutragen, dass sie ihn davon berichtige, wie sie mit zurückgelassenen Sachen in seiner Abwesenheit gewirtschaft und gehandelt habe indem er vermög k. Boiczaer Bergschaffers angeführten Attestat auch 11 Fl. von Schulden abgetragen hätte.

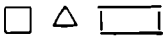
Zugleich unterleget die k. Deputation die gehorsamste Äusserung, dass der genannte Gruber 1 Fl. 12 Kreuzer wochentlich zukommen lassen könnte ohne sein Kurzkommen, und dass man ihn zur Bezahlung dessen anhalten sollte.

Es wird zugleich gehorsamst angemeldet, dass die auch mündlich erhaltene Verordnung wegen den Militair 20 Kreuzer zugelassenen Arbeits-Tag-Lohn schriftlich [noch nicht erhalten worden ist, da Eine Wohllobliche Administration hofft sie angelangt zu seyn.

Der dieswochentliche Geschäfts-Bericht wird von der k. Deputation folgendermassen gehorsamst unterlegt.

Die Stadt-Mauer wurde schon auf 20 Klafter entblözt, wo die sub Nr. 1 gehorsamst angeschlossene 35 Stückel gefunden wurden: nemlich 2 Stückel Zinn, 2 Stückel Nagel, 9 Stückel Eisen, 10 Stückel Nägel, ein oberer Theil von einer Hacke, 1 Wurfspeisz, 5 Stückel Beine, 1 steinerner Zapfen, 1 Stück mit Silber-Blech überzogenes Kupfer, 1 gebrochener Ring, 1 Stück Schlacke.

In der Festung in dem grossen kreutzweis geführten Schramme 1 Stückel Nagel, 1 Stückel von einer Saag, 2 Gesperr-Nägel, 1 Stückel von einem Klammer, welche sub Nr. 2 angeschlossen.

Bei den schon in die Freye ausgetriebenen Stollen ist man zu eine rund um und um gebaute Mauer gerathen, wo viele grössere und kleinere Mauer-Ziegel gefunden wurden, von welchen manche 1 1/2 Schuh gross sind und 1 Stückel feine Scherbe Nr. 2 mitgeschlossen.

Es ist in der Stadt ohnweit von den k. Hütten auf der Ebene eine Öffnung 1 Klafter weit gemacht, wonach denn man dritthalb Klafter lang eine feste Mauer gänzlich entblözt hat, ist eine Reihe von erdenen Wasser-Rinnen andert-halbe Schuh weit von der entblözten Mauer entdeckt, welche sich in einem ausgehohlten Stein enden, und von den anliegenden steinern Erde und Bäumen zersprungen sind. Die Rinnen sind 1 Schuh weit rund und sehr fest gemacht und auswendig mit Leim-Erden und nebenliegenden Stein befestigt, von welchen nur 1 Stückel kann, wegen Grösse, mitgeschickt werden. Nebst dem ist dort ein Stückel Eisen gefunden, was auch Nr. 2 beigegeschlossen ist.

Bei angelegten Schurf hat man 1 Klafter tief hineingearbeitet und die gehorsamst angeschlossene Stufen gefunden, welche sich bis dato zertheilen. Übrigens ist nichts diese Woche entdeckt worden.

Die Zimmerleute haben an der Interwenienten Hütten gearbeitet. Signatum Gredistye, den 21-te Julii 1804.

Joseph Molitor m. p., k. jubillirter Bergschaffer Ludvig von Barta m. p., k. Ober-Dreisigt-Amts-Schreiber.

La acest raport administrația domeniului Hunedoara la 3 august — printre altele — a dat următoarele dispoziții: „... von dem Funde alten Eisens nur die merkwürdigen Stücke hieher zu begleiten seyen... Von denen übrigen eingekommenen Stücken sind die mehr merkwürdigen an Ein Hochloblichen k. Thesaurariat zu befördern" (Ibidem).

20.

1804 iulie 28, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 22—28 iulie.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasc. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. Copie oficială contemporană: HKA., Münz- und Bergwesen, Fasc. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 11. 194/X. 1804.

Wohl-Löbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Um in der Entdeckung weiter zu kommen, hat die k. Deputation in der vergangenen Woche an 8 Örter graben lassen, folglich diesen Zweck zu erreichen ausser Sebeschelyer Schichtler täglich 10 Soldaten zur Arbeit aufgenommen.

Bei dem sogenannten Stollen hat man ein ganz rundes, festes Gebäu fast gänzlich entblözt, wo etliche Stückel kleinere Mühlsteine gefunden wurden, samt Mauer-Ziegeln, einem helmförmigen gestreiften Stein, 1 Stückel Glass, 1 grossen Nagel. Die Stadt-Mauer-Entblözung ist an zwey Örter fortgetrieben: nemlich gegen Mittag und Norden.

Gegen Mittag beim Stadt-Thor, wo die Mauer 1 Klafter tief in der Erde liegt, wurden eine Menge Schlacke, etliche kleine längliche Mauer-Ziegel, 5 Stückel Zinn, 2 Stück Blei-Stuffen, 2 Stückel Kupfer, 5 Stückel Beine, 2 Stückel eiserne und 6 Stückel kupferne Bleche, 3 Stückel Glass, 2 Nägel, ein messerförmiges Eisen, 1 Griff von einem erdenen Gefäß, 1 kleines, rundes, durchgebohrtes, mit Silber überzogenes Kupfer-Stückel was vermutlich an oberen Theil eines Stock gewesen seyn musz, ferner eine erdene, grobe Schüssel voller Pech, welche mit einem Quadrat-Ziegel zugedeckt war, und unter dieser Schüssel eine silberne Münze, woran auf einer Seite ein Pferd sichtbar ist, auf der andere vielleicht alte Buchstaben.

Gegen Norden: 2 Stückel Kupfer-Blech, 2 Stückel ziemlich grosses durchgebohrtes Eisen, 1 Stange von 2 Schuh langen Eisen, vermutlich zu einer Kalesz (!) gehörig, 4 grossen Nägel, 8 Stückel stilettförmiges Eisen.

Bei der Militair-Wacht gegen Sebeschely wurde 1 Klafter breit ein Schramm gerissen und nur ein Schuh tief in der schon oft aufgegrabenen Erde 4 Cozonische Dukaten gefunden, weiter aber in der Erde hinein nichts. Woraus zu schlüssen ist, dass die Sebeschelyer diese etliche Dukaten nur hingestreuet haben und den rechten Ort verschwiegen.

In der Fläche der Stadt wurde der entdeckte Canal 1 Klafter breit weiter geführt, mithin 10 Stück Rinnen entblözt, welche gegen Mittag zu tiefer hinein fallen und vermutlich bis zum Stadt-Thor geleitet werden, weil da an letzten Tag 1 Stückel von nehmlichen Canal-Scherben entdeckt wurde, welchen wir so lang es geht zu führen vorgenommen, nebst dem ein kleiner Nagel.

Von dem Stollen herwärts wurde noch ein Schramm gegen grosses Gebäu geführt und bei der Gelegenheit 2 grosse, prächtig gemetzte Thor-Säulen entblözt und neben Weeg gestellt und den Schramm bis zu der Mauer von Gebäu geführt, mithin wird in der künftigen Woche an zwey Örter das grosse Gebäu entblözt. Es wurden, nebst dem 1 Stückel Schlacke, 2 Nägel gefunden.

Bei der angefangenen Schurf sind die mitgehende Stoffen heraus gehauet, wo die Kluften sich zertheilen und fast nicht mehr halten.

Beim errichteten Waschwerk ist in dieser Woche nichts gefunden worden, obwohl die Erde 2 Schuh tief abgewaschen ist.

Es wurden 1 Stund weit von Sebeschely neben Sebeschelyer Bach etliche Stoffen, welche zur Probe bis auf weiteren Versuch hiemit gehorsamst unterlegt werden.

Da der Regen uns etliche Stunden aufhielt, so hat man die Zeit zum Weeg-Putzen gegen Sebeschely (wo die Victualien zugeführt werden) benützt.

Von allen diesen obenbenannten, gefundenen Sachen die bedeutendsten und die kleinsten (nemlich 4 Cozonische Dukaten, 1 silberne Münze, das mit Silber überzogene Kupfer-Stückel, 2 stilettförmiges Eisen, 2 Stück Blei-Stuffen, 2 Stückel Kupfer, 1 Stück eisernes, 1 Stück kupfernes Blech, 1 Stück Glass, 1 Stück von dem Pech was in Schüssel gefunden worden ist, 5 Stückel Zinn, etliche Stückel Bergarten von der benannten Kluft und von dem 1 Stund von Sebeschely entfernten Orte auch etliche Stückel Stoffen werden mit der gehorsamsten Anfrage unterlegt, dass ob man hiefüro weil die meisten wegen Schwere hier behalten werden müssen, die gefundenen Sachen wochentlich mit dem wochentlichen Berichte zugleich einschicken oder hier einweilen verwahren soll?; da es von Seiner Excellenz Graff von Bethlen k. Thesaurarius mündlich gnädigst aufgetragen wurde alles was hier bleibt bis auf das mindeste in einem Extra-Kammer gut zu verwahren. Signatum Gredistye, den 28-ten Julii 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliertes Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

21.

1804 august 4, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 29 iulie — 4 august.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804. Copie oficială contemporană: HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 11. 193/X. 1804.

Wohllobliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Ohngeachtet dessen, dass uns der Regenguss öfters aufgehalten hatte, gieng die Arbeit in denen in dem vorigen Berichte bestimmten 7 Örtern doch fort, und wurde bei der sogenannten Stolle ein rundes, 3 Klafter breites Gebäud, welches keine Thür, weder Fenster hatte, ganz entblözt, und an einer Seite gegen Morgen ein halb Klafter weiter tiefer und runder Brennofen, mit Aschen, Ziegel und etlichen Schlacke und Erde voll, entdeckt. Nebst den 2 grossen und kleinen Nägel und viele 1 Schuh lange und breite Mauerziegel gefunden. Nun wird die künftige Woche von dort der Schramm neben schon entdeckten Mauern weiter geführt.

Ohnweit von da wo eben die nemlichen, grossen Gebäude von der andern Seite entblößen werden, hat man ein viereckiges, starkes, mit 2 Fenster versehenes Gebäud fast gänzlich entblözt, wo mit grossen, hineingefallenen Quadrat-Steinen sehr viel zu thun war. Uebrigens sind dort 2 kleine Nägel, 2 Stückel Scherben, 1 Stück Bein, ein kleiner länglicher Spiegel gefunden.

Bei den Stadt-Mauern gegen Mittag wurden 24 Stückel Eisen und Nägel, 8 Stückel Kupfer, 3 Stückel Kupferblatt einer zerbrochenen kupfernen Schüssel, etliche Stückel Gläser, 1 Stück Bein, eine Menge Schlacke, 1 Stückel Zinn und ohngefähr dritthalb Zentner Bleistuffen 1 Klafter tief neben Stadt-Mauer in einer Haufe entdeckt, und ein Stückel Porzellan.

Bei der entdeckten Rinnen-Entblözung ist der Schramm 10 Klafter lang geführt und die Rinnen dauern noch immer fort; nebst dem wurden 3 Stückel Eisen gefunden.

Bei der Stadt-Mauer gegen Norden ist eine kleine Eisenstange, 1 Nagel und ein Stückel von einem erdenen Gefäss gefunden worden.

Bei dem angelegten Schurfe ist diesmal nichts anders als der wilde Schiefer entdeckt, mithin eingestellt.

Beim Waschwerk ist auch nichts gefunden, welches noch in der künftigen Woche auch getrieben und, wenn nichts vorkommt, eingestellt wird.

Bei dem obern Piquet ist auch diese Woche nichts gefunden, dessen ohngeachtet wird noch in der künftigen Woche weiter versucht.

Es wurde ohnweit von denen Hütten ein kleiner Versuch gemacht, wo ein mit 2 Zoll langen und 1 Zoll breiten Kopfe versehenen Nagel und 3 rundköpfige grosse Nägel samt 3 Stückeln Eisen gefunden wurden.

Von allen diesen oben angeführten gefundenen Sachen werden in einem Sackel die unten specificierte Stückel gehorsamst eingeliefert: 2 grosse Nägel, 1 Nagelkopf, woran auch ein Form ist, und was auch bei den Bleistuffen gefunden worden ist, 1 Stück Zinn, 2 Stückel Gläser, 1 Stückel Porzellan, 2 Stückel Kupfer, 4 Stückel von kupfernen Schüssel, 2 kleine Stückel kupferne Stangen und 5 Stückel Bleistuffen.

Die Zimmerleute waren mit der Verwahrungskammer für die gefundenen Sachen beschäftigt. Signatum Gredistye, den 4-ten August 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilierter Bergschaffer

Ludvig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

Präsentatum den 11-ten August 1804.

La acest raport administrația domeniului Hunedoara la 17 august a dat următoarele dispoziții: „Bescheid. Die angezeigte Entblözung wird zur Nachricht genommen. In Betreff des vorgefundenen reichen Bleyes ist sich Mühe zugeben, auf dessen Anbruch zukommen und diesen zuentdecken. Die übrigen Kleinigkeiten sind einweilen aufzubewahren. Die Entblözung der Rinnen wird zur Wissenschaft genommen. Die Einstellung des angelegten Schurfes, wo keine Hoffnung ist, als die vergebliche Waschung und Durchsetzung ohne einem Funde, wird zur Nachricht genommen. Die weiters entdeckten Nägel sind aufzubewahren. Die einem Sackel übermachte Funde sind hierorts depositirt worden, worüber man zu erinnern hat, dass das angegebene Stückel Porzellan nur eigentlich eine blaue Glasschlacke seye, daher in dem Einbegleit derley Stücke künftig mit mehrerer Achtigkeit anzugeben sind”. (Ibidem).

22.

1804 august 11, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 5—11 august.*Original, Arh. Mont. Thes., 634/1805.*

Wochenbericht von 5-ten bis inclusive 11-ten August 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als: Diese Woche wurde an 7 Örter die Grabung fortgetrieben, nemlich:

1-tens. Bei der sogenannten Stolle, wo ein ganz rundes Gebäu entblöszt und 1 Stückel Eisen samt 1 Stück gestreiftem Beine gefunden wurde.

2-tens. Wurde die Stadt-Mauer gegen Mittag inwendig entblöszt, wo 1 Blas-Rohr, 4 Stück Alabaster, 2 Stückel feine Scherben und eine Menge Schlacken entdeckt wurden.

3-tens. Beim errichteten Waschwerk wurde durch Waschen 1 Kozonischer Dukat gefunden.

4-tens. Beim oberen Picet gegen Sebeshely wurde auch gegraben und anderthalb Schuh tief in der Erde eine Klatfer weiter hinauf von dem Fleck, wo die Sebeshellyer sollen den Schatz gefunden haben, ein ganz in Stücke zerbrochener Topf gefunden, welcher der Augen-Maasz nach wenigstens 2 Viertel oder 4 Eimer gross gewesen seyn musz.

5-tens. Wurde die Stadt-Mauer auch gegen Norden entblöszt und 1 Theil vermutlich von einer Feuer-Zange gefunden.

6-tens. Wurde auch der entdeckte Kanal weiter entblöszt.

7-tens. Von der sogenannten Stolle herwärts wurde ein Zimmer mit 3 Fenster ganz entblöszt.

Die k. Deputation unterfanget sich bis auf eine gnädige Antwort auf die untern 4-ten August laufenden Jahres wegen Einlieferung der hierorts gefundenen Sachen unterlegten gehorsamsten Anfrage die gedachten gefundenen Sachen beizubehalten. Signatum Gredistye, den 11-ten August 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

23.

1804 august 15, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre problemele șantierului de la Grădiștea Muncelului.*Original, Arh. Mont. Thes., 3338/1804.*

Wohlöbliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Da es die Löbliche jüngst hierorts visitirende k. Commission gnädigst ausstellte, dass die von Boitza hicher abgeschickte Berghäuer ihren Lohn per 36 Kreutzer auch für Sonntag empfangen; so ist die k. Deputation genöthiget Eine Wohlöbliche K. Administration gehorsamst zu bitten solchen denen gedachten Berghäuer um so mehr gnädigst bewilligen geruhen zu wollen, da sie ohnehin sehr hart bestehen können theils aus der Ursache, dass sie hier theurer, ausser Fleisch, alles bezahlen müssen, theils weil sie sich, wie es in der Stadt, oder zu Hause ist, keinen Vorrath beim wohlfeileren Einkaufen machen können. Dies ferner hinführo nur zwei Zimmerleut hierorts für beständig beizubehalten sind und beide gleich bezahlt werden wollen und ansonst nicht zubleiben gesinnt sind. So ergethet auch deswegen eine gehorsame Anzeige und Bitte, geruhe Eine Wohlöbliche Administration beiden von den gedachten Zimmerleuten täglich 36 Kreutzer Lohn auszuwerfen, und weil sie auch Sonntagen sich hier aufhalten müssen, den Sonntag-Lohn auch gnädigst zu bewilligen.

Bei den jetzt meistentheils noch warm anhaltenden Tagen ist der Markatenter genöthiget Schöpsen auszuhausen, folglich etliche Stück Schöpsen hierorts weiden zu lassen. Da aber er selbst die Unkosten, wie er sich vor Einer Löblichen Commission erklärt hat, nicht bestreiten kann, so ist er hierorts bittlich eingekommen seine Bitte Einer Wohlöblichen Administration gehorsamst zu unterlegen, geruhe ihm einen Burschen, der die Schöpsen pflegt mit täglichen 15 Kreutzer gnädigst zu bewilligen.

Schlüsslichen macht diese k. Deputation ihre gehorsamste Anzeige, dass während der Löblichen Visitations-Commission die Berghäuer um einen Popa um Gottesdienst an Sonntagen zu verrichten bittlich eingekommen sind und von der Seite Einer Löblichen Commission der Auftrag gemacht wurde die Löbliche Sebeshellyer Verwaltung zu ersuchen uns einen wallachischen Popa mit täglich 36 Kreutzer vom Aerario zahlendem Lohn zu überschicken. Signatum Gredistye, den 15-ten August 1804.

Joseph Molitor, k. jubiliierter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

24.

1804 august 18, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 12—18 august.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, Nr. 4 ad Nr. 262/13/I. 1805.

Wohllobliche K.K. Berg- und Herrschafts-Administration!

Es ist in dieser vergangenen Woche in denen am 11-ten dieses gehorsamst benannten 8 Örter die Grabung fortgesetzt und wurden gegen das grosse Gebäu die neuen Schrämmen gerissen und theils die Gebäude schon an zwey Örtern entblöszt und weiter nichts bis dato als die Mauer von einem von Quadrat-Steine gebaueten Hausz entdeckt.

Bei der Stadt-Mauer gegen Mittag wurden etliche kleine Eisen-Stückel und Bleche, 1 Stückel Messing, 1 halbe Feuer-Zange, etliche kleine Nägel.

In der Festung in angefangenem Schachtel ein 6 zölliger und etliche kleine eiserne Nägel und endlich in der Fläche der Stadt ein ohngefähr 3 Zentner schwere Quadrat-Stein, woran auf einer Seite ein Bild von einer Wacht sichtbar ist, gefunden. Signatum Gredistye, den 18-ten August 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilerter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

25.

1804 august 25, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 19—25 august.

Original, HKA., Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasz. 15, Subd. 2, 19/XII. 1804.

Wochenbericht von 19-ten bis inclusive 25-ten August 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

In soweit es die üble Witterung zuliesz, wurde diese Woche die Entblösung der bestimmten 8 Örter fortgesetzt und in der Vorstadt gegen Mittag bei den entdeckten Gebäuden fast 3 Zimmer entblöszt, worunter eins gepflastert ist und unter dem Pflaster mit Leimerde angefüllt. Bei diesen entblöszten Zimmern oder Kellern sind nur die Fenster und keine Thüren sichtbar.

Nun wird dies grosse Gebäud von vier Seiten mittelst Schrämmen entblöszt.

Das gegen Morgen in der Vorstadt inwendig schon entblöszte sehr feste Gebäud wurde auch auswendig 2 Klafter weit entblöszt.

In der Festung wurde das angefangene Schachtl anderthalb Klafter tief in festen Schiefer hineingetrieben.

Der entdeckte Canal wurde auch weiter geöffnet, wo nebst 2 kleine Stückel Eisen, 4 Stückel Kupfer-Blattel und 2 Stückel kleine, schwarze Scherben gefunden wurden.

Bei der Stadt-Mauer gegen Mittag wurden 2 Stückel von einer groben, erdenen Schüssel, 1 Stückel von einer Lanzet, 2 Stückel halbschuh langes Eisen, 1 Stückel von einem schüsselförmigen Stein und etliche kleine eiserne Nägel-Stückel gefunden, welche alle in einer verschlossenen Kammer verwahrt sind.

Die Zimmerleut räumten die auf dem entdeckten Gebäude haufenweise liegenden Bäume weg.

Schlüsszichen wird gehorsamst gemeldet, dass die 2 geschickten Hacken und 2 Krampen richtig empfangen sind. Signatum Gredistye, den 25-ten August 1804.

Joseph Molitor, k. jubilerter Bergschaffer

Ludwig Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

26.

1804 septembrie 8, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 2—8 septembrie.

Original, Arh. Mont. Thes., 633/1805.

Gehorsamster Wochen-Bericht von 2-ten bis inclusive 8-ten September 1804 Fortsetzung der Schatzgrabung betreffend.

Es wurde in dieser Woche oben in der Festung die Schacht-Arbeit so weit getrieben bis man endlich auf einen festen und wilden Schiefer gerathen ist, sonach eingestellt werden müsszte. Dann ist in der Vorstadt gegen Mittag bei denen entdeckten Gebäuden so wie auch beim Canal und gegen Morgen bei dem inwendig entblöszten Gebäud die

Entblösung mittelst sieben Schrämen vor sich gegangen. Mithin wurde bei denen gegen Mittag liegenden Gebäuden die Mannschaft von einem grossen 8 eckigten Gebäu gegen Mittag auswärts nebst denen 3 Zimmern auch inwendig gänzlichen entblösset und ein Quadrat-Stein gefunden, vorauf ganz unten ein Kopf mit Schnur- und Kinnbart und mit einem vermuthlich Helm, rechts weiter hinauf ein Pfeil und weiter links eine Sense, noch weiter links eine Zirade, welche in der Mitte mit einer Rose sichtbar ist; nebst denen wurde eine in Erde fein gemetzte Säule von Granit entdeckt.

Bei dem Canal wurden 2 Quadrat-Steine gefunden, einer mit diesen zwey griechischen Buchstaben

, der andere mit diesen jüdischen wieder mit 2 Buchstaben

Bei dem Gebäu gegen Morgen ziehet die entdeckte feste Mauer noch immer gegen Morgen gerade dorthin zu, wo noch die Rinnen von einem Thor zerstreut weit im Thal liegen.

Nun wird die künftige Woche die Entblösung des 8 eckigten Gebäudes angehen und, wenn uns die rauche Witterung nicht hindert, in zwey Wochen baldigst geschehen, da uns die Mannschaft von einen 13 Köpf starken Militair Comando und die Sebeseler eine ziemliche Hilfe leisten. Signatum Gredistye, den 8-ten September 1804.

Joseph Molitor, k. jubliierter Bergschaffer

Ludwig von Barta, k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

In baza acestui raport administrația domeniului Hunedoara la 21 septembrie — printre altele — a dat următoarele dispoziții: „...dass da die entblössten, mit kenntlichen Buchstaben beschriebene Steine nicht ohne namhaften Kosten-Aufwand zu Lande gebracht werden können, so solle dieselbe so viel möglich einen Abdruck dieser Buchstaben hieher zur Einsicht unterlegen“ (Arh. Mont. Thes., 633/1805). La 2 mai 1805 Tezaurariatul minier a dat dispoziție administrației din Hunedoara: „...sich bald möglichst angelegen gelassen werden solle, auf Kosten des Kameral Thesaurariats die verlangt werdenden Steine, nebst einem Aufsätze gesamter Kosten, anher zu befördern und die Kommunikate zurückzustellen. Sollten aber einige der in Frage stehende Steine von übermässiger Grösse seyn, so könne hievon nur ein Stück wegzustemmen um die uralten Zeichen allein zuerhalten“ (Arh. Mont., Thes., 1621/1805).

Tot la acest raport Tezaurariatul minier la 6 septembrie 1804 a dispus ca „die Schatzgrabung bei dieser noch leidentlichen Zeit und noch weitershin so lange fortgesetzt werden solle, bis nicht unausstehliche Witterung selbe verhindert“ (Arh. Mont. Thes., 4042/1804).

27.

1804 septembrie 15, Grădiștea Muncelului

Raportul lui Iosif Molitor și Ludovic Barta despre activitatea depusă la Grădiștea Muncelului între 9—15 septembrie.

Copie oficială contemporană, HKA., Münz- und Bergwesen, Fasz. 11. Siebenbürgen, rote Nr. 3090, Zahl 12.864/XI. 1804.

Wochenbericht vom 9-ten bis inclusive 15-ten September 1804 über den Fortgang des Schatzgrabungs-Geschäftes als:

Diese Woche wurden die entdeckten Gebäude gegen Mittag in der Vorstadt entblöszt und nun sind an dem nemlichen Orte ausser dem runden Gebäu fünf Zimmer blosz, von welchen zweye unten sehr fest gepflastert und wie von denen Wandmauern und zusammen gefallenen Gewölbstücken ausgehmen ist, auch gewölbt waren. Sie sind uch jetzt mit 5 Einheiz-Löchern versehen von welchen 2 seitwärts gemacht sind und vom Feuer ganz schwarz Diese 2 Zimmer (welche quadrat sind) waren voller gebrennter Erdenziegel, dicken Scherben, zusammengestürzten Gewölbstücken und wurden drinnen eine halbe Kramp, ein Stückel von einem eisernen Kessel oder Schlüssel samt etlichen kleinen Nägeln gefunden.

In einem andern wurden 3 Quadrat-Steine mit paar Buchstaben entdeckt; auf einem sind diese zwey lateinische

Buchstaben *M N*, auf dem andern *J N*, auf dem dritten diese

kaum lesbar. In dem vierten

wurden ein kleines Röhrel-Stückel von Erden und 1 1/2 Schuh breiter quadrat Sandstein gefunden, worauf unten

wiederum ein Kopf mit Schnur und Kinnbart und Helm, weiter links hinauf zwey Sensen, neben diese Figuren

und weiter rechts eine Rose kaum sichtbar sind.

Beim entdeckten Thor in der Vorstadt gegen Morgen, wo die Vormauer vom entblößten viereckigen Gebäu hini-
ziehet, wurde ein Thorhackel, ein halbkugelförmig ausgeholtes Eisen, ein sehr kleines Stilett gefunden, nebst vielen
weiter hinunter im Thal liegenden, vermutlich zum Wasserleit ausgeholten Sandsteinen, weil der entdeckte und theils
in, theils ansser der Stadt-Mauer entblößte Kanal ausser der Stadt gegen Mittag ohnweit von entdeckten Gebäuden
auf einmahl, ohne eine weitere Spur entdecken zu können, aufhörte, so ist dessen weitere Entblößung, welche ohnehin
schon 2 Klafter tief in der Erde liegt, eingestellt und die Leute zur Entblößung der obgedachten Gebäude gänzlich
verwendet.

Von denen diese Woche vorgefundenen Alterthümer vermög löblichen Administrations-Befehls de dato 10-ten August,
praesentatum {14-o Septembris laufenden Jahres werden diese Stücke gehorsamst eingeschicket: Eine halbe Kramp
oder Haue, ein Stückel von erdenen Röhrel, ein halbkugelförmig ausgeholtes Eisen, ein kleines Stilett, ein Stückel
von einem eisernen Kessel oder Schüssel nebst dem einzigen am 8-ten vorigen Monats beim Waschwerk gefundenen
und bis Ankunft des obbelobten Befehl beibehaltenen Cozonischen Dukaten.

Schlüsszlichen wird gehorsamst angemerket, dass die Witterung hier schon von ein paar Tügen die Leute zu schre-
cken angefangen habe, weswegen die Schafhirten alle ins Land gezogen sind. Signatum Gredistyc, den 15-ten Sep-
tember 1804.

Joseph Molitor m.p., k. jubilierter Bergschaffer

Ludwig Barta m.p., k. Ober-Dreisigst-Amts-Schreiber

ANTECEDENTELE ORGANIZATORICE ALE ÎNFIINȚĂRII SPITALULUI PUBLIC DIN CLUJ (1818) ȘI DEZVOLTAREA ULTERIOARĂ A ACESTEI INSTITUȚII

Din izvoarele istorice referitoare la trecutul Clujului se știe că în cursul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, până la 1818, în orașul nostru au funcționat diferite spitale temporare (lazarete) mai mari sau mai mici: spitalul pentru ciumați, în timpul epidemiei de ciumă care a bîntuit la Cluj în prima parte a secolului al XVIII-lea¹, spitalul militar², spitalul pentru sifilitici³, spitalul comunității luterane⁴, spitalele (după 1831) pentru holerici⁵ etc.

Organizate ad-hoc cu ocazia unor epidemii sau a staționării unei garnizoane la Cluj, spitalele temporare au fost desființate după un timp, ele dispărînd fără să fi lăsat vreo urmă statornică în viața orașului. Asemenea spitale au funcționat în clădiri închiriate, nu întotdeauna corespunzătoare adăpostirii lor, cu un buget modest, personalul medical și de îngrijire fiindu-le repartizat de asemenea temporar. Ceea ce a caracterizat, sub raport organizatoric, toate aceste spitale a fost lipsa regulamentelor sau statutelor lor de funcționare.

Spitalele permanente de diferite categorii (de stat, orășenești, județene etc.), care s-au înființat în cursul secolului al XIX-lea, au fost în general instituții organizate cu mai multă grijă și, pe cît posibil, pe secții profilate (interne, chirurgie, obstetrică etc.), ele funcționînd pe baza unui regulament. Chiar și așa-zisele „spitale de necesitate” (Nothspital; szükségkórház), care au luat ființă în caz de epidemii, funcționau respectînd dispoziții normative obligatorii. Prototipul acestora din urmă se pot considera acele spitale de sifilitici, care au luat naștere în mai multe orașe ardeleni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea conform dispozițiilor minuțios elaborate ale guvernului transilvan⁶.

În dezvoltarea asistenței spitalicești din Cluj s-a inaugurat o etapă nouă la 1818. Este anul în care și-a deschis porțile Spitalul public „Carolina”, care în tot cursul secolului al XIX-lea a jucat un rol important în viața medicală a orașului. El și-a făcut apariția în viața Clujului atunci cînd spitalele nou înființate ca „Filantropia” din București (1811) și acela din Tîrgu-Mureș (1812) erau deja în plină activitate.

Ideea înființării unui spital pentru cerințele învățămîntului medico-chirurgical din Cluj datează din anul 1799⁷. Decretul gubernial care stipulează realizarea acestui obiectiv s-a citit

¹ A. Lenghel, *Istoricul ciumei în Cluj la 1738–39*, Cluj, 1930, p. 35–36.

² Jakab E., *Kolozsvár története*, vol. III, Budapesta, 1888, p. 638.

³ V. Bologa, *Din istoria sifilisului*, Cluj, 1931, p. 41.

⁴ Jászay K., *Adatok a kolozsvári ág. h. ev. egyházközség történetéhez*, Cluj, 1934, p. 6–7.

⁵ Pataki J., *Az erdélyi kolera 100 éves évfordulójára*, în *Orvosi Szemle*, decembrie 1931, p. 8.

⁶ Foala legilor provinciale și a guvernului pentru țeara de coroană Transilvania, 1850, vol. XI, p. 140–155, Ordonanțiunea nr. 44.

⁷ Jakab E., *op. cit.*, vol. III, p. 718; Csajkás B., *A kolozsvári Tudományegyetem orvostudományi karának megalakulása*, în *Érteztő az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztályának munkájáról*, Cluj, 1945, vol. LX, p. 313.

în ziua de 27 septembrie 1799 în fața adunării juraților clujeni. Proiectul înființării unui asemenea spital, elaborat de o comisie ad-hoc, și prezentat conducerii orașului în ședința plenară din 13 ianuarie 1800, n-a avut răsunetul dorit și chestiunea spitalului s-a abandonat pînă la Dieta din 1810, respectiv 1811.

Pe tărîmul înființării unor spitale s-au cristalizat inițiative și s-au înfăptuit realizări în cîteva orașe în anii premergători Dietelor amintite. La Oradea din inițiativa unor cetățeni a luat ființă la 1806 micul spital numit *Lazaretum*, care însă în cursul aceluiași an ajunsese să aibă 24 de paturi⁸. La Tîrgu Mureș, de asemenea, încă în primul deceniu al secolului trecut a încolțit ideea înființării unui spital, formulată de medicul Iosif Szotyori (1767–1833), care în decembrie 1807 într-un memoriu adresat magistratului orașului și-a expus proiectul privind organizarea spitalului. Această inițiativă s-a putut traduce în realitate datorită pe de o parte sprijinului local, pe de altă parte datorită sprijinului Dietei, ale cărei străduințe concordau cu inițiativele locale din Tîrgu-Mureș, în fruntea cărora stătea doctorul Szotyori⁹. Ca urmare a tuturor acestor străduințe, a fost înființarea și deschiderea spitalului din Tîrgu-Mureș în ziua de 21 ianuarie 1812¹⁰.

Așa cum ne relatează doctorul J. Szotyori, Dieta a instituit în 24 august 1810 o Comisie centrală spitalicească pentru studierea problemei înființării spitalelor, din care făceau parte ca medici doctorii Samuil Pataki, protomedicul Transilvaniei, Elek Keresztes și Iosif Szotyori¹¹. Între 1810 și începutul anului 1811 Comisia centrală spitalicească a ținut două ședințe în care s-a studiat proiectul doctorului Szotyori privind înființarea spitalului din Tîrgu-Mureș și totodată s-au instituit două subcomisii, cite una pentru Cluj și Tîrgu Mureș, ca să studieze posibilitățile înființării spitalelor din aceste orașe și pregătirea raportului respectiv spre a fi supus aprecierii Comisiei centrale¹².

Dieta a discutat problema înființării unor spitale în cuprinsul Transilvaniei în ședințele sale din zilele de 9, 10 și 13 septembrie 1811, formulînd hotărîri generale deosebit de importante cu privire la fondurile viitoarelor spitale și administrarea acestora, condițiile primirii bolnavilor în spitale, controlul și conducerea spitalelor, precum și regulamentul lor de funcționare¹³. Ele au fost prezentate Consiliului gubernial al Transilvaniei. Chestiunea clădirii (localului) viitorului spital și așezarea lui în oraș a stîrnit discuții între Stările transilvănene și Consiliul gubernial al provinciei. Cunoașterea acestor discuții, a hotărîrilor Dietei privind așezarea spitalului, a chestiunii înființării spitalelor pe baze financiare și organizatorice noi și durabile, cu urmări medico-sanitare importante, comportă o însemnătate medico-istorică deosebită pentru o mai temeinică cunoaștere a trecutului medical al Transilvaniei. Deși istoriografiile medicinei s-au referit în treacăt la lucrările Dietei din 1811 privind chestiunea înființării spitalelor din Transilvania, hotărîrile Dietei au rămas nepublicate, cu toate că ele reprezintă un punct de cotitură în procesul dezvoltării asistenței publice spitalicești din Transilvania timpului.

⁸ R. Costa, *Istoricul spitalului central din Oradea*, în *Vestul medical*, 1936, nr. 1.

⁹ Szotyori J., *A marosvásárhelyi országos polgári gyógyintézet eredetének s felállításának rövid és igaz történetírása*, Tîrgu Mureș, 1833, p. 14, 22.

¹⁰ Halász Boriska, *Adatok a marosvásárhelyi kórház történetéhez*, în *A hazai orvostudomány történetéből* (sub red. prof. I. Spielmann), București, 1957, p. 47.

¹¹ Szotyori J., *op. cit.*, p. 20.

¹² Szotyori J., *op. cit.*, p. 20–21.

¹³ Pentru toate relatările privind chestiunea înființării spitalelor publice, a se vedea procesele verbale ale Dietei în volumul *Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIX-dik esztendőről MDCCCXI-dikre állalnyujtott és Sz. Jakab havának 9-dik napjától fogva Kolosvár városában folytatva tartott Országos Gyűlésének jegyzőkönyve*, Cluj, 1811, p. 801–803, 819–826, 852–853.

Din procesul verbal al celei de a 205-a ședințe a Dietei (ținută în 9 septembrie 1811) relese activitatea Comisiei centrale spitalicești mai de mult constituite, care a prezentat Dietei un proiect privind chestiunea spitalelor care urmează să fie înființate. Proiectul Comisiei cuprindea diferitele aspecte fundamentale ale chestiunii. Astfel, în ce privește asigurarea și realizarea fondurilor bănești Comisia a propus ca să se încaseze după fiecare parcelă 50 de creițari în valoare nominală, pe care vor fi datori să-i plătească și orașenii. Numărul parcelelor impozabile fiind apreciat la 150 mii (împreună cu acelea aparținând orașenilor), din taxa propusă s-ar putea realiza 125 mii de florini.

Comisia spitalicească era de părere ca suma astfel obținută să fie împărțită în patru, în vederea înființării a patru spitale, câte unul la Cluj, Tirgu Mureș, Aiud și Gherla. Pentru viitoarele spitale din Cluj și Tirgu Mureș s-ar alocă câte 40 mii florini, iar pentru acela din Aiud și Gherla câte 22 mii 500 florini. În această intenție a ei Comisia s-a orientat luând în considerare condițiile materiale favorabile (fundații în bani sau clădiri) existente în orașele amintite, care ar fi permis înființarea spitalelor proiectate, prin completarea fondurilor deja existente cu sumele care urmează să fie alocate. Având în vedere însă faptul că orașele Cluj și Tirgu Mureș sînt centre urbane importante, Comisia și-a exprimat părerea ca suma de 125 mii florini să se împartă, deocamdată, numai între Cluj și Tirgu Mureș, în vederea înființării a două spitale.

În ceea ce privește aportul financiar al sașilor, să se perceapă, după toate proprietățile pe care le au pe baza dreptului nobiliar, precum și după acelea care se află în afara limitelor Pămîntului crăiesc (Fundus regius), câte 50 creițari după fiecare fum, în favoarea spitalelor din Cluj și Tirgu Mureș. Avînd în vedere lipsa spitalelor la Sebeș—Alba, Mediaș și Bistrița, respectiv insuficienta înzestrare a acelor care există în unele din aceste orașe, sașii să plătească după fiecare fum de asemenea 50 de creițari în valoare nominală. Din această sumă să se construiască, și în localitățile amintite, spitale sau în cazul în care ar exista acolo spitale, despre care lucru Comisia nu are cunoștință, să se înființeze la Sibiu un manicomiu.

Pe cel de al doilea punct, adică acela privitor la viitorul spital din Cluj, Comisia l-a raportat Dietei în felul următor :

Ar trebui să se cumpere casa călugărițelor din Cetate (Óvár), pentru spital. Casa amintită tocmai atunci se scotea la licitație. Acestei propuneri i s-au adus trei obiecții : 1) că ea se găsește în oraș, ceea ce ar prejudicia sănătatea cetățenilor, viitorul spital trebuind să fie așezat în afara orașului ; 2) clădirea amintită este slabă și necorespunzătoare și 3) în cartierul Sf. Petru ar fi mai mult loc, mai sănătos și deci mai potrivit. Aceste obiecții au fost combătute prin invocarea următoarelor argumente : a) este adevărat că clădirea vizată (deci casa călugărițelor din Cetate, n.n.) se află în oraș, dar ea stă într-un punct lăturalnic, așezarea ei este sănătoasă, deoarece stă liberă, împrejmuită din trei părți de străzi, este îndeajuns de încăpătoare și corespunzătoare ; după părerea medicilor, spitalul nu prezintă nici o primejdie pentru locuitorii orașului, în schimb este destul de mare și potrivit ca într-una din clădirile izolate, existente acolo, să se asigure loc și pentru cîțiva alienați ; b) este adevărat că clădirea nu e prea solidă, dar pentru scopul urmărit ea este destul de rezistentă și în cazul reparării acoperișului i s-ar conferi destulă durabilitate ; c) este adevărat că parcela din cartierul Sf. Petru e mai mare, dar avînd în vedere că se află prea departe, pentru salariul modest ce se poate acorda medicului, nimeni nu se va angaja să facă un drum așa de mare ; intenția curții vieneze fiind ca viitorul spital să fie totodată și o școală de *practica chirurgicală*, datorită așezării lui atît de departe de oraș acest deziderat nu s-ar putea realiza și din motivul greutateilor în transportarea mijloacelor didactice necesare și a deplasării zilnice a elevilor la spital.

În ședința a 206-a a Dietei, din 10 septembrie 1811, Comisia spitalicească a prezentat *principiile* care, după părerea Comisiei, trebuie respectate cu ocazia înființării și punerii în funcțiune a spitalelor. Ele pot fi rezumate în următoarele puncte esențiale:

1) Să se separe azilurile, pentru bătrînii săraci, de spitale, destinate exclusiv bolnavilor săraci. Ele trebuie să fie instituții deosebite.

2) Statul să-și asume îngrijirea medicală a săracilor bolnavi nu numai din motive caritative, ci din înțeleaptă prevedere, ca să nu se răspindească molime printre ceilalți cetățeni și să se prevină pagubele, care de la asemenea bolnavi săraci și neputincioși, lăsați fără nici o îngrijire, ar putea să se răspindească printre primii.

3) Lăsînd la o parte orice deosebire de religie și naționalitate, în spitalele publice să fie primiți, cu prioritate, bolnavii cei mai neajutorați și cei care au nevoie urgentă de asistență medicală.

4) În ce privește pe alienați, de acum încolo să se pregătească loc pentru a fi primiți la toate spitalele publice și acolo, pe lângă ceilalți bolnavi, să fie tratați și aceștia în așa fel ca după ce nu mai sînt speranțe de a fi vindecați să nu mai ocupe locul destinat celorlalți bolnavi, ci ei să fie duși în altă parte.

5) Localitățile unde ar trebui să fie înființate, înainte de toate, viitoarele spitale ar fi Șimleul Silvaniei, Dej, Gherla, Cluj, Aiud, Abrud, Deva, Sebeș-Alba, Mediaș, Sibiu, Brașov, Sighișoara, Dumbrăveni, Odorhei, Tirgu Mureș, Tirgul Secuiesc și Bistrița, deoarece în toate aceste orașe *sînt fundații* în acest scop. De altfel fiecare tirgușor ar trebui să aibă un spital. Totodată, se constată că la Sibiu, Brașov și Bistrița deja sînt spitale.

6) Dieta consideră că Clujul și Tirgu Mureșul sînt acele localități în care, mai întîi și înainte de toate, se vor înființa spitale, deoarece există lăsaminte pioase (*Pium legatum*) în acest scop, care permit ca aceste instituții publice să fie înființate. Înființarea unui spital la Cluj este în parte necesară și pentru ca, în conformitate cu dorința curții vieneze, profesorii facultății de medicină („*orvosi facultás*”) să țină un *Clinicum Collegium* pentru elevii mediciști.

7) În afara lăsamintelor existente Stările să se impună și după fiecare parcelă să se încaseze 70 de creițari.

8) Amenzile încasate de poliție pentru injurături, certuri, neglijarea curățirii hornurilor și căminurilor, în parte să fie destinate fondului spitalicesc.

9) Din veniturile tuturor petrecerilor distractive, dacă ele se țin numai cîteva săptămîni, fiecare ar treilea venit; după acelea care se țin în cursul unei jumătăți de an, două venituri, iar după acelea care au loc tot anul patru venituri să fie destinate *Casei săracilor*, astfel încît o jumătate să revină spitalelor, iar cealaltă Azilului de săraci.

10) Cu ocazia tuturor petrecerilor publice, dacă se percepe vreo taxă de intrare, proprietarul să plătească după fiecare petrecere, în proporție cu veniturile realizate, cîte 2, 3, 4, 5 sau 6 florini în favoarea Casei săracilor, astfel ca spitalelor și Azilului de săraci să le revină cîte o jumătate din sumă.

11) În fiecare an, în prima duminică ce urmează Anului nou, să se facă apel la credincioși, stimulîndu-i să facă donații în natură sau bani, fiecare după putință, în folosul săracilor și bolnavilor. Banii să nu fie puși în pușculițele din biserici, ci să fie aleși bărbați de încredere, doi, trei sau patru pentru fiecare cartier al orașului, care vor vizita la domiciliu pe donatorii pioși și vor aduna, în pușculițe, donațiile destinate acestor instituții de binefacere. Sumele vor fi predate, contra chitanță, autorităților orașenești, obligate să predea jumătatea sumelor directorului spitalului din localitate sau dacă acesta n-ar exista, celui mai apropiat spital, și cealaltă jumătate eforului săracilor din localitate.

12) Va fi necesar să se aducă la cunoștință publică prin publicații că lăsamintele făcute în favoarea spitalelor numai atunci vor fi acceptate, dacă ele se vor putea folosi în interesul cetățenilor indiferent de starea și religia lor.

13) Donațiile și lăsamintele particulare numai atunci vor fi primite cu plăcere dacă ele se conferă fără discriminări religioase și naționale. Fundațiile de paturi se vor putea face pe un an întreg sau numai pe câteva luni, în care cazuri și în care răstimp se va acorda preferință bolnavilor indicați de acești binefăcători, în rest paturile vor fi destinate altor bolnavi.

14) Se primesc toate donațiile în natură care se fac pentru construcția spitalelor, ca : materiale de construcție (lemn, var, fier, piatră, țiglă, șindrilă etc.), cereale și alte donații în natură, efecte de îmbrăcăminte, obiecte necesare bolnavilor. Fundații pot fi făcute nu numai de particulari, ci și de asociații, ca de pildă bresle și școli. Vor fi paturi libere, care vor sta la dispoziția bolnavilor — și a bolnavilor patronați de particulari — contra unei taxe moderate, ce se va plăti pentru medicamente și îngrijire.

15) Caracterul spitalelor și obiceiul consacrat fac ca hainele și bunurile imobile, mai ales dacă decedații ar fi străini sau nu s-ar găsi rudele lor și dacă mor *ab intestatio* (fără testament), toate să rămână în favoarea spitalelor. În felul acesta s-ar îmbogăți, într-o oarecare măsură, fondul spitalelor. Fondurile spitalelor trebuie scutite de orice obligație fiscală.

În aceeași ședință din 10 septembrie 1811 au fost formulate principiile normative care se cer a fi respectate la *primirea în spital a bolnavilor și anume :*

— vor fi primiți bolnavi fără nici o deosebire de religie sau naționalitate din această provincie și dacă între ei nu vor fi cazuri urgente vor fi primiți și săracii străini, în mod gratuit, iar paturile cu plată vor fi repartizate acelorora pentru care cineva a achitat taxa stabilită. Ei se vor bucura de cea mai atentă asistență medicală și îngrijire ;

— se va permite vizitarea bolnavilor de către rude și prieteni, cu obligația ca să se respecte întru totul indicațiile medicului de spital ;

— se asigură fiecărui bolnav accesul la preotul pe care îl va dori și pe care îl va putea chema la el oricând și ori de câte ori va vrea ;

— în caz de deces, directorilor de spitale li se pune în vedere, sub pedeapsă severă, obligația de a înștiința eforii confesiunii respective, ca decedatul să fie înmormintat în conformitate cu dispozițiile în vigoare.

În ceea ce privește *inspectarea și conducerea spitalelor* se propun următoarele norme :

a) spitalele fiind instituții bazate pe caritate creștinească și dragoste față de semenii, înființarea și îngrijirea lor în bună rânduială nu se va putea spera decât în cazul în care vor fi aleși pentru inspectarea și conducerea lor persoane care, pe lângă hărnicie și inimizitate, sînt cunoscute și pentru sîrguința lor neobosită ;

b) în afară de inspectori și directori locali se va înființa o *Comisie centrală* (Centralis Commissio) pentru întreaga provincie, a cărei obligație va fi grija tuturor spitalelor ce se vor înființa în întreaga provincie și gospodărirea sumelor primite în așa fel încît să fie sprijinită înființarea acelor spitale care pot fi puse mai repede în funcțiune ; Comisia centrală va fi obligată să ceară rapoarte trimestriale sau semestriale despre lăsaminte, capitaluri sau, unde ar fi spitale, despre starea acestora și despre greutățile care s-ar putea ivi în legătură cu ele ; să ceară explicații cu privire la folosirea capitalurilor și să facă totul ca acolo unde vor fi spitale ele să fie administrate corespunzător scopului, iar acolo unde încă nu sînt, să se înființeze ;

- inspectorii locali sînt obligați să administreze spitalele care li s-au încredințat, conform dispozițiilor; ei trebuie să facă o contabilitate precisă despre administrarea fondurilor spitalelor;
- în atribuțiile lor intră supravegherea respectării sfînte a regulamentului stabilit pentru toate spitalele provinciei în ce privește primirea și îngrijirea bolnavilor.

Regulamentul interior al spitalelor

Pe lîngă menținerea în stare bună, curată și îngrijită a clădirilor, sălilor, obiectelor casnice, acordarea tratamentului medical corespunzător, alimentarea și vizitarea sîrguincioasă a bolnavilor, să se aibă în vedere următoarele:

- a) primirea bolnavilor să se facă fără considerațiuni religioase și naționale și să se dea prioritate bolnavilor care necesită ajutor medical urgent;
- b) dacă persoane particulare sau asociații fac fundații de paturi și acestea sînt solicitate de bolnavii lor, ele să nu fie ocupate de alți bolnavi; cu alte cuvinte, fiecare fundație să fie administrată conform intenției fondatorilor;
- c) bolnavilor li se asigură deplină libertate în solicitarea preotului pe care îl doresc; fiecare poate să apeleze la preotul de aceeași religie sau în lipsa acestuia la un preot de altă religie;
- d) în caz de deces fiecare să fie înmormîntat după ritul lui. Pînă la înmormîntare să se respecte, mai cu seamă, o comportare decentă față de cadavru ca să nu se dea motiv de indignare și desgust;
- e) despre cei vindecați și morți să se facă o evidență în care să fie indicată și natura bolii. Ea să fie înaintată trimestrial Direcțiunii centrale cu toate socotelile cheltuielilor făcute în cursul acestui răstimp, pe de o parte din motivul ca Direcțiunea să vadă starea spitalelor și ca să poată lua măsurile corespunzătoare, iar pe de altă parte ca aceste informații, publicate în țară, să asigure pe toți binefăcătorii că donațiile lor sînt întrebuințate cu folos în scopul destinat;
- f) Stările din provincie consideră necesară o asemenea administrare a spitalelor, deoarece astfel își vor putea concentra atenția asupra înființării și bunei gospodăririi a acestor instituții atît inspectorii locali, cît și Direcțiunea centrală, fără să-și risipească atenția în atîte direcții. Se solicită sprijinul Consiliului gubernial regal ca să pună în vedere autorităților de a veni în ajutorul Direcțiunii centrale și al inspectorilor în satisfacerea acelor solicitări ale lor, care sînt în conformitate cu legea, dreptatea și principiile mai sus enunțate;
- g) totodată să se solicite curții vieneză acordarea poștei libere (dispensă de taxe poștale) pentru corespondența dintre inspecția din circumscripții și Direcțiunea centrală, precum și dintre Direcția centrală și Consiliul gubernial regal;
- h) ar fi de mare ajutor pentru spitale dacă s-ar putea obține de la Consiliul gubernial regal ca nici o calfă de bărbier să nu se elibereze pînă ce n-a făcut, un timp oarecare, vizitarea bolnavilor în vreun spital și nu va prezenta despre aceasta o adeverință. Prin această măsură ar fi asigurată o mai bună conduită față de bolnavi, medicii din spitale ar fi ajutați, tinerii s-ar obișnui cu îngrijirea bolnavilor, iar fondurile spitalelor ar cîștiga mult prin economisirea cheltuielilor;
- i) Stările sînt de părere că în ceea ce privește națiunea săsească din sumele percepute după fiecare parcelă (adică 70 creștari), în circumscripțiile lor să fie înființate spitale pentru sași, dar în ceea ce privește sumele percepute după proprietățile posedate pe baza dreptului nobiliar din cuprinsul comitatelor, nu se admite ca acestea să fie destinate unor spitale pentru sași, ci ele vor fi folosite în favoarea spitalelor din Cluj și Tîrgu Mureș.

La cele expuse mai sus, Dieta, în ședința din 13 septembrie 1811 a adus următoarele observații:

— în cazul în care suma scontată s-ar împărți în patru, ea n-ar ajunge măcar unuia din spitalele proiectate;

— în ceea ce privește spitalul care urmează să se înființeze la Cluj, se observă că :

1) vânzarea casei călugărițelor și destinarea ei în scopul îmbogățirii fondului de studii (Studio-rum Fundus) fiind poruncită de curtea veneză, nu poate fi suspendată;

2) orașul Cluj a oferit pentru același scop o parcelă în fața Porții din Strada Maghiară (Magyar Utszai Kapu), mai mare decât casa călugărițelor, care dacă n-ar fi potrivită, deoarece nu sînt clădiri pe ea, Consiliul gubernial regal crede — din mai multe motive — că ar fi mai oportună înființarea spitalului în cartierul Sf. Petru, a cărui depărtare este neglijabilă în comparație cu așezarea spitalelor în alte orașe;

3) împărțirea sumelor destinate Casei Săracilor (Azilului) nu poate fi efectuată înainte de a cunoaște precis situația lor;

În ce privește părerea Consiliului gubernial regal referitoare la împărțirea sumei scontate, Stările înseși s-au convins că în cazul împărțirii ei în patru, nu se va atinge scopul dorit și în consecință au hotărît ca ea să fie împărțită deocamdată numai între spitalele din Cluj și Tirgu Mureș. Cotele pentru Aiud și Gherla să se plătească numai atunci, cînd și acolo va fi adunat fondul necesar înființării spitalului.

În continuare, referindu-se la observațiile cu privire la spitalul din Cluj, Stările au considerat cu atît mai necesară cumpărarea casei călugărițelor, cu cît pe parcela oferită de oraș nu se găsește nici o clădire. Oferta orașului era de altfel inacceptabilă, deoarece ea a fost făcută cu condiția ca în clădirea ce se va construi pe acea parcelă, orașul își rezerva dreptul de a ține o circumscripție, incompatibilă cu ființa unui spital. O dată cu cumpărarea casei călugărițelor pierdea lipsa de clădire a fost înlăturată, deoarece ea s-a și cumpărat la licitație, cu 15 mii 125 de florini în cambii, spre a servi ca spital.

Stările n-au găsit potrivită nici ideea spitalului așezat în cartierul Sf. Petru amintit de Consiliul gubernial regal, deoarece una din intențiile curții veneze era ca viitorul spital să servească pentru nevoile didactice ale Școlii medico-chirurgicale. Prin așezarea acestui spital în cartierul Sf. Petru scopul urmărit nu s-ar putea realiza, fiind foarte incomod atît pentru medici, cît și pentru elevi ca să meargă zilnic, și de două ori, atît de departe, dar ar fi foarte grea și transportarea bolnavilor la o distanță așa de mare.

Așa cum relatează o comisie, instituită ad-hoc, pe baza cercetării documentelor fundațiilor de aici, prin împărțirea veniturilor între săraci și bolnavi nu se va produce nici un neajuns, deoarece prin aceasta săracii nu numai că nu vor suferi nici o pierdere, ci din contră va fi un câștig pentru dinșii.

În sfîrșit, în ceea ce privește observația Consiliului gubernial că prin asocierea casei bolnavilor și a săracilor administrarea lor va fi mai ușoară, Stările dispun ca să se separe numai localurile, administrația fondurilor și conducerea să rămînă împreună.

Dat fiind faptul că crearea acestui spital, care se va înființa pentru prima dată acum, cere multă osteneală și mult sprijin, Stările au considerat necesară numirea unor inspec-tori din localitate nu numai pentru fiecare spital, ci și instituirea unei Comisii Centrale care să dirijeze toate spitalele din această provincie, controlul și conducerea încredințîndu-le Consiliului gubernial regal, iar Comisia centrală să se oblige să informeze trimestrial Consiliul gubernial regal despre starea tuturor spitalelor din provincie.

Traducerea în realitate a hotărîrilor Dietei din 1811 nu s-a putut înfăptui imediat, așa încît chestiunea înființării spitalului din Cluj s-a tîrăgănat pînă în anul 1818. Menționăm faptul că, în opoziție cu întîrzierea înființării spitalului clujean, cel din Tirgu Mureș — așa cum am văzut — și-a deschis porțile cu 6 ani mai devreme.

După lungi și anevoioase preliminarii organizatorice și financiare, în 1818 a luat ființă și spitalul public de stat („Országos kórház”) din Cluj. Înfăptuirea acestei importante realizări a fost favorizată de fondurile adunate prin chete și donații particulare, precum și prin unele fonduri oficiale, dar înainte de toate prin alocarea la fondul spitalicesc a venitului obținut din vinzarea sau vârsarea în numerar a valorii celor 1000 de blocuri de sare din vechiul fond al Azilului Sf. Elisabeta (azilul de bătrini din Cluj). La acestea s-a mai adăugat însemnata donație, în valoare de 10 mii de florini, făcută de împărăteasa Carolina Augusta, în folosul spitalului. Printr-un decret imperial emis la 1818 s-a dispus ca venitul sau valoarea nominală a celor 2 mii de blocuri de sare, acordate, prin diferite acte privilegiale, Azilului din Cluj, să fie de acum încolo împărțită în două între cele două instituții separate, azilul și spitalul. În ce privește suma de 10 mii florini, donată de împărăteasă, acest gest s-a făcut în amintirea vizitei perechii imperiale la Cluj în cursul anului 1817¹⁴.

Printr-un decret al curții vieneze, datat din 17 noiembrie 1820, s-a stabilit misiunea spitalului în care „să fie primiți fără nici o alegere și să fie tratați nenorociții și bolnavii căzuți pe străzi” și ca, în același timp, el să servească scopurilor didactice în vederea pregătirii profesionale a elevilor Școlii medico-chirurgicale din Cluj. Prin același decret i s-a conferit spitalului public din Cluj denumirea de „Spitalul de stat 'Carolina'”, pe care a păstrat-o în tot cursul existenței sale.

Spitalul „Carolina” și-a început activitatea pe baza regulamentului stabilit în 1811, ca apoi la 1845 să intre în vigoare noi dispoziții normative cu privire la primirea bolnavilor. O dată cu intrarea în funcție a spitalului (1818) s-a organizat și controlul acestui așezământ, de asemenea în spiritul și litera dispozițiilor formulate în 1811. Fără să știm din ce motive și în ce împrejurări, în cursul anului 1826 controlul spitalului a suferit o reorganizare. Cert este că inspectorul spitalului a fost obligat în 1830 să depună o garanție considerabilă (1000 de florini).

Începând din anul 1835 s-a aprobat primirea în spital și a personalului casnic (servitori, argați etc.) bolnavi, precum și — în anumite condiții — a sifiliticilor. Această măsură nouă a trebuit să aibă ca urmare aflulul mai mare de bolnavi, ceea ce a putut să determine conducerea spitalului să renunțe totodată și la regia proprie a bucătăriei spitalicești, concesionind-o unui particular.

Din momentul înființării sale Spitalul public din Cluj a avut în total 8 paturi, câte 4 pentru fiecare sex. În curind s-au schițat primele secții — boli interne și chirurgicale — ca mai târziu, într-o etapă următoare a dezvoltării spitalului să se contureze și celelalte secții (boli venerice, obstetrică, boli psihice), unele din ele așezate chiar în clădiri proprii. În ceea ce privește chestiunea asistenței alienaților la Cluj, din izvoarele consultate reiese că intenția Dietei de a asigura și acestor bolnavi un spațiu în cadrul spitalului nu s-a putut realiza la 1818, o dată cu deschiderea așezământului. Asistența lor spitalicească a găsit o soluție abia la 1841, cind li s-a rezervat o încăpere (camera nr. 6) a spitalului¹⁵. Asistența spitalicească a alienaților în Transilvania, pînă la înființarea Manicomului central din Sibiu (noiembrie anulului 1863), a trecut prin diferite faze atît la Cluj (Manicomul provizoriu din Cluj = Kolozsvári ideiglenes tébolyda), cît și la Sibiu (Institutul terezian pentru îngrijirea alienaților din Sibiu = Theresianische Waisenverorgungs Anstalt in Hermannstadt).

De la înființare Spitalul public clujean purta denumirea latină de *Nosocomium Regnicolare Carolineum* și spre deosebire de toate celelalte spitale acest așezământ a fost folosit ca clinică a Școlii medico-chirurgicale.

¹⁴ Jakab E., *op. cit.*, vol. III, p. 718–721.

¹⁵ Jakab E., *op. cit.*, vol. III, p. 799.

Nu știm precis cui i s-a încredințat conducerea spitalului în primii ani ai existenței sale. Pare verosimil că medicul spitalului trebuia să fi fost unul din profesorii Școlii medico-chirurgicale din Cluj sau medicul orășenesc. Acest aspect al trecutului Spitalului public din Cluj rămâne de clarificat prin cercetări ulterioare. Cert este că începând din 1826 *physicus*-ul Spitalului „Carolina” a fost doctorul Iosif Szöts (1797 – 1858), numit la 1836 profesor de patologie specială și terapeutică la Școala medico-chirurgicală din Cluj. După schematismul medical austriac din 1848, doctorul Szöts figurează la acea dată tot în fruntea spitalului¹⁶, având ca subalterni pe chirurgul Anton Pfennigsdorf și ca asistent pe magistrul chirurg Ignaz Laffer, mai tirziu numit și el profesor la Școala medico-chirurgicală. După un alt izvor (*Novum et vetus Calendarium* pe anul 1839, tipărit la Cluj) Alexandru Gászter este semnalat în funcția de chirurg al spitalului.

După instalarea Spitalului „Carolina” în fosta clădire a călugărițelor Exterțiare (astăzi clădirea nu mai există), care stătea în Piața Muzeului (fosta Carolina, anterior Piața Bărăției) colț cu Str. Săvinești (fosta Claustrului, față în față cu Mănăstirea franciscanilor), s-a constatat că capacitatea de internare a spitalului nu poate să facă față solicitărilor crescînde. Din acest motiv s-a hotărît lărgirea, respectiv completarea spitalului prin închirierea a încă două clădiri vecine, adică a celor două case ale familiei Mikes (dintre care una în stare deteriorată, cunoscută de clujeni sub denumirea de „casa Mikes dărăpănată”).

Despre dezvoltarea ulterioară a Spitalului public din Cluj se găsesc prețioase informații într-o serie de dări de seamă și articole apărute în cursul secolului trecut, în perioada cuprinsă între anii 1858 și 1872 (anul în care și-a încetat activitatea Școala medico-chirurgicală, respectiv a luat ființă facultatea de medicină a Universității clujene). Pe baza lor putem urmări, destul de fidel, creșterea capacității de spitalizare a instituției și înființarea secțiilor sale, amintite de unii autori și sub denumirea de *spitale-filiale* ale Spitalului „Carolina”.

Într-un articol din 1858 apărut în cotidianul *Kolozsvári Közlöny* (Monitorul Clujean) sub titlul „Kolozsvár városa gyógy és ápoló-intézetei” (Institutele medicale și de asistență socială ale orașului Cluj), doctorul Daniel Pataki scria că Spitalul „Carolina” are o capacitate pentru 80 – 100 de bolnavi (capacitatea maximă), din care 10 paturi sînt rezervate bolnavilor cu afecțiuni interne, 12 pentru boli chirurgicale și de ochi, 8 pentru alienați. Autorul nu dă nici o indicație cu privire la capacitatea de spitalizare a așa-zisului Institut de nașteri, care a luat ființă în 1851, ca o anexă a Spitalului „Carolina”, în schimb amintește noua secție pentru alienați, deschisă la 1 noiembrie 1857, care poate să adăpostească cca 35 – 40 de bolnavi¹⁷. Într-o dare de seamă despre situația spitalelor din Ardeal pe anul 1861, același autor arăta că la acea dată Spitalul public clujean dispunea, cu toate secțiile sale, de 146 de paturi. Totodată Pataki observă că ar fi nevoie de un spital mai corespunzător, în stare să facă față nevoilor sporite ale populației și că în această privință, încă la 1844, a funcționat o comisie gubernială însărcinată cu obținerea unui local nou și adecvat. Această inițiativă n-a avut însă norocul să devină mai mult decît un deziderat¹⁸. Cotidianul clujean *Korunk* (Epoca noastră) din 1863 a publicat un ciclu de articole sub titlul „Az országos Karolina-kórház újjáépítéséről” (Despre reconstrucția Spitalului „Carolina”), dedicate problemei, foarte actuală atunci, a reorganizării spitalului și așezării lui într-o clădire mai corespunzătoare. Articolul amintit conține interesante date și cu privire la numărul paturilor spitalului. Autorul articolului, rămas de altfel anonim, afirmă că la deschiderea spitalului în fosta casă a călugărițelor, acesta ar fi avut 16 paturi (după cum am văzut, alte izvoare indică numai 8 paturi). În anul 1828 numărul paturilor a ajuns la 24, în 1831 la 32, în 1836 la 48 și în

¹⁶ *Medicinal-Schematismus der österreichischen Monarchie*, Viena, 1848, p. 28.

¹⁷ Pataki D., *Kolozsvár városa gyógy és ápoló-intézetei*, în *Kolozsvári Közlöny*, 1858, nr. 2, p. 6 și nr. 4, p. 14.

¹⁸ Pataki D., *Erdélyország kórházainak rövid leírása*, în *Országos tisztá névtár* pe anul 1861, p. 104 – 105.

1840 la 50. La mijlocul secolului trecut (1850) Spitalul „Carolina” avea 80 de paturi. După autorul articolului încăperile spitalului au devenit cu totul neîncăpătoare față de înmulțirea paturilor, respectiv a numărului bolnavilor care solicită asistență spitalicească¹⁹.

Pe baza raportului întocmit în 1867 de doctorul Daniel Pataki ne putem orienta cu privire la situația de atunci a Spitalului public din Cluj și a secțiilor sale (Institutul de nașteri și Manicomiu), atât din punct de vedere administrativ, cât și financiar²⁰. Spitalul „Carolina” adăpostește clinicile Școlii medico-chirurgicale (Clinicum internum et externum) — se arată în acel raport — pentru care scop primește o alocație specială de studiu în valoare de 2 mii 100 de florini din fondul de stat pentru învățământ. În afara secțiilor de boli interne și chirurgicale, spitalul mai are o Secție de oftalmologie și una de nașteri. La data întocmirii raportului amintit, alocațiile de stat pentru aceste două secții din urmă încă n-au fost stabilite. Spitalul stătea sub controlul nemijlocit al guvernului Transilvaniei, având în frunte un medic-director (doctorul J. Szabó), în același timp medic al spitalului și profesor de boli interne la Școala medico-chirurgicală, ajutat de un medic secundar (doctorul L. Mihályi), de un administrator al spitalului și de un grefier-controlor. Nu s-a pierdut din vedere necesitatea lărgirii spitalului, care rămânea și pe mai departe un deziderat. Baza financiară a spitalului o constituia capitalul de 1800 de florini, din care trei pătrimi erau în hirtii de stat și o treime reprezentau sumele datorate de particulari. Spitalul „Carolina” se mai bucura de venitul anual (în valoare de 2964 florini) pe care îl reprezenta con-travaloarea a 1000 blocuri de sare.

În cele ce urmează ne vom strădui să arătăm, în scurte „monografii”, situația secțiilor Spitalului public din Cluj.

1) Secția de boli interne și chirurgicale

Oricât de paradoxal s-ar părea, ele au fost cele mai mici secții ale spitalului public, acel *Clinicum internum* și *externum* pentru studenții Școlii medico-chirurgicale din Cluj. În 1836 ambele secții au avut la dispoziție în total 20 de paturi, 10 pentru boli interne și 10 pentru boli chirurgicale. După o informație din 1865 numărul paturilor celor două secții amintite a fost numai 16, dintre care 10 paturi la interne și 6 afectate chirurgiei²¹. Din compararea acestor două izvoare reiese că numărul paturilor afectate celor două secții a suferit oscilații, care au dus până la urmă la reducerea paturilor din secția de chirurgie. În ceea ce privește probitatea informațiilor, n-avem motive să ne îndoim de ele, deoarece au fost consemnate de însuși medicul asistent al secției de boli interne, doctorul Iosif Salamon, care trebuia să fi cunoscut bine situația din spital.

2) Secția de boli venerice (sifilitice)

Am văzut din cele relatate în rindurile anterioare că încă din anul 1835 s-a luat hotărârea ca să fie primiți la Spitalul „Carolina” și luetici, sub rezerva respectării unor anumite condiții, fără ca acestea să fi fost precizate de izvoarele consultate de noi. Această secție trebuia să fi luat o dezvoltare mai mare în urma dispozițiilor guberniale publicate la 3 mai 1850 din ordinul guvernatorului militar și civil de atunci, generalul Ludwig Wohlgemuth. Ele conțineau instrucțiuni temeinice și amănunțite cu privire la înființarea și funcționarea unor spitale pentru sifilitici pe tot cuprinsul Transilvaniei. Cu privire la Cluj dispozițiile amintite au prevăzut următo-

¹⁹ *Az Országos Karolina-kórház újjáépítéséről*, în *Korunk* (Cluj), 1863, nr. 51.

²⁰ Pataki D., *Erdélyország kórházai az 1867. évben*, Cluj, 1868.

²¹ Salamon I., *A kolosvári orvos-sebészeti tanintézetéről*, în *Kolosvári Közlöny*, nr. 85 din 1865, p. 338.

rele : „În Cluj să se facă loc pentru un despărțământ sifilitic separat în spitalul de acolo încit vor ierta încăperile și destinarea aceluiași pentru institutele de învățământ clinic, iară de nu va fi cu putință, să se mijlocească altă casă ca spital anume spre acest sfârșit cam pentru 15 bărbați și 30 femei”²². Referitor la dezvoltarea acestei secții datele sînt destul de sărace. Izvoarele amintite mai înainte, din anii 1858, 1861 și 1867, nu specifică numărul paturilor destinate bolnavilor sifilitici. În această privință sîntem limitați, deocamdată, la informațiile oferite de doctorul Iosif Salamon, după care bolnavilor sifilitici le sînt afectate peste 50 de paturi (1865)²³. Unde a funcționat această secție nu am reușit să stabilesc. Ni se pare plauzibilă presupunerea că secția avînd un caracter de izolare, ea a fost așezată într-una din clădirile anexe Spitalului public. Alocațiile pentru bolnavii sifilitici au fost suportate în proporție de o treime din fondul de stat și o treime din fondul accesorial („jéruléki alap”). Pentru cheltuielile de îngrijire ale bolnavilor de boli curente, oftalmice și sifilitice în cursul anului 1861 s-au alocat 5150 florini numai din fondul accesorial²⁴. Cheltuielile au fost, fără îndoială, considerabile, din care acelea ale sifiliticilor ocupă al doilea loc după importanță.

3) Secția de oftalmologie

La început secția de chirurgie și oftalmologie au funcționat împreună. Profesorul de chirurgie făcea și operațiile de ochi. Nu știm precis de cînd s-au primit la Spitalul „Carolina” bolnavii cu afecțiuni oculare. Ceea ce se știe în această privință este faptul că în 1852, cînd a murit ultimul oftalmolog oficial al Transilvaniei (doctorul Csipkés din Tîrgu Mureș, cu sediul permanent în acel oraș), autoritățile guberniale considerînd ca inefficient vechiul sistem de asistență a bolnavilor de ochi, au hotărît înființarea a patru spitale oftalmologice în orașele Cluj, Tîrgu Mureș, Sibiu și Brașov. De asemenea s-a luat hotărîrea ca la Cluj și la Sibiu, unde oftalmologul era în același timp și medic de spital, asistența bolnavilor să se facă în tot cursul anului, în timp ce la Tîrgu Mureș și la Brașov numai timp de cinci luni.

Precum reiese din materialul documentar consultat de noi, încă în 1853 începe să se contureze ideea unui institut aparte, profilat pe afecțiuni de ochi²⁵. În anul 1856, în conformitate cu dispoziția guberniului provincial, s-a luat măsura ca cele 12 paturi rezervate bolnavilor de ochi să fie repartizate în felul următor : din octombrie pînă la sfîrșitul lunii februarie să fie repartizate 4 paturi, iar din martie pînă la sfîrșitul lunii iulie 8 paturi. Din cele relatate mai sus rezultă că în condițiile date, Secția de oftalmologie a cunoscut o dezvoltare simțitoare datorită înainte de toate creșterii solicitărilor, iar pe de altă parte în urma nevoilor învățămîntului medical clujean, care tindea să dea cursanților o pregătire și în domeniul oftalmologiei²⁶. Dintr-un document datat din 25 ianuarie 1866 reiese că în 1853 Secția de oftalmologie a Spitalului public a dobîndit o independență relativă față de Secția chirurgicală. Ea a fost dotată cu fonduri speciale : 400 florini pentru prima înzestrare, 300 florini pentru chirie și 700 florini pentru îngrijirea medicală a bolnavilor săraci, sumă plătită din fondul accesorial. Pentru anii 1863—1866 s-au prevăzut 2940 de florini destinați întreținerii acestei secții (dotații, cheltuielile de îngrijire ale bolnavilor săraci), sumă care a fost însă depășită și în realitate s-au cheltuit 4235 de florini. Așa cum arată jurnalul de cheltuieli pe anul 1865 pentru această secție s-au mai cheltuit 1255 de florini, ceea ce înseamnă că bugetul ei a depășit cu 2551 florini suma aprobată inițial²⁷. Cu toată tendința

²² Foaia legilor provinciale și a guberniului pentru țeara de coroană Transilvania. Cluj, 1850, p. 140.

²³ Salamon I., *op. cit.*, loc. cit., p. 338.

²⁴ Pataki D., *Erdélyország kórházainak rövid leírása* (1861), p. 108.

²⁵ Hoor Carol, *A kolosvári szemészeti klinika 50 éves története*, Budapesta, 1903, p. 4.

²⁶ *Idem*, p. 5.

²⁷ *Ibidem*.

de a se separa Secția de oftalmologie de cea chirurgicală, acest deziderat nu s-a putut realiza pe deplin decât în anul 1868, când Oftalmologia a fost mutată într-o clădire separată, închiriată anume pentru adăpostirea ei. Pentru Secția de oftalmologie s-a închiriat casa farmacistului Iosif Engel, așezată în Piața Carolina colț cu Strada Apei (Viz utca, azi Str. Roosevelt)²⁸.

La început Secția de oftalmologie a ocupat numai încăperile de la parter, ca mai târziu să fie folosite și acelea de la etaj. Motivul care a dat impulsul final mutării, respectiv separării celor două secții a fost internarea unui mare număr de bolnavi suferinzi de blenoragie oftalmică. Secția oftalmologică, cunoscută de opinia publică sub denumirea de „Institutul de ochi”, a funcționat în clădirea amintită (existentă și astăzi) timp de 32 de ani, adică până la data de 1 iulie 1900, când vechea Secție de oftalmologie s-a mutat în actuala clădire a Clinicii oftalmologice²⁹.

În ce privește personalul medical al Secției de oftalmologie, din anul 1852 ea a fost condusă de Emil Nagel (1817–1892) în calitate de profesor ordinar de chirurgie. Urmașul său a fost profesorul Brandt, care a funcționat în acest post până la 1872 când a fost numit profesor ordinar de chirurgie la Facultatea de medicină din Cluj, în timp ce Catedra de oftalmologie a fost ocupată de profesorul Wilhelm Schulek, devenit în același timp și directorul Clinicii oftalmologice clujene. În Secția de oftalmologie au fost spitalizați în anul 1869 un număr de 22 bolnavi, în 1870 numărul lor a ajuns la 79, iar în 1871 numărul bolnavilor internați era 84. După informațiile doctorului Hoor, obținute de la profesorul Schulek, în 1872 numărul bolnavilor tratați ambulator a fost de 351, iar al celor internați 133³⁰. Aceste date statistice ne permit să deducem că activitatea ambulanței de la Oftalmologie trebuia să fi fost destul de mare și în anii din care lipsește statistica bolnavilor cărora li s-a acordat o asistență medicală ambulatorie.

4) Secția sau Institutul de nașteri

De la înființarea Spitalului public s-a avut în vedere primirea unui număr, ce-i drept, foarte redus, de femei gravide la termen sau bolnave. Cu aceste modeste condiții începe de fapt istoricul asistenței obstetricale și ginecologice spitalicești din Cluj. Cu trecerea timpului secția modestă a luat amploare, cu atât mai mult cu cât în programul de învățământ al Școlii medico-chirurgicale era înscrisă atât formarea de magistri obstetricieni (*magister artium obstetriciae*), cât și formarea de moașe (*obstetrix*). După unele izvoare, la 1851 s-a înființat la Cluj un Institut de nașteri, pe provincie, ca o anexă a Spitalului „Carolina”³¹. Dacă acest Institut a funcționat cu un buget și administrație independentă, deși în cadrul administrației centrale a Spitalului public, nu am reușit să precizăm. Pe baza informațiilor de care dispunem în prezent ne-am format părerea că acest așa-zis Institut a fost în realitate o simplă secție mai mare, la fel ca și Secția de oftalmologie. După datele lui Csajkás, în timpul activității profesorului obstetrician Ioan Maizner (1828–1902), numit la Școala medico-chirurgicală în anul 1859, Secția de femei a funcționat la etajul I al casei Mikes II, având în cele două camere, înspre stradă, 11 paturi pentru lehuze, o cameră cu 3 paturi (tot înspre stradă) pentru nașteri și o patra cameră, înspre curte, pentru gravide. În decurs de 16 ani, adică în perioada cuprinsă între anii 1851–1867, în această secție s-au născut 1651 copii, dintre care s-au bucurat de îngrijire ulterioară, pe cheltuiala statului, numai acei copii ai căror mame au murit în secție sau care au suferit de boli cronice

²⁸ Csajkás B., *op. cit.*, p. 316.

²⁹ C. Hoor, *op. cit.*, p. 6.

³⁰ C. Hoor, *op. cit.*, p. 9.

³¹ Csajkás B., *op. cit.*, p. 316.

și în consecință n-au putut să-și îngrijească copiii lor. În 1872 secția a dat îngrijire unui număr de 172 de copii. S-a recurs și la serviciile unor doici în afara spitalului, tot pe cheltuiala statului.

Avind în vedere faptul că secția a luat ființă cu mare grabă, ea n-a fost bine organizată, ceea ce a necesitat elaborarea în 1861 a unor proiecte în vederea reorganizării ei. Pe cât se vede însă, din relatările doctorului Pataki pe anul 1867, proiectul de reorganizare a secției n-a fost aprobat de autoritățile superioare provinciale.

Secția de nașteri a fost una dintre secțiile cele mai importante și mai active ale Spitalului public din Cluj, care a avut un buget anual de 12 mii 500 de florini, din care 9000 de florini au fost acoperiți din fondurile statului și 3500 din fondul accesorial. La această secție au învățat studenții Școlii medico-chirurgicale, în lunile de iarnă, iar în cele 5 luni de vară s-a făcut instruirea elevelor-moașe în număr de 40—50, dintre care 24 au fost bursiere. Secția de nașteri a fost condusă de profesorul Maizner, asistat de un medic secundar și de o moașă³². Profesorul Maizner s-a străduit ca secția să fie bine înzestrată și să se respecte ordinea și curățenia. Maizner, fost asistent al lui Semmelweis la Pesta, a introdus la Cluj metoda antiseptică elaborată de maestrul său.

5) Manicomiuul Spitalului public din Cluj

În 1811, când Dieta transilvană a discutat chestiunea înființării spitalelor în această provincie, s-a pus și aceea a asistenței bolnavilor psihici în cadrul spitalelor care se vor organiza. În ședința din 10 septembrie 1811 a Dietei s-a luat hotărîrea ca „În ce privește alienații și nebunii, de acum încolo să se pregătească loc pentru primirea lor în toate spitalele publice și acolo — alături de ceilalți bolnavi — să fie tratați și aceștia, în așa fel ca după ce nu mai sînt speranțe de a fi vindecați să nu mai ocupe locul destinat celorlalți bolnavi, ci ei să fie duși în altă parte”. Această prevedere a Dietei nu s-a putut traduce în realitate o dată cu deschiderea Spitalului „Carolina”, deoarece instituția ducea lipsă de spațiu din chiar anul înființării sale. Chestiunea asistenței alienaților a preocupat atît pe doctorul Samoil Pataki, protomedicul Transilvaniei, cît și autoritățile guberniale și vieneze. S-au formulat diferite propuneri cu privire la orașele în care ar trebui să se înființeze un manicomiu mare pentru întreaga provincie. S-a luat în considerare orașul Cluj și comuna Gîrbova, din județul Sibiu. După proiectul lui S. Pataki manicomiuul urma să fie așezat în clădirile de pe Cetățuia (Fellegvár) din Cluj sau în caz contrar în clădirile unui mare depozit al tezaurariatului statului din Gîrbova, care stăteau neutilizate. Dar guvernul n-a acceptat nici una din aceste alternative și a opinat pentru soluționarea chestiunii numai în cadrul Spitalului public din Cluj, care pe atunci (1826) și-a lărgit capacitatea prin ocuparea încăperilor din cele două case Mikes, din vecinătate. Pînă la soluționarea mulțumitoare a chestiunii într-o formă sau alta, în Transilvania s-a pornit o acțiune în vederea adunării unui fond special pentru nevoile viitorului manicomiu, acțiune care a eșuat. În 1835 curtea vieneză a dispus ca să se elaboreze un proiect pentru rezolvarea definitivă a chestiunii prin construirea unui mare manicomiu central, iar pînă la realizarea acestuia a obligat guvernul din Transilvania ca să caute o soluție temporară în cadrul Spitalului „Carolina”. Guvernul a prezentat curții vieneze proiectul manicomiuului central, care însă nefiind acceptat în prima lui versiune, guvernul a fost îndrumat să elaboreze un plan nou și s-a insistat asupra găsirii unei soluții locale. Ca urmare a acestei situații, la dispoziția guvernului, protomedicul provinciei a luat măsuri, în 1840 sau la începutul anului 1841, ca un număr de alienați să fie primiți și îngrijiți la spital, ceea ce a fost adus în mai 1841 la cunoștința curții vieneze.

³² Datele cu privire la Secția de femei au fost redactate după lucrarea lui Pataki D., *Erdélyország kórházai az 1867. évben*, Cluj, 1868.

Planul înființării manicomului central n-a fost abandonat de guvernul vienez. Fondurile existente în acest scop, adunate în Transilvania, fiind mult prea mici pentru acoperirea construirii unui manicomiu central, au rămas deocamdată administrate de Spitalul „Carolina” sub denumirea de *fundus mentae captorum* și se aștepta completarea lor. Sumele necesare s-au strins între anii 1858—1859 din veniturile unei loterii publice aprobate de împărat. S-a luat hotărârea definitivă ca manicomul să se construiască la Sibiu, unde în anul 1859 au și început construcțiile. După afirmațiile lui Daniel Pataki, manicomul a intrat în funcție în noiembrie 1863³⁵.

În ce privește anul în care Spitalul „Carolina” a început să primească alienați, respectiv numărul celor internați, izvoarele folosite de noi ne oferă relatări contradictorii. Autorul maghiar Dr. Lajos Orbán, într-un articol despre trecutul manicomului din Cluj, afirmă că începând din 1834 Spitalul „Carolina” a adăpostit 2 alienați, ca mai târziu acest număr să crească, succesiv, la 8³⁶. După Orbán dispoziția curții vieneze privitoare la admiterea alienaților în spital și punerea a 2 camere la dispoziția lor datează din anul 1843. Menționăm că noi am arătat — pe baza relatărilor lui E. Jakab — că această dispoziție a fost aplicată în anul 1840 sau 1841.

Am văzut din cele prezentate mai sus că problema asistenței medico-sociale a alienaților nu s-a rezolvat o dată cu internarea alienaților la Spitalul „Carolina”, unde n-au putut fi îngrijiți decît un număr infim de bolnavi psihici. Părea că această situație se va perpetua pînă la deschiderea manicomului din Sibiu. Lucrurile au luat însă o întorsătură nouă, favorabilă, chiar dacă asistența alienaților încă nu primise o rezolvare definitivă. În cursul anului 1857 s-a desființat Secția alienaților de la Spitalul „Carolina”, care n-a putut să aducă vreun aport simțitor la îngrijirea lor și în conformitate cu dispozițiile guvernului provincial s-a trecut la organizarea unui *Spital temporar de alienați din Cluj* (Kolozsvári Ideiglenes Tébolyda), care a funcționat ca o anexă a Spitalului public. Acest spital a fost așezat în casa Bogdánfy (actuala casă nr. 1 din strada Avram Iancu colț cu Strada Republicii) plătindu-se o chirie anuală de 700 florini, în răstimpul de la 1 septembrie 1857 pînă la 31 august 1863). Ulterior contractul de chirie s-a prelungit pe o durată de încă 6 luni datorită neterminării construcției manicomului din Sibiu.

Casa Bogdánfy a avut 6 camere, o bucătărie și dependințe. Alocația zilnică a unui alienat a fost stabilită la 30 creițari. Îngrijirea bolnavilor săraci s-a făcut în contul statului.

De la înființarea pînă la desființarea Spitalului temporar de alienați funcția de medic primar a ocupat-o doctorul Francisc Béltéki, fiind plătit cu un salariu anual de 300 de florini, iar doctorul Iosif Vass a funcționat ca medic secundar cu o remunerație anuală de 100 de florini. Personalul auxiliar al *Spitalului temporar de alienați* a fost compus dintr-un infirmier principal, care făcea și lucrările de administrație, doi infirmieri și o infirmieră. După același Orbán, așezămîntul clujean pentru alienați și-a început activitatea cu 10 bolnavi la 17 octombrie 1857³⁶. Numărul bolnavilor în anii 1858—1859 a fost 30—35, dintre care 10 bărbați și 20—25 femei. Statistica anului 1861 este mai exactă, deși nu ne permite să cunoaștem repartizarea bolnavilor pe sexe, ci doar numărul total al alienaților îngrijiți, care au fost în total 48 dintre care 7 s-au vindecat, un bolnav a părăsit spitalul nevindecat și 7 bolnavi au murit³⁷. Sumele alocate pentru Spitalul temporar de alienați din Cluj au crescut de la 5 mii 208 florini în 1861 la 27 mii de florini în 1867³⁷. Această creștere considerabilă a cheltuielilor trebuie pusă în legătură cu înmulțirea bolnavilor internați în spital.

³⁵ Pataki D., *Erdélyország kórházai az 1867. évben*, p. 8.

³⁶ Orbán L., *A kolozsvári tébolyda (1857—1864)*, în *Orvosi Hetilap*, nr. 30 din 1959, p. 1088.

³⁷ Orbán L., *op. cit.*, loc. cit., p. 1090.

³⁸ Pataki D., *Kolozsvár k. házainak rövid leírása*, Cluj, 1862, p. 108.

³⁹ *Ibidem*.

La 16 noiembrie 1863, o dată cu transportarea bolnavilor la Manicomiumul central din Sibiu, vechiul Spital temporar pentru alienați din Cluj s-a desființat.

SAMUEL IZSÁK

DIE ORGANISATORISCHEN VORARBEITEN DER GRÜNDUNG DES ÖFFENTLICHEN SPITALS IN CLUJ (1818) UND DIE ENTWICKLUNG DIESER ANSTALT

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit bringt einen Überblick der Vorarbeiten zur Gründung des Öffentlichen Spitals in Cluj im Jahre 1818. Die Quellenuntersuchung bezeugt eine 1810 gegründete Spitalkommission mit der Aufgabe, einen Plan hinsichtlich Spitalgründungen in Siebenbürgen auszuarbeiten. In den Landtagsitzungen vom 9., 10. und 13. September 1811 wurde der Plan zur Diskussion gebracht, die Gründung der Spitäler in Tirgu Mureș und Cluj beschlossen und es wurden die Grundsätze ihrer Tätigkeit festgelegt.

Das Klausenburger Karolinen-Spital wurde 1818 eröffnet. Es diente auch didaktisch-klinischen Aufgaben der Medizinisch-Chirurgischen Lehranstalt. Kennzeichnend für die in den darauffolgenden Jahrzehnten festgestellte Entwicklung ist Erweiterung seiner Aufnahmefähigkeiten und Vermehrung der Fachabteilungen: Innere Krankheiten, Chirurgie, Augenheilkunde, Geburtshilfe und Geisteskrankheiten. Das Spital ging bei Eröffnung der Universitätskliniken in Cluj in ihnen auf.

DISERTAȚIA DESPRE ȘCOLI A LUI GEORGE BARIȚIU (1835)

Viața și activitatea prodigioasă a lui George Barițiu s-a învrednicit în ultimii ani de o atenție sporită datorită noilor cercetări care s-au finalizat în lucrări valoroase. Rind pe rind au văzut lumina tiparului trei antologii și o monografie substanțială, la care cu ușurință pot fi adăugate alte studii și lucrări documentare ce pun în evidență dimensiunile cu adevărat impresionante ale unei opere ce acoperă șase decenii¹. Poate nici unul dintre cărturarii vremii nu s-a dăruit vieții publice și publicisticii ca Barițiu, omniprezent în viața intelectuală a neamului. De aceea, fără îndoială, în studierea activității cărturarului român nu lipsa informației, ci abundența ei îngreunează pașii cercetătorului care trebuie să înfrunte noianul de manuscrise și publicații pentru a ajunge la înțelegerea deplină a omului și operei. O muncă plină de dificultăți, desigur, dar împlinită prin pomenitele cercetări care îngăduie astăzi aprecieri de valoare.

S-ar părea că despre Barițiu se pot adăuga puține lucruri sub raportul ineditelor, deoarece cărturarul a publicat mai tot ceea ce scrisese, excepție făcând poate lucrările din tinerețe pe care singur nu le-a socotit că merită a fi imprimate, precum și corespondența. Și totuși, aceste începuturi sînt din cele mai interesante și ispititoare, fiindcă mărturisesc frământările anilor de formație și în bună parte profilul intelectual al unei epoci. Este și cazul *Disertației*² lui Barițiu *despre școli pentru credincioșii de lege grecească din Brașov*, scrisă în 1835, pentru negustorimea brașoveană de „lege grecească”, ca indemn al unei noi politici școlare naționale.

Din păcate *Disertația* a rămas inedită cu excepția unor fragmente publicate de Andrei Birseanu în cunoscuta lui monografie despre școlile brașovene³. Valoarea acestor pagini tipărite de Birseanu s-a dovedit a fi deosebită dacă ne gândim că mai toți cercetătorii pleacă în definirea lui Barițiu de la ele. Cu atît mai mult interesează *Disertația* integrală care ne poate descoperi pe tînărul Barițiu în toate articulațiile gândirii sale din jurul anilor 1835, cu un an înainte de efectuarea memorabilei călătorii în Țara Românească. Din fericire, prima lucrare a lui Barițiu a fost redescoperită în neprețuita arhivă a Bisericii „Sfîntul Nicolae” din Brașov și semnalată într-un scurt articol⁴. Valoarea *Disertației* în lumina lecturii integrale îndreptățește editarea și o nouă insistență pe marginea ei, acum cînd putem urmări firul gândirii cărturarului așa cum se cristalizase la mijlocul deceniului patru al secolului.

¹ *Articole literare*, „Mica bibliotecă critică”, București, 1959, cu un cuvînt despre George Barițiu și note de Vasile Netea; George Barițiu, *Scrieri social-politice*, Studiu și antologie de Victor Chereșteșiu, Camil Mureșan, George Em. Marica, București, 1962; Radu Pantazi, *Viața și ideile lui George Barițiu*. Studiu introductiv, antologie și note de ... București, 1964; Vasile Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966.

² Arhiva Bisericii Sfîntul Nicolae din Scheii Brașovului, fond Cetate, *Registrul Copierii de documenturi ale Capelei românești din Cetatea Brașovului*, p. 95—116.

³ A. Bîrseanu, *Istoria școalelor centrale române gr. or. din Brașov*, Brașov, 1902, p. 23—23.

⁴ Ș. Polverejan, *Prima lucrare a lui George Barițiu*, în *Familia*, anul 3 (103), nr. 5 (21 mai 1967), p. 22.

Prima lucrare a lui Barițiu are o dublă însemnătate pentru noi. Odată că ea mărturisește un adevărat program pentru dezvoltarea învățămîntului național și în al doilea rînd, pentru faptul că prin textul ei putem urmări progresele ideologiei naționale, într-o vreme în care manifestările literare sînt încă sărace în Transilvania, sau încă foarte puțin cunoscute. De aci poate și însemnătatea lucrării lui Barițiu care ne poate introduce în lumea ideilor care au precedat cunoscuta călătorie la București⁶ și apariția foilor românești brașovene. *Disertația* lui Barițiu este prin urmare un moment semnificativ în istoria ideilor naționale, motiv pentru care se cuvine să fie cercetată de astă dată pe baza textului ei integral.

Lucrarea lui Barițiu datează din primăvara anului 1835 cînd cărturarul român stabilise legături cu cercurile negustorești din Brașov, unde venise pentru a instrui, în lunile de vară, tinerele odrasle ale românilor de aici⁷. Observator atent, Barițiu și-a dat seama de la început că potențialul economic al burgheziei românești din orașul de la poalele Timpei poate și trebuie îndrumat pe calea unei dezvoltări naționale⁸. Așa se explică redactarea, se pare, încă la Blaj, a *Disertației despre școli pentru credincioșii de legea grecească din Brașov*, menită să convingă cercurile burgheziei brașovene despre necesitatea unei educații naționale. Barițiu venea în această lucrare cu o seamă de idei noi despre școală, cristalizate în ambianța culturală a Blajului, unde de la începutul deceniului patru un grup de cărturari, avînd în frunte pe S. Bărnăușiu, T. Cipariu, I. Rusu, porniseră și izbutiseră în cele din urmă să reorganizeze școlile din Blaj⁹. Organizarea liceului de la Blaj *Lyceum episcopale Blasiense*, cu facultățile de teologie și filozofie, reorganizarea gimnaziului și a școlii normale punctează, de fapt, evoluția fericită a vieții naționale românești în care școala și problemele ei căpătau un rol tot mai însemnat. O școală nouă, cu un program la nivelul școlilor superioare din Transilvania, orientată pe făgașul luptei de emancipare națională, se impune ca o necesitate grabnică. Promotorii ei vizau întemeierea unui învățămînt laic, acordat la progresele învățămîntului european și totodată menit să servească dezvoltarea burgheziei române¹⁰. Or, în Blajul dominat de tutela teologică, urmărit cu suspiciune de forurile oficiale în evoluția lui națională, nu se puteau realiza ideile novatoare de care erau animați cărturarii pomeniți, în rîndul cărora trebuie să socotim și pe tinărul profesor de fizică George Barițiu. De aceea a crezut de cuviință că politica școlară națională trebuie să cuprindă o sferă mai largă, să încorporeze energiile latente ale unei clase sociale burgheze, cum era cea brașoveană, să le îndrume în sensul unor aspirații general românești. Se poate afirma că în 1834—1835, prin George Barițiu, se stabilește o primă și traică legătură între intelectualitatea română, promotoare a ideilor naționale, și negustorimea din Brașov, în căutarea individualității ei naționale. Cei din urmă se conving că viitorul lor se află în sinul națiunii române în ansamblul ei, iar primii își dau seama că lupta de emancipare națională trebuie să se sprijine pe o bază socială mai largă, îndeosebi pe burghezia românească în afirmare. Recent chiar, acțiunea din 1834 pornită de Moga și Lemeni¹¹, reactualizînd de fapt ideile Supplexului, lăsa să se întrevadă nădejdea, surprinsă și de Barițiu, că

⁶ V. Netca, *Timotei Cipariu și George Barițiu călători prin Țara Românească în 1836. Note pe marginea unui text inedit*, în *Studii*, XI, 1958, nr. 1, p. 117—126.

⁷ I. Pervain, *Gheorghe Barițiu, profesor la școala negustorilor din Brașov*, în *Studia*, ser. Philologia, Fasc. 2, Cluj, 1963, p. 121—125, și V. Netca, *George Barițiu*, p. 49—69.

⁸ D. Prodan, *Gheorghe Barițiu, Cuvînt comemorativ la 150 de ani de la nașterea sa*, în *Analele Academiei Republicii Socialiste România*, XII, 1962, p. 290.

⁹ *IstRom*, III, p. 1057—1058.

¹⁰ Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Contribuții la cunoașterea activității filozofice a lui Simion Bărnăușiu*, în *Revista de filozofie*, XI, 1964, p. 357—369.

¹¹ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 420 și urm.

„românii peste puțin va fi cunoscuți de nație”¹¹. Precizare de cea mai mare însemnătate care ne explică mobilul de fapt al acțiunii lui Barițiu. Ținând seamă de aceste circumstanțe, *Disertația* capătă o altă valoare, fiindcă venea ca un element complementar în politica de emanație a națiunii române.

La 1834—1835, Barițiu se mișcă în ambianța a două mari mișcări ideologice, aceea a epocii luminilor și a romantismului care se afirmă cu putere crescândă. Dacă pledoaria pentru școală pentru luminarea poporului și, în general, întreaga optică iluministă sub semnul căreia prezintă starea culturală a românilor în primele pagini este atât de evidentă, în *Disertație* apar totodată subliniate și elementele manifeste ale unei noi culturi naționale, dominată de ideile secolului naționalităților. Analiza stării culturale a națiunii române este un prilej pentru Barițiu de a sublinia necesitatea unei educații în sens iluminist; „creșterea bună vredniciei mei cititori este temeiul tuturor bunătăților. Creșterea este ce face pe om ca să fie om, ca să se deschilenească de plasa altor viețuitoare, necuvântătoare”¹². O educație „prin sănătoasele învățături, prin înaltele științe a religiei, a moralului, prin mintuitoarea filosofie, . . .”¹³. Prin urmare alături de „sănătoasele învățături”, de „înaltele științe a religiei”, el adaugă etica și filozofia, pe care de fapt pune accentul, atunci cînd le consideră „mintuitoare”. Educația la care se gîndește Barițiu trebuie să se facă în școli, fiindcă „singura, buna și temeinica creștere ce să dă în școli este în stare de a vindeca toate ranele, de a revărsa mult bine și îndestulare”¹⁴. Dar pentru aceasta era nevoie de școli și bilanțul pe care îl face este negativ în ceea ce privește școlile românești. „Mă uitai împrejur în Ardealul tot, școli priveam, vedeam multe dar nu românești; o nu, numai singur la Blaj pentru români, și aci pentru cinci sute de tineri pe an, mai mulți nu pot, nu au modru de a învăța; și ce este acest număr de școlari asemănat cu un milion și mai două sute de mii de români locuitori întru această patrie; cînd să vor lumina? Școli sînt de lipsă, școli”¹⁵.

Brașovul i se pare, în acest context de gîndire, cel mai potrivit pentru un program școlar de anvergură, pentru că aici erau „atîta bărbați cu duh de naționalitate însuflați”¹⁶ și totodată elementele negustorești înstărite, active, un mare număr de locuitori români care se cifrează la douăsprezece mii. În aceste elemente el vede o mare forță care îl întărește în convingerea că Brașovul este singur în stare să fie un „izvor de știință” atât pentru sine cît „cu vremea, pentru toată nația”¹⁷. Să observăm de la început faptul că Barițiu leagă activitatea educativă de elementele burgheziei brașovene, cărora le acordă prioritate, iar orașului și viitoarei instituții un rol național. Cu *Disertația* lui Barițiu pășim ideologic pe un nou teren de gîndire în materie de educație, spre zonele învățămîntului laic, sub patronajul laicității și nu al bisericii. În epoca precedentă aflată sub semnul directivelor iluministe, deși se făcuseră pași însemnați pe drumul laicizării învățămîntului, principalele școli românești, cele de la Blaj, se păstrează încă sub patronaj ecleziastic¹⁸. Acum însă, prin Barițiu, se afirmă o nouă și fertilă orientare, laică prin excelență, umbrind rolul religiei, care trece pe planul al doilea.

¹¹ *Disertație* . . . , p. 103.

¹² *Idem*, p. 97.

¹³ *Idem*, p. 97—98.

¹⁴ *Idem*, p. 98.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *IstRom*, III, p. 1057; cf. și Coriolan Suciu, *Crimpele din procesul dintre profesorii de la Blaj și episcopul Lemeni (1843—1846)*, Blaj, 1938, p. 3 și urm. Pentru noul spirit naționalist și antiteologic v. și G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924, p. 33—67; D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 361 și urm.

Barițiu subliniază în cadrul unei analize detaliate necesitatea unor școli „destoinice a răspunde la toate lipsele veacului de acum”, școli care să contribuie la pregătirea tineretului. „Iară când vom privi la lucrurile ce pentru zilele de acum vă sânt părtinitoare, dinpreună să să dovedească și aceia, cum că numai voe să aveți, vă este cu puțință a ridica niște școli ca acelea, întru care nu numai științele cele frumoase, ci și cele filosoficești să să poată învăța spre folosul nu numai a rămășițelor d[umnea]voastră, ci a toatei nații românești și a celor dimpreună cu dinsă”¹⁹. Prin aceste constatări Barițiu se ridică la nivelul unei politici școlare naționale, politică largă ce avea în vedere și elementele de altă limbă din lumea negustorilor brașoveni. El se referă mai cu seamă la greci. Pledoaria lui Barițiu susține necesitatea școlilor în limba română, fiind convins că numai în atari instituții se poate asigura progresul. „Acest adevăr e cunoscut de toate națiile iubitoare de luminare, ci să privim numai la frații noștri din Valahia și Moldova”²⁰. Constatarea dascălului e revelatoare pentru orientarea spiritualității românești ardelenene spre cultura fraților de peste Carpați, unde tocmai în această epocă problemele școlii sînt în centrul atenției oamenilor de cultură.

Militind pentru o viață națională proprie, Barițiu socotea că practica mai veche a studiilor în școlile străine este dăunătoare, fiindcă aceste școli, datorită prozelitismului, pot duce la deznaționalizare.

Tabloul stării culturale zugrăvit de Barițiu este, desigur, exagerat, voit chiar sumbru pentru a face loc ideii pe care o susține. Dar nu e mai puțin adevărat că limbajul tipic iluminist cuprins în formulări ca „negura neștiințelor”, „urgia tuturor neamurilor”, aluziile la iobăgie, la „slujba domnească”, la „tot feliu de dăjdii”, acoperă o tristă realitate în Transilvania primei jumătăți a veacului al XIX-lea. De altminteri el este explicit atunci cînd scrie: „Dintru aciasta puțină privire la întimplările cele trecute, lesne cunoaște fieștecare ce însemnează a nu avea o nație întreagă școli și alte insitutumuri de științele cele de lipsă. Este aceasta o mijlocire foarte întocmită de a prefăce și a corci o nație întreagă împreună cu religia ei într-alta oarecare și așa a o stinge cu totul”²¹.

Națiunea însă a rămas nealterată — continuă Barițiu — datorită țărănimii care s-a păstrat spre deosebire de o „parte mai ales din nobleță”²². Aprecierea omului de cultură este însemnată pentru gândirea lui Barițiu din epoca începuturilor sale, în care socotea marea masă a celor mulți drept păstrătoare a ființei naționale. Prin urmare, atitudinea lui Barițiu, la 1835, în aprecierea țărănimii este romantică, valorificînd unele trăsături ale iluminismului românesc.

Aprecierea învățămîntului grecesc pentru viitorii negustori este la rîndu-i în concluzie negativă. Înainte de toate pentru că acum „sosind alte stări împrejur”, este „de lipsă de alte sisteme și metoduri învățătoare”, iar în al doilea rînd pentru că fiilor „românilor” limba grecească nu le „poate fi cunoscută” și școlile „indestulătoare”²³. Încheierea lui Barițiu merită să fie reprodușă întocmai. „Dintru aceste pornind zic cum că de nu vor avea lăcuitorii creștini de legea grecească din Brașov cît mai curând școli așa întemeiate, întru care fii lor pentru tot feliu de stat să să poată destul procopsi și pregăti în limba care este părții cei mai mare a lăcuitorilor cunoscută, atunci relighiia, naționalitatea, înflorirea neguțătorilor și tot numele cel bun, vor veni în primejdie de a le perde”²⁴. Deci se evidențiază de pe

¹⁹ *Disertație...*, p. 100.

²⁰ *Idem*, p. 100–101.

²¹ *Idem*, p. 102.

²² *Ibid.*

²³ *Idem*, p. 102–103.

²⁴ *Idem*, p. 103.

acum în politica națională, alături de relația școală, religie, naționalitate, existentă și în iluminism, legătura dintre activitatea negustorească și învățământul.

Noua îndrumare pe linie școlară are în vedere „învățăture mai bogate”, în limba națională pentru vremea viitoare, când națiunea va fi recunoscută între națiunile țării. „Ce lucru de dorit ar fi, ca avînd niște cetățeni așa văzuți, niște neguțatori așa avuți precum sînt brașovenii acolo în mijlocul său școli bine orînduite, profesori destoinici a da fiilor săi toate științele cele de lipsă și folositoare, a vîrșa și a topi în inimile lor toată simțirea religiei, moralului, naționalității, patriotizmului [...] bine crescuți și pregătiți a vi trimite la locuri mai depărtate pentru știință și ecșperiență și mai mare”²⁵. Barițiu are în vedere, deci, specializări pe alte meridiane culturale, pentru care însă noua școală preconizată trebuie să fie un stadiu pregătitor. Noul învățămînt trebuie în primul rînd să servească dezvoltarea burgheză a societății și, implicit, națiunii române al cărui viitor îl atașează acestei clase sociale, opusă feudalismului. El constată însă că magnații Transilvaniei, atenți la spiritul vremii, rup cu tradițiile și se angajează pe drumul economiei capitaliste, organizîndu-se în „soțietăți neguțătorești”. „Pe zi ce merge să îndulcesc în neguțătorie, întru atîta cit (încetînd împărăcherile) sînt gata a ridica în patrie soțietăți neguțătorești, care să stea tot din domni avuți și iscusiți întru toate științele ce îl ridică pe om la stare strălucită, să pună peste puțin și în patria noastră creditul întru înflorire, supîndu-să însuși și domnii dreptului neguțătoresc (Handelsrecht)”²⁶. Barițiu vede cu perspicacitate pericolul ce-l reprezintă pentru negustorimea românească rămîinerea în cadrele unei rutine tradiționale. „Oare dacă niște domni ca aceia, cari însoțindu-să laolaltă și ridicîndu-și creditul cu bani, ci mai întîi cu moșile ce le au statornice, vor porni o neguțătorie cit de însemnătoare și vor cuprinde ramurile ei și acele de vor ținea în partea sa avînd oameni procopsiți și umblați în țările cele cultivate, atunci de fiii și nepoții noștri ce va să fie în vremea viitoare, cari afară de bani ce totuși totdeauna sînt în multe primejdii, de cumva cel ce îi moștenește nu are știință și hărnicie de a-i întoarce spre sfîrșituri bune, învățătură și intelegiune, veacului de acum amăsurată, nu au”²⁷. Tînărul cărturar român pledează convingător pentru o „soțietate” negustorească românească, întemeiată pe „întelegiunea” cîștigată în școli, chemînd pe români și greci, pe sîrbi și pe bulgari, cu aluzii la faptele strămoșilor, la o viață mai bună. Chemarea lui ia forme patetice atunci cînd socoate școlile un „monument” pentru „toată nația” „Școli, școli, bărbați brașoveni, care bine întemeiate și înzestrate, pe lingă ce varsă cele mai scumpe daruri peste omenesc, luminează și au luminat orizontul tuturor patriilor, rămîn în veci mulțămitoare cătră întemeietorii săi”²⁸.

Barițiu consideră că școlile sînt cu puțință avînd în vedere bogăția negustorilor, a bisericilor, existența școlilor de pină atunci, ce urmează a se împreuna „cu toate veniturile lor”. O școală însă de nivel, cu mai mulți dascăli, care la „un loc”, „subt o direcție înțeleaptă”, să lucreze spre același scop al creșterii tinerimei. Dascălii să fie „cunoscuți și aprobați”, destoinici, cunoscători de „regulile creșterii”, oameni morali. „De nu va avea — scrie Barițiu — dascălul purtarea cea mai cuviincioasă, cum vor să aibă ucenicii lui, cărora cea mai de aproape căutătoare și icoane le sînt dascălii...”²⁹.

Barițiu schițează profilul unei școli moderne, cu învățămînt organizat pe clase, conducîndu-se după legi școlare, sub o „direcție strașnică”, o școală „sistematică”. Nu uită nici greutățile,

²⁵ *Idem*, p. 104.

²⁶ *Idem*, p. 105.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Idem*, p. 107.

²⁹ *Idem*, p. 109.

intimpinările și obiecțiile ce s-ar putea ridica în fața planului său. Înainte de toate, „negura neștiințelor” care învăluie națiunea, compoziția națională eterogenă a negustorilor brașoveni ar putea constitui piedeci în calea proiectului de ridicare a școlii. Barițiu, deși recunoaște realismul unor eventuale obiecții, nu este însă de acord cu toate, fiindcă socoate că printre români se află oameni învățați, iar în Brașov oameni ce pot sprîjini programul de școlarizare. „Nu vă pregetați dară însuși d-voastră a rumpe ghiața, a porni înainte, a da pildă la cei întunecați, a ajuta pe cei ce doresc a lucra pentru binele de obște și n-au putere, ca așa cu toții să putem oarecînd eși din întuneric și din umbra morții”³⁰. E interesant că Barițiu introduce în discuție principiile unei etici noi, laice, în care binele individual este subordonat celui de obște. De fapt cărturarul român pe acest tărîm continuă Școala ardeleană, pe Samuil Micu care susținea aceleași principii morale. El este de fapt un continuator. „Însă unde este primejdia de obște, unde sfînta relighia, moralul și toată fericirea, pentru greci ca și pentru români și pentru ceilalți este în primejdia, unde așa este frică cum că va să scapete din neguțătorie bolgarul ca și grecul și ca românul, acolo nu cred eu că nu uită oamenii de împărăchieri și nu dau mîna unul altuia de ajutorință”³¹. Soluția o caută în renunțarea la prejudecăți și în unirea eforturilor, în „unirea laolaltă”, cum scrie cărturarul. Eforturile le vede îndrumate nu spre milostenia creștină, ci într-o operă de educație largă, care să cuprindă copiii săracilor, nutrinde convingerea că astfel numărul celor lipsiți se va micșora. Școlarizarea într-o instituție de genul acelei pentru care pledează urma să asigure cadrele necesare bisericilor, preoți instruiți, ce ar putea să fie pilde de moralitate. Dar o instrucție temeinică ar putea mai cu seamă oferi neguțătorimii „oameni înțelepți cunoscători de drepturile sale” și astfel nu ar mai fi nevoie să apeleze cu bani la alții. De aceea îi îndeamnă, gîndindu-se la fiii negustorilor: „Dați-le minte, iară nu bani. Mintea și înțelepciunea este avuția cea adevărată; aceasta singură este în stare de a purta mărfuri de la marginile lumii”³².

Barițiu îndeamnă la fapte, la fapte cit mai grabnice, la depășirea rutinei strămoșești, fiindcă există primejdia că o atare școală să se ridice într-o limbă străină. Este convins că profesorii necesari pot fi recrutați pe măsură ce „merg tinerii înainte”, că în sfîrșit se vor găsi din rîndul națiunii române, că succesul depinde de inițiativa românească. „Pentru binele de obște al nostru altul nu ne va îmbîia, nici nu este nîme datoriu să-ți dea ce nu ceri, sau de cererea nu e cu temneiu”³³. Insistînd pentru inițiativa românească în materie școlară, Barițiu sugerează de fapt o nouă politică națională în domeniul învățămîntului românesc, o autonomie față de oficialitate. Drumul schițat acum de Barițiu este de fapt acela al evoluției ulterioare așa cum o vom cunoaște din istoria învățămîntului în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Disertația lui G. Barițiu prezintă, așa după cum s-a putut vedea, o deosebită însemnătate pentru istoria învățămîntului transilvănean. El pledează pentru un învățămînt legat de nevoile negustorimii române brașovene. Ideile despre educația națională își găsesc originea însă în ambianța școlilor blăjene, în fermentația înnoitoare de idei care a dus în cele din urmă la organizarea *Liceului episcopal* la Blaj și la reorganizarea gimnaziului. Evident că Barițiu se inspiră și din orizonturile noi ale învățămîntului european, căutînd pentru Brașov soluții adecvate cercurilor și necesităților negustorești. Pe baza acestor idei, Barițiu a deschis la poalele Tîmpei, în toamna anului 1836, noua instituție de învățămînt, cu un program concordant tezelor preconizate. Un învățămînt național, vizînd progresul națiunii române prin cursuri de gramatică

³⁰ *Idem*, p. 111.

³¹ *Ibid.*

³² *Idem*, p. 113.

³³ *Idem*, p. 115.

românească și germană, de istorie, geografie și în același timp, prin încercarea de a asigura un program de pregătire în domeniul științelor economice. Dar *Disertația* lui Barițiu reprezintă și un moment important în evoluția gândirii social-politice în Transilvania, punctează evoluția spiritualității noastre de la *Supplex Libellus Valachorum* la 1848. Însemnate indeosebi sînt acele considerații care vizează însăși ideea națională care treptat depășește particularismul local, ridicîndu-se la valori general românești. Faptul că progresele învățămîntului din țările române sînt date drept exemplu de urmat în 1835, dovedește că legăturile și influențele sînt mai vechi decît anul 1836 cînd Barițiu și Cipariu întreprind cunoscuta lor călătorie în Țara Românească. Dar mai importantă ni se pare orientarea nouă a intelectualității române ardelenne spre elementul burghez, care este atras în mișcarea națională ce avea atîta nevoie de un suport economic și social mai larg. Prin ideile enunțate în *Disertație*, G. Barițiu se înscrie în istoria culturii românești ardelenne din prima jumătate a secolului al XIX—lea, cu una din cele mai însemnate contribuții, de mare ecou în viitor.

ȘERBAN POLVEREJAN și POMPILIU TEODOR

ANEXĂ

DISERTAȚIE
DESPRE ȘCOLI PENTRU CREDINCIOȘII DE
LEGEA GRECEASCĂ DIN BRAȘOV

1835

Norodul ce ședea întru întuneric au văzut lumină mare
Mat. cap. 4 stih. 16

Și luînd un prunc, l-a pus pre el în mijlocul lor, și luîndu-l
în brațe, a zis lor : oricine va primi pre unul dintre acești
prunci întru numele meu, pre mine mă primește
Marcu cap. 9 stih. 36—37

Cădră doritorii de cultură

«Vrednic de milă ni se pare omul acela care în viața lui, pe unde umblă în cătrău merge, cu cine să întâlnește, și vorbește, neîncetat să căste, cum că el nu mai are nici un noroc în lume, nici sănătate ca alți oameni, nici avere din ce să trăiască, nici pace în casă, nici prieteșug sau prieteni adevărați. Într-aceaia, pentru a depărta unele asemenea rele de la sine, nicăiri nu să mișcă, ci i-ar părea bine de ar veni altul cineva, ca trupul lui cel bolnav să i-l schimbe, dându-i altul mai întreg și tineresc, ca toate ce-i sînt de lipsă să i le aducă de-a gata, cu un cuvânt, toate altul să-i isprăvească, și apoi atunci el ar mulțami la toți foarte frumos.

Însă un om ca acesta i[u]bitor de odihnă de cumva nu dobîndește în dar de la nime nimic, oh ! atunci pentru toate relele ce-l asupresc tot alții sînt de vină, toată lumea le este împotrivoitoare.

Ce vi să pare vrednici cetitori despre unii că aceștea carii nici sîn[t] calzi, nici reci ; însă iată mă grăbesc cu neas-tîmpărare a zice ce am în gând, a mă apropia de lucru ce-l doresc.

Pentru un om așa neîndestulat cu sine cât ai milă cât urgie — dară nu este așa când vedem nații înrețgi întru asemenea boală mîrceziindu-să. Atunci cu mult mai mare este amărirea inimilor tuturor celor bine simțitori, cînd uarecine în nația sa din a căreia sîn au eșit, nu aude alta decît căiri, jeluiri și plînsături, fără a să afla cineva, care să caute pricina răului, și aflându-o să să nevoiască a ridica răul din mijloc.

Aci nu-mi veți imputa, din toate alte nații de o soarte mai nenorocoasă, aducând spre pildă nația românească, ca lăcuitoare în Ardeal câte glasuri neplăcute nu ne răsună de la fii acestia ! Unii dintre cei fără de nici o învățătură oftează zicînd : O Doamne săraci sîntem, cînd ne va face împăratul și noao drept. Ca cum împăratul ar fi chiar și datoriu, ca lăsându-și tronul cel ocrotitor să are și să samene pe sama noastră.

Ei frate, împăratul vrea dreptul, dar domnii și sașii sînt de vină, ca cum domnii și sașii ar fi datori a băga românului // în gură de-a gata și dacă au căzut în tină să să tîpe după el să-l scoată, văzînd că are putere de a eși.

Ba nu prietine, zice al treilea care doară au călătorit prin țări mai cultivate ; nu-i de vină nime, cum că românul e nefericit, ci el este, că nu știe lucra pămîntul, la neguțatorie încă nu înțelege bine. Ci la acestea, im rumpe vorba altul mai sfîtos, care să vede șie a ști și a pricepe mai mult ; nu, așa nu, zice el, ci să fie nația românească în Ardeal tot una, să nu fie atîta unire și neunire, să nu fie așa dezbinăți de cătră olaltă prin măestriile pizmașilor ; atunci ai vedea ce bine ar fi de români. — Însă vine altul cu o moralitate cum să vede și mai sănătoasă : Ba din român, strigă cu un ton pre cât sumeș, pre atîta și bajocoritor, nu va fi până-i lumea om de treabă, că el este leneș, pizmă-tăreș, stricătoriu, și altele ca aceste voamă asupra întregii nații.

Toți aceștia, și alții asemenea acestora, ispitesc coaja, iar la măduvă din năuntru a pătrunde nu să străduesc ; văd urmările și acestea le au în loc de pricini, iară pricina cea adevărată este ascunsă dinnaintea ochilor lor. Adevărat este, multe rele stocătoare de lacrimi domnesc între români. Ci au românul nu este din trup și din suflet alcătuit ca și să zic, englezul, sau franțozul cel cu cultură mare ? Au românul nu este destoinic cu puterile sale și trupesti, și mai vătos cele suflețesti, a face toate cele de lipsă la sfîrșitul său pentru care e zidit ? Numa îndreptătoriu să aibă ca și alte nații.

Aci stăm în loc și ne socotim ce au avut alte nații, ce nu avem noi, din care lor tot binele le-au urmat, iar nouă nu ne-au mai venit nici un bine ; creșterea bună vredniciei mei cetitori este temeiul tuturor bunrătăților. Creșterea este ce face pe om ca să fie om, ca să să deschilenească de plasa altor viețuitoare necuvîntătoare, după vrednicia și maiestatea sfîrșitului său. Și într-adevăr, pentru că spuneți-m mie ce deschilire este într-un om, de alt-mintrelea căt de sănătos și întreg de fire, care nu au avut nici o învățătură în viața lui de credința sa, de dumnezeu, sau, de sfîrșitul său cel vecinic, despre modurile de a trăi în lume mai pă ușor și totuș a păzi poruncile, vreau să zic, ce deschilire este într-un om ce nu știe nimic, și între dobitoc — din afară privind ? De căt că ciala știe

vorbi, iar dobitocul nu știe. Iară dimpotrivă, prin sănătoasele învățături, prin înaltele științe a religiei, a moralului// prin mântuitoarea filosofie, cine nu știe cum că omul cu aceste *pușin micșorît este decât ingerii**.

Creșterea dar, creșterea este după darul cel dumnezeesc, al doilea visteriu al bunătăților. Ci bunule Doamne! Tocmai acest visteriu ne lipsește noao și noi încă tot mai dormiteam. Glasul firii strigă cu putere înfricoșătoare cătră mulți părinți: *Fă cele ce sânt spre binele, spre fericirea fiilor tăi, fă că ești tată acelora, tu pentru aceia trăiești, nu pentru tine, pentru [tine] alți au trăit.* Ah, glas ce străbate inimile celor simțitori, iară celor simțitori le face de odihnă. [sic!]

Unele ca aceste socotindu-le adeseori întru inima mea, pătruns de starea cea vrednică de milă a nației românești, cum, încât este și aceia locătuitoare a pământului, chiar patria sa și-o are de maștehă; mai încolo cu sfânta relighia sa (zică-m cine ce-mi va zice, eu spui ce văd), de amândouă părțile așa este de strămtorată, cât nici măcar biserici întru cari să-și laude dumnezeul său după cuviință, în cele mai multe locuri nu are; întru acestea învingându-mă despre acel neclătit adevăr, cum că singură bună și temeinică creștere ce să dă în școli, este în stare de a vindeca toate ranele, de a reversa mult bine și îndestulare. Mă uitai împrejur în Ardealul tot, școli priveam, vedeam multe, dar nu românești, o nu! Numai singur la Blaj pentru români și aci pentru cinci sute de tineri pe an, mai mulți nu pot, nu au modru, de a învăța; și ce este acest număr de școlari, asemănat cu un milion și mai doao sute de mii de români lăcuiitori întru această patrie? Când să vor lumina? Școli sânt de lipsă, școli!

Aci stătui și privii cătră Brașov. Dumnezeule bune! Atâta bărbați cu duh de naționalitate însuflați, atâta, nu numai simțitori de lipsele și năcazurile neamului său, ci dinpreună avuți neguțători harnici și văzuți, români, greci, bulgari, toți atâta prin buna credință, cât și cu alte legături, pre cum a neguțătorii și a căsătorii, înpreunați laolaltă la aceste 12 mii de lăcuiitori români ai Brașovului cu puterile unite ce n-ar face? Nu niște școli, ci mi s-a pare că Tâmpa o ar putea muta din locul său, ca la unii mai curând să le răsare soarele, numai să vrea.

Când dară prin unele cugetări ca acestea, tot mai tare mă învingeam, cum că în veacul acesta singură cetatea aceasta ar fi [în] patria noastră într-o stare ca aceia, care precum pentru sine, așa cu vreme pentru toată nația e destoinică a scoate un izvor de știință, // din care cu toții să se adape, nu-mi pregetai despre un așa lucru cu totul interesat a face cătră domniia voastră mai pre largă cuvântare. De care eu cu atâta mai mare îndrăzneală mă apuca, cu cât avusăm norocire cu mai mulți bărbați vrednici, precum români așa și greci și bulgari sau sârbi, despre unele ca acestea mai de aproape a mă înțelege și a cunoaște în mai mulți un neastâmpărat dor de luminare și procopsință. Așa, bine voinții acestora și tuturor ce asemenea simțesc, încredințat nădăjduesc, cum că cele ce să vor zice le veți primi în nume de bine, ne privind atâta la cel ce le vorbește, de cât la dreptatea inimii lui, care-l povățuește întru această treabă. Pentru care de odată mă și rog, de o judecată mai liniștită și părtinitoare, așa cât, de veți afla unele ce nu ar fi avut aici loc, să fiți învinși cum că eu nu așa vreau, ci numai cum să fie bine și ce vi s-a părea altmintrelea, întru aceia este slăbiciunea mea pricina, cum că ce am avut în inimă nu am putut zice mai apriat³⁴.

Introducere

Simțesc o deschilinită bucurie, când știu cum că toți aceia, cu cari am eu de a mă înțelege, sânt învinși și cunosc, nu numa câtă este lipsa bunii creșteri pentru tot omul ce să naște în lume, câtă este vrednicia științelor pentru toată plasa de oameni, ci și aceia știu, cum că fără de creștere înțeleaptă, procopsință amăsurată fieștecăruia după puterile lui, dată și sămănată din anii cei dintâi a tineretilor, omul mai niciodată nu poate întru această lume trăi după vrednicia ce ziditorul i-o au dat, știind cum că omul să naște neputincios și neînvățat și numai prin ajutorul celorlalți oameni de vârstă și bine înțelepți, poate ajunge la cunoștința tuturor celor ce ajută cătră sfârșitul său și cel pămîntesc și cel ceresc vecinic. Așa încrezut înțelepciunii și priceperii domniilor voastre îmi fac această ușurare, și neîntinzindu-mă a înșira multe pentru lauda și vrednicia creșterii bune de tinerime a științelor și învățăturilor sănătoase, care și fără de aceia, la toată lumea cia poleită este lucru cunoscut și adevărit, eu mă apropii de doritul meu obiect (Gege[n]stand) // și mă rog, ca pe puține ceasuri să ne apucăm a ispiti stările împrejur a tuturor lăcuiitorilor de legea greciască din Brașov, precum celor nepărtinitoare și strămlordoare, așa și cele plăcute și părtinitoare, întru atâta, când luînd noi la mai de aproape cercare stările împrejur ce vă *apasă*, deodată să ne învingem, cum că dumneavoastră aveți acolo ne încungiurată lipsă de niște școli, care să fie destoinice a răspunde la toate lipsele veacului de acum. Iară când vom privi la lucrurile ce pentru zilele de acum vă sânt părtinitoare, dinpreună să să dovedească și aceia, cum că numai voe să aveți, vă este cu puțință a ridica niște școli, ca acelea, întru care nu numai științele cele frumoase, ci și cele filosoficești să să poată învăța, spre folosul nu numai a rămășițelor dvoastră ci a toaței nații românești și a celor împreună cu dănsa.

* Toate sublinierile aparțin lui G. Barițiu.

³⁴ Textul între ghilimele, publicat de A. Birseanu, *op. cit.*, p. 23–26.

Lipsa de Școli naționale în Brașov

Când vreau eu, din stările împrejur de acum a dvoastră, a dovedi cât de ne încungiuată lipsă aveți de școli naționale în acea cetate, mai întâi socotesc școlile sa[ș]ilor de acolo, cu cari lăcuși împreună, cum că aceste nu sânt în stare de a vă crește fii dvoastră după așteptare, cred cum că fleștecare lesne să va învinge. Socotim numa marea deschilinire a credinții, a limbii și a obiceiurilor ce sânt întră acestea și întră dvoastră, așa că *de ar vrea* sasul a da pruncilor dvoastră creștere cuvîncioasă, cum ti va da? Spre pildă, până ce învață pruncuțul de român o limbă streină întru care apoi să învețe cele ce-i sânt lui de lipsă spre fericirea sa cea viitoare, până atunci să albă modru a învăța în limba maicii sale, cât sporlu ar face, câtă vreme ar dobândi, nu să poate spune. Și apoi, după ce ar crește și s-ar lumina așa pă ușor întru învățături, lesne ar fi a să apuca, în vîrstă mai bună, de a învăța alte limbi streine. Acest adevăr e cunoscut de toate națiile iubitoare de luminare, ci să // privim numai la frații noștri din Valahia și Moldova. Dar credința, religiia, care este însă[și] viața omului, fără de care neamul omenesc n-ar putea rămănea pe fața pămîntului, cum o va învăța fiul românului la sas? După cum crede românul, pe ce este elbotezat nu va învăța, că așa nu știe sasul. Iar credința sasului nu vrea, și nu e cuvîntă să o [în]vețe cel pravoslavnic. Ci iată așa pravoslavnicul în treaba religii rămăne întră două scaune; lucru trist și totuși acesta nu este ceva lucru nou. Toți românii cîți au învățat pe la școlile altor neamuri în Ardeal, ne avînd vai de ei, școlile lor, au fost în primejdie ca aceasta, așa că mulți dintră fiii românești din veacurile trecute, până în zilele de acum, îndulcindu-să de câte o lege streină, eretică, pe la a căria școli învăța, mai pre urmă nu numai că-și părăsi afînta credință și să făcu eretic, ci deodată [!]și părăsi și nația sa, uitînd de brațele ce l-au crescut, pre cum nenumărate pilde au fost și încă sânt. Alții ne plecîndu-se spre legea streină, și a sa încă ne avînd de la cine să o [în]vețe, de multe ori nice părinții lor știind a-i învăța, au crescut ca și saica în loc apătós, însă, fără de nici o roadă sufletească, fără de nici o cunoștință de dumnezeu, de credință și moral. Ce mirare dară, dacă mai pre urmă în toată nația aceasta s-au lățit așa neștiința și răutățile, cu atîta mai vîrtos.

Cum că nefiind nici de acele școli în care batăr cei ce năzula la preoție să să poată din destul procopsi, așa însuși preoții rămăsesse întru atîta întunerec, cât abea știu ceti bine, și apoi unii ca aceștia cum ș-ar fi păscut oile sale? Însă acesta fu numai începutul reilor și a osîndii preste nația noastră. Din pricina mai sus arătată, preoțimea dinpreună cu toți credincioșii săi, rămăind întru negura neștiințelor și ajungănd la o așa apunere, nu e mirare dacă căzură în urgia tuturor neamurilor, încât nime mai mult nu să sfiia a săli și însuși pe preoți a face slujbă domnească a da tot felu de dăjdii, așa că întru aceste stări împrejur, nici preoții nu mai avură modru aș mai da fii batăr și la școli streine. Un rău trăgea după sine altul mai mare. Însă măsura tuturor reilor era neștiința și varvaria. // Dintru aceasta puțină privire la întîmplările cele trecute, lesne cunoaște fleștecare ce înseamnă a nu avea o nație întreagă școli și alte institutumuri de științele cele de lipsă. Este aceasta o mijlocire foarte întocmîtă de a preface și a corci o nație întreagă împreună cu religiia ei, într-alta oarecare și așa a o stînge cu totul. Ci mulțumită să dăm pronii cei cerești, cum că toate primejdiile, valurile și lațurile ce ni s-au pus în vremile trecute, tot nu fuseră în stare de a ne surupa; și de au și trecut o parte mai ales din nobleț la alte neamuri, totuși celalant trup al românimii ar rămas întreg. Ci nu așa s-au întămplat cu alte nații mai mărunte ce au venit a să așeza în patria aceasta. Mai toate acestea să lăpădară pă rînd și de credință, și de nația sa, și cunoaștem sate întregi mai vîrtos de bulgari (precum spre pildă aci în vecinătatea Blajului este Cserged²⁴) care lăsăndu-și ortodoxa sa credință au primit luteranismul, și astăzi sânt prefăcuți în sași. Așa dară, învederit urmează cum că deși aveți dvoastră neapărată datoria creștinească de a trăi cu concetățenii sași în dragoste, totuși de vă iubiți religiia și pe fii dvoastră, nu vă este cu sîfat ca să vă dați fii pentru a să procopsi la școlile cele luterănești.

Poate ar fi cineva, măcar că anevoie cred, care să-mi aducă aminte, cum că cele grecești școli sânt destul de bine întocmite. Însă la aceasta cu puțină cuvinte răspund, cum că deși sânt întemeietorii și titorii școalelor mai nainte răspunzătoare sfîrșitului său pentru neguțătorii ce aveau lipsă de limba grecească, iară astăzi mutăndu-să duhul veacului, sosind alte stări împrejur, întru care precum oricine vede, este lipsă de alte sisteme și metoduri pentru tinerimea învățătoare, numitele școli nu numai pentru fiii românilor, cărora limbă grecească nu le poate fi cunoscută, ci și însuși pentru greci și bulgari nu sânt // îndestulitoare. Însă aceasta să va adeveri prin cele ce să vor zice, mai în jos, din destul.

Încât e, pentru școluțele ce sânt pe la biserică, zic atîta, cum că acele sânt pentru pruncii celor neavuți și sirmani, cari să învețe a chema numele lui dumnezeu întru ajutoriu. Iară pentru cei ce vor să fie sprijinele religiil, patrii, nații și iarăși neguțătorii buni, alte școli să caută. Dintru aceste pornînd, zic: *cum că de nu vor avea lăcuitorii creștini de legea grecească din Brașov cât mai curînd școli așa întemeiate, întru care fii lor, pentru tot felu de sîfat să să poată destul procopsi și pregădi în limba care este părții cei mai mare a lăcuitorilor cunoscută, atunci religiia, naționalitatea, înflorirea neguțătorilor și tot numele cel bun, vor veni în primejdie de a le perde.* Să vedem pă rînd:

Am înțeles mai sus din trista privire la veacurile trecute și până în zioa de astăzi, cum fii românilor, prin învățături căștigate la școlile altor nații, s-au lăpădat și să leapădă de nația și religiia sa, și așa această nație dinpreună

²⁴ Cergău, jud. Alba.

cu cele de o lege cu dănsa în Ardeal lăcuitoare, precum grecii, bulgarii, au rămas mai totdeauna lipsită de bărbați învățați și vrednici. Cum că această osândă și în vremea viitoare va să rămăie pe capetele noastre întru stările înprejur de acum așa de mișele, întru care pentru o așa nație mare atăta lipsă de școli vedem, lesne putem găci. Pentru că de au și intrat astăzi într-o parte mare a românilor, mai ales a celor cari pândind la cursul timpurilor, nu să îndoesc cum că românii peste puțin va fi cunoscuți de nație, un foc sfînt d-aș da fiii săi la învățători și mai nalte, între cari brașovenii chiar nu sînt cei de spre urmă, de au și început mulți din cei mai avuți a cunoaște, cum că nu e destul pruncilor săi numai cetitul într-o limbă sau într-alta și puțină scrisoare, ci au lipsă și de învățători mai bogate, cu care înfrumusețați să le fie de toată sprijoana pe la dicasteriuri și în cler. Însă neavînd școli naționale mari și așa fiind siliți aș da sub grija altor neamuri fiii, totdeauna // și-i pune în primejdii nespūsă. Ș-așa socotind aceasta de la slăbiciunea firii omenești peste tot, și mai ales la lesne lunecătoarea tinerime, nu este nici o mirare. Tînărul de mic depărtat de sinul părintesc în streinătate, fără de a fi învățat mai mult decăt doară *rugăciunea domnului* de la părinții săi, trimis fără de a-i da în vreme bună ceva cunoștință mai temelnică de credința sa, simțire și dragoste mai mare de nația sa, așa din anii cel mai cruțuți a vieții sale toate simțirile dedăndu-se cu altă limbă, alte obiceiuri, altă relighie, cine va sta la îndoială, cum că unul ca acesta înstreinat de maică-sa a căria s-au oarecînd l-a alăptat, pentru o strălucire ce-l orbește, să țipă în brațele unii maștehe, mai mult nații și relighii sale nu mai vrea a fi nici de un folos.

Ce vi să pare bărbați buni, ce lucru de dorit ar fi, ca avînd niște cetățeni, așa văzuți, niște neguțători așa avuți precum sînt brașovenii acolea în mijlocul său școli bine orînduite, profesori destoinici a da fiilor săi toate științele cele de lipsă și folositoare, a văr, a și a topi în inimile lor toată sămțirea relighii, moralului, naționalității, patriotizmului, a credinții neclătite cătră împărăteasca maestate, și toate celelalte, fără de care cunoștință, omul în viață nu poate fi, într-acestea a-i îndulci de limba națională; mai pă urmă să fi(ți) fără de nici o grijă de acasă așa zicînd binecrescuți și prăgătiți a vi trimite la locuri mai depărtate pentru știință și eșperiență și mai mare.

Acest adevăr nu-l pot alții cuprinde cu mintea așa de chiar, precum aceia, carii sau dănsii au învățat întră neamuri streine, sau fii au avut la școli depărtate, și așa li pot fi mai de aproape cunoscute primejdiile și lațurile prin care au de a trece tinerii cei ce de acasă n-au luat nici o învățătură pregătitoare, decăt căte o sărutare de la tatăl său și mamă sa, care îi zicea: *Poartă-le bine fiule, Dumnezeu te poarte în pace*. Într-aceasta cum că dumneavoastră (care mulți până de acum cunosc) foarte peste puțin veți fi siliți a vă da fiii tot de-a rîndul la școli streine neavînd ale dvoastră — pentru aș căștiga știință filo[so]fice și juridice, tocma numa neguțători de veți voi a face din dănsii (care nu e lucru de dorit) să va vedea din următoarele.

Ungurii, ai noștri patrioți din Ardeal, sau mai bine să zic cei mai // puternici a nații ungurești, magnații bine procopsiți și cu multă eșperiență îmbogățiți, a căroră părinți în zilele vechi avea oarece urgie asupra neguțătorii și a neguțătorilor, astăzi, deschizîndu-și ochii prin pildele altor neamuri mai luminate, învinși despre folosurile cele mari a neguțătorii, văzînd mai încolo căte ramuri ale acestiia le țin în patria noastră puțini armeni și mai ales neguțătorii de pe la Brașov, și aceasta o fac cu cele mai frumoasă și de toți pizmuite folosuri, pe zi ce merge să îndulcesc în neguțătorie, întru atîta căt (încetînd înpărăchierile) sînt gata a ridica în patrie soțietăți neguțătoresci, care să stea tot din domni avuți și iscușiți întru toate științele ce li ridică pă om la stare strălucită, să pună peste puțin și în patria noastră creditul întru înflorire, supîndu-să însuși și domni dreptului neguțătoresc (Handelsrecht).

Acî fieștecare, de este precum să și cade a fi, precugetătoriu la vremile viitoare, de are adevărată dragoste cătră pruncii și cătră familia și rămășițele sale, la care vrea ca să-i rămăie numele și după ce va trece de la mormînt dincolo, fieștecare zic, nobil simțitoriu va sta și va cugeta, fără de a să ațîța de ceva pornire pizmătareată. Oare dacă niște domni ca aceia cari însoțindu-să la olaltă și ridicîndu-și creditul cu bani, ci mai întăi cu moșiile ce le au (Grund Eigentum⁹⁹) statornice; vor porni o neguțătorie căt de însemnătoare și vor cuprinde ramurile ei, și acele de vor ținea în partea sa, avînd oameni procopsiți și umblați în țările cele cultivate, atunci de fiii și nepoții noștri ce va să fie în vremea viitoare, cari afară de bani ce totuși totdeauna sînt în multe primejdii, de cumva cel ce li moștenește nu are știință și hărnicie de a-i întoarce spre sfîrșituri bune, învățătură și înțelepciune, veacului de acum amăsurată, nu au.

Sau va zice cineva, vom alcătui soțietate de neguțătorie ce avem de gînd și așa rămășițele noastre, din împreună înțelegere și unire vor sta bine în viitorime. Acesta este lucru foarte dorit, de a să ridica o soțietate întră dvoastră, însă pe temei nemîșcat, adică pe înțelepciune, care totdeauna să o sprijinească și să o înputereze. De altmîntrelea soțietăți de acelea s-au mai ridicat tocmai și în Țara Ungurească, însă dacă n-au fost și după întemeierea lor capete înțelepte care să știe în toată una vremea tot spre unul și același sfîrșit interesați a să învoi și a lucra, unele ca aceste soțietăți sau peste puțin să desfăcură, sau deși mai stau, numai așa stau ca // cel ce trage de moarte. Iată dară că precum la toate, așa mai virtos la o soțietate trăbuește înțelepciune de volm a avea zile bune pe acest pămînt. Iară înțelepciunea unde să află mai lesne decăt în școli! Însă bunii mei cetitori, omul cînd să mută de pre acest pămînt, numai trupește moare, iară sufletul să înalță întru întregimea sa la patria sa cca de sus. Acesta

⁹⁹ Pămînt în proprietate.

este adăvăr neclătit. Așa dară și pe lângă aciasta mai este încă în firea omenească un bold care mi s-a pare că la toți ce sâmblesc mai mult decât numai pământeste le strigă cu un glas poruncitoriu: Omule! Dacă vei trece de aici, ție nimic propriu (eigem) pe pământ nu-ți va mai rămănea, decât *numele și vestea cea bună*. Aceasta o câștigă, câștigată o lasă fiilor și strănepoților tăi, să ți-o grijască plină la zioa cea mai de pre urmă. Acesta e glasul ce la toți cei buni se înalță din adâncul inimii. Ace[a]sta e pricina iubiților, cum că și după moarte vrem să ni s-a rădăce cruce, semn de aducere aminte deasupra țărinii noastre. Poftim adevăc să mai rămăe încă îndelung aducerea aminte a noastră la cei ce trăesc în urma noastră. Aci [!]mi vine aminte, cuprins de o întristarea nemângăiată, strămoșii noștri romani, pe cari de au fost vreun îndemn care să-i miște spre punerea de nemuritoare fapte, de care lumea cea de dănzii învinsă niciodată nu s-au putut îndestul mira, întru adevăr, *dorul de aș finea și patria mărirea numelui său peste veacuri*, au fost cel mai puternic îndemn, spre punerea faptelor eroicești. Ah voi strănepoții acestora, unde ați rămas? Au doară s-au stîns sîngele lui Brutus, Regus, Stipio? — Unde este cuvântarea ta cea de inimi topitoare Țigeroane, ca să mai ațâțe încă o dată pe acești ai tăi strănepoți spre fapte de laudă vrednice și nemuritoare, ca să mai înpaci odată pîi cei împărăchieți, să mai înțelepțești odată pre cei nepricepuți?

Grecilor! știți voi pî Leonida al vostru la Termopile, pe Miltiad la Maraton, pe Temistocle la Salamina? // N-au perit aceia, ci trăesc întru mărirea numelor peste atîta veacuri. Bulgarilor și Sirbilor! știe Europa ce împărăție aveți voi dincolo de Dunăre până a nu fi înghițiți de fii lui Ismail.

«Ah bunule Doamne! Mai marii noștri au năzuit așa de tare cătră nemurire, iară noi acești de acum s-a fim îndestuliți, cum că am trăit și am murit; s-a le fie rușine fiilor noștri de părinții săi? Ah nu, monument să ridicăm lui dumnezeu prea plăcut, în veci rămăitoriu monument, la care când vor privi nepoții noștri, cu lacrimi de bucurie s-a răsune cuvintele aceste: fie-le țărâna ușoară! Monument, care nu numai de nepoții dvoastră, ci de toată nația, având ne încungurată lipsă de acela, s-a fie păzit și păstrat preste veacuri.

Școli, școli, bărbați brașoveni, care bine întemeiate și înzestrate, pe lângă ce varsă cele mai scumpe daruri peste omeneș, luminează și au luminat orizontul tuturor patriilor, rămân în veți mulțumitoare cătră întemeitorii săi»⁹⁷.

După aceste toate, bună nădejde mă ține, cum toți cari sânt slobozi de prejudecățile (Vorurtheil) cele de minte întunecătoare, cărora le bate inima cu dor dulce pentru fii și rudeniile sale și cari fiind mai iubitori de oameni fș[i] poartă nația și credința sa în peptul său, care având modru și putere de aș face numele pe acest pământ nemuritoriu, s-a îngrozește socotind, cum că după cei vor zice la petrecerea sa cea de pre urmă că un *dumnezeu erle*, cu aceia să-i piară numele de pre fața pământului, și nici măcar rudeniile de la al treil[e]a neam încolo s-a nu-l mai pomenească, socotesc zisăi, cum că unul ca acesta lesne, prea lesne, s-a va învinge cât de lipsă, cât de folositoriu și de cîntă laudă vrednici vor s-a fie aceia cari întru așa cetate, pentru atîta mulțime dă lăcitori vor s-a întemeiază școli trăbuițălor tuturor făcătoare destul. Nu-și va lăsa unul ca acela cununa de laudă pe capul altuia, ci împreunându-și puterile sale, acolo unde singur nu poate merge înainte, cu mai mulți împreună lucrând, cu cât au rămas cei mai nainte de dănsul îndărapt, cu atîta el acum își va îndupleca pașii săi spre folosul binelui de obște. // Cu atîta mai vârtos s-a va strădui cu cât vede, cum că toată întârzierea este premediosă, învins fiind și despre aceia, cum că în vremile de acum, celor ce vreau și celor ce prin împărăchieri nu sânt dezbinăți și neînvoiți, toate cele bune, și prin urmare dumneavoastră încă temeiarea de școli v-a este cu

Puință

Și despre aceasta, tot acela care cunoaște numai doară că deasupra, mai întâi starea cea până acum destul de bună a neguțătorii Brașovului și prin urmare puterea banilor ce s-a întorc în mîinile neguțătorilor de aci, care cunoaște rîvna a multora de a merge înainte întru adevărat luminare, iară nu numai întru cultura cea spurie (Bastardische Cultur) care știe jărtvele ce le fac toți cei de legea greciască de aci pentru biserică și pentru slujitori ei, care cu bucurie privește la rîvna cu care au lucrat românii din cetate spre a-și ridica în lontru ei biserică și școli, căruia îi este cunoscută bogăția celor două biserici, greciască adevăc și românească din Schei; care știe căte școli s-a în acolea pe la toate bisericile și toate cu cheltueli însemnătoare, lesne s-a va învinge cum că lăcitorilor de aci de lăgea grăciască, întru această treabă toate le sânt cu puțință. Numai singur atîta lipsește ca unele din acele școluței încât s-a va vedea a fi de folos, s-a să împreune laolaltă cu toate veniturile lor, și mai încolo ajutându-s-a cu cele ce vor lipsi, s-a să pună în stare de a răvărta toate bunătățile învățăturilor și a moralului de care avem neapărată trăbuiță. Cu ce folos e, spuneți-m mie, cum că pruncii dvoastră învață pe la atâtea locuri, p: p: la sași, la papistași, la greci, la români în Schei, iară, la români în Cetate, și mai știe dumnezeu pe unde mai aveți căte un dascăl. Într-aceia, nici la o școală din cele numărate atîta nu pot învăța // de cât vor s-a aibă lipsă p-a viață viitoare nici sporiul, care după o mai bună întocmire s-ar putea aștepta. Pentru că aceia cu minte sănătoasă nici s-a poate socoti ca un dascăl singur, de ar fi cel mai înțelept, și cu cea mai mare rîvnă pentru tinerime, s-a poată la toți tinere-după vîrsta și puterile lor da învățătura însemnătoare. De aci este și aceia, cum că partea mare a pruncilor petrec

⁹⁷ A. Birseanu, *op. cit.*, p. 27.

atâta ani prin acele școli fără de așteptat sporiu. Cu cât ar fi mai mare folosul, când mai mulți dascăli la un loc, împărțind greutatea creșterii într-o sînă, totuși cu puterile spre același sfînt al creșterii scopos unite, sub o direcție înțeleaptă ar lucra? Atunci, pe lângă ce de moralul tinerilor mai strașnică grijă pentru acest veac stricat s-ar putea avea, de altă parte le-ar mai aduce acel folos, cum că fiind mai mulți laolaltă, de mici încep a să cunoaște unul pre altul pentru viața viitoare, care lucru, adică a cunoaște în vremea bună pe cei cu cari vei să trăiești, cât este de lipsă, eu aci nu vreau a arăta că este arătat la toată lumea. Întru aceia din cele până aici zisă, mai curg una două. Adecă, mai întâi, dascălii ce vor să primească asupra sa greutatea cuviincioasă creșterii a tinerimii, să fie de *cineva* cunoscuți și aprobați, despre destoinicia lor; arătați, cum că lor pe lângă celelalte știință, nu numai *regulile creșterii* le sînt cu temei cunoscute, ci mai vîrtoasă să fie cine să judece despre moralul unora ca acelora cari să imbie de dascăli. *Verba monent exempla trahunt.*

De nu va avea însuși dascalul purtarea cea mai cuviincioasă, cum vor să aibă ucenicii lui, cărora cea mai de aproape călăuzitoare și icoane le sînt dascălii și iară de aci urmează cum că: Pentru ținerea legilor școlastice și a rîndului bun, atăta pentru școlari, cât și pentru dascal, este de lipsă o *direcție strașnică*. Fără de aceasta nimic nu plătim, nici la un felu de școală și mie numai aceste mi să văd a vă lipsi dvoastră; toate celelalte vă sînt cu putință. — Stăi în loc! Im[i] strigă aci oarecarele, ai părăsit materia despre care începuși a ne vorbi. — Aceste le știm cum că toate așa sînt cum le zici, însă ce ziceai despre *putință*, cum că noao ne este lesne a întemeia școli si-//stematice ca la alte neamuri, care să mîntue pă rămășicele noastre de negura neștiințelor, aceasta nu știu pă ce temei o razimi. La noi oamenii, mai ales români, sînt cu mult mai necopți și nepricepuți decît să cunoască folosurile unor școli așa strălucite. Noi neguțătorii nu sîntem tot de o nație, dară și de am fi, tot români sau tot greci, nu ne înțelegem laolaltă și așa de unde ai putea scoate atîtea cheltuieli pnetru un lăcaș a științelor așa scump și folositoriu? Încît este pentru veniturile bisericilor, încă nu ne învoim cu toții spre ce sfîrșit să se întoarcă. Ba de ar și fi toate acestea, trăbue încă bărbați cari ostenind și alergînd să ajute planul cătră sfîrșitul său. Trăbuesc patroni. Prin urmare, la noi până acum este foarte anevoe a clădi școli mai bune de cum avem.

— O iubitul meu! dară văzurăm din cele ce s-au zis despre lipsa școlilor naționale, cum că lumina este la deget. Lăsa-vom să ne ardă, să ne aprindă veștmintele pe noi? Cum, pentru dzeu? Ba nu, vom mîntui ori cu ce mijlocir ne va lumina cel de sus.

Întru-aceia nice împedecările și greutatea mai sus adusă, sînt petri așa grele cât să nu le putem țipa în lături spre a ne deschide cale largă la sfîntul scopos. Să vedem pă rînd.

Cum că românii, peste tot vorbind, nu sînt încă copți spre a cunoaște rodirile învățăturilor, acest adevăr cu durere de inimă îl cunosc, știind mai vîrtoasă cum că de o mie și mai bine de șapte sute ani de când au venit în aceste patrii ar fi avut destulă vreme a să coace, a să răscoace, și iară a mai înverzi odată. Ci totuși aceasta a m[ea] mîhnire mi să alinează aducîndu-mi aminte cum că în aciaștă nația până acum sînt și oameni treziți și luminați; și eu vorbeam numai cătră brașoveni, aici încă singur cu aceia cari pot și vreau a mă înțelege. Pe dvoastră vă rog eu, ca după ce bunul dumnezeu v-au ajutat pentru cîștigarea celor de lipsă, până de prisos bine cuvîntîndu-să ostănelile, să vă simțiți îndatorați a cugeta și de soartea celor ce vor să trăiască în urma-vă, să nu vă înșelați cu acea prejudecată, cum că de lăsați bani fiilor de moștenire, v-ați[i] împlinit datoria părintiască, că încă ești departe de îndeplinirea ei. Ba zic eu așa: Dă-i până trăiești înțelepciune, // nu-i lăsa nice un bai, și ai făcut cu ce te îndatorai. Nu vă pregetați dară însuși dvoastră a rumpe gheața, a porni înainte, a da pildă la cei întunecați, a ajuta pe cei ce doresc a lucra pentru binele de obște și n-au putere; ca așa cu toții să putem oarecînd eși din întunec și din umbra morții. Altmintrelea [c]e folos, de vom tot aduna pentru noi, iară la de-aproapele vom privi fără milă tîrîndu-să pă pămînt. Așa este, dar într-o noie fieștecăre trage foc la oala sa, grecul, românul, bulgarul sau sârbul, fieștecăre vrea să rămăe de sine, nu știu ținea și simți una. Cei mai mult, însuși într-o sînă, încă sînt părțile împărechiate. Ce vei răspunde la aceste și ce vei aștepta de aici? — Ba voi aștepta bărbați buni! Tragă foc fieștecăre la oala sa, lucre în partea sa, acolo unde e interesul privat. Însă unde este primejdia de obște, unde sfînta relighia, moralul și toată fericirea, pentru greci ca și pentru români și pentru ceilalți este în primejdie, unde așa, este frică, cum că va să scape din neguțătorie bulgarul ca și grecul și ca românul, acolo nu cred eu că nu uită oamenii de înpărăchierii, și nu dau mână unul altuia de ajutorință.

Apoi³⁰ nice nu sînt oameni[i] totdeauna așa de răi la inimă precum să văd dinafară, și de multe ori toată crîdnința nu este alta decît că nu să înțeleg unul pe altul, cuprinsă fiind inimile noastre de niște prejudecăți primejdioasă ce le-am supt încă cu țîța maicii noastre. Așa pe unul auzi zicînd, ce să fac pentru binele grecului, eu sînt român și iarăș asămenea grecul de român. (Alu). //

Ah bunii mei! Așa este pace de toată fericirea noastră, de odihna cunoștințelor noastre. Ci dragostea cea adevărată, interesul cel mai mare nu trăbue să fie grec, român, sârb sau bulgar, unde cu toții tot întru acele primejdii scapătă, ci altele mai de aproape care vă sînt dvoastră de obște, adică, om patriot din Ardeal, cetățan de Brașov,

³⁰ Copistul a omis acest alineat, pe care l-a transcris la p. 116 făcînd următoarea mențiune: „Un artic rămas s-au petrecut la foaia no. 116”. Noi l-am intercalat la locul cuvenit.

neguțatori cu toții, creștini cu toții, românul, grecul și bulgarul, într-o căror inimă tot una și acela sfântă credință este sădită, tot asemenea să închină numelui celui sfânt a ziditorului. Cu toate acestea, nici în fapte nu vedem, tot aceea ce auzim vorbindu-se; care să dovedește din căsătorile ce să facură și să fac într-o dvoastră, iată că sântei mai de un sânge.

Poate mi-ar pomeni cineva cum că tocmai în lucrurile bisericilor nu vă învoiți laolaltă, însă aceasta nu mă spărie până mine de la lucru ce-l doresc. Cum că dvoastră nu vă învoiți în trebile bisericilor, nu vorbesc din lingură, pricina este cum că vă iubiți sfânta credință și ați vrea a cinsti pe dumnezeu în tot locul, în toate bisericile tot cu aceeași pompă și maiestate și care de care, mai mult ați vrea să aduceți celui Atotputernic. Oh, // aceasta este virtute de toată lauda vrednică. Numă bine să luom sama, ca rîvna aceasta să nu treacă măsura. Să ne bucurăm de așuția ce-o are biserica cea grecească și cea românească din Schei, să mulțumim lui dumnezeu, cum că după alțtea veacuri și rominii pot în biserica deschisă lauda pre dumnezeu în mijlocul cetății Brașovului.

Iată bunilor mei, dacă puind de o lăture judecățile ce atîta ne strică tuturor, înălțând duhul mai sus în pepturile noastre, și luând la mai curată socoteală toate legăturile ce va împreuna laolaltă, le vom ispiți toată starea oh, atunci nu știu cine ar putea zice: noi nu ne înțelegem laolaltă, noi nu putem cu toții ridica școale de treabă. Că împreună înțelegerea, ajutorința împrumutată, unirea laolaltă, au făcut și face totdeauna lucruri minunate, iară un om sau doi, de ar fi cei mai avuți nici cu sfatul nici cu fapta nu pot ajunge scoposuri mari.

Împreună învoire să fie dară, și atunci cred prea tare, cum că dintru atîta bărbați iubitori de credință sa, de fiii și rudeniile sale, doritori ca să le treacă numele într-o vecie, pricepători cum că în veacul de acum, în care neamurile toate, încă și turcii să ridice cătră luminare, fără de învățătură mai lătită, banii și avuțiile pămăntești nu plătesc nimic. Cei mai mulți pă întrecute ș-ar da o parte din bunurile sale la altariu științelor, știind prea bine, cum că nu dă pentru neam strein ci fieștecare pentru ai săi, pentru binele și înflorirea credinței.

Atunci am nădejde, cum că lesne vă veți pleca, cât va fi lipsă și veniturile bisericilor celor doao mai bogate a întoarce o parte spre acest sfînt scopos, precum și din fundația răposatului Brancovan, pentru că cine sînt mai săraci decît cei ce n-au învățătură. Și eu zic, cum că cu mult mai mare milostenia facem cînd la cel lipsit îi arătăm modru de aș[i] câștiga cu osteneala mîinilor // sale pîn[ea] cea de toate zilele, decît că astăzi îl satur dintr-a meu, iar mîine, ne mai putîndu-i da, moare de foame. Să ajutăm dară pruncii săracilor să să dedea din vreme a lucra, și a lucra cu rînd bun, învățîndu-i la școală și atunci nu vor mai fi atîta săraci. Mai multe, înțelepților nu sînt de lipsă. Iară biserica, pentru ce să nu-și jertfească o parte din averea sa întru ajutarea școalelor care încă sînt biserici, în care atătea altare să ridică cîte inimi să adapă cu apa cea dulce și mîntuitoare a științelor. Și, au nu școalele sînt acelea, care singure pot da bisericii creștini adevărați și cu rîvnă pentru credință? De unde poate biserica dobîndi preoți și alți șerbitori procopși și destoinici spre a propovedui cu energhie cuvîntul lui dumnezeu, spre a da sfat celor nepricepuți și ticăloși, spre a arăta și a fi tuturor pildă de adevăratul moral? Iată dară că ajutînd biserica școalelor, nu face alta decît le împrumută până la o vreme. Ci acest adevăr este cunoscut de toată lumea creștinească, pentru aceea eu încă celalalte le încred bunii priceperi dvoastră. Dar totuși, încă nu pociu tăcea. Cînd ați putea crește dumneavoastră din sînu-vă, oameni înțelepți, cunoscători de drepturile sale și de toate lucrurile omenești, vîrșuți în lume, atunci și să mă ertați — nu ați fi siliți a vărsa atîta cheltueli părăndu-vă, spre a vă dobîndi dreptul care stau să vi-l răpească — ci acele sume mari dă bani le-ați fi întors spre alte sfîrșituri mai bune, precum și aci înaintea, iară nu spre a umplea și înbogați pe câți... Atunci fiul du[m]n[ea]voastră sînguri, pe cale mai ușoară, dreptul său l-ar ști câștiga; însă cred eu că pe oameni cu învățătură nice nu-i hățesc într-atătea laturi. Luați de grijă rogu-vă, faceți în această parte ușurătate la fii și la nepoți. Dați-le minte iară nu bani. Mîntea și înțelepciunea este avuția cea adăvărată; aceasta singură este în stare de a purta mărfuri de la marginile lumii

— Este greu începutul frate! zice oarecarele mai ales cum că nu avem bărbați din mijlocul nostru cari să umble în acele trebi, cari să nu fie cuprinși cu neguțatoria, pe lângă aceasta să aibă hărnicie.

Adevărat e, tot înce[pu]tul este greu, dară de vom mai // tîmînda și de aci înaintea, din zi în zi, să știți că va fi și mai greu, mai pe urmă va fi cu neputință a și începe. Atunci mă tem că va începe altul, dară nu românește, nici grecește și nici pentru binele nostru. O doamne, doamne. Să nu mai suferim, bunii mei, atătea batjocuri pe capetele noastre; despre noi zic alte neamuri, cum că așa sîntem de leneși, căt la toate ce s-ar face pentru binele nostru, zicem: *Așa am apucat din părinți, așa voi eu să și las.*

Dar de au apucat cineva pre tatăl său rob și așa au și murit, și dînsul va dori în ce au pomenit pă nenorocitul său părinte? Tot streinii ne strigă și aceasta: *Românii sînt isleși de fire însă leneși.* Ci la aceasta nu zic nimic.

Nu aflați bărbați cari să vă umble de treabă întru dvoastră, en căutați și de nu veți afla, înțelepciunea au învățat pe toate neamurile a să împrumuta de la streinii până n-are al său. Însă de câți bărbați aveți astăzi lipsă, mă apuc eu cum că veți afla, și nu neam străin, ci români curați, din patria noastră. Oare la București de ce să capătă, că nici aceea n-au avut? Acest lucru cu atîta e mai lesne cu cît într-un planu asemenea nu poți pași chiar cu toate de odată. Așa p: p: profesori numai pe rînd, după cum merg tinerii înaintea, sînt de lipsă a câștiga, ispitind pe îndelete după unii ca acela, asupra învățăturii și moralului lor, și apoi nimic nu va mai fi îndărăpt decît umora ca aceștia oameni folositori obștii pe lângă modrul de a trăi să li să dea cînte și dragoste cuvenită, preț ostenelelor

sale. Ca așa și îndemnul de a procopsi tinerimea, într-ânsi să crească și roduri așteptate să aducă. Însă mai este una de lipsă, patroni pătinitori spre a dobândi plăcerea chesarului. La aceasta, astădată nu zic altă decăt, după cum toate stările împrejur arată, în zilele de acum însuși atotputernicul dzeu ne-au luat spre noi prin darul său, prin slugile sale cele pământeste, prin plecarea inimii bunului, preabunului nostru Franțisc în patronimea sa. // De vom vrea, și numa de vom vrea, toți cei buni ne vor fi patroni; numa de toate cu minte trează și pacinică, cu privire înainte să ne apucăm. Noi să cerem, noi să mișcăm, noi să lucrăm pentru cele ce ne sânt de lipsă. Pentru binele de obște al nostru, altul nu ne va îmbia, nici nu este nime datoriu să-ți dea ce nu ceri, sau de cererea nu e cu temci. Ci într-acest obiect (Gegenstand) atunci aș ști mai multe a vorbi, când aș vedea o trăbuință, până atunci ...

Incheiere

«Vă rog cinstiți bărbați cu inimă cătră toți într-o măsură înfăntată, ca toate cele zisă să binevoiți a le primi ca de la un patriot și naționalist, care pe lângă ce — deși în puțină vreme — avui norocire a dobândi nu numai cunoștința, ci și dragostea multora dintră dvoastră, privind la atâtea tinerele nobile mlădițe eșite din sânul-vă, de atunci încoace nu știu ce ne încetată întristare m-au cuprins, fiind oarecum în vine, cum că din atâtea tineri prunci, puțini vor să dobândească în lume acea fericire și îndestulare a cunoștințelor, ce oar dobândi în niște școli mai bine regulate. Acest îndemn și dorul de a folosi precum dulcii dar amărâtei nații mele, așa tuturor celor ce o iubesc pre dinsa, mă siliră fără voce și-mi dădură îndrăsneală a mă înțelege mai de aproape în treaba aceasta ecseleantă a creșterii cu dvoastră.

Poate fi ca mulți, multe să judece despre această a mea faptă, că inimile oamenilor sânt foarte deschilinit întocmite. Însă eu când m-am apucat de acest lucru, deodată mă și supusă-i judecății atotștiuturului dzeu, care me-au plâsmuit inima, acela să o și ispitească, acela să descoapere sinceritatea cugeturilor mele».

Multe aș mai avea de a zice însă la acele vremile mă vor hotără ... //

Însemnare

Tocma pe cînd era gata această Disertație, ne întimpină prea trista cea înștiințare, cum că Nestorul nostru, și împăciitorul Eoropii, împăratul Franțisc s-au înălțat la cele pre înalte. Însă nădejile mele să inputeriră, cînd puțin după aceea înțelesei cum că înălția sa Ferdinand al șasălea toate așezămînturile părintești vrea a să ținea în puterea și valoru lor.

Scriptoriul Izvo ditoriu .../

DIE DISSERTATION ÜBER SCHULEN VON GEORGE BARIȚIU (1835)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser veröffentlicht hier die *Dissertation* von George Barițiu, die erste Schrift des siebenbürgischen Gelehrten, die er um den Zeitpunkt seiner Niederlassung in Braşov verfasste. Wenn auch durch einige früher veröffentlichte Fragmente bekannt, blieb der Text zum grössten Teil unveröffentlicht, also ausserhalb des wissenschaftlichen Bereichs.

Die erste Arbeit von G. Barițiu hat eine zweifache Bedeutung für unsere Geschichtswissenschaft. Erstens wird ein wahres Programm für die Entwicklung des nationalen Schulwesens aufgestellt und zweitens werden die Fortschritte der nationalen Idee in Siebenbürgen aufgezeigt. Doch erörtert Barițiu in seiner Dissertation auch das Verhältnis zwischen Illuminismus und Romantik in der Ideengeschichte Siebenbürgens, insbesondere in der vom Geiste der Erneuerung durchdrungenen rumänischen Kultur. Endlich ist die Dissertation auch bezeichnend für die Einstellung des siebenbürgischen rumänischen Bürgertums, das sich in den 40-er Jahren des vorigen Jahrhunderts mit den, schon früher auf einen Kampf um nationale Unabhängigkeit hinielenden Bestrebungen der Intellektualität trifft.

⁹⁹ A. Birseanu, *op. cit.*, p. 28.

TIRAJUL, CITITORII ȘI SITUAȚIA FINANCIARĂ A ZIARULUI „FEDERAȚIUNEA” (1868—1876)

Ziarul „Federațiunea” a apărut la Pesta în 1868 sub conducerea lui Alexandru Roman, ca ziar de opoziție față de regimul dualist. Susținea autonomia Transilvaniei, pasivismul și lupta pentru egala îndreptățire națională, pentru dobândirea celor mai largi drepturi democratice precum și pentru realizarea unui front comun al națiunilor oprimate din monarhia austro-ungară împotriva dominației bicefale. A avut mai multe procese de presă și apariția sa a încetat în martie 1876. În linii mari, aceasta este orientarea politică a ziarului.

Preocupările noastre în acest articol vor fi însă de natură tehnică, aspect deloc abordat până acum în cercetările privind presa celei de a doua jumătăți a secolului XIX. Vom încerca să dăm câteva răspunsuri foarte necesare pentru istoria presei, legate de tirajul, cititorii, costul tipăririi ziarului și cheltuielile redactorului în acest scop. Datele privitoare la tiraj vor fi comparate cu cele ale altor ziare din epoca respectivă.

*

Pentru o mai bună înțelegere a problemelor pe care le vom urmări, considerăm necesar să amintim ceva și despre operațiile preliminare ale apariției ziarului.

La 10 decembrie 1867, Al. Roman scoate de sub tipar o foaie volantă cu programul viitorului ziar, intitulată: „Invitare de prenumerațiune la jurnalul politic „Federațiunea”¹. În ea se expune programul politic, cerindu-se și sprijinul moral al românilor din toate părțile. Informează că ziarul va ieși de 4 ori pe săptămână, prețul unui abonament fiind de 15 florini pe un an. Intenția redactorului era de a scoate ziarul în fiecare zi încă de la început, în cazul unui sprijin larg al publicului. Invitația dispunea de rubrici unde urma să se noteze numele și prenumele abonatului, „conștiința”, adresa, poșta ultimă și timpul pe care se făcea abonamentul. Aceste invitații erau trimise în special unor persoane mai cunoscute cu preocupări culturale și politice. Ei erau rugați totodată să-și asume răspunderea de „colectorii”, adică să îndeplinească oficiul de a aduna abonați din orașul sau regiunea respectivă și eventual să devină și corespondenți ai ziarului². Acest colector făcea de obicei serviciul pentru mai multe ziare, reviste și chiar pentru cărți³. Munca sa era remunerată printr-un exemplar gratuit al ziarului la asigurarea a șapte abonați în cazul „Federațiunii”. Pentru a aduce la cunoștință apariția noului ziar unor cercuri cât mai largi, se publică anunțuri în ziarele existente. „Federațiunea” este anunțată

¹ Biblioteca Filialei Academiei Cluj, Arhiva istorică, fondul Blaj, dosarul „Fragmente de ziare”, fără număr.

² Idem, fond. I. Micu Moldovan, dosar „R” nr. 6392, Al. Roman către I. M. Moldovan, Pesta, 30 dec. 1867.

³ Idem, fond. Blaj, dosar „Evoluția numărului de abonați la ziarele politice în Blaj”.

de „Gazeta Transilvaniei”⁴ și „Telegraful român”⁵, iar imediat după apariție de „Concordia”⁶ și „Albina”⁷.

Pe baza răspunsurilor colectorilor, a adreselor furnizate de aceștia sau cunoscute anterior de redactor, primele 3–4 numere erau trimise persoanelor respective chiar dacă acestea nu încheiaseră un abonament formal la colector sau direct la redacție. În cazul în care exemplarele expediate nu erau returnate, abonamentul era considerat acceptat. Așa s-a procedat mai târziu și față de vechii abonați care nu-și reînnoiau abonamentul la timp⁸. Desigur, un astfel de sistem prezenta o enormă nesiguranță în aprecierea numărului de abonați și expunea pe redactor unor pierderi simțitoare.

Primul număr al ziarului „Federațiunea” apare la 3/15 ianuarie 1868 și ultimul la 29 februarie 12 martie 1876⁹. Numărul cel mai mare de abonați a fost atins în 1870 și 1871, când a ajuns la 885. În acest număr se cuprindeau cele 125 de gratificații și 150 abonamente cu preț redus. Redactorul susține că buni platnici erau doar vreo 500–550 de abonați¹⁰. Această situație a fost prezentată în 1872, când greutățile ziarului încep să fie grav resimțite de redactor, astfel că este zăgrăvită în culori mai nefavorabile decît în realitate, deoarece într-o notă a sa, din acești ani de vîrf, Al. Roman consemna că „Federațiunea” se tipărește în 1000 de exemplare, din care se expediază cu poșta 950 de exemplare, iar restul rămîn pentru reclamații și pentru redacție¹¹. Se pare că și anul 1869 a fost un an destul de bun¹². Reducerea apariției săptămînale a ziarului, de la 4 la 3 numere, apoi la 2 și în final la unul singur, a avut ca urmare în mod firesc micșorarea tirajului¹³.

Evoluția numărului de abonați am putut s-o refacem exact pentru orașul Blaj și jur, pe baza materialului păstrat de I. Micu Moldovan, colector al „Federațiunii”. La dimensiunea respectivă, ea reflectă situația generală a ziarului comparată cu cea a „Gazetei Transilvaniei” pentru care același I. M. Moldovan aduna abonamentele¹⁴.

Tirajul „Federațiunii” la începutul deceniului VIII era, cu cele 950 de exemplare expediate, destul de mare, avînd în vedere greutățile materiale cronice ale ziarului și sacrificiile făcute de redactor. Acest lucru se poate vedea mai bine dacă-l comparăm cu tirajul „Albinei”, ziar similar, de opoziție națională, răspîdit mai mult în Banat. „Albina” în primii 4–5 ani (1866–1870) avea între 800–1000 de abonați, iar în 1870–1875 între 1000–1250 abonați, așa că pe drept cuvînt Vincențiu Babeș se putea lăuda că acest număr de abonați este o raritate în viața ziaristică românească din monarhie¹⁵. După alte date, mai precise, „Albina” arată că în 1872 și 1873 numărul abonaților ei se ridică la cifra de 1255¹⁶.

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XXX, nr. 100 din 24 dec. 1867, p. 400 și XXXI, nr. 4 din 26/14 ian. 1868, p. 16.

⁵ *Telegraful român*, XV, nr. 102 din 21 dec. 1867/2 ian. 1868, p. 405.

⁶ *Concordia*, VIII, nr. 1 din 16 ian. 1868, p. 382.

⁷ *Albina*, III, nr. 2 din 7/19 ian. 1868.

⁸ *Federațiunea*, V, nr. 7 din 16/28 ian. 1872, p. 25 și nr. 4 din 26/14 ian. 1873, p. 13.

⁹ În acest interval s-a editat de patru ori pe săptămînă în cursul anului 1868, de trei ori pe săptămînă în 1869, 1870, 1871 și 1872. În 1873 apare de două ori pe săptămînă pînă la nr. 58 din 17/5 aug. 1873, cînd își reduce apariția la o singură dată pe săptămînă. Din 1874 apare iarăși de două ori săptămînă și în fine de la numărul 13–14 din 16/28 februarie 1875 pînă la sfîrșitul său o dată pe săptămînă.

¹⁰ *Federațiunea*, V, nr. 98 din 24 sept./6 oct. 1872, p. 385.

¹¹ Biblioteca Academiei Române, Arhiva Al. Roman, IV, Varia 2.

¹² Vezi anexa.

¹³ *Federațiunea*, V, nr. 98 din 24 sept./6 oct. 1872, p. 385.

¹⁴ Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arh. ist., fond Blaj, dosar. „Evoluția numărului de abonați la ziarele politice din Blaj”, filele: 45, 54, 71, 66, 346–347, 349–350, 354, 356 ș.a. fără nr.

¹⁵ *Albina*, X, nr. 40 din 17/29 iunie 1875.

¹⁶ *Idem*, nr. 68 din 16/28 oct. 1875.

Anul 1875 se încheie cu 975 de abonați, iar în 1876 când „Federațiunea” înceta, „Albina” își pune întrebarea dacă să mai apară sau nu. În luna martie, deși avea 985 de abonați, îi considera totuși prea puțini pentru a-și continua existența chiar și cu formatul mult redus la care recuseseră¹⁷. Redactorul era prudent față de aspectul material, cu toate că în fond primea subvenții de la familia Mocioni și în decursul a 10 ani ajutoarele acesteia atinseseră 27.000 florini¹⁸ (după alte cifre 28—30.000 fl.¹⁹).

În același an nefast pentru ziaristică, 1876, însăși „Gazetei Transilvaniei”, cel mai popular și mai respectat jurnal românesc, îi scăzuse serios numărul abonaților. Sînt grăitoare datele pe care le oferă George Barițiu lui Al. Roman în această privință. „Gazeta” ajunsese la 280 de abonați. Din vara lui 1877 pînă în februarie 1878, G. Barițiu a reușit să ridice însă acest număr la 800 (în calitate de colaborator și părinte al Gazetei—redactor rămăsese tot I. Mureșanu). La noua sa foaie „Observatoriul” (1878), G. Barițiu avea 600 de abonați efectivi²⁰.

Pentru a realiza o privire de ansamblu asupra presei românești socotim că nu e lipsit de interes să consemnăm pe scurt și tirajul citorva ziare mai cunoscute din România propriu-zisă în momentul apariției „Federațiunii” (1868). Așa, „Monitorul statului” apărea în 6000 de exemplare, „Românul” în 2000 de exemplare iarna și 1600 vara, „Trompeta” în 1500, iar alte 10 jurnale politice aveau între 750 și 1500 de abonați²¹.

Un fenomen specific al deceniului VIII la presa românească din Transilvania și Ungaria era faptul că ziarele relativ mici, cu caracter local, conduse de o personalitate politică sau un grup restrîns, cu mijloace financiare limitate, nu mai rezistă. Nu mai rezistă nici ziarul finanțat cum a fost „Albina”. Cititorii, și de asta și-au dat seama numeroși oameni politici și de cultură din Sibiu și Brașov, doreau un mare cotidian, modern, dinamic, bine informat și ieftin. Planuri tot mai serioase și mai insistente se fac pentru editarea unui cotidian²². Tatonări, tratative, apar și în scrisoarea amintită a lui G. Barițiu către Al. Roman. Cercurile politice românești din Sibiu încearcă să-l atragă într-un astfel de proiect pe Lapedatu, iar Vincențiu Babeș le oferă perspectiva unui astfel de ziar sprijinit de o societate pe acțiuni²³. În primăvara lui 1877 Traian Doda intenționa să reînvie „Federațiunea” și „Albina” unind vechile forțe redacționale într-un mare ziar susținut de o parte a veniturilor unor mine de cărbuni pe care voia să le pună pe picioare²⁴. Însăși „Federațiunea” pe cale să apună, la sfîrșitul anului 1875, făcea proiecte și dădea sugestii pentru fondarea unui jurnal românesc universal, cu 10.000 de abonați²⁵.

Faptul că după cîțiva ani, în 1884, va apare ziarul visat „Tribuna” și cu cîteva zile înainte de aceasta „Gazeta Transilvaniei” va deveni cotidian, este o dovadă că situația era propice pentru o astfel de întreprindere ziaristică și că modestele gazete din deceniile anterioare reușiseră să educe fiecare în parte un public numeros și entuziast, apt pentru a sprijini noile cotidiane.

Cercurile de cititori din Transilvania, Banat și părțile ungurene, ale ziarelor de care ne-am ocupat mai sus erau de fapt mult mai largi decît rezultă din cifrele abonaților sau mărimea

¹⁷ *Idem*, XI, nr. 25 din 11/23 martie 1876.

¹⁸ *Federațiunea*, VIII, nr. 62 din 7/19 dec. 1875, p. 198—199.

¹⁹ *Albina*, XII, nr. 117—118 din 31 dec. 1876/12 ian. 1877.

²⁰ B.A.R., Fondul Al. Roman, nr. 110.015. G. Barițiu către Al. Roman, Sibiu 7/II, 1878. Pentru situația grea a ziarelor românești vezi și nr. 83 și 84 ale *Gazetei Transilvaniei* din 1875.

²¹ *Gazeta Transilvaniei*, XXXI, nr. 6 din 2 febr./21 ian. 1868, p. 21.

²² D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968, p. 274 și urm.

²³ B.A.R., Fondul Al. Roman, nr. 110.015.

²⁴ *Idem*, Mss. rom. 1001, f. 58—65. Al. Roman către G. Barițiu, Pesta, 6 ian. 1878.

²⁵ *Federațiunea*, VIII, nr. 63 din 14/26 dec. 1875, p. 203—204.

tirajului. Vom enumera câteva date pentru a atrage atenția asupra acestei situații și a ilustra o realitate uitată sau ignorată a vremii, căci dacă achitarea unui abonament era la urma urmelor o chestiune de posibilități materiale, interesul pentru problemele legate de existența națională și lupta pentru aceasta antrenau mase mult mai largi. Să ne amintim doar, că 150 de abonamente se expediau cu preț redus învățătorilor²⁶ și că în Transilvania, Banat și părțile ungurene exista uzanța de a se citi ziarul în fața sătenilor adunați la școală²⁷ și la biserică²⁸. Iată deci un canal important de comunicare a intelectualității cu poporul. Acest lucru se obișnuia și în 1848²⁹.

O altă practică era aceea de a se face un abonament de către două sau mai multe persoane întovărite în acest scop³⁰. Apoi ziarul era împrumutat (prin poștă — uneori la mari distanțe)³¹. Citirea lui este recomandată la întruniri publice³², și în fine, exemplare gratuite sau abonate ale „Federațiunii” erau expediate „casinelor” române și societăților cu caracter cultural, societăților de lectură ale tinerilor studiosi, insoțirilor gimnaziale, teologice și preparandiale, unde era citit de numeroși elevi și studenți³³.

Inițial „Federațiunea” era destinată intelectualilor. Acestora li se solicită colaborarea, sprijinul moral și material³⁴. În concepția „Federațiunii”, intelectualii conștienți aveau însă datoria de a lumina masele și aceste preocupări sînt vii în coloanele ziarului³⁵. Și aceasta este una din principalele cauze pentru care conținutul ziarului nu rămîne cunoscut doar în cercurile intelectuale, sau ale tinerimii studioase, el circulă și în mediul țărănesc prin vocea dascălilor și preoților, după cum s-a văzut mai sus. Influența sa politică se extinde, devenind periculoasă pentru regim, care va dezlănțui un adevărat potop de citații împotriva-i aducînd pe redactor în fața tribunalului de presă, Al. Roman întîi și apoi înlocuitorul său, Ion Poruțiu sînt condamnați la închisoare. Aceasta aduce sporirea popularității ziarului, creșterea abonamentelor, așa încît la 1870—1871, „Federațiunea” era mai citită decît „Gazeta Transilvaniei”, cel puțin la Blaj, centru cultural și politic de primă importanță al românilor ardeleni³⁶. Dintre cititorii de aici amintim pe mitropolitul I. Vancea, prepozitul capitular Vasile Rațiu, profesorii gimnaziali Simeon Micu, Al. M. Micu, I. Mărculeț, canonicul Ioan Fekete Negruțiu.

²⁶ *Idem*, nr. 98 din 24 sept./6 oct. 1872, p. 385 și nr. 180 din 13/25 dec. 1868, p. 711: „Avînd în vedere neajunsele materiale ale zeloșilor învățători satești ai poporului nostru, în favoarea lor, spre a le putea înlesni citirea ziarului nostru, am scăzut prețul numa *împentru dînșii*...” În acest scop învățătorii prezentau un atestat, iar pentru cei lipsiți cu totul, se expedia un exemplar gratuit.

²⁷ *Albina*, VIII, nr. 16 din 1/13 martie 1873.

²⁸ Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arh. Ist., fond I. M. Moldovan, dosar „O” nr. 4793. Ioan Olteanu către I. M. Moldovan, Bucerdea grînoasă, 19 XII 1869.

²⁹ Pompiliu Teodor, Gelu Neamțu, *Din istoria presei revoluționare românești: „Învățătorul poporului”* (1848), în *Studii*, t. 21, nr. 3, 1968, p. 439.

³⁰ Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva Ist., fond I. M. Moldovan, dosar „Blaj-neidentificate” f. nr. Basiliu Tatu către I. M. Moldovan, Ciugudel, 13 mart. 1869.

³¹ *Idem*, Gr. Iászlo către I. M. Moldovan, Zlatna în 2 oct. 1872. Vezi și I. Pervain, I. Chindriș, *Corespondența lui Al. Papiu Ilarian*, Cluj, 1972, scrisoarea nr. LXXXVI. Al. Papiu Ilarian, către Al. Roman, Viena, 10/22 iulie 1873.

³² *Federațiunea*, II, nr. 22 din 19 febr./3 martie 1869, p. 68.

³³ *Albina*, III, nr. 20 din 18 febr./1 martie 1868: *Federațiunea* trimisă la „Societatea pentru literatura și cultura poporului român în Bucovina”; *Albina* nr. 51 din 12/24 martie 1868: la „Societatea de lectură” din Beiuș; nr. 69 din 22 sept./4 oct. 1874: Societății „Tinerimea studioasă” din Alba Iulia. Vezi și *Federațiunea*, IV, nr. 127 din 29/17 dec. 1871, p. 505.

³⁴ *Federațiunea*, II, nr. 146 din 9 ian. 1870/28 dec. 1869, p. 591.

³⁵ *Idem*, VII, nr. 64 din 24 aug./6 sept. 1874, p. 545—546: „Ce ar fi de făcut ca cultura să străbată și în masa poporului”.

³⁶ Vezi graficul.

Coust. Papfalvi, proprietarii Alexis Neagoe, Georgiu Popa, Nicolau Rusan, negustorul B. Fülöp³⁷. Axente Sever era abonată și el la „Federațiunea” dar și la „Gazeta”, „Familia”, „Gura satului” și „Der Osten”³⁸. Nu vom cita în întregime seriile de însemnări, am oferit doar componența nominală a unui grup mai cunoscut de intelectuali, pentru a exemplifica concret prezența ziarului în acest grup social.

Pătrunderea „Federațiunii” în mediul țărănesc, precum și popularitatea de care se bucura aici, fiind considerată ca purtătoarea lor de cuvânt, este atestată de listele de subscripție în ajutorul ziarului în momentul condamnării celor doi redactori. S-au realizat numeroase colecte în Transilvania și Ungaria³⁹. Gavril Manu cerea de la Dej lui G. Barițiu instrucțiuni: „Da[r] în cauza confr[atelui] Al. Roman afară de colectă să nu facem nici un alt pas?”⁴⁰. De la Băsești, George Pop îi scria lui Roman despre interesul poporului față de soarta „Federațiunii”. Cu toată sărăcia sa, poporul își oferea ajutorul material: „Aici e — se spune în conceptul scrisorii — resimțul [resentimentul n.n.] general atît a inteligenței cît mai virtos a poporului, e colosal pe tot locul între români, sau chiar și între maghiari[i] nepreocupați”⁴¹ împotriva măsurilor luate de guvern.

Se pun în circulație „coli de colectă în acoperirea mulței [amenzii n.n.] dictate jurnalei Federațiunea și de prenumerațiune” la acesta⁴². Pe listă apar numeroși țărani: în Tămășești 16, în Asuagiul de jos 16, în Arghihat 24 de plugari⁴³. În Pecica contribuie 32 de „agronomi” [cu sens de țărani agricultori]⁴⁴. Emoționat de ajutorul pe care-l primește din partea acestora, Al. Roman mulțumește într-o scrisoare deschisă trimisă din închisoare: „... pe listele de colecte, alături de numele bravei noastre inteligențe, am văzut emulînd onorabilele nume ale colonilor lui Traian, ale fiilor poporului nostru, aducînd și ei oboli lor spre ajutorare organului ce luptă pentru drepturile lor, cele încă nerecunoscute, dar neînstrăinabile, vie dovadă despre conștiința națională a poporului nostru”⁴⁵.

Listele de subscripție publicate sînt numeroase și cuprind nume de profesori, învățători, preoți, avocați, notari, juzi comunali, cantori, doctori, negustori, jocari, proprietari, țărani (plugari, economi), simbriași, studenți etc. Aceste liste prezintă o importanță deosebită, deoarece ele cuprind în cea mai mare parte chiar pe abonații „Federațiunii”. La această concluzie am ajuns confruntînd lista de subscripție publicată din Blaj și jur, deschisă de I. Micu Moldovan⁴⁶ și listele sale de abonament. Aproape toți abonații apar și ca sprijinitori. Tot pe baza acestor liste, putem face aprecieri mai precise și asupra zonei geografice a cercurilor de cititori. După ordinea în care figurează pe liste amintim localitățile mai însemnate: Arad, Orlat, Cluj, Chișineu, Șiria, Făgăraș, Năsăud, Brașov, Olomouc (Moravia), Hălmaș, Abrud, Roșia Montană, Pecica, Lugoj, Mărgău, Cernăuți, Șimleu, Urmeniș, Băsești, București, Lancrăm, Singeorz, Gherla, Oradea, Homorod, Cîmpeni, Hidig, Șomcuta, Sebeș, Morlaca, Pesta, Satu Mare, Bistra, Sohodol, Blaj, Sighet ș.a.⁴⁷.

³⁷ Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva ist., fond Blaj, dosar „Evoluția numărului de abonați ...”

³⁸ Idem, fond Blaj. A. Sever către I. M. Moldovan, Cricău, 5 ian. 1871 (fără nr.).

³⁹ Bibl. Centr. Univ. Cluj, fond. G. Pop de Băsești, Mss. sertas 243/5.

⁴⁰ B.A.R. Mss. rom. 1006, f. 25. Gabriel Manu către G. Barițiu, Dej, 8 mai 1869.

⁴¹ B.C.U. Cluj, fond G. Pop de Băsești, Mss. sertas 243/5. În *Federațiunea*, IV, nr. 18 din 26/14 febr. 1871, p. 72, apar pe lista de contribuție 9 persoane de naționalitate maghiară, printre care un preot reformat și un cantor.

⁴² Idem, cores. G. Pop de Băsești, vol. III, P.V. nr. 8.

⁴³ *Federațiunea*, IV, nr. 117 din 2 dec./21 nov. 1871, p. 468.

⁴⁴ Idem, nr. 21 din 5 mart./21 febr. 1871, p. 84.

⁴⁵ Idem, III, nr. 22 din 20/8 martie 1870, p. 83.

⁴⁶ Idem, IV, nr. 61, din 18/6 iun. 1871, p. 244.

⁴⁷ Idem, nr. 134 din 1870, 4, 15, 18, 20, 21, 24, 26, 33, 34, 48, 61, 117 și 123 din 1871.

Un important sprijin primește „Federațiunea” și din România. Cunoscutul ziar bucureștean „Românul” susține moralmente pe redactorii condamnați și invită publicul său să se aboneze la gazeta aceasta⁴⁸. Într-adevăr ni se semnalează 7 abonați la București și unul la Brăila⁴⁹. Din însemnările lui Al. Roman, rezultă că primea din capitala României bani pentru abonamente și de la înalte personalități⁵⁰. În fine, ca ajutor, „Federațiunea” primește 20 de „napoleonidori” [galbeni] de la A. Papiu Ilarian, Al. Giani, Manolescu, A. C. Rosetti, Eug. Carada, Dim. Călinescu, Stolojan, Mihalescu, G. Chițu, Gr. Heliade⁵¹.

Al. Roman solicită ajutor de la Mihail Kogălniceanu prin intermediul lui G. Barițiu, căruia-i scrie în decembrie 1869: „Nu știu cînd vei merge peste Predeal, dar de s-ar întimpla, te rog să-i spui starea mea cea apăsată”. Poate, suma o să i se pară cam mare, dar „eu nu voi să mă înavuțesc, ci voi să-mi scot pagubele, apoi în fine, depinde de la voia lui a da cît va vrea — noi ești de dincoace, suntem dedați a ne lupta cu sărăcia și a lupta numai pentru onoare!”⁵² Între „amicii de principii” de la care s-a mai cerut ajutor, a fost și G. Barițiu, după ce și I. Poruțiu a fost condamnat⁵³. Cererea i-o adresează Simeon Mărgineanu, colaborator intern al „Federațiunii”.

Deși s-au adunat cu ocazia colectelor cam 1200 fl.⁵⁴, suma era neîndestulătoare, căci existau deficite vechi, mai ales din primul an, de cînd editase ziarul de 4 ori pe săptămînă. Situația financiară a ziarului la sfîrșitul anului 1868 fusese într-adevăr grea și încă de pe atunci, Roman se gîndea să sisteze ziarul. Pentru a-l putea întreține își sacrificase în întregime diurna de deputat pe 11 luni și jumătate, plus 400 fl. bani primiți de la dietă pentru locuință în Pesta. Cheltuisese cu ziarul și un ajutor de 600 fl. al socrului său Simion Balomiri din Sebeș. Și cu toate acestea deficitul ajunsese de 1700 fl., la care adăugînd restanțele, se urcă la 2500 fl. Pentru posibilitățile sale este un deficit enorm. Acesta este și motivul pentru care va edita în 1869 „Federațiunea” numai de trei ori pe săptămînă. Dar și în acest caz, Al. Roman îl asigură pe I. M. Moldovan că dacă ziarul nu va fi susținut mai viu, va fi nevoit să-l sisteze, deoarece era în pericol de a se ruina. În fața acestei perspective, Al. Roman îi mai scrie lui I. M. Moldovan:

„Te rog frate fă ca și pînă acum ceea ce poți, doară vor veni zile mai bune cînd voi putea fi recunoscător pentru ostenele ce ai făcut în interesul »Federațiunii». Încă de pe acum se fac promisiuni de la Beluș, Crișu-repede și Sălaj, că se vor înființa comitete pentru a se face colecte ca deficitul „Federațiunii” să se acopere și astfel, existența jurnalului să se asi-

⁴⁸ *Românul*, XIII, nr. din 29–30 dec. 1869, p. 1039.

⁴⁹ *Federațiunea*, II, nr. 22 din 19 febr./3 mart. 1869, p. 90.

⁵⁰ B.A.R., Arh. Al. Roman, IV, Varia 2. „De la d. general Adrian se trimite d-lui Al. Roman 5 galbeni prenumerațiune la Federațiune pe II semestru pînă la 31 dec. 1869. Carol I, Domnul Românilor 8 fl. A. G. Goleșcu, ministru 8 fl. A. Treb. Laurian 8 fl.”

⁵¹ *Federațiunea*, IV, nr. 34 din 7 apr./26 mart. 1871, p. 136.

⁵² B.A.R. Mss. rom. nr. 1001, p. 46–47. Al. Roman către G. Barițiu, Pesta 15 dec. 1869. Vezi și imputernicirea pe care Al. Roman i-o trimite lui G. Barițiu, la D. Popovici, *Din legăturile lui M. Kogălniceanu cu Transilvania*, în *Arhiva românească*, tom. IX, partea I, 1943, p. 125–143.

⁵³ B.A.R. Mss. rom. 1006, f. 59. Simeon Mărgineanu către G. Barițiu, Pesta 21 ian. 1870: „Onorabile domnule! Astăzi, în 21 ianuarie d-l Ion Poruțiu redactor interimar al „Federațiunei”, fu condamnat pentru un articol scris în cauza Tofălenilor la închisoare de 6 luni, la una amendă de 200 fl., spese procesuali 33 fl. și spese pentru interpret 8 fl. Mă adresez cu toată încrederea către d-ta, ca în interesul cauzei noastre naționale și a ziarului „Federațiunea” să întrevini [intervii n.n.] la amici de principie ai d-tale cel puțin pentru ușurarea sacrificiilor banali, cari ar amenința existența ziarului pomenit. Al domniei tale devotat Simeon Mărgineanu. Post scriptum! Sunteți rugați a nu adresa, în neci un cas epistolele cu bani Redacțiunii, ci de-adreptul doamnei Leontina Roman.”

⁵⁴ *Idem*, Mss. rom. 1001, f. 121–122. Al. Roman către G. Barițiu, Pesta, 23 nov. 1890.

gure. „De s-ar putea face și la Blaj, ar fi un ajutor mare” — își încheie Roman scrisoarea⁵⁵. În 1869 aproape se restabilise, căci la sfîrșitul aceluiași an constata cu satisfacție „călduroasa sprijinire din partea inteligenței române din toate părțile României de dincoace și de dincolo de Carpați”⁵⁶.

După cum am arătat, tirajul pe 1870 și 1871 a atins apogeul, tipărindu-se cite 1000 de exemplare, dar puterea economică slabă a intelectualității românești nu-l putea sprijini masiv. La acest neajuns structural s-au adăugat în 1870 și 1871 ridicarea costului tipăririi aproape dublu prin ridicarea tarifelor cerute de culegători pentru limbile străine, pe care tipografiile patroni le satisfăceau pe seama editorilor și urcarea prețului hîrtiei⁵⁷. Altă cauză nu mai puțin gravă a declinului ziarului a fost productivitatea deosebit de slabă a anilor 1872—1873 în timpul cărora populația a avut de suferit, în unele comitate din Ungaria, bintuind chiar foametea, situație care s-a repercutat și asupra administrației ziarului, aducînd noi daune devenite și mai insuportabile⁵⁸. Împărtășind din amara sa experiență de redactor, Al. Roman arată că numărul cititorilor nu creștea în salturi, ci cu încetul. Chiar în cursul aceluiași an, numărul abonaților oscila în proporții mari. De exemplu, spune Roman, în semestrul II, peste tot se poate observa un reflux considerabil, iar în iunie-iulie-august și mai mare. Deci numărul abonaților, conchide redactorul, se reglează după anotimpuri — de fapt, după mai multa sau mai puțină ocupațiune și evident — adaugă el — , după mai multa sau mai puțină înlesnire a mijloacelor materiale⁵⁹.

Despre greutățile ziarului în 1872 îl informează bineînțeles și pe apropiatul său colaborator I. M. Moldovan, scriindu-i: „Anul acesta este nefavorabil jurnaliștilor parte pentru împutinarea abonaților, parte pentru numeroasele prenumerațiuni a conto — așa au pățit-o «Albina», așa mai ales «Familia», «Feder[atiunea]» încă au pierdut 150 abonați, dar cu încetul sosesc schiopătînd și ies escuzîndu-se de lipsa banilor. E[i], așa merge la noi.

[În semestrul II de va merge ca acum, voi fi silit a reduce editarea de II ori pe săptămînă : Dacă «Alb[ina]» cu Creșii ei romani nu poate ieși de trei ori, cum poate biata «Federat[iunea]» Am dus-o cu mare necaz și cu diurnele dietale, dar în viitor nu mai pot fără a mă ruina”⁶⁰.

În 1873 este și mai hotărît să sisteze ziarul ; s-a împutinat numărul abonaților, nu s-au plătit restanțele, și abonamentele pe credit au sporit și mai mult. „De cînd am înființat acest jurnal — îi mărturisește Roman lui Barițiu — tot cu paguba l-am susținut. Ajutoarele cari le știi, au fost ca să petecesă și să mut greutatea de pre un umăr pre altul, sperînd că numărul cititorilor se va înmulți cu încetul, dar la noi astă-dată este regres”⁶¹. Am arătat mai sus cauzele regresului de care se plînge redactorul. Clerul înalt, cei doi episcopi uniți, ar putea sprijini „Gazeta” și „Federațiunea” — mai adaugă Roman, dar din păcate ei consideră cele două ziare „schismatice”⁶².

La încheierea a șapte ani de apariție, redacțiunea făcîndu-și bilanțul, arată că a suportat în această perioadă de timp „în afară de loviturile potestății încă și loviturile mai grele ale

⁵⁵ Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva ist., fond I. M. Moldovan, dosar „R”, nr. 6389 și 6390. Al. Roman către I. M. Moldovan, Pesta, 17 dec. 1868.

⁵⁶ *Federațiunea*, II, nr. 146 din 9 ian. 1870/28 dec. 1869, p. 591.

⁵⁷ *Idem*, V, nr. 125 din 12 ian./31 dec. 1872, p. 499.

⁵⁸ *Idem*, VI, nr. 75 din 21/9 dec. 1873, p. 297.

⁵⁹ *Idem*, V, nr. 98 din 24 sept./6 oct. 1872, p. 385.

⁶⁰ Arhivele Statului Blaj, fondul Mitropoliei române unite de Alba Iulia și Făgăraș, Corespondența Al. Roman — I. M. Moldovan, dosar nr. 2/1872, 2 file, Pesta, 22/2, 1872.

⁶¹ B.A.R. Mss. rom. 1001, f. 54—55. Al. Roman către G. Barițiu, Pesta, 18 febr. 1873.

⁶² *Idem*.

lipsei materiale, avînd a suporta din an în an deficite agramădite, provenite parte din scumpele progresivă, parte din neregulată intrare a banilor de prenumerațiune, mai ales de la 1871 încoace. Anul curent este încă și mai nefavorabil întreprinderii decum fuseseră anii precedenți". Fiind atît de nefavorabil acest bilanț, redactorul crede că „acest an are să fie probabilmente cel din urmă al activității sale jurnalistice”⁶³.

Toate aceste cheltuieli erau disproporționate față de situația sa materială, constituiau adevărate sacrificii, pe care unii mai grijulii cu avutul lor le numeau „nebulie națională”. Ce l-a îndemnat însă să nu sisteze ziarul și să reziste cu tenacitate atîția ani? O mărturisește chiar el: dorința ardentă de a putea contribui la „înaîntarea cauzei românismului”⁶⁴, precum și încurajarea amicilor de principii.

La sfîrșitul celui de al VIII-lea an de existență situația ziarului nu s-a îmbunătățit, iar resursele materiale ale redactorului erau epuizate. Deși acum apărea o dată pe săptămînă, acest lucru se realiza cu nespūsă greutate. Mai mulți binevoitori și amici l-au îmbărbătat, pentru a mai face o ultimă încercare în anul ce urma, 1876⁶⁵.

Nu mai poate face însă față presiunilor creditorilor și, în martie 1876 își încetează apariția, fără a-și putea anunța cititorii, ultimul număr fiind oprit de tipograf și nemaiajungînd niciodată la abonați. Astfel întreprinderea ziaristică a lui Al. Roman s-a încheiat, iar deficitul total depășea 8 mil de florini, ceea ce a însemnat ruina materială: „Am și tras — spune el — 14 ani numai eu știu cum, pentru că acea sumă, cu cametele și cu spesele proceselor s-au îndoit”⁶⁶. Scrisoarea pe care o publicăm în anexă este de după sistarea ziarului și ilustrează tocmai acele frămîntări financiare în care Roman era nevoit să se zbată; totodată, constituie un document grăitor pentru greutățile materiale prin care a trecut presa națională românească.

După ce am expus situația financiară a ziarului de-a lungul anilor săi de apariție, să vedem acum care era costul acestuia în momentul cînd atinsese un tiraj de 1000 de exemplare⁶⁷:

Spesele tiparului

Un nr. în 500 esempl[are] face	31 fi. v.a.
De la 500 exempl[are] în sus pentru fiește care	
100 ess, se plătește 1 f. 50 cr. ad $5 \times 1.50 =$	7 fl. 50
	38 fl. 50 cr.
Pentru 150 nri. de preste an	
1) Spesele tiparului	5775 fl.
2) Mărcile cu 9 fl. 50 cr. de la 1 nr. pe an face	1425 „
3) Pentru expedițiune, pre lună 35 fl. deci pre	
12 lune, $35 \times 12 = 420$ fl.	420 „
4) Prenumerațiune pentru ziare străine..100	100 „
5) Cancelisticul (hîrtia, plumbu, pene, lumina etc.)	100 „
6) Poșta (pentru ziarele din România, corespondența,	
telegrame etc.).100	100 „
	7920 „

⁶³ *Federațiunea*, VII, nr. 5—6 din 19/31 ian. 1875, p. 13—14 „Redactorul au sacrificat pentru susținerea „Federațiunii” tot venitul ce cîștigase ca deputat în curs de șapte ani”.

⁶⁴ *Idem*, VI, nr. 76 din 21/9 dec. 1873, p. 297.

⁶⁵ *Idem*, VIII, nr. 62 din 7/19 dec. 1875, p. 198—199.

⁶⁶ B.A.R. Mss. rom. 1001. f. 121—122. Al. Roman către G. Barițiu, Pesta, 23 nov. 1890.

⁶⁷ *Idem*. Arhiva Al. Roman, IV, Varia 2.

Aici Al. Roman trece și cei 1000 de fl. care i s-ar fi cuvenit ca remunerație pentru redacțiune, deși mai jos scrie :

N. B. Redactorul lucră gratuit.

<i>Spesele de Redacțiune</i>	2350
	11270
7) 1 colaborator intern primar	800
8) 1 colab[orator] intr. secundar	600
9) 1 corector, ajutor	400
10) 1 servitor	150
11) localitatea Redacției	250
12) Spese <i>straordinare</i> (de anul nou pentru tipografi, spedit. oficiali și servit. poștali)	150
	2350
	11270

•

Aspectele tehnice și financiare ale presei deceniului VII—VIII al secolului XIX le-am găsit demne de interes, deoarece foarte adesea se fac referiri la importanța ziarelor din această perioadă ca școală politică și culturală a românilor ardeleni, bănățeni și ungureni, fără să se indice amploarea răspîndirii lor, tirajul, cercurile de cititori care le abonau, precum și audiența reală pe care o aveau. Este față de anii precedenți o epocă de înflorire a presei, dar și de mari greutăți materiale și represalii politice suferite din partea regimului dualist. Încercarea de a elucid aspectele amintite, la ziarul „Federațiunea”, poate oferi o bază mai științifică și argumente noi asupra circulației, numărului cititorilor, influenței ziarului, precum și un tablou mai clar al greutăților materiale ale presei românești, ele avînd o valabilitate generală, nefiînd specifice doar ziarului de care ne-am ocupat. De asemenea, cunoscînd mai temeinic greutățile înaintașilor, ale deschizătorilor de drumuri ai presei politice românești din monarhia dualistă, vom ști să prețuim mai mult realizările și succesele lor în luminarea și ridicarea poporului, la care și Al. Roman, intelectual dezinteresat, idealist în sensul frumos al cuvîntului, de o dirzenie impresionantă, și-a adus contribuția pe care trebuie să i-o recunoască, în egală măsură, istoria politică și cea culturală.

GELU NEAMȚU

ANEXĂ

B[uda] Pesta 12 mart[ie] 1877

Reverendisime
și preastimate domnule coleg!

De cînd am fericirea d-a vă fi făcut cunoștința personală mi-ați arătat neîncetat una afecțiune de frate mai mare care au deșteptat în mine afară de stîmă și devotamentul ce l-am din tenerețile mele către persoana dv[oastră] ca către unul dintre cei mai erudiți și mai de frunte bărbați ai națiunii noastre, — una încredere nemărginită și din aceasta coragiul de a vă adresa rogămîntia ce am onoarea a o adauge la următoarele premise:

Veți fi avînd negreșit cunoștință despre situațiunea cea tristă în care am ajuns în urma-rea nefericitei mele întreprinderi jurnalistice de la an[ul] 1868, întemeind ziarul „Federațiunea” care numai decît la finea celui an m-a încărcat cu un deficit de 4000 fl. [cu cametele-n.n.] iară în an. următor 1869 mai multe procese de presă, din care unul cu rezultat funest pentru mine că afară de reclusiunea de un an, mi-a impus nu numai două multe pecunarie [a-menzi n.n.] de cîte 500 fl. plus spesele proceselor, ci și spese îndoite ținînd eu casa în Pesta pentru Redacțiune și aproape aceleași spese la Vaț unde petrecea cu mine și soția mea prin urmare casa și masa și acolo, plus spesele de călătorie ale soției mele de la Pesta la Vaț și înapoi precum și ale membrilor Redacțiunii, cari trebuia să mă cerceteze în afacerile ziarului, etc. Acel deficit nu l-am putut ridica, pentru că afară de doi ani consecutivi (1869—1870) în cari n[umărul] abonaților era destul de frumos și prețul de prenumerațiune ajungea să se acopere spesele tiparului și ale expedițiunii (spesele Redacțiunii foarte grele, trebuia să le acopăr și în acești doi ani tot din punga mea) ceilalți ani, începînd de la 1871 pînă la sistarea jurnalului, reducînd mereu edițiunea de la 4 ori pe săptămînă la 3 ori, la 2 ori și în fine la una dată pe săptămînă, totuși în curs de mai mulți ani pagubele anuale se urcau de la 1500 pînă la 2500 fl. ceea ce în urma crescînd la o sumă ce întrecea puterile mele și în urmarea căreia apăsînd de sarcina cea grea trebuia să succumb fără ajutorul binevoitorilor, însă acest ajutor au fost foarte neregulat și în porțiuni disproporționate cu mărirea sarcinei carea în fine devenind insuportabilă fui nevoit a sista jurnalul și a mă pune pe lucru să plătesc pagubele ce mi-a cauzat. Nu m-am plîns în publicitate, afară de indicările ce am făcut cîte odată asupra situației Redacțiunii, și afară de comunicațiunile orale făcute binevoitorilor mei și amicilor cauzei, pentru că o știam preabine că n-are să-mi folosească nemica, am tras dară cum am putut pînă și în anul trecut, cînd în urmarea nou-ei legi de incompatibilitate prin care se prevede că deputatul al cărui-a diurne vor fi secestrate și execuțiunea în timp de trei luni nu se va redica, perde mandatul, am ajuns într-o situațiune atît de precară, încît de doi ani (adecă de la începutul acestui period dietal) am avut să mă lupt cu cele mai mari greutăți pentru ca să mă pot susține ferit de compromisiune și să pot acoperi și cele trebuincioase pentru traiul vieții. Pînă acum am dus-o cum am putut dar apa mi-a ajuns pînă la gît și am trebuit să cerc a face una operațiune radicală pentru a mă scăpa de presiunea creditorilor și de cametele ce mi storceau toate veniturile, aceasta prin concursul fratelui meu Josif, și a cumnatului meu de la Sibiu Dr. Stef. Pecurariu și pote și prin a socrului meu (care pînă a nu sista ziarul [î]mi refuzase aproape tot ajutorul) sper a se efectui în timp de 4 săptămîni prin realizarea unui împrumut, de la institutul Albina, pe garanția celor trei și legînd leaful mea profesorală pentru amortizarea împrumutului. Pentru caz de moarte am două polițe de asigurațiune pe viață (una de 5000 fl. alta de 300[0] fl.) în sumă de 8000 fl. pentru cari premiele în rate lunari se plătesc din salariul meu profes[oral].

De prezent însă după ce am redicat secestrul în 5 martie de pe diurne, plătiînd trei posițiuni în sumă de 500 fl. cu ajutoriul fratelui meu, mi-a rămas încă una de 300 fl. a căreia termen de trei luni expiră la 21 l.c. și ne mai putînd frate-meu, a mă ajuta momentan, eară socru meu ne vrînd pînă la definitivă reg[lement]are mi-am luat libertatea a vă ruga cu toată încrederea ca pe un binevoitor al meu și ca pe un bărbat care pricepeți situațiunea mea, ca pînă atunci ce voi putea reg[lement]a definitiv afacerile mele să aveți bunătatea a mă împrumuta cu suma de 300 fl. semnată pe cambiul alăturat și a mi-o spedui ca să o primesc cel mult pînă la 17—18 l.c. trebuîndu-mi cel puțin 3 zile pentru mijlocirea, deslegării secestrului prin tribunalul cambial. La întîmplare cînd din cauza scurtimei timpului doară nu ați avea îndemînă suma întreagă disponibilă, eu cred că nașul meu Reverendis[imul] d. Con[stan-

tin] Papfalvy încă ar contribui spre a se completa acea sumă, dacă i-ați împărtăși respectuasa mea rugare.

Situațiunea în care mă aflu mai ales de 2 ani încoace au influențat greu și asupra activității mele peste tot dar anume asupra celei politice, pentru că lăsând la oparte grijile și frământările perpetue am fost silit să mă retrag cu totul de la ori ce acțiune în cameră, căci altminteru nu numai mandatul de deputat ci și profesura depindea de la bun planul guvernului mai ales sub guvernarea cea violentă a lui Tisza. — „Decît sărac mai bine drac”, zice proverbul rom[ănesc] așa am pățit-o și eu și d-aici se splică neactivitatea mea în care am ajuns de mare silă și necaz. Am vrut și eu să fac ceva, dar m-am ruinat, conștiința însă nu mă mustră, de și au fost greșeală din parte-mi a întreprinde lucru preste puterile mele, precind altul au susținut aceeași întreprindere cu un ajutoriu de 25 mii fl. (a se vedea n-rul ultim al „Albinei”) [în care apare de fapt cifra 28.000—30.000 n.n.].

Rogu-vă iarăși pentru plinirea cererei mele, vă rog totodată să primiți spresiunea sentimentelor mele de înaltă stimă și recunoștință anticipată.

Al pr[ea] stim[atului] d[umneavoastră] cel mai devotat

Ales. Roman
Leopoldigasse 44*

LE TIRAGE, LES LECTEURS ET LA SITUATION FINANCIÈRE DU JOURNAL „FEDERAȚIUNEA” (1868—1876)

(Résumé)

Le journal „Federațiunea” („La Fédération”), paru à Budapest entre 1868 et 1876 sous la rédaction de Al. Roman, a été un instrument politique de valeur dans la lutte de libération nationale des Roumains de la monarchie austro-hongroise.

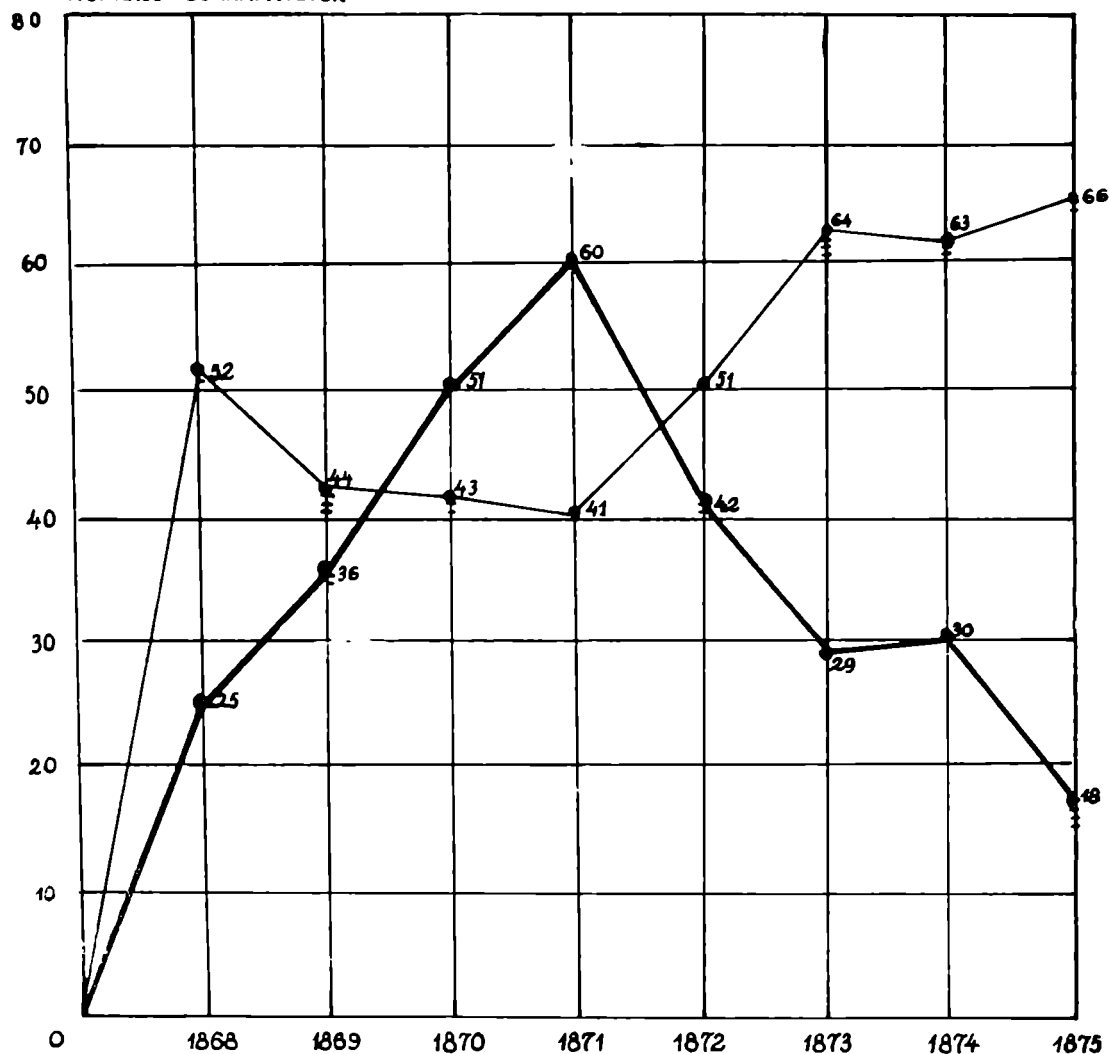
Dans sa période d'apogée, le tirage du journal a atteint 1000 exemplaires, ayant 950 abonnés. Mais ses lecteurs étaient beaucoup plus nombreux, un abonnement, ayant été fait par plusieurs personnes, 150 exemplaires étant envoyés aux instituteurs qui les lisaient à l'école pour les paysans, et aux prêtres qui faisaient la même chose dans l'église. La jeunesse lisait elle-aussi le journal dans le cadre des sociétés culturelles.

L'aire de diffusion de „La Fédération” était très grande, comprenant la Transylvanie, le Bihor, le Maramureș, le Banat, la Bucovine, la ville de Bucarest, aussi qui la colonie roumaine de Budapest. La situation financière du journal a été difficile durant toute la période de son apparition, cette entreprise enregistrant toujours un sérieux déficit pour le rédacteur, malgré l'appui populaire reçu entre 1870—1871. Le coût du journal était très grand pour les possibilités matérielles de Al. Roman, professeur et député dans le parlement de Budapest, il dépassait 10.000 fl. chaque année et montait continuellement, quoique le nombre des apparitions par semaine ait baissé de quatre à une seule.

Les données de l'article font une nouvelle lumière dans l'histoire de la presse roumaine de la seconde moitié du XIXe siècle et de ses difficultés matérielles.

* Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva ist., fond I. M. Moldovan, dosar „R”, nr. 6396.

NUMĂRUL ABONAMENTELOR

● Evoluția abonamentelor la ziarele
'FEDERAȚIUNEA' și 'GAZETA TRANSILVANIEI'
în Blaj

— 'FEDERAȚIUNEA'
— 'GAZETA TRANSILVANIEI'

PREOCUPĂRI DE MEDICINĂ VETERINARĂ ÎN ACTIVITATEA DOCTORULUI VASILE POPP

Despre viața și activitatea doctorului Vasile Popp s-a scris relativ puțin, cu toate că la numai patru zile de la moartea acestuia, în 10 martie 1842, învățatul filolog T. Cipariu se adresa lui G. Barițiu cu următoarele cuvinte de caldă apreciere pentru Vasile Popp: „...Totuși cinstirea mea dinăuntru, către dînsul, pentru persoana și talenturile lui a fost nemărginită; adevărat trebuie să mărturisesc, ca oricine l-a cunoscut mai de aproape, că românul cel mai învățat întru împărăția noastră a fost Vasile Popp”¹. Intrat pe porțile istoriei cu o asemenea carte de vizită, era cît se poate de firesc ca, la începutul veacului nostru, marele istoric N. Iorga să-și exprime profundul său regret pentru lipsa unor informații mai ample, privitoare la figura doctorului Vasile Popp, spunînd: „... Păcat că nu putem ști mai multe despre acest fruntaș printre întîii cărturari români cu diplome înalte ai românilor din Ardeal”².

Cel dintîi care ne-a lăsat un studiu monografic mai amplu despre viața și opera doctorului Vasile Popp, a fost regretatul prof. I. Mușlea, care — subliniînd importanța tezei de doctorat în medicină a lui V. Popp, intitulată „*Dissertatio medico-historica de funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernum Valachorum...*” susținută la Viena în 1817 — se întreba totuși, conchizînd: „Ce e medicină în această teză de istoria medicinei, prezentată în vederea promovării ca doctor al unei facultăți de medicină? Desigur foarte puțin. Ea nici nu e propriu-zis o teză de istoria medicinei, ci una de folclor. Ca atare, ea cadrează într-adevăr cît se poate de bine cu viața, cu indeletnicirile și opera lui Popp. Cu excepția broșurii despre ape minerale, în care preocupările literare ale autorului se trădeză de altfel în prefață, în tot restul operei sale care contează, Popp nu s-a ocupat decît de limba, literatura și istoria neamului său”³.

Dar cercetările arhivistice întreprinse în ultima vreme de noi, în arhivele locale și în cele din Budapesta, aveau să ducă la rezultate surprinzătoare în legătură cu activitatea de-a dreptul impresionantă, de medic-practician, a lui V. Popp în cei 13 ani (1829—1842) cît a funcționat la Zlatna ca „medic-cameral” (*physicus cameralis*). De altfel prof. I. Mușlea în studiul amintit regreta mult faptul că „n-avem nici o știre despre vreo activitate a doctorului Popp din timpul cît a stat la Zlatna, aproape treisprezece ani”⁴, motiv care l-a determinat probabil pe autor să caracterizeze acest timp ca o „perioadă de lîncezeală” în viața medicului român⁵.

¹ *Correspondența lui G. Barițiu*, vol. III, f. 63—65. Arh. T. Cipariu, nr. 2409. (În Biblioteca Acad. R.S.R., București, ms. rom. *Correspondența G. Barițiu*, în Biblioteca Filialci Cluj a Acad. R.S.R., Filmoteca).

² N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. XIX*, vol. I, București, 1907, p. 23.

³ I. Mușlea, *Viața și opera doctorului Vasile Popp (1789—1842)*, în *AIIN*, V, 1930 (1928—1930), p. 142.

⁴ *Idem*, p. 112.

⁵ I. Mușlea, *Contribuții la viața și opera doctorului V. Popp*, în *AIIN*, VI (1931—35), p. 531.

Or, materialele de arhivă descoperite arată tocmai această perioadă ca cea mai fecundă și mai creatoare din tot ce a realizat V. Popp în domeniul pentru care se pregătise timp de 5 ani la Viena: acela al alinării suferințelor bolnavilor.

Este vorba de zeci și zeci de rapoarte oficiale în limba latină, redactate cu multă competență și simț de răspundere de V. Popp, care se referă la mai multe aspecte majore din viața sanitară a domeniului minier al Zlatnei. Astfel, o serie de rapoarte privesc: accidentele și bolile profesionale ale minerilor, combaterea epidemiilor și a bolilor sociale, bolile endemice și lupta împotriva lor (gușa), vaccinarea copiilor, starea și organizarea farmaciilor de pe lângă mine, pregătirea cadrelor medicale, asigurarea unor condiții mai bune de viață a medicilor, combaterea unor practici abuzive ale acestora, problema natalității și a calificării moașelor, colaborarea utilă dintre medici de diferite specialități, probleme de etică profesională medicală (deontologie). Este demnă de subliniat mai ales preocuparea pentru întocmirea unei topografii medico-istorice, prima de acest fel în Transilvania, venită din partea unui medic român, precum și întocmirea unor *instrucțiuni* detaliate privitoare la medicina minieri, la atribuțiile și competența acestora etc.

Printre aceste rapoarte se află câteva care atestă și preocupări, mai mult decît meritorii, ale lui V. Popp de medicină veterinară, preocupări a căror origine trebuie căutată într-un fapt de asemenea inedit, și anume în încercarea neizbutită a lui V. Popp de a înființa la Liceul medico-chirurgical din Cluj, în anul 1820, o catedră de *politia medica* condusă de el, și care în concepția sa, pe lângă altele, ar fi avut misiunea să înzestreze cadrele medicale și cu cunoștințe de medicină veterinară, pentru a putea contribui cu mai multă eficacitate la combaterea unor epizootii⁶.

Pe linia acestor preocupări, vom prezenta aci câteva secvențe concludente din activitatea neobosită a medicului român pentru combaterea febrei aftoase și a dizenteriei la animale pe domeniul fiscal al Zlatnei.

Astfel, într-un raport din 17 iunie 1833 către administrația minieră, după ce informează despre rezultatele inspecției sanitare făcute în comitatul Hunedoarei, Vasile Popp remarcă: „Dar ceea ce este mai dureros, este faptul că în această regiune se află răspîndită printre animale așa-zisa boală de gură și de picioare sau inflamația unghiilor (*sic dicta lues oris et claudicatio sive inflammatio ungularum*). Această epidemie s-a ivit la începutul verii și a cuprins puține capete, mai mult viței și vaci și mai serios boi de jug. În Hunedoara această epidemie este destul de suportabilă, dar există un sat care aparține acestui domeniu, la 5 ore depărtare spre nord de Hunedoara; numele satului e Chergeș. Aci această epidemie a atacat cu sălbătăcie, și în decurs de două luni a secerat 27 de capete: adică 14 viței, 9 vaci și 4 boi”.

„La sfîrșitul lunii mai, timp în care eu împreună cu venerabili domni provizorul substitut Cseh și cu spanul Vida fusesem acolo să cercetăm boala, existau numeroase animale bolnave, unele erau pe cale de însănătoșire, altele muriseră de curînd. Am dispus să fie tăiat un bou de jug care murise în acel timp și i-am examinat în mod serios toate măruntaiele: plămîni, inimă, ficat, splină; aceste patru măruntaie și intestinalele nu prezentau nimic bolnăvicios, în afară de vezica biliară (*vesica fellea*), care era foarte mărită și umflată și se vedea plină cu o bilă foarte lichidă. Între piele și carne, mai ales de-a lungul șirii spinării și în regiunea pieptului, se putea observa o cantitate foarte mare de materie gelatinoasă care îndepărtată fiind din locul bolnav, se părea că răul era cu totul înlăturat. Am dat dispoziție ca să fie îngropat

⁶ Cf. Arh. Stat. Budapesta, fond. Gub. Trans. în polticiis, doc. nr. 5781/1820 ș.a.: „... quae vel unico tempore pestis et luis bovinae necessariae sunt”

cadavrul la o adâncime corespunzătoare iar pielea să fie dată cu cenușă, pusă în pusla ascuț și numai după ce va înceta epidemia să ȳcată fi vindută. Am văzut un alt bou bolnav la care această stare putea fi palpată și simțită chiar cu mina în jurul șirii spinării. Pentru îndepărtarea acestei materii am hotărît să fie înlăturat părul din regiunea costală și avem nădejdea unui rezultat bun”.

„Cauzele generale sau mai de grabă cele hotărîtoare ale acestei epidemii par a fi fost iarna foarte rece urmată de o secetă excesivă, prin care animalele aproape că au fost secătuite. Cauza specială pare a fi fost însăși poziția acestui sat situat între munți pietroși, care generează atît o iarnă foarte aspră cit și o căldură și o secetă excesivă prin reflectarea razelor solare. De asemenea foarte dăunător este terenul uscat și nisipos, atît pentru gura cit mai ales pentru unghiile subțiri ale vitelor, atunci cînd acestea calcă și pășunează iarba în care este împrăștiat nisipul”.

În încheiere Popp spune: „Adunînd pe locuitorii satului le-am explicat, în limba clară a poporului, prin ce mijloace și măsuri poate fi preîntîmpinat și combătut acest flagel și am dat ca sarcină urgentă chirurgului cameral ca să se deplaseze cit mai des în această localitate, să instruiască locuitorii, să prescrie cele ce vor rezulta din experiență și să prezinte săptămînal cîte un raport despre desfășurarea bolii”⁷.

*

La numai o zi, în 18 iunie 1833, ne întîlnim cu un alt raport al doctorului V. Popp, prin care răspunde administrației miniere în legătură cu acțiunea întreprinsă de el timp de o săptămîină pentru combaterea febrei aftoase în localitățile: Zlatna, Petroșeni, Galați, Feneș și Presaca. De altfel încă la 11 iunie administrația domeniului constata că „în acest domeniu o mare parte a boilor de jug suferă de boală de gură și șchiopătare și din acest motiv iobagii nu pot să presteze obișnuitele slujbe”⁸.

„În ziua de 11 a lunii prezente [iunie] — raportează V. Popp —, luînd cu mine pe domnul George Antas, controlor spanal regal, de asemenea pe cîțiva din bătrînii satelor, m-am deplasat pe pășunea unde pășteau mulți boi bolnavi; am vizitat pe rînd vitele, am notat numărul acestora și am întocmit un tabel nominal al iobagilor. Boala a apărut la începutul lunii trecute și chiar ceva mai înainte. La început boala a cuprins puține capete, constînd mai ales din viței și vaci, iar mai tîrziu vite mai multe și chiar boi de jug. Uneori animalele sufereau numai de boală de gură, alteori numai de șchiopătare, altădată alterna din nou o boală cu cealaltă; deseori animalele erau cuprinse în același timp de ambele boli, și atunci era mai rău. Se întîmpla uneori că o boală se năștea din cealaltă prin degradarea materiei alimentare, și atunci era cit se poate de rău. Dintre animalele pe care însumi le-am vizitat multe sufăr de picioare, și deși au trecut deja peste perioada bolii de gură, totuși continuă să sufere”.

„Originea acestui rău — conchide Popp — trebuie căutată în situația deosebită din acest an; în primul rînd în iarna foarte aspră urmată de o secetă foarte mare, din care cauză iarba a fost cu totul uscată. Ce trebuie făcut în acest caz și prin ce mijloace trebuie a se împotrivi, le-am explicat ȳranilor care erau de față și bătrînilor satelor, în limba clară a poporului și după priceperea lor; am repetat explicația de mai multe ori, am indicat leacurile necesare și potrivite și le-am trimis pe cele cerute. Am nădejde într-un rezultat bun, deoarece — con-

⁷ Cf. Arh. Stat. Cluj, fond A.M.T., nr. 7640/1833. †

⁸ „... in hoc Dominio magna pars boum jugalium lue oris (Maulseuche) et claudicatione (Klauenseuche) laboret, et ex eo solita servitia prestare haud possint coloni”. Idem, doc. 7742/1833.

chide Popp — săracii iobagi, preocupați mai mult de sănătatea animalelor decît de a lor proprie, zilnic cer să li se trimită medicamente⁹. S-a recomandat multă apă proaspătă, care în această boală este cel mai bun leac; de asemenea ca gura și picioarele animalelor să fie spălate zilnic cu apă proaspătă; la fel pășuni corespunzătoare, pînă acum destul de proaste, și adăpostirea vitelor la umbră, prin care poate să fie îmblinzită arșița soarelui”.

În încheiere, Popp prezintă un tabel statistic detaliat (nominal) din care rezultă că în cele 5 localități în care s-a deplasat (Zlatna, Petroșeni, Galați, Feneș și Presaca), a consultat la 240 de familii un număr de 530 de boi de jug bolnavi de febră aftoasă¹⁰.

*

Potrivit materialelor de arhivă peste 5 ani, în octombrie 1838, Vasile Popp întreprinde o nouă campanie sanitară pentru combaterea epizootiilor, de data aceasta în 23 de sate de pe domeniile Cîmpeni, Abrud și Baia de Arieș¹¹.

Încă la 13 septembrie 1838, Popp este solicitat să se deplaseze „îndeosebi în satul Scărișoara, unde a izbucnit o epizootie și au pierit de acea boală mai multe animale”, și „să cerceteze natura bolii, să propună cele necesare pentru combaterea și tratarea acelei boli și să dea îndrumări și dispoziții profilactice iobagilor despre ceea ce trebuie să facă sau să nu facă”¹². Ca urmare Popp raportează că, luînd printre alții cu el și pe chirurgul cameral Kalcher din Cîmpeni, „m-am deplasat la fața locului unde, convocînd pe iobagii cărora le-au pierit vitele, am instituit cu grijă o anchetă în ce privește începutul, desfășurarea și cauzele bolii și am vizitat toate animalele bolnave în prezent. Erau aceste animale triste — mărturisește Popp — capul și-l mișcau adesea, scrișneau din dinți, eliminau excremente puroioase, însingurate, însoțite de chinuri mari și de scremete foarte dureroase, ca de constipație. De unde cu ușurință am putut conchide că boala aceasta este dizenterie, epidemie mortală”¹³.

În continuare, medicul român se referă la cauzele acestei boli în următorii termeni: „Microbul acestei boli se pare că a fost adus din altă parte. Căci se spune că la începutul lunii august iobagii, cărora o parte a vitelor le-a pierit, o parte sînt în prezent bolnave, iar unele sînt pe cale de însănătoșire, au plecat în treburi comerciale cu acele vite în Ungaria... unde bîntuia acea boală și după întoarcerea lor de acolo vitele au început să boalească, deși nu se poate tăgădui că acea boală s-ar fi putut naște chiar în acel loc; aceasta în parte din cauze generale cum sînt: vara schimbătoare, cînd ploioasă cînd rece, cînd foarte caldă, din cauza cărei variații sudorile care ajung în intestine cu ușurință pot genera dizenteria; în parte însă din cauze speciale, endemice, locale, care se întîlnesc destul de des la acești oameni. Acestea sînt: necurătenia grajdurilor, hrana nu îndestulă de corespunzătoare și chiar lacurile artificiale, în care se obișnuiește să fie topită cînepa; concentrîndu-se apa [în aceste lacuri] prin îndiguire, cînepa care se topește nemișcată contractează ceva din sărătura apei și o alterează. În aceste lacuri, care n-au un conținut îndestulător de sare naturală după cum se cere, vitele întră cu iăcomie și sorb cu nesăț apă stricăță puțin sărată, contractînd în curînd diareea sau dizenteria.

⁹ „Neque de felici exitu despero, cum miseri coloni plus de animalium quam de propria salute solliciti quotidie medicamenta sibi dari petunt”. Ibidem.

¹⁰ Idem, doc. 7742/1833.

¹¹ „In specie in pago Sakerisoara dicto epizootia aliqua eruperit et aliquot pecora illo morbo perierint”. Idem, doc. 4944/1838. Cf. Anexa I.

¹² „In naturam morbi inquirerem et quid quid ad sanandum aut praepediendum illum morbum e re foret proponerem, colonis ipsis quid in hoc casu faciendum ommittendumque esse, inviationem praeberem et prophylacticas dispositiones facerem”. Ibidem.

¹³ „Unde facile concludi erat, morbum ipsum esse Dysenteriam (Ruhr, Verhas) epidemicam lethalem”. Ibidem.

La început această boală nu este contagioasă, dar, spre sfârșitul ei și acolo unde sînt concentrate mai multe vite în același grajd, nu este lipsită de molipsire (contagiune)¹⁴.

În ce privește măsurile imediate luate de V. Popp împotriva bolii, iată ce ne mărturisește acesta: „Din această cauză prima mea grijă a fost ca să despart prin sigure cele patru familii, ale căror vite erau infectate și care locuiau în vecinătate, de ceilalți locuitori, și aceasta pe timp de șase săptămîni, cu specificarea că dacă spre sfârșitul acestei perioade determinate din nou s-ar îmbolnăvi sau ar pieri unele animale, termenul de izolare să fie prelungit cu alte șase săptămîni. Sarcina de a asigura respectarea acestei izolări a fost încredințată însuși notarului satului, domnului Szabó”.

Arătînd că la sosirea sa în satul Scărișoara pieriseră deja 8 vite de această boală, V. Popp scoate în evidență greselile săvîrșite de țărani cu acest prilej, făcînd unele recomandări profilactice și terapeutice: „Acești țărani foarte săraci — constată V. Popp —, lipsiți de orice îndrumare, pentru a nu rămîne de tot în pagubă, au vîndut, împotriva oricăror reguli de poliție sanitară, pieile animalelor moarte trase de pe cadavre, pielarilor care veneau acolo din alte părți după cum se spune și astfel nu au putut fi luate nici un fel de măsuri în legătură cu acestea. De altfel, li s-a ordonat cu strictețe că, dacă în viitor s-ar întîmpla să moară vreo vită sau alta, pieile jupoiate să fie aruncate sau să fie presărate cu cenușă și întinse pe podurile caselor și numai după trei luni să fie vîndute sau să fie date spre folosință casnică; cadavrele însă să fie îngropate la 3 stînjeni adîncime și să fie acoperite după cum se cuvine. Sarcina îndeplinirii acestei dispoziții a fost încredințată tot notarului sătesc. Cît privește modul de vindecare, am recomandat iobagilor medicamente de casă, ușor de procurat și pe un preț ieftin, și i-am învățat cu grai viu cum să folosească acele medicamente, lucru în care se cuprinde și dieta care trebuie respectată, și în felul acesta nădăjduiesc că, respectînd toate acestea cu strictețe, vor putea fi salvate animalele bolnave”.

*

În aceeași lună V. Popp se găsește angajat într-o altă acțiune sanitară, de data aceasta de combatere a febrei aftoase. Iată cum descrie el această boală raportată la dizenterie: „Pe lîngă această boală fatală, o altă boală — mai redusă într-adevăr ca intensitate, dar mult mai însemnată ca extensiune — a cuprins întreg domeniul Cîmpeni, Abrud și Baia de Arieș. Cerce-tînd natura acestei boli, am aflat că este vorba de boala de gură sau inflamația aftoasă a gurii și de boala de picioare, șchiopătarea, sau inflamația unghiilor¹⁵.

„Ambele boli — mărturisește Popp — sînt atît de strîns legate între ele încît abia se poate găsi vreun animal care să nu sufere de amîndouă bolile. Se observă totuși că boala de gură este boala primară sau ideopatică, iar boala de picioare numai simptomatică sau născută din boala de gură prin depunerea materiei bolnave pe unghii¹⁶, ceea ce este cu atît mai probabil cu cît nu se află nici un animal care să sufere numai de boala de picioare, în timp ce, dimpotrivă, au fost găsite multe vite care sufereau numai de boala de gură. Nu se cunoaște cauza bolii; se pare totuși că a fost situația aparte a anului și înghețurile de la început, iar apoi recente arșite care au pîrjolit pășunile”.

¹⁴ „Hic morbus ab initio quidem contagiosus non est, verum circa finem et ubi plura pecora eodem loco stabulentur, contagio haud caret”. Ibidem.

¹⁵ „... Inveni illum esse lues oris sive inflammationem oris aphthosam, et lues pedum seu claudicationem vel inflammationem ungularem”. Cf. doc. nr. 4944/1838.

¹⁶ „Videtur tamen lues oris esse morbum primarius sive ideopathicus, lues vero pedum tantum symptomaticus sive ex lue oris per depositionem materiae morbosae ad ungulas ortus”. Ibidem.

La sfârșitul raportului V. Popp prezintă un Tabel nominal, arătând că a colindat timp de 22 de zile un număr de 23 de sate din cele trei domenii și a depistat nu mai puțin de 784 de vite bolnave de febră aftoasă (397 boi, 263 vaci și 124 viței), din care, datorită măsurilor pe care le-a luat, n-au pierit decât un număr de 10 capete. V. Popp își încheie raportul cu câteva considerații privind necesitatea îndrumării continue a țăranilor pentru salvarea vieții animalelor.

Arătând că „chiar cele 10 capete de vită (care au pierit) ar fi putut să fie salvate dacă s-ar fi dat îndrumări sănătoase bieților iobagi încă de la începutul bolii”¹⁷, doctorul Popp conchide: „Desigur, acele vite au murit nu din cauza atrocității bolii cît mai ales din ignoranța țăranilor și chiar de foame, folosindu-se leacuri contraindicate în locul celor care trebuiau folosite pentru tratarea bolii. Căci, întrucît vitele nu puteau să pască iarba din cauza durerilor îngrozitoare de gură, plebea ignorantă mai degrabă a lăsat vitele pe seama norocului (a întâmplării) decît să le introducă în stomac nutreț verde tălat sau păsat făcut din făină de porumb sau din tărîțe de grîu frămîntate cu apă sărată, metodă prin care, cu mai multă băgare de seamă, și-ar fi putut salva vitele.” „Trebuia să se țină seama chiar și de faptul că această epizootie face ravagii mai mult în regiunile joase mai călduroase, decît în cele muntoase mai răcoroase. Așa se explică — zice Popp — de ce în domeniul Cimpeni, întins prin munți, s-au îmbolnăvit mai puține animale, în Abrud mai multe, iar în Baia de Arieș foarte multe în raport cu numărul vitelor. Boii de jug mai ales se îmbolnăvesc mai grav decît vacile de boală de picioare și foarte mulți își pierd vechile unghii și dobîndesc altele noi, mai ales în locurile pietroase unde, sub sarcina greutății de tracțiune după mai mult timp, cu ușurință unghiile sînt vătămate”.

„Pentru tratamentul bolii de gură — mărturișește Popp — am recomandat un leac verificat de o îndelungată experiență și ușor de procurat, și anume: miere diluată în apă cu mult oțet, cu care să fie spălate cît mai des gura, limba și gingiile; iar pentru boala de picioare am recomandat apă proaspătă, spălarea unghiilor în ape și riuri mai reci, pe care natura ni le-a dăruit nouă în aceste părți cu destulă generozitate, și trag nădejde că această epizootie — o dată cu venirea timpului mai rece și folosindu-se leacurile prescrise — se va liniști cît mai repede fără mare distrugere și chiar se va stinge cu totul”.

La sfârșit, V. Popp cere din partea organelor locale mai multă băgare de seamă și atenție în viitor pentru depistarea la timp a unor noi cazuri de boală, precum și luarea de măsuri preventive severe, „deoarece — spune el — este mai ușor să te împotrivești la început decît, după ce boala s-a răspîndit, să încerci să o lecuiști” (... *aliouin facilius est initiis obstaré, quam late propagatum morbum curare*)¹⁸.

Sînt numai cîteva frînturi din activitatea vastă și multilaterală a doctorului Vasile Popp, care pun în lumină gîndirea înaintată a aceluia „a cărei memorie — după cum se exprimă G. Barițiu — trebuie să rămînă păstrată la națiunea românească din generațiune în generațiune”¹⁹.

AL. NEAMȚU

¹⁷ „Et fors et illa servari potuissent, si miseris colonis sub initio morbi sana inuatio data fuisse”. Ibidem.

¹⁸ Idem, doc. nr. 4844/1838. În cîteva acte se vorbește despre intervențiile făcute de V. Popp spre a obține retribuirea ostanelilor depuse pentru combaterea epizootiilor. În acest sens cf. doc. nr. 1500/1839 din 11 martie 1839, din care aflăm că dr. V. Popp a mai participat la o acțiune de combatere în satul Albac, în anul 1837, timp de 11 zile, primind 4 fl. pe zi, adică 44 fl. V. Popp se plînge că de data aceasta autoritățile nu vor să-i achite decît jumătate din ceea ce i se cuvine. Cf. actele nr. 1500 din 14 martie 1839, nr. 4944 din 18 oct. 1838 și din 5 apr. 1839. Cf. ANEXA II.

¹⁹ Cf. *Transilvania*, 1868, I, p. 129—135. []

ANEXE

I

1838 octombrie 15, Zlalna

Inclyta Regia Administratio I

Vice iudice nobilium Topanfalvensi referente, quod in illo Regio-Fiscali Dominio, et in specie in pago Szkerisoara dicto, epizootia aliqua eruperit, et aliquot pecora illo morbo perierint, dignata est Inclyta Eadem sua sub 13^a Septembris a.c. nr. 1399 edita ordinatione id officii mihi imponere, ut illico me ad praedictum pagum conferrem, in naturam morbi inquirerem, et quid quid ad sanandum aut praepediendum illum morbum e re foret, proponerem; colonis ipsis, quid in hoc casu faciendum, omittendumque esset, in viationem praeberem et prophylacticas dispositiones facerem. Huic ordinationi satisfactorius, adjunctis mihi dominis Moritz regio contrarotulario Topanfalvensi, et Szabo praedicti pagi notario, et Kalcher chirurgo camerali Topanfalvensi ad faciem loci me contuli; ubi convocatis illis colonis, quibus aliquot pecora perierant, de initio, decursu et causis morbi examen sollicitè institui, pecora actu aegrotantia inspexi. Erant illa tristitia, caput saepe moventia, dentibus strudentia; alvum deponebant purulentam, cruentam, cum summis tormentis et molestissimo tenesmo. Unde facile concludi erat, morbum ipsum esse Dysenteriam (Ruhr, Vérhas) epidemiam, lethalem.

Fomes morbi videtur aliunde allatus esse. Dicunt enim hos ipsos colonos, quibus pecora partim perierunt, partim aegrotant actu, non nulla convaluerunt, circa initium Augusti in Hungaria, ... ubi idem morbus grassabatur, negotiationis causa, his ipsis pecoribus, quae infecta perierunt, commoratos fuisse, et illico post reditum pecora aegrotare incepisse, quamvis negari non possit, illum morbum in ipso loco etiam oriri potuisse partim *ex causis generalibus*, quales sunt: aestas variabilis mox pluviosa, frigida, mox nimis calida, sub quo variatione sudores acres, corrupti ad intestina delati facile Dysenteriam generare possunt; partim vero *ex causis specialibus endemicis, localibus*, quales apud hos homines sat frequentes reperiuntur. Tales sunt impuritas stabulorum, nutrimentum non satis aptum, et lacus quidem artificiales*, in quibus canabis macerari consuevit, in quibus aqua semel illuc derivata, facto obice, non mota putrescit, salsedinem aliquam contrahit et corrumpitur. Hos lacus, pecora, sale naturali non satis, et prouti eorum natura exposcit, saturata avidè accedunt, aquamque illam putridam subsalsam cupide hauriunt, diarrhaeam vel dysenteriam mox causatarum. Hic morbus ab initio quidem contagiosus non est, verum circa finem, et ubi plura pecora eodem loco stabulantur, contagio haud caret.

Hinc prima mea cura fuit quatuor illas familias, quorum pecora infecta erant, et quae in vicinia habitabant, per certas lineas a reliquis colonis separare, idque ad sex septimanum** spatium eo addito, ut, si circa finem hujus determinati temporis iterum aliquot pecus aegrotaret, aut periret, ad alias sex septimanas terminus praecclusionis extendatur; separationis observandae cura ipsi pagi notario domino Szabo concredita.

Ante meum ibidem adeventum perierant colonis Ionele Gligor boves 3, vacca 1; Ionele Kosztandin vacca 3; Petro alui Petro bos 1; in summa pecora 8. Pauperculi hi coloni, omni in viatione carentes, ne in tot damificarentur, coria animalium defunctorum cadaveribus detracta cerdonibus illuc aliunde venientibus, uti asseritur, illico contra omnes sanae politicae regulas, divenderunt, atque ideo de his nullae dispositiones fieri potuerunt. Caeterum serio demandatum est, ut si in futurum unum alterumve pecus periret, coria detracta aut laxivae illico injiciantur, aut super podia domorum extendantur, multis cineribus inspergantur, et non nisi post tres menses divendantur, aut in usum domesticum trahantur; cadavera vero ad tres ulnas terrae indantur, et rite tegantur. Cura hujus dispositionis ibidem pagi notario commissa.

Quod rationem medendi attinet, colonis medicamenta domestica inventu facilia, et non magni pretii proposui, illorumque applicationem viva voce edocui, quod ibidem de servanda diaeta etiam intelligendum venit, speroque his rite observatis pecora quoque aegrotantia servatum iri.

Praeter hunc fatalem morbum, alter quoque morbus saevitia quidem illo priori inferior, extensione vero sua multa insignior per totum Dominium Topanfalvense, Abrudfalvense et Offenbanyense lategrassatur. In hujus morbi naturam inquirens, inveni illum esse *luem oris sive inflammationem oris aphthosam, et luem pedum seu claudicationem, vel inflammationem ungularum*; morbus uterque ita sibi invicem connexus, ut vix pecus aliquod inveniri possit, quod non utroque morbo laboraret, videtur tam lues oris esse morbus primarius sive ideopathicus, lues vero pedum tantum symptomaticus sive ex lue oris per depositionem materiae morbosae ad ungulas ortus, quod tanto probabilius esse videtur, quod nullum pecus reperiatur, quod sola lue pedum laboraret, cum contra multa reperta sint pecora sola lue oris laborantia. Causa morbi ignoratur, videtur tamen singularem anni constitutionem, et gelidas primas (!) gramina recentia comburentes fuisse.

Incedamus itaque eo ordine, quo examen in pecoribus institutum est, addamusque et nomina colonorum, quorum pecora aegrotant, et numeram sexumque pecorum.

* In or ig.: artificiales.

** Correct: septimanarum.

A. *Dominium Topanfalvense*1° *Pagus Sakerisoara*

	<i>boves</i>	<i>vaccae</i>	<i>vituli</i>
Ros Ion	1	—	—
Mokan Gligor	2	2	—
Paska Ion	4	4	—
Nutz Pavel	2	2	—
Summa	9	8	—

2° *Pagus Nyagra*

Csuta Ion	1	—	—
-----------	---	---	---

3° *Pagus Felső Vidra*

Talpos Puka	2	2	2
Judic Petrutz	—	2	—
Talpos Jonye	2	2	—
Gombos Urs	2	2	2
Gombos Vaszilic	2	4	3
Gombos Popa	2	3	3
Pogan Dumitru	—	2	2
Koroj Jonutz	2	2	2
Jank Alexandru	—	1	1
Summa	12	20	15

4° *Pagus Also Vidra*

David Ignat	2	2	—
David Niculae	1	1	—
David Vaszilic	2	1	—
Morar Gavrilă	2	1	—
Summa	7	5	—

5° *Pagus Ponor*

Pitarka Toma	4	3	—
Bulz Simion	—	1	—
Summa	4	4	—

6° *Pagus Szekatura*

Brits Josif	2	—	1
Vultură Thodor	3	—	—
Neaks Kosztandin	2	—	—
Vigira Pask	3	—	—
Bulz Jacob	3	2	—
Bulz Thodor	4	—	—
Summa	17	2	1

7° *Pagus Albac*

Rosa Thodor	6	5	—
Maties Simion	2	—	—
Maties Thodor	2	—	—
Lazar Dumitru	—	3	—
Lazar Lup	3	—	—
Alexie Ion	3	—	—
Thodor Ion	2	—	—
Szuts Ilie	—	1	—

Thodor Ion (alter)	2	—	—
Rusz Niculae	—	2	—
Petritsel Ion	—	2	—
Summa	20	13	—

8° *Pagus Mogura*

In hoc pago omnia sana, atque adeo non
nisi prophylacticae dispositiones factae
sunt.

9° *Pagus Cserles*

Plik Petru	2	2	—
Buzgan Dumitru	—	2	—
Summa	2	4	—

10° *Pagus Szohodol*

Mihutz Györgye	1	2	2
Plik Györgye	2	—	—
Kosza Ion	4	4	8
Furdui Ilie	2	2	2
Szikoe Avram	—	—	3
Nykora Avram	2	2	—
Summa	11	10	15

11° *Pagus Bisatra*

Guta Ionutz	2	3	3
Csokan Ionutz	—	2	3
Hodorits Mitru	2	3	—
Hodoritz Petrutz	—	3	—
Hodorits Györgye	—	2	3
Gligor Petru	1	2	1
Summa	5	15	10

12° *Pagus Topánfalva*

Morar Iosif Vuka	—	4	4
Popa Nicolae	6	2	—
Motora Niculae	—	2	2
Palagie Györgyutz	2	1	—
Szabo Nicolae	3	3	2
Mura Ionutz Rekinda	2	1	—
Mura Ionutz	—	2	—
Morar Samoil	2	1	—
Korkes Petru	—	1	1
Popovits Iosif	—	2	—
Motora Ionutz	4	3	—
Tyok Thodor	4	3	2
Summa	23	25	13
Totalis igitur in hoc Dominio aegrotantium pecorum summa	102	98	54

B. Dominiul Abrudfalvenso

1. Pagus Abrudfalva

Parochus Ioannes	4	4	—
Botsian Ionutz	—	—	1
Bodcan Mariska	2	—	—
Matyes Ursalis	2	2	—
Matyes Ilie	2	—	—
Matyes Ion	2	2	—
Morar Ilie	2	—	—
Tuhutz Gyorgyutz	4	4	1
Mitre Golgutz	2	—	1
Szekne Gyorgyutz	2	—	1
Rusz Nicolae	—	1	—
Buta Pavel	—	1	—
Rusz Ionel	1	—	—
Szturdza Pavel	1	1	1
Sule Gyorgyutza	4	—	—
Sule Solomon	4	—	—
Golgutz Ion	1	—	1
Rusz Filimon	2	7	—
Rusz Szofia	—	3	—
Felly György	2	2	—
Felly Simion	—	4	—
Onitz Simion	—	1	—
Virtej Györgyutz	—	2	—
Virtej Dumitru	—	2	—
Csora Nicolae a Moysi	2	2	—
Csora Gyorgyutz	2	—	—
Csora Niculae	1	1	1
David Pandea	4	2	—
Szimion Niculae	—	2	1
Szikoe Rafira	—	1	1
Szikoe Petrutz	2	—	—
Csora Gyorgutz Pipa	—	2	1
Pogle One	2	—	—
Summa	50	16	10

2° Pagus Kerpenyes

Rad Irimie	4	5	—
Rad Vaszilie	—	—	1
Rad Avram	—	4	—
Ban Ionutz	1	3	1
Ban Ionutz aluj Makavei	3	—	—
Ban Avram	1	1	—
Ban Avram aluj Avram	1	—	1
Vadan Thodor	1	1	—
Rad György	—	—	1
Söcs Koszte	1	—	1
Mogura Iosif	1	1	—
Koraj Szimion	2	2	—
Thoderas Gavrilă	1	1	—
Thoma Györgyutz	—	—	1
Summa	16	18	6

3° *Pagus Bulsum*

Motz Nicolae	1	—	—
Thomus Nicolae	4	—	—
Kimpian Petru	1	—	—
Morar Niculae	3	—	—
Krisan Petru	2	—	—
Kirsan Niculae	2	—	—
Summa	13	—	—

4 *Pagus Bulsești*

Matyes Ion	2	1	—
Matyes Gavrilă	2	1	—
Matyes Ion (alter)	—	2	—
Gavrilă Kerszte	—	1	—
Baba Gavrilă	2	—	—
Matyes Ionye	1	1	—
Popa Niculae Rusz	2	—	—
Avram Rusz	2	—	—
Iosif Matyes	—	1	1
Mezeu Iohn	2	—	—
Tonku Matyes Ursz	1	1	—
Sofrone Matyes	1	1	—
Metyesan Anna	1	—	—
Krisztie Nicolae	2	1	—
Serban Iohn	2	2	—
Mezeu Petru	—	—	2
Ruszand Avram	—	1	—
Ruszand Gavrilă	2	—	—
Matyes Marina	1	1	—
Baba Thoma	2	2	—
Matyes Petru	—	1	1
Birk Filimon	1	4	—
Rusz Simion	—	1	—
Mark Ion	3	—	—
Rusz Iosif	—	1	1
Rusz Iosif aluj Thodor	—	1	1
Rusz Filimon	3	1	—
Anna Filip	1	—	—
Mihaj Gligor	2	—	—
Filip Avram	4	—	—
Mark Iohn	4	4	—
Mark Zachej	1	1	—
Mark John (alter)	1	—	—
Miha Spiridon	4	1	—
Miha Avram	2	—	—
Mark Iosif	—	1	2
Mikleus Spiridon	1	—	—
Summa	52	32	8

5 *Pagus Musha*

Ignat Vaszilie	1	—	—
Man Andrei	—	1	1
Man Ion	—	1	1
Vaszilie Makavej	—	—	1

Man Györgye	2	—	—
Man Regye	2	—	—
David Iosif	—	1	—
Funage Thodor	—	—	3
Virtan Mihaila	2	—	—
Funatze Ion	—	1	—
Luka György	2	—	—
Vaszilic Petru	1	—	—
Ignat Pavel	1	2	—
Szilage Thoma	2	1	2
Summa	13	7	8
Totalis in hoc Dominio aegrotantium pecorum	Summa	144	41 32

C. **Dominium Offenbanyense**1. *Pagus Offenbánya*

Buta Vaszilic	2	—	—
Formage Filimon	2	—	—
Szerintsel Alexie	—	—	1
Summa	4	—	1

2. *Pagus Muntsel*

Pantz Antone	2	—	—
Pitik Iohn	2	—	—
Summa	4	—	—

3. *Pagus Szarlos*

Kretsun Dumitru	2	1	—
Buka Ruzsand	1	—	—
Buka Petru	1	—	—
Kretsun Gavrilă	2	—	—
Kretsun Iohn aluj Zacharie	—	2	—
Boka Györgye	2	2	2
Plesa Simion	2	1	—
Szemutu Gavrilă	2	1	—
Fornage Thodor	4	2	—
Szemutz Vaszilic	4	2	—
Andrejka Maria	—	1	—
Kretsun Mihai	4	2	2
Mark Alexie	—	2	—
Mark Ruzsand	—	2	—
Iepure Gavrilă	—	2	2
Iepure Thodor	1	—	—
Ples Ion	—	1	—
Iepure Iohn	—	1	—
Popa Filip	—	1	—
Marka Iohn	2	4	—
Andrejka Ștefan	—	2	—
Szojka Gavrilă	—	1	—
Plesa Iohn a Monuluj	—	1	—
Plesa Ilie	—	1	—
Plesa Kosztandin	—	1	—
Plesa Petru	4	2	2

Indrejka Györgye	—	2	—
Kretsun Vaszilie Birou	4	2	—
Stefan Kratsun	—	2	2
Plesa Iohn	4	2	—
Risgye Gavrilă	4	2	—
Plesa Thodor	—	1	2
Stif Vaszilie	1	2	—
Popa Gavrilă	—	1	—
Stif Thodor	4	2	—
Indrejka Thoma	2	2	—
Igian Iohn	4	2	—
Boka Gavrilă	2	1	—
Boka Dumitru	—	2	—
Kretsun Vaszilie	—	1	—
Szemutz Kretsun	2	2	2
Indrej Iohn aluj Iohn	4	2	—
Indrejka Gavrilă	4	2	—
Indrejka Petru	4	2	—
Pitik Iohn	—	1	periit
Iepure Vaszilie	4	—	—
Iepure Györgye	—	2	—
Kretsun Thodor	2	2	—
Kretsun Vaszilie	—	2	—
Kretsun Dumitru	2	1	—
Rusnye Alexie	—	2	2
Plesa Thodor	—	2	2
Boka Iohn	—	1	periit
David Niculae	2	2	—
Summa	80	82	18

4 *Pagus Brezesti*

1 Drag Ruszan	—	—	1
Katana Filip	—	1	—
Katana Vaszilie	—	2	—
Katana Borcsel	—	2	—
Katana Vaszilie	2	—	—
Katana Iohn	—	1	—
Kutsa Matis	—	1	—
Buza Makavej	—	—	1
Lup Szav	—	—	2
Lup Lazar	2	—	—
Gurgyan, Thodor	4	—	—
Bosztan Iohn	2	—	—
Bosztan Györgye	—	1	—
Katana Dumitru	2	—	—
Lup Iohn	2	—	—
Gurka Vaszilie	2	—	—
Lup Iacob	2	1	—
Gurka Iohn	4	—	—
Szurgye Iohn	4	5	—
Lovone Thodor	2	—	—
Buka Petru	2	—	—
Szurgye Simion	2	—	—
Szurgye Dumitru	2	—	—

Lup Gligor	—	2	—
Lup Thodor	—	2	—
Lup Dumitru	—	4	—
Csokerlie Thodor	—	1	2
Summa	34	23	6

5 Pagus Csora

Thodor Thoma	2	—	—
Thodor Niculae	2	—	—
Pandur Gavrilă	—	2	1
Pandur Iohn	2	—	—
Pandur aluj Gavrilă	—	1	—
Pandur Indrej	—	1	—
Thodor Makavej	—	1	—
Thodor Dumitru	—	1	—
Niszte Kosztandin	—	1	1
Rusnye Iohn	—	1	1
Nisztye Vaszilic	2	1	periit
Nisztye Iohn	2	—	—
Nisztye Stefan	—	—	1
Muras Petru	—	—	1
Bats Dumitru	1	2	—
Bats Iohn	—	1	—
Kosa Niculae	1	—	—
Rusz Iohn	—	—	1
Bonkutz Antone	—	—	1
Rusz Thoma	—	1	—
Rusz Filip	—	1	—
Rusz Simion	—	1	—
Rusz Dumitru	2	—	—
Rusz Gligor	2	—	1
Rusz Todor	2	—	—
Rusz Gavrilă	2	—	—
Matis Petru	2	—	1
Rusz Niculae	—	—	1
Rusz Iohn	—	—	1
Rusz Prekup	—	—	1
Rusz Kosztandin	1	—	—
Rusz Iohn aluj Gavrilă	—	1	—
Bats Iohn	—	1	—
Krutsitza Iohn	1	—	—
Makavei aluj Ion	2	—	—
Makavej Thoma	—	1	—
Makavej Niculae	—	—	1
Szima Szav	—	1	—
Szima Makavej	2	—	—
Szima Gavrilă	2	—	—
Summa	29	19	13

Totalis igitur in hoc Dominio aegrotantium
pecorum summa 151 124 38

Perierunt in hoc Dominio in hoc morbo
pecora 2 7 1

Totalis aegrotantium vero pecorum in
superius adductis tribus Dominis adsurgat
ad 397 263 124

Ex quibus patet praesentem epizootiam, licet satis late grassetur, lenem tamen fuisse; cum ex tanta aegrotantium pecorum copia solum 10 pecora perierint. Et fors et illa servari potuissent, si miseris colonis sub initio morbi sana inviatio data fuisset; Sane illa pecora non ex atrocitate morbi, verum ex ignorantia colonorum, saepe remediis contrariis, praeposteris morbum curantium, aut ex ipsa fame, perierunt. Etenim cum pecora ob atroces oris dolores herbas carpere non possint, ignorans plebecula pecora talia potius bonae fortunae committit, quam nutrimenta viridula, scissa, aut jacula ex farina Mays, aut furfuribus triticeis aqua salita subactis confecta ventriculo ingessissent; qua methodo prudentiores, sua pecora servarunt. Id etiam animadvertendum venit, quod epizootia magis in locis depressis, calidioribus, quam montosis frigidioribus grassato fuerit. Hinc est quod in Dominio Topanfalvensi per montes extenso pauciora, in Abrudfalvensi plura, in Offenbanyensi a proportionem copiae pecorum plurima aegrotaverint. Boves jugales prae vaccis lue praesertim pedum gravius affecti sunt, ungulas veteres plerique amisserunt, et novas acquisiverunt sub nixu ponderis trahendi, praesertim in locis petrosis ad longius tempus facile laedendas. Ad luem oris sanandam mel multo aceto et aqua dilutum, quo os, lingua, et gingivae saepius abluantur, remedium longa experientia comprobatum et facile inventu propositum; ad luem vero pedum aquam recentem, abluitionem ungularum in rivis et fluviis frigusculis, quales nobis natura in his partibus satis larga manu debet, svasi; spero hanc epizootiam ingruente jam frigidiori temperatura, adhibitisque praescriptis remediis proxime per se, et sine magna strage fatiscere et penitus cessare.

Illud denique humillime rogo, dignetur Inclyta Eadem R. spanalibus officiis id demandare, quatenus vivas has Regii aerarii vires pecora vigilantiori oculo observant, et in futurum quotienscunque adverterint inter pecora plura individua uno eodemque tempore aegrotare aut etiam perire, illico Inclytae Eidem notum faciat, quo praeviae dispositiones ad praepediendum morbum fieri possint; cum illud nihil aliud sit, nisi ingruentis epizootiae symptomae et alioquin *facilius est initium obviare, quam late propagatum morbum curare*. Particulare ratiocinium in duplo pro exoperanda gratiosa applacitatione hic humillime accludatur. Zalathnae 15^a Octobris 1838.

Dr. Papp
Physicus

Doc. ad nr. 4944/1838

II

1839 martie 11, Zlatna

Inclyta Regia Administratio!

Notum est Inclytae Eidem anno proxime elapso circa initium mensis Septembris non modo in Dominio Fiscali Zalathnensi, verum etiam per integra latepatentia Fiscalia Dominia Topanfalvense, Abrudfalvense et Offenbanyense in 23 pagis epizootiam aliquam satis fatalem inter pecora grassatam, meque ordinatione Inclytae Ejusdem de 13^a Septembris N. 1399, et altera cum praesentato de 17^a Septembris N. 1420, et tertia cum praesentato de 21 Septembris, N. 1426 ad Superiora Dominia eo addito dispositum fuisse, ut in naturam morbi inquirens quid quid ad morbum curandum aut suffocandum necessarium esse putarem proponerem.

Quid vero per 22 dies, per quos continuo per omnes pagos excurri, egerim, grave ratione grave hoc officium perfecerim notum est Inclytae Eidem ex relatione mea de 15^a Octobris ejusdem anni, ex qua patet in tribus illis Superioribus Dominis 30 pene miliaria quadrata in se continentibus 397 boves, 263 vaccas, et 124 vitulos sive 784 individua illa epizootia correpta fuisse et ex illis 10 solum pecora periisse.

Pro his fatigiis cum summo aerarii Regis emolumento conjunctis, et tam diligenter et feliciter collocata medica ope singularem et extraordinariam remunerationem jure meritoque sperare mihi licebat, cum nunc plus contrario experiri cogar; Etenim gratiose Excelsi Regii Thesaurariatus sub 28 Decembris 1838 Nr. 5889, pro Septembri, emanato Decreto, ex 88 fl. m.c. qui mihi 4 fl. dietim computando, pro 22 diebus in illa epizootia curanda et suffocanda in sumptis, competeabant, 45 fl. detracti sunt (praeter 24 fl. 56 xr. quos in tam extraordinario casu, pro inzerptione duorum eqvorum computabam, de quibus tamen non queror) ex eo solum principio, quod illa tria Dominia etiam ad circulum Zalathnensem, in quo Physico non nisi dimidium diurnum competere asseritur, pertineant.

Ego, fateor ingenue, principium hoc, quod hic pro basi detracti mei diurni ponitur, debili meo ingenio capere non possum tanto magis, quod in simili casu contrarium quotidie videam.

Quo vero similitudo casus magis clareat, humillime reflectendum habeo, quov ad sphaeram meam, qua Physici Montano-Cameralis in Re Sanitatis non tantum circulus Zalathnensis ex quatuor extensis Dominis Regio-Fiscalibus 34 miliaria quadrata in se continentibus, verum etiam ingens Fiscale Dominium V. Hunyadiense, et omnes fodinae per unum Principatum dispersae, apud quas chirurgi et pharmacopolia domestica existunt, et in futurum exurgent, pertineant; pro cujus sphaerae annua in Re Sanitatis suscipienda visitatione (fodinis Rodnensibus et Csik-Sz.-Domokosiensibus exceptis) annuale 80 fl. Pauschale assignatum mihi est.-

Iam vero haec eadem sphaera (fodinis ferreis V. Hunyadiensibus exceptis) quoad politica et oeconomica pertinet etiam ad officium sive circulum Regii Administratoris Zalatnensis, pro cuius sphaerae annua visitatione Pauschale 200 fl. eidem assignatum est, et tamen Regio Administratori, absoluta sua annua visitatione, quotiescunque in servitio aerariali, ex loco suae habitationis in hanc sphaeram excurrit, semper completa diurna applacidata sunt et actu applacidantur. Soli mihi qua Physico Montano-Camerali in simillimo casu, ex dissimili principio, diurna detrahuntur. — Accidit quod Excelsa Camera Aulica, pro innato sibi iustitiae amore detracta mihi pro 6 diebus, quas 1831, in Dominio Superiori tempore cholerae in erigendis nosocomiis impenderam, gratioso suo 1833 Nr. 5786/741, Thes. de 13 iunii N. 6709, Adm. in Camborsalibus 502 emanato Decreto diurna in gratia applacidaverit.

Nec minus facit et illud huc, quod Excelsus Regius Thesaurarius gratioso suo 20^a Aprilis 1838, N. 1730, pro Decembri 1837 emanato Decreto, pro 11 diebus, quos in epizootia, quae 1837 in pago Albak ad Dominium Topanfalvense pertinente grassabatur, et ad quam suffocandam ordinatione Inclytae Administrationis de 9^a Decembris ejusdem anni, N. 1698, dispositus fueram, integrum 44 fl. diurnum applacidare et Excelsa Camera Aulica id ratihabere dignata fuerit.

Quae cum ita sint, humillime oro, dignetur Inclyta Administratio humillimas, iustissimasque has meas preces ulterius promovere, et pollenti suo voto sustinere tanto magis, ne videamur in eo, quod summum bonum est, in Re scilicet Sanitatis, adeo difficiles esse.

Zalatinae 11 Martii 1839

Dr. Papp

R. Physicus

Doc. ad nr. 1500/1839

TIERÄRZTLICHE BESCHÄFTIGUNGEN IN DER TÄTIGKEIT DES ARZTES VASILE POPP

(Zusammenfassung)

Über das Leben und die Tätigkeit des Arztes Vasile Popp wurde verhältnismässig wenig geschrieben, obwohl nur vier Tage nach seinem Tod, am 10 März 1842, der gelehrte Philologe Timotei Cipariu folgende Worte der warmen Schätzung für den rumänischen Arzt an George Barițiu schrieb: „... Trotzdem war meine innerliche Verehrung gegen ihn, gegen seine Person und seine Begabung unbegrenzt; ich muss wirklich gestehen, wie ein jeder der ihn näher gekannt hat, dass der gelehrteste Rumäne in unserem Reich Vasile Popp war“.

Aufgrund eines schlüssigen archivistischen Materials hebt der Verfasser einen noch nicht bekannten Aspekt aus der Tätigkeit des Arztes Vasile Popp hervor, und zwar dessen Beschäftigung mit tierärztlichen Problemen, eine Beschäftigung dessen Ursprung in einer ebenfalls unbekannten Tatsache gesucht werden muss: der leider nicht gelungene Versuch, im medizinisch-chirurgischen Lyzeum aus Cluj im Jahre 1820 ein *politia medica* — Katheder zu gründen. Das Katheder sollte von ihm geleitet werden und, in seiner Konzeption, sollte es auch den Auftrag haben, die medizinischen Kader mit tierärztlichen Kenntnissen auszurüsten, um mit mehr Erfolg zur Bekämpfung der Tierseuchen beitragen zu können.

Die Abhandlung enthält wertvolle Daten betreffs der Bekämpfung dieser Tierseuchen auf den Fiskaldomänen von Zlatna und Hunedoara.

MONOGRAFIILE SĂTEȘTI DIN TRANSILVANIA LA SFÎRȘITUL SEC. XIX și ÎNCEPUTUL SEC. XX

Astăzi, cind după două decenii de la înființarea primelor cooperative agricole, un capitol esențial al bilanțului rezultatelor obținute se referă la creșterea nivelului de trai material și cultural al țărănimii, la crearea satului socialist românesc, caracterizat nu numai prin noile relații social-economice, ci și prin preluarea în proporții crescînde a elementelor de urbanizare, de confort și civilizație, este o sarcină importantă a agronomilor, sociologilor, arhitecților și a altor specialiști să studieze și mai intens dezvoltarea satelor noastre. Un rol deosebit de important revine și istoricilor în cercetarea multilaterală, ce include și cunoașterea trecutului satelor. Sarcina lor este să scoată în evidență tot ce a fost progres în dezvoltarea societății agrare din trecut, să analizeze lupta țărănimii pentru pămînt, împotriva exploatării, pentru ridicarea satelor. De asemenea, specialiștii trebuie să valorifice în lucrările lor de cercetare pe acest plan tradițiile progresiste ale istoriografiei noastre.

Încă înainte de eliberare istoriografia românească a cunoscut o activitate deosebit de importantă în cercetarea situației țărănimii și a dezvoltării satelor din țara noastră. Preocupări mai importante în această direcție se remarcă după 1848 o dată cu apariția istoriografiei moderne. O orientare conștientă înspre problemele vieții agrare se conturează însă la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Această activitate ia avînt între cele două războaie mondiale și mai cu seamă în zilele noastre.

Activitatea istoriografică referitoare la ultimele două perioade în genera le cunoscută. Revistele noastre de specialitate și lucrările cu caracter sociologic au dat aprecierea cuvenită muncii colective efectuate pe baza metodei de cercetare concretă, inițiată între cele două războaie de D. Gusti și începuturilor sociologiei marxiste (Miron Constantinescu). În zilele noastre au apărut de asemenea o serie de consemnări care subliniază importanța studierii trecutului și prezentului satelor și comunelor românești pe baza principiilor marxist-leniniste. Lipsesc însă lucrările de apreciere a activității cercetătorilor noștri referitoare la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru, mai ales în ceea ce privește Transilvania¹.

Un interes deosebit pentru cercetarea dezvoltării satelor din Transilvania la răscrucea secolului al XIX-lea și al XX-lea s-a manifestat în urma situației ce s-a creat pe plan social-economic și politic.

¹ În mod tangențial se amintește despre preocuparea istoricilor privind satele noastre din perioada sfîrșitului secolului al XIX-lea și începutului secolului XX în lucrarea apărută sub redacția lui Ion Cornea, *Clopotiva. Un sat din Hațeg*, București, 1940; Cornel Irimie, *Monografiile sătești*, *Contemporanul*, 5 ianuarie 1968; Constantin Catrina, *Probleme de etnografie și artă în dezbaterile revistei „Transilvania”* în *RevMuz*, nr. 4/1969, p. 362–364; Acațiu Egyed, *A megindult falu (Satul în mișcare)*, București, 1970.

După desființarea iobăgiei la mijlocul secolului al XIX-lea, în răstimpul unei perioade de trei, patru decenii, în condițiile dezvoltării capitalismului, în urma legilor economiei producției de mărfuri, unele familii țărănești s-au ridicat, iar altele s-au proletariat. Astfel în cadrul acestui proces, care a devenit general în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în întreagă Transilvania, a avut loc o masivă ridicare sau decădere materială a țărănimii, acest fenomen cuprinzând uneori sate întregi. Făcînd o comparație, pe baza datelor statistice din acea vreme, putem constata că au decăzut, în primul rînd, multe sate din munți, silite înainte să trăiască din folosul ce le dădeau pădurile și pășunile, dar care li s-au luat cu ocazia desființării raporturilor feudale, sau satele așezate în vecinătatea marii proprietăți și rămase sub influența acesteia.

Criza agrară de lungă durată de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, provocată de mărfurile agrare ieftine din S.U.A. care au inundat piețele de desfacere ale țării noastre, a provocat și ea schimbări radicale în structura societății agrare. Criza a dus la înghețarea posibilității de valorificare a produselor, influențînd astfel puternic economia gospodăriilor mici supuse de către stat la plata unor impozite uriașe și la sarcinile de a plăti ratele de dobîndă instituțiilor de credit.

Această situație a contribuit la stîrnirea unui interes deosebit pentru cunoașterea vieții oamenilor din așezările de la țară și astfel a început studiarea mai aprofundată a condițiilor negative și pozitive care determinau procesul dezvoltării satelor. Dorim să subliniem că în cazul satelor rămase în urmă cercetarea a avut ca scop ridicarea lor. Astfel se poate înțelege de ce multe monografii publice la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, pe lîngă o analiză temeinică a trecutului, studiază și prezentul, precum și viitorul satelor. Aceste monografii constituie rezultatele unui început de orientare în cercetarea satelor, orientare care a dat naștere metodei sociologice de cercetare concretă, ridicată la un înalt nivel științific între cele două războaie mondiale, de D. Gusti.

Problema studierii situației și a viitorului satelor din Transilvania s-a bucurat de un interes deosebit din partea elementelor progresiste, deoarece acestea doreau să atragă tot mai organizat masele țărănești în lupta pentru democratizarea vieții politice. În acest sens, un rol deosebit de important l-au jucat elementele progresiste și fruntașii politicii români, care de decenii întregi se sprijineau pe masele populare românești din Transilvania în lupta de eliberare națională. În vederea adîncirii și ridicării conștiinței naționale, aceste elemente progresiste subliniau în fața maselor că situația tot mai grea de la țară, stagnarea satelor, se datorau politicii de asuprire promovate de guvernele burghezo-moșierești maghiare. Lupta lor pentru introducerea dreptului de vot corespunzător situației maselor țărănești române din Transilvania în vederea creării unei mase electorale cît mai largi a orientat de asemenea atenția multor persoane spre analiza reală a situației prezente a satelor, în care țărănimea din cauza lipsei de pămînt era ținută departe de viața politică.

Dorim să subliniem că pe lîngă astfel de lucrări foarte valoroase pentru cunoașterea realităților din trecut, au apărut și monografii, multe la număr, care urmăreau să sublinieze nu greutățile, ci rezultatele la care au ajuns unele elemente îmburghezite, sau, în cazuri mai rare, chiar sate întregi².

În perioada studiată de noi au apărut circa peste o sută de monografii de sate, în limba română, maghiară și germană, referitoare la satele din Transilvania³. Ele sînt lucrări bazate pe o docu-

² În aceste lucrări ori nu se vorbește despre problema diferențierii țărănimii, ori, dacă se amintește, ea nu constituie o parte importantă a monografiilor.

³ Lista monografiilor apărute în această perioadă vezi în *Bibliografia istorică a secolului al XIX-lea*, aflată sub tipar în timpul redactării acestei lucrări.

mentație relativ bogată în ceea ce privește istoricul satelor, iar cele care ating și situația prezentului oglindesc cunoștințele reale ale autorilor în ceea ce privește problemele generale ale dezvoltării satelor în cadrul capitalismului. Relevând greutățile celor nevoiași, unii autori subliniază necesitatea ajutorării satelor din partea statului, iar alții aduceau critici politicii agrare a guvernelor burghezo-moșierești maghiare.

În cadrul acestei activități, o însemnătate deosebită a avut-o inițiativa unui grup de tineri români, cu studii medii și superioare. În toamna anului 1894 ei au luat hotărîrea să publice un concurs cu premii pentru monografiile *economice* ale comunelor din județul Sibiu, contribuind cu toții pentru acoperirea premiilor. Concursul a fost publicat în Tribuna și Foaia Poporului. Ca răspuns la această inițiativă, în câteva luni, au și fost elaborate 13 monografii.

În general, în comparație cu monografiile sătești apărute în limbile română, maghiară și germană pînă la acea dată, acestea au un pronunțat caracter *economic*, au fost elaborate cu scopul de a da ajutor satelor pentru înlăturarea unor greutăți, pentru asigurarea condițiilor de progres. Ele arată nivelul economiei satelor respective, rezultatele la care au ajuns locuitorii lor, lipsurile în comparație cu situația dată și sarcinile ce revin localnicilor pentru un progres mai accentuat. Părțile cu caracter istoric sînt analizate numai pentru a stabili o comparație în progresul economic și social al localității și pentru indemn la noi rezultate.

După prezentarea descriptivă a poziției satelor, autorii arată întinderea hotarului, a finatului, a pădurilor, calitatea lor, a loturilor pentru cereale, posibilitățile în general de recoltă și produsul anilor 1893—94, precum și repartizarea produsului pe întreaga populație a localității. Deși nu se insistă asupra problemei repartizării inegale a produsului pe întreaga populație, din aceste studii se poate concluda dacă producția agricolă satisface sau nu nevoile țăranilor. Se arată clar în ce măsură corespunde pășunea pentru vitele existente. În monografia comunei Gura-Riului citim: „Cu bucatele și celelalte roade ale cîmpului se acopăr aproape deplin trebuințele poporațiunii; se simte însă lipsa de nutreț, deoarece locuitorii țin, după îngustirea hotarului, prea multe vite”⁴. Dar autorul găsește o soluție temporară pentru îmbunătățirea situației: „Ar aduce fără îndoială și mai mult — spune el, — dacă s-ar curăți șneapănul, dar mai ales jipul, care se întinde și lățește repede și în chipul acesta cuprinde din ce în ce tot mai mult teren, care ca pășune nu se mai poate folosi, pe cînd jipul ca lemn n-are nici un preț”⁵.

Analizînd situația dată și eventualele posibilități pentru îmbunătățirea gospodăririi, autorii monografiilor economice constată că în cele mai multe localități gospodărirea a rămas în urmă. În unele locuri chiar a decăzut față de perioada anterioară, cînd suprafața cultivabilă era împărțită în trei hotare — un an grîu, apoi porumb și al treilea an ogor — iar acum în două hotare. Pozitiv în aceste lucrări este faptul că față de o serie de alte monografii, se fac propuneri concrete pentru o gospodărire mai modernă. Astfel, de exemplu, unul din autorii monografiilor propune un asolament în cinci părți: porumb îngrășat cu mult gunoi, ovăz cu trifoi, trifoi, și grîu cu sau fără gunoi și recomandă folosirea intensă a mașinilor agricole existente în acea vreme. De asemenea sugerează transformarea pămînturilor neroditoare în pămînturi roditoare.

Autorul monografiei comunei Răhău spune: „Locul neroditor abia face 12 iugăre. aici se numără mai cu seamă ripele de pe lingă văi și cele aflătoare pe hotar, din care o parte însemnată se folosește ca pășune. Pe aceste ripe numai așa le vom putea face roditoare, dacă le vom planta cu arbori și mai ales cu acăți, din care s-ar putea tăia pe an mii de pari atît de trebuincioși și bineveniți la vii”⁶.

⁴ Ioachim Muntean, *Monografia economico-culturală a comunei Gura-Riului*, Sibiu, 1896, p. 29.

⁵ *Idem*, p. 64.

⁶ Nicolae Cărpinișan, *Monografia comunei Răhău*, Sibiu, 1897, p. 82.

Se insistă mult în aceste monografii asupra ridicării în general a gospodăririi. Vorbind despre greutățile legate de folosirea mașinilor costisitoare, a muncii istovitoare în gospodărie, se propune formarea de *tovărășii agricole*, preconizate în multe locuri la sfârșitul secolului al XIX-lea. Romul Simu de exemplu, autorul monografiei comunei Orlat, spune: „Tovărășia agricolă plănuită în întrunirea de la 1 iulie 1893 și la a cărei înființare și-au dat cuvântul 15 fruntași din loc, va înainta și mai mult bună starea comunei în toată privința”⁷. Ca un rezultat al muncii *Astrei*, al celor 13 monografii scrise, al articolelor apărute în diferite ziare și al conferințelor membrilor Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiu, se vor înființa până la izbucnirea primului război mondial peste 70 de *tovărășii agricole*, pe baza sistemului Raiffeisen.

Autorii monografiilor propun amenajarea și construirea de drumuri în hotar. Ioachim Muntean în legătură cu aceasta spune: „Și e bine să ne aducem aminte cit mai des de zicala prea înțeleaptă că: » nu boul, ci drumul bun duce povara «”⁸.

Se dă atenția cuvenită necesității ridicării nivelului de cunoștințe sanitare la sate. În monografia comunei Gura-Riului citim: „Dacă în anul 1785 au fost, la o poporațiune de 1825 suflete, 125 persoane defectuoase (cu scăderi sufletești și trupești), iar astăzi în 1894, la o poporațiune de 2880 se află numai cam la vreo 65, de acestea urmează, că starea igienică și sanitară s-a îmbunătățit”⁹.

Autorii monografiilor consacră capitole întregi analizei rolului școlilor în educarea țăranilor, subliniind importanța activității pe acest teren a învățătorilor, care pe lângă specialitatea lor trebuie să fie și buni gospodari, să știe să educe prin pildă personală.

Un merit deosebit al acestor monografii îl constituie faptul că, potrivit cunoștințelor autorilor, sînt indicate o serie de sfaturi practice, folositoare. Astfel de exemplu autorul monografiei Orlat, sub titlul „Cum să ne îmbunătățim starea materială, cea culturală, socială și politică”, prezenta sfaturi în 40 de puncte¹⁰.

Propunerile lui sînt în concordanță cu nivelul dezvoltării științei agrare și cu posibilitățile politice din acea vreme. Autorul insistă în primul rînd asupra menținerii cu orice preț a proprietății funciare în mîna țăranilor. Simu indeamnă deci la lupta împotriva acaparatorilor de loturi, împotriva marilor arendași. Apoi sugerează înființarea *tovărășiei agricole*. În legătură cu aceasta el spune: „Cu ajutorul *tovărășiei* ne vom putea procura triore de ales grîul, grape pentru finatele plîue de mușchiu ș.a., tot atîtea recerînțe la purtarea unei economii mai înțelepte”¹¹. Nu lipsesc nici sfaturile pentru sănătatea omului, pentru folosirea banilor în mod judicios, indemnînd localnicii la „desvătarea de cea pipă și țigară care ne scoate an de an cel puțin 7000 fl. din pungă, cu care am putea cumpăra grîul ce ne lipsește”¹². La punctul 38 spune: „Să stăruim ca pe viitor petrecerile noastre să fie nu numai veselitoare, dar și pline de învățături și nobilitoare ale inimii...”¹³. Atrage atenția asupra respectării tradițiilor vechi în procurarea îmbrăcămîntei prin cunoașterea temeinică și practicarea zilnică a meșteșugurilor de casă. Insistă pentru introducerea lucrului manual în școli. La sfârșitul sfaturilor el spune: „Pînă acum am mers prea *pe nimerite* și după cum s-a întîmplat, de aceea dăm peste multe și mari scăderi în

⁷ Romul Simu, *Monografia comunei Orlat*, Sibiu, 1895, p. 35.

⁸ Ioachim Munteanu, *op. cit.*, p. 57.

⁹ *Idem*, p. 123.

¹⁰ Analizăm propunerile lui Romul Simu referitoare la comuna Orlat, deoarece această lucrare a fost considerată cea mai bună dintre cele 13 monografii, fiind premiată.

¹¹ Romul Simu, *op. cit.*, p. 111–112.

¹² *Idem*, p. 115.

¹³ *Idem*, p. 123.

toate părțile. Pe viitor însă, fără un plan bine hotărît pînă în cele mai mici amănunte, nu mai merge! Trăim în timpuri foarte grele, în mijlocul unei luni rafinate și stricate”¹⁴.

„Pămînt, vite, om și muncă — spune într-un alt loc — iată cele patru vorbe, care ne dau a înțelege întreg rostul traiului omenesc, și îndeosebi munca economului, prin care el agonisește pentru sine, cum și pentru toți dintre care, poate, mulți în toată viața nu se gîndesc măcar odată la vrednicia economilor, munca, despre care zice poetul Alecsandri:

«Sfîntă muncă de la țară, izvor de îmbogățire,
Tu legi omul cu pămîntul în o dulce înfrățire»¹⁵.

Înțelegînd situația dificilă a maselor țărănești aflate sub o asuprire grea, autorii atrag atenția pericolului depozitării lor de pămînturi, păduri și pășuni. Ioachim Muntean scrie: „... ne mîngîiem bătăr cu gîndul că pe averea noastră pînă acum noi sîntem stăpîni. Dar se zvonește că statul ar avea de cuget să pună mina și pe păduri și să le dea în administrația sau chivernisala sa proprie, cum a făcut de pildă cu regalul de circiumărit și ca mîine poate să facă chiar și cu morile și cu alte întocmiri industriale minate de apă. Bieții oameni se îngrozesc de pe acum în vederea nepastelor ce pot să-i ajungă, și nu fără temei, că doar în sine vedem cît de rău sîntem strîmtorați pe toate căile și din toate părțile, apoi vorba ceea: »de ce te temi, nu te trece« din dese pățanii e plămădită.

De aceea să fim treji și cu ochii în patru, nu cumva prin călcarea prea fățișă a legilor silvanale, să mai dăm și noi stăpînirii ansă (privilegiu) de amestec”¹⁶.

Prin tematica și orientarea lor, cele 13 monografii de sate sînt lucrări cu un caracter economic și social de mare importanță pentru cunoașterea nivelului dezvoltării economiei țărănești din acea vreme. Scopul lor era să dea un ajutor cît mai esențial localnicilor pentru îmbunătățirea situației gospodăriilor lor. Sfaturile date corespund necesității și nivelului lor de dezvoltare. Autorii s-au bazat în sfaturile lor pe lucrările agronomilor din Transilvania, apărute într-un număr mare la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Concepțiile și metodele folosite de acești autori au o valabilitate și astăzi în cercetarea monografică a așezărilor de la țară.

I. KOVÁCS

SIEBENBÜRGISCHE DORFMONOGRAPHIEN VOM ENDE DES 19. UND BEGINN DES 20. JH.

(Zusammenfassung)

In diesem Artikel werden eine Reihe in rumänischer Sprache verfasste Dorfmonographien vom Ende des 19. und Beginn des 20-ten Jhd. vorgeführt. Ihre Bedeutung besteht darin, dass in diesen ohne jedwede geschichtliche Darlegung, die wirtschaftliche-soziale und kulturelle Lage aus der Zeit, als diese geschrieben wurden, eingehender behandelt werden.

Diese 13 Monographien beziehen sich auf rumänische Dörfer aus der Sibiu-er (Hermannstädter) Umgebung und enthalten konkrete Vorschläge und Anregungsmittel für die Anspornung der Dorfbevölkerung zu einen wirtschaftlichen Aufschwung und kulturellen Aufleben.

¹⁴ *Idem*, p. 126.

¹⁵ *Idem*, p. 102.

¹⁶ Ioachim Munteanu, *op. cit.*, p. 61.

NOI REZULTATE ALE UTILIZĂRII MATERIALELOR PLASTICE ÎN RESTAURAREA UNOR PIESE METALICE

Valoarea științifică și muzeografică a unui obiect de muzeu este determinată — fără îndoială de starea sa, precum și de modul de restaurare și conservare.

Unor obiecte, în special celor de metal, provenite din săpături arheologice, desfigurate de crusta groasă de oxid nu li se poate acorda nici o importanță înainte de restaurare, ca — apoi — prin îndepărtarea „veșmîntului” nedorit să apară piesa propriu-zisă, uneori cu ornamentație bogată sau cu litere și chiar inscripții valoroase; altor obiecte, sparte în zeci sau sute de bucăți, nu li se poate stabili nici măcar forma exactă, sau, în cazul curățirii și lipirii fragmentelor, pe lângă faptul că rezistența lor este minimă și în orice moment integritatea le poate fi compromisă, valoarea lor estetică lasă mult de dorit (fig. 1). Astfel se explică acele cazuri cînd anumite obiecte figurau în acte cu denumiri complet eronate, deoarece, nefiind restaurate, nu s-a putut stabili cu exactitate ce anume reprezintă și numai prin restaurare s-a dezvoltat cu precizie „identitatea” lor; de ex.: „harpună de fier”, „teacă de pumnal” în acte — furculiță, respectiv catarâmă de briu în realitate, ș.a.m.d.

În consecință ar fi de dorit ca un obiect intrat în posesia unui muzeu, înainte de a fi inventariat, studiat și publicat, expus în muzeu sau păstrat în depozit, să fie în primul rînd restaurat și conservat, nu numai pentru a-i asigura o durată lungă și a exclude orice determinare eronată, dar mai ales pentru a-i reda obiectului aspectul lui cît se poate de apropiat de original.

Afirmația pare atît de evidentă și firească încît s-ar putea pretinde că e inutil să se discute problema. Dacă totuși o facem se datorește faptului că în ultima perioadă — de cca cinci ani încoace — prin progresele făcute în aplicarea materialelor plastice, obiectele restaurate au obținut o valoare incomparabil mai ridicată din punct de vedere muzeografic și estetic față de cele neresaurate sau restaurate anterior și am dori ca utilizării acestor materiale moderne să li se acorde o mai mare atenție de către restauratori, și restaurării în general de către cei competenți.

Dacă în trecut multe din problemele restaurării și mai ales ale întregirii obiectelor de metal nu puteau fi rezolvate în primul rînd din cauza lipsei de materiale adecvate, astăzi aproape toate dintre aceste greutăți se soluționează datorită diferitelor sortimente de materiale plastice. Singura condiție este să se cunoască proprietățile și procesele de utilizare ale lor și să se aleagă, potrivit scopului, cele mai corespunzătoare dintre acelea de care dispunem¹.

În sprijinul celor afirmate, din multele serii de obiecte restaurate de noi vom prezenta în articolul de față cinci piese, anume cinci coifuri din perioada dacică și daco-romană, în ordinea

¹ W. Steinemann, *Kunststoffe in der Werkstatt des Preparators*, I, în *Der Preparator*, 1966, nr. 3; I. Koródi, *Materiale plastice în serviciul restaurării obiectelor de muzeu*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 651—663; M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, București, 1970, p. 62—65.

cronologică a restaurării, spre a demonstra progresele succesive realizate în domeniul utilizării unor materiale plastice și, drept consecință, creșterea progresivă a valorii obiectelor.

Aceste obiecte, toate, la descoperire erau mult degradate.

Primul din serie, cunoscutul coif celtic descoperit la Ciumești², se compune din două părți: calota coifului și pasărea care îl împodobește deasupra. Atît coiful propriu-zis, executat din tablă de fier, care prin coroziune pierduse miezul metalic coerent, cît și pasărea făcută din bronz erau rupte în bucăți, avînd unele părți lipsă (fig. 2). Stare deplorabilă prezenta coiful roman de fier de la Berzovia, care în lipsa aproape totală a miezului, s-a desprins de asemenea în multe bucăți, cu o parte din ele, circa o treime, dispărute (fig. 3). Într-o stare mai bună s-a păstrat coiful celtic de la Silivaș, avînd miezul de fier aproape întreg și forma precisă³ (fig. 4). Coiful de bronz de la Popești, provenit probabil dintr-un mormînt de incinerare, are părțile de jur împrejur rupte și mult deformate, în unele locuri purtînd chiar urme de topire (fig. 5). Relativ mai bună era și starea coifului de bronz de la Ostrov, el fiind acoperit în parte de patină nobilă (carbonat bazic de cupru); îi lipsea însă mai mult de o treime din partea dreaptă superioară⁴ (fig. 6 a, b).

Nu ne-am oprit asupra descrierii proceselor de deteriorare, nefiîndu-ne acesta scopul, și nu ne vom opri nici la prezentarea procedeeleor de curățire și conservare, deoarece acestea, fiind publicate, sînt în general cunoscute⁵.

Coiful de la Ciumești a fost restaurat în anul 1964⁶, în consecință s-au utilizat materiale și s-au aplicat metode considerate pe atunci ca cele mai moderne: metacrilatul de metil ca impregnare, respectiv ca material de suport (stiplex) și Romacryl ca material de lipit. Fiînd un coif de tip italo-celtic și păstrîndu-se marea majoritate a pieselor — atît la coif cît și la pasăre —, reconstituirea formei lor era asigurată.

Avînd în vedere că atunci nu fusese încă introdus în domeniul restaurării un material mai adecvat, de ex. rășină epoxidică sau poliestică, nu s-a pus problema întregirii⁷, ci s-a hotărît montarea coifului și a păsării pe suporturi speciale de stiplex. Confecționarea acestora a fost destul de anevoioasă. Fiînd piese unice, a fost nevoie de executarea în prealabil a tiparelor de formă corespunzătoare, necesare presării suporturilor de stiplex, pe care apoi s-au lipit cu Romacryl toate fragmentele piesei. De asemenea au fost reconstituite din stiplex ochiul și ciocul păsării, care lipseau. Calota coifului, ușor deformată, cu multe fisuri și crăpături, avînd unele părți lipsă, n-a putut fi readusă exact la forma ei originală, deoarece în urma închiderii forțate a crăpăturilor existente, ar fi apărut inevitabil unele noi. Același lucru s-a observat la piesele deformate ale păsării. Pasărea lucrată din tablă de bronz prin ciocănire a devenit atît de rigidă, încît n-a permis îndreptarea perfectă a pieselor deformate.

² M. Rusu, O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970, p. 4–7, 8–12; M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, Berlin, 1971, p. 272–275, fig. 2, 3, 4. pl. 140, 141, 142; V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des Keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 189, 192–193.

³ M. Roska, *Keltisches Grab aus Siebenbürgen*, în *PZ*, XV, 1925, p. 210–212; idem, *A kelták Erdélyben*, în *Közl.*, IV, 1–2, 1944, p. 66, 80; L. Márton, *A korai La Tène-kultúra Magyarországon (Die Frühlatènezeit in Ungarn)*, în *ArchHung*, XI, 1933, p. 50.

⁴ A. Rădulescu, *Elmi bronzii de la Ostrov*, în *Dacia*, N.S., VI, 1963, p. 535–551; M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966, p. 47–49.

⁵ H. J. Plenderleith, *The conservation of antiquities and works of art*, London, 1957 (1962), p. 185–206, 235–255, 271–289; M. Mihalcu, *op. cit.*, p. 81–82, 91–98, 145–166; I. Koródi, *Restaurarea și conservarea obiectelor de metal la Muzeul de istorie Cluj*, în *RevMuz*, 1, 1966, p. 50–59; V. Čupr, J. B. Pelikán, *Muzejní práce (Základy konzervace kovů v muzeích)*, Praha, p. 7–134.

⁶ I. Koródi, *Restaurarea și conservarea unui coif celtic*, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 326–330.

⁷ Încercările de a întregi obiectele de metal cu ipsos întărit cu diferite cleiuri, cu chit de cuțit, pastă de hirtie și alte materiale asemănătoare nu au dat rezultate, în unele cazuri erau chiar contraindicate.

Coiful cu pasăre astfel reconstituit a fost așezat pe un postament romboidal de stiplex transparent (fig. 7). Acest mod de restaurare părea atunci mulțumitor, fiind în general utilizat în laboratoarele marilor muzee⁸, astăzi însă ni se pare depășit și piesa ar merita o nouă restaurare după metode moderne.

Coiful roman descoperit la Berzovia a fost mult mai deteriorat, decât cel de la Ciumești, totuși reconstituirea lui s-a putut face cu precizie, fiind un coif de luptă de tip deja cunoscut (tip Weissenau sec. I—II)⁹, având deasupra două bare rotunde așezate în cruce cu scopul de a mări rezistența la lovituri. Restaurarea s-a făcut în anul 1968, când dispuneam deja de noi materiale plastice mult mai adecvate, astfel rășinile epoxidice: Epodur C și Dinox 040 și tipul de latex prevulcanizat Revultex MR, precum și de experiența aplicării acestora în domeniul restaurării¹⁰. Astfel se explică de ce această lucrare, ca și cele următoare, este mai bine executată și mai estetică.

După operațiunile de curățire și conservare obișnuite, s-a procedat la selecționarea, respectiv la potrivirea și lipirea fragmentelor, aceasta din urmă făcându-se cu rășină epoxidică Dinox 040. Menționăm că pentru a ajunge la forma inițială a circumferinței coifului am fost nevoiți să mai desprindem unele bucăți mult turtite dinspre partea frontală, îndreptarea lor obișnuită fiind imposibilă altfel din cauza rigidității metalului mineralizat: Fe_2O_3 și Fe_3O_4 .

Coiful fiind simetric, de asemenea și ornamentația modestă în câteva caneluri curbate de pe partea superioară a calotei, care aveau și rolul de a mări rezistența mecanică, la întregire nu s-a ivit nici o problemă deosebită (fig. 8).

Părțile lipsă au fost completate și modelate din plastilină, după care s-a executat negativul din Revultex MR cu un pat din ipsos. Întregirea propriu-zisă s-a efectuat cu Dinox 040, combinat cu un strat de Epodur C la mijloc, adăugind la acestea ca umplutură și colorant praf de oxid de fier rezultat din curățirea prin polizare a pieselor. Astfel s-a obținut o culoare asemănătoare culorii de bază a coifului, totuși cu posibilitatea sigură de a fi deosebite părțile întregite.

Lucrarea s-a terminat prin finisarea curățirii, nuanțarea culorii și printr-o ușoară lustruire. Menționăm că paragnatida din față a fost lăsată intenționat neîndreptată, purtând o urmă de lovitură, probabil de sabie.

Coiful de fier de la Silivaș, de tip italo-celtic, descoperit probabil la începutul secolului, a fost curățat cu 45—50 de ani în urmă. Însă această operațiune, precum și spălarea și conservarea ce trebuia să-i urmeze, s-au dovedit insuficiente și au impus o nouă tratare, constând dintr-o scurtă reducere electrolică, urmată de decaparea și pasivarea în acid fosforic a piesei și în fine de conservarea în vid cu metacrilat de metil. Reacțiile regenerându-se, coroziunea a pătruns înspre interior, a distrus în continuare marginile deja subțiate ale metalului, provocând sute de găuri noi. Eflorescențele de hidroxid feric, relativ reduse, apărute pe suprafață, n-au arătat măsura adevărată a deteriorării interioare și în această situație hotărârea de a restaura din nou piesa în anul 1969 a fost oarecum tardivă.

Calota coifului nefiind ornamentată, lucrarea de întregire a ei s-a desfășurat în mod normal. Mai întâi gurile au fost completate în mod provizoriu cu plastilină, apoi, datorită faptului că găurile erau împrăștiate aproape pe toată suprafața coifului, s-a turnat un negativ întreg, de astă dată nu din revultex, ci dintr-un material mai corespunzător pentru acest scop, din cau-

⁸ H. J. Plenderleith, *op. cit.*, p. 254—255, 268, pl. 38, 43.

⁹ P. Coussin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p. 331—334.

¹⁰ I. Koródi, *Materiale plastice ...*, p. 658—661; I. Istudor, *Melode pentru copiat incizii sau reliefuri de pe materiale diverse*, în *RevMuz*, 2, 1964, p. 159—161.

ciuc siliconic¹¹ (marca Szilorka HK-35). Această formă negativă, executată din două părți cu paturile de ipsos necesare, s-a desprins ușor de piesă. După îndepărtarea plastilinei și degresarea coifului s-a procedat la întregirea lui cu rășină Epikote 828, de 2–3 mm grosime, fără vreo armătură (fig. 9).

Apărătoarea de ceafă fiind fragmentară și cizelată cu linii curbe în relief, întregirea ei pune a o problemă specială: liniile ornamentale fiind destul de subțiri și având desenul complicat, modelarea părții care lipsea era mai simplă prin incizare într-un negativ provizoriu de ipsos. Pe acest negativ s-a turnat un pozitiv provizoriu tot din ipsos, după care s-a făcut forma negativă definitivă din cauciuc siliconic și apoi pozitivul tot din Epikote 828 (fig. 10 a–b). Apărătoarea de ceafă astfel întregită a fost lipită de coif, respectiv prinsă cu niște imitații de nituri. Tot astfel s-a executat o rozetă laterală în locul celei dispărute. În sfârșit totul a fost așezat pe un suport de plexiglas reprezentând în profil un cap de luptător celtic, pentru a nu se confunda (de către vizitatorii muzeului) apărătoarea de ceafă cu viziera (fig. 9).

Restaurarea coifului de la *Popești* s-a făcut în 1971 pe baza unei schițe¹² care a înlesnit considerabil munca de reconstituire (fig. 11). La această piesă s-au aplicat prima dată ca „armătură” fire de sticlă aglomerate, asemănătoare țesăturii de sticlă. Fiind mai rigid, acest material a permis renunțarea la negativul din revultex sau cauciuc siliconic, executarea căruia ar fi fost o muncă mai complicată.

Partea inferioară a coifului — probabil în contact cu flăcările — s-a deformat și, mineralizat fiind, s-a fărâmițat în bucăți. Pinza de sticlă aglomerată, tăiată în benzi de 2–3 cm lățime, a fost lipită cu rășină epoxidică la marginea inferioară a calotei coifului, de jur-împrejur în locul părților care erau desprinse și rupte. Suprafața de lipire a fost curățată cu polizorul, creîndu-se astfel asperitățile necesare unei prize perfecte. După întărirea lipiturilor pinza de sticlă a fost dublată și învelită pe ambele părți cu straturi omogene de rășină epoxidică colorată în verde, asemănător culorii patinei coifului, care după polimerizare au fost finisate cu freză, polizor și pislă.

Pe această bordură lată s-au fixat — conform schiței — apărătoarea de ceafă întregită, ornamentată în caneluri, și părțile laterale (apărătoare de urechi?), care s-au păstrat mult deformate și mineralizate. Apărătorile de obraz au fost confecționate separat, dintr-o placă de epoxi, presată anterior între două plăci de sticlă și armată cu mai multe rinduri de pinză de sticlă. Ca material de separare s-a utilizat folia de PCV. Pe cele două apărătoare de plastic, fixate de coif cu butoni făcuți din rășină epoxidică în formă de semisferă, s-au lipit originalele fragmente. De asemenea a fost întregită parțial apărătoarea de nas pentru care s-a refăcut și sistemul de glisare. Partea ei superioară fiind dispărută, în lipsa analogiilor nu s-a făcut întregirea (fig. 12).

Coiful de bronz pentru paradă descoperit la Ostrov în anul 1960¹³ a fost și rămâne una dintre cele mai valoroase capodopere în domeniul meșteșugului și artei de făurari de armuri. Tocmai acest fapt ne-a inspirat restaurarea lui.

Nu dorim să intrăm în detalii, privind descrierea piesei¹⁴; totuși, pentru a înțelege cele ce urmea-

¹¹ *Kaltvulkanisierender Silikonkautschuk*, Wacker-Chemie, München, 1957; I. Koródi, *Materiale plastice* ... p. 661–662.

¹² Schița a fost concepută de arheologul Al. Vulpe (București). Lucrarea de restaurare și conservare a coifului a fost executată în laboratorul Muzeului Militar Central cu ocazia preparării unor materiale pentru Muzeul de istorie al R.S.R.

¹³ Coiful aparține Muzeului de Arheologie Constanța. Menționăm că s-a păstrat și masca coifului, care fiind de asemenea fragmentară va fi restaurată într-un viitor apropiat.

¹⁴ Pentru detalii vezi A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 535–551.

ză, credem necesare citeva date succinte. Coiful a fost executat dintr-o singură bucată de tablă de alamă tenace, conținând numai 1% staniu și plumb¹⁵, inițial turnată probabil în formă de calotă simplă cu o grosime minimă de cca. 2 mm. Din această calotă, meșterul făurar, cu o dibăcie de-a dreptul diabolică, a ajuns să realizeze prin presare și ciocănire alternativă, urmată de încălzire și răcire bruscă repetată¹⁶, coiful ale cărui grosimi variază între 0,45—0,75 mm și ale cărui proeminențe maxime ajung la coama centrală la 3,8 cm, la coamele laterale la 2,8 cm. Coiful se caracterizează printr-o ornamentație zoomorfa și geometrică bogată, dar armonioasă, realizată cu măiestria unui adevărat artist, prin ciocănire, poansonare și cizelare. De remarcat că majoritatea elementelor ornamentale — în special coama centrală în altorelief ce se sprijină pe capul mistrețului și coama leilor așezați lateral — au avut rolul de a mări rezistența mecanică, precum și rigiditatea piesei în direcție longitudinală, iar apărătoarea de ceafă, corpul grifonilor și capetele leilor în direcție transversală.

Coiful a fost descoperit cu cca. o treime — partea superioară dreaptă — lipsă. Partea care s-a păstrat era turtită și desprinsă în citeva bucăți. La prima restaurare — făcută după descoperire — obiectul a fost curățat superficial, păstrându-i-se patina fără ca să se dezvelească detaliile fine ale ornamentației. A fost îndreptat, dar — credem — numai în atare măsură, încât să nu i se provoace fisuri sau crăpături noi, și lipit ici-colo cu cositor. Conservarea s-a făcut acoperindu-se obiectul, care la prima vedere părea a fi destul de stabil din punct de vedere chimic, cu un lac pe bază de rășină naturală.

Pentru a reda piesei frumusețea inițială, a fost nevoie de o nouă curățire mai temeinică cu scopul de a dezveli cele mai mici detalii ale ornamentației, păstrând natural patina ei frumoasă, de îndreptarea ei aproape perfectă și de o nouă conservare în vid, având la bază metacrilatul de metil în monomer.

Faptul că ornamentația este dominată de o simetrie aproape perfectă ne-a permis reconstituirea fidelă a părților dispărute. O problemă specială era reconstituirea părții frontale care lipsea complet pe ambele laturi. În lipsa unei analogii precise¹⁷, contrar principiilor bine cunoscute¹⁸, am încercat totuși o reconstituire totală, urmărind logica execuției inițiale. Băzindu-ne pe aranjarea simetrică a figurilor ornamentale supuse riguros scopului de a asigura rezistență mecanică maximă și uniformă pe toată suprafața coifului (de remarcat că grosimea tablei pe partea superioară nu depășește în general 0,60 mm), am ajuns la următorul rezultat: coama centrală cu triplu profil, fiind mai lată și mai înaltă decât cele laterale cu profil dublu care se termină în șuvițe ondulate întoarse înspre partea centrală, nu se putea termina decât despărțită în două șuvițe, întoarse lateral în sens opus, întărind transversal partea frontală, iar capetele șerpilor nu puteau să privească decât înainte, asemenea capetelor leilor și în special privirii aceluia care purta coiful. Menționăm că la modelare am încercat și o variantă cu capetele șerpilor în profil, care din punct de vedere al execuției ar fi fost mai simplă, dar la această piesă nu s-a urmărit simplitatea, — din contră; și apoi, această soluție nu părea de loc justificată.

Întregirea s-a început cu fixarea, pe partea inferioară a coifului, a unei plăci de plastilină urmărind curbura piesei, pe care s-au modelat figurile care lipseau. După finisarea cu ajutorul

¹⁵ Analiza metalografică vezi la A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 551.

¹⁶ Ciocănirea a avut ca scop întinderea în lățime și lungime, precum și întărirea structurală a metalului prin aglomerarea moleculelor și prin tensionarea uniformă a lui. Încălzirea urmată de răcire bruscă după fiecare serie de ciocănire a avut scopul de a reda tablei, devenită rigidă în urma ciocănirii, maleabilitatea necesară la prelucrare.

¹⁷ M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963, p. 167—168, pl. 109 (Cat. nr. 102); E. B. Thomas, *Helme, Schilde, Dolche*, Budapest, 1971, p. 12—13, pl. VI, VII, VIII.

¹⁸ I. Koródi, *Principiile și problemele fundamentale ale restaurării obiectelor de muzeu*, în *RevMuz*, 5, 1969, p. 425-427.

unei pensule foarte fine, înmuiată în ulei de parafină, suprafața de plastilină a fost acoperită cu o peliculă de izolare de PAV emulsie în acetona, pe care s-a aplicat o nouă peliculă de ulei siliconic.

Ținând cont de faptul că după o asemenea piesă s-ar putea să se ceară ulterior executarea de muleaje sau chiar copii galvanoplastice, s-a turnat un negativ întreg din cauciuc siliconic marca : Wacker Giesmasse 56. Acest material fiind deficitar, am căutat să reduc grosimea negativului la minimum posibil, adică 3—5 mm. Pentru a-i asigura totuși rezistența suficientă, în faza de întărire a primului strat de cauciuc l-am acoperit cu un rind de țesătură elastică foarte rezistentă de nylon, peste care am turnat apoi al doilea strat de siliconcauciuc. După întărire pe acest negativ am executat din două bucăți, prinse ulterior cu buloane, un pat de rășină epoxidică (Dinox 040), înlocuind cu acest material ipsosul tradițional, pentru că el se pretează perfect la lucrările de confecționare a copiilor galvanoplastice. Patul de rășină a fost turnat în patru straturi, armat cu trei rinduri de țesătură de sticlă foarte rezistentă (fig. 13). După întărire patul a fost demontat și desprins de negativul de cauciuc siliconic, iar acesta a fost desfăcut cu deosebită atenție de coiful întregit cu plastilină. Negativul întărit cu țesătură de nylon s-a dovedit suficient de rezistent, nu i s-a produs nici o degradare la desprindere. Cele citeva mici defecțiuni produse de bulele de aer care s-au inclus incidental în masă, la turnare, au fost reparate cu siliconcauciuc Wacker tip WP 3459.

După îndepărtarea plastilinei și a urmelor de plastilină de pe coif, a urmat o ultimă degresare în neofalină și spălarea hidrotermică. Coiful astfel curățat și apoi impregnat a fost fixat din nou, cu precizie, în negativ. În vederea întregirii definitive, pe locurile unde lipsea originalul am turnat trei straturi subțiri de rășină epoxidică, marca Eporesit F 17, armându-le alternativ cu cite trei rinduri de țesătură de sticlă fină. Primul și al treilea strat de rășină este colorat în verde asemănător patinei originale, iar al doilea în maron, asemănător oxidului de cupros, nuanțând astfel primul strat, care era semitransparent, în culoarea bronzului oxidat.

Fiecare strat a fost executat și întărit separat, încălzindu-l ușor la cca. 80°C timp de 3—4 ore. După întărirea perfectă a părții întregite, patul negativului a fost demontat și desprins. De asemenea a fost desprins, fără să fie degradat, și negativul de cauciuc. Întregirea executată cu multă atenție s-a dovedit foarte reușită. Numai citeva mici urme de bule de aer trebuiau reparate și colorarea trebuia ici-colo nuanțată. Avind în vedere că rezistența părților completate cu rășină epoxidică armată cu sticlă care variază între o grosime de 2—3 mm se apropie de soliditatea mecanică a părților metalice, credem că ar fi fost suficiente numai două straturi de rășină și tot atâtea de pînză de sticlă care să nu depășească 2 mm. Lanțul lung al operațiunilor consecutive s-a terminat prin acoperirea piesei întregi cu o peliculă aproape invizibilă de metacrilat de metil (fig. 14, 15).

La această ultimă lucrare s-au consumat următoarele materiale :

- 1 kg cauciuc siliconic pentru negativ
- 0,210 kg rășină epoxidică Eporesit F 17 la întregire
- 0,400 kg bioxid de silice pentru umplutură
- 0,800 kg rășină epoxidică Dinox 040 pentru patul negativului
- 0,5 m² de țesătură de sticlă pentru armătură
- 0,200 kg. metacrilat de metil la impregnare și acoperire.

Dacă valoarea acestor materiale nu depășește nici 500 lei, în schimb manopera necesitind un timp foarte îndelungat nu poate fi exprimată în bani.

Coiful de la Ostrov este, deocamdată, ultima noastră lucrare la care credem că am reușit să realizăm maximul pe care ni-l poate oferi actualmente utilizarea materialelor plastice.

Îmbinarea rațională a utilizării materialelor moderne sus-menționate cu o tehnică de execuție avansată, dublată de perseverență profesională, au fost cheia reușitei.

Din cele expuse reiese cu claritate necesitatea primordială a intensificării activității de restaurare și de punere în valoare lor reală a unor piese deosebit de prețioase din patrimoniul nostru muzeistic. De fapt această operă constituie o măsură obligatorie pentru salvarea comorilor trecutului istoric.

IOSIF KORÓDI

NEW RESULTS IN THE USE OF PLASTIC MATERIALS FOR THE RESTORATION OF SOME METALLIC OBJECTS

(Abstract)

In the introduction the author affirms that the scientific and museographic value of museistic objects is determined by their state, by the way of their restoration and preservation. To assure a lasting duration for the objects, to exclude any mistake in their determination, and mainly to reestablish their shape and aspect as near to the original as possible, the author thinks that any object should be restored and preserved before its registration, its study and publication. Referring to the restoration of metallic objects and, especially, to their completion, the author shows that recently considerable progress has been made by the introduction of some adequate plastic materials, such as epoxydresin, polyesterresin, as completing materials, and prevulcanized latex, silicone rubber, as materials for moulds.

To illustrate the progress achieved in the use of the above materials, the restoration and completion of five helmets are presented in chronological order.

The restoration of the Celtic helmet from Ciunești (1964) was done with methyl-methacrylate, plexiglass and Romacryl; the completion of the Roman helmet from Berzovia (1968) was made with some modern materials, such as Revultex MR, Dincox 040 and Epodur C; and of those from Silivaș (1969), and Ostrov (1971) with silicone rubber: Szilorka HK-35, Wacker Giesmasse 56 and epoxydresin Epikote 828, and Eporesit F-17 respectively; the last one being covered with glasscloth. Similarly, in 1971 the helmet from Popești was restored, but only with pressed glassyarns and epoxydresin. All pieces were preserved with methyl polymethacrylate.

Starting from the presentation of their degrading state in the moment of their discovery, the author emphasises the progressive growth of the value of these objects by their completion with better and better materials and procedures.

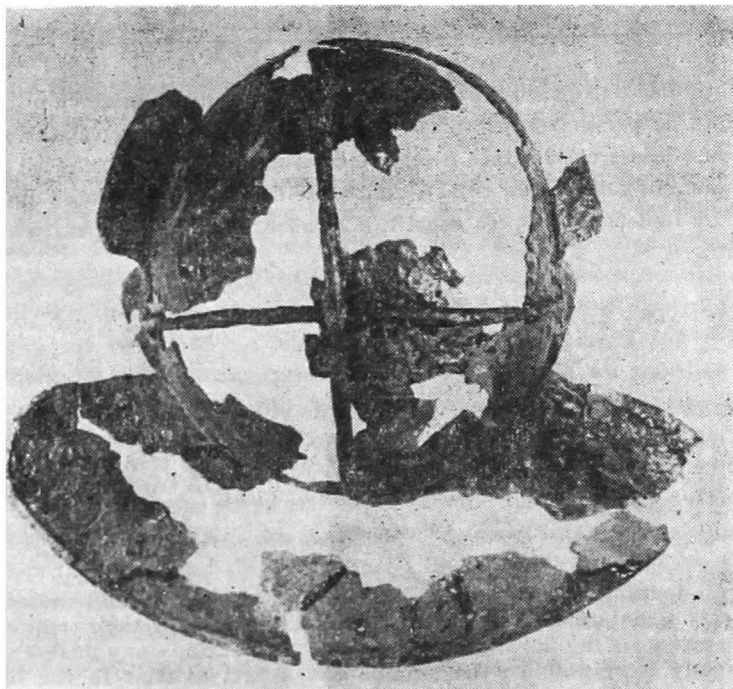

Fig. 1. — Coiful roman de la Berzovia lipit

Fig. 2. — Coiful celtic de la Ciumești înainte de restaurare

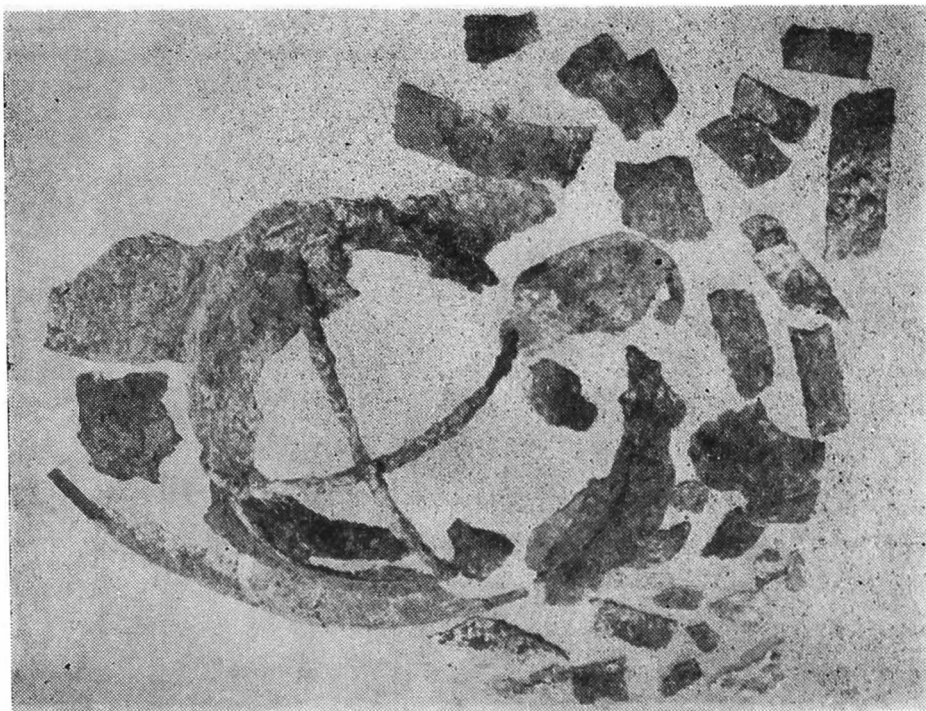

Fig. 3. — Coiful roman de la Berzovia înainte de restaurare

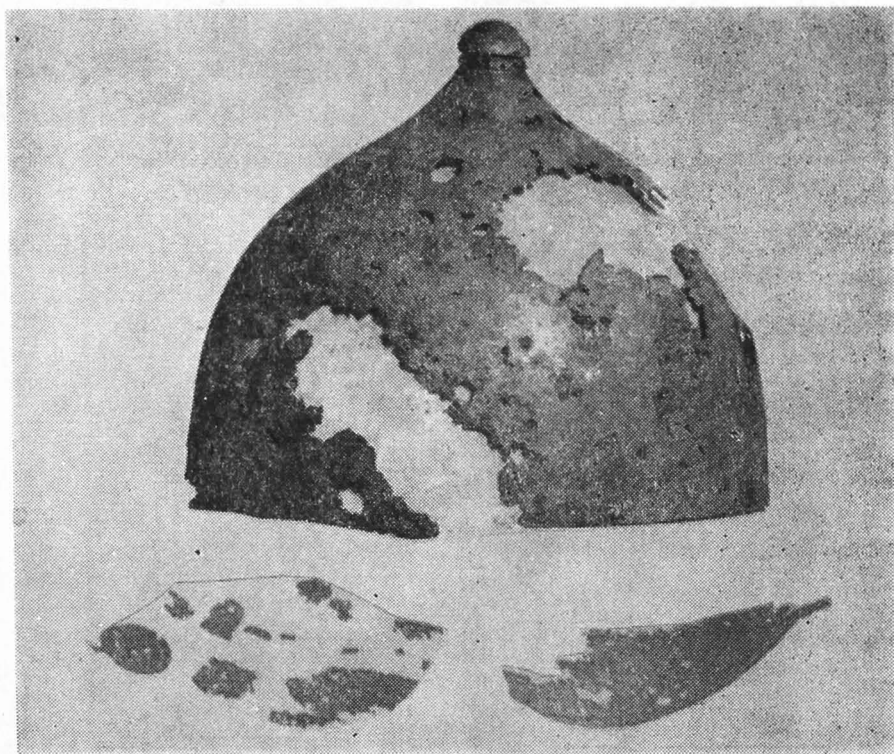

Fig. 4. — Coiful celtic de la Siliș înainte de restaurare

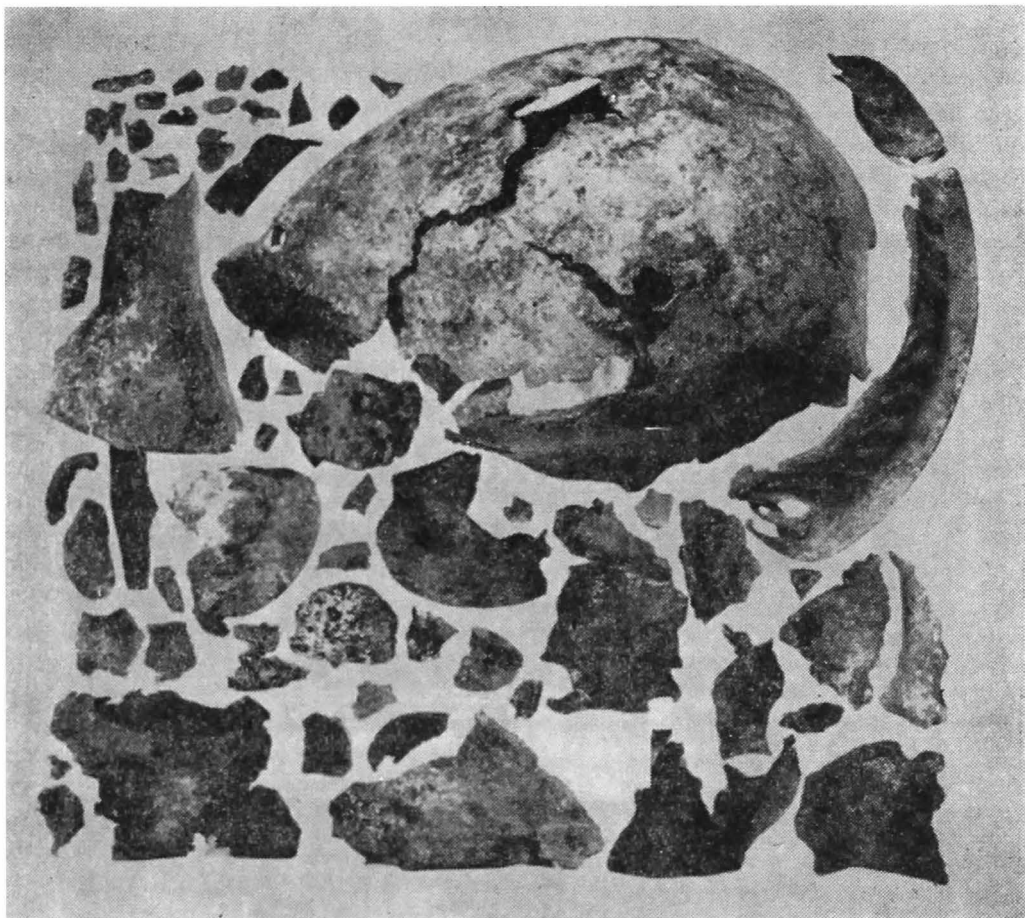

Fig. 5. — Coiful de la Popești înainte de restaurare

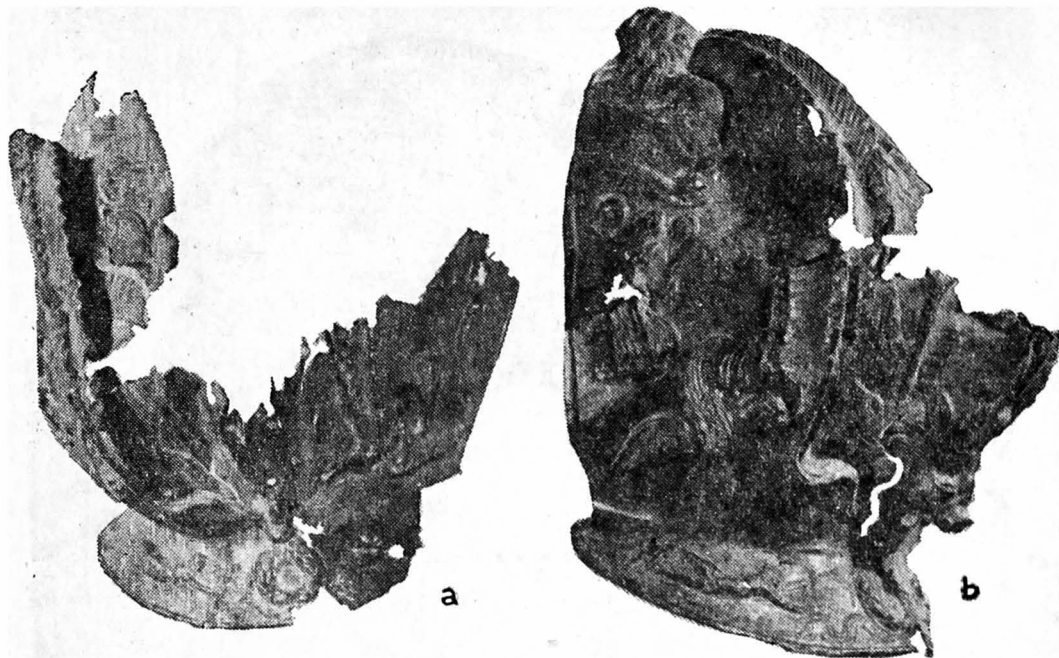

Fig. 6. — Coiful de paradă de la Ostrov înainte de restaurare:
a) din spate; b) lateral (partea stângă)

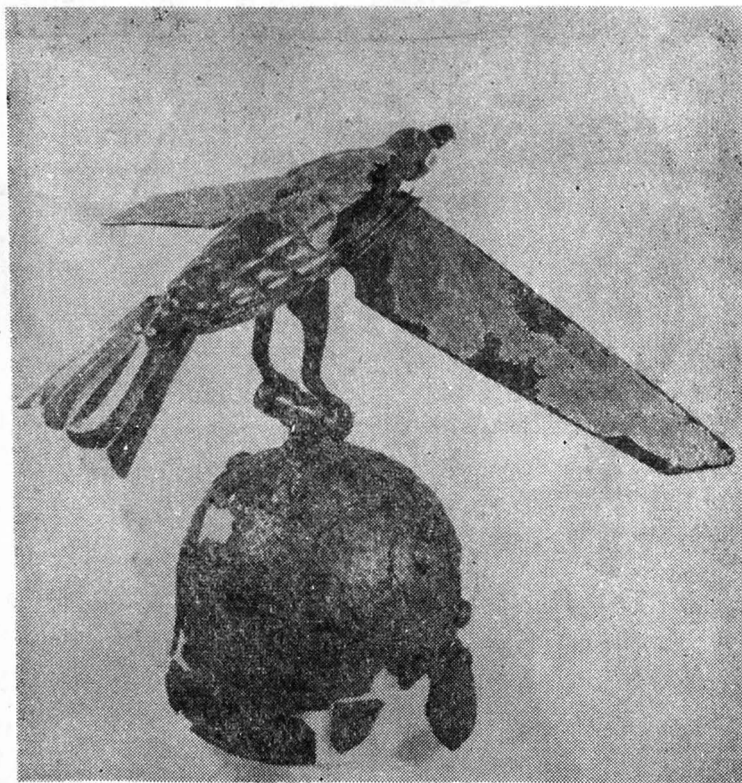

Fig. 7. — Coiful de la Ciumești după restaurare

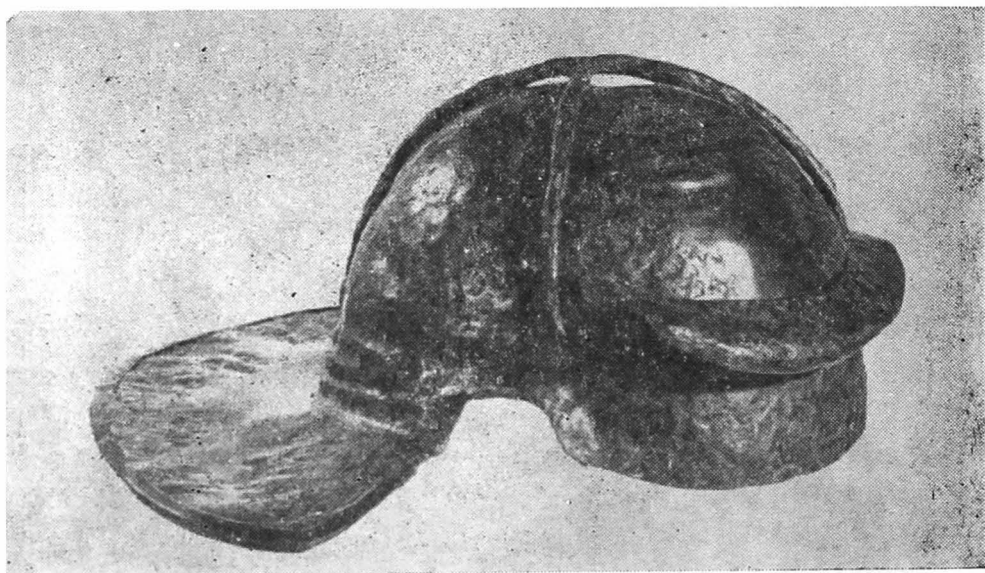

Fig. 8. — Coiful de la Berzovia după restaurare

Fig. 9. — Coiful de la Silivaș după restaurare

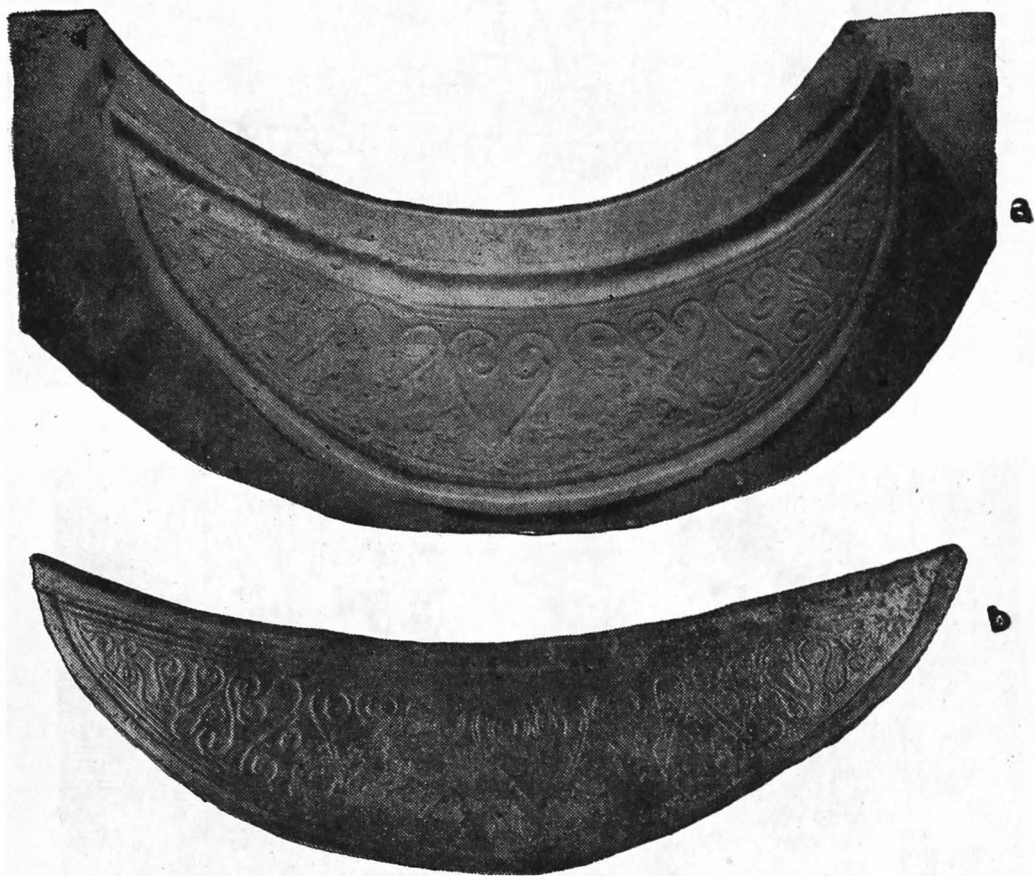

Fig. 10. — Apărătoarea de ceafă: a) negativ; b) pozitiv

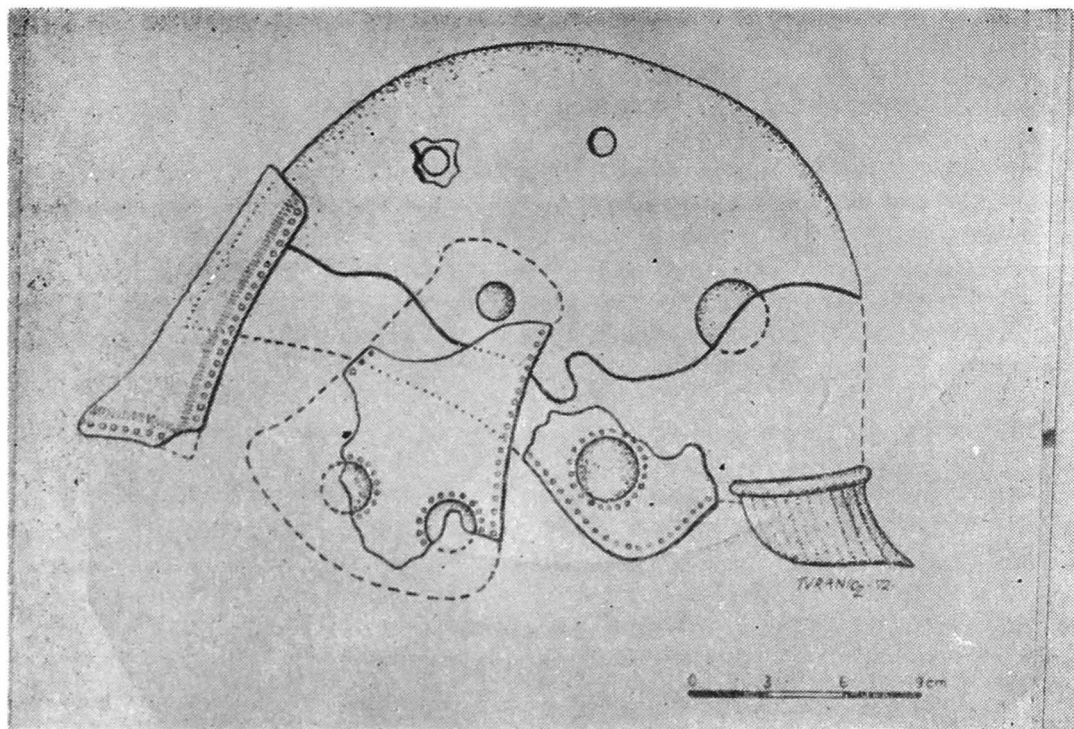

Fig. 11. — Coiful de la Popești (schiță concepută de Al. Vulpe)

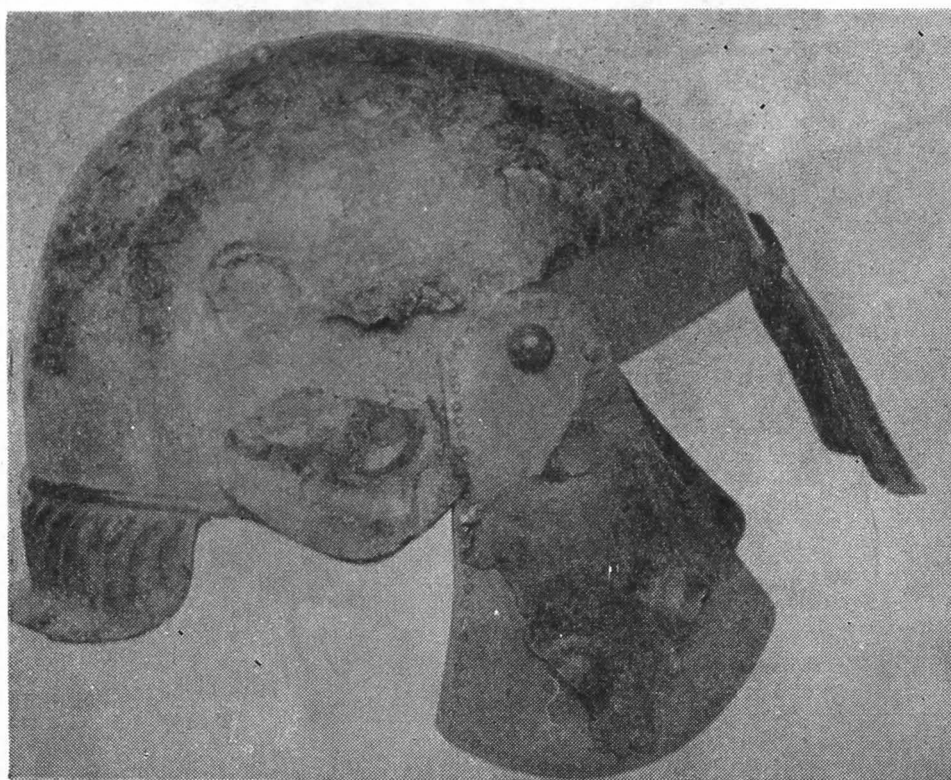

Fig. 12. — Coiful de la Popești după restaurare

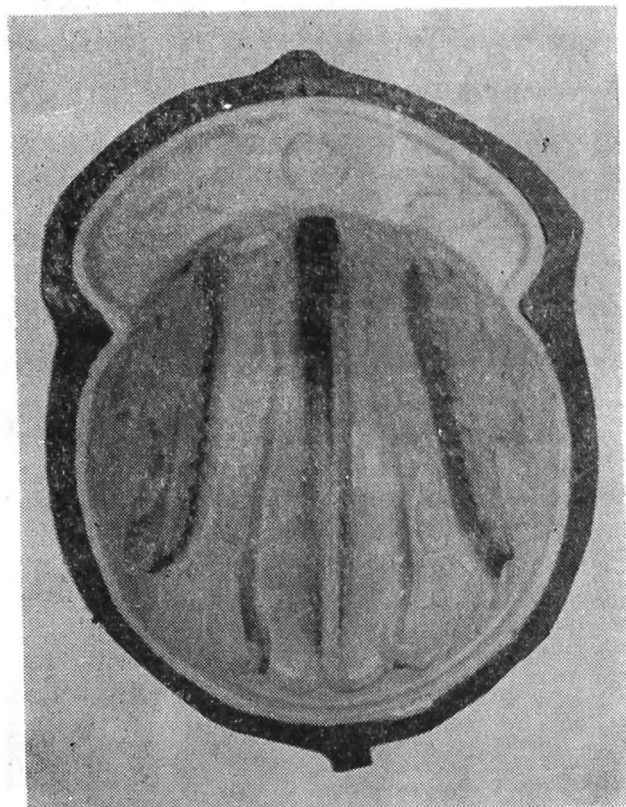

Fig. 13. — Coiful de la Ostrov, negativ din cauciuc siliconic cu pat de rășină epoxidică

Fig. 14. — Coiful de la Ostrov după restaurare: lateral (partea dreaptă)

Fig. 14. Coiful de la Ostrov; a) din spate

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaClassDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMed	= Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș. 1(1953)—3(1956).
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1965,
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) —XX (1896).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIGR	= Anuarul Institutului de Geologie al României. București, 1907—1943.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnB	= Analele Banatului. Timișoara.
ANMW	= Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien. Wien.
AÖG	= Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien, I (1848) și urm.
Apulum	= Apulum, Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971).
AR	= Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien. 1 (1948) și urm.
ArchCl	= Archeologia Classica. Roma.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.

- ArchHung = *Archaeologia Hungarica*. Budapest, I (1926) și urm.
- ArchIug = *Archaeologia Iugoslavica*. Beograd, I (1954) și urm.
- ArchKözl = *Archaeologiai Közlemények*. Budapest, I (1859) — XXII (1899).
- Arheologija-Kiev = *Arheologija*. Kiev, I (1947) și urm.
- ArhPregled = *Arheološki Pregled*. Beograd.
- ARMSI = *Academia Română. Memoriile Secției istorice, seria II, 1886/1887 — 1916/1919, seria III, 1922/1923 — 1944/1945*.
- AS = *Anatolian Studies*. London.
- AVSL = *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Sibiu.
- BerRGK = *Bericht der römisch-germanischen Kommission*. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BIAB = *Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique Bulgare*. Sofia, I (1921) și urm.
- BJ = *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und der Freunde und Förderer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn*. Bonn.
- BKL = *Bányászati és kohászati lapok*. Budapest, 1871 — 1944.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin.
- Civiltà = *Civiltà romana in Romania*. Roma, 1970.
- CRAI = *Comptes Rendus des Séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Paris.
- Dacia = *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. București, I (1924) — XII (1948); N.S., *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, I (1957) și urm.
- Délm = *B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei*. Timișoara, 1897 — 1906.
- DissPann = *Dissertationes Pannonicae*. Budapest.
- Dolg = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919).
- EDR = *Ephemeris Dacoromana*. Roma, I (1923) — X (1945).
- EmlKel = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Cluj, 1957.
- ErdM = *Erdélyi Múzeum*. Cluj, I (1860) — L (1945).
- ErdRep = *Erdély régészeti repertórium*. I. Őskor (*Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum*. Tom. I, *Praehistorica*; Roska Márton). Cluj, 1942.
- ESA = *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. Helsinki, I (1927) și urm.
- ÉTTK = *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Budapest.
- Évk. Ny. J. A. Múz. = *A Nyiregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*. Nyiregyháza.
- FolArch = *Folia Archaeologica*. Budapest, I (1939) și urm.
- FöldrKözl = *Földrajzi Közlemények*. Budapest.
- Germania = *Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.

- Glasnik = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie. Sarajevo.
- HOMÉ = Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- IEJ = Israel Explorations Journal. Tel-Aviv.
- ILN = Illustrated London News. London.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I(1892), II(1902), III(1916).
- IstRom = Istoria României. București, I(1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- IzvestijaInstitut = Izvestija na Archeologičeskija Institut (Bulletin de l'Institut d'Archéologie). Sofia, I (1921) și urm.
- IzvestijaVarna = Izvestija na narodnija Muzei. Bulletin du Musée National à Varna. Varna.
- Jahr. RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JCC = Jahrbuch der k.k. Central-Comission. Viena, 1856–1861, 1903–1916.
- JDAI = Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
- JRSAI = The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland.
- KolSzle = Kolozsvári Szemle. Cluj, 1941–1944.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940)–IV (1944).
- KS = Kratkie soobščeniija Instituta istorii material'noj kul'tury. Moskva.
- KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- MAGW = Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien, 1912–1941.
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953)–VIII (1962).
- MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) și urm.
- MIA = Materialy i issledovaniija po arheologii SSSR. Moskva – Lenin-grad.
- MittBruk = Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum (= MBBM). Sibiu, I–XII.
- Muz = Muzeul.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
- NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- NumZ = Numismatische Zeitschrift. Wien.
- Omd = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- OTÉ = Orvos-Természettudományi Értesítő. Cluj.
- Pick = B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, 1, Dacien und Moesien. Berlin, 1899.

- PIR = Prosopographia Imperii Romani. Berlin.
 ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
 PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
 RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
 RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
 Rep. ms. = Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
 RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924)–VII(1946/47); Seria nouă I(1958) și urm.
 RevMuz = Revista Muzeelor. București, I(1964) și urm.
 RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
 RLV = Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I(1924)–XV (1932).
 RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
 SA = Sovetskaja arheologija. Moskva.
 Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966), V (1968), VI (1969), VII (1970), VIII (1971).
 SCA = Studii și cercetări de antropologie. București.
 SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
 SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968), V (1971).
 SCȘCluj = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) – VIII (1957).
 Spomenik = Spomenik. Beograd.
 Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
 StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
 StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
 Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
 SV = Siebenbürgische Vierteljahrsschrift. Sibiu.
 Światowit = Światowit. Rocznik Muzeum Archeologicznego im. Er. Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa, 1899 și urm.
 ŠZ AÚSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
 T.I.R. = Tabula Imperii Romani, L 34. Budapest, 1968; L 35. București, 1969.
 TörtRégÉrt = Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885)–XXXIII (1917).
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
 UR = Ungarische Revue. Budapest, I–X, 1881–1890.
 VSSA = Voprosy skifo-sarmatskoj arheologii (po materialam konferencii IIMK AN SSSR 1952. g.). Moskva, 1952.

- WiaArch = Wiadomości Archeologiczne. Bulletin Archéologique Polonais. Warszawa.
- Wroth = W. Wroth, Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Chicago, 1966.
- ZborNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja (= ZNM, Zbornik). Beograd, I (1956/57) și urm.
- ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin, I (1869) și urm.

ERATA

<i>Pag.</i>	<i>Rd.</i>	<i>În loc de</i>	<i>Se va citi</i>
142	16 de jos	operațiile	ocupațiile
142	12 de jos	Constituit	Constituind
393	2 de jos	nu	nu o-
			I I
414	15—16	NNA	NNA
593	41	elix	felix
593	51	sue	que
609	1	măcar	nici măcar
612	21	alului	talului
616	2 de jos	k házainak	kórházainak
649	1	în pus la ascut	în pod la uscat
651	4	prin sigure	prin semne sigure

Intreprinderea Poligrafică Cluj 406—1972.

Lei 30,—

Index 40565